महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत-

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्यश्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीर-राघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्माध्वसिद्धान्तधुरन्धरश्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत-पदरत्नावली, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्वि-ष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी, श्रीमद्विश्वनाथचक्र-वर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि-श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्य-टीका इति नवभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम्

तदिदं

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य"

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च ।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्त्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्वत् १९६४

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति वृन्दावनस्य सर्वसम्पद्विस्ताराभिप्रायेण श्लेषेण वसन्त इव नवुल्लासक: उच्चैः ईरयन् वादयन् तच्च तदन्त:प्रवेशेन स्वस्यैव हर्षोदयात् श्रीवृन्दावनवर्त्तिनां निजप्रवेशज्ञापनेन प्रहर्षौत्सुक्याच्च स्वस्य यशोगृणद्भिरिति विहारारम्भे तेषां तत्प्रेममयहर्षभरोदय: सूचित:, आविशत् आविवेश प्रीत्यान्त: प्रविवेश श्लेषेण पशुपक्षिवृक्षादय: तत्रत्या: सर्वे श्रीकृष्णाविष्टा बभूवुरित्यर्थ: । कुसुमानामाकरमिति स्वभावत एव सदा सर्वपुष्पसमृद्धेः अनेन तथा पशव्यमिति स्वत एव पशूनां सुखासक्त्या तत्पालनप्रयासाभावेन च तथा गोपैर्वृत इति बलान्वित इत्येताभ्यां सुखविहारसामग्री दर्शिता अत एव विहर्त्तुकाम इत्येवोक्तम् ॥ २ ॥

अन्यामपि तां वर्णयन् श्रीभगवतो विहारारम्भमाह—तदिति । महान्तो भगवद्भक्ता: तन्मन:प्रख्यत्वेनात्यन्तस्वच्छत्वं श्रीभगवद्विहारयोग्यत्वं चोक्तं किन्त्वत्र समासप्रविष्ट: सरश्छब्दो बहुवचनान्त एव ज्ञेय:, तज्जलकणिकाव्याजेन महन्मनोवृत्तय इवेत्युत्प्रेक्षा च ध्वनिता निरीक्ष्य सर्वत: प्रसन्नदृष्टिप्रसारेणानुमोद्य मनो दधे प्रीत्या मनोऽभिनिविष्टं चक्रे भगवानपीति तन्मोहनत्वातिशयो द्योतित: ॥ ३ ॥

तत्र तत्र स्थाने स्थाने सर्वत्रेत्यर्थ: । श्री: सम्पत् भरो भार: अरुणेति तैर्व्याख्यातम् । यद्वा, तया तेन च हेतुना करणेन वा स्पृशच्छिखान् एवं श्रेष्ठत्वेन वनानां पतीन् वनस्पतीन् महावृक्षानित्युक्तं यद्यपि "वानस्पत्य: फलै: पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पति:" इत्यमरोक्त्या वनस्पतिशब्देन वृक्षसामान्यं नोच्यते तथापि विकुसमवायपर्यायात् तच्छब्देन वानस्पत्या अपि गृह्यन्ते स्मयन्तीति नर्महासं कुर्वन्ति गोप्य इवेत्यादौ तत्प्राकट्यात् तत्त्वादितिवाच्यस्य क्रीडोपाङ्गत्वेन एवमित्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् तदैकात्म्येन सवयस्कतया सह सर्वदा क्रीडापरत्वेन बाल्ये सख्यांशप्राबल्यात् तथैवाऽग्रजस्य तदानीं गौणत्वमालक्ष्याह—अग्रजमिवेति, अग्रजमपि स्वसमिवेति च तथैवाभिप्राय:, दर्शयिष्यते च तद्भावद्वयं कस्यापि कदाचिदुद्भूतत्वं क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तम् इत्यादिभ्यां अतोऽग्रजभावांशसद्भावेन नर्म चेदं स्तुतिरीत्यैव कृतम् नन्वेवमेतत् श्रेष्ठत्वादग्रजेनैव कथं न तस्मै नर्म निर्मितं तत्राह—आदिपुरुषेति आदिश्चासौ पुरुषश्चेति एवं कविना तु सर्वेनोदं तत्समर्पसङ्गीतमयीस्तुतिरपि तस्मिन्नेव पर्यवसायिता एतदपि कर्त्तव्येषु रमणविशेषेषु चित्तोल्लासेन प्रथममेकं क्रीडनमेव रन्तुं मनो दध इत्युक्तत्वात् एवं सनर्मवचनमपि भगवन्निर्मितत्वात् सर्वं यथावदेव ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पञ्चमादुपरि आनवमात्पौगण्डम् आषोडशात्कैशोरम् ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ पौगण्डावस्थावस्थितयो रामकृष्णयो: काश्चित्क्रीडां वर्णयन् रामकर्तृकं धेनुकासुरभञ्जनम् उभयकर्तृकं तदनुचरभञ्जनं कृष्णकर्तृककालीयह्रदजलपानमूर्च्छितगोगोपोत्थापनं च वर्णयति पञ्चदशेन । तत: कैशोरानन्तरं प्राप्तपौगण्डवयसौ पशुपालने सम्मतौ पशुपालानां वा सम्मतौ तौ रामकृष्णौ सखिभि: सह गाश्चारयन्तौ पदै:पादविन्यासैर्वृन्दावनमतीव पुण्यं चक्रतु:, तत्तदा स्वकीर्तिं गृणद्भिर्गोपै: परिवृतो बलेन सह समन्वितो वेणुमुदीरयन्नादयन् पशून् पुरस्कृत्य विहर्त्तुमिच्छु: कुसुमानामाकरं पशुभ्यो हितं वनं प्राविशत् ॥ १ ॥ २ ॥

मञ्जू: रमणीयो नादो येषां तैरलिमृगपक्षिभिर्व्याप्तं महतां योगिनां मनसा तुल्यं स्वच्छं पयो यस्मिंस्तत्सर आश्रयत्वेनास्ति यस्य तेनैवमतिशैत्यमुक्तं शतपत्राणां गन्धो यस्य तेन वातेन जुष्टम् एवं परिमलयुक्तत्वमुक्तम् एवंविधं वनं निरीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे ॥ ३ ॥

अरुणपल्लवानां श्रिया सह फलानां प्रसूनानां च भरेण पादयो: स्पृशन्त्य: शिखा अग्राणि येषां तांस्तरून् वीक्ष्यादिपुरुष: श्रीकृष्ण: मुदा स्मयन्निवाग्रजं रामं प्रतीदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवणामनाभ्यां दुरितहरणाय हरे: पौगण्डवयसि क्रियमाणं विक्रमं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत: कौमारात्पौगण्डवय: तद्वर्षलक्षणां वय:श्रितौ प्राप्तौ पशुपालत्वेन सम्मतौ योग्यौ ॥ १ ॥

उदीरयन् ध्वनयन् कुसुमाकरं कुसुमोत्पत्तिस्थानम् ॥ २ ॥

मञ्जव: मनोहरा: घोषा येषाम् भ्रमराश्च मृगाश्च द्विजाश्च मञ्जुघोषै: अलिमृगद्विजै: आकुलं महतां नारायणचरणारविन्दनिरन्तरमनसां, मन:प्रख्यं मनस्तुल्यं निर्मलं पयो जलं यस्य तत्तथा महन्मन:प्रख्यपयश्च तत्सरश्च महन्मन:प्रख्यपय:सरस्तदस्यास्तीति, महन्मन:प्रख्यपय:सरस्वान् तेन शतपत्राणां पद्मानां गन्धोऽस्यास्तीति शतपत्रगन्धी तेन वातेन वायुना ॥ ३ ॥

पल्लवारुणश्रिया युक्तयो: पादयो: प्रसूनोरुभारेण स्पृशन्त्य: शिखा एव कराऽग्रकोटयो येषां ते तथा तान्वनस्पतीन् वृक्षान्दृष्ट्वा अत्र भक्तिभरभुग्नग्रीवा: पुरुषा: यथा पुष्पनिचयादिना मुकुन्दचरणारविन्दमर्चयन्ति, तथा वृक्षाश्च पुष्पभरोपनतशाखाकराग्रै: पूजयन्तीत्याशय: स्मेरार्थो बोद्धव्य: ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भ: ।

॥ १—२ ॥

स्मयन्निति नर्मस्तोत्रकं कुर्वन्ति गोप्य इवेत्यादौ तत्प्राकट्यात् तत्त्वादिति चापल्यक्रीडोपोद्घातकत्वेन एवमित्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्य सवयस्कतया सह सर्वदा क्रीडापरत्वेनैकात्म्येन सख्यांशभावात् तत्रैवाह—अग्रजमिवेति । अतस्तत्सद्भावेन नर्म चेदं स्तुतिरीत्यैव कृतम् एवं सनर्मवचनमपि भागवतत्वात् सर्वं यथावदेव ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

"यशोदानन्दयोरेवं निरोध: सुनिरूपित: गोपालानां निरोधोऽत्र सखीकाणां निरूप्यते ॥१॥ मध्यमोऽयं समस्तानां निरोध: परिकी-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

त्यते । पञ्चधैवानुभावोऽत्र दुष्टनिग्रहरूपवान् ॥ आध्यात्मिकीमविद्यां वै दूरीकर्तुं तथाकृतिः । तदर्थं क्रमतोऽध्याया उभयेषां तथा द्वयम् । स्नेहाधिक्यसुसिद्ध्यर्थं स्नेहान्तो मध्यमः स्मृतः । प्रथमं त्वाह-योऽध्याये देहाऽध्यासो हि धेनुकः । तद्वधो ज्ञानपूर्वो हि फलावधि निरूप्यते । कालीय इन्द्रियाणां च दुर्विषयास्तद्विषं मतम् ततः सर्वविनाशः स्यादित्यन्ते मरणाभिधा । ततश्चोज्जीविताः सर्वे पुनर्देहान्तरस्थितिः ॥" तत्र प्रथमं ज्ञानं निरूपयन् भगवान् देशशुद्धि वनप्रवेशे वनक्रीडायां मनश्च कृतवानित्याह-त्रिभिः ततश्चेति । स्वत एव ज्ञानं सात्त्विकत्वात् तत्रोद्वेगो न भवतीति तत्र क्रीडायां मनो निरूपणीयम् । प्रवेशश्च ग्रामाद्भिन्नप्रक्रमार्थो वक्तव्यः तत्र प्रथमं भगवतो मध्यमलीलायां वृन्दावनस्यैव दैत्यभूयिष्ठत्वात् शुद्धिमाह-तत इति । पौगण्डं वयः षष्ठं वर्षमारभ्य नववर्षपर्यन्तं पुरुषार्थचतुष्टयसाधककालाभिमानिन्यो देवता भगवन्तं सेवितुमागताः पौगण्डशब्देनोच्यन्ते दोषाभावः प्रथमं निरूपणीय इति पञ्चात्मकः कालः पूर्वं निरूपणीयः ततस्तदनन्तरं पौगण्डमेव वयस्तारुण्यमिवाश्रितौ व्रजे पशुपालानां सम्मतौ बभूवतुः पशूनां पालने वा योग्यौ तौ रामकृष्णौ सचारणौ चरित्रमुभयोरिति अतो गाश्चारयन्तौ सखिभिः सख्यपर्यन्तमागतैर्बालकैः गोरक्षाधर्मः स तैः कार्यते अन्यथा सख्यपर्यन्तं गता यदि विक्षिप्ता भवेयुस्तदा वैकुण्ठे नवलक्षणाभास्वमसमर्पणं नोपपद्येरन् सखिभिः समं वा वृन्दावनमतीव पुण्यं चक्रतुः समत्वाद्यागभूमिरेषा इदानीं पुण्यरूपैव जाता-पदैः पाद्न्यासैः पादयोः पुण्यतिकायोऽस्तीति पूर्वमवोचाम: पुण्यं ऐहिकपारलौकिकसाधनं कामानुरूपफलदं च इयमपि निःसाधनानां स्वयमेव भगवत्प्राप्तिसाधनरूपं लीलाविशिष्टं सत् स्वतः फलरूपम् अयमेवातिशयो श्रेयः कामाभावेऽपि भगवत्प्रापकत्वं च ॥ १ ॥

ततो भगवान् विशेषाकारेण वृन्दावनप्रवेशं कृतवानित्याह-तन्माधवइति । सामान्यलीला पश्चैवोक्ताः तत्र तत्र माधवो लक्ष्मीपतिः लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुं शब्दब्रह्म च सङ्ग्रहार्थमुदीरयन् वेणुरिति वक्ष्य इश्च वयो स्वरूपानन्दविषयानन्दावग्णु यस्मात् स वेणुरुभयविस्मारकस्तद्भावेन विषयिणो मुक्ताश्च सर्वे समायान्ति आध्यात्मिका आधिदैविकाश्चोद्बुद्धा भवन्ति ततो भूमो गोपैराधिदैविकैरत एव स्वयशो गुणाद्भिः भगवद्यशस्तैर्निरन्तरं गीयते सामर्थ्यार्थबलान्वितः बलभद्रो हि क्रियात्मा क्रियायां पशूनां विनियोग इति पशून् पुरस्कृत्य सानादौ क्रियाशक्त्या शुद्धान् कर्तुं वनमाविशत् स्थानमपि पशव्यं पशूनां हितं भगवता पूर्वं तथा कृतत्वात् विहर्तुकाम इति तत्र विहारेच्छया प्रविष्टः विहारे क्रिया पूर्णा भवति रजसैव विहार इति स्थानस्य रजस उद्रेकमाह-कुसुमाकरमिति कुसुमानां रजोविकासानामाकरं स्थानभूतं वनमिति वनलीला सात्त्विकीति सत्त्वप्रधानैव रजोलीला ॥ २ ॥

पश्चाद्भगवान् तत्र स्थिताभिः सर्वाभिरेव देवताभिरलौकिकीभिः सह रन्तुं मनः कृतवानित्याह-तद्दिति । मञ्जुघोषो येषामलीनां मृगाणां द्विजानां च कुलैराकुलं दृष्ट्वा रन्तु मनो दधे इति सम्बन्धः अत्र त्रिविधा अपि मञ्जुघोषाः तत्र भूदोषो नास्ति इति ज्ञातव्यं तृणपुष्पफलात्मकं च वनं भवति तत्सम्बन्धिनश्चेत्सिद्धास्तदा तृणादयोऽपि निर्दुष्टा एव भ्रमरादीनां मञ्जुघोषत्वस्यानुकिसिद्धत्वेऽपि यत्कथनं तेन लोकप्रसिद्धातिरिक्तो भगवत्स्वरूपनादानुभवानन्दजत्वलक्षणो मञ्जुत्वविशेषो यः स उच्यतेऽतो नानर्थक्यम् अत एव मृगाणामप्युक्तिः अन्यथा रसोद्दीपकत्वं तेषां लोकेन सिद्धमिति तदुक्तिरयुक्ता स्यात् स्वस्थितेभ्यो प्रियस्थितिज्ञापकत्वमपि मञ्जुत्वं तेषां ज्ञेयम्, किञ्च न केवलं दोषाभावस्तत्र किन्तु गुणपूर्णताऽपीत्याह-महन्मनःप्रख्यपयः-सरस्वता वातेन जुष्टमिति । अन्तरिक्षदेवस्याधिपत्यवोऽरण्यप्रतिष्ठास्तत्र वायुरुभयाधिपतिर्गवामरण्यस्य च स चेत् सर्वथा दोषरहितो गुणवांश्च भवति तदैव लीला सङ्गच्छते श्रमापनोदनार्थं च तस्यापेक्षा लोकसिद्धा वृन्दावने सामान्यतः सर्वदोषनिवृत्तेरुक्तत्वात् वायोरागन्तुकदोष एव परिहर्तव्यः जलं पुष्पाणि च तत्सम्बन्धीनि शैत्यमान्द्यसौरभ्याणि च गुणाः तथा सति वायुर्गाविवेचको भवति महतां मनोवत् यत् सरः सर्वदोषाभावपूर्वकगुणेषु निदर्शनं महतां मनस्ततोऽपि प्रकर्षेण ख्यातिर्यस्य भगवल्लीलोपयोगित्वात् एतादृशं पयस्तद्युक्तं सरो जयविक्षेपशून्यं शान्तं तरङ्गादिरहितम् अनेन स्वरूपमात्रं निरूपितं सद्विदपदेषु सत्स्वपि यन्महत्पदप्रदानं तेन सरसोऽपि नाल्पत्वं महत्परिमाणवत्त्वमेतल्लीलामध्यपातित्वं लीलाविष्टत्वं च ज्ञाप्यते, शतपत्राणि कमलानि कुशेशयानि पुष्पविशेषा वा तेषां गन्धोऽस्यास्तीति सौरभ्यं निरूपितं तेनापि चेत्सेवितं तदा भगवान् पशुगुणैः सह तत्र रमणार्थं प्रवृत्तः भृङ्गादिषु त्रयो गुणाः वाते च त्रयः अतो वृन्दावनं षड्गुणयुक्तं स्वसमाने च रमणं भवति ॥ ३ ॥

कदाचित्प्राकृतरतिं भगवान् करोतीति कस्यचिच्छङ्का स्यात् तत्परिहारार्थं वृक्षाणां भ्रमराणां मृगपक्षिणां भूमेश्च स्वरूपं वक्तव्यं वनं हि भूमिवृक्षात्मकं तत्तथा अपि यदि दुष्टा भवेयुः स्वरूपतोऽपि तदापि वनं त्याज्यमिति दोषाऽभावो गुणाश्च वक्तव्याः तान् भगवानेव जानाति बुध्यते च बलभद्र एव अतोऽग्रे प्रत्यक्षतो लीलां कर्तुं तेषां स्वरूपं बलभद्रं बोधयति—स तत्र तत्रेति । यदि वनस्था न स्वभावं प्रकटयेयुस्तूष्णीं वा तिष्ठेयुः तदा तेषां स्वरूपं भगवान् न वदेत् किन्तु त एव भक्ता इत्याह—तत्र तत्र सर्वत्र वने अरुणपल्लवानां श्रिया उपलक्षितान् फलप्रसूनयोः उरुभरेण स्वपादयोः स्पृशच्छिखान् वनस्पतीन् वीक्ष्येति पल्लवा अङ्गुलिस्थानीयाः तेन हस्ताभ्यां नमस्कारः सूच्यते फलानि पुष्पाणि च निवेदयन्ति साष्टाङ्गश्च नमस्कारः पादयोः शिखास्पर्शेन यथा सम्भवं सूचितः तानुद्भूतान् दृष्ट्वा भगवतो हर्षः स्मयन्निवेति मन्दहासो मुखप्रसादहेतुः बलभद्रस्य तद्दानात् विस्मयः आश्चर्यभावाद्विवेति बलभद्रोऽन्यावेशित्वेन बोधनीयः अन्यथा देवताचित्तमाभावे सा देवता नाविष्टा स्यात् । नन्वावेशापेक्षयाऽवतारो मुख्य इति कथं बलभद्रपरत्वेन तेषां निरूपणमित्याशङ्क्याह-अग्रजमिति । अग्रे स एवाविर्भूत इति तर्हि बोधनमनुचितमिति चेत्तत्राह-आदिपुरुष इति पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् ।
नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धेनूनां रक्षणं ज्येष्ठस्तुतिः स्वैः सह खेलनम् ।
धेनुकस्य वधो रक्षा विषात् पञ्चदशे गवाम् ॥

ततः पञ्चमवर्षक्रीडानन्तरं पशूनां पालने सम्मतौ गोपैः सम्मतीभूतौ तद्दिनं तु पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये दृष्टम्—

शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिनाद्वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्वं तु वत्सपः ॥

इति पदैः पदचिह्नैर्ध्वजादिभिः पुण्यं चारु अतीवेति पूर्वमूनविंशतिचिह्नानां चरणयोर्लघुत्वाद्रेखाणामतिसूक्ष्मत्वेन स्पष्टीभावात् ॥ १ ॥

तद्वनं पशव्यं पशुभ्यो हितम् आसमन्ताद्विवेशत् माधव इति श्लेषेण वसन्त इव तदुल्लासकः ॥ २ ॥

तत्पञ्चेन्द्रियाह्लादकं वनं निरीक्ष्य मञ्जुघोषा अलयो मृगा द्विजाः पक्षिणश्च तैर्घोषमिति विविधेन सौस्वर्येण श्रोत्रस्य वातेन जुष्टं सेवितमिति व्यञ्जितेन साम्येन महतां मनःप्रख्यं मनःसदृशं वीतमधुरस्वच्छं पयो यत्र तत्सरः आश्रयत्वेनास्ति यस्य तेनेति शैत्येन च त्वगिन्द्रियस्य माधुर्येण रसनायाः शतपत्रगन्धिनेति सौरभ्येण नासायाः शतपत्रस्य सौन्दर्येण नेत्रस्याप्याह्लादकम् ॥ ३ ॥

अरुणपल्लवानां श्रीः शोभा अधोमुखत्वेन पादस्पर्शनात् फलानां प्रसूनानां चोरुभरेण पादयोः स्पृशन्त्यः शिखा येषां तान् वनस्पतीन् वृक्षान् विलोक्य स्मयन् स्मयमान इति विवक्षितस्य वनस्पतीनामुत्कर्षस्य पर्य्यवसाने सोत्कर्ष एव स्यात् स्वोत्कर्षस्य च स्वयमुक्तत्वनौचित्यात् मुदेत्यानन्दजनितेन गाम्भीर्याभावेनोक्त्या विना स्थातुमशक्तेश्च रामे सख्यभावोत्थेन स्मितेनानेन स्वमहोत्कर्षोऽपि मत्त एवेति व्यञ्जितः, अत एवाग्रिमश्लोके आदिपुरुषेति स्वनाम्नापि तस्य सम्बोधनं करिष्यते इवेति मदभिप्रायमिमं मदग्रजो मा बुध्यतामिति स्मितमिन्हुवानः स्व स्मयमित्यर्थः; तथा हि "श्रीवृन्दावनलक्ष्मीमाधुर्यैकव्याप्तचेतसा । तत्स्तवे हरिणा लब्धे निजोत्कर्षावसायिनम् ॥ तमालोच्य ततो राममपदिश्य व्यञ्जि स्मा । अतोऽत्र नैव तात्पर्यं रामोत्कर्षानुवर्णने ॥ सख्यभावात्तदा रामं नर्मोक्तमुदीरितम्" इति भागवतामृतीया सार्द्धकारिका, आदिपुरुष इति तदनुजत्वेऽपि स्वयं भगवत्त्वात्तदादिः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति प्रकटीकृतपौगण्डावस्थयोः राममाधवयोर्गोपालनादिलीलां सानुचरधेनुकासुरवधं कालियविषाद्गोपरक्षणं च पञ्चदशेऽस्मिन्नध्याये वर्णयति—तत इति । कौमारलीलानन्तरं पौगण्डवयः श्रितौ आश्रितपौगण्डावस्थौ राममाधवौ सखिभिः समं सह गाश्चारयन्तौ पदैः पादपद्मविन्यासैः वृन्दावनमतीव पुण्यं चक्रतुः ॥ १ ॥

तत्तदा कुसुमाकरं पुष्पाकरं गोपालानां प्रियं पशव्यं पशुभ्यो हितं वनं माधवः श्रीपतिः प्राविशत् ॥ २ ॥

तद्वनं निरीक्ष्य भगवान् अखण्डैश्वर्यो रन्तुं मनो दधे कथम्भूतम् मञ्जुमधुरो घोषो नादो येषां तैरलिमृगद्विजैराकुलं व्याप्तम् महतां मनोभिः प्रख्यानि तुल्यानि अत्युज्ज्वलानि पयांसि यस्मिन् तत्सरः आश्रयत्वेनास्ति यस्य तेन शीतलेन शतपत्रगन्धिना शतपत्रस्य पद्मस्य परिमलवता वातेन जुष्टं सेवितम् अनेन निविडवनसङ्घातत्वं मन्दगतित्वमपि द्योतितम् ॥ ३ ॥

स आदिपुरुषः प्रकृतिपुरुषप्रेरकः श्रीकृष्णः अरुणपल्लवश्रिया सह पादयोः स्पृशन्त्यः शिखा अग्राणि येषां तान् वनस्पतीन् वीक्ष्य मुदा स्मयन्निव अग्रजं श्रीराममाह, स्वभावत एव सदा प्रसन्नवदनत्वादिवेत्युक्तिः ॥ ४ ॥

ॐ कुञ्जाकृष्णास्वरूपाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजी बोले, कि हे राजन् ! कौमार अवस्था बीते पीछे जब दोऊ भैया पौगण्ड अवस्थाकूं प्राप्त भये तब सब गोपन की सम्मति सों सखान सहित गावें चरावत श्रीवृन्दावन कूं अपने चरणन के सञ्चार सों अत्यन्त पवित्र करत भये ॥ १ ॥

अपने यश को गावनवारे गोपन के सहित और बलदेवजी सहित श्रीकृष्णचन्द्र वेणु को बजावत गैयान को आगे करके गायन को हितकारी, और पुष्पन की खान एसो जो वन है ता में विहार करवे की इच्छा सों प्रवेश करत भये ॥ २ ॥

मधुर सुरीले बोलनवारे भौंरा पशु पक्षी इन सों व्याप्त महत पुरुषन के मन की नाईं निर्मल जल जा मे भर्यो एसो सरोवरन के स्पर्श सें शीतल और मन्द सुगन्ध वारो पवन जा में चले ऐसे वा वृन्दावन कूं देखिके श्रीकृष्णचन्द्र के मन में खेलवे की इच्छा होत भई ॥ ३ ॥

वा वन में जहां तहां अरुण पल्लवन की शोभा फल फूलन के बोझ से वृक्ष लूम झूम रहे हैं झुक पड़े हैं, ताहि सों चरणन में जिनकी शिखा लगे ऐसे वृक्षन को देखके मुसकाय कें आदिपुरुष श्रीकृष्णचन्द्र बड़े भैया श्रीबलदेवजीसें ऐसे बोलत भये ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तरुजन्म येन तमसा कृतं तस्य तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय अथवा येन स्थावरेण सर्वोपकारकं तरुजन्म कृतं

एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषाऽनुपदं भजन्ते।
प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥ ६॥
नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य! मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन।
सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥७॥
(१)धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः।
नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ते त्वां नमन्ति एवं स्थावरेष्वपि जन्मनि यदज्ञानरूपं तमोऽस्ति तस्यापहत्यै ॥ ५॥

हे अनघ! वने गूढमपि त्वां न त्यजन्ति त्वयि मनुष्यवेषेण निगूढे सति मुनयोऽलिवेषेण निगूढास्त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ६॥

इयान् हि सतां निसर्ग इति यदात्मीयं सर्वस्वं गृहमागताय महते महापुरुषाय समर्पयन्तीति ॥ ७॥

तृणवीरुधश्च तव पादौ स्पृशन्तीति तथा करजाभिमृष्टा नद्यः स्पृष्टाः सदयैरवलोकनैः श्रीरपि यस्मै स्पृहयति केवलं तेन भुजयोरन्तरेण वक्षसा गोप्यो धन्या इति ॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अहो इति प्रहर्षे आश्चर्ये वा अमी इमे स्थावरयोनयोऽपि हे देववर! सर्वदेवोत्तम! सुमनसः पुष्पञ्च फलं च तदेवार्हणं पूजोपकरणमात्मनः शिखाभिरग्रभागैः श्लेषेण शिरोभिः उपादाय उपादेयत्वेन गृहीत्वा ते तव पादाम्बुजं नमन्ति नमस्कुर्वन्तः शिखाभिरेव तव पादाम्बुजे समर्पयन्तीत्यर्थः। कीदृशं पादाम्बुजम् अमरा ब्रह्मादिदेवा मुकाश्च तैरभ्यर्चितम्। ननु, कथं स्थावरयोनित्वं ज्ञानं तत्राह—तम इति। येषामीदृशो भावस्तेषामज्ञानं नास्त्येव प्रत्युत तमोऽपहत्यै पश्यतां शृण्वतां च तमोनाशाय यत् यैः श्रीवृन्दावनसम्बन्धि तरुजन्म कृतम् अङ्गीकृतम्। यद्वा, तमोऽपहत्यै पशुपक्ष्यादिचरस्थावरजङ्गमास्तिदुःखनाशाय नमन्ति के तेऽमी यत् यैस्तरुजन्म कृतं प्राप्तमित्यर्थः। एवं नित्यसिद्धान् प्रतिविवक्षितं साधनसिद्धान् प्रति तु आत्मनस्तमोऽपहत्यै तवाप्राप्तिदुःखनाशाय यद्वित्यादि यथा ब्रह्मणा प्रार्थितमिति भावः। एवं सर्वत्र प्रकारेण मुहुः सर्वेषामेव सुखं कार्यमिति श्रीविहारेच्छया प्रोक्तम् ॥ ५॥

एत इति। श्रीमदङ्गुल्या दर्शयति—अखिलेषामखिललोकानां तीर्थं संसारमलपावनं त्वदङ्घ्रिमाहात्म्यद्योतकगुणरूपं वा अनुपदं पथि पथि भजन्ते अनुवर्त्तन्ते त्वाम् अनुपदमिति पाठेऽपि तदेव तत्र युक्तमेवेत्याह, हे आदिपुरुषेति। सदातनः सर्वेषां तवैव तत्सेवकत्वादिति भावः। अत्रानुमिमीत इव प्राय इति भवत्सेवकत्वादिति भावः। अत्रानुमिमीत इव प्राय इति भवदीया भवतो नाना रूपस्योपासका ये तेष्वपि पूर्वस्य भव-

व्रजरूपस्य भवत उपासकास्तन्मुख्या ये मुनयः परममननशीलास्तद्रूपस्त्वद्भजनेन तत एवात्मत्र मौनशीलत्वेन चानन्या इत्यर्थः। तेषां गणाः अत एव श्लेषेण मुनयोऽपि गणा अनुगा येषां ते मुनीश्वरा इत्यर्थः। श्रीब्रह्मणापि दुर्लभत्वं श्रामाद् ते वने श्रीवृन्दावने गूढमन्यरूपोपासकैरज्ञातमपि अत्रैव कश्चित् क्रीडाविशेषाय निलीयस्थितमपि च न जहति तत्र हेतुः, आत्मदैवमिति। भवदीयमुख्या इति च अनयोश्च मिथो हेतुत्वं हे अनघ! न विद्यते भक्तानामघं यस्मिन् सः हे अपराधाग्राहिन्! परमकारुणिकेति यावत् अनघात्मदैवमित्येकं वा पदं तदेवमेषामभीष्टसिद्धिः कार्येति भावः। प्राय इति वितर्के श्रीनारदादिवत् यशोगानपरमहंस्यतदन्वेषणाऽनुगत्याविस्फारणात् ॥६॥

ईड्य! हे स्तुतियोग्येति लज्जया स्मित्वा विमुखीभवन्तमिवाग्रजमभिमुखीकरोति मुदेत्यस्य सर्वैरप्यनुषङ्गः ईक्षणेन प्रियं प्रीतिं मात्रं ते तुभ्यं जनयन्ति "कृष्णर्थानां प्रीयमाणः" (१।४।३३) इति संप्रदानत्वं गोप्य इवेति वीक्षणस्य सुष्ठुतया प्रेम्णा च साम्यात् वैदग्ध्यावलम्बप्रेमत्वादिना तत्स्मरणाच्च अत एव श्रीरामप्रेयस्योऽप्यन्या ज्ञेयाः इत्थं पौगण्डमारभ्य तासु तस्य भावोदयः सूचितः। परमतेजस्वित्वेन पौगण्ड एव कैशोराद्याविर्भावात् तासामपि तादृशत्वात् सूक्तैः श्रीमधुरशब्दैः तत्र कुतः? गृहमागताय अभ्यागतायेत्यर्थः। तत्र "वाक् चतुर्थी च सूनृता" इति न्यायेन युक्तमेवेत्याह, इयानिति ॥ ७॥

एवं तत्कर्तृकसेवया तान् स्तुत्वा श्रीरामकर्तृकप्रसादेनापि धरण्यादिसहितान् एव तान् स्तौति—धन्येति। इयमादितो वर्तमाना विचित्रावतारस्पर्शसौभाग्यवती विशेषतः श्रीवराहदेवप्रसादातिशयलब्धमाहात्म्यापि अद्य त्वदवतारे एव धन्या परमप्रशंसनीयाऽभूत् आस्तां तावदन्या धन्यास्थं तत्संभवानां मध्ये लघिष्ठा इमाः श्रीवृन्दावनवासिन्यः तृणवीरुधस्तृणरूपा लता दूर्वाद्या अपि धन्याः यतस्त्वत्पादस्पृशः एवमुत्तरत्र च ज्ञेयमिति वचनं लिङ्गव्यत्ययेनानुवर्त्यं स्यादिति छान्दसो ङसो लुक् ततो यथास्थानमाकर्षणीयं तथा द्रुमा लताश्च करजैरङ्गुलिभिः किसलयादीनां सौकुमार्यपरीक्षया भूषणाद्यर्थच्छेदनाय वा स्पृष्टाः सन्तः "मालयवर्धि यः कश्चित्" इत्यादिवत् करजाः नखा इत्यर्थे तु तैरभिमर्षो नाम नागरतासूचकः किसलयादौ लेखो ज्ञेयः, स च श्रीगोपीनामुद्दीपनार्थः "पल्लवे-मा लताः" इत्यादिवत् तथा एताः नद्यः एतेऽद्रयोऽपि त्वत्पाद-

(१) अयंश्लोको विजयध्वजेनैकोनविंशतिसंख्यायामग्रेपठितः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्पृहः सन्त इति गम्यं योज्यं वा तेषु तस्यैव प्राधान्यात् नद्यस्तस्येत्यादौ गृह्णन्ति पादयुगलमिति हन्तायमद्रिरित्यादौ यद्वा-मकृष्णचरणस्पर्शप्रमोद इति वक्ष्यमाणाच्च अथ गोपीपर्यायां श्यामसारिवां तर्हि कथञ्चित्तद्वचोलग्नां दर्शयन् श्लेषेणाह, गोप्य इति । सत्त्वपितृन्यायवतीगोस्य पुनर्मन्त्रपितृधर्मतां प्राप्तस्य गोपकन्यापरिणयनमेव भविष्यतीति सूचयन्त्य इति भावः । तदेवम्भावी यस्तस्य प्रियात्वं प्राप्स्यन्तीभिः काभिश्चिद्-गोपीभिः सह विहारस्तस्य सूचना कृता यत्स्पृहेति श्री-वैकुण्ठनाथवक्षःस्थिता लक्ष्मीरपि यत्स्पृहेत्यर्थः । न केवलं स्पृहा-मात्रं किन्तु वक्ष्यते चाग्यन्नागपत्नीभिः "यद्वाञ्छया श्रीर्ललना-चरत्तपः" इति एवमप्यत्र श्रीगोकुले तदप्राप्तिः श्रीगोपीना-मिव तदनन्यत्वाभावात् तासु तदधिकारिणीष्वननुगतत्वाच्चेति भावः । अत्र सर्वेषां सर्वेषु सत्स्वपि तस्य तस्य प्रसादस्य-परमकाष्ठाप्राप्तत्वात् विशेषोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अमी तरवः सुमनःफलार्हणां सुमनःफलानुरूपं पूजासाध-नन्तमोऽपहत्यै "पाप्मापेत" इति श्रुतेः ॥ ५—६ ॥

निसर्गः स्वभावश्चरितमवलक्ष्यते ॥ ७—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अहो इत्यादिभिः चतुर्भिः स्वयमादिपुरुषोऽपि लोकमर्या-दास्थापनार्थमवतीर्णत्वात्स्वशेषभूतमपि शेषमग्रतोऽवतीर्णमात्मा-ग्रेण स्वतोऽधिकमिव सम्भावयन्नाह—अहो इति । हे देववर ! यद्वा, देववरैरमरैरर्चितं तव पादाम्बुजं पुष्पफलादिरूपं पूजासाधन-मुपादाय शिखाभिर्नमन्ति तरवः किमर्थमात्मनस्तमसः पापस्या-ऽपहत्यै नाशाय येन तमसा तरुजन्म कृतं सम्पादितं तस्य तमसो-ऽपहत्यै इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

हे आदिपुरुष ! एते भृङ्गास्तवानुपदमखिललोकपावनं यशो गायन्तः भजन्ते तिरश्चां कथमेवंविधं ज्ञानं तत्राह—अमी अलयः प्रायेण भवद्वनेषु मुख्या मुनिगणाः एवात एवानघामात्मनां दैवतं गूढं गोपवेषेणापि शेषः । त्वां न जहति न त्यजन्ति ॥ हे ईड्य ! अमी शिखिनो मयूरा नृत्यन्ति तथा हरिण्यो गोप्य इवेक्षणेन ते तुभ्यं प्रियं कुर्वन्ति तथा स्वगृहं प्रत्यागताय ते कोकिलानां गणाः सूक्तैः प्रियं कुर्वन्ति एते कोकिलादयो वनौकसोऽपि धन्या एव सतां निसर्गः स्वभाव इयान् हि मृदूक्त्यादि-भिर्बहुमानमिवानेव हि ॥ इयं धरणी तृणानि वीरुधश्च धन्याः कुतः ? यतस्तव पादौ स्पृशन्तीति तथा तथा द्रुमलताश्च धन्याः कुतः करजैर्नखैरभिमृष्टाः तथा नद्यद्रयोऽपि धन्याः कुतः ? सदयै-रवलोकनैः त्वया वीक्षिता इति शेषः । तथा गोप्योऽपि धन्याः कुतः ? भुजयोरन्तरेण वक्षसा आलिङ्गिता इति शेषः । कथम्भूतेन यद्धि मिन्स्पृहा स्पृहावती श्रीः तेन ॥ ६—९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इममेवार्थं विशदयति—अहो इति । देववर ! यद्वा, देववराः ब्रह्मादयः अमरा देवाः एतैरर्चितं सुमनःफलार्हणैः पुष्पफलोपायनैः आत्मनः स्वस्य तमोपहत्यै अज्ञाननिमित्तपापनिरासाय तरुषु जन्म येन तमोनिमित्तपापेन ॥ ५ ॥

यतो यथा देवादयो मनुष्यलिङ्गमवाप्य भगवन्तं सेवन्ते तथा एते भ्रमरा अपि तेष्वेतेषु तत्मात्स्वरूपप्रसेवातत्परतं न हातव्या मुमुक्षुभिरिति भावेनाह—एत इति । अलिनो भ्रमराः "भ्रमरस्य पञ्चमूलमवस्य ह्युर्मेतीषिणः" इति अखिललोकतीर्थं समस्तजनस्य स्नानलक्षणं कीर्तनयोग्यं शुद्धिजननस्थानीयं "यात्वेत्य-स्मसि पावने" इति च अखिलः अनल्पः लोकः प्रकाशः ज्ञानं येषां ते तथा तेषां सेवायोग्यत्वाद्भक्त्यादीनां "लुक् प्रकाशे" इति धातुः अनुपथं "पथ गतौ" इति धातुः अत्र गच्छति त्वं तत्रानुगमनलक्षणसेवां कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपदं वा मुनिगणाः सर्वज्ञानां देवादीनां गणाः "वसु वेदस्य सर्वस्य मुनिः सर्वज्ञ-रुदाहृतः" इत्युपमाला त्वदीयेषु वैष्णवेषु मुख्या गूढं मनुष्यलिङ्गधरं न जहाति त्यजन्ति "ओहाक् त्यागे" इति धातुः जहातीति पाठे वा "व्यत्ययो बहुलम्" (३।१।८५) इति सूत्रात्सर्वः अमराणामात्मदैवं कुर्वन्तं अनघात्मदैवमिति पाठे अनघानां निर्दुःखानां मुक्तानाम् आत्मदैवम् "मुक्तानां परमा गतिः" "दुःखे-नोऽपसेत्यघम्" इत्यमरः अनघेति पृथक् पदं वा ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तमतिविशदति—नृत्यन्तीति । शिखिनो मयूराः अन्यत्र केश-शिखाधारिणः तापसाः हरिण्यः मृगस्त्रियः अन्यत्र हिरण्मय-वस्तुपस्तेजसा ज्वलन्ति यासां सारोऽस्तीति हरिण्यः परोक्ष-देवसम्बन्धेन हरिभक्तजनतापहारिणय इत्युच्यन्ते "महेन्द्राज्ञानमालिन्यं भोक्तुमिच्छेज्जनार्दनात्" इति स्मृतेः "हरिणी सा हिरण्मयी" इत्यभिधानं ते तवेक्षणेन प्रियं कुर्वन्ति कोकिलगणाश्च सूक्तैः कर्णरम्यैः वचनैः प्रियं कुर्वन्तीति अन्यत्र कः ब्रह्मा उः शिवः तयोः किल वार्तां कीर्तने सम्भावना च येषां ते कोकिलाः इन्द्रादयः परभृतः इतरप्राणिरक्षार्थं प्राणधारिणः न स्वार्थं परमभागवता इत्यर्थः । स्वालयाय गृहमिति गृहमागतायातिथये गृहिणाऽर्घ्यपाद्यादिकं दातव्यमिति यत्तस्मात् वनौकसो मृगादयो वा वानप्रस्थादयो वा धन्याः कृतार्थाः स्वं स्वं निवा-समागतं त्वां समाजयन्ति, अयं सतां आतिथ्यमाव इत्याह—सतां निसर्गः नितरां स्वभावः इयान् एतावान् हि यस्मात्तस्मा-दिदमुचितमिति भावः । "वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् आशां प्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे" इति "वार्ता सम्भावना किल" इति यादवः ईड्य ! सर्वकर ! ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहो इति ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यतस्त्वया यथा कथञ्चित् सर्वे एव तत्तत्प्रकारेण प्रीणिताः आवेशिनः सर्वभावेन निरूपणे आवेशाधिकरणभूतः सम्यक् भावयति ततः शीघ्रमेवाविष्टा सा देवता भवति अन्यथाभये-षामप्यनिष्टं स्यात् वृन्दावनस्थानां सङ्कर्षणस्य च भजने अभ-जनेऽपि देवतान्तरभजनेन तेषां नाशः भगवद्भोग्यानां स्वीकारेणोतरस्य च अभजने तु सर्वदेवाभजने अतिक्रमः स्यात् अन्यस्य च क्रोधः अतो नित्यस्वावेशसिद्ध्यर्थं बलभद्र-स्य प्रबोधनम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वीयपुष्पफलादिभिः स्वप्रभोः श्रीकृष्णस्य चरणावर्चयाम इति मनोऽनुज्ञाप्य युष्माकमहं जानामीति स्वविज्ञत्वं परमभक्तान् श्रीवृन्दावनीयवृक्षान् कटाक्षेण ज्ञापयन्नग्रजमाह—अहो इति । वि-टपाः स्वस्वशिरोभिरुपायनं तत्तदुपाय पदाम्बुजं नमन्तीति भक्त्या शिरोभिरेव चरणयोस्तत्स्पर्शयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् आत्मन-स्तमसोऽपराधस्याऽपहत्यै येनापराधेन कृतमुत्पादितं तरुजन्म-त्वमस्माभिरपराध एव कश्चित्कृतः यत्कृष्णसान्निध्यगमनासमर्थम-स्माकं तरुजन्म विधात्रा कृतमिति तेषामनुरागोत्थं वचनमेवा-न्वोचङ्गवान् वस्तुतस्तु ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थ्यमानत्वाद्वृन्दा-वनीयतरुजन्म नापराधफलमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

तत्रत्यान् जङ्गमान् स्तौति—द्वाभ्याम् एतेऽलिनो भ्रमराः अनु-पथं त्वदङ्गसौरभानुसारित्वात् वने क्वचिद्रहस्यलीलार्थं गूढं सहचराद्यगम्यमपि त्वां न जहति न त्यजन्ति हे अनघेति तत्र गमनेच्छेषां त्वद्यं त्वं न गृह्णासि तस्मादेते भवदीयमुख्या एव मुनिगणा रहस्यलीलासमनक्षीणा भ्रमरीभवन्ति तेन भो भ्रमराः ! मद्रहस्यकुञ्जमपि प्रविश्याऽस्मत्सौरभ्यमास्वादयत मा सङ्कुचते-तितान् प्रति प्रसादो व्यञ्जितः ॥ ६ ॥

ते गृहमागताय त्वां अहमागते सम्मानयितुं सकैः प्रियं कुर्वन्तीति पूर्वेणान्वयः । स्यात् सतां निसर्ग इति नृत्यसहर्षा-वलोकनप्रियवचनैर्गृहागतस्य साधोः सम्मानमिति सतां स्वाभा-विको धर्म इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं तत्तत्कर्तृकसेवया तान् स्तुत्वा श्रीरामकर्तृकप्र-शंसनापि तानेवानुरक्तैरन्यैश्च सहितान् स्तौति—धन्येयं धरणी अद्येत्यत्र तारगतस्थूलकाव्यमालस्यपोकिवाचकेन पदेन त्वत्स्वरूप-चरणदेवस्पर्शादपि त्वत्स्पर्शोऽस्या अतिसुखद इति द्योतितम् कुतो धन्येयमिति चेत् धरणीस्थानां तृणादीनामपि त्वत्सम्प-र्कादेवेत्याह—तृणानि च वीरुधश्च तास्त्वत्पादाभ्यां स्पृक् स्पर्शो यासां तथाभूता यतः द्रुमाश्च लताश्च करजैः पुष्पत्रोटनार्थं नखैर-भिमृष्टाः स्पृष्टाः यतः नद्यादयश्च सकृपावलोकैः । यद्वा, सत् अयः शुभावहो विधिर्भक्तस्तथाभूतैरवलोकैः सहिता यतः किञ्चित् मृगनयनीतुल्यां गोपीपङ्क्तिषां चारितां लक्ष्मीं वक्षसि कौतुकेन ध्रियमाणां विलोकयाह, गोप्यः श्यामवक्षसोऽपि भुजयोरन्तरं वक्षस्तेन सहिता यतः श्रीर्यामापि यस्मै स्पृहयति सा या लक्ष्मी श्यामामपि शोभयतीत्यत एव वक्षसि स्थिता धृता इति भावः पक्षे गोप्यो भजसुन्दर्यः यत्स्पृहा यस्मै भुजान्तराय लक्ष्मीरपि स्पृहयति तथा हि भागवतामृतीयाः कारिकाः—

"सदा वक्षःस्थलस्थापि वैकुण्ठेशितुरिन्दिरा ।
कृष्णोरःस्पृहयाऽस्यैव रूपं विवृणुते ऽधिकम् ॥
पौराणिकमुपाख्यानमत्र संक्षिप्य लिख्यते
श्रीः प्रेक्ष्य कृष्णसौन्दर्यं तत्र लुब्धा ततस्तपः ।
कुर्वन्ती प्राह तां कृष्णः किन्ते तपसि कारणम् ॥
विजिहीर्षे त्वया गोष्ठे गोपीरूपेति साऽब्रवीत् ।
तद्दुर्लभमिति प्रोक्ता लक्ष्मीस्तं पुनरब्रवीत् ॥
स्वर्णरेखेव ते नाथ ! वस्तुमिच्छामि वक्षसि ।
एवमस्त्विति सा तस्य तद्रूपा वक्षसि स्थिता" ॥

इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहो इत्यतिकौतुके अव्ययम् हे देववर ! यत् येन त्वया स्वचरणसंस्पर्शयोग्यम् ब्रह्मादिभिरपि वाञ्छितं तरुजन्म कृतम् तस्य ते पादाम्बुजं सुमनःफलार्हणामुपादाय नमन्ति । ननु, ब्रह्मा-दिभिः प्रार्थितं वृन्दावने तरुजन्म प्राप्य पुनः किं वाञ्छन्त्यत आह—तमोऽपहत्यै इति । तमः पुनर्भवलक्षणः संसारो निरन्तर-भवत्पादपद्मसन्निकर्षप्रतिबन्धकस्तन्निवृत्तये इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हे आदिपुरुष ! प्रायः अमी भवदीयेषु भागवतेषु मुख्याः एव अलिनः भृङ्गात्मना स्थिताः यत एते वने गूढमपि आत्मदैवं त्वां न जहति न त्यजन्ति अपि तु । हे अनघ ! अखिललोकतीर्थं तव यशोऽनुपदं गायन्तो भजन्ते त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

हिंहतो यतः सताम् इयान् निसर्गः साधुमार्गस्थः स्वभावः अतः केचित्सन्त एव मयूरादिरूपेणेह वसन्तीति भावः ॥ ७ ॥

अद्य इदं त्वयाक्रम्यमाणा धरणी धन्या त्वत्पादौ स्पृशन्तीति त्वत्पादस्पृक्तृणवीरुधश्च धन्याः करजैर्नखैरभिमृष्टाः स्पृष्टाः द्रुमलताश्च धन्याः त्वदीये सदयावलोकैर्नद्यादयश्च धन्याः श्रीरपि यत्स्पृहा यत्र स्पृहावती भवति तेन भुजयोरन्तरेण वक्षसा गोप्यो धन्याः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे श्रीबलदेवजी, हे देवतान में श्रेष्ठ ! देवन सों पूजित ऐसे आपके चरणारविन्द को ये सब व्रज के वृक्ष फूल फल पूजा लेके अपने मस्तक सों प्रणाम करे हैं, काहे सों, कि—जासों ये तरु जन्म भयो है वा अज्ञान के दूर करवे कूं । अथवा और न के तम दूर करवे कूं इन मुमुक्षुन ने तरु जन्म धारयो है, या प्रकरण-में आप श्रीकृष्ण जो कछु बलदेवजी के तांई कहैं है सो आपही (कृष्ण) को समुझनों चाहिये । आपाँव ये वृक्ष मेरे चरणों कूं नमैं है इत्यादि ॥ ५ ॥

हे आदिपुरुष ! और ये भ्रमर अखिल लोक के पवित्र करनवारो जो आपको निर्मल यश है ताको क्षण २ में

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ।
रेमे सञ्चारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥ ९ ॥
कचिद्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः ।
उपगीयमानचरितः स्रग्वी सङ्कर्षणान्वितः ॥ १० ॥
(१) कचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ।
अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् कचित् ॥ ११ ॥
मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान् पशून् ।
कचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

गावैं है। भाव करकैं तो ये सब मुनिगण हैं आपके वासन में कोई मुख्य हैं, ताहि सों वन में गुप्त होयके पै हु अपनो जो दोष रहित स्वामी है ताको नाहीं छोड़े हैं ॥ ६ ॥

हे स्तुति करवे योग्य! ये वृन्दावन के मोर आनन्द तें आपके आगे नृत्य करें हैं, और ये हरिणी गोपीन की नांई चितवन सों तुमपै प्यार करें हैं, और वन में रहवे वारे ये वृन्दावन के कोकिलनके समूह आपको अपने घर आये जानिके सुन्दर मधुर बोलनि सों सत्कार करें हैं, ये वृन्दावन वासी पशुपक्षी भी धन्य हैं, इतनोई तो साधुजनन को स्वभाव है, कि–जो बड़े पुरुष अपने घर आवें तो उनकों कछू यथा शक्ति सत्कार करनो ॥ ७ ॥

अब तो ये पृथिवी बड़ी धन्य हैं, जो आपके चरणकमल को स्पर्श करे है, ऐसेंई तृण छोटे२ बेल बूटी भी आपके चरणन के स्पर्श सों धन्य हैं, और ये लता वृक्ष भी धन्य है जिनको आप हाथनसों नखन सों स्पर्श करो हौ, नदी पर्वत पशु पक्षी भी बड़े धन्य हैं, जिनको आप दया पूर्वक देखो हौ, और गोपी भी धन्य हैं कि, जिनको आप वक्षःस्थल सों आलिङ्गन करो हौ, जा वक्षःस्थल की चाहना लक्ष्मीजी को रही है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं श्रीमद्वृन्दावनं प्रति प्रीतः सन्नद्रेः समीपवर्तिसरित्तटेषु पशून् सञ्चारयन् सानुगो गोपैः सह वर्तमानः प्रीतमना रेमे ॥ ९ ॥

तामेव रतिमाह–कचिदित्यादिचतुर्भिः ॥ १० ॥

बर्हिणं नृत्यन्तमनु अभिनृत्यति बर्हिणमभिमुखो नृत्यतीति वा सखीन् हासयन् ॥ ११—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सनमवर्णनादिप्रकारेण वृन्दावनं व्याप्य प्रीतः सन् "काकाव्यभावदेशानाम्" इत्यादिना कर्मत्वम् अद्रेः श्रीगोवर्धनस्य प्रीतत्वप्रीतमनस्त्वयोः सामान्यविशेषाभ्यां भेदः ॥ ९ ॥

प्रीतमनसो रतिं दर्शयन् वर्त्तमानप्रयोगेण साधारणादितनामेवाह—कचिदित्यादिना । पूर्वं "कचिद्वेणुं वादयन्तः" इत्यादिना बालकानामेव प्राधान्येन तत्तत्क्रीडोक्ता, इदानीं तु प्रीतमनस्त्वेन साक्षात् श्रीकृष्णस्यैवेति विशेषः, कचित् कस्मिंश्चित् (पथि सङ्कर्षणान्वित इति वा पाठः) पथि स्रग्वीति पाठे कस्मिंश्चित् प्रदेशे कदाचिदिति वा एवमग्रेऽपि मदेन श्रीवृन्दावनपुष्परसपानजेन श्रीभगवत्सान्निध्यसौभाग्यजेन वा अन्धेषु मधुमत्तेषु तदन्योऽध्यलिष्वपि गानमाधुर्यमभिप्रेतं सङ्कर्षणादयः श्रीभगवता सह तस्यापृथक्तया गानाभिप्रायेण अनुव्रतैः तदेकप्रीतिपरैर्गोपैः अत्र भ्रमराणां स्वजातीयस्य स्वरमात्रस्य गानं श्रीभगवतस्तदनुसारिस्वरस्य तदुचितरागस्य च अनुव्रतानां तु तयोर्गीतवस्तुतच्चरितस्य चेति मिथोगानमेलनं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

कलवाक्यैरिति शुकाद्यनुरूपमजल्पन्तं बोधयति, एवं बालिश्वपि च चकारो बालिकावति समुच्चिनोति अर्थस्तथैव बर्हिणम् अभिमुखीकृत्य नृत्यति तदभिमुखः सन् नृत्यतीत्यर्थः । तेषां व्याख्याने वस्तुतोऽप्यनुकर्षणीयः तज्जातिनृत्येनैव तन्निर्जयात् सखीन् हासयन् ॥ ११ ॥

पशूनिति श्लेषेण श्रीकृष्णपार्श्वतो दूरं गत्वा निर्बुद्धित्वमुक्तं येन पूर्वमङ्गस्पर्शादेव तत्स्फुरणात् दूरगमनज्ञानमपि न जातमिति भावः । मेघेति तद्गर्जितं लक्ष्यते तद्वद्गम्भीरयेति महापुरुषलक्षणमुक्तम् एव ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति–कचिदित्यादिना । श्लोकमेतत्: प्राकृतेन । मदेन मधुपानमदेनान्धेषु भृङ्गेषु गायत्सु सत्सु स्वयं सखीन् हासयन् कचिदनुगायति अनुगैः उद्गीयमानं चरितं यस्य सखिभिःसङ्कर्षणेनान्वितो रेमे कचित् कलहंसानां कूजितमनुकृत्य कूजति चुकूज

(१) अनुजल्पति जल्पन्तं कलवाक्यैः शुकं कचित् । कचित्सवल्गु कूजन्तमनुकूजति कोकिलम् ॥ कचिदयमधिकः पठ्यते ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा नृत्यन्तं बर्हिणमभिनृत्यति अनु अभिनयं करोतीत्यर्थः । कश्चिन्मेघस्येव गम्भीरया वाचा सङ्केतितनामभिः सखीन् हासयन् दूरगान् पशूनाह्वयति आजुहाव यथा गवां गोपानां च मनो-ग्रया प्रीत्या तयोपवर्णितो वा ॥ १०-१२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्ण एवंविधमाहात्म्यं वृन्दावनमवाप्य रेमे इत्यन्वयः अद्रेः पादेषु सरितो नद्यः रोधःसु तीरेषु पशून् सञ्चारयन् ॥ ९ ॥

रतिप्रकारं दर्शयति-क्वचिदिति । अनुव्रतैरनुचरैः सखिभिः सङ्कर्षणेन चान्वितः अनुगतः ॥ १० ॥

हासयन् हासं जनयन् ॥ ११ ॥

नामभिः प्रसुतिवारप्रयुक्तादिवर्णैः गवां गोपालानां मनोऽन्तःकरणं आपयन्त्या बोधयन्त्या मनोरमया वा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं सनमेवर्णनादिप्रकारेण वृन्दावनं अवाप्य प्रीतः सन् ॥ ९ ॥ १० ॥

एवं प्रथमसेवारम्भादिप्रसङ्गे साधारण्येन वर्णनान्तरं लीला-माह-क्वचिदित्यादिना । बर्हिणमभिलक्षीकृत्य नृत्यति पशूनां दूरगानां-पश्चादेव श्रीकृष्णागमनस्फूर्तेः सखीनां मध्ये यो व्याप्तसिद्धयोः प्रीतः तदनुकारित्वम् तेषामपि स्वयमेव नर्ता-नुकार्यमिति भावः ॥ ११-१४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वृन्दावनस्वरूपं निरूप्य तत्रत्यानां च स्वरूपमर्थाद्वल-भद्रबोधनं च कृत्वा तादृशे वृन्दावने भगवान् क्रीडां कृतवा-नित्याह-एवमिति दशभिः । पौगण्डवयसः पुरुषार्थचतुष्टयसाधकालरूपत्वादादौ पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनं क्रमेण ततो दश-रसोद्भावनेन क्रीडापरमानन्दस्य द्वाभ्यां रसौ लौकिकत्वं भूयत इति ब्रह्मानन्दापेक्षया भजनानन्दस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थं तत्र प्रथमं धर्ममाविष्कुर्वन् रतिं कृतवानित्याह-एवंरूपे वृन्दावने कृष्णः पशून् सञ्चारयन् रेमे इति सम्बन्धः, वृन्दावनगुणनिरूपणार्थ-मेव वचनानामुपयोगादेवमिति नैव सम्बध्यते अतो निरूप्यो-परमेत्यादि क्रिया नाध्याहर्तव्या श्रान्तौ च सङ्गतिरेवमित्यनेन योजनीया यत्र स्वतु मनो दध्रे यत्र च उवाच तत्र रेमे अन्यानि च कृतवानिति महावाक्ये सर्वेषां सम्बन्धः, यदा पुनस्तत्तदभिमानिदेवताभिः सह रतिं कर्तुमारम्भं कृतवांस्तदा लक्ष्मीः स्वत एव समागता अतो रमणमनुकालिकमेवेति अनु-भावा उद्दीपनविभावाः व्यभिचारिणश्च निरूप्यन्ते आलम्बनं तु लक्ष्मीरेव नायकोत्कर्षमाह-कृष्ण इति । सदानन्दो हि पुरुषो-त्तमः अनश्च करणं तस्यापि दोषनिवृत्तिपूर्वकं गुणा वक्तव्याः तदाह-प्रीतमना इति प्रीतं निर्दुष्टं सन्तुष्टं मनो यस्य पशून् सञ्चारयन् इति धर्मः, सम्यक्चारणं देशविशेषे गहराद्विपिने भक्ष्ये स्वरमणं प्राप्नोतीति रमणोपयोगार्थं देशविशेषान्-

निर्दिशति अद्रेः सरिद्रोधःसुरिति पर्वतसम्बन्धिन्यो याः नद्यः सरितस्तासां रोधःसु कूलेषु तत्र हि हरिततृणानि भवन्ति प्ररू-ढानि च पर्वते स्थित्वा वा अधस्तात् स्थित्वा वा तासामन्यत्र गमनशङ्काभावाच्चारयतैव रमणं सम्भवति अत एव सम्यक् चारणं धर्मस्तो रक्षार्थं स्वामिनिवेशे धर्मरमणशोभिनता स्या-दिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-सानुग इति । अनुपश्चाद्गच्छन्तीत्यनुगाः सेवकाः तैः सहितः ॥ ९ ॥

एवं धर्मोद्भावनेन क्रीडामुक्त्वा अर्थोद्भावनेनापि क्रीडामाह, क्वचिदिति । मदान्धालिषु गायत्सु क्वचिद्भगवानपि गायति अनु-व्रतैः निजभक्तैरुपगीयमानचरितश्च सखिसङ्कर्षणाभ्यां चा-न्वितः "यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणाऽस्मै वाद्यते" इति श्रुतेः । वीणाऽनुकरणस्थानीया भ्रमरा भवन्ति अर्थभोगेनैव गीतमपि गायति अन्यथा तद्रसोद्रेको न ज्ञापितः स्यात् सर्व-तश्च स एव स्तूयमानोऽपि भवति परिकरयुक्तश्च परिकरो द्विविध इति सखिसङ्कर्षणौ निरूपितौ स्वसम्बन्धिनः कुलसम्बन्धिन-श्चेति बन्धुभिर्वा न भुज्यत इत्यर्थं तेषां सहभाव आवश्यकः समीपे गानं स्तोत्रं चार्थभोग एव मुनीनां भ्रमरत्वनिरूपणात् समीपे धाष्टर्यादानं न भविष्यतीति मदान्धा निरूपिताः मदोऽत्र भगवत्सान्निध्यानन्दः अलिपदे भ्रमरो वा वृन्दावने पुष्पेषु मकरन्दश्च रसास्वादितेषु भक्तिरूप एवेति अनुव्रतं भेषामिति तेषामपि स्वसाम्यकरणं सर्वं सखायः सङ्कर्षणश्च सत्यगन्धवः, तेषामर्थभोगः सम्यक् सम्पादित इति एवं वृन्दावने श्रीमान् कृष्णः प्रीतमना इति पञ्च पदानि सर्वत्रानुवर्तन्ते ॥ १० ॥

एवमर्थलीलामुक्त्वा कामलीलामाह-क्वचिदिति । कलहंसानां कूजितमनुकूजति कामे हि इयं कलैव कूजितं रसोद्गमनार्थं तथाश्च रसार्थं तत्र मयूरस्य मयूर्या सह सम्बन्धस्यैव मत्तस्य गात्र-विक्षेपे सर्वगतो रसः एकीभूय नेत्राभ्यां निर्गतो मयूरी मुखे प्रविशत्यूर्ध्वचरो (रेतो) निर्गच्छति आश्चर्यं च अन्ये सर्वे कामे प्राकृता एव रसाः अत एव निचितं तत्र कार्यमुत्पद्यते अतो मनःपूर्वक इति रसास्वादकस्य हंसस्य मानसैकशर-णस्य तादृशं भवति कूजितम् अत एव सर्वविलक्ष-णत्वं हंसे वक्तुं कलहंस उक्तः, स हि कलानां हंसः बहुनामे कविप्रतिपादकत्वे तदर्थमित्थं तत्त्वं भवति भगवांस्तु सर्वेषा-मेव कूजितं रसावान्तरभेदाभिप्रायमनुकूजति अभितो नृत्यन्तं बर्हिणं नृत्यति यदि मयूरो मयूर्या सह रसेन नृत्यति अन्यथा मेघादिदर्शनेन स्वभावतो वा यदि नृत्यति तदापि भगवान् नृत्यति रसाभासभावाभासनिरूपणार्थम्, अन्यथा रसः पुष्टो न भवेत् तदाह-हासयन् क्वचिदिति । बालान् बर्हिणं हासयन् नृत्यति बाला बर्हिणं हसन्ति नायं सम्यक् नृत्यतीति सर्वत्रैव-मिति निषेधार्थमाह—पुनः क्वचिदिति ॥ ११ ॥

मोक्षलीलामाह-मेघगम्भीरयेति वाचा दूरगान् पशून् नाम-भिर्भगवान् क्वचिदाह्वयतीति सम्बन्धः । भगवत्सायुज्यं मुक्तिश्च भगवद्दत्तैव भवति सर्वशास्त्रनिरूपितानां साधनानां भगवति-तत्तद्धर्मसम्बन्धजनकानां ततः प्रतिफलितानां भगवत्कृतानामेव साधकत्वमिति सिद्धान्तः—

"यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्या भद्ररन्धन ! ।
येनोपशान्तिर्भूतानाम्" ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आर्यमग्रजम्, विश्रमयति विगतश्रमं करोति ॥ १४ ॥
मिथो नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् प्रशशंसतुः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

क्वचिदित्यनुवर्तत एव चकोरश्चन्द्रिकापायी क्रौञ्चः क्रौञ्चाख्यः पक्षी चक्राह्वश्चक्रवाकः भरद्वाज एव भारद्वाजः स्वार्थेऽण् व्याघ्रचाटाख्यः पक्षी चकोरादीनां कश्चित् कश्चिदनुकृत्य रौति सर्वानेव युगपदनुकृत्य रौति सर्वशक्तिमत्त्वात् इत्यैश्वर्यं तत्रापि पूर्ववद्रोऽयं भीतवदिति क्रीडाकौतुकेन वतिप्रत्ययस्तयोर्हिंस्रत्वाभावेनापि वस्तुतस्ताभ्यां भयाभावात् स्मेति प्रसिद्धमेवेदं नात्र संशयः कार्य इत्यर्थः । अत्र तेषामुत्तरपक्षे व्याघ्रादिवद्धातिशयानां सम्बन्धे भीतायत इत्यर्थः । यद्वा, सत्त्वानां मध्ये यो व्याघ्रसिंहयोः सम्बन्धे भीतः तद्वदनुरौति, तेषामीषद्भयदर्शनकौतुकार्थमिति भावः ॥ १३ ॥

आदिशब्दाद्वीजनादीनि ॥ १४ ॥

नृत्यत इति क्वापि प्रशशंसतुः वल्गत उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गतिविशेषं कुर्वतः मिथोऽन्योन्यमासक्त्यर्थः । अन्यत्तैः । यद्वा, तौ क्वापि नृत्यतः क्वापि गायत इत्येवं क्वापीति सर्वत्रापि योज्यं किञ्च क्वापि मिथो गृहीतहस्तौ क्वापि हसन्तौ भवतः । यद्वा, पदत्रयमिदं विशेषणत्वेन सर्वत्रैव योज्यं क्वापि गोपालान् हसन्तौ अहो इमे गानेन गन्धर्वगणातिरस्कारिणो नृत्येन विद्याधरगणविडम्बका युद्धेन त्रिलोकीजित्वरा इत्यादिपरिहासं कुर्वन्तौ प्रशशंसतुरेव तत्त्वतो माहात्म्यविशेषख्यापनात् ॥ १५ ॥

उपसंहरिष्यन् विश्रामक्रीडां वदन् गोपानां सौभाग्यभरं दर्शयति, क्वचिदिति त्रिभिः । पल्लवेत्युपलक्षणं कोमलनवदलकोरकपुष्पाणां तल्पेषु बहुत्वं पृथक् पृथक् पञ्चषैर्मिलित्वा निर्मितत्वेन बाहुल्यात् मतश्च बहुतरेष्वपि तेषु तेषां प्रीत्यै तत्तद्वाञ्छितस्तत्प्रेमोद्बोधितेन निजशक्तिविशेषेण बहुरूपतयैव शेत इति विज्ञापयति—एवम् ईशचेष्टित इति वक्ष्यमाणमैश्वर्यमत्रापि सङ्गतं स्यात् । नियुद्धं तैरेव सह बाहुयुद्धं तेन श्रमः श्रीगण्डादिविषयकमौक्तिकस्वेदप्रस्वेदकणिकोदयादिकरः तेन कर्षितो दुर्बल इव अनेन सखीनामपि तादृशं पदत्वं सूचितम्, तथा चागमे "गोपैः समानगुणशीलवयोविलासवेशैः" इति तदेवमपि तेषां स्वयमनुस्मरणादौ यत्प्रयुक्तित्वमेवं बद्ध्यामः सर्वस्य व्रजस्य तेनापि गुणेन श्रीकृष्णैकसुखतात्पर्यलीलाशक्तिरेव तेषामुपमं स्तमयतीति गोपेति ते किञ्चिज्ज्येष्ठा ज्ञेयाः तत्रोपबर्हणत्वं च तत्सुखलाभायैव तेन तत्कृतं किं वा हान्तिसर्यापि तेनैव तदर्थं त्यागो ज्ञेयः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपबर्हणम् उपधानम् । आर्यम् बलभद्रम् संवाहनं क्षालनम् ॥ १४-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्वचिच्चकोरादीननुसृत्य रौति रुराव सत्त्वानां मृगाणां मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्ताभ्यां भीतवद्भवति ॥ १३ ॥

क्वचिद्गोपस्योत्सङ्गोऽङ्क एवोपबर्हणमुपधानं यस्य तं क्रीडापरिश्रान्तमार्यमग्रजं स्वयं पादपीडनादिभिर्विश्रमयति ॥ १४ ॥

वल्गत उत्प्लवतः नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् गृहीतौ हस्तौ याभ्यां तथाभूतौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥

क्वचिन्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन यः श्रमस्तेन कर्शितः ग्लानः वृक्षमूलाश्रयः पल्लवतल्पेषु गोपानां उत्सङ्गमुपधानं यस्य तथाभूतः शेते शिश्ये ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्याघ्रशार्दूलसिंहयोः सकाशात् भीतवत् स्वयमपि भीतो भवति ॥ १३ ॥

गोपस्य उत्सङ्गोऽङ्क एव उपबर्हणं शिरःपीठं यस्य स तथा तम् आर्यं ज्येष्ठं पादसंवाहनादिभिः विश्रामयति, क्रीडाप्रासक्लमं नाशयति ॥ १४ ॥

रामकृष्णौ नर्तनादिकुर्वाणान् गोपालान् नृत्यादिविशेषविषयेषु प्रशशंसतुः स्खलनादिविषये हसन्तौ वल्गत उत्प्लवतः ॥ १५ ॥

नियुद्धं बाहुवल्लीमहणाविक्रमयुद्धम् ॥ १६—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तल्पेष्विति बहुत्वं तत्र तत्रानेकेन प्रकारेणेति द्योतकं महात्मनः महात्मानः परमभागवताः "सुप्तो सुप्तो भवन्ति" इत्युपसङ्ख्यानेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं पुरुषार्थचतुष्टयलीलामुपपाद्य दशरसप्रकारेण भगवतो लीलां वदन् प्रथमं षड्रसलीलामाह—चकोरेति । चकोरा हि चन्द्रकिरणभोक्तारोऽलौकिकभोगाः न ह्यन्येन चन्द्रकिरणा भूमौ स्थिता भोक्तुं शक्यन्तेऽत एव परं भोक्तारः सूर्यकिरणा इव अन्यथा ततः शैत्यादिकं न स्यात् तथैव सर्वे पुरुषाः स्त्रीभिर्भुज्यन्ते तद्रसं चानुभवन्ति तथैव लोकप्रतीतिः तद्रूपं भगवान् रसानुभवं करोतीति ज्ञापयितुं शृङ्गाररसे चकोरवद्भगवतो वाग्व्यापारो निरूप्यते क्रौञ्चो वीरे, चक्रवाकः करुणायां, स हि वियुक्तश्चक्रपदे भावसंतेन भावलाभभिप्रेतमिति तेन आह्वा आह्वानं यस्येति तस्याऽऽह्वयं करुणा युक्तेव भारद्वाजोऽद्भुते क्रमस्य नियामकत्वात् भारद्वाज इत्याख्या यस्य स हि द्विजन्मा तदामसत्खरसख्यापनमद्भुतरसेऽनुगुणां भवति बर्हि हास्ये तस्य तथात्वं पूर्वमेव निरूपितं एते षड्विधा नात्यन्तं विरुद्धा इत्येकीकृत्य निरूपिताः भयानकरसस्तु सर्वोपमर्दक इति पृथक् निरूपयति,

पादसम्वाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः ।
अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोर्भीतवदनुकरोतीति एवं रसाविर्भावे प्रमाणं प्रसिद्धमिति रमेत्याह, भयं द्विविधं स्वरूपनाशात् अभिमानादिधर्मनाशाच्च तत्र स्वरूपे व्याघ्रः अभिमानादिधर्मे सिंहः बहुप्रकारं च भयं प्रतीकारासमर्थानां सम्भावनायामन्यथा अन्येषां चान्यथेति तत्र सत्त्वानि मृगादीनि प्रतीकारसम्भावना-रहितानि भये परमा काष्ठा सत्त्वसम्बन्धिन्यवस्था रसाभिनये वेदापेक्षया वचनमतिसुन्दरमिति तदेव निरूपितम् ॥ १३ ॥

बीभत्सरसलीलामाह—क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तमिति । मार्गे बल-भद्रं स्वयं क्वचिद्विश्रमयति विगतश्रमयुक्तं करोति पाद-सम्वाहनादिभिः पादे हि चलतः श्रमो भवति अङ्गमर्दनं च तदुपकरणं च वस्त्रान्तरव्यावृत्तिकं चाविद्धम्नेतोक्तमेव हीना-ङ्गीनमाव उत्तमस्य बीभत्सो भवति भक्तिमतामेव स बीभत्स-इति प्रतीतिः प्रसन्नानुचितप्रतीतिरेव भवतीति यथा दिव(क्य)पुत्रगत-मपि कष्टमत्यन्तमपीति न पिशाचानां तादृशत्वेन बीभत्सरस उक्तेति किन्त्वकस्मादीनामेव तथेदमपि भक्तानाम् एते हि सर्वे रसा भगवद्भजने तत्तदधिकारनिरूपकाः सर्वरसाविष्टा अपि भगवति सायुज्यं प्राप्नुवन्तीति पादसम्वाहनादिकरणे हेतुः क्रीडापरिश्रान्तमिति क्रीडा मल्लक्रीडा भगवतैव सह बलिष्ठेन सह कृतश्रमो बलाधिक्यजनको भवति परं प्रथमं पीडां प्राप्नोति तत्प्रतीकारं नान्यो जानाति भग-वद्रूपत्वेनैवातिमात्रं व्याप्तत्वात् तदाह—परित: श्रान्तमिति श्रान्ति-विह्वलतासूचनार्थं गोपस्यैव कस्यचिदुत्सङ्गं उपबर्हणं यस्य अत एव विकलत्वात् स्वामिकृतमुपचारमपि सहते आर्तत्वादेव भगवतस्तथा करणम् ॥ १४ ॥

रौद्ररसमाह— नृत्यत इति । मल्लानामिव हि रसो रौद्रः स चाण्डालोऽप्यपि भगवता उपनिबध्यत इति भगवता रसयुक्तलीला कायवाङ्मनोभिर्युक्तमयुक्तं पीडकं च तत्— चतुर्विधा मल्लवीक्षा नृत्यते हरिणा मुदा चाचारया-स्वादश्रोभयोर्द्वयं उभावुभौ मल्लयुद्धे अन्यत्र बहवः तत्र कायिकं नृत्यं गानं वाचिकं वल्गनस्मानसं स्वमौढिरूपा-पकरणात् मिथश्च युद्ध्यत इति पीडारूपा क्रिया कायिकयैव कांश्चि-त्सन्तो कांश्चित्प्रशंसन्तुः गृहीतहस्ताविति न पक्षपातेन फल-विधिकाभिनिवेशः केनचित्कर्तव्य इति ज्ञापनार्थं, साऽपि लीला लोकप्रसिद्धा भुववाधव्यापिका हसन्ताविति प्रथमं सन्तोषः पश्चात् प्रशंसन्तुरिति वा ॥ १५ ॥

शान्तरसलीलामाह—क्वचित्पल्लवतल्पेष्विति । शयानो हि शान्त इव भवति नियुद्धं बाहुयुद्धं तत्र यः श्रमः स कर्षितो येन जित-श्रम इत्यर्थः । शान्तरसः प्रत्येकपर्यवसायीति निरूपयन् भगवान-नेकरूपः सर्वत्र मूलवृक्षेषु सर्वैरेव गोपालैरहमहमिकतयाऽऽहृता बहव एव तल्पास्तेषां सर्वेषामेव युगपत्सौख्यसिद्ध्यर्थं सर्वेष्वेव तल्पेषु भगवान् शयानो जातः तदाह वृक्षमूलम् । ननु, तथापि भगवान् किमिति तत्र शयनं कृतवानित्याह—वृक्षमूला

अथ इति । वृक्षस्य मूलमेवाश्रयत्वेन येषां ते वृक्षमूलाः परमहंसाः नानाभयेन असत्त्वेन तत्रातीन्द्रियत्वेन स्थितान् परमर्षीन् कृता-र्थीकर्तुं तथा करोतीत्यर्थः । लोकानामेव प्रतीतिस्तल्पे शेत इति वक्तुमस्तानि योगिनामन्तःकरणान्यतस्तेषु शेते गोपालानामु-त्सङ्गं एवोपबर्हणं यस्येति नेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनम् ऋषि-त्वप्राधान्यस्थापनमिति ज्ञापयति, ते हि वैश्याः अतः स्वधर्म(स्था)-स्थापकमुत्सङ्गरूपम् उपबर्हणं शिरस उपधानम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किन्तु सत्त्वानां प्राणिनां मध्ये व्याघ्रसिंहयोः शब्देन भीतवद् भवति सखिषु पलायमानेषु स्वयमपि पलायते वस्तु-तस्तु स्वस्य स्वाभाविकशौर्येण भयाभावो वतिप्रत्ययेनोक्तः ॥ १३ ॥

उपबर्हणं शीर्षोपधानम् ॥ १४ ॥

हसन्तौ कृष्णरामौ नृत्यादीन् कुर्वतो गोपालान् प्रशशं-सतुः ॥ १५—१८

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कश्चिच्चकोरादीन् अनुरौति तदनुकरणशब्दान् करोति कश्चि-च्च सत्त्वानां मृगादीनां मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्तादृशभीतवद्भ-वति ॥ १३ ॥

विश्रमयति विगतश्रमं करोति ॥ १४—१६ ॥

भाषाटीका

चकई चकोर चकवा भद्दरिया और मोर इन कीसी बोली बोले हैं, कभऊ व्याघ्र सिंह ते डर के जब और जन्तु भाजे हैं तब आपहू डरप के भाजबे लगें हैं ॥ १३ ॥

काऊ समै जब खेलत २ हार जाव हैं, तब काई गोप की गोदमें अपनो माथो धरकें बलदेवजी पौढें हैं तब स्वयं आप श्रीकृष्ण दाऊके पांव दाबिकें पङ्खा करकें श्रमदूर करें हैं ॥ १४ ॥

कभऊ ग्वाल नाच नाचे हैं गावे हैं कूदें हैं कुस्ती करें हैं तब दोऊ भैया उनके हाथ पकरि कें हँसते २ उन-की प्रशंसा करें हैं ॥ १५ ॥

काहू समै परस्पर ग्वालनसों भयो जो युद्ध वा कुस्ती की थकाई सो काहू वृक्ष की जड को आश्रय लेकें काहू गोपकी गोद को तकिया कर श्रीकृष्ण सोवें हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यजनैः पल्लवादिनिर्मितैः ॥ १७—१८ ॥

राम राम ! महाबाहो ! कृष्ण ! दुष्टनिबर्हण ! ।
इतोऽविदूरे सुमहद्वनं तालालिसङ्कुलम् ॥ २१ ॥
फलानि तत्र भूरीणि पतितानि पतन्ति च ।
सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥
(१)सोऽतिवीर्योऽसुरो राम ! हे कृष्ण ! खररूपधृक् ।
(२)आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥
तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् ! ।
न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वयोगमायया आवृतात्मैश्वर्यः स्वयं गोपात्मजोऽपि चरितैर्गोपात्मजत्वं भूपालपुत्रत्वं विडम्बयन् तिरस्कुर्वन् सोऽन्यैव क्रीडां कर्तुं न जानातीति भावः । "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि" इति मेदिनी ऐश्वर्यहेतुर्वा रमालालितपादपल्लवोऽपि तदावस्थानि कैश्चिद्ग्राम्यैः बन्धुभिः सह कश्चिद्ग्राम्यो बन्धुरिव रेमे न केवलमावृतमेव तदैश्वर्यमित्याह—प्रच्छन्नमाधुर्याविर्भावे ईशामैश्वर्यमयं चेष्टितं यस्य सः ॥ १९ ॥

ईशचेष्टितत्वमेव दर्शयितुमाह—श्रीदामेति । प्रेम्णोति कृष्णरामावेव स्वव्याजेन तालफलानि भोजयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजनैः तालवृन्तादिरूपैः ॥ १७ ॥

स्नेहेन क्लिन्ना आर्द्रीकृता धीर्येषां ते ॥ १८ ॥

निगूढा साधारणैर्जीवैर्दुर्लक्ष्या आत्मगतिर्यस्य सः कृपामात्रापेक्षया तु ईशस्य स्वस्यैव चेष्टितं यस्मिन् सः स्वमायया स्वसङ्कल्पेन गोपात्मजत्वं चरितैस्तदनुरूपैश्चेष्टितैर्विडम्बयन् अनुकुर्वन् रमालालितपादपल्लवोऽपि ग्राम्यैः ग्रामेषूत्पन्नैः स्वकृपापात्रभूतैर्गोपबालकादिभिः समं सह ग्राम्यवत् आसक्त इव रेमे इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

श्रीदामा सुबलाद्याश्च वक्ष्यमाणमब्रुवन् सुबलश्च स्तोककृष्णाश्च सुबलस्तोककृष्णौ तावादी येषां ते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तब वा समैं कितने एक सखा उन महात्मा जी (श्रीकृष्ण) की चरण सेवा करवे लगे हैं। और कितने एक अनघ ग्वाल बाल पतौआन के बीजनान सों श्रीकृष्ण की बियार करैं हैं १७ ॥

हे महाराज ! और कोई चतुर गोप बालक स्नेह सों आर्द्र बुद्धि होय के भगवान् के अनुरूप मधुर सुरीले स्वर सूं गावें हैं जो परमात्मा कूं मनोहर लगें ॥ १८ ॥

या प्रकार अपनी माया सों अपने ईश्वरपने कूं छिपायके अपने मधुर चरितन से गोप बालकपने को अनुकरण करते श्रीलक्ष्मी जिनके कोमल श्रीचरणन को लालन करें ऐसे श्रीकृष्ण भोरे व्रज वासीन के साथ आप उनकी सी नाईं खेलत भये परंच जब तब चेष्टा आपकी ईश्वरपनेई की रहती ॥ १९ ॥

अब वा ईश्वरपने की चेष्टा दिखायबे के नाईं कहे हैं, कि—एक बार राम कृष्ण को प्रेमी सखा श्रीदामा नाम वारो ग्वारिया तैसेई सुबल, स्तोक, कृष्ण, सु आदिलेके और हू सगरे गोप प्रेम सों दोऊ भैयन सैं यों बोलत भये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तालालिसङ्कुलं तालपङ्क्तिभिर्व्याप्तम् ॥ २१—२२—२३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे रामेति रमसे क्रीडसीति तस्मादस्माकैरेतामप्येकां क्रीडां कुरु किं वा रमयसि क्रीडयसि सुखयसि वेति तथास्मान् रमयेति भावः । वीप्सा आदरे प्रोत्साहनार्थम् अत एव त्वामेवादौ सम्बोधयाम इति भावः । हे महासत्त्वेति तव किमप्यशक्यं नास्तीति भावः । हे कृष्णेति परमानन्दमयस्वभावत्वेन सर्वाकर्षकत्वादस्माकमपि सुखं कर्तुमर्हसीति भावः । हे दुष्टनिबर्हणेति वत्सासुरादीनां तस्मात्सावधानत्वेन अतस्तालवनरोधकधेनुकवधार्थमपि तालपातनादिकं युक्तमेवेति भावः । एवं दुष्टनिबर्हणेति श्रीकृष्णस्यैव सार्थकत्वं वदन्तो महासत्त्वेति तद्बलस्य विफलत्वं दर्शयन्तस्तमुत्तेजयन्ति इतः श्रीगोवर्द्धनादित्यर्थः । प्राकृतस्यैव तदा गोचारणात् तथा च श्रीहरिवंशे तत्प्रसङ्ग एव

"आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सह गामिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ" ॥

इति । अविदूरे अनतिदूरे श्रीगोवर्द्धनपूर्वतः क्रोशचतुष्टयान्तरे वृत्तेः तथा च वाराहे—

---

(१) सोऽतिसीव इति (२) आत्मसाम्यबलैरिति विज० पा० ।

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ।
एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥
प्रयच्छ तानि नः कृष्ण ! गन्धलोभितचेतसाम् ।
(१)वाञ्छाऽस्ति महती राम ! गम्यतां यदि रोचते ॥ २६ ॥
एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ।
प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥
बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्सम्परिकम्पयन् ।
फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥ २८ ॥
फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ।
अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् ॥ २९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य वीर्यं प्रख्याप्य यदर्थं तदाह—तस्मादिति । कुतः नर एवाहारो येन स हि मनुष्यानेव विशेषतो भक्षयति अत एव तस्मात् भीतैरस्माभिः सेव्यते तद्वनं तस्मादस्माभिरपि न गन्तव्यमित्याशङ्क्याहुः, अमित्रहन् ! इति । हे कृष्ण ! भवान् अमित्रहन्ता, सोऽप्यमित्र इति अवश्यहन्तव्यः तव वाक्यं कर्तव्य च अयं धर्मो भगवन्निष्ठो आगन्तुक एतेषां हरि स्फुरती-त्युक्तदोषवतोऽपि स्थाने गमनं प्रार्थयन्ति अन्यथैवं प्रेरणस्य प्रेमविरुद्धत्वेन प्रेम्णोद्गमशुवानिति वचनं विरुद्धं स्यात्प्रिय-स्याप्रियञ्च न स्थापयितुमुचितम् इति च किञ्च तद्वनं सर्वं-प्राणिभिः त्यक्तं ये भूचराः ये चान्तरिक्षचराः अतः पशुगणैः पक्षिसङ्घविशेषेण वर्जितम् अतो ये पशुपालकाः ये वा देवपालकाः तैः सोऽवश्यं वध्यः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इतो गोवर्द्धनादविदूरे क्रोशचतुष्टयान्तरे तारफरा इति ख्याता स्थली तत्प्रदेशगतं वनम्—

"अस्ति तालवनं नाम धेनुकासुररक्षितम् ॥
मथुरापश्चिमे भागे अर्द्धयोजनम्" ॥

इति वाराहोक्तेः । पश्चिमे पश्चाद्भवे भागे इति नैर्ऋतकोणे इति व्याख्येयं तत्रैव तद्दर्शनात् तालानामालिभिरित्युक्तं श्रेणीषु तालानामविपर्ययत्वेनातिस्वादुजातीयत्वं व्यञ्जितम् । किन्तु धेनुकेन अवरुद्धानि वशीकृतानीत्यत एव हे राम ! तव महाबलस्य परीक्षा हे कृष्ण ! तथापि दुष्टनिबर्हणार्थमपरीक्षा च कर्तव्येति भावोऽयं तयोः सख्यभावेन स्वविक्रमख्यापनाम्न प्रेरणा विरुध्यते प्रत्युत वीररसोत्साहोद्दीपनत्वेन संगच्छत एवेति विशेषम् ॥ २१—२२ ॥

सोऽतिवीर्यमित्यादि तयोः पराक्रमोत्तेजनम् ॥ २३ ॥

आवयोरग्रे तस्य तदीयानां चातिवीर्यं अणुप्रायमात्र भविष्यतीति चेत्तर्हि वचनं तत्रत्याप्रकाशिमभयात् तान् तान् भोजितस्त्वयुष्मदाशिषः कुरुतामित्याहुः—तस्मादिति । ननु, कथं विज्ञि तद्वनं तद्भूतेत्यत आहुः, एष वै गन्धः आघ्रमाणोऽयं प्राकृतसमीरेणानीत इति भावः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तालानामालिभिः पङ्क्तिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् ॥ २१—२४ ॥

भाषा टीका ।

हे राम ! हे भैया दाऊ ! हे बड़ी भुजान वारे ! हे दुष्टन के मारवे वारे, भैया कन्हैया ! या जगै सों थोरी दूर पै तालवन है ॥ २१ ॥

या जगे बहुत से तालन के फल गिरे परे हैं और गिर रहे हैं, परन्तु दुरात्मा धेनुकासुर के डर से उन फलन को कोई छू भी नहीं सके हैं, ताई सों रुक रहे हैं ॥ २२ ॥

हे दाऊ ! हे भैया कन्हैया ! वो गदहा को रूपधारन करने वारो असुर बड़ो बीर्य वारो है, और अपने सरीके बल वारे और भीतरे दैत्य वाके समीप में हैं ॥ २३ ॥

हे शत्रुन के मारने वारे ! वा जगे मनुष्य नहीं जाय सकें हैं ताई सों वो बन पशुपक्षि समूह सों वर्जित है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सनगं सवृक्षम् ॥ २९ ॥

(१) वाञ्छाऽसीन्महतीति विज० शुको० पा० ।

समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ।
निहत्योरसि काशब्दं मुञ्चन्[1] पर्यसरत्खलः ॥ ३० ॥
पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः ।
चरणावपरौ राजन् ! बलाय प्राऽक्षिपद्रुषा ॥ ३१ ॥
स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना ।
चिक्षेप तृणराजाऽग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रत्यग्भ्यां पश्चिमाभ्यां काशब्दमिति गर्दभजातिस्वभावानुकरणं पर्यसरत्परितोऽधावदित्यर्थः ॥ ३० ॥

उपक्रोष्टा गर्दभः पराक्प्रतिमुखः अपरौ पश्चिमौ बलाय बलं हन्तुम् ॥ ३१ ॥

तृणराजस्तालः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सखुर्वेयं वयं कृष्णेत्यादि मुहुरुभयसम्बोधनमतिवैयग्र्यं सूचयति—कृष्णरामेति । स्नेहेनाऽस्माकं कदाऽपि लोभो नाऽसीत् नवनीतादिलुब्धत्वात्तस्य, तत्संपर्केणैव लोभितचेतसामिति श्रीरामं प्रत्येवोक्तिः तेन च नर्मणा निजदुर्लभप्रार्थनदोषो निरस्तः एवं मुहुः प्रार्थनेऽप्यनङ्गीकारमिवाशङ्क्य सप्रणयरोषमाहुः वाञ्छाऽस्तीत्यादि ॥ २६ ॥

धृतौ साहाय्याय परितो वेष्टितौ प्रभू तेषां प्रहर्षार्थं स्वसामर्थ्यं दर्शयन्तौ ॥ २७ ॥

यद्यप्येवमस्याग्रे प्रवेशादिकमादौ प्रार्थितत्वात्ततः श्रीकृष्णस्यापि तत्कौतुके तत्र गौणायमानत्वात् तालानिति बहुत्वमेकस्य कम्पनेनैव सङ्घट्टितानां तेषां बहूनां कम्पात् सम्यक् परितः कम्पयामासेति विवक्षितं दूरे पतन्तु न तु शिरसीत्येतदिच्छया किंवा बाहुभ्यां द्वाभ्यामेव बहूनां तेषां युगपद्ग्रहणात् सम्यक् परितः कम्पयामासेति महाबलत्वमावेद्य ॥ २८ ॥

तदेवं चिन्तितं सर्वां पृथ्वीं परितः कम्पयामासेति तस्य पूर्वोक्तमतिर्वीर्यस्य दर्शितम् ॥ २९ ॥

निरर्थां हत्वा महत्त्व यतो बली साधारणदेवताऽपेक्षया बलवत्त्वेन बलिमानीत्यर्थः । काशब्दं कुत्सितशब्दम् आर्षः कादेशः, पर्यसरत् पुनः पद्भ्यां हनने छिद्रान्वेषणाय परितो बभ्राम यतः खलः तारतम्यज्ञः ॥ ३० ॥

आसाद्य निकटीभूय उपक्रोष्टा निकटे काशब्दं कुर्वन् पराक् विमुखं स्थितः सन् पुनरेत्य ॥ ३१ ॥

एकेनैव पाणिना पदयोर्गृहीत्वा भ्रामयित्वा च प्रपदोरिति पाठस्त्वार्षः, पादयोरग्रभाग इत्यर्थः । पूर्वं तु तत्प्रहाराङ्गीकारः

बालवधानन्तरोपायेन खरस्य तेनात्मनोऽश्वत्वं प्रख्यापयितुम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे कृष्ण ! तत्फलगन्धेन लोभितानि चेतांसि येषां तेषां नोऽस्माकमुक्तानि फलानि प्रयच्छ प्राशय देहि हे राम ! महती वाञ्छा तत्फलाऽनुबुभूषा वर्तते यदि रोचते तर्हि गम्यतां न वयं नियन्तुं प्रभवाम इति भावः ॥ २६ ॥

इत्थं सुहृदां वचः श्रुत्वा तेषां प्रियं कर्तुमिच्छया प्रहस्य गोपैर्वृतौ प्रभू रामकेशवौ तालवनं प्रति जग्मतुः ॥ २७ ॥

तत्र बलो रामः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्परितः कम्पयन् कथं मतङ्गज इवौजसा बलेन फलानि पातयामास ॥२८॥

तदा पततां फलानां शब्दमाकर्ण्य रासभरूपोऽसुरः वसुधां क्षितितलं कम्पयन्नभ्यधावत् ॥ २९ ॥

बली रामं स बलवत्सुरः समेत्य पाश्चात्याभ्यां पादाभ्यां तरसा बलेन उरसि निहत्य काशब्दं गर्दभध्वनिं मुञ्चन् खरः पर्यसरत्परितश्चचार ॥ ३० ॥

पुनराश्वासाद्य संरब्धः क्रुद्धः उपक्रोष्टा गर्दभः पराङ्मुखं स्थितः हे राजन् ! अपराऽपरौ पाश्चात्यौ पादौ रामाय प्राक्षिपत् प्रयोजयामास ॥ ३१ ॥

तदा स रामस्तमेकेनैव पाणिना पादयोर्गृहीत्वा भ्रामयित्वा भ्रमणेन त्यक्तं जीवितं येन तं तृणराजाग्रे तालाऽग्रे चिक्षेप प्राऽक्षिपत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नृभिरमुक्तपूर्वाणि विष्वक् सर्वत्राऽश्नातीति विषूचीनः सर्वत्र उत्पादितमानित्यर्थः । विशेषेण पूयते प्रायोऽभिवृद्धेरिति शेषः ॥ २५ ॥

लोभ आकाङ्क्षा "लुभ गार्ध्ये" "गृधु अभिकाङ्क्षायाम" इति धातुः अदनाकाङ्क्षा चेत्काऽवसरे भविष्यामीति तमाह—वाञ्छेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

मतङ्गजः वारणः ओजसा बलेन अपष्टम्भेन वा "ओजोऽष्टम्भबलयोः" इति च ॥ २८ ॥

रासभः गर्दभः नगैर्वृक्षैः पर्वतैश्च सहितम् ॥ २९ ॥

(१) पर्यचरदिति—विज० पा० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

काराब्दं गर्दभजातिजं कर्णनिष्ठुरशब्दं पर्यसरन्त परितो-ऽधावत ॥ ३० ॥

उपक्रोष्टुं क्रोशातिरत्र चेपार्थः क्षेप्तुं पराङ् स्थितः प्राङ्-मुखः ॥ ३१ ॥

पदोः पादयोः भ्रामणेन परिभ्रमणकरणेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

किञ्च, तत्र अनुक्तपूर्वाणि दिव्यानि सन्ति. केचिदुक्तपूर्वा-ण्याहुः, अन्यथा कथं तेषां कामनेति। यद्यपि भोगो-त्पद्यते तथाऽपि चौर्येण भक्षणं सम्भवति, तानि च फलान्य-त्यन्तं सुरभीणि सौरभ्यं तु तेषां प्रत्यक्षसिद्धमेव तदाह—एष वै सुरभिर्गन्ध इति। विषूचीनः परितः प्रसरद्रूपः अत एव सर्वतो गृह्यते एवं, दुर्लभतां फलोत्तमत्वं, चोक्त्वा तानि प्रार्थ-यन्ते—प्रयच्छेति। दाने भगवानेव समर्थ इति कृष्णेत्युक्तं तस्य सर्वत्र स्वत्वात् अन्येन प्रतिबन्धनिवृत्तावपि परकं न ग्रहीतुं शक्यं तत्र कामनायां हेतुः गन्धलोभितचेतसामिति गन्धेन लोभितं चेतो येषाम् ॥ २५ ॥

न केवलमिदानीमेव चित्तलोभः किन्तु पूर्वमपि वाञ्छाऽऽसी-दित्यहसी उत्सुको राम इति राम! एकवचनमित्युक्तम् अतिनिर्बन्धे कदाचित्कोपं कुर्यात् गन्तुं चालिङ्गमवेदिर्भावत्कत्वाहुः—यदि रोचत इति। यदि गन्तुं रोचते ॥ २६ ॥

ततो गतावित्याह—एवमिति। सुहृदां स्वभावत एव हितं कर्तव्यं तथापि तेषां वचनं श्रुतम् अतः सुहृदामेव प्रियचिकीर्षया तत्र गतौ अन्यथा अक्लिष्टकर्मा भगवान् निरपराधिनं कथं मारयेत् अत एव भगवता मारितोऽपि मित्रहितं च कर्तव्यम् अतः प्रहस्य तेषामाग्रहं दृष्ट्वा कोपनिवृत्तिं वाञ्छतीति वा सामान्यकार्यमित्युभौ जग्मतुः गोपैर्वृतावित्ति कर्तव्यार्थनिर्धारः अन्यथा तैः सह न गच्छेतां शङ्काभावार्थमाह—प्रभू इति ॥ २७ ॥

तत्र गत्वा यत्कृतवन्तौ तदाह—बल इति। अक्लिष्टकर्मा भग-वान् बहिरेव स्थितः बलस्तत्र प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् सङ्कम्पयन् फलानि पातयामास यानि सुपक्वानि तानि कालेन पतन्ति। ननु, विद्यमानेषु फलेषु किमिति बहूनि पात-यन् मतङ्गज इवेति मतङ्गजः सर्वाण्येवानुपयुक्तान्यपि पातयति बलजनितकम्पात् स्तुत्यर्थम् उपायेनापि पातनं सम्भवतीति ताद्-दृश्यमाह, ओजसेति। स्वबाहुबलेनैव ॥ २८ ॥

ततो यज्जातं तदाह, पततां फलानां शब्दं श्रुत्वा असुरे-ष्वपि रासभोऽधमः असुरापेक्षया असुरपशवोऽधमाः तत्रापि गर्दभः तस्य निर्भयागमने हेतुमिव सामर्थ्यमाह, सनगं परि-कम्पयन्निति। गोवर्धनेन सहितं सर्वभूतलं कम्पयन् ॥ २९ ॥

आगत्य बलभद्रं ताडितवानित्याह—समेत्येति। मिलित्वा निकटे समागत्य तरसा प्रत्यक्भूतो जातः विपरीतमुखस्ततो द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बलभद्रं उरसि निहत्य ताडयित्वा काराब्दं रास-भशब्दं मुञ्चन्नुच्चारयन् पर्यसरत् परितो वेष्टनमिव भ्रमणं कृतवान् जातिस्वभावोऽयमिति ननु, महान् फलार्थी स्वस्थाने समागतः स्वयमेव फलान्युत्पाद्य गृह्णाति तत्र कथमागत्य ताडनमनुचितं कृतवांस्तत्राह—खल इति। बलभद्रोऽपि स्वयमेवागतस्तत्स्थान इति सकृदपराधः सोढः ॥ ३० ॥

तावताऽपि स न निवृत्त इत्याह—पुनरासाद्येति। पुनर्निकटे गत्वा क्रोधसंरब्धः उपक्रोष्टा शृगालतुल्यो गर्दभः पराक् स्थितः पुनर्विमुखो भूत्वा अपरौ चरणौ पुनर्बलाय प्राऽक्षिपत् समागत्य प्रक्षेपपर्यन्तं क्रोधोऽनुवृत्त इति ज्ञापयितुमन्ते कपटयुक्तं सम्बोधनं स्तेहेनुपन्यस्याह ॥ ३१ ॥

तदा द्वितीयाऽपराधे बलभद्रो मारितवानित्याह—स तमिति। अपदोः पदाग्रयोर्गृहीत्वा एकपाणिनैव तं भ्रामयित्वा तृण-राजस्य तालवृक्षस्योपरि प्राहिणोत् यथा यस्तो भगवता भ्रमणस्यान्तरेव मृत इत्याह, स्वकं जीवितमिति। स्वकं जीवितं येन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ यतोऽस्माकं वाञ्छाऽस्ति ॥ २६ ॥

प्रहस्येत्यहो गर्दभोऽप्येवं बलीयसम्भावयाम्बभूवेत्यस्य वा अधमेवति माव: ॥ २७—२८ ॥

सनगं कुञ्जपर्वतैरपि सहितम् ॥ २९ ॥

प्रत्यङ्मुखाभ्यां पश्चिमाभ्यां द्वाभ्यां काराब्दमिति गर्दभ-कण्ठानुकरणं पर्यसरत् परितोऽधावत् ॥ ३० ॥

संरब्धः कोऽपि उपक्रोष्टा निकट एव काराब्दं कुर्वन् पराङ् पृष्ठीकृत्य स्थितः ॥ ३१ ॥

तं धेनुकं अपदोः पद्योरग्रभागे इत्यर्थः। तृणराज-स्तालः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः ॥ २५—२८ ॥

नगैर्वृक्षैः सहितं सनगम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक् पश्चिमाभ्यां द्वाभ्यां पद्भ्यां काराब्दं गर्दभशब्दं मुञ्चन् पर्यसरत् परितोऽधावत् ॥ ३० ॥

उपक्रोष्टा गर्दभः संरब्धः क्रुद्धः सन् पुनरासाद्य पराङ् अनभिमुखः स्थितः सन् अपरौ पाश्चात्यौ चरणौ बलाय हन्तुं क्रुधा प्राऽक्षिपत् ॥ ३१ ॥

तृणराजाग्रे तालशिरसि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका।

हे प्रभो! आज तांई वे सुगन्धी फल काहू ने नहीं खाये देखो ये बड़ी सुन्दरगन्ध कैसी चली आवै है ॥ २५ ॥

हे कृष्ण! उन फलन की सुगन्ध सों हमारो तो चित

तेनाहतो महातालो वेपमानो महाशिराः ।
पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥ ३३ ॥
बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहता हताः ।
तालाश्चकम्पिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥ ३४ ॥
नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।
ओतं प्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ॥ ३५ ॥
ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ।
क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥ ३६ ॥
तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप ! लीलया ।
गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृणराजसु ॥ ३७ ॥
फलप्रकरसङ्कीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ।
रराज भूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलम् ॥ ३८ ॥
तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशाम्य विबुधादयः ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥ ३९ ॥
अथ तालफलान्यादन् मनुष्या गतसाध्वसाः ।
तृणञ्च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सुभाय गयो, हे राम ! तुम सबन की बड़ी इच्छा है जो तुमें कहे तो चलो ॥ २६ ॥

ऐसे सुहृदन के वचन कूं सुनकें सुहृदन की प्रिय करबे की इच्छा सूं दोऊ भैया हंसिकें गोपन कूं साथ लेकें तालवन कूं जात भये ॥ २७ ॥

पहिले वा वन में श्रीबलदेवजी घुस गये, तालके वृक्षन को हलाय २ कें फलन कूं गिराये, जैसे कोई बड़ो मत- कुञ्ज पराक्रम सों गिरावतो होय ॥ २८ ॥

गिरबे वारे फलन को शब्द सुनिके वो गर्दभरूप धेनुका- सुर पर्वत सहित भूतल कंपावतो दौर के सम्मुख आवत भयो ॥ २९ ॥

दाऊजी के समीप आयके नेक पीछे कों हटकें पिछाड़ी के दोऊ पायन की दुलत्ती सों दाऊजी के वक्षःस्थल में मार के हेंकतो भयो वो खल पीछे को हटगयो ॥ ३० ॥

हे राजन् ! क्रोध में भरो भयो धेनुकासुर फिर आयकें मुखफेर के ठाड़ो भयो क्रोध कारिकें बलदेवजी कों फिर पिछले पांवन की दुलत्ती फेंकत भयो ॥ ॥ ३१ ॥

श्रीबलदेवजी ने वाके दोनों पायन कों पकड़के एक हाथ सों फिराय के ताल वृक्ष के ऊपर फेंक्यो वाके तो फिरायवेई में प्राण निकल गये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्पृष्ठेन खरदेहेन हतैराहताः चकम्पिरे अकम्पन्त ॥ ३४ ॥

यस्मिन्निदं विश्वमोतमूर्ध्वतन्तुषु पट इव प्रथितम् प्रोतं तिर्यक्तन्तुषु पटवदेव संग्रथितम् सर्वतो ऽनुस्यूतं चेत्यर्थः ॥ ३५—३६—३७ ॥

घनैर्नभ इव भूतलं रराज तत्र फलप्रकरसङ्कीर्णमिति दैत्यदेहैश्च सतालाग्रैः सङ्कीर्णमित्यश्चेतनीलघनसादृश्य- सम्पादनम् ॥ ३८—३९ ॥

आदन्नभक्षयन् ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चकारादपरोऽपि परमित्येवं बहूनि बहून् कम्पयन्तो भग्ना इति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्वं तु फलान्येव पतन्तीदानीन्तु वृक्षाः स्वयमपि पतिता इत्याह—तेनाहत इति । तेन बलभद्रेण रासभदेहेन वा भ्रा समन्तात् हतः महातालोऽपि वेपमानो जातः ततो बृहच्छिराः स्थूलाग्रिमभागः कम्पेन स्थिरीभवितुमशक्तः स्वपार्श्वस्थं वृक्षं कम्पयन्नेव मध्ये भग्नः सोऽपि पूर्ववत् वेपमानः पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः सोऽप्येवमपरः एवं सा पङ्क्तिः सर्वापि पतितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च न केवलमेका पङ्क्तिः पातितेति किन्तु सर्वे एव वृक्षा वेपमाना जाता इत्याह–बलस्येति । साक्षाद्बलरूप एवायम् अतस्तेन लीलयाप्युत्सृष्टखरदेहेन हतेन वृक्षेण भा सर्वतो हतास्ताला महावातेरिता इव चकम्पिरे, अस्य क्रियाशक्तिरनेकपरम्परायामपि न शान्ता सर्वात्मकत्वादस्य यत्रैवास्य क्रियाशक्तिर्व्याप्नोति तत्सम्बन्धात्तत्र स्थिताऽपि क्रियाशक्तिरुद्गच्छति तथा चान्यस्पर्शे पुनरन्यत्र स्थिताप्युद्गच्छति यथा काष्ठेषु वह्निराधारमपि न स्थापयतीति वह्निसमानधर्मा वायुरत्र दृष्टान्तीकृतः महावातेन स्पृष्टो गुप्तोऽपि वायुरुद्गतो महानेव भूत्वान्यमप्येवमुद्बोधयतीत्यन्तं महानेव भवति ॥ ३४ ॥

इदं बलभद्रचरित्रमाश्चर्यमिव मत्वा समाधत्ते नैतच्चित्रमिति—नेदं कर्म बलस्य किंस्विद्विष्टस्य भगवतस्तत्राह–भगवति नैतच्चित्रमिति । किञ्च, अनन्तोऽयं सर्वसंहर्त्ता सङ्कर्षणः तस्य तालवृक्षमात्रकम्पनं किमाश्चर्यं यं कालं स्मृत्वा जगदेव कम्पते किञ्च, जगदीश्वरोऽयं जगतो नियन्ता ईश्वरस्याज्ञयैव सर्वे कम्पन्ते "यद्भयाद्वाति वातोऽयम्" इत्यादि वाक्यात् प्रथमप्रहारपर्यन्तं बलभद्रः ततो व्यथाप्रतीकारार्थमुपायान्वेषणे भगवदुपदेशे स्मृते सहसैवाविष्टो भगवान् तथा कृतवान् अन्यथा वायुरूपो कम्पन एव वृक्षभङ्गो भवेत् किञ्च यस्मिन् सङ्कर्षणे अहंममाभिमानाधिष्ठातरि सर्वमेव जगदोतं प्रोतञ्च समवायरूपत्वान्निमित्तरूपत्वाच्च तन्तुभिः पटः ओतः प्रोतश्च दीर्घतन्तव ओताः तिर्यक्तन्तवः प्रोताः तथा सर्वमेव जगत् भगवति समवेतत्वेन ग्रथितत्वेन च स्थितम् अतो हस्तचालनेन सर्वजगत्कम्प उचितः किमाश्चर्यं वृक्षाणां महाकम्पने ॥ ३५ ॥

एवं धेनुकवधं भगवत्सामर्थ्यं चोक्त्वा प्रसङ्गात्तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां वधमाह–तत इति । ते तु बहवो मूर्खाः कृष्णं रामं च धेनुकस्य ज्ञातयो ये धेनुकवधेन क्लिष्टा हतबान्धवाः क्रोधसंरब्धाः सन्तः क्रोष्टारो गर्दभाः आक्रोशयुक्ताः अभ्यद्रवन् चकारद्वयेन गोपानप्यभ्यद्रवन् तदा प्रतिगोपं रामः कृष्णः आविर्भूतौ अभवतः अतो बहुधा कृष्णं बहुधा राममिति ज्ञापयति ॥ ३६ ॥

तदनुमतरक्षार्थं सर्वानेव मारितवन्तावित्याह–तांस्तानिति । य एवाग्रे आगतास्त एवाग्रे मारिताः कृष्णो रामश्चेति यस्य यस्याग्रे पतन्ति नृपेति सम्बोधनं पूर्ववत् तेषां वधे न कोऽपि प्रयास इत्याह, लीलयेति । गृहीतौ पश्चाच्चरणौ येषां सर्वेषामेवान्तरिक्षमरणार्थं कुम्भारोपिततालचक्रदूरीकरणार्थं च तृणराजस्येव प्राहिणोत् रामः कृष्णश्चेति एकैकवचनम् ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह–फलप्रकारैः फलसमूहैः सङ्कीर्णैर्दैत्यदेहैर्हतैस्तालाग्रैश्च संकीर्णा व्यस्ता भग्ना ये तालास्तालाग्रशिरांसि तैरपि सङ्कीर्णा तत्रं भूतलं रराज शोभामेव प्राप्तवत् न तु भूशोभा काचिन्नष्टा तत्र दृष्टान्तः घनैर्नभ इवेति निर्मलं नभः सूर्यसहितं चन्द्रनक्षत्रसहितं यथा शोभते तथा घनैरपि सम्यक् शोभते घनानां सर्वजनापेक्षाविषयत्वात् श्रीसम्बन्धेतानि नीलपीतान्तरजातियुक्तानि अतिनीलानि फलानि रासभास्तु धूसराः तालाग्राश्च श्यामाः मेघा अपि तथैव ॥ ३८ ॥

वेदफलं तयोः सर्वजगत्प्रसिद्धं जातमिति ज्ञापकमाह–तयोरिति । सुमहत्कर्म धेनुकवधलक्षणं विबुधादयो गन्धर्वादयः पुष्पवर्षाणि मुमुचुर्वाद्यानि चक्रुस्तुष्टुवुश्च त्रिविधानां अयं हर्षनिधानम् अनेन देवानां हितार्थे वध उक्तः ॥ ३९ ॥

एवं सपरिकरे धेनुकवधो निरूपितः भगवता तु तालफलानि न दत्तानि परं स्वेच्छयैव सर्वैर्भक्षितमित्याह—अथेति । भिन्नप्रक्रमेण तालफलान्यादन्, सर्वे एव मनुष्याः गतसाध्वसाश्च जाताः तृणं च पशवश्चेरुः हतो धेनुको यत्र तादृशे कानने तत्र औषधी तृणं न शुष्कं भवतीति चकारात् वन्यो योऽपि सुखिनो जाताः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्सृष्टेन खरदेहेन हतैस्तालैराहताः प्रागाघाताः ॥ ३४ ॥

विश्वम् ओतं अप्रतन्तुषु पट इव ग्रथितं प्रोतं तिर्यक्तन्तुषु पटवदेव ग्रथितं सर्वतोऽनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ॥ ३५॥३६॥

हे नृप ॥ ३७ ॥

फलप्रकरसङ्कीर्णा यथा स्यात् तथा भू रराज कैः दैत्यदेहैः निर्भिन्नतालाग्रसहितैः तेषां स्वतः श्यामत्वात् रुधिरोक्षितत्वाच्च घनैः श्यामरक्तैर्नभस्तलमिव "तलं स्वरूपाधारयोः" इति विश्वः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मनुष्याः तत्रस्थाः पुलिन्दादय एव न तु गोपाला आदन् गर्दभरक्षितत्वेन फलेषु घृणोत्पत्तेः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तैर्विपोत्सृष्टेन खरदेहेन हतैस्तालैराहताः चकम्पिरे अकम्पत ॥ ३४ ॥

नैतच्चित्रमिति श्लोकः वासुदेवस्य सङ्कर्षणाख्या द्वितीया मूर्तिः बलो न तु केवलशेषावतार इति ज्ञापयति ॥ ३५।३६।३७।३८।३९ ॥

आदन् अभक्षयन् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

धेनुकासुर कूं मारिके जा वृक्ष पै फैंक्यो तासूं बड़ो भारी ताल वृक्ष दूसरे ताल पै गिरयो तासौं दूसरो समीप में ताल वृक्ष हो सो गिरयो ताकी ठोकर सौं और वाकी सौं और या प्रकार अनेक ताल वृक्ष गिरत भये ॥ ३३ ॥

श्रीबलदेवजी ने लीलाई सौं फक्यौं जो गधा के देह सौं जो ताड़ित भयो परंपरा सौं वाते जो ताड़ित भये एके के

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ॥ ४१ ॥
तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ।
वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः ॥ ४२ ॥
पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ।
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥ ४३ ॥
तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ।
यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥ ४४ ॥
गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ।
नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ॥ ४५ ॥
जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ।
संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४६ ॥
एवं स भगवान् कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ।
ययौ राममृते राजन् ! कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥ ४७ ॥
अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ।
दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

लगरे ताल वृक्ष ऐसे कंपित भये जैसे बडी आंधी में हवें लगे हैं ॥ ३४ ॥

जगदीश्वर भगवान् श्रीअनन्त जो बलदेवजी हैं उनमें जे बात कछु विचित्र नहीं हैं, जिनमें ये सब जगत् तंतुन में पटके नाईं ओत प्रोत है अर्थात् पोहि रह्यो है (या जगे लंबे तंतु ओत और आडे तंतू प्रोत हैं ऐसे जानमो चाहिये) ॥ ३५ ॥

ताके पीछे धेनुक के जात के और जो गधा है, ते सब राम कृष्ण के ऊपर बडे संरंभ से दौरे क्यों कि ? उनको बंधु मारो गयो ता शोक सों ॥ ३६ ॥

हे नृप ! तबतौ कृष्ण और बलदेव दोनो भैया जो जो गधा आवत गये तिन २ के पांव पकरि २ के ताल वृक्षन के ऊपर फेकत गये ॥ ३७ ॥

फलन के बिखरबे तें और मरे दैत्यन के देहन तें और ताल वृक्षन के भग्न भागन तें पृथिवी ऐसे शोभित होत भई कि-जैसे चित्र विचित्र मेघन ते आकाश शोभित होवै ॥ ३८ ॥

दोऊ भैयान के या बडेभारी कर्म कों देख के देवतादिक पुष्पन की वर्षा करत भये बाजे बजावत भये और स्तुति करत भये ॥ ३९ ॥

या प्रकार जब धेनुकासुर मारो गयो तब कछु दिन पीछे या तालवन में मनुष्य फल खायबे लगे, और पशु तृण चरबे लगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोरजोभिश्छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धं बर्हं वन्यानि प्रसूनानि च यस्य रुचिरमीक्षणं चारुहासश्च यस्य तं च तं च दिदृक्षितदृशो दिदृक्षिता दर्शनोत्कण्ठायुक्ता दृशो यासां ताः ॥ ४२ ॥

मुकुन्दस्य मुखपद्मगतं सारघं मधु भृङ्गैः यो विरहस्तस्माज्जातं तापं स च तासां सत्कृतिं पूजां, कां सत्कृतिं ? कथं वा कृतां ? तामाह, सव्रीडेति । सव्रीडेन सलज्जेन हासेन विनयो यथा भवति तथा यदेतत्, किं तत् ? अपाङ्गमोक्षः कटाक्षदर्शनं तथा तां सत्कृतिं प्राप्येत्यर्थः ॥ ४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रसङ्गेन दिनान्तरस्य धेनुकवधलीलामपि समाहृत्य प्रथमगोचारणदिनसन्ध्यालीलामपि यथायुक्तमित्थं वर्णयति तद्दिन-सन्ध्यालीलामाह षड्भिः-तत्र सामान्यव्रजजनदृश्यमानत्वेन वर्णयति-कृष्ण इति । कृष्ण एवाभिव्यक्तं सर्वचित्ताकर्षकत्वं यस्य विविधलीला-कमलेक्षणः । कमलपत्राक्ष इति सौन्दर्यं ज्ञाप

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

च्छविकोणतया विस्तीर्णतीक्ष्णतया च कैशोरांशव्यक्तिरपि पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य स इति सर्वसद्गुणकर्मादिमाहात्म्यम् अनेन व्रजजनानां तत्तद्गुणादेव विरहार्त्त्युपशमस्तावकानां च चित्तोल्लासः सूचितः एवं स्वरूपशोभां दर्शयित्वा आवरणशोभामाह, स्तूयमान इत्यादिना ॥ ४१ ॥

अथ तदुल्लङ्घितबाल्यैः श्रीगोपकुमारीविशेषैरपि दृश्यमानत्वेन तं वर्णयंस्तेषामनुरागोत्पत्तिं स्पष्टयति—तमिति द्वाभ्याम् । ईक्षणमवलोकनं गोरज इत्यादिना उपरि मध्ये तले च श्रीमुखशोभा दर्शिता अन्यवेषसद्भावेऽपि तत्तन्मात्रस्यैव वर्णनं सायं वनादागतत्वेन वैशिष्ट्यात् वेणुक्वणनं स्वभावत एव विशेषतश्च तासां प्रहर्षणार्थमाकर्षणार्थं च उपेतिरागमात्रगानमथवेणुक्वणनोपगानत्वेन गीता कीर्त्तिर्यस्य तम् अत्र साग्रजतानुक्तिस्तस्य तत्रानुपयुक्तप्रायत्वात् अत एव छलेन व्यवहितत्वात् गुरुजनसङ्गतौ हि तस्याग्रजताभाव एव प्रवर्त्तते तस्य व्रजागमननिश्चये गोरजश्छुरितेति सूचितगोरज उद्धूतिर्वेणुक्वणनमनुगोपगीतकीर्त्तित्वमिति हेतुत्रयं ज्ञेयम् अभिगमने हेतुः, दिदृक्षिताः सञ्जातदिदृक्षा दृशो यासामिति, अत्र प्रथमतो गोचारणेन दूरगमनतो विविधशङ्कोत्पत्तिः तथा पूर्वताधुनागोपालने कालविलम्बेनागमनं चोत्कण्ठावैशिष्ट्ये हेतुः समताः अन्योन्यं मिलिताः एकमत्येन सख्यात् तत एव भयलज्जादिहानेश्च तत्र स्वस्वगृहतः सर्वासामेव युगपद्भावनाच्छ्रीकृष्णाध्वनि वा पूर्वमेवागतानामुपस्थानविशेषे वा ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

ततश्च यद्वृत्तं तदाह—पीत्वेति । तैर्व्याख्यातम् स्वमाधुरीपरिवेषणेन वियोगदुःखान्मुक्तिं ददातीति मुखे कुन्दानि दन्तरूपाणि यस्येति वा मुकुन्दः तस्य मुखाब्जसारघमासिभृङ्गस्वरूपैः पीत्वेति तत्सौन्दर्यपरमासरत्वा नेत्रमात्रात्मिकाः सत्यो भृशं वीक्ष्येत्यर्थः । प्रकृत्यासिरूप इत्यादिवत्तृतीया किञ्च, भृङ्गरूपकेन श्रीमुखावयवेषु ततस्ततो मुहुर्दृष्टिश्च यच्चनिता व्रजयोषित इति समुत्कण्ठाविशेषः अहीति वात्रौ विहरतापासावः सूचितः । तद्दर्शनं व्रजेन्द्रमहादौ तत्सन्दर्शनादिसिद्धेः सत्कृतिमाह—सव्रीडो हासोपतादृशोऽपि विनयः रहस्यप्रियजनोचितव्यवहारोपयुक्तताद्य यथा स्यात्तथा तद्रूपाभिरेवं यद्विलेतस्योक्ता तां किं रूपां अपाङ्गमोक्षकटाक्षदर्शनरूपामित्यर्थः यद्वा यद्यासां अपाङ्गमोक्ष एव सत्कारोपकरणत्वेन विद्यते यत्र तादृशं यथा स्यात् तथा सत्कृतिं समधिगम्येति यद्वा, यत्सम्यगधिगमनं सव्रीडेत्यादिरूपं अपाङ्गस्य मोक्षो यत्र तद्रूपं च क्लीबत्वमार्षं वा कर्मसत्कृतिं यः अपाङ्गमोक्ष इत्यर्थः । तद्विशेषणं सव्रीडहासेति यद्वा व्रजयोषितः पूर्वोक्तास्तद्विशेषाः मुकुन्दस्य सर्वदुःखमोचकत्वेन तादृशनाम्नः श्रीकृष्णस्य मुखसारघं मुखकमलस्य सौन्दर्यरूपं मकरन्दमक्षिभृङ्गैरक्षिभिरेव भृङ्गैः पानपात्रैः पीत्वा समास्वाद्य अहि यो विरहकृतेन यस्तापस्तत्प्राप्तिजां तृष्णां तां जहुः रात्रिजविरहतापं तु प्रातर्दर्शनेन जहुरेवेति भावः । यत् यत्रैव सव्रीडौ हासविनयौ यत्र तादृशमपाङ्गमोक्षं कटाक्षनिःक्षेपरूपां तत् सत्कृतिं ताभिः कृतं सम्मानं समधिगम्य मत्वा गोष्ठं गोष्ठान्तर्निजगृहं विवेशेति ॥ ४३ ॥

एवं तासामानन्दं व्याख्यायानुकरणं मात्रोर्द्वयोराह—तयोरिति । पुत्रयोरिति । द्वयोरपि द्वौ प्रत्येव स्वपुत्रभावेन लालनभरं बोधयति—यथाकालमिति । शरदादौ सायं प्रदोषादौ च समयविधेयानुसारेणेत्यर्थः । यथा कामं पुत्रयोः स्वयोर्वा इच्छानुसारेण यथेत्यादिक्रयोर्विपर्ययेण प्राठः काचित् परमा उत्कृष्टा आशिषः उपभोगान् सम्पादितवत्यौ यतः पुत्रवत्सले अनेन प्रागङ्कारोपणालिङ्गनचुम्बनादिकं कुशलप्रश्नसर्वाङ्गनिरीक्षणादिकञ्च सूचितम् ॥ ४४ ॥

आशीर्विधानमेव प्रपञ्चयति—गतेति युग्मकेन । गताध्वानेति न श्रमो अश्रमः स चेश्वरत्वात् श्रीमन्नरलीलाङ्गीकारेण तस्याभावस्त्वनश्रमः श्रम एवेत्यर्थः । सम्प्रति शेषां विश्रामवेलायां विगताध्वश्रमावित्यर्थः । आदिशब्देन केशप्रसाधनजलमार्जनादीनि स्नेहभरसंभ्रमेण क्रमोल्लङ्घनान्मज्जनस्यादावुक्तिः । यद्वा, जलेन धूलिमपसार्य पश्चात् सुगन्धिद्रव्येण तदुनीवीमिति अजहल्लक्षणया परिधानवस्त्रं च उत्तरीयस्य यज्ञोपवीतात् प्रागनपेक्षत्वात् अनुलेपनादिशोभाव्यवधायकतया तस्याग्रहणाच्च भूषणानामनुक्तिः वस्त्रादीनामिव स्नानत्वाभावेन तेषामपरिवर्तनात् प्रातरेव तदाधिक्यौचित्याच्च जननीभ्यामुपहृतं परिविष्टं प्राश्य प्रकर्षेण सुखेनाशित्वा उपलालितौ ताम्बूलादिमुखवासार्पणासुखगोष्ठीशिरोघ्राणादिभिः प्रतिलालितौ तत्र व्रजे तन्मध्ये अवरोधान्तर्महाप्रासादे तथा च पाद्मोत्तरखण्डे वर्णितम्—

"तस्मिंश्च भवने श्रेष्ठे रम्ये दीपैर्विराजिते ।
श्लक्ष्णे विचित्रपर्यङ्के नानापुष्पविवासिते ॥
तस्मिन् शेते हरिः कृष्णः शेषे नारायणो यथा" ।

इति वरशय्यायां दिव्यपर्यङ्कोपरि संविश्य श्रीमाप्य अस्वापं अनेन क्रीडार्थं निद्रायां क्षणं विलम्बो योज्यते तदेव सूचयति सुखं यथा स्यादिति सखिदासादिकृतोपस्कृतताम्बूलसमर्पणचामरान्दोलनपदाब्जसम्वाहननर्मगोष्ठीगीतगानादिसुखप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४५—४६ ॥

अत्राध्यायसमाप्त्यकरणं क्रमप्राप्तामपि पूर्वत्र दुःखमयतया त्यक्तां कालियदमनलीलामनुस्मृत्य वैचित्र्यात् अनुस्मृतायाश्च तस्याम् आवेशादेव तां प्रथममागतां वक्तुमारब्धामपि तन्मात्रमुक्त्वाध्यायः समापयिष्यते । पुनश्च विहरत्यपि तत्र स्वयं भगवति यमुनायाः स दोषो नापगत इति श्रोतृणामपरितोषमाशङ्क्य विलोक्य दूषितां कृष्णामित्येकेनैव पद्येन सा लीला सूचयिष्यते राजप्रश्नसमुद्दीप्यमानावेशादेव तु विस्तारयिष्यते अथ तथैवोपक्रमे ते एवमित्यादिना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गोपालनभृङ्गाद्यनुकरणादिनेत्यर्थः । स व्रजजनैकजीवनभूतो वृन्दावनचरो भगवान् कृष्ण इति भगवत्तायामपि साङ्गचित्तविशेषं स्मरन्ति, क्वचित् कदाचित् गोचारणारम्भवर्षस्य निदाघे रामं विनेति अन्यथा तेन तादृशसाहसानिषेधमयमाशङ्कितया कालियह्रदप्रवेशो निवार्यैतेति तस्माच्च तस्मिन् दिन एव तत्र गत इति भावः । वृतो वेष्टितः श्रीमुखसन्दर्शनाद्यर्थं सर्वेषामेव प्रेमस्पर्धया परितो ऽन्तिकागमनात् विशेषतः स्नेहेन व्रजेश्वर्या अनुशासनाच्च ॥ ४७ ॥

गावश्च गोपाश्च अथानन्तरमेव पपुरिति यावत्तावदन्यत्र चालिता अपि निदाघातपपीडिताः सद्यस्तज्जलमपूर्वं यमुना-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तीरादूरस्थं पशुनया तद्दोषाज्ञानादन्तर्गत्वा प्रविश्य पयः गोपाश्च तदपि ज्ञात्वा एव किं तु परिनद्धं तद्दोषं जानन् तासां मृतिं दृष्ट्वा शरीरजदुःखगा पपुरिति क्रमम् अत एव गोपाश्चेति तद्-नन्तरमुक्तं ताश्च ते चाग्रगामिनः कतिचिदेव क्षणाः श्रीकृष्णस्य काङ्क्षितत्वेन पश्चात् त्यक्तुं तैरशक्यत्वात् सङ्कुचितातीतगोचार-णाय समन्तात् भागश एव गन्तुं तेषां योग्यत्वात् पश्चादागामिना श्रीकृष्णेन दृश्यमानानां गवामपि तत्पानासम्भवात् दुष्टत्वे कारणमाह–विषदूषितामिति ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सारघं मधु ॥ ४१—५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रोतॄणां कीर्तयतां च पुण्यावहं यच्छ्रवणं कीर्तनं च तद्यस्य सः कृष्णः साग्रजो व्रजमाविवेश ॥ ४१ ॥

तं व्रजमाविशन्तं दिदृक्षिताः दृशः यासां ताः गोप्यः समेताः समुदिताः श्रीकृष्णमभिमुखमाजग्मुः कथम्भूतम् ? गोरजोभिश्छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धं बर्हं वन्यानि प्रसूनानि च यस्य रुचिरमीक्षणं चारुः हासश्च यस्य अनुगैः उपगीता कीर्तिर्यस्य तं मुकुन्दस्य मुखसारसं मुखपद्मं पीत्वा तद्गतं मधु पीत्वेत्यर्थः । अह्नि यो विरहस्तज्जं तापं जहुः तासां व्रजयोषितां सत्कृतिं बहुमानं समधिगम्य, सत्कृतिश्च कथमित्याह, सव्रीडं सहासं सविनयं च यथा तथा अपाङ्गयोर्नेत्रान्तयोर्मोक्षः प्रसरणं यस्मिंस्तत् तत् रूपं तासां सत्कृतिं प्राप्य गोष्ठं विवेश ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यथाकाममिच्छानुगुणं कामानुगुणं च यथा तथा परमाशिषः कामान् व्यधत्तामकुर्वताम् ॥ ४४ ॥

तदेव वर्णयन्नाह—तत्र गृहेऽङ्गमर्दनादिभिर्गताध्वसम्भवश्रमौ ययोस्तौ रुचिरं नवं वस्त्रं वसित्वा दिव्याभ्यां स्रग्गन्धाभ्यामलङ्कृतौ जनन्योपहृतं पात्रे दत्तं स्वादु मृष्टमन्नं प्राश्य उपलालितौ सुखं यथा तथा सुप्तवन्तौ ॥ ४५–४६ ॥

कदाचिद्रामं विनैतरैः सखिभिर्वृतः हे राजन् ! कालिन्दीं यमुनां ययौ ॥ ४७ ॥

निदाघे ग्रीष्मर्तौ य आतपः तेन पीडिता अत एव तृषार्ताः तस्याः कालिन्द्याः कालीयविषेण दूषितमत एव दुष्टं जलं अपुः पीतवन्तः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोरजसा छुरितकेशपाशैः बद्धानि बर्हवन्यप्रसूनानि पिञ्छ-कुसुमपुष्पाणि यस्य स तथा गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनश्च रुचिरं ईक्षणं चारुहासश्च यस्य स तथा तम् ॥ ४२ ॥

मुकुन्दस्य मुखमेव सारघं मधु सरघायाम्यं सारघं "सरघा मधुमक्षिका प्रोक्ता" इति हलायुधः । अह्नि विरहजं तापं याता-

पाङ्गमोक्षः कटाक्षान्तरीक्षणं व्रीडया सहितः सव्रीडश्चासौ हासश्च सव्रीडहासः तस्य विनयो राहित्यं विशेषेण प्रसिद्धौ यस्य स तथा तासां सत्कृतिं सत्कारं समधिगम्य प्राप्य ॥ ४३–४४ ॥

मज्जनं स्नानम् उन्मर्दनं शरीरमर्दनं तैलं तैर्वा वस्त्रं वसित्वा आच्छाद्य ॥ ४५ ॥

प्रस्तृत पल्लवं संविश्य शयित्वा ॥ ४६ ॥

इदानीं कथान्तरं वक्तुमुपक्रमते, एवमिति ॥ ४७ ॥

निदाघातपः ग्रीष्मर्तुभवरविकिरणभव उष्णविशेषः तेन पीडिताः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र सामान्यव्रजजनदृश्यमानत्वेन वर्णयति—कृष्ण इति । एकेन अथ परमतेजस्वित्वेन झटिति तत्रवृक्ताङ्कुश वाक्यैः श्रीगोपकुमारीविशेषैरपि दृश्यमानत्वेन वर्णयंस्तेषामनुरागोत्पत्तिं स्पष्टयति–तदिति द्वाभ्याम् ॥ ४१—४२ ॥

मधुपायेव भृङ्गाकृतत्पाने स्वतः प्रवृत्तत्वात् तैः द्वारभूतैः स्वयमपि पीत्वा सत्कृतिमाह—सव्रीडो हासो यत्र तादृशो विनयरहस्यप्रियजनोचितव्यवहारो यत्र एतादृशं यथा स्यात्तथा यत् स्यात् तद्रूपामित्यर्थः । यद्वित्येतत् प्रोक्तां तां किं रूपां अपाङ्गमोक्षं कटाक्षदर्शनरूपामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

परमाशिषः उत्कृष्टोपभोगान् तत्र गोष्ठमध्ये निजावरोध-प्रासादे गतः आध्वसः अध्वसम्बन्धि श्रमो ययोः टेरलोप आर्षः सविसर्गपाठे गताध्वश्रमावित्यर्थः । षष्ठ्यलुक् छान्दसः स्वपति स्वपां विश्रमशालायां विगतश्रमावित्यर्थः । एवं गोपाङ्गनभृङ्गा-नुकरणोक्तप्रकारेण ॥ ४४—४७ ॥

दुष्टत्वकारणमाह–विषदूषितामिति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वनलीलामुक्त्वा पुनर्व्रजे भगवतः समागमनमाह–कृष्णः कमलपत्राक्ष इति । कृष्णः सदानन्दः व्रजमाव्रजविति व्रजस्थानां भक्तानामानन्द-हेतुरुक्तः तावत्कालं विरहतप्तानां कथं तापं दूरीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह, कमलपत्राक्ष इति । कमलपत्रवत् आयते विशाले परतापापनोदके अक्षिणी यस्य अनेन दृष्ट्यैव तापहारित्वमुक्तम् । ननु, कारणभूते आध्यात्मिके पापे विद्यमाने कथं तापनिवृत्तिस्तत्राह, पुण्यश्रवणकीर्तन इति । पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य अनेन पापं जलपूरेणेव नाश्यत इति निरूपितं श्रवणं प्रविशति कथापूरो हृदयं ततः सर्वमेव दोषमादाय मुखतो निःसरति एवं कियत्कालपर्यावृत्त्या सर्वथैव शुद्धो भवति, नन्वेवमपि सति भगवत्कीर्तिः कथं प्राप्यते ? तत्राह–स्तूयमानोऽनुगैरिति । अनुगा भक्ता गोपाश्च तेन भगवच्चरित्रं सर्वथैव सुखमुक्तम् अलौकिकेनापि प्रकारेण साग्रज इति धेनुकवधस्तेन कृत इति तं पुरस्कृत्य सहैवागतौ भगवान् तत्र पृथक् पृथक् यथायथम् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सम्विश्येति रात्रिकृत्यमुक्तं जनन्यादिभिः सह शयननिषेधार्थमुक्तं सुखं सुषुपतुरिति लीला आह्निकी सम्पूर्णा निरूपिता व्रजे हि नात्यन्तं धर्मप्रधानता अतो न रात्रिकृत्यं किञ्चिदुक्तं व्रजस्यानुक्तिसिद्धत्वेऽपि कथनेन सम्पूर्णा व्रजे स्वप्रियाभिः सह शयनं सूच्यते ॥ ४६ ॥

एवमाह्निकं भगवत्कृत्यं निरूप्य वैषयिकं भगवत्कृत्यं वक्तुं कालीयह्रदगमनार्थं प्रस्तावनामाह—एवं स भगवानिति। एवं निरोधार्थं वृन्दावनचरो भगवान् जातः तत्र हेतुः स भगवानिति। स इति निरोधार्थमेवागतः भगवानिति सामर्थ्यं कृष्ण इति नाम्ना "अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ" इति वाक्यार्थं बोधयितुं प्रवृत्तिरुचितेति ज्ञापयति—क्वचित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्देशे तत्कार्यं स्वसाध्यमेवेति ज्ञात्वा राममृते कालिन्दीं ययौ वनं ह्युभयत्रापि भवति पर्वतसमीपे कालिन्दीसमीपे च तत्र निदाघे प्रायशः कालिन्दीसमीप एव गोचारणं सन्निविष्टमिति तेषां समानशीलतोक्ता अपरिहार्यतापि अन्यथा भगवान् स्वयमेव गच्छेत् ॥४७॥

एवं सम्भूय गतानां मध्ये भगवानत्रैव स्थितः भिन्नप्रक्रमेणैव गावो गोपालाश्च गता इत्याह—अथेति। कस्मिंश्चिद्वृक्षच्छायायां भगवन्तं स्थापयित्वा जलं पाययित्वा पीत्वा चागमिष्याम इत्यनुज्ञाप्य दूरे गन्तव्यमिति बोधिता अपि विशेषतो न निषिद्धा निदाघातपेनात्यन्तं पीडिता दुष्टं तस्या यमुनाया जलं पपुः सा हि यमभगिन्यतो दुष्टा वा स्यात् दत्तवती सर्वदोषो न तस्याः किन्त्वन्यकृत इत्याह—विषदूषितमिति। विषेणात्यन्तं दूषितम् उष्णस्पर्शादिनापि दूष्यते तदर्थं विशेषः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

वनाद्गोष्ठप्रवेशलीलामाह त्रिभिः—कृष्ण इति। व्रजस्थानां चित्तस्याकर्षणं कमलपत्राक्ष इति नेत्रनासयोः पुण्ये धन्ये श्रवणे कर्णौ यतस्तथाभूतं कीर्तनं वेणुगानं यस्य स इति श्रोत्रयोरप्याकर्षणं ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

व्रजबालानां विशेषत आकर्षणमाह—तं गोप्योऽभ्यगमन् गोरजोभिश्छुरितेषु व्याप्तेषु कुन्तलेषु बद्धं बर्हं वन्यप्रसूनानि च यस्य रुचिरमीक्षणं चारुहासश्च यस्य ईक्षणाद्धासो वा यस्य तं दिदृक्षिताः सञ्जातदर्शनेच्छा दृशो यासान्ता इति गोपीकर्तृकं लज्जाभयहेतुकं वर्जनमगणयन्त्यो दृशस्तदाकरणत्वं परित्यज्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं प्राप्ता इति ध्वनिः तेन च प्रतिवेशिनां श्रोत्रघ्राणेन्द्रियाणां वेणुसौस्वर्याङ्गसौरभ्यसम्पल्लाभमालक्ष्य मात्सर्येणैव स्वेषां रङ्कत्वमसहमानाः स्वाश्रयभूता गोपीः परित्यज्यैव सपत्नीभवितुमिव चापल्यात् स्वयमेव कृष्णपार्श्वं चलिता इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते। समेता इति सर्वा एव कुलवध्वः स्वस्वगृहान् विहाय चलन्ति पश्य मामेव किं त्वं वारयन्ती वाधिष्यसीति स्वस्वश्वश्रूः प्रत्युत्तरयन्त्य इति भावः ॥ ४२ ॥

अभिगम्य किं चक्रुरित्यत आह—पीत्वेति। मुकुन्दस्य मुखे सारघं स्मितरूपं मधु अक्षिभृङ्गैः पीत्वा नवपाङ्गभृङ्गैः। पीत्वेत्यनेन कृष्णस्यादृष्टगोपीकस्यान्यमनस्कस्यैव यत् साहजिकं स्मितं तत् ताभिर्निःशङ्कतया सम्पूर्णनेत्रैरेव पीतमिति गम्यते ततश्च द्वितीयक्षणे कृष्णस्य तत्रावधाने सति हर्षोत्थो हासस्तासां यदैवाजनि तदैवोद्भूतया लज्जया स सम्पूर्णावलोको हासश्चावृतः वामकरकृतमवगुण्ठनं च किञ्चित्संवृत्तं तत्तदावरणव्यञ्जितो विनयश्चाभूदित्येतत् सर्वमाधुर्यमेव कृष्णोऽनुबभूवेत्याह—तत्सत्कृतिं तादृशावलोकनरूपां सत्कृतिं ताभिः कृतं किञ्चिदुपायनप्रदानरूपं सम्माननमित्यर्थः। समधिगम्य विदग्धशिरोमणित्वात् सरसास्वादं स्वीकृत्य गोष्ठं विवेश अत्र सत्कारसमधिगमक्रिययोः क्रमेण सव्रीडेत्यादिविशेषणद्वयं तेन च व्रीडया सहितो हासो विनयश्च यत्र तत् यथा स्यात्तथा तासां सत्कृतिं यतः प्राप्नुवतः अपाङ्गस्य मोक्षो यत्र तद्यथा स्यात्तथा समधिगम्य गोष्ठं विवेशेत्यर्थः। ताभिः कृता सव्रीडहासविनया तादृशावलोकरूपा सत्कृतिः तस्याश्चाधिगमः कृष्णेन तत्प्राप्नुवदपाङ्गमोक्षसहितः कृत इति फलितम् अत्र सम्पूर्णनेत्राभ्यां दर्शने तासां लज्जया विमुखीभावः स्यादतस्तत्कटाक्षप्राप्त्यर्थमेव कृष्णेनापाङ्गमोक्ष इति ज्ञेयम्। अथैतद्विवरणं ताभिः प्रत्येकं स्वनयनाञ्जनावौत्सुक्यं सञ्चारिणा स्वपरिजनेनानीयावलोकनकुसुममर्पितं तथैव स्वाधरपल्लवाञ्जलौ हर्षसञ्चारिणोप्यानीयार्पितं हासकुसुमं च गृहीत्वा एतद्वस्तुद्वयमेवास्मद्गृहे तत्र भवते द्वयसहितं तत् कृपया गृह्यतामिति यदैव दर्शितं तदैव तदुपायनद्वयमानेतुं कृष्णेन स्वप्रेष्योऽपाङ्गोन्वयुज्यत स च महाचपलः पूर्वमेव तद्द्वयं तासामन्तर्गृहगतमपि चोरयितुमुद्यतोऽतः कृष्णेन बद्ध्वैव स्थापित आसीत् ताभिस्तस्मिन्नुपायनद्वये प्रकटीकृत्य स्मिते सति स एव बन्धान्मोचितः सन् शर इव शीघ्रं गत्वा तद्द्वयमेव ग्रहीतुमारभत तत्क्षण एव तासां कोपाधिकारिण्या सख्या व्रीडया प्रादुर्भूय तदुपायनद्वयमावरीतुं प्रवृत्ते ततश्च तयोर्विग्रहे प्रवृत्ते सन्ध्यर्थं विनये च तासां परिजने समायाते स च बलवान् कृष्णप्रेष्योऽपाङ्गो व्रीडाविनयाभ्यां सहितमेव सहासावलोकमुपायनमाकृष्यानीय कृष्णाय प्रादात् स च तन्निकामातिदुर्लभमहारत्नमिव प्राप्य स्वहृदयमन्दिराभ्यन्तर एव स्थापयामासेति कथा सत्कारव्यञ्जितोपलभ्या यद्वा व्रजयोषितो ह्रितोऽह्नि तापं जहुः, कास्ता व्रजयोषितः? यासामपाङ्गमोक्षं तत्तां प्रसिद्धां सत्कृतिं समधिगम्य गोष्ठं विवेश कीदृशं सव्रीडहासविनयम् अत्र यत् पदस्योत्तरवाक्यगतत्वान्न तत्पदापेक्षा ॥ ४३ ॥

यथाकामं पुत्रयोर्वाञ्छितं भक्ष्यादिकमनतिक्रम्य यथाकालं प्रदोषादिकं भोजनकालमनतिक्रम्य परमाशिषो भक्ष्यपरिधेयादिभोगान् ॥ ४४ ॥

न श्रमोऽश्रमः स चेश्वरत्वात् नरलीलया तस्याभावस्त्वनश्रमः गतोऽध्वनोऽनश्रमः श्रम एव ययोस्तौ नीवीं परिधानवस्त्रम् ॥ ४५ ॥

एवं कार्त्तिकगोपाष्टमीदिनलीलां समाप्य तद्वर्षीयनिदाघगतस्य कस्यचिद्दिनस्य लीलामाह — एवमिति। राममृते इति

विषाम्भस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ।
निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ! ॥ ४९ ॥
वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥ ५० ॥
ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् ।
आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्मत्संयाग्निकस्नानार्थं मातृभ्यां तस्य तद्दिने गृह एवोपवेशितत्वात् ॥ ४७ ॥

गाव इति पश्चात् शनैरागच्छन्तं कृष्णमनपेक्ष्य तृषार्त्तत्वात् द्रुतगामिन्यः तदनुद्रुताः केचन गोपाश्च ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः ॥ ४१ ॥

तं श्रीकृष्णं व्रजमाविशन्तम् दिदृक्षिता दर्शनोत्कण्ठायुक्ता दृशो यासां ताः गोप्यः अभ्यगमन् अभिमुखमाजग्मुः कथम्भूतम् ? गोरजोभिश्छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धानि बर्हवन्यप्रसूनानि यस्य रुचिरमीक्षणं चारु हासश्च यस्य तं च तं च ॥ ४२ ॥

व्रजयोषितः मुकुन्दमुखस्य मुकुन्दमुखपङ्कजस्य सारघं मधु यावन्मृङ्गैः पीत्वा अह्नि यो विरहस्तसात् जातं तापं जहुः मुकुन्दोऽपि तत्सत्कृतिं तासां पूजां समभिगम्य गोष्ठं विवेश सत्कृतिमेवाह-सव्रीडेन हासेन विनयो यथा भवति तथा वलेतदपाङ्गमोक्षं कटाक्षदर्शनम् ॥ ४३ ॥

परमाशिषः प्रियान् कामान् ॥ ४४ ॥

रुचिरां नीवीं सुखदं वस्त्रं वसित्वा सुखं सुषुपतुः ॥ ४५-५० ॥

भाषा टीका ।

पुण्य रूप है जिनकी कथा को श्रवण और कीर्तन ऐसे कमलदललोचन श्रीकृष्ण अपने अनुचर गोपन सहित और बड़े भैया बलभद्रजी सहित ब्रज में प्रवेश करत भये ॥ ४१ ॥

गायन के खुर की रज अलकन पै पलकन पै कपोलनकी झलकन पै पर रही है, मोर पिच्छ के मुकट कों धारण करें हैं, वन के फूलन के गुच्छा माला लटकावें सुन्दर चितवन मनोहर जाकी हसन सदा जिनको जस गाय रहे ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र वेणु कौं बजावत जब वनतें आवत भये, दर्शन की इच्छा जिनकी ऐसी आंखन वारी सब गोपी झुरमिलके आवत भई ॥ ४२ ॥

वे सगरी ब्रजकी वनिता अपने नेत्र रूपी भौरान तें प्यारे के मुख कमलतें सुन्दरता रूपी अमृत कूं पीके दिन भर तांई प्यारे के विरह सों भयो जो ताप ताकों छोड़त भई ॥ श्रीकृष्णचन्द्रजी उन गोपीन की नम्रता और लाज भरी मुस्कयान कटाक्ष भरी चितवन रूप भेंट कूं लेके अपने ब्रज में प्रवेश करत भये ॥ ४३ ॥

अपने पुत्रन पै प्यार करनवारी मैया यशोदा और रोहिणीजी दोनोंई दोऊ भयान की जैसी इच्छा और जैसो समय वाई के अनुगुण उनके मनोरथन को पूर्ण करत भई और आशीर्वाद देत भई ॥ ४४ ॥

घर में आयकें स्नान उबटनो इत्यादिक उपचारन सों मार्ग को परिश्रम दूरि भयो जिनको ऐसे कृष्ण बलदेव दोऊ भैया सुन्दर पीतांबर नीलाम्बर को पहिर कें माला गंध चन्दन सों भूषित होय कें शोभा को प्राप्त होत भये ॥ ४५ ॥

इतनेई में मैया थार परोस के जो लाई सो बड़ो स्वादु वो अन्न दोऊ भैया जेंमत भये, ता पीछे मैया ने उपलालन करकें शय्या पे दोऊ भैयान कूं पौढ़ाय दिये, और कहानी कहवे लगीं, इतनेई में नींद जो आई सो ब्रज में सुख पूर्वक खूब सोवत भये ॥ ४६ ॥

हे राजन् ! या प्रकार श्रीवृन्दावन विहारी श्रीकृष्ण भगवान् कभऊ एकले बलदेवजी बिना आपही ग्वाल बालन कूं साथ लेकें यमुनाजी के तीर पै जात भये ॥ ४७ ॥

ता पीछे गरमी की धूपसों व्याकुल होयवेतें गऊ और ग्वाल बाल सब तृषा सों प्यासे होय गये और कालीके विष सों दूषित जो यमुना जल हो ताकूं पीवत भये ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सम्प्रति सद्य एव इता प्राप्ता स्मृतिर्यैस्ते सम्प्रतीतस्मृतयः यद्वा, सम्यक्प्रतीता प्रतिप्राप्ता स्मृतिर्यैस्ते तथेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दोषाणां नाशो भवत्यलौकिकसुकृतेन च दिव्यभावोत्पत्तिः विश्वासार्थं मन्त्रोच्चारणम् ॥ ४९ ॥

ततो भगवत्कृत्यमाह—वीक्ष्येति। सर्वभावतोऽपि जानाति तथापि क्रीडायां साधनं वक्तव्यमिति योगेश्वरेश्वर इत्युक्तं योगस्यापि नियन्ता योगेन हि सर्वेषां ज्ञानं भवति तत्राप्ययं नियामकः किम्पुनः स्वज्ञाने वक्तव्य इत्यर्थः। योगेश्वराणामपीश्वर इत्युपदेष्टृणामप्ययं नियामक उक्तः तत्र हेतुः कृष्ण इति सदानन्दः तान् निरोधार्थमानीतान् वै निश्चयेन तथाभूतान् न तु मूर्छितान् स्वयमागत्य वीक्षणेन नूतनदेहान् निर्मायामृतवर्षिण्या दृष्ट्या समजीवयत् सर्वेऽपि प्राणा अमृता आधिदैविकाः तान् स्वदृष्ट्यैवानीय तेषु तेषु देहेषु वर्षति स्म नन्वेतावत्करणे को हेतुः? तत्राह, स्वनाथानिति। स्वस्य गजीवनादिति पुनर्विषसम्बन्धेऽपि न तेषां काचित् हानिः ॥ ५० ॥

तेषां पूर्वस्मात् वैलक्षण्यं तद्रूपताञ्च प्रतिपादयति—त इति। त एवैते जीवाः सम्यक् प्रतीता स्मृतिर्येषाम् अनुसन्धानं प्राप्तमेव भवति परं सर्ववृत्तान्तपुरस्सरं न भवतीति आधिदैविकभावमापन्नाः सर्वस्मृतियुक्ता जाताः अतः समुत्थाय जलसमीपं परित्यज्य प्रदेशान्तरं गताः सुविस्मिता जाताः एतावान् भावो भगवता विशेषतः कारितः अतो विस्मयः भगवद्भावस्य निगूढत्वात् ततः सर्व एव परस्परं वीक्षमाणाः प्रत्येकमुद्बोधका इव जाताः ॥ ५१ ॥

अत एवोद्बुद्धज्ञानाः पूर्वसिद्धं सर्वमेव ज्ञातवन्त इत्याह, अन्वमंसतेति। स्वयमेवानुमानं कृतवन्तः प्रायेणैवं भविष्यतीत्युत्प्रेक्षितवन्तः भगवद्भावस्याप्रत्यक्षत्वात् राजन्निति स्नेहसम्बोधनं तदग्रे वक्ष्यमाणं गोविन्दस्यानुग्रहेक्षणं यत्रेति तज्ज्ञातवन्तस्तदाह—विषं पीत्वा परेतस्यात्मनः स्वस्य पुनरुत्थानमिति भगवत्कृपादृष्ट्यैव जातमिति ज्ञातवन्तः एवं ज्ञानपूर्वो देहस्यैः प्राप्त इति प्रथमो निरोधो निरूपितः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते सुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षित-
विरचितायां दशमस्कन्धविवरणे (१)
द्वादशाऽध्यायविवरणम् ॥१२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देवो भगवांस्तस्येदं दैवं लीलाशक्तिवैभवं तेनोपहृतस्मृतयः व्यन्य इति लीलासौष्ठवार्थं योगमाययैव निद्रामापि तेषामनुकल्पाय तया दर्शनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

ते जलाभ्रकात्समुत्थाय सुविस्मिता इति मृता एव वयं केन जीविताः केनाप्यौषधेन विषहरमन्त्रेण वा परस्परमिति सखे! किन्त्वमेतद्रहस्यं जानासीति प्रत्येकं प्रश्नात् एवं महासन्देहे प्रवर्त्तमाने भो वयस्या मां मयैवैतत्कारणम् "अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ" इति गर्गाचार्यवचनस्मरणात् सम्यगवगतमिति केनाप्युक्ते सति सर्व एव सम्यक् प्रकारेण प्रतीता प्रतीतिविषयीकृता स्मृतिस्तदीया यैस्तथाभूता आसन्नित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

मनु अनन्तरमेकमत्येन अजेऽदेवश्रीनारायणेनाविष्टस्य गोविन्दस्य अनुग्रहेक्षितमेव कारणममंसत यस्मात् पीत्वा विषमित्यादि ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
दशमेऽस्मिन् पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ताः आपश्च ते गोपाश्च तथा ते "पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७) इत्येकशेषः सम्यक् प्राप्ताः स्मृतयो यैस्ते तथा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥१५॥

भाषा टीका।

हे कुरुद्वह ! राजन् ! दैव सों हरयो गयो चित्त जिनको ऐसे गऊ ग्वालन ने जब वो जल पियो ताके पीछें सबन के प्राण निकस गये जलके किनारे पै सगरे गिरत भये ॥४९॥

योगेश्वरन केऊ ईश्वर श्रीकृष्ण उनकी ऐसी दशा देखिकें, आपही जिनके नाथ ऐसे उन गाय और ग्वालन कों अपनी अमृत वर्षिणी दृष्टि सों देखिकें जिवावत भये ॥ ५० ॥

वे सगरे तत्काल स्मृति को प्राप्त होयकें जलके किनारे ते उठिकें बड़े विस्मय को प्राप्त होयकें आपुस में देखन लगे ॥ ५१ ॥

हे राजन् ! ता पीछे सगरे ग्वाल बाल "विषहरे जल पीवने तें हम सबन के प्राण निकस गये, फिर जो अब हम जी उठे या में गोविन्द को अनुग्रह पूर्वक देखनोई कारण है" ऐसे मानत भये ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमें पञ्चदशो अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १५ ॥

---

(१) [illegible]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ।
तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ।
स वै बहुयुगावासं यथा ऽऽसीद्विप्र ! कथ्यताम् ॥ २ ॥
ब्रह्मन् ! भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ।
गोपालोदारचरितं कस्तृप्येताऽमृतं जुषन् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना ।
श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतन्त्युपरि गाः खगाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशे कालियस्योक्तो विग्रहो यमुनाह्रदे ।
तत्पत्नीभिः स्तुतेनाथ कृष्णेनानुग्रहः कृतः ॥
हत्वा रासभदैतेयान् भक्ष्यं तालफलान्यलम् ।
प्रीतोऽनृत्यत्फणारङ्गे कालियस्य कलानिधिः ॥

उदवासयत् निःसारितवान् ॥ १ ॥

बहूनि युगान्यावासो यस्य तमहिं स वै अहिरजलचरोऽपि अस्मिन्नन्तर्जले यथा येन प्रकारेणासीत्, अथवा बहूनि युगान्यावासो यथा भवति तथा तेन प्रकारेण स वै तत्रासीदिति कथ्यतामिति ॥ २ ॥

गोपालेन यदुदारं चरितमाचरितं तदेवामृतम्, अतः कथ्यतामिति ॥ ३ ॥

श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्य सः, अत उपरि गच्छन्तः खगा यस्मिन् पतन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णामिति वर्णतो नामतश्च अतः कृष्णास्तस्या दुर्विषदूषितत्वेनाऽसह्यप्रतीकारमभिप्रेतम् । कृष्णेनाहिनेति, महादुर्विषमयत्वमुक्तं न केवलं तस्या एव तद्धितायाभूत् अपि तु सर्वेषामपि यतः कृष्णः कर्षति दुःखानीति अवतारादिविशिष्टस्य ब्रह्मस्य महातीर्थोद्धारणादिना जगतामपि, दमनादिना कालियस्यापि हिताचरणात् बाल्यलीलारसाविष्टस्यापि तस्य पूर्ववत् स्वावसरेण ऐश्वर्यमभ्युदयते इत्याह, विभुरिति ॥ १ ॥

भगवान् सर्वथापि प्रकारेण कर्तुं समर्थः तथापि कथं केन प्रकारेणेति, स च स च "बहुयुगावासम्" इति विभुत्वात् बहूनि युगानि आवासो यत्र तादृशं यथा भवति तथा यथा आसीत्तत्कथ्यतामित्येवान्वयः । विप्र ! हे परमविद्याप्रवीण ! तथा च याज्ञवल्क्यः—

"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम्" ॥

इति ॥ २ ॥

यद्यपि श्रीमुनीन्द्रेण तादृशोरुदुःखसङ्कुलया संक्षिप्य कथितं तथापि तद्ध्यानेन राज्ञा तल्लीलास्वादनाभिलाषादेव यथा दृष्टमिति तद्वाक्येनैव दर्शयति—ब्रह्मन्निति । भगवतः ऐश्वर्यादिषट्कयुक्तस्य भूम्नः सर्वथापि सर्वातिशायितस्य तत्रापि स्वच्छन्दवर्तिनः स्वैरलीलाप्रकाशिनः एवमेवम्भूतस्य गोपालजात्यनुरूपम् उदारं सर्वतोऽपि महत्परमानन्दवत् वा चरितं तज्जुषमाणः कस्तृप्येत् ? यतो हेतुः अमृतमिवेति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाचेति तदेवं सिद्धस्य तथा सततं तस्मिन् जातस्नेहः सुखदुःखात्मकं सर्वमेव तात्पर्येण निवेदनीयमित्यभिप्रायेण श्रीव्रजवासिदुःखमयनिजदुःखात्मकमपि तन्निवेदयन् श्रीशुकः यथाश्रुतमेवोवाच न त्वन्यथैव विस्तारयांबभूव ॥ कालिन्द्यां ह्रद इति तस्या दक्षिणभागे वर्तमानस्य तस्य तद्रूपसंभवात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्याः प्रवाहस्तु सरतः पृथगेवोह्यः अन्यथा तद्दुर्विषजलेन यादव-कुलवासश्रीमधुपुर्यादिव्याप्तेः स तु कालियस्य विषाग्निना श्रप्यमाणपया आसीत् उपरिगाः ऊर्ध्वं गच्छन्तः खगा इति तत्रापि दूरगत्वमभिप्रेतम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कृष्णां यमुनाम् ॥ १ ॥

न्यगृह्णात् निगृहीतवान् ॥ २ ॥

भूम्नः अपरिच्छिन्नमहिम्नः गोपालोदारचरितं गोपालकाऽनुगुणमुदारचरितं तदेवामृतम् ॥ ३ ॥

श्रप्यमाणपयाः क्वथितजलाः ॥ ४—५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कालीयदमनात्मकं कर्मानुवर्णयितुकामस्तावद्राज्ञः प्रश्नावसरप्रदानाय तत्सङ्गृह्य दर्शयति—विलोक्येति । कृष्णाहिना कालीयेन दूषितां कृष्णां यमुनां विलोक्यालोच्य तस्याः कृष्णायाः विशुद्धिमन्विच्छुः तं सर्पमुदवासयत्ततो निष्कासितवान् ॥ १ ॥

तत्र विस्मितः पृच्छति राजा—कथमिति द्वाभ्याम् । अन्तर्जले तत्राप्यगाधे तत्रापि यर्हि सर्पं कथं निगृहीतवान् ? स वै अहिर्बहूनि युगान्यावसतीति तथाभूतो यथा येन प्रकारेणासीत्तदपि हे विप्र कथ्यताम् ॥ २ ॥

आत्मनः शुश्रूषाधिक्यं व्यनक्ति—ब्रह्मन्निति । भूम्नः विपुल-माहात्म्यस्य स्वतन्त्रस्यापि लीलया गोपालस्य सतः यदुदारं चरितं तदेवामृतं जुषन् कः पुमान् तृप्येत न कोऽपि ॥ ३ ॥

विषाग्निना पच्यमानं पयो यस्मिंस्तस्य ह्रदस्योपरिगाः उपरि चरन्तः खगाः पक्षिणः पतन्ति पेततुः विषजलवायुप्रसार-मात्रेऽपि मूर्छिताः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरौ भक्तिमतां संसारविषं निर्वीर्यं भवतीति निदर्शयितुं अनन्तरातीताध्याये सङ्क्षिप्योक्तं कालीयनागमर्दनमाहात्म्यं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र राज्ञः प्रश्नमुत्थापयितुमाह—विलो-क्येति । कृष्णां यमुनां कृष्णाहिना कृष्णसर्पेण उदवासयत् ततोऽन्यत्रावासमकारयत् ॥ १ ॥

अगाधे अतलस्पर्शे न्यगृह्णात् निगृहीतवान् प्रसह्य गृही-तवानित्यर्थः । यथा येन प्रकारेणासीत् स प्रकारः ॥ २—३ ॥

श्रप्यमाणं क्वाथ्यमानं पयो जलं यस्मिन् ह्रदे स तथा यस्मिन् ह्रदे ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बहुयुगावासमिति विश्रुतत्वात् बहूनि युगानि आवासो यत्र तादृशं यथा भवति तथा यथा स्यात्तथा कथ्यतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

यद्यपि मुनीन्द्रेण तद्विशेषदुःखशङ्कया सङ्क्षिप्य कथितं तथा तदज्ञानेन वा तल्लीलासामान्याभिलाषादेव तथा पृष्ट-मिति दर्शयति ॥ २ ॥

ब्रह्मन्निति स तु तत्प्रीतये स्वदुःखकथानिवेदनाय च नास्य-त्समर्थोऽभिनिविश्य यथाश्रुतमेवावाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रियाणि समस्तानां मृत्यवः समुदाहृताः ।
त एव विषपूर्णानि कालीयस्य शिरांसि हि ॥
अतस्तदुपमर्दोऽत्र निरूप्यो हि त्रयोदशे ।
सन्तुष्टो भगवांस्तेषु स्वलीलां चेत्करोति हि ॥
भक्तिमार्गानुसारेण निस्तारो नान्यथा भवेत् ।
तेषां प्रपञ्चः कालिन्द्यस्ताश्चेत् कृष्णास्य सर्वथा ॥
ततोऽन्नस्येवेन्द्रियाणि भवन्त्याज्ञावशे हरेः ।
तदेव विषयश्चापि हरेर्भवति सर्वथा ॥
सर्वोपयोगरहितः पूर्वसम्बन्धहानतः ।
परीक्षेन्द्रियाणां हि निग्रहं कुरुते हरिः ।
परीक्षार्थं ततो देवः कालं प्रेरितवांस्तथा ।
स्वासक्तिश्चापि कर्तव्या निरोधे मध्यमे महान् ॥
अतः कर्तव्य इत्येव मुग्धभावं चकार ह ।
कथामात्रप्रभावाय सङ्क्षेपेणाहृतं पुरा ॥
अक्लिष्टकर्मा भगवान् ज्ञापयामास लीलया ।
दयमश्चापराधश्च परीक्षाकार्यमेव च ॥
स्तुतिः प्रसाद इत्यत्र षडर्थाः परिकीर्तिताः ।

तत्र प्रथमं सङ्क्षेपेण कथामाह—विलोक्येति । कृष्णां यमुनां कृष्णाहिना कालसर्पेण कालीयेन दूषितां विलोक्य समर्थो भगवान् तस्या विशुद्धिमत्र क्रीडार्थमन्विच्छन् तं सर्पमुदवासयत् ततो-ऽन्यत्र प्रेषितवान् सारूप्यं प्राप्तो हि भगवता निर्दुष्टः कर्तव्यः सारूप्यं प्राप्तेन च दोषो नान्येन निवारणीयः रूपान्तरेण च रूपान्तरदोषो न निवारणीय इति मर्यादा अतः कृष्णापदमयं विशुद्धिरिति सामर्थ्यं प्रकृतोपयोगिसारूप्यादेव न मारणं दुष्टे-केशत्वाच्च नर्तनम् । अत एव कलौ कृष्ण एव सर्वदोषनिवारकः यदि सर्वेन्द्रियेषु नृत्यति इन्द्रियकृतमपराधं च सहते अतो यमुना शुद्धा कर्तव्येति तस्याः प्रसिद्धायाः प्रसिद्धं सर्पं दूरी-कृतवान् ॥ १ ॥

राजा विशेषं पृच्छति—कथमिति स हि जानाति यद्विशेष यथा मत्स्यो बध्यते तथा कालीयो बद्ध इति अलक्ष्यस्य महतः कीदृशं बलिष्ठमिति साधनप्रकारप्रश्नः यदि लोके साधनमपि यन्त्रं स्यात् तदा न पृष्टव्यः स्यात् स तु नास्ति यतः स बहुयुगपर्यन्त-मावासो यत्र तादृशं यथा भवति तथा यथास्सीत् यदि तादृशं भवेद्बन्धनं पूर्वमेव निग्रहः स्यात् न चैतदस्मात्

विप्रुष्मता विषदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ।
म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥ ५ ॥
तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ।
कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ६ ॥
सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसङ्क्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः ।
पर्यक्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुःशतमनन्तबलस्य किं तत् ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विति यतो भगवान् अतः प्रकारं कथयेति प्रश्नः विप्रेति सम्बोधनं विशेषेण ज्ञानपूरणाय विशेषेण प्रकर्षेण वा कथ्यतामिति ॥ २ ॥

जलचरसाधारणबन्धनवदिदमपि भविष्यति अतो न वक्ष्यतीत्याशङ्कयासाधारणत्वेन भगवत्कथां श्रोतव्यत्वेन स्तौति, ब्रह्मन्निति । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं ज्ञानायानुद्वेगाय च भगवत इति सर्वैव लीलाषड्गुणयुक्ता भविष्यतीत्यप्रयोजकत्वं निवारितं भूम्न इति सर्वत्र लीलाधिक्यं स्वच्छन्दवर्तिन इति लीलायां न कस्याप्यनुरोधः तत्रापि गोपालस्य लौकिकानां बुद्धिपरिग्रहार्थं यतमानस्य उदारं सर्वपुरुषार्थान् पात्रापात्रविवेकं परित्यज्य प्रयच्छतीति पुरुषार्थानामपेक्षितत्वात् सर्वैतदेव वक्तव्यं श्रोतव्यं च तदपि चरितं न तु कल्पितं तत्रापि सर्वदोषनिवारकं मृत्युनिवारकं च तदाहामृतम् इति किञ्च, अमृतं जुषन् किं कश्चित् तृप्येतेति लोकोक्तिः ॥ ३ ॥

भगवतोऽतिसामर्थ्यं ख्यापयितुं ह्रदस्वरूपमाह द्वयेन—कालिन्द्यामिति । कालियः कालीय इत्युभयं कालीयस्य सम्बन्धी कश्चित् ह्रद आसीत् सम्बन्धोऽपि वक्तव्यः विषाग्निना तस्यैव श्रप्यमाणमावर्त्यमानं विषेण व्याप्यमानं वा पयो यस्मिन् यस्मिन् ह्रदे आकाशमार्गेण उपरि गच्छन्तोऽपि खगादि मध्ये पतन्ति इत्युपरि दोषमर्यादा निरूपिता ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न्यगृह्णात् कालियं कृष्णो दर्शयन् स्वमपादृव्रजम् ।
स्तुतोऽहिभिः प्रसन्नस्तान् षोडशे निरसारयत् ॥

कृष्णां यमुनाम् उद्वासयत् तस्मान्निस्सारितवान् ॥ १ ॥

बहूनि युगानि व्याप्य आवासो यत्र तद्यथा स्यात्तथा आसीत् विशेषतः प्रकर्षेण कथ्यताम् ॥ २ ॥

गवां श्रवणेन सर्वभक्तश्रोत्रादीन्द्रियाणां च पावननोदारं भुवद्भूचरितम् ॥ ३ ॥

कालिन्द्यां ह्रद इति हरिवंशोक्तयोजनप्रमाणस्तस्याः क्षिप्तो मार्गे तत्प्रवाहेनास्पृष्ट एव अन्यथा तद्विषसम्पृक्तप्रवाहवती सा मथुरादिदेशस्थजनैर्व्यवहार्यैवाभविष्यदिति श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्य सः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षोडशे कालीयनिग्रहस्तद्भार्याकृतं श्रीकृष्णस्तोत्रं, कालीयं प्रत्यनुग्रहश्च निरूप्यते, उद्वासयत् निःसारितवान् ॥ १ ॥

स अहिः बहूनि युगानि आवासो यथा भवति तथा केन प्रकारेण तत्रासीदिति कथ्यताम् ॥ २—३ ॥

कालिन्द्यां कालिन्दीसमीपे श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्मिन् सः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ कालीयफणामाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजाय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—विभु श्रीकृष्ण यमुनाजी कूं काले नाग से दूषित देखिके, वाके विशेष शुद्धि की इच्छा करत वा कालिय नाग कूं यमुनाजी में से निकास देत भये ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि—हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र वा अगाध जल के भीतर में काली नाग को कैसे दण्ड देत भये ? और वो काली जैसे वा जगे बहुत युगन सों वास करतो रह्यो सो आप कहिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! उन श्रीकृष्णचन्द्र भूमा भगवान् के ताऊ मे स्वच्छन्द धरवे वारे गोपाल रूपके उदार चरित रूप अमृत को सेवन करत करत कौन तृप्त होय सके ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—कालिन्दी [यमुना] जी के बीच में एक बडो ह्रद रह्यो, जा में विषकी अग्नि सों सदा जल औटचो करतो हो, और वा ह्रद के ऊपर सों जो पक्षी उडके जाते तो वाहि में गिर परते हे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, विप्रुष्मता अम्बुकणयुक्तेन विषोदतरङ्गस्पर्शिमारुतेन स्पृष्टा यस्य तीरगा म्रियन्ते स ह्रद आसीदिति ॥ ५ ॥

तं कालियं चण्डो वेगो यस्य तद्विषमेव वीर्यं यस्य तं कदम्बमिति भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्शमात्रेण स एकस्तदीरे न शुष्कः अमृतमाहरता गरुत्मता क्रान्तत्वादिति च

तस्य ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग ! वरवारणविक्रमस्य ।
आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुरुणान्तरम् आस्फोट्य बाहुकुरतलेनाहत्य गाढा दृढबद्धा रशना कटिबन्धनवस्त्रं येन सः ॥ ६ ॥

तदा सर्पस्य ह्रदः पुरुषश्रेष्ठस्य पतनभारेण संक्षोभिताना-मुरगाणां विषैरुच्छ्वसितोऽम्बुराशिर्यस्य स तथा । कषायिता भीषणा ऊर्मयो यस्य सः पर्यक् परितो धावन् धनुःशतं प्लुतः प्रसृतः नैतच्चित्रमित्याह—अनन्तबलस्येति ॥ ७ ॥

ह्रदे विहरतो भुजदण्डाहतोदकघोषं श्रुत्वा ततः स्वसदना-भिभवं निरीक्ष्य तदसहमानः सर्पः समसरत् समाज-गाम ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अविप्रुष्मतेति । अत्यन्तमाणपयस्तया सदा जवेन तत्कारणाना-मुच्छलनात् इति मारुतस्यापि दाहकत्वमुक्तम्, अन्यश्च विशेषः श्रीहरिवंशे—

"दीर्घं योजनविस्तार(दुस्तरं) मगम्यं त्रिदशैरपि ।
गम्भीरमक्षोभ्यजलम् निष्कम्पमिव सागरम् ॥
दुःखोपसर्पं तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्बिलैः ।
विषारणिभवस्याग्रेधूमेन परिवेष्टितम् ॥
तृणेष्वपि पतत्स्वप्सु ज्वलन्तमिव तेजसा ।
समन्ताद्योजनं साग्रं तीरेष्वपि दुरासदम्" ॥ इति ।

एवं भूमिगुहायां तत्पुरीजलस्तम्भविद्यया जलमध्य एव वा ॥ ५ ॥

वेगः शीघ्रप्रसर्पणं चण्डेति अप्रतिकार्यत्वादितोऽपि निः-सार्य एवेति भावः । तेन कालियेन हेतुना अधिरुह्य तच्छिखरे आरुह्य तथा च तत्रैव "आरुढश्चपलः कृष्णः कदम्बशिखरे मुदा" इति ततः कदम्बात् गाढरसन इत्यनेन केशादीनामपि गाढबन्धन-मुपलक्ष्यते तथा च तत्रैव "बध्वा परिकरं दृढम्" इति न्यपतदि-त्यत्र हेतुः खलानां संयमनाय अवतारः खलोकाद्वतरणं किंवा मत्स्याद्यवतारा अपि यस्य सः इति कालियदमनार्थमित्यर्थः । एकः कदम्बः किमवशिष्टः श्रीकृष्णवृक्षत्वात् कृष्णावत् "कदम्बः कृष्णवृक्षो हि कालियह्रदसमीपगः । तस्मादसौ न शुष्कोऽसौ विषद्वारकरः परम्" इति प्रसिद्ध्या श्रीकृष्णेनैव स विहाराय रक्षित इति गम्यते, परामिति वचनात् तत्सन्निवासिनो वृक्षगणा अपि न मृता इत्यायातमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुरुषसारत्वादेव निपातवेगः मन्यते । यद्वा, पुरुषस्य भग-वतः सारेण किञ्चिद्बलप्राकट्येन यो निपातस्तस्य वेगेन जवेन संक्षोभितः अत एवोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिर्यस्य स कषायि-तेति पाठः श्रीचित्सुखस्य श्रीस्वामिपादानां च सम्मतः कषा-यीकृत इति व्याख्यानात् । कषायोऽत्र कारणस्तो रक्तः शोणवर्णो वा "निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री" इत्यत्र क्षीरस्वामिना तत्तद्व्याख्यानात् धीमन् हे विवेकिन् ! इति राजानमाश्व-सयति, धनुषः प्रमाणमुक्तम् "अष्टभिर्यवमध्यैः स्यादङ्गुलं श्चाङ्ग-ङ्गुलम् । तालं त्रितालको हस्तो हस्तौ द्वौ किष्कुरुच्यते । किष्कुद्वयं धनुः प्रोक्तम्" इति, अतः पूर्वं तावत्प्रदेशमतिक्रम्यैव बाधा गावश्च रक्षिता इति ज्ञेयम् अनन्तं बलं शक्तिर्यस्य तत्कर्म । यद्वा, अन-न्तस्य नागराजस्यापि विषादिबलं यस्मात्तस्य तद्विषं किम् ? अपि तु न किञ्चित्करमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विहरतः विचित्रजलवाद्यसन्तरणादिक्रीडां कुर्वतः वरवारण दिग्हस्ती तद्वद्विक्रमस्य अङ्गेत्यत्रापि राज्ञः शोकनिरासार्थं स-ललनसम्बोधनम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गाढरशनः दृढीकृतवासःपरिधानः ॥ ६ ॥

पुरुषसारः कृष्णः विषोच्छ्वसिताम्बुराशिः विषजुष्टप्रवृत्त्व इरिवृत्तः धनुःशतं धनुःशतहस्तमितं वृत्तं पर्यक्प्लुतः तीरमाक्रम्य उद्भवत् ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य ह्रदस्य तीरगाः स्थिरजङ्गमाः वृक्षादिरूपाः मृगादि-रूपाश्च प्राणिनः विप्रुष्मता शीकरयुक्तेन विषदोषतरङ्गाणां मारुतेनाभिमर्शिताः संस्पृष्टाः म्रियन्ते तथाविधः कश्चिद्ध्रदः कालीयस्यावासभूतः कालिन्द्यामासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥

स्पर्शमात्रेणैव व्यापनशीलं विषमेव वीर्यं बलं यस्य तं कालीयं ह्रदं वा तेन दुष्टां नदीं यमुनां चावेक्ष्य खलानां संयमनाय दमनायाऽवतारो यस्य सः हेतुगर्भमिदं तत्तीर कदम्बं वृक्षमधिरुह्य गाढा दृढीकृता रशना काञ्ची यस्य सः आस्फोट्य करतलेन भुजमुत्सङ्गं वा आहत्य न्यपतत्ततः कद-म्बात् कथञ्चिद्विषोदे न्यपतत् अमृतमाहरता गरुत्मताक्रान्त-त्वात्स कदम्बो विषजलेनापि न शुष्क इत्याहुः ॥ ६ ॥

सर्पस्य ह्रदः पुरुषवर्यस्य पुरुषोत्तमस्य निपातवेगेन संक्षोभितानामुरगाणां विषैरुच्छ्वसितः प्रवृद्धोऽम्बुराशिर्वारिपूरो यस्य विषैः कषायिताः कषायीकृताः कलुषिताः भीषणा ऊर्मयो यस्मिन् तथाभूतः पर्यक् परितोऽश्चधनुःशतं तत्परिमाणं स्थलं प्लुत आप्लुतः, नैतच्चित्रमित्याह—अनन्तबलस्य तस्य किं कियत् ॥ ७ ॥

तस्मिन् ह्रदे विहरतः गजश्रेष्ठस्येव विक्रमो यस्य तस्य भगवतो भुजदण्डाहतोदकघोषमाकर्ण्य अङ्ग हे राजन् ! स्वनिलयतिरस्कार-मसहमानश्चक्षुःश्रवाः सर्पः स्वसैन्यसहितः समसरदाजगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विप्रुष्मता विषोर्मिणा वहता " प्रुष प्लुष दाहे " इति धातुः विषेण विशिष्टमुदं विषोदं तेन युक्ता ऊर्मयः विषोदोर्मयः यस्य स तथा स चासौ मारुतः विषोदोर्मिमारुतः तेनाभिमर्शिता आप्लुत्य गृहीताः मरुय कूलस्य ॥ ५ ॥

तेन कालियेन खलानां संयमनार्थं निग्रहार्थम् अवतारो यस्य स तथा आस्फोट्य द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा गाढरशनः दृढबद्धकक्षप्रदेशः विषोदे विषमिश्रितजले ह्रदे इति शेषः ॥ ६ ॥

सर्पस्य निवासभूतह्रदः सर्पह्रदः पुरुषसारस्य पुरुषवरस्य पुरुषश्रेष्ठस्य पुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । निपातवेगेन सङ्क्षोभितस्य सञ्चालितस्य स्वस्थानस्थितिक्लिष्टस्योरगस्य विषेण सह उल्लसितः उद्वेलितः अम्बुराशिर्यस्य ह्रदस्य स तथा विषकषायेण विषक्वाथेन विषरागेण वा विभीषणोर्मिभिः भयङ्करतरङ्गैर्भिमः भयजनकः "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" इति यादवः । एवंविधो ह्रदो धनुःशतं तीरस्थानमुल्लङ्घ्य पर्यक्प्लुतः परितः उद्रिच्य गतः हरेरेतच्चित्रमित्याह—अनन्तबलस्येति । लक्षयोजनविस्तारायामपरिमितभूप्लावनेऽपि न चोद्यं किमुत धनुःशतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अङ्ग नृप ! शृणु वारणविक्रमस्य गजेन्द्रविक्रमस्य यद्वा अक्लेशेनावयवैः वरणीयस्य वारणस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथा तस्य हरेर्भुजदण्डाभ्यां घूर्णस्य मन्दघोषानिलया क्षुब्धस्य वारः जलस्य घोषमाश्रुत्य तस्मात्स्वसदनाभिमर्षो असहमानः चक्षुःश्रवाः सर्पः तं कृष्णं समसरत् संसृतवान् बाधितुमागतवानित्यर्थः "वरो ना रूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते वृते" इति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विप्रुष्मतेति जलस्तम्भविद्यया तन्मध्य एव तत्पुरीदुःखोपलब्धे तीरेषु ससर्पैर्विपुलैरिति श्रीहरिवंशदृष्ट्या विलेख्यापि ॥ ५—६ ॥

पुरुषस्य भगवतः सारेण किञ्चिद्बलप्रकाशनेनापि ग्राह्यं कषायितेति पाठः श्रीस्वामिचरणस्यापि मतः कषायीकृता इति व्याख्यानात् ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परितो दोषमाह—विप्रुष्मतेति । बिन्दुसहितेन विषोदसम्बन्धिनामूर्मीणां चलनेन जातेन वायुना अभिमर्शिताः स्पृष्टा एकोऽपि कूले विद्यमानास्तीरगा भूमिष्ठा अपि प्राणिनः स्थावरा वृक्षा जङ्गमा मण्डूकादयोऽपि प्रमादाद्यागता म्रियन्ते लतावृक्षपाषाणाश्च वर्द्धमाना नश्यन्तीति तथोक्तम् ॥ ५ ॥

एतादृशो दोषः परिहरणीय इति भगवानुद्यमं कृतवानित्याह—तमिति । आदौ भगवान् स्वयं तत्र गत इत्याह, तं कालियं प्रसिद्धमदेन न निराकार्यं चण्डवेगं कालवल्लितवेगबलम् अत एव भगवतैव शक्यप्रतीकार इत्यपेक्ष्य कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गात् बाहुस्फोटनं कृत्वा मल्लभावाविष्करणेन विषोदे न्यपतदिति सम्बन्धः प्रथमत एव चण्डवेगं तत्रापि विषं वीर्यं यस्येति उपासिता देवता तस्य प्रत्यक्षेतिसूचितम् अत एव भगवदतिक्रमोऽपि विषमिति सर्पा इतिश्रुतेः तत्रैनान्भूस्थावतीति च अत एव विषस्य चण्डवेगता गुण उक्तः विषस्यापि पराक्रमः तेन दुष्टमिति विशेषणात्तमरः अत एवाधिदैविकेन दुष्टा देवाधिदैवं विना नान्येन समीचीना कर्त्तुं शक्या चकारात्तत्रापि दुष्टं समीचीनं कर्तुं खलसंयमनावतार इति स्वावतारप्रयोजनमपि तत्खलाः परोपद्रवकारिणः तेषां संयमो नियमनं जीवने दोषनिवृत्तौ दोषमेव दूरीकरोति न मारयतीति अन्यथा मारयतीति नियमः नियमनार्थमेवावतारः कृष्ण इति सदानन्दः दोषनिवृत्त्यर्थं तज्जातीयश्च कदम्बो वृक्षः स हि तुङ्गे उच्चे वर्तते स हि कदम्बो भगवत्कृत एव गरुडस्थानभूतस्तत्रागत्य गरुडः कालियनिर्गमनं मारणार्थं प्रतीक्षते गरुडकृपयैव न शुष्यति विप्रुष्मतेति विशेषणात् सजलवायुस्पर्श एव मरणस्योक्तत्वात् ऊर्मिजनितस्यैव वायोः तथात्वात् उच्चैः स्थितोऽयं महान् वृक्षो न म्रियन्त इति सिद्धान्तः प्रथमतस्तस्यारोहणं कृत्वा ततो वृक्षादतितुङ्गात् अत्युच्चैः रोधसि प्ररूढात्स्वयुद्धाय आधिदैविकेन सह समानेन युद्धं कर्तुं आस्फोटनं कृत्वा मध्ये कालेन भूमौ मर्यादाभङ्गो मा भवत्विति गाढा रशना यस्य तादृशो भूत्वा नितरां आस्फालनं कृतवान् ॥ ६ ॥

स्थानस्य क्रूरतानिर्देशो भगवन्माहात्म्यज्ञापनाय ततो यज्जातं तदाह—सर्पह्रद इति । पुरुषसारस्य पुरुषोत्तमस्य निपातवेगेन सम्यक् क्षोभितो योऽम्बुराशिः तस्य यद्विषोच्छ्वसितं विषोच्छ्वसितेन उच्छ्वसितः अम्बुराशिर्यस्या उच्छ्वसितपरमावृत्यायोजनीयं एतादृशो ह्रदः परितः प्लुतः उत्प्लुतः एषामिवोच्छूनो जातः उत्प्लुत्य गच्छामीव जातो वा भगवन्निपातेन जातसंभावितोऽन्यत्र गमिष्यामीति विषेण कषायाः विशेषेण भीषणाः ऊर्मयो यस्य तादृशश्च स एतादृशो धावन् जातः भयावहिति वा अडभाव छान्दसः धनुःशतं हस्तानां चतुःशतम् अनन्तं बलं यस्य तादृशस्य नैतदाश्चर्यम् अनन्ते कालेऽपि वा बलं यस्मात् यस्तु जगदेवोत्प्लुतं करोति विषकषायविभीषणोर्मिकथनात् सर्वमारकत्वं तस्योक्तम् उपासितभगवत्सामर्थ्यमेतत् अत एवोपासितभगवत्स्वरूपसामर्थ्येन सहितः ॥ ७ ॥

भगवत्समीपमागत इत्याह—तस्येति । ह्रदे विहरतो भगवतः समसरत् समीपमागतः भुजदण्डयोः प्रहारेण घूर्णायमानं यद्वाजलं तस्य घोषम् आश्रुत्य तदमृष्यमाणः समागत इति सम्बध्यते आदौ निपाते किं जातमित्याकर्णाविष्टः ततः कश्चित् विहरतीति श्रुतवान् ततोऽपि तस्य बाहुप्रहारेण जले शब्दः श्रुतः शब्दे हेतुः वरवारणविक्रमस्येति वर उत्कृष्टो यो वारणो गजः तद्वत् विक्रमो यस्येति तस्य हि स्वभावो जले विहरणं सर्वोपमत्वाद्भगवतोऽपि तथा न श्रवणमात्रेण तस्यागमनं किन्तु तेन भगवता स्वसदनस्याभिमर्शं श्रुत्वा तेन शब्देन वा चक्षुःश्रवा इति श्रवणदर्शने एकत्रैव अतः श्रुतमपि दृष्टमिव मन्यते अभ्यागत इति स्वमौढ्यसहितः तत् स्वसदनाभिमर्शमसहमानः इत्यागमने हेतुः ॥ ८ ॥

तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् ।
क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं सन्दश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ॥ ९ ॥
तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः ।
कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥ १० ॥
गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ।
कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विप्रुष्मता अम्बुकणायुक्तेन विषोदकतरङ्गस्पर्शिमारुतेन अभिमृष्टाः स्पृष्टाः ॥ ५ ॥

तं कालियं कदम्बमिति भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्शमात्रेण स एकस्तत्तीरे न शुष्कः अमृतमाहरता गरुत्मता-क्रान्तत्वादिति पुराणान्तरमिति श्रीस्वामिचरणाः गाढं दृढं बद्धा रशना रसनापदोपलक्षिताः कुक्ष्युष्णीषादयोऽपि येन सः आस्फोट्य बाहुं करतलेनाहत्य ॥ ६ ॥

ततश्च पुरुषस्य कृष्णस्य सारेण बलेन यो निपातवेगस्तेन संक्षोभितानाम् उरगाणां विषैरुच्छ्वसितोऽम्बुराशिर्यस्य सः विषेण कषायीकृता रक्तपीतवर्णीकृता भयङ्करा ऊर्मयो यस्य सः "निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्रीत्यत्र,, क्षीरस्वामिना तथा व्याख्यानात् पर्य्यक् परितः धनुश्शतं प्लुतः प्रसृतः—

"अष्टाभिर्यवमध्यैः स्यादङ्गुलं तैस्त्रिभिर्भवेत् ।
तावत् त्रितालको हस्तो हस्तौ द्वौ किष्कुरुच्यते ॥
किष्कुद्वयं धनुःप्रोक्तम्" इति ॥ ७ ॥

विहरतः विचित्रजलचारसञ्चारादिना क्रीडतः भुजदण्डाभ्यां घूर्णां येषां तथाभूतानां वारां जलानां घोषं श्रुत्वा तस्तो घोषादेव स्वसदनस्याभिभवं निरीक्ष्य तत्तम असहमानः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य तीरगाः स्थिरजङ्गमाः स्थावराः जङ्गमाश्च विप्लुट् विषाम्बुकणो विद्यते यस्मिन् तेन विषोदकोर्मिस्पर्शिमारुतेन अभिमर्षिताः परितः स्पृष्टा म्रियन्ते स ह्रदः आसीत् ॥ ५ ॥

खलसंयमनाः अवताराः यस्य सः स्वयमाविर्भूतो भगवान् कृष्णः तं कालियं चण्डवेगं तीव्रवेगं वह्निं तदेव वीर्यं यस्य तं तेन दुष्टां नदीं प्रावृषि अतिदुष्टां सत्यां तज्जल-प्रवेशादिरूपं । कादृष्टवैर्यनियुक्तेनामृतमाहरता श्रीगरुडेनाक्रान्तत्वात्स कदम्बस्ततीरे न शुष्कस्तमधिरूढः गाढा दृढीकृता रशना काञ्ची येन सः बाहुयङ्गानि करतलाभ्यामास्फोट्या-हस्य ततो निपतत् ॥ ६ ॥

तदा स सर्पह्रदः पुरुषसारस्य पुरुषोत्तमस्य पतनवेगेन संक्षोभितानामुरगाणां विषैरुच्छ्वसितः उद्रिक्तोऽम्बुराशिर्यस्य सः विषैः कषायाः कषायीकृताः विभीषणा भीषणा ऊर्मयो यस्य सः पर्य्यक् परितो धावन् धनुःशतं प्लुतप्रसृतः एतच्चित्रं नेत्याह—अनन्तबलस्य किं तदिति ॥ ७ ॥

तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य भुजदण्डाहतोदकघोषमाकर्ण्य तस्मात् स्वसदनाभिभवं च निरीक्ष्य तदमृष्यमाणः तत्स्वसदनाभिभवमसहमानः समसरत्समाजगाम ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जा ह्रद के विषहरे जल कणामिश्रित पवन के स्पर्श सों तीर पै प्राप्त होयवे वारे स्थावर जंगम सब प्राणी सूख जांय हैं ॥ ५ ॥

या काली के बडे प्रचंड वेगवारे विषके बलको देखिके, और वाके संसर्ग सों श्रीयमुनाजी को दूषित देखके, श्रीकृष्ण, खलन के दंड देवे कूं ही अवतार धारण कियो है, तासों बडे ऊंचे कदंब पै चढके फेंट बांधिके ताल ठोक के या विष के कुंड में कूद परे (जा कदंब पै तें भगवान् कूदे वे वोई कदंब है जापै गरुडजी ने स्वर्ग तें अमृत लायके धरयो हो ताई सूं बचि रह्यो) ॥ ६ ॥

परम पुरुष श्रीकृष्ण जा समें वा ह्रद में कूदे तब उनके बोझ के वेगतें बडो खेदित भयो जो सर्प ताके विष के श्वास तें ऊपर को जल उछरिवे लग्यो और चारो ओर वा विषहरे जलकी भयानक लहरें सौ (१००) धनुष पर्यंत जात भई । हे राजन् ! अनंत बलवारे श्रीकृष्ण को ये कहा पराक्रम है ! ॥ ७ ॥

हे राजन् ! श्रेष्ठ हाथी के सदृश पराक्रम वारे श्रीकृष्ण के वा ह्रद (दह) में विहार करते समें श्रीभुजन सों घुमेर खायके जो जल को शब्द भयो ताकूं सुनके अपने घर को पराभव मान के वाकों न सहन करिके वो काली सरपट्यो-ई तो सही ॥ ८ ॥

श्रीभरत्स्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनवदुज्ज्वलश्च तं श्रीवत्स-पीतवसनं दूरे विहरतः श्रीवत्सेन संयुक्तमुज्ज्वलपीते वस्त्रं यस्य तं भुजया भोगेन चछादाच्छादयत् ॥ ९ ॥

स प्रियो येषां ते तत्प्रियास्ते च ते सखायश्चेति तथा ॥१०-११॥

अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः ।
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भुवि भूकम्पादयः दिवि उल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्र-स्फुरणादयः आसन्नं भयं शंसितुं शीलं येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तादृशोऽपि दुष्टोऽसौ तथाऽचेष्टतेति कालियस्य महापराधं दर्शयन् व्रजजनभावेनानुशोचन् विशिनष्टि—प्रेक्षणीयेत्यादिना । क्रीडन्तमित्यत्र हेतुः अप्रतिभयमिति तच्च कालियस्य निर्बुद्धित्वं सूचयति, चक्षुः श्रवा इति. प्रस्तुतत्वादेव कया भुजया भुजाकारत्वात्तस्य भोग एव भुजा यतो भुजग इत्यप्युच्यते तस्माद्भोगेनेत्यर्थः भुजग इति पाठे भोगेनेति शेषः ॥ ९ ॥

तस्य प्रियसखा इति परमसौहार्दमुक्तं पशुपा इति स्वभावसारल्येन सुस्निग्धचित्तत्वं कृष्णे अर्पिता आत्मानः सुहृदादयश्च यैस्ते तत्साहाय्याय कृतसर्वार्पणा इत्यर्थः । तत्र सुहृदः पितृभ्रात्रादयः अर्था धनानि कामा लोकद्वयभोगाः सुहृच्छब्देन गृहीतस्यापि कलत्रस्य पृथङ्निर्देशो विशेषविवक्षया किन्तु कलत्रपदेन केचिल्लब्धयज्ञोपवीता ये ज्येष्ठास्तेच सखायो लभ्यन्त इति सर्वेषां तेषामनन्यापेक्षत्वम् अतो भृशार्ता अत्यर्थदुःखिताः सन्तः आर्त्तस्वरेण क्रन्दन्तो वा अत एव दुःखेन अनुशोकः वारं वारं शोचनं भयं च तं विना कथं भविष्याम इति ताभ्यां मूढा विवेकहीना धीर्येषां तथाभूता नष्टचेतना वा सन्तः यद्वा नागभोगपरिवीतमालोक्यादौ भृशार्ताः अदृष्टचेष्टं चालोक्य दुःखानुशोकमयैर्मूढधियः सन्तो नितरां छिन्नमूलवृक्षवदचेष्टत्वादिना पेतुः मूढधीत्वादेव तं ह्रदं न प्राविशन्निति ज्ञेयं तज्जलाप्लुतदेशपतनेऽप्येषां विषाक्रान्तत्वाभावः श्रीकृष्णस्य स्पर्शप्रभावेन ह्रदस्यापि निर्विषीकरणात् अदृष्टचेष्टितत्वं च कालियस्य निःसारणाय तस्मिंस्तत्परमाणु च तद्दोषातिशयप्रदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

क्रन्दमाना आर्त्तनादमुच्चैः कुर्वत्यः इवेति लोकोक्तौ रुदन्त्यः रुवत्यः अश्रूणि मुञ्चन्त्यः तस्थिरे इति परमवत्सलानां गवादीनामत्यन्तशोकेनापि स्तब्धतापत्तेः कदाचिद्वज्रविशेषघातेन मृतस्यापि प्राणिन ऊर्ध्वावस्थितिवत् आत्मनेपदमार्षं गवाद्युपलक्षितत्वेन महिष्यादयो हरिण्यादयश्च ज्ञेयाः पशुश्चेति वक्ष्यमाणात् तेषां किञ्चिद्दूरस्थत्वेन पश्चादागमनात्तत्रानुक्तिरियमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अथानन्तरमेव दारुणाः स्वभावतो महाभयङ्कराः महोत्पाताश्च महादुर्निमित्तं स्वभावतः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

फणां चछाद छादयामास पशवः पशुभाषाः तत्प्रभावानभिज्ञाः ॥ १०—११ ॥

आत्मनि शरीरे भुवि शृगालकृतादि दिवि निर्घातादि आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादि ॥ १२—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

भुजगः कालियस्तं कृष्णं मर्मसु सन्दश्य चछाद वेष्टितवान्, कथम्भूतम् ? प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनवत्श्यामलश्च तं श्रीवत्सशब्दोऽत्रार्श आद्यजन्तः श्रीवत्सयुक्तं पीतं वस्त्रं यस्य तं च स्मितेन सुन्दरमाननं यस्य प्रतिपक्षाद्भयरहितं कमलवत्सुन्दरमङ्घ्री च यस्य तम् ॥ ९ ॥

नागस्य भोगेन देहेन वेष्टितमत एवादृष्टा इतरैरलक्षिता चेष्टा यस्य तं कृष्णमालोक्य तस्य कृष्णस्य प्रियाः सखायः गोपाः भयेनार्त्ताः कृष्ण एवार्पिता आत्मानो मनांसि शरीराणि वा सुहृदादयश्च यैस्तथाभूताः अर्थो वित्तं कामा इष्टार्था दुःखादिभिः मूढा धियो येषां ते निपेतुः दुःखं मानसिकं शोको रोदनम् ॥ १० ॥

वत्सतर्यो दम्याः सुतरां दुःखिताः क्रन्दमाना आह्वयन्त्यः कृष्ण एव न्यस्तानीक्षणानि याभिस्ताः रुदन्त्य इव तस्थुः ॥ ११ ॥

दिवि भुव्यात्मनीत्येवं त्रिविधा आसन्नभयसूचका उत्पाता बभूवुः तत्र भुव्युत्पाताः भूकम्पादयः दिव्युल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवदातः श्यामलः "अवदातोऽरुणो पीते श्वेते श्यामे निरामये" इति च. चछाद आच्छादितवान् आवृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

परिवीतं परिवेष्टितम् अदृष्टचेष्टं निश्चेष्टम् ॥ १० ॥

वत्सतर्यः गर्भाधानयोग्यवयसः ॥ ११ ॥

त्रिविधा इत्युक्तं विवियते—दिवीत्यादिना । दिवि उत्पाताः आदित्यमण्डले कबन्धादिदर्शनं निर्घातादिभिः भुवि कम्पादिकम् आत्मनि देहे वामनेत्रस्फुरणादि आसन्नभयशंसिनः समीपभयसूचकाः ॥ १२—१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीयुक्तं वत्सं वक्षो यस्य पीतं वसनं यस्य स च स च तं भुजाकारत्वात्तस्य भोग एव भुजा यतो भुजग इत्युच्यते तस्माद्भोगेनेत्यर्थः । भुजग इति पाठे भोगेनेति शेषः ॥ ९-१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽपराधं कृतवानित्याह—तमिति । अयुक्तं कृतवानिति वक्तुं भगवन्तं वर्णयति—प्रेक्षणीयमिति । प्रेक्षणीयश्चासौ वनावदातश्च सात्त्विकादित्रिविधानामप्यादरणीयः अनेन लोकविरुद्धं तेन कृतमित्युक्तं भवति परमार्थतोऽपि विरुद्धं कृतवानित्याह—श्रीवत्सेन सहितं पीतवसनं यस्य प्रमेयविरोधः प्रमाण-

तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ।
विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विरोधश्लोकः स्मितयुक्तं सुन्दरमास्यं यस्येति भक्तिमार्गविरोधश्च क्रीडन्तमिति रसशास्त्रविरोधश्च अप्रतिभयमिति नीतिशास्त्रविरोधश्च कृष्णं हीमिति सर्वोपास्यत्वेन जगद्विरोधश्च तत्रापराधं कृत्वा स्वस्थानं नेष्यामीति विचार्य रोषेण भुजया स्वकायेन फणेन वा आच्छादितवान् चेष्टितवान् वा ॥ ९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तमिति । नागशरीरेण परिवीतं शेषशयनाभिनयनकर्तारमत एवादृष्टचेष्टमालोक्य प्रलयो भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्य भगवतः प्रियाः सखायश्च तादृशमास्तां जाताः ते ह्यात्मनिवेदिताः आत्मनिवेदिनां पृथक् स्थातुमुचितं अत एव व्याकुला जाताः तदाह कृष्णे भगवति अर्पिताः आत्मा सहृतः सुहृदः मित्राणि अर्थो धनं कलत्रं स्त्री कामाः पुत्रादयः सर्वं समर्पिता यैः अत एव दुःखमात्मापि तत्र वर्तते इति मनु पश्चात् शोकश्च सुहृदोपि तत्र निवेदिता इति उभाभ्यां मूढाः भयेन च गुणात्रयकार्यैः त्रिभिरपि मूढा धीर्येषां ते पूर्वं जीविता अपि मूर्च्छिताः सन्तो निपेतुः ॥१०॥

गावोऽपि गोपालवज्जाता इत्याह—गाव इति । स्त्रियः पुरुषाः बालाश्च क्रन्दमानाः सुदुःखिता जाताः तेषां चित्ते सात्त्विकत्वाभावान्न मूर्च्छिताः किन्तु कृष्णे न्यस्तानि ईक्षणानि प्राणाश्च यासां ते सर्पाहिमिदं न जानन्ति पश्यन्ति च कृष्णं किन्त्वगाध्ये तिष्ठतीति दुःखिताः क्रन्दन्त इति ग्राम्यपशुसङ्घत्वात् स्त्रीप्रयोग"ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री"[१।२।७३]इत्यनुशासनात् यथा वा अविवेकयुक्ताः स्त्रियो रुदन्ति तद्वदेव तादृशे सर्व एव देवाः लोकाः भूतानि च कालादयोऽपि च भगवान् शेषशायी प्रलयं करिष्यतीति ज्ञात्वा प्रलये यावन्त उत्पाताः तान् सर्वानेव कृतवन्तः ॥ ११ ॥

ततो गोकुलवासिनस्तान् दृष्ट्वा भीता जाता इति वक्तुं प्रकृतोपयोगित्वाय व्रज उत्पातान् वर्णयति—अथेति, सर्वकालविलक्षणार्थमयेति महोत्पाताः प्रलयकालीनाः दिवि भुव्यन्तरिक्षे चेति त्रिविधा हि युक्तश्चायमर्थः प्रलये हि ते कर्त्तव्याः अन्यथाऽधिकारिणो दण्ड्याः स्युः । किञ्च, शीघ्रमेव प्रलयो भविष्यतीति आसन्नभयशंसिनः सूचका अपि स्वरूपतोपि भयानका इत्याह अतिदारुणा इति दिवि उत्पेतुरुत्पन्नाः भुवि आत्मनि शरीरे च उत्पन्नाः एकदोत्पन्नत्वादुतिघोराभिप्रायवसायित्वम् ॥१२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रेक्षणीयमतिसुखदमपि रूपं कालियं प्रति विपरीतमभूदित्याह—तमिति । घनवदुज्ज्वलं श्रीवत्से विहारवशात् आयातं पीतवसनं यस्य तं यद्वा श्रिया लक्ष्मीरेखया युक्तं वत्सं वक्षो यस्य पीते वसने यस्य स च स च तम् "उरो वत्सं च वक्षश्च"इत्यमरः भुजया भोगेन ॥ ९ ॥

परिवीतं वेष्टितम् अदृष्टचेष्टमिति कालियस्योत्साहवर्द्धनार्थं यथा भीतस्तद्वत् स्थितं यद्वा अरे कालिय त्वया यथेष्टं प्रथमं दश्यतां वेष्ट्यताम् अहं पश्चात् बलं दर्शयिष्यामीति वीरदर्पेण स्थितं पशुपाः केचित् गोपाः शालिक्षेत्रस्थाः कृषकाश्च शीघ्रमायाताः ते कीदृशाः कृष्णेऽर्पिता लालनार्थमात्मादयो यैस्ते ॥ १० ॥

रुदन्त्य इवेति भयवैयग्र्येणाश्रूणां शोषात् ॥ ११ ॥

त्रिविधाः भुवि भूकम्पादयः दिवि उल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः भगवतः स्वल्पमङ्गलाशङ्काराहित्येपि यदुत्पातप्राकट्यं तद्गवां गोपादीनां च दुःखसूचनार्थं किंवा तत्तदधिष्ठातृदेवानामपि कृष्णे प्रीतिमत्त्वेनैश्वर्यविस्मरणात् कृष्णेऽप्यशुभाशङ्किनः उत्पातं प्रकटयामासुरिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आगत्य किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—तमिति । तं श्रीकृष्णं मर्मसु सन्दश्य भुजया भोगेन चछाद आवेष्टयत् ॥ ९ ॥

स प्रियो येषां ते तत्प्रियाः ते च ते सखायश्च ते तथा ॥१०–११॥

आसन्नं सन्निहितं भयं शंसितुं शीलं येषां ते ॥ १२–१३ ॥

भाषा टीका ॥

देखिवे योग्य सुकुमार मेघ की तुल्य निर्मल वर्ण जाको, श्रीवत्स के चिन्ह को धारण करैं, पीतांबर की काछिनी काछैं, मंद मुसक्याँन सों सुन्दर जाको मुख, निर्भय क्रीड़ा करनवारे, कमल के गर्भ सरी के जिनके चरन की शोभा, ऐसे श्रीकृष्ण कूं वो कालीनाग बड़े रोष सें मर्मस्थलन में डसिकें अङ्ग में लिपिट गयो ॥ ९ ॥

समस्त देह में सर्प लिपिट गयो ताहि सों नहीं दीखे है चेष्टा जिनकी ऐसे श्रीकृष्ण कूं देखिकें तिनके प्यारे ग्वाल बाल बहुत दुःखित होत भये, श्रीकृष्ण में ही अर्पण किये हैं सगरे आत्मा सहित सुहृद अर्थ कलत्र और मनोरथ जिनने ऐसे दुःख शोक भय सों मोहित बुद्धिवारे होयकें धरती गिर परत भये ॥ १० ॥

गाय, वृषभ, छोटी २ बछिया, अति दुःखित होयकें रम्हावें हैं, कृष्ण की ओर टक टकी लगायकें देखि रहे हैं, डर के मारें रोवते से ठाढ़े हैं ॥ ११ ॥

इतनेई में ब्रज में अति दारुण त्रिविध उत्पात उठे भूमि में कंप आकाश में तारापतन और देह में वामांगस्फुरण इत्यादि होत भये जो जल्दी आयवे वारी भय को जनावन वारे हैं ॥१२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानालक्ष्य गोकुलान्निर्जग्मुरिति तृतीयेनान्वयः भयोद्विग्ना भयहेतुभ्यो भीताः भयेन कम्पमाना इति वा ॥ १३ ॥

तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ।
तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥ १४ ॥
आबालवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग ! पशुवृत्तयः ।
निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १५ ॥
तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ।
प्रहस्य किञ्चिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न तं विदन्तीत्यतद्विदः ॥ १४ ॥
पशुवृत्तयोऽतिवत्सलाः ॥ १५ ॥
कातरान् भीतान् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तामिति त्रिकम् । विना रामेणेति परमसमर्थस्य स्निग्धस्य गम्भीरस्य सदा साहाय्यकर्तुस्तस्य समक्षे तदनुजस्य तादृशव्यसनता न सम्भवेदिति भावः । अन्यैस्तैः, यद्वा, आक्षय्यैव मनोहिताः बभूवुः ॥ १३ ॥

अत एव निधनमेव प्राप्तं मत्वा नितरां धनं श्रीयमुनाह्रदरूपं स्वविहारसर्वस्वमिति सरस्वतीस्फुरणात् अतद्विदः तन्माहात्म्यमननुसन्दधाना इत्यर्थः । ननु कथं तत्रैव तेषां सन्देहो जातस्तत्राह—स एव प्राणो जीवनं येषाम् अतस्तस्मिन्नेव मनो येषामिति ॥ १४ ॥

ते तदेकप्रियत्वेन प्रसिद्धाः पशुवृत्तित्वेन तदीयवात्सल्यस्वभावभाविता इत्यर्थः । पशुवद्वृत्ति वात्सल्यांशे येषामिति वा अत एव दीनाः इतस्ततो मुहुः स्खलन्तो निपतन्तश्चेत्यर्थः । कृष्णः व्रजजनचित्ताकर्षकः क्व कुत्रास्तीति तद्दर्शनोत्सुकाः सन्तः यद्वा स्वभावत एव तादृशाः ॥ १५ ॥

तथा तादृशकातर्यं प्राप्तानपि तान् वीक्ष्य स गोकुलैकप्रियोऽपि बलः भगवान् सर्वशक्तियुक्तोऽपि माधवः सर्वविद्यापतिरपि असमर्थ इव किञ्चिन्न कृतवान् अज्ञ इव च न किञ्चिदुपदिष्टवान् किन्तु तद्दुःखेन दुःखितोऽपि तेषामेव किञ्चित् धैर्यार्थं प्रेति प्रकटं बहिरेव हसित्वा तूष्णीमासीत् अयं निजानुजस्य तत्त्वज्ञः किमर्थमयं हसतीति मास्म चिन्तेति बोधयितुमित्यर्थः । एवं तेषां प्राणरक्षायोग्यत्वात् नाश एव तदा तस्याभिभूतः स्वभावत एव सर्वसमाधानशक्तिमयत्वात् भगवल्लीलया इति भावः । तर्हि कथमीदृशोऽपि दुःखसङ्कटे स्वसामर्थ्यं न व्यञ्जितवान् न च तत्प्रभावं स्पष्टमुपदिष्टवान् ? तत्राह प्रभावज्ञ इति तज्ज्ञत्वेन तदिच्छां विना तत्कर्तुं न शक्तवानित्यर्थः । माधवपदं चेदं श्रीहरिवंशे व्युत्पादितम्—

मा विद्या च यतः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवेत् ।
तस्मात् माधवनामासि धवः स्वामीति कीर्तितः ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानुत्पातानालक्ष्य भयेनोद्विग्नाः कम्पितगात्राः नन्दप्रभृतयो गोपा रामेण विना गाश्चारयितुं गतं कृष्णं ज्ञात्वा ॥ १३ ॥

तन्माहात्म्यानभिज्ञास्तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं तस्य विपत्तिं प्राप्तामिव ज्ञात्वा यतस्तस्मिन्नेव प्राणास्तस्मिन्नेव मनांसि च येषामतः शोकभयाभ्यामातुराः ॥ १४ ॥

सर्वे अङ्ग हे राजन् ! पशुवत्सलाः धेनुवद्वात्सल्ययुक्ताः कृष्णस्य दर्शने निमित्ते लालसाः निर्जग्मुः ॥ १५ ॥

तदा तान्निर्गच्छतः कातरांश्चावलोक्य माधवो बलो रामः मधुवंशप्रभवत्वान्माधवः अनुजस्य प्रभावाभिज्ञोऽत एव किञ्चिदपि नोवाच ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पशुवत् वृत्तिर्येषां ते तथा दृष्टमात्रव्यवहारिणः ॥ १५ ॥
माधवो मधुकुलोद्भवः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निधनमिति नितरां धनं श्रीयमुनाह्रदरूपमिति वास्तवार्थः ॥ १४—१५ ॥

भगवान् सर्वशक्तियुक्तोऽपि माधवः सर्वविद्यापतिरपि असमर्थ इव न किञ्चिदुपदिष्टवान् किन्तु तद्दुःखेन दुःखेऽपि तेषामेव किञ्चिद्धैर्यार्थं प्रकटं बहिरेव हसित्वा तूष्णीमासीत् अयं निजानुजस्य तत्त्वज्ञः किमर्थमयं हसतीति मास्म चिन्तेति बोधयितुमित्यर्थः । तस्माच्च हेतोरतिदुःखितमात्राय विचार्य तर्हि कथमीदृशेऽपि सङ्कटे स्वसामर्थ्यं न व्यञ्जितवान् न च तत्प्रभावं स्पष्टमुपदिष्टवान्, तत्राह—प्रभावज्ञ इति । तज्ज्ञत्वेन तदिच्छां विना तत्कर्तुं न शक्तवानित्यर्थः । माधवपदं चेदं श्रीहरिवंशे व्युत्पादितम्—

"मा विद्या च यतः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवेत् ।
तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति कीर्तितः" ॥

इति ॥ १६—२० ॥

अन्तर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात् कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ।
गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च सङ्क्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्त्ताः ॥ १९ ॥
गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ।
ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पदमार्गेऽन्वेषणप्रकारमाह—त इति । विट्पतेः श्रीकृष्णस्यान्येषां पदानामन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तत्तदपोहेन गवां श्रुतीनां मार्गे सत्वरा अप्रमत्ता योगिनस्तत्तदुपाध्यपवादेन यथा परं तत्त्वं मृगयन्ते तद्वदिति भावः ॥ १८ ॥

ततश्च सर्पशरीरवेष्टितं कृष्णं दूरान्निरीक्ष्य गोपांश्च पशूंश्च तथा निरीक्ष्यार्त्ताः परमकश्मलं परं मोहं प्रापुः ॥ १९ ॥

प्रियेण श्रीकृष्णेन व्यतिहृतं विरहितं त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः ॥ २०—२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्वेषमाणाः अन्विच्छन्त्यः तत्र हेतुः वाचितं तत्र हेतुः कृष्णम् ॥ १७ ॥

तत्र तत्र श्रीचरणन्यासभुवि विशो वैश्या गोपरूपाः ततो गोकुलपतेरित्यर्थः । षत्वाद्यभावश्छान्दसः अन्यपदान्तरान्तर इति चिरं प्रस्थितस्य पशुपशुपवर्गपरिवेष्टितस्यापि तस्य पदानि न केनचिदाक्रान्तानीति बोधयित्वा भूम्यैव तावदात्मभूषणत्वेन रक्षितत्वं सर्वेषामपि प्रेमास्पदत्वमन्यतमैर्वाऽवादिभिरप्यचो-द्यत्वेन महाप्रभावत्वमिति हेतुत्रयं सम्भावयति एवमेवोक्तं भगवल्लक्षणैरिति ततश्च तादृशस्य तादृशानां तादृशप्रेमास्पदत्वे कालियावरुद्धत्वे च को विस्मय इति भावः ॥ १८ ॥

मूढधिषणान् मोहं गतान् परितः सर्वमेव तीरं व्याप्य ॥ १९ ॥

एवं सर्वेषामेव सामान्येन दुरवस्थामुक्त्वा तत्रैव श्री गोपीनां विशेषमाह—गोप्य इति । भगवति सर्वैश्वर्ययुक्ते अतो न विद्यते ऽन्तो नाशो भक्तानां यस्मात् तथाभूते अपरिच्छिन्न इति वा इत्यहिप्रसनासम्भव उक्तः तथाप्यहिना ग्रस्ते तद्विच्छ-येव भोगेनाक्रान्ते सति अत्यर्थदुःखतप्ताः यतोऽनुरक्तमनसः स्वभावतो निरन्तरप्रेमवत्य इत्यर्थः । तथा तस्मात् तस्मिन्नपि स्वभावतः प्रियतम एवेति आत्मा प्रियः परमात्मा प्रियतरः ततो ऽपि विशिष्टत्वात् श्रीकृष्णः प्रियतम एवेति ततः प्रेमभरा-क्रान्त्या तत्तदनानुसन्धानादित्यर्थः । यद्वा, भगवति परमसुन्दरे अनन्ते च अपरिच्छिन्नगुणे तथा प्रियतमे कस्यचित् प्रियतरे तासां तु प्रियतमे यतः सदानुरक्तमनसः अधुना च ग्रस्ते ग्रस्तवत् सर्वतो भोगेन परिवेष्टिते सति तस्य सौहृदेन प्रेम्णा याः स्मितावलोकगिरः ताः स्मरन्त्यो भृशदुःख-तप्ताः सत्यः प्रियेणैव कर्त्रा विशेषेणातिशयेन हृतं स्वप्र-

त्तादर्शनायान्धबधिरायमाणानां विधाय च विस्मारित मित्यर्थः । प्रियव्यतिकृतमिति पाठे च "व्यतिकरः समाख्यातो व्यसने व्यतिषङ्गने" इति विश्वप्रकाशात् "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरकोशाच्च । प्रियेण हेतुना भ्रष्टमिति तथैवार्थः टीकायां विरहितमित्यस्य च त्याजितमित्यर्थ इति तथैव तात्पर्यं ततस्तादृशं जगच्छून्यं ददृशुः शून्यमिति शोकवेगेनात्मन इव जगता-मपि मरणमननात् निजप्रियतमाभावेन सर्वस्यैकाकारगमना-द्वा ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पदैः सूचितया पदव्या ॥ १७ ॥
गवामन्यपदान्तरान्तरैः गवां पदैरन्यपदैश्च मिश्रिते ॥ १८ ॥
कश्मलम्मोहम् ॥ १९ ॥
प्रियप्रतिहृतं विरहितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते नन्दादयः कृष्णं मृगयन्तः भगवन्तं रामः लक्षयन्तीति तथा तैर्ध्वजवज्रादिभिश्चिह्नैरितिभावः । पदैः सूचितया पदव्या मार्गेण यमुनायास्तटं जग्मुः ॥ १७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—ते इति । विट्पतेः विश्वस्य पत्युः कृष्णस्य तत्र तत्र ध्वजादिरेखाभिरुपपन्नानि युक्तानि पदानि तत्राशानिर्वञ्जः गवां मार्गे अन्येषां पदानामन्तरान्तरे मध्यमध्ये निरीक्षमाणाः अङ्ग हे राजन् ! त्वरायुक्ता ययुः ॥ १८ ॥

जलमध्ये भुजगदेहेन परिवेष्टितमदृष्टचेष्टितं कृष्णं ह्रदस्य तीरे मूर्च्छितान् गोपांश्च सङ्क्रन्दतः पशूंश्चाराद्वोपलभ्य आर्त्ता आर्त्ताः सन्तो महत्कश्मलं मोहमापुः ॥ १९ ॥

तस्य कृष्णस्य सौहृदेन सौहार्देन यत् स्मितं ये च विलोकाः कटाक्षास्तान् गिरश्च स्मरन्त्यः निरतिशयप्रीतिविषये तस्मिन् सर्पेण ग्रस्ते सति नितरां दुःखेन तप्ताः प्रियेण रहिताः त्रिलोकीं शून्यं ददृशुः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवल्लक्षणैः पद्मध्वजादिलक्षणोपेतैः पदैश्चरणन्यासैः सूचितया सूचयन्त्या पदव्या मार्गेण ॥ १७ ॥

वैशद्याय पुनरुक्तं विवृणोति—त इति । विट्पतेः अज्ञानिर्वञ्जः "वल्मीकिरश्मिर्ब्रुवोः" इत्यमरः । विट्पतेः प्रजापतेः कृष्णस्य गवां मार्गे कृष्णपादेनान्यस्य गोपस्य अन्यासां गवां पादेनान्तरान्तरे मध्ये मध्ये मिश्रित इति शेषः । गवां पादेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यपदेन वज्रादिलक्षणेन पदेन इतरलक्षणेन पदेनान्तरान्तरे मध्याविनाभूते वा ॥ १८ ॥

जलाशयान्ते ह्रदसमीपे परितः स्थितान् गोपादानुपलक्ष्य परमं कश्मलं मोहम् ॥ १९ ॥

तस्य कृष्णस्य सौहृदं च स्मितं च विलोकञ्च गिरश्च तत्सौहृद-स्मितविलोकगिरः ताः स्मरन्त्यः प्रियव्यतिहृतं विरहितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां भगवत्समीपगमने श्रमाभावाय हेतुमाह—तेऽन्वेषमाणा इति । पतिरेवान्वेषणीयस्ततोऽपि सदानन्दः ते भगवद्गतेन मार्गेणैव गताः तदाह—पदव्या यमुनातटमिति । पदवी सूक्ष्मो मार्गः तथा यमुनातटमेव गताः तेषां मार्गान्तरागमने तथैव च गमने अभिज्ञान-माह—भगवल्लक्षणैः पदैः सूचितयेति । ध्वजवज्राङ्कुशाद्यसाधारण-चिह्नैः भगवच्चरणसम्बन्धे भूमेरार्द्रता भवतीति स्फुटसर्वलक्ष-णानि पदानि भूमावुद्गच्छन्ति तैः सूचिता पदवी भवति ॥ १७ ॥

तत्रापि भगवान् न केवलं गतः किन्तु गोपालसहित एव गत इत्यत्राभिज्ञानमाह—ते तत्र तत्रेति । तत्र तत्र मार्गे विट्पतेः वैश्याधिपतेर्गोकुलराजस्य भगवतः पदानि दृष्ट्वा तेनागतप्राणाः सत्वरा ययुः अन्यथा गमनेऽप्यसामर्थ्यं स्यात् यवः कीर्तिप्रतिपादकः अब्जाकाररेखा सुसेव्यत्वाय भक्तानां मनोगजनिवारणायाङ्कुश-रेखा, अशनिः पापपर्वतच्छेदनाय ध्वजो निर्भयप्रासदानाय एव-मनेकविधैः चिह्नैरुपपन्नानि पदानि अतः स्वस्यापि कृतार्थता भविष्यतीति शकुनमिव प्राप्येष्टदर्शनार्थं शीघ्रं गताः गवां मार्गे अन्येषां गोपालानां च पदान्यन्तरा यत्र तेन सर्वैः सह तिष्ठ-तीति सन्तोषोऽपि ॥ १८ ॥

भगवन्तं दृष्टवन्त इत्याह—अन्तर्हृद इति ॥ कुत्रैव भगवन्तं यमुनाह्रदे समुद्रे शेषशायिनमिव भगवन्तं दृष्टवन्तस्तदाह—ह्रदमध्ये भुजगभोगेन सर्पशरीरेण परीतं वेष्टितमादर्शेनोपलक्ष्य सुप्तत्वात् निरीहं जला-शयसमीपे च गोपानुपलक्ष्य वृत्तान्तप्रश्नाभावाय विशेषणमाह, मूढधिषणानिति मूढा एव प्राप्ता धिषणा बुद्धिर्येषां परितः सर्वतो विक्षिप्तान् पशूंश्च सङ्क्रन्दतः इति तेषामनिष्टसूचकत्वम् अतो मार्गे यथाकथञ्चिदप्यागता एतत्त्रितयं दृष्ट्वा परमकश्मलं मूर्च्छामापुः अत एव विकलाः सन्तापयुक्ताश्च जाताः ॥ १९ ॥

एवमार्त्यनन्तरं गोपिकानां यशोदासहितव्रजस्त्रीणां नन्दा-दीनां च वृद्धगोपानामवस्थामाह—गोप्य इति त्रिभिः । गोप्यस्तु भगवन्तं तादृशं दृष्ट्वा त्रैलोक्यमेव प्रियरहितं ज्ञातवत्यः प्रिया एव हि रक्षणीयाः अतः प्राणरक्षणायामिह लोकरक्षायां परलोक-रक्षायां च निवृत्तव्यापाराः तथैव वयं प्राप्तवत्य इति ताम-स्यवस्था अनुरक्तं मनो यासाम् अनेन तेषां प्राणवियोगाभावे हेतुरुक्तः । ननु, भगवति साम्प्रतं मनः प्राणवियोजकमेव न तु प्राणरक्षकमित्याशङ्कयाह, भगवतीति । सर्वकरणसमर्थो भगवान् अतः तद्गुणमपि गुणेस्तासां प्राणा रक्षिता इत्यर्थः । तथापि विचक्षणानिष्टरूपत्वे प्राणरक्षा भक्तिविरोधिनीत्याशङ्कयाह, अनन्त इति । न विद्यते अन्तो यस्येति विषयश्च नानिष्टरूपः अतो भगवता रक्षिताः सजीवा एवैतिकर्तव्यता मूढाः । स्थिताः । किञ्च, तासां जीवने हेत्वन्तरमपि ज्ञानमित्याह—तत्सौहृदेति । तस्य भगवतः सौहृदं स्मितं विलोकं गिरश्च स्मरन्त्यः सौहृदस्मरणे शरीरस्थितिः स्मितस्मरणे इन्द्रियाणां विलोकस्मरणे प्राणानां वाक्यस्मरणेऽन्तःकरणस्य साधकानुक्त्वा बाधकमाह—अहिना सर्पेण वेष्टिते परमप्रीतिविषये भृशं दुःखेन तप्ताश्च जाताः अतः त्रिलोकं प्रियेण व्यतिहृतं शून्यमेव ददृशुरित्यङ्ग-जस्तीयम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवन्तं लक्षयन्ति यानि तैः सूचितया पदव्या ॥ १७ ॥

पदैः पदवीज्ञानप्रकारमाह—ते इति । विट्पतेः विशां वैश्यानां गोपानां पत्युरध्यक्षस्य कृष्णस्य, यवासाव आर्षः । अन्येषां पदाना-मन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तदपोहेन गवां श्रुतीनां मार्गे सत्वरा अप्रमत्ता योगिनस्तत्त्वमुपाध्यपवादेन यथा परन्तत्त्वं मृगयन्ति तद्वदिति भावः ॥ १८ ॥

सामान्यतो गोपगोपीजनानां वैक्लव्यमाह—ततश्चान्तर्हृदे ह्रद-मध्ये भुजगभोगपरीतं सर्पशरीरवेष्टितं भो बालकाः वृत्तान्तं तावत्कथयत किं कालियेनैव तीरात् कृष्णो बलादाकृष्य जले पातितः किंवा कृष्ण एव तीरादवप्लुत्य जले पतितः तत्रापि स्वबुद्ध्या अन्यस्य कस्यचिदादेशेन वेत्यादिप्रश्ने मूढधियः मूर्च्छित-बुद्धीन् वक्तुं किमपि चेष्टितुं चासमर्थान् गोपान् वीक्ष्य परम-कश्मलं सम्मूर्च्छाम् सकाशादप्यतिमूर्च्छाम् ॥ १९ ॥

तत्रानुरागवतीनां वैक्लव्यमाह—भगवति परमसुन्दरे अनन्त-गुणे तस्य सौहृदं स्वविषयकं प्रेमस्मितं विलोकं रहसि कृतां गिरं सीत्कारानीं च स्मरन्त्यः त्रिलोकं प्रियेण व्यतिकृतं विर-हितं तद्विरहदावाग्निभस्मीभूतत्वाच्छून्यं व्यतिहृतमिति पाठे प्रियेणैव विशेषेणातिशयेन हृतं स्ववशान्तःपातीकृतं ददृशुः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते नन्दाद्याः कुत्रेति प्रियमन्वेषयन्तः भगवन्तं लक्षयन्तीति भगवल्लक्षणैर्ध्वजादिलक्षणयुक्तैः पदैः सूचितया पदव्या मार्गेण यमुनातटं जग्मुः ॥ १७ ॥

तदेवाह—ते इति । हे अङ्ग ! विट्पतेः अनेकब्रह्माण्डरूपायाः प्रजायाः पालकस्य श्रीकृष्णस्य तत्र तत्र गवां मार्गे अन्येषां पदानामन्तरं मध्ये मध्ये अब्जादिभिरुपपन्नानि पदानि निरी-क्षमाणाः त्वरायुक्ताः ययुः ॥ १८ ॥

अन्तर्हृदे भुजगभोगेन परीतं वेष्टितं कृष्णं जलाशयस्यान्ते तीरे परितः मूढधिषणान् गोपान् सङ्क्रन्दतः पशूंश्च आरादेव उपलक्ष्य प्राप्य परं महत् कश्मलमापुः ॥ १९ ॥

भगवति अनुरक्तं मनो यासां ताः गोप्यः प्रियतमेऽहिना ग्रस्ते सति भृशदुःखतप्ताः प्रियेण श्रीकृष्णेन व्यतिहृतं विरहितं त्रिलोकं शून्यं ददृशुः ॥ २० ॥

ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ।
तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयन्त्य आसन् कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २१ ॥
कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन् वीक्ष्य तं ह्रदम् ।
प्रत्यषेधत्स भगवान्रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥
इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ।
आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् ॥ २३ ॥
तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः ।
तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

ते संपूर्ण ब्रजवासी अपने प्यारे कृष्ण को ढूंढत २ श्रीकृष्णचन्द्र के चरण चिन्हन के मार्ग को देखिकें श्रीयमुनाजी के तट पै जात भये ॥ १७ ॥

हे राजन् ! ते सगरे ब्रजवासी रस्ता में गायन के पांयन के बीच बीच में तहां २ कमल यव अंकुश वज्र ध्वजा इत्यादिक चिन्हन सों युक्त श्रीकृष्ण के चरणन कूं देख २ कें बड़ी जल्दी जात भये ॥ १८ ॥

या (हृद)दह के किनारे पै समीप जायकें कालीनाग जिनकें लपिट रह्यो चेष्टा सों रहित ऐसे श्रीकृष्ण कूं देखिकें और मोहित जिनकी बुद्धि ऐसे ग्वाल बालन कों देखकें तथा चारों ओर डकराते भये गाय बछरान कों देखिकें सगरे ब्रज के बड़े मार्से होयके परम दुःख कों प्राप्त होत भये ॥ १९ ॥

श्रीअनन्त भगवान् में अनुराग युक्त मनधारी गोपी तिन तिन कृष्ण के सुहृदता मंद मुस्क्यान पूर्वक चितवन मीठी २ वाणी को स्मरण करि करिकें जब अपने प्रियतम श्रीकृष्ण कूं सर्पने ग्रसलियो तब अतिदुःख सों तप्त होयकें अपने प्यारे के बिना तीनों लोकन कूं सूनो देखत भई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनन्यगतिमात्मानमित्थं निरीक्ष्याऽत्र एवात्महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमाज्ञायोरगबन्धादुदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मशरीरो भुजङ्गः कुण्डलीमुन्मुच्य तं त्यक्त्वा कुपितः स्वफणानुन्नमय्य श्वसन् केवलमीक्षमाणस्तस्थौ कथम्भूतः श्वसनरन्ध्रेषु नासाविवरेषु विषं यस्य स तथा अम्बरीषो भ्राष्ट्राकाराजनं तद्वत्स्तब्धानि ईक्षणानि यस्य स तथा उल्मुकानि मुखेषु यस्य स च स च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तन्माता इत्थं कीदृशी जातेत्यपेक्षायां शोकभरेण किञ्चिदेव प्रकाशयन् सर्वासामेव तासां दशाविशेषमाह—ता इति । ताः पूर्वोक्ताः श्रीयशोदासख्योऽन्याः श्रीगोप्यः न पतति काचिदपि दुःखे कुत्र यस्मात्तदपत्यं परमस्नेहपात्रपुत्रमित्यर्थः अत एव तत् अनुलक्षीकृत्य तदर्थं प्रकर्षेण सर्वतोऽधिकतया तत्तां प्रविष्टामिति पाठे इदं प्रवेष्टुमारब्धामित्यर्थः । तुल्यव्यथा अपि स सम्यक् अनु निरन्तरं गृहीत्वा धृत्वा शुचः शोकाश्रूणि स्रवन्त्यः प्रवाहरूपेण मुञ्चन्त्यः ताःताः पूतनादितो दैवकृतरक्षामयीः वत्सबकादिवधरूपास्तदैश्वर्यमयीश्च व्रजस्य प्रियकथाः कथयन्त्यः । तादृशा महादुष्टा बहवोऽपि हताः अयं सर्पः तेष्वेकः को नाम वराकः एवं हत्वा ऽधुनैवायास्यतीति तन्मातुः स्वास्थ्यनार्थमित्यर्थः । तथा कृष्णार्पितदृशश्च सत्य आसन् पश्च त मृतकतुल्याश्चासन्नित्यर्थः । विशेषतस्तासां शोकोक्तिः श्रीविष्णुपुराणे—

"सर्वा यशोदया सार्द्धं विशामोऽत्र महाह्रदे ।
नागराजस्य नो गन्तुमस्माकं युज्यते व्रजे" ॥

"दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा । विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ विना कृता न यास्यामः कृष्णेनानेन गोकुलम् । अरम्यं नातिसेव्यं च वारिहीनं यथा सरः ॥ यत्र नेन्दीवरदलप्रख्यकान्तिरयं हरिः । तेनापि मातर्वासेन रतिरस्तीति विस्मयः ॥ उत्फुल्लपङ्कजदलस्पष्टकान्तिविलोचनम् । अपश्यन्त्यो हरिं दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ ॥ अत्यर्थमधुरालापहृताशेषमनोधनाः । न विना पुण्डरीकाक्षं यास्यामो नन्दगोकुलम् ॥ भोगेनाविष्टमूर्धानमपि सर्पराजस्य पश्यत । स्मितशोभिमुखं गोप्यः कृष्णस्याक्षमविलोकने" ॥ इति ॥ २१ ॥

कथञ्चिन्मोहोपशमे कालियकुण्डे च ह्रदं निःशेषेण प्रविशतः नन्दादीन् सर्वानेव व्रजजनान् सः व्रजरक्षार्थं भगवता गृहे न्यस्तो यः बन्धुवत्सलत्वेन प्रसिद्धो वा, ननु, तेषां सर्वेषां प्रतिषेधनं स कथं कर्तुं शक्तः ? तत्राह—भगवान् सर्वशक्तियुक्तः कांश्चिद्युक्त्या कांश्चिद्बलेन कांश्चिद्वनःप्रेरणया च एवं सर्वेषामागमः । ननु, सोऽपि तानकुतः स्वस्थ आसीत् ? तत्राह—कृष्णस्य परब्रह्ममूर्तेर्भगवतः अनुभावं प्रभावं वेत्तीति तथा सः ॥ २२ ॥

इत्थम् अनेन सर्वेषां तेषामपि मोहनादिना प्रकारेण न विद्यते अन्या गतिः रक्षको यस्य तथाभूतम् आत्मानमिति शेषः पातीमिति पाठे स एवार्थः उदतिष्ठत् श्रीकृष्णः अन्यत्तैः सह सच मुहूर्तं स्थित्वा उरङ्गबन्धादुदतिष्ठत् मुहूर्तस्थितौ हेतुः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मर्त्यपदवीं यं प्रति दण्डो विधीयते तस्य दशां लोके दृश्यते इतीदृशीं तद्गतिमनुवर्त्तमान इति उत्थाने हेतुः स्वात्मीयं गोकुलम् इत्थं निजोत्थानं विना न जीविष्यतीति प्रकारेण न विद्यतेऽन्या गतिः रक्षको यस्य किं वा न विद्यतेऽन्या यत्रा-हिवेष्टने स्वरूपावस्थितिस्तस्मादपरा गतिर्गमनं यस्याति तत्रैव प्रवेशनिश्चयो यस्येत्यर्थः । तादृशं निरीक्ष्य तच्चेष्टादर्शनेन निश्चित्य भगोत्थानभाव आर्षः तत्रापि सस्त्रीकुमारं कृत्स्नमित्यर्थः साकल्येऽव्ययीभावः, चेष्टादर्शनमेवाह—आत्महेतोरतिदुःखितं दुःखपराकाष्ठामापन्नं [illegible] स्वभावतो जनमात्रस्य दुःखासहिष्णुता तस्मिन् वर्त्तत एव तत्रापि स्वीयस्य तत्रा-प्यात्मानवामिहेतुकदुःखस्य तत्राप्यात्मदुःखदुःखितस्येति क्रमशाप-नेनोत्थामीति त्वया बोधिता एवं तदुत्थानादिका सर्वैव लीलाव्रज जनेन दृष्टेति गम्यते ॥ २३ ॥

उत्थानप्रकारमेव दर्शयन् कालियस्य ग्लानिमाह—तदिति । तस्य कृष्णस्य प्रथ्यमानेन स्वयं विस्तार्यमाणेन किञ्चिदुच्छ्वा-स्यमानेन वपुषा व्यथितः त्रुट्यन्निव पीडितः आत्मभोगो यस्य आत्मशब्देन तत्रास्यन्तमध्यादि संग्रह्य पीडाविशिष्ट्य बोधितं स्वावयवस्यासाधारणता विवक्षया अम्बरीषमत्र उज्ज्वलक्ष-सर्जनपात्रं हरिं दुरभिमानदोषदुष्टत्वात् निजाधासहरणोद्यमत्वाद्वा मन्यते: तत्र कुण्डलं वेष्टनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

व्रजप्रियः कृष्णः मृतकप्रतीकाः मृतकल्पाः ॥ २१—२२ ॥

वृध्यमानं वर्द्धमानम् उरङ्गबन्धात् ॥ २३ ॥

श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषः श्वसनरन्ध्रमेव विषपाचकं यस्य सः स्तब्धचक्षुर्यो य अलातचक्रमुखः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तां कृष्णस्य मातरं यशोदामपत्यमनूद्दिश्य प्रतप्तां दुःखिताम् अनुगृह्य सम्यग्गृहीत्वा ह्रदे पतितुम् उत्सुकां निवार्येत्यर्थः । शुचो-ऽश्रूणि स्रवन्त्यः तथा तुल्यदुःखाः प्रियो व्रजो यस्य तस्य कृष्णस्य तास्ताः कथाः पूतनायमलार्जुनभञ्जनादिरूपाः कथयन्त्यः कृष्णमुखाननेऽर्पिताः निहिताः दृशो याभिस्ताः मृतकप्रतीकाः मृत-तुल्या आसन् ॥ २१ ॥

कृष्ण एव प्राणो येषां तान् कृष्णैकजीवनान्नन्दादीन् तं ह्रदं विशतः प्रवेष्टुमुत्सुकान् रामः प्रत्यषेधन्निवारितवान् तत्र हेतुः तत्प्रभाववित् तत्रापि हेतुर्भगवान् ॥ २२ ॥

न विद्यते अन्या गतिः रक्षणोपायो यस्य तत् आत्मनः स्वस्य हेतोः स्त्रीकुमारपर्यन्तं दुःखितं गोकुलं निरीक्ष्य आज्ञाय तद्दुःखं ज्ञात्वा मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानोऽत्र एव मुहूर्तमात्रं तूष्णीं स्थित्वा तत उरङ्गबन्धादुदतिष्ठत् त्याजितोरगबन्धो बभूवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्य कृष्णस्य प्रथ्यमानेन भारीक्रियमाणेन पृथुशब्दात्तत्करो-तीति ण्यन्तात् "र ऋतो हलादेर्लघोः" (६।४।१६१) इति ऋतो रभावात् कर्मणि लटः शानच् वपुषा व्यथितस्वशरीरो भुजङ्गः कृष्णमुन्मुच्य कुपितः फणानुन्नमय्य श्वसन् केवलं हरिमीक्षमाणः तस्थौ कथम्भूतः? नासारन्ध्रेषु विषं यस्य अम्बरीषवत्सन्तप्तानि स्तब्धानि चेक्षणानि यस्य अम्बरीषशब्दो भ्राष्ट्रवाची "अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" इत्यादिनामानुशासनात् अम्बरीष इत्यौ-णादिकसूत्रेण "अबि शब्दे" इत्यस्माद्धातोः "कृतॄभ्यामीषन्" इत्यत ईषन्नित्यनुवर्त्तमाने तत्सन्नियोगेन रुडागमो निपात्यते समस्तपाठे नासिकाच्छिद्रमेव विषपाकभ्राष्ट्रं यस्य स चासौ स्तब्धेक्षणः उल्मुकान्यग्निकणानि मुखे यस्य उल्मुकवज्ज्वलन्मुखो वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपत्यमनुप्रविष्टाम् आत्मना पुरस्थितह्रदे प्रविष्टां शरीरेण तीरे स्थितां कृष्णमातरं यशोदां समनुगृह्य परिरभ्य यशोदा-दुःखतुल्यव्यथाः शुचः शोकादश्रूणि स्रवन्त्यः बाष्पधारया नदीं कुर्वन्त्यः याः पूर्वं व्रजप्रियस्य कृष्णस्य कथाः कथयन्त्यः आसन् ता अधुना अस्ताः कृष्णाननेऽर्पितनेत्राः गोप्यो मृतक-प्रतीका विज्ञाता अनेनेति शेषः ॥ २१ ॥

कृष्ण एव प्राणो येषां ते तथा तान् ह्रदं निर्विशतः प्रवेष्टुकामान् ॥ २२ ॥

आज्ञाय ज्ञात्वा उरगबन्धात् सर्पकृतबन्धनात् उदतिष्ठत् उत्थितोऽभूत् ॥ २३ ॥

भगवत्युत्थिते सर्पः किं क्रियोऽभूदित्यत आह—तत्प्रथ्यमानेति । तेन कृष्णेन प्रथ्यमानवपुषा वर्ध्यमानशरीरेण व्यथितः आत्म-भोगः स्वशरीरं यस्य स तथा अत एव कुपितोऽत एव श्वसन् दीर्घश्वासं कुर्वन् श्वसनरन्ध्रे नासिकाच्छिद्रे विषाम्ब-रीषं विषभ्राष्ट्रं यस्य स तथा "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो वा कन्दुर्ना स्वेदनी स्त्रियाम्" इत्यमरः । स्तब्धेक्षणः उल्मुकमुखश्च स्तब्धे ईक्षणे उल्मुके मुखे यस्य स तथा "अङ्गारेऽलात उल्मुकः" इत्यमरः एवंविधो भुजङ्गो हरिमीक्षमाणस्तस्थावित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ताः पूर्वपूर्वोक्ताः श्रीयशोदासख्योऽन्याः तास्ताः पूतना-दिभ्यो रक्षामयीः ॥ २१—२२ ॥

स च मुहूर्तं स्थित्वा उरगबन्धादुदतिष्ठत् तावत् स्थितौ हेतुः मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः उत्थाने हेतुः स्वमात्मीयम् इत्थं गोकुलं निजोत्थानं विना न जीविष्यतीति प्रकारेण न विद्यतेऽन्यः पतिः रक्षको यस्य तादृशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा तथापि सस्त्रीकुमारं श्रीकृष्णमित्यर्थः । प्रकारमेवाह—आत्मेत्यादि ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यशोदासहितानामवस्थामाह-ता इति । कृष्णमातरं समनुगृह्य लोकन्यायेन शुचः स्रवन्त्यो जाताः यशोदा तु अपत्यमगच्छन्तम् अनुप्रविष्टा तत्रैव गता अन्यासां जीवने हेतुः तास्ताः व्रजप्रियस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतः कथाः कथयन्त्यः । किञ्च, कृष्णानने अर्पिता दृशः भगवन्मुखारविन्दमपि पश्यन्ति अतो मृतकप्रतीक्षा आसन् मृतप्रायाः सजीवा एव स्थिताः पूर्वं भगवता रक्षिताः एता भगवद्गुणैः दर्शनेन च ॥ २१ ॥

अन्ये तु नन्दादयो बलभद्रेण रक्षिता इत्याह-कृष्णेति । कृष्णो प्राणा येषां प्राणस्थाने हि स्वेनापि स्थातव्यमिति तमेव ह्रदं निर्विशन्तो जाताः तदा तान् बलः कथं प्रत्यषेधत् तेन प्रतिषिद्धा स्थिता इत्याशङ्क्याह-स भगवानिति । स रामो भगवान् भगवत्सहितो वा सोऽपि किमिति तत्राह कृष्णानुभावविदिति कालीयदमनलक्षणं भगवदनुभावं जानातीति ॥ २२ ॥

एवं सर्वेषां गोकुलवासिनां वैयर्थ्यमुपपाद्य सर्वसमर्थस्य भगवत एवं करणमनुचितमित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थं भगवान् परीक्षां कृतवानित्याह-इत्थमिति । परीक्षायां हेतुः स्वगोकुलमिति, स्वस्य गोकुलं परीक्षणीयमेव अन्यथा कृतकरिष्यमाणयोर्निरोधयोर्वैयर्थ्यं स्यात् यदि तेषु कृतकार्यं नोपलभ्येत परीक्षणे वत्सरूपेण तदाह-अनन्यपतिमिति । न विद्यतेऽन्यः पतिर्यस्य जडत्वात् गोकुलत्वेनाव्यपत्यभाव एव निरूपितः । किञ्च, सस्त्रीकुमारमात्महेतोरतिदुःखितं निरीक्ष्य स्त्रियः साधारण्यः कुमाराः अतिबालाः तदनु आज्ञाय विचार्य अनन्यत्वमेवैतदिति निश्चित्य, ननु स्वतः सर्वज्ञस्य किं परीक्षयेत्याशङ्क्याह-मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमान इति । यथा तेषु मानुषभावेनैव निरोधं करोति तथा परीक्षामपि कृतवान् अतो मुहूर्त्तं स्थित्वा उरगबन्धात् सर्पबन्धनात् उदतिष्ठत् उत्थितः निद्रापाये सृष्टिमिव कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदुत्थाने यदासीत्तदाह-तत्प्रथ्यमानेति । अत्र भारतादौ बलभद्रस्तुतिप्रबोधादिकं निरूपितं तत्कल्पान्तरीयं तत्रांशावतारः मनुष्यभावापत्तिश्चेति केचित्लीलयैव तथेत्यपरे वस्तुतो यथा येन यत्र कारयति तथा स करोतीति व्यवस्था पूर्वं भगवान् सूक्ष्मः स्थितः पश्चात् पुष्टो जातः तेन स्वयमेव वेष्टनानि भग्नानीव जातानि, तदाह, तेन भगवता प्रथ्यमानं वपुः तेन कृत्वा व्यथितः आत्मा भोगो यस्य एतादृशः शीघ्रं भगवन्तं स्वयं परित्यज्य स्वफणानुन्नमय्य कुपितो भुजङ्गः युद्धार्थं तस्थौ क्रोधे हि स्वाभाविकं भवतीति स्थितिसमयेऽपि श्वसन् विषवायुं मुञ्चन् स्थितः किञ्च, श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखः तस्य उपरि पञ्च छिद्राणि नासे चक्षुषी मुखमिति स्थानत्रयेऽपि सघोरः इत्युच्यते तत्र प्रथमं श्वसनरन्ध्रेविषं यस्य अम्बरीषवत् भ्राष्ट्राग्निवत् स्तब्धे ईक्षणे यस्य उल्मुकयुक्तं मुखं यस्य एतादृशोऽपि हरिं समीक्षमाणः भगवत्सान्निध्यात् स्वयमपि न ज्वलितः परं सम्मुखे स्थितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र वात्सल्यवतीनां वैक्लव्यमाह-ताः प्रसिद्धाः पुरन्ध्रयः अपत्यम् अनुसत्वीकृत्य मतत्वं सम्प्राप्तकश्मलां प्रविष्टामिति पाठे अपत्य एव जीवनं प्राप्ता मूर्च्छितामिति यावत् यशोदां समानदुःखत्वात् अनुगृह्य शुनाच्छन्नाः शरीरे प्राणाः प्राणो वर्त्तन्ते तदिदं नोपेक्षणीयमिति तद्भुजाश्लेषार्द्रसुक्तया शीतलसलिलेनाश्रुकलाक्लिष्टं मुखं मुहुर्मुहुः प्रक्षाल्य व्रजप्रियस्य कृष्णस्य कथास्ताः ताः उच्चैः कथयन्त्यः तच्चेतनाप्रापणार्थमिति भावः । ताः कीदृश्यः ? शुचः शोकस्य स्रवन्त्यो नद्यः "स्रवन्ती निम्नगा ऽऽपगा" इत्यमरः । स्वतरङ्गाण्यानपि प्लावयन्त्य इति भावः । अन्ते तु मृतकस्येव प्रतीक्षा अवयवा यासां ताः ॥ २१ ॥

प्रत्यषेधदिति श्रीभाष्यपादाः । "अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ" इति गर्गवचनादस्यैतादृशदुर्गोत्तरणं किमिवमिति विचार्य विवेकं भजत युष्मासु ह्रदं प्रविष्टेषु पश्चात् स्वस्थागतस्यास्य मनुजस्य लालनपालनादिकं कैः कर्त्तव्यं "गोपायस्व समाहितः" इति गर्गमहर्षिनिर्देशलङ्घने प्रवृत्ताः कथं इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः । भगवान् इति तत्र सामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

अनन्यगतिमिति पुंस्त्वमार्षम् आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा मुहूर्त्तं घटिकाद्वयं स्तब्ध इव स्थित्वा किं रे कालिय ! त्वया विक्रमः सर्वस्वमद्य दर्शित एव सम्प्रति गोपबालकोऽयं विक्रमलवं दर्शयति पश्येत्युक्त्वा उरङ्ग उरगात्तद्बन्धात् उदतिष्ठत् ॥ २३ ॥

उत्थानप्रकारमेव दर्शयन् कालियस्य ग्लानिमाह—तदिति । तेन कृष्णेन प्रथ्यमानं वेष्टनसमयगतसङ्कोचनं परित्यज्य विस्तार्यमाणं वपुर्भुजजङ्घादिकं तेन व्यथितः क्षुण्ण इव पीडितः आत्मनो भोगो यस्य सः वेष्टनमुन्मुच्य तं सद्यः स्वफणान् उन्नमय्य श्वसन् केवलमीक्षमाण एव तस्थौ कीदृशः श्वसनरन्ध्रेषु नासाविवरेषु विषं यस्य तथा अम्बरीषं भ्राष्ट्रः "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" इत्यमरः उज्ज्वलद्वह्निभर्जनपात्रं भाण्ड इति ख्यातं तद्वत् प्रतप्तानि स्तब्धानि ईक्षणानि यस्य तथा उल्मुकानि निस्सरन्ति मुखेभ्यो यस्य स च स च स च सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतकप्रतीक्षाः इति भगवदमृतदृष्टिवृष्ट्या न मृता इति भावः ॥ २१—२२ ॥

इत्थमुक्तप्रकारां गोकुलस्य मर्त्यपदवीं मर्त्यप्रकृतिं तत्त्वानभिज्ञतामाज्ञाय स्वगोकुलमात्महेतोः दुःखितं च निरीक्ष्य मुहूर्त्तं स्थित्वा अनन्यगतिम् अन्यैर्दुर्धरं स्वायत्तमात्मानमनुवर्त्तमानः उरङ्गबन्धात् उदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

ततस्य श्रीकृष्णस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मभोगः पीडितात्मदेहः श्रीकृष्णे विनिर्गते तद्बन्धनार्थं कृतं कुण्डलं त्यक्त्वा कुपितः स्वफणानुन्नमय्य श्वसन् श्वासान् मुञ्चन् केवलं हरिं वीक्षमाणस्तस्थौ, कथम्भूतः ? श्वसनरन्ध्रेषु नासाच्छिद्रेषु विषं यस्य तथा अम्बरीषाणीव भ्राष्ट्राणीव सन्तप्तानि स्तब्धानीक्षणानि यस्य तथा उल्मुकवत् प्रज्वलितानि मुखानि यस्य स च स च तथा ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जब यशोदा कृष्ण के तांई कालीदह में घुसने लगी तब कृष्ण कन्हैया की मैया यशोदा कूं दुःख दु खवारी वे सगरी गोपी

तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ।
क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः ॥ २५ ॥
एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः ।
तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥
तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः ।
प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥
यद्यच्छिरो न नमते[1]ऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खलदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ।
क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः ॥ २८ ॥

भाषा टीका

मासून को श्रद्धावती तौन २ व्रज की प्रिय कथान कों कह २ के श्रीकृष्णकी ओर टकटकी लगायकें यशोदाजी कूं पकरिकें मूसक तुल्य खड़ी होयके रहजात भई ॥ २१ ॥

कृष्ण में जिनके प्राण धरे ऐसे नंदादिक गोपन कूं कालीदह में प्रवेश करते देखकें कृष्ण के प्रभाव कूं जानन वारे भगवान् श्रीबलदेवजी सबन को रोकत भये ॥ २२ ॥

ऐसें अपने ताईं स्त्री बाल वृद्धान सहित सबन कों अति दुखित, देखिकें और नहीं दूसरो रक्षक जाको ऐसे अपने गोकुल कूं जानकें मनुष्यन की तुल्य लीला करन वारे दोघडी ताईं, वा सर्प के बन्धन में रह कें एक वार जो फुरफुरी लीनी, सोई झट देसी बन्धन से बाहर निकस आये ॥ २३ ॥

कैसें निकसे, कि—श्रीकृष्णके देह बढायवे तें अब नस जाकी ढीली होय गई ताहूसो भगवान्कूं छोडके बडो कुपित होयकें अपने फणनकों उठायकें बडी २ श्वासलेतो भयो, नासाके छिद्रनमें तें विष जाकें निकस आयो, तपे भये ठीकरा से नेत्र जाके मुखमें ते जाके लूकें निकस रहीं ऐसो वो काली सर्प, श्रीकृष्णकों देखतो भयो स्थित होत भयो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरिश्च क्रीडंस्तममुं सर्पं परिससार परितो बभ्राम अति कराळविषाग्नियुक्ता दृष्टिर्यस्य तं जिह्वया द्विशिखयेति प्रतिमुखम् ॥ २५ ॥

एवं परिभ्रमेणैव हतमोजो यस्य तम् उन्नतावंसौ यस्य तं तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकारास्तेषां स्पर्शेनातिरक्तं पादाम्बुजं यस्य सः । ननु, कथं सशुष्कु शिरस्सु ननर्त ? तत्राह—अखिलकलानामादिगुरुः ॥ २६ ॥

उपसेदुः प्राप्ताः ॥ २७ ॥

शतैकशीर्ष्णः शतमेकानि मुख्यानि शीर्षाणि यस्य तस्य क्षीणायुषोऽपि पुनर्भ्रमतो यद्यच्छिरो न नमते स्तब्धतां न जहाति नृत्यच्छलेनाङ्घ्रिपातैस्तत्तन्ममर्द तदा चास्यतो मुखेभ्यो नस्तो नासाविवरेभ्यश्चासृग्वमन् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सृक्किणी सृक्वणी परितो मुहुर्लिहन्तमिति युगपदेव द्वाभ्यां द्वयोः परिलेहनात् अस्य जातिस्वभावत्वेऽप्यधुना कोपनातिशयोऽभिप्रेतः तेनातिघोरत्वं सूचितम् अत एव करालेति पुनराक्षेपः एवं क्रीडन्नेव परितः ससार भ्रमणार्थं तस्य सर्वतो बभ्रामेत्यर्थः । यथा खगेन्द्रः श्रीगरुड इति भयत्वेन, क्रीडायां च द्वयोः बालकयोः दृष्टान्तः सः कालियोऽपि दंशनावसरं प्रकर्षेण प्रतिपदं सम्यगीक्षमाणः असौ अपि बभ्राम इति, सर्पस्य क्रीडाकौशलमुक्तम् ॥ २५ ॥

परिभ्रमहतौजसमपि उन्नतांसम् अत एव आनम्य स श्रीहस्तेन तथा च श्रीहरिवंशे "शिरः स कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनम्य च" इति पृथ्विति तत्र क्रमयोर्यतोका तन्मूर्धसु तिस्रोऽन्येऽपि विशेषः स्पर्शेति लाघवविशेषः तथापि अतिताम्रत्वं कोमलत्वात् आदिगुरुत्वे हेतुः आद्यः अनेन कालियस्य च महाभाग्यं सूचितम् ॥ २६ ॥

नृत्यसुखार्थं तदुपकरणमाह—तमिति । अवेक्ष्य अवेक्ष्येति वा पाठः समानार्थः इन्द्रियार्थ ज्ञानार्थत्वात् तदीयाः श्रीगरुडादयः पार्षदाः गन्धर्वादयश्च स्वर्याः, यद्वा, वैकुण्ठवर्त्तिये गन्धर्वादयस्ते तत्र मृदङ्गादीनां वाद्यैश्चारणाः उपसेदुः असेवन्त गीतैर्गन्धर्वाः पुष्पैर्देवाः तद्वध्वश्चेत्यर्थः । उपहाराः विविधगन्धकुसुमादिचूर्णवर्षैः सिद्धाः नुतिभिश्च मुनयः इत्येवं विवेचनीयं क्रमातिक्रमो हर्षभरेण वाद्यस्य गानयोरननुसन्धानात् । यद्वा, प्रीत्या सर्वेषामपि सर्वत्र प्रवृत्तिरभिप्रेता ॥ २७ ॥

एकशब्देन मुख्यवाचकेनान्यान्यपि बहूनि सन्तीति बोध्यते अग्रे फणासहस्रोकेः क्षीणायुषः मृतप्रायस्येत्यर्थः । उल्बणम् उद्भटं प्रचुरमित्यर्थः ॥ २८ ॥

---

(१) नरकाद्धशीर्ष्णः इति पाठ० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अमुष्मिन्निर्य क्रीडन्नू कृष्णः सोऽपि कालियः ॥ २५ ॥
अखिलकलादिगुरुः भरतादिकलानामादिगुरुः ॥ २६—२७ ॥
नस्तः नासिकाभ्यः वमन् उद्गिरन् ॥ २८—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वे शिखे अग्रभागौ यस्यास्तया जिह्वया द्वे सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ लेलिहानमतिकरालां विषाग्निमयीं दृष्टिं यस्य तममुं कालियं क्रीडन्निव परितश्चचार "अभितः परितः समया" इत्यादिवचनेनामुमिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया अमुष्य परितः समारेत्यर्थः । यथा गरुडस्तद्वत् सोऽपि कालियोऽप्यवसरं दंशनार्थमन्तरमन्वेषयन् परिबभ्राम ॥ २५ ॥

एवं परिभ्रमणेनैव गतबलम् उन्नतांसौ यस्य तं कालीयमानस्य नम्रं कृत्वा तस्य पृथुषु विपुलेषु शिरस्स्वधिरूढः आद्योऽखिलविद्याकारणभूतः अखिलानां भरतशास्त्रविदाम् आदिगुरुः हेतुगर्भमिदं तस्मात् सर्पस्यापि शिरस्सु ननर्त, कथम्भूतः ? तस्य मूर्धसु ये रत्नसमूहास्तेषां स्पर्शेनातिरक्तं पादाम्बुजं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥

नृत्यं कर्तुमुद्युक्तं तं कृष्णमवेक्ष्य तदीयाः भगवत्सेवकाः गन्धर्वादयः प्रीतिपूर्वकं मृदङ्गादिभिरुपलक्षिताः सहसा आशु उपसेदुः प्राप्ताः । यद्वा, तदीयाः कालियस्य परिजनाः उपसेदुः गन्धर्वादयश्च तथा भगवन्तं सेवितुं मृदङ्गादिभिः सहोपसेदुरित्यन्वयः ॥ २७ ॥

शतमेकानि मुख्यानि शिरांसि यस्य तस्य शतैकशीर्ष्णः कालियस्य आर्षत्वात् "शीर्षन् छन्दसि" (६-१-६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः यद्यच्छिरो न नमते नम्रं नाभूत्, अङ्ग हे राजन् ! तत्तच्छिरः कर्मभूतं निपातैः खण्डयन्दण्डधरः हेतुगर्भं तस्मान्ममर्द कथम्भूतस्य क्षीणायुर्बलं वा यस्य भ्रमतः तदा आस्यतः मुखेभ्यः नस्तः नासिकाभ्यश्चोल्बणमुल्बणम् अधिकं वा असृग्रुधिरं वमन्नुद्गिरन् स नागः कालियः परमधिकं कश्मलं मोहं मूर्च्छां दुःखं वा अवाप लेभे ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तम् अमुं सर्पं परिससार परितश्चचार द्वे सृक्किणी ओष्ठान्तभागौ, स सर्पोऽप्यपसरन् तिर्यग्गच्छन् बभ्राम चतुर्दिशं परिवर्तमानोऽभूत् ॥ २५ ॥

हतौजसं क्षीणबलम् आनम्य आनम्रत्वं प्रह्वीकृत्य अमृतकलस्य चन्द्रस्याधिगुरुः परमगुरुः अमृतकलानामधिको गुरुः आह्लादशील इति भावः इदं विषोपशमनार्थमुक्तम् ॥ २६ ॥

उपसेदुः उपस्थिताः ॥ २७ ॥

शतैकशीर्ष्णः विषेण नीलशिरसः सर्पस्य "मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः" इत्यमरः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् यत्कृतवान् तदाह—तं जिह्वयेति । द्विशिखया जिह्वया युगपदेव द्वे सृक्किणी परिलेलिहानं तं प्रसिद्धं कालियमतिकरालविषमेणाग्निदृष्टियुक्तं तादृशं सर्वप्रकारेण क्रोधमूर्च्छितं कौतुकी भगवान् क्रीडन्नमुं परिससार भगवतो निर्भयगमने दृष्टान्तं हेतुत्वेनाह—यथा खगेन्द्र इति । न हि कस्यचिन्न्यूनाधिक्यशङ्किन दुष्टाः सर्पस्य भगवतो दाढाः नहि काष्ठात् वह्नेर्भयं भवति अतः स एव भगवतो भीतः युद्धार्थमवसरं प्रसमीक्षमाणो बभ्राम प्रदक्षिणां बहुधा कृतवान् ॥ २५ ॥

तदा भगवान् तं निगृह्य तदुपरि नृत्यं कृतवानित्याह—एवमिति । ननु, दुष्टः कथं नृत्यं कारितवान् ? तत्राह—परिभ्रमहतौजसमिति । सर्पो हि परिभ्रमे व्यथां प्राप्नोति अतो बहुधा परिभ्रमात् हतौजा इव जातः केवलमुन्नता अंसा यस्य तादृशमानस्य नमयित्वा आत्मप्रभुत्वात् कृत्वा तत्र कृपालुर्ययौ पादौ निवेश्य अन्यौ हस्ताभ्यां धृत्वा आनम्य तत्पृथुशिरस्सु अधिरूढो जातः । ननु, सर्पोऽयममङ्गलः कथं भगवता आरूढः ? इति चेत्तत्राह—आद्य इति । स हि सर्वकर्ता सर्वकार्योपयोगः तस्यापि पिता भवति अतस्तमारूढवान् अथवा आद्यः शेषशायी स हि सर्वदा सर्पमेवारुह्य तिष्ठति अतस्तस्य सर्पारोहणाभ्यासात् तत्राऽऽस्थितः अनु तस्य मूर्धसु यानि रत्नानि तेषां निकरः समूहः तस्य स्पर्शेन अतिताम्रपादाम्बुजं यस्यैतादृशः पूजितचरण इव सन्तुष्टस्तत्पृथुशिरस्सु ननर्त । ननु, विषमशिरस्सु कथं नृत्यं कृतवान् ? तत्राह—अखिलकलादिगुरुरिति । अखिलकलानामादिगुरुः कलाकौशलानि यावन्ति लोके तानि सर्वाण्यनेनैव कृतान्युपदिष्टानि च लोकाः रज्जौ पादुकासहिता नृत्यन्तो दृश्यन्ते तत्र किमाश्चर्यं तस्य स्थूलेषु बहुषु शिरस्सु नृत्यतीति ॥ २६ ॥

नृत्ये गीतवाद्ययोरङ्गत्वात्तदभावे नृत्यं विगुणं स्यादित्याशङ्क्याह—तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्येति । सर्वत्र देवा भगवन्तं पश्यन्त एव तिष्ठन्ति अत्रापि ते लौकिकानां सेवासामर्थ्याभावात् स्वयमेव सेवां कृतवन्त इत्याह—तं नर्तुमुद्यतं भगवन्तमवेक्ष्य तदा तस्मिन् समये तदीया ये गन्धर्वादयः ते प्रीत्या स्वस्य सेवाविनियोगं ज्ञात्वा मृदङ्गपणवानकानि वाद्यानि गीतानि च पुष्पोपहाराः पुष्पवृष्टयः नुतिभिः स्तोत्रैः सहसा शीघ्रमेवोपसेदुः उपसन्नाः नृत्ये हि प्रथमतो नान्दी तत्र देवतास्तुतिः पुष्पवृष्टिश्च कर्तव्या तदनु वाद्यं गीतं च तदत्रापि वाद्यगीतयोरारम्भं कृत्वा नान्दीप्रकटनार्थं पुष्पवृष्टिर्भवत्येव, भगवन्तमेव च देवाधिदेवं स्तुतवन्तः अत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं सहसा शीघ्रमेवोपसेदुः इत्युक्तं गन्धर्वा गायकाः सिद्धाः पुष्पवृष्टिकर्तारः मुनयः स्तोत्रकर्तारः चारणा वादकाः देववध्वोऽप्सरसः सह नर्तक्यः क्वचिदभिनये उभयोर्बहूनां च नृत्यं भवति तदुपकारकास्ताः ॥ २७ ॥

एवं नृत्ये क्रियमाणे यदासीत्तदाह—यद्यदिति । यद्यदेव कालियस्य शिरः न नमते तत्तदेव नामयन् दमयामास भग्नमभूदिति सम्बन्धः शतं शतसंख्यान्येकानि प्रधानानि शीर्षाणि यस्येति एतादृशस्य कालियस्य सर्वाण्येव शिरांसि प्रधानानीत्येकनमनेनापि नान्येषां नमनम् अतः प्रत्येकं नामनम् अङ्गुलिसम्बोधनं स्नेहात् आर्षो भावप्रमनं

तस्याऽक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ।
नृत्यन् पदाऽनुनमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी

न मन्यते अन्यत्र स्थित एवाङ्घ्रिपातैः नृत्ये गतिविशेषैस्ताल-समार्पितस्थानेषु तस्मिन्नेवोच्चशिरसि पादप्रहारं करोति ततः पादप्रहारभिया नम्रतमेव तिष्ठति । किञ्च, न प्रहारमात्रं करोति किं तु समर्दं पादेन मर्दनमपि करोति यथोपरितनी त्वग्गच्छति द्वितीयप्रहारे अधिकव्यथाजननार्थम्, नन्वक्लिष्टकर्मा किमित्येवं करोति ? तत्राह—खलदण्डधर इति । खलानां दण्डमयं बिभर्ति अतो दण्डार्थमेवं करोतीत्यर्थः । ततः क्षीणायुषः क्षीणप्राण-बलस्य मूर्च्छितस्य रुधिरमुल्बणं जातं तदन्तः स्थापयितुमशक्य-मिति मुखान्नस्तो नासिकातश्च वमन् नागः परमकश्मलमाप मूर्च्छां महतीं व्यथां वा नागजातित्वान्न पलायते गता हि ते क्षीणा-युषो रुधिरमुद्वमन्तीति भिन्नं वाक्यं खल्वातपरं देहपरं वा अन्यत्तु जीवपरम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वे स्वीये सृक्किणी पुनः पुनर्लिहन्त तममुं परि परितः ससार तं ग्रसितुं तस्य सर्वतो बभ्रामेत्यर्थः । स कालियोऽपि दंशनस्य अवसरं समीक्षमाण एव बभ्राम कृष्णकर्तृकभ्रमणलाघवाद्दंश-नावसरं न प्राप्नोति तिर्यग्भ्रमिखेलयापि तं जिगायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

उन्नतावुन्नतांसौ यस्य तम् आनम्येति परिभ्रमहतौजस्त्वात् भ्रमणासमर्थस्य शिरःस्वेव एकहस्तेनैवानम्य तत्राधिरूढः सन्ननर्त "शिरः स कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनम्य च" इति हरि-वंशोक्तेः तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकरास्तेषां कठोराणां स्पर्शेनातिसुकुमारत्वादुदितान्यमलरुणानि पादाम्बुजं यस्य सः ते आदिगुरवो विषु कलाज्ञापनाय नटा नटन्ति । अयं तु सर्व-कलानामादिगुरुत्वात् सर्वत्रैव कालियमूर्धसु ननर्तेति स्वकला-भिज्ञत्वदर्शनेन व्रजसुन्दरीषु पूर्वरागवतीषु ज्ञेया ॥ २६ ॥

नर्तितुमिच्छन्तं तदैवेति ज्ञात्वा विनैव स्वमुखेनैवाह्वानैः कैश्चिदे-शब्दैः प्रभुर्नृत्यति तदर्थं के समयं प्रतिरक्षिता इति विचार्यैवेति भावः ॥ २७ ॥

शतम् एकानि मुख्यानि शिरांसि यस्य तस्य अग्रे फणा-सहस्रैः यत् यत् न नमत्युच्चीभवति तत्रैव सहसाऽऽरुह्य अङ्घ्रि-पातैस्तानेव क्षमान्ममर्द तदा च आस्यतो मुखेभ्यो नस्तो नासा-विवरेभ्यः असृग्वमन् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिश्च क्रीडन् द्विशिखया जिह्वया प्रतिमुखं द्वे सृक्किणी मोक्षुप्राप्तौ लेलिहानम् अतिकराला विषाग्नियुक्ता दृष्टिर्यस्य तममुं कालियम् परितः ससार सोऽपि कालियोऽपि अवसरं दंशनार्थम् अन्तरं प्रसमीक्षमाणः बभ्राम ॥ २५ ॥

आद्यः विश्वहेतुः एवं परिभ्रमणेनैव हतमोजो बलं यस्य तम् उन्नतांसौ यस्य तं कालियम् आनम्य तस्य पृथुशिरस्सु अधिरूढः सन् ननर्त, कथम्भूतः ? तस्य नागस्य मूर्धसु ये रत्ननिकरास्तेषां स्पर्शेनातिरुणं पादाम्बुजम् यस्य सः ; ननु, विषमेषु तान्विशिरस्सु कथं ननर्त ? इत्यत आह—अखिलकलाना-मखिलाः कलाः येषु तेषां शिवादीनामादिरुगुरुश्चासौ गुरुश्च स तथा ॥ २६ ॥

देवशब्दवाच्यानां सर्वेषां सुरः आरब्धोऽहच ॥ २७ ॥

शतमेकानि मुख्यानि शीर्षाणि यस्य तस्य ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

दूर्वो फांक कादी जीभसें दोनों होठन की चाटतो जाय है, बड़ी भारी कराल विषकी अग्नि भरी भई जा की दृष्टि, या काली नाग पै खेलते खेलत श्रीकृष्ण ज्यौं जैसे गरुड़ झपटे, सो भी भ्रमतो २ अपनो अवसर देखतो भयो दाव विचारतो रह्यो ॥ २५ ॥

ऐसे फिरते २ बल जाको घट गयो तब काली के ऊंचे फणान कूं नवाय के स्थूल फणान पै चढ़ के, काली के मस्तक के रत्नन के समूहन के स्पर्श सें अतिताम्र जिनके चरण कमल ऐसे आदि पुरुष अखिल कलान के आदि गुरु "थई" करि के नाचिवे लगे ॥ २६ ॥

जासमें काली के फणन पै वनमाली ने नृत्य करिवे की ठानी, तासमें हरि के भृत्य-गन्धर्व, सिद्ध सुर चारण और देववधू सब प्रेमसूं मृदंग पणव आनक इत्यादि बाजे और गीत पुष्प भेंट पूजा स्तुति पूर्वक समीप आय के उपस्थित होत भये ॥ २७ ॥

हे राजन् एकसो एक (१०१) फणान में सों जा फन कूं काली ऊंचो उठावतो ताहि ताको दर्प ह्वैन धारे श्रीकृष्ण अपने चरण सों वाही फन को अच्छी नरियां कुचल देतं तासमें क्षीण आयु वारो इत उत कूं भ्रमतो काली नाग तीव्र रुधिर नाक सों वमन करके बड़ी कश्मलता कूं प्राप्त होतो भयो ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुनरपि रुषा उच्चैर्निःश्वसतो यद्यत्समुन्नमति तत्तत्पादाघाते-नानुनमयन्निहास्मिन्नवसरे हृष्टैर्गन्धर्वादिभिः शेषाशनः पुराण-पुरुष इव यशोदानन्दनः पुष्पैः प्रपूजितः यद्वा, तदा गन्धर्वा-दिभिः पुष्पैः प्रपूजितो गोपैः पुराणः पुमानिव दृष्ट इति । यद्वा, पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन्दमयाम्बभूव हितं कृतवा-नित्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भूतो भवति । किञ्च, अमुष्य पत्न्यः "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति यज्ञसंयोग एवासां पत्नीत्वम् अयं च भगवान् यज्ञः तत्र पतिः संयुक्तः स्वयं चेदसंयुक्ताः स्युः तदा पत्न्य एव न स्युः किञ्च, आर्त्ताः पत्नीत्वादेव ताः शरीरं भवन्ति अतः स्वयमेव ताडिताः अर्द्धमृता विज्ञापयन्ति नन्वस्य भारणं कथमन्यो मारित इव पीडितो भवेत् शास्त्रं तूपचरितार्थमिति मतं दूरीकुर्वन् तत्राधिकारे तथैव भवतीति ताडितचिन्हान्याह श्लथन्ति वसनानि भूषणानि केशबन्धाश्च यासाम् ॥ ३१ ॥

आदिमध्यावसानेषु संयुक्तपदार्थानामपगमः ताडनव्यतिरेकेण न सम्भवति तत्रापि मानवतीनां तासां भर्तृमोचनार्थं भर्त्तरि दयोत्पादनार्थं भर्तुर्बालकत्वं ज्ञापयन्त्यः भर्तृरूपान् बालकान् पुरस्कृत्योपायनमिव स्वसर्वस्वं भर्तृस्थापितं निवेद्य स्वयमपि भूमौ जल एवोद्धृताधिदैविकभूमौ तीरस्थभूमौ वा अन्तर्ह्रदमध्ये प्रविष्टं भगवन्तं वा आत्मनिवेदनमिव कुर्वन्त्यो नमस्कारं कृत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवत्य इत्याह—तास्तमिति । नन्वागता एव कथं न प्रार्थितवत्यः ? तत्राह—विपन्नमनस इति । विपन्नं मनो यासां भगवान् मोचयिष्यतीति गतविश्वासाः भर्तुरपराधित्वात् अतस्तं प्रकारं परित्यज्य अथ भिन्नप्रकारेण स्तोत्रं कृतवत्यः पुरस्कृताः अर्भा बालका याभिः संयुक्ता तु सामग्री पूर्वमेव गता अतो भूमौ कायं निधाय नन्वेतादृगवस्थायां कथं पुरुषान्तरे पतितास्तत्राह—भूतपतिमिति । स हि भूतमात्रस्य पतिः साधारणः तर्ह्येता एवानुगृहीताः स्युस्तत्राह—साध्व्य इति । ताः हि भर्तृरूपमेव भगवन्तं सेवितुं वाञ्छन्ति नान्यप्रकारेण अतः कृताञ्जलिपुटाः अञ्जलिं बध्वा देवतारूपत्वात् दिव्यस्त्रीरूपाः भर्तुः शमलस्य पापस्यापराधस्य च मोक्षे मोचने इच्छा यासां तादृश्यः स्वयं भगवान् शरणद इति शरणं प्रपन्नाः स तु शरणागत इति भगवतैव न मारणीयः तथापि तस्य पापं सहजं तमोरूपमपराधश्च न गच्छतीत्येतासामुद्योगः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य शिरस्सु मध्ये यत् यत् समुन्नमति तत्तदेव पदापातप्रहारेण अनुनमयन् तस्मिन्नवसरे हृष्टैर्गन्धर्वादिवृन्दमानैः पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन् तेषामेव हितार्थं तुष्टत्वं दमयां बभूव ॥ २९ ॥

परमभक्ताभिस्तत्पत्नीभिः कृपारूपं भक्तिबीजं पूर्वमुप्तमपि पूर्वपूर्वापराधजनितकौटिल्यदोषव्याप्ते कालियस्य तस्यान्तःकरणे दुष्टक्षेत्र इव प्ररोढुमसमर्थमेवासीत् तदा तु श्रीचरणस्पर्शेन तत्कृतदण्डप्राप्त्या च तद्दोषक्षये सति सहसैव तद्भक्तिबीजमङ्कुरितं बभूवेत्याह—स्मृत्वेति । मद्विषयो गरुडादप्यस्य परस्सहस्रगुणाधिकं दण्डं मयोपलब्धं तस्मान्मत्पत्नीभिरुपदिष्ट भक्तिकोऽयमेव परमेश्वर इति स्वीयस्मृतिगोचरीकृत्येत्यर्थः । चराचरगुरुमित्यसाधारणं दण्डदायकत्वमेव परमेश्वर उपास्य इति मूढमपि मां ज्ञापयन् कृपया मच्छिरोऽर्पितचरणो गुरुर्भगवान् मद्गीदाति तमिममहमिदानीं शरणं यामीति शरणं ययाम ॥ ३० ॥

गर्भे जगन्ति यस्य तस्य अत एवाऽतिभरेण आद्यं श्रीकृष्णम् आर्त्ता इत्येतावत्कालपर्यन्तं याः पत्युरुदासीना एवासन् बहिर्मुखोऽयं भगवत्कृतदण्डेन म्रियते चेन्म्रियतां वयं विधवा एव भूत्वा भगवन्तं भजामेति यदा तु मनसा शरणं गतस्य पत्युर्दैन्यनिर्वेदविषादवितर्कमित्यादिसञ्चारिलक्षणं मुखाद्यङ्गेषु ददृशुस्तदैवाहो अस्मद्भाग्यवशादयं वैष्णवोऽभूत्तदस्य रक्षणे यतामह इति संहतास्तास्तत्र जातस्नेहत्वाद्दासाः श्रीमच्चरणसान्निध्यमाजग्मुः ॥ ३१ ॥

तास्तं प्रथमं प्रणेमुः—भुवीति । ह्रदस्य मध्ये कश्चित् द्वीपायमाने यत्रैव स्थितः कृष्णः कालियवेष्टितो गोकुलजनैरदृश्यतेति ज्ञेयं पुरः कृष्णस्याग्रे कृता अर्भा बाला याभिस्ता इति कृपाजननार्थम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुषोच्चैर्निश्वसतस्तस्य शिरस्सु मध्ये यद्यच्छिरः समुन्नमति तत्तत्पदा पादमूलेनानुनमयन् एवं नृत्यन् इह नृत्यक्रीडायां पुराणः पुमान् श्रीकृष्णः पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन् दमयांबभूव हितं कृतवानित्यन्वयः ॥ २९ ॥

सोऽपि मनसा तं श्रीकृष्णमरणं शरणं गृहं रक्षितारं मुक्तौ आश्रयं साधनसमये सहायमित्यर्थः जगाम ॥ ३० ॥

गर्भे जगन्ति यस्य अत एवातिभरेण अवसन्नमाक्रान्तम् पार्ष्णिप्रहारैः पादपृष्ठघातैः परितः रुग्णानि फणा एवातपत्राणि यस्य तमहिं दृष्ट्वा आद्यं श्रीकृष्णमुपसेतुरुपजग्मुः, कथम्भूताः ? श्लथन्तो विस्रंसमानाः वसनादयो यासां ताः ॥ ३१ ॥

ताः आगपन्त्यः सुविग्नमनसः अतिविह्वलमनसः पुरस्कृता अग्रे कृताः अर्भाः बालाः याभिस्ताः भर्तुः शमलस्य पापस्य मोक्षेप्सवः तं श्रीकृष्णं भूतपतिं प्राणिमात्रस्य पतिं शरणदमाश्रयदं शरणं प्रपन्नाः सन्तः प्रणेमुः, प्रणामप्रकारमाह, भुवि कायं निधाय दण्डवत्पातयित्वेति कृताञ्जलिपुटा इत्यनेन करादिमुक्तानि शरीरावयवापि ताभिः प्रकटीकृतानीति गम्यते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नेत्रनसों विष उगारिवे वारो काली जा२ मस्तकको रोषसों ऊंचो उठावतो वाई२ माथेकूं अपने चरणन सों नवांवत नाचत भये जैसे पुराणपुरुष विष्णु पुष्पनसों पूजित होंय ॥ २९ ॥

हे नृप ! वा चित्र विचित्र ताण्डव नृत्यसों टोटे पर गये फनरूप छत्र जाके मनमात्र वारो ऐसो काली मुखनसों रुधिर डारतो भयो चराचर गुरु पुराण पुरुष श्रीनारायण जानिके श्रीकृष्णके शरण जात भयो ॥ ३० ॥

जगत् गर्भमें जाके ऐसे कृष्णके भारसों और एड़ीकी ठोकर सों टूटिगये फन जाके ऐसे वा सर्पकूं देखके सिगरी नागपत्नी परम आर्त होयके ढीलेपर रहे वस्त्र भूषण केशन के बन्धन जिनके ऐसी वे नागपत्नी आदि पुरुष श्रीहरि के शरणागत आवत भईं ॥ ३१ ॥

नागपत्न्य ऊचुः ।

न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ।
रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवाऽनुशंसन् ॥ ३३ ॥
अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दण्डोऽसतां ते खलु कल्मषापहः ।
यद्दन्दशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव सम्मतः ॥ ३४ ॥
तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ।
धर्मोऽथवा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥
कस्यानुभावोऽस्य न देव ! विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ।
यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

ताके पीछे वे सब नागपत्नी अपने कच्छा वधान कूं आगे करके अपने मस्तकन कूं पृथिवी पै धरकें भूतनके पति श्रीकृष्ण कूं प्रणाम करत भई । बड़ी सीधी हाथ जोरिकें अपराधी भर्त्ताके छुडायवे की इच्छासूं आश्रय देन वारे श्रीकृष्ण के शरण जात भई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रथमं तावत्कुपितं भगवन्तं दण्डानुमोदनेनोपशमयन्त्यः स्तुवन्ति—न्याय्य इति । तत्र—

दण्डानुमोदनं षड्भिर्दशभिश्च हरेः [स्तुतिः] नतिः ।
प्रार्थनं पञ्चभिः श्लोकैस्ततः पन्नगयोषिताम् ॥

न च निग्रहानुग्रहलक्षणं वैषम्यं तवास्तीत्याहुः—धत्से दममिति । अनुशंसन्नालोचयन् ॥ ३३ ॥

निग्रहोऽप्यनुग्रहार्थ इत्युक्तमिदानीमनुग्रह एवायं न निग्रह इत्याहुः—अनुग्रह इति । नोऽस्माकं यस्मादमुष्य सर्पत्वं दृश्यते अतस्तन्मूलपापनिवर्त्तको दण्डोऽनुग्रह एव क्रोधत्वेन प्रतीयमानोऽपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

महाश्चायमनुग्रह इति तस्य पूर्वपुण्यमभिनन्दन्ति—तप इति । स्वयं मानरहितेनान्येभ्यो मानदेन च सर्वं जीवयतीति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥

न तप आदिनिमित्त एष भाग्योदयः किन्त्वचिन्त्यं तव कृपावैभवमित्याहुः श्लोकत्रयेण—कस्यानुभाव इति । तप आदिना प्रयासेऽपि यस्याः श्रियः प्रसादमिच्छन्ति सा श्रीर्ललना उत्तमा स्त्री यस्य त्वदङ्घ्रिस्पर्शाधिकारस्य वाञ्छया तप आचरत् अस्य सर्पस्य स किं कृतवानिति को वेत्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्मिन् दण्डो न्याय्य एव ; तत्र हेतुः, कृतानि किल्बिषाणि गरुडे श्रीयमुनावृन्दावनयोस्तज्जीवसमूहे श्रीभगवति च अपराधा येन तादृशे तवावतारः प्राकट्यमात्रं खलानां साधुद्रोहिणां निग्रहाय भवति एवं साधूनामनुग्रहाय चेति सूचितम् अन्यथा तु न निग्रहो न चानुग्रह इत्याह—रिपोरिति । रिपूणां सुतानां च सम्बन्धे च तुल्या दृष्टिर्यस्य तादृशस्य न च खलनिग्रहेऽपि नैर्घृण्यमित्याह—धत्स इति । फलं नानानरकादिदुःखहेतुत्वखलत्वोपशमपूर्वकं नित्यसुखदानलक्षणम् ॥ ३३ ॥

हि निश्चितं नोऽस्मान् प्रति दण्डो दण्डत्वेन दृश्यमानोऽप्ययमनुग्रह एव भवता कृतः यतस्ते त्वया कृतः सोऽसतां कल्मषापह एव स्यात् यद्यस्मात् कल्मषादमुष्य देहिनः कर्मभिर्नानादेहं प्राप्नुवतः सम्प्रति दन्दशूकत्वं जातं कृते त्वनुग्रहे निरन्तरभवदावेशेन जीवन्मुक्तत्वात् दन्दशूकत्वाभास एव स्यादित्यर्थः । तस्मात् क्रोधोऽपीत्यादि । यद्वा, असतां कल्मषापहोऽपि ते त्वया दण्डो नो कृतो न कृतः यद्यस्मात् अमुष्य सर्पत्वं सर्पशरीरं तत्खलु अनुग्रहे निमित्ते त्वया सम्मतमेव तथा क्रोधो जातिस्वभावोऽपि अनुग्रहे निमित्त एव त्वया सम्मतः अङ्गीकृतः स्वक्रीडार्थे योजित इत्यर्थः । भोगपरिवेष्टनस्वीकारात् तथा फणेषु क्रोधेनोन्नम्यमानेषु परमहर्षेण नृत्याचरणाच्च ॥ ३४ ॥

तपः कृच्छ्रादि सुष्ठु तप्तं कृतं सौष्ठवमेव दर्शयति—निरस्तेति विशेषणद्वयेन । तेन पैत्रिककेन तस्य सन्तोषसम्भाव्यपश्चात्तदभावाद्धर्म इति, स्वधर्मो निरयः कृत इति शेषः । एवं स्वरूपेण सामर्थ्ययुक्तया विशेषणेनाप्याहुः—सर्वजनानुकम्पयेति । अनुकम्पा सर्वात्मना हिताचरणं तत्पूर्वक इत्यर्थः । पूर्वमिति एतज्जन्मनि तत्तदसम्भवात् यतो याभ्यां तपोधर्माभ्यां त्वत्सन्तोषार्थं कृताभ्यामिति सर्वं सर्वे जीवा यस्येति जीवेषु सर्वेषु समानाधमावेन सम्माननाऽनुकम्पनादिना च तव तत्प्रसादसन्तोषसिद्धेः ॥ ३५ ॥

तव श्रीगोकुलेश्वररूपस्याङ्घ्रिरेणूनां स्पर्शः तत्राधिकारः अस्यापराधिनः कालियस्य कतमस्य कारणस्याऽनुभावः फलं तत्र विद्मः तत्र हेतुर्यदिति तादृशतप आदिप्रसाध्या श्रीरपि ललना परमसुकोमलाऽपि यद्वाञ्छया कामान् त्वद्विधपरमभवसङ्गतयतसङ्गोगान् विहाय धृतव्रता धृतनियमा सती तप आचरदेव न तु तं प्रापेत्यर्थः । मादृशो तस्याः "कस्यानुभावोऽस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमपक्षे बहिस्तोषरूपनृत्यहेतुत्वं नोपपद्यते अत उभयमप्यपेक्षितं वाशब्दः समुच्चये वाशब्दप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते तपोनिवृत्तिलक्षणो धर्मोऽस्तु न वा बहिस्तोषहेतुरवश्यमपेक्ष्यते । अथेति भिन्नप्रक्रमे तेन धर्मशास्त्रानुसारेण धर्मो नैतादृशं फलं साधयति किन्तु भगवच्छास्त्रानुसारेणैव तत्राप्येको दोषः परिहरणीयः द्रव्यमयश्चेत्परोपद्रवकारी क्रियामयश्चेदात्मोपद्रवकारी ज्ञानमयश्च तथायमेवापरितोषस्तपसि अतस्तद्दोषपरिहारार्थमाह-सर्वजनानुकम्पयेति । सर्वजनेषु या अनुकम्पा कृपा यत्र स्वपरद्रोहसम्भावना नास्ति भगवच्छ्रवणकीर्त्तनादौ तत्रापि कीर्त्तने । ननु, भगवत्तोषहेतुषु परिचर्यादिरूपेषु भगवद्धर्मेषु सत्सु कथमयमेव सर्वोपकारी धर्मस्तोषहेतुरिति चेत्तत्राह-सर्वजीव इति । सर्वान् जीवयतीति सर्वजीवः सर्वेषां जीवा यस्मादिति वा सर्वेषां जीवात्मरूपो वा अतः सर्वोपकारिणि धर्मे तोष उचितः यतो भगवान् सर्वजीवः अनेनैवापराधाभावोपि सूचितः योनिजीवस्वभावकर्मणां विरुद्धत्वादाश्चर्यञ्च ॥ ३५ ॥

किञ्च, अस्तामिदमाश्चर्यम् इतोऽप्यधिकमाश्चर्यमस्तीत्याहुः-कस्येति । भगवच्चरणारविन्दरेणवो भगवदीयदेहसम्पादका इति पूर्वमवोचाम तादृशानां सम्बन्धोऽस्य च जातः तेन ज्ञायते भगवदीयदेहं प्राप्स्यतीति परं येषामेवकोटिजन्मोपार्जितत्रिविधधर्मसंस्कृतभूतानि तेषामेव देहं सम्पादयन्तीति मर्यादया व्यवस्था साधारणसंस्कारपक्षे तूपपत्तिः सम्भवति तत्रापि हेतुः कश्चन वक्तव्यः स च क्रियारूपो न भवति अधिकारिणामेव तथात्वसम्पादकत्वात् अलौकिकस्तु भवति स लोके अनुभावो न सिद्धः ततोऽस्यापि कस्यचिदनुभावोऽस्तीति ज्ञायते परं स सम्बन्धी न निर्णीतः तस्याऽनुभावस्य प्रयोजनमाह-तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकार इति । तवाङ्घ्रिरेणूनां स्पर्शोऽधिकारो येन गुणातीता एव हि जीवास्तदधिकारिणो न तु सगुणाः कथञ्चन यतो महद्भिरपि सगुणैर्जीवैस्तन्न प्राप्यत इत्याह-यद्वाञ्छयेति । श्रीः सात्त्विकी भगवच्छक्तिः तस्याश्चेत नाधिकारः ब्रह्मरुद्रयोस्तत्सम्बन्धिनां च सुतरामेव नाधिकारः ब्रह्मानन्दरूपापि सा भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—ललनेति । या श्रीः स्त्रीरूपा शक्तिरूपेति यावत् अनेन भगवतोऽन्तरङ्गत्वमाभूता निरूपिता साऽपि तपः करोति दास्यसिद्ध्यर्थं तथापि न प्राप्तवती चिरतपमेवैतत्स्थानमिति सर्वप्रसिद्धिः । ननु, चरणौ न च वक्तव्यं स्त्रीभावेन भोगेच्छा तत्र प्रतिबन्धिकेत्याह-विहाय कामानिति । सर्वानेवान्तःकरणाभिलाषरूपान् धर्मान् परित्यज्य तपः करोति न च वक्तव्यं दीर्घकालादनैरन्तर्यभावस्तस्या इति तत्राह-सुचिरं धृतव्रतेति । आदरनैरन्तर्ये व्रताभिनिवेशाज्ज्ञेते ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमं स्तुवन्त्यः कोपमुपशमयितुं दण्डमनुमोदयन्ति—न्याय इति । अनेन साधुद्रोहलक्षणस्य खलत्वस्य फलमनर्थप्राप्यं प्राप्तमिति भावः । शिष्टपालनदुष्टनिग्रहकृतस्य तु कापि वैषम्यं नैवास्तीत्याहुः, रिपोः सुतानां रिपुसुतेषु अपि कालात् स्वसुतेषु च तुल्यदृष्टेः रिपोरपि पुत्रस्य शिष्टस्य प्रह्लादस्य पालनदर्शनात् स्वस्यापि सुतस्य नरकासुरस्य वधदर्शनाच्चेति भावः । नच खलनिग्रहेऽपि नैर्घृण्यमित्याहुः, धत्से इति । खलत्वहेतुकनानानरकदुःखोपशमपूर्वकनित्यसुखमयमोक्षलक्षणं फलमेव दीयते यथेत्यनुशंसन् कथयत्येव दमं दण्डं धत्से ॥ ३३ ॥

तस्मादुष्टेष्वपि तव वस्तुतस्त्वनुग्रह एव निग्रहाकार इत्याहुः-अनुग्रह इति । नोऽस्माकं दण्डः कल्मषं प्राचीनविविधपापम् अपहन्तीति सः यतः कल्मषात् अमुष्य देहिनो जीवस्य दन्दशूकत्वं तस्मात् क्रोधोऽपीत्यादि ॥ ३४ ॥

इदानीं तु निग्रहाकारोऽपि नैवायमनुग्रहः किन्तु शिष्टजनता कष्टलभ्यमपि वस्तवयमनायासेनैव लभते स्म यत्तत्र किं प्राचीनं सुपुण्यमस्तीति वितर्कयन्त्य आहुः तप इति । निरस्तमानेन गर्वशून्यत्वादन्यकृतसम्माननाभिलाषरहितेन मानदेन अन्येभ्यो मानं ददातीति तपसो वैष्णवीयत्वं सूचितं वैष्णवेतरेषु तपस्विष्वमानित्वमानदत्वादर्शनात् "नाहं कार्येन तपसा" इति त्वदुक्तेरन्यतपसस्त्वत्प्रसादकत्वाभावाच्च सर्वजनानुकम्पया उपलक्षितो यो धर्मः सकृत् इति धर्मस्यापि वैष्णवीयत्वं कार्मिणां सर्वभूतानुकम्पयानुत्पत्तेः यतस्तपसो धर्माद्वा हेतोस्तुष्यति अस्य शिरस्सु रङ्गस्थलीकृतेषु प्रहर्षनृत्याचरणात् सर्वजीवः सम्माननानुकम्पादिना सर्वजीवेषु सन्तोषितेषु सर्वजीवमन्दिरो भवानपि सन्तुष्यतीत्यर्थः । श्लेषेण सर्वांस्त्वं जीवयसि त्वत्सन्तोषकमिममेव किं पार्ष्णिप्रहारैर्हंसीति द्योतितम् ॥ ३५ ॥

किञ्च, न तप आदिहेतुक एष भाग्योदयः किन्त्वतर्क्य तव कृपासम्भवमेवेदमित्याहुः-कस्येति त्रिभिः । अस्य महानीचस्याऽपि कालियस्य कस्य तावदनुभावः फलं तत्र जानीमहे फलमेव किं दृष्टं तत्राहुः, तव नन्दपुत्रस्य अङ्घ्रिरेणोरपि स्पर्शे स्वकर्तृको योऽधिकारः सोऽपि तप आदिसर्वसुकृतदुर्लभः अयं तु अङ्घ्रिद्वयकर्तृकं स्पर्शं तं च नृत्यलक्षणं तत्रापि स्वशिरस्सु प्रापेति भाग्यस्य कियान् महिमा वाच्य इति भावः । ब्रह्मादिसर्वभक्तेभ्योऽधिकापि श्रीस्तव नारायणरूपस्य ललनापि यस्य गोपालरूपस्य तव चरणस्पर्शवाञ्छया तप आचरत् तदपि न प्राप ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वेश्वरेण त्वया सर्वोद्भुजकेऽस्मिन् दण्डो हितायैव कृत इति दण्डानुमोदनपूर्वकम् कालीयभार्य्या वर्णयन्ति—न्याय इति षड्भिः । फलं हितमेवानुशंसन् आलोचयन् दमं दण्डं धत्से ॥ ३३ ॥

निग्रहो हितायैव कृत इत्युक्तमेव स्पष्टयन्ति—अनुग्रह इति । भवता कृतोऽयं दण्डः नोऽस्माकमनुग्रह एव हि यतस्ते दण्डस्त्वत्कृतो दण्डः असतां कल्मषापहः पापनाशकः यस्मात् कल्मषात् अमुष्य दन्दशूकत्वं सर्पत्वम् अतस्ते क्रोधोऽपि अनुग्रह एव सम्मतः ॥ ३४ ॥

अनुग्रहनिमित्तं किमपि तप आत्मनेन पूर्वमनुष्ठितमित्याहुः-तप इति । अनेन किञ्चिन्नव्यस्मद्बुद्ध्यगोचरं तपः सुतप्तम् अथवा कश्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः यतः सर्वान् जीवयतीति सर्व-

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥
तदेष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ।
संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥
ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
अगुणायाविकाराय नमस्ते प्राकृताय च ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवो भवांस्तुष्यति शिरस्त्वङ्घ्रिचर्पणेनास्मत्पतिं पवित्रीकरो- षीति भावः ॥ ३५ ॥

निर्निमित्तानुग्रहस्वीकारे वैषम्याद्विदोषप्रसङ्गात्किमप्यनुग्रह- निमित्तं तव आद्यस्यास्तीत्युक्तम् तद्विशेषतस्तु वयं न विद्मह इत्याहुः, यद्वाञ्छया यस्याङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारस्य वाञ्छया यस्याः विश्वमातुर्ब्रह्मादयोऽपि पादपद्मरेणुस्पर्शाधिकारमिच्छन्ति सा श्रीरपि ललना भगवतोऽतिप्रिया नित्यसहचरी अपि लीलावशा- द्वियुक्ता यदा यदाऽभवत्प्रादुर्भावो जातस्तदा तदा तप आच- रत् स तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः अस्य नागस्य कस्यानुभावः किमाकारस्य तप आदेरनुभावः, हे देव ! वयं न विद्महे न तद्विद्मः तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारकारणं तप आदिकमपि अधिकारतः स्वरूपतश्च गहनमेवातो भवत्कृपा सर्वत्र कारणमिति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

नागपत्न्य ऊचुः ॥

नागपत्नी भगवान् की स्तुति करबे कूं बोलीं, कि—हे प्रभो ! वैरी और पुत्रन में भी तुल्य दृष्टिवारे ऐसे आपने जो या सर्प कूं दंड दियो सो योग्य है । काहे सों, कि— आपको जो अवतार है, सो खलन के दंड देवेई कूं है । हे भगवन् ! आप ऐसेन को जो दंड देओ हो, सो कछु फल देवे कीई इच्छा सों देओ हो ॥ ३३ ॥

आपने ये हमपे बड़ो अनुग्रह कियो आपको दंड देवो दुष्टन के कल्मषन कों दूर करन वारो है । और जा कर्म सों आपने या कूं सर्प की योनि दीनी है सो वा कर्म के नाश करन वारो आपको क्रोध भी अनुग्रह रूप ही संमत है ॥ ३४ ॥

हम कों तो यही बड़ो आश्चर्य है, कि—पूर्व काल में मानत्याग कें दूसरेन कों मानदेकें कौन सो तप याने कियो अथवा कौन सो धर्म कियो, कि कौनसी सर्व प्राणी मात्र पै कृपा करी, कि—जासों सबन के आत्मा आप संतुष्ट भये ॥ ३५ ॥

हे देव ! ये कौन को प्रभाव है सो हम नहीं जाने है, कि—जो या कूं आपके श्रीचरण रज के स्पर्श को अधिकार मिल्यो, जो जारज की आकांक्षा सों श्रीलक्ष्मीजी ने सब कामन कूं छोड़ व्रतन कों धारण कर बहुत तप कियो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमेष्ठ्याद्यपि तुच्छं मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

अहो तदेषः अयत्नत एव प्राप अन्यैः इत्यादिभिरपि कथ- म्भूतं पादरजः ? यदिच्छतः सेव्यं मे भवत्विति प्रार्थयमानस्यैव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवोऽपेक्षिता सम्पद्भवति ॥ ३८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवतेऽचिन्त्यैश्वर्यादिगुणाय तदुपपादनाय दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि पुरुषाय पूर्वन्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय महात्मने एवमपि नातिपरिच्छिन्नाय, कुतः भूतावा- सायाकाशाद्याश्रयाय एतदपि कुतः ? भूताय पूर्वमपि सते कुतः पराय कारणाय किञ्च परमात्मने कारणातीताय ॥ ३९ ॥

कारणत्वं कारणातीतत्वं च समर्थयितुमाहुः-ज्ञानविज्ञान- निधये ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं चिच्छक्तिः उभयोर्निधये ताभ्यां पूर्णाय कथं तथात्वमत उक्तं ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये कथम्भूताय ब्रह्मणे, अगुणायाविकाराय कथम्भूतायानन्तशक्तये प्राकृताय प्रकृतिप्रवर्तकाय अप्राकृतायेति वा अप्राकृतानन्तशक्तियुक्ताय अयमर्थः अगुणत्वादविकारं ब्रह्म ज्ञप्तिमात्रत्वात्कारणातीतं प्रकृतिप्रवर्तकोऽनन्तशक्तिर्विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कारणं तदुभया- त्मने नम इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अस्तु तावत्त्वत्पादाब्जयोर्द्वयोर्बहुतररेणूनां स्पर्शमाहात्म्यं तदेकस्य यथाकथञ्चित् आश्रयणमाहात्म्यमप्यनिर्वाच्य- मित्याहुः—नेति । नाकपृष्ठं न वाञ्छन्ति किमुत सार्वभौमम् एवं पार- मेष्ठ्यमित्यादि कर्मफलं कैमुत्येनोक्त्वा योगादिफलं समुच्चयेनाहुः न योगेति । अत्र टीकायां नाकपृष्ठादीति लेख्ये पारमेष्ठ्यादीति लेखप्रमाद ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्यैर्ब्रह्मादिभिः परमोपासकैरपि दुःखेन प्राप्यं न त्वद्यापि प्राप्तम् एष महापराध्यपि यतस्तमोजनिस्तामसजातिः तत्र च क्रोधवशः तत्रापि अहिषु श्रेष्ठोऽपि तदेव प्राप्तः एतच्च साधनसहस्रैरपि न घटते केवलत्वत्कारुण्यादेवेति सम्बोधयन्ति-नाथयति दीनान् याचयतीति हे नाथेति । किञ्च, यस्मिन् मनःसम्बन्धमात्रेण सर्वेषां स एव सिद्धिः स्यादित्याहुः—संसारेति, देहाभिमानिनोऽपि विभवः ऐहिकी पारलौकिकी च विभूतिः प्रेमसम्पद्वा एवं प्राप्यमुद्दिष्टम् अतोऽधुना साक्षात्त्वत्पादाब्जद्वयाङ्गीकृतफणागणोऽयं व्यक्तविभवविशेषमेव खलु प्राप्तुमर्हतीति भावः ॥ ३८ ॥

एवं दण्डमनुमोदमाना एवेदृशेऽप्येतावदनुग्रहेणाश्चर्यं मत्वा तत्परिहाराय मिथो विरोधिनानाधर्माश्रयत्वं दर्शयन्त्योऽतर्क्यशक्तितास्फूर्त्या चमापणादैन्येन च प्रणमन्ति-नम इति दशभिः । भगवते अतर्क्यानन्तैश्वर्यनिधये अत एव सर्वे विरोधास्त्वयि विलीयन्त इति स्तुवन्ति, पुरुषायेत्यादिना । एतच्च प्रायो हेतुहेतुमत्तादिप्रदर्शनेन तैरपि व्याञ्जितमेव । यद्वा, पुरुषायेत्यादि विशेषणानां मध्ये प्रायो द्वाभ्यां द्वाभ्याम् अतिदुर्घटतया कश्चिदेकैको विरोधः कश्चित्तु विश्ववैलक्षण्येन विस्मयो द्रष्टव्यः तथाहि पुरुषायापि महात्मने व्यापकाय भूतावासाय सर्वजीवेष्वन्तर्यामितया नियामकाय अथ च भूताय जीवानां तदंशत्वेनाभेदात् जीवनरूपाय तद्रूपत्वेन नियम्यायेत्यर्थः । यद्वा, भूतावासाय जननिवासाय भूताय गृहीतजन्मने तथा च वक्ष्यति स्कन्धान्ते "जयति जननिवासो देवकीजन्मवादः,, इत्यद्भुतत्वमेव पराय सर्वतो भिन्नत्वेन स्थिताय अथ च परमात्मने सर्वेषां हृदि वर्त्तमानाय ॥ ३९ ॥

ज्ञानस्वरूपाय अथ च विज्ञाननिधये कर्मधारयः ब्रह्मणे सजातीयादिभेदरहितस्वरूपाय अथ च अनन्तशक्तये अगुणत्वेनाविकाराय अथ च प्रकृतिप्रवर्त्तकाय इत्यत्राद्भुतत्वमेव परत्राप्येवमेव ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रसाधिपत्यं पाताळाधिपत्यम् ॥ ३७ ॥

प्रत्यक्षत्वं साक्षात्कारः तमन्यैर्दुरापं एव प्रापेत्यन्वयः ॥३८॥३९॥

ज्ञानविज्ञानशब्दौ धर्मिधर्मविषयौ अगुणाय सत्त्वादिगुणरहिताय अप्राकृताय अकार्यभूताय यद्वा प्राकृताय प्रकृतावुपलक्ष्याय ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वैश्वर्यकैवल्यादिषु प्रार्थनीयपुरुषार्थेषु सत्स्वपि तान्विहाय किं विशेषेण मदङ्घ्रिरेणुं वाञ्छन्तीत्यत्राहुः-नेति । ये त्वत्पादरजःप्रपन्नास्ते पारमेष्ठ्यादिकं न वाञ्छन्ति पारमेष्ठ्यादिभ्योऽतिशयपुरुषार्थरूपं त्वत्पादरजःसेवमानास्तेनैव तृप्ताः पारमेष्ठ्यादिकं न वाञ्छन्तीत्यर्थः । तत्र पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखैश्वर्यं नाकपृष्ठं स्वर्लोकं सार्वभौमं चक्रवर्त्तित्वं रसाधिपत्यं भूर्लोकादधस्तनलोकाधिपत्यं योगसिद्धीरणिमादीन् अपुनर्भवं कैवल्यम् ॥ ३७ ॥

तर्ह्येवं कृपणस्यापि कथं दुर्लभतममत्पादरजःस्पर्शाधिकारः ? तत्राहुः—तदिति । एष अहीशः सर्पाधिपस्तमोजनिस्तमःप्रचुरजन्माऽत एव क्रोधवशः तदपि तथापि हे नाथान्यैर्दुष्प्रापं त्वत्पदाम्बुजस्पर्शम् आप लेभे यद्भवतः समक्षं प्रत्यक्षत्वं तदन्यैर्दुरापमपि, एष आपेति चान्वयः । युक्तञ्चैतदित्याहुः—संसारचक्रे स्वकर्मभिर्भ्रमतो जीवस्य यदृच्छया भवतः समक्षत्वं स्यात्—

> एवं संसृतिचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यमाणे दुरत्यये ।
> जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ॥

इति स्मरणादिति भावः । विभव इति पाठे विभवस्त्वदनुग्रहरूपो विभवः समक्षःप्रत्यक्षः स्यादेव याद्दृच्छिकादिसुकृतविशेषरूपव्याजमात्रावलंबनेनानुजिघृक्षोर्वात्सल्यनिधेस्तवानुग्रहरूपो विभवः प्रत्यक्षः स्यादेव अन्यथा कस्यापि चेतनस्य निर्दुष्टस्यासम्भवात् त्वत्कृपानिर्विषयैव स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

तदेवं कार्पण्यमाविष्कृत्याथ शरण्यत्वोपयुक्तगुणैर्विशिषन्त्यः स्तुवन्ति-नम इति दशभिः । चतुर्थ्यन्तानां भगवत इत्यादीनां तुभ्यं नमः इत्यन्वयः तत्राश्रितकार्यनिर्वाहका आश्रयणसौकर्यापादकाश्चेति द्विविधाः शरण्यगुणास्तत्र ज्ञानशक्तिपूर्तिप्राप्त्यादय आश्रितकार्यनिर्वाहकाः तत्र ज्ञानमनिष्टपरिहारेष्टप्रापणोपयुक्तरूपं तच्च ज्ञानविज्ञाननिधय इत्यनेनोक्तं ज्ञानमनिष्टपरिहारोपयुक्तं विज्ञानमिष्टप्रापणोपयुक्तं तयोर्निधिराश्रयः तस्मै शक्तिर्नाम अघटितघटनसामर्थ्यात्मिका स त्वानन्तशक्तय इत्यनेनोक्ता ब्रह्मण इत्यनेन सर्वशेषित्वादिगुणबृहत्त्ववाचिना भगवत इत्यनेन षाड्गुण्यपूर्णवाचिना पूर्तिप्राप्ती विवक्षिते पूर्तिरवाप्तसमस्तकामत्वं प्राप्तिर्निरुपाधिकशेषित्वम् आश्रयणसौकर्यापादकास्तु गुणाः परत्वस्वामित्वसौशील्यवात्सल्यादयस्तत्र भूताय पराय परमात्मन इति परत्वमुक्तम्. परत्वं नाम स्वेतरापेक्षयोत्कृष्टत्वम्—

> उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
> यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इति स्वेतरनिखिलजगदन्तःप्रवेशनप्रशासनाभ्यां व्याप्यगतदोषास्पर्शेन च धारकत्वं हि परमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवगतम् अनेन स्वेतरनियाम्यसर्ववस्त्वपेक्षयोत्कृष्टत्वं स्पष्टमेव पराय भूताय भूतत्वमत्र सर्वेभ्यः कारणतया प्रागवस्थितत्वं परमकारणायेत्यर्थः । अनेनापि परत्वं स्पष्टमेव भूतावासायेत्यनेन सौलभ्यमवगतं परत्वयुक्तोपि न मेर्वादिवद्दूरतरोऽपि तु सर्वभूतहृदयगुहावास इति भावः । अनेन सौलभ्यं सुव्यक्तमेव, पुरुषाय महात्मन इत्यनेन सौशील्यं विवक्षितं स्वयं वाचामगोचरमाहात्म्ययुक्तोपि यादवानामन्यतमपुरुषरूपेण तैः सह संश्लेषस्वभाव इति भावः । महतो मन्दैः सह संश्लेषस्वभावत्वं हि सौशील्यं महापराधिनं कालियमनुगृहीतुमुद्योगप्रख्यापनपरेणानेन प्रकरणेन वात्सल्यं व्यक्तमेवावगतं भूतावासाय परमात्मने इति व्यापकत्वोक्त्या प्रसक्तं व्याप्यगतदोषं परिजह्रुः-अगुणायेति । हेयगुणरहिताय पराय भूतायेति कारणत्वोक्त्या प्रसक्तविकाराश्रयत्वपरिहाराभिप्रायेणाविकारायेत्युक्तिः सद्वारकाविकाराश्रयत्वेन

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कारणत्वेऽपि स्वरूपतः स्वभावतश्चाविकारायेत्यर्थः। सङ्कारक-विकाराश्रयत्वमेव स्पष्टयन्ति प्राकृताय "भूमिरापोऽनलो वायुः अप-रेयमितस्त्वन्याम्" इति श्लोकद्वयोक्तप्रधानपुरुषात्मकप्रकृति-द्वयद्वारा तद्गतविकाराश्रयाय ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

कीदृशा विषया इति भावेन तानाहुः—न नाकेति। नाकस्य पृष्ठे सुकृतेनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति पारमेष्ठ्यं सत्यलोकः सार्वभौमं चक्रवर्तिपदं "इमा रामाः सरथाः सतूर्याः" इत्यादिलक्षणं रसाधिपत्यम् अखिलस्वर्गविभवं योगसिद्धीरणिमादिलक्षणाः अपुनर्भवम् अपक्वभक्तिलभ्यं मोक्षम् "अपुनर्भवमाश्रित्य हरिसामीप्यमुत्तमम्" इत्यादि स्मृतेः ॥ ३७ ॥

किं बहु वक्तव्यमिति भावेन वदन्ति-तदिति। ईशनाथ, शङ्करस्वामिन्! यद्भवत्समक्षं भवतः साक्षात्करणं तदपि दुरापम् "न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं, नान्यैर्देवैर्मनसा नापि वाचा" इत्यादि-श्रुतेः। साधनसामग्रीमन्तरेण दुष्प्रापमित्यर्थः। तमसा गुणेन जनिर्जन्म यस्य स तथा अत एव क्रोधस्वभावः तथाप्यन्तीशोऽसमर्थः ॥ ३८ ॥

"दण्डोऽपि भगवच्छीर्णः" इति स्मृत्यर्थमात्मनि ज्ञापयितुं कृष्णं स्तुवन्ति—नम इत्यादिना। भूतावासायेत्यनेन भूतनाशेन नाशः स्यादित्युच्यत इति शङ्कां निवारयति भूतायेति सर्वदा विद्यमानाय "भू सत्तायाम्" इति धातुः ॥ ३९ ॥

अधिकारायेत्युक्तं समर्थयते, अप्राकृतायेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं साधनविचारेण रेणुनामुत्कृष्टत्वमुक्त्वा तत्स्पर्शयोग्यत्वमस्य समर्थितम् इदानीं फलविचारेणापि माहात्म्यं वक्तव्यस्त-त्वात्वमाहुः—न नाकपृष्ठमिति। लोके ह्येतावन्ति फलानि त्रिविधधर्मसाध्यानि तत्र सात्त्विकधर्मसाध्यः स्वर्गो नाकपृष्ठात्मकः यत्रेन्द्रादयो निवसन्ति राजसधर्मसाध्यं सार्वभौमं सर्वस्या अपि भूमेराधिपत्यं ज्ञानसहितसात्त्विकराजसोभयधर्मसाध्यं पारमेष्ठ्यं ब्रह्मस्थानं तामसधर्मसाध्यं रसाधिपत्यं निवृत्तिधर्मसाध्यो योगः सिद्धयश्चाणिमाद्यो ध्यानादिसाध्याः अपुनर्भवो मोक्षः स सर्वसाध्यः एतावन्ति फलानि वा शब्देनानुक्तसर्वसमुच्चयः अनादरश्च सूच्यते एतानि सर्वाण्येव फलानि यत्पादरजःप्रपन्ना न वाञ्छन्ति रजःप्राप्तौ तु न वाञ्छन्तीति किं वाच्यं रजःप्रपन्ना एव यत्र न वाञ्छन्ति ॥ ३७ ॥

एवं रजसो महाफलत्वं निरूप्य तदनेन प्राप्तमित्यस्य भाग्यमभिनन्दन्ति—तस्येति। नाथेति सम्बोधनेनोपपत्तिरुक्ता अन्यैर्दुरापमप्ययमपि प्राप्तवान् अस्यानधिकारमाहुः, तमोजनिरित्यादिभिः। केवलतमसैव जनिर्जन्म यस्य अनेन मुखशुद्धिरुक्ता क्रोधवश इति कार्यशुद्धिः अहीश इति संसर्गशुद्धिरुक्ता ईशपदेन अन्यकृतपापसम्बन्धोऽप्युक्तः एवं सर्वदोष-निधानस्य सर्वोत्कृष्टतुर्थफलप्राप्तिः केवलं भगवदिच्छयेत्याहुः, संसारचक्र इति। यादृच्छिकमिदं फलं भगवदिच्छयैव भवतीति निर्णीयते चक्रे हि पतितः सर्वत्र परिभ्रमति स भगवच्चरणैस्यायाति भगवति समागते अतो न कोपि हेतुः कर्मादिः किन्तु यदिच्छतः यस्य चरणारविन्दरेणोरिच्छतः इच्छां कुर्वतः पुरुषस्य साधनरहितस्यापि विभवः उत्कृष्टफलं कदाचित्सम्भवो भवति प्रत्यक्षो भवति यदृच्छत इति पाठे यदृच्छातः अकस्माद्भगवदिच्छया वा ॥ ३८ ॥

एवं चरणस्पर्शभगवत्तोषादिलक्षणं तस्य भाग्यमभिनन्द्य तत्सम्बन्धात्स्वयमपि भगवन्नमस्काराधिकारिण्य इति नमस्यन्ति-नमस्तुभ्यमिति दशभिः। —

> दश रूपाणि तु हरेर्मूलरूपः स्वशास्त्रतः।
> वेदान्तवेद्यरूपश्च जगद्रूपस्तथैव च।
> सङ्घातजीवरूपश्च नानारूपश्च शास्त्रतः।
> एवं प्रमेयरूपाणि पञ्चश्लोकानि वै हरेः।
> वेदार्थरूपस्तत्त्वार्थो गुणार्थो व्रतताऽकुल।
> अन्तर्यामी च भगवान् दशधोक्तः स्वलीलया ॥

ज्ञात्वा हि स्तोत्रं कर्तव्यं कोयमिति कियानिति कथं गुणक इति च तत्र दशविधो भगवान् दशविधलीलाभिः एकास्वामेकस्यां लीलायां यावन्त्यवान्तररूपाणि तानि सर्वाण्युच्यन्ते तत्र प्रथमं सृष्टिलीलां वदन्त्यः पुरुषोत्तमरूपं भगवन्तं निरूपयन्त्यो नमस्यन्ति, नमस्तुभ्यमिति। भगवान् मूलभूतः स एव भगवान् तदाह तुभ्यं भगवते नम इति आविर्भूतानाविर्भूतरूपे एते एव ततः सर्वोत्तमोऽप्ययं जात इतीतरसापेक्षत्वेन पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेन निरूपयति, पुरुषाय महात्मने महांश्चासावात्मा चेति आत्मा हि साक्षात् सर्वश्रुतिप्रतिपाद्यः पुरुषः साङ्ख्यप्रतिपाद्यः महान् वेदप्रतिपाद्यः त्रितयमेकीकृतं महान् पुरुषरूप आत्मेत्युक्तं भवति, अनेनैव सच्चिदानन्दरूपताप्युक्ता पुरुषः सद्रूपो महानानन्दरूपः चिद्रूप आत्मेति ततो मूलभूतस्य पञ्चात्मकत्वमाह—भूतावासेत्यादिपदैः। स एव मूलरूपो भवति यस्मिन् सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति एतदर्थमेव भगवता प्रदर्शितं मात्रे स्वस्मिन् जगत्तदाह—भूतानामावासो यस्मिन्निति। तानि चेद्भूतानि भिन्नानि भवेयुस्तदाऽसङ्गत्वं भगवतो भज्येतेति भूतरूपोऽपि भगवान् तदाह भूतायेति स एव च पुनर्मूलरूपो भवति यस्तु प्रशासित आन्तर्यामिकस्य मूलत्वं न सम्भवति इति तदाह परायेति "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि! द्यावा पृथिवी विधृते तिष्ठतः" इत्यादि श्रुतेः। यश्च पुनर्न सर्वोत्तमः स मूलभूतो न भवतीति परम उत्कृष्टः तथा न व्यापको यो यं नात्मा स विभूतिमात्र भवतीति न तस्य मूलत्वं तदाह आत्मन इति परमश्चासावात्मा चेति ॥ ३९ ॥

सर्गलीलायां तु प्रथमतो भगवान् ततः पुरुषः ततो महत्तत्त्वं भूतावासोऽहङ्कारः ततो भूतानि ततः सर्वं जगत् तत्रापि परो विराड्रूपः परमात्मा नारायणश्चेति ब्रह्माण्डविग्रहान्तासर्गकथाविसर्गसहितं ब्रह्मरूपं भगवन्तं नमस्यन्ति—ज्ञानविज्ञाननिधय इति। ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः निर्विषयकं सविषयकं वा आत्मभूतं गुणभूतं च तयोः निधिरुत्पत्तिस्थानं ये केचन ज्ञानविज्ञानार्थिनः ते सर्वे ततः एव कृतार्था भवन्तीति एवं साधनरूपतामुक्त्वा

कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ।
विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

फलरूपतामाह–ब्रह्मणा इति । ननु, ब्रह्मणः फलरूपत्वं जगत्कर्तृत्वं च कथमुपपद्यते ? तत्राह, अनन्तशक्तय इति । अनन्ताः शक्तयो यस्य तेन सर्वरूपोऽपि भवितुं शक्नोति अनन्तशक्तित्वं गुणसङ्गाद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह, अगुणायेति । न विद्यन्ते गुणा यस्य गुणसम्बन्धाभावे हेतुः अविकारायेति विकारेषु सत्सु कारणत्वेन गुणा मृग्यन्ते विकारा अत्र जन्मादयः दोषाश्च तत्रापि हेतुः अप्राकृतायेति प्राकृतो हि विकारी दोषवांश्च भवति अकारादप्राकृतत्वे असङ्गित्वं हेतुरुक्तः विसर्गे तु ज्ञानमधिकारि विशेषणं ज्ञानपूर्णो हि ब्रह्मा भवति विविधं ज्ञानं सृष्ट्युपयोगि एवं स्वरूपकार्योपयोगिविशेषणद्वयमुक्त्वा विसर्गरूपमाह, ब्रह्मणा इति । ब्रह्मात्र चतुर्मुखः ततः सर्वकार्योत्पत्त्यर्थमनन्तशक्तय इति बन्धाभावाय गुणायेति दोषाभावायाविकारायेति स्वेच्छया सृष्टिव्यावृत्त्यर्थमाह, अप्राकृतायेति अनेन विसर्गे षड्गुणा अप्युक्ताः गुणत्रयं दोषत्रयाभावश्च ज्ञानमहत्त्वसामर्थ्यं निर्गुणा बन्धदोषजडतादोषाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतावन्महिमाभिमत्पादरेणुभिः किं फलं स्यादिति चेन्मैवं वाच्यं तव चरणरेणव एव फलं सर्वफलेभ्योऽप्यधिकमित्याहुः नेति । प्रपन्ना एव न वाञ्छति किं पुनस्तत्प्राप्ताः अपवर्गमपि किम्पुनर्नाकपृष्ठादिकम् ॥ ३७ ॥

अन्यैर्लक्ष्यादिभिरपि किञ्च सर्वफलमुकुटभूतमपि त्वत्पादरजः सकामजन्यस्य फलसाधनमपि भवतीत्याहुः—संसारेति । इच्छतः सकामस्य शरीरिणः यत् यतो विभवः समस्तः इच्छाविषयीभूतादपि यतः अपेक्षिता सम्पत्तिः प्रत्यक्षैव भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

"षड्भिः श्लोकैः कृपामेवं विवृत्य दशभिः पुनः ।
एकादश नतीश्चक्रुर्मत्त्या कालिययोषितः" ॥

भक्तेरुपास्यत्वेनाहुः भगवते अप्राकृतषडैश्वर्यवते पुरुषाय नराकाराय महात्मने नराकृतस्यापि सर्वव्यापकाय योगिभिरुपास्यत्वेनाहुः सर्वभूतनिवासाय भूताय पूर्वमपि सते ॥ ३९ ॥

ज्ञानिभिरुपास्यत्वेनाहुः—ज्ञानविज्ञानयोः सम्पदोर्निधिरिव निधिस्तस्मै पुनर्भुक्तोपास्ये नराकारे तस्मिन्मन्दधीभिः प्रसञ्जितान् गुणविकारादिदोषान् वारयन्त्य आहुः—अनन्तशक्तये अतर्क्यानन्तशक्तिसमुद्राय अगुणायाविकाराय प्राकृतगुणविकाररहिताय अप्राकृताय अप्राकृतगुणविकारसहितायेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्पादाम्बुजरेणुस्पर्शाधिकारिकृतार्थताकथनपूर्वकं कालीयभाग्यातिशयमाहुः— नेति द्वाभ्याम् । यत्ते त्वत्पादरजःप्रपन्नाः प्राप्तास्ते पारमेष्ठ्यादीन्यपि न वाञ्छन्ति ॥ ३७ ॥

तत्तव पादरजः एष तमोजनिरपि आप अहो अस्य भाग्यमिति भावः यदिच्छतः अस्त्वदीयपादरजो मे सेव्यं भवत्विति प्रार्थयत एव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवः वाञ्छितः कामः स्यात् ॥ ३८ ॥

अथ स्तुवन्ति–नम इति द्वादशभिः । भगवते—

"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीरितः ॥

नेति स्वाभाविकैरैश्वर्यादिगुणैर्युक्ता यत्तदेवोपपादयन्ति पुरुषायेत्यादिना । पुरुषाय पूर्वन्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय तथापि महात्मने पूर्भिरपरिच्छिन्नाय भूतावासाय आकाशादिभूतोपलक्षितकार्यमात्रधारकाय भूताय पूर्ववर्तिने सर्वोद्गमनस्थानाय परायतल्लयस्थानाय परमात्मने अन्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्यादियुक्ताय ॥ ३९ ॥

ज्ञानं धर्मभूतं सामान्यतः सर्वपदार्थविषयकं ज्ञानमतीतानागतवर्तमानसर्वपदार्थविवेकलक्षणं विविधं ज्ञानं तयोर्निधये अनेनाल्पज्ञाज्जीवात्सर्वज्ञः परमेश्वरो भिन्न इत्युक्तम् तथा च श्रुतिः "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" इति ब्रह्मणे बृहत्स्वरूपगुणाय अनन्ताः चेतनाचेतनरूपाः असंख्येयाः शक्तयो यस्य तस्मै अगुणाय सत्त्वादिगुणास्पृष्टस्वरूपविग्रहाय अविकाराय शक्तिविक्षेपत एव जगदुपादानकारणत्वात्स्वरूपतो विकाराय त्यर्थः । अप्राकृताय च प्राकृतविभूतिमते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिन आपके चरणारविन्द के रज कूं पाय के आप के अनन्य भक्तजन न स्वर्ग को राज्य चाहैं हैं न पृथिवी को आधिपत्य न ब्रह्माजी को पद, न रसातल के अधिपती होयवे कूं चाहैं न योगन की सिद्धीन कूं चाहैं । और कहां लग कहैं वे अपुनर्भव जो (कैवल्य मोक्ष) है ताऊ कों नहीं चाहैं हैं फिर और कामनान की इच्छा क्यों करेंगे ॥ ३७ ॥

तासों हे नाथ ! तामसजन्म वारे क्रोध वश होयके सर्पन को राजा होयकेऊ एसी दुर्लभ वस्तुन कों प्राप्त भयो हैं, कि–जो औरन को भी बहुत दुर्लभ है । जीव कूं या संसार चक्र में भ्रमत २ जा चरण की इच्छा सों सब सब वैभव प्रत्यक्ष होय जावै है ॥ ३८ ॥

भगवान् [भूतावास] सब भूतन में निवास करवे वारे, पुरुष, महात्मा, स्वयंभूतरूप पर परमात्मा जो आपतिन कू नमस्कार होय हैं ॥ ३९ ॥

ज्ञान विज्ञान के निधि, ब्रह्म, अनन्त शक्ति वारे, प्राकृत गुण रहित निर्विकार जो अप्राकृत अथवा कृपा सों प्राकृत से होयवे वारे ऐसे आप को नमः हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनन्तशक्तित्वात्कालशक्त्या विश्वस्रष्ट्रादिरूपेण नमस्यन्ति, कालाय कालस्वरूपाय कालनाभाय कालस्याश्रयाय कालाः

भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ।
त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ॥ ४२ ॥
नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ।
नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ॥ ४३ ॥
नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ।
प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवयवानां सृष्ट्यादिसमर्थानां साक्षिणे ततश्च विश्वाय विश्वरूपाय तर्हि किं जडोऽहम् न हि तदुपद्रष्ट्रे न च द्रष्टृमात्राय किन्तु तत्कर्त्रे । न च कर्तृमात्राय विश्वहेतवे सर्वकारकरूपाय ॥ ४१ ॥

तदेवाहुः—भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने आशयश्चित्तं भूतादिरूपाय अतः सर्वकारकरूपायेति अहङ्कारात्मतया नमस्यन्ति—त्रिगुणेनेति । एवं सृष्टे कार्ये त्रिगुणोऽभिमानस्तेन गूढा स्वांशभूतानामात्मनां जीवानामनुभूतिर्येन तस्मै ॥ ४२ ॥

एवं स्वाहङ्कारेणानावृत इति स्तुवन्ति—नमोऽनन्तायाहङ्कारापरिच्छेदात् अतः सूक्ष्मायादृश्यत्वात् अत एव कूटस्थायोपाधिकृतविकाराभावात् अत एव विपश्चिते सर्वज्ञाय एवं वस्तुतः स्तुत्वा ऽचिन्त्यमायात्वेन स्तुवन्ति—नानावादानुरोधाय "अस्ति नास्ति सर्वज्ञः किञ्चिज्ज्ञः बद्धो मुक्त एकोऽनेकः" इत्यादिनानावादाननुरुणद्धि माययाऽनुवर्तते यस्तस्मै किञ्च वाच्यवाचकशक्तये अभिधानाभिधेयशक्तिभेदादपि नानात्वेन प्रतीयमानायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अनावृतत्वमेव हेत्वन्तरेणापि सूचयन्त्यः स्तुवन्ति—नमः प्रमाणमूलाय चक्षुरादीनां चक्षुरादिरूपाय अत एव कवये स्वयं वाऽनपेक्षज्ञानाय कुतः शास्त्रयोनये वेदात्मकनिःश्वासाय किञ्च, प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कालाय कालशक्तिकत्वेन तद्रूपाय अथ च कालस्य कालचक्रस्य नाभये मध्यवर्तिने तदाश्रयायेत्यर्थः । समासान्तस्त्वमार्षः तथापि कालावयवानां साक्षिण एव न तु तेषु प्रसक्ताय विश्वाय विराड्रूपाय तदुपद्रष्ट्रे विश्वान्तर्यामिणे ॥ ४१ ॥

भूतादीनामात्मने चेतयित्रे ज्ञानप्रदायेत्यर्थः । अथ च गूढा आच्छादिता स्वांशभूतानां जीवानामनुभूतिरात्मतत्त्वज्ञानं येन तस्मै ॥ ४२ ॥

अनन्ताय परममहते अथ च सूक्ष्माय कूटस्थाय निर्विकाराय अथ च विपश्चिते विचित्रवैदग्धीगुरवे नानावादाननुरोधयति प्रवर्तयतीति तस्मै यतः वाच्यवाचकयोः अर्थशब्दयोः शक्तिर्यस्मात् तस्मै ॥ ४३ ॥

अतः प्रमाणं श्रीभागवतशास्त्रसारसङ्ग्रहाः वेदाः तस्य मूलाय कारणायाऽऽश्रयाय वा कवये स्वतः सिद्धज्ञानाय अथ च शास्त्रयोनये शास्त्रमेव योनिः प्रमाणं यस्य "शास्त्रयोनित्वात्" (१।१।३) इत्यत्र तथा तथा व्याख्यानात् प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं तदुभयरूपा अपि निगमरूपाय अद्भुतत्वेन पुनर्नमो नम इति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कालः नाभिवदंशभूतो यस्य सः कालनाभः हेतवे उपादानाय ॥ ४१ ॥

निर्गुणेन अगुणहेतुना अभिमानेन स्वसङ्कल्पेन गूढस्वात्मानुभूतये स्वविषयमन्येषां ज्ञानं निरुध्यते ॥ ४२ ॥

कूटस्थाय सर्वकारणाय अविकाराय वा नानावादाविरुद्धाय तान्नानात्वावस्थिताय ॥ ४३ ॥

प्रवृत्ताय निवृत्ताय उभयविधकर्मनिर्वाहकाय निगमाय औपनिषद्ज्ञानप्रवर्तकाय ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्त्वादिप्रकृतिगुणक्षोभनिमित्तकालस्यापि पृथक् निमित्तताव्युदासाय तस्य तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशः कालायेति कालात्मकायेत्यर्थः । तदात्मकत्वं न मृदात्मको घट इतिवत् स्वरूपाभेदनिबन्धनमपि त्वात्मा देवो जात इतिवच्छरीरात्मभावनिबन्धनमित्यभिप्रायेणाहुः—कालनाभायेति । कालो नाभिवदङ्गभूतो यस्य सः कालनाभः "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः" (५।४।७५) इत्यत्राजितियोगविभागाश्रयणात्सर्वसमासान्तोऽच्प्रत्ययः । यद्वा, कालस्य नाभिर्नभ्यरादीनां नाभिवद्धारकः आत्मभूत इति यावत् देवमनुष्यादिदेहपारवश्येन जीवस्य तच्छरीरकत्ववत् कालपारवश्येन तच्छरीरकत्वमपि तु तदाधारत्वादेवेत्यभिप्रायेणाहुः—कालावयवसाक्षिण इति । कालावयवानां निमेषादिसंवत्सरान्तानां साक्षिणे साक्षाद्द्रष्ट्रे पराय भूताद्युक्तकारणत्वप्रयुक्तकार्यानन्यत्वाभिप्रायेण कार्यसामानाधिकरण्येन निर्दिशन्ति—विश्वायेति । विश्वात्मकायेत्यर्थः । तदात्मकत्वं किं तत्स्वरूपाभेदनिबन्धनं नेत्याहुः, विश्वरूपायेति । विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्मै शरीरात्मभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति भावः । यद्वा, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कारणत्वात् तस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टेनात्मना साकमनन्यत्वाभि-प्रायेण विश्वायेत्युक्तिः विशेष्यांशस्यापि शरीरात्मभावनिबन्धन-विश्वसामानाधिकरण्याभिप्रायेण विश्वरूपायेत्युक्तिः न केवल-मुपादानकारणभूताय अपितु जगन्निमित्तभूताय चेत्यभिप्रायेणाहुः—तत्कर्त्रे इति। उपकरणाधिकरणादिकमपि त्वमेवेत्यभिप्राये-णोक्तं विश्वस्य हेतव इति हेतुत्वं कारकषट्कसाधारणं गोबली-वर्दन्यायेन तत्कर्त्रे इत्युक्तिः ॥ ४१ ॥

विश्वाय विश्वरूपायेत्युक्तयोः कार्येण सह विशिष्टविशेष्यांश-सामानाधिकरण्ययोर्निबन्धनद्वयमाहुः—भूतेति। भूतादिरूपेण परि-णतत्वाद्भूताद्यात्मने अत्र भूतादिशब्दाः भूतादिकार्यरूपेण परिणता-चिदचिद्विशिष्टब्रह्मपराः एवं च कार्यावस्थब्रह्माभिन्नकारणावस्थब्रह्मण इत्यर्थः। भूतादीनामात्मने तदन्तः प्रवेशप्रशासनाभ्यां, अत्र इत्य-र्थस्तन्त्रेण विवक्षितः अन्तःप्रवेशप्रशासनाभ्यां भर्तृत्वमेव ह्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तत्र भूतान्याकाशादीनि मात्राः शब्दादयः पञ्च इन्द्रियाणि ज्ञानकर्ममयेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि दश प्राणाः पञ्च मनोबुद्धिश्चाशयो वासनाः एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-ब्रह्मणः स्थूलावस्थाचिदचिद्विशिष्टभेदे तयोः कार्यकारण-भावो विशेषणविशेष्ययोः शरीरात्मभावश्चेति निबन्धनद्वयमुक्तम् अथ चित्सामानाधिकरण्येऽपि निबन्धनमाहुः—त्रिगुणेनेत्यनेन। त्रिगुणेन गुणत्रयहेतुकेनाभिमानेन गूढा छन्ना स्वात्मानुभूतिर्जीवानां यस्मात्तस्मै ज्ञानविकासरूपजीवगतकार्यं प्रति कारणभूतायेत्य-भिप्रेतार्थः ॥ ४२ ॥

एवं जगत्कारणत्वेन परत्वनिर्वाहणलाञ्छितस्य परमात्मनः चिद-चिद्विशिष्टस्य स्वरूपं विशेष्यांशभूत जगन्निमित्तकारणं विशेषयन्ति नमोऽनन्तायेति—अत्र सत्यादिवाक्यं प्रत्यभिज्ञाप्यते अनन्तपदेन तस्य कूटस्थपदेन निर्विकारत्वाच्चिना सत्यपदस्य विपश्चिच्छब्देन ज्ञानपदस्य च प्रत्यभिज्ञानात् विविधं पश्यति इति विपश्चित् तस्मै नित्यासङ्कुचितसर्ववस्तुविषयकधर्मभूतज्ञानाश्रयायेत्यर्थः। पृषोदरा-दित्वाच्छब्दस्य चिसाधः एवमन्वेतनात् त्रिविधजीवेऽप्यस्य व्यावृ-त्तायेत्युक्तं भवति अनन्तायेत्यनेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्व रूपवस्तुपरिच्छेदराहित्यमप्युक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्ह-त्वञ्च सर्वान्तःप्रवेशेन तच्छरीरकत्वेन च, तत्र कथ-मणुस्वरूपजीवान्तःप्रवेशेन तच्छरीरकत्वं विभोः पर-मात्मनः सङ्गच्छते? इत्यत्राहुः—सूक्ष्मायेति "अणोरणीयान्" "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या सूक्ष्मादपि सूक्ष्म-त्वाज्जीवान्तःप्रवेशयोग्यायेति भावः। नन्वेवम्भूतं मां कथं केचिन्निमित्तकारणमेव वदन्ति केचिच्च जीवाभिन्नमित्यादीत्य-त्राहुः—नानावादानुरोधविरुद्धवादानुवृत्त्यावाच्यताय अनधिगत-वेदान्तवाक्यैकवाक्यानां विप्रतिपन्नबुद्धीनां तत्तद्वादानुरूपेणापि प्रतीतायेत्यर्थः। तत्र हेतुः वाच्यवाचकशक्तये वाचकाः तत्त-द्वादिप्रयुक्ताः विवक्षितार्थावबोधाः शब्दाः वाच्यास्तत्तच्छब्दविव-क्षिता अर्थाः, तत्र वाच्यशक्तिरूपस्थाप्य स्वयोग्यताक्षणा-वाचकशक्तिरूपस्थापकत्वलक्षणा तदुभयशक्तिनिर्वाहकत्वाज्ञाना-वादानुरोधायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवमपि केवलं शास्त्रयोनये शास्त्रं योनिः कारणं स्व-स्वरूपस्वभावाभिज्ञापकं यस्य तस्मै शास्त्रस्य भ्रमप्रमादविप्र-लिप्सादिपुरुषदोषसम्भावनां निराकुर्वन्त्यो विशिषन्ति—प्रमाणमूलाय प्रमाणं स्वप्रमिति साधनं शास्त्रं तस्य मूलाय तदाविष्कर्तृत्वेन तत्कारणाय तथा च स्मर्यते—

> अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
> आदौ वेदमयी नाम्ना यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥ इति.

श्रूयते च "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतदृ-ग्वेदः" इति. "ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत" इति च. प्रमाणमूलत्वासम्भावनां निराकुर्वन्ति कवये पूर्वपूर्वानुपूर्वीविशिष्टत्वेन शास्त्राविष्कारोपयुक्तसर्वज्ञ-युक्ताय न केवलं प्रमाणमूलाय अपि तु प्रमेयनिर्वाहकायापीत्याहुः—प्रवृत्ताय निवृत्ताय च उभयकर्मनिर्वाहकाय निगमायोपनिषज्ज्ञान-प्रवर्त्तकाय ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

कालाय भक्तकामधेनवे कालनामाय, कालाश्रयाय विश्वाय स्वाधीनप्रपञ्चाय तस्य विश्वस्योपद्रष्टे अध्यक्षाय तस्य कर्त्रे अवान्तरकारणाय प्रकृतेर्मूलकारणत्वं निवारयति—विश्वहेतव इति। प्रपञ्चस्य मूलकारणाय. "विश्वस्य तदधीनत्वाद्विश्वं विष्णु-रुदीर्यते" इत्यादिस्मृतेः। विश्वाय विराट्पुरुषाय तत्कर्त्रे विश्व-स्योत्पादनमायाप्रेरकाय इत्यादिरर्थो न युक्तः अप्रामाणिकत्वा-दिति ॥ ४१ ॥

विश्वस्य भगवदधीनत्वं विवृणोति—भूतेति। भूतानि पञ्च-मात्राः शब्दादयः इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्राणाः दश मनः सङ्कल्पविकल्पलक्षणा बुद्धिर्निश्चयहेतुः एषामाशयः स्थानम् आत्मा स्वभावो यस्य स तथा तस्मै "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च" इत्यमरः "स्थानेऽभिप्राय आशयः" इति यादवः। निर्गुणेन सत्त्वादिगुणजन्मरहितेनाभिमानेनाऽज्ञानेन गूढा अप्रका-शिता स्वात्मानुभूतिर्यस्य स तथा तस्मै ॥ ४२ ॥

अनन्ताय नित्याय सर्वगताय सूक्ष्माय इन्द्रियाऽविषयाय "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" इति श्रुतेः। कूटस्थाय शश्वदेक-प्रकाराय विपश्चिते सर्वज्ञाय निपुणबुद्धये वा नानावादानां सिद्धान्तानाम् अनुरोधाय अनुकूलवर्तमानाय वाच्योऽर्थः। तस्य प्रतिपाद्यत्वे योग्यत्वं वाच्यशक्तिः वाचकः शब्दः तस्यार्थप्रति-पादनसामर्थ्यं तद्रूपं यस्य स तथा तस्मै ॥ ४३ ॥

प्रमाणमूलाय प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिष्ठापकाय कवये सातिका-लदर्शिने शास्त्रं वेदः योनिर्ज्ञप्तिकारणं यस्य स तथा तस्मै "योनिः स्त्रीणां भगे स्थाने कारणे ताम्रके पणे" इति यादवः। "इदं कुर्यादिदं न कुर्यादिति विधिकर्त्रे "निर्देश-निर्देशकारणाय इदं कुर्यादिदं न कुर्यादिति विधिकर्त्रे "निर्देश-ग्रन्थयोः शास्त्रम्" इत्यमरः। प्रवृत्ताय प्रवृत्तिमार्गप्रवर्त्तकाय च सृष्टौ प्रवृत्ताय प्रलये निवृत्तायेति वा उभयेषां निगमाय मार्गाय विषयायेत्यर्थः। "अयनं पदवी मार्गः पथा च विनिगद्यते निगम" इति हलायुधः। वेदमूर्तये वा निश्चायकाय वा "निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे" इति यादवः ॥ ४४ ॥

नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च ।
प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥
नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ।
गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ॥ ४६ ॥
अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ।
हृषीकेश ! नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥
परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ।
अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रेऽस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कालाय कालशक्त्याश्रयाय कालावयवानां सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणे विश्वाय विश्वाभिन्नाय कार्यकारणयोर्भेदाभेदसम्बन्धात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" इतिश्रुतेः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्ट्रे तत्स्वरूपहेतुं तत्कर्त्रादिकमाहुः तत्कर्त्रे विश्वजन्मादिकर्त्रे निमित्तकारणमात्रपक्षनिराकरणायाहुः विश्वहेतवे विश्वस्य निमित्तकारणायोपादानकारणाय चेत्यर्थः । हेतुशब्दस्योभयविधकारणवाचकत्वात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतेश्च प्रधानकारणवादनिराकरणायाहुः तदुपद्रष्ट्रे विश्वोपद्रष्ट्रे सर्वज्ञाय विश्वतत्सृष्ट्यादिसमयाद्यनभिज्ञस्य प्रधानस्य तत्कर्तृत्वासम्भवात् ॥ ४१ ॥

समष्टिव्यष्टिदेहावयवसंयोगवियोगहेतुत्वेन स्तुवन्ति—भूतेति । भूतानि समष्टिव्यष्टिदेहगतान्याकाशादीनि मात्राणि शब्दतन्मात्रादीनि च उभयेन्द्रियाणि च प्राणस्य तस्य वायोरवस्थाविशेषत्वात्पृथङ्निर्देशः "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुः" इति श्रुतावपि पृथगेव तन्निर्देशः । आशयश्चित्तं च तेषामात्मने आश्रयाय उत्पत्तिस्थितिप्रवृत्त्यादि हेतव इत्यर्थः । ननु, समष्टिदेहे तेषामाश्रयः समष्टिजीवः व्यष्टिजीवश्च भवतु तदाश्रय इत्यत्र जीवानामात्मपरमात्मानुभूतिरपि स्वतो नास्ति कुतः ? पुनर्भूताद्याश्रयत्वमिति सूचयितुं जीवानुभूतिप्रदत्वेन स्तुवन्ति—त्रिगुणेनेति । त्रिगुणनिमित्तेनाभिमानेन देहाद्यभिमानेन गूढो देहे केनापि नियोजितः कश्चिदस्मीति किञ्चिद्विवेकरूपा ज्ञानानामात्मनां जीवानामनुभूतिर्यस्मात्तस्मै ॥ ४२ ॥

अनन्ताय महतोऽपि महीयसे सूक्ष्माय अणोरण्यणीयसे "अणोरणीयान् महतो महीयान्" इति श्रुतेः । कूटस्थाय सर्वजीवत्वेपि निर्विकाराय विपश्चिते सर्वज्ञाय इत्यत्वादन्यत्वनिर्गुणत्वैकत्वानेकत्वादिविषयान् नानावादान् वेदान्तवाक्यानि अनुरुणद्धि अविरोधप्रकारेणानुवर्तते यस्तस्मै "तत्तु समन्वयात्" (१।१।४) इति न्यायात् वाच्यानां तत्तद्वाक्यार्थानां वाचकानाम् तत्तद्वाक्यानाम् उपस्थाप्योपस्थापकत्वादिलक्षणाः शक्तयो यस्मात्तस्मै सर्वाऽभिधेयाभिधानशक्तिमूलायेत्यर्थः ॥४३॥

प्रमाणं शास्त्रं मूलं ज्ञापकं यस्य तस्मै वेदैकवेद्याय कवये शास्त्रयोनित्वं "शास्त्रयोनित्वात्" "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः" इति श्रुतेः । किञ्च, कुरु कर्म त्यजेति वेत्याद्युभयविधाय प्रवृत्ताय प्रवृत्तिबोधकाय निवृत्ताय निवृत्तिबोधकाय निगमाय धर्मार्थकामस्वरूपतदुपायबोधकतया बुभुक्षूणां मुक्तिस्वरूपतदुपायबोधकतया मुमुक्षूणां च हितकर्त्रे नमः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

कालरूप और कालशक्ति के आधार, काल के अवयव सृष्टि दिन मास वर्षादि के देखनवारे, विश्वरूप और विश्व के देखनवारे, विश्व के कर्ता और उपादान कारण ऐसे आप को नमः ॥ ४१ ॥

पंचभूत और उनकी तन्मात्रा अर्थात् भूतों की कारणावस्था, और दश इन्द्रियें और चार अन्तःकरण एतदात्मक जो आप तिन कों नमः । त्रिगुण अभिमान सों गूढ है स्वात्मानुभव जिनको ऐसे आप कों नमः ॥ ४२ ॥

अनंत सूक्ष्म कूटस्थ और विपश्चित् ऐसे, तथा नाना प्रकार के वाद जिनके अनुरोध सों प्रवृत्त हैं, ऐसे वाच्य (नामी) वाचक (नाम) रूप जो आप हैं तिन कूं नमः ॥ ४३ ॥

सब प्रमाणन के मूल, परमज्ञानी, तथा श्वासतें वेदन कों प्रकट करनवारे और प्रवृत्त निवृत्त निगमरूप जो आप तिन कों नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, अनावृत्तैश्वर्यत्वादेव चतुर्मूर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमन्ति—नमः कृष्णायेति श्लोकेन । रामाय सङ्कर्षणाय वसुदेवसुताय च वसुदेवशब्दितं शुद्धं सत्त्वं तत्र प्रकाशमानाय वासुदेवायेत्यर्थः । सात्वतामुपासकानां पतये सालोक्यादिनापालकाय एवं चतुर्मूर्त्तये कृष्णाय तुभ्यं नम इति ॥ ४५ ॥

कथं चतुर्मूर्त्तिरिति तदाहुः—नमो गुणप्रदीपायेति । गुणा अन्तःकरणानि तानि प्रदीपयति प्रकाशयतीति तथा तस्मै चित्ताद्यधिष्ठातृत्वेन चतुर्मूर्त्तिरित्यर्थः । ननु, तथाप्येकस्यैव कथं चतुष्प्रभव आहुः—गुणात्मच्छादनाय तैरेव गुणैरुपासकानां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथा तस्मै । ननु, व्याहर्तुमशक्यविहारश्चेत्कथं तर्हि तज्ज्ञानम् अत्राहु:—सर्वेति । सर्वैर्व्याकृता विवृता सिद्धिः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा स्वानुग्रहेण ज्ञापितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तस्मै । यद्वा, सर्वव्याकृतसिद्धये नामरूपात्मकं जगत्सर्वं व्याकृतं तस्य सिद्धिरुत्पत्तिर्येन स तथा तस्मै मुनये सर्वज्ञानाय मौनशीलिने असम्भावितभाषणशीलरहिताय ॥ ४७ ॥

परावरगतिज्ञाय कार्यकारणस्थितिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय सर्वेषामुपरिगताय अविश्वाय विश्वरूपो जीवरूपोऽस्यकस्मै "शरीरेषु प्रविष्टत्वाद्विश्वो जीव उदीर्यते" इत्यादिस्मृतिः तात्पर्यात् पुनरुक्तमाहु:—विश्वायेति । जीवस्य जगदन्तःपातित्वेऽपि चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यशङ्कानिवारणार्थं पृथग्जीवग्रहणं—

"जीवस्य तदधीनत्वाद्विश्वो विष्णुरिति स्मृतः ।
अस्योत्पत्त्यादिहेतुत्वाद्विश्वहेतुश्च कीर्तितः" ॥

इति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णाय रामाय च वासुदेवाय वसुदेवसुतायेति वासुदेवादिचतुर्व्यूहान्तरं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अव्याकृतविहाराय प्रपञ्चातीतलीलाय ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वैदिकप्रमाणप्रमेयरूपतामुक्त्वा तदनाविर्भूतमस्याविर्भूतं भगवन्तं चतुर्मूर्तिं तत्प्रकारयुक्तं निरूपयन्ति—नमः कृष्णायेति । कृष्णायेति कृष्णाय सदानन्दायेति स्वरूपमुक्तम् अवान्तररूपत्वमाह—ततो रामाय सङ्कर्षणाय वसुदेवसुताय वासुदेवाय चकारादस्य प्रद्युम्नरूपताऽप्युक्ता वसुदेव शब्दस्य शुद्धसत्त्वे वसुदेवे च सङ्केतात् प्रद्युम्नायानिरुद्धायेति चतुर्मूर्तिभिर्भगवानुक्तः सदानन्दो भगवान् चतुर्मूर्त्या चावतीर्णो यदर्थं तदाह—सात्वतां पतये नम इति । शुद्धसत्त्वानां परमवैष्णवानां पतिः भक्तिफलरूपो भक्तिप्रवर्तकश्च अतोऽनेन इत्थाऽनुकथा विष्णुभक्तिर्निरूपिता ॥ ४५ ॥

एवं तन्त्रन्यायेन भगवन्तं निरूप्य साङ्ख्ययोगादिभिः स्मार्तैर्निरूपितं भगवन्तं निर्णयेन निरूपयन्ति—नमो गुणप्रदीपायेति । भगवान् सगुण इत्यस्मायमर्थः गुणान् प्रकर्षेण दीपयति तत्प्रकाशनार्थमेव गुणान् स्वनिकटे स्थापयति ततो गुणान् प्रकाशयन् गुणानां माहात्म्यख्यापनाय गुणैरात्मनः छादनं येन गुणैरात्मानं छादितवान् गुणेषु स्वतेजो दत्त्वा स्वयं तिरोहितो जात इत्यर्थः । ततः पुनः कौतुकार्थं गुणानां या वृत्तयः चाक्षुषज्ञानादयः तैरुपलक्ष्यते इति तथा एवं सत्त्वरजस्तमोभावा उक्ताः नन्वेतदपि किमिति करोति तत्राह, गुणद्रष्ट्र इति । गुणानां द्रष्टा तान् दृष्ट्वा तेषामेवमुपकारं कृतवानित्यर्थः । तैः कृतस्तु स्वस्योपकारो नास्तीत्याह—स्वसंविद इति । स्वत एव संविद्यस्य न तस्य ज्ञानं कैश्चिदुत्पाद्यते कैश्चिन्नाश्यते वा अतो गुणानां सात्त्विकानन्दधर्माणां स्वयमेव तद्रूपेणाविर्भूतस्वरूपाणामुपकारार्थं सगुण इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं सगुणरूपत्वमुक्त्वा अज्ञेयं रूपं भगवत आह—अव्याकृतेति अव्याकृते प्रकृतिपुरुषरूपे विहारो यस्य अव्याकृतो वा केनाप्यज्ञातो विहारो यस्य अव्याकृतार्थं वा विहारो यस्य कपटमानुषभावं सम्पादयति यथा न कोऽपि जानात्विति तस्याव्याकृतत्वे प्रमाणमाह, सर्वव्याकृतसिद्धय इति । सर्वे ये व्याकृताः तत्त्वानि ब्रह्माण्डानि च तदन्तर्वर्त्तीनि च तेषां सिद्धिरुत्पत्तिर्ज्ञप्तिश्च यस्मात् अव्यक्तादीनि भूतानीति वाक्यात् अन्यथा व्याकृतोत्पत्तिर्न स्यात् कार्यस्य पूर्वावस्थातो वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् एवमुत्पत्तिपक्षं निरूप्य ज्ञप्तिपक्षं निरूपयति, हृषीकेश नमस्तेऽस्त्विति । हृषीकानीन्द्रियाणि तेषामीशः प्रवर्तकः प्रकृते भगवानेवं ज्ञापनार्थं स्वेन्द्रियाणि प्रवर्त्तयन्नुपस्थित इति साक्षात्तं नमस्यन्ति तादृशीं वाऽसक्तां प्रार्थयन्ति तस्याव्याकृतस्य ज्ञानं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह, मुनय इति । मननमेव तत्र हेतुः मुनयश्च द्रष्टारः तद्रूपो भगवान् किञ्च साधनान्तरमप्यव्याकृतस्य भगवतो ज्ञानं निरूपयन्ति मौनशीलिने इति मौनमेव शीलं सहजः स्वभावो यस्य उपरतायां वाचि किं ज्योतिरिति प्रश्ने अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिरिति वचस्युपरते प्राप्नोति वाक्याच्च तदेकं भगवत एवाव्याकृतं रूपं यत्रैव "यस्यामतं तस्य मतम्" इत्यादिवाक्यानि सम्बध्यन्ते शास्त्रार्थरूपश्चैको भगवान् पण्डितव्यवहार्यः ॥ ४७ ॥

तमाह—परावरेति । परे ब्रह्मादयः अपरेऽस्मदादयः तेषां सर्वेषामेव गतिं व्यवस्थां जानातीति शास्त्रेण ज्ञाप्यते यद्यपि तदेतादृशं भवतीति एवं बहिर्ज्ञानमुक्त्वाऽन्तर्ज्ञानमाह—सर्वाध्यक्षायेति । सर्वेषामध्यक्षः साक्षी अतस्तं प्रत्यक्षेण नमन्ति ते नम इति तेषां प्रतिपाद्यरूपं सङ्ग्रहेणाह, अविश्वायेति । विश्वव्यतिरिक्तः विश्वरूपश्च विश्वरूप एव सन् विश्वव्यतिरिक्तश्च यथा वृक्षः काण्डादिरूप एव सन् फलरूपोऽपि चकारादुभयरूपश्च अनेन केचन विश्वरूपं प्रतिपादयन्ति केचन तद्व्यतिरिक्तं कश्चनोभयं कश्चित्पुनरेकदेशिन इति किञ्च तद्दृष्टं तस्य स्वरूपस्य द्रष्टा त्वमेव अनेन अविश्वपक्षे प्रमाणमुक्तं विश्वपक्षेऽपि प्रमाणमाह, तस्य हेतव इति । तस्य विश्वकारणरूपोऽपि कारणात्मकस्यैव कार्यस्येति प्रमाणता एवं त्रिरोधमुक्त्वा चाश्रयाः क्रमादेतैरेवोक्ताः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वशास्त्रप्रतिपादितसारस्वरूपाणि तु तत्र त्वत्तारूपैरित्याहुः, नम इति । चकारादक्रूरसुताय च सात्वतां यादवानां शीरपाणिशूराणां पर्जन्यादीनां च पतये पालकाय ॥ ४५ ॥

यतस्तेष्वेव गुणानां प्रेमवश्यत्वादीनां प्रकर्षेण प्रकाशकाय तथा प्रकाशितेन प्रेमवश्यत्वगुणेन आत्मच्छादनाय अद्भुततिजैश्वर्याय तदपि त्वं भक्तिरस्यैव ज्ञातस्वरूप एव भवसीत्याहुः—गुणस्य भक्तवात्सल्यवशातिशयस्य वृत्त्या भक्ताधारणादिरूपया उपलक्ष्याय स्वयं भगवन्तं विना कोऽप्येवं न भवतीति ज्ञेयाय

त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान् प्रभो ! गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् ।
तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन् सतः समीक्षया मोघविहार ईहसे ॥ ४९ ॥
तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः ।
शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ५० ॥
अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ।
क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन् ! मूढस्य त्वामजानतः ॥ ५१ ॥
अनुगृह्णीष्व भगवन् ! प्राणांस्त्यजति पन्नगः ।
स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो गुणद्रष्ट्रे स्वभक्तस्य गुणमेव पश्यति दोषगन्धमपि यस्तस्मै अत एव स्वेषु भक्तेष्वेव संविदनुभवो यस्य तस्मै ॥ ४६ ॥

लीलापुरुषोत्तमस्य तत्र लीलामाधुर्याधिक्यमित्याहुः—अव्याकृतः अनिर्वाच्यत्वादव्युत्पादितो प्राकृतो वा विहारो यस्य तस्मै । यद्वा, न व्याकृतो विवाहादिव्यापाररहित एव विहारो यस्य सः सर्वेषां भक्तविशेषाणामेव व्याकृतानां तत्सेवोचितविशिष्टाकृतीनां सिद्धिर्यस्मात्तस्मै अत एव हृषीकेश भक्तसर्वेन्द्रियाकर्षक भक्तहीनेषु मुनये आत्मारामाय अत एव तेषु स्वाभीप्सितप्रार्थकेषु सत्सु मौनशीलिने न किमपि ब्रुवते तेभ्यः सुखं दुःखाभावं च न ददते ॥ ४७ ॥

यतः परेषामुत्कृष्टानां भक्तानाम् अवरेषां निकृष्टानामभक्तानां च गतिं प्राप्यं जानते सर्वाध्यक्षाय सर्वफलाध्यक्षत्वात् तत्तत्समुचितफलस्य दात्रे इत्यर्थः । कर्मफलदातृत्वेऽपि न तत्र कर्मसम्बन्धः यतोऽविश्वाय प्रपञ्चातीताय तदपि मायाशक्त्या विश्वाय समये विश्वं स्रष्टुं तस्य विश्वस्य द्रष्ट्रे तथैवास्य विश्वस्य हेतुं प्रधानं च चेतयितुं विकारयितुं वा तस्य द्रष्ट्रे "क्रियार्थोपपदस्य" इत्यादिना चतुर्थी ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदरूपत्वेन नत्वा वेदवेद्यचतुर्मूर्त्तित्वेन नमन्ति—नम इति । सात्वतामुपासकानां पतये परवासुदेवाय वसुदेवसुताय वसुदेवापत्यतयापि वासुदेव इति प्रसिद्धाय एवम्भूताय कृष्णाय व्यूहाङ्गिने नमः अङ्गमूर्त्तीर्नमस्यन्ति रामाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय च नम इति ॥ ४५ ॥

अथ मुमुक्ष्वन्तःकरणशुद्ध्यादिहेतुत्वेन बुभुक्ष्वन्तःकरणं प्रदीपयति—तथा तस्मै अत एव गुणवृत्तिभिः उपलक्ष्याय ध्यानेन लक्ष्याय अत एव स्वकीयानां ध्यातॄणां मुमुक्षूणां संवित् स्वस्वरूपगुणादिविषयकं ज्ञानं यस्मात्तस्मै अत एव गुणद्रष्ट्रे स्वकीयानां स्वविषयकान्तःकरणसाक्षिणे किञ्च, गुणेश्वरमानं जीवात्मानं बुभुक्षुर्जीवमाच्छादयति स्वध्यानपराङ्मुखं करोतीति तथा तस्मै च इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नित्यलोकविहारित्वेन नमन्ति—अव्याकृतविहाराय नित्यलोकविहाराय नमः अनित्यलोकहेतुत्वेन नमन्ति—सर्वव्याकृतिसिद्धये नमः सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन नमन्ति—हृषीकेश नमस्तेऽस्त्विति । लोकशिक्षायै मुनये मननकर्त्रे मौनशीलिने असम्बद्धवचनवर्जिताय च नमः ॥ ४७ ॥

परावरगतिज्ञाय मुमुक्षुबुभुक्षुमार्गविदे सर्वाध्यक्षाय सर्वाधिष्ठात्रे कार्यस्य कारणं विना स्वरूपतस्थित्यादभावात् विश्वाय विश्वाभिन्नाय कारणस्य कार्यावच्छिन्नत्वाभावात् अविश्वाय विश्वभिन्नाय च नमः । नन्वेवंविधं विश्वहेतुत्वं प्रधानादेर्योग्यम् इत्यत्रानीशत्वाद्विश्वहेतुत्वासम्भवात् "तदैक्षत बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो विश्वद्रष्टा भवानेव विश्वहेतुरित्याहुः—तद्द्रष्ट्रेऽस्य च हेतवे इति । "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [१ । १ । ५] इति सूत्रमात्राऽनुसन्धेयम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

रामरूप कृष्णरूप वासुदेव और प्रद्युम्न स्वरूप अनिरुद्धरूप तथा यादवनके अथवा पञ्चरात्रनिष्ठ भागवतन के पति जो आप तिनकूं नमस्कार हो ॥ ४५ ॥

गुणनके प्रकाश करन वारे, गुणनसों आपे को छिपावन वारे, गुणनकी वृत्तिसे जानवे योग्य, गुणन के देखनवारे, और स्वयं प्रकाश ज्ञानवारे ऐसे आपकूं नमः ॥ ४६ ॥

नहीं विचारमें आवे विहार जिनको और जगत् के नामरूपविभाग करवेकी सिद्धि जिनके आधीन, इन्द्रियनके नियंता मुनिव्रत धारण करन वारे सदा मौनको स्वभाव जिनको ऐसे आपको नमः ॥ ४७ ॥

पर अवर गतिके जानिवे वारे सब के अध्यक्ष, विश्व स भिन्न और स्वयं विश्वरूप विश्वके द्रष्टा और उपादान कारण एसे आपको नमस्कारहो ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तावदष्टानुभोवनेन नमस्कारैश्च भगवन्तं प्रसाद्येदानीं त्वदधीनानां प्राणिनां कोऽपराध इत्यादयवकाः प्रार्थयन्ते

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

त्वं हीति अस्य लोकस्य जन्मादि त्वमेव अकृताऽकरोः ततश्च तांस्तान् संस्काररूपेण सतः स्वभावान् घोरत्वादीन् प्रतिबोधयन्नी- हसे क्रीडसि। यद्वा, अस्य जन्मादीन्त्वमीहस इत्यन्वयः। कथ- म्भूतः? अकृतानादिर्या कालशक्तिस्तां धारयतीति तथा अन्यत् समानम् ॥ ४९॥

अतस्तस्य तवैवामूस्तनवस्तन्वन्त इति तनवः क्रीडोपस्काराः तथापि तवाधुना शान्ताः प्रियाः कुतः सतां धर्मपरिपालने- च्छया इहतः प्रवर्तमानस्यातस्तानवितुं स्यातुः स्थितस्य ॥ ५० ॥

एवं तवाप्रियाचरणाद्यपराधस्तर्हि सोढव्य इति ॥ ५१—५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नन्वस्य को दोषः सर्वत्वदानुमेवेश्वरस्येत्याशङ्क्याहुः, त्वामिति पञ्चभिः। हि एव हे विभो, सर्वेश्वर। अनीहः तत्तदभि- लाषशून्य एव त्वमीहसे करोषि नन्वेतद्विरुद्धं तत्राहुः—सत इति। तत्र जन्मनि सतः प्रकृतिलीनप्राचीनकल्पगतसाधकभक्त- जनस्य समीक्षया तदुद्बोधनाय तं द्रष्टुमेव कृतेन प्रकृतीक्षणे- नेत्यर्थः। स्थितौ जन्मनश्चोऽवतीर्य तमेव सम्यक् कृपापूर्वकं साक्षादवलोकितुमित्यर्थः। संयमे तमेवाखिलक्ष्यापि समीक्षितु- मित्यर्थः। "भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इति पाद्मात् तत आनुषङ्गिकतयाऽन्येषामपि तत्स्यादिति भावः। ननु, यद्यपि समीक्षाऽत एवोद्बुध्यन्तां तत्राहुः—अमोघविहारः यथा कथ- ञ्चिदपि तत्सम्बन्धस्याव्यर्थत्वादित्यर्थः। तेषामप्युद्बोधने युक्तिः अकृतकालशक्तिधृक् कालस्वरूपया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः। तया गुणैरुपलक्षितान् स्वभावान् प्राचीनकर्मसंस्कारान् प्रति बोध- यसीति तस्मात् तथा कृतकर्मणोऽस्यैव दोषः न तु तव ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्य इति न्यायादिति भावः ॥ ४९ ॥

यस्मादेवं स्यात् तस्मात्तस्यैव त इत्यादि त्रिलोक्यां वर्त- मानाः सर्वा एवेत्यर्थः, अशान्ता घोराः उत अपि मूढयोनयोऽपि हि निश्चये विशेषतस्त्वधुना शान्ता इत्यादि एवमपीदृगनुष्ठानु- ग्राहकस्य तव परमकारुण्यमेव तादृशेऽपि त्वत्स्वपराधिनोऽस्य परमपामरत्वमेवेति भावः। ते इत्यस्य वाक्यभेदाच्च पुनरुक्ति- दोषः मध्यमं तु ते एवं शान्ता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ५० ॥

अतस्तथा क्षन्तुं युज्यत एवेत्याहुः—अपेति। भर्त्रा पोष्टृत्वात् पितृतुल्येन स्वप्रजाकृतोऽपराधः सकृदपि सोढव्यः सोढुं योग्यः तस्मात् क्षन्तुमित्यादि त्वन्तु शान्तात्मत्वात् सर्वथा क्षन्तुमर्हसी- त्यर्थः। किञ्च, मूढस्य तामसजातिस्वभावेन ज्ञानहीनस्य अत एव त्वामजानतः त्वदद्भुतलीलादिदर्शनेनापि त्वां ज्ञातुमशक्नुवतः यद्वा सकृदपि यो भर्त्ता तेनापि त्वं तु आष्टृत्वादिना नित्येश्वरः किमुतेति ॥ ५१ ॥

किं वक्तव्यं क्षमा कार्येति अनुग्रह एव कर्त्तुं योग्य इत्याहुः— अनुगृहाणेति। कुतः? भगवन्, हे परमकृपालो! यद्वा, हे सर्वज्ञेति! निजकारुण्यमहिमानं स्वमायावैभवं च तत एव जीवाना- मस्माकं दैन्यं च त्वं जानास्येवेत्यर्थः। एतदेवाविलम्बेनेत्याहुः— प्राणानिति। यद्वा, "अन्नं हि प्राणिनां प्राणा" "आर्त्तानां शरणं त्वहम्" इत्यादिनिजप्रतिज्ञां स्मरस्वेवेत्यर्थः। आर्त्तत्वं दर्शयन्ति— प्राणानिति। अहो बत न क्रियतां वास्मिन्ननुग्रहः अस्माकमवश्यं कर्त्तुमुपयुज्यत इत्याहुः—स्त्रीणामिति। साधुभिः शोच्यानां जात्यैव स्वातन्त्र्याद्यभावात् इति परमदैन्यं दर्शितम् यद्वा, साधु यथा स्यात् पुनरनपराधत्वादिसम्पादनेनेत्यर्थः। पतिरेव प्राणाः जीवनं प्रकर्षेण शरीराक्षतत्वादिना च दीयताम् ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अनीहः सङ्कल्पातिरिक्तव्यापारशून्यः अकृतकालशक्तिधृक् अनादिकालाख्यशक्तिधृक् ॥ ४९ ॥

अमरा देवादयः शान्ताः सत्त्वप्रचुराः अशान्ताः रजः- प्रचुराः ॥ ५०—५१ ॥

पतिरेव प्राणाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवं शरण्यत्वोपयुक्तगुणविशिष्टं स्तुत्वाऽथ "अविज्ञाताः कुमा- रकाः" इति भूत्युक्तरीत्या त्वत्कुमारप्रायस्य त्वच्छरीरभूतस्यास्म- द्भर्तुः कदाचिदननुकूलस्य स्वशरीरस्येव स्वपुत्रस्येव चापराधः करणकलेवरादिप्रदानेनाखिलजीवोज्जिजीवयिषया सर्वजगदुदय- विभवलयलीलेन सर्वशरीरेण विपुलापराधवत्त्वेऽपि किञ्चिदानु- कूल्ययुक्तजीवोज्जिजीवयिषया कृतावतारेण त्वया सोढुमुचित इति क्षमापयन्त्यस्तावद्भर्तृप्राणरक्षां कैङ्कर्यं च प्रार्थयन्ते—त्वामिति पञ्चभिः। हे विभो! त्वं ज्ञानादिकालाख्यशक्तियुक्तः अनीहः सङ्कल्पेतर- व्यापारशून्यः अनेन "अक्लिष्टश्रम एव सृजत्यसौ" इति वचनार्थोऽभि- प्रेतः गुणैः रजस्सत्त्वतमोभिरस्य जगतो जन्मस्थितिलयान् कुर्व- न्निति शेषः। तत्स्वभावान् रजस्तमस्तदुभयस्वभावानपि सतो जीवान् समीक्षयानुग्रहगर्भया दृष्ट्या दृष्ट्वा प्रतिबोधयंस्तावत् दयहेतवे प्रबुद्धान् कुर्वन् अप्रतिहतजगद्व्यापाररूपविहारस्त्वमीहसे यद्वा, समीक्षया त्वं "बहुस्यां प्रजायेयेति" इत्युक्तया सङ्कल्पात्मिकया दृष्ट्या अनीहस्तद्व्यतिरिक्तव्यापारशून्यः प्रलयदशायां तत्तत्- स्वभावान् तत्तत्कर्मवासनात्मकस्वभाववशयुक्तान् सङ्कुचितज्ञानान् असत्प्रायान् सतो जीवान् प्रतिबोधयन् स्वाराधनोपयुक्तकरणकले- वरादिप्रदानेन विकासितज्ञानान् कुर्वन् एवंविधं महोपकारं कर्तु- मिति भावः। अप्रतिहतजगद्व्यापारात्मकविहारोऽस्य जगतो जन्मा- दीन् ईहसे चेष्टसे करोषीति यावत् तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन्नित्य- नेन सर्वजीवसाधारण्येन तादृशकमहोपकारैकशीलत्वं सूचितम् एवमपराधानवेक्षणेन केवलमुपकारैकशीलस्य तव कियानयमप- राध इति भावः ॥ ४९ ॥

जन्मादीनि ईहस इत्यनेन सर्वजीवान् प्रति तस्य पितृस्थानी- यत्वं सूचितं किञ्च तस्यैव प्रतिबोधयतोऽस्य जन्मादीनि ईहमा- नस्य ते तव त्रिलोक्याममूः सर्वाः शान्ताः सात्त्विकाः अशान्ताः राजस्यः मूढयोनयस्तामस्यश्च प्रजास्तनवः देहाः आधेयाविधेयाः शेषाश्चेत्यर्थः। सर्वा अप्यनुग्राह्या एवेति भावः। ननु, सर्वासामनु- ग्राह्यत्वे जगद्व्यापारीच्छेऽपि प्रसङ्गस्तत्राहुः, यद्यप्येवं तथापि इयान्ः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थितिकर्तुस्त एव सतां धर्मपरिपालनेच्छया ईहतः प्रवर्त्तमानस्य कृतावतारस्येति यावत् ते तव शान्तास्तनवः अवितुं रक्षितुं प्रिया इष्टा हि सदा सफलजन्मसु सापराधा अप्यधुनाऽपराधविरिरंसवः प्रियाः अतोऽस्यानुग्राह्यत्वेऽपि न जगद्रक्षापारोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ ५० ॥

अतोऽयं यावच्छान्ति दण्डितोऽप्यधुनोपशान्तः पुत्रवत् सोढव्य एवेत्याहुः—अपराध इति । भर्तुरस्मद्भर्तुरपराधः सकृत् सोढव्यः इतः परं पुनरपराधः कृतश्चेन्न सोढव्यः इत्यभिप्रायेण सकृदित्युक्तिः स्वप्रजाकृतः स्वपुत्रकृतश्चास्य सोढव्य इत्यर्थः । अनेन भगवतः पितृस्थानीयत्वं सर्वजीवानां पुत्रस्थानीयत्वञ्चाभिप्रेतं किञ्चाज्ञानकृतोऽपराधः क्षमापणेन सह्य एव सर्वेषेति लोकपरिपाटीमभिप्रेत्याहुः—क्षन्तुमर्हसीति । अधुना त्वयि शान्त्या भवितव्यम् इत्यभिप्रायेण शान्तात्मन्निति संबोधनं, यद्वा, कृतापराधेष्वप्यधुना शान्तेषु त्वदानुकूल्योपयुक्तशान्तिमत्स्वात्मा अनुग्रहप्रवणो मनो यस्य तथाभूतेति संबोधनं मूढस्यात एव त्वामजानतः क्षन्तुमर्हसि अपराधमिति विभक्तिविपरिणामेनानुषङ्गः प्रकृतत्वाच्छेषो वा ॥ ५१ ॥

हे भगवन् ! अयं पन्नगः सर्पः प्राणांस्त्यक्ष्यति अनुगृह्णीष्व साधुशोच्यानां साधुभिर्दयनीयानां स्त्रीणामस्माकं पतिरेव प्राणाः स प्रदीयताम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रातिस्विकजीवाभीष्टदातृत्वाच्चद्रष्ट्रष्टा इति । प्रपञ्चस्य मूलकारणं हरिरित्युक्तं तत्स्पष्टयितुमाह—त्वं हीति "सत्यधर्मा सत्यकर्मा" इति श्रुतेः । अमोघविहारस्त्वम् अत एवानीहोऽक्लिष्टकर्मा त्वं सत्त्वादिगुणैरस्य जगतो जन्मादीनीहसे हि यस्मात् "देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा" इति श्रुतेः । तस्मात्तव सत्यप्रपञ्चस्रष्टृत्वस्वभावात् समीक्षया स्वप्रज्ञाने न नोऽस्मान्प्रतिबोधयस्यतोऽयमः । यथा तव जगत्स्रष्टृत्वं स्वभावस्तथाऽस्मत्प्रतिबोधनमपि स्वभावोऽस्तीत्याशयः । लोके स्वरूपशक्त्यभावाद्दराद्दिना मायया वाऽन्यसद्भावेन वा अमेण कर्तृत्वं न तथा तवेत्याशयेनाह—अकृतेति । कालः कारणं ज्ञानं वा अकृतावरादिना नान्यनिमित्तं स्वरूपमिति यावत् एवंविधां शक्तिं धारयसीति स्वरूपभूतज्ञानक्रियाशक्तिधर इत्यर्थः तदुक्तं "हरेः स्वरूपशक्तिर्या कालशक्तिरुदीर्यते । सदा सर्वगुणात्मत्वात्" इति यथा स्वाधीनत्वात्सत्त्वादिगुणैः सृष्टिं करोषि तथा स्वनियन्तृदुर्गावायुभ्यां संहारस्थिती करोषीत्याशयेनोक्तम् अकृतेति तयोरपि कालाधीनत्वेन कालशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः "दुर्गावाय्ववरा ततः"—

> "सर्वसंहारकारित्वाद्वायुः सर्वस्य जीवनात् ।
> कालाभिमानिनावेतौ दुर्गावायुश्च कीर्तितौ ।

इति च ॥ ४९ ॥

विश्वावेत्यादिना हरेर्जगदात्मकत्वमुक्तमिति मन्वानाशङ्कानिरासाय स्थावराज्जङ्गमस्य पृथक्कृत्य ऐविध्यकथनेन मिथोऽपि भेदस्तात्त्विक इति दर्शनार्थं तस्य भगवत्प्रतिमात्वेन तत्तनः स्तवनेन हरेरतिशयिता प्रीतिर्भवतीति भावेनाहुः—तस्यैवेति । यस्त्वं "नमस्तुभ्यं भगवते" इत्यादिना प्रसक्तस्तस्य ते तवैवामूस्तनवः प्रतिमास्थानीयाः शान्ता अशान्ता मूढयोनय इतीति यास्त्रिधा भिन्ना अमूरित्यर्थः । त्रिलोक्यां जङ्गमसंज्ञा इति शेषः अत्रापि तारतम्यमस्तीत्याहुः शान्ता इति सुखान्तं सुखस्वभावमेवाप्नुवन्तीति यत् तस्मात् शान्ता देवाः सतामभ्यवितुः ते तव प्रियाः "परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति" इति श्रुतिः । प्रियस्यापि तारतम्यविशेषद्योतको हिशब्दः प्रियं द्विविधम् अन्तर्बहिश्चेति तत्रान्तः प्रियाः सन्तः बहिः प्रिया असन्तः अत्रापि कश्चन विशेषः संहारहेतुत्वादसन्त इष्यन्तः प्रिया इव स्थितिहेतुत्वात्सन्तो विशेषान्तः प्रिया इत्यतोऽधुनेति विशेषणं तदुक्तं "अन्तः प्रियं बहिश्चेति द्विधा प्रियमुदाहृतम्" इत्यादि देवादीनां शान्तत्वादिकं "सुखान्तं प्राप्नुयुर्यस्माद्देवाः शान्ता उदीरिताः" इत्यादिस्मृतिसिद्धम् अशान्ताः मानुषाः प्रोक्ता मूढयोनयोऽसुरा इत्यर्थः । अवनादिकर्म प्रवर्तनं च प्राणमुखेन स्याहुः, स्थातुरिति । कर्मप्रवर्तनार्थं सर्वशरीरेषु स्थातुरीहतः "ईह चेष्टायाम्" इतिधातुः चेष्टकत्वमीहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं अवनशब्दस्यापि तदेवात ईहतः प्राणस्य सकाशात् कर्मपरीप्सया कर्मपालनेच्छया पालनं प्रवर्त्तनं तदिच्छया प्राणस्य सकाशात् कर्मप्रवर्तनामिच्छति भगवानित्यतः स महाविभुरित्यर्थः तदुक्तं "वायोः सकाशाज्जगतः प्रवृत्तिं कामयत्यजः" इत्यादि "प्राणस्य प्राणम्" इति श्रुतिश्च शब्दगृहीता ॥ ५० ॥

सोढव्यः क्षन्तुमर्हसीति द्विवचनमादरार्थं स्वचापल्यप्रकटनार्थं च शान्तानां देवानामात्मन् स्वामिन् मूढस्येत्यस्य विवरणं त्वामजानत इति ॥ ५२—५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्वस्य को दोषः ? सर्पत्वदातुर्ममैवेश्वरस्येति चेदित्यत आहुस्त्वमिति पञ्चभिः । हि एव हे विभो ! सर्वेश्वर अनीहस्तत्तदभिलाषशून्य एव त्वमीहसे करोषि नत्वेतद्विरुद्धं तत्राहुः सतः प्रकृतिलीनप्राचीनकल्पगतः साधकभक्तवृन्दस्य समीक्षया तदुद्बोधनाय तद्दृष्टमेव कृतेन प्रतीक्षणेनेत्यर्थः । "भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इति पाद्मात् तत्र आनुषङ्गिकतयाऽन्येषामपि तत् स्यादिति भावः । तस्मात्तथा कृतकर्मणस्त्वैव दोषो नतु भवेदिति भावः ॥ ४९—५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वरूपेण नत्वा विज्ञापनार्थं प्रथमतोऽस्यापराधस्तथा नास्तीति वक्तुं त्वमेव सर्वस्वभावानां बोधक इत्युपपादमाहुः—त्वं हीति । त्वमेव हि अस्य जगतः जन्मस्थितिसंयमान् गुणैरकल कृतवान् स्वयमनीह एव चेष्टामकुर्वन्नेव तादृशस्य करणे हेतुमाह, कालशक्तिधृगिति । कालशक्तिं बिभर्तीति यदैव भगवता कालशक्तिरधिष्ठिता तदैव गुणक्षोभं करोति सिंहासनस्थितपुत्रिकावायुमिव ततः सर्वाण्येव कार्याणि भवन्ति गुणा उपादानं कालो निमित्तं स्वभावो नियामकस्तमाह—यथास्वभावान् प्रतिबोधयसीति । तस्य तस्य वस्तुनः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वभावाः तत्तत्कार्यनियामकाः तेषां प्रतिबोधश्च कालेनैव क्रियते स्वभावान्तःस्थितस्वरूपेण वा एवं कुर्वन् सतः समीक्षया ईहसे लीलां करोषि तव कार्यद्वयम् अनवतीर्णेन अन्तरे समारूढे कालशक्तिगुणाः स्वभावश्चोद्भूता भवन्ति ततः सर्वमेव जगद्भवति परमनेकविधं तस्मिन्नपि च जगति सतः सर्वस्यैव सन्मार्गस्य सतां च समीक्षया परिपालनपूर्वकसख्यतावेक्षया लीलां च करोषि तेन च तेषां सर्व एव पुरुषार्थाः सिद्धा भवन्ति जगच्च रक्षितं भवति न च पुनः पुनः कर्त्तव्यं पतति तत्र हेतुमाहुः—अमोघविहार इति । न मोघो व्यर्थो विहारो यस्य अनेनोभयत्रापि हेतुरुक्तः ॥ ४९ ॥

अस्य दुष्टस्वभावत्वे भगवतश्च शिक्षकत्वे हेतुमुक्त्वा कार्यमाहुः—तस्यैव ते ऽमूरिति । यदा भगवान् स्वार्थमेव सर्वं करोति तदा सर्वाण्येव शरीराणि भगवल्लीलौपयिकत्वात् भगवत्तनवो भवन्ति ते च त्रिविधा शान्ताः सात्त्विका अशान्ताः राजसा विक्षिप्ताः मूढयोनयोऽपि तामसास्तथैव तनवः द्वितीयसर्गप्रकारोऽत्रोपयुज्यते दैत्यांशानां तत्रैवोपकार इति मूढयोनिषु तथात्वमनुचितमित्याशङ्क्य तत्रेत्युक्तं तथा सति कथं भगवदवतारलीला तत्राहुः—शान्ताः प्रियास्त इति । अधुना ऽवितुः पालकस्य धर्मपरीप्सया धर्मरक्षेच्छया आवितुः स्थितिच्छोः शान्ता एव सात्त्विका एव प्रियाः नत्वतिरिक्ता उभयविधाः ते हि नाशकाश्च उत्पादका अप्यनभिमता अधिकभारजनकत्वात् नाशकास्तु विरोधिन एव अनेनोभयमपि कार्यमुक्तम् ॥ ५० ॥

तथाप्यस्यापराधः सोढव्यः इत्याहुः—अपराध इति । यद्यपि साम्प्रतमन्याभिनिवेशः तथाप्यस्मदादीनामपि भवानेव पतिः अतः अनवसरे कार्यकरणादपराधः सोऽपि सोढव्यः स्वस्यैव प्रजाभिः पालनीयाभिः कृत इति अन्यथा पालकत्वं न स्यात् कार्यनिर्वाहार्थं च सकृदेव सोढव्यः ज्ञापनार्थः स्वस्य प्रजाभिः कृतः पुनरपराधे ज्ञात्वा करणान्मारणमेवोचितं विरोधित्वात् अत एव क्षन्तुमर्हसि क्षमायामुपायान्तरमप्याहुः, शान्तात्मन्निति । शान्त आत्मा यस्य सत्त्वनिधानत्वात् क्षोभाभावात् दण्डेन कार्यस्य सिद्धत्वादग्रे प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च सोढव्यः तत्त्वज्ञानात् कृतमिति कथमवगन्तव्यं ? ज्ञातकरणपक्षे तु सकृदपि न सोढव्य इत्याशङ्क्याहुः मूढस्येति स्वभावत एवायं सर्पयोनिस्तामसः अतो मौढ्यात् न त्वां जानाति अज्ञानात् कृतमकृतप्रायम् ॥ ५१ ॥

क्षमायां यत्कर्तव्यं तदाहुः—अनुगृह्णीष्वेति । अनुग्रहः कर्त्तव्यः नन्वनुग्रहे को हेतुस्तत्राह, भगवन्निति । तवैव गुणो हेतुभूतो नत्वस्य तर्हि सर्वत्रैव प्रसादो भवेदित्याशङ्क्य निमित्तमाहुः, प्राणांस्त्यजतीति कृपावसरोऽयं यथा कृपायां मत्स्यादिर्हेतुः एवं समयोऽपि अत एव ग्रहणादिकाले सेवारहिताथापि यथा दीयते तथा कृपा विधेयेत्यर्थः । पन्नग इति जीवमात्रमिस्वल्पता दयायां हेतुः नन्वल्पत्वादेव किमनेन जीवितेनेत्याशङ्क्याहुः—स्त्रीणामिति । स्त्रीणामस्माकं पतिरूपोऽयं प्राणाः प्रकर्षेण दीयतां स्त्रीणां प्राणास्त्वा सर्वथा कर्त्तव्येति । ननु, स्त्रियोऽपि दुष्टाः "शाला-वृकाणां हृदयान्येता„इति श्रुतेः । इत्याशङ्क्याहुः—साधुशोच्यानामिति । सत्यं दुष्टाः स्त्रियः परं स योनिदोष एव न तु जीव-दोषः अतः साधवस्तं जीवं शोचन्ति कथमयं स्त्रीशरीरे पतित इति अत्र सर्वदा भयं पराधीनता दुःखभावश्च भवांश्च साधूनां परिपालकाः अतस्तेषां शोकाभावायास्मत्प्राणा रक्षणीया इति भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वसृष्ट्या प्रधानं चेतनयुक्तं विकृतं च कृत्वा मम किं फलमिति चेत्तत्राहुः—त्वमिति । सतः प्रधानस्य समीक्षया अस्य विश्वस्य पूर्वकल्पान्ते तत्रैव लीनस्य तत्तत्स्वभावान् तांस्तान् संस्काररूपेण सतः स्वभावान् घोरत्वादीन् प्रतिबोधयन् जन्मादीन् गुणै रज आदिभिः ईहसे करोषि गुणानां कर्तृत्वस्य त्वय्युपचाराद्वस्तुतस्तु त्वमनीहः अकर्ता क्षणादियां कालशक्तिस्तां धारयतीति सः एवञ्च प्रधानगत ईक्षणरूपस्तव विहारोऽमोघः ॥ ४९ ॥

केनाभिप्रायेणैवं स्तुध्वे इति चेत् तत्राहुः—तस्यैव पूर्वोक्तलक्षणस्य तव विश्वहेतुत्वाद्विश्वरूपस्य अमूः शान्ताद्यास्तनवः शान्तादिस्वभावान् त्वमेव प्रतिबोधयसि चेत्तत्र घोरस्वभावोऽयं कालियःस्वस्वभावं क्रौर्यं कथं त्यक्तुं शक्नोत्विति भावः तथापि तवाधुना शान्ताः प्रियाः कुतः ? सतां धर्मपालनेच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्य अतस्तानवितु स्थातुः स्थितस्य ॥ ५० ॥

अतः शान्तलोकविप्रियकारित्वलक्षणोऽस्यापराधोऽभूदेव स च सकृत् सोढव्य इति अधुना दण्डयित्वा शिक्षितोप्ययं त्वदीयशान्तजनेषु यदि पुनरप्यपराध्यति तदा न सोढव्य इति भावः । क्षन्तुमर्हसीत्यर्थपौनरुक्त्यमतिवैयग्र्यव्यञ्जकं क्षन्तुमिममपराधमिति शेषः । शान्तात्मन्निति क्षन्तृत्वे हेतुः मूढस्याजानत इति क्षन्तव्यत्वे हेतुः ॥ ५१ ॥

ननु, चिकित्साऽस्य साऽधैव कृता रोगो गत एव किन्तु रोगशेषदूरीकरणार्थं सप्ताष्टाः पार्ष्णिप्रहारा अवशिष्यन्ते तेषु सत्स्वतिर्दीनतामित्यत आहुः—अनुगृह्णीष्वेति । सदोषस्त्वोऽनुग्रहामृतप्रदानेनैव नाशनीयो न तु दण्डतीव्रौषधपानेन यतोऽसौ सम्प्रति प्राणांस्त्यजति । ननु, त्यजतु प्राणान् किमनेन विगीतेन सर्पकलेवरेण अतः परं दिव्यदेहो मद्भक्त एव भविष्यति तत्राहुः—स्त्रीणामिति । सुन्दरीणामस्माकं वैधव्ये सति कश्चिद्दुर्नयः पापिष्ठः सर्पो बलात् कामयिता भविष्यतीत्यतः शोच्यानामस्माकमर्थमेव सम्प्रत्युत्पन्नवैष्णवताकत्वात् प्राणः स्नेहार्पणीभवन् प्राणतुल्यः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेवोपपादयति—त्वमिति । हे विभो सर्वगत ! प्रकृतकालशक्तिमनादिकालाख्यशक्तिं धारयतीति तथा अनीहः—अपूर्णत्वरागित्वव्यापारित्वादिदोषावहचेष्टाशून्यस्त्वं तेषां तेषां सृज्यानां सतः सूक्ष्मरूपेण सत्यानेव स्वभावान् समीक्षया प्रतिबोधयन् स्वशक्तिगुणैः अस्य विश्वस्य जन्मादीन् समीहसे इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

ननु, विश्वरूपः सर्वगतः सर्वहेतुश्चाहमेव चेत्तर्हि निग्रहानुग्रहौ निर्विषयौ भवतः नेत्याहुः यद्यपि तस्यैव विश्वरूपस्य सर्वहेतोः सर्वगतस्य ते शान्ताः सात्त्विकाः अशान्ताः राजसाः

विधेहि ते किङ्करीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ।
यच्छ्रद्धयाऽनुतिष्ठन् वै मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान् समभिष्टुतः ।
मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥ ५४ ॥
प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिम् ।
कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन् दीनः कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥ ५५ ॥
वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ।
स्वभावो दुस्त्यजो नाथ ! लोकानां यदसद्ग्रहः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मूढयोनयस्तामसाः अमूः प्रजाः तनवो देहाः तथापि ते तव ये सन्तस्तेषां सतां धर्मपरीप्सया धर्मपालनेच्छया अधुना देहतस्तांस्त्रावितुं स्थातुः स्थितस्य ते शान्ताः प्रियाः अनुग्रहविषयाः तामसा राजसास्तु दण्ड्या एवेति भावः ॥ ५० ॥

एवं चेदसौ तमोजनिर्दण्ड्य एवेति प्राप्ते प्रार्थयन्ते अपराध इति त्रिभिः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आप कछु चेष्टा न करके या जगत के उत्पत्ति स्थिति संहार कों अपने गुणन सों करो हौ, कालशक्ति कों आश्रय करके केवल अपनी सङ्कल्परूप इच्छा सें तीन२ वस्तुन के स्वभावन को प्रबोध करत अमोघ विहार धारे आप क्रीडा करौ हौ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा रुद्र आदि जो तीन मूर्त्ति हैं सो आपही की ये शान्त घोर और मूढ तीन प्रकार की तनु हैं । परन्तु धर्म की रक्षा के निमित्त चेष्टा करनवारे या समें सज्जनन की रक्षा के निमित्त पालक रूप धारण करन वारे ऐसे शान्त मूर्त्तिजो आपही तिन कूं शान्त पुरुषही प्रिय लगें हैं ॥ ५० ॥

हे भगवन् ! आप अनुग्रह करो अब यह पन्नग (सर्प) प्राणन कूं छोडे है, सज्जनको शोचिवे योग्य जो हम स्त्रीजन हैं तिन सबन कूं आप पति रूप प्राण देवे कूं योग्य हौ ॥ ५१ ॥

जो प्रजा को पालक स्वामी है, वाकूं अपनी प्रजा को एक बार को कियो अपराध अवश्य सहनो योग्य है, तासों हे शान्त स्वरूप ! आप कूं नहीं जानन वारे या मूढ के अपराध कूं आप क्षमा करवे योग्य हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

युष्मदनुग्रहेऽस्माकं मृत्युरेवेति चेत्तत्राहुः-विधेहीति । त्वदाज्ञया भाविनी नाशामिति भावः ॥ ५३—५५ ॥

यदसद्ग्रह इति यतः स्वभावोऽसद्ग्रहरूपः । यद्वा, यतः स्वभावादसति देहादौ ग्रहः स दुस्त्यज इति ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तवाज्ञया यदनुष्ठेयं विधेयं तत् किङ्करीः प्रति समादिश यद्वा, तवाज्ञयैव तव किङ्करीणां स्वतीनामस्माकमनुष्ठेयं तदाज्ञयेत्यस्य परेणान्वयः । यद्यस्मात् तवाज्ञया अनुतिष्ठन् कर्म कुर्वन् यदनुष्ठेयमिति वा के प्रसिद्धौ सर्वतः सर्वस्मादपि सर्वत्रापि वा । यद्वा, सर्वतो भयात् मुच्यते इति भगवल्लोकप्राप्तिरेवाभिप्रेता ॥ ५३ ॥

स स्तुतिमात्रप्रीतः श्रीवृन्दावनस्वच्छन्दक्रीडारसिको वा यद्वा, परदुःखकातरो भगवान् श्रीकृष्णः अङ्घ्रिभ्यां कुट्टनैः प्रहारैर्भग्नशिरसम् अत एव मूर्च्छितं तत्याज ॥ ५४ ॥

निजदुर्मदादिदोषं हरतीति हरिं यतः कृष्णं साक्षाद् भगवन्तं दीनश्चार्त्तः गताभिमानो वा सार्त्तत्वादेवास्त्या पत्नीवत् दण्डवत् प्रणाममिति शेषं अकृत्वं दीनजनानां वक्तुमुचितमाहेति, अतो भगवति निजदोषारोपणमिव यत्करिष्यते तदपि दैन्येनैव स्वस्य तदधीनतायामेव तात्पर्य्यात् ॥ ५५ ॥

तथैवाह-वयमिति चतुर्भिः । उत्पत्त्या सहजजातिस्वभावेनैवेत्यर्थः । नाथ, हे ईश्वरेति तमपि त्वं त्यक्तयितुं समर्थोऽसीति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अङ्घ्रिकुट्टनैः मूर्च्छितमिस्यन्वयः ॥ ५४-५५ ॥

असद्ग्रहः दुष्टपिशाचतुल्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

युष्मदनुग्रहोऽन्येषां मृत्युरेवेति चेत्तत्राहुः—विधेहि त्वदाज्ञया यत्तव किङ्करीणामस्माकमनुष्ठेयं तद्विधेहि अनुष्ठेयं विशिषन्ति, स पुमान् काळियो यदनुष्ठेयं श्रद्धयाऽनुतिष्ठन् भयात्प्रकृतान्मृत्युभयात् मुच्यते यथाऽस्मत्तो लोका न भीताः स्युर्यथा चायं मृत्युभयान्मुच्येत तादृशमनुष्ठेयं कर्म आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं स भगवान् कृष्णो नागपत्नीभिरभिष्टुतः याचितश्चाङ्घ्रिसङ्कुट्टनैर्भग्नशिरसं मूर्च्छितं च काळियं विससर्ज ॥ ५४ ॥

ततः शनकैः प्रतिलब्धानीन्द्रियाणि प्राणाश्च येन तथाभूतः काळियः कृच्छ्रादुच्छ्वासात् श्वासं मुञ्चन् कृताञ्जलिः हरिं प्राह ॥ ५५ ॥

उक्तिमेवाह—वयमिति त्रिभिः । वयमुत्पत्त्या सह उत्पत्तिप्रभृति खलाः दुष्टास्तामसा दीर्घा मन्युर्येषां तथाभूताश्च वयमिति तिर्यगभिप्रायेण निर्देशः । अत एव "वयं च तत्र भगवन्" इत्यनेनापौनरुक्त्यम्, हे नाथ ! भूतानां स्वभाव औत्पत्तिको गुणः दुस्त्यजः यद्यतः स्वभावः असद्ग्रहः दुष्टपिशाचतुल्यः अतो दुस्त्यजः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अङ्घ्रिकुट्टनैः अङ्घ्रिमर्द्दनैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

यदसद्ग्रहो यो दुराग्रहः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, मुक्तिः सर्वेषामपेक्षिता अतः प्राणरक्षापेक्षया मुक्तिरेव कथं न प्रार्थ्यते ? इत्याशङ्क्याहुः—विधेहि ते किङ्करीणामिति । वयं ह्यात्मनिवेदनेन तव दास्यो जाताः तासां च स्वधर्मस्तवाज्ञापरिपालनं यतस्ते किङ्करीभिस्त्वाज्ञैवानुष्ठेयं ततः किमत आह—यत् तवोक्तं श्रद्धयाऽनुतिष्ठन् सर्वत एव भयान्मुच्यते मुक्तिस्तु तवाज्ञाकरणेनापि भविष्यति एवमेव मुक्तौ दास्यमात्मनिवेदनं च व्यर्थं स्यात् भक्तिरसश्चाननुभूतः स्यात् अतोऽयं देय इति प्रार्थना ॥ ५३ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह—इत्थमिति । एवंप्रकारेण सम्यगभिष्टुतः मूर्च्छितम् अन्तःखिन्नं भग्नशिरसं बहिःखिन्नं अङ्घ्रिकुट्टनैरेव विससर्ज स्वयं जले जलक्रीडामेव कुर्वन् पादप्रहारेणैव तं स्त्रीणां स्थाने प्रक्षिप्तवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ततो यज्जातं तदाह—प्रतिलब्धेति प्रतिलब्धानीन्द्रियाणि प्राणाश्च येन प्राणग्रहणं बलार्थं मूर्च्छितस्याङ्गसम्पत्त्या इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनम् अतः प्रतिलब्धः काळिय इति प्रसिद्धिः सद्बुद्धिहेतुः शनकैरिति धीरता सूचिता हरिमिति निर्भयत्वं स्वस्य जीवनाशा च अतो वाक्यनिःसारणार्थं कृच्छ्रात् कष्टेन सम्यगुच्छ्वसन् यथाशास्त्रं देवरूपं गृहीत्वा कृताञ्जलिः सन्नाह ॥ ५५ ॥

स्वापराधं निवेदयति—कृपार्थं वयं स्वभावत एव खलाः परोपद्रवकारिणो दुष्टस्वभावाः तद्दुष्पारिहार्योऽयं दोषः न स्वागन्तुकः अतः शिक्षा व्यर्था अनिवर्त्यदोषत्वात् सर्वथा मारणपक्षे उत्पादनमेव व्यर्थं स्यात् तथापि शिक्षया कश्चन गुणो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तामसा इति । तामसास्तु ज्ञानरहिताः अनुसन्धाने विद्यमाने हि शिक्षणमुपकाराय भवति तामसानां तु नानुसन्धानम् । किञ्च, प्रत्युतापकार एव भवति यतो वयं दीर्घमन्यवः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवश्यं युष्मद्वधं पतिर्दत्त एव किन्तु यन्मया आदिश्यते तत्कर्त्तव्यमिति तत्र मत्स्नानमवश्यमेवेत्याहुः—विधेहीति । तद्वृत्तः स्थानादन्यत्र शीघ्रं यास्यत्र व्यक्तीभविष्यति ॥ ५३ ॥

अङ्घ्रिभ्यां कुट्टनैः प्रहारैर्भग्नशिरसं काळियं तत्याज तच्छीर्षेभ्यः सहसैवावप्लुत्य तदग्रे तस्थावित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कृच्छ्रादतिकष्टादेव कथञ्चित् कृताञ्जलिः सर्वाङ्गव्यथावत्त्वात् नतु भूमौ दण्डवन्निपत्य प्रणामसमर्थ इति भावः ॥ ५५ ॥

यत् यतो असतो विरुद्धत्वेन ज्ञातस्यापि रागद्वेषादेर्ग्रहो ग्रहणं विदुषामपि किम्पुनर्मूढानामस्माकमिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुग्रहे कृते युष्मद्भयो जनानां भयं भविष्यतीत आहुः—यथा जनानाम् अस्मद्भयो भयं न भवेदस्माकं च कुशलं स्यात्तथा अनुष्ठेयं विधेहि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

कृताञ्जलिरित्यनेन शरीरविशेषं प्रकटीकृत्वेति गम्यते त्वन्मायामोहिताः वयं खलाः स्वभावतन्त्राः त्वं तु सर्वेश्वरः सर्वकर्त्ताऽतो निग्रहमनुग्रहं वा यथेच्छसि तथा कुर्वित्याह—वयमिति चतुर्भिः । यद्यतः असद्ग्रहः देहगेहादौ दुष्टः आग्रहः सत्स्वभावो दुस्त्यजः ॥ ५५–५६ ॥

भाषा टीका ।

हम आप की दासी हैं आप हमारे करवे लायक आज्ञा देव सो करें । आप की आज्ञा के अनुरूप श्रद्धा सौं करतो भयो प्राणी सर्व भय ते छूटजाय है ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–ऐसें नागपत्नीनने जब भगवान की स्तुति करी, तब श्रीकृष्ण ने मूर्च्छा जाको प्राप्त भई चरणनकी ठोकर सूं माथो जाको फूटि गयो ऐसे वा काळी को छोड दियो ॥ ५४ ॥

धीरे सौं काळी भी फिर प्राण और इन्द्रियन को प्राप्त होय के बडे कष्टसौं श्वास लेतो भयो हाथ जोरि के दीन होय के श्रीहरि जो कृष्णचन्द्र तिनसौं बोलत भयो ॥ ५५ ॥

काळी नाग बोलो, कि–हे नाथ ! जब ते हम उत्पन्न भये तबही तें खल और तमो गुणी बड़े क्रोधवारे हैं, हे प्रभो ! ये

त्वया सृष्टमिदं विश्वं[1] धातर्गुणविसर्ज्जनम् ।
नाना स्वभाववीर्य्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥ ५७ ॥
वयं च तत्र भगवन् ! सर्पा जात्युरुमन्यवः ।
कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः[2] स्वयम् ॥ ५८ ॥
भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ।
अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ॥ ५९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः ।
नाऽत्र स्थेयं त्वया सर्प ! समुद्रं याहि मा चिरम् ।
[3]स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां[4] नदी ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

सर्पपते को स्वभाव हमको कडो दुस्त्यज है, जाईसों ये अनित्यदेह मे लोगन को ऐसो आग्रह होजाय है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्जनम् तत्रापि नाना स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥

जात्या जन्मनैवोरुमन्युर्येषां ते वयं स्वयं कथं त्यजामः ? ॥५८॥

हि यस्मात्तत्र त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं विधेहि समाश्रया त्यजन्तीति ईश्वरत्वान्निग्रहं वा विधेहीति ॥ ५९ ॥

यतो गोभिर्नृभिश्च नदी भुज्यताम् इति ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवाभिव्यञ्जयति—त्वयेति सार्द्धेन । ननु, ब्रह्मणा सृज्यते ननु मयेत्याशङ्क्याह, हे धातरिति त्वमेव तद्रूपेण सृजसीति भावः । स्वभावः शान्तत्वादिः वीर्यौजसोर्देहेन्द्रियशक्तिभेदेन भेदः योनिबीजयोर्मातापितृभेदेन आशयो वासना आकृतिः रूपम् ॥ ५७ ॥

भगवन् ! सर्वेश्वरेति स्वकर्मणा एव सर्पा इति पक्षो निरस्तः कर्मणामपीश्वरत्वात् तस्मात्स्वभावात् तथैवायमपराधो जात इति भावः । अतः कथमिति अन्यैरपि दुस्त्यजाम् ॥ ५८ ॥

स्वयं त्यागाशक्तौ हेतुः भवानिति त्वया हेतुना एव सा त्याज्या स्यादित्यर्थः मन्यसे त्वमिच्छसि तमेव विधेहीत्यर्थः तत्र सर्वं निजमायावैभवादिकमस्माकं च दैन्यादिकं जानासीति सर्वज्ञः इत्यनुग्रहे हेतुः जगदीश्वरः परमस्वतन्त्र इति च निग्रहे तथा च विष्णुपुराणे "यथाहं भवता सृष्टः" इत्यादि अन्यत्तैः । यद्वा, सर्वज्ञ इत्यनुग्रहनिग्रहयोः कारणं वेत्सि जगदीश्वर इति तयोरेकं विधेहीति वाक्यार्थः तत्र च जगदीश्वर इति सत्यपि निग्रहकारणे अनुग्रहमपि कर्तुं शक्नोषीति भावः ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्येत्यर्द्धकम् । मया यदादिश्यते तदनेनावश्यं कार्यमिति तदुक्त्यभिप्रायं श्रावेत्यर्थः । कार्यं जगद्धितं तदर्थं स्वेन मानुषस्वरूपेण प्रकटो यो भगवान् । यद्वा, कार्यं क्रीडामनुष्यलीलयैव मानुषः । ननु, तद्भौतिकदेहविशेषत्वेनेत्यर्थः । यद्वा, कार्य्याः निजप्रेमभक्तिविस्तारणादिना सम्पाद्यामानुषा येन मानुषत्ववतारेण तेषामेव प्राधान्यात् अतस्तस्य मूलस्थाने श्रीवृन्दावने सर्पाणां स्थितिरनुचितेति भावः । यद्वा, कात् ब्रह्मणोऽपि आर्य्याः पूज्यतमा मानुषाः श्रीनन्दादयो यस्य सः एवं तेषां सुखार्थमिति भावः । हे सर्पेति तत्र स्थित्ययोग्यतां याने च शक्तिं दर्शयति अत एव स्वस्य ज्ञात्यादिभियुक्त इति स्वशब्देन तेषां तादृशदुर्विषमयत्वं तदधीनत्वं च सूचितम् ॥ ६० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वीर्यं बलम् ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं योनिरुत्पत्तिक्षेत्रम् ॥५७–६७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वयेति । हे धातः ! गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्जनमिदं तिरश्चां जालं त्वया सृष्टं, कथम्भूतम् ? नाना स्वभावादयो यस्य तथाभूतं तत्र वीर्यं बलमोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं योनिरुत्पत्तिक्षेत्रं बीजं कारणमाकृतिः संस्थानम् ॥ ५७ ॥

ततः किमत आह—वयञ्चेति । हे भगवन् ! तत्रापि तिरश्चां मध्येपि वयं सर्पाः जात्या जन्मनैवोरुमन्युर्येषां तथाभूताः दुस्त्यजां त्वदनुग्रहमन्तरेण दुःखेनापि त्यक्तुमशक्यां त्वन्मायामोहिताः वयं कथं त्वन्मायां मायागुणरजःकार्यं क्रोधं कथं त्यजामः ? ॥५८॥

हि यस्मात्तत्र त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणं त्वन्तु सर्वज्ञः

(१) धातुः (२) भ्रमो ! (३) स इति विज० पा० (४) भुज्यते इति विज० विश्व० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निग्रहानुग्रहोचितज्ञानवान् जगदीश्वरः तदुचितसामर्थ्ययुक्तः अतस्त्वमनुग्रहं निग्रहं वा यन्मन्यसे त्वमेव कुर्विति नियन्तुं चाहं न प्रभुरिति भावः तत्त्वदभिमतं नोऽस्मभ्यं विधेह्याज्ञापय ॥ ५९ ॥

कार्यमानुषः दुष्कृद्दमनसाधुपरित्राणात्मककार्यार्थं मानुषः स्वेच्छोपात्तमनुष्याकृतिरित्थं कालियस्य वच आकर्ण्य प्राह, उक्तमेवाह—नेति चतुर्भिः । हे सर्प ! अत्र ह्रदे त्वया न स्थेयं किन्तु स्वज्ञात्यादिभिः सह माचिरमचिरात् समुद्रं याहि नदी यमुना गोनृभिश्च भुज्यतां पीयताम् ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धातुर्हिरण्यगर्भस्य सकाशात् गुणभूतं सर्जनं सृष्टिरस्य जगतः प्राधान्येन विष्णोरेषा सृष्टिः "विष्णुः प्रधानतः स्रष्टा गुणस्रष्टा चतुर्मुख" इति वचनात् नानास्वभावा अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमित्यादिनानाविधाः स्वभावाः वीर्याणि पराक्रमादीनि ओजोऽवष्टम्भः बीजं शुक्रादि आशयोऽभिप्रायः एषामाकृतिः स्वरूपं यस्य तत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

देवकार्यार्थं मानुषविडम्बः ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कार्यं क्रीडा मनुष्यलीला तयैव मानुषो नतु तद्भौतिकदेहविशेषत्वेनापीत्यर्थः ॥ ६०—६७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेनैव ज्ञापितं अन्मारयोऽपि मदीयोऽन्योऽपकरिष्यति त्वत्सेवकेभ्यः पश्चात्ता, तस्मादप्रतीकार्यदुष्टा वयमिति अस्माकमेवं रूपत्वे भवानेव हेतुरित्याह—त्वया सृष्टमिति । समुदायजननात् न दोषः ब्रह्मणा सृष्टमित्याशङ्क्याह—धातरिति । त्वमेव विधाता ननु, भगवत्कार्यं कथमेतादृशं तत्राह—गुणानां विशेषेण सर्जनं यत्र तत्रैविध्यं सर्वत्रैव सम्बध्यत इति भेदान् गणयति—नानाविधाः स्वभावादयो यस्मिन्निति स्वभावः प्रकृतिधर्मो जीवगतः वीर्यमिन्द्रियधर्मः ओजः प्राणधर्मः योनिर्मातृधर्मः बीजं पितृधर्मः आशयोऽन्तःकरणस्य एते सर्वे एव नानाविधाः प्रत्येकसमुदायाभ्यामनेकविधा भवन्ति अत एव नानात्वं वैचित्र्यञ्च ॥ ५७ ॥

अस्माकं तु सर्वमेव तामसमित्याह—वयमिति । जन्यत्वं भौतिकाग्न्यादीनामपि सङ्ग्रहार्थं च तत्र सृष्टौ भगवन्निति सम्बोधनं ज्ञानार्थं सर्पा जात्यैव उरुमन्यवः जातिस्वभावौ दुष्टौ निरूपितौ गुणातीतावस्थया सात्त्विकावस्थया वा मायापरित्यागो भवति सर्पाणां क्रोधवशानां च न तत् सम्भवति अतः कथं त्यजामो वयं त्यजामः ? ननु, दोषपरिज्ञाने कथं न त्यागस्तत्राह, दुस्त्यजामिति । त्वदीया मायाऽस्मत्कृतैरुपायैः सर्वथा दुरत्यजा तर्हि त्यागार्थं भगवानेव कथं न प्रार्थ्यते ? तत्राह—मोहिताः स्वयमिति । स्वयमेव मोहिताः आत्मैव विमोहितः अतः स्वहितापरिज्ञानात् त्यागार्थमपि न प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तर्ह्यवश्यं भवद्भ्यो दोषोत्पत्तिसम्भवात् मारणीया एव भवन्त इति चेत्तत्राह—भवान् हि कारणमिति । अस्माकमेवंभावे भवानेव कारणं "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः" इत्यादिवाक्यान्यत्र प्रमाणमिति हिशब्द माह, एवं सति तत्रानुग्रहं निग्रहं वा यदुचितं तन्नोऽस्मभ्यं विधेहि अपराधः कृतः इति निग्रहः कर्तव्यः त्वया कारित इत्यनुग्रहः कर्तव्यः । ननु, विरोधे शास्त्रार्थः को वा भवेद् यद्यन्येन दण्डः कृतः स्यात् त्वया ऽनुग्रहः कर्तव्यः इति तु उचितम् । अथ भगवानेव सर्वरूपः तदा निग्रहस्य कृतत्वादनुग्रहः कर्तव्यः । अथ निग्रहोऽनुग्रहश्च कृतौ आहोस्वित् कृतौ एतदुभयं सर्वज्ञत्वाद्भवानेव जानाति अतो यन्मन्यसे तद्विधेहि शक्त्यभावस्तु तव नास्तीत्याह—जगदीश्वर इति ॥ ५९ ॥

एवं श्रुत्वा यत्कृतं भगवता तदाह—इत्याकर्ण्येति । वच एव श्रुतमर्थस्तु पूर्वमेव परिज्ञातः यद्यपि प्रसादः कर्तव्यः स्वकृतत्वात् पूर्वभावस्य स्तुतत्वाच्च तथापि समयानुरोधेन प्रसादोऽन्यथा कर्तव्य इति ज्ञापनार्थमाह—कार्यमानुष इति । यत्र कार्यार्थमयुक्तं मानुषभावमपि प्रदर्शयति तत्रास्य भक्तस्याऽपि प्रसादान्यथाकरणं किं वक्तव्यं न च बाधकशङ्कयान्यथा करोतीति शङ्कनीयं यतो भवानाज्ञापयति हे सर्प ! गमनसमर्थ, अत्र त्वया न स्थेयं समुद्रं गच्छ चिरं मा आज्ञाद्वयम् गमने प्रकारमाह, स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्य इति । ज्ञातयो ज्ञातीयाः अपत्यानि, दाराश्च तैराढ्य इति यत्र क्वापि तव स्थितौ न कोऽपि प्रवास इति सूचितम् इतो गमने हेतुमाह—गोनृभिर्भुज्यतां नदीति । अनेन त्वया नदी दूषितेति तस्याधिको दोषो निरूपितः ॥ ६० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

यतो गुणैर्विविधं सर्जनं सृष्टिर्यत्र तत् विविधत्वमाह—नाना स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥

जात्या जन्मनैव बहुकोपाः ॥ ५८ ॥

तत्र मायात्यागे ॥ ५९ ॥

कार्येषु ब्रह्मरुद्रादिदुष्करेष्वपि कालियनिग्रहादिकर्मसु मानुषः एव न तु तत्कृत्यसमुचितचतुष्पाणयादिरूप इत्यर्थः । यद्वा, कार्यं क्रीडा लीला तेनैव मानुषः लीलामयमानुषस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा, कस्य ब्रह्मणोऽप्यार्यश्चासौ मानुषश्चेति सः । यद्वा, कार्यं मानुषस्येव यस्य सः, यतो गोभिर्नृभिश्च नदी भुज्यते तत्प्रवाहगतघासपत्रफलजलानां भोगौचित्यात् ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे धातः ! इदं विश्वं त्वयैव सृष्टम् कथम्भूतं सत्त्वादिभिः स्वशक्तिगुणैः विविधतया सृज्यते इति । गुणविसर्जनं तत्रापि नाना स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ।
कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
योऽस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ।
उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२ ॥
द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः ।
यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाऽद्यान्मत्पादलाञ्छितम् ॥ ६३ ॥
श्रीशुक उवाच ।
एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाऽद्भुतकर्मणा ।
तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यन्मन्यसे तन्नोऽस्मभ्यं विधेहि ॥ ५९ ॥

कार्यार्थं मनुष्यलोको यस्य सः भूभारहरणाद्यर्थं मनुष्यलोकेऽवतीर्ण इत्यर्थः ॥ ६०—६६ ॥

भाषा टीका ।

हे सबके रचनहार ? गुण न की जामें सृष्टि ऐसो विश्व आपने रच्यो है, ? ज्ञा विश्व में सबन के नानाप्रकार के स्वभाव पराक्रम तेज योनि बीज आशय और आकृति भिन्नभिन्न हैं ॥ ५७ ॥

हे भगवन् ! तामें हमलोग तो सर्प हैं जाति से ही बडे क्रोधवारे, ऐसे हम सब आपकी माया कूं छोडिवे कों कैसे समर्थ होयसकें हैं । क्योंकि ? आपकी माया वडी दुस्त्यज है और हम सब आपही मोहित होय रहे हैं ॥ ५८ ॥

तामें सर्वज्ञ जगदीश्वर आपही कारण हो अब आप हमारे ऊपर कृपा करो, चाहो दंड देउ जो आप विचारो सोई करौ ॥ ५९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—कार्य कूं मनुष्य होयवेवारे भगवान् इतनी प्रार्थना कूं सुनके काली सों यों बोले, कि—हे सर्प ! अब तू या जगे मत रहे, समुद्र कूं जा, देर मत कर, और अपने जाति के सर्पन कूं अपने पुत्र और स्त्रीन कों सबन कों साथ लेजा । अब या यमुना (नदी) को जल गायन कूं और मनुष्यन पीवने दे ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न युष्मत्तो भयमाप्नुयात् तस्य युष्माभिर्भयं नोत्पादनीयमित्याज्ञा ॥ ६१ ॥

इतोऽपि त्वया निर्गन्तव्यमित्याह—योऽस्मिन्निति । त्वयि स्थिते तन्न सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

न च तव गरुडभयं भवेदित्याह—द्वीपमिति ॥ ६३—६७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वां प्रति म आनुशासनं नाऽत्र स्थेयमित्यादिलक्षणमपि अस्तु तावदत्र क्रीडादिकं सन्ध्योः सन्ध्ययोः कीर्तयन् यः स्मरेत् इदं नात्रेत्यादिपद्यद्वयं सर्पोच्चाटने मन्त्र एव ज्ञेयः तथा च ऋग्वेदस्थमन्त्रान्तरं "यमुनाह्रदे हि सो जातो यो नारायणवाहनः । यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाद्भयं । जन्मभूमिपरिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः" इति ॥ ६१ ॥

जलैस्तर्पयेदिति विषापगमः सूचितः उपोष्य तीर्थोपवासं कृत्वा मां चिन्तयन् अर्चयेत् स सर्वैस्त्रिविधैः पापैः प्रकर्षेण वासनाराहित्येन मुच्यते ॥ ६२ ॥

रमयतीति रमणं संज्ञायां कन् इति सुखकारित्वं एतच्च तत्प्रोत्साहनार्थम् एतं किञ्चिदधिकयोजनमात्रं तद्द्वीपात् प्रमाणेन स्वल्पतरमित्यर्थः । उपाश्रित इति नित्यवासत्वं निरन्तं नाद्यात् नात्तुं शक्नुयात् यतः मत्पादेति तच्च पूर्वमेव नृत्यगतिविलासेन किन्त्वधुनैव प्रसादीकृतम् ॥ ६३ ॥

मुक्त इति विससर्जेत्यस्यानुवादमात्रं एवमुक्तो भगवतेति वा पाठः अद्भुतकर्मणेति निजपूर्वसुखवसतिस्थानं प्राप यद्भयात् तत्स्थानं तत्याज तस्मात्तदपगतं विशेषतश्च श्रीवैष्णवास्य तस्य सर्वं सम्मान्यत्वं च श्रीभगवत्पादाब्जचिह्नतो जातं ब्रह्मादिसेव्यलक्ष्मीप्रार्थ्यतत्पादाब्जरेणुभिस्तादृशनृत्यलीलया च पर्यायिताः सर्वे मूर्धानः सफला बभूवुः श्रीब्रह्माद्यपेक्ष्यं श्रीभगवदनुशासनं लब्धं तेन च साक्षात्तन्मधुरवचनामृतं पीतं पश्चात् परमभक्तवत्पूजादिकं च कृतमित्येवं बहिर्दृष्ट्या निग्रहस्याप्यनुग्रहविशेषत्वे क्रोधस्यापि परमप्रसादस्य एव पर्यवसानात् अपि च तादृशापराधिनोऽपि तत्र दमितस्यैव सतो हठा शरणागतिमात्रेण तादृशानुग्रहात् "चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम्" इत्यादिगीयमानपरमसौकुमार्यश्रीपादाब्जस्पर्शेन रत्ननिकराचितरत्नमूर्धसर्वाङ्गचूर्णनात् तादृशैश्वर्यप्रकटनसमये मुनिसिद्धादि श्रीगोपादिसाक्षादेव महानृत्यकौतुकात् तत्रापि परिश्रमविक्षोभफणागणेषु गतिकलारम्भणेनेति दिक् । एतच्च तस्य भगवत्ताविशेषप्रकटनमित्याह—भगवतेति । इदं वाक्यं सर्वहरत्वात् श्रीशुक-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवोऽवददिति श्रीऋषिः सर्वदर्शी उवाचेति सूतोक्तिः राजन्, हे बुद्ध्याविना प्रकाशमानेति एतदद्भुतकर्मत्वं सहेतुकं त्वया अवबुध्यत एवेति भावः । नागः कालियः मुदेति श्रीभगवत्सात्-वनुग्रहानुसन्धानात् सादरं सप्रेम अतस्तासां हस्तैरेव गन्धा-नुलेपनादिकं ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुभ्यं मत्कर्तृकदण्डनात्मकम् एतच्चरित्रं यः पुमानुभयो-स्सन्ध्ययोः संस्मरन् कीर्त्तयंश्च स्यात् स युष्मत्तो भयं सर्पेभ्यो भयं मृत्युभयं नाप्नुयादित्याज्ञान्तरम् ॥ ६१ ॥

मद्विहारस्थानेऽस्मिन् ह्रदे यः पुमान् स्नात्वा जलैर्देवानादि-शब्दात् पितॄनृषींश्च तर्पयेदुपोष्य मां स्मरन्नर्चयेच्च स सर्वैः पापैर्मुच्यते इत्याज्ञान्तरम् ॥ ६२ ॥

ननु, गरुडभयाद्रमणकाख्यं सामुद्रद्वीपं हित्वाऽस्मिन् ह्रदे प्रविष्टः पुनरितस्तत्र गतं मां गरुडोऽद्यात् तत्राह—द्वीपमिति । यस्य सुपर्णस्य भयादेतं ह्रदं त्वमाश्रितः स सुपर्णस्त्वां नाद्यात् तत्र हेतुः मत्पादलाञ्छनमिति ॥ ६३ ॥

हे राजन् ! इत्थमुक्तो नागस्तं कृष्णं पूजयामास तथा नागस्य पत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सन्ध्योः सन्ध्ययोः ॥ ६१ ॥

ममाक्रीडे क्रीडास्थाने ॥ ६२ ॥

त्वं पूर्वं यस्य सुपर्णस्य भयात् नाम्ना रमणकं द्वीपं हित्वा एतत् ह्रदमुपाश्रितः । अथ सुपर्णो मत्पादलक्षणं मत्पादलाञ्छनमिव लाञ्छनं यस्य स तथा तञ्च त्वां नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्पा जात्युरुमन्यव इति वाक्यात् वैष्णवान् कदा-चित् पीडयिष्यतीति भगवदाज्ञान्तरमाह—य एतत्संस्मरेदिति । वैष्णवः सर्पेण न भक्षणीयः एवं यः पुनरेतावन्मात्रमपि स्मरेत् सोऽपि युष्मत्तो न भयमाप्नुयात् एतत्तव निग्रहलक्षणं चरित्रमित्याह—तुभ्यं मदनुशासनमिति । तुभ्यं त्वदर्थं मदीयं यदनुशासनमाज्ञा एतन्मात्रं वा सम्यक् स्मरणं ध्यानपूर्वकम् अथवा कीर्त्तयन्नुभयोः सन्ध्योः सायं प्रातर्वा एतच्चरित्रं पठनीयम् उभयं वा कर्त्तव्यम् ॥ ६१ ॥

न प्राप्नुयादिति विध्यर्थोऽयम् ननु, सर्पभक्षणनिमित्तपापे विद्यमाने कथं न सर्पो भक्षयेत्तत्राह—अस्मिन् स्नात्वेति । योऽस्मि-न्निति वा अस्मिन् कालीयह्रदे स्थानान्तरापेक्षया विशेषमाह,

ममाक्रीड इति । मम आक्रीडा यत्र स्नानमात्रेणैव देहसम्बन्धि-पापं गच्छति उपोष्य मां स्मरन्नर्चयेदित्यत्रोपवासे प्राणसम्बन्धि-पापं गच्छति मत्स्मरणेनान्तःकरणपापमर्चनेनेन्द्रियपापं पाप-करणदशायां यद्देवानां चतुष्पागो जातं तत्र देवा बहुविधाः देशकालकर्मसाक्षिणोऽभिमानिनश्च पितरश्च वंश्याः क्रुद्धा भवन्ति ऋषयश्च वेदोल्लङ्घनात् अतो देवादीन् जलैस्तर्पयेत् मत्क्री-डया चरिताऽमृतपूर्णं जलं पीत्वा तृप्ताः सन्तः प्रत्युताशिषमेव प्रयच्छन्ति न तु क्रोधं करिष्यन्तीति भावः । अनेन पूर्वदिवसेऽपि स्नानतर्पणे विहिते द्वितीयदिवसेऽपि काम्यं वा एतत्स्नानं भिन्न-मेव ॥ ६२ ॥

नन्वन्यत्र गते गरुडो भक्षयिष्यतीति चेत्तत्राह—द्वीपमिति, रमणके द्वीपे स पूर्वं स्थितः ततो गरुडभयादत्रागतः यद्भ-यात्त्वमेतद्ध्रदमुपाश्रितः स सुपर्णस्त्वां नाद्यादित्याज्ञा यद्यप्या-ज्ञयैव निस्तारो भवति तथापि तस्य विश्वासार्थं हेत्वन्तर-माह—मत्पादलाञ्छितमिति ॥ ६३ ॥

एवमुक्तो भगवता स भयान्मुक्तो जातः भगवानद्भुतकर्मा निग्रहं कुर्वन्ननुग्रहं कृतवान् अन्यथाऽस्य सञ्चार एव क्वापि नास्ति कदाचिद्वा गरुडो भक्षयेत् अनेन यथाकथञ्चित् भग-वत्सम्बन्धः सर्वथा मोचक इत्युक्तम् । राजन्निति सम्बोधनं सर्प-भयाभावार्थं ततो भगवन्तं पूजयामास दिव्यानि पुष्पाणि वस्त्रचन्दनादीनि न जलेन क्लिन्नानि भवन्ति गरुडभयं निव-र्त्तितमिति महान्प्रमोदः नागपत्न्यश्च सादरं पूजयामासुः रमणके तु न प्रेषितः पुनः पूर्वदोषसम्भवात् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तव मत्पादस्पर्शो मम च त्वद्दण्ड इत्यावयोः कीर्त्तिरा-चन्द्रार्कं स्थास्यतीत्याह—य इति । न युष्मत्तो भयमाप्नुयादिति तेन पद्यद्वयमिदं सर्पोच्चाटने मन्त्र एव ज्ञेयः । तथा च ऋग्वेदस्य मन्त्रान्तरं "यमुनाह्रदे हि सो जातो यो नारा-यणवाहनः । यदि कालिकदूतस्य यदि काकलिकाद्भयम् । जन्मभूमिपरिभ्रान्तो निर्विषो याति कालिकः" इति ॥ ६१ ॥

इतोऽपि हेतोस्त्वया निर्गन्तव्यमेवेत्याह—योऽस्मिन्निति । त्वयि स्थिते तत्र सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

न च ते गरुडाद्भयं भावीत्याह—द्वीपमिति ॥ ६३ ॥

अद्भुतकर्मणेति कालियाद्व्रजस्थजीवस्य त्राणं कालियस्यापि गरुडात्त्राणमिति हिंस्यहिंसकयोरुभयोरपि कल्याणमित्यद्भुतं कर्म कृष्णेनेति स्वभक्तगरुडापराधस्य स्वप्रियव्रजस्थजीवापराधस्य च कर्षणं परमभक्तकालियपत्नीप्रार्थनानुरोधात् कृतमिति भावः ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हमने ये जो तोकूं आज्ञा दीनी है, याकूं जो मनुष्य स्मरण करेगो, और दोऊ संध्यान में जो कीर्त्तन करेगो वाकूं तुमन (सर्पन) से भय नहीं प्राप्त होवेगो ॥ ६१ ॥

दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः ।
दिव्यगन्धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥ ६५ ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ।
ततः प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य तम् ॥ ६६ ॥
सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ।
तदैव साऽमृतजला यमुना निर्विषाऽभवत् ।
अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
दशमस्कन्धे कालियनिर्यापणं नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और तुम जामें खेलै हो या कालीदह में जो स्नान करिके देव पितृ आदिकन को जलसों तर्पण करेगो, और उपवास करकें स्मरण करत मेरो जो अर्चन [पूजन] करेगो सो पुरुष समस्त पापन तें छूटि जावेगो ॥ ६२ ॥

और जा गरुड की भयसों रमणक द्वीप कूं छोडि के तुम या कालीदह में आय रहे हो, सो गरुड अब तुम्हारे मस्तक पे मेरे चरणन के चिन्हन कूं देखि कें तुम कूं भक्षण नहीं करेगो ॥ ६३ ॥

ऋषिरुवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—अद्भुतकर्मा भगवान् श्रीकृष्ण ने जब ऐसी आज्ञा दीनी तब उन श्रीकृष्णचन्द्र कूं काली सर्प और नागरी नागपत्नी सादर पूजन करत भई ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दिव्येति सार्द्धत्रयम् । दिव्यत्वादिविशेषणैर्मर्त्यलोकिकतो वैशिष्ट्यम् अत एव माल्यादीनां विषदोषापस्पर्शादिकं च ज्ञेयं प्राय· कतयां मद्भक्तपासकत्वं च जगतां नाथं पूजयित्वेति तत्पूजयै· वेह लोके परत्र च जगति सर्वत्रैव स्वतो मङ्गलं भूयादिति गरुड· ध्वजं प्रसाद्येति श्रीगरुडादपि भयं निवृत्तमिति भावः । प्रीतः सन्तुष्टमनाः यद्वा तस्मिन् प्रीतः जातप्रीतः यद्यपि तस्य गमनेन कलत्रादिसहितस्यैव तस्य गमनं स्वत एवायाति तथापि सक- लत्रेति व्यात्यपत्यदाराद्य इति श्रीभगवन्निर्देशानुवर्तित्वं ज्ञापितं ह स्फुटमेव सा सर्वोपघातककुर्विषमयजलापि तत्र हृदविशिष्टे प्रदेशे निर्विषतापत्त्यैव तस्या निर्विषत्वमुक्तं न केवलं निर्विषा अमृतजला परममिष्टतोया च श्रीभगवच्चरणसंसर्गेण परमानन्दप्रदजलापि वाऽभवत् तादृशं च सामर्थ्यं तस्य न किञ्चिदपीत्याह, भगवत इति । तत्र प्रयोजनं क्रीडेति क्रीडा- युक्तश्चासौ प्रसिद्धमानुषस्येव यद्रूपमाकारस्तद्विद्यते यस्य सच तस्य तथा च सा स्वमानुष्यलीलौपयिकी स्यादिति भावेन- त्यर्थः ॥ ६५–६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिव्याम्बरादिभिः पूजयामासुः परार्ध्यैरनर्घैः सहस्तं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कलत्राद्दिभिः सहितः अब्धेः द्वीपं रमणकाख्यं जगाम क्रीड-नार्थं न तु कर्मफलभोगार्थं मानुषं रूपमस्यास्तीति तथा तस्य भगवतोऽनुग्रहात्तदैव सा यमुना निर्विषा अमृतजला चाभवत् ॥६७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पराध्यरनर्घ्यत्वेनोत्तमैः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
(विजयध्वजरीत्या चतुर्दशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूजासाधनान्याह—दिव्येति । दिव्याम्यम्बराणि स्रजो माला मणयश्च सर्वश्रेष्ठरत्नानि पराद्ध्यांन्यमूल्यानि मुकुटकटक-केयूरादीनि दिव्यो गन्धो येषाम् एतादृशा अनुलेपाः चतुःसमा-दयः महती चोत्पलानां माला एवमलङ्कारचतुष्टयमपि कृत-वान् ॥ ६५ ॥

ततः पूजयित्वा प्रसाद्य अब्धेर्द्वीपं जगामेति सम्बन्धः ननु, पीडितः कथं पूजां कृतवांस्तत्राह—जगन्नाथमिति । स हि सर्वस्वामी तथापि रक्षकः स एवेति, युक्तमेव तत्पूजाकरणं ततः प्रार्थितवान् प्रसन्नो भवेति तत्र हेतुमप्याह—गरुडध्वजमिति । गरुडो ध्वजे यस्य कोऽप्यंशेनापि भगवानप्रसन्न इति गरुडो यदि जानीयात्तदा भक्षयेदेव अतः प्रसादः कारणीय एव ततो भगवत्प्रसादानन्तरं प्रीतः सन्तुष्टः भगवता चाभ्यनु-ज्ञातः प्रथमतस्तु क्रोधनाशनेन मुक्त्वा ततोऽप्यनुज्ञातः परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य अभिवन्द्य च सम्प्रीतिं कृत्वा सर्वसहायः अब्धे-र्द्वीपं सर्वेषामप्यगम्यं जगामेति । इत्याश्चर्यं तस्मिन्निर्गत एव तदैव भगवत्कृपया सा यमुना मिष्टोदका ऽभवत् निर्विषा च न केवलममृतत्वं मिष्टतामात्रपरं किन्तु मरणनिवर्तकमपि सह-जोऽपि यमुनाया यो दोषो विषादिः स्थितः सोऽपि गतः तत्र हेतुः अनुग्रहाद्भगवत इति, न केवलं कालीयगमनेन निर्विषा जाता किन्त्वनुग्रहाद्भगवतः क्रीडायाः करिष्यमाणत्वात्तस्या-मनुग्रहः स्नानादिकं तु सूचयति भगवत इति ननु किमिति क्रीडा तस्यां कर्तव्या, तत्राह क्रीडामानुषरूपिण इति । क्रीडार्थ-मेव मानुषरूपवान् अतोऽवश्यं यमुनायां क्रीडा विधातव्या ततः प्रसाद इति अनेन यमुनायाः सर्वदोषनिवृत्तिः सूचिता ॥६६—६७॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षित-विरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
त्रयोदशाऽध्यायविवरणम् ॥१३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सादरमिति पूर्वश्लोकोक्तेर्हे प्रभो ! दुष्टतायाः परमावधिरूपे मयि कृपायाः परमावधिरर्पितः त्वया यदहो प्राकृताप्राकृत-लोकेषु मदन्यः कोऽपि ध्वजवज्राङ्कुशादिचिह्नानि स्वमूर्द्धि न धत्ते तदहं साम्प्रतं श्रीमदङ्गानि मद्दन्तदंशोत्पन्नविषदाह-तप्तानि सुगन्धसुशीतलचन्दनरसेन सस्त्रीक एव पाणिभिः स्पृशन्ननुलिम्पानि शृङ्गारजानि चेत्यतः तत्रैव दिव्यासने उपविशेत्युपवेश्य स्ववाञ्छितं पूरयित्वा लब्धभगवत्प्रसादस्ततो निर्जगामेत्याह—दिव्येति सार्द्धद्वयेन । मणिभिरिति कृष्णप्रादुर्भाव-काले तद्वक्षःस्थल एवासीत् यः कौस्तुभः स एव तस्य नरलीलत्व-शोभाव्याघाताभावार्थं तदैवालक्षितं कालियकोषागारमध्ये प्रविष्टोऽभूत् अत एव बहुरत्नालङ्कारप्रदानसमये कालियपत्नीभि-रपरिचित एव स्वीयरत्नविशेषज्ञानेन कौस्तुभो दत्तः यदुक्तम् ।

"कौस्तुभाख्यो मणिर्येन प्रविश्य ह्रदमौरगम् ।
कालियप्रेयसीवृन्दहस्ते रम्योपहारितः" ॥

इति गणोद्देशदीपिकायां प्रसाद्येति भगवानपि कालियमूर्द्ध-स्वपदचिह्नतलक्षणविधानेन तदीयसर्वाङ्गव्यथामुपशमयामासेति भावः । गरुडध्वजं प्रसाद्येति भो गरुडवाहन ! प्रभो ! सम्प्रत्यहं गरुडस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दासोऽभूवम् अतः कदाचिद्दूरदेशस्य गन्त-व्यत्वे त्वत्पदमपि स्ववाहनत्वेन कर्तव्यो निमेषमात्रेणैव शतकोटियोजनगामी दासानुदास इति तदुक्तिर्गम्यते अतः कालियारूढ एव कंसनिर्दिष्टः कृष्णो मथुरां जगामेति पौराणिकी कथा काचित् श्रूयते इति क्रीडामानुषरूपिण इति नित्ययोगे इनिः ॥ ६५—६७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
दशमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रीडार्थं मानुषेषु सदाविष्कृतमप्राकृतरूपं तद्रूपमस्तीति । क्रीडामानुषरूपी तस्य ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

दिव्य अम्बर (वस्त्र) माला मणि और बहु मोल भूषण तथा दिव्य चन्दन के लेप बडो कमलन की माला, इत्यादिक सामग्री सों ॥ ६५ ॥

जगत् के नाथ श्रीकृष्ण को पूजन करके और गरुडध्वज को प्रसन्न करकें । ता पीछें बडो प्रसन्न होयके श्रीकृष्ण की आज्ञा पाय के भगवान् की परिक्रमा देकें उनको प्रणाम करिकें ॥ ६६ ॥

स्त्री सुहृद और पुत्रन कों साथ लेकें रमणक द्वीप क मध्य में काली जातो भयो ॥ श्रीयमुना जी वाई समें निर्विष होय के अमृत के तुल्य जल वारी होत भई, सो केवल क्रीडा के ताईं मनुष्य रूप धारण करन वारे, भगवान् श्रीकृष्ण के अनुग्रह सों होती भई ॥ ६७ ॥

इतिश्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमें सोरहवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

——:०:✻:०:——
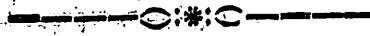
राजोवाच ।

नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः ।
कृतं किम्वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः ।
वानस्पत्यो महाबाहो ! नागानां प्राङ्निरूपितः ॥ २ ॥
स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि ।
गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥ ३ ॥
विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ।
कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नागं सप्तदशे नागालयं तं निरयापयत् ।
बन्धून् स्वदुःखतः भ्रान्तान् सुप्तांस्तत्र दवादपात् ॥

असमञ्जसमप्रियम् ॥ १ ॥

उपहार्यैर्भक्ष्यैः सर्पजनैः सर्पायत्तैर्जनैः वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयो नागानां तद्बाधापरिहाराय यो बलिर्निरूपित उपकल्पितः ॥ २ ॥

ते च नागाः स्वं स्वं भागं जनैर्दत्तं सुपर्णाय प्रयच्छन्ति ततो भीताः गोपीथाय रक्षणाय ॥ ३ ॥

विषवीर्येण यो मदस्तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रूपुत्रः गरुडं कदर्थीकृत्याविगणय्य । यद्वा, उपहार्यैः सुपर्णभक्ष्यैः सर्पा एव जनास्तैर्नागानां सम्बन्धी यस्मिन्नेकैको नागो दीयते तथाभूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितः तत्र स्वं स्वं भागं सर्वे नागाः प्रयच्छन्ति कालियस्तु न प्रयच्छति किन्त्वन्यैर्दत्तमपि तं बलिं स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अभीष्टलीलासिद्ध्या श्रीभगवतस्तदभ्युदयदर्शनेन श्रीव्रजस्य च स्वस्थतामाकर्ण्य स्वस्थः प्रीतमनाः सन् कथामध्य एव कथासौष्ठवाय तत्पूर्ववृत्तं पृच्छति—नागेति । नागानामालयं स्वभावतः सर्पवर्गस्य वसति स्थानं न तु गरुडस्येत्यर्थः । अतो बहवो नागास्तत्रान्ये निवसन्त्येवेति भावः । ननु, यद्भयादिति तत्सूचितमेव तत्राह कृतं किमिति वाशब्दः कटाक्षे ॥ १ ॥

उपेति त्रिकम् । हे महाबाहो ! इति यथा भवतो महाराजस्य पराक्रमेण वैरिणोऽपि राजानो बलिमुपहरन्तीति भावः ॥ २ ॥

पर्वणि पर्वणि प्रति पक्षद्वयान्ते महात्मने अपरिच्छिन्नशक्तय इत्यर्थः । अयं भागप्रदाने हेतुः ॥ ३ ॥

पश्चात् विषवीर्याभ्यां मदाविष्टः सन् काद्रवेय इति भ्रातृत्वं च भवे हेत्वन्तरं ज्ञेयं कदर्थीकृत्य सदनादरेण तच्छ्रुत्वेति वक्ष्यमाणात् तदीयेभ्यो बलाद्ग्रहणैः नैव वा कदर्थीकृत्य स्वयं तु स्वयमेव ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥१॥

उपहार्यैः निवेद्यभूतैः सर्पजनैर्यो बलिः सर्परूपबलिरित्यर्थः । यो बलिस्तस्य स्थाने निरूपित इत्यर्थः । वानस्पत्यः वनस्पतिरपुष्पफलवृक्षः वृक्षविशेषमूले कल्पितः यद्वा, वनस्पतिगते चन्द्रे अमावास्यायां प्रवर्तमान इत्यर्थः ॥ २ ॥

गोपीथाय रक्षणाय ॥ ३—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं "द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः । यद्भयात्" इति, तत्र कालियस्य द्वीपत्यागनिमित्तस्य सुपर्णाद्भयस्य निमित्तं बुभुत्सुः पृच्छति राजा—नागालयमिति । नागालयमित्यनेन तद्द्वीपस्थानां नागानां सुपर्णाद्भयमस्तीति सूचितम् । अत एव पृच्छति कृतमिति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेनैकेन कालियेन स्वस्य भयनिमित्तं सुपर्णस्यासमञ्जसमप्रियं किं कृतम् अन्येषु निर्भयेषु सत्स्वप्यनेन स्वभयनिमित्तं किमप्रियं कृतम् अन्येषां वा भयाभावनिमित्तं च किमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

तावत्तत्रत्यानां नागानां सुपर्णाद्भयाभावनिमित्तमाह—उपहार्यैरिति । हे महाबाहो ! प्राक् पुरा काले सर्वैर्जनैः सर्पा नो मा दंशन्त्विति तेषां यो बलिरुपहार्यैर्भक्ष्यैर्मासि मासि वानस्पत्यः वनस्पतिरपुष्पफलवृक्षः तन्मूले देयो वानस्पत्यः वनस्पतिगते चन्द्रे अमावास्यायां प्रवर्तमानो वा निरूपितः कल्पितः ॥ २ ॥

तत्र सर्वे नागाः जनैः पर्वणि कल्पिते बलौ स्वं स्वं भागमात्मनां गोपीथाय रक्षणार्थं महात्मने सुपर्णाय प्रयच्छन्ति अतस्तत्रत्यानां न गरुडाद्भयमस्तीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वेषु नागेषु प्रयच्छत्सु एष काद्रवेयः कद्र्वाःसुतः कालियस्तु विषवीर्याभ्यां यो मदस्तेनाविष्टः सुपर्णं कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्याविगणय्येति यावत् तं गरुडाय देयं बलिं भागं स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असमञ्जसं अपराधम् ॥ १ ॥

उपहार्यैः उपहारकैः गरुडादीनां पूजकैरन्यजनेन पूज्यैर्वा सर्पजनैरिह यो बलिः मासि प्रतिमासं क्रियत इति शेषः । कीदृशः वानस्पत्यः सोमे वनस्पतिं गते क्रियमाणः अमावास्यायां क्रियमाण इत्यर्थः । यद्वा, वनस्पतौ क्रियमाणः स बलिः प्राङ्नागानामैकमत्येनात्मरक्षणार्थं निरूपित इत्यन्वयः ॥ २ ॥

आत्मनः गोपीथाय गोपनाय आत्मरक्षणाय ॥ ३ ॥

कद्रोरपत्यं काद्रवेयः जातिज्ञानार्थमिदमुक्तं कदर्थीकृत्य धिक्कृत्य तां बलिं पूजां बलिशब्दः पूजार्थः स्त्रीलिङ्गः पूजायां स्त्रीबलिरित्यभेदेनाकर एव चेति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीभगवतो व्रजस्य च स्वस्थतामाकर्ण्य स्वस्थः कथामध्यतः एव तत्सौष्ठवाय पृच्छति—नागेति ॥ १—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

> चतुर्दशे भगवतो दर्शनान्निर्वृतो व्रजः ।
> अग्नेः संरक्षितो पश्चात्प्रासङ्गिकमिहोच्यते ॥
> इन्द्रियप्राणयोर्दोषो निवार्यस्तु सदै(है)व हि ।
> अतः कालीयकथया दाहाभावो निरूप्यते ॥
> प्रासङ्गिककथास्वत्र हरेरद्भुतकर्मता ॥
> वक्तुं युक्ता यसंदोषा नान्यथा यान्ति हीति च ॥

प्रथमं प्रासङ्गिकं पृच्छति—नागालयमिति । द्वीपं रमणकं हित्वेति भगवतोक्तं तस्य परित्यागे हेतुर्वक्तव्यः नापि तत्स्थानं गरुडस्येति शङ्कनीयम् ? यतः सहजं नागानामेव तदाह—नागालयमिति । कस्माद्भीतारिति यद्यपि भयं पूर्वमुक्तं तथापि तद्भयं साधारणमसाधारणं वा ? साधारणं चेत् कथमन्यैर्न त्यक्तमनेन त्यक्तमिति भवति विशेषजिज्ञासा. विशेषभयं चेत्तत्र हेतुं पृच्छति, कृतमिति । तेनैवैकेन सुपर्णस्य किं वा असमञ्जसं कृतं सुपर्णत्वादक्लिष्टकर्मा एको वा कथमपराधी तत्रोपाख्यानमाह—उपहार्यैरिति । उपहरन्तीत्युपहाराः समर्प्यन्ते यैः ते उपहार्याः उपहारसमर्पका इत्यर्थः । ते सर्वे एव सर्पजनाः साधारणसर्पाः सर्पाणां वा जनाः सेवकाः अतलादिवासिनः तैः सर्वैरेव इह रमणके मासि मासि बलिः कल्प्यतः य इति प्रसिद्धः । एवं ह्याख्यायिका गरुडः सर्वानेव सर्पान् भक्षयति सर्वदा मारयति च कांश्चिद्वृथैव मातुर्वैरमनुस्मरन् ततो वासुकिप्रमुखाः गरुडाद्भीताः ब्रह्माणं शरणं गताः ततो ब्रह्मा गरुडं समाहूय सन्धिं कृत्वा दण्डरूपं बलिं कल्पितवान्—

> "अमायां वृक्षमूले तु नागलोकेषु यद्भवेत् ।
> एकस्मिन् दिवसे तावदेकत्र स्थापयन्तु हि ॥
> ततो हि गरुडस्तास्मिंस्तद्भुक्त्वा नैव पीडयेत् ।
> इति व्यवस्थया सर्पा मासि मासि बलिं ददुः" ॥

तदाह—मासिमासीह यो बलिरिति । वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयः महाबाहो ! इति सम्बोधनं यथा त्वया सर्वेभ्यः करो गृह्यते एवं गरुडोपि गृह्णातीति सूचनार्थम् अरयो न केवलं वध्याः किन्तु दण्ड्या अपि ततः किमत आह—नागानां सम्बन्धि प्राग्दण्ड एवविधो निरूपितः ॥ १—२ ॥

ततः स्वं स्वं भागं सर्वे एव नागाः अष्टकुलपरिमिताः सर्वे एव काद्रवेयाः पर्वणि अमावास्यायां वीप्सा नित्यार्था आत्मनो गोपीथाय रक्षणार्थम् । ननु, वैरी कथं दण्डे दत्तेऽपि विमुञ्चतीत्याशङ्क्याह—सुपर्णाय महात्मन इति । तत्रायं कालियः स्वदेवोपासको जातः ॥ ३ ॥

ततो विषस्य वीर्यं जातं तस्य मदेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रूदोषोऽप्यस्मिंल्लग्नः काला‍धिभौतिकरूपोऽपि कालियः कदर्थीकृत्य दूषयित्वा गरुडसेवकान् मारयित्वा तं बलिं स्वयं बुभुजे यतोऽयं महाबलिः बलिष्ठः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> तार्क्ष्याद्भीतिः कालियस्य तार्क्ष्ये सौभरिशापवाक् ।
> कृष्णाप्तिर्गोद्रुहान्दावाज्ञायां सप्तदशेऽभवत् ॥

॥ १ ॥

उपहार्यैः भक्ष्यत्वेनोपहारीक्रियमाणैः सर्परूपैर्जनैः वानस्पत्यः वनस्पतेर्मूले देयः नागानां नागैर्गरुडात्स्वबाधापरिहाराय निरूपित उपकल्पितः ॥ २ ॥

तत्र सर्वे नागास्तं स्वस्वभागं प्रयच्छन्ति पर्वणि पर्वणि प्रतिपक्षवत्स्वर्त्तं गोपीथाय रक्षणाय किन्तु कालियस्तु तं न प्रयच्छति प्रत्युतान्यैर्दत्तमपि स्वयमेव बुभुजे ॥ ३ ॥

कदर्थीकृत्य अनादृत्य ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्! भगवान् भगवत्प्रियः।
विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥
तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः।
दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥
तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः।
पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः। ॥ ७ ॥
सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः।
ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सप्तदशेऽध्याये श्रीयमुनाह्रदं कालीयवासकरणं वनाग्नितो बन्धुत्राणं च निरूप्यते—नागालयमिति। असमञ्जस-महितम ॥ १ ॥

हे महाबाहो! उपहार्यैर्गरुडभक्ष्यैः सर्पजनैः सर्पजनमय इत्यर्थः। वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयः नागानां सम्बन्धी यो बलिर्निरूपितः ॥ २ ॥

तं बलिं नागजनमयं स्वं स्वं भागं स्वकुलात् सङ्गृहीतं ते च नागाः आत्मनो गोपीथाय रक्षणाय प्रयच्छन्ति ॥ ३ ॥

कालियस्तु स्वयं बुभुजे ॥ ४—५ ॥

भाषा टीका।

ओं दावानलपानकर्त्रे नमः॥

राजोवाच।

राजा पूछें हैं, कि—हे भगवन्! कालीनाग, सर्पन को निवास-रूप जो रमणक द्वीप है, ताकूं क्यों? छोडतो भयो, और वाने इकले ने गरुडजी को कहा अपराध कियो रह्यो ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे बडे भुजान वारे! राजन्! पहिले गरुडजी रमणक द्वीपमें जायकें कितनेएक सर्पन कूं मारके खाय जाते कितनेन कूं व्यर्थ मार गेरते तब वासुकि प्रभृति सर्पन ने ब्रह्माजी सों प्रार्थना करी, ब्रह्माजी ने गरुडजी कूं समुझाय दीने और ये नियम कर दियो कि हर अमावस्या कूं तुम सब सर्पलोग अपनी बारीसों एक वृक्षके मूलमें अपनी तरफसों गरुडजी को भेट देदियो करो, तब गरुडजी तुमारी भेट लेके चले जायो करेंगे, और सर्पन कूं न मारेंगे तब वा समयसों ऐसेंई होतो रह्यो, कि—बलि अर्थात् भेट जो वृक्षके नीचे देवको नियम करयो हो ॥ २ ॥

सो सबरे सर्प अपनो भाग २ अमावसके अमावस अपनी रक्षाके तांई महात्मा श्रीगरुडजी को देते रहे ॥ ३ ॥

परन्तु विष और वीर्य के मदसों उन्मत्त जो काली नाग-रह्यो सो तो गरुडजी कूं भी तुच्छ समुझके आपतो बलि (भेट) क्यों देय पर औरन की दई भेटकूं भी आपही खाय जातो हो ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

विषमेवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्ययाद्योद्धुं प्रति जगाम उच्छ्रितनैकमस्तकः उन्नमितानेकफणाः ददायुधो दन्तायुधः करालजिह्वश्वासावुच्छ्वसितोग्रलोचनश्च उच्छ्वसितान्युज्जृम्भितान्युग्राणि लोचनानि यस्य सः ॥ ६ ॥

तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ॥ ७ ॥

तस्य गरुडस्यागम्यमगाधतया च दुरासदम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

हे राजन्निति बलिप्रदराजविप्रतिपत्त्या भवदादिवदिति भावः यतो भगवान् सर्वशक्तियुक्तः भगवतः प्रियश्च पार्षदप्रवर इत्यर्थः। अतो भगवद्दुष्टनिग्रहपरतया महावेगः सन् सम्यक् मारणोद्यततया समीप एवागच्छत् तस्य तुच्छत्वेऽपि भागवतत्वाद् तामसत्वेन भगवदनादरस्वभावत्वाच्चेति भावः ॥ ५ ॥

विषायुधः दूरादेव फूत्कारादिना तन्मोचकः सन् प्रत्यभ्ययात् निकटे तु दन्तायुधस्सन् व्यदशत् कराला दुर्विषमतया स्पर्शमात्रेण हिंसिका जिह्वा यस्य उच्छ्वसितानि प्रसारितानि उग्राणि दृष्टिमात्रेण भस्मीकराणि लोचनानि यस्य सच सच ॥ ६ ॥

तृक्षो मरीचिः ततः शिवादित्वादण्णन्तादपत्यं तत्सन्तानस्तरापत्यस्य तार्क्ष्यस्य श्रीकश्यपस्य महामुनेः पुत्रजन्मना तत्प्रभावसञ्चारः सूचितः तार्क्षीति वा पाठे गर्गादिभ्योयञिति गोत्रापत्यविवक्षया गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्य इत्यप्युच्यते तच्च कालीयस्तु कियानिति स्वाभाविकविशेषान्तरत्याह, मादिवति। कालिये तु तादृशस्वभावे मातुरेव गुणसञ्चार इत्याह कद्रूसुतमिति श्रीगरुडस्य सौन्दर्यमप्याह हिरण्येति सव्येनेति अपहेला बोधयति ॥ ७ ॥

अन्यैरपि दुरासदं दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः ॥ ७ ॥

तदगम्यं गरुडेनागम्यं ब्राह्मणवाक्यस्य मान्यत्वात् परमपुरुषेणैव गरुत्मतापि प्रतिघातशक्तिमतापि तदनुरोध उपपद्यते ॥ ८—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! तत्कालियस्य कर्माऽऽकर्ण्य भगवतः प्रियो भगवान् गरुडः कालियं हन्तुम् इच्छुर्महावेगः समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥

तमापतन्तं गरुडं विषमेवायुधं यस्य स कालियस्तरसा बलेन प्रत्यभ्यपतत् दद्भिर्दन्तैर्व्यदशत् दष्टवांश्च, कथम्भूतः ? उच्छ्रितानि उद्धृतानि नैकान्यनेकानि मस्तकानि फणा येन दन्ता एवायुधानि यस्य करालाः जिह्वा यस्य उच्छ्वसितान्युदस्तानि उग्राणि लोचनानि यस्य सः ॥ ६ ॥

मधुसूदनस्यासनमुपवेशनं यस्मिन् सः उग्रः विक्रमो यस्य प्रचण्डः वेगो यस्य सः तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः क्रोधवांस्तं कद्रूसुतं निरस्येतस्ततः प्रक्षिप्य हिरण्यरोचिषा सव्येन वामेन पक्षेण जघान ताडितवान् ॥ ७ ॥

सुपर्णस्य पक्षेणाभिहितः कालियोऽतीव विह्वलः उद्विग्नस्तेन सुपर्णेनागम्यं गन्तुमशक्यं दुरासदमगाधतया अन्यैश्च दुष्प्रवेशं यमुनाया ह्रदं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जिघांसुः हन्तुकामः ॥ ५ ॥

विषमेवायुधं यस्य स तथा उद्धृतनैकमस्तकः उद्धृतानेकफणः दद्भिः दन्तैः व्यदशत् दंशितवान् दन्ता एवायुधं यस्य स तथा करालजिह्वश्च उच्छ्वसितोग्रलोचनश्च तथा तथा उच्छ्वसिताः दीर्घश्वासोपेतः उग्रे लोचने यस्य स तथा ॥ ६ ॥

जघान अहनत् आत्मपादैस्ताडितवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

कालिन्द्याः यमुनायाः तेन गरुडेन अगम्यं दुरासदं प्रभ्रान्तानामिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विषायुधः फूत्कारादिना दूरात् दन्तायुधो निकटात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अन्यैर्दुरासदम् दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्सेवकैर्निवेदितो गरुडः श्रुत्वा कुपितो जातः राजन्निति राजवच्छिष्टनिरोधादधीति ज्ञापयति असामर्थ्यन्तु तस्य नास्तीत्याह—भगवानिति । भगवत्कृपया भगवान् यतो भगवतोऽयं प्रियः वाहनरूपः अतः तस्य दण्डमप्यङ्गीकृत्य विशेषेण जिघांसुरेव कालियं प्रति सम्यक् महाघोषपूर्वकम् उप समीप एव शीघ्रमाद्रवत् ॥ ५ ॥

आराधितो विषात्मा हृदये प्रविष्ट इति तस्यापि सम्मुखो जात इत्याह—तमापतन्तमिति । नन्वशस्त्रः कथं वधिष्यति? इत्याशङ्क्याह—नखायुधमिति । प्रतिकूलतया अभ्ययात् सम्मुखं गतः उच्छ्रितान्यनेकानि मस्तकानि यस्य अयमेकोऽहं बहुरूप इति ज्ञापयितुं ततः सुपर्णं दद्भिर्दन्तैराशीरूपैः यतोऽयं रदायुधः रदा दन्ता आयुधानि यस्य न केवलं दंशमात्रेण न त्यक्तुमिच्छति किन्तु भक्षयिष्यतीत्याह—करालजिह्वा इति । करालाः जिह्वा यस्य करालाः ग्रसनसमर्थाः क्रूराः उच्छ्वसितान्युग्राणि लोचनानि यस्य अनेन तस्य ज्ञानशक्तिः कुण्ठितेति सूचितम् उच्छ्वसितत्वान्मर्यादाभङ्गः उग्रत्वात् विपरीतत्वम् ॥ ६ ॥

एतादृशमपि गरुडो मारितवानित्याह—तमिति । तं प्रसिद्धं तुल्यतायामवश्यमारकत्वे च हेतुमाह—तं तार्क्ष्यपुत्र इति । तार्क्ष्यः कश्यपो भावान्तरमापन्नः रूपान्तरेण चतसृणां विवाहः कृत इति अयमपि काद्रवेय इति तुल्यता स इति पूर्वशत्रुः कोपितश्च निरस्य नितरामसुक्षेपणे दूरादेव क्षिप्त्वा तिरस्कृत्येत्यर्थः । नन्वाधिदैविकबलेन समगच्छन्त कथं तिरस्कृतवान् ? तत्राह—मन्युनेति । क्रोधेन तिरस्कारं कृतवान् प्रचण्डो वेगो यस्य तदपेक्षयाप्यस्य क्रियाशक्तिरधिकोक्ता तत्र हेतुः मधुसूदनस्यासनभूत इति गमने भगवत आसनं तदर्थं भगवद्दत्ता क्रियाशक्तिरस्मिन् वर्तत इति अतः सव्येन पक्षेण बृहद्रूपेण तद्ब्रह्मात्मकं भवति तेन स निरस्तः तस्य पक्षस्य ब्रह्मत्वाभिव्यक्तिजातेत्याह—हिरण्यरोचिषेति । हिरण्यरूपत्वं भगवद्धर्मः । ननु, सोऽपि कश्यपपुत्रः कथं स मारितवानित्याशङ्क्याह—कद्रूसुतमिति । मातृदोषेण दुष्टं मातुःप्राधान्याच्चात्र बीजमुख्यता । ननु, दंशापेक्षया प्रहारोऽल्पीयानिति कथमस्य जयः ? तत्राह—उग्रो विक्रमो यस्येति बाह्योऽप्ययं विक्रम उग्रो मरणपर्यवसायी ॥ ७ ॥

ततो यज्जातं तदाह—सुपर्णपक्षाभिहित इति । सुपर्णस्य गरुडस्य पक्षेणाभिहतस्ताडितः कालियो विह्वलो जातः ततः कालिन्द्याः ह्रदं विवेश तदगम्यं गरुडस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्रत्य कर्णौ जपसर्पमुखात्तत् श्रुत्वा ॥ ५ ॥

विषायुधः दूरात् फूत्कारेण तन्मोचकः निकटे तु दन्तायुधो व्यदशत् करालाः जिह्वा यस्य उद्भूतं श्वसितं यस्य उग्राणि लोचनानि यस्य स च सच सच सः ॥ ६ ॥

तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य पुत्रः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन् सः ॥ ७ ॥

दुरासदम् अगाधजलत्वेनान्यैरपि दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विषमेवायुधं यस्य स कालियः तं गरुडं योद्धुं प्रत्यभ्ययात् प्रतिजगाम ॥ ६ ॥

तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य पुत्रः मधुसूदनस्य आसनं यस्मिन् स गरुडः तं कालियम् कद्रूसुतमित्यनेन काद्रवेयैः सह गरुडस्य

तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ।
निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ॥ ९ ॥
मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ[1] हते ।
कृपया सौभरिः प्राह[2] तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥ १० ॥
अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति ।
सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ११ ॥
तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन[3] लेलिहः ।
अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिविरोधः सूच्यते समुद्रमथने उच्चैःश्रवाः कृष्णवर्णः शुक्लवर्णो वेति कद्रुप्रश्ने तत्प्रमाविषया विनतोवाच शुक्लवर्णः पुनः कद्रूर्यदि शुक्लवर्णस्तर्हि तव दासी अहम्, यदा कृष्णवर्णस्तदा मम दासी त्वमिति समयं कृत्वा स्वपुत्रैः कृष्णबालभूतैः तमश्वं कृष्णवर्णं कारयित्वा विनतां दास्यतायोजयत् तदा काद्रवेयैर्वैनतेयो बहुधा क्लेशितोऽमृताहरणेन दासीभावगतं पतितां स्वमातरमुद्दधारेति महाभारते द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥
तस्य गरुडस्यागम्यम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! या बात कूं सुनकें भगवत् के प्यारे पार्षद भगवान् श्रीगरुडजी बडे कुपित भये, और मारिवे की इच्छासों बडे वेगसों काली के पीछे दौडे ॥ ५ ॥
तवतो आवते भये गरुडजीकूं विषजाको आयुध ऐसो काली अनेक मस्तकनकों उठायकें सन्मुख भाजिके दांतनसों काटतो भयो, दांतही आयुध जाके, बडी कराल जिह्वासों ऊंचे श्वास खेंचतें उग्र होय रहे लोचन जाके, ऐसो काली गरुड को सामनो करत भयो ॥ ६ ॥
वडे क्रोधित होय रहे और प्रचण्ड वेगवारे श्रीमधुसूदन के आसन अर्थात् वाहन रूप गरुडजी वा कालीकूं अपने अङ्गते छुडाय के सुवर्ण सदृश जाकी दीप्ति ऐसे अपने वायें पंख सों वा कालिय नागकूं मारत भये ॥ ७ ॥
गरुडके पंखसों ताडित होयकें वो काली अत्यन्त व्याकुल भयो, और गरुड जहां न जायसकें ऐसे वा कालिन्दी [यमुना] के द्रहमें प्रवेश करतो भयो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदगम्यत्वे कारणमाह—तत्रेति । निवारितोऽपि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
लेलिहः सर्पः अन्यस्तत्र नावात्सीत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति चतुर्विंशचतुर्युगादपि पूर्वत्र श्रीरघुनाथपूर्वजमान्धातृमहाराजे पृथ्वीं शासतीति ज्ञेयं जलचरमिति सर्वेषामेव सत्वे साधारणमित्यर्थः । तत्र च भक्ष्यं पक्षिजात्युचितलीलस्य तस्याहारत्वेन प्राप्तम् अत एवेप्सितं तथापि मुनिवाक्यमादरणीयमिति चेत्तत्राह, क्षुधित इति । भगवद्वदेव लीलयाऽङ्गीकृतक्षुदपि क्षुधार्त्तानां भक्षणानर्हस्यापि भक्षणे दोषास्मृतेः एवं श्रीगरुडस्यापराधः परिहृतः किन्तु तस्य मुनेरेवापराध इति भावः । क्षुधितस्य महत्तमस्य भक्ष्यभक्षणविघ्नाचरणात् ॥ ९ ॥
अन्यमपि महापराधं तस्याह—मीनानिति द्वाभ्याम् । दीनान् स्वभावत एव जलचरत्वेन किञ्चिदपि कर्त्तुमशक्तेः मीनपतौ सर्वमत्स्यरक्षके हते सुष्ठु दुःखितान् दृष्ट्वा अत्र एतेन तस्यान्यमत्स्यविलक्षणा सज्ञानत्वं ज्ञापयति—दीन इति । सप्तम्यन्तपाठे सदैव गरुडभयेनार्त्त इत्यर्थः । प्रथमान्तपाठो वा महापार्षदे भाष्टर्यादिना निर्विवेकरहित इत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र ह्रदे मत्स्यानिति जलचरोपलक्षणं सः महाकथावमन्ता श्रीभगवत्पार्षदवरोऽपीति वा अहमिति तपोबलाद्यभिमानात् एतेनैव किञ्च श्रीवैष्णवापराधेन तस्य तपो भङ्गादिपरमानर्थः फलितः तच्च नवमस्कन्धे वर्णितं किञ्च तत्रत्यक्षेमार्थसङ्कल्पोऽपि विपरीत एवाभवत् तत्रास्तु तावज्जलचराणां वार्त्ता कालियनिवासेन तीरवर्त्तिनां वृक्षादीनामपि तदुपरि गच्छतां खगादीनामपि मरणं प्राप्तमिति केवलं श्रीवृन्दावनयमुनाश्रयमाहात्म्येन श्रीभगवत्कृपयाऽनतिचिरेण तदपराधस्सद्यः फलमिव विवेकिनां नरकतुल्यमेव विषयभोगं कृत्वा तेन पश्चात् निस्तारणमिति ॥ ११ ॥
तत्प्रोक्तवृत्तं कालिय एव परं केवलं वेदेति श्रीगरुडद्वेषेण तद्भीत्या सर्वत्र निर्भयस्थानान्वेषणात् पूर्वजन्मकृतभाग्यविशेषाच्च कृष्णेन सर्वानन्दकरेणेति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तदगम्यमित्यत्र तत्कारणमाह—तत्रैत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र ह्रदे

---

(१) हृतं इति सुबो० पा० । (२) तत्रतत्क्षेमम् । (३) लेलिहा इति विज० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचित् गरुडः स्वाभीष्टं भक्ष्यं जलचरं मीनपतिं क्षुधितः प्रसह्य बलाद्धृत्य जहार, कथम्भूतः ? सौभरिणा निवारितोऽपि ॥ ९ ॥

एवं मीनपतौ गरुडेन हृते सति सुतरां दुःखितान् मीनान् दृष्ट्वा सौभरिः कृपया तत्रत्यानां जन्तूनां क्षेमं भयाभावरूपमाचरन् कुर्वन् प्राह ॥ १० ॥

किम् अत्र ह्रदे प्रविश्य यदि गरुडो मत्स्यान् खादति तर्हि स गरुडः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येत एतदहं सत्यं ब्रवीमीति ब्राह्मणवाक्यस्य माननीयत्वात् परमपुरुषेणेव गरुत्मता तत्प्रतिघातशक्तिमताऽपि तस्यानुरोध उपपद्यते ॥ ११ ॥

तच्छापात्मकं सौभरेर्वचः केवलं कालिय एव वेद तदन्यः कोऽपि लेलिहानः सर्पः न वेद अतोऽयं गरुडाद्भीतः तत्र ह्रदे अवात्सीत् ततः कृष्णेन विवासितः निष्कासितश्चेति कालियदमनात्मकवृत्तान्तोपसंहारः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गरुडस्याऽगमनस्य निमित्तमाह—तत्रेति । भक्ष्यत इति भक्ष्यम् ॥ ९ ॥

तत्क्षेमं तेषां शिष्टानां क्षेमं कोऽप्यरक्षत् ॥ १० ॥

खादति भक्षति प्राणवियोगं मरणमाप्नोतु ॥ ११ ॥

लेलिहा लेलिहानः सर्पः छन्दोभङ्गभयादेवमुक्तं गरुडाद्भीत्यैवावात्सीत् सौभरेः शापातिक्रमणासमर्थेन तेन किमर्थं ह्रदं प्रविश्य हननं नाकारीतीयमाशङ्का—

"विष्णुना विष्णुभक्तैश्च ब्रह्मशापोऽनुवर्त्यते ।
ब्राह्मणानामपीडार्थं बलिभिः क्षत्रियादिभिः" ॥

इत्यादिब्रह्माण्डवचनेन निरस्तुमीकर्तव्या एतद्विवक्षया वा लेलिहेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

भक्ष्यं पक्षिजात्युचितलीलस्य आहारत्वेन प्राप्तम् । अत एव ईप्सितम् अत एव लीलया भगवद्रथस्य क्षुधितः ॥ ९ ॥

मत्स्यानिति जलचरोपलक्षणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वेदेति श्रीनारदद्वारेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र हेतुं वक्तुमुपाख्यानमाह—तत्रैकदेति । यद्यप्यस्य न भगवद्भावः सौभर्युपाख्याने सर्वत्र मीनसङ्गः प्रसिद्धः । स हि मीनहितकारी भवति पुनर्गरुडो देवगत्या तस्यैव समीपे ईप्सितं भक्ष्यं जलचरविशेषं रोहिताविरूपं निवारितोऽपि सौभरिणा क्षुधार्तात् बहिर्मुखावस्थां प्राप्तः तं गृहीत्वाऽन्यत्र गतः तत्र भक्षणे आलोलुकनादिदोषतः खेदजननाच्च मरणमेव भवेत् जीवन्तमेवान्यत्र हृतवानिति तत्र तस्याप्रवेश एवोच्यते ॥ ९ ॥

ननु, भगवन्निर्मितेऽर्थे कथं मुनेराग्रहस्तत्राह—मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वेति । यथा भगवता मर्यादाशास्त्रं कृतं लौकिकम् एवं वैदिकमपि ततः परं दुःखं दृष्ट्वा दुःखितः कारुणिकः तदुपायं कुर्यादिति दीनोपेक्षा दोषस्य श्रवणात् "हन्ति ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात् पयो यथा" इत्यादिवाक्यात् । अतो दयया लोकमर्यादोल्लङ्घनं कृतवान् तदाह—सुदुःखितान् दृष्ट्वेति । नन्वज्ञानादेव तेषां दुःखं कथं प्रतीकारार्थं यत्नस्तत्राह—दीनानिति विचार्यमाणेऽपि ते दीनाः रक्षकाभावात् अत एव तत्र हेतुः मीनपतौ हते इति स हि मीनानां पतिः अन्यथा गोत्रघातिनः स्वात्मीयानपि भक्षयेयुः अतः केवलं कृपया सौभरिर्वक्ष्यमाणं प्राह—तत्रत्यं मीनानां क्षेममाचरन् वस्तुतस्तदनर्थ एव कृतः मीनाः सर्व एव तत्रत्या निषेधारब्धाः तत्प्रसङ्गादन्येऽपि जीवाः अतोऽन्येन यत्क्रियते तेनानर्थ एव सम्पद्यत इति फलितम् ॥ १० ॥

शापवाक्यमाह—अत्र प्रविश्येति । अत्र ह्रदे प्रविश्य जलं तथा भक्षेदित्येकः शापः तत्रापि यदि मत्स्यान् तत्रापि स एव गरुडः तदन्यः पक्षी ततः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येतेत्यपरः तेनान्याहृतस्याप्यत्रत्यमत्स्यस्य भक्षणं निषिद्धं तथा च न त्रिशिष्टशापः अत एव कालियस्य रक्षा अन्यथा मत्स्यखादने शापाभावान्न सा स्यादिति भावः । अत एव स इति पुनरुक्तं ब्रह्मवाक्यमाज्ञारूपम् इदमनुवादकं वाक्यमित्याशङ्क्याह, सत्यमेतद्ब्रवीम्यहमिति । प्रमाणं न हि ब्रह्मवादो मृषा भवति ॥ ११ ॥

तमर्थं कालिय एव परं वेद गरुडेन सह विरोधं चिकीर्षुः तस्यागमनं स्थानं विचारितवान् अन्येषां तथैवमध्यवसायाभावात् नान्यो लेलिहः सर्पो जानाति अतो गरुडाद्भीतः तत्रावात्सीत् कृष्णेन च विवासितस्ततो दूरीकृतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गरुडागमनस्य कारणमाह—तत्रेति । मा भुङ्क्ष्वेति निवारितोऽपीति तस्मिन् परममहति गरुडे आज्ञाप्रदानं तद्दिष्टप्रातिकूल्यं चेति सौभरेरपराधद्वयं तदाज्ञालङ्घनं प्राणिहिंसनं चेत्यपराधद्वयं गुरुडस्य नाभूत् ततः सकाशादतितेजस्वित्वादिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तत्र तृतीयमपराधं तस्याह—मीनानिति । कृपयेति मीनान् प्रति यथा तस्य कृपा तथा गरुडं प्रति कोपश्च मनसः तत्रत्यानां जीवमात्राणामेव क्षेमं कर्तुमिति तस्य कालियागमनेन तेषां सर्वेषामक्षेममेवाभूदिति महदपराधिनः कृपापि विपरीतफलैव भवेदिति द्योतितम् ॥ १० ॥

अत्र यदीत्यनेन पक्षान्तरमपि लभ्यते तनच्छायमर्थः अत्र प्रविश्य यदि मत्स्यान् खादति तदा सद्यस्तत्क्षणमेव प्राणैर्वियुज्येत यदि च मत्स्यान्न खादति तदा स्वस्थः किञ्चिद्विलम्ब एवेति ह्रदप्रवेशमात्र एव शापः मत्स्यखादने तु शापातिशयः अत्रत्याभिशापं गरुडः सर्वज्ञत्वादेव ज्ञात्वा नागतः कालियस्त्वात्मीयतत्रत्यसर्पमुखाज्ज्ञात्वैवागतः सौभरेस्तु गरुडाय कुप्यतो यस्मिन् कृपा अजनिष्ट तस्य मीनस्यैव सङ्गानुरथिता दुर्वासनैवापराधफलं यतश्च विलुप्तब्रह्मानन्दः सचिरसञ्चिततपस्सुखयौवनेनैव

कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्ध[1]वाससम् ।
महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १३ ॥
उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा[2] इवासवः ।
प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे ॥ १४ ॥
यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ! ।
कृष्णं समेत्य लब्धेहा[3] आसँल्लब्धमनोरथाः ॥ १५ ॥
रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ।
❀ (प्रेम्णा तमङ्कमारोप्य पुनः पुनरुदैक्षत)
[4]नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मूलेन कामिनीवृन्दं कीत्वा तत्रैव नरकतुल्ये विषयानन्दे निमज्जन्तराश्रमभोगान्ते श्रीवृन्दावनयमुनाश्रयमाहात्म्येनैव पश्चाज्जितस्तारेति नवमे कथा ॥ ११—१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रागमनाभावे कारणमाह—तत्रेत्यादिना ॥ ९—११ ॥

तन्मुनिशापं परं केवलं कालियो वेद नान्यो लेलिहः सर्पः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कालिन्दी के वा हृद [दह] में एक समें अपनो इच्छित भोजन जो जलचर (मच्छ) ताकूं सौभरि ऋषिके निवारण करिबे पै हू भूखे रहे तासों हरण करकें लेगये ॥ ९ ॥

जब मकरीनको पति एक बडो मच्छ मरिगयो तब और मकरीन कूं दुःखित देखिकें सौभरि ऋषि कृपा करिकें वा स्थलकी कुशलता के तांई बोलत भये ॥ १० ॥

सौभरि बोले, कि—आजसों पीछे या जगे गरुड आयकें जो मकरीनकूं खाय तो तुरन्त गरुड प्राणन के वियोगकों प्राप्त होजाय, या बातकूं मैं सत्य कहूं हूं [या प्रकार शाप देवेसूं प्राणिमात्रकी रक्षामें तात्पर्य है] ॥ ११ ॥

हे राजन् ! या शापकूं केवल कालीं मात्र जानतो रह्यो और दूसरो कोई सर्प नहीं, तांई सो गरुडनें डरपतो भयो या दह में बसतो रह्यो सो श्रीकृष्ण ने निकासि दियो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जाम्बूनदं सुवर्णं तेनालङ्कृतम् ॥ १३ ॥

असवः इन्द्रियाणि प्रमोदनिभृतात्मान आनन्दपूर्णमनसः ॥ १४ ॥

लब्धेहाः लब्धचेष्टाः ॥ १५ ॥

नगा वृक्षाः अपि पूर्वं शुष्काः सन्तः सद्य एव विरूढा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमुपोद्घातं समाप्य प्रस्तुतमाह—कृष्णमित्यादिना । तत्र कृष्णमिति युग्मकम् । जाम्बूनदं दिव्यस्वर्णं मत्वा, नागवृन्दपरिवृतत्वात् तस्माद्ध्रदात् विशेषेणैव निष्क्रान्तं सन्तमुपलभ्य दृष्ट्वा तावदपि शङ्कया स्तब्धत्वात् निष्क्रमणमपि गतिबाधकेन जलोपर्य्युपरि क्रान्त्यैवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सर्वे वक्ष्यमाणाः अचेतनानामिव स्तब्धानामपि तेषामेकदोत्थाने हेतुमाह—लब्धप्राणा इति । तत्र मेलने क्रमः प्रमोदेति सार्द्धेन गोपाः सखायः पूर्वत एव तीराग्रमवलम्ब्य स्थितत्वात् अभिरेभिरे परिरेभिरे ॥ १४ ॥

ततः श्रीयशोदादयः स्नेहक्रमेणाग्रतोऽग्रत आगत्य तत्रैव स्थितत्वात् तत्र श्रीयशोदा व्रजात् प्रस्थितानां सर्वेषामग्रगामिनी तस्याः पुत्रासमोर्द्धवात्सल्यात् ततः श्रीरोहिणी तथा सख्येन सवासनत्वेन च तत्सहयोगात् ततः श्रीनन्दस्तदनुगः वात्सल्यात् गोप्यो गोपाश्च क्रमेण दम्पत्योर्निकटस्था ज्ञेयाः केषाञ्चित् सवासनत्वात् केषाञ्चिदनुधावित्वाच्च समेत्येति पूर्ववत् तावत् स्तब्धीभूय केवलं द्रष्टारः एवासन् पश्चात् सम्भ्रमणोत्थितमात्राः नत धावितुं शक्ताः समेत्य तु आलिङ्गनादिचेष्टावन्तो बभूवुरित्यर्थः । किञ्चकुलेत्याह—शुष्का इति । निकटे तावद्वृक्षोत्पत्तिरेव नास्ति दूरतस्तु ये वायुगत्या शुष्काः तत्रानीमेव तादृशश्रीकृष्णलीलया वा दुःशकुनान्तरवत् शुष्कास्तेऽपि अङ्कुरादिविकासचेष्टावन्तो बभूवुरित्यर्थः लब्धमनोरथा इति पाठस्तु स्वारस्यसम्मतः ॥ १५ ॥

अथ तादृशदुःखिव्रजजनसङ्गमाय दत्तावसरेण श्रीरामेण

(१) गन्धमाण्डितम् इति विज० पा० । (२) इव प्रजा इति विज० सुबो० पा० । (३) आसङ्क्षुष्का नगा अपि इति वैष्णवतोषिणी ।
(४) नरानार्यां इति विज० पा० ।
❀ इत्यर्द्धमधिकपाठः वीर० वैष्णव० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सङ्गमं वर्णयति—रामश्चेति । चकारात्पूर्वं व्रजवासिशोकेन रामश्चान्तः शुष्कः पश्चात् लब्धहस्तमालिङ्ग्य जहासेत्यर्थः अच्युतं न कथञ्चिदपि माहात्म्यात् च्युतं कुतो जहास तदाह अस्य अच्युतस्य अनुभावम् इच्छामात्रेण सर्वसामर्थ्यं वेत्तीति तथा सः अतो निजव्रजदुःखमयमिदं भद्रं कृतमित्युपालम्भन-पूर्वकमेवेत्यर्थः । नगाः अन्येपि सर्वे गावो वृषा वत्सतरा इति पाठः क्वचित् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अभिरेभिरे परिरेभिरे ॥ १४—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तत उपरितनवृत्तान्तमाह--कृष्णमिति यावदध्यायसमाप्ति । दिव्यानि स्रग्गन्धवासांसि नागपत्नीभिः समर्पितानि यस्य तं महतामनर्घाणां मणीनां गणैरार्कीर्णं सर्वतः समलङ्कृतं जाम्बूनदेन सुवर्णेनालङ्कृतं ह्रदाद्विनिर्गच्छन्तं कृष्णमुपलभ्यालक्ष्य लब्धप्राणा असव इन्द्रियाणीव सर्वे गोपादयः उत्थितास्ततः प्रमोदेन निभृताः पूर्णा आत्मानो देहा मनांसि येषां तथाभूताः गोपाः प्रीत्या कृष्णमभिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ १३—१४ ॥

यशोदादयो गोप्यो नन्दादयो गोपाश्च हे कौरव ! कृष्णम् समेत्य सङ्गत्य लब्धचेष्टा लब्धमनोरथाश्च बभूवुः ॥ १५ ॥

रामस्तु कृष्णमालिङ्ग्याऽस्य कृष्णस्य प्रभावं जानन् केवल जहास हसितवांस्ततस्तं कृष्णमङ्कमारोप्य पुनःपुनः प्रीत्योदैक्षत समवैक्षत नन्दादयः परमां मुदं लेभिरे तत्र नगा वृक्षा अपि पूर्वं शुष्काः सन्तः पुनः फलपुष्पादिभिर्विरूढा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपलभ्य दृष्ट्वा प्रमोदनिभृतात्मानः आनन्दपूर्णात्मानः अभिरेभिरे आलिङ्गनञ्चक्रुः अभीत्युपसर्गात् मुख्यामुख्यभेदो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

लब्धेहाः लब्धचेष्टाः पूर्वं शवप्राया इत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विशेषेणैव निष्क्रान्तम् ॥ १३ ॥

उपलभ्य दृष्ट्वा तावदपि शङ्कया स्तब्धत्वात् पूर्वं ईक्षमाणाः सर्वे गोपाः सखायोऽपरे नानाविधाः ॥ १४ ॥

समेत्यैवालिङ्गने चेष्टावन्तो बभूवुरित्यर्थः । तदानीं व्रजवासि-सधर्मतामाप्ता नगा अपि पूर्वं शुष्काः पश्चाल्लब्धचेष्टाः अङ्कुरोद्गमनादिचेष्टावन्त आसन् तद्विषशुष्काणामपि प्राचीनत्वाद्विहा-न्यपि तदा नासन्निति जहासेत्यत्र हेतुरस्येति यतो निजव्रजदुःख-मयमिदं भद्रं कृतमित्युपालम्भनपूर्वकमेवेत्यर्थः । गवादिषु तत्रैव

विद्यमानेष्वपि क्षुधादिकर्षितत्वं तेषां विषसम्पर्कशङ्कया श्रीः कृष्णायानुप्रयोजनात् ॥ १५—१६ ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह—कृष्णं ह्रदादिति । विशे-षेण निष्क्रान्तं भगवन्तं दृष्ट्वा उत्थिताः सर्वेऽभिरेभिरे इति द्वयोः सम्बन्धः ह्रदात् ह्रदमध्यात् विशेषेण निष्क्रमणमकस्मा-दाविर्भावः पूर्वस्मात् वैलक्षण्यार्थं रूपं वर्णयति, दिव्यानि स्रग्गन्धवासांसि यस्येति अनेन सामान्यतः पूजा निरूपिता महामणिगणैराकीर्णमिति विशेषपूजा जाम्बूनदेन च परिष्कृतम् अनेन लोकत्रयपदार्थैः पूजित उक्तः तत्र दिव्यानि स्वर्गस्थानि मणयः पातालस्थाः सुवर्णं भूमिष्ठम् ॥ १३ ॥

अकस्मादुपलभ्य भगवत्सन्निधिमात्रेणैव लब्धप्राणा जाताः प्रजा बालका इवोत्थिताः यथा बालका उत्तिष्ठन्ति एवं लब्धप्राणाः एते महान्तोऽप्युत्थिताः परस्परज्ञानरहिताः प्रजा लौकिका वा यथा प्राणेष्वागतेषूत्तिष्ठन्ति एवमेते कृष्णे समा-गते उत्थिताः ततोऽपि भगवत्सान्निध्य प्रमोदेन निभृतः पूर्ण आत्मा अन्तःकरणं येषाम आदौ पुरुषास्तरुणाः पुरुषास्तमपि प्रीत्या आलिङ्गितवन्तः ॥ १४ ॥

ततो यशोदा रोहिणी स्त्रियो ह्यत्युत्सुकाः ततो नन्दः रोहिणी स्पर्शभयात् ततो गोप्यः नन्दभयात् ततो गावोऽपि हे कौरवेति सम्बोधनं विश्वासार्थं सर्व एव कृष्णं समेत्य लब्धचेष्टा जाताः लब्धो मनोरथो यैः तादृशा अप्यासन् क्रियाज्ञानशक्त्योः सम्बन्धः उक्तः ॥ १५ ॥

रामश्चाप्येवंविधो जातः विशेषमप्याह—अच्युतमालिङ्ग्य जहा-सेति । पूर्वं भगवदंशो भगवत्येव स्थितः तदा सर्वसमानमेव कृतवान् ततो भगवत्यालिङ्गिते तदीयोऽत्र समागत इति पश्चा-ज्जहास तुल्यता सम्पादिता परीक्षा सम्पत्कृतेति कालियनिष्का-सनं तु नाश्चर्याय यतोऽयमस्यानुभावविद् विश्वमेवान्यथा क्षणेन करोति तस्य किमिदमाश्चर्यमिति दुःखसुखयोर्मिश्रणप्रति-षेधार्थमाह—नगा नार्थं इति । चतुर्विधा अप्येते परमामेव मुदमापुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपोद्घातं समाप्य प्रस्तुतमाह—कृष्णमिति द्वाभ्याम् । विशे-षेण निष्क्रान्तमिति जलोपर्युपर्येव चरणाभ्यामेव सन्तरण-लाघवेनैव कालियशिरसि कमपि सर्पमलक्षितमारुह्येवेति क्रमम् अन्यथाऽङ्गानां जलाप्लुतत्वे दिव्यस्रग्गन्धवाससामिति विशेषणं साधु नोपपद्यते । १३ ॥

असव इन्द्रियाणि प्रमोदनिभृतात्मानः आनन्दपूर्णमनसः गोपाः सखायः तेषामेव तारतम्येन प्राथम्यौचित्यात् ॥ १४ ॥

ततो हा पुत्र जीवसीति गद्गदस्वरा गुरुलज्जाभयासूयादि-निरपेक्षा अतिविह्वला श्रीयशोदा तत्रस्तस्सखीच्छति निविडतया तदभितः प्राप्तासु मध्ये मुख्या रोहिणी ततः प्रेमोत्कण्ठ

नन्दं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ।
ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥
देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।
नन्दः प्रीतमना राजन् ! गाः सुवर्णं तदाऽदिशत् ॥ १८ ॥
यशोदाऽपि महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥ १९ ॥
*(ततश्चास्तं गते भानौ कृष्णो व्यासमकल्पयत् ।
सरामः सह गोपालैर्मात्रा पित्रा सगोधनैः)
तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र ! क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ।
ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिन्द्या उपकूलतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्षुभितगाम्भीर्यधैर्याविलम्बासहिष्णुः श्रीसम्मर्दमध्य एव प्रविश्य नन्दः ततोऽन्या गोप्यो वत्सला गोपाश्चोपनन्दादयः चकारेणानुरागिण्यः पूर्वरागवत्यो गोप्यश्च दूरतो लोचनाञ्चलैरेव समेत्य परिष्वङ्गादिभिः सङ्गतीभूय लब्धचेष्टा लब्धवाञ्छिता मृता इव जीवन्त्यो बभूवुः किं बहुना नगास्तीरे वृक्षाभावाद्दूरे वृन्दावनस्था वृक्षा अपि तत्साधर्म्यप्राप्त्या कृष्णमदृष्ट्वा शोकात् शुष्कास्तं पुनर्दृष्ट्वा लब्धेहा अङ्कुरपल्लवपुष्पाद्युद्गमवन्तः ॥ १५ ॥

जहासेति धन्योऽस्येवं कर्तुं युज्यतेत्युक्त्वा तत्प्रभावज्ञोऽपि प्रेम्णा पुनः पुनरुत्कर्षेणोच्यतेति कालियहतकेन कश्चित् क्षतन्तु नाभूदिति न्यभालयत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जाम्बूनदपरिष्कृतं सुवर्णालङ्कृतम् ॥ १३ ॥

यथा इन्द्रियाणि यथा लब्धप्राणाः उत्तिष्ठन्ति तथोत्थिताः प्रमोदेन निभृतः पूर्णः आत्मा मनो येषां ते ॥ १४ ॥

लब्धेहाः प्राप्तचेष्टाः आसन् नगाः वृक्षा अपि लब्धचेष्टा आसन् ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

हाँ श्रीकृष्ण जब वा कालीदह में सों बाहर निकसे, तब उनको सबन ने दिव्य माला चन्दन वस्त्र धारण किये और बड़े२ मणि गणों से जड़ाऊ सुवर्ण के गहनेन कुं पहिरे देखे ॥ १३ ॥

तब कृष्ण कूं ऐसे देखिके सब ब्रजवासी उठि बैठे, जैसे प्राणन कूं प्राप्त होय के इन्द्रिये चैतन्य को प्राप्त होय जाय हैं, आनन्द में भरे भये ब्रजवासी गोप लोग बड़े प्रेमसों कृष्ण कूं छातीसों लगाय के मिलत भये ॥ १४ ॥

हे कुरुवंशीन में श्रेष्ठ हे राजन् ! श्रीयशोदाजी रोहिणीजी नन्दबाबा गोपी और गोप सगरे कृष्ण कूं देखिके चेष्टा जिनकी जगद आई मनोरथ जिनके पूरे भये ऐसे होत भये ॥ १५ ॥

और श्रीबलदेवजी भी कृष्ण सों भेट करिके हँसे, क्योंकि— कृष्ण के प्रभाव के जाननवारे हैं, ता पीछें वृक्ष गायें बैल और बछरा परम आनन्द कूं प्राप्त होत भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ते विप्राः ऊचुः ॥ १७ ॥ १८ ॥
नष्टलब्धप्रजा नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा ॥ १९ ॥
श्रमेण च कर्षिताः उपकूलतः कूलप्रान्ते ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रैव विशेषतो ब्राह्मणानां हर्षभरेण वाक्यमाह—नन्दमिति । गुरवः पुरोहिताः अन्ये च विप्राः समागत्येति प्रागेव तेन सह व्रजात् निर्गताः अधुना तन्निकटमागत्येत्यर्थः । ते परमवैष्णवत्वादिना प्रसिद्धाः दिष्ट्या भद्रम् अहो तवास्माकं च भाग्यमित्यर्थः । अतोऽतिहृष्टो भूत्वा सुमहोत्सवं विधेहीति भावः ॥ १७—१८ ॥

महाप्रेम्णा पुनः श्रीयशोदया मिलितमित्याह । यशोदेति त्वर्थे चकारः श्रीनन्दतोऽपि विशेषात् महाभागत्वमाह—नष्टेति । यतः सतीति तस्याः कथमन्यथा स्यात् इति भावविशेषणा-

* इत्यधिकः पठ्यते वीरराघ० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भिप्रेतम् यद्वा, स्वभावतः श्रीकृष्णस्नेहार्दिता सर्वोत्कृष्टा यद्वा तादृशीभवन्ती कथां धारां मुहुरिति कदाचित् पूर्ववृत्तस्मृत्या दुःखोदयेन कदाचिच्च प्राप्तानन्देनाश्रुधारामोचनस्य विरामेऽपि उष्णशीततामेदेन पौनःपुन्यात् ॥ १९ ॥

कथाक्रमेणान्यामप्यद्भुतलीलामाह—तामित्यादिना । रात्रिमिति श्रीकृष्णस्य कालियदमनादिना तेन सह व्रजजनानां प्रत्येक-मेलनेन च दिनावसानतः तां तद्दिनसम्बन्धिनीं तादृशपरमा-नन्दमयीं वा यत्र कृष्णेन सह सङ्गमस्तस्मिन् प्रदेश एवोषुः तत्रैव हेतुः क्षुत्तृड्भ्यां रोदनादिश्रमेण च यद्वा क्षुत्तृड्भ्यां यः श्रमस्तेन कृशीकृताः दौर्बल्यं प्रापिता इत्यर्थः । तत्र धेन्वादिषु तत्रैव विद्यमानास्वपि क्षुधादिकर्शितत्वं तासां विषसम्पर्क-शङ्कया श्रीकृष्णायानुपयोजनात् ततः स्वयमप्यनुपयोगात् कालिन्द्या उपकूलतः विषजलादिभयेन तद्दूरस्य जलान्तिकं परित्यज्येत्यर्थः । अन्यथा दावाग्निना सर्वत आवरणासिद्धेः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सभार्या विप्रा नन्दं समेत्य कालियेन ग्रस्तस्तवात्मजः मुक्तः तस्माद्विमुक्तः किल दिष्ट्या भद्रं महानानन्द इत्यूचुः ॥ १७-१८ ॥

नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा पुत्रो यया सा सती यशोदा सुतं परिष्वज्याङ्कमारोप्य च बहूनानन्दाश्रुकणान् मुमोच ॥ १९ ॥

ततस्तां रात्रिं तत्र यमुनायास्तीर एव व्रजौकसो गावश्च ऊषुरुषितवन्तः, कथम्भूताः ? क्षुत्तृड्भ्यां श्रमेण च कर्शिताः ॥२०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नष्टा च लब्धा च प्रजा यस्याः सा तथा अश्रुकणान् बाष्पबिन्दून् ॥ १९ ॥

क्षुत्तृड्भ्यामुत्पन्नश्रमेण कर्शिताः कृशत्वं प्राप्ताः उपकूलतः कूलसमीपे ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपकूलतः किञ्चित् कूलं परित्यज्येत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

—नन्वेतावत्कालं ब्राह्मणैः कथमेते नोपदिष्टाः इदानीं ब्राह्मणाः कथं वा सान्त्वनं कृतवन्त इत्याशङ्क्याह—नन्दमिति । विप्रास्तथास्वरूपमेव महापुरुषाः केवलं कर्मजडा वैश्यगुरवो जीवनार्थं स्थिताः तत्सम्बन्धिनोऽपि तथा अतः सकलत्रा एते समागत्य नन्दमूचुः कालियेन ग्रस्तो भगवान् तवात्मजो दिष्ट्याऽस्मदादिभाग्यैर्मुक्त एतावत्कालसत्वो ज्ञेय इति सूचितं भवति ॥ १७ ॥

अतो द्विजातिभ्यो दानं देहीति कृष्णागमननिमित्तं ततो नन्दो गाः सुवर्णं च दत्तवान् ॥ १८ ॥

यशोदाया विशेषमाह—यशोदा च तैरुक्ता महाभागेति तेभ्यो बहुविलसितवती विशेषकारणाद्वा तस्याः भाग्यमभि-नन्दति, नष्टा अदृष्टा पुनर्लब्धा प्राप्ता प्रजा यया तथात्वे हेतुर्धर्मः सतीति अतो भाग्योदये जाते परिष्वज्य पश्चादङ्कमारोप्याश्रुकलां मुमोच एतावताऽर्द्धरात्रिर्जाता ॥ १९ ॥

तस्मिन् दिवसे न केनापि भुक्तं गावः पूर्वं शुष्कस्तना एवाधुना तु स्तन्यसहिता अपि दोहसाधनाभावाच्च दुग्धदा जाताः भगवदागमनप्रमोदेनैव च निर्वृतास्तत्रैव स्थिता इत्याह—तां रात्रिमिति । श्रम आगमनश्रमः चिन्ताश्रमो वा मध्ये वा मरणार्थं श्रमस्तेनापि कर्शिताः क्षुत्तृड्भ्यां सहिताः श्रमस्य कार्यं कृत्वा गतत्वात् कार्यमेव निरूपितं क्षुत्तृषोः स्वरूपं च व्रजौकस इत्यव्युत्पन्नाः कालिन्द्याः कूलसमीपे किंयद्दूरे कूलं विहाय वनमध्ये शयनं कृतवन्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुरवो भार्गुर्यादिपुरोहिताः ॥ १७—१८ ॥

आदौ नष्टप्राया पश्चाल्लब्धा प्रजा यया सा अङ्कमारोप्य परिष्वज्येति पूर्वं बहुलोकापेक्षावशात् तादृशपरिष्वङ्गाभावादिति भावः ॥ १९ ॥

अतःपरमद्य रात्रौ वयं कृष्णं निर्निमेषं पश्यन्त एव स्थामः भाग्याकुलोऽपि कालियः पुनर्यदि वैरं सिषाधयिषुः रायाति तदा मिलितीभूय लकुटैर्वारयामः । ननु दर्शनव्यवधायकं स्वस्वगृहं याम इति सर्वेषां मनोरथमालक्ष्य नन्दाद्या व्रजौकसः उपकूलतः विषजलादिभयात् कूलसमीपं परित्यज्य ऊषुः अन्यथा दावाग्निना सर्वत आवरणासिद्धेः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते विप्रा ऊचुः ॥ १७—१८ ॥

नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा ॥ १९ ॥

क्षुत्तृड्भ्यां श्रमेण च कर्शिताः कालिन्द्याः उपकूलतः कूलप्रान्ते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वाविरियां शांडिल्यसों आदि लेके सब पुरोहित और ब्राह्मण अपनी २ स्त्रीन सहित आयके नन्दराय सो बोलत भये, कि—बाबा आज बडे भागन सों काली को डस्यो तुमारो पुत्र छूटि आयो बडी बधाई है ॥ १७ ॥

तासों कृष्ण के छूटिवे के निमित्त को ब्राह्मणन कूं दान देओ ? हेराजन् ! इतनी सुनके नन्दराय ब्राह्मण कूं गाये और सुवर्ण देत भये ॥ १८ ॥

नष्ट भयो पुत्र जाको फिर प्राप्त भयो ऐसी बडभागिनी यशोदा सती कृष्ण कूं छाती सों लगायके गोदमें बैठा रिके बारम्बार नेत्रनतें आसून की वर्षा करत भई ॥ १९ ॥

(एतस्मिन्नेव काले तु व्रजे कौरवसत्तम !)
[१]तदा शुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ।
सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥
तत उत्थाय सम्भ्रान्ता दह्यमाना व्रजौकसः ।
कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरम् ॥ २२ ॥
कृष्णकृष्ण ! महाभाग ! हे रामामितविक्रम ! ।
एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥ २३ ॥
सुदुस्तरान्नः स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ! ।
न शक्नुमस्त्वच्चरणं सन्त्यक्तुमकुतोभयम् ॥ २४ ॥
इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ।
तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
दशमस्कन्धे वृन्दावनक्रीडायां दावाग्निमोचनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

हे राजेन्द्र ! वा रात कूं तो सग ब्रजवासी और गायें भूखे प्यासे श्रमसों थके भये वाई ठौर कालिन्द्रीके किनारे पै निवास करत भये ॥ २० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कालाग्नेर्मृत्युरूपादग्नेः न मृत्योर्बिभीमः किन्तु त्वच्चरण-वियोगाद्बिभ्यः न शक्नुम इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

विमोहनादिरूपेण ततः स्वं शरणागतान् ।
गोपानपादनन्तोऽसावनन्तघनवह्नितः ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदा तद्रात्र्यामेव शुचिर्ग्रीष्मसमयः तत्सम्बन्धि वनं शुष्का-रण्यमित्यर्थः । तत्र उद्भूतः अयं च दावाग्निरूपः कालियसखः कंसानुचरः कश्चिदसुर इति केचिदाहुः ॥ २१ ॥

सम्भ्रान्ताः सद्यस्तत्प्रतिकाराचरणाभावात् यद्वा निस्सारणार्थ-मितस्ततः कृतपरिभ्रमणा इत्यर्थः । यतो दह्यमानाः दग्धुमुप-क्रमणात् मायया कापट्येनैव मनुजत्वेन प्राकृतमनुष्यत्वेन स्फुरन्तं वस्तुतस्तु नराकृतिपरब्रह्मत्वेन तद्रूपेणैवेश्वरं किम्वा माया कृपा तदुक्तं मनुजं द्विभुजत्वादिसाम्येन । यद्वा, माया माया कृपा तदुक्तं मनुजं द्विभुजत्वादिसाम्येन । यद्वा, माया लक्ष्म्या ईश्वरं स्वामिनमपि मनुजं मानुष्यशीलम् इति कारुण्या-तिशयः सूचितः तथापि कृष्णं तत्र व्रजजनप्राणनाथम् अतः शरणं ययुः ॥ २२ ॥

तत्प्रकारमेवाह—कृष्णेति । वीप्सा सम्भ्रमेण स्नेहभरस्वभावेन वा महान् भागो भाग्यमस्मादृशानां यस्मादिति त्वत्सान्नि-ध्ये अस्माकं दुःखं नोपयुक्तमिति भावः । अमितः अनन्तो विक्रमः शौर्यं यस्येति बलदेवं प्रति सम्बोधनं तव वीर्येण दावाग्निरपि निर्वातीति भावः एवं तदापि तेषां महाप्रभावस्वज्ञानमेव जातं नरवैश्वर्यज्ञानमिति भावः । एष इति प्रत्यक्षत्वं शीघ्रत्वं वा बोधयति घोरतमः अप्रतिकार्यत्वात् युष्मदन्तिकप्राप्तत्वाद्वा ग्रसते निःशेषेण संहरतीत्यर्थः । तावकानिति कृपाजननार्थं प्रस-नाबोध्यत्वबोधनार्थं वा तव "कर्मकावक्रवचनम्" इति तद्धित निमित्तकादेशसूत्राद्यद्वैकस्यैव सम्बन्धः प्रतिपाद्यते हि निश्चयं तत्खलु द्वयोरमेवप्रतिपादनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

स्वान् ज्ञातीन् आत्मीयान् वा सुहृदो मम इत येषां तान् सद्भावेन तदेकनिष्ठानित्यर्थः । प्रभो हे सर्वं कर्तुं समर्थ ! न कुतोपि भयं यस्मात्तम् अतो निजचरणपरित्यागभयमस्माक-माशु विनाशयेति भावः । अतः सम्यक् क्षणमपि वियुक्ततया त्यक्तुं न शक्नुम इति ॥ २४ ॥

इत्थं स्वप्रेमैकमूलकानेककाकुत्याद्यर्थकारकं निरीक्ष्य

(१) तदाऽस्य विपिनोद्भूतः इति वीर० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनुभूय तं तादृशं मतस्तीव्रं दुस्सहं तथाभूतमपि अपिबत् कारुण्यमयप्रेमावेशेनेति भावः । ननु, भवतु तदानिशस्तेन कथं तत्पानं स्यादित्याशङ्क्य गूढमपि तदैश्वर्यं स्वसमये स्वयमेव व्यक्तीभवतीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—जगतामपीश्वरः सर्वेषु तत्तच्छक्तिप्रद इत्यर्थः । तस्मादेवाग्नेरपि शक्तेः को नाम विस्मय इति भावः । ननु, गोपबालकरूपः समन्तादग्निमपि कथमपिबत् तत्राह, अनन्तः तादृशस्यैव विग्रहस्य विभुत्वेन स्वयमपि समन्तात् प्रकाशमान इत्यर्थः, न च तन्मात्रशक्तित्वमप्याश्चर्यमित्याह, अनन्तशक्तिधृगिति अत एव श्रीगोपा अपि निवारयितुं नावसरं लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिण्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा रात्रावरण्यप्रभवो दवाग्निर्निशीथे सुप्तं व्रजं व्रजस्य परितः आवृत्य प्रदग्धुमुपक्रान्तवान् ॥ २१ ॥

ततो दवाग्निना दह्यमाना व्रजौकस उत्थाय सम्भ्रान्ताः व्याकुलचित्ताः मायया आत्मीयसङ्कल्पेन मनुजं साक्षादीश्वरं कृष्णं शरणं ययुः रक्षणोपायत्वेनाध्यवसितवन्तः ॥ २२ ॥

शरणयानप्रकारमेवाह—कृष्णेति द्वाभ्याम् । तावकान् त्वदेकरक्षणोऽस्मानेष वह्निर्ग्रसते ॥ २३ ॥

स्वान् स्वान् सुहृदो नोऽस्मान् सुदुस्तरात् कालाग्नेः प्रलयाग्निसदृशादग्नेः पाहि, हे प्रभो ! नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मात्तव चरणं सन्त्यक्तुं न शक्नुमः न वयं मृत्योर्बिभीमः अपि तु त्वच्चरणवियोगादिति भावः ॥ २४ ॥

स्वजनानां वैक्लव्यं निरीक्ष्यानन्तशक्तिधृक् हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् जगदीश्वरः कृष्णः शीघ्रं तमग्निमपिबत् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुचिः पवनः तस्य बलेनोद्भूतः शुचिनाम्नो मरुतो बलेन वा व्रजः परिवेष्टितः निशीथे अर्धरात्रे ॥ २१—२४ ॥

अनन्तशक्तिधृक् अनियतशक्तिधृक् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
(विजयध्वजरीत्या चतुर्दशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अकुतोभयमिति, स्वच्छन्दचरणप्राप्तिं विना अन्यत् सर्वमेवास्माकं भयहेतुरित्यर्थः । अपिबत् कृपावेशेन पानाभिनयेनैव संहृतवान् तत्र हेतुः जगदीश्वरः अग्न्यादीनां सर्वेषामेव तत्तच्छक्तिप्रवर्तकनिवर्तकः समन्तादग्निपाने युक्तिः ॥ २४ ॥

अनन्तः सर्वत्र प्रकाशमानश्चविग्रहः तादृशस्यानन्तत्वम् अनन्तशक्तिधृगिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा कालियाविष्टो दैत्यो दोषाभिमानी सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युश्च एकीभूय वह्निर्भूत्वा गोकुलवासिनां दाहार्थमुद्गत इत्याह, तदेति । आशु प्रतिक्रियायाः करणार्थं विपिने स्वयमेवोद्भूतो दारुघर्षणजन्यो वा दावानलशब्दवाच्यो जातः सर्वपदार्थानेकीकृत्य ज्वालनात् सर्वत एव व्रजं सुप्तमावृत्यार्धरात्रसमये प्रदग्धुमुपक्रान्तवान् पूर्वं हि ते स्नेहे परीक्षिताः ते स्नेहं स्थापयन् तद्देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन् माहात्म्यं प्रदर्शयति, अन्यथा लौकिक एव स स्नेहः स्यात् भगवदर्थं च क्लिष्टा एते न तु गतदेहाभिमाना इति च ज्ञापयितुमिदमुच्यते अन्यथा ज्ञानाधिकारिण एव स्युः शरीराभिमानस्य गतत्वात् ॥ २१ ॥

अतस्तेषां व्याकुलतां प्रार्थनां चाह—तत उत्थायेति । सम्यक् भ्रान्ता जाताः अतिनिद्रया विवेकावधानरहिता स्वभावतोऽपि व्रजौकसः कालियेन पूजितं भगवन्तं दृष्ट्वा कृष्णमेव तं शरणं ययुः ॥ २२ ॥

ननु कृष्णरक्षार्थं यत्नं कृतवन्तः प्रत्युत स्वरक्षार्थमेव कृष्णं प्रार्थितवन्त इत्याह—कृष्ण कृष्णेति । महाभाग महाभागेति तव शरणत्वेऽस्माकं शरणागमने च हेतुः साधारणाः सर्वे इति राममप्याहुः—हे रामेति । अमितः पराक्रमो यस्येति तावके वने ज्ञातम् एकवचनेनाहुः एष घोरतमः शीघ्रभक्षकः तावकान् वैष्णवानोऽस्मान् ग्रसते प्रासे सन्देहाभावाद्वर्तमानप्रयोगः ॥ २३ ॥

नातःपरमाशा जीवनस्येति तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—सुदुस्तरादिति । अयं कालाग्निः प्रलयाग्निरेव अत एव सुदुस्तरः अतः स्वान् भक्तान् सुहृदः इत्यग्रिमान् सम्बन्धिनो वा भगवच्छास्त्रं लौकिकं वा विचार्य पाहि यतस्त्वं प्रभुः । ननु, भगवद्भक्तानां किं दुःखस्थानं प्रत्युत भगवत्समीपे मरणमेव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

समीचीनमित्याशङ्क्याहु:—न शक्नुमस्त्वच्चरणामिति । न हि मरणे अस्माकं चिन्ता किन्तु तव चरणवियोगो भविष्यतीति दाहस्तु सोढुं शक्यो न तु चरणवियोगः । ननु, चिरोधि कथमङ्गीक्रियते दाहो भविष्ठः चरणाद्दूरीकरिष्यत्येवेति तत्राह—अकुतोभयामिति, न विद्यते कुतश्चिद्भयं यस्मात् अनेनेदानीमपि नास्माकं भयं निश्चितं किन्तु शङ्कामात्रेण प्रार्थ्यत इति भावः ॥ २४ ॥

एवं प्रार्थनायां यत्कर्त्तव्यं तत्कृतवानित्याह—इत्थमिति । समागतस्य वह्नेः निर्वापणे एतेषां वान्यत्र नयने तावदपि विलम्बं न सहत इत्यतः कालीयसम्बन्धकृतदुष्टानां दाहार्थं तमग्निमपिबत् मुखमध्यान्तरीति नाग्नेर्हि तापः, ननु, किमित्येवं कृतवानित्याह—स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्येति । स हि सर्वनियन्ता दुष्टश्चाग्निः वह्निनं स्थापनीयोऽन्यथा कालान्तरेऽप्युपद्रवं कुर्यात् कालकूटभक्षणेन जातगर्वस्य महादेवस्य गर्वनिवारणार्थं कहनधारणाजनितगर्वनिवारणार्थं च तमपिबत् शीघ्रमिति तेषां प्रतीतिजनितभयाभावाय स्वतस्तु भयाभावः अनन्त इति प्रकारविशेषप्रश्ने उत्तरमाह—अनन्तशक्तिधृगिति । अनन्ता एव शक्तीर्बिभर्त्ति यदि वायुरूपो भवेत्तथापि पिबेत् यदि जलरूपो भवेत्तथापि शामयेत् यदि मुखं वा मुद्रयेत्तथापि पिबेत् सर्वमुखत्वात्तत्रैव वा मुखं प्रसारयेत्तथापि पिबेत् इति नात्र किमप्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥१४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शुचिर्ग्रीष्मः दावाग्निरयं कंसानुचरः कालियसखः कश्चिदसुर इति केचिदाहुः ॥ २१ ॥

व्रजौकसः व्रजस्थकृषीवलाद्याः मायया स्वरूपेणैव मनुजं स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्ययेति श्रुतेः । शरणं ययुरित्यहो अस्माकं प्राणसङ्कटसमये अस्मिन्नेव बालके स्वप्रसादोद्भूते नारायण आविष्टयास्मान् पालयति "अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ" इति गर्गोक्तेस्तमिमं सम्प्रति श्रीनारायणाविष्टं कृष्णमेव नारायणत्वेन विमृश्य विपत्तरणार्थं शरणं याम इति विमृश्येति भावः ॥ २२ ॥

हे रामेति तस्यापि तद्दिने सर्वज्ञत्वदर्शनात्तमपि कृष्णभ्राता देवाविष्ट इत्यनुमानात् ॥ २३ ॥

कालो मृत्युस्तद्रूपादग्नेः मृत्यौ सति त्वच्चरणेन सह वियोगो भवेत् खलु दुःसह इत्याहुः—न शक्नुम इति ॥ २४ ॥

स्वजनवैक्लव्यं दृष्ट्वेति स्वजनविषयकस्तत्प्रेमैव तेषां रक्षणार्थं तमैश्वर्यमनुसन्धापयामासेति भावः । ननु, परमसुकुमारः कथं तीव्रमग्निमपिबत्तत्राह—अनन्तशक्तिधृक् तस्य संहारिका शक्तिरेवापिबत् तस्मिन् शक्तिमति तत्पानोपचारमात्रमिति भावः ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
दशमेऽस्मिन् सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, अमर्षिणीनां सुप्तानामुत्थाने को हेतुस्तत्राह—मायामिति । मायां योगमायां प्रति यो मनुजस्तं शरणं ययुः योगमायया स्वलीलासौष्ठवसिद्धये भगवता प्रवर्तितया प्रबोधिता इति भावः ॥ २१—२३ ॥

कालाग्नेः मृत्युरूपादग्नेः ॥ २४—२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

वाई दिन आधीरात के समय ग्रीष्म के सूखे वनतें प्रगट भयो दावानल सोवते भये ब्रजवासीन को घेर के जरायवे लग्यो कोई कहें हैं कि येक दैत्य रह्यो ॥ २१ ॥

जब सब ब्रजवासी जरिवे लगे तब उठि के डरवराय के सगरे कृपासों मनुष्यरूप धारण करनवारे ईश्वर जो श्रीकृष्ण तिन के शरण जात भये ॥ २२ ॥

ब्रजवासी, बोले, कि–हे कृष्ण हे महाभाग ! हे राम अमित पराक्रम वारे ? ये बड़ो घोर भयङ्कर अग्नि आपके जो हम हैं तिनकूं ग्रसें लेत है ॥ २३ ॥

हे प्रभो ! या अति दुस्तर कालाग्नितें अपने सुहृदन की रक्षा करो, निर्भय आपके श्री चरणनकूं छोडिवे कूं हम समर्थ नहीं है ॥ २४ ॥

जगदीश्वर श्रीकृष्ण ऐसे अपने जनन की विकलता कूं देखिके वा तीव्र अग्नि को पान कर गये, क्योंकि– अनन्त शक्ति धारे स्वयं आप अनन्त हैं ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमें सत्रहवें अध्यायकी;
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

———०:*:०———

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ।
अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमण्डितम् ॥ १ ॥
व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्म[१]मायया ।
ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयान् शरीरिणाम् ॥ २ ॥
स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षितः ।
यत्रास्ते भगवान् साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥ ३ ॥
यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ।
शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुम[२]मण्डलमण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसन्तगुणलक्षिते ।
अघातयद्बलेनालं प्रलम्बं लीलया हरिः ॥
कृत्वा नित्यं फणाग्रेषु कालियस्य सकौतुकम् ।
बलं प्रलम्बतुङ्गांसमारोहयदरातिहा ॥
॥१॥

गोपालच्छद्ममायया गोपालनमेव छद्म यस्यां तया मायया ॥ २ ॥ ३ ॥

वसन्तसाम्यमाह—चतुर्भिः । यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झराणां निर्ह्रादेन घोषेण निवृत्तस्वनाश्छन्नध्वनयो झिल्लिकाः कठोरध्वनिसूक्ष्मकीटा यस्मिंस्तथाभूतं वृन्दावनं भवति । किञ्च, शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैरम्बुकणैर्ऋजीषाः स्निग्धा ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ प्रातः ज्ञातिभिरिति तदापि तद्भावमाधुर्यापरित्यागो दर्शितः परितो वृतः स्नेहातिरेकेण सर्वत आवरणतया वेष्टितोऽनुगीयमानश्च गोकुलमण्डितमिति प्राक् गवां प्रवेशात् क्रियाविशेषणं वा प्रातरेव गोप्रवेशानन्तरमुपद्रवस्फोरकत्वेन दवदग्धत्वेन च तत्प्रवेशं त्यक्त्वा क्रोशमात्रस्थितस्य व्रजस्य परतश्चारणोच्छयेति ज्ञेयं तादृशकुसमयगततत्रापरिवसनेच्छयेति वा विशेषतस्तु कारणं मनुष्या इव पशवोऽपि तं व्रजं प्रविशन्तं त्यक्तुं नाशक्नुवन्निति ॥ १ ॥

गोपालनं छद्मेति या माया तस्य छद्मतावादिनो वञ्चनं तया क्रीडतोः तान् वञ्चयित्वा विहरतोरित्यर्थः । यद्वा, गोपालनमपि छद्मक्रीडान्तराभिप्रायशालि यत्र तादृशी या माया जनवञ्चनं तया क्रीडतोर्विचित्रक्रीडाविशेषानपि कुर्वतोः नामग्रहणं च ग्रीष्म इति ग्रीष्मान्तरमभवदित्यर्थः । नातिप्रेयानित्यतिशब्दो जलकेल्यादिनां किञ्चित् प्रियतापेक्षया ॥ २ ॥

स च सोऽपि तद्गुणानां नित्यवसन्तसान्निध्यकरत्वं किं यत्र माहात्म्यमित्यभिप्रेत्याह—यत्रेति । "यस्मात् त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्केशवनामा त्वं लोके गेयो भविष्यसि" इति श्रीविष्णुपुराणोक्तरीत्या केशवोऽत्र श्रीकृष्ण एव अत एव भगवान् परिपूर्णसर्वभगः आस्ते नित्यमेव विहरति वर्त्तमानप्रयोगस्तु श्रीशुकस्य स्वस्फूर्त्यनुसारेण ॥ ३ ॥

यत्रेति पञ्चकं तद्वनमविशदिति पञ्चमेनान्वयात् तथापि पृथगङ्काविच्यसे वैशद्याय यत्र वृन्दावने सामान्येन सर्वमेव स्थानं निर्झरेत्यादिलक्षणं शश्वदित्यादिलक्षणं च यद्वा निर्झरनिर्ह्रादेन वर्षाभ्रमजनकेन निवृत्तस्वना ये झिल्लयः तैः कं सुखं दुःखाभाव इति यावत् तादृशद्रुममण्डलैर्मण्डनं च यत्र भवति भावे निष्ठा अत्र टीकायां तेषामिति षष्ठीनिर्देशान्मण्डलैरित्येव युज्यते मण्डपैरिति पाठे तु कथञ्चिदेव सा योज्या ॥ ४ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

शीकरैः जुष्टं द्रुमपिप्पलमण्डितं शीकरजुष्टद्रुमावृतपिप्पलद्रुममण्डितं पिप्पलमश्वत्थः ॥ ४ ॥

---

(१) रूपिणोः इति विज० । (२) द्रुमपिप्पलमण्डितम् । इति शुकपक्षीये, विज० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ बलदेवकृतं श्रीकृष्णकारितं प्रलम्बासुरवधात्मकं कर्माऽनुवर्णयत्यष्टादशेन तावत्तदुपोद्घातत्वेन काश्चित्पौगण्डक्रीडा-स्तदुपयुक्तं वनं कालञ्चानुवर्णयितुं तावद्वृत्तेन सङ्क्रमयितुं वृत्त-शेषमाह—अथेति । अथ, तद्रात्रिव्यतिक्रमानन्तरं मुदिता आत्मानो मनांसि येषां तैर्ज्ञातिभिर्गोपैरुपगीयमानो भगवान् गवां समूहेन मण्डितं व्रजं प्राविशत् ॥ १ ॥

गोपालच्छद्मगोपालं इति व्याजो यस्तया मायया आत्म-सङ्कल्पेन इत्थं व्रजे सम्यक् क्रीडतोः सतोः रामकृष्णयोरिति शेषः ग्रीष्माख्यः ऋतुः प्रवृत्तः अनेनोक्ताः क्रीडाः वासन्तिका इति सूचितम् ॥ २ ॥

स च यद्यपि शरीरिणां नातीव सुखकरः तथापि वृन्दा-वनस्य गुणैर्वसन्ततुल्यो बभूव, के ते गुणाः ? यैर्वसन्त इव लक्षितः ऋतुधर्ममतिक्रम्यापि कुतस्तस्य ते गुणाः इत्यत्राह-यत्रेति । यत्र साक्षाद्भगवान् केशवः रामेण सहाऽऽस्ते भगवदावास-प्रभावेन गुणाव्यत्यय इति भावः । वृन्दावने भगवानवसत्तस्य गुणैरित्यन्वयः ॥ ३ ॥

ग्रीष्मस्य वसन्ततुल्यतां ख्यापयितुं वृन्दावनगुणाननुवर्णयति-यत्रेति । यत्र शब्दानां वृन्दावनसहचरिते ग्रीष्मर्ताविव्यर्थः । निर्झराणां घोषेण निवृत्तस्वनाः क्षुद्रध्वनयः झिल्लिकाः कठोरध्वनयः सूक्ष्मकीटविशेषाः यस्मिंस्तथाभूतं वृन्दावनमभवदित्यर्थः । किञ्च, शश्वत् सदा तेषां निर्झराणां शीकरैरम्बुकणैः जुष्टाः स्निग्धाः ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

दुरेर्भूमारहरणस्य यदन्तरङ्गं कर्तुमवतीर्णौ शेषेण तद्व्युत्प-क्रमते-ग्रज इत्यादिना । गोपालच्छद्मरूपिणोः गोपालाविति कपटशब्दिनोः "रूपं शब्दे पशौ ग्रन्थे श्लोके वृत्तौ मिनादिषु । सौन्दर्ये च स्वभावे च" इति यादवः । नातिप्रेयान्नातिप्रियतरः घर्म-हेतुत्वात् ॥ २—३ ॥

वसन्ततुल्यत्वे निमित्तमाह—यत्रेति । यत्र वृन्दावने निर्झरस्य निर्ह्रादेन शब्देन निवृत्तस्वनाः प्रतिरुद्धस्वराः झिल्लिकाः कीट-विशेषाः यस्मिन् तत्तथा तस्य निर्झरस्य शीकरैः वायुघीर्णवारि-बिन्दुभिः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ प्रातर्गोकुलेन गोसमूहेन मण्डितं यथा स्यात् ॥ १ ॥

तद्दिने तत्प्रदेशस्य दाहात् भयात् परतश्चारणार्थं गोपा-लनं छद्मेति या माया तस्य छद्मनावादीनां वञ्चनं तया क्रीडतोः तान् वञ्चयित्वा विहरतोरित्यर्थः । तद्गुणानां नित्य-वसन्तताभिव्यञ्जकमाहात्म्यमित्यभिप्रेत्याह—यत्रास्त इति । नित्यमेव विहरति ॥ २ ॥ ३ ॥

यत्र वृन्दावने तद्वनमाविशदिति पञ्चभिरन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उक्तः पञ्चदशाध्याये प्रलम्बस्य वधो महान् ।
आवेशि चरितं वाच्यं बलभद्रकृतं ततः ॥
व्रजे गतस्य क्रीडा च सर्वथा वनगोष्ठयोः ।
अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यते ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते दवाग्नेर्मोचिता इत्युक्तं ततः स्वस्थानां कृत्य-माह—अथेति । भिन्नप्रक्रमेण प्रातःकाले जाते सर्वैः सह भगवान् क्रीडार्थमेवाविर्भूतः सर्वैरेव बन्धुभिश्च वेष्टितः सन्तुष्टस्तैरेवो-पगीयमानश्च गोकुलेन मण्डितं व्रजमाविशत् तस्मिन् दिवसे गावोपि गोकुल एव समानीताः न तु काश्चिच्चारणार्थं गताः एतेन पूर्वं गाः स्वस्थानस्थिताः कारयित्वा पश्चात्स्वयं प्रविष्ट इति ज्ञायते ॥ १ ॥

एवमेकेन प्रत्यापत्तिरुक्ताः अन्यथा दोषाभावे दोषाणां नियत-धर्मत्वात् भूयोऽपि गच्छेत् अयं सर्वोऽपि दोषः कालकृत इति ज्ञापयितुं ग्रीष्मोपद्रवं वर्णयति—भूमिगुणान च स्वसान्निध्य-कृतेन तद्दोषपरिहार इति कालकृतोऽन्तःकरणदोषः स्वसन्निधि-संहितपदार्थैस्तन्निवृत्तिर्भविष्यतीति-सूचयति व्रजे क्रीडतोरेवमिति । व्रजे गोपादीनां निवेशनस्थाने प्रसिद्धे पि क्रीडतोः सतोः ग्रीष्मो नाम ऋतुरभवदिति सम्बन्धः । ननु, भगवति विद्यमाने कथमनभि-प्रेतो ग्रीष्मस्तत्रागत इत्यत आह—गोपालेति । गोपाल इति छद्म कपटभूतं रूपं ययोः अन्यतरज्ञानेपि नागच्छेदिति द्विवचनं छद्मरूपमनयोः वर्तेत इति छद्मरूपिणौ भगवतो गुप्तत्वात् ग्रीष्मप्रवृत्तिः ग्रीष्मस्य दुष्टत्वमाह नातिप्रेयान् शरीरिणामिति शरीरमात्रपरिग्रहवतां नातिप्रेयान् केषाञ्चिच्छीतभीतानां प्रिय इत्यतिपदम् ॥ २ ॥

तर्हि तन्निवृत्त्यर्थं भगवानाविर्भावं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य दोषस्यान्यथैव निवृत्तिमाह—स चेति । चकारादन्येऽपि दोषाः वातादयः वृन्दावनस्य ये गुणा वक्ष्यमाणास्तैः कृत्वा वसन्त इव तत्रत्यैर्लक्षितो ज्ञातः वसन्ते शीतोष्णयोः समता मीना-दिषु शीताधिक्यं ग्रीष्मादिषु तापाधिक्यं च सरसीदेशः शीतजनकः सवातश्च तदुष्णकाले शीतजनको देशः समता-मापादयति अतो वसन्तत्वं स्वाभाविका एव वृन्दावनगुणा आधिभौतिकवसन्तत्वं सम्पादयन्ति रामसहिता आध्यात्मिक-वसन्तत्वं भगवत्सहिता आधिदैविकवसन्तत्वमिति, अतः सर्व-थैव वसन्तत्वं वृत्तं तदाह वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षित इति देशापेक्षया कालस्य प्रबलत्वादिवेत्युक्तम् अन्यथा पृथक् ग्रीष्मप्रवृत्तिर्वक्तव्या स्यात् कालबाधो वा तदा ग्रीष्मर्तु-गुणा न भवेयुः यथादयश्च यत्र वृन्दावने ग्रीष्मर्तौ वा साक्षाद्भगवानास्ते षड्गुणान् प्रकटीकुर्वन्नीश्वरस्थलावेव सर्वे कालीना गुणा लोके भवन्ति वीर्यं सत्यन्यदीया अत्यस्य सम्प-द्यन्तीति स्पष्टं यशांसि सर्वेषामागमनात्तथा श्रियो च ज्ञाने सर्वा-त्मकतायां सर्वं स्पष्टं वैराग्ये च निरपेक्षत्वात् तुल्यता सम्य साक्षादेव सर्वैर्गुणैः सह भगवान् स्तत्र कः सन्देहः ? केशव इति ग्रीष्माधिपतेर्महादेवस्य अधिवरदातुर्ब्रह्मणश्चापि भगवानुपजी-व्य इति तयोः पक्षपातः परिहृतः ॥ ३ ॥

वृन्दावनगुणानाह—यत्रेति त्रिभिः । "राजसः सात्त्विकश्चैव तामस-

सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकञ्जोत्पलरेणुहारिणा ।
न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाद्वले ॥ ५ ॥
अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ।
न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥
वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ।
गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अपि कीर्त्यते" तत्र राजसगुणानाह—यत्र वृन्दावने निर्झरनिर्ह्रादैः झरणशब्दैः निवृत्तस्वना गतशतशब्दाः झिल्लिका यत्र तादृशं वनं शश्वत् सर्वदा तच्छीकरैः झरणकणैः ऋजीषयुक्ता ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितं च ग्रीष्मर्त्तौ सर्वे वृक्षा ऋजीषप्राया भवन्ति ऋजीषं त्वङ्मात्रं निःसारं शश्वच्छीकरैः सहितम् ऋजीषयुक्ता द्रुमा भवन्ति तेषां मण्डलानि च भवन्ति सजातीयविजातीय प्रचययुक्तानि मण्डलानि तैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ग्रीष्मर्तुवर्णनं केलौ कृष्णः श्रीदामवाहभूत् ।
रामः प्रलम्बमारुह्याऽहन्निष्टादशे कथा ॥

अथ प्रातः ॥ १ ॥

गोपालनं छद्मवनगमनाय मिषं यस्यां तथाभूता या माया मच्छुककामतामयीजनवञ्चना तया विक्रीडतोर्व्रजबालाभिः सह विहरतोरिति बलदेवस्यापि पृथक्कान्ता गोप्य आनन्दवृन्दावने दृष्टाः मूर्वेऽप्युपरिष्टाद्व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ २—३ ॥

वसन्तसाम्यमाह—चतुर्भिः। यत्र वृन्दावने ग्रीष्मेपि निर्झराणां निह्रादेन घोषेण निवृत्तस्वना आच्छन्नध्वनयो झिल्लिकाः कठोरभाषिसूक्ष्मकीटा यस्मिन् तथाभूतं स्थलं भवतीति शेषः। शश्वत्तेषां शीकरैरम्बुकणैः ऋजीषाः स्निग्धा ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाष्टादशेऽध्याये वृन्दावनयोगात् ग्रीष्मस्य वसन्तसाम्यं कृष्णविहारपूर्वकप्रलम्बवधादिकं च निरूप्यते—अथेति ॥ १ ॥

गोपालशब्देनात्र गोपालनं गृह्यते गोपालनं छद्म व्याजो यस्यां सङ्कल्पात्मिकायां मायायां तया ॥ २ ॥

ननु, वृन्दावने एवंभूताः गुणाः कुतोऽत आह—यत्र भगवानास्ते इति । ननु, स अन्यत्रापि प्रादुर्भवति अत्राह—साक्षादिति स्वयमित्यर्थः । अस्मिन् महापुराणे साक्षादित्याद्युक्त्यास्तः श्रीकृष्ण एव परतत्त्वं ततः परतरं नेति द्योतयति "मत्तः परतरं नान्यत्" इति स्मृतेः "श्रीकृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्" इति श्रुतेश्च साक्षाद्भगवत्त्वं स्पष्टयति—केश इति । कश्च ईशश्च केशौ तौ वशयते स तथा ॥ ३ ॥

ग्रीष्मस्य वसन्तसाम्यापादकान् श्रीवृन्दावनगुणानाह—यत्रेत्यादिना । यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झरनिर्ह्रादैः निवृत्तस्वनाश्छन्नध्वनयो झिल्लिकाः कठोरध्वनयः सूक्ष्मकीटाः यस्मिन् वने तत् श्रीकृष्णोऽविशदिति पञ्चमेनान्वयः । कथम्भूतम् ? शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैरम्बुकणैः ऋजीषाणां स्निग्धानां द्रुमाणां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ प्रलम्बासुरभञ्जनाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—ताके पीछे श्रीकृष्ण मुदितमन धारे ज्ञाति लोगन के सहित गऊन के समुदाय सों शोभित जो व्रज है तामें प्रवेश करत भये, और गोप गोपी सब भगवान् को यश गावते भये ॥ १ ॥

याप्रकार गोपालपने की चेष्टा सों दोऊ भैयान कूं ब्रज में क्रीडा करतेई में ग्रीष्मनामक ऋतु प्रकट भई जो देह धारीन कों अत्यन्त प्रिय नहीं है ॥ २ ॥

तौभी वो ग्रीष्म ऋतु वृन्दावनके गुणन सों वसन्त सो लखाई परतो भयो, काहेसों, कि—जहां श्रीबलदेवजी सहित साक्षात् ब्रह्म रुद्र को वशमें राखिवे वारे भगवान् श्रीकृष्ण विराजें हैं ॥ ३ ॥

जावृन्दावन में झरनानके शब्द सों झींगुरनको बोलिवो नहीं सुनाई देय है, सदा झरनानके छींटनसों हरे जो वृक्ष हैं तिनके समूहनसों वृन्दावन बड़ोई शोभित होय रह्यो है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत्र ग्रीष्मे वने वा निदाघो ग्रीष्मस्तेन तत्कालीनवह्न्यर्काभ्यां च भवति यो दवस्तापः अतिशाद्वलेऽतिहरिततृणाकीर्णे यद्वा अतिक्रान्तशाद्वलेऽपि स्थाने ॥ ५ ॥

ननु, शाद्वलमेव कुतस्त्यं तत्राह—अगाधेति । अगाधानि तोयानि यासां तासां ह्रदिनीनां तटस्पर्शिभीरूर्मिभिः पुलिनैः सह द्रवत् पुरीषं पङ्को यस्यास्तस्या भुवः रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपतां च विषवदुल्बणा अपि सूर्यरश्मयो न गृह्णते न हरन्ति ॥ ६ ॥

क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान् बलसंयुतः ।
वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः सम्वृतोऽविशत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तद्वनमविशदित्युत्तरेणान्वयः नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् गायन्तः मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिंस्तदविशत् ॥ ७—११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यत्र च वृन्दावने सरिदित्यादिना वायोः सुशैत्यादिकमुक्तं अयमेको दवाभावे हेतुः प्रतिशाद्वल इत्यन्यः तथा च श्रीविष्णुपुराणे —

"ततस्तत्रातिरूक्षेऽपि घर्मकाले द्विजोत्तम ! ।
प्रावृट्काल इवोद्भूतं नवशष्पं समन्ततः" ॥ इति ।

शाद्वलेति वकारमध्य एव पाठः नडशाद्वलाजिति स्मृतेः ॥ ५ ॥

कुतस्तदाह—अगाधेति । अगाधतोयत्वेन सदोर्मीणामुद्भवः शैत्यं च सूचितम् ऊर्मिभिरिति निमित्तं पुलिनैरित्युपादानं तत्तन्मयत्वात्स्रवत् सदार्द्रं पुरीषं मृदस्यास्तस्या इत्यर्थः ङीषर्थे गौरादौ पठनीयं शाद्वलितमित्याचारार्थकिबन्ताभावे निष्ठा अन्यत्तैः । यद्वा, अगाधेत्यादिकं पुलिनविशेषणं समन्तत इत्यस्य परेणान्वयः यत्र च श्रीवृन्दावने सर्वत्रापीत्यर्थः । ह्रदिनीनां बाहुल्यात् ॥ ६ ॥

तत्कालान्तरेव वनमिति युग्मकम् श्रीमत्वं स्वतः विशेषत-श्चाह—कुसुमितमित्यादिना । कुसुमितं प्रफुल्लाशेषपुष्पव्याप्त-मित्यर्थः । ग्रीष्मेपि वसन्तगुणैः एवं द्विजशब्देन गृहीतानामपि मयूरादीनां पृथगुक्तिरन्यत्तुभीणामपि सम्बन्धं बोधयति क्रीडिष्यमाणः क्रीडिष्यामिति क्रीडाविशेषापेक्षया यतः कृष्णः जगच्चित्ताकर्षकलीलः अत एव भगवान् बलदेवेन सम्यग्युत इति विशेषणोक्तिरग्रे तेन प्रयोजनविशेषार्थं विरणयन् चिक्रीडिषानन्देन तदुत्साहनेच्छया च विशेषतो वादयन् अत एव गोपैः गाव एव धनानि तैश्च सम्यग्वृतः गोधनानामपि गोपक्रीडायामपि युक्तत्वात् ॥ ७—८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दवः वनाग्निः ॥ ५ ॥

द्रवत्पुरीष्याः आर्द्रशैवलायाः नद्या इत्यध्याहारः ॥ ६—७ ॥

विरणयन् विशेषेण रणयन् ॥ ८—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सरिदिति । सरितां सरसां प्रस्रवणानां निर्झराणां च ये ऊर्मयस्तेषां सम्बन्धिना वायुना कह्लारादीनां रेणून् हरतीति तथाभूतेन यत्रातिशाद्वले प्रतिहरिततृणाकीर्णे प्रतिक्रान्तशाद्वलेऽपि वा निदाघो ग्रीष्मस्तेन तात्कालिकवह्न्यर्कांशूनां च भवति यो दवस्तापः स वनौकसां न विद्यते ॥ ५ ॥

ननु, शाद्वलमेव कुतस्तत्राह—अगाधेति । अगाधानि तोयानि यासां तासां ह्रदिनीनां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिः हेतुभिः पुलिनैः सह द्रवत्पुरीषं पङ्को यस्यास्तस्या भुवो रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपतां च विषवदुल्बणा अपि सूर्यस्य रश्मयो यत्र न विगृह्णते न हरन्ति आशुतरव्याप्ताविषदृष्टान्तः तद्वनमाविशदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ६ ॥

श्रीमत्फलकिसलयादिसमृद्धिमद्भगवदावासत्वात् लक्ष्मीवत् नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यस्मिन् गायन्तो मयूराः भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिन् तत् ॥ ७ ॥

एवम्भूतं वनं भगवान् श्रीकृष्णः क्रीडिष्यमाणो बलदेवेन संयुतः वेणुं विशेषेण रणयन् नादयन् गोपैर्गोधनैश्च संवृतः प्राविशत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सरित् नदी सरो देवखातः एतयोः प्रस्रवणं निर्झरम् ऊर्मिस्तरङ्गः एतत्सम्बन्धि वायुना च कह्लारं सौगन्धिकं कञ्जं पद्मम् नीलोत्पलम् उत्पलम् एषां रेणुभिः परागैः हारिणा मनोहरेण । यद्वा, रेणूनां हारो हरणम् अस्यास्तीति हारी तेन निदाघवह्न्यर्केभ्यो भव उत्पत्तिर्यस्य स तथा दवस्तापः "दव परितापे" इति धातुः । अच्प्रत्यये एतत्सिद्ध्यति वनाग्निरित्यर्थाङ्गीकारे बहुव्रीहितत्पुरुषार्थं भवति प्रति शाद्वले, कोमलतरतृणोपेते ॥ ५ ॥

विषवदुल्बणाः चण्डांशुकराः सूर्यरश्मयः यत्र शाद्वलितं बालतृणनिबिडं भुवो गतं रसं जलं न निगृह्णते किं कारण-मत्राह—अगाधेति । अगाधं तोयं यस्याः सा अगाधतोया सा च ह्रदिनी नदी तत्तस्यास्तटे रूढैः तीरजातैर्वृक्षैः समन्ततः द्रवन्त्याः स्यन्दमानायाः पुलिन्याः विभक्तनद्याः शाखानद्या इत्यर्थः पुलिनै-र्निमित्तैः सर्वदा द्रवीभूतस्थलत्वादित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

विरणयन् विविधैः स्वरैर्ध्वनयन् कृष्णः तद्वनमाविशदि-त्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऊर्मिभिरिति निमित्तम् ॥ ५ ॥

पुलिनैरित्युपादानं द्रवत् सदार्द्रं पुरीषं मृद्यस्यास्तस्याः शाद्वलितमित्याचारार्थकिबन्ताद्भावे निष्ठा ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनिष्टशब्दस्य सुशब्दो बाधकः रसहारकस्य रसदायक इति तापनिवारकं वायुमाह—सरिदिति । सरितो नद्यः सरांसि सरोवराणि प्रस्रवाः झरणाः राजससात्त्विकतामसास्त्रिविधानामप्यूर्मिभिर्यं उत्पाद्यते वायुः अनेन मान्द्यं शैत्यं चोक्तम् सौरभ्यमाह—कह्लारपुष्पाणि सन्ध्याविकासीनि कञ्जानि कमलानि दिनाविकासयुक्तानि उत्पलानि रात्रिविकासीनि त्रिविधैरप्येतैः सर्वदा वायुः सुगन्ध एव भवति तदाह—तेषां रेणुहारिणेति । अत एव वनौकसां दवः अरण्याग्निजनितस्तापः आवश्यारण्यार्थता दवतापयोगोक्त्व दवदावशब्दावरण्यवाचकाविति कोशः तापवाचकोऽत्र प्रयुक्तः क्वचिद्दावोऽग्निवाचकः प्रयुक्तः अतो ऽनेकार्थौ दवदावशब्दो तापस्त्वन्तःपित्तादिनापि भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—निदाघवह्न्यर्कभव इति । निदाघे यौ वह्न्यर्कौ ताभ्यां भवो यस्य । ननु, भूमिकृतस्तापो भवेत्तत्राह, अतिशाद्वल इति । शाद्वलं हरिततृणभूखण्डः दूर्वायुक्तः अत्यन्तं शाद्वलं यत्र ॥ ५ ॥

शिष्टानपि गुणानाह—अगाधं तोयं यत्र एतादृशीनां ह्रदिनीनां तटसम्बन्धिनो य ऊर्मयः तीरे जायमानास्तैः कृत्वा द्रवत् पुरीषं मृत्तिका यस्याः सा द्रवत्पुरीषी गौरादित्वात् ङीष् तादृश्याः भुवः समन्ततोऽपि रसं शाद्वलितं च यत्र वृन्दावने विषादप्युल्बणाश्चण्डांशुकरा न गृह्णते वृन्दावनभूमिः सर्वदा सरसैव तिष्ठति सर्वतश्च पुलिनानि भवन्ति तानि च पुलिनान्यगाधह्रदिनीतटोर्मिभिर्युक्तानि भवन्ति भुव एव वा स्थानाविशेषास्तेषां शीतलत्वायोर्मिभिर्द्रवत्पुरीषत्वं निरूप्यते मध्ये शीतलतानिरूपणाय द्रवत्पुरीषता निरूपिता बहिःशीतलतायै पुलिनानि अतो मूलात् उपरिभागाच्च रसाधिक्यात् शोषाभावेन भूरसशाद्वलितयोर्नाभावः एवं सरसता निरूपिता ॥ ६ ॥

अन्यान्वनधर्मानाह—वनमिति । आदौ कुसुमितं ग्रीष्मे हि प्रायेण कुसुमानि न भवन्ति शोभायुक्तं च कुसुमानि राजसानि नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यत्र सात्त्विकाः एते गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यत्र कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यत्र आदौ नादस्तदनुगानं तत उद्रिक्ते रसे कूजितानीति त्रयमुक्तम् । मिथुनाय क्रौञ्चौ नादेऽहिश्रुतिपूरकोपेक्ष्यत इति मृगाः सह निरूपिताः । गाने नृत्यमपेक्ष्यत इतिमयूराः कूजिते परपुष्टोपेक्षिता इति कोकिलाः ॥ ७ ॥

एवं वनगुणानुक्त्वा तत्र भगवतः क्रीडां वक्तुमादौ भगवतः प्रवेशमाह—क्रीडिष्यमाण इति । क्रीडार्थमेव हि भगवता तत्र गुणाः सम्पादिताः तत्तस्मात् कारणात् कृष्णः क्रीडार्थमाविर्भूतः भगवान् बलसंयुतो जातः षड्गुणाः स्वस्य बलं च तस्य अतः समासैः क्रीडां वक्ष्यति पूर्ववत् तत्राख्यानां देवानामुद्बोधनार्थं वेणुं विरणयन् गोपा गोधनानि च सेवार्थं धर्मार्थमर्थार्थं सम्वृत्तो जात एतादृशः आविशदिति तत्र स्वारम्भ उक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सरिदादीनामूर्मयो यस्तस्तेनेति शैत्यं कह्लारादीनां रेणून् हर्तुं निःशङ्कत्वेनालक्ष्यतया चोरयितुं शीलं यस्येति सौगन्ध्यमान्द्ये दवस्तापः अन्यत्र निदाघे दावानलभवस्तापो भवति सोऽत्र नास्तीत्याह—अतिशाद्वले अतिकोमलहरिततृणाकीर्णे ॥ ५ ॥

अर्कभवतापाभावे पूर्वोक्तद्रुममण्डलमण्डितत्वमेव हेतुरस्ति हेत्वन्तरमप्याह—अगाधतोया ह्रदिन्यस्तासां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिर्द्रवत् सदैवार्द्रं पुरीषं पङ्कं यस्यास्तथाभूताया भुवो रसं न गृह्णतीत्यन्वयः । गौरादित्वात् ङीष् रसं कीदृशं समन्ततः पङ्कैः पुलिनैः शाद्वलितं शाद्वलयुक्तीकृतं "विन्मतोर्लुक् [५।३।६५] इति मतुपो लुक् ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र अतिशाद्वले अतिहरिततृणाकीर्णे वने सरित्सरःप्रस्रवणानां ये ऊर्मयस्तत्सम्बन्धिवायुना कह्लारादिरेणून् आहरतीति तथा तेन निदाघस्य ग्रीष्मस्य वह्न्यर्काभ्यां भवति यो दवस्तापः स न विद्यते ॥ ५ ॥

यत्र वने अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्हेतुभिः पुलिनैः सह द्रवत्पुरीषं पङ्को यस्यास्तस्या भुवः रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपतां च विषोल्बणाः विषवदसह्याः अपि चण्डांशुकराः न गृह्णते न हरन्ति ॥ ६ ॥

नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् गायन्तो मयूराः भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिन् ॥ ॥ ७—११ ॥

भाषा टीका ।

जा वृन्दावन में गहरी हरी २ घास जामी है कल्हार कञ्ज उत्पल इत्यादि कमलनकी जातिन के पराग [रज] को हरण करवे वारो सुगन्धी, और नदी सरोवर झरनान के तरङ्गन के स्पर्श करिबे सों शीतल एसो जो पवन बहै है तासों वा जगे के रहवे वारे जीवनकूं ग्रीष्म सम्बन्धी अग्नि और सूर्य को ताप नहीं सतावै है ॥ ५ ॥

अगाधजलवारे सरोवरन के किनारे मूं लगिके जो लहरें उठें हैं तिन सों दूरताई तीर की मृत्तिका गीली बनी रहे है वा कींचवारी सजल पृथिवी कूं तथा सजलताई के कारण सो भई जो हरियाली ताकूं विषके समान बडी तीक्ष्ण सूर्य की किरण नही सुखाय सकें है ॥ ६ ॥

पुष्प जामें खिलरहे और चित्र विचित्र जामें मृग और पक्षी शब्द कररहे मोर जामें कुहुक रहे भौंरा जामें गुञ्जार कररहे कोयल जामें पञ्चमस्वर सें कुहू २ करें है सारस जामें न्यारे बोलिरहे हैं ऐसी शोभा युक्त वो वृन्दावन है ॥ ७ ॥

वा वनमें क्रीडा करिवे की इच्छासों बलदेवजी सहित

प्रवालबर्हस्तवकस्रग्धातुकृतभूषणाः ।
रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥ ९ ॥
कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् ।
वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥
गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ।
ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ! ॥ ११ ॥
भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ।
चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वेणु बजावत गोप और गोधन के सहित आनन्दकन्द श्रीकृष्णचन्द्र प्रवेश करत भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

काकपक्षाश्चूडाकरणात्प्राक्तनकेशाः भ्रामणादिप्रकारैर्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन चिक्रीडतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गोपा इति गोपक्रीडायां निजाभीष्टत्वं स्पष्टयन् तत्र च रामकृष्णादय इति परमविदुषोऽपि स्वस्य तदानीमन्यनिर्विशेषतया श्रीरामकृष्णयोर्गोपत्वस्फूर्त्या तयोरपि तदावेशाभिमानी सम्यक्समानस्ताहशक्रीडायां परमातिपरमानन्दमयत्वं व्यञ्जितवान् अथ तल्लीलावेशादिकमेव व्यञ्जयति—ननृतुरित्यादिना ॥ ९ ॥

तत्र वैदेशिकयोरिव नटवेषेण श्रीदामसभायां समागतयोः श्रीकृष्णरामयोर्मुख्यत्वेन प्रथमतः श्रीकृष्णस्य नृत्यं वर्णयति—कृष्णेति द्वाभ्याम् । अपरे श्रीदामादयः सभापतयः अथ कात्स्न्येन साधुसाध्विति प्रशशंसुः एवमन्यतो विशिष्टस्तस्य नृत्यकौशलमुक्तम् ॥ १० ॥

अथ तत्र श्रीदामादीनां सभापतितया निविष्टानामग्रतः समुत्थाय स्थितानन्यान्नटवेषान् प्रशंसकानपि गोपान् प्रशंसनीयश्रीकृष्णादिवैशिष्ट्याय प्रशंसति—गोपेति । देवाः श्रीकृष्णोपासनपटलादौ तद्वदुपास्यत्वेन प्रसिद्धाः इति समानमहिमत्वं व्यञ्जितम् । तर्हि कथं ते तादृशमहिमत्वेन न कैश्चित् प्रतीयन्ते कथं वा भवद्भिः प्रतीयन्ते तत्राह—देवा अपि गोपजात्यैव प्रतिच्छन्नाः गुणादिभिस्तु स्पष्टाः अविवेकिनां यत्किञ्चित् साधारण्येन भ्रान्तिर्भवति ननु विवेकिनां प्रत्युत तादृशेन तादृशरूपिणा परमगुणाविष्कारेण च चमत्कारातिशय एव स्यादिति भावः । ननु, तेषां गोपजातित्वमेव कुतः ? तत्राह—गोपालरूपिणामिति नित्ययोगे मत्वर्थीयः ततस्तद्रूपस्यान्तामीष्टत्वं तस्य रूपस्य दर्शयित्वा तेषां तदनुरूपत्वमेवानुरूपमिति ध्वनितं एवं समानरूपवेषत्वं च व्यक्तं समानगुणत्वं व्यनक्ति नटा इवेति एवमन्येष्वपि गुणेषु ज्ञेयम् अतः सर्वथा तद्योग्यत्वात् देवयन्ति क्रीडयन्ति देवा इति च श्लेषोक्तिः हे नृपेति नरोत्तमत्वेन भवतैवं ज्ञायत एवेति भावः ॥ ११ ॥

अथ नृत्यकौतुकानन्तरं कृतं युद्धकौतुकं वर्णयति—अन्योन्यं हस्तग्रहणादिना भ्रामणैर्लङ्घनैरधो निपात्यारोहणैः क्षेपैः प्रतिविनोदनैः आस्फोटनैः करतलेन भुजमूलाघातैः विकर्षणैः आकर्षणैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन काकपक्षः केशगुम्फितवेण्याश्रयमिति केचित ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रवालादिभिः कृतानि भूषणानि यैः तथाभूताः रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्मिथो बाहुभिर्जगुश्च ॥ ९ ॥

तत्र कृष्णस्य नृत्यतः सतः केचिद्गोपाः जगुः केचिच्च वेणवादिभिरवादयन् केचिच्च प्रशशंसुः ॥ १० ॥

गोपजातिप्रतिच्छन्नौ साक्षादीश्वरावतारभूतौ रामकृष्णौ गोपालरूपिणो देवा ईडिरे तुष्टुवुः हे नृप ! नटं नटा इव ॥ ११ ॥

भ्रामणादिभिर्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन काकपक्षधरौ रामकृष्णौ क्वचिच्चिक्रीडतुः काकपक्षाश्चूडाकर्मणः प्राक्तनकेशाः तत्र भ्रामणं नाम जिघृक्षतः प्रतिद्वन्द्विजनादात्मानं कौशलेन वञ्चयता परितस्तत्सञ्चारणं लङ्घनमासन्नस्य प्राप्तस्य ग्रहणस्य वञ्चनार्थं लाघवेनेतस्ततो वल्गनं स्वगृहीतस्य भूमौ पातनं क्षेपः करतलैर्भुजैश्चाघातः आस्फोटनं बलपरीक्षार्थमन्योन्यमाकर्षणं विकर्षणम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धातुर्गैरिकः ॥ ९—११ ॥

भ्रामणैः मण्डलाकारेण सिञ्चनैर्लङ्घनैर्व्यवधानोत्पतनैः क्षेपैः आक्षेपवचनैः पाषाणक्षेपणैर्वा आस्फोटनैः एकं सकलं त्रिगुणीकृत्येतरेण पाणिना स्फालनानि आस्फोटनानि तैः परस्परैः पाणिना पाणिमवलम्ब्याकर्षणं विकर्षणं नियुद्धेन मल्लयुद्धेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

काकपक्षधरौ अकृतचौलकेशधारिणौ त्रिवृत्कृतवेणीधारिणावित्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

प्रशंसनीयमहिमद्योतनाय प्रशंसकान् प्रशंसति—गोपेति। गोपाः श्रीकृष्णोपासनपटलादौ तदनुपास्यत्वेन प्रसिद्धाः श्रीदामसुदामवसुदामादयः इति समानमहिमत्वं व्यञ्जितं तर्हि कथं केश्चित्तादृशमहिमत्वेन न ते प्रतीयन्ते, कथं वा भवद्भिः प्रतीयन्ते ? तत्राह—देवा अपि गोपजात्यैव प्रतिच्छन्ना गुणादिभिस्तु स्पष्टाः ननु, तेषां गोपजातित्वं कुतस्तत्राह गोपालरूपिणामिति नित्ययोगे मत्वर्थीयः ततस्तदत्यन्ताभीष्टत्वं तस्य रूपस्य दर्शयित्वा तेषां स्वदनुरूपत्वं दर्शितम् ॥ ११—१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सामान्यतः प्रथमतः क्रीडामाह—सर्वेषां प्रवालेति। प्रवालानि पल्लवानि बर्हस्तबकानि पुष्पगुच्छानि स्रजः पुष्पमालाः धातवो गैरिकादयः तैः कृतानि भूषणानि यैः पञ्चधा हि वनभूषणानीति गणितानि साधारणक्रीडात्वात् कृष्णरामौ रामकृष्णौ वा आदिर्येषां सर्वे गोपाः ननृतुः मनोविलासं कृतवन्तः युयुधुर्देहविलासं जगुर्वाग्विलासम् ॥ ९ ॥

भगवतो लीलामाह—कृष्णस्येति शिक्षार्थं लोके नृत्यप्रसिद्ध्यर्थं च भगवतो नृत्यतः सतः नृत्याङ्गभूते गीतवाद्ये अन्ये कृतवन्तः केचिज्जगुः केचिद्वादयन्निति वेणुः श्रुतिपूरकः पाणिशङ्खवशाद् करोति दलान्यश्वत्थपत्रादीनि गोमुखवच्छब्दं कुर्वन्तीति शृङ्गाणि चावादयन् अथापरे प्रशशंसुः भिन्नप्रकारेण नृत्यसम्बन्धप्रशंसातः स्वतन्त्रप्रशंसाभिन्ना ॥ १० ॥

नन्वेते कथं प्रशंसादिकं कृतवन्तः ? अज्ञाने प्रशंसासम्भवात् ज्ञाने महतो लीलायां प्रशंसानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—गोपजातिप्रतिच्छन्ना इति। यथा भगवान् प्रतिच्छन्नः एवं भगवत्सेवका अपि गोपजात्या प्रतिच्छन्ना जाताः इदानीमेव गोपवेषं कृत्वा समागता इत्याशङ्कां व्यावर्त्तयति, गोपालरूपिणा इति। गोपरूपयुक्तास्तथैवोत्पन्नास्तेष्वविष्टाश्च अतः कृष्णरामावीडिरे तथापि सेवकानां कथमेवं धाष्ट्यमत आह, नटा इव नटं नृपेति। नटा हि स्वामिसेवकभावं परित्यज्यान्योन्यम् प्रशंसन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुनर्भगवतो नानाविधक्रीडामाह—भ्रामणैरिति। मल्लयुद्धे ह्येते प्रकाराः अन्यो हस्तस्पर्शेन भ्रमन्ति हस्तद्वयं धृत्वा वा भ्रामयन्ति एतद्बालानामपि भवति तथा वल्गनानि उच्चैर्भूमौ गर्तादिषु च मल्लानां वा वल्गनं क्षेपः प्रक्षेपः तिरस्कारादिर्वा आस्फोटनं बाहुस्फोटनं विकर्षणं नियमस्थाने बलान्नयनम् एवं पञ्चविधा लीला चिक्रीडतुः क्रीडां कृतवन्तौ बाहुयुद्धेन कचित् काकपक्षधरौ कृतचूडाकरणौ कियत्कालमेव हि चूडाकरणान्तरं केशांस्तत्रदेशेषु कचित् स्थापयन्ति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

गोपा इति रामस्यापि गोपाभिमानत्वात् ॥ ९ ॥

कृष्णस्य नृत्यतः कृष्णे नृत्यति सतीत्यर्थः कृष्णोपासकैः भक्तैरुपास्यत्वादागमादिषु तथा प्रसिद्ध्या च देवाः किन्तु गोपजात्या प्रतिच्छन्ना इति तेषां देवानामपि गोपजातित्वमित्यर्थः। यद्वा, गोपजातिषु कृष्णसखेषु मध्ये एव प्रतिच्छन्ना नरवेषेण भवनारदादयो भक्तास्तल्लीलास्वादार्थमित्यर्थः गोपालरूपिणामिति नित्ययोगे इति ॥ १०—११ ॥

आस्फोटनैः करतलेन भुजमूलाघातैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन काकपक्षाश्चूडाकरणात् प्राक्तनाः केशा इति स्वामिचरणाः केशगुम्फितवेणीत्रयमिति केचित् कर्णाग्रावलम्बिकालका इत्यन्ये ॥१२—१३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

काकपक्षधरौ चूडाकरणात्प्राक्तनाः केशाः लोके काकपक्षाः प्रसिद्धाः तदाकारतां नीताः "हिरण्यकेशः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः सनातनाः ये केशास्तद्धरौ ॥ १२—१३ ॥

भाषा टीका

नवीन कोमल वृक्षन के पतौवा मोरपङ्ख पुष्पन के गुच्छा माला और खरिया गेरु मनशिल इत्यादिकन सों शृङ्गार कर के रामकृष्ण सूं आदि लेकें सगरे गोप कमऊ नाचें कमऊ गावन लगें, कमऊ कुस्ती लरत भये ॥ ९ ॥

जाविरियां कृष्ण नाचिवे लगे हैं तव कितनेई गोप गायवे लगे हैं। कितनेई वंशी वजावन लगें हैं, कितनेई तारी वजावन लगें हैं, कितने माहिषशृङ्ग (भैंसको सींग) वजायवे लगे हैं, और सिगरे "वा भैया भलो नाच्यो" या प्रकार बड़ाई करिबे लगें हैं, ॥ १० ॥

हे राजन् ! वा समें गोप रूपमें छिपे भये जो देवता हैं सो गोप रूप धारण करन वारे राम, कृष्ण की बड़ी प्रशंसा करतभये जैसें नट नटकी बड़ाई करें हैं ॥ ११ ॥

मूंडनो जिनको नहीं भयो ताई सों छोटी २ अलकनवारे राम कृष्ण दोऊ भैया कमऊ चाई माई खेलें हैं, कमऊ कूदें हैं, कमऊ "कोन को फेंक्यो कितनी दूर जाये" ऐसे कह के छोटे २ ढेलन को फेंकें हैं, कमऊ खम्म ठोकें हैं,। कमऊ खेंचा खेंची करें हैं, कमऊ फिर कुस्ती लरें हैं, याप्रकार की क्रीडा करत भये ॥ १२ ॥

क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।
शशंसतुर्महाराज ! साधुसाध्विति वादिनौ ॥ १३ ॥
क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुम्भैः क्वचामलकमुष्टिभिः ।
अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥
क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ।
कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥ १५ ॥
एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ।
नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कुम्भैः कुम्भवृक्षफलैः अस्पृश्यत्वं नेत्रबन्धश्च तदाद्यैः मृगाणां खगानां च चेष्टया ॥ १४ ॥

दर्दुरप्लावैर्मण्डूकप्लुतिभिः स्पन्दोलिकया दोलास्वनेन नृपाणामिव लीलया ॥ १५ ॥

नद्योऽद्रिद्रोण्यः कुञ्जानि च एतेषु ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ नियुद्धश्रमानन्तरं कौतुकेन स्वयं नाट्यगुरूपमाणाभ्यां गानादिकमपि कुर्वद्भ्यां श्रीरामकृष्णाभ्यां प्रशस्यमानानामन्येषामपि नृत्यमाह—क्वचिति । चकारः पूर्वोक्तश्रीकृष्णनृत्यापेक्षया साधुसाध्विति वादिनौ सन्तौ शशंसतुः तत्तद्गतिविशेषं विशिष्य श्लाघां चक्रतुः एवं निर्भरक्रीडारसो दर्शितः महाराज ! हे राजवर्गमध्ये श्रीकृष्णभक्तिविशेषेण परमश्रेष्ठेति सम्बोधनेनेदं श्रोतुमर्हसीति भावः । एवं नृत्यमिश्रगानानुसारेण क्रमप्राप्तं तद्मिश्रगानमप्यूह्यमिति प्रकरणाभिप्रायः ॥ १३ ॥

अन्या अपि युद्धादिविचित्रलीलाः सङ्गृह्णाति—क्वचिदिति त्रिकेण । बिल्वादिभिः कृत्वा याः क्रीडास्ताभिश्चेरतुः एवं लोकसिद्धाभिरन्याभिश्च क्रीडाभिश्चेरतुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥

उपहासकैर्हास्यजनकैः विविधानुकरणादिभिः क्वचिदिति द्विरावर्तनीयं नृपचेष्टया गिरिशिलासिंहासनासनकौसुमच्छत्रचामरादिपरिच्छदस्वपात्रपुरःसरत्वादिमय्या ॥ १५ ॥

नद्यः प्रसिद्धाः द्रोण्यश्चाद्रिसन्धयः "काष्ठाम्बुवाहिन्यां शैलसन्धौ च योषिति । द्रोणिर्न स्त्रीमानभेदे द्रोणः काके कृपीपतौ" इति त्रिकाण्डशेषात्. वने श्रीवृन्दावने काननेषु तदन्तर्गतेषु काम्यकवनादिषु तत्र तयोर्विहारो वेषविशेषश्चोक्तः श्रीहरिवंशे—

"चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभाननौ ।
स्फीतशष्पप्ररूढानि वीक्षमाणौ वनानि च ॥
क्ष्वेडयन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ।
नामभिर्व्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परन्तपौ ॥
निर्योगपाशैरासक्तैः स्कन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ।
वनमालाकुलोरस्कौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥
सुवर्णाञ्जनवर्णाभ्यामन्योन्यसदृशाम्बरौ ।
महेन्द्रायुधसंसक्तौ कृष्णशुक्लाविवाम्बुदौ ॥
कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरं मनोहरम् ।
वनमार्गेषु कुर्वाणौ वन्यवेषधरावुभौ" ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्वचिदन्येषु गोपेषु नृत्यत्सु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ च भूत्वा हे महाराज ! साधुसाध्विति वदन्तौ सन्तौ प्रशशंसतुः ॥ १३ ॥

क्वचिद्बिल्वादिभिरित्येवं लोकप्रसिद्धाभिर्बालक्रीडाभिः रामकृष्णौ विचेरतुः सञ्चरितवन्तौ इति त्रयाणामन्वयः । कुम्भो नाम वृक्षविशेषस्तस्य फलैः गुच्छैरिति पाठान्तरम् आमलकैः शुक्तिभिः कालिन्दीपुलिनगतमुक्तास्फोटैश्च अस्पृश्यम आवां मिथो न स्पृशावो इति भाषाबन्धनेन तदनुकूलं कर्म नेत्रबन्धं प्रागमिष्यतो नामकथनार्थं पाणिभ्यां कस्यचिन्नेत्रप्रच्छादनं मृगाणां खगानां चेष्टया तत्सजातीयचेष्टया ॥ १४ ॥

दर्दुरप्लावैः मण्डूकप्लुतिभिरुपहासकैः परिहासकवाक्यैः आन्दोलिकया तदाकारदोलास्वनेन नृपाणामिव लीलया च ॥ १५ ॥

नद्यादिषु रामकृष्णयोर्गोपैः सह पशूंश्चारयतोः गोपरूपी प्रलम्बोऽगादित्युत्तरेणान्वयः । द्रोण्यः पर्वतसन्धिप्रदेशाः तौ जिघांसया रामकृष्णौ हननेच्छया ॥ १६—१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुम्भैः कुम्भफलैः वर्तुलाकारैः "कुम्भोलूखलके क्लीबे कौशिको गुग्गुलः पुमान्" इत्यमरः । पृष्ठतो धावनात्त्वमग्रेऽधावत्वं मां स्पृशेत्युक्त्वा पुरतो लीलया धावतीति पश्चादहमस्पृश्यक्रीडनं यस्मिन् नेत्रमाच्छाद्य मां स्पृशेति निगद्य तं मुक्त्वा पुरतो भ्रमणं नेत्रबन्धलीला दूरान्तरप्रदेशे स्थितं वृक्षं वशीकृत्योभाभ्यां प्राग्वृक्षस्य स्पर्शी विजयी स्यादितीयं क्रीडा धावनसंक्षेप्यादिकमादिपदगृहीतम् ॥ १४ ॥

दर्दुरप्लावैः मण्डूकवदुत्पतनैः ॥ १५ ॥

द्रोणी निम्नस्थलं अन्तर्धेतानिबिडो हस्वादिकुञ्जः "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः ॥ १६—१८ ॥

पशूंश्चारयतो गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ।
गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया ॥ १७ ॥
तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ।
अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्रोणयश्चाद्रिसन्ध्यः दूरस्थान्तरवं विचार्य काननेषु अन्तर्वेलेषु ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतो नृत्यमुक्त्वा भगवत्सन्निधानेऽन्येषां नृत्यमाह, क्वचिन्नृत्यत्स्विति । अन्येषु नृत्यत्सु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ च चकारादन्येषु गायकेषु स्वयं वादकौ अन्येषु वादकेषु स्वयं गायकाविति । किञ्च, स्वयमेव शशंसतुः स्वयं परात्पर-प्रेरणयापि साधु साधु इति वादिनौ क्वचिद्भगवतः क्वचिद्विशेषेण शशंसतुस्स्तोत्रं कुरुतः क्वचिद्विशेषणानुशासनं वा ॥ १३ ॥

एवं शास्त्रानुसारिलीलामुक्त्वा केवलबालकसम्प्रदायसिद्धां लीलामाह—क्वचिद्बिल्वैरिति । बिल्वफलानां क्रीडाकन्दुकवत् क्षेपणारूपां कुम्भफलानि सूक्ष्माणि ततः तैः क्रीडा लाक्षा सूक्ष्मपिण्ड-वत्सूक्ष्माण्यामलकानि मुष्टिभ्रामणक्रीडया क्रीडनम् अस्पृश्य-क्रीडाकपर्द्दिकेति प्रसिद्धा वरवार्त्तिकेति च नेत्रबन्धक्रीडा आंखि-मुद्रिकेति प्रसिद्धा आदिशब्देन निखातनक्रीडाग्रे वक्ष्यति आरोहक्रीडा एकपदक्रीडा च तथा काष्ठखण्डैस्तथा कपालैः जलस्थलयोः क्वचिद्धरिणक्रीडा हरिणाऽऽकृति विधाय नृत्यं कुर्वन्ति खगवन्मयूरादिवच्चेष्टाऽनेकविधा ॥ १४ ॥

एवं स्थललीलामुक्त्वा जले प्रकारविशेषलीलामाह—क्वचिदिति । क्वचिद्दर्दुरवद्भेकवत्प्लवनं कुर्वन्ति मध्ये ह्रदस्य प्लवस्य-निगृह्य चतुरः पद इति श्रुतेः निरन्तरमुत्प्लुत्य गमनं तच्चातिकठिनं नेदानीं बालकेषु प्रसिद्धम् उत्प्लवाश्चोल्लङ्घनानि च अतो विविधैरित्युभयत्र सम्बध्यते उपहासकान्युपहासवचनानि चेष्टा-श्च कदाचिद् भगवान् राजा भवति तदा दोलामारुह्य गच्छति केचन वाहकाः केचन दोलारूपा एव भवन्ति स्पन्दोलिका दोलास्पन्दरूपा दोलिका वा वृषभाविवाग्रे द्वौ भवतः प्रसारित-बाहुरूपो मध्ये बद्धहस्ताश्चत्वारः पश्चात्सर्वे सम्बद्धाः भग-वन्तं नयन्ति सा स्पन्दनदोलिका कदाचित् पुनर्नृपचेष्टया क्रीडति क्वचिदुपविश्य सिंहासनेऽक्षादिभिश्च क्रीडया आज्ञापयति बध्नाति दण्डयति वा ॥ १५ ॥

एवं क्रीडामुक्त्वोपसंहरति—एवं ताविति । अत्र प्रमाणं लोका एताः क्रीडावन एव काञ्चन क्रीडा नद्यामद्रौ अद्रिद्रोणीषु उभयतः पर्वता मध्ये निम्ना भूमिद्रोणी तथा नद्यामपि भवति कुञ्जानि तृणसहितानि गह्वरस्थानानि काननानि निबिडवनानि सरितः क्षुद्रनद्यश्च काराणसरस्तु च एवं सर्वलौकिकभावान् बाल-कानां निवारयन्नन्तःकरणदोषान् जिवारितवान् यावत्तासु स्वयं न प्रविशति तावत्ताः केवला एव स्मृता भवन्ति न भगवद्विशिष्टाः भगवत्स्मारिका वा अतो बालकानां प्रपञ्चविस्मरणार्थं सर्व-कर्मसु स्वयं प्रविष्टः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्वचिद्बिल्वैरिति निःक्षिप्यमाणयोर्बिल्वफलयोः परस्पराघातः एवं कुम्भैः कुम्भवृक्षफलैः अस्पृश्येति स्पर्शस्य अदित्साविक्री-षांश्यां क्रीडा तत्र स्पर्शकर्तुर्जयः स्पर्शकर्मणः पराजयः अचकित-मेव पृष्ठदेशमासाद्य पाणितलाभ्यां नेत्रबन्धकं परिचिनोति चेत् पराजयः सर्वत्र जयपराजययोर्मुरलीघोषादिरेव ब्रह्मः खगमृगेहयेति खगाद्याकृतिमतां मिथो युद्धकूजितादिकं कदाचित् भाषणानुकृ-तृतीयामारभ्य स्पन्दोलिकया दोलान्दोलनेन नृपचेष्टया दानघट्ट-प्रदेशे नृपस्येव चेष्टाघट्टकराजिघृक्षया अजबालानिरोधस्तथा द्रोणयश्चाद्रिसन्धयः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुम्भैः कुम्भवृक्षफलैः ॥ १४—१६ ॥

भाषा टीका ।

हे महाराज ! हे राजा परिक्षित ! अब कभऊ और गोप बालक नाचिवे लगें हैं, तब श्रीकृष्ण और बलदाऊ दोऊ भैया आप स्वयं गायवे बजायवे लग जांय हैं, और भलेजू भले खूब नांचे यातारियां बडाई करिवे लगें हैं ॥ १३ ॥

कभऊ बेल के फलन सों कभऊ कुम्भ वृक्षके फलनसों कभऊ आमरेन की मुठ्ठीन सों फेंक २ कें खेलें हैं । कभऊ छुआ छुई काहू समें आंखिमिचोनी इत्यादि लीलान सों खेले हैं, कभऊ पशून नरी की कभऊ पच्छीन सरी की चेष्टा कर २ के खेलें हैं ॥ १४ ॥

कभऊ मंडक की नांई फुदकें हैं, कभऊ नानाप्रकार की नकल करिके हंसी करिवे लगें हैं, काहू समें झूला डारि कें झूलें हैं कभऊ आपस में राजा नोकर चाकर हीमान बनि कें खेलें हैं ॥ १५ ॥

याप्रकार कृष्ण बलदेव दोऊ भैया लोक प्रसिद्ध खेलन मा वनमें नवीन में गोवर्द्धन की गुफान में कुञ्जन में गह्वरन में सरोवरन में खेलत भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चारयतोः सतोः तद्वने तस्मिन् वने तयोर्जिहीर्षया ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित्।
हे गोपाः! विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥ १९ ॥
तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ।
कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन्नामस्य चापरे ॥ २० ॥
आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥ २१ ॥
वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम्।
भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥
रामसङ्घट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः।
क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप! ॥ २३ ॥
उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यथायथं वयोबलाद्यनुरूपं द्वन्द्वीभूय ॥ १९ ॥
परिवृढौ नायकौ तत्र केचन कृष्णसङ्घट्टिनः कृष्णपक्षीयाः ॥ २० ॥ २१ ॥
वाह्यमानाः पृष्ठेनोह्यमानाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

परमैश्वर्यविशेषगर्भां मधुरमधुरां लौकिकलीलामुक्त्वाऽधुना श्रीबलदेवद्वारा विहितां प्रकटैश्वर्यामलौकिकीमाह— पशूनित्यादिना। यः कोपि गोपस्तद्दिने गृहे तिष्ठन् तद्रूपीत्यर्थः ॥ १७ ॥
दाशार्हं इति प्रलम्बबकचाणूरेत्यादिना यदुकुलकदने मुख्यतयाऽऽदौ निर्दिष्टस्य प्रलम्बस्य वधेन यदुकुलाह्लादविशेषापेक्षया तद्वधने हेतुः सर्वदर्शनः सर्वज्ञः यतो भगवान् विचिन्तयन् सख्यमाद्यप्रकारेण विचारयन् तस्य सख्यं सख्युः कर्म चेष्टामिति यावत् ॥ १८ ॥
तत्र तद्वधे निमित्ते यदर्थयाह—प्रलम्बस्यापि मनोरमत्वात् विहारवित् यतः स एव तत्र सर्वज्ञोऽभिज्ञ इत्यर्थः ॥ १९ ॥
गोपा इति सत्यपि सख्यसामान्ये वर्गभेदेन तयोः पृथक् पृथक् तद्विशेषवन्तो तेषामसङ्कोचातिशयवत् क्रीडारसाय वैपरीत्येन परिवृढौ चक्रुः एवमेव च तयोर्मिथः प्रणयोपि विवृतः स्यात् यथा हरिवंशोक्तजलक्रीडायां स्वसुतापि श्रीबलरामपक्षे तत्सुताश्चात्मपक्षे तेन कृताः अतः श्रीदामादयो रामसङ्घट्टिनो जाताः रामेति रमणाभिप्रायेण जनार्दनेति तत्तत्क्रीडाभिः स्वमनोरथपूरकतया सर्वेषां वयमात्मत्वाभिप्रायेण ॥ २० ॥
विविधाः हरिणाक्रीडनाख्यादयः तथा च श्रीविष्णुपुराणे—
"हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः।
प्रक्रीडिता हि ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन्" ॥
इति ॥ २१ ॥
वाह्यमाना ऊह्यमानाः स्कन्धारूढाः भाण्डीरकमिति संज्ञायां कन् नाम प्रसिद्धौ सच वर्णितः श्रीहरिवंशे—
"ददर्श विपुलोदग्रशाखिनं शाखिनाम्वरम्।
स्थितं धरण्यां मेघाभं निबिडं दलसञ्चयैः ॥
गगनार्धोच्छ्रिताकारं पवनाभोगकारिणम्।
नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिः खगैः ॥
फलैः प्रवालैश्च घनैः सेन्द्रचापघनोपमम्।
भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ॥
विशालमूलावनतपवनाम्भोदधारिणम्।
आधिपत्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम् ॥
कुर्वाणं शुभकर्माणं निरोधर्ममनातपम्।
न्यग्रोधं पर्वताग्रामं भाण्डीरं नाम नामतः" ॥ इति।
तत्र गमनं निदाघक्रीडौचित्यात् ॥ २२ ॥
यर्हि ये ये श्रीदामवृषभादयः क्रीडायां जयिनो बभूवुस्तर्हि तांस्तान् कृष्णादय ऊहुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥
भगवानिति युष्माकं यो भगवान् सोऽस्माकं अजय्यैरेभिः पराजित इति नर्म च व्यञ्जितं रोहिण्याः सुतमिति तेन तत्प्रभावाज्ञानस्यापेक्षया ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

सङ्घट्टिनः ससर्गिणः ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वदर्शनः हेतुगर्भमिदं सर्वज्ञत्वात् तं जिघांसुमागतं गोपरूपिणं प्रलम्बासुरं विद्वानपि सद्यो न तं जघ्नेति वाक्यशेषः किन्तु उपायान्तरेण तस्य वधं विचिन्तयन् तेन सह सख्यमेवान्वमोदत अन्वमन्यत ॥ १८ ॥

तत्र गोपानाहूय तद्वयोचितविहारक्रमाभिज्ञः प्राह, उक्तिमेवाह—हे गोपा इति । यथायथमाकृतिवयोबलानुरूपं द्वन्द्वीभूय सङ्घद्वयं भूत्वा विहरिष्याम इति ॥ १९ ॥

तत्रैवं भगवतोक्ते सति गोपाः रामकृष्णौ परिवृढौ सङ्घयोः नायकौ चक्रुः ततः केचिद्गोपाः कृष्णपक्षीया बभूवुरपरे तु रामस्य सङ्घट्टिनः ॥ २० ॥

एवं भूत्वा वाह्यवाहकेतिभावप्रधानो निर्देशः वाह्यत्ववाहकत्वे लक्षणे फले यासु ताः वाह्यवाहकाश्च जयपराजयकृता वास्ताति तथाभूता विविधाः क्रीडाश्चेरुः, वाह्यवाहकलक्षणा इत्येतदेव विशदयति-यत्रेति । यत्र यासु क्रीडासु जेतार आरोहन्ति पराजितास्तु वहन्ति इति ॥ २१ ॥

एवं क्रीडायां जयेन हेतुना वाह्यमानाः पराजयेन हेतुना वहन्तश्च गोधनं चारयन्तश्च कृष्णप्रभृतयो गोपाः शनैः भाण्डीराख्यं वटं वृक्षं जग्मुः ॥ २२ ॥

तत्र यर्हि यदा श्रीदामादयो रामसङ्घट्टिनः क्रीडायां जिग्युस्तदा तान् हे नृप ! कृष्णादयः ऊहुरूढवन्तः ॥ २३ ॥

तत्र भगवान् श्री कृष्णः पराजितः श्रीदामानमुवाह भद्रसेनस्तु वृषभं तथा श्रीकृष्णसङ्घट्टी प्रलम्बासुरः रोहिणीसुतं बलदेवम् उवाह ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य यो विहारस्तं वेत्तीति ॥ १९ ॥

परिवृढौ नायकौ कृष्णसङ्घट्टिनः कृष्णपक्षीयाः ॥ २० ॥

वाह्यवाहकत्वं विशदयति—तत्रेति । उवाह कृष्णो भगवानित्यत्र व्यत्ययेन नेतव्यः श्रीदामा कृष्णमुवाहेति कुत एवं विकल्प्यते ? हरिवंशादिवचनात् तथात्वं युक्तमिह इति न वक्तव्यम् "बाहुमानविरोधे तु व्यत्यासः शब्दतोऽर्थतः" इत्यादिनिर्णयवचनात् ॥ २१-२२-२३-२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वाह्यमाना ऊह्यमानाः ॥ २२—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं क्रियामयान् संस्काररूपांश्च दोषान् निवर्त्य अन्तःकरणदोषाभिमानिनीं दैत्यभूतां निवारयितुमुपाख्यानमारभते, पशूंश्चारयतोरिति । गोपैः सह पशूंश्चारयतोः सतोः प्रलम्बः अगात् अन्तःकरणमेव रूपसमर्पकमिति गोपरूपी सः प्रकर्षेण लम्बः मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानः तज्जिघांसया भगवान् तं विद्वानपि तत्सख्यमन्वमोदतेति सम्बन्धः गत्वा मारणीयः सः तत्र स्वयमागतः सन्देहः अतः प्रथमत एव जिघांसयेत्युक्तं सम्भवति अविरोधव्याख्याने विरुद्धं न व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तं प्रबलं दुष्टं भगवान् ज्ञात्वा तत्र प्रवेशेनैव तद्वध इति सञ्चिन्त्य तथैव लीलायाः प्रारब्धत्वात् भगवतः सर्वसख्यस्य सर्वात्मकस्य दोषत्वेन दैत्यहननावश्यकत्वात् सख्यं कृतवान् अत एव भगवता न मारितः देहात्पश्चाच्च स्वतो न मारयन्ते यथौषधं तथा बलभद्रः व्यवहारे च स कृष्णसम्बन्धी गोपालानां मध्ये कृष्णस्यार्थं तस्य प्रवेशात् अनेनैव प्रकारेणाक्लिष्टतया वधो भवतीति विचारयित्वा कृतवान् ॥ —१८ ॥

ततः सख्यकरणानन्तरं वधप्रकारं कृतवानित्याह-तत्रोपाहूयेति सर्वानेव गोपालानुपाहूय नानाविधक्रीडायां प्रवृत्तान् क्रीडाविशेषमुपदेष्टुं प्राह—तत्रोपाहूयेति । यत्र समभूमौ तादृशी लीला भवति तत्र सर्वानुपाहूयाग्रे वक्ष्यमाणं प्राहेति सम्बन्धः यतो भगवानाक्लिष्टकर्मा प्रकर्षेण स्पष्टमेवाह गोपालानां विश्वासार्थं स्वज्ञातक्रीडापरित्यागार्थं च विशेषेण विहारविदिति सर्वानेव विहारान् वेत्ति भगवद्वाक्यमेवाह—हे गोपा विहरिष्याम इति । अद्वन्द्वभूता अपि द्वन्द्वीभूय यथा येन सह यो द्वन्द्वं प्राप्तः तथा तेनैव सह (स) जयपराजयं वा प्राप्नोतीति यथा तथा यथा यथं वा यथासुखमित्यर्थः यथातथमिति पाठेऽपि क्रियाविशेषणमात्रत्वं विशेषः ॥ १९ ॥

भगवदुक्तास्तथैव कृतवन्त इत्याह—तत्र चक्रुरिति । उभौ तत्र क्रीडायां मुख्यौ क्रियेते पश्चात् द्वौ द्वौ समागच्छतः कृत्रिमसङ्केतं कृत्वा तत्र य एव यमर्थं वृणीते तेन सङ्केतितः तदीयो भवति एवं सर्वे गोपालाः प्रकारत्रयेन त्रिविधा भवन्ति तदाह, कृष्णसङ्घट्टिनः केचिद्रामस्य चापर इति । तत्रापि प्रथममागतौ मुख्यकार्यं कुरुतः श्रीदामा प्रलम्बश्च उभौ समागतौ द्वन्द्वीभूयतत्रापि श्रीदामा बलभद्रेण गृहीतः बलकार्यं करोति प्रलम्बो भगवत्कार्यम् एतौ मन्त्रिणाविव अन्यथा जयपराजययोः कृष्णरामावेवान्योन्यं वाहकौ स्यातां तुल्यत्वात् नाप्यनव्यवस्थितया वहनं तथा सम्बन्धसङ्गात् कलहसम्भवाच्च नाप्येव मुख्यौ वाहकत्वपक्षः अन्यथा भगवतोऽपि वाहकत्वं न स्यात् मुख्ययोरेकः क्रीडति एको वहति अथवा क्रीडाविशेषे सर्वे एव सर्वान् वहन्तीति तत्रैकपादगमने क्रीडान्तरे वा मध्ये द्वितीयपादस्य भूस्पर्शे पराजितो भवति तत्र प्रतियोगिनस्तान् भ्रामयन्ति यथा स्खलनं भवति येन प्रतियोगिना भ्रामितः स्पृशति भूमिं तं वहति ॥ २० ॥

तदाह—आचेरुर्विविधाः क्रीडा इति । वाह्यवाहकत्वे निमित्तमाह—यत्रारोहन्तीति । जेतारः आरोहन्ति पराजिता वहन्ति नापि निसर्गतः पराजितः पराजित एव भवति अतः कदाचित् कश्चिद्वहति वाह्यते च ॥ २१ ॥

तदाह—वहन्तो वाह्यमानाश्चेति मध्ये सर्वेषामेव क्रीडायां प्रविष्टत्वात् गवां चारणाभावे चतुर्विधपुरुषार्थहानिः स्यादित्याशङ्कयाह—चारयन्तश्च गोधनमिति । गाव एव धनं चकाराद्रक्षामपि कुर्वन्तो भाण्डीरके वने मुख्यो वटोऽस्ति तदाख्यातिकरः तत्र समा च भूमिः प्रलम्बस्य सहायान्तरस्यापि पश्चादागतस्यागमनं भवति अतो भाण्डीरकं नाम वटं सर्व एव

अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥
तमुद्वहन् धरणिधरेन्द्रगौरवं महाऽसुरो विगतरयो निजं वपुः ।
स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवाम्बुदः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जग्मुः इममर्थं भगवानेव जानातीति कृष्णपुरोगमाः कृष्ण एव पुरोगमो येषां तत्र मध्येऽपि क्रीडां कुर्वाणा एव गताः ततो यदा पराजयस्तदा वहनम् ॥ २२ ॥

तदाह—रामसङ्घट्टिनो यर्हीति । अयोऽत्र निरूपिता अन्तःकरण-गुणानां त्रैविध्यज्ञापनाय रामो यथा तथा श्रीदामा वृषभश्च-रामो राजसः श्रीदामा सात्त्विकः वृषभस्तामसः तत्र यदा ते क्रीडायां जयिनः तांस्तान् कृष्णादयः ऊहुः—

"आक्लिष्टकर्मताभिख्यै हीनत्वं कुरुते क्वचित् ।
धर्मप्रधानो भगवानिति ज्ञापयितुं तथा" ॥

यथा बलभद्रः प्रलम्बारूढो भवेत्तदर्थं भगवान् श्रीदामानमुवाह नाम्ना लक्ष्मी वनमाला रूपत्वं तस्यालोऽलङ्कारार्थं वहन-मुचितं पराजित इति निमित्तम् अन्यस्यापि वहनार्थं तदाह-वृषभं भद्रसेनस्त्विति । तुशब्दस्तृतीयस्य तत्पूर्ववद्वहनमिति ज्ञापयति प्रलम्बस्तु रोहिणीसुतं मातृनाम्ना व्यपदेशस्तद-ज्ञानज्ञापनाय ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चारयतोः सतोः गोपरूपी यः कोपि गोपस्तद्दिने किञ्चित् कृत्यार्थं गृहे स्थितस्तद्रूपधारी तयोर्जिहीर्षया ॥ १७ ॥

विचिन्तयन् अनेनैव प्रकारेण सङ्घातयिष्यामीति चिन्तया निश्चिन्वन् ॥ १८—१९ ॥

परिवृढौ नायकौ कृष्णस्य सङ्घट्टौ यूथस्तद्गताः ॥ २० ॥

किन्तु वाह्यवाहकलक्षणाः अस्यार्थं विवृणोति—यत्रेति । तेन स्पर्शखेलायां रामसङ्घट्टिनां मध्ये कोऽपि कृष्णसङ्घट्टिनां कमपि यदि स्पृशति तदा रामसङ्घट्टिनः सर्व एव पराजिताः यथा-यथं वहन्ति एवं जयन्ति चेत् कृष्णसङ्घट्टिनस्तान् रामसङ्घ-ट्टिनो वहन्ति एवमेव नेत्रबन्धादिखेलायामपि ॥ २१ ॥

भाण्डीरकं वटं जग्मुरिति स एव वटो अवरोहणस्थानं कल्पितः इत्यर्थः । तथैवारोहस्थलमपि तत्समीपवर्ति ज्ञेयम् ॥ २२—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्वभावं दृष्ट्वा हनिष्यामीत्याशयेन गोपरूपी अगात् ॥ १७ ॥

तत्सख्यमन्वमोदतेति निजस्वभावो दर्शितः तथापि कौटि-ल्यापरित्यागे वधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥

यथायथं यथायोग्यम् ॥ १९ ॥

परिवृढौ यूथनाथौ ॥ २०—२४ ॥

भाषा टीका ।

गोपन कुं संग लेके ता श्रीवृन्दावन में गऊन कूं चरावनवारे श्रीकृष्ण बलराम दोऊ भैयान कों हरण करवें की इच्छा सूं गोप को रूप धारण करिकें प्रलम्बासुर आवत भयो ॥ १७ ॥

सबरी बातन के जाननवारे दाशार्ह वंश में प्रकट भये भगवान् श्रीकृष्णचंद्र कपट वेष में वा प्रलंबासुर को जान भी गये तथा वाके मारिवे को उपाय विचार के मित्र बना-यवे की इच्छा सूं वाकी बड़ाई करन लगे, कि—हे मित्र ! भली भई तू जल्दी आई गयो ॥ १८ ॥

ता समय सब खेलन कूं जाननवारे श्रीकृष्णचन्द्र ग्वाल बालन कूं बुलावत भये, हे ग्वाल बालो ! हम सब अपनेन में बराबरी के दोनों मिल २ के खेलेंगे ॥ १९ ॥

ऐसे सुनिके सबरे ग्वाल बाल इकट्ठे होयकें श्रीकृष्ण बल-राम कूं मुख्य बनावत भये, कोई ग्वाल श्रीकृष्णचन्द्र की ओर होत भये, और कितनेई दाऊजी ओर भये ॥ २० ॥

पीठ पै चढिवो और चढाय के ले चलिवो या तरियां अनेकन प्रकार के खेल खेलत भये, जा खेल में जीतनवारे चढिकें चलें, और हारिबे वारे पीठ पै चढाय के (घोडा बनकें) ले चलें ॥ २१ ॥

या प्रकार चढत चढावत गायन कूं चरावत कृष्ण सों आदि लेके सिगरे ग्वाल बाल भांडीर नामक वट को जात भये ॥ २२ ॥

वा खेल में दाऊ के साथ के जब श्रीदामा वृषभ इत्यादिक सगरे बालक जीत गये तब हे नृप ! उन सबन कों कृष्ण आदिकन नें [चड्ढी दई] अपनी पीठ पै बैठारि के भांडीर वट को पहुंचाये ॥ २३ ॥

भगवान् श्रीकृष्ण जब हार गये तब श्रीदामा कूं अपनी पीठ पै चढाय कें लेचले, ऐसेई भद्रसेन वृषभ को चढाय के लेचल्यो, और प्रलम्बासुर रोहिणी सुत श्रीबलदेवजी कूं चढाय के लेचल्यो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णदृष्टिवञ्चनाय अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादा ततः परं दूरमगात् ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रवद्गौरवं यस्य तन्निजमासुरं वपुरास्थितः पुरटपरिच्छदः सुवर्णालङ्कारः तडिद्द्युमान्विद्युद्दीप्तिमानिव-लङ्कारोपमा उडुपतिवाडिति रामोपमा उडुपतिं वहतीत्युडु-पतिवाट् यदि यथोचितस्थानेषु स्थिता विद्युतो भवन्त्युपरि-चोडुपतिस्तदा सोऽम्बुदो यथा भाति तद्वदूवभावित्यर्थः ॥ २६ ॥

निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरेचरत्प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ।
ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाऽद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥ २७ ॥
अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहायसार्थमिव हरन्तमात्मनः ।
रुषाऽहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अलमतिवेगेन प्रदीप्ते दृशौ यस्मिन् वपुषि तत् भ्रुकुटितट-संलग्ना उग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत् प्रदीप्तदृक् भ्रुकुटितटं यस्मिन् उग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तच्च तच्चेति वा ज्वलन्त्यः शिखाः केशा यस्मिंस्तत् ॥ २७ ॥

आगतस्मृतिरभय इवात्मनः सार्थं गोपसमूहं विहाय हरन्तं रिपुमहनत् । यद्वा, विहायसाऽऽकाशमार्गेणात्मनः आप्तमर्थमिव हरन्तमिति वज्ररंहसा वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तथापि कंसस्य मुख्यारिं श्रीकृष्णं हर्तुं कथमयं नाचेष्टतेत्याह—अविषह्यमिति । श्रीरामद्वारा मारयितुं श्रीकृष्णेन तत्तेज आवृत्य स्वतेजस आविष्कृतेः अत एव कृष्णपक्षीयो भूत्वा बलदेवं वहन् सन् यतो दानवेषु पुङ्गवः बलादिना श्रेष्ठः अवरोहणातः भाण्डीरस्कन्धात् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

"ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं भाण्डीरस्कन्धमेत्य वै ।
पुनर्निवर्त्तिताः सर्वे ये ये पूर्वं पराजिताः ॥
सङ्कर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ।
न तस्थौ प्रजगामैव सचन्द्र इव वारिदः" ॥

इति ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रः सुमेरुस्तस्मादपि गौरवं भारो यस्य सीमाति-क्रमे जाते विहस्य विस्मित्य विशङ्क्य च क्रमेण भारातिरेकप्रकटनात् उत उच्चैः स्कन्धे वहामित्यर्थः । स महासुरोऽपि अत एव निजमासुरं वपुरास्थितः तथा च तत्रैव—

"असहन् रौहिणेयस्य स भारं दानवोत्तमः ।
ववृधे सुमहाकायः प्रावृषीव बलाहकः" ॥

इति ॥ २६ ॥

ईषदत्रसत् बाल्यक्रीडावेशेनेति पूर्वंपूर्ववत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरमिति—

"किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते ।
सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥"

इत्यादिकात् श्रीविष्णुपुराणोक्तात् प्रति श्रीकृष्णस्य वच-नात् अत एवागता स्मृतिः दैत्यवधार्थनिजावतारप्रयोजनं यस्य सः बलो मुष्टिना रिपुमहनत् अहन् कः केन कमिव सुरा-धिपो वज्ररंहसा गिरिमिव ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अविषह्यं कृष्णम् अविष्टभ्यं मन्यमानो बलभद्रं वहन् द्रुत-तरं प्रागादित्यन्वयः ॥ २५ ॥

विहतरयः नष्टवेगः दूरं गतेन साशङ्कस्वाव अवरोहणात् पर्स्व तडिद्द्युमान् विद्युद्दीप्तिमान् उडुपतिवाऽम्बुद इव बभाविन्व-न्वयः ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावद्रामसङ्घट्टी किं न बभूव प्रलम्ब इतीमां शङ्कां निरा-कुर्वंस्तं विशिनष्टि—कृष्णमविषह्यं सोढुमशक्यं व्योमासुरवृत्तान्त-स्मरणेन दुर्वहं मन्यमानः श्रीकृष्णसङ्घट्टी भूत्वा रामेण पराजित-स्तमेवोवाहेत्यर्थः । यद्यहं रामसङ्घट्टी भवेयं तर्हि यदा कृष्णेन पराजितस्तं वहेयं तर्हि व्योमासुरवन्म्रियेयेत्यभिप्रायेण कृष्ण-सङ्घाट्टी बभूवेत्यभिप्रायः रौहिणीसुतं वहन् अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्य-वरोहणं मर्यादास्थानं ततःपरं दूरं द्रुततरं यथा तथा प्रागात् ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रपर्वतवद्गौरवं यस्य तं बलदेवं वहन् स महासुरः प्रलम्बः निहतरयः नष्टवेगः निजं स्वाभाविकं वपुरास्थितः सन् स्वर्णालङ्कारः बभौ तडिद्द्युमानित्यलङ्कारोपमा उडुपतिमा-निवेति रामोपमा यदि यथोचितस्थानेषु विद्युतो भान्ति उपरि-चोडुपतिस्तदा सोऽम्बुदो यथा भवति तद्वद्बभावित्यर्थः ॥ २६ ॥

निरीक्ष्येति हलधरः बलदेवस्तत् तद्वपुर्निरीक्ष्य किञ्चिदत्रसत्, कथम्भूतम् ? अम्बरेचरदाकाशस्पर्शि अत्युन्नतमित्यर्थः । अलमति-वेगेन प्रदीप्ते दृशौ यस्मिन् भ्रूकुटितटलग्ना उग्रदंष्ट्रा यस्मिन् तच्च तच्चेति वा ज्वलन्त्यः शिखाः केशाः यस्मिन् कटका-दीनां त्विषा अद्भुतं चित्रम् ॥ २७ ॥

अथागतस्मृतिर्व्योमासुरस्वरूपस्याविज्ञानोऽस्त एवाभयः बलदेवः आत्मनः सार्थं सहायं गोपसमूहं विहाय हरन्तं रिपुं रुषा शिरसि दृढेन मुष्टिना जघान यथा सुराधिप इन्द्रो वज्ररंहसा वज्रवेगेन गिरिं तद्वत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रलम्बः कृष्णं विहाय राममवहत्तत्र किं कारणमत्राह—अविषह्यमिति ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रः पर्वतराजस्तद्वद्गौरवम् अतिभारवत्त्वं यस्य स तथा तं पुरटपरिच्छदः स्वर्णालङ्कारः तडिता द्युमता भादि-त्येन च संयुक्तः तडिद्द्युमान् उडुपतिश्चन्द्रः तद्वानम्बुद इतीममाशङ्का अभूतोपमा यद्वा तडिद्द्युमान् तडिता युक्तो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मेघस्थाने प्रलम्बः तडित्स्थाने पुरटपरिच्छदः चन्द्रस्थानीयो रामः ॥ २६ ॥

अम्बरेचरमित्यलुक् ॥ २७ ॥

अथ कृष्णस्तवानन्तरम् आगतस्मृतिः उपात्तमूलस्मरणः वज्ररंहसा वज्रवेगेन ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—अविषह्यमिति । प्रलम्बेन हि ज्ञातं भगवता सङ्कर्षणात् भगवानविषह्यः न केनापि सोढुं शक्यः अतोऽन्यतरस्याप्युपद्रवः स्वकार्यफलसाधक इति दानवपुङ्गवः दानवानां मध्ये श्रेष्ठः दानवारिः भगवन्तं कृष्णं परित्यज्य रोहिणीसुतं वहन् अवरोहणात: परमपि द्रुततरं प्रागात् शनैर्गमने सर्वैः सहगमनसम्भवात् पश्चान्नयनं न सम्भवेत् अवरोहणपर्यन्तं मर्यादैवेति ततः परं गतः ॥ २५ ॥

स्वार्थसिद्धि मत्वोपास्यां मायां परित्यज्य तत्कृतं भगवति स्वयं चाहङ्कारदेवतायामपह्नुतायां दोषो दृढो भवतीति विचिन्त्य दैत्यरूपेणैव हतवानित्याह—तमुद्वहन्निति । बलभद्रोऽपि मर्यादातिक्रमे भगवदाविष्टो जातः ततो धरणीधरेन्द्रवत् मेर्वादिपर्वतवत् गौरवं यस्य तस्य वहने सामर्थ्यं महासुर इति प्रलम्बो हि मुख्यः तथापि विगतरयो जातः ततः कृत्रिमवपुषा नयनमशक्यमिति मत्वा निजं वपुरासुरं वपुरास्थितः तस्य वपुर्वर्णयति, पुरटपरिच्छदो बभाविति । पुरटं सुवर्णं तदेव परिच्छदो भूषणादिकं यस्य तादृशः सन् बभौ स्कन्धे बलभद्रः बलभद्रस्यापि मुकुटादिकं शीघ्रगमने स्वमुकुटं तडिद्वत् भाति बलभद्रमुकुटं द्युमानिव द्युमान् सूर्यः तडित् द्युमांश्च यस्य उडुपतिश्चन्द्रः बलभद्रोऽपि श्वेतश्चन्द्रतुल्यः तद्वानुडुपतिमान् अम्बुद इव स्वयं श्यामः वर्णाश्च अभूतोपमेयं तडित्सूर्यचन्द्रा एकदैकस्य मेघस्य सम्बन्धिनो न भवन्तीति ॥ २६ ॥

ततो बलभद्रकृत्यमाह—निरीक्ष्येति । तस्य वपुरत्यर्थं निरीक्ष्य स्वयमाकाशे चरन् गच्छन् ईषदत्रसदिति सम्बन्धः तत्र हेतुः हलधर इति तस्य रूपं वर्णयति । प्रदीप्ता दृग्यस्य भ्रुकुटितटे उग्रा दंष्ट्रा यस्य आविष्कृताभमुखविकारयुक्त इत्यर्थः । ज्वलन्ती शिखा यस्येति आरक्तं दीपशिखायुक्तं कटककिरीटकुण्डलानां त्विषा अद्भुतमेतादृशमपूर्वं दृष्ट्वा हलधरोऽपि गृहीतहलायुधोऽपीषदत्रसदिति वा त्रासे हेतुः कुलात् अत्र कल्पान्तरे भगवता ज्ञापित इति ॥ २७ ॥

प्रकृते तु भगवदाविष्टो यत्कृतवांस्तदाह—आगता स्मृतिर्यस्येति अथेति केवलव्युदासार्थः अत एवाभयः भयरहितो जातः विहायसा आकाशमार्गेण हरन्तं रिपुमात्मनो रिपुत्वात् स्वभावतो वध्यं शिरसि दृढेन मुष्टिना रुषा अहनत् मुष्टिप्रहारं कृतवान् ननु, नयनमात्रेण कथं हननं तत्राह, सुराधिपो गिरिमिवेति सर्वलोकापकारित्वात् वज्रवेगेन यथेन्द्रेण गिरिर्हतः तथायमपि लोकापकारित्वादेव हतः रंहसेति प्रतीकाराकरणार्थः तावन्मात्रेण तदैव हननशङ्कापि निवारिता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णमविषह्यं मन्यमान इयत एव रामं हर्तुमनाः कृष्णपक्षीयोऽभूदिति भावः । अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादास्थानं कृष्णदृष्टिवञ्चनाय ततः परमपि प्रागात् ॥ २५ ॥

तमुत्कटबलतयैव वहन् यतो धरणीधरेन्द्रः सुमेरुस्तद्वद्गौरवं यस्य तं तस्य सीमातिरिक्तगमनदर्शनेन विस्मित्य स्वभाराधिक्यप्रकटनात् ततश्च वोढुमसामर्थ्यादेव विगतवेगः ततश्च तेन वपुषा स्वमहापराक्रमम् अमितमालक्ष्य स निजं वपुरास्थितः बभौ पुरटपरिच्छदः सुवर्णालङ्कारवान् अम्बुदस्ताडितद्युतिमान् उडुपतिं वहतीति सः अत्रासुरस्याम्बुद उपमा स्वर्णालङ्कारस्य तडिद्द्युतिः बलदेवस्योडुपतिः ॥ २६ ॥

अलमतिवेगेन प्रदीप्ते दृशौ यस्मिन् भ्रुकुटितटसंलग्ना उग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तच्च तच्च तत् वपुर्निरीक्ष्य ईषदत्रसदिति साक्षात् परमात्मनोऽपि तस्य त्रासोऽयं तदैश्वर्यज्ञानस्य कृष्णेनैव स्वयोगमायया आवरणात् तत्राम्बुदाकारमसुरवपुरेतस्या वक्तां यथा मदग्रजवपुश्चन्द्रप्रदेश एवोत्तिष्ठेदिति कृष्णस्य कौतुकादिरेवं कारणं तदैश्वर्यज्ञानानावरणे तु असुरवपुःप्राकट्यारम्भ एव नायं गोपः किन्त्वसुर एवेति विदुषा बलदेवेन सद्यस्तद्वधे तत्कौतुकं न सिद्ध्येदिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

लब्धाभीष्टः कृष्णः साग्रजे बिभ्यति सति तत्र पुनरैश्वर्यज्ञानं सद्य एवार्पयामासेत्याह अथागतस्मृतिरिति—

> किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते ।
> सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकृष्णवाक्याद्बुध्ननिजैश्वर्यज्ञानः विहायसा आकाशमार्गेण आत्मनः प्राणसमं धनं हरन्तमिव रिपुं मुष्टिना अहनत् कः केन कमिव सुराधिपो वज्ररंहसा गिरिमिव ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादास्थानम् ॥ २५ ॥

धरणीधरेन्द्रवद्गौरवं गुरुत्वं यस्य तं बलमुद्वहन् विगतवेगः निजमासुरं वपुरास्थितः पुरटपरिच्छदः कनकाभरणः तडिद्द्युमानुडुपतिवाडम्बुद इव बभौ तडिद्द्युमान् तडिद्दीप्तिमान् इत्याभरणोपमा उडुपतिवानिति बलोपमा ॥ २६ ॥

अलमतिवेगेनाम्बरेचरत् आकाशगतम् प्रदीप्तदृक् भ्रुकुटितटे यस्मिन् उग्रा दंष्ट्रा तच्च तच्च तत् ॥ २७ ॥

विहायसा आकाशमार्गेण आत्मनोऽर्थं हरन्तमिव वज्ररंहसा वज्रवेगेन मुष्टिना यद्वा वज्रस्य रंहसा गिरिमिवेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

दानवन में श्रेष्ठ ऐसो प्रलंबासुर भी श्रीकृष्ण कूं जोरावर मानि कें दाऊजी को जहां उतरिवे की ठहरी तहां तें और आगे लेकें जातो भयो ॥ २५ ॥

पर्वत सदृश गरुवे श्रीबलदेवजी कूं वो महा असुर जो प्रलम्बासुर है सो लेकें चल्यो परन्तु जब भार नहीं सह सक्यो तब अपनो निजरूप धारण करतो भयो, तब तो सोनेन के कीट कुण्डल वारो वो असुर कैसो शोभ्यो

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ।
महारवं व्यसुरपतत्समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना ।
गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाध्विति वादिनः ॥ ३० ॥
आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणाम् ।
प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥
पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः ।
अभ्यवर्षन् बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ३२ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे प्रलम्बवधो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जातो कि—जैसे बीजुरी की छिटिवारो मेघ चन्द्रमा कूं लिये चल्यो जातो होय ॥ २६ ॥

दाऊजी ने जब वा के देहकूं आकाश में चलतो देख्यो और ताछु में जरते से लाल २ नेत्र वारी जाकी भृकुटी बडी २ उग्र जाकी डाढ चोटी जाकी अग्नि के ज्वाला सदृश रंग वारी ऐसे भयानक रूप पैहू किरीट कुण्डल जो पहिरे ताकी कांति सो अद्भुत मालूम होतो एसे वाके रूप कों देखिकें बलदेवजी नेक डरसे गये, मनमें विचारी कि, एका एकी ये कहा भयो ? ॥ २७ ॥

नेक भय के आवबे सों ठढाई जो उतरगई तासों पीछें सुधि आई कि, अरे ये तो असुर है तवतो निर्भय होयके जैसे आकाश मार्ग होके अनलिये जातो होय ता रीत सों आप कों लिये चल्योजाय रह्यो जो वैरी ताके माथे पै एक गाढी मुष्टी बांधिकें इन्द्र जैसे पर्वत पै वज्र छोडै तारीत सों वज्रसरी की एक जोरसे दई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः महारवं समीरयन् ॥ २९ ॥ ३० ॥
तदर्हणां प्रशंसार्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपस्मृत इति अपस्मारव्याधिनेवातिव्याकुलः सन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥

बलशालिनेति तत्प्रभृतिबलविशेषाभिव्यक्तेः तथा च श्रीहरिवंशे—

"बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ।
प्रलम्बे निहते दैत्ये देवैरपि दुरासदे" ॥ इति
सुविस्मिताः सन्तः तत्कपटगोपवेषादिना ॥ ३० ॥

आशिष इत्थं चिरं सानुजः सुखं विहरन्नस्मान् पाहीत्यादिप्रकाराः अभि अभितः तत्र तत्र सर्वत्रैव हेतुः प्रेमेति ॥ ३१ ॥

न केवलं त एव सन्तुष्टा बभूवुः देवा अपि परमानन्दं प्राप्ता इत्याह—पाप इति । परमदुष्टे जगदुपद्रावक इत्यर्थः । नितरां हते अपुनरावृत्तिमुक्तिप्राप्तेः तथा च द्वितीयस्कन्धे—

ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट—
मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्ये च साल्वकपिबल्वलदन्तवक्त्र—
सप्तोक्षसम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥
ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः—
काम्बोजमत्स्यकुरुसृञ्जयकैकयाद्याः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीम—
व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ इति.

अत्र केचिदमलदर्शनो ब्रह्मसायुज्यादि केचित्सालोक्यमिति विवेचनीयम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अपस्मृतः अपगतस्मृतिः व्यसुः निष्प्राणः ॥ २९—३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽसुरः प्रलम्बः आहतस्ताडितः सपद्येव भग्नशिराः मुखाद्रुधिरं वमन्नुद्गिरन्नपस्मृतः अपगतं स्मृतं स्मृतिर्यस्य सः महारवम् उच्चैः स्वरमीरयन् व्यसुर्गतप्राणो व्यपतत् यथा मघवत इन्द्रस्यायुधेन आहतो गिरिस्तद्वत् ॥ २९ ॥

बलशालिना बलदेवेन हतमसुरं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः ॥ ३० ॥

आशिषः प्रयुञ्जानाः प्रशंसार्हं तं बलदेवं प्रशशंसुः मृतिं प्राप्य पुनरागतमिवालिङ्ग्य प्रेम्णा विक्लवान्यधृष्टानि चेतांसि येषां ते प्रशशंसुरित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

परमानिर्वृताः नितरां हृष्टाः देवाश्च माल्यैः पुष्पैर्बलदेवं पापे सर्वदुःखकरे प्रलम्बे निहते सति अभ्यवर्षन् साधुसाध्विति प्रशशंसुश्च ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महारवं समीरयन् व्यसुः गतप्राणः ॥ २९ ॥
बलशालिना रामेण रामिणः वादिनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
माल्यैः पुष्पैः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
[विजयध्वजरीत्या पञ्चदशः]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—स आहत इति । समन्ताद्धतः सपद्येव विशीर्णमस्तको जातः ततः मुखाद्रुधिरं वमन् अन्तर्गतमपि दूरीकुर्वन् स्मृतिरहितोऽपि जातः एवं देहेन्द्रियमनसां वैकल्यं निरूपितं तथाप्यसुरत्वात् स्वस्य राजसं भावं कृतवान् तदाह—महारवं समीरयन् व्यसुः सन्नपतदिति मायाऽस्यान्तरिक्ष एव गताः पश्चाद्भूमौ पतितः पुनरुत्थानं पतितस्य नास्तीत्येवमर्थं दृष्टान्तमाह—गिरिर्यथेति । मघवत आयुधेन वज्रेण हतो गिरिः यथेति न कदाचिदप्युद्धतो नापि प्रबुद्धः तथैवायमसुरो जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतमिति । बलभद्रः प्रलम्बं मारयतीति नाश्चर्यं यतो बलशाली तथापि कथं सावधानः कथं वा शीघ्रमुपायस्फूर्तिः कथं वा सकृत् प्रहारेणैव मृत इति गोपाश्चर्याच्छ्रुत्वा विस्मिता आश्चर्ययुक्ता आसन् आदौ चिन्ताकुला जाता इति हननमात्रेणैव साधुसाध्विति वादिनो जाताः ॥ ३० ॥

ततो देवाहत एव देवभावं प्राप्ताः आशिषोऽभिगृणान्तश्च जाताः चिरञ्जीवास्मान् पालयेत्यादि तद्वार्ह्यं यथा भवति तथा प्रशशंसुश्च पूजां कृत्वा स्तोत्रमपि कृतवन्तः उत्तमानां हीनानाम् उत्तमाऽधमभावौ वा निरूपितौ समभावकृत्यमाह, प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेम्णा विह्वलचेतसोऽपि जाता इति ॥ ३१ ॥

न केवलं प्रलम्बवधो भूमिष्ठानामेव हितार्थः किन्तु देवानामपीत्याह—पाप इति । पापरूपेऽस्मिन् निहते देवाः शुद्धसत्त्वात्मकाः परमानिर्वृता जाताः कंसादेरपि निर्भयाश्च जाताः अतः माल्यैर्बलमभ्यवर्षन् पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः शशंसुः स्तोत्रं च कृतवन्तः साधुसाध्विति प्रशंसां च कृतवन्तः अन्यथा आकाशे गच्छतः तदारूढेन मारणं स्वरक्षां भावयता अशक्यम् अन्यश्च न तत्र प्रकारः अतो महासाहसेन कृतमिति साधुसाध्विति कथनं प्रशंसादेव स्वज्ञापिका पुष्पवृष्टिर्हर्षज्ञापिका दोषापगतिः तदभिमानिनामपि सुखदायिनीति ज्ञापितम् एवमन्तःकरणदोषः परिहृतः तैश्चानुमोदितो देवैश्च ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायाम्
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
पञ्चदशाऽध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः अपस्मारव्याधिग्रस्त इवेत्यर्थः । महारवं समीरयन् ॥ २९—३० ॥

तदर्हणं प्रशंसार्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
दशमे ऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः ॥ २९-३० ॥
तदर्हणं प्रशंसार्हम् ॥ ३१-३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ॥

दाऊ के मुक्क के डुक्क लगतेई माथो जाको खिलगयो सुख जाको जातरहीं मुख तें रुधिर गिरावत बडौ शब्द करत विना प्राणन को होय कें सो प्रलम्बासुर इन्द्र के वज्र को मार्यो पहाड जैसे गिरे तारीत सों मरि कें गिरतौ भयो ॥ २९ ॥

बडे बल वारे बलदेवजी ने मार्यो जो प्रलम्बासुर ताकूं देखि कें सगरे ग्वाल बाल बडो अचरज मानत भये, और वाह जू वाह खूब मार्यो ऐसें कहवे लगे ॥ ३० ॥

कितनेई बडी अवस्थावारे भोरे भारे गोप प्रेम सों विह्वल चित्त वारे होयकें, मानो मरि के फिर आवे वा तरियां के दाऊ कों छाती सों लगाय कें असीस देदें कें उनकी योग्य प्रशंसा करत भये ॥ ३१ ॥

पापी प्रलम्ब के मरे पै देवता बडे सुखी भये, और श्रीबलदेवजी के ऊपर माखान की वर्षा करत भये, तथा वाह जू वाह खूब मार्यो ऐसें प्रशंसा करत भये ॥ ३२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमें अठारवें अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

——○:※:○——

श्रीशुक उवाच ।

क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः ।
स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥
अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् ।
इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः ॥ २ ॥
तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ।
जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ॥ ३ ॥
तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितैर्गवाम् ।
मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनविंशे निविष्टं तु गोपगोकुलमच्युतः ।
मुञ्जारण्यमरण्याग्नेरत्रायत निपानतः" ॥

दूरचारिणीः दूरचारिण्यः ॥ १ ॥

वनाद्वनान्तरं निर्विशन्त्यो दावेन तर्षितास्तृषिताः क्रन्दन्त्यः इषीकाटवीमत्युच्छ्रितघनतृणविशेषारण्यं निर्विविशुः ॥ २ ॥

कृष्णरामावादी येषां ते न तु तौ ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैर्दद्भिश्च छिन्नैस्तृणैर्गोष्पदैरङ्कितैश्च भूप्रदेशैस्तृणैर्वा गवां मार्गमन्वगमन् नष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसङ्गाल्लौकिकत्वेऽप्यलौकिकीमेवान्यां लीलां क्रमप्राप्तामेवाह—क्रीडेत्यादिना । तेषां या ताः प्रसङ्गत्या गावः समासान्तस्याभाव आर्षः गह्वरं दुर्गमवनं तृणलोभेनेति श्रीगोकुलानन्दकर्तृकचारणानन्दावरणावेशः ततस्तल्लोभस्तेनेति ज्ञेयं "सञ्जीवितं तु निखिलं भगवान् मुकुन्दः" इत्यादौ तथा प्रसिद्धेः श्रीवृन्दावने तत्र कुत्रापि तृणदूर्वाभावेऽपि दूरपूरणस्य शक्यत्वाच्च ॥ १ ॥

न केवलं गाव एवान्येऽपि सर्वे पशव इत्युक्तपोषन्यायेनाह—अजा इति । अजादीनां गमने यथापूर्वं शैघ्र्यापेक्षया तत्क्रमेण निर्देशः इषीकाटवीं प्रायो यमुनातीरपरित्यक्तदूरवर्त्तिं रूक्षसैकतत्वात् अत एव दावेन अग्निसङ्घेन ग्रीष्मकालीनतापेन तर्षिताः तर्षं प्रापिताः अत एव क्रन्दन्त्यो बभूवुः ॥ २ ॥

कृष्णात तैर्व्याख्यातमेव तथापि तयोः साक्षाद्दृश्यमानयोरपि गोपानां पश्वदर्शनादिकं तयोः कौतुकपरतयेति ज्ञेयं यद्वा, कृष्णरामौ आदी आद्यौ वर्तेते येषामिति "क्वाद्यापि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः" इतिवद्गवादिस्नेहमयलीलावेशपक्षे तद्गुणसन्निधानः ॥ ३ ॥

गोष्पदैर्गोभिः सेवितैर्मार्गैः यतोऽङ्कितैः तत्खुरादिभिर्लिखितैः गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेष्विति शब्दस्मृतेः अन्यत्र सुगमत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

खुरदच्छिन्नैः खुरैः दद्भिश्च छिन्नैः ॥ ४—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दवाग्निपानानन्तरं श्रीकृष्णकर्मानुवर्णयितुं तावत्प्राक्तनं वृत्तान्तमाह—क्रीडेति । प्रलम्बवधानन्तरमपीक्षणादिः गोपेषु क्रीडासक्तेषु सत्सु तेषां गावो दूरचारिण्यो यथेच्छं चरन्त्यस्तृणलोभेन गह्वरं विविशुः ॥ १ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—अजा इति । अजादयो वनाद्वनं विशन्त्यः दावेन तापेन तर्षिताः तृषिता आक्रोशन्त्यः इषीकाटवीमत्युच्छ्रितसान्द्रतृणविशेषारण्यं विविशुः इषीकाख्ये वने पूर्वत्र गहनत्वविवक्षिता ॥ २ ॥

ततस्ते क्रीडासक्ताः कृष्णादयो गोपास्तदा पशून् अपश्यन्तोऽत एव जाता अनुकम्पा येषां तथाभूताः गवां गतिं गतिकृतं खुर-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सिन्यासात्मकं चिह्नं विचिन्वन्तोऽपि न विदुः न लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

ततः कथञ्चिल्लब्धैः तासां गवां खुरैर्दद्भिर्दन्तैश्च छिन्नैस्तृणै-र्गोष्पदैश्चाङ्कितं गवां मार्गमन्वगमन्ननुसृत्य जग्मुः ततः पुनरपि नष्टाजीव्या नष्टो हीनः आजीवः जीवनसाधनमार्गो येषां ते अत एव विचेतसः विचाराक्रान्तचित्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वभक्तजनसंसारविनाशनं हरेरेव सुशकं नान्यस्येति निद-र्शनाय दावाग्निपानप्रकटितमाहात्म्यमस्य वक्तुमुपक्रमतेऽस्मिन्न-ध्याये—तेषां गोपानां गावः दूरचारिण्यः दूरगामिन्यः स्वैरं स्वेच्छया गह्वरं गम्भीरकक्षम् ॥ १ ॥

मुञ्जाटव्याम् इषिकाटवीं शराटवीं वा उभयं च प्रचुरं तत्रे-त्यर्थः । "शरो मुञ्ज इतीरितः" इति हलायुधः । दावेन तापेन तर्षिताः जलं पातुकामाः ॥ २ ॥

अपश्यन्तः अनुतापः पश्चात्तापः विचिन्वन्तः अन्वेष-माणाः ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैः दद्भिः दन्तैश्छिन्नैराङ्कितैः भूतलैः नष्ट-जीवाः जीवन्मृताः विचेतसः इतो गताः अत्र गता इति विविध-बुद्धयः चो दैवे गतं चेतो येषां ते तथा वे दैवमेव चेतसा वचसा च शरणं गच्छन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

कृष्णरामादय इति तद्गुणसंविज्ञानत्वेन लीलावेशः ॥३—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

> अज्ञानात्मा ह्यात्मबोधो दावाग्निस्तन्निवारणम् ।
> षोडशे प्रोच्यते सम्यङ्गिरोधः संस्मृतं ततः ॥
> ततो दास्यैर्मुदा लीला स्वच्छन्दाग्रे भविष्यति ।
> स्त्रीणां चैव मनःप्रीतिस्तदासक्तिः फलिष्यति ॥

एवं प्रलम्बवधप्रसङ्गेन क्रीडासक्तानां गोपानां विस्मृतपशु-धनानां सर्वाण्यन्यो गावः यतः कुलाद्भुताः अन्तःकरणानि परि-ह्रियमाणा जीवस्यासङ्गवस्था भवतीत्यस्माकं यद्विष्टमिव भवति उपाधेर्देहस्यासक्त्यनिवेशात्प्रसङ्गे आत्मापि तद्दोषसहितो भवति तदा गवां दाहे गोपाला अपि तथा उपपन्ने एवं सर्वनाशे समुपस्थिते हरिरेव रक्षकः तदुपेक्षायां तु सर्वनाश एव भवेत् शरणागतौ च रक्षा अतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तोऽपि हरिं शरणमापन्नो इति क्रीडायामासक्ते गोपेषु सत्सु तत-स्तस्याऽन्यो गावो रक्षकाभावाद्दूरचारिण्यो जाताः ततः स्वैरं चरन्त्यस्तृणलोभेन गह्वरमत्यगम्यस्थानं विविशुः एवमेव देह-उपेक्षितोऽप्यशक्यस्थाने निविशेत् ॥ १ ॥

देहानां त्रैविध्यमिव वक्तुं तस्मिन् दिवसे अजाः राजस्यो गावः सात्त्विक्यो महिष्यस्तामस्यश्च पूर्वं धर्म-रक्षायां निरूपितत्वाच्च न तामसतामसानां निरूपणं चकारादन्ये हरिणादयश्च लीलार्थं गृहीताः श्वानो वा एकं वनं परित्यज्य वनान्तरं नितरां विविशुः पूर्वोक्तवने हि देवतासान्निध्यं निरुपद्रवश्च अतस्तद्वनं परित्यज्य वनान्तरं गताः तत्रापि रक्षकाभावादिषीकाटवीं विविशुः यत्र प्रवेश-निर्गमौ कठिनौ ते वर्षवृद्धा आसन्नमरणाः स्वयमेव म्रियमाणाः कथमन्यरक्षां कुर्युः तत्र प्रविष्टाः क्रन्दन्त्यो जाताः शोषणेन च कृत्वा तर्षिता तृषायुक्ताश्च जाताः ॥ २ ॥

एवं गवां स्वतः स्वसम्बन्धाभावेऽनिष्टसम्बन्धश्च कथितः तादृशीषु निवृत्तान्तःकरणदोषाणां स्मृतिमाह—तेऽपश्यन्त इति ते गोपालाः पशूनपश्यन्तः कृष्णरामादयः गतस्थान-परिज्ञानार्थं भगवत्प्रधानाः सन्तः मार्गमन्वगमन्निति अप्रेक्ष्य सम्बन्धः प्रथमं तदाक्रीडाव्यवहितदशायां स्मरणानन्तरं जातानुतापाः जाताः कृतापि लीला भाविता अत एव न विदुः गवाकृतिं विचिन्वन्तोऽपि धर्मपरिपालने तु गाव एव मुख्याः ॥ ३ ॥

ततोनुमानेन ज्ञातवन्त इत्याह—तृणैरिति । तासां गवां खुरैः दद्भिश्च छिन्नैः तृणैः कृत्वा मार्गमन्वगमन् आरण्यवैलक्षण्यं खुरैर्ज्ञातं रदच्छेदेन सामान्यतो ज्ञातम् अतः सामान्यविशेष-ज्ञापकैस्तृणैः गवां सम्बन्धिभिः गोष्पदैः चाङ्कितैः चिह्नितैः तृणैरेव त्रिविधानि तृणानि जातानि मूलतः छिन्नानि मध्यतः छिन्नानि पीडितानि च गोमयखुरघातैः अतस्त्रिविधानामपि ज्ञापक-त्वात् नात्र भ्रमशङ्का ततः सर्वे एव मार्गमन्वगमन् गवां मार्गेण गता यतः सर्वे एव नष्टाजीव्याः । ननु, चेतना अचेतनप्रायाणां मार्गे कथं गताः ? तत्राह—विचेतस इति । विवेकरहिताः व्याकुला वा ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> ऊनविंशे मुञ्जिताक्षान् मुञ्जाटव्यां दवानलात् ।
> रक्षन् भाण्डीरमापय्य स्वान् मुक्ताक्षान् व्यधाद्धरिः ॥

तत्तदनन्तरं दूरचारिण्यः दूरचारिण्यः ॥ १ ॥

इषीकायां शराख्यतृणविशेषाणामटवीं दावेन ग्रीष्मसूर्य-तपोत्थतापेन तर्षिताः तृष्णां प्रापिताः ॥ २ ॥

जातानुतापा न विदुर्न विविदुः गोविषयकप्रेम्णा व्याकुल-ज्ञानाः ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैर्दद्भिश्च छिन्नैस्तृणैर्गोष्पदैराङ्कितैर्भूप्रदेशैश्च चिह्नितं गवां मार्गं नष्टाजीव्या विगतजीविकासाधनाः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऊनविंशे मुञ्जाटव्यां प्रज्वलिताद्दवाग्नेर्गोपगोकुलमरक्षद्धरिरित्य-क्रीडासक्तेष्विति । दूरचारिण्यः दूरचारिण्यः स्वैरं यथेच्छं चरन्त्यः गह्वरं गहनं तृणलोभेन विविशुः ॥ १ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—अजेत्यादिना । दावेन तापेन तर्षिताः इषी-काटवीमुच्छूनघनतृणविशेषाटवीं मुञ्जाटवीमित्यर्थः ॥ २ ॥

कृष्णरामादयो येषां ते इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥३॥

नष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः अत एव विचेतसः तत्खुर-

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं [1]क्रन्दमानं स्वगोधनम् ।
[2]सम्प्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्त्तयन् ॥ ५ ॥
*(कृष्णः प्रोत्तुङ्गमारुह्य वृक्षं मेघनिभच्छविम् ।
आर्त्तास्ता आह्वयामास दर्शयन् गास्स्वनामभिः ॥०॥)
ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ।
स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥ ६ ॥
ततः समन्ताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छया ऽभूत् क्षयकृद्वनौकसाम् ।
समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान् महान् ॥ ७ ॥
तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ।
ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कण्टकैः तासामजादीनां खुरैर्दद्भिश्च छिन्नैस्तृणैः गोष्पदैरङ्कितैः भूप्रदेशैश्च गवां मार्गमन्वगमन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ इषीकाटवीदाहकानलशान्तिकारिणे नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—गोपबालकन को क्रीडा में आसक्त होयवे पै दूर चरिवेवारी उनकी गायें अपनी इच्छा सों चरती चरती घास के लोभ सों बडे गह्वर [सघन] वन में घुस गई ॥१॥

ओसर गायें [अथवा छेरी] गायें भैंसें एक वनसों दूसरे वनमें घुसती भई मूंज के वनमें घुस गई, वा वनमें लगी जो अग्नि सोई प्यासी रम्हायवे लगीं ॥ २ ॥

और रामकृष्ण सों आदि लेकें वे सगरे गोपबालक चारों ओर गायन कों देखवे लगे, जब नहीं दीसीं तब व्याकुल होयके ढूंढते ढूंढते भी गायन की गति को नहीं जानत भये, कि कहां चली गई ॥३॥

जीविका के साधन जिनके गये ताई सों व्याकुल चित्त जिनको ऐसे ग्वाल बाल गायन के खुरन तें और दांतन तें काटे भये घास कूं और खुरन के चिन्हन कों देखत २ गायन के मार्ग के पीछें जात भये ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुञ्जाटव्यपि सैव इषीकाटवी ॥ ५ ॥ ६ ॥

गांगोपानां नाशहेतुर्वनवह्निः सर्वतः प्रादुरभूत् सारथिना वायुना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् सर्वमङ्गलत्वादिनैकत्रैव प्राप्य सम्यक् स्वया एकीकरणादिना न्यवर्त्तयन् ततस्तृषिताः श्रान्ताश्च बहुलपरिभ्रमणात् अभवन् ॥ ५ ॥

सम्प्राप्येत्युक्तं तत्प्रकारं वदन् श्रीगोपचूडामणिना गोगोपसन्तोषणमाह—ता इति । मेघगम्भीरयेत्यत्र मेघशब्देन मेघगर्जितं लक्ष्यते, सर्वत्र तु गम्भीरशब्दः खलु दुरवगाह्यतलस्य गर्त्तस्य विशेषणं भवति लक्षणयातु तत्रस्थजलमपि विशिनष्टि—तस्मादुत्थितो नादश्च प्रायो गुरुर्भवन् गम्भीरतयोपचर्यते मेघस्य नादस्तु तद्वद्गुरुः स्यात् तत् भगवतो गीश्च स्वरतस्तादृशी स्यादित्यभिप्रेत्याह—मेघगम्भीरया गिरेति । ततश्च मेघगम्भीरया गिरा यत् स्वस्वनाम तदुच्चारणं तेनाहूताः सत्यस्तत्सम्बन्धिनं निनदं मधुरतारस्वरविशेषं श्रुत्वा प्रहर्षिताः प्रहृष्टाः सत्यः प्रतिनेदुः प्रत्युत्तरतया शब्दं चक्रुः ॥ ६ ॥

ततस्तस्मिन्नेव समयेऽभूत् उद्भूतः यदृच्छया अकस्मात् अयमपि प्रलम्बसखः कश्चिद्दैत्य इति केचिदाहुः वृन्दावने दवनिषेधात् उल्बणैः उल्मुकैः उल्कासदृशविस्फुलिङ्गैः विलेलिहानः विशेषेण लेलिहन् दन्दह्यमान इत्यर्थः । यतो महान् व्यापकः ॥ ७ ॥

आपतन्तं वेगेनागच्छन्तं प्रसमीक्ष्य अत्युद्भटं सुदुस्तरं च विचार्येत्यर्थः । अत्र गोपा गोपालनाय नियुक्ताः साधारणा एव श्रीदामादीनां तु तदङ्गसङ्गित्वाभिवेदनापेक्षा नास्तीति अतः प्रपन्ना इवसमीपादागम्य शरणमागताः भीतत्वे हेतुः सगावः गोभिः सहिता इति "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८) इति ह्रस्वाभाव आर्षः गोपाश्च गावश्च इति पाठे गावश्चोचुरित्यायाति तत्र व्यग्रतयारम्भणात् ता अप्यूचुरित्यर्थः । गोपाः स्म गाव इति पाठे स्म प्रसिद्धौ हरिमिति तस्यैवैश्वर्यांशे दृष्टान्तः मृत्योर्मरणपरम्परालक्षणसंसारात् भयेनार्दिता जना इति सभयार्युक्तौ दृष्टान्तः नतु मरणमात्रत्राणांशे अतश्च केवलं श्रीभगवद्वियोगत एव भीता इति पूर्ववद्बोद्धव्यं तच्चाग्रे व्यक्तं भावि ॥ ८ ॥

---

(१) क्रन्दमानाः । (२) अप्राप्य तृषिता याताः इति च विज० पा० । * इत्यधिकः पठ्यते वीर ० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

सारथिना वायुना ॥ ७—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टो लीनः मार्गो यस्य तत्क्रन्दमानं गोरूपधनमप्राप्य तृषिता अत एव श्रान्तास्ते गोपाः संन्यवर्त्तयन् प्रत्याजग्मुरन्वेषणाद्विरेमिरे ॥ ५ ॥

तदा भगवता कर्त्रा मेघस्येव गम्भीरया गिरा आहूतास्ता गावः स्वस्वनाम्नां ध्वनिमाकर्ण्य प्रहर्षिताः प्रतिदध्वनुः ततः प्रतिनादेन गोधनानि सञ्जग्मुरित्यर्थतोऽत्र विवक्षितम् ॥ ६ ॥

ततस्तदा यदृच्छया महान् वनधूमकेतुर्दवाग्निरभूत् उद्भवत् कथम्भूतः वनौकसां क्षयं नाशं करोतीति तथा सारथिना वायुना समीरितः उद्दीपितः उल्बणैरुल्मुकैर्ज्वालायुक्तैस्तृणकाष्ठादिभिः स्थावरजङ्गमात्मकं भूतजातं विलोलिहानः पुरः पुरः संस्पृशन् ॥७॥

परित आपतन्तं व्याप्यागच्छन्तं दवाग्निमवलोक्य भीताः सगवो गोपाः सरामं कृष्णं प्रपन्नाः शरणं गताः ऊचुर्यथा मृत्युभयेन संसारभयेनार्दितः पीडिता जनाः हरिमाश्रितबन्धहरं भगवन्तं प्रपन्नाः स्वदैन्यं विज्ञापयन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भ्रष्टमार्गे मार्गं हित्वेतस्ततो गतं ततो मुञ्जाटव्याः संन्यवर्त्तयन् गतमार्गमेवागन्तुकामा अभवन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

ततः कृष्णेन किमकारीति तत्राह—ता इति। प्रतिनेदुः प्रत्याक्रोशं चक्रुः ॥ ६ ॥

संसारस्तु सदा दुःखाकर इति दर्शनार्थम् एकदुःखशमनानन्तरं दुःखान्तरं भवति–तत इति। ततः गोदर्शनानन्तरं धूमकेतुः अग्निः सारथिना वायुना समीरितः प्रेरितो वर्धितः उल्बणोल्मुकैः क्रूरतरज्वालाभिः स्थिरजङ्गमान् विलोलिहानः विशेषेणास्वादयन् ॥ ७ ॥

प्रपन्नाः शरणमिति शेषः ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः प्राप्य न्यवर्त्तन्तेत्याह–मुञ्जाटव्यामिति। यदि मध्ये मुञ्जाटवी न स्यात् अग्रेऽपि गच्छेयुः अतो मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गा अत एव क्रन्दमाना इतिकर्त्तव्यतामौढ्यात् सुतरां मुञ्जस्पर्शेन सुदुःखिता गावो जाताः ततः तादृशं गोधनं संप्राप्य स्वयमपि तृषिताः श्रान्ताः गोभिः समानधर्माः क्षणं विश्रम्य तृषं दूरीकृत्य ततस्तदनन्तरं सम्यक् न्यवर्त्तयन् निवर्त्तितवन्तः ॥५॥

सर्वे निवर्तिता न निवर्त्तिता इति सन्देहे भगवता सामान्यतो विशेषतश्च वनमध्यप्रविष्टास्ता आहूताः शब्देनैव तासामन्तस्तापबहिस्तापौ गताविति ज्ञापयति–मेघगम्भीरयेति। ततो गततापाः स्वनाम्नां निनदं शब्दं श्रुत्वा प्रतिनेदुः तत्रैव स्थित्वा प्रतिशब्दं कृतवत्यः प्रहर्षिताश्च जाताः निकटे समागताश्चेति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

असमागताश्च काश्चन एतस्मिन्नवसरे दैत्याभिमानिनी देवतोपासिता लौकिकयश्चान्तःकरणदेवताः क्रुद्धा एकीभूय दावानलरूपा जाताः स दवानलस्तस्मिन्नवसरे पलायनासमर्थे समन्तात्प्रादुर्भूतो जात इत्याह—तत इति। वनसम्बन्धी धूमकेतुराग्निरनिष्टहेतुरिति धूमकेतुपदेनोक्ताः तेषां माहात्म्यज्ञापनार्थं यदृच्छयैवाऽभूत् अकस्मात् कालकर्मस्वभावा भगवदिच्छाभिर्वा उद्भवे हेतुमाह–क्षयकृद्वनौकसामिति। वनसम्बन्धमात्रेणैव सोऽग्निः पीडयति सुतरामेव वने स्थानं येषां तादृशस्य सहायोऽप्यन्यो जात इत्याह समीरितः सारथिनेति वायुरग्नेः सारथिः रथप्रवर्तकः रथोज्वाला अत एवोल्बणोल्मुकैर्विलोलिहानो जातः सर्प इव प्रसभागतः ततो बहुभक्षणेन पुष्टः सन् महान् जातः ॥ ७ ॥

तादृशो भगवदीयानामपि स्थाने समागत इत्याह—तमापतन्तमिति। परितः आगच्छन्तम् उपर्यागच्छन्तं दवाग्निमपरिहार्यं सहजदोषरूपं गोपाः प्रतिक्रियानभिज्ञाः गावश्च मूढाः प्रकर्षेण वीक्ष्य भीता जाताः ततो ज्ञातभगवन्माहात्म्या भगवन्तं प्रार्थितवन्त इत्याह–ऊचुश्चेति। बलभद्रसहितमिति प्रकृतोपयोगात् क्रियाशक्तिसाहित्यमुक्तं कृष्णं सदानन्दं प्रकृते लीलाकर्त्तारं शरणापन्नाः सन्त ऊचुः तत्र दैत्यार्थं दृष्टान्तमाह—यथा हरिमिति। मृत्युभये प्राणप्रतीकारेणार्दितो यथा कश्चित् कृतपुण्यपुञ्जो जनो गजेन्द्र इव हरिं शरणं गच्छति तथाऽत्यन्तं दीनाः सर्वे एव शरणं गताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मुञ्जाटव्यां तत्रैव शरवणे सम्प्राप्य ता गवाद्याः न्यवर्त्तयन्। परावर्तयामासुः ॥ ५ ॥

सम्प्राप्येत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायामाह–कृष्ण इति आत्मानं दर्शयन् गा आह्वयामास ता गवादयः ॥ ६ ॥

तदेव गोभिः सङ्गतीभूय यदैव तद्वनान्निष्क्रमितुमैच्छंस्तदैव ते दावानलेनाव्रियन्तेत्याह–तत इति। दवो वनं तत्सम्बन्धी धूमकेतुरग्निः यदृच्छया आकस्मिक इत्ययमपि प्रलम्बसखः कश्चिद्दैत्य इत्याहुः सारथिना वायुना उल्बणैरतितीव्रैरुल्मुकैः ॥ ७ ॥

ऊचुश्चेति "अनेन सर्वदुर्गाणि" इतिगर्गोक्तिमनुस्मृत्येत्यर्थः गोपाश्च गाव इति गोपास्म गाव इति गोपाः सगावः इति त्रयः पाठाः तत्र सगाव इति "गोस्त्रियोः" (१।२।४८) इत्यादिना ह्रस्वत्वाभावः आर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सारथिना वातेन ॥ ७—१२ ॥

भाषा टीका।

इतने में मूंज के वन चारो ओर सों अग्नि सों घिरवे तें रुकि गयो मार्ग जाको और रम्हाय रह्यो जो अपनो गोधन ताकूं पायके आप सगरे गोप प्यासे थके अपनो कछु वस नहीं देखिके लौटत भये ॥ ५ ॥

तब मेघ सदृश गम्भीर वाणी सों भगवान् ने जब उनके नाम लेले करिके बुलाई तब वे सगरी गायें अपने नाम के शब्दन कों सुनके बडे हर्ष सों रम्हाय के प्रत्युत्तर देत भई ॥ ६ ॥

कृष्ण ! कृष्ण ! महावीर्य ! हे रामामितविक्रम ! ।
दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥ ९ ॥
नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण ! न चार्हन्त्यवसीदितुम् ।
वयं हि सर्वधर्मज्ञ ! त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान् हरिः ।
निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥
तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणम् ।
पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इतने में तौ वो वन को अग्नि आपही आप चारो ओर सों ऐसो बढ्यो कि—वन के रहवेवारेन कों वडोई भयदायक भयो, तामें अग्निको सारथि जव पवन चलिवे लग्यो तब तौ बडी २ लपटें उठिवे लगीं, और ऐसो भवको कि स्थावर जंगम प्राणीन कों चाटतो भयो चल्यो ॥ ७ ॥

चारों ओर सों आवते भये वा वन के अग्नि कों देखिकें गोप और गायें बडे भय कूं प्राप्त भये, और बलदाऊ सहित श्रीकृष्ण सों बोलत भये, जैसे मृत्यु सें डरप्यो गयो पुरुष श्रीहरि के शरण जाय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृच्छ्रान्महत्यग्नेः क्षुत्तृड्भ्रमादिजनितान् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महत् वीर्यं प्रभावो यस्येति "संविषण्णं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः" इति दृष्टरीत्या कृष्णं प्रतिसम्बोधनम् अमोघविक्रमेति श्रीबलदेवं प्रति महादैत्यस्य मुष्टिनैकेनैव वधात् अमितेति पाठोऽपि तथाभिप्रायात् एवं त्राणसामर्थ्यमुक्तं प्रपन्नान् शरणागतानिति महाभयस्वभावेन ॥ ९ ॥

एवं तत्कालौचित्यात् प्रथमं द्वावेव प्रार्थ्य स्नेहविशेषेण प्रभावविशेषानुभवेन च श्रीकृष्णमेव विज्ञापयन्ति—नूनमिति निश्चये त्वद्बान्धवास्त्वत्सम्बन्धमात्रवन्तोऽपि चकारोऽप्यर्थे अव सादितुं अवसमन्तात्सादो येषां तेऽवसादाः तद्वदाचरन्तीति क्विप् ततस्तुमुन् दुःखितजनवदाचरितुमपि नार्हन्ति कुतस्तु दावाग्निदाहमित्यर्थः । हि विशेषे वयं तु त्वन्नाथाः त्वदेकाश्रया इत्यर्थः । हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे इति विश्वः किञ्च, त्वमेव परमधनमाश्रयो येषां ते त्वदेकनिष्ठा इत्यर्थः अतस्त्वत्पादाब्जं त्यक्तुं न शक्नुम इति भावः । दावाग्निभयेन गोभिः सममेवात्र वयमागताः आसां जीवनमेव चास्माकं जीवनमित्येव न स्वरक्षार्थं प्रार्थयामह इति स्वानुभवेन स्वयं नो जानासि ततो यथायथ विधास्यसीत्यभिप्रेत्याह—सर्वधर्मज्ञेति । हे स्वस्य चास्माकं च धर्माभिज्ञ इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वभावत एव हरिः सर्वदुःखहर्त्ता तत्र च भगवान् भक्तवात्सल्यादिनिजविशेषगुणप्रकटनपरः तत्रापि बन्धूनां "सन्मित्रं परमानन्दम्" इति न्यायेनात्मैकामित्राणां कृपणं कातर्ययुक्तं वचः लोचनानि निमीलयतेति क्रीडाकौतुकस्वभावेन, वस्तुतस्त्वयं भावः एते मदेकस्नेहाक्रान्तचित्ताः निजवर्तमानापेक्षयापि मत्क्षेममेव निजजीवनतोऽप्यपेक्षन्ते अतो ममाग्निपानं निरीक्ष्य मदनिष्टशङ्कया सहसा दावाग्निमप्येतं किल प्रविशेयुः अतोऽमुमेषामलक्षितमेव पास्यामीति किञ्चालक्षितं क्रीडार्थं भाण्डीरं तान् शीघ्रं नेतुं तथोक्तम् ननु; अहो परमकौतुकिन् ! लोचननिमीलनेन कथमग्निपरिहारः तत्राह—माभैष्ट रक्षितास्मीति भावः ॥ ११ ॥

तथा एवमस्त्वित्यर्थः इति एतदुक्त्वेत्यर्थः । ननु, तादृशाग्निः श्रीमुखेनाहो बत कथं पीतः ? तत्राह—योगाधीशः दुर्वितर्क्यैश्वर्यविशेषैकस्वामी तच्छक्त्यापानकगण्डूषतामिव गतमिति भावः विशेषेणामोचयत् भाण्डीरप्रापणात् मुखेन पानाभिप्रायः प्रागेवोद्दिष्टः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पीत्वेति उत्पत्तिस्थाने लीनं कृत्वेत्यर्थः । "मुखादग्निश्चेन्द्रश्च" इति हि श्रुतिः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

उक्तिमेवाह—कृष्णेति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

त्वमेव बान्धवो येषां ते अवसादितुं दुःखितुं नार्हन्त्येव नूनं ध्रुवं हे धर्मज्ञ प्रपन्नपरिपालनात्मकधर्मज्ञ ! वयं त्वमेव नाथो रक्षको येषां त्वमेव परमधनं रक्षणोपायो येषां तथाभूताश्च ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिराश्रितार्त्तिहरः भगवान् कृपणां बन्धूनां वचो निशम्य आकर्ण्य मा भैष्ट भयं मा कुरुत लोचनानि निमीलयत पिहितानि कुरुतेत्युवाच ॥ ११ ॥

तथेत्यङ्गीकृत्य सर्वेषु गोपेषु मीलिताक्षचक्षुषि येस्तथाभूतेषु सत्सु भगवानुल्बणमुत्कटमग्निं मुखेन पीत्वा तत्र हेतुर्योगाधीशः आश्चर्यशक्त्यात्मकयोगवतामधीशः मुखेन पीत्वेत्यस्य उत्पत्तिस्थाने लीनं कृत्वेत्यर्थः । "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च" इति श्रुतिः । कृच्छ्राद् दावाग्निजात् दुःखात् सगोधनान् गोपान् अमोचयत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नूनमिदानीम् ॥ १०—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वद्बान्धवाः त्वत्सम्बन्धमात्रवन्तोऽपि चकारोऽप्यर्थे अवसादितुम् अव समन्तात् सादो येषां तद्वदाचरितुमपि ततश्चोति विशेषेण निशाम्य निशम्य योगस्य दुर्घटनाया वीर्यं माहात्म्यं दावाग्नेः सकाशादात्मनः क्षेमं रक्षाहेतुं वीक्ष्य तद्वीर्यस्यागन्तुकत्वं निरस्यति योगमायाया स्वाभाविक्या चिच्छक्त्याऽनुभावितम् ॥ १०—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां विज्ञापनामाह—कृष्णकृष्णेति द्वाभ्याम् । प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमेणाह—निराकृतौ कृष्णकृष्णेति सम्बोधनमादरेण वैकल्याच्च महावीर्येति प्रकृतोपयोगिसामर्थ्यं द्विविधा हि त इति राममप्याहुः परं न द्विरुक्तिः प्रलम्बादिवधात् प्रकृतोपयोगिसामर्थ्यममितविक्रमेति सम्बोधनेनोक्तम् विज्ञापनामाहुः—दावाग्निना दह्यमानानिति । रक्षायां हेतुः प्रपन्नानिति समर्थ एव प्रपन्नरक्षायामधिकारी अतः त्रातुमर्हथः ॥ ९ ॥

एवं मर्यादाविचारेणाऽपि स्वरक्षाया आवश्यकत्वं निरूप्य पुष्टिमार्गेणापि स्वरक्षायास्तथात्वमाहुः—नूनमिति । भगवद्विचारेणोक्त्वा स्वविचारेणाहुर्वा कृष्णेति सदानन्दसम्बोधनं सेवकानां दुःखित्वानौचित्याय त्वद्बान्धवाः त्वमेव बन्धुर्येषां बन्धुत्वसम्बन्धं ज्ञानवन्तः ते अवसीदितुम् अवसादं प्राप्तुं नार्हन्ति चकारादल्पमपि खेदं प्राप्तुं नार्हन्त्येवावसादितुमिति वा पाठः एवकारेण कादाचित्कोऽप्यवसादो निषिद्धः भगवद्बान्धवत्वं समर्थयन्ति—वयं हीति । धर्मा अनेकविधा लौकिकवैदिककालतत्प्रकारभिन्नाः सर्वे त्वय्येव ज्ञायन्ते तेषां बाध्यबाधकता च अतो येन केनापि प्रकारेणास्मत्प्रपत्तिः कश्चिद्धर्मे प्रवेशमर्हति अन्यथा वयं कथं त्वन्नाथाः ? त्वमेव नाथो येषां तादृशा भवेम न हि धर्मव्यतिरेकेण विशेषाकारेण त्वं नाथो भवसि किञ्च, वयं त्वत्परायणाः त्वमेव परमयनं स्थानं येषां नाथत्वेऽपि तदेकनिष्ठतातिदुर्लभा यथा गावस्त्वन्नाथा त्वन्निष्ठाः वयं तूभयविधाः गवां वा वचनमात्रं गोपानामग्रिम ॥ १० ॥

भगवांस्तु तेषां प्रार्थितं कृतवानित्याह—वचो निशम्येति । कृपणां दीनतरं बन्धूनामुभयविधानां भगवानुपायाभिज्ञः समर्थश्च हरिः सर्वदुःखहर्त्ता स्वाभाविकोऽयं धर्मः देवगुह्य भगवत्कर्म अज्ञानां भयजनकं च रात्रौ तु सम्यग्दर्शनाभावात् न चक्षुर्निमीलनोपदेशः ज्ञानशक्तिप्राकट्यादेवैतज्जातम् अज्ञाने तु हितमेवैतद्भवेत् यथाग्नौ पतङ्गाः पतन्ति अन्यत्र चैते नेयाः तथाप्येतेषां भयं स्यात् अतः सर्वप्रकारेण भयाभावायाह—निमीलयेति । चक्षुर्निमीलनं कुरुत न शकुनीयमग्निर्धक्ष्यतीति अत आह माभैष्टेति अग्निभयं न कर्त्तव्यम् ॥ ११ ॥

ईश्वरवाक्यादुपायत्वेन जातमपि कृतवन्त इत्याह—तथेति । निमीलिताक्षेषु सत्सु उल्बणमप्यग्निं भगवान् मुखेनैव पीत्वा पूर्ववत् तान् व्यमोचयत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवसादितुम् अव समन्तात् सादो येषां तेऽवसादास्तद्वदाचरितुमपि नार्हन्तीत्याचारक्विबन्तान्तुमुन् ॥ १० ॥

निमिलयतेति तेषामग्निपानदर्शनानौचित्यं तथैवाश्चितं ततः स्थानात्तेषामतिभ्रान्तानामतिसन्तप्तानामलक्षितमेवातिसुशीतलसुच्छायभाण्डीरतरुतलप्रापणौचित्यं च परामृश्येति भावः । नन्वहो कौतुकिन् लोचननिमीलने कथमग्निपरिहारस्तत्राह—मा भैष्टेति । ततोऽन्यथाऽद्य न त्राणहेतुरस्तीति भावः ॥ ११ ॥

भो वयस्या वह्निविषादीनामुपशमकं मणिमन्त्रमहौषधादिकमयं कृष्णो बहुतरं जानातीति तच्च विविक्तं विना न सिद्ध्येदतोऽत्र जनसङ्कट्टे अस्माकं लोचननिमीलनमेव विविक्तमित्यभिप्रेत्यैवं ब्रूते तद्वयं दृढतरमेव स्वस्वनेत्रे निमीलयाम इत्युक्त्वा ते निमीलयामित्याह—तथेति । भगवान् महैश्वर्यशक्तियुक्तः तीव्रमपि तं पीत्वेति तत्र पिपासायां जातायां तदिच्छाप्रतिकूलमाचरितुमसमर्थः सोऽग्निरेव महाबिभ्यत् सद्य एव परमसुशीतलसुगन्धमधुररसपानकीभूय तदीयकरकमलतले यदैव गण्डूषमात्री बभूव तदैव योगाधीशो मुखेन पीत्वेत्यनेन तदीया योगमायैव शक्तिः प्रकटीभूय तद्रूपे तत् स्मरतामनुरागार्द्रचित्तभक्तानां दुःखदुःखप्रदमित्युक्त्वा तत्करतलादाच्छिद्य स्वैव मुखेन पपाविति लभ्यते योगा योगमाया तस्या अधीशत्वात् तस्मिन्नेव तत्पानोपचारो ऽभूदिति भावः यद्वा, मुखेन उपायेन पीत्वा कः स उपायस्तत्राह योगाधीश इति योगैश्वर्यशक्तिरेवेति भावः । "मुखं प्रसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी कृच्छ्रात् गह्वरप्रवेशतृट्श्रमादिजनिता तत्क्षणमेव भाण्डीरं नीत्वा तानमोचयदित्यर्थः ततश्च भो सखायो महाग्नेः प्रतीकारो मया कृतः साम्प्रतमक्षीण्युन्मीलयतेति कृष्णेनोक्तास्ते पुनरक्षीण्युन्मील्य आत्मानं मोचितं गाश्च मोचिता निशम्य ज्ञात्वा विस्मिता आसन्नित्यन्वयः । कीदृशाः भाण्डीरमापिताः तेनैवेति सर्वत्र योज्यम् ॥ १२—१३ ॥

भाषा टीका ।

ग्वाल बाल बोले, कि—हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महा पराक्रमवारे ! हे अमित पराक्रम वारे श्रीबलदेवजी ! वन की आंच

तत्तश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः।
निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥
कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायानुभावितम्।
दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥ १४ ॥
गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सह रामो जनार्दनः।
वेणुं विरणयन् गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥
गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने।
क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे दवाग्निपानं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका

सों जरें आंथ हैं ऐसे हम आपके शरण आये हैं आप दोऊ हमारी रक्षा करवे कों योग्य हौ ॥ ९ ॥

हे कृष्ण ! भैया हम तेरे बन्धु होयके ऐसे दुःख पायवे के योग्य नहीं हैं। हे सर्व धर्मन के जानवे वारे ! हे कृष्ण ! हम सबको तौ तूंई नाथ है, और हम सब तेरेई परायण हैं जो तेरे परायण हैं, तिनकुं कैसें राखिनो चाहिये सो तूंई जाने है ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—भगवान् हरि श्रीकृष्ण अपने बन्धून के ऐसे दीन वचन सुनि के बोले, कि—हे भैया हो ! तुम सब डरपो मति अपने नेत्र मूंदिलेउ ॥ ११ ॥

अच्छो भैया ! ऐसें कहके जब ग्वाल बालन ने नेत्र मूंद लिये, तब योगाधीश्वर भगवान् वा तीव्र अग्नि को अपने सुकुमार मुख ते पीकर के उन सबन कों कष्ट तें छुडावत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

क्षणेनैव भाण्डीरं प्रापिताः ततोऽक्षीण्युन्मील्य विस्मिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीदामादिस्वगोपानां स्वाङ्गमारुह्य हृष्यताम्।
स्वैश्वर्यमाविरकरोद्वनवह्निनिपानतः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ततः पानानन्तरं च नूनं श्रीभगवदुक्त्यैवाक्षीण्युन्मील्या-त्मानं मोचितं गाश्च मोचिता निशम्य निशाम्य दृष्ट्वा विस्मिता आसन् न केवलं मोचिताः पुनर्भाण्डीरमापिताश्च निशाम्ये-त्येव पाठः क्वचित् मोचिता इत्यर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामेनो-भयोरन्वयः। तत्र श्रीयमुनादक्षिणकूले श्रीवृन्दावनमध्ये छपारो-इति प्रसिद्धशिवालयग्रामतो वायव्यदिशि भाण्डीर इति यः प्रसिद्धोऽस्माभिर्दृष्टचरो प्रदेशो यत्सम्बन्धेनाद्यापि तन्नाम्ना ख्यात-स्तत्प्रदेशो यमुनाघट्टश्च विटपः स एव भाण्डीरवटो ज्ञेयः तद्दक्षिणतः क्रोशपञ्चकं यावन्मुञ्जाटवी च तन्निकटत अग्निवा-रेति प्रसिद्धग्रामान्ते आख्या तथा मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोध इत्यादिना श्रीहरिवंशे वृन्दावन एव भाण्डीरस्य वर्णनं भविष्योत्तरे च मल्लद्वादशीप्रसङ्गे भाण्डीरे यो मल्ल-रूपी श्रीकृष्णो निरूपितस्तस्य तत्रैव महामल्ल इति प्रसिद्धः अतो वासुदेवेति प्रसिद्धा तद्देवता च सैव ज्ञेया एवमेव "वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम्" इत्युक्तं श्रीवृन्दावनत आरब्धायाः क्रीडायाः अविच्छेदे सङ्कुचेत अनन्तगवादीनामुत्ता-रणादिना तदसिद्धेः एवं किं विभ्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि इत्यादिप्राचीनवैष्णवकवीनामपि मतमन्याकुलं स्यात् ततश्च श्रीवराहोक्तं लोके भाण्डहरेति ख्यातं भाण्ड-हृदाख्यं तीर्थमेव यमुनाया उत्तरकूले ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथापि तेषाम् "इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यादिषु सर्वोत्क-र्षश्लाघितशुद्धमैत्रीमतां तदाच्छादकमैश्वर्यज्ञानं न बभूव किन्तु कथ-ञ्चित् प्रभावज्ञानमेवाजायतेत्याह—कृष्णस्य योगमायया स्वाभा-विकाचिन्त्यशक्त्या अनुभावितं व्यञ्जितं "योगो पूर्वार्थसम्प्राप्तौ" इति विश्वप्रकाशादपूर्वार्थसम्पादिसम्पादकं वीर्यं प्रभावस्त-द्वीक्ष्य मत्वा तममरं देवविशेषं मेनिरे कीदृशं वीर्यं दावाग्नेः सकाशादात्मनः क्षेमं मङ्गलहेतुमिति बद्धा, न विद्यते मरो

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मरणं यस्मात् तम् एतदाश्रयेण मरणादपि न विरहं प्राप्स्याम इति भावः । जनार्दन इति व्रजजनैः सदा द्रष्टुं याच्यत इत्य-भिप्रायेण ॥ १४—१५ ॥

श्रीगोपानां दावाग्नितो मोचनपूर्वकं स्वप्राप्तिपरमानन्दं यथा ददौ तथा श्रीगोपीनामपि विरहाग्नितस्तत्पूर्वकं तं ददाविति नित्यमपि प्रस्तावसाहस्येन तद्दिनलीलान्ते एवाह—गोपीनामिति परमः परा काष्ठामापन्न आनन्द एवासीत् कासां गोपीनां तत्राह क्षणमिति "कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्म-कृद्दृशाम्" इति "त्रुटियुगायते त्वामपश्यताम्" इति च, तासामेव तादृशवचनश्रवणात् "यद्दर्शने दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति" इति ता एवोद्दिश्य श्रीमन्मुनीन्द्रेणापि सर्वातिशयप्रेमदर्शनाय वर्णित-त्वात् तत्प्रेयसीरूपाणामित्यर्थः । कीदृशं तत्त्वानन्दस्य परमत्वं तत्राप्याह, क्षणमिति । अस्मद्वाङ्मनसागोचरत्वात् स्वरूपेणानिर्देष्टुं न शक्यते किन्तु कथञ्चित् प्रतियोगिमुखेनैवेति भावः । गोविन्द-दर्शन इति सप्तमीनिर्देशस्तथापि तासां निमेषादिव्यवधाने पूर्ववद्विरहावस्थैव दर्शिता क्षणमिति नपुंसकत्वमार्षम् एवमपमासां भावप्रेमप्रणयमानरागानुरागमहाभावाख्यतया सप्तमकक्षा-मारूढाया रतेः परिपाकाः श्रीमन्महानुभवैर्विरचितोज्ज्वलनीलम-णावक्लोकनीयः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

योगवीर्यं योगमायानुभावितमाश्चर्यशक्तियोगज्ञापितं विराज-यन् नितरां रञ्जयन् ॥ १५—१६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ते गोपाः लोचनान्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरं प्रत्यागता आत्मानम् आत्मनः प्रत्येकाभिप्रायकमेकवचनं तथा मोचिताः गाश्चालोक्य विस्मिता आसन् ॥ १३ ॥

ततस्तस्य कृष्णस्य योगमायया ऽऽश्चर्यशक्तिरूपया अनुभावि-तात्तत् प्रभावविषयीकृताः तस्य कृष्णस्य योगात्मकं वीर्यं दवाग्ने-रात्मनां क्षेमं च वीक्ष्य तं कृष्णममरं दैवतं मेनिरे ॥ १४ ॥

ततः सायाह्ने गाः सन्निपत्य सङ्कलय्य सरामः कृष्णो वेणुं विरणयन्नादयन् गोपैरभिष्टुतो गोष्ठं प्रागात् ॥ १५ ॥

तदा गोविन्दस्य दर्शनं गोपीनां यशोदादीनां परमानन्दकर-मासीत् अत्र हेतुं वदन् दर्शनं विशिनष्टि—यासां गोपीनां येन श्रीकृष्णेन विना क्षणमपि युगशतमिव अभवत् अतस्तद्दर्शनं परमानन्दकरं बभूवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगमायानुभावितं स्वरूपसामर्थ्येन प्रभावितम् अमरं जरा-मरणशून्यं नारायणं मेनिरे ॥ १४ ॥

सायाह्ने सन्ध्याकाले ॥ १५ ॥

यथा यावान्युगशतं कालः यासां गोपीनां येन गोविन्द-दर्शनेन विना त्रुटः कालस्तावानभवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[विजयध्वजरीत्या षोडशोऽध्यायः]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ज्वलनं दुष्टविशात् सख्यसम्बन्धेन प्राप्तदोषदाहार्थं पानं तेषाम् अग्निरूपदोषाणां दाहार्थं वा तेषामधिदैविका एव दग्धा भवन्तीति ननु, कथं स्वान्तर्गतानामग्निगतानां वा धर्माणां प्रकटीकरणं तदाह, योगाधीश इति—योगानामधीशः स्वामी अतो विशेष-णामोचयत् यथा तत्संस्कारोऽपि न तिष्ठतीति ततो भीताः पीतेऽप्यग्नौ निमीलिताक्षा एव स्थिताः ततो भगवते वोन्मीलनेत्युक्तास्ते अक्षीण्युन्मील्य पुनरलौकिकेनैव प्रकारेण भाण्डीरवनमापिताः पुनर्गमने तेषां ज्ञानाभावात् आगतमार्गस्य विस्मृतत्वात् ज्ञापकानां नूतनैर्नाशनात् अतिजिज्ञासायां विलम्बाच्च अतो भगवतैव भाण्डीरमापिताः निमीलिताक्षा एव समागता इति विमर्शः यतो भगवान् हरिः अतः निश्चय ज्ञात्वा श्रुत्वा वा विस्मिता आसन् आत्मानं गाश्च मोचिता निश्चय आत्मानं गा इत्यवयुज्यानुवादः चक्षुर्निमीलनेन पूर्वस्यैव विस्मरणं पश्चाद्भगवन्मुखात् बलभद्रमुखाद्वा श्रवणं तदाह निशम्येति ॥ १३ ॥

ततस्तेषां गताविद्यानां वा बुद्धिर्जाता तामाह—कृष्णस्य योगवीर्यं तदिति योगमायया अनुभावितं विस्मापयत्पुनः स्मारणाभ्यां तत्सहितं भगवद्वीर्यमलौकिकमात्मनो दवाग्नेः सकाशात् क्षेमं वीक्ष्यैव भगवन्तम् अमरं मरणनिवर्तकं कालातीतं वा पुरुषोत्तमं मेनिरे तेषां देवा एवोत्तमा इति अनौ-पचारिकं देवत्वं वा मेनिरे दवाग्निर्हि बन्धनाशकः ततः परिपालनं क्षेमो भवत्येव ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तान् सर्वथा निर्दुष्टान् कृत्वा अग्नेर्निवर्त्य दोषाभावादेव प्रत्यापत्तिः क्रियते—गाः सन्निवर्त्येति । न हि भीतानामेवागमनं किन्तु यथासुखं सायाह्न एव जना प्रविष्टा नाशितेति जनार्दनः न केवलं दोषं दूरीकृतवान् किन्चिदिष्टमपि कृतवानित्याह—सहराम इति । वेणुं विरणयन् इति सर्वसद्गुणोद्बोधनं गोष्ठमगादिति स्थानस्य पवित्रता निरूपिता गोपैरभिष्टुत इति गोष्ठसमागमनेऽपि तेषां माहात्म्यज्ञानं दृढमिति ज्ञापितम् ॥१५॥

एवं वनगमने गोपानां सौख्यमुक्त्वा गोष्ठगमने गोपीनां सौख्यमाह—गोपीनामिति । गोविन्ददर्शने तेषामानन्दाविर्भावात् अज्ञाननिवृत्तिरर्थादेवोक्ता प्रपञ्चविस्मृतिमाह—क्षणं युगशतमिवेति। यासां गोपिकानां येन भगवता विना क्षणं युगशतमिवाऽभवत् एकस्मिन् क्षणे अनन्तवारमुत्पद्यन्ते म्रियन्ते चेति एवमनिवृत्या संसाराभावो ज्ञापितः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
षोडशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तादृशैश्वर्यदर्शनेऽपि तेषां विशुद्धप्रेममैत्रीमतां तदाच्छादकमैश्वर्यज्ञानम् अर्जुनादीनामिव न बभूवेत्याह—कृष्णस्य योगमायाशक्त्या अनुभावितं ज्ञापितयोगवीर्यम् "योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ" इति विश्वकोशादपूर्वार्थसम्प्रापकं वीर्यं प्रभावं तत् आत्मक्षेमं वीक्ष्य तं कृष्णम् अमरं देवविशेषं मेनिरे ननु तदपि एषां स्वसख्यस्य शैथिल्यगन्धोऽपि क्षयो यतः खल्वयमस्माकं सखा मनुष्याशक्यकर्मणाद्भुत एव न मानुषः इति ततश्चैतत्सखात्वाद्वयमपि देवा एवेत्यतुल्यत्वे सख्यासम्भवादित्यनुमायानन्दमग्नास्ते बभूवुरिति भावः ॥ १४ ॥

जनान् वनस्थस्थावरजङ्गमलोकान् स्वविरहं दित्सुः पीडयाति व्रजस्थजनांस्तु स्वसंगमं दित्सुस्तं याचयतीति सः ॥ १५ ॥

गोष्ठप्रवेशसमये व्रजस्थानां सर्वेषामेव तत्सङ्गमादानन्दे सत्यपि व्रजेश्वर्यादीनां परमवत्सलानामानन्दाधिक्यं चतुर्दशाध्याये बर्हप्रसूनैरित्यादिना "गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम्" इति पद्येन वर्णितमेवात इदानीं प्रेयसीनां गोपीनामिति परमानन्द इति मुक्तप्रग्रहया वृत्या आनन्दजातिप्रमाणाऽप्यमाधिक्यमात्यन्तिकमेव नत्वापेक्षिकं ज्ञेयम्. ननु; कास्ता गोप्यस्तदसाधारणलक्षणेन परिचाययेत्यत आह—क्षणमिति । क्षीवत्वमार्षं येन श्रीकृष्णेन विना युगशतामिवेति क्षणस्य युगशतायमानत्वं रतिप्रेमस्नेहमानप्रणयरागानुरागमहाभावानामुत्तरोत्तरप्रेमभूमिकानामन्तिमकस्य महाभावस्य लक्षणमित्युज्ज्वलनीलमणौ दृष्टमतस्ता महाभाववत्यो वृषभानुनन्दिनीप्रभृतय एव ज्ञेयाः ॥ १६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकोनविंशो दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो मीलिताक्षा एव क्षणमात्रेण भाण्डीरमापिता अक्षीण्युन्मील्य गाः मोचिताः आत्मानं च मोचितं निशाम्य विस्मिता आसन्नित्यन्वयः ॥ १३—१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

ता पीछे जब उन गोपन नें नेत्र खोले, तब देखें कहा कि सगरे भांडीर वन में आय गये, और अपन कूं सग गायन कूं अग्नि के दुःख तें छूटे भये देखि कें बड़े विस्मय कों प्राप्त होत भये ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण के या योग के पराक्रम कूं और योगमाया के प्रभाव कूं देखि कें और दवाग्नि तें अपनी कुशलता कों देख कें ते सब गोप ग्वाल कृष्ण कूं देवता मानत भये ॥ १४ ॥

बलदेवजी सहित श्रीकृष्णचन्द्र सन्ध्या के समय वन ते गायन कूं लौटाय के सखा जिनकी बड़ाई करते जावें या रीत सों बांसुरी बजावत व्रज में आवत भये ॥ १५ ॥

जब व्रज में आये तब श्रीकृष्ण के दर्शन में गोपीन कों परम आनन्द भयो, गोपी कैसी, कि—जिन गोपीन कूं श्रीकृष्ण के बिना एक क्षण सो युगन की बरोबर बीतत भयो ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में उन्नीसवें अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥

—*—

श्रीशुक उवाच ।

तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ।
गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलम्बवधमेव च ॥ १ ॥
गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ।
मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥ २ ॥
ततः प्रावर्त्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ।
विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ ३ ॥
सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ।
अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विंशे प्रावृट्शरच्छोभा वर्णनेन वनोचिताः ।
प्रावृट्क्रीडा निरूप्यन्ते गोपरामयुजो हरेः ॥
हेयादेयोपमानेन प्रावृट् शरदृतुश्रियोः ।
वर्णनं स्वकृतैश्वर्यकृष्णलीलाविवक्षया ॥

॥ १ ॥ २ ॥

तत्र प्रावृड्वर्णनं तत आदिह्लाविशल्या सर्वेषां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तिर्जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृट् विद्योतमानाः परिधयः परिवेषादिशोभा यस्यां सा विस्फूर्जितं सञ्क्षुभितं नभस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

सान्द्रैर्निबिडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नम् सगुणं गुणैराच्छन्नं जीवाख्यम् विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वरजस्तमोभिरूपमा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तयोः श्रीकृष्णरामयोर्दावाग्निमोक्षणरूपं प्रलम्बवधरूपं च यथा स्वं तत्कर्म सामयिकव्युत्क्रमनिर्देशः प्राधान्यापेक्षया स्त्रीभ्यः समाश्राविभ्यः असङ्कोचात् ता एव आवयितुमित्यर्थः । सम्यक् तत्तत्र विशेषत आचख्युः ॥ १ ॥

तत एव सर्वेषामपि श्रुतवतां भावमाह—गोपेति । तत्रापि युवसु गोपवृद्धा इति तेषामपि चमत्कारातिशयेन रसाधिक्यापेक्षया अतो गोप्योऽपि तादृश्यो ज्ञेयाः देवेषु प्रवरौ कावपि स्वभुजतोऽचितप्रेमाक्रान्तचित्ततया निश्चयाभावात् ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तां श्रीभगवतः प्रावृट्शरत्क्रीडां वर्णयितुं श्रीवृन्दावनसम्बन्धेनानन्तसमुल्लसन्ती तदुद्दीपनरूपां श्रीमद्वर्षाशरदृतुश्रियमेवादौ वर्णयति—वर्णनालङ्कारावानुषङ्गिकत्वेन सतां हेयोपादेयतां च दर्शयति—तत इत्यादिना यावत्समाप्ति । तत्र तयोरारम्भादिक्रमेणैव वर्णनं ज्ञेयम् अन्यत्तैः तत्र दिश इति पद्ये वर्षारम्भे ईषद्वृष्ट्या मरीचिकाहिमधूल्याद्याच्छादनेन दूरतो दृष्टिप्रसरणात् विस्फूर्जितं गर्जितम् ॥ ३ ॥

अस्पष्टं ज्योतिश्चन्द्रसूर्यादिकं यत्र तादृशं सत् व्योम बभौ तद्द्वारा स्वप्रकाशान्तरं व्यञ्जयामास अस्पष्टज्योतिष्ट्वे हेतुः सान्द्रनीलाम्बुदैराच्छन्नमिति कीदृशैः तैः विद्युद्भिः स्तनयित्नुभिश्च सहितैः स्तनयित्नवोऽत्र कथञ्चिच्छब्दपरत्वाद्गर्जितमेवोच्यते किमिव बभौ तत्राह ब्रह्मेव जीवाख्यब्रह्मांश इव तच्च कीदृशं सगुणं सत्त्वरजस्तमोमिस्तत्कार्यैश्च आवृतस्वरूपज्योतिरित्यर्थः । अन्यानि स्थानीयांशास्त्वत्र यथायथं विवेचनीयाः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥

विद्योतमानपरिधिः विद्युद्भिर्द्योतमानपरिधिः विस्फूर्जिता नभस्तला च ॥ ३ ॥

अस्पष्टत्वे हेतुमाह—आच्छन्नं प्रकृत्या तिरोहितं ज्योतिः ज्ञानरूपं ब्रह्मेव ॥ ४—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वसन्तग्रीष्मयोर्भगवतः क्रीडा अनुवर्णिताः अथ प्रावृट्शरदोः कृता अनुवर्णयितुं तत्र ... [illegible]

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रावृडृतुं तात्कालिकान् कांश्चिद्विहारांश्चानुवर्णयति विंशेनाध्यायेन—तावत्प्रथमं भगवत्क्रीडावृत्तशेषमाह——तयोरिति द्वाभ्याम् । आत्मनः आत्मनां दवाग्नेर्मोचनात्मकं तद्गोमोक्षणाख्यमद्भुतं कर्म प्रलम्बवधञ्च गोपाः स्त्रीभ्यो यशोदादिभ्यः कथयामासुः ॥ १ ॥

तद्गोपबालैरुक्तमाकर्ण्य विस्मिताः गोपवृद्धा नन्दादयः गोप्यश्च रामकृष्णौ व्रजं गतौ देवश्रेष्ठौ मेनिरे देवश्रेष्ठावेव रामकृष्णरूपेण व्रजे जातावित्यमन्यन्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

ततः प्रावृट् वर्षर्तुः प्रावर्त्तत प्रावृषं विशिनष्टि—सर्वेषां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तितो जीवनतश्च यस्यां विद्योतमानाः विद्युद्भिर्द्योतमानाः परिधयो दिशो यस्यां विस्फूर्जितं वज्रनिर्घुष्टं नभस्तलं यस्यां सा प्रावृट् प्रावर्त्ततेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

सान्द्रैरिति । सान्द्रैर्निबिडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नम् अत एवास्पृष्टानि ज्योतींषि सूर्यचन्द्रादीनि यस्मिंस्तच्छ्योम सगुणं ब्रह्मेव बभौ, यथा प्रकृत्या तिरोहितं ज्योतिर्ज्ञानरूपत्वाद्विषयप्रकाशकधर्मभूतज्ञानं यस्य तत् सगुणं ब्रह्म गुणाश्रयवश्यं ब्रह्म गुणानां बृहत्त्वाद्धि जीवस्वरूपं भाति तद्वदित्यर्थः । अनेनाकाशस्य यावच्छादनीलाम्बुदविद्युत्स्तनयित्नुसम्बन्धवज्जीवस्य यावन्मुक्तिगुणवश्यत्वं सूर्यादिज्योतिस्स्थानीयधर्मभूतस्य सङ्कोचेन प्रसराभावः व्योमवत्स्वतो निर्मलस्यागन्तुकमालिन्यं चेति तदपनोदकमोक्षोपाये यतितव्यमित्यभिप्रेतं ब्रह्मशब्देन मुक्तिदशायां ज्ञानद्वारा बृहत्त्वमस्तीति सूचितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं तत्कर्मेति तत्राह—दावाग्नेरिति । चशब्दः समुच्चये दावाग्निमोक्षं प्रलम्बवधं चेति द्वयमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

एकश्चशब्दः समाहारे "चान्वाचये समाहारे" इति यादवः व्रजं गतौ कृष्णरामौ देवप्रवरौ मेनिरे इत्यन्वयः ॥ २ ॥

नानाविधभक्तिवैशद्यवैशद्यदृष्टान्तत्वेन प्रावृडृतुं वर्णयत्यस्मिन्नध्याये ततः ग्रीष्मर्त्वनन्तरं सर्वेषां सत्त्वानां स्थावरजङ्गमलक्षणानां पदार्थानां समुद्भवो यस्यां सा तथा "सत्त्वं द्रव्ये सत्ता स्वभावयोः" इति यादवः विद्योतमानाः तडिदन्तरे प्रकाशमानाः परिधयः परिवेषा यस्यां सा तथा विस्फूर्जितम् अशनिगर्जनोपेतं नभस्तलं यस्याम् एवंविधा प्रावृट् प्रावर्त्तत इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

प्रावृड्गुणान्तरं दर्शयति—सान्द्रेति । जलेन सान्द्रनीलाम्बुदैराच्छन्नं व्योम नभो बभौ विद्युता स्तनयित्नुना गर्जितेन सहितैः अत एवाल्पसूर्यज्योतिः "परायणं ज्योतिरेकं तपस्तम्" इति श्रुतिः । कथमिव सगुणं चतुर्मुखाख्यं ब्रह्मेव ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

विस्फूर्जितं गर्जितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लीला सप्तदशेऽध्याये निरुद्धैः सहितोच्यते ।
वर्षाशरत्कालयोगात् सर्वतत्त्वं च (नि)रूप्यते ॥
दोषापगमने एवं सर्वतत्त्वस्य बोधनम् ।
ज्ञाते च तत्त्वे सक्रीडा प्राजापत्ये निरूप्यते ॥
माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु स्नेहः कृष्णे हि युज्यते ।
तादृशैश्च मुदा क्रीडा तस्मादत्र निरूप्यते ॥

पूर्वाध्याये गोष्ठे समागता इत्युक्तं ततः पूर्वापेक्षया यो विशेषः स वक्तव्यः तमाह—द्वाभ्यां तयोरिति । रामकृष्णयोः प्रलम्बवधाग्निविमोचनलक्षणमद्भुतं सर्वलोकोत्तममश्रुतमदृष्टं च कर्म स्त्रीभ्यः समाचख्युः तत्कर्म निर्दिशति—दवाग्नेरात्मनो मोक्षः प्रलम्बस्य च वधः यथा यथा माहात्म्यं भगवतो ज्ञायते तथा शान्ततया कथ्यते इति गोपालाः शनैः शनैः स्वगृहे समागत्य स्त्रीभ्य एवोक्तवन्तः तासामपि सर्वथा भगवत्परत्वाय तथा सति तत्सङ्गदोषो न भवेदिति तेषां विमर्शः प्रसङ्गाद्वृद्धानामपि श्रवणम् ॥ १ ॥

ततः सर्व एव गोकुलवासिनो भगवन्माहात्म्यं ज्ञातवन्त इत्याह—गोपवृद्धाश्चेति । चकारादतिमूढा बालाश्च गोप्यः चकारादन्याः सर्वाः तदुपाकर्ण्य भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा विस्मिता जाताः तस्मिन् कर्मणि श्रुते भगवति यज्ज्ञानं जातं तदाह, मेनिरे देवप्रवराविति । देवानामपि प्रकृष्टा वराः वरणीयाः देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयः तेषामपि वरणीयौ पुरुषोत्तमरूपौ अनुपचारादित्येतदर्थं कृष्णरामाविति नामग्रहणं दृष्टानुपपत्तिं परिहरन्ति—व्रजं गताविति । व्रजं समागतौ यथा महाराजः कदाचित् क्वचित् गच्छति एवं भगवानपि व्रजमागत इति ॥ २ ॥

एवं तेषां ज्ञानानन्तरं भगवत्क्रीडार्थं प्रावृट् समागतेत्याह——तत इति द्वाविंशत्या । आदौ स्वयं प्रावृट् समागता । ननु, प्रावृष्यागतायां का भगल्लीला भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सर्वसत्त्वसमुद्भवेति । सर्वेषामेव सत्त्वानां सम्यगुद्भवो यत्रेति सर्वजीवेष्वेव हि भगवत्क्रीडा तदर्थं या सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वा तदा भगवान् सत्त्वेन सात्त्विकैः सह क्रीडिष्यतीति कार्यतस्तस्या भगवत्क्रीडौपयिकत्वमुक्त्वा स्वरूपतोऽपि क्रीडौपयिकत्वमाह—विद्योतमानाः परिधयो यत्रेति परिधयः परितो वेष्टनदिशः ताः सर्वा एवान्यदाऽप्रकाशमाना अपि वर्षास्वागतास्वेव विद्योतमानाः विशेषेण प्रकाशमाना भवन्ति विस्फूर्जितं नभस्तलं च भवति, अनेन भगवतः इयं सम्भूतिरूपा निरूपिता यस्यामागतायामुपयर्धः . सर्वतश्च सर्वे गुणाः उद्बुद्धा भवन्तीति यथा महाराजसम्भूतौ समागतायां सर्वो ग्राम उद्बुद्धो भवति भूमेर्गुणाः सर्वे जीवाः दिशो विद्युत् गर्जिताम्याकाशस्य एतान्येव तमःसत्त्वरजांस्यपि ॥ ३ ॥

तस्यामागतायां सर्वा एव भगवच्छक्तयः क्रीडोपयिकत्वः समागता इति ज्ञापयितुं विंशत्यानेकविंशतिधर्मानाह—सान्द्रेत्यादि तावद्भिः श्लोकैः "एकविंशो वा इतःस्वर्गो लोक" इति श्रुतेः । "एकविंशतिर्वै देवलोकाः" इति च एतेष्वेव सर्वप्रतिष्ठा "द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः" इति च तत्र प्रथममादित्यवत् प्रकाशमानं सगुणं ब्रह्म दृष्टान्तेन

अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु ।
स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥ ५ ॥
तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ।
(१)प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

प्रावृट् रूपयन्तीति प्रावृट्कृतं ब्रह्मदृष्टान्तमाह—सान्द्रेति । "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतावाकाशस्य शरीरत्वं श्रूयते तत्प्रसिद्धकृष्णस्वरूपतुल्यं न भवतीति श्रुतिबाधायां प्रावृट्कालेन तत्समर्थनं क्रियते, सत्यमियं श्रुतिः आकाशो भगवद्रूपतुल्य इति तल्लोकाः प्रत्यक्षविरुद्धं नाङ्गीकुर्वन्तीति विद्यमानानेव गुणान् समयान्तरे गुप्तान् प्रकटीकरोति तान् गुणानाह—सान्द्राः स्निग्धाः किर्म्मीरिता ये नीलाम्बुदाः सजलजलदाः अवयवप्रायाः तैः सहितं व्योम तथापि न शरीरतुल्यं वर्णमात्रेणैव सादृश्यमिति विशेषमाह—सविद्युत्स्तनयित्नुभिरिति । विद्युत् पीताम्बरस्थानीया आभरणस्थानीया च नानाभाषणगीतवेणुनादादिरूपशब्दस्थितस्तनयित्नुसंज्ञिताः गर्जितानि नानाविधानि भवन्ति तेनाकाशशरीरं ब्रह्म भवति । ननु, शरीरं ह्यस्तस्तेजोमयं बहिराच्छन्नं तेजो भवति यथा भगवान् लोकव्यामोहनार्थं जात इव दृश्यते तदभावात् कथमाकाशस्य भगवद्रूपतुल्यत्वमित्याशङ्कयाह—अस्पष्टज्योतिरिति । न स्पष्टानि ज्योतींषि सूर्यादीनि यत्रेति तथाप्यनेकविधवस्त्रगृहगोपिकाभिर्वेष्टितो भगवान् भवति तदभावात् कथं तुल्यतेत्याशङ्कयाह—आच्छन्नमिति । तदप्यवान्तरमेघैराच्छन्नं भवति अतः सगुणमनन्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म भगवद्रूपं यथा तथा व्योमापीति अतः श्रुतिप्रमाणमिति भावः । सत्त्वरजस्तमोगुणापक्षेऽपि आकाशेऽप्यत्र तमःप्रकाशा भवन्ति भगवत्यपि लोकव्यामोहनं गोपिकालीलाप्रबोधनं चेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपमानेन वस्तूनामुपादेयत्वहेयते ।
विंशे प्रावृट्शरच्छोभा वर्णनेऽद्योतयन्मुनिः ॥

॥ १ ॥

देवप्रवराविति प्रेमप्राबल्येन स्वमस्बन्धस्य दाढर्य्यात् पूर्वं तन्माधुर्य्यस्यैव पोषणं तत्वेषामैश्वर्य्यज्ञानं ज्ञेयं तत् कार्य्यस्य असत्त्वन्धवोधितस्य तत्संयोगे कुत्राप्यश्रवणात् ॥ २ ॥

ततो ग्रीष्मानन्तरं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तिर्यतो जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृट् वर्षा परिधिश्चन्द्रार्कयोर्मण्डलं विस्फूर्जितं गर्जितं तद्युक्तं नभस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

सान्द्रैर्निबिडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नमाच्छन्नत्वेन प्रतीतं सगुणं ब्रह्म समष्टिविराडात्मा विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वरजस्तमोभिरुपमा अत्र व्योम्नो निर्लेपत्वेन वस्तुतस्तेनाच्छन्नत्वेनाम्बुदाधिष्ठानमात्रत्वाद्ब्रह्मणा सहोपमेयं योगिभिः स्वीयोपास्यत्वदृष्ट्या उपादेया ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विंशे गोपगोपीभ्यः प्रलम्बवधादिप्रभुकर्मनिवेदनं प्रावृट् शरच्छोभा सखस्य हरेः प्रावृट् क्रीडा च निरूप्यते—तयोः इति ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां समुद्भवः उत्पत्तिर्यतो जीवनतश्च यस्मात् विद्योतमानाः परिधयः दिशो यस्याम् विस्फूर्जितं संक्षुभितं नभस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

तदानीं सान्द्रैर्निबिडैर्विद्युद्गर्जितसहितैर्नीलाम्बुदैराच्छन्नं व्योम सगुणं गुणावृतं ब्रह्म वृहद्भूतानगुणं जीवतत्त्वमिव अस्पष्टज्योतिः आभाति यथा वृतज्ञानो जीवस्तथा वृतसूर्यादिज्योतिराकाशो बभावित्यर्थः । विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वादिभिरुपमा ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ गोपगोपीश्वराय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—दावाग्नितें अपनकों छुडायवे रूप जो श्रीकृष्ण और बलदेवजी को अद्भुत कर्म है ताय गोप लोग स्त्रीनतें कहत भये और जैसें प्रलम्बासुरको मारयो सो भी कहत भये ॥ १ ॥

बडे २ वृद्ध गोप और गोपी या बातकूं सुनिकें बडे विस्मयकों प्राप्त होत भये, और श्रीकृष्ण और बलदेवकों "ये दोऊ कोई देवतानमें श्रेष्ठ व्रजमें आये हैं" ऐसें मानत भये ॥ २ ॥

अब वर्षाऋतुको वर्णन करें हैं, ऐसें ग्रीष्मऋतुके पीछैं वर्षाऋतु आवत भई ता वर्षाऋतु में बहुतसे जीव उत्पन्न होयहैं कैसी वो वर्षाऋतु है, कि—दिखाई परें हैं परिधि अर्थात् सूर्य चन्द्र के चारों ओरकुण्डलाकार मण्डल जामें, और क्षुभित होय रह्यो (मेघादिसों) नभस्तल जामें ॥ ३ ॥

बीजुरी और गर्जनवारे सघननीलमेघनसों नहीं भली भांत प्रकाशित होयहैं चन्द्रसूर्यादि जोति जामें ऐसो आकाश सगुण ब्रह्मकी शोभा कूं पावत भयो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पर्जन्यः सूर्यः स्वगोभिर्निजरश्मिभिः काले यथोचितसमये अत्र राजोपमाकरादानतः समये पुनर्दानतश्च सूचिता ॥ ५ ॥

अस्य विश्वस्य प्रीणनमाप्यायनकरं जीवनमुदकं मुमुचुः

(१) प्राणिनाम् इति वीर० पा० ।

तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ।
यथैव काम्यतपसस्तनुः सम्प्राप्य तत्फलम् ॥ ७ ॥
निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।
यथा पापेन पाषण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृपालवो यथा तप्तं जनं निरीक्ष्यानुकम्पमानास्तदाप्यायनाय स्वजीवनमपि त्यजन्ति तद्वन्महान्तो मेघास्तडित्वन्तैर्धिश्वं तप्तं निरीक्ष्य वायुभिर्वेपिता जीवनं मुमुचुरिति ॥ ६ ॥

तपसा ग्रीष्मेण कृशा देवमीढा पर्जन्यसिक्ता वर्षीयसा उच्छूना पुष्टा काम्यन्तपो यस्य तस्य तनुः कामान् सम्प्राप्य यथेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सत्वादि वसुरूपकमुदकस्य करत्वं व्यञ्जयति, तच्च पर्जन्यस्य राजत्वम् अत एव निपीतमाहृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तडित्वन्त इति तैर्व्याख्यातं तत्र कृपालव इति करुणा इत्यस्य व्याख्यानेन स्वभावकथनम् अनुकम्पमानाः इत्यनुकम्पया तत्कालमुदितया वेपिताः सन्त इत्यर्थः । स्वजीवनमपीति तस्मिन्नत्यर्के यदि तप्तानामाप्यायनं स्यात् तदा तदपि त्यजन्तीत्यर्थः वायुभिरिति बहुत्वं चण्डशब्देन लभ्यते हि निश्चये । यद्वा, तडित्वन्त इति स्वरूपातिशयद्योतनार्थं करुणा इवेत्युत्प्रेक्षा तस्या घटना तु श्लेषेण चण्डश्वासकम्पयुक्ताः सन्तो रन्तिदेवादिवज्जीवनहेतुजलमपि मुमुचुरिति ॥ ६ ॥

तप इति सान्तत्वमार्षम ॥ ७ ॥

ग्रहास्तु न भान्ति पाषण्डाः तच्छास्त्राणि ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तपःकृशा सूर्यरश्मितापकृशा देवेन वर्षसिक्ता वर्षीयसी माननीया ॥ ७—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदष्टौ मासान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया कार्तिकादारभ्य यावज्ज्येष्ठं स्वगोभिः स्वकिरणैर्नितरां पीतं गृहीतम् उदकात्मकं वसु धनं तत् स्वगोभिरेव पुनरुचितकाल आगते प्राप्ते सति मोक्तुं पर्जन्यो वर्षाधिदेवः सूर्यः प्रारेभे अनेन राज्याधिकृतः शिक्षितः पर्जन्यवद्यथोचितं कालेषु प्रजाभ्यो धनानि गृहीत्वा पुनरर्थिभ्यो दद्यादिति. यावज्ज्ञानोदयं गृहीतान् कामान् सति ज्ञानोदये जह्यादिति मुमुक्षुशिक्षा वा ॥५॥

तडित्वन्त इति । चण्डश्वसनेन तीव्रवायुना कम्पिताः मेघाः प्राणिनां जीवनं जीवनसाधनमम्बु जलं करुणा इत्यर्थः आद्यजन्तः करुणावन्त इव मुमुचुः प्राणसञ्जीवनं इत्येति पाठान्तरं तदाऽस्य विश्वस्य प्राणसञ्जीवनकरं जीवनं जलं करुणा इव मुमुचुरित्यर्थः । अनेन दुःखितं जनमवलोक्य मेघवत् श्वासेन कम्पि (तगात्राः) सान्तःकरणाः करुणावन्तश्च स्वजीवनपर्यन्तदानेनोपकुर्युरिति शिक्षा कृता ॥ ६ ॥

तपःकृशेति । तपसा ग्रीष्मेण कृशा शुष्का देवेन पर्जन्येन मीढा सिक्ता भूमिर्वर्षीयसी प्रवृद्धा बभूव सस्यादिसम्पन्ना बभूवेत्यर्थः । यथा काम्यं तपो यस्य तस्य पुंसः तनुस्तावत्तपोदशायां कृशा सती तत्फलं काम्यतपःफलं प्राप्य परिपुष्टा भवति तद्वदनेन काम्यतपसः केवलं देहसुखसाधनत्वमेव न त्वात्मसुखसाधनत्वमिति शिक्षितम ॥ ७ ॥

निशामुखेष्विति । निशामुखेषु सायङ्कालेषु खद्योता तेजोविशिष्टाः कीटविशेषा एव भान्ति तत्र हेतुः तमसेति एतेन दिवसे तेषां शोभा नास्तीति भावः । न तु ग्रहाश्चन्द्रशुक्रादयः मेघकृततमोवृतत्वाद्गगनस्येत्यर्थः । यथा कलौ युगे पापेन पापप्रचुरेण पाषण्डाः वेदविरुद्धाः आगमा एव भान्ति नतु वेदा भान्ति तद्वदनेन वैदिकधर्माभासरुचिः पापहेतुकेति सूचितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अष्टौ मासानिति द्वितीया सप्तम्यर्थे कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग (२।३।५) इति सूत्रात् संवत्सरमधीते क्रोशं कुटिला नदीति प्रयोगः उदमयं जलात्मकं वसु वस्तु भूम्यां विद्यमानं स्वगोभिः स्वरश्मिभिः पीतं ताभिरेव मोक्तुं प्रारब्धवान् पर्जन्यो गर्जन्मेघः अभिमन्यमानेनाभिमानी सविता लक्ष्यते पर्जन्यो गर्जत्यभ्रेऽभ्रध्वनिशङ्के स्तनयित्नुक इति स्वगोभिरित्युक्त्या सवितेति गम्यते—

> "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
> आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

इति च ॥ ५ ॥

प्रचण्डश्वसनवेपिताः कम्पिताः जीवनं जीवनसाधनं करुणाः सन्तीति करुणाः । यद्वा, कृष्णस्य करुणा इव अनेन भक्तिसामग्रीमतां ज्ञानाम्बु वर्षन्ति कृष्णकटाक्षा इति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

ग्रीष्मे तपःकृशा सूर्यतपनेन कार्श्यं गता देवेन सविता मीढा सेचिता वर्षीयसी वृद्धा अपि वृद्धिं गता का इव काम्यतपसः पुंसः तनुस्तत्फलं काम्यतपःफलं प्राप्य सम्पदा वर्धते अनेन प्रवृत्तिप्रकारमार्गो दर्शितः ॥ ७ ॥

निशामुखेषु सन्ध्यासु सूर्यादिग्रहाः न भान्ति पापेन कर्मणा अनेन दुर्जनवृद्ध्या सज्जनाभिभवो दर्शितः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वस्विति करादानं तेन च राजोपमत्वं ध्वनितम् अत एव पीतमाहृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तप इति सान्तत्वमपि "तपस्तु तपसा सह" इति द्विरूप-कोशात् ॥ ७—११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वर्षाकृतमाकाशं निरूप्य तत्सम्बन्धिनं सूर्यं निरूपयति अष्टौ मासानिति । अयमेव सूर्यः पर्जन्यः "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः सूर्यस्याध्यात्मिकं रूपं पर्जन्यः आधिभौतिकम् आदित्यः आधिदैविकः , संवत्सरः स-प्रजापतिः अतोऽयं सूर्य एव पर्जन्यः स्वरश्मिभिरेव अष्टौ मासान् निरन्तरं मासाष्टकपर्यन्तं पीतं यदुदमयं जलमयं वसु धनं साद्रा हि भूमिः सर्वमन्नादिकमुत्पादयति अतो जलं वस्वेव वसुप्रधानं वा जलेनैव सस्यादिना धनोत्पत्तिः अतो दत्तं ग्राह्यमिति एकं कृत्वा तदेव प्रयच्छति तस्य किरणा एव मेघाः अतो मोक्तुमारेभे प्रावृष्यागतायामन्यथा सकालस्त-स्याप्युपद्रवहेतुः स्यादत आह काले समागत इति अतो यथा ब्रह्मशरीरत्वं सम्पादयति तथा सूर्यस्यापि जगत्कर्तृत्वरूपं सवितृत्वं सम्पादयति ॥ ५ ॥

एवमाकाशसूर्ययोः स्वरूपसम्पादकत्वमुक्त्वा सूर्यापाटि लोकयोर्मध्यमलोकस्याप्यन्तरिक्षस्य स्वरूपसम्पादिका प्रावृड् जातेत्याह—तडित्वन्त इति । अन्तरिक्षदेवत्या मेघा वाय्वधीनावलकार्ये स एव तद्देवा एव सर्वे इन्द्रादय इति त्रिदेवतापक्षे निर्णयः अतो मेघानां वाय्वधीनत्वमिन्द्राधीनत्व-मिति न विरुध्यते इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति त्रयाणाम् एकरूपत्वं वा यथा पुरुषप्रयत्नेन शरीरचेष्टा तथा वायुप्रेरणया मेघानां कार्ये क्रियतिः ते हि मेघाः सर्वस्मै लोकेभ्यः जलरूपं प्रयच्छन्तोऽपि नावैदिकन्यायेन प्रयच्छन्ति तथा सति फलं न स्यात् न हि वृष्टिमात्रं फलं किन्तु तत अन्नो-त्पत्तिः तदग्नौ होमव्यतिरेकेण फलजनकं न भवतीत्यग्नि-होमार्थं विद्युद्रूपो गृहीत इत्याह—तडित्वन्त इति । "विद्युदग्निर्वर्षं हविः स्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनु वषट्कारः" इति-श्रुतेः । महामेघा इति सम्यक् शास्त्रार्थकर्तारः चण्डश्वसनेन च वेपिताः कम्पिताः प्रचण्डो हि पवनः देहमर्यादां न मन्यते अतस्तेन कम्पिताः प्रीणनमाप्यायनजनकं तापनिवर्तकं च जीवनमप्रेऽन्नाद्युत्पत्त्या प्राणधारकं तदपगमे तेऽपि रिक्ता भवन्तीति कथमात्मविरोधिदानमित्याशङ्क्याह—करुणा इवेति । दृष्टवद् शिबिप्रभृतयः परार्थं स्वप्राणानपि ददुः न चैते करु-णया प्रयच्छन्ति किन्तु कालवायुप्रेरिता इति करुणा इवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

क्रमप्राप्तां प्रावृट्कृतां भूमिं वर्णयति—तपःकृशेति । पूर्वं तपसा सन्तापेन सर्वजलहरणात् शुष्का कृशा जाता देवेन इन्द्रेण मीढा "मिह सेचने" सिक्ता वर्षीयसी स्थूला उच्छूना वर्षाकालसम्बन्धिनी च तुष्टोऽजने हि पुष्टा भवति । नन्वस्य देवस्य किं प्रयोजनं ग्रहणत्यागाभ्यां भूम्यर्थमिति चेत् ? भूम्या अपि न किञ्चित् फलं पश्याम इत्याशङ्क्याह—यथैवेति । तपसा शोषिते देहे तत्तपसा या विशेषसम्पत्तिः फलत्वेनायाति तेन सुखं पुष्टिश्च भवति प्रथमपुष्टिस्तु न सुखं जनयति—अतस्तस्या दूरीकरणं पुनःकरणमिति युक्तमेव भूमेस्तथात्वं तदाह, काम्यतपस्सम्बन्धिन्यः तनूः तत्फलं सम्प्राप्य यथा वर्षी यस्यो भवन्ति तनुरिति वा पाठः प्रथमार्थे द्वितीया वा अथवा तपस्वी तपसः सम्बन्धिनीस्तनूः स्वर्गादिदेहान् प्राप्य तत्फलं प्राप्नोति तद्वत् पृथिवीफलमपि सस्यादिकं प्राप्तवतीत्यर्थः ननु, न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं गृह्णन् इति पूर्वमुक्तम् इति तपःकृशत्वोक्तिस्तद्विरुद्धेति चेत् न दृष्टान्तेनैव तन्निरासात् तथा हि यथाग्रिमफलार्थमसहजमपि तपःकरोति कामी तेन विना तदसम्भवात्तथाग्रिमसस्यार्थं तदुत्पत्तिस्थाने रसं गृह्णन्ति नान्यत्र पूर्वं सारस्रवति देशे उप्तस्य बीज-स्यापि नाशात्तत्र रसग्रहणस्यावश्यकत्वात् अत एव जला-दिपदं हित्वा रसपदमुक्तं तस्योत्पादनशक्तेः रसपदार्थत्वादत्र विषादप्युल्बणत्वेन तामपि ज्वालयितुं सामर्थ्यमप्यस्तीति ज्ञापितं जीवितविरोधित्वाद्विषस्य तादृशैरपि रसाग्रहणं यत्तद्वृन्दावन-माहात्म्यम् एतेन कालादयोऽपि व्रजवासिविरुद्धं कर्तुं न शक्नु-वन्तीति ज्ञापितम् अत्र काम्यतपःफलस्य दृष्टान्तीकरणेनात्रत्य सस्यादेस्तद्भिन्नत्वं ज्ञाप्यते तदेतत्पूर्वमेवोक्तं तत आरभ्येति श्लोके ॥ ७ ॥

एवं लोकत्रयस्यादित्यसहितस्यापि स्वरूपमुक्त्वा शिष्टानां स्वरूपं वक्तुम् ऋतवो धर्मे प्रतिष्ठिताः मासाधर्मिष्विति प्रथमं ऋतुवर्णनायां धर्मप्रतिष्ठामाह—निशामुखेष्वित्यादिपञ्चभिः—

> अर्थः शब्दः फलं चापि त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
> अन्तर्बहिस्तथा चाङ्गमान्तरं चेति भेदतः ॥
> पुष्टिमार्गे हि मर्यादामार्गस्तत्र न शोभते ।
> अतः पञ्चविधस्यापि हानिरत्र निरूप्यते ॥

तत्र प्रथमतो वेदार्थहानिमाह—वसन्ते हि ब्राह्मणानामुपनयना-ध्यापनादि तस्याभावे वसन्तव्यवस्थोक्ता भवति ब्राह्मणाना-मन्यशेषत्वे उपनयनानन्तरं वेदाध्ययनादि ग्रीष्मर्तौ तदन्यार्थ-मिति तत्स्वरूपमप्युक्तं भवति ततः कर्मफलं तद्वर्षाकाले तदुप-सङ्गतामिति तस्यापि स्वरूपं विवृतं भवति अल्पफलं बहु-क्लेशसाध्यं शरत्फलमिति दोषदुष्टत्वात् तस्यापि स्वरूपमुक्तं भवति ततोऽल्पसन्तोषस्तदभावश्चेत्यवशिष्टाङ्गरूपस्य प्रावृषि निशामुखेषु खद्योताः कीटविशेषाः लोकानां प्रकाशका इव भवन्ति स्वयमपि प्रकाशन्ते तत्र हेतुः तमसेति कालकृतं तमः मेघवृष्ट्यादिकृतं तेनैव तेषां प्रकाशः तथापि प्रथ-ममेव अग्रे वृष्ट्या तेषामेव मरणसम्भवात् कस्य प्रकाशका भवेयुः ग्रहा ये नित्यप्रकाशाः ते न भान्ति एवं सति यो हेतुः तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा पापेनेति यथा यथा पापाधिक्यं तथा तथा वेदविरुद्धमार्गे रुचिः वेदमार्गविरोधेन येषां करण-मथवापि ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेदिकाः धर्मे पुष्टे तु तत्र रुचिर्न भवत्येव न ह्युपनयनादिसंस्कृतं पूर्वपक्षयित-र्थं कर्तुं वाञ्छति अतोऽत्रापि पापेनैव पाषण्डाः । ननु, विद्यु-

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः।
तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये ॥ ९ ॥
आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्यो ऽनुशुष्यतीः।
पुंसो यथा ऽस्वतन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः ॥ १० ॥
हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता।
उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ११ ॥
क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः।
धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

माने वेदे जागरूके कथं पाषण्डप्रवृत्तिस्तत्राह, न हि वेदाः कलौ युग इति। त्रियुगो धर्मः तत्प्रतिपादको वेदोपि तावत् काल एव भवितुमर्हति तदाह हीति वेदान्तः कलिर्यतः युगपत्प्रयोगादनुल्लङ्घ्यत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पर्जन्यः सूर्यः स्वभोभिः स्वरश्मिभिः काले समये अत्र पर्जन्यस्य राजत्वम् उदकस्य करत्वं निपानस्य ग्रहणत्वं मोचनस्य दानत्वं सूचितमिति वस्तुनः स्वप्रजाभ्य आदानतः समये पुनः प्रदानतश्च राजोपमेयं नीतिदृष्ट्या राजभिरुपादेया ॥ ५ ॥

श्वसनो वायुः अस्य विश्वस्य सन्ततस्य प्रीणनम् आप्यायनकरम् अत एव जीवनं जीवनतुल्यं जलं करुणाः कृपालवो दातार इव तत् पक्षे श्वासवेपाद्यनुभावौ जीवनं जीवितमपि तर्हि जनं वीक्ष्य ते त्यजन्ति रन्तिदेवादयो जीवनं स्वभाजनाप्याधिकं जलमपीतीयमुपमा तत्तद्दृष्ट्या दयावीरदानवीरैरुपादेया ॥ ६ ॥

तपसा पक्षे ग्रीष्मेण कृशा ततो देवैरुद्रादिभिः पर्जन्येन च मीढा कामितवस्तुप्रदानेन जलवृष्ट्या च सिक्ता वर्षीयसी पुष्टाङ्गी उच्छूना च काम्यं तपो यस्य तस्य पुंसस्तनुः कामान् प्राप्य यथेत्युपमेया परिणामदर्शिभिः सद्भिर्हेया ॥ ७ ॥

पाषण्डाः पाषण्डशास्त्राणि हेयैवेयमुपमा ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पर्जन्यो रविः भूप इवेत्युपमा ज्ञेया ॥ ५ ॥
अस्य लोकस्य प्राणनमाप्यायनम् ॥ ६ ॥
तपःकृशा ग्रीष्मेण शुष्का देवमीढा देवेन पर्जन्येन मीढा सिक्ता वर्षीयसी प्रवृद्धा बभौ काम्यतपसः पुंसस्तनुः यथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

आठ महीना ताईं सूर्यने अपनी किरणनसों भूमिको जलरूप द्रव्य पान कियो ताकों सूर्य समयके ऊपर, वर्षाको प्रारम्भ करत भयो, या श्लोकमें राजाकी उपमा जताई जो अपनी प्रजासूं सुकाल में करलेय हैं और अकालमें उनको अन्न देके पालन करैं हैं ॥ ५ ॥

बीजुरी वारे और बडी प्रचण्ड पवनतें चलायमान जो बडे मेघ हैं ते या विश्वकूं तृप्त करने वारो जल जो है ताय छोडत भये, जैसें करुणा वारे पुरुष दीन दुखीन को देखिकें वाके सुखके ताईं अपनो सर्वस्व प्राण ताईं दे देवें हैं ॥ ६ ॥

ग्रीष्मकी धूपनसों सूखी जो पृथिवी सो वर्षा ऋतुमें कैसी फूलत भई जैसे सकाम तप करिवे वारे को देह दुर्बल होयकें फिर तपके फल मिलवेपै पुष्ट होय जाय है ॥ ७ ॥

वर्षा ऋतु में सन्ध्या समय पटबीजना तो चमकें हैं, और तारागण नहीं दीसैं हैं, जैसें कलियुगमें पापसों पाखण्ड के मार्ग बहुत देख परें हैं, और वेदके मार्ग लुप्त से हो जाय हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नित्यकर्मावसाने आचार्यनिनदं श्रुत्वा तच्छिष्या यथा अधीयन्ते तद्वदिति ॥ ९ ॥

अनुशुष्यतीरनुशुष्यन्त्यः अस्वतन्त्रस्येन्द्रियपरतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य निरङ्कुशस्येति वा ॥ १० ॥

हरिभिर्नीलैः शष्पैर्बालतृणैर्नीलवर्णा क्वचिदिन्द्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिता तत्र तत्रोच्छिलीन्ध्रैश्छत्राकारैरुद्भिदैः कृतच्छाया नृणां राज्ञां श्रीः सेना सम्पदिव ॥ ११ ॥

क्षेत्राणीति तदा हि वृष्टेरविच्छेदे लसन्तः प्रियंवादयो मुदं ददति विच्छेदे शुष्यन्तोऽनुतापं चेति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

व्यसृजन् विविधं विस्तारयामासुः प्राक् तूष्णीं शयानाः निद्राणवान्निश्चेष्टत्वेन सुप्ताः मण्डूकाः ब्राह्मणाश्च नित्यध्यानजपाद्यर्थकृतमौनत्वेनेति ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कदाचिदुत्पथवाहिन्य एवासन् कदाचिदनुशुष्यन्त्य एव चासन् नतु सत्पथगामिन्यो नतु वैकल्यरहिताः यथा स्वतन्त्रस्य शास्त्रमनुसरतः पुंसो देहसम्पदो द्रविणसम्पदश्चेति ॥ १० ॥

इन्द्रगोपैः श्रीवृन्दावनेऽत्र इन्द्रचूडेति ख्यातैः कीटविशेषैः हरितादिकत्वं चेदं पटगृहादीनाम् ॥ ११ ॥

समुच्चये वैशब्दः सस्यसम्पद्भिस्तद्भावाभावैरित्यर्थः मुदनुतापयोर्हेतुः मानिनां तदभिमानवतां दैवाधीनं सर्वमित्यजानतां यथाऽन्येषामपि क्षेत्राणि देहाः अन्याभिः सम्पद्भिरिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अनशुष्यती शोषरहिता अनुष्यतीति पाठे आसन्नशोषा इत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

मानिनां परसमृद्धिद्वेषिणाम् अभिमानवताम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वेति । पर्जन्यस्य निनदं गर्जितमाकर्ण्य मण्डूका मेकाः गिरं व्यसृजन् ध्वनिं चक्रुः यथा ब्राह्मणाः शिष्याः आचार्यस्य नित्यकर्मणः प्राक् तूष्णीं शयानाः तस्य नियमात्यये नित्यकर्मावसाने तस्य ध्वनिं श्रुत्वा अधीयन्ते तद्वत् अनेनाचार्यसन्निधाववचनावसरं प्रतीक्षमाणाः तूष्णीमासीतेति सूचितम् ॥ ९ ॥

आसन्निति । अम्बुभिर्वर्षजलैः पूरिताः क्षुद्रनद्यः उत्पथवाहिन्य आसन् क्षुद्रनद्यो न शुष्यन्तीरिति पाठे शोषरहिताः सत्यः उत्पथवाहिन्य आसन्नित्यर्थः । अनुशुष्यतीरित्यपि पाठस्तदा आसन्नशोषा इत्यर्थः । उभयत्रापि विभक्तिव्यत्यय आर्षः, यथा अस्वतन्त्रस्येन्द्रियपरवशस्य पुंसो गेहद्रव्यसमृद्धयो न शुष्यन्त्यः दानभोगयोरभावात् यद्वाऽनुशुष्यन्त्यः धर्मानुपयुक्तत्वेनेति भावः । जितेन्द्रियस्य तु दानभोगाभ्यां शुष्यन्त्यः धर्मोपयोगद्वारा आसन्नशोषाश्च द्रव्यसम्पदां शोषो नाम तद्व्यय एव अम्बुपूरिता इति पाठे तु अजितेन्द्रियस्य यथा द्रव्यसम्पदः वराटिकापर्यन्तैरप्यार्जनैः पूरितास्ततः पुनर्वृद्ध्यादिभिर्निर्मितैर्वर्धन्त एव अपात्रगामिन्यो वा तद्वदित्यर्थः अनेनैवास्वतन्त्रेन्द्रियसम्पदश्चला व्यर्थाश्चेति सूचितम् ॥ १० ॥

हरितेति । भूमिर्हरिभिर्हरितवर्णैः शष्पैर्बालतृणैर्हरितवर्णा इन्द्रकोपैः कीटविशेषैर्लोहिताः उद्गतैः शिलीन्ध्रकुसुमैः कृतच्छाया लोहितपीतवर्णा च बभूव नृणां श्रीरिव यथा नृणां राज्ञां श्रीः सेनासम्पत् हरितलोहितपीतवर्णपटैर्विचित्रवर्णा भवति तद्वत् इदं वास्तवार्थकथनं, यद्वा, नृणां स्वदेहालङ्कारमात्रपराणां श्रीर्वस्त्राभरणादिसम्पत्तिरित्यर्थः । अनेन मूर्खाणां सम्पत्स्वोपकारमात्रपर्यवसाना न तु परोपकारार्थेति सूचितम् ॥ ११ ॥

क्षेत्राणीति । क्षेत्राणि सस्यसमृद्धिभिः कृषीवलानां मुदं फलमदृष्टाधीनमित्यजानतां मानिनां फलसमृद्धिद्वेषिणामनुतापं च ददुः अनेन परसमृद्धिं दृष्ट्वा हर्षवता भवितव्यमिति शिक्षितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पर्जन्यनिनदं मन्द्रगर्जन्मेघनादं प्राक् पूर्वं तूष्णीं शयानाः मण्डूकाः नियमो नाम मौनेन जपादिकस्तस्यात्यये अवसाने वेदाध्ययनशीला भवन्ति अनेन शिष्यवदनुग्रहमाकाङ्क्षमाणैः कालो वन्ध्यो न कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ९ ॥

ग्रीष्मे शुष्यतीः शोषं गच्छन्त्यः क्षुद्रनद्यः फल्गुवहाः अनु ग्रीष्मानन्तरं वर्षासु उत्पथवाहिन्यः जलाभिवृद्ध्या तीरमुद्रुत्य स्पन्दमाना बभूवुः अस्वतन्त्रस्य विषयरागादिवशङ्गतस्य पुंसो देहो वनितादिभोगेन वर्धते अनेन रजोगुणस्वभावः सूचितः ॥ १० ॥

हरिभिः श्यामैः शष्पैः बालतृणैः हरिता श्यामला इन्द्रगोपैः आषाढसमये उत्पद्यमानैः जपाकुसुमवर्णैः कृमिविशेषैः लोहिता रक्ता च उत्कटैः उत्पन्नैः शिलीन्ध्रैः गुल्मविशेषपुष्पैः छत्राकैर्वा कृतच्छाया कृतशोभा भूर्नृणां श्रीरिव सम्पदिव बहुविधाऽभूदित्यन्वयः । अनेन भूमिवदेक एव चेतनो गुणविकारेण नानास्वभावमापन्न इव प्रतीयत इति संसारस्यासारत्वज्ञानेन हेयत्वेन हरौ भक्तिः कर्तव्येति सूच्यते ॥ ११ ॥

कर्षकाणामुल्लेखनादिक्रियया वर्तमानानां क्षेत्राणि केदाराः सस्यानां सम्पद्भिः फलोद्रेकाऽभिमुखलक्षणाभिर्मुदं ददुः वाशब्दश्चार्थे तदजानतां कृषिक्रियाविशेषमजानतां मानिनां कृष्याद्यभिमानवतां पुंसां तान्येव क्षेत्राणि अतिवृष्ट्यनावृष्टिमेदुरसामग्र्याद्यभावादिना सस्यनाशेन विपत्तिमनुतापं च ददुः पुनरुत्पत्तिनाशेन बीजं नष्टमित्यनुतापम् इन्द्रियाणि विषयजलाकृष्य हरिचरणारविन्द एव मनो निदधतां क्षेत्राणि पुण्यस्थानानि सस्यसम्पद्भिः ज्ञानसमुद्रेकैः मुदं ददाति तान्येव पुण्यस्थानानि तदजानतां स्नानादिक्रियाविशेषमबुध्यमानानां मानिनामहङ्कारिणां पुंसां अयोग्यानां विपत्तिं दुःखलक्षणां बहुलवित्तव्ययेन न किमपि फलं प्राप्तम् इत्यनुतापं च ददतीत्यतो मुमुक्षुणा स्वयं विचक्षणेभ्यो वा श्रुत्वा ज्ञात्वा हरिचरणसरोजे भक्तिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दैवाधीनमजानतामत एव मानिनाम् अहंममतापराणां कर्षकाणां सस्यसम्पद्भिः तत्सद्भावासद्भावाभ्यां मुदमनुतापञ्च ददुः ॥ १२—१९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमर्थतो वेदनिराकरणमुक्त्वा शब्दतोऽप्याह—श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमिति । मण्डूकाः सर्वप्राण्यनुपजीवनीया एव वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा "एष ग्राम्येषु पशुषु हिंसे नारण्येषु" इति श्रुतेः । तथाचेद्ब्राह्मणाः सर्वोपद्रवकारिणो भवन्ति ततः कथं वेदकृतत्र प्रामाणिकतः स्यात् तेषां च मण्डूकानां च वचनं सर्वोपद्रवकर्तृकालाधीनं तदाह, पर्जन्यनिनदं श्रुत्वा मण्डूकाः गिरं व्यसृजन्निति पर्जन्यनादव्यतिरेकेण न तेषां सहजा प्रवृत्तिः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदैव तेषामुद्गमात् अनेनोत्तमा वाणी तस्मिन् काले लुप्ता गर्जनशब्दो वा मण्डूकशब्दो वा उपयैधश्च ब्राह्मणानां विद्यमानत्वात् कथं नोत्तमशब्द इत्याशङ्क्य दृष्टान्ते ब्राह्मणान् निरूपयति, तूष्णीं शयाना इति । पूर्वं कश्चित्था ब्राह्मणाः प्राक् शयाना एव भवन्ति ततो नियमस्याप्यत्यये मर्यादायां गतायां प्रमोदनादिकं श्रुत्वा तदा गिरो व्यसृजन् तथा च ऋक् ब्राह्मणा सः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणां अध्वर्यवो धर्मिणः शिश्विदाना: आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् सोमपानप्रवणाः ब्राह्मणाः यथासुखं वाचमकृत कृतवन्तः परिवत्सरीयां सम्वत्सरसाध्यं ब्रह्म अध्ययनादिकं कुर्वन्तः कृष्यादिपरा यथासुखं वेदशब्दान् पठन्तीत्यर्थः । केचित् पुनः अध्वर्यवः अध्वरयोजकाः धर्मिणः प्रवर्ग्यकर्त्तारः शिश्विदाना: प्रकाशमानाः गुह्याः सन्तो नाविर्भवन्ति यथा धर्माश्च न वर्षासु प्रभवन्ति अतो बहिर्मुखा एव कृष्यादिपराः यथासुखं वाचमकृत अस्यैवार्थस्य भूयसे निर्वचनायापरा ऋक् देवहितं जगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्रमिणन्त्येते सम्वत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गं येन पुरुषाः देवहितिं भगवतः शब्दरूपम् ऋतुं जुगुपुः द्वादशस्य सम्वत्सरस्य सम्बन्धी ऋतुर्मुख्यो वसन्तः तं न प्रमिणन्त्येते न जानन्ति अतोऽज्ञानात्तूष्णीमेव तदास्थिता सम्वत्सरे सम्वत्सरमध्ये प्रावृषि आगतायां पूर्वं तप्ता धर्माः विविधमेव सर्गमश्नुवते न तु मूलभूतां वाणीं वदन्ति यत्किञ्चिद्वदन्तीत्यर्थः यतो धर्माः परतापकाः स्वयं च तप्ताः तेषां यत्किञ्चिद्वचनान्याहापरा ऋक् गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः वर्षासूत्पन्नं फलं प्राप्य केनैतत्फलं दत्तमिति पृष्टा आह गोमायुरदात् शृगालो दत्तवान् अजमायुर्बर्कः पृश्निभूमिः हरितो मेघाः नोऽस्मभ्यं वसूनि दत्तवन्तः किञ्च गवां शतानि मण्डूका ददतः सहस्रसावे सहस्रवर्षपर्यन्तमायुश्च प्रतिरन्तः प्रयच्छन्तो जाताः किञ्च वृष्ट्यर्थं मण्डूकस्य पत्नीं च प्रार्थयन्ति उपप्रवद मण्डूकि वर्षमावदतादुरिमध्ये हृदस्य प्लवस्वानिगृह्य चतुरः पदः हे मण्डूकि ! उप समीपे वर्षं प्रवद आसमन्तात् तुरि मण्डूकः वदतात् तस्यावस्थां चाह मध्य इति एवं ब्राह्मणा यथा तेषामुपजीव्या मण्डूकास्तथैव ये ब्राह्मणा मण्डूकोपजीविनः तैः कथं वा वेदरक्षा भवेदिति शब्दतोपि वेदनिवृत्तिः सूचिता ॥ ६ ॥

तर्हि मास्तु वेदाः पाषण्डैरेव कार्यं भवत्वित्याशङ्क्य महतां नु ते क्षोभका भवन्ति अल्पानां तु व्यामोहका भवन्तीत्याह—आसन्निति । उत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्यो वर्षासु जाताः अकस्मादेव निषिद्धं फलं बह्वेव प्राप्नुवन्ति अमर्यादत्वात् तद्रक्षणाशक्ता उत्पथवाहिन्यो भवन्ति ततः अनु तत्क्षणमेव शुष्यतीर्भवन्ति प्राकृतोपयोगाय दृष्टान्तमाह—यथा अस्वतन्त्रस्य पुरुषस्य देहेन्द्रियसम्पदः अमार्गवाहिन्योपि भवन्ति अनुशुष्यतीश्च भवन्ति ॥ १० ॥

बाह्यसम्पत्त्याः स्वरूपमाह—हरिता इति । इयं सर्वैव भूः त्रिगुणा सती नृणां यथा राज्यसम्पत्तिर्जनसम्पत्तिर्भवति तथा जाता हरिभिः हरिद्वर्णैः शष्पैः घासैः हरिता श्यामवर्णा भूः इन्द्रकोपैः कीटविशेषैः लोहितवर्णा उच्छिलीन्ध्रैः श्वेतवर्णा कृतं तच्छायेव एवं लोहितशुक्लकृष्णा इन्द्रकोपो राजेव छत्रमिव छत्राकं सेनावत् शष्पाणि अनेन भूमिरपि गुणसामग्रीव वर्णिता ॥ ११ ॥

अतो यथा खड्गजीविका मरणपर्यवसायिनी एवमियं कृष्यादिजीविकापि मरणपर्यवसायिनी शरत्कालीनो धर्मः तथैव च भवति अतस्तोषवदभावावाह—क्षेत्राणीति । सस्यानां सम्पत्तिभिः कृत्वा कर्षकाणां कृषीवलानां क्षेत्राणि मुदं ददुः मानिनाम् अभिमानवतां शत्रुवधार्थं प्रवृत्तानां वर्षा सस्यादिभिः प्रतिबन्धं ज्ञात्वा क्लिष्टानामुपतापं च ददुः जयादिकं सर्वं भगवदधीनं न हि वर्षाप्रतिबन्धभावे सर्वथा तेषां जयः निश्चयाभावात्तदाह दैवाधीनमजानतां इति जये पराजये च दैवमेव प्रयोजकम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नित्यकर्मावसाने आचार्याह्वानशब्दं श्रुत्वा तच्छिष्या यथा अधीयन्ते तद्वदिति ब्रह्मचारिभिरुपादेया ॥ ६ ॥

अनुशुष्यतीः अनुशुष्यन्त्यः वृष्यमाणैरल्पैरपि जलैरुत्पथगामिन्यः । स्वतन्त्रस्य शास्त्रशासनममानयतः देहस्य सम्पदो यौवनसामर्थ्यविद्याद्यद्रविणसम्पदः पञ्चषग्रामाधिपत्यं तां यथा निकृष्टस्य कुमतेः परोद्वेजिकास्तथेति हेयैवेयम् ॥ १० ॥

हरिभिर्नीलवर्णैः शष्पैः कोमलैः क्वचिन्नीलवर्णा इन्द्रगोपैररुणवर्णकीटविशेषैः क्वचित् लोहिता उच्छिलीन्ध्रैश्छत्राकारैरुद्भिज्जैः कृतच्छाया कृतश्वेतकान्तिः नृणां राज्ञां श्रीरसेनासम्पत् हरितादिवर्णपटगृहयुक्ता इयं राज्ञामुपादेया ॥ ११ ॥

मानिनामिति कृषिं निकृष्टं कर्म वयं प्रतिष्ठिता न कुर्महे इति गर्ववताम् अनुतापं हन्तहन्त यदि कृषिं वयमप्यकरिष्याम तदैतादृशीं सस्यसम्पदः प्राप्स्याम इति पश्चात्तापं ददुर्मानिभ्य एवेत्यर्थः । यतो यदनुतापादिकं दैवाधीनं ते न जानन्तीत्यर्थः । यथा निवृत्तिकर्मपरान् ब्रह्मलोकं गच्छतो दृष्ट्वा प्रवृत्तिकर्मपराः स्वर्गस्था अनुतपन्तीति गम्योपमा भक्तैर्हेया ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नियमात्यये जपादिसमाप्तौ गुरुशब्दं श्रुत्वा शिष्या यथाऽधीयन्ते तद्वत् ॥ ९ ॥

अनुशुष्यतीः अनुशुष्यन्त्यः ॥ १० ॥

भूर्भूमिः क्वचित् हरिभिः हरितवर्णैः सस्यैर्बालतृणैर्हरिता क्वचिदिन्द्रगोपैः लोहितवर्णैः कीटविशेषैर्लोहिता तत्र तत्र उच्छिलीन्ध्रैश्छत्राकारैरुद्भिद्भिः कृतच्छाया अभूत् नृणां राज्ञां श्रीहरितलोहितवस्त्रच्छत्रादिसंयुक्ता सम्पदिव ॥ ११ ॥

कर्षकाणां क्षेत्रस्वामिनां मुदं ददुः धनिनां धनवतां तत्क्षेत्रसस्यसम्पदसहिष्णूनामुपतापं च ददुः तत्र हेतुमाह—दैवाधीनमजानतामिति स्वसम्पद्दर्शनेन मोदमानः परसम्पद्दर्शनेनोपतप्यमानश्च मूढ इति भावः ॥ १२ ॥

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।
अबिभ्रद्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥
सरिद्भिः सङ्गतः सिन्धुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् ।
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा ॥ १४ ॥
गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ।
अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ॥ १५ ॥
मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः ।
नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेघकी गर्जना कूं सुनिके मेडुका बोलने लगे, जैसें गुरुजी के सन्ध्या वन्दनादि नियमके पहिले विद्यार्थी चुप बैठे रहें हैं जब गुरुजी नित्यनियम कर चुके हैं तब पाठ लेके पढें हैं। एमें कहवे तें ये बात जताई, कि-विद्यार्थी गुरुकी आज्ञासों पाठ लेय वाके पहिले चुपको बैठचो रहै ॥ ९ ॥

क्षुद्रनदी जो सूखी परी हीं सो वर्षा में अपने मार्गकूं छोडिके बहने लगीं जैसें इन्द्रियन के परवश होयवे वारे पुरुषकी देह द्रव्य और सम्पत् सब कुमार्ग में लगे हैं ॥ १० ॥

वर्षा में हरे २ घासन सों पृथिवी हरी होय गई, लाल २ बीरबहोटीन तें लालवर्णा वारी दीसबेलगी, और जहां तहां छत्रोना जो जामें तिन सों छायावारी होयरही है, एसी पृथिवी की शोभा होत भई जैसें मनुष्यनकी शोभा श्रीतें होय है ॥ ११ ॥

वर्षाके बीच में खेतनमें अन्न जो उपजे हैं तिन की सम्पत्ति सों खेत जे हैं ते किसानन कों तौ आनन्द देत भये, और दैव की गति कूं नहीं जानिबे वारे अन्न की भरती करन वारे धनीन कों सन्तापदेत भये, ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अबिभ्रदबिभरुः यथा हरिनिषेवयेति हरिसेवायां प्रवृत्ताहि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति तस्याः परमधर्मत्वात्परमसुखत्वाच्च तद्वदिति ॥ १३ ॥

कामाक्तं कामवासनायुक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यम् गुणैर्विषयैर्युज्यत इति सरित्सङ्गतिसाम्यम् ॥ १४ ॥

अधोक्षज एव चेतो येषां ते ॥ १५ ॥

असंस्कृता अक्षुण्णाः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यं कालेन व्याहता इति तृणाच्छादनसाम्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जलेति नैव्याख्यातं तत्र साधनावस्थायां परमधर्मत्वं प्रसिद्धमेव सुखरूपत्वं च—

"कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् ।
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु" ॥

इत्यनुसारेण साध्यावस्थायां तु परमसुखरूपत्वं प्रसिद्धमेवेति विवेचनीयम् ॥ १३ ॥

श्रीवृन्दावनेऽत्रावर्त्तमानस्यापि सिन्धोर्वर्णनं प्रावृट् स्वभाववर्णनात् किम्वा सिन्धुरिव सिन्धुः श्रीमथुरामण्डलपश्चिमसीमायां वर्त्तमानं मानसगङ्गाप्रभवकोटराख्यमहासरो ज्ञेयम् ॥१४॥

वर्षधाराभिरिति गिरिषु वृष्टेराधिक्यात् अभिभूयमानाः अभिभवचेष्टाविषयीक्रियमाणा अपि न विव्यथुः न विव्यथिरे न दुःखं प्रापुः किन्तु ते रज आद्यपगमात् अशोभन्तैवेत्यर्थः । व्यसनैः रोगादिविघ्नैः प्रारब्धस्यावश्यभोग्यत्वात् "त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः" इति न्यायाच्चाभिभूयमाना अपि न व्यथ्यन्ते प्रत्युताशोभन्तैव दुष्कर्मापगमादिना भगवत्स्मरणविशेषसिद्धेः टीकायामेवकारस्तदव्यथायां हेतुः ॥ १५ ॥

नाभ्यस्यमाना अनभ्यस्यमानाः कालहताः कालेन कलियुगादिना हताः श्रुतय इव एष एव पाठो बहुत्र तेषां व्याख्यादृष्ट्या केचित् कालेन चाहता इति पाठं कुर्वन्ति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रुचिरं रूपमिति "वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः" इत्यर्थ उक्तः ॥ १३—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जलस्थलौकस इति । जलौकसः स्थलौकसश्च ते सर्वे नवस्य नूतनस्य वारिणो निषेवया रुचिरं रूपमबिभ्रन् अबिभरुः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादार्षत्वाद्वाऽभ्यस्तलक्षणाजुसभावः यथा हृदयकमलस्थहरिनिषेवया रुचिरं रूपं बिभ्रति तद्वत् "वसति हृदि सनातने

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः" इति वचनार्थोऽत्र उक्तः अनेन हरिसेवया विना न सौम्यतेति सूचितम् ॥ १३ ॥

सरिद्भिरिति । सिन्धुः समुद्रः सरिद्भिः सङ्गतः वातोद्धूततरङ्गश्च चुक्षुभे सञ्चचाल यथा अपक्वयोगिनः अनिष्पन्नसमाधेः पुंसश्चित्तं विषयस्पृहायुक्तं गुणयुक् च गुणैर्विषयैर्युज्यत इति तथाभूतश्च सन् क्षुभ्यति तद्वत् कामासक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यं गुणयुगिति श्वसनोर्मिसरित्सङ्गसाम्यं चित्तचाञ्चल्यनिमित्तकामाञ्जनगुणयोगनिवर्त्तकभगवत्समाधिविपाकार्थं यतितव्यमिति सूचितम् ॥ १४ ॥

गिरय इति । वर्षधाराभिरभिहन्यमाना अपि गिरयो न विव्यथुः यथा अधोक्षज एव चेतांसि येषां ते व्यसनैराध्यात्मिकादितापैः पीड्यमाना अपि न व्यथन्ति तद्वद्भगवद्भक्तिरेव तापत्रयविघातिनीत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

मार्गा इति । तृणैश्छन्ना असंस्कृता अक्षुण्णाः वर्षासु पथिकानां प्रायशो गमनाभावादिति भावः । सन्दिग्धाः सन्देहजनका बभूवुः यथा श्रुतयो वेदाः द्विजैर्नाभ्यस्यमानाःअनावर्त्यमाना इत्यसंस्कृतं साम्यं यतः नाभ्यस्यमानाः अत एव कालेन केनचित्कालेन आहता विस्मृताश्च भवन्ति कालेन चाहता इति तृणाच्छादनसाम्यम् अनेनाधीतानां वेदानामावृत्तिं कुर्वतैव स्थेयमन्यथा तु प्रत्यवाय इति सूचितम् तथा च स्मर्यते—

> "आधीतमपि यद्वेदं नानुपालयति द्विजः ।
> स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जलौकसः पातालवासिनः स्थलौकसः भूलोकवासिनः किञ्च सर्वे अन्तरिक्षादिलोकवासिनः सर्वेषां संसारदुःखं निवारयन्तीति वारिस्थानं नवं निर्दोषं वारि तस्य नितरां सेवयाऽभ्यासलक्षणया रुचिरं निर्दोषं रूपमबिभ्रन् बिभ्रति कथङ्कारं जातया यथा यथावद्धरिनिषेवया जातया ॥ १३ ॥

अपक्वयोगिनः अपक्वः परिपाकमप्राप्तः योगोऽस्यास्तीत्यपक्वयोगी तस्य गुणयुक् रजोगुणयुक् यद्वा गुणेषु विषयेषु युक्त इति अत एव कामार्त्तम् ॥ १४ ॥

न विव्यथुः न विलीना बभूवुः, कुतः ? गिरयः गिरयो-ऽद्रिणा समर्थत्वाद्यथाभावमात्रे निदर्शनं न तु बुद्धिमत्त्वबुद्धिमत्त्वविवक्षायाम् अनेन सर्वसहनशक्तिर्हरिभक्तानामेवेति दर्शितम् ॥ १५ ॥

असंश्रिता जनैरनाक्रान्ताः अनेन सच्छास्त्रं निरन्तरमभ्यसनीयं ज्ञानोत्पत्तये इति व्यतिरेकनिदर्शनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवम् ऋतुन्यायेन वर्षाणामुक्त्वा मासन्यायेन द्वादशधा धर्मानाह-जलस्थलौकस इति द्वादशभिः । मासा हि निमित्तं धर्मिणोऽत्र प्रधानं गुणा वाच्याः—

> जीवा नद्यः पर्वताश्च मार्गाः कामिन्य एव च ।
> विद्यावान् चन्द्रमा बर्हीं भक्ता वा तापसास्तथा ॥
> गृहिणो वैदिका मार्गा राजानश्चेति कीर्त्तिताः ।
> त्रिविधाः सर्व एवैते मासभोग्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
> सर्वेऽप्येते वृष्टिकाले सुखं दुःखं च लेभिरे ।
> पुष्टिमार्गस्थिताः सर्वे सुखं प्रापुर्न चापरे ॥

तत्र क्रमेण सुखदुःखे निरूपयन्नादौ भगवदीयेयं प्रावृडिति ज्ञापयितुं सर्वेषामेव प्राणिनां सुखजनिका जातेत्याह-जलस्थलौकस इति । जलं वा स्थलं वा ओको येषां भूचरा जलचराश्च राजसास्तामसाश्च सात्त्विकास्तु अनुक्तसिद्धाः सुखिनः दृष्टान्तार्थं भिन्नतया स्थापिताः सर्वे एव नववारिसेवया रुचिरं मनोहरं रूपम् अबिभ्रन् दोषादपि रूपवैलक्षण्यं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह-यथा हरिनिषेवया भगवत्सेवया चतुर्भुजादिरूपं प्राप्नोति तेजोविशेषं वा हरिपदेन तदानीमेव गजेन्द्रस्य रूपान्तरसम्पत्तिः स्पष्टार्थं ज्ञापितेति प्रदर्शितम् ॥ १३ ॥

अभिमानीतु महान् मोहं प्राप्नोतीति समुद्रं निरूपयति-सरितो हि तस्य स्त्रियः सर्वाभिरेव ताभिः सङ्गतः सिन्धुः समुद्रः चुक्षुभे क्षोभं प्राप्तवान् वर्षाकालो हि कामिनां क्षोभकः सुतरां स्त्रीसङ्गिनां किञ्च,श्वसनेन कृतोर्मिमांश्च जातः तरङ्गाश्च गर्भस्थानीयाः वायुश्च रजोगुणः एवं तस्यानर्थो निरूपितः महतः कथमनर्थ इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—अपक्वयोगिन इति । न पक्वो योगः फलपर्यवसायी यस्य चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः स चेत् पक्वो भवेत् कुर्यात् चित्तवृत्तिनिरोधम् अपक्वत्वान्निरोधो जात इव प्रतिभाति परीक्षायां न सङ्गच्छते तदाह—कामाक्तमिति । स्वभावतो गुणयुक् गुणसम्बन्धी स चेत् कामेनाक्तो भवेत् विषयसम्बन्धी भवेत् तदा क्षोभं प्राप्नुयात् कामलक्षणदोषयुक्तं वा गुणयुक् विषयसम्बन्धी अतः स्वभावदोषस्याऽनिवृत्तत्वात् महानपि क्षुभ्यति तत्रापि ये पुनर्महान्तो दृष्टा (ढा) स्तथा भगवन्निष्ठाः न तु ज्ञानिन इव सर्वसमाः समुद्रविलक्षणाः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षाकृतोपद्रवमाह—गिरय इति । निरन्तरं वर्षधाराभिः हन्यमाना अपि गिरयो न विव्यथुः व्यथां न प्राप्तवन्तः यतस्तेऽन्तःसाराः हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—अभिभूयमाना व्यसनैरिति । यथा व्यसनैः दस्य्वादिभिरापद्भिर्वाऽभिभूयमाना वशीक्रियमाणा अध्यधोक्षजचेतसः इन्द्रियातीते भगवति स्थापितचित्ताः न क्षोभं प्राप्नुवन्ति तथा तदा कन्दरादिष्वन्तर्भगवानस्तीति तत्र वृष्टिधारास्पर्शनिवारकत्वं स्वस्य सम्पद्यत इति तदानन्देन च पूर्णा धाराकठिनस्पर्शमपि सुखत्वेन मानयामासुर्जलद इवातपस्पर्शमित्यर्थः । अधोक्षजपदेनान्याविषयत्वोक्त्या रहःशयनं सूच्यते यत्र जडाः कठिना अप्येतादृशास्तत्र चेतना किमु वाच्या इति भावः । समुद्रस्तूद्धृतस्नानादिरित्यसारः ॥ १५ ॥

एवं राजसीं सात्त्विकीं व्यवस्थामुक्त्वा तामसीमाह—मार्गा बभूवुरिति । सर्व एव मार्गाः सन्दिग्धा जाताः यतस्तृणैराच्छन्नाः युक्तश्चायमर्थः प्रत्यक्षत एव सन्देहदर्शनात् पूर्वं ये तेन मार्गेण सञ्चरन्ति तान्प्रति सन्दिग्धा अन्येषान्तु ज्ञानमेव यतस्तृणैः छन्नाः तर्ह्यत्र मार्गप्रवृत्तिः कथमित्याशङ्क्याह,

लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ।
स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव ॥ १७ ॥
धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ।
व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥ १८ ॥
न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्ना राजितैर्घनैः ।
अहम्मत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ १९ ॥
मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः ।
गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाऽच्युतजनागमे ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

असंस्कृता इति संस्कारपर्यन्तं सन्देह एव संस्काराभावे तु मार्गस्य लोप एव, बहुधा दृष्टस्य कथं सन्देहजनकत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तेन वारयति—नाभ्यस्यमाना इति। यथा अनभ्यस्यमानाः श्रुतयः तैरेव द्विजैः पुनः स्मृताः सन्दिग्धा भवन्ति आम्नायः छन्दसां स्वाध्यायः तदभावे सन्देहः सहजस्तस्य कालेन महता कालेन हताश्च भवन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अबिभ्रन् अबिभरुः यथेति हरिसेवायां प्रवृत्ता अपि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति तस्याः परमधर्मत्वात् परमसुखदत्वाच्च तद्वदित्युपादेया ॥ १३ ॥

सिन्धुर्नदीविशेषः पाश्चात्यः विशेषणस्य पुंस्त्वमार्षं कामाक्तं कामवासनायुक्तम् इति श्वसनोर्मिसाम्यं गुणैर्विषयैर्युज्यते इति सरित् सङ्गतिसाम्यमिति ज्ञेया ॥ १४ ॥

न विव्यथुर्न विव्यथिरे प्रत्युत रेजे आधुपगमादशोभन्तेत्यर्थः । व्यसनैराध्यात्मिकादिभिस्तापैरधोक्षजचेतस्त्वादेव न व्यथन्ते "तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः" इति भगवदुक्तेः प्रत्युत दैन्यवृद्ध्या गर्वासूयादिमालिन्यरहिता एव भवन्तीति साङ्गरूपोद्या ॥ १५ ॥

नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यं कालहता इति तृणाच्छादनसाम्यम् अत एव मार्गाः श्रुतयश्च सन्दिग्धा इतीयं षट्साम्या ज्ञेया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नववारिनिषेवया सर्वं रुचिरं रूपमबिभ्रन् हरिभक्त्या यथा सर्वे वर्णाः आश्रमिणश्च रुचिरं रूपं बिभ्रन्ति तद्वदित्यन्वयः ॥ १३ ॥

कामेन विषयसङ्कल्पेनाक्तं गुणैर्विषयैर्युज्यते इति गुणयुक् चित्तं यथा क्षुभ्यति तद्वत् ॥ १४ ॥

व्यसनैस्त्रिभिराध्यात्मिकादितापैरधोक्षजचेतसो भगवद्ध्याननिष्ठा न व्यथन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

जल और स्थल वासी सगरे प्राणी नवीन जल को सेवन करि कें रुचिर रूप को धारण करत भये जैसें श्रीहरि की निरन्तर सेवा करिवे तें तिलक माला धारण करि कें जनन को रुचिर रूप होय जाय है, ऐसे कहिवेतें ये बात जनाई, कि—हरि सेवा के विना पुरुष कों सौन्दर्यता नहीं प्राप्त होयहै, और जब तक सौन्दर्यता नहीं तब तक चाहे जैसो सुरूप वारो होय परञ्च रुचिर नहीं लगे है ॥ १३ ॥

बढी भई नदीन के मिलबे तें श्वासलेनवारो और ऊर्मि (तरङ्गन) वारो समुद्र क्षोभ कों प्राप्त होत भयो, जैसें अपरिपक्वयोगी को कामासक्त चित्त गुणन (विषयन) को योग पाय के क्षोभ को प्राप्त होय है ॥ १४ ॥

वर्षा ऋतु में वर्षा की धारान सों ताडित होय कें भी पर्वत व्यथा को नहीं प्राप्त होत भये, जैसें हरि में चित्त जिनको लग्यो ऐसे वैष्णव जन संसार के अनेक प्रकार के दुःखन को पाय कें भी दुःखित नहीं होवें हैं ॥ १५ ॥

जिन मार्गन में सों जायबो आयबो बन्द होय गयो ऐसे मार्ग तृणन सों ढांकि के सन्देह करवे के योग्य होय गये हैं, जैसें ब्राह्मणन कों वेद पढिकें फिर अभ्यास छोड देवे तें कछु काल पीछे पाठ में सन्देह होयवे लगेहै ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः ॥ १७ ॥

निर्गुणं ज्यारहितमपि गुणिनि गर्जितशब्दवति अभात् अशोभत गुणव्यतिकरात्मके व्यक्ते प्रपञ्चेऽगुणवान्निर्गुणः पुरुषो यथेति ॥ १८ ॥

स्वभासा भासितयाऽहम्मत्यापि स्वचैतन्येनैव प्रकाशितेन

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहङ्कारेण छन्नो जीवो यथा ब्रह्मा अहं विद्वान् दाता वेत्ता शूर इति स्वप्रतीत्यैवारोपितया इति ॥ १९ ॥

मेघागमेनोत्सवो येषामतो हृष्टाः ॥ २० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गुणिषु वैदग्ध्यादिविविधगुणयुक्तेष्वपि ॥ १७ ॥

अगुणवान् मायागुणातीतोपि पुरुषः ॥ १८ ॥

क्षीणया तुषारमय्या ज्योत्स्नया राजितैः प्रकाशितैः सम्व-लितैश्च ॥ १९ ॥

मेघागम एव उत्सवो येषां ते अत एव हृष्टाः प्रत्यनन्दन् मेघगर्जितानन्तरमुच्चैर्नादादिकमकुर्वन् यथा वैष्णवगृहस्थाः समागतवैष्णवगीतानन्तरं नृत्यगीतादिकं कुर्वन्ति तथेत्यर्थः एवं चातका अपि ज्ञेया इति भावः ॥ २० ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गुणिनि शब्दगुणके निर्गुणः गुणत्रयरहितः ॥ १८ ॥

राजितैः प्रकाशितैः अहंमत्या स्वभासा भासितया स्वज्ञान-मूलेन देहात्माभिमानेन ॥ १९—२० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लोकबन्धुष्विति सर्वप्राणिजीवनभूतजलप्रदानेन महोपकर्तृ-त्वाल्लोकानां बन्धुषु मेघेषु विद्युतस्तडितश्चलं सौहृदं यासां तथाभूता बभूवुः अनियतदेशमल्पकालं च सङ्गं चक्रुरित्यर्थः अत्र स्थैर्यं न चक्रुरित्यपि दार्ष्टान्तिकान्वयि चलसौहृदाः सत्यः स्थैर्यं न चक्रुः यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः गुणिषु सौन्दर्यसौशी-ल्यादिगुणाश्रयेष्वपि निर्धनेषु पुरुषेषु चलसौहृदाः स्थैर्यं न कुर्वन्ति तद्वत् अनेन यत्नतः कामिनीनां सङ्गः परिहार्य इति सूचितं भवति ॥ १७ ॥

धनुरिति । गुणिनि शब्दगुणके वियत्याकाशे माहेन्द्रं धनुर्गुणं मौर्वीरहितमभाद्बभौ यथा गुणव्यतिकरे गुणत्रय-परिणामात्मके व्यक्ते देहे अगुणवान् गुणत्रयरहितः पुरुषो जीवो भाति तद्वत् वियद्धनुषोरिव देहात्मनोर्विलक्षणस्वरूपस्वभाव-त्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

नेति । उडुपश्चन्द्रः स्वज्योत्स्नया राजितैः प्रकाशितैर्घनैर्मेघैः छन्नो न रराज घनेभ्यो विलक्षणतया न रराजेत्यर्थः । यथा पुरुषः प्रत्यगात्मा स्वभासा स्वापृथक्सिद्धधर्मभूतज्ञानेन भासितया समुन्नतयाऽहंमत्या देहात्मभ्रान्त्या देहात् पृथक् प्रकाशते तद्वत् देहात्मभ्रान्तिरात्मस्वरूपाच्छादनहेतुरिति सापत्न्येन परिहार्ये-त्युक्तम् ॥ १९ ॥

मेघेति मेघागमे उत्सवो येषामतो हृष्टाः शिखण्डिनो मयूराः प्रत्यनन्दन् यथा गृहेषु तप्तास्त्रिभिस्तापैरिति शेषः । अत एव निर्विण्णा जनाः अच्युतभक्तानामागमने सति प्रतिनन्दन्ति तद्वत् तापत्रयतप्तैरवश्यमच्युतजनसङ्गतिः कार्येत्युक्तम् ॥ २० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चलसौहृदाश्चञ्चलस्वभावा विद्युतः लोकोपकारित्वाल्लोक-बन्धुषु मेघेषु स्थैर्यं स्थिरस्थितिं न चक्रुः नापुरित्यन्वयः कामिन्यः गुणिषु विविधेषु पुरुषेषु इव यथा स्थैर्यं न कुर्वन्ति तथा विद्युद्वच्चञ्चलभक्तिनं कर्त्तव्या किन्तु पूर्ववत्स्थिरा इति भावः । चलसौहृदाः चलस्नेहाः मानुषस्वभावो दर्शित इति वा ॥ १७ ॥

गुणिनि शब्दगुणोपेते नीलिमगुणयुक्ते वा वियति महे-न्द्रस्य विद्यमानं निर्गुणं ज्यारहितं धनुः अभात भाति कथ-मिव गुणव्यतिकरे जगत्सर्जने व्यक्ते प्रवृत्ते पुरुषो नारायणो यथा गुणवान् सत्त्वादिगुणैः प्रवर्त्तमानो भाति सृष्टेः पूर्वं निर्गुणः सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिशून्यः गुणवान् प्रशस्तज्ञानानन्दादि-गुणपूर्णो वा निर्गुणः देहरहितः गुणव्यतिकरे गुणवान् देह-वान् पुरुषो हिरण्यगर्भो यथेति वा ॥ १८ ॥

स्वया ज्योत्स्नया राजितैः सन्ध्यारागं प्राप्तैर्घनैश्छन्न उडुप-श्चन्द्रः न रराज स्वरूपाभिव्यक्तिं नाप स्वभासा स्वयम्प्रकाश-ज्ञानेन भासितयाऽभिव्यक्तया अहम्मत्याऽहङ्काराख्यया पुरुषः संसारी यथाऽभिव्यक्तस्वरूपो न भवति भगवत्प्रसादानुगृहीत-ज्ञानलक्षणप्रकाशेनाभिव्यक्तरूपः पुरुषः स्याद्यथा तथा शर-दादिलक्षणप्रकाशेन प्रकाशितमण्डलश्चन्द्र इति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

शिखण्डिनो मयूराः मेघानामागम एवोत्सवः तेन हृष्टाः रोमाञ्चत्वं प्राप्ताः कुटुम्बभरणादिना तप्ताः सज्जनदर्शनाभा-वाग्निना वा अत एव निर्विण्णाः विरक्ताः संसारहेयबुद्धि-युक्ताः ॥ २० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मेघागमे एवोत्सवो येषाम् अत एव हृष्टाः तान् मेघान् प्रत्य-नन्दयन् ॥ २० ॥ २१ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्षाकृता धर्मा उक्ताः पुनर्विपरीततया चतुर्द्धा निरूपयति, द्वितीये राजसाः प्रथमाः ततः सात्त्विकः ततः तामसः गुणातीतश्चेति तामसभावेन चतुर्द्धाऽग्रे निरूपयिष्यति तत्र स्त्रियो राजस्यो मुख्याः तासां तामस राज-सतामसो वा चेद्भर्त्ता तदाऽस्थिरता सात्त्विकत्वे तु न स्थैर्यं विद्युतामस्थैर्ये हेतुरनेनैवोच्यते लोकबन्धुषु लोकानां सर्वेषां बान्धवाः मेघाः यदि सर्वमेव जलं विद्युत्स्वेव प्रयच्छेयुः तदा विद्युतः स्थिरा भवेयुः ते तु लोकहितैषिण इति सर्वेभ्यो दाने तेषु चलसौहृदा जाताः सौहार्दं तत्प्रकाशकत्वं तत्र शोभा-जनकत्वं वा यत एताः कामिन्यः अतो लोकेषु कामिन्यः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परोपकारनियतेषु स्थिरतां न प्राप्नुवन्ति कामिनीपदात् कुलवधू-व्युदासः गुणश्चायमर्थः सर्वस्वे दत्ते किं वा भक्षयेयुरिति चेत्तत्राह गुणिष्वपीति । ते हि गुणवन्तः ततोऽप्यधिकं संपादयिष्यन्ति तथापि प्रत्यक्ष एव पर्यवसितमतित्वात् न स्थैर्यं चक्रुः मेघा अपि गर्जनेन गुणवन्तः ॥ १७ ॥

विजातीया अपि विजातीयेषु शोभामाप्नुवन्तीति प्रावृट्कृतधर्ममाह—धनुरिति । वियत्याकाशे माहेन्द्रं धनुर्निर्गुणमपि गुणिष्वपि विद्यावत्स्वपि वियत्यभात् प्रकाशं प्राप्तवत् "महेन्द्रोऽपि वृत्रवधात् महान्वा अयममृधो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्" इति श्रुतेः । भगवत्सम्बन्धो महेन्द्रे निरूपितः तस्य सम्बन्धात् निर्गुणमपि सगुणं शोभां प्राप्नोति तथा भगवदीयोऽपि सर्वत्र शोभां प्राप्स्यतीति फलितं जीवास्तु त्रिविधाः स्वभावतो भगवद्गुणवन्तः दोषवन्तः उभयरहिताश्च तत्र देवाः गुणवन्तः दैत्या दोषवन्तः मानुषास्तूभयरहिताः तेऽपि भगवत्कृपया देवा इव गुणवन्तो भवन्ति तदभावेपि कर्मणा व्यक्ते गुणव्यतिकरे संसारे त्रिगुणयुक्ते अगुणवानपि पुरुषः योनिबीजवर्णधर्मान् प्राप्य भासते अगुणत्वात् गुणातीतो वा भगवत्सेवकः भगवद्धर्मान् दृष्टान्तीकुर्वतेन्द्रधनुषो माहात्म्यं निरूपितम् । भगवदीयैव सम्पत्तिर्गुणं भगवदीयं प्रकटीकरोतीति पुरुष इति गुणातिरिक्तत्वख्यापनाय प्रकृतिस्तु गुणमय्येव ॥ १८ ॥

गुणेष्ववशिष्टं चन्द्रमाह—न रराजेति । उडुपः क्षुद्रपोषको नक्षत्राधिपतिः स्वज्योत्स्नयैवाभासितैरपि घनैः न रराज तत्र भगवदीयव्यतिरिक्तं पुरुषं साहङ्कारं दृष्टान्तीकरोति—अहम्मत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथेति । अहम्मतिरहङ्कारः अहमिति वा बुद्धिः साऽपि स्वभासा आत्मभासैव भासिता तथापि तया पुरुषो न शोभते ॥ १९ ॥

एवं त्रिविधानुक्त्वा ये केवलं भगवदीयाः यथा मेघोत्सवाभिकाङ्क्षिणो बर्हिणः ते सुखिनो भवन्तीति वर्षाकृतं तेषु सुखमाह—मेघागमोत्सवानिति । मेघानामागमे य उत्सवः स येषां सस्यवृक्षलतादीनां तान् दृष्ट्वा मेघोत्सवान् वा वृष्टिविद्युदादीन् शिखण्डिनो मयूराः प्रत्यनन्दन् भगवता विचित्रिताः कृता एव भगवदीयोत्सवं मन्यन्त इति एतन्निरूपणं यदर्थं तदाह—गृहेषु-तप्ता इति । गृहेषु स्थिताः गृहादिचिन्तया तप्ताः दुःसङ्गैः रसादिन्द्रियैश्च अत एव गृहा बहुविधा उक्ताः तथाभूता अपि यदा निर्विषयाः तापेनैव वा निर्विषयाः अच्युतजनाः जितेन्द्रियाः परमहंसाः त्रिदण्डिनो भगवज्जनाः ते हि परिभ्रमन्तो वर्षासु गृहस्थस्य गृहे गच्छन्ति तदा तेषां समागमो भवति तेषु समागतेषु ये निर्विषयाः ते प्रतिनन्दनं कुर्वन्ति नत्वनिर्विषयाः अतः प्रावृट् सर्वेषामेव तप्तानां सुखदायिनी ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः गुणिषु पुरुषेषु वैदग्ध्यादिगुणवत्स्वपीति ज्ञेयैव ॥ १७ ॥

निर्गुणं ज्यारहितं गुणिनि गर्जितशब्दवति व्यक्ते प्रपञ्चे गुणव्यतिकरात्मके गुणवान् मायागुणातीतः पुरुषो भगवान् भाति विविधलीलाभिरिति भक्तैरुपादेयः ॥ १८ ॥

उडुपतिश्चन्द्रः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैस्तुषारमयैः कुहेलिकाख्यैर्मेघैश्छन्न आच्छन्नत्वाभावेऽप्याच्छन्नत्वेन प्रतीतो न रराज स्वभासा स्वीयगुणमयच्छविरूपया अहंमत्या आविद्यया स्वशक्त्या कीदृश्या भासितया स्वेनैव प्रकाशितया पुरुषः परमेश्वरो यथा घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कमितिवत् छन्नत्वेन प्रतीति इत्यर्थः । ज्ञानिभिरियमुपादेया ॥ १९ ॥

मेघागमेनोत्सवो येषां ते प्रत्यनन्दन् मेघसमूहगर्जिताद्यनन्तरमुच्चैरानन्दादिकमकुर्वन् यथा वैष्णवगृहस्थाः समागतवैष्णवप्रेमानन्दगीतानन्तरमानन्दगीतनृत्यादिकं कुर्वन्तीति । वैष्णवानामुपादेया ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्गुणं ज्यारहितमपि गुणिनि शब्दगुणयुक्ते अभावशोभत यथा गुणव्यतिकरे प्रकृतिगुणपरिणामात्मके व्यक्ते देहे अगुणवान् प्राकृतगुणरहितः पुरुषो ज्ञातरवो जीवो भाति तद्वत् ॥ १८ ॥

स्वभासा धर्मभूतेन ज्ञानेनैव भासितया स्थूलोऽस्मि कृशोऽस्मीत्यादिरूपया ऽहम्मत्या यथा पुरुषो अनात्मको जीवो न राजते तद्वत् ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

लोकन के हितकारी जो मेघ हैं तिनमें बीजुरी स्थिरता नहीं करत भई कबहूं काऊ बादर में चमके हैं कबहूं काहू में जाय चमके हैं, जैसे चलायमान सौहृदवारी व्यभिचारिणी स्त्री एक गुणी पुरुष के समीप स्थिर होके नहीं रहै है ॥ १७ ॥

वर्षाऋतु में गर्जना के शब्द रूप गुणवारे आकाश में बिना प्रत्यञ्चा को इन्द्र को धनुष शोभा पावत भयो, जैसे गुणत्रय परिणामात्मक या प्रकट जगत् में, प्राकृत गुणरहित पुरुष ईश्वर शोभा पावे है ॥ १८ ॥

अपनी चांदिनी से शोभा पावनवारे मेघन सों ढँक्यो भयो चन्द्रमा शोभा नहीं पावत भयो, जैसे पुरुष के अस्मृत ज्ञान से होयवेवारी जो देहमें अहंबुद्धि अर्थात् देह में आत्मबुद्धि तासों पुरुष शोभा नहीं पावे है, तात्पर्य ये है कि जब देहमें आत्माभिमान होय जाय है तब आत्मस्वरूप ढँकि जाय है, और देहै को आत्मा मानन लगे है ॥ १९ ॥

मेघ के आगमनरूप उत्सव सों हर्षित होयके मोर आनन्द पावत भये, जैसे गृह के तापन सों तप्त होय के निर्वेद (वैराग्य) पाय के रहवेवारे विवेकी जन कोई हरि भक्त साधुजन के आवबे ते सुख पावें हैं ॥ २० ॥

पीत्वाऽपः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्त्तयः ।
प्राक् क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥ २१ ॥
सरस्स्वशान्तरोधस्सु न्यूषुरङ्गापि सारसाः ।
गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥ २२ ॥
जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ।
पाषण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥ २३ ॥
व्यमुञ्चन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः ।
यथाऽऽशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नानात्ममूर्त्तयः अनेकरूपदेहाः ॥ २१ ॥

अशान्तानि पङ्ककण्टकादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्यूषुर्नितरामावसन् सारसाश्चक्रवाकाः अशान्तानि अनारतयनुपरतानि वा कृत्यानि येषु तेष्वपि गृहेषु ॥ २२ ॥

ईश्वरे इन्द्रे ॥ २३ ॥

नुन्नाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विश्पतयो राजानः वणिजापतयो वा द्विजेरिताः पुरोहितैरुक्ताः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तपसा व्रतादिना क्षामाः कृशाङ्गाः श्रान्ताश्च निर्विण्णाः एवं श्लेषेण पादपानामप्यूह्यम् ॥ २१ ॥

अशान्तानि तरङ्गातिशयेन मुहुः पतन्ति रोधांसि येषु सारसाः स्वनाम्नैव ख्याताः पुष्कराह्वयाः आख्या अविवेकिजनाः तत्रापि दुराशयाः गृहमेव सर्वार्थप्रदमिति दुष्टाभिप्रायाः अत एव यथा नितरां वसन्तीति निशब्दार्थः अत एव आश्चर्येण खेदेन वा अङ्ग ! हे राजन्निति ॥ २२ ॥

ईश्वर इत्यनिवृष्ट्या स्वैरताभिप्रायेण तदंशेनैव तस्य पाषण्डस्थानीयता ॥ २३ ॥

व पुनः अनवच्छिन्नवर्षानन्तरम् अथेति पाठे स एवार्थः भूतेभ्यः काले काले योग्यं योग्यं कालं प्राप्य अमृतं जलं ददुरिति वर्षान्ते जलस्योपादेयत्वादमृतशब्दन्यासः एवं विशब्दो विशिष्टार्थो ज्ञेयः द्विजैः प्रेरिता विश्पतय इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कामानुसेवया परस्त्रीसेवया ॥ २१ ॥

अशान्तरोधस्सु सलिलाकुलतीरेषु अशान्ततोयेष्विति वा पाठः ॥ २२ ॥

वेदमार्गाः वर्णाश्रमधर्माः ॥ २३ ॥

प्रेरिताः विशो वैश्याः तेषां पतयः दासदासीजनाध्यक्षाः ॥२४॥२५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पीत्वेति । पादपाः वृक्षाः पद्भिर्मूलैः अपो जलानि पीत्वा नानात्ममूर्त्तयः नानाविधा आत्मनां मूर्त्तयः शाखापल्लवपुष्पफलादिरूपाः येषां तथाभूता बभूवुः यथा प्राक् काम्यतपःफलरूपकामानुसेवातः प्राक् तपश्चर्यादशायां तपसा श्रान्ताः क्षामाः कृशाश्च जनाः कामानुसेवया नानात्ममूर्त्तयो भवन्ति कलत्रपुत्रपौत्रादिपरिजनरूपेणेति तद्वत् अनेन काम्यतपसः शरीरावयवपरिकरादिपुष्टिफलकत्वमात्रं सूचितं यद्वा फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनात्मकतपश्चर्यादशायां तपसा श्रान्ताः कृशाश्च तत्फलानुभवात्मकमुक्तिदशायां काम्यन्त इति कामाः भगवतः कल्याणगुणास्तेषामनुसेवया "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या नानात्ममूर्त्तिमन्तो भवन्ति तद्वत् अनेन भगवदाराधनात्मकतपसः स्वेच्छानुरूपाप्राकृतानेकशरीरपरिग्रहेण भगवता भोगसाम्यसाधनत्वमुक्तम् ॥ २१ ॥

सरस्स्विति । अङ्ग हे राजन् ! अशान्तान्यनिर्मलानि कलुषितानीति यावत् तानि तोयानि येषु तथाभूतेष्वपि सरस्सु सारसाः चक्रवाकाः गोनर्दकाख्यपक्षिविशेषा वा न्यूषुः नितरामुषितवन्तः अशान्तरोधस्सु इति पाठे अशान्तानि सलिलाकुलानि पङ्ककण्टकादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि सरस्सु इत्यर्थः । अशान्तान्यनुपरतानि कृत्यानि येषु तेष्वपि गृहेषु दुराशयाः वैषयिकसुखाभासलेशलिप्सवो ग्राम्याः पामरा इव ते यथा निवसन्ति तद्वत् अनेन ग्राम्याणां विषया दुःखप्रचुरा अल्पसुखाश्चेत्युक्तं भवति ॥२२॥

जलौघैरिति ईश्वरे पर्जन्ये वर्षति सति जलपूरैरुत्कटैः सेतवो जलनिरोधार्थं मृत्पाषाणादिनिर्मिताः निरभिद्यन्त त्रुटिताः बभूवुः यथा कलौ युगे प्रवृत्ते सति पाषण्डानां वेदबाह्यानामसद्वादैर्वेदमार्गा वर्णाश्रमधर्मा निर्भिद्यन्ते तद्वदनेन पाषण्डवादानामश्रोतव्यत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

व्यमुञ्चन्निति । वायुना नुन्नाः प्रेरिताः सन्तो घना मेघा भूतेभ्योऽमृतवज्जीवनहेतु जलं व्यमुञ्चन् यथा द्विजैः पुरोहितादिभिरीरिताः प्रेरिताः विश्पतयो जनाध्यक्षा राजानः उचितकालेष्वाशिषः कामानर्थिभ्यो विमुञ्चन्ति तद्वत् राजभिरेवं भवितव्यमित्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पद्भिर्मूलैः फलैः पुष्पैः नम्रात्ममूर्तयः शाखोपशाखाभिर्नतस्वरूपाः प्राग् ग्रीष्मे तपसा तपोमासोर्जिततापेन क्षामाः कृशाः यथा कामानामनुसेवया जातेन श्रमेण श्रान्ताः इन्द्रियदौर्बल्यमाप्ताः प्राक्कुटुम्बव्यवस्थायां क्षामाः पादेन ग्रासेन आत्मानं पान्ति रक्षन्तीति पादपाः तपस्विनः गतिसाधनत्वात् पद्भिः शास्त्रैः अपः पुरुषार्थावाप्तिहेतुत्वात् ज्ञानरसान् पीत्वा स्वाधनमावरुद्धा वशीकृतात्मनः परात्मानो मूर्तिर्विग्रहविशेषो यैस्ते तथेति भावः। यद्वा, प्राक् क्षामाः वनिताद्यभावेन तपसा कामाग्नितापेन श्रान्ता जनाः कामानुसेवया पश्चादेव वनितादिलाभेन निरन्तरकामभोगेन पुत्रतत्पुत्रपुष्पफलादिना नम्रात्ममूर्त्तयः परायणानिजशरीरा यथा भवन्ति तथेति ॥ २१ ॥

अङ्ग हे परीक्षित् ! सारसाश्चक्रवाकाः अशान्तानि जलैः पूर्णानि रोधांसि तीराणि येषां तानि तथा तेषु सरस्स्वपि ऊषुर्हि जलप्रवाहाभिभूततीरवासस्याशक्यत्वेपि तत्रैवोषुरित्यर्थः दुराशयाः ग्राम्याः प्राकृतजनाः अशान्तकृत्येषु अनुपरतकर्तव्येषु गृहेष्विव यथा वसन्ति अनेन नित्यसंसारिस्वभावो दर्शितः ॥ २२ ॥

पाषण्डादिमतज्ञानं नरकसाधकमिति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

वायुभिर्नुन्नाः प्रेरिताः अमृतं जलं द्विजैरीरिताः प्रेरिताः विट्पतयो राजानः विशः प्रजा उद्दिश्य काले काले कालगुणं ज्ञात्वा अमृतं हेम विमुञ्चन्ति प्रयच्छन्ति—

"अमृतं व्योम्नि देवान्ने यज्ञशेषे रसायने ।
अयाचिते जले दुग्धे मोक्षेऽन्ने हेम्नि गोरसे" ॥

इत्यादयः। यद्वा, षष्ठमंश इति ब्राह्मणोक्तं विशो वैश्या विट्पतिभ्यो राजभ्यः यथाकालममृताङ्कुरात्मकं धनं ददतीति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सारसाः पुष्कराह्वयाः अशान्तानि तरङ्गातिशयेन मुहुः पतन्ति रोधांसि येषु द्विजैः प्रेरिता विश्वत इत्यन्वयः ॥ २२—३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमाह—पीत्वाप इति । पादपाः सर्वे वृक्षाः तामसेषु सात्त्विकाः नाना आत्ममूर्त्तिर्येषां तादृशा जाताः पानमप्रत्यक्षसिद्धमिति पद्भिरित्युक्तं पादपशब्दो रूढो वा भवेदिति तेषां नीरस्यैव जीवनत्वेन पदयोरेव तत्पानसाधनत्वेन स्वच्छायैवोग्रतापशीतादिभ्यः स्वपादान् पान्तीति वा तथा नानामूर्त्तयस्तु स्वभावत एव भवन्ति वृक्षाणामनियतरूपस्योक्तत्वात् तन्निराकरणार्थमात्मपदं यस्य ग्रीष्मर्त्तौ या मूर्त्तिः स्थिता ततो विलक्षणा नानामूर्त्तिर्जातेति एतदपि निरूपणं यदर्थं तदाह—प्राक् क्षामाः दुर्बलास्तपसा न केवलं देहदौर्बल्यमपितु तपसा श्रान्ताः इन्द्रियशक्तिरपि कुण्ठिता भवति ते यदा तपःफलरूपं काममनुसेवन्ते तदा अत्यन्तं नानात्ममूर्त्तयो भवन्ति ते वर्षास्वेव पुष्टा भवन्तीति प्रकृते निरूपितम् अन्यदा शोषकबाहुल्यान्न शीघ्रमुपचयः ॥ २१ ॥

तत्र राजसानामाह—सरस्स्विति । सारसा हि सरस्येव रसवन्तः तानि वर्षाकाले पूरितानि भवन्ति उपरि बहुदूरं जलं गच्छति ततश्च यत्र नीडं कृत्वा स्थिता कूले तत्कूलं जलेन प्लावितं भवति तदुपरि कृते तदपि कदाचित् कूलं पतति एवमनेकविधदोषदुष्टेष्वपि सरस्सु सारसाः तद्रसाविष्टाः न्यूषुः समीपसप्तमी विशेषणवशादशान्तरोधसि तिष्ठन्तीति गम्यते एतद्यदर्थमुक्तं तदाह, गृहेष्विति । न शान्तं कदाचिदपि कर्त्तव्यं येषु न ह्यामरणं गृहचिन्ता कदाप्यपगच्छति तेऽपि ग्राम्याः ग्रामएवोत्पन्ना रता इन्द्रियग्रामपोषका वा तादृशा अपि दुराशयाः अन्तःकरणदोषयुक्ता अपि बहिर्निर्गतानां खेदेन भगवत्स्मरणं तीर्थदर्शनं सत्सङ्गो वा भवेत् क्रियाऽव्यापृतौ चिन्ताभासो वा वर्षासु तु सर्वाभावः ॥ २२ ॥

एवं राजसानुक्त्वा तामसानाह—जलौघैरिति । जलसमूहैः सेतवो निरभिद्यन्त भिन्नाः जाताः तत्र च प्रतीकारो न शक्यः ईश्वरे वर्षति पर्जन्य ईश्वरः स हि सर्वसुखार्थं वर्षति ततोऽशक्यप्रतीकारात् सेतवोऽपि भिन्ना एव एतदपि यदर्थं तदाह—पाषण्डिनामसद्वादैरिति । कलौ बुद्धावतारे भगवति तेन प्रवर्द्धिताः पाषण्डाः तेषामसद्वादैः कुयुक्तिभिः सर्व एव वेदमार्गाः कर्मज्ञानभक्त्युपासनादिप्रतिपादकाः निरभिद्यन्त कलौ तेषां प्रयोजनाभावात् ॥ २३ ॥

गुणातीतस्थानीयमाह—व्यमुञ्चन्निति । वायुभिः प्रेरिताः घनाः भूतेभ्यः अमृतं हस्तादिजलं मेघादिजलं वा अन्यत्तु जलं गच्छति मेघादि जलं वध्यत इति दृष्टान्ते कालपर्वाप्तया यदा यत्र जलमपेक्षितं तत्रैव तदैव वृष्टिरिति ज्ञाप्यते भूतेभ्य इति चतुर्थी एतदपि यदर्थं तदाह—यथेति । विट्पतयो देशाधिपतयो ब्राह्मणैः प्रेरिता आशिषो धनादिकं प्रयच्छन्ति पुरोहितप्रेरिता हि ते दीनेभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छन्ति वर्षासु दीनानां स्वतः कार्यसामर्थ्याभावात् यस्तु वर्षासु दाता स दातेति ब्राह्मणप्रेरणा प्रकृतोपयोगिनी ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नानाविधा आत्मनः स्वस्य मूर्तयोऽङ्कुरपत्रपल्लवपुष्पफलाद्या येषां ते पक्षे नाना आत्मानः पानभोजनरमणादिनानाविलासवन्त आत्मनो मूर्तयो देहा येषां ते निष्कामाणामियं हेया ॥ २१ ॥

अशान्तानि पङ्कपटकभङ्गुरत्वादिदोषयुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्यूषुर्नितरामेवाऽऽसन् इयं हेयैव ॥ २२ ॥

ईश्वरे ईश्वरत्वाभिमानवशादतिवर्षोपद्रवं कुर्वति सति इन्द्रे इति कलिसाम्यमियं हेया ॥ २३ ॥

नुन्नाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विट्पतयो राजानो वणिजां पतयो वा द्विजैर्विप्रैरीरिताः प्रेरिता इति राजभिक्षेयं हेया ॥ २४ ॥

एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्कखर्जूरजम्बुमत् ।
गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरिः ॥ २५ ॥
धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ।
ययुर्भगवताऽऽहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥ २६ ॥
वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ।
जलधारागिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः ॥ २७ ॥
क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।
निर्विश्य भगवान्रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्भिर्मूर्तैः नाना अनेकविधा आत्मनां शाखापत्रपुष्पादिरूपा मूर्तयो येषां ते तथाभूताः ॥ २१ ॥

सारसाः जलजीविनः पक्षिविशेषाः अशान्तानि अस्थिराणि पङ्ककण्टकादियुक्ततया क्लेशावहानि वा रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्यूषुः नितरामेवावसन् दुराशयाः दुष्टाभिप्रायाः शिश्नोदरतृषः अशान्तकृत्येषु अस्थिरफलबहुक्लेशोदर्ककृत्येषु गृहेषु यथा निवसन्ति तद्वत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

नुन्नाः प्रेरिताः यथा विशां प्रजानां पतयः आशिषः कामान् अर्थिभ्यो विमुञ्चन्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वृक्ष अपनी जड़न सो जल पीके हरे २ लाल २ पत्तान सों शोभित होत भये, जैसे पहिले तपस्या सो थके भये दुर्बल होयके पीछैं भोगन कों भोगिवेतें हृष्ट पुष्ट और अनेक वाल बखान वारे होय जाय हैं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! कीच काटेन सों नहीं हैं स्वच्छ किनारे जिनके ऐसे तलावन में सारस पक्षी वास करत भये, कबहूं कामन सों छुटकारो नाय जिनमें ऐसे घरन में दुराशा सों विषयी जन जैसें वास करें हैं ॥ २२ ॥

खूब मेघ की वर्षा होयवे पै जलके प्रवाहन सों खेतन की मेड़ (मर्यादा) टूट जात भई, जैसे कलियुग में पाखंडियों के खोटे वादन सों वेद के मार्ग टूट जाय हैं ॥ २३ ॥

पवन की टक्कर लगिवे ते मेघ अमृत (जल) की वर्षा करत भये, जैसे पुरोहित ब्राह्मन की प्रेरणा (करवे) से धनीजन समय २ पै याचकन के मनोरथन कों देवे हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रावृषि कृतां क्रीडां वर्णयति—एवं वनमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वनौकसः पुलिन्द्यः प्रमुदिता भगवान् ददृशे तथा वनराजीर्मधुच्युतो मधुस्रवा ददृशे गिरेः सकाशाज्जलधाराश्च तासां नादानासन्ना निकटवर्तिनीर्गुहाश्च यद्वा वनौकसः प्रमुदिता आसन् तथा वनराजीर्वनराजयो वनपरम्परा मधुच्युत आसन् गिरेर्जलधारा आसन् तानेवंभूतानाददृशे सर्वतो ददर्श भगवान् तथा धाराणां नादान् गुहाश्चेति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं वर्षाकालं वर्णयित्वा तत्फलं तत्र श्रीभगवतः क्रीडाविशेषं वक्ष्यन्नादौ वनप्रवेशमाह—एवमिति । उक्तप्रकारेण यथा-यथाहं वर्णितवांस्तथा वर्णयित्वेत्यर्थः । तदनुसारेणैवाहमवर्णय-मिति भावः वृतः श्रीमुखशोभालोभेन ॥ २५ ॥

क्रीडामाह—धेनव इति षड्भिः । मन्दगामिन्योऽपि प्रीत्याऽऽहूताः प्रीत्यैव द्रुतं ययुश्चेत्यन्वयः प्रीतौ लिङ्गं स्नुतस्तना इति स्नुतस्तनीरिति पाठे स्नुतस्तन्यः इति प्रावृट्काले विशेषतो दुग्धादिसम्पत्त्या शोभाविशेषं तत्सङ्गोगादिसम्पत्तावपि मिथः प्रेमविशेषश्च क्रीडापरिकरत्वेन दर्शितः ॥ २६ ॥

वनौकसः पुलिन्द्यादीन् गुहानां दर्शने नादस्य हेतुता दूरवर्त्तिनीनामपि तृणादिभिराच्छन्नानामपि तासां प्रतिध्वन्युदयेनाभिव्यक्तेः ददृशे ददर्श ॥ २७ ॥

क्वचित् कस्मिंश्चित् कदाचिद्वा भगवानपीति अहो अस्या लीलायाः परममाधुर्यमिति भावः कन्दमूलयोर्वर्तुलदीर्घताभ्यां भेदो लोके प्रसिद्धः तयोः प्रावृषि कोमलत्वादिना उपादेयत्वात् फलतः प्राङ्निर्देशः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऊधः क्षीराधारस्थानम् ॥ २६ ॥

जलधारागिरेः निर्झरयुक्तगिरेः नादसहाना निर्झरनादेन सम्नादाः ॥ २७ ॥

क्रोडे मध्यभागे ॥ २८—३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं वर्षर्तुमनुवर्ण्याथ तदा कृतानि कानिचिद्भगवतश्चेष्टितानि वर्णयति—एवमित्यादिभिः सप्तभिः । इत्थं पक्वानि खर्जूरादिफलानि अस्मिन् सन्तीति तत्तत् तद्वर्षिष्ठं वृद्धं प्रभूतमिति यावत् वनं हरिः सबलदेवो गोपालैः सह रन्तुं प्राविशत् ॥ २५ ॥

भूयसा ऊधसः पयःकोशस्य भारेण मन्दगामिन्योऽपि धेनवो भगवता आहूताः स्नुतस्तन्यः सत्यो द्रुतमेव ययुः ॥ २६ ॥

वनौकःप्रभृतीन् ददृशे इत्यन्वयः प्रमुदिताः मधुच्युत इति च वनराजीरित्यस्य विशेषणं मधुच्युतः मधूनि स्रवन्त्यः प्रमुदिताः फलपुष्पसमृद्धिभिः मुदिताः इव स्थिताः प्रमुदिताः वनौकसः पुलिन्दीरिति वा गिरेः सकाशाज्जलधारास्तासां नादानासन्ना निकटवर्त्तिनीर्गुहाश्च ददृशुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

कदाचित्पर्जन्ये अभितो वर्षति सति वनस्पतिक्रोडे वृक्षमूले गुहायां वा प्रविशन् भगवान् कन्दानि मूलानि फलान्येवाशनं यस्य तथाभूतो रेमे ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वर्षिष्ठं प्रभूतवर्षोपेतम् ॥ २५ ॥

स्नुतस्तनीः क्षरितस्तन्यः ॥ २६ ॥

वनौकसो गावः मृगादयो वा गुहाः ददृशुरित्यन्वयः कथम्भूताः प्रमुदिताः प्रकृष्टानन्दाः वने राजी राजनं यासां ताः वनराज्यः मधुश्च्युतः मधुवन्मधुरं क्षीरं श्च्यवन्ती मधुश्च्युतः गम्भीरश्चासौ सन्नादश्च गभीरसन्नादः तेन सन्नादेन सह वर्तमानाः । यद्वा, वृष्ट्यभावसमये मधुश्च्युतः वनराजीर्वनपङ्क्तीः ददृशुः वृष्टौ सत्यां गुहा ददृशुरिति वनौकसः किराता वा गिरेर्हेतोः सन्नादा राक्षसाः सन्नादाः भावप्रधानो निर्देशः नष्टराक्षसत्वेन नादसहिताः ॥ २७ ॥

अभिवर्षति सति वनस्पतिक्रोडे गुहायां चैव निर्विशन् उपभुञ्जानः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेकविंशतिप्रकारेण स्वरूपेण च प्रावृट् वर्णिता तस्यां प्रावृषि भगवतो गुणानां च रमणमाह—सप्तभिः । तत्र प्रथमं रमणार्थं भगवतः प्रवेशमाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वगुणसम्पन्नं वनं तत्प्रसिद्धं वर्षिष्ठं श्रेष्ठं सर्वोत्तमं जातम् नन्वत्र वने क्रीडायां शीघ्रं गृहागमनं न सम्भवति भुक्त्वागमनेऽपि महद्दिनमिति मध्ये क्षुद्भवेत् आम्रादिफलानि तु निवृत्तानि ततः कथं रमणमित्याह—पक्वखर्जूरजम्बुमदिति । पक्वानि खर्जूरफलानि जम्बुफलानि यस्मिन् वने भगवान् गुणातीतः सत्त्वस्थानीयो बलः रजःस्थानीयाः गोपालाः गावस्तमःशिशुः तैः सर्वैरेव भगवदीयैरावृतःप्रकर्षेण क्रीडां कर्तुं स्वसम्पादितनिकुञ्जैर्जीवैः सह वनं प्राविशत् ॥ २५ ॥

तत्र प्रथमं धेनूनां शोभामाह—प्रवेशो वीर्यशक्तिरिव वैराग्यशक्तिर्वा ऐश्वर्यशक्तिमाह—मन्दगामिन्यो धेनवो जाताः गर्भिण्योऽपि तथा भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—ऊधोभारेण भूयसेति । क्षीराशयस्यैव महान् भारः तादृश्योऽपि भगवता आहूताः ऐश्वर्यवशात् द्रुतमागताः निर्बन्धे नाप्यागमनं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रीत्येति, प्रीत्या आहूताः प्रीत्या च ययुः प्रीत्यैव च स्नुता स्तना यासां ङीप् टापौ व्यत्यये न भवतः ॥ २६ ॥

गोपानां सुखमाह—वनौकसः प्रमुदिताः इति । वनवासिनां हि कालान्तरे तापो भवति इदानीं शीतलत्वात् सर्वे प्रमुदिता अनेन दोषाभाव उक्तः सहजं च सुखं भक्ष्यसम्पत्तिमाह—वनराजीर्वनपङ्क्तयः सर्वे एव वृक्षाः नानाजातीयाः मधुच्युतः पूर्वं मधूनि ततोऽपि प्रवाहमधुयुक्ता जाताः पेयसम्पत्तिमाह, जलधारा गिरेरासन्नेति । पर्वतसम्बन्धिन्यो जलधाराः अकलुषिताः शीतलाः पानयोग्यधाराश्च भवन्ति वृष्टौ स्थातुं शयनं च कर्तुं स्थानमाह—आसन्ना ददृशे गुहा इति । आसन्ना निकटस्थाः गुहाः विश्रामस्थानानि एतांश्च विविधसामग्रीयुक्तान् वनौकसः गोपालानन्यांश्च ददृशे ॥ २७ ॥

बलभद्रस्य तत्र रमणमाह—क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इति । वृक्षस्य क्रोडे कोटरे गुहायां वा अभिवर्षति देवे निर्विशन् तत्रोपविशन् भगवान् रामः मूलकन्दफलान्येवाशनं यस्य वनस्थानि तानि सर्वाणि दिव्यानि स्वादिष्टानि च रेम इति पदात् रामो ज्ञायते विशेषं च वक्ष्यति भगवति क्रोडे पुनर्निलीयोपवेशनं फलाहारश्च न सम्यक् सम्पद्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वर्षां वर्णयित्वा तादात्विकीं लीलां वर्णयति—एवमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥

स्नुतस्तनीः स्नुतस्तन्य इति प्रीतिचिह्नम् ॥ २६ ॥

तत्र च कृष्णो वनौकसः पुलिन्दीः प्रमुदिताः ददर्श ददर्श वनराजीर्मधुच्युतः मधूनां च्युत् क्षरणं यासु तथाभूता ददर्श गिरेः सकाशाज्जलधारादूरवर्तिनीरपि नादाद्धेतोरासन्ना निकटवर्तिनीः ददर्श गुहाश्च ददर्श ॥ २७ ॥

मेघे अभितो वर्षति सति वृक्षक्रोडे गुहायां वा निःशेषेण द्रुतमभिद्रुत्य विशन् प्रविशन् कन्दमूलयोर्वर्तुलत्वदीर्घत्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सङ्क्षेपतो भगवल्लीलां प्रावृषिकीं वर्णयति—एवमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥

ऊधसः पयःकोशस्य भूयसा भारेण मन्दगामिन्योऽपि भगवता ऽऽहूताः प्रीताः सत्यो द्रुतं ययुः ॥ २६ ॥

प्रमुदितशब्दस्य लिङ्गविपरिणामेन सर्वत्रान्वयः तथा हि मधुच्युतः मधुस्रवाः वनराजीः प्रमुदिताः ददृशे गिरेः सकाशात् जलधाराः प्रमुदिताः ददृशे नादान् जलधाराणामन्येषां च शब्दान् प्रमुदितान् ददृशे आसन्नाः निकटवर्तीर्गुहाश्च प्रमुदिताः ददृशे—किं बहुना वनौकसः सर्वान् प्रमुदितान् ददृश इत्यर्थः ॥ २७ ॥

दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके ।
सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः सङ्कर्षणान्वितः ॥ २९ ॥
शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ।
तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥ ३० ॥
प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहाम् ।
भगवान् पूजयाञ्चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥ ३१ ॥
एवं निवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे ।
शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वनस्पतेर्महावृक्षस्य क्रोडे मूलभागे विपुलस्थाने ॥ २८-२९ ॥

भाषा-टीका ।

वा प्रकार की वर्षा काल में पके भये खजूर जामुन जामें ऐसे वा वृन्दावन में बलदेवजी और ग्वाल बालन सहित श्रीकृष्ण गायन कों लेकें क्रीडा करवे कूं प्रवेश करत भये ॥ २५ ॥

बडे २ ऐन के भारतें मंद गमनवारी धेनून को भगवान् जब प्रेम सों बुलावें तब वे गायें वेग सों श्रीकृष्ण के समीप जात भई जल्दी चलिवें ते मार्ग में स्तन जिनके न्यारे चुचावत जाँय हैं ॥ २६ ॥

वा समें श्रीकृष्ण सिगरे बनवासीन को प्रसन्न देखत भये मकरंद जिनमें ते चुचाय रह्यो ऐसी वृक्षन की लतान कूं और गोवर्द्धन पर्वत में ते झरना झरें हैं तिन कूं देखत भये, और झरनान के शब्दन कूं सुनत भये तथा गिरराज की गुफान कों देखत भये ॥ २७ ॥

कभऊ जब वर्षा होयवे लगे तब श्रीकृष्ण काई बडे वृक्ष की खोतर में कभऊ गिरराज की गुफा में बैठि करिकें अपने सखान सहित कंद मूल और फलन को भोजन करके क्रीडा करें हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शरदं वर्णयति—एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः । विगताभ्राणि यस्यां सा स्वच्छान्यम्बूनि यस्यां सा अपरुषः शान्तोऽनिलो यस्यां सा च सा च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उपानीतं स्वगृहजनैर्बान्धवजनैर्वा समीपं प्रापितं सम्भोजनीयैः सह भोजयितव्यैः सजातीयैः सह संवासादिशब्दवत् संशब्दोऽत्र सहार्थः सम्भुज्यते एभिरिति तैस्तेमनैः सहेति वा सङ्कर्षण इति तत्र सर्वमेवनाभिप्रायेण ॥ २९ ॥

शाद्वलेति युग्मकम् । चर्वतः रोमन्थायमानान् निरीक्ष्येति परेणान्वयः ॥ ३० ॥

तत्रापि स्वलीलायोग्यतापादनार्थमात्मशक्त्या ह्लादिनी नाम्न्या उपबृंहिताम् अतः पूजयाञ्चक्रे साध्वमन्यत अन्यच्च तत्र क्रीडादिकम् उक्तं पराशरेण "उन्मत्तशिखिसारङ्गे तस्मिन् काले महावने । कृष्णरामौ मुदायुक्तौ गोपालैः सह चेरतुः ॥ क्वचिद्गोभिः समं रम्यं गेयतालरतावुभौ । चेरतुः क्वचिदत्यर्थं शीतवृक्षतलाश्रये । क्वचित्कदम्बस्रक्चित्रौ मायूरस्रगलङ्कृतौ । विलिप्तौ क्वचिदासातां विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ पर्णशय्यासुसुप्तौ च क्वचिन्निद्रान्तरैषिणौ । क्वचिद्गर्जति जीमूते हाहाकाररवैषिणौ" इति ॥ ३१ ॥

एवमुक्तप्रावृट्क्रीडाविशेषेण तत्र व्रजे नितरां परमासक्त्या वसतोः सतोरिति तत्र शरच्छ्रीविशेषसम्प्राप्तिहेतुरुक्तः अतः सम्यक् अभवत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचिद्गृहादानीतं दध्यन्नं सलिलसमीपे स्थितायां शिलायां पात्रभूतायां सह भोजनीयैः गोपैः सह बुभुजे ॥ २९ ॥

क्वचित् शाद्वलोपरि हरिततृणाकीर्णप्रदेशे उपविश्य वृषादीन् वीक्ष्य भगवान् सर्वभूतानां मुदमावहतीति तथा तामात्मशक्त्या स्वसङ्कल्पात्मिकया उपबृंहितां प्रवर्द्धितां तां प्रावृट्श्रियं पूजयाञ्चक्रे बहुमन्यतेत्यन्वयः चर्वतो मीलितेक्षणान् तृप्तानिति च वृषानित्यस्य विशेषणं चर्वतः तृणानि खादतः मीलितानीक्षणानि यैस्तान् तृप्तान् गर्वितान् स्वोधसां भरेण भारेण श्रमो यासां ता गाश्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ शरदागममाह—एवमिति । तस्मिन् व्रजे इत्थं निवसतोः रामकेशवयोः शरत्समभवत् सम्यक् प्रवर्त्तत, कथम्भूता ? विगतान्यभ्राणि यस्यां स्वच्छान्यम्बूनि यस्यामपरुषः सुखस्पर्शोऽनिलो वायुर्यस्यां तत्तथाभूतायां कर्मधारयः ॥ ३२ ॥

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्भोजनीयैः सह भोक्तव्यैः ॥ २९—३० ॥

आत्मशक्त्युपबृंहितां सम्वर्धिताम् ॥ ३१ ॥

व्यभ्रा विगतमेघा स्वच्छाम्बु तस्य विप्लुषितेन विप्लुषा बिन्दुना युतः अनिलः स्वच्छाम्बुप्लुषितानिलः स यस्यां सा तथा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्रापि स्वलीलायोग्यायोग्यतापादनार्थमात्मशक्त्या ह्लादिनीनाम्न्या उपबृंहिताम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतो लीलामाह–दध्योदनमिति । गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदया रोहिण्या वा तदानीमुपनीतं दध्योदनं शिलायां पर्वतसानुनि स्थूले आच्छन्नमेघे वर्षति सलिलसमीप एव जलार्थमन्यत्र गमनाभावाय सम्भोजनीयैः सजातीयैर्गोपैः सङ्कर्षणेन चान्वितो बुभुजे एतद्भोजनं प्रावृषि तस्याः स्वसम्पत्तित्वख्यापनार्थम् अन्ये च गोपाला भिन्नतया बुभुजुः बलभद्रेण सह फलाहारो वा ॥२९॥

ननु, गोषु विद्यमानासु ताभ्योऽदत्वा कथं भगवान् बुभुज इति शङ्कां वारयति—शाद्वलोपरीति । शाद्वलं हरिततृणवद्देशः तत्र सन्निविश्य चर्वतः रोमन्थं कुर्वाणान् तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च वत्स इति सम्बन्धः रोमन्थसमये न तेभ्यो देयं त्रिविधा गणिताः तत्र गोभ्यस्तो देय इत्यधिकशङ्कायामाह—स्वोधोभरश्रमा इति । स्वस्य ऊधसो भरेण श्रमो यासाम् एवं सर्वेषां भोजनपानशयनविहारा निरूपिताः ॥ ३० ॥

एतादृशस्य वनस्य भगवत्कृतम् अभिनन्दनमाह–प्रावृट् श्रिय- मिति । आधिदैविकी प्रावृट्श्रीः स्वकीया तत्र समागता आधिदैविकीमपि तां वीक्ष्य भगवान् पूजयाञ्चक्रे पूजायां हेतुत्रयं सर्वभूतसुखावहत्वम् आत्मनो याबत्यः शक्तयः ताभिरुपबृंहितत्वं चकारसूचितम् आधिदैविकरूपत्वं च तस्यां क्रीडित्वा तस्या अभिनन्दनं कृतवान् ॥ ३१ ॥

इदानीं पूर्वलीलामुपसंहरन् लीलान्तरकथनार्थं शरद्वर्णनमाह, एवमित्यष्टादशभिः । सामान्यतः शरत्प्रवृत्तिरेकेन सप्तदशभिश्च तत्कार्याणि तत्र प्रथमं तस्याः प्रवृत्तिमाह—एवं लीलां कुर्वाणयोः तस्मिन्नेव वने निवसतोः रामकेशवयोः सतोः व्रजे च निवसतोः शरत्समभवत् वर्षासु भगवान् रेम इति ज्ञात्वा शरदपि समागता मय्यपि रंस्यत इति तस्या वर्षातो वैलक्षण्यमाह–व्यभ्रेति । वर्षायां गुणत्रयमुक्तं मेघा विद्युत्स्तनयित्नव इति तथाऽस्या अपि गुणत्रयमाह अभ्राभावः जलगतमलनिवृत्तिः वायोः परुषस्पर्शनिवृत्तिश्चेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपानीतं छाक इत्याख्यया प्रसिद्धं गृहजनैः प्रापितं शिलायां सलिलान्तिक इत्यद्यापि कुण्डतटे भोजनस्थाल्यो दृश्यन्त सर्वैरपि जनैः ॥ २९—३१ ॥

शरदं वर्णयन्ति–एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः । स्वच्छान्यम्बूनि यस्याम् अपरुषोऽनिलो यस्यां सा च सा च सा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मीलितेक्षणशब्दोऽपि लिङ्गविपरिणामेन योज्य वृषान् वत्सतरान् मीलितेक्षणान् गाश्च मीलितेक्षणाः वीक्ष्य प्रावृट्श्रियं पूजयाञ्चक्र इति द्वयोरन्वयः ॥ ३०—३१ ॥

अथाष्ट दशभिः शरदं वर्णयन्ति–एवमिति । शरत् समभवत् सम्यक् प्रावर्तत कथंभूता व्यभ्रा विगतान्यभ्राणि यस्यां सा स्वच्छानि निर्मलान्यम्बूनि यस्याम् अपरुषः मृदुस्पर्शोऽनिलो यस्यां सा च सा च सा च तथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इतनेई में यशोदा जी की पठाई भई ग्वालिनी जब वहां भात की छाक लेकें आवै है, तब जल के समीप में शिला के ऊपर परोसिकें साथ भोजन करायबे योग्य जे गोप हैं तिन कूं और बलदेवजी कूं संग लेकें भोजन करत भये ॥ २९ ॥

हरी २ घासन पै बैठिकें आखन को मीच कें रोथन और पेट जिनको भरयो ऐसे बैल बछरान कूं और अपने थन के बोझ तें श्रम जिन कों ऐसी गायन कों देखि श्रीकृष्ण बड़े प्रसन्न होत भये ॥ ३० ॥

सर्वभूत प्राणीन को आनन्द प्राप्त करनवारी और अपनी शक्ति से वढी भई ऐसी जो वर्षा ऋतु की शोभा है, ता कों देखिकें भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भी श्लाघा करत भये ३१

या प्रकार वा ब्रज में श्रीकृष्ण और बलदेव को वास करत २ शरद ऋतु प्रकट होत भई, कैसी वो शरद ऋतु है, कि—जामे जल स्वच्छ होय गये हैं। पवन जामें मन्द सुगन्ध चले है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यथा तया शरदा कृत्वा नीरजानामुत्पत्त्या वा ॥ ३३ ॥

व्योम्नोऽब्दं भूतशावल्यं भुवःपङ्कमपाम्मलम् ।
शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ॥ ३४ ॥
सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।
यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ ३५ ॥
गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ।
यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्योम्नोऽब्दमिति व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरद् हरत् आश्रमिणां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथाऽशुभमसुखं हरति तथा हि ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थोदकाहरणादिकष्टं यथा भक्तिर्हरति तथा पूर्णस्य तेनानुपयोगात् गुरुभिरपि कृतार्थस्य तस्यानियोगात् एवं व्योम्नोऽब्दं शरज्जहार यथा च गृहिणो-ऽपत्यादिसाङ्कर्यं भक्तिर्हरति विविक्तवासरुच्युत्पत्तेः तथाभूतानां शावल्यं साङ्कर्यं शरत् वर्षासु वृष्टिभिया सङ्कुला निवसन्ति यथा च वनस्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पङ्कं शरत् यथा च यतीनां कामादिवासनामलं श्रीकृष्णभक्ति-र्हरति एवमपां मलं शरदिति ॥ ३४ ॥

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणा यैस्ते ॥ ३५ ॥

गिरय इति । अयं भावः न ह्युपाध्याया: कर्मविद्यामिव ज्ञानिनो ज्ञानामृतं सर्वतो वितरन्त्यपि तु कृपया क्वचिदेव एवं गिरयः शिवं निर्मलं तोयं कचिन्मुमुचुः क्वचिन्न न पुनः प्रावृषीव सर्वत इति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तेषामुत्तरपद्ये नीरजोत्पत्त्या सहेति योज्यम् ॥ ३३ ॥

यथा कृष्णे जाता भक्तिरेका सर्वेषामेवाश्रमिणामशुभं महाकष्टमयं तत्तद्धर्मानुष्ठानं हरति—

"तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" ॥ इत्यादेः ।

तथा शरदप्येका व्योमादेरान्तरकत्वात् कष्टमयमब्दा-दिकं जहार एवं कष्टमयत्वेनैव साम्यं क्रमरीत्या तत्तद्विशे-षयोः कृताऽत्र साम्यव्याख्यायामपि लक्षणापरम्परया तत्त-दनुष्ठानसामान्य एव पर्यवसानात् कामादिवासनानां गुरु-सेवादिमदाश्रमान्तःपातामात्रात्तद्वासनाक्षयार्थमनियमाद्यनुष्ठान एव तात्पर्यात् किं बहुना यतीनामव्यक्तासक्तचित्ता-दित्वमपि कष्टमेव "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति श्रीभगवद्गीताभ्यः अन्यत्तैः तत्र गुर्वर्थोदकाहरणकुम्भमिति गुर्वर्थ-मुदककुम्भाहरणासुखमित्यर्थः । कामादिवासनामलमिति तद्वा-सनारूपासुखमित्यर्थः । एवं साङ्कर्यमपि तज्जनिताऽसुखमित्यर्थः क्लिष्टाश्रमित्व न हरतीति तस्मात् अशक्तु न विव-क्षितः ॥ ३४ ॥

किल्बिषं संसारहेतुः कर्मतत्त्यागादेव त्यक्तैषणाः तस्मादेव शान्ता अक्षुभितचित्ताः ॥ ३५ ॥

गिरय इति तैर्व्याख्यातं तत्र कृपायां हेतुः पात्रत्वादुगुणत्वं क्षेयं गिरिपक्षेऽपि गङ्गायमुनादिखातरेखास्वेव नतु क्षुद्रखात-रेखास्विति क्वचिद्ग्रहणार्थः मोचनविषयस्यैवोभयत्र विवक्षि-तत्वं नतु तदाश्रयस्येति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुमुक्षूणां हितं दर्शयन्निव समीचीनैर्दृष्टान्तैः शारदान् धर्माननुवर्णयति—शारदानित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वं शारदानि शरत्सम्बन्धीनि नीराणि जलानि निर्मलान्येव स्थितानि अन्तरा प्रावृषि रजोत्पत्त्या पङ्कप्रादुर्भावेन भ्रष्टानी-त्युत्तरस्मादध्याहर्तव्यं पुनः प्रकृतिं स्वस्वभावं ययुः यथा योगिनां चित्तानि निर्मलान्येव क्वचिद्योगाद्भ्रष्टान्यपि पुनरपि पुनर्योगानिषेवया प्रकृतिं यान्ति तद्वत् योगभ्रंशेन चित्तकालुष्ये सति पुनर्योगमेव सेवतेति शिक्षितं । शरदा नीरजोत्पत्त्येति पाठान्तरं नीरजानामुत्पत्तिर्यस्यां तया शरदा हेतुभूतया नीराणि प्रकृतिं स्वच्छत्वाप्रकृतिविकारित्वशान्तत्वादिरूपां ययुः उत्तरार्द्धं तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

व्योम्न इति । क्रमेण व्योमभूतपृथ्वीजलानां चतुर्णामभ्र-शावल्यपङ्कमलानि चत्वारि शरद्धरत् यथा चतुर्णामाश्र-मिणामशुभं कृष्णभक्तिर्हरति तद्वत् । तत्राब्दं मेघं भूतानां ज्योतिः-सलिलमरुतां शावल्यं सम्पर्कं वर्षासु तेषां मिथः सम्पर्कात् शरदि तन्निवृत्तेरितिभावः । यथा कृष्णभक्तिः ब्रह्मचारिणो गुरूपदिष्टार्थ-ग्रहणप्रतिबन्धकमज्ञानात्मकमशुभं हरति यथा च गृहस्थस्य-विषयसङ्गदोषं यथा वनस्थस्य कदाचिदशक्त्या स्वाश्रमोचित-धर्माननुष्ठानप्रयुक्तप्रत्यवायं यथा च यतिनः कृष्णप्राप्तिप्रतिबन्धकं पुण्यपापात्मकं सवासनं कामादिदोषरूपमशुभं हरति तथेत्यर्थः । अनेनावश्यं चतुर्भिरप्याश्रमिभिः कृष्णभक्तिः कार्येत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

सर्वस्वमिति । जलदा मेघाः सर्वस्वभूतं जलं हित्वा शुभ्रं वर्चो येषां तथाभूता विरेजिरे यथा मुनयो भगवन्मनन-शीलास्त्यक्ता दारधनपुत्राणा एषणाः यैस्तथाभूताः निरस्तपापाः विराजन्ते तद्वत् अनेनावश्यं मुनिभिरेषणास्त्याज्या इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

गिरय इति । पर्वताः क्वचिन्निर्मलं जलं मुमुचुः क्वचिन्न

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुमुक्षुश्च ज्ञानिनो यथा कश्चित्तत्त्वत्रययाथात्म्यज्ञानात्मकमृतं केभ्यश्चिच्छुश्रुषुभ्यो ददते केभ्यश्च न ददते अनेन सर्वेभ्योऽपि प्रष्टृभ्यो नोपदेष्टव्यं ज्ञानिभिर्ज्ञानमित्युक्तं, तथैवोक्तं भगवता—

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शारद्या शरत्सम्बन्धिन्या नीरजानां पद्मानाम् उत्पत्त्या प्रकृति स्वच्छतां योगभ्रष्टानां पुनर्योगनिषेवया योगाभ्यासेन ॥ ३३ ॥

शरद्व्योम्नः अब्दम् अर्थिभ्यो जलस्य दातारं मेघं जहार वर्षाकालो निरत इत्यर्थः । ततोऽभ्रशावल्यम् अभ्रं जलं दधत् मेघः न तु वर्षणं कुर्वन् तन्निमित्तं शावल्यं व्योम्नः निःस्रवणं जहार अभ्रच्छायाभावात् भुवः पङ्कं कर्दमम् अपां मलं कालुष्यं च अहरत् तत्तदाश्रमोक्तानुष्ठानं यथावत्स्थितसूचनायाश्रमिणामित्युक्तम् अशुभं पातकम् ॥ ३४ ॥

सर्वस्वं जलं शुभ्रवर्चसः धवलवर्णाः त्यक्ताः पुत्रादिदुष्टेषणा येस्ते तथा ॥ ३५ ॥

शिवं जलं जान्वाननूपानूपस्थलभेदाभिप्रायेण निरीक्षणाज्ञनभोक्षामोक्षौ ज्ञानिनां ज्ञानदानादाने योग्यायोग्यमुहूर्त्तामुहूर्त्तकालभेदाविवक्षयेति ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्योम्नोऽभ्रमिति साधनक्लेशेन तुल्यं क्लेशश्चात्र क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामित्यत्र श्रीगीतासूक्तः ॥३४–४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

अनेन तदपेक्षया अस्या उत्तमत्वमुच्यते सा हि प्रवृत्तिधर्मरूपा इयं निवृत्तिधर्मरूपा उपर्याकाशनैर्मल्यम् अधो जलनैर्मल्यं परितो वायुनैर्मल्यमिति यथा प्रवृत्तावुत्पत्तिर्मुख्या तदपेक्षया उत्पत्त्या नैर्मल्यं मुख्यं भूम्यपेक्षया च जलं महत् परिधापेक्षया च वायुः अत एतस्यां भगवान् रातिं करिष्यतीति श्रीगामानन्दः तत्र प्रतिष्ठित इति शुद्ध्यर्थमस्याः प्रवृत्तिरिति षोडशकलासहितस्य जीवस्य सप्तदशात्मकस्य शुद्धिरुच्यते "जलानां सर्वभूतानामग्रणीं ज्ञानिनां तथा । कुटुम्बिनां दरिद्राणां विरक्तानां विमुक्तिनाम् योगिनां गोपिकानां च शरत्सम्बन्धितो हरिः ॥ दश दोषाश्चिवार्योऽथ चित्तस्यापि निवार्यं च । सर्वानशोभयद्देवः षड्गुणाश्चन्द्रमास्तथा । गावः पद्मानि भूमिश्च वर्णाश्चैव विभाविताः । शरदः कार्यमेतावद्भगवानविशाधतः" । तत्र प्रथमं जलानां दोषं निवार्तितवतीत्याह—शरदेति । अद्भिः सर्वशुद्धिः ताश्चान्निर्मलाः तदा सर्वमेव शुद्धं भवेत् शुद्धौ प्रकार उच्यते—शरदेति । कमलोत्पत्तिः शरदैव निर्गतं रजो यस्मादिति नीरजं सर्वमेव जलरजः भौतिकं भूमौ विलाप्याध्यात्मिकं स्वरूपभूतं कृत्वा आधिदैविकं शुद्धं मकरन्दात्मकं स्वस्मिन् कृत्वा सर्वमेव रजो दूरीकरोति अतो नीरजमुच्यते तानि चेदुत्पन्नानि तदा दोषस्य निवृत्तत्वात् नीराणि प्रकार्ति यद्वा नीरे जातानीत्यपि व्युत्पत्तिः अतः पुत्रे जाते स्वयसपर्णो भवति तदा प्रकृतिं प्राप्नोति अन्यथा ऋणेन पीडित एव स्यात् न केवलमेतद्भौतिकदोषनिवृत्त्यर्थं शरदेव करोति किन्तु भगवत्क्रीडार्थमन्तरपि हृदयकमलविकासेन हृदयं गुणातीतं भवति तत्र शरत् योगमुत्पादयन्ती तथा करोतीति योगो दृष्टान्तत्वेनोच्यते अथवा शनैः शनैः शुद्धिर्योगे भवतीति तदर्थं दृष्टान्तस्तदाह—भ्रष्टानामिव चेतांसीति । भ्रष्टा योगभ्रष्टाः तेषां चेतांस्यपि भ्रष्टानि भवन्ति तानि पुनर्योगसेवया वृत्तिरूपस्य रजसो निरोधं प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

एवं शुद्धि हेतुभूतस्यान्तःकरणस्य जलस्य च शुद्धिमुपपाद्य महाभूतानां शुद्धिं कथयन् आश्रमाणां शुद्धिप्रकारमाह—महाभूतानि चेच्छुद्धानि तदा देहः शुद्धो भवेत् आत्मशुद्ध्या धर्मः शुद्धिः तदर्थमाह—व्योम्नोऽब्दमिति । व्योम्नः आकाशस्य मेघा एव मलरूपाः भूतशबलता अग्निवाय्वोर्मलं स्पर्शार्थं क्षुदर्थं च तत्सम्भवात् भुवः पङ्क एव मलम् अपामपि पङ्क एवेति एवं पञ्चमहाभूतानां शरज्जहार इयं च शरदाश्रमाणामपि मलं दूरीकरोति वर्षासु स्वधर्मस्य निरुद्धत्वात् न्यासिनामेकत्रान्नभोजनेन दोषोत्पत्तिसम्भवात् ब्रह्मचारिणो गुरुसेवायां सङ्कोचसम्भवात् गृहस्थस्य कालाज्ञानात् कर्मलोपसम्भवात् वन (वानप्र) स्थस्य च सङ्ग्रहादिना दोषसम्भवात्तत्सर्वं निवर्त्तयति शरत् तस्या भगवत्सान्निध्यात् आधिदैविकवत् दोषनिवर्त्तकत्वं जातमिति दृष्टान्तेनाह—कृष्णे भक्तिर्यथेति । भक्तिश्च हृदयाकाशशोकं दूरीकरोति नेत्रजलजननात् अब्दः भूतानां शबलता त्रिविधजीवानां किर्मीरितत्वं भक्तिर्दूरीकरोति तस्य प्रवर्त्तकः आसक्तो भ्रान्तिरिति एको दूरीकरोत्यपरो ज्वालयति भुवः पङ्कमपि प्रसाददानाद्दूरीकरोति भक्त्या भावितौ चरणौ भक्तानां हृदये स्नेहार्द्रौ जलार्द्रतां दूरीकुरुतः तावेव हि भूः अपां सर्वासामेव मलं (भक्तो) दूरीकरोतीति प्रसिद्धमेव ब्रह्मचर्यं च गुरवे जलदानमस्ति भक्तिश्च तद्दूरीकरोतीति प्रसिद्धमेव ब्रह्मचर्यं च गुरवे जलदानमस्ति भक्तिश्च तद्दूरी करोति अलौकिकदानसामर्थ्यात् भूतैः सह शबलता गार्हस्थ्ये भवति भक्त्या तन्निवृत्तिः स्पष्टैव भूम्यानीयो वनवासः तत्र मलधारणं धर्मः भगवद्भक्तिस्तु भगवत्सेवार्थं तत् दूरीकरोति अपां बहूदकादीनां मलं परिभ्रमणादिक्लेशं भगवदायतने नित्यस्थितिसम्भवात् । किञ्च, अशुभं पापमपि दूरीकरोति यदनिवार्यं तत्संस्कारार्थमुत्तराक्षया ॥ ३४ ॥

एवमेषां दोषान् दूरीकृत्यन्नोत्पादकानां मेघानां दोषान् दूरीकृतवतीत्याह—सर्वस्वमिति । यथा मरणकाले न कोऽपि किञ्चिन्नेतुं शक्नोत्येवं शरत्कालेऽपि मेघाः किञ्चित् स्थापयितुं न शक्ताः सर्वस्वत्याग एव सर्वप्रायश्चित्तं स्वधर्मवत् इति स्वधर्ममाह—जलदा इति । हित्वा ज्ञानपूर्वकं ततः शुभ्रवर्चसो भूत्वा विरेजुः पापस्य हि रूपं नीलिमा पुण्यस्य शुक्लम् अतो

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

मेघानां नीलं रूपं गतं शुभ्रं च जातं तदाह–शुभ्रवर्चस इति । शुभ्रं वर्चस्तेजो येषामिति न केवलं शुभ्रत्वमात्रेण सम्यक्त्वं केशादिषु व्यभिचाराद्त आह–विरेजुरिति । विशेषेण दीप्तियुक्ता जाताः कालवशादेवैवम्भूता जाता इति तदा नापि रमणं नापि दीप्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तद्दोषनिवृत्तिपूर्वकं शाश्वतीं दीप्तिमाह–यथेति । अन्तःकरणं हि चतुर्विधं तत्र चतुर्विधा ऽपि दोषश्चेत् गच्छति तदा बहिस्त्यागादिना दीप्तिमान् भवति तदभावे न शोभते तत्र चित्तस्यैषणात्रयं दोषः बुद्धेर्घोरवि- मूढत्वं मनसो बहिर्विषयत्वम् अहङ्कारस्तु सन्निपातरूपो दोषा- त्मक एव तदत्र क्रमेणैव तेषां निराकरणमाह–त्यक्ता ईषणा यैः ईषणात्रयम् तत्र लोकेषणा द्विविधा भुवनजनभेदात् वित्ते- षणा सर्वविषयरूपा अर्थेषणा नाम दारेषणा पुत्रसहिता अनेन धर्मार्थकामा उक्ताः त्रिवर्गपरित्याग ईषणात्रयाभावः शान्तिः सत्त्वादपि भवति तथा सति गुणान्तरोद्भवे सा निवर्त्तते अतः शान्ता स्वरूपणैव शुद्धसत्त्वरूपेण वा "मनसैवेतदाप्तव्यम्" इति श्रुतेः आत्मप्रवणं मनो येषां ते मुनयः मुक्तं किल्बिषमहङ्का- रात्मकं यैः एवं त्यक्तदोषाः बहिःसर्वपरित्यागेन शुद्धा अपि भवन्ति प्रकाशमानाश्च एतत् शरदैव भवति भगवत्साहितया अत एवाग्रे वक्ष्यति सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रया इति ॥ ३५ ॥

एवं शरत्कृतां दोषनिवृत्तिमुक्त्वा गुणानाह–गिरयो मुमुचुरिति । ज्ञानं हि गुणाः अन्तःसारेष्वेव तिष्ठति तत्त्वज्ञानं शुद्धं सर्वदोषनाशकं तदत्र जलं निरूपयन् दृष्टान्तेन निरूपयति—पर्वताः कचित्तोयं मुमुचुः कचिन्न यत्र झरणादिमार्गौ भवति तत्र मुञ्चन्ति अन्तःस्थितं जलं न तु वर्षोद्भूतं तदाह–शिवमिति । शान्तं शीतलं सुस्वादु महतां शान्तत्वापाभावात् न सूर्यादिनापि तेषां तापः शक्यते कर्तुं तेषामुभयरूपत्वं बुद्धिकृतमाहोस्वित् स्वाभाविकम् ? इति विचिन्त्य स्वाभाविकत्वे शरदो न कापि प्रतिष्ठेति ज्ञानकृतत्वं वदन् शरदस्तत्र प्रयोजकतामाह–यथा ज्ञानामृतमिति । ज्ञानमेवामृतं मरणनिवर्त्तकं काले शुद्धे अवसरे पुरुषविशेषे स्वयं ज्ञानपूर्णा अपि देशकालाधिकारिणो दृष्ट्वा ज्ञानयोग्याश्चेत उत्तरत्र सम्प्रदाय- निर्वाहकाः अभागरहिताः विचार्यैव ज्ञानप्रदाश्चेत् तदा ददते अन्यथा तु न ददत इति "विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवा- विचारयन् । नास्वयुक्ताय तद्दद्यात् कथञ्चिदिति निश्चयः" शुद्धिः सर्वा शरत्कृतेति शरदः प्रयोजकत्वम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यस्यां तया शरदा हेतुना अत्र भक्तियोग- निषेवया साम्यं शरदः भगवत्स्फुरणेन साम्यं नीरजस्येतीय- मुपादेया ॥ ३३ ॥

व्योम्न इति । व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरज्जहार यथा आश्रमिणां चतुर्णां सत्सङ्गप्रादुर्भूता भक्तिः अशुभम् आश्र- मानुष्ठेयकृत्यरूपम् अमङ्गलं दुःखं यथा हरति भक्तिमतां स्वाश्र- मधर्मानधिकारादेव तत्त्यक्करणात् तथाहि ब्रह्मचारिणां कर्मिगुरूपसत्तिप्राप्तगोचारणादिक्लेशं भक्तिर्यथा हरति तथा शरत् व्योम्नोऽभ्रमावरकं मेघम् अभ्रमिति पाठः यथा च गृहिणः श्राद्धादि- विधिप्राप्तकुटुम्बादिसाङ्कर्य्यक्लेशं भक्तिर्हरति तथा शरद् भूतानां शाबल्यं वर्षासु वृष्टिभयादेकत्र वसतां सम्मर्दं हरति शरदारम्भ एव तेषां पृथक् पृथक् स्थानगमनात् यथा च वनस्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति, एवं भुवः पङ्कं शरत् यथा च यतीनां ब्रह्मजीवैक्यभावनाक्लेशरूपं मालिन्यं भक्तिर्हरति "क्लेशो ऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति गीतोक्तेः एवमपां मलं शरदित्युपादेया ॥ ३४ ॥

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणाः यैस्ते इतीयमुपा- देया ॥ ३५ ॥

ज्ञानामृतं भगवत्तत्त्वोपदेशं ज्ञानिनो नारदभरतप्रह्लादादयः व्याधरङ्गणवैश्यबालकादिषु ददते अन्यत्र न ददते इति कृता- र्थीबुभूषयैवोपादेया तेषां गिरीणां च स्वभाव एवायमचि- न्त्यत्वान्नाऽत्र युक्तिर्योजनीया पात्रसाद्गुण्यादेर्हेतुत्वे तेषां तुल्य- दर्शित्वं तत्कृपायाश्च निरुपाधित्वं व्याहतं स्यादित्यवधेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यया शरदा कृत्वा नीराणि प्रकृतिं प्रावृट्- सङ्गजदोषपरित्यागपूर्वकं स्वकीयन्निर्मलं स्वभावं ययुः भ्रष्टानां दुष्टसंसर्गेन मलिनचित्तानाम् ॥ ३३ ॥

व्योम्ना इति मुमुक्षोर्ब्रह्मचारिणः समावर्तनमशुभमेव गृहाश्रमे महागर्ते पतितस्यैव प्रायः पुनर्निर्गमासम्भवात् वनितातनयादि- वशीभूतस्य वैराग्यासम्भवात् अत एवोक्तं "कौमारे आचरेत् प्राज्ञः" इत्यादि जाता तु कृष्णे भक्तिस्तदशुभं हरति श्रीकृष्ण- स्वरूपगुणविद्यायाथात्म्योपदेष्टृश्रीगुरुसेवानुरूपे नैष्ठिके ब्रह्म- चर्ये श्रीकृष्णसाधने मुमुक्षुं स्थापयति "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये" इति श्रीमुखवचनात् गृह- स्थस्य वनितातनयादिसाङ्कर्यं परमात्मस्वरूपादिश्रवणमननादि- प्रतिबन्धकतयाशुभमेव तत् सा हरति "मत्कृतत्यक्तकर्माणः त्यक्त- स्वजनबान्धवाः" इत्युक्तत्वात् वनस्थस्य मलधारणक्लेशरूपमशुभं सा हरति कृष्णभक्तौ जातायां मालिन्यस्य दूरतो हेयत्वात् यतीनां च एकलत्वेन भ्रमणरूपमशुभं सा हरति बहुकृष्ण- दाससंयुते तीर्थे तं स्थापयति एवं चतुर्णामाश्रमिणां यथा कृष्णे भक्तिरशुभं हरति तथा व्योमादिनामब्दादीन् शरत् जहार अहरदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शुभ्रं शुमं वर्चो येषां त्यक्ता ऐहिकामुष्मिकभोगेषणा यैस्ते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कमलन की उत्पत्ति भई जामें ऐसी शरद ऋतु में जल निर्मल होत भये, योग तें भ्रष्ट होयवे वारे योगीन के चित्त फिर योग की सेवा सों जैसें निर्मल होय जांय हैं ॥ ३३ ॥

आकाश की गर्जना और बादर शरद ऋतु ने हर लिये, याही प्रकार पृथिवी की कींच और जलन के मल शरद ने हर लीने, जैसें आश्रम वारे पुरुषन के अशुभन कों श्रीकृष्णभक्ति हर लेय है ॥ ३४ ॥

नैवाऽविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलचराः।
यथाऽऽयुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः॥ ३७॥
गाधवारिचरास्तापमविन्दन् शरदर्कजम्।
यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः॥ ३८॥
शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः।
यथाहम्ममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु॥ ३९॥
निश्चलाम्बुरभूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे।
(१)आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः॥ ४०॥

भाषा टीका।

आकाश में बादर अपने सर्वस्व[जल]कों त्याग करिकें श्वेत कांतिवारे शोभायमान होत भये, जैसें, वित्त पुत्रादिकन की वासना के त्याग करिबें ते दूर भये पाप जिनकें ऐसे शांत मुनि जन शोभा पावे हैं॥ ३५॥

शरद ऋतु में पर्वत कहूं २ झरनान में सों निर्मल जल बहावें हैं, कहूं २ नहीं बहावें हैं। जैसें ज्ञानिजन कहू २ समय पै ज्ञानरूप अमृत कों देवें है कबहूं २ नहीं भी देवे हैं॥३६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

गाधे क्षुद्रे जले चरन्तीति तथा ते मीनादयः॥ ३७॥

अविन्दन् लेभिरे॥ ३८॥

शनैः शनैरिति तत्र ममतामिव पङ्कमहन्तामिव आमतामपक्वतां जहुरिति॥ ३९॥

आत्मन्युपरते त्यक्तक्रियो मुनिरिव निश्चलाम्बुः स एव व्युपरतागमो निवृत्तवेदघोष इव तूष्णीमभूदिति॥ ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

गाधजलचरत्वेन जलक्षयज्ञानयोग्यतोक्ता तथापि नैवाविदन् दृष्टान्ते च कुटुम्बित्वेन कुटुम्बभरणादिदर्शनादायुःक्षयज्ञानं सम्भावितमेव॥ ३७॥

न च तेषां जलक्षयज्ञानेन भयादिराहित्यात् सुखं किन्तु दुःखं महत्स्यादेवेत्याह—गाधेति। शरदर्कजमिति तापस्य तैक्ष्ण्यमुक्तं दरिद्रः निर्धनः तत्र च कृपणः धनार्थोद्यमाक्लिष्टः तत्रापि कुटुम्बी स्त्रीपुत्रादिभरणार्थबहुलधनापेक्षक इत्यर्थः। तत्राप्यविजितेन्द्रियः लोभादिपर इत्यर्थः। अत एव तापं त्रिविधं लभ्यते॥ ३८॥

ममताया बाह्यविषयत्वात् पङ्केन अहन्तायाश्चान्तरविषयत्वादामतया साम्यम्॥ ३९॥

समुद्र इति पूर्वोक्तसिन्धुवत् सम्यगुपरते परित्यक्तक्रिये आत्मनि स्वस्मिन् अन्यस्तः तत्र स एव समुद्र एव तूष्णीमभूदित्यन्वयः। व्युपरतेत्यादिद्वयं मुनिविशेषणं ज्ञेयं यद्वा कामादिभ्यो विरते चित्ते यतो मुनिः आत्मारामः अत एव व्युपरतागमः गृहीतमौन इत्यर्थः॥ ४०॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

गाधजलेचराः अल्पजलचारिणः॥ ३७॥ ३८॥

आमं जलजाड्यम्॥ ३९॥

मनस्युपरते श्रीभगवद्व्याख्यानरते सति विशेषेण उपरतागमः शास्त्रव्याख्यानरहितो यथा भवतीति॥ ४०—४२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नैवेति। गाधजलेचराः अल्पजलचारिणः क्षीयमाणं जलं नैवाविन्दन्नैव ज्ञानवन्तः यथा मूढाः अज्ञाः कुटुम्बपोषणरताः नरा अल्पायुषस्तथाप्यन्वहं क्षीयमाणमायुः न जानन्ति तद्वत् अनेन कुटुम्बिभिरपि देहात्मनोर्याथात्म्यं परिशीलयद्भिरन्वहमायुःक्षयानुसन्धाननिमित्तपरितापवद्भिश्च भवितव्यमित्युक्तं भवति॥ ३७॥

गाधेति। गाधवारिचराः क्षुद्रजलचराः शरदि योऽर्कस्तज्जं तापमविन्दन् लेभिरे यथाऽजितेन्द्रियः इन्द्रियपरतन्त्रः कुटुम्बी दरिद्रः धनधान्यहीनः कृपणः दीनः क्षुत्प्रयुक्तं तापञ्जानाति तद्वत् जितेन्द्रियेण भवितव्यमिति सूचितम्॥ ३८॥

शनैश्शनैरिति। स्थलानि शनैः शनैः पङ्कं जहुः वीरुधस्त्वाममपक्वतां जहुः यथा धीराः ज्ञानिनः शरीरादिषु देहेन्द्रियादिषु अनात्मस्वात्मव्यतिरिक्तेष्वहम्ममतामहन्तां ममतां च जहति तद्वत् तत्राहन्तासाम्यं पङ्कस्य ममतासाम्यमामस्येति विवेकः अवश्यं ज्ञानिभिरहङ्कारममकारौ यत्नेन परिहर्तव्याविर्युक्तं भवति॥ ३९॥

(१) मनस्युपरत इति शुकपक्षीय पा०।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चलेति। शरदागमे शरदः प्रवृत्तौ सत्यां समुद्रो निश्चलाम्बुरस्तूष्णीं बभूव यथा मुनिः शुभाश्रयमननशीलः व्युपरतः आगमः अन्नपानाद्यागमो यस्य स अनुपनतान्नपानोऽपि आत्मनि शरीरे उपरतेऽपि आधिकर्माणिकः उपरन्तुमारब्धवत्यपि देहविपत्तिपर्यन्त दशायामपि निश्चलस्तूष्णीमास्ते तद्वत् मुनिनैवं भवितव्यमिति शिक्षा ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गाधजलेचराः अल्पजलनिवासिनो मत्स्यादयः प्राणिनः क्षीयमाणं शुष्यमाणं जलं दृष्ट्वा सुखं नैवाऽविन्दन् अन्वहं क्षयं क्षीयमाणम् अन्तं गच्छदायुः अनेन संसारस्याऽनित्यत्वेन असारत्वं संसूचितवान् ॥ ३७ ॥

शारदर्कः शरदृतुसम्बन्धी सूर्यः तस्माज्जातः शारदर्कजः तं कुटुम्बसम्बद्धं तापम् ॥ ३८ ॥

वीरुधः आसन् अङ्कुरिताः अनात्मव्यतिरिक्तेषु जडेष्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपरते उपरतविषयव्यापारे आत्मनि मनसि। यद्वा, उपेशाधिपे हरौ रते सति उपरतागमः निवृत्तशास्त्रश्रवणादिकः समाधिस्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं शरदो ज्ञानोपयोगित्वमुक्त्वा वैराग्योपयोगित्वमाह—नैवाविदन्निति। जलस्य क्षयकर्त्री शरत् जलं च गाधं परिमितं जले चराः जल एव क्रियाशक्तियुक्ता भवन्ति जले गते गता एव तेन जलेन सह यद्यगाधे जले प्रविष्टा भवेयुः तदा न कापि चिन्ता स्यात् जलेऽपि स्थित्वा जलक्षयं न ज्ञातवन्तः अत एव न प्रयत्नं कृतवन्तः एतदपि स्वाभाविकं चेत् न शरदुपयोग इति। शास्त्रीयत्वसमर्थनार्थं दृष्टान्तमाह—यथायुरिति। आयुषा हि पुरुषार्थः सम्पादनीयः तच्चायुः परिमितं तादृशेनाप्यायुषा वृथा व्यवस्थानं गृहं परित्यज्य निर्भयं भगवच्छरणं चेद्गच्छेत् तदा न काचित्क्षतिः आधिदैविकायुषः पूर्णस्य तत्र विद्यमानत्वात् सर्वोपीष्टसाधने प्रवर्तेत इति। प्रवृत्त्यभावे ज्ञानाभाव एव हेतुः अतः अज्ञानं निन्द्यते आयुः क्षीयमाणं न विदुरिति क्षयपदेन शकलता निरूपिता। यद्यक्षयमक्षयं कर्तुं वाञ्छन्ति तदा अक्षयमपि भवति आयुः प्राणविशेष इति पूर्वमुक्तं शतायुः पुरुष इत्यपि सर्वत्र मृत्यवोऽप्युक्ताः प्रतीकाराश्च अत आयुः क्षयमित्युक्तमन्वहमिति। पश्चाज्ज्ञाने पश्चात्तापाभावाय अज्ञाने हेतुत्रयं नरत्वं मूढत्वं कुटुम्बित्वं च स्वभावतः शास्त्रतः सङ्गतश्चेति ज्ञानाभावो निरूपितः ॥ ३७ ॥

ननु, कचिदज्ञानमपि सुखकरं भवति तथा नरत्वादयो-ऽपि वैराग्याभावेऽप्यैहिकं सुखं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—गाधवारिचरा इति। अल्पवारिचराः विद्यमानेऽपि जले शरदा कृत्वा खेदं प्राप्तवन्तः अज्ञानं तद्देशोपयोगि यदि काचित् कमेणा वा न पीड्यते अतोऽत्र शरदा मेघा निर्वर्तिता इति जलशोषकस्य तापजनकस्य सूर्यस्य व्यवधायकाभावात् जलतापे तथा भवन्ति तत्रापि पूर्ववद्दोषपरिहारायाह—यथेति। दोषचतुष्टयाभावे दुःखाभावः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तारतम्येन अन्तःकरणेन्द्रियशरीरविषयाः पुरुषस्य पोषकाः सुखदातारः ते सर्वे स्वभावदोषसहिताः तत्र दारिद्र्यं सर्वविषयनाशकं बहिर्मुखस्य दुःखदायि कार्पण्यमन्तःकरणदोषो लोभात्मकः दरिद्रोऽपि भूत्वा अलुब्धो यदि भवति तदा न प्राप्नुयात् दुःखं तत्राप्येकाकी चेत् न काचित् क्षतिः प्रत्युत कुटुम्बी देहदोषोऽयं तथाभूतोऽपि यदि जितेन्द्रियः स्यात् न काचिच्चिन्ता न विजितानि विशेषेणेन्द्रियाणि येन ॥ ३८ ॥

एवं शरत्कृतदोषत्रयमुक्त्वा गुणसहितं केवलान् गुणानाह—शनैःशनैरित्येकादशभिः। शनैः शनैः क्रमेणैव स्थलानि पङ्कं जहुः तामसाः स्वतामसदोषं जहुः वीरुधो लतागुल्मादयः आममपक्वतां जहुः चकारात् वृक्षा अपि सात्त्विकाः आममेव जहुः पूर्ववदाह—यथाहम्ममतामिति। ममता पङ्कस्थानीया अहन्ता आमस्थानीया अहन्ताममतात्यागे यद्यपि शास्त्रं हेतुः तथापि धैर्याभावात् स्वाभाविकदोषेण पीडिताः शास्त्रीयं न मन्यन्ते अतो धैर्यमेव हेतुत्वेनाह—महतां ममतैव अन्येषामहन्तापि अतो द्वयमप्युक्तमभेदश्च काचिदत्रात्मतादात्म्यसम्बन्धश्चाहुः अहङ्कारो ब्रह्मवादे नैयायिकादिसिद्धान्ते नास्ति तत्रात्मबुद्धिरेवेति वयम् आत्मत्वमध्यस्यन्त इत्यपरे तादात्म्यमित्यन्ये सर्वथा त्याज्यमेव गौणपक्षेऽपि त्यागमर्हतीति करणपक्षे तु ममता कार्यार्थं इति त्यागः अत एव धीरा इत्युक्तं नतु भक्ताः आदिशब्देन पुत्रादयः तेष्वहन्ता कथञ्चित् वैदिकत्वहन्तैव पुत्रे भार्यायां च शनैस्त्यागः त्यक्तांशस्य पुनर्ग्रहणार्थं त्यागे भिन्नत्वं हेतुरिति तदुपपादयति, अनात्मास्विति ॥ ३८ ॥

एवं बहिर्दोषं परिहृत्य ततोऽन्तरङ्गदोषपरिहारार्थं समुद्रं निरूपयति—निश्चलाम्बुरिति। पृथिव्यपेक्षया जलमुत्तमं जले च समुद्रः तत्र चाञ्चल्यं दोषः रजःसम्बन्धस्तत्र स्वभावत एव नास्ति शब्दश्च दोषः चलनेनैवोत्पद्यते उभयमपि राजसं तामसं पृथिव्यामेवोक्तं तदुभयाभावमाह—निश्चलाम्बुरिति। तूष्णीमभूदिति तत्र हेतुः शरदेव पूर्वदृष्टान्तमाह—आत्मन्यन्तःकरणे सम्यगुपरते लयविक्षेपरहिते जाते मुनिर्मननशीलः उपरतागमोपि भवति निवृत्तवेदार्थानुसन्धानो भवति यतोऽयं सम्यङ्मुनिः निष्पन्नमनननिदिध्यासनसाधनः आगमः शब्दः चाञ्चल्याभावः उपरतिः सात्त्विकस्तु तथा दोषो न भवतीति पृथिवीजले एव निरूपिते ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गाधे अल्पप्रमाणे जले चरन्तीति मीनादय इतीयं हेया ॥ ३७ ॥

अविन्दन् लेभिरे यथा दरिद्र इत्यतः पूर्वश्लोके सम्पन्नाः कुटुम्बिनां श्रेयाः तेषामेव तत्तापं वर्णयति—गाधेति ॥ ३८ ॥

आत्मा भक्त्यनुकूलो जीवात्मा परमात्मा कृष्णश्च तद्व्यतिरिक्तेषु शरीरादिषु तत्र तत्र तु अहन्ताममते यत्नेन त्याजयित्वेति भावः इत्युपादेया ॥ ३९ ॥

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः ।
यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥ ४१ ॥
शरदर्कांशुजांस्तापान् भूतानामुडुपोऽहरत् ।
देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ॥ ४२ ॥
खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ।
सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥ ४३ ॥
अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ।
यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मन्युपरते त्यक्तक्रिये सति निश्चलचित्तो मुनिरिव निश्चलाम्बुः समुद्रः मथुरापश्चिमदिशि सातोयास इति ख्यातः व्युपरतागमो निवृत्तवेदघोषो मुनिरिव तूष्णीमितीयमुपादेया ॥४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवाविन्दन् नैव ज्ञातवन्तः ॥ ३८ ॥
आममपक्वभावम् ॥ ३९ ॥
आत्मनि मनसि उपरते ऐहिकामुष्मिकभोगेष्वसक्ते निर्विषयो सति व्युपरतागमः त्यक्तप्रवृत्तिशास्त्रघोषः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

शरद में सरोवरन के थोरे जल में रहवे वारे जीव, नित्य २ जो जल घटे है ताकूं नहीं जानत भये। जैसें मूढ दीन कुटुंबी नर नित्य २ जो आयु घटे है ताकूं नहीं जानैं हैं ॥ ३७ ॥

थोरे जल के रहन वारे जंतु शरद के सूर्य की ताप कूं प्राप्त होत भये, जैसें अजितेन्द्रिय दीन दरिद्री कुटुंबी गृहन के तापन कूं प्राप्त होवै है ॥ ३८ ॥

शरद ऋतु में होलें २ कीच सूखन लगी, लतान की कचाई धीरें २ जायवे लगी, जैसे धीर पुरुष देह गेहादिकन में से अहंता ममता कूं छोड देवें हैं ॥ ३९ ॥

शरद के आयवे पै समुद्र स्थिर जलवारो चुपको होय गयो, । जैसें आत्मज्ञान भये पैं मुनि पढिवे गुणवे की खट पट कूं छोडिके शांत होयजाय है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

केदारेभ्यो भग्नसेतुप्रणालिकाभ्यो दृढैः सेतुभिरपोऽगृह्णन् अतः परं वृष्ट्यभावात् प्राणैरिन्द्रियैः तन्निरोधेनेन्द्रियप्रत्याहारेण ॥ ४१ ॥

देहाभिमानजं बोध इव व्रजयोषितां मुकुन्द इव चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शरदा विमलास्तारका यस्मिंस्तत् शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान् पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीतान्दर्शयतीति तथा तद्वत् ॥ ४३ ॥४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भग्नैः सेतुभिः केदारेभ्यः स्रवन्तीरपः दृढैः सेतुभिरगृह्णन् अरक्षन् प्राणैरिन्द्रियैः क्षुभितैर्द्वारभूतैः खेभ्यः स्रवज् ज्ञानं प्रत्याहारेण यथा रक्षन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शरदिति लुप्तोपमेयं व्यवहारिकाणां तादृशतापहरणे उडुपो विशिष्टः पारमार्थिकानां बोध आत्मज्ञानं तदेकानुरक्तानां व्रजयोषितान्तु मुकुन्द एवेति तासां वैशिष्ट्यं बोधितम् आसां तापस्यानिर्वचनीयताविवक्षया प्रसिद्धतया चानुरक्तोऽपि क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवदित्यनुसारेण ज्ञेयः वक्ष्यते च आश्लिष्य इत्यादौ गोप्योऽपि कृष्णाहृतचेतस इति ॥ ४२ ॥

खमिति । खस्य स्थाने चित्तं ज्ञेयं निर्मेघतायाः सत्त्वयुक्तत्वं तेन मेघस्थानीयरजस्तमोनिषेधात् शरदः शब्दब्रह्म तारकाणां तद्दर्शाः तारकाशब्देन च चन्द्र एव मुख्यत्वेन गृह्यते तदीशत्वात् तदुक्तं "नक्षत्रेशः क्षपाकरः" इत्यादेः तत्र चन्द्रस्य भगवत्त्वम् अन्येषां स्वन्येऽर्था इति ॥ ४३ ॥

तथैवाह—अखण्डेति । चन्द्रस्य पूर्णिमापेक्षया श्रीकृष्णस्य च स्वयं भगवत्ताप्राकट्यापेक्षया तत्र यद्यपि वर्षास्वपि शशिनस्तादृशस्य सोडुगणस्य स्वतो राजमानत्वमस्त्येव किन्तु घनाच्छन्नतया न दृश्यते शरदि तु तदभावात् दृश्यते तथा यदुवनेऽरण्यप्राकट्यसमयानुसारेण योज्यं यदुपतिरित्यधिकोक्त्या यदुभिः सह तस्य नित्यसम्बन्धो ज्ञाप्यते वृष्णिशब्दनिर्देशोऽत्र यदुषु तेषां प्राधान्यापेक्षया ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राणैरिन्द्रियैः शब्दब्रह्म वेदः ॥ ४३—४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केदारेभ्य इति पञ्चमी कृषीवलाः शालिक्षेत्रेभ्यः प्रवहन्तीरपः जलानि दृढैः सेतुभिर्बन्धनैरगृह्णन्निरुद्धवन्तस्ततःपरं वृष्ट्यभावा-दिति भावः । यथा योगिनः प्राणैरिन्द्रियैः तद्द्वारा स्रवत् बाह्यविषय-ग्रहणप्रवणीभवत् ज्ञानं धर्मभूतज्ञानं तन्निरोधेन प्राणनिरोधेन आत्मस्वरूपगोचरं कुर्वन्ति तद्वत् इन्द्रियनिरोधपरेणात्मस्वरूप-परिशीलनपरेण च भवितव्यमिति सूचितम् ॥ ४१ ॥

शरदिति । उडुपश्चन्द्रो भूतानां शरदि योऽर्कस्तस्यांशुभ्यो जातांस्तापान् जहार उत्तरार्द्धस्य यथेत्यादि यथा देहाभिमा-नेन जातं तापं परकृतनिन्दादिप्रयुक्तं देहयाथात्म्यगोचरो बोधो हरति यथा च व्रजयोषितां तापं मन्मथप्रयुक्तं मुकुन्दो जहार तद्वत् 'देहाभिमानजं तापं' इति पाठे बोध इत्ति कर्तृपदमध्या-हर्तव्यं यथोक्त एवार्थः अनेन हेयत्वज्ञानार्थं देहयाथात्म्यपरि-शीलनमपि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥

खमिति । निर्मेघं मेघरहितं शरदि विमलास्तारका यस्मिंस्तथा-भूतं सत् खमशोभत यथा सत्त्वयुक्तं सत्त्वगुणयुक्तं सत्त्वप्रचुर-मितियावत्सञ्चितं शब्दब्रह्मणो वेदस्य यार्थोर्थपञ्चकरूपस्तं पश्यतीति तथा नन्द्यादित्वात्कर्तरिल्युः यद्वा शब्दब्रह्मार्थो लक्ष्यते-ऽनेनेति तथा करणे ल्युट् सत्त्वप्रधानं चेतो रागाद्यकलुषितं सन्नि-र्मलमतीन्द्रियवेदार्थप्रकाशकं भवति तद्वदित्यर्थः । सत्त्वप्राचुर्याय आहारशुद्ध्या भवितव्यमिति सूचितम् अत्र तारकास्थानीयाः वेदार्थाः परमात्मतदाराधनराधकादिस्वरूपात्मकाः आकाशस्थानीयं चेतः मेघस्थानीयं रजस्तमश्चेति विवेकः ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलेति । शशी चन्द्रो व्योम्न्याकाशे निर्मेघेऽखण्डं पूर्णं मण्डलं यस्य तथाभूतो नक्षत्रसमूहैः सह रराज यथा यदु-पतिः श्रीकृष्णो भुवि वृष्णीनां समूहेनावृतो रराज तद्वत् अनेन यदुपतेश्चन्द्रवत्सर्वलोकाह्लादकरत्वमभिप्रेतम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

केदारेभ्यः केदारार्थे प्राणैरिन्द्रियैः तेषामिन्द्रियाणां निरो-धेन प्रत्याहारेण ॥ ४१ ॥

अहं देह इति देहाभिमानो देहविषयं ज्ञानं तस्माज्जातं देहाभिमानजं तापं बोध आत्मज्ञानं मुकुन्दो यथेति शेषः । दृष्टान्त-द्वयम् ॥ ४२ ॥

खमाकाशं शरदा विमलानि विशदानि तारकाणि यस्मिं-स्तथा सत्त्वेन व्यवसायेन युक्तं सत्त्वगुणोपेतं वा शब्दात्मकं ब्रह्म वेदस्तस्य मुख्यवाच्यः श्रीनारायणस्तं दर्शयतीति शब्द-ब्रह्मार्थदर्शनं शब्दब्रह्म हिरण्यगर्भः तस्यार्थो हेतुः कारण-मिति वा ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलं पूर्णमण्डलम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

काले प्राप्तसाद्गुण्यप्रयोगावसरे अन्यथा तदभावे केदारेभ्यः स्रवन्तीरिति लिङ्गविपरिणामेन अत्र प्रणालीभिरिति शेषः स्ववदित्यत्र चात्मन इति शेषः ॥ ४१ ॥

देहाभिमानजमिति शसः स्थाने अमादेशः व्रजयोषितामिति । सन्ध्यादिसमये दर्शनादिना विरहतापानिति ज्ञेयम् ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलभेदान्निरूपयति—केदारेभ्य इति । केदारा धान्योत्पत्ति-क्षेत्राणि विभक्तानि तेभ्यो निस्सरन्तीरपः कर्षका अगृह्णन् गमनमार्गमुद्रणेन तदाह—दृढसेतुभिरिति । जलेन सर्व-मार्द्रमिति जलगतिनिरोधार्थं दृढत्वमुक्तम् अस्यापि गुणस्य स्वाभा-विकत्वपरिहाराय दृष्टान्तमाह—यथेति । शरदि वृष्टिर्दुर्लभेति जला-र्थिनां तन्निरोध उचितः तथाप्यस्य फलाधिकत्वं साधनीयं जलाभावे सर्वैव कृषिर्व्यर्था भवेदिति रक्षायां दार्ढ्यमपि निरूपणीयं प्राणादयो वायवो यदा बहिर्निस्सरन्ति तदा ज्ञान-सहिता एव निस्सरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तो हि भगवान् ज्ञानक्रिययोर्गतयोरपगच्छतीव प्राकट्यं तु निवर्तत एव ज्ञानं हि प्रकटमुच्यते शास्त्रतो जातं "स्रवन्तीन्द्रियदौर्बल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते" इति वाक्यात् ज्ञानार्थमेव हि योगशास्त्रं प्रवृत्तम्—

"ऊर्ध्वेन्द्रियैस्तु विक्षेपो ज्ञानस्याधो विनाशनम् ।
निरोधे पुञ्जभावेन स्वकार्यं साधयेत् ध्रुवम्" ॥

प्राणेन्द्रियनिरोधेन स्ववज्ज्ञानमगृह्णन् तत्र योगमार्गो दृढसेतवः इति केदारेभ्यः इति चतुर्थी तुशब्दः अप्रवृत्तोऽपि सिद्धिं जीवन्तयति [illegible] साधनदशायां योगो नित्यः आरोहणावा-रोहिस्थैर्यं ज्ञानं नावकीर्यत एव योगः शरदि सिद्ध्यतीति च शुद्धिद्वारा च हेतुः ॥ ४१ ॥

एवमाधिभौतिकीमाध्यात्मिकीं च जलस्य शुद्धिमुक्त्वाऽऽधि-दैविकप्रकारेण शुद्धिमाह—शरदर्कांशुजानिति । शरत्कालीनो योऽर्कः सोऽत्यन्तं खरः तस्यांशवोऽपि तथा तज्जनितास्तापाः ज्वराद्युत्पा-दकत्वेनापि खराः अतः तापेषु बहुवचनं भूतानां जातानां चन्द्रो हि जलाधिपतिः जलप्रकृतिकः तदात्मिकानि च भूतानि अत-स्तत्तापनिवारकत्वं तस्य युक्तम् उडुप इति नक्षत्रद्वाराऽपि तापहारकत्वमुक्तम् उभयत्रापि शरदो हेतुत्वं पूर्ववत् दृष्टान्तः यथा चन्द्रः आधिभौतिकं तापं हृतवान् एवं भगवानध्या-त्मिकं तापं हृतवान् स तापो देहाभिमानरूपः स क्रमेण पुष्टि-मार्गप्रवेशनात् हृतः देहादीनां भगवति विनियोगात् न केना-प्यंशेन तापः व्रजयोषितामिति तदा एता एव स्थिताः चन्द्र-समानतयात्र निवारणाद्व्रजाद्वेव देहाभिमानः स्त्रीत्वाभिमानः अज्ञानं कामस्तत्कृताश्च तापाः । ननु, जात्यादिधर्मनाशकत्वात् कथं तापनिवारकत्वम् ? तत्राह—मुकुन्द इति । मोक्षदान-समये पूर्वावस्था त्याजनीयैव अत उपयुक्त एव त्यागः अन्यथा शरदि ता मृता एव स्युः तत्र विद्यमाने भग-वति मोक्षाभावश्च सर्वभावेन ता गृहीता इति तासां तापाभावः शरदो विभावकत्वादुपयोगः केदारदृष्टान्त एव वायोः शुद्धिः अर्कचन्द्रमसोर्निरूपणा एव तेजसः ॥ ४२ ॥

आकाशस्य शुद्धिपूर्वकं गुणमाह—खमशोभतेति । निर्मेघं खमशोभतेति शरदा कृत्वा विमलास्तारका यस्मिन्—

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ।
जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥ ४५ ॥
गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाऽभवन् ।
अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥ ४६ ॥
उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना ।
राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ! ॥ ४७ ॥

श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मासाष्टकं तथाऽऽकाशे तमस्तापैः कृतं रजः ।
मेघैरपोह्यते सम्यगतः शरदि निर्मला ॥
सर्वे नगो दिशश्चैव तारकाश्चन्द्र एव च ।

तदाह—शरद्विमलेति । मेघापगमो दोषाभावः आधिभौतिकः विमलताऽऽध्यात्मिकी तारका गुणाः आधिदैविकीः शरदिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—सत्त्वयुक्तमिति । सत्त्वगुणेन युक्तं चित्तं शब्दब्रह्मणो वेदस्य दर्शनं यत्र तादृशमशोभत चित्तस्य रजस्तमसी दो(ष)षौ सत्त्वसम्बन्धेऽपगच्छ(ति)तः गुणास्तु सर्वपदार्थानां तत्त्वतो ज्ञानं ते च पदार्थाः प्रत्येकसमधिगम्याः शुद्धेऽन्तःकरणे वेदभावनया स्फुरन्ति शुद्धिहेतुत्वात् शरदुपयोगः मेघाभावस्थानीयं सत्त्वं [समष्टि]स्थानीयं शब्दब्रह्म तदर्थज्ञानं तारकस्थानीयं एतद्व्यावर्त्ये दोषः आकाशोऽन्तः आभ्यन्तरश्च शुद्धो निरूपितः ॥ ४३ ॥

तत्र हृदये भगवच्छोभां वक्तुं प्रथमत आकाशे चन्द्रशोभामाह—महाभूतानन्तरं मनसः क्रमभावित्वात्, अखण्डमण्डलमिति । अखण्डं मण्डलं यस्य तादृशः पौर्णमासश्चन्द्रः भगवदीयो वा उडुगणैः सह रराज भगवदीयत्वज्ञापनार्थं शशी निरूपितः सोऽपि चन्द्रः गोपिकादिभिर्दृश्यमान एव तथा अग्रे वा तस्य प्राकट्यं यथा हृदये यदुभिः सह यदुपतिः श्रीकृष्णः भुवि अखण्डमण्डलो राजते यद्यपि यदुपतिः सर्वत्रैव राजते कृष्ण एवावतारान्तरेष्वपि तथापि वृष्णिचक्रेणावृतोऽवतीर्णः साक्षाद्भगवानेव शोभते ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

केदारेभ्यः स्रवन्तीरपः दृढैः सेतुभिरगृह्णन् रक्षुः यथा प्राणैरिन्द्रियैरिन्द्रियच्छिद्रैः स्रवत् ज्ञानं तेषामिन्द्रियाणां निरोधेन प्रत्याहारेणेत्युपादेया ॥ ४१ ॥

यथा देहाभिमानजं तापं बोधः यथा च व्रजयोषितां विरहतापं मुकुन्द इत्युपादेया ॥ ४२ ॥

शब्दब्रह्मणो वेदस्य अर्थाः निवृत्तकर्मज्ञानभक्तियोगास्तेषां दर्शनं ज्ञानं यत्र तत्चित्तं कीदृशं सत्त्वयुक्तं साधुत्वयुक्तं तत्र खस्य चित्तेन साम्यं निर्मेघत्वस्य सत्त्वयुक्तत्वेन शब्दब्रह्मणो शरदः निवृत्तकर्मज्ञानतपोयोगैस्ताराणां भक्तियोगेन तारापदगम्यस्य तारकेशस्येतीयमुपादेया ॥ ४३ ॥

सम्पूर्णमण्डलत्वस्य साम्यं भगवत्त्वेन साम्यं यदुपतित्वेन ओषधीशत्वस्य वृष्णिचक्रैः नन्दोपनन्दवसुदेवाक्रूरादिभिः हृदयैर्दृश्यानामुडुगणानामितीयं ध्यानार्थमुपादेया ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

केदारेभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थी तत् सिञ्चनार्थमित्यर्थः । अगृह्णन् निरुद्धवन्तः प्राणैरिन्द्रियैः विषयोन्मुखैः स्रवत् ज्ञानम् तन्निरोधेनेन्द्रियप्रत्याहारेण गृह्णन्ति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यथा शब्दब्रह्मार्थं "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति श्रुतिस्मृतिप्रोक्तं वेदैकवेद्यं श्रीकृष्णं दर्शयतीति तत् सत्त्वयुक्तं शोभते तथा शरदा विमला तारका यस्मिन् तत् खमशोभत ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

शरद ऋतु में खेत वारे किसान खेतन की जवर २ मेड़ने को बांधिकें जलकूं रोकत भये जैसे इन्द्रियन के द्वारा निकसवे वारे ज्ञानकों योगी जन इन्द्रियन को निरोध करकें रोक राखें है ॥ ४१ ॥

शरद में दिनमें सूर्य की किरणनसों जो ताप होय है ताकूं रात में चन्द्रमा हर लेय है। जैसें ज्ञान भयं पै देहाभिमान सों भयो जो ताप सो दूर होय जाय है, और जैसें व्रजकी ग्लानि के तापको मुकुन्द भगवान् दूर करें हैं ॥ ४२ ॥

शरद कालमें बिना मेघन को आकाश निर्मल तारागणन के उदय होयवे तें शोभा पावत भयो, जैसे सत्त्वगुण युक्त जो चित्त है, सो वेद के अर्थ को दिखायवे वारो होयके शोभा पावे है ॥ ४३ ॥

शरद में सम्पूर्ण मण्डल वारो चन्द्रमा आकाश में तारागणन सहित शोभापावत भयो, जैसे पृथ्वीमें यादवनके पति श्रीकृष्णचन्द्रमा यादवन के मण्डल सहित शोभा पावे हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समोऽन्यूनाधिकः शीतश्चोष्णश्च तं ननु गोप्यः कृष्णापहृतचेतस्त्वेन तासां सन्तापो दुःसह इति यद्वा नकार उपमार्थः तदा कृष्णाहृतचेतस इति चेतसा कृष्णमाश्लिष्य यथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

पुरग्रामेष्वाग्रयणैरैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।
बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥ ४८ ॥
वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे ।
वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
दशमस्कन्धे वृन्दावनक्रीडायां प्रावृट्शरद्वर्णनं नाम
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुष्पिण्यो गर्भिण्यः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिरनिच्छन्त्योऽपि बलादनुगम्यमानाः ईश्वराराधनार्थाः क्रियाः बलात् फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा यथेति ॥ ४६ ॥

कुमुद्वत्कुमुदम् कुत्सिता मुद्यस्येति दस्युसाम्यम् ॥ ४७ ॥

आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैर्यागैरैन्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्लौकिकैश्च महोत्सवैः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्सवाभ्याम् ॥४८॥

वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च दृष्टादृष्टाभ्यां वर्षरुद्धाः सन्तो निर्गम्यार्थान्वाणिज्यं स्वाच्छन्द्यादिग्विजयविद्यादीन् प्रपेदिरे प्रापद्यन्त यथा मन्त्रयोगादिसिद्धाः आयुषा रुद्धाः काले आगते स्वपिण्डान्योगादिप्राप्यान्देवादिदेहानिति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु गोप्य इति विशेषोक्तिस्तत्र हेतुमाह—कृष्णेति । ततस्तेनोद्दीपनात् प्रत्युताधिकं तापं प्रापुरित्यर्थः । इत्थं तु प्रयोगस्तमेव स्पष्टीकृतवान् योगिनां मनसि प्रविश्य स्वपदे कल्पितुं आस्तान्तु मनो हृत्वा विपदे कल्पितु युक्त एवेति भावः । मुकुन्दो भजयाचितामिति तासामुत्तरावस्था दृष्टान्तिता अनेन तु पूर्वावस्थेति ॥ ४५ ॥

मृगाः खगा इत्यार्षं मृग्यः खग्यः अन्वसैः । यद्वा, पुष्पम् ऋतुकारी धातुविशेषस्तद्वत्यः सत्यः स्ववृषैः प्रसवविशेषसम्पादकस्वस्वपुंभिः प्रार्थनां विनाप्यन्वीयमाना बभूवुः फलैः फलविशेषसम्पादकैरपूर्वकैरपूर्वैः ॥ ४६ ॥

वारिजशब्देनात्र वायुद्भवपुष्पमात्रं गृह्यते न तु कमलमेव कुमुदनिषेधानुपपत्तेर्लौकिकशब्दवत् सामान्यमेव ग्राह्यमिति कुमुदानां रात्रिविकासित्वादित्युत्प्रेक्ष्यं राज्ञां तस्योत्थाने सिंहासनप्रथमारोहे उद्यमे वा लुप्तोपमेयं यथा दस्यूनिति वा पाठः नृपेति दृष्टान्तस्यापि दृष्टान्तसूचना ॥ ४७ ॥

पुरेषु श्रीमथुरादिषु ग्रामेष्विव ग्रामेषु श्रीनन्दावासादिषु आग्रयणैरिति "नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने । न कृष्णापक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्" इत्यनुसारेण वृश्चिके प्रबोधिन्यनन्तरमेव इदं ज्ञेयं शरदन्तरत्वात्तु शरद्व्यवहारः ऐन्द्रियैश्च महोत्सवैरिति "इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु" इत्युक्तत्वात् इन्द्रपूजामयैरित्यर्थः । कार्त्तिकमध्ये हि तत्पूजा व्रजादौ पूर्वमासीत् तां खण्डयित्वैव श्रीभगवता गोवर्द्धनपूजा प्रवर्त्तितेति इन्द्रपूजायास्तस्या लोकपरम्पराप्राप्तत्वञ्च श्रीव्रजराजेन मंस्यते कीदृशी भूर्हरेः कला शक्तिः आभ्यां रामकृष्णाभ्याम् ॥ ४८ ॥

वर्षशब्दः कालस्यापि वाचीति आयुरिति व्याख्या ततश्च जीवनार्थपरिमितवत्सरैरुद्धा इत्यर्थः स्नातकानामर्थोऽस्त्वस्तिष्टितादिरूपाः सिद्धाः भक्त्यादिसिद्धाः स्वपिण्डान् प्राप्तव्यपार्षददेहान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पुष्पिण्यः शोभायुक्ताः ऋतुयुक्ताश्च ॥ ४६—४७ ॥

हरेः कलाभ्यां नितरां सुखिताः ॥ ४८ ॥

यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते यथा तपःसिद्धाः अस्माल्लोकान्निर्गत्य फलकाले स्वपिण्डान् भोग्यजातं प्रतिपद्यन्ते तद्वत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आश्लिष्येति । जनाः समं मितं शीतम् उष्णञ्च यस्य तं प्रफुल्लानि सूनानि कुसुमानि यस्य तस्य वनस्य मारुतमाश्लिष्य मनुभाव्य तापं जहुः शीष्मशैत्ययुक्तं दुःखं जहुरित्यर्थः । गोप्यस्तु तापं मन्मथतापं

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न जहुः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि कृष्णेन हृतानि चेतांसि यासां तथाभूताः अनेन कृष्णस्य यौवनावस्था गोपीचित्तसमाकृष्टिश्च सूचिता ॥ ४५ ॥

गाव इति । गवादयः स्ववृषैः स्वस्वप्रियैरन्वीयमानाः शरदा निमित्तभूतया पुष्पिण्यो गर्भिण्यो बभूवुः यथा ईश्वराराधकात्मिकाः क्रियाः स्वसाध्यैः फलैः धर्मादिपुरुषार्थैरन्वीयमानाः समस्तभोगगर्भा भवन्ति तद्वत् अनेनेश्वराक्रियाणां फलाविनाभावित्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

उदहृष्यन्निति । कुमुदमितिजात्यभिप्रायमेकवचनं कुमुदान्युत्पलानि विना सर्वाणि वारिजानि सूर्येणोदहृष्यन् विकासेन हृष्टा इव लक्षिता बभूवुः यथा हे नृप दस्यूंश्चोरव्याघ्रादीन् विना इतरे सर्वे जनाः राज्ञा हेतुना निर्भया हृष्यन्ति तद्वत् अनेन राज्ञा दस्यूनुद्वेजयता भवितव्यमित्युक्तम् ॥ ४७ ॥

पुरग्रामेष्विति । पुरेषु ग्रामेषु चाग्रयणैर्नूतनव्रीह्यादिभिर्भक्षणाद्यनुकार्थैराग्रयणाख्ययागरूपैरैन्द्रियैरिन्द्रप्रीत्यर्थैरन्यैश्च महद्भिरुत्सवैः सर्वसस्याढ्या भूर्बभौ हरेः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां तु नितरां बभौ छत्रिन्यायेन कलाभ्यामित्युक्तिः ॥ ४८ ॥

वणिगित्यादि वणिगादयस्तावद्वर्षेण रुद्धाः शरदि निर्गम्यार्थान् प्रयोजनानि प्रपेदिरे तत्र वणिजः क्रयविक्रयादिव्यापारिणः मुनयः संन्यासिनः नृपाः जयिनः स्नातकस्तीर्थयात्रापराः एते वाणिज्यस्वच्छन्दचारविजयतीर्थस्नानादिरूपानर्थान् प्रपेदिरे इत्यर्थः । यद्वा सिद्धाः तपःसिद्धाः फलकाले आगते सत्यस्मात् लोकान्निर्गत्य स्वपिण्डान् स्वस्य तपस्साध्यभोग्यजातं प्रतिपद्यन्ते तद्वत् अनेन तपसःफलाविनाभावित्वमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मारुतं शारदमिति शेषः । अर्कजनितं तापं गोप्यः कामार्कजनितं तापं न जहुः तत्र निमित्तं कृष्णाहृतचेतसः कृष्णेनाहृतं चेतो यासां तास्तथा ॥ ४५ ॥

पुष्पिण्यः गर्भिण्यः ऋषभैरिति पाठः वृषभैरिति पाठे मातृसहोदरीविवेकज्ञानशून्यत्वात्तयोक्तमित्यर्थः । फलैर्बीजैरन्वीयमानाः उप्यमानाः ईषत् क्रियाः शनैः क्रियमाणाः कृषिक्रिया इव फलैः स्वर्गादिलक्षणैः अनुगता ईषत्क्रिया ऊनातिरेकपरिहारार्थाः विलम्बमानयागक्रिया इव वामनिष्पत्तिभोगेषु बीजे फलधने फल इति वा ॥ ४६—४७ ॥

इन्द्रयागमहोत्सवैः इन्द्रदेवत्याग्रायणेष्टिलक्षणोत्सवैः हरेः कलाभ्यां नितरां बभौ आश्रमिणां आम्रवतां गृहस्थमात्राणां वा ॥ ४८ ॥

प्रावृषि वर्षेण रुद्धाः शरदि स्वीयात्रगरात्पत्तनान्निर्गत्यार्थान् देयादेयविषयान् प्रपेदिरे वर्षेणाब्देन तल्लक्षितकालेनेत्यर्थः । रुद्धाः साधनसामग्रीसम्पत्तिपर्यन्तकालेन प्रतिबद्धाः सिद्धाः मन्त्रौषधतपस्सम्पन्नाः पुरुषाः काले फलदानाभिमुखलक्षणे आगते आसन्ने स्वीयात्रगरात्स्वत्वेनाभिमताद्देहान्निर्गत्य स्वपिण्डान् निजफलानुभावयोग्यान् देहान् यथा प्रपद्यन्त इत्यन्वयः “ वर्षो स्त्री भारताद्यंबुवृष्टिषु प्रावृषि स्त्रियाम् ” इति यादवः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
(विजयध्वजरीत्या अष्टादशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मृगाः मृग्यः खगाः खग्यः पुष्पिण्यः ऋतुमत्यः ताः स्ववृषैरवश्यमन्वीयमाना अभवन् फलैरीशक्रिया इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

हरेः कला पृथ्वी आभ्यां रामकृष्णाभ्याम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरदो मासान्तरकृत्यमाह—आश्लिष्येति । समं शीतमुष्णं च यत्र प्रसूनयुक्ते वने मारुतो यस्य तादृशं शीतोष्णं भावमाश्रित्य तापं जहुः वनमारुतं वा समत्वान्मान्द्यमपि प्रसूनसम्बन्धात् सौगन्ध्यम् एवं सर्वगुणयुक्तमपि वायुमाश्लिष्य जनास्तापं जहुः अस्य सहजत्वाभावान्न दृष्टान्तः परं हीनतामाह—गोप्यो नेति, तत्र हेतुः कृष्णाहृतचेतस इति कृष्णेनैव हृतं चित्तं यासां चित्ते हि सुखं भवति तत्कृष्णसम्बन्ध एव देहे तिष्ठति आश्लेषोऽपि न कृतः सामान्यनिषेधात् कृष्णाश्लेषोऽप्यनेनैव निषिद्धः इत्यशङ्क्य ॥ ४५ ॥

अत आध्यात्मिकीयं शरत् सुखदायिनी वृत्ता आधिदैविकीं तु वक्ष्यति आध्यात्मिक्याः प्रसङ्गादुपयोगान्तरमप्याह—गाव इति । गर्भाधानकालोऽयं वर्षाभिर्बीजोत्पत्तिः गावो मृगाः खगाः तामसादिभेदाः स्त्रिय एव नार्यः स्त्रियोऽपि स्पष्टार्थं वा ता एव शरत्कृत्वा पुष्पिण्यः अन्तःप्रविष्टा शरत् रजोविकासं कृतवती तासाम् ऋतुकालो जात इत्यर्थः । व्यञ्जकं तु नारीणामेव नैमित्तिकं स्ववृषैः स्वपतिभिः अन्वीयमानाः फलैरप्यन्वीयमाना अभवन्निति योजना फलस्यामोघत्व प्रतिपादनाय दृष्टान्तमाह, ईशसम्बन्धिन्यः क्रियाः ईशसंयोगात् फलयुक्ता अपि भवन्ति ईशः पतिस्थानीयः ता अपि फलैरन्विताः फलमभिलषितं सहजं वा तृणान्तरत्वाभिलषितसिद्ध्यर्थः भगवत्सम्बन्धात् शरद एते गुणाः ॥ ४६ ॥

जङ्गमानामुक्त्वा स्थावराणामाह—उदहृष्यन्निति । सूर्योत्थाने कमलान्युदहृष्यन् कुमुत् कुमुदं तु विना चन्द्रमसा कालेन उदहृष्यत् कुमुदं वा सुप्लोपः अनेन सात्त्विकाः सात्त्विकाधिपतामुद्रच्छन्तीत्युक्तं नन्वये सात्त्विकस्य सर्वसुखदातृत्वेऽपि न सात्त्विकव्यतिरिक्तानां सुखं यतस्तेषां कुत्सिता मुत् केवलभौतिकत्वात्पूरणार्थं दृष्टान्तमाह—द्रुजा सर्वे एव लोका निर्भयाः ननु दस्यवः ते कुमुदाः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नृपेति संबोधनं तत्सम्पत्त्यर्थं लोका भुवनान्यपि शरदि चौर्याभावश्च सूचितः ॥ ४७ ॥

एवं लौकिकं सर्वमुक्त्वा वैदिकमाह—पुरग्रामेष्विति । पुराणि सात्त्विकानि ग्रामा राजसाः आग्रयणानि श्रौतानि इन्द्रसम्बन्धीनि स्मार्तानि महोत्सवाः लौकिकाः चकारात् कुलधर्माश्च पुरग्रामेष्विति बहुवचनात् त्रिविधा अपि गृहीताः सर्वैः कृत्वा भूरेव बभौ तस्या आधिभौतिकीं शोभामाह—पक्वसस्याढ्येति पक्वैः सस्यैराढ्या आधिदैविकीमाह, कलाभ्यामिति । रामकृष्णाभ्यां सङ्कर्षणकृष्णांशाभ्यां भारहरणार्थं हि तावेवागतौ विशेषमप्याह नितरां हरेरिति हरेः सम्बन्धिनी भूः नितरां बभौ पदैरनुभावैः लीलाभिश्च अस्मिन्वाक्ये भूप्रस्तावाद्धरिपदावृत्त्या एव दुःखहर्त्तोच्यते स च पुरुषोत्तम एव भारहरणद्वारा सङ्कर्षणोऽपीति तत्कलारूपत्वं च केशयोरिति भूमेर्वा दुःखहर्त्तुः कलाभ्यां नितरामित्यन्तःकरणसन्तोषात् चिदानन्दाभ्यां वा सत् सिद्धैव ॥ ४८ ॥

उपसंहारार्थं शरदः सर्वसाधकत्वमाह—वणिगिति । वणिक् मुनिनृपाः वैश्यब्राह्मणक्षत्रियश्रेष्ठाः ते निर्गम्य पर्यन्तात्मदेशान् प्राप्तवन्तस्तदाहार्थान् प्रपेदिरे अर्थशब्दो हि लोके प्रसिद्धो वक्तव्यः ततो वैदिकः ततः स्मार्त इति अर्थे तमःप्रधानं ततः सत्त्वं ततो रजः अनेन स्थितानां न सिद्धिरुक्ता लौकिकोपकारी वैदिकोपकारी च उपकार्थे पूर्वमुक्तौ स्नाताः स्नानकास्ते हि तीर्थवासिनः ते यथाभिलषितान् धर्मार्थकामान् प्रपेदिरे प्रत्येकसमुदायाभ्यां वा धर्मार्थकामा उक्ताः अत्रापि पूर्ववत् दृष्टान्तमाह, वर्षरुद्धा इति वर्षैर्बहुभिरेव रुद्धा निरुद्धाः सिद्धाः पश्चात्प्राप्तफलाः स्वपिण्डान् पूर्वस्थितानेव काले आगते प्रपेदिरे योगादिना बहुकालं स्वनिरोधं कृत्वा ततः सिद्धाः सन्तः तत्फलमनुभूय पुनः काले प्रलये समागते मोक्षसाधकत्वात् पुनस्तानेव देहान् गृह्णन्ति स्वपिण्डान् फलरूपान्वा कालः फलकालः पूर्वकालस्य साधकत्वमस्य फलत्वमिति आधिभौतिकाध्यात्मिकभेदेन निरूपितं कालप्राधान्यार्थमागत इति एवं सलीला शरद्वर्णिता ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समः अन्यूनाधिकः शीतश्चोष्णश्च तं न तु गोप्यस्तापं जहुर्यतः कृष्णाहृतचेतसो विरहिण्यः प्रत्युत तं मारुतमाश्लिष्य तापं प्रापुरिति भावः । अत्र प्रक्रमभङ्गाभावार्थं केचिदेवं व्याचक्षते गोप्य इत्यनन्तरं कृष्णमिवेति शेषो वेयः कीदृश्यः न कृष्णेन हृतानि अपि तु हृतानि एव चेतांसि यासां ताः शिरःहृतानि अपि तु हृतानि ... इतिवत् लोपाभावः चेतश्चौराणां स्वालनेन अनेककीर्तिर्निकषणा इतिवत् लोपाभावः चेतश्चौरास्मात्कुलात्स्वस्वचेत आदातुमिव तमाश्लिष्यन्त्योपि तापस्तत्र प्रापुरिति भावः ॥ ४५ ॥

मृगा मृग्यः खगा खग्यः स्वपुंपैः स्वस्वपतिभिरन्वीयमानाः

अनिच्छन्त्योपि सम्भोगार्थमनुगम्यमानाः ईशक्रिया भगवदाराधनलक्षणाः क्रिया निष्कामा अपि फलैः सुखभोगादिभिः ॥ ४६ ॥

कुमुत् कुमुदं कुत्सितेषु मुत् यस्येति दस्युसाम्यम् ॥ ४७ ॥

आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैः—

"नवान्नं नैव नन्दायां नच सुप्ते जनार्दने ।
न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्" ॥ इति स्मृतेः ।

प्रबोधिन्यन्ते वृश्चिके इति ज्ञेयं शारदं तत्वात्तु शरद्व्यवहारः इन्द्रियैरिन्द्रदेवताकैः इन्द्रमखभङ्गात् पूर्वस्याः शरदो वर्णनमिदं कीदृशी भूः हरेः कलाशक्तिः आभ्यां रामकृष्णाभ्यां यद्वा हरेश्चन्द्रस्य कलाभ्यां शुक्लद्वितीयासायमुदिताभ्यामुत्सवै राजकीयपुरुषप्रभृतिकृतैर्यथा सैव भूरिति व्याख्या यथेति पदस्य शेषत्वे प्रक्रमभङ्गाभावार्थमुपादेया "हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु,, इति मेदिनी ॥ ४८ ॥

वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च ये वर्षेण वृष्ट्या रुद्धा आसंस्ते वर्षान्ते निष्क्रम्य अर्थान् वाणिज्यस्वाच्छन्द्यादिग्विजयविद्यादीन् प्रपेदिरे प्रपद्यन्त यथा सिद्धाः वर्षैः स्वायुर्घटकैर्वत्सरै रुद्धाः काले अन्तसमये आयाते स्वपिण्डान् पार्षदादिदेहान् इयमुपादेया ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
विंशोऽध्यायोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥२०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समे तुल्ये गुणभूते शीतोष्णौ यस्य तमाश्लिष्य जनास्तापं जहुः गोप्यस्तु तमाश्लिष्यापि न जहुः तत्र हेतुगर्भं विशेषणं कृष्णाहृतचेतस इति तासां तापापनोदकः श्रीकृष्ण एवेति फलितोर्थः ॥ ४५ ॥

शरदा निमित्तभूतया स्ववृषैः स्वपतिभिरन्वीयमानाः पुष्पिण्यो गर्भिण्यः अभवन् बभूवुः यथा ईश्वराराधनार्थाः क्रियाः फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा भवन्ति तद्वत् ईश्वराराधनार्थं कर्म कदाचिदपि निष्फलं न भवतीति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैः ऐन्द्रियैरिन्द्रियप्रीत्यर्थैर्लौकिकैश्च महोत्सवैः हरेः कला भूः बभौ आभ्यां राममाधवाभ्यां तु नितरां बभौ यद्वा हरेः कलाभ्यां सोमसूर्याभ्यां यद्वा कुश्रिणो यान्तीति वत् हरेः कलाभ्यां राममाधवाभ्यां हरिणा माधवेन तत्कलया रामेणेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वणिगादयो वर्षेण रुद्धाः शरदि निर्गम्य अर्थान् वाणिज्यस्वाच्छन्द्यदिग्विजयविद्यादीन् प्रपेदिरे प्रापद्यन्त यथा सिद्धाः मन्त्रजपादिसिद्धाः प्रारब्धकर्मणा रुद्धाः काले आगते स्वपिण्डान् स्वकीयमन्त्रजपादिसाध्यान् भुक्तिमुक्तिरूपाणि फलानि प्रतिपद्यन्ते तद्वत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शरद में सीरो नता तो ऐसे पुष्पितवन के पवन के को सेवन करके समस्त जव तापको छोडत भये, परन्तु कृष्ण ने चुरायो चित्त जिनको ऐसी गोपी तापकूं त्याग करत भई ॥ ४५ ॥

शरद ऋतु में गऊ हरिणी पक्षिणी स्त्री, पुष्पवती होत भई, इनके पति इनके पीछे लगे डोलत भये, जैसे, ईश्वर के अर्थ जो कर्म करो जाय ताके पीछे फूल लगे डोले हैं ॥ ४६ ॥

हे राजन् ! शरद काल में सूर्य के उदय होयवेतें कुमोदिनी के विना सरोवरनमें कमल खिलत भये, जैसे सावधान राजन सों चोरन के विना और सब प्रजा निर्भय होयके प्रफुल्लित होवे हैं ॥ ४७ ॥

शरदकाल में पुरत में ग्रामनमें वैदिक और लोकिक उत्सवनसों पकी भई खेतीसों सपन्न जो पृथिवी है सो बडी शोभाकूं प्राप्त होत भई ॥ और श्रीहरि के अवतार रूप श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेवजी सों तो अत्यन्त ही शोभा-पावत भई ॥ ४८ ॥

वणिक् लोग, मुनि जन, राजा लोग, ये सब वर्षा ऋतु में रुके भये बैठे है । जब शरद ऋतु आई तब बाहर निकरिके अपने २ प्रयोजन को प्राप्त होत भये, जैसे सिद्ध लोग समय पै भौतिकदेह को छोडके दिव्य देह को पायके भोगन को भोगें हैं ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में वीसवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

———○:*:○———

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

—ooo—

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।
न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥
कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।
मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सह पशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकविंशे शरद्रम्यवृन्दावनगते हरौ ।
तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते ॥

इत्थमेवम्भूतं वनं तदेवाह—शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिंस्तत् वायुना वातमनुगतं तदेकव्याप्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाः खगाश्च तेषां कुलानि तैर्घुष्टाः सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिंस्तद्वनं कृष्णोऽवगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

एवं शरदं वर्णयित्वा वर्षावत्तत्र श्रीभगवत्क्रीडाविशेषमाह—इत्थमित्यादिना यावत् समाप्ति। तत्र तदुपकरणत्वेनादौ मनोहरजलवायुसमाश्रयत्वेन स्वतश्च मनोहरतया वनमनुवदति सार्द्धेन तत्र जलस्य मनोहरत्वं स्वच्छत्वेन स्पष्टमेव निर्मलत्वेनैव सहजगुणाभिव्यक्तेः वायोश्च पद्मानामाकरः प्रस्फुटत्पद्ममयः सरोवरादिः तेन सुगन्धिनेति शैत्येन सौरभ्येन च वातमिति च मान्द्येन वनस्य च ॥ १ ॥

कुसुमितेति । इदंच सर्वं कामोद्दीपनत्वेनोक्तं वनं न्यविशदिति प्रविष्ट आसीदिति पूर्ववदेव नित्यमीदृशी क्रीडा ज्ञेया एवं चुकूजेति अन्वयश्चारयन्नित्यादिकमग्रेऽप्यूह्यं सगोगोपालको मधुपतिरित्यन्वयः। यद्वा, इत् प्राप्तवर्णनीयरूपलीलादिना भावविशेषाविर्भावतो विशेषस्यानुच्चारणादुच्चारणाशक्तेर्वा श्रीकृष्ण इति । वाक्यशेषो ज्ञेयः एवमग्रे बर्हापीडमित्यादावपि अच्युत इति पाठः श्रीचित्सुखस्यैव सम्मतः माधवो यादवास्तेषां पतिरीश्वर इति गोचारणाद्यसम्भवेपि गोचारणादिना भक्तवात्सल्यादिरसविशेषमभिप्रैति मधुमादकरसविशेषस्तस्य स्वामीति श्लेषेण तदानीं समदत्वं मादकत्वं च सूचितम् अवगाह्य अन्तःप्रविश्येति वनस्य सर्वतः प्रवेशेन तत्स्थानं ध्वनितं पशुपालैर्बलेन च सहित इति तेऽपि सर्वे वेणुं वादयामासुरित्यर्थः । यद्वा सहपशुपालबलो गाश्चारयन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं शरदं वर्णयित्वा वर्षावत् तत्र श्रीभगवत्क्रीडाविशेषमाह—इत्थमित्यादिना यावत्समाप्ति । तत्र तदुपकरणत्वेनादौ मनोहरजलवायुसमाश्रयत्वेन स्वतश्च मनोहरतया वनमनुवदति सार्द्धेन । तत्रेत्थमिति यथाऽहं वर्णितवान् प्रायस्तथा वर्णनप्रकारेणेत्यर्थः। सगोगोपालको मधुपतिरित्यन्वयः। यद्वा, इत्प्राप्तवर्णनीयरूपलीलादिना भावविशेषाविर्भावतो विशेष्यस्यानुच्चारणादुच्चारणाशक्तेर्वा श्रीकृष्ण इति वाक्यशेषो ज्ञेयः एवमग्रे बर्हापीडमित्यादावपि अच्युत इति पाठः चित्सुखस्य सम्मतः अत्र तु वनमिति शेषः ॥ १ ॥

यादवस्याङ्गोपाश्च मधवः तेषां पतिरिति क्रीडायां सामग्र्यं विवक्षितं श्लेषेण मधोऋतुराजस्यापि पतिरिति तत्प्रवेशे सर्वापि वनशोभासमाधिकैव दर्शिता अवगाह्य अन्तः प्रविश्येति वनस्य सर्वतः प्रवेशेन तत्स्थानं ध्वनितं सहपशुपालबल इत्यस्य गाश्चारयन्नित्यनेनैवान्वयो योग्यः न तु चुकूज वेणुमित्यनेन च "तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य" इत्युत्तरवाक्ये पूर्वत्रैव सामञ्जस्यप्रतिपत्तेः चुकूजेत्यन्तर्भूतण्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वायुना वातं "वागतिगन्धनयोः" व्याप्तं वनमिति शेषः ॥ १ ॥

शुष्मिभृङ्गा मत्तभ्रमराः ॥ २—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं शरदमनुवर्ण्याथ तदा वृन्दावने क्रीडतो वेणुं क्वणयतो भगवतो गोपीचित्तापहारिणः कांश्चिद्विहारान् स्ववेणुगीतान् गोपीभिर्मिथोऽनुवर्णितानाहैकविंशेन—इत्थमिति । इत्थमेवम्भूतं शारदगुणसम्पन्नं वनमिति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् इत्थमित्यनेनाभिप्रेतं प्रकारमभिविशिनष्टि—शरदा स्वच्छानि जलानि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्मिन् पद्माकरैः शोभनो गन्धो यस्य तेन वातेन वातं व्याप्तं वनं गोभिर्गोपालैश्च सहितोऽच्युतो न्यविशत् ॥ १ ॥

ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणां मत्तानां भृङ्गाणां द्विजानां पक्षिणां च कुलैः घुष्टाः शब्दिताः सरांसि सरितः महीध्राः पर्वताश्च यस्मिन् तद्वनं विगाह्य प्रविश्य मधुपतिः कृष्णः पशुपालैः बलदेवेन च सहितः गाश्चारयन् वेणुं चुकूज अवादयत् ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वयोग्यतानुसारेण हरौ ज्ञानसाधनं भक्तिः कर्तव्येत्यभिप्रेत्यास्मिन्नध्याये, तत्र गोपस्त्रीणां कृष्णे स्नेहातिशयमवक्तुमुपक्रमते—इत्थं शरत् स्वच्छजलमित्यादिना । पद्माकराणां सुगन्धोऽस्यास्तीति पद्माकरसुगन्धी तेन वायुना वीतम्परिवृतम् इत्थमुक्तविधिना शरदा स्वच्छं निर्मलजलं यस्मिंस्तत्तथा अनेन वायोः शैत्यं सूचितं न्यविशत् वनमितिशेषः "नेर्विशः" (१।३।१७ इति सूत्रेण लौकिकस्यात्मनेपद विधानं नतु छान्दसस्य अच्युत इत्यनेन वनक्रीडाद्यभावेऽपि सुखच्युतिर्नास्तीतिसूचयति ॥ १ ॥

अत्र वनशब्देन वृक्षसमुच्चय उच्यते कुसुमिताः पुष्पितोपेनाः वनराजयः वृक्षपङ्क्तयो यस्मिंस्तत्तथा शुष्मिभिर्मत्तैः स्वजातिश्रेष्ठैर्वा भृङ्गैर्द्विजगणैः पक्षिगणैश्च घुष्टानि शब्दितानि सरांसिखातत-टाकाः सरितः स्यन्दमाना नद्यः महीध्राः पर्वता यस्मिंस्तत्तथा मधुपतिर्माधवः एवंविधं वनमवगाह्य वेणुञ्चुकूजेत्यन्वयः । कूजनं सुरतमन्त्रगणकामवर्धनं सीत्कारोद्भवं श्रोत्रेणां गोपीनां कर्षणार्थमेव मुक्तम् ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रवेशे सर्वापि वनशोभा समाधिकैव दर्शिता इत्थ-मित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा ।
वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥
प्रवेशबाधने तासामुद्बोधाय निरूपिते ।
तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदा सक्ता भवन्ति हि ॥
आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् ।
उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥
आसक्त्या वर्णनं तस्माद्विधान्ते वर्ण्यते स्फुटा ।
कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥
त्रयोदशविधा लीला तत्र उक्ता पृथक् पृथक् ।

भगवल्लीलार्थं पूर्वाध्यायान्ते शरद्वर्णिता ततोऽत्र लीलार्थं भगवतो वृन्दावनप्रवेश उच्यते—इत्थमिति । इत्थम्भूता या शरत्तया स्वच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावने तादृशमच्युतो न्यविशदिति सम्बन्धः अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला कर्तव्या तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत इत्याह, तत्रापि गावोऽनुभाविकाः गोपालाः सेवकाः शक्तीनां निर्भयत्वाय एते देवाः सात्त्विकाः रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधं निर्भररमणे च वायोरपेक्षा जल-क्रीडायां तु नैर्मल्यं शीताभावश्च शरदा नैर्मल्यं शीताभावश्चोक्तः शरत्स्वच्छजलमिति शारदा स्वच्छानि जलानि यत्र विशेषतः कर्मा-निर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च पद्माकराणां सुष्ठु यो गन्धः शैत्यसहितस्तद्वान् सुगन्धी एतादृशं वायुना वातं वनं न्यविशत् गन्धवत्त्वेनैव मान्द्यमुक्तम् ॥ १ ॥

एतावदेव क्रीडायामपेक्षितं विशेषणधर्माणामेव प्राधान्याद्विशेष्यनिर्देशः नितरां प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः प्रवेशमुक्त्वा देवतोद्बोधनमाह—कुसुमितेति । मधुपतिर्गाश्चारयन्वेणुं चुकूज वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा धर्मं कुर्वन् क्रियाज्ञानशक्ति-सहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान् उद्बुद्धा देवताः सामग्र्यभावाच्च रता भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपितं विभ-वादीन्निरूपयति कुसुमिता या वनराजयः ताभिर्ये शुष्मिणो जाताः मत्ता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्यवान्तरजातिभेदाः तैर्जुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिन् तानेव वा एकवद्भावः एवंविधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्बोध्यपितु केवलं शृङ्गारार्थमेव कूजनं कृतवान् एवमुद्बोधनमुक्त्वा ताभिः सह रमणे कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य व्रजास्त्रियोऽप्युद्बुद्धकामा जाताः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकविंशे वेणुगीतस्मरार्त्ता गोपिका मुहुः ।
वेणुवृन्दावनमृगी देव्यादीनां यशो जगुः ॥
यद्यद्वनं गतः कृष्णः चरितं मधुरं व्यधात् ।
प्रेमनेत्रेक्षितं गोप्यो गोष्ठस्थास्तदवर्णयन् ॥

शरदं वर्णयित्वा तात्कालिकीं वेणुगानलीलां वर्णयिष्यन्मधुरिममण्डिते वृन्दावने प्रथमं कृष्णस्य प्रवेशमाह—इत्थमिति । पद्माकरसुगन्धिनेति पद्माकरसम्बन्धात्सौगन्ध्यं शैत्यं च ज्ञेयं वायुभिरित्यनुक्तेर्वायुनेत्येकवचनेन वा तस्य मान्द्यं च गो गोपालकसहित अत्र मधुपतिरिति विशेष-पदेनोत्तरश्लोकस्तेनान्वयः ॥ १ ॥

कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाश्च तेषां कुलैः घुष्टानि सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिन् तत् वनम् मधुपतिः कृष्णः अवगाह्येति यस्यावगाहनेन वनं शोभते तस्य मधोः वसन्तस्यापि पतिरित्यतिशोभाश्लेषेण ध्वनिता चुकूज कूजयामास सह पशुपालबल इति वनावगाहने गोचारणे च साहित्यं न तु वेणुकूजने उत्तरश्लोके कृष्णस्य वेणुगीतमित्युक्तेः ॥ २ ॥

तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।
काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥
तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
नाऽशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ! ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकविंशाध्याये शरद्रम्यं वनं गतस्य श्रीकृष्णस्य वेणुगीतं श्रुत्वा तदेव गोपीभिर्मिथोऽनुवर्णितमित्याह—इत्थमिति । शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिन् तत्पद्माकरसुगन्धिना वायुना वातं व्याप्तम् इत्थमेवम्भूतं वनमिति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यम् अच्युतः न्यविशत् ॥ १ ॥

ततश्च मधुपतिः श्रीकृष्णः कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणां मत्तानां भृङ्गाणां द्विजानां पक्षिणां च कुलैः घुष्टाः सरःसरिन्महीध्राः यस्मिन् तद्वनमवगाह्य प्रविश्य गाश्चारयन् वेणुं चुकूज अवादयत् ॥ २ ॥

श्रीमिश्ररामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

॥ १—४ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृत श्रीगणदीपिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमद्भागवते एकविंशतितमाध्याये श्रीवेणुगीतव्याख्या,

श्रीयुक्तः शुक इति भावसमुल्लासेन शोभातिशयाद्वस्तुतस्तु श्रिया शुक इति श्लेषेण पद्मायाः महालक्ष्म्याः करो हस्तः तेन पुष्पापचयात् सङ्क्रान्तसुगन्धिनेति परमोद्दीपकत्वम् । "राधाय-माना सा पद्मा पद्मोद्भवसुधिष्ठिता" इति ब्रह्माण्डोक्तेः ॥ १ ॥

अत्र वेणुं वादितवानिति वक्तव्ये चुकूजेति सङ्केतव्यक्तिः कूजनं हि कोकिलादिध्वनौ रूढं कोकिलकूजितसदृशं वेणुवाद्यमनुचक्रे तदनुकरणं सङ्केतसूचनार्थेति भावः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

ॐ वेणुनादविशारदाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—या प्रकार शरद ऋतु में निर्मल भये जल जामें और कमलन की सुगन्ध लेके पवन जामें बहैं, ऐसे वृन्दावन में गैयान कूं और ग्वाल बालन कों संग लेके श्रीकृष्ण जात भये ॥ १ ॥

फूल रही जो वन की पंक्ती तिनकी सुगन्ध तें मतवारे जो भौंरा और पक्षी तिनके समूहन की बोली सों सरोवर नदी और पर्वत गूंज उठे जामें ऐसे वृन्दावन में मधुवंशी यादवन के पति श्रीकृष्ण चन्द्र घुस करके बलदेवजी और ग्वाल बालन सहित गायन कों चरावत बांसुरी बजावत भये ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्कृष्णवेणुगीतं स्मरस्योदयो यस्मात्तदाश्रुत्य श्रुत्वा परोक्षं यथा भवति तथा व्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥

विक्षिप्तमनसो व्याकुलचित्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

तत्तत्र कृष्णस्य वेणुगीतम् अनुगीतानन्तरं वा अवर्णयन् तत्र हेतुः तादृशजलादिदर्शनात्तस्यैव स्मरेण कामेन गोपीस्मरणेन वा उदयो यस्य यद्वा स्मरस्य उदयो यस्मात्तत् यद्यपि सदा तस्य तादृश एव स्वभावः तथापि तदानीं भावविशेषोत्पत्त्या वादनविशेषेण तादृशत्वमुक्तम् अत एव तदानीमेव ताभिस्तदनुवर्णनं च यद्वा तदिति कृष्णभावविशेषसूचकं परममोहनमिति वा यतः स्मरोदयम् अन्यत् समानं व्रजस्य व्रजे वा वर्त्तमानायाःस्त्रियस्ताः आश्रुत्य दूरतोऽपि सम्यक् श्रुत्वा कृष्णेच्छाविशेषेण तासां भावबलेनैव वा विवेचितत्वात् आ ईषत् श्रुत्वेति वा वेणुनादानं वेणोर्वा गीतं श्रीकृष्णाधरस्पर्शमात्रेण स्वत एव तत्कूजनस्यैव भङ्गीविशेषेण गीतत्वेनैव परिस्फूर्त्तेः कूजनेन गीतमेव वाभिप्रेतं काश्चिद्भावविशेषयुक्ताः श्रीराधादेव्याद्याः इति सर्वासामेव व्रजस्त्रीणां तच्छ्रवणेऽपि मान्यानां वात्सल्यप्रसरस्यैवोदयो न तु स्मरस्येति ताः परिहृताः परोक्षं तासामेव साक्षात्-निभृतमित्यर्थः । अतः स्वीयाभ्यः सखीभ्यः श्रीललितादिभ्य एव ताः प्रतीत्यर्थः । यद्वा, तादर्थ्ये चतुर्थी तासां सुखार्थमित्यर्थः तासां सुखेनैवात्मसुखविशेषात् ॥ ३ ॥

आरब्धाः आरब्धवत्यः इत्यवश्यमारब्धपरिसमाप्तिरपेक्ष्यत इति भावः तथापि न शेकुः तत्र हेतुः स्मरस्य श्रीकृष्णस्मृतिविशेषस्य तद्विषयककामस्य सर्वचित्ताकर्षकस्य चेष्टितं तद्वेणुवादनात्मकम् अग्रे वर्णनीयं वा स्मरन्त्य अनुसन्दधानाः यद्वा काश्चिदन्ववर्णयन् काश्चिद्वर्णयितुमारब्धा अपि न शेकुः हे नृपेति तत् कथनेन स्वयमेव भावविशेषप्राप्त्या कार्येण किं वा तस्यैव भावविशेषोदयमालक्ष्य तत्संवरणार्थं सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र तदेवं कृष्णस्य वेणुगीतम् अनुगीतानन्तरं निरन्तरं वा अवर्णयन् तत्र हेतुः स्मरस्य उदयः प्राकट्यं यत्र तादृशं यथा स्यात्तथाऽऽश्रुत्य यद्यपि सदा तस्य वेणुवादनविनोदो वर्त्तत एव तथापि तदानीं वयोऽतिशयेन शरल्लक्ष्मीविलासावलोकनेन च दीप्तभावस्य ताः समाकृष्टुं वेणुविद्यामभ्यसतस्तया तासां तादृशत्वं जातम् अत एव तदानीमेव ताभिस्तदनुवर्णनं च आश्रुत्य दूरतोऽपि सम्यक् श्रुत्वा कलत्वेऽपि सर्वव्यापिस्वभावत्वात् ईषदपि श्रुत्वेति वा काश्चिद्भावविशेषयुक्ताः श्रीराधादेव्याद्याः इति सर्वासामेव व्रजस्त्रीणां तच्छ्रवणेऽपि सर्वभूतमनोहरमिति वक्ष्यमाणान्मात्रादीनां वात्सल्यादेरेवोदयो न तु स्मरस्येति ताः परिहृताः अतः स्वीयाभ्यः सखीभ्यः श्रीललितादिभ्यः निजमनोवाष्पोद्गिरणाय ता अपि भावयितुमित्यर्थः । स्वशब्देन सख्याः सख्योऽपि व्यावर्त्यन्ते इति तासां परमशालीनत्वं दर्शितं किं बहुना तत्रापि परोक्षम् अर्थान्तराच्छ्रवणन् सावहितं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्मरोदयस्य क्रममेवाह—तदिति । तत्तादृशं परोक्षं यथा स्यात् तथा वर्णयितुम् आरब्धाः आरब्धवत्योऽपि नाशकन् तथा वर्णयितुं नापारयन्नित्यर्थः । तत्र हेतुः स्मरन्तीति, कुतः ? कृष्णस्य सर्वचित्ताकर्षकस्य चेष्टितं तद्वेणुवादनमयं स्मरन्त्यः अनुसन्दधानाः हे नृपेति तत्कथनेन स्वयमेव भावविशेषप्राप्त्या कातर्येण सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मरस्योदयो यस्मात्तत् कृष्णस्य वेणुगीतमाकर्ण्य काश्चिद्व्रजस्त्रियः तस्य कृष्णस्य परोक्षमसमक्षं स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

तत्कृष्णस्य वेणुगीतं चेष्टितं वर्णयितुमारब्धाः आरब्धवत्यः तत्स्मरन्त्यो हे नृप स्मरवेगेन व्याकुलितचित्तास्तावद्वर्णयितुमेव नाशक्नुवन् शक्ता न बभूवुः कृष्णश्च तच्चेष्टितं च तयोः समाहारः कृष्णचेष्टितं यद्वा कृष्णः चेष्टितं च तदुभयं स्मरन्त्यो नाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मद्गः कामः तस्योदयः अङ्कुरीभावः यस्मात्तन्मद्गोदयं स्मरोदयमिति केचित्पठन्ति तद्वेणु गीतमाश्रित्य काश्चिद्व्रजस्त्रियः परोक्षं कावाश्चिददृष्टश्रुतं कृष्णस्य चरितं स्वसखीभ्यो न्यवेदयन्नित्यन्वयः ॥ ३ ॥

वर्णयितुं कीर्तयितुम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

काश्चित् प्रेयसीरूपास्ता एव इत्यर्थः । सर्वास्तास्त्वेव सर्वेभ्यः ॥ २—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः कामवशाद्भगवद्दुबोधार्थं स्वसखीभ्यः स्वसमानशीलव्यसनाभ्यः तद्गुणान् वर्णयितुमारेभिर इत्याह—तद्व्रजस्त्रिय इति । आसमन्तात् श्रुत्वा आधिदैविकत्वात् अन्यथा कथं वनस्थितो वेणुनादो व्रजस्थिताभिर्गोपिकाभिरेव श्रूयेत यथा सर्वे देवा उत्थिता एवं स्मरोऽपि उद्दीपनविभावत्वात् नादस्यातन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एव काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षे विद्यमानाभ्यः स्वसखीभ्यः अनुभवत् करणानन्तरमेवावर्णयन् वर्णितवत्यः ॥ ३ ॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह, तद्वर्णयितुमिति । तत्स्वानुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितु कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यः ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यः तत् स्मरणे जातेन स्मरेण जातो वेगः चित्तचाञ्चल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः नृपेति सम्बोधनं धर्मत्वेन जितेन्द्रियत्वाय बर्हापीडमिति नन्वयं श्लोकः पूर्वोत्तरश्लोकानन्वितस्तथा हि पूर्वं वर्णयितुं नाशकन्नित्युक्त्वा वृन्दारण्यं प्राविशदित्युक्तेः अग्रे चेति वेणुरवं श्रुत्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिर इत्युच्यते एवं सति स्पष्टैवासङ्गतिमध्यस्थस्यास्य श्लोकस्येति चेत् अत्रेदं प्रतिभाति आद्ये प्रवेशमात्रमुक्तं न तु विशेषतः कर्मोक्तं द्वितीये च पूर्वं वेणुं चुकूजेत्युक्तं नतत्कूजितमाश्रुत्येत्युक्तं तेन कूजनस्वभावादेव भावोद्दीपनं प्राप्तं पश्चाद्गमकार्यार्थं लीलाविशिष्टं स्वस्वरूपं वेणुद्वारा प्रियेण गीतमाश्रुत्येत्युक्तम् एवं सत्याश्रुत्येत्यस्यानुसन्धेया गीतं हि स्पष्टार्थकं रसनिरूपकं च भवति तच्छ्रवणेन लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवो हृद्यभूत् अत एव कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्य इत्युक्तं तदा तस्यानुभवात् तद्विना स्थातुमशक्तास्तद्भावस्वभावादेव तदेवान्ववर्णयन्नित्युक्तम् एतद्वर्णनं तदा स्याद्यदि गुणलीलाविशिष्टं स्वरूपं सर्वांशेनानुभूतं स्यात् प्रकृते च स्मरोदयमेव गीतं प्रियेण कृतमिति न सर्वात्मना तदनुभवोऽतो शक्तिरभूत् एवं सति चिकीर्षितकार्यासम्पत्तिं दृष्ट्वा पूर्वं तादृशं नादं प्रकटितवान् यच्छ्रवणेन गुणलीलाविशिष्टमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं सर्वेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत् तदा तद्वर्णनमभूदिमतो रमणमपि एवं सति पूर्वं वर्णनाशक्तिमुक्त्वाऽग्रे तच्छक्तिहेतुं चैकेन श्लोकेनोक्त्वा शुका प्राह—इति वेणुरवमिति । एवम्भूतं पूर्वोक्तश्लोकोक्तरूपं न तु पूर्ववत्केवलं वेणुरवमित्यर्थः । एवं सति तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य तद्वर्णयितुं नाशकन् अनेनैवरूपत्वात् ततः इति वेणुरवं बर्हापीडमिति श्लोकोक्तं वेणुरवमित्यर्थः तं श्रुत्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे इति श्लोकसङ्गतिर्निष्प्रत्यूहा किञ्च तारतम्येन रसानां क्रमेणाविर्भावे महानुरस इत्ययं करणं वुल्लभत्वं चैतस्य रसस्य ज्ञापितं परमकाष्ठापन्नस्वनन्तमहाफलदित्सयैवं कृतवान् प्रभुरिति ज्ञेयम् अन्यथा वाक्यशब्दादिनामहानेऽप्युपत्तावदत्रापि तथा भवेत् अन्यव्याख्याने स्फुटीभविष्यति नाभिवर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय बर्हापीडमिति भावोद्दीपकत्वमात्रं कूजनधर्म इति तत्कार्ये सम्पन्ने तत्कार्यं जायमाने स्मरत्वे वेगजाक्षिप्तविक्षेपः प्रतिबन्धक उक्तः

बर्हापीडं [1] नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम्—
विभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैः—
वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्त्तिः ॥ ५ ॥
❀(बर्हापिच्छो वनचरवपुः कर्णयोः कर्णिकारः—
सव्ये बाहौ निहितवदनः सज्जमन्यत्र हस्ते ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

कृष्णचेष्टितस्मरणे चाशक्तौ स्मरवेगं च हेतुरुक्तः तद्वर्णने ऽत्यन्ताविरुद्धकत्वात् सावादकत्वाच्च वर्णनं न स्यादेवेति शङ्कामपनुदन्नग्रे वर्णनायामुपपत्तिमाहैकेन बर्हापीडमिति अत्रैवं श्रेयं सामोपनिषत्सु स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वा ते स्मरेयुरथ शृणुयुरित्यादिना स्मरणस्यैव स्मर-शब्दवाच्यत्वमुच्यते स्मरणं स्मर इति व्युत्पत्तेः प्रकृते स्वामि-नीनां सुखार्थं वेणुष्वधरसुधासम्बन्धः प्रभुणा श्रमप्रयोजनार्थं-मवश्यं कारणीयः स च वर्णनेनैव भवति तच्च न सुधा सम्ब-लितनादान्तः प्रवेशं विना भवितुमर्हति तत्प्रवेशेपि पूर्ववत् कृष्णचेष्टितस्मृतौ न तत्सम्भवत्यत एव नदीवेगस्येवान्या प्रति-बन्धत्वं स्मरणस्य ज्ञापयितुं स्मरवेगेनेत्युक्तमन्यथा न वदेत् कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यो नाशकन्नेतावतैव चारितार्थ्यादतो नाद-प्राधान्येनैव नादस्मरणं तद्धेतुत्वेनैव च प्रभुस्मरणं न तु प्राधा-न्येन चेत्तदा सर्वं सम्पद्यत इति स्वयं विचार्य पूर्वं स्वस्या कृष्णापि तस्यार्थे दृष्टोऽककार्यमुद्युक्तपूर्णं शृङ्गाररसात्मकमुद्बो-धकात्कारकविक्षिपत्कशक्तिमत्त्वेनाखिलाद्युक्तमपि स्वरूपं नादेऽनुभू-यमानं एवानुभूतं भवति न तु पृथगेवस्थितं नाहं सम्पाद्य शुद्ध-पुष्टिस्थानं प्राविशत्पुष्टिमार्गाङ्गीकारं प्रकटीकृतवान् तथा सति ह्यतासां साक्षाद्भोगः सम्भवत्यन्यथैतावत्करणं निष्प्रयोजनकं स्यात् यथा वृन्दाङ्गीकारेण पुष्टिनिवारणं कृतवानेवमेतदङ्गी-कारेणापि कीर्त्तिद्वारा विश्वस्य सर्वस्यैव दोषं दूरीकरिष्यतीति दोषस्वभवस्या लीलायाः स्थापयितुमन्ते विशेषणम् एवं सति निष्प्रत्यूहं स्वर्णनमभूदतो वर्णनाशक्तिमुक्त्वा तत्साधनं मध्ये निरूपयामि तदुक्तम् एतेन वेणुरवं स्वरूपमेव वर्णितं भवति अत एव इति वेणुरवमित्येवाग्रे उक्तं तेन पूर्वस्मादिषवर्णत्वं नादस्य ज्ञापितं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत् कृष्णस्य वेणुगीतम् आश्रुत्य परोक्षं यथा स्यात्तथात तासां व्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥

तद्वेणुगीतं वर्णयितुमारब्धा आरब्धवत्योपि वर्णयितुं नाश-कन् तत्र हेतुः स्मरवेगेनेत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्य तद्वेणुगीतमाश्रुत्य तदेव काश्चित् परोक्षं यथा भवति तथा स्वसखिभ्यः अन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

तदेवं वेणुगीतं वर्णयितुमारब्धा अपि कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यः स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसः नाशकन् ॥ ४ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

तत्पूर्वोक्तप्रकारं सङ्केतसूचकमित्यर्थः । यद्वा, तस्य व्रजे वर्त-मानायाः स्त्रियः स्वकान्तभावा न तु मातृभावास्तथा प्रौढाः न तु कुमार्य्य इत्यर्थः । स्मरोदयं स्मरस्य कामस्योदयो यस्मात् अत्र कामोऽनुकरणमात्रमेव न तु वास्तवोऽसौ प्रच्छन्नकामुकत्वा-दासां गोकुलेन्द्रस्य सौख्यादेरित्युक्तः । यद्वा, प्रेमोदयं तदुक्तं सम्मो-हनतन्त्रे "प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत् प्रथाम्" इति तदेव-मनुकरणेन कोपि विरोधः, तदुक्तं ब्रह्मणा "प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि विडम्बयसि भूतले" इत्यादि काश्चिद्भाववशीभूताः परोक्षम् अथा-न्तराच्छन्नं । यद्वा, लज्जया निजजनावारणाय तदग्रजादिवर्णन-च्छद्मनाऽऽच्छन्नं यथा स्यात्तथेति समुचितवर्णनं हि प्रीति-मात्रं बोधयति न तु कान्तभावमित्यभिप्रायात् । यद्वा, काश्चित् कृष्णस्य व्रजस्त्रिय इति सम्बन्धः यद्वा कृष्णस्य स्मरोदयं कृष्णस्य सम्बन्धिस्मरस्योदयो यस्मादिति ॥ ३—४ ॥

भाषा टीका ।

काम को जामें उदय होय ऐसे वा वेणु गीतकों व्रज की स्त्री सुनकरकें कितनी स्त्री श्रीकृष्ण के पीछें अपनी सखीन सों वर्णन करत भई ॥ ३ ॥

वा वेणु गीत के वर्णन करवे को आरम्भ कियो परन्तु बीच २ में श्रीकृष्णकी लीला चेष्टान को स्मरण होयआवे तासों कामदेव के वेगतें मन जिनके विक्षिप्त होय गये ऐसी वे स्त्री हे राजन्! वर्णन करिवे कों नहीं समर्थ होत भई ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यादृशं कृष्णस्मरणं तासां मनसः क्षोभकं जातं तदाह बर्हापीडमिति । नटवरं वपुर्बिभ्रद्वृन्दावनं प्राविशत् कथम्भूतं ?

(१) नटनरवपुरिति जीवगोस्वाम्यादयः । * इत्यधिकः पठ्यते विजय० पा० ।

भ्रूविन्यासाङ्गुलिभिरणायन् गापयन् गोपवृन्दान्—
भूतग्रामन्तर्हि रमयन्ब्रह्मगान्धर्वमेव) ॥ ० ॥

इति वेणुरवं राजन् ! सर्वभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वनं स्वपदैरङ्कितैरमणं रतिजनकं गोपवृन्दैर्गीतकीर्त्तिः तथा बर्हमयमापीडं शिरोभूषणं बिभ्रत् बर्हमापीडो यस्मिन्निति वपुषो विशेषणं वा वेणुवादनमुत्प्रेक्षते रन्ध्रान्वेणोरिति अतो नूनमधरसुधैव पूर्णाद्वेणोरुच्छलन्ती गीतवत्प्रसर्पितुमर्हतीति भावः ॥ ५ ॥

अभिरेभिरे वर्णयन्त्यः पदेपदे परमानन्दमूर्तिं कृष्णं परिरब्धवन्त्यः ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

एवं भावविशेषाविर्भावेन श्रीव्यासनन्दनन्दनस्य तदानीन्तनवेषादिकं स्मरन् तासां तद्वर्णनान्तरेव स्वयं तद्वर्णयति-बर्हेति । तदभिप्रायो याहागत्यादिना तैर्व्यञ्जित एव अथवा तच्चेष्टितस्मरणेन हृताक्रान्ततद्वन्यवेषविशेषतो विक्षिप्तमनस्त्वाच्च न शेकुरित्यभिप्रायेण हेत्वन्तरमपि वदन् तद्रूपमेव वर्णयति । यद्वा, पश्चात् कथञ्चित् प्रयत्नेन तास्तदन्ववर्णयन्नेवेत्याह—बर्हेति । इतीति निरन्तरश्लोके तथैव श्रीबादरायणिना वेणुरवोक्तेः नटश्चासौ नरश्चेति तद्वद्विचित्रवेषं वपुः देवानां सदैव विचित्रवेषत्वेन नराणां च मध्ये नटस्य कालविशेष एव नृत्यार्थविचित्रवेषग्रहणापेक्षया नरशब्दप्रयोगः तदेव दर्शयति—बर्हापीडमित्यादिभिः । यद्वा नरन्ति हर्षभरेण नृत्यन्तीति नटाः नराः जीवाः सर्वे यस्मात् तद्वपुः बिभ्रत् प्रकटयन् यद्वा तद्वपुर्यस्य सः नटवरेति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते कर्णिकारमित्येकत्वेपि कर्णयोर्द्वित्वाद्वित्वमेव ज्ञेयं तथा वासश्च कर्णिकारं पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पं तस्य धारणं शरदि वसन्ते च विशेषतः सम्पत्तेः शोभा विशेषापत्तेश्च वैजयन्ती नाम पञ्चवर्णपुष्पैर्ग्रथिता माला तां वेणोः रन्ध्राणि अधरसुधया पूरयन्निति भावविशेषेण वेणुवादनं तथा तस्या इव तस्य परममोहनत्वं च सूचितं वृन्दाया आरण्यमिति तदधिष्ठात्र्या तथा श्रीभगवत्क्रीडाविशेषोत्सुकतामभिप्रेत्य विशेषतः संस्कृतमित्यर्थः । अतः स्वैः असाधारणैः पदैः सर्वत्राङ्कितैः रमणं तस्याः सर्वेषां वा सुकरं, यद्वा स्वपादयोः रमणं रम्यकोमलधूलीपुष्पपरागपत्रादिमयत्वेन रतिजनकं गोपवृन्दैर्गीता कीर्त्तिः विचित्रसौन्दर्यवैदग्ध्यादिरूपा यस्य । यद्वा, तस्य भावविशेषमालक्ष्य गीता कीर्त्तिर्गोपीनां यस्मिन् तासां साक्षादनुक्तिलज्जया मौक्तिकहारस्वर्णाङ्गदाद्यलङ्कारवर्णनं स्वत एव तस्य नित्यासक्तत्वात् किं वा शरत्प्रथमदिने वनविहारविशेषार्थं केवलवन्यवेषेण तथैव वने प्रवेशात् पूर्वमुक्तस्याग्रेऽपि वक्ष्यमाणस्य श्रीबलदेवसाहित्यस्याऽत्रानुक्तिः भावविशेषेण गुरुदृष्ट्या लज्जाद्युत्पत्तेः किं वा वर्णयस्य श्रीकृष्णचेष्टितस्यैव परममोहनत्वेन तद्वर्णने चात्र तदपेक्षाधिक्याभावात् किं वा गोपवृन्दैरिति सोऽपि गृहीत एव तत्र तस्य गौणत्वेन न स्पष्टो निर्देशः ॥ ५ ॥

इति ईदृशेन अनेन प्रकारेण वा सर्वा दूरेऽन्तिके वा स्थिता यद्वा प्रौढबालादिभेदेन वर्त्तमानाः यद्वा सर्वा एव सङ्घशः वर्णयन्त्यः सत्यः वेणुरवमेव अन्ववर्णयन्निति पूर्वमपि तस्यैव प्रस्तुतत्वात् अतो यत्रासौ व्यक्तो नास्ति तत्राप्यूह्य एव यच्चाग्रे रूपवेषादिवर्णनं तच्च तत्साहचर्येण प्रसक्तादिति ज्ञेयं यद्वा, कृष्णचेष्टितमिति पूर्वोक्तमाकर्षणीयं वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडा इति सर्वान्तोक्तेः अभिरेभिरे हृदा क्रान्तं श्रीकृष्णं भावनया किं वा भावविशेषादयस्वभावेन परस्परं सर्वा एव परिरब्धवत्यः किंवा वेणुनादमेव वा प्रीत्या हृदये संलग्नं चक्रुरित्यर्थः । सर्वत्रैव हेतुः सर्वेषामपि भूतानां मनोहरं किमुत तासामिति अभिरेमिरे इति पाठस्तु श्रीचित्सुखसम्मत एव अभितो रतिं प्रापुरित्यर्थः । हे राजन्निति पूर्वोक्तनृपति वत् यद्वा हे भावविशेषेण प्रकाशमानेति सम्बोधयन् हस्तग्रहणादिना तमसावुत्थाप्यालिङ्गितवानिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्तद्भावविशेषास्तदेव विवृणोति-बर्हेति युग्मकेन । नटवरवपुरिति बहुव्रीहिरभेदेपि भेदोपचारात् यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परम्पदं भूषणभूषणाङ्गमिति तस्यापि विस्मापकतानिर्णयेन स्वभावत एव तावत्तन्नटवरवपुः सर्वतदीयरूपवृन्दवरिष्ठं तत्रापि तदानीं नटवेषमित्यर्थः । यद्वा, तादृशवपुर्बिभ्रत् शब्दच्छोभाविभावनेन पुष्णन् नरवरेति पाठोपि क्वचित् दृश्यते कर्णिकारं पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पं वैजयन्तीनामपञ्चवर्णपुष्पैर्ग्रथिता माला तां वेणोः रन्ध्राणि अधरसुधया पूरयन्निति तस्या इव तस्यापि परममोहनत्वं सूचितं वृन्दाया अरण्यमिति तदधिष्ठात्र्या तथा श्रीभगवतः क्रीडाविशेषोत्सुकतामभिप्रेत्य विशेषतः संस्कृतमित्यर्थः । अतः स्वैः असाधारणैः पदैः सर्वत्राङ्कितेरमणं तस्याः सर्वेषाञ्च सुखकरं यद्वा स्वपादयोः रमणं स्वतः प्रियत्वेन रम्यकोमलधूलीपुष्पपरागपत्रादिमयत्वेन च रतिजनकं व्रजस्यापि वृन्दावनान्तर्वर्त्तित्वेन तद्बहिरेव वनान्तरपरपेक्षया विशेषतस्तत्पदोपादानं गोपवृन्दैर्गीता कीर्तिः विचित्रसौन्दर्यवैदग्ध्यादिमयसंगोरूपा यस्य यद्वा तस्य भावविशेषमालक्ष्य

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गीता कीर्त्तिः गोपीनां यस्मिन् तासां साक्षादनुक्तिः लज्जया मौक्तिकहारस्वर्णाङ्गदाद्यलङ्कारस्यावर्णनं स्वत एव तस्य नित्यसिद्धत्वात् । यद्वा, वन्यवेषस्यैव मोहनत्वात् किंवा शरत्प्रथमदिने वन्यविहारवेषार्थं वनप्रान्तमागत्य कृतेन केवलवन्यवेषेणैव वने प्रवेशात् अत्र गोपवृन्दैरपि बलदेवोऽपि गृहीतः तस्य युगलत्वेनानुक्तिः श्रीगोपीनां श्रीकृष्णैकनिष्ठत्वं तत्परिकरतयैव तु तत्साहित्येन वर्णनमिति व्यञ्जयति ॥ ५ ॥

इति उक्तप्रकारेण सर्वास्तास्त्वेव प्रौढबालादिभेदेन वर्तमानाः अभिरेभिरे हृदाक्रान्तं श्रीकृष्णं भावनया किंवा भावविशेषोदयसम्मोहेनान्योन्यं तं मत्वा किंवा भावविशेषोदयस्वभावेनैव परस्परं सर्वा एव परिरब्धवत्यः सर्वत्रैव हेतुः सर्वेषामपि भूतानां प्राणिनां मनोहरं किमुत तासामिति अभिरेभिरे इति पाठस्तु चिरसुखसम्मत एव अभितो रतिं प्रापुरित्यर्थः हे राजन्निति पूर्वोक्तनृपतिवत् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वपदरमणं स्वपदेन प्रीतिकरम् ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कीदृशं कृष्णचेष्टितमित्यत्राह–बर्हेति । बर्हात्मकमापीडं शिरोभूषणं द्वितीयान्तानां बिभ्रदित्यनेनान्वयः कर्णयोः श्रोत्ररन्ध्रयोः कर्णिकारं लाङ्गलीकुसुमात्मकं कर्णपूरं च तथा कनकवत् कपिशं पिशङ्गं वासः वैजयन्तीं मालां नटात्मकवरस्येव वपुश्च बिभ्रत् नटवरवपुरिति बहुव्रीहिणा कृष्णविशेषणं वा तस्य तत्पुरुषपक्षे तद्विशेषणत्वमपि बर्हापीडमित्यस्य बहुव्रीहिणा समस्तवति अधरस्य सुधया वेणोः रन्ध्रान् पूरयन् साधरसुधेन मुखवायुना वेणुं नादयन्नित्यर्थः । गोपानां वृन्दैः गीता कीर्तिर्यस्य तथाभूतः सन् स्वपदैरङ्कैः रमणं रतिजनकं वृन्दावनं प्राविशत् उक्तवेषं कृष्णं बर्हापीडादिधारणवेणुरन्ध्रपूरणवृन्दारण्यप्रवेशनात्मकं चेष्टितं च स्मरन्त्यो नादमनुवर्णितेति (भावः) पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

एवं नादवर्णयितुमशक्तास्ततः सानन्दाश्चास्ता वर्णयामासुरित्याह–इतीति । हे राजन् ! इतीत्थं तावदेकमभूताः व्रजस्त्रियः सर्वभूतानां मनोहरं वेणुशब्दमाकर्ण्य तमेव चेष्टितं वर्णयन्त्यः तद्वर्णनात्मकं विहारं चक्रुः अभिरेभिरे इति पाठे वर्णितुं बुद्धौ सन्निधापितं मन्मथमन्मथं भगवन्तं बुद्ध्या परिरेभिर इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेस्तदाकारदर्शनं च सुखहेतुरिति भावेन तस्य स्वरूपप्रकारं वक्ति–बर्हापीडमित्यादिना । बर्हं पिच्छमेवापीडं शेखरोत्तंसं यस्मिन् तत् नटवत् वरवपुः शुभाकारं बिभ्रदिति प्रत्येकं सम्बन्धयितव्यं स्वपदेन स्वपादेन रमत इति रमणं रमयत रन्ध्रान् सुषिराणि ॥ ५ ॥

बर्हमेवापिच्छो यस्य स तथा वनचरवपुः किरातादिकार इवाकारो यस्य स तथा शुभाकारे तनौ वपुरिति च वनचरा गोपा वा कर्णयोः कर्णिकार इत्येकं पदं कण्ठेकाल इतिवत् भ्रुवोर्विन्यासः भ्रूभङ्गविशेषः तेन सहाङ्गुलीभिः अन्यत्र हस्ते सज्जं सक्तं रणयन् वेणुमिति शेषः । अङ्गुलीभीरणयन्निति वक्तव्ये ह्रस्वत्वं छन्दोभङ्गभयात्कृतं गान्धर्वे अस्त्येव भरतशास्त्रोक्तप्रकारमेवं गोपवृन्दान् गापयन्निति द्विकर्मकोऽयं धातुः भूतग्रामं प्राणिसमूहं रमयन् वृन्दावनं प्राविशदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

अभिरेभिरे इत्यत्र या रतिः सा मुख्यतः श्रिय एव तद्गीतरसविशेषज्ञत्वात्तदन्यासां तद्भावात्तस्मादौपचारिकमभिरमणं तदुक्तं "श्रीदेवी वेणुमाश्रित्य रेमे कृष्णमुखाम्बुजे" इत्यादि सुरा इतरभाण्डगा इत्यत्र इतरभाण्डानि वेणुमन्तरेणान्यभूषणानि गता आविष्टा इत्यर्थः । इतरेषां रामादीनां वा "वेणुमूले धने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः" इति यादवः वनचरा गोपा वा ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ शरदागमे वृन्दावनभुवं वर्णयन्नाह–बभौ भूः पक्वसस्याढ्येति, हरेः कथा पत्नीरूपा धरणी च दूर्वादलश्यामलाङ्ग्येत्यभियुक्ताः श्रीभूलीला इत्यादिना आगमान्तरं सा तु भुवोऽधिष्ठात्री तत्सम्बद्धा भूरपि तथा आभ्यां श्रीकृष्णरामाभ्यां हेतुभूताभ्यां बभौ पक्वसस्याढ्येति जात्युक्तिः नितराम् अतिशयेन एवं शरद्वर्णनमुपक्रम्य तत्रैव शरदि पूर्वविहारमाह–बर्हापीडमित्यादि । नटवत् वरवत् वपुर्यस्य वरो विवाहप्रवृत्तः नटेभ्योऽपि वरमिति वा नटवरवदिति वा नटनरेतिपाठे नटवत् नरवत् द्विभुजत्वे तात्पर्यम् । यद्वा, नटनम् आनन्दोल्लासविकारः तद्धाति ददातीति नटनदं वपुर्यस्य यद्दृष्ट्वा सर्वेषामेव नटनं जायत इति भावः । कर्णयोः कर्णिकारं सप्तम्या अलुक् । यद्वा, कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रत् बिभ्रदित्युभयत्र योज्यं लीलावशादेकमेव कर्णिकारं कदाचिद्वामे कर्णे कदाचिद्दक्षिणे च बिभ्रतीति भावः । जात्येकवचनं वा वैजयन्ती नानापुष्पपत्ररचनामयी माला वृन्दारण्यं कीदृशं स्वपदैः स्वपदचिह्नरमणीयम् । यद्वा, स्वपदं स्वयोगाधिष्ठानं परमवैकुण्ठं तेन रमणीयं स्वतोऽपि भौमवैकुण्ठत्वाद्रमणं भगवत्प्रादुर्भावे प्रादुर्भूतादुक्तप्रकारवैभवादस्य भौमवैकुण्ठत्वेन च रमणं वैकुण्ठस्य च त्रैविध्यं प्रागुक्तं तद्युक्तिश्च । अथवा स्वपदादपि वैकुण्ठादपि रमणीयं किं कुर्वन् अधरसुधया वेणोरन्ध्रान् पूरयन् पुंस्त्वमार्षं यद्यपि अधरसुधया वेणोरेकमेव रन्ध्रं पूर्यते तथापि अतिशयतया एकं रन्ध्रं प्रविश्य उच्छलद्रूपतया सर्वाण्येव रन्ध्राणि पूरितानीति भावः । वस्तुतस्तु अधराविम्बस्य शोणं महः एकमेव रन्ध्रं प्रविवेश तत्रैव बहुलीभूय रन्ध्रान्तरविवरेभ्य उद्गच्छन्तीत्यत्रैवाऽमृतरूपेण ध्वनेश्च स्वरगतमाधुर्यधुर्यतया श्रवणयोरमृतस्वादानन्दप्रदत्वं व्यञ्जयन् ॥ ५ ॥

तदेवं वेणुरवस्य माधुर्यं वर्णयति–इतीत्यादि । इति उक्तप्रकारं राजन्निति विस्मये सम्बोधनं एक एव वेणुरवः श्रोतॄणामधिकारिभेदेनानन्दवर्द्धक इत्याह–सर्वभूतमनोहरं सर्व-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

शब्दः स्थिरजङ्गमादिपरः मनोहरशब्दः विकारकारिपरः तेन स्थिराणां चाञ्चल्यं जङ्गमानां स्थैर्यं यत इति भावः । सर्वभूतमनोहरत्वं प्रतिपाद्य सर्वभूतबहिर्भूतानां गोपीनां विशेषमाह, श्रुत्वेत्यादि । व्रजस्त्रिय इति, सामान्योक्तेर्बहुत्वेनैव सर्वसिद्धेः सर्वा इति तासामेव विविधत्वं वर्णयन्त्यः सत्यः परस्परम् अभिरेभिरे आलिङ्गितवत्यः सर्वभूतमनोहरं यथा स्यात्तथा वर्णयन्त्य इति वा सर्वा इत्यस्य गणवैविध्यपरत्वं गणाश्च तासां बहव एव तथा हि—

> नित्यसिद्धेति सिद्धेति प्रथमं भिद्यते द्विधा ।
> नित्यस्वरूपसिद्धत्वादवताराणां सहादिमा ॥
> उपासनाभिर्बह्वीभिर्बहुभिश्च मनोरथैः ।
> कृष्णप्रसादतः सिद्धा या सा सिद्धा निगद्यते ॥
> नित्यसिद्धा भवेत् द्वेधाऽनूढोढाभेददर्शनात् ।
> ऊढापत्युर्ममत्वैकपात्री नैवास्य सङ्गभाक् ॥
> अनूढा कन्यकैवात्र भेदो नानाविधोऽनयोः ।
> विलासिनः श्रीकृष्णस्य तथैवेच्छावशेन हि ॥
> नित्यसिद्धाऽप्यूढतां भाक् जाता रसविशेषतः ।
> कन्याः स्वरूपसिद्धाश्च पुनः कात्यायनीव्रतात् ॥
> कृष्णलीलाविशेषार्थं साधकत्वमुपागताः ।
> श्रुतिरूपतया काश्चिन्मुनिरूपतया पराः ॥
> पूर्वं स्थिता व्रजे पश्चाज्जाता गोपकुले तथा ।
> कृष्णप्रसादतो या सुसिद्धास्ताश्च द्विधोदिताः ।
> सुरस्त्रियो यावतीयास्ताश्च तासां प्रसङ्गतः ।
> सिद्धा एव भविष्यन्ति न तासां पूर्वरूपता ॥
> एषु भेदेषु मुनिनां या विहायाभवंस्तथा ।
> सौमवैकुण्ठजत्वात्ता भौम्य एव प्रिया हरेः ॥
> अन्यास्त्वभौमवैकुण्ठप्रियाः सह मही गताः ।
> एवं भौमाभौमतया तासां भेदास्तु भूरिशः ॥
> अपत्यवत्यो याः काश्चिद्गोप्यस्ता अपि तत्स्पृहाः ।
> तत्तद्वपुर्विहायैव सिद्धात्वं प्रापुरञ्जसा ॥
> अतः सिद्धा अपि द्वेधा प्राचीनाधुनिकत्वतः ।
> मुग्धा मध्यादिभेदेन धीराधीरादिभेदतः ॥
> अवस्थाभिस्तथाष्टाभिस्तासामानन्त्यमिष्यते ।
> मुख्यगौणप्रभेदेऽपि पुनरानन्त्यमेव च ॥
> शतकोटितया तासां संख्यां कः कर्तुमर्हति ।
> अथात्र नित्यसिद्धानां नित्यं वृन्दावनस्थितिः ॥
> अनुरक्ता इमाः सर्वाः वत्सलाः सखिमातरः ।
> रसभेदेन संप्राप्ताः कृष्णस्योत्तमभक्तताम् ॥
> किं पल्लवेन बहुना ह्यपराश्च सदा स्त्रियः ।
> कृष्णोत्तमपथं प्राप्य रत्या तं प्रापुरञ्जसा ॥

एवं स्थिते व्रजदेवीनां गणभेदे सजातीयास्वजातीयाभिः सह वर्णयन्त्यः परस्परमभिरेभिर इति प्रकृतस्थितिः वर्णनोपक्रमे प्रायः प्रतिश्लोकमेव वेणुवादनलीला दृश्यत इति प्रकृति वैचित्र्यात् विविधानां वक्रीणामुक्तिमन्तव्याः तेनार्थस्यापि वैचित्र्यमवगन्तव्यमिति प्रथमश्लोके विविधोऽर्थो बोद्धव्यः तत्र सर्वभूतमनोहरमिति सर्वेषां चेतनानां भूतानां पृथिव्यादीनामचेतनानामिति छन्दगमः मनोहरशब्दो विकारकत्वे लाक्षणिकः तेन सर्वशब्दो वात्सल्यपरोऽपि बोद्धव्यः तेन अभिरेभिर इत्यन्तं तत्परं वाक्यं तद्वर्णयितुमारब्धाः इत्यारभ्य विक्षिप्तमनसो नृपेत्यन्तमनुरक्तपरम् अतः स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसः सत्यो वर्णयितुं नाशकन् अयम्भावः अवहित्थादिवैदग्धीपूर्वकं वर्णनं कर्तुं नाशकन् वस्तुतस्तु वर्णनां चक्रुरेव तेन प्रथमं वात्सल्यरसानुगुणं व्याख्यायते ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं तथात्वज्ञापनाय बर्हापीडमिति वाक्यार्थोऽत्र वर्णनीयः । ननु, रूपमात्रं तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति त्रयं वर्णितं स्यात् अन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च एतादृशं वपुर्बिभ्रद्वेणोः रन्ध्रान् पूरयन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति सम्बन्धः स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव बर्हं मयूरपिच्छं तदेवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः नृत्यन्मयूरानुकरणाश्चैतत् स चोद्बुद्धरस एव तथेति भगवतोऽप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं भवत्यनेन अतो शुकेनाप्याकृतिरिति भावः नटवत् वरवच्च वपुः रसो हि द्विविधः धर्मसहितः केवलश्च केवलो नाट्ये प्रसिद्धः धर्मसहितः सम्भोगे भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद्वरवदिति वरः प्रत्यग्रभोक्ता भगवांस्तु हृदयेऽपि वर्तते तावत्तथापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते । ननु, स एव तथा यथा पात्रस्थं रसं पाययितुमुद्यतस्तत्पात्रं हस्ते बिभृयादिति पुरुषस्तथा स्वरूपात्मकं रसमेतेभ्यो भक्तेभ्यो दातुमुद्यत इति ज्ञायत एतादृक् स्वरूपप्राकट्येनेति ज्ञापयितुं वपुर्बिभ्रदित्युक्तम् अथवा नटवरवपुरिति विशेष्यं पदं नटवरवपुरूपः प्राविशदिति सम्बन्धः बिभ्रत्पदस्य बर्हापीडकर्णिकारवासोमालापदैः सम्बन्धः कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य अलुक्सप्तमी कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगेन द्विविधः श्रोत्रे तदुभयप्रतिपादके तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो बिभ्रदिति उद्बुद्धे रसे गोपिकास्तासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता कनकवत्कपिशं पीतमिति माया हि सा अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः ततोऽप्याच्छादिकामाह, कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीं च मालां बिभ्रदिति वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती एवं रसद्वयं तदुभयोः आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितं नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति—रन्ध्रान् वेणोरिति । रन्ध्रान् वेणोः सप्त सुधा त्रिविधा देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वा भोग्या च सप्त हेतुः सोमात्मके अधरे स्थापिता तस्याः साक्षादनुभावो नोच्छिष्टेन सम्भवति अतः ओष्ठपेयैव सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति आनन्दमेव सा प्रकटा द्रवीभूता ब्रह्मानन्दादप्यधिका आनन्दसारभूता सा न कथञ्चित्साधनतामापद्यते स्वतः अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तथापि तद्रन्ध्रेष्वमृतेनापूरिता

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नहि साक्षाद्वेणुमपि स्पृशति वेणोरित्यसमासात् वेणुमध्येपि सा न अतो यदा नादस्तद्द्वारा गच्छति तदा तेन सम्बन्धो गच्छति ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोति यावच्च रसपूरेण सोऽर्थो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षात्सम्भोगयोग्यता न भवति एतदर्थमेव वर्णनं तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः अतः स्वल्पतरो गोपेषु भोग्यगोपीव्यतिरिक्तासु सर्वेषु च अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः सृष्ट्युत्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणाश्च प्रत्यापत्तिः अन्यथा सृष्टिर्व्यर्था स्यात् अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसभोगः सम्भवति तदंशानां च क्रमेण अतो निरोधो महाफलः अतोऽत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते निरूप्यन्ते भगवद्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति अतोऽत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति, अग्निकुमाराणामप्यत एव स्त्रीत्वं न हि पुरुषोऽन्योपभोग्यो भवति स्वोपभोग्यो वा परं ज्ञात्वा पानं महान् रस इति भगवतोऽग्रे ज्ञानोपदेशनिर्बन्धः मुख्यप्रापणार्थं वा दुःखदूरीकरणार्थं च अत एवाग्रे आधिदैविकीं स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति अतो रूपेण वशीकृत्याधरामृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति। स्वच्छन्दतामाह, गोपवृन्दैरिति वृन्दायाः स्त्रियाः अरण्यं प्राविशत् सर्वं कार्यं कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान्। ननु, जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता तत्राह स्वपदरमणमिति स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति अवशिष्टपुरुषार्थस्थापनमाह, गीतकीर्त्तिरिति। गीता कीर्त्तिर्यस्येति स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः कविभिर्वृतः॥ ५॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इत्याह—इति वेणुरवमिति। इति हेतोः वेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमारेभिरे इति सम्बन्धः तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च आदरं श्रवणं भवति अमुना प्रकारेणाद्भुतं वेणुरवं न तु केवलं राजसीति सर्वोत्तमं तद्रसानभिज्ञत्वाज्ज्ञापनाय अनेनापि स्पष्टोऽर्थो नोक्त इति ज्ञापितं तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव भावित्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूतमनोहरमिति सर्वभूतानां मनोहरं अत एव मनोवशीकरणसमर्थम् अतः सम्यक् श्रुत्वा अभिरेभिरे व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः न हि व्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमागमनसम्भावनारहितेषु प्रातरेव निवृत्तावश्यकेषु किञ्चित्कार्यमस्ति अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः परस्परं पौत्रोपर्यणाभितो रेभिरे दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्दविलासं कृतवत्यः पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेण कामोद्दीपनमेव चित्तविक्षेपादयश्चाकिरुक्ता॥ ६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तदेव तासां मनोविक्षेपकस्मरवेगजनकं कृष्णचेष्टितं किमित्यपेक्षायां श्रीशुक एव सर्वज्ञत्वाद्वर्णयति—बर्हापीडः शिरोभूषणं यत्र तथाभूतं नटवरवपुर्बिभ्रत् कर्णिकारमेकमेव कर्णयोः कदाचिद्वामे कदाचिद्दक्षिणे इति स्वस्य यौवनमत्ततामभिव्यञ्जयितुं बिभ्रदिति तु कृष्णचेष्टितं तासामतिशयेन स्मरवेगजनकं भवति वैजयन्तीं पञ्चवर्णपुष्पग्रथितां वेणुवादनमुत्प्रेक्षते—रन्ध्रानिति। तेन स्ववेणुं स्वाधरसुधयैव निश्छिद्रीकरोमीति कृष्णस्येच्छा अधरसुधा तु वेणुं निष्प्राणमपि स्वस्पर्शेन चेतयित्वा सप्राणीकृत्य तेन त्रिजगद्युन्माद्य पश्चात्तं कठोरमचेतनस्वभावमनधिकारिणं ज्ञात्वा तदीयच्छिद्रेभ्यो निःसृत्य व्रजबालानां कर्णद्वारेण तन्मनःप्रविश्य स्वं सफलीकृत्य तत्रैव स्वसर्वविक्रमान् दर्शयामासेति द्योतितं स्वपदयोरासक्तास्यकूर्दनादिभी रमणं यत्र तदिति व्रजाद्वैशिष्ट्यं प्राविशदित्युक्तपोषन्यायेनैव न पुनरुक्तिः॥ ५॥

ततश्च कतिचित्क्षणानन्तरं कृष्णचेष्टितस्मरणोत्थस्मरवेगवैयग्र्यस्योपशमे वृत्ते सति वेणुगीतं वर्णयितुं सम्भ्रमाक्रान्ता अपीत्याह—इतीति। समाप्त्यर्थकं स्मरवेगविक्षेपे समाप्ते सतीत्यर्थः। “इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु” इत्यमरः। सर्वभूतमनोहरं नतु रासारम्भसमयगतमिव गोपीमात्रमनोहरं वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे सखि! त्वं मन्मनः प्रविश्यैवैवं ब्रूषे यतोऽहमप्येवं विवक्षे इति प्रत्येकमनुभवसाम्योपलब्ध्या परस्पराश्लिङ्गनं तासाम्॥ ६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तासां यच्चेष्टितस्मरणमात्रेणैव मनःक्षोभो जातस्तत्कृष्णचेष्टितं वर्णयति—बर्हापीडमिति। गोपवृन्दैर्गीतकीर्तिः नटस्येव संयस्तं वरं वपुर्यस्य सः। यद्वा, नटस्य नृत्यप्रियस्य श्रीशिवस्य सद्रूपमुपास्यं तद्वपुर्यस्य सः श्रीकृष्णः बर्हापीडं बर्हमयमापीडं शिरोभूषणं बिभ्रत् कर्णिकाराख्यं च बिभ्रत् अधरसुधया वेणोरन्ध्रान्पूरयन्वेणुं वादयन् स्वपदैर्विन्यस्तैः रमणं प्राविशत्॥ ५॥

तदनन्तरं पुनर्लब्धधैर्याः स्वस्वसखिभ्यः अन्ववर्णयन्नित्याह इतीति। वक्ष्यमाणेन प्रकारेण वेणुरवं वेणुगीतं वर्णयन्त्यः अभिरेभिरे परिरब्धवन्त्यः मनसि स्फुरन्तं श्रीकृष्णमिति शेषः॥ ६॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी।

श्रीराधावल्लभो जयति।

बर्हापीडमिति। अथ तद्भावावेशेन मुनीन्द्रः स्वयमेव तद्विवृणोति—बर्हेति युग्मकेन। हे सखि! वृन्दावनं प्राविशत् भावविवशत्वात्कर्तृपदानुपादानम् सखीति राजानं प्रति वा तद्भावावेशादेवात्मनि गोपीभावाच्च अभिनिवेशाच्च किङ्कुर्वद्बर्हापीडं बिभ्रत् कृष्णस्यापि तदेतद्भावावेशेनैव चेष्टितं यथा स्थानमूह्यम् तदुक्तं कृष्णयामले “राधाप्रियमयूरस्य पर्णं राधेक्षणप्रभम् बिभर्ति शिरसा कृष्णस्तस्माच्चूडामणिं यतः” इति श्रीराधिकाया इत्यर्थं मम शिरोभूषणं स्यादिति भावनया नटोपि

गोप्य ऊचुः ।

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः! पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥
चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालाऽनुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥ ८ ॥

श्रीरामकृष्णाकृतप्रेममञ्जरी ।

सामाजिकरञ्जनार्थं तद्वेषं दधाति तद्वदयमपि स्वेषां विनोदायेति भावः । कर्णिकारं पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पम् । "कर्णिकारस्तु लकुचे पीतवर्णो तथाम्बुजे" इति हेमः । तदिदं यत्र यत्र सूर्यो भ्रमति तत्र तत्र तत्सम्मुखं भवति मित्रासक्तत्वात्तथा साऽपि मय्यनुरक्ता स्यादिति भावनया पञ्चवर्णपुष्पग्रथितमालां वैजयन्तीम् "तुलसीकुन्दमन्दारपारिजातसरोरुहैः । पञ्चभिः पुष्पैरेते वनमालाप्रकीर्तिता" ॥ अधरसुधया पूरयन् तस्या माधुर्यस्यापरिमितत्वमुक्तम् । यद्वा, अधरा नीचीना सुधा यस्याः सति परमालौकिकत्वेनाऽसाधारणत्वं पूरयन्निःस्वौदार्यमेव इदं चातिमधुरस्वरोद्गारादनुमितं सच्चायं वेणुरपि वाद्यविशेषरूपेण वंशीप्रियसखीति ब्रह्मसंहितोक्तेन नित्यसहचरीरूपेण चानवरतं प्रेमपरतन्त्रस्तमेवानुसरतीति तथा सति तद्रन्ध्राणां मधुरसुधया पूरणमपि भावावेशेनैवेति वृन्देति वृन्दाख्या निजसखी स्वयं प्रियतमा वा तस्या अरण्यं कैः असाधारणैर्मञ्जादिचिह्नैः रमणं रतिजनकं यद्वा स्वैरसाधारणैर्निकुञ्जप्रदेशैरमणं रतिप्रदम् यद्वा स्वस्याः आत्मभूतायास्तस्याः पदैः क्रीडाविशेषसूचकैः स्थानैरमणामुद्दीपकम् कथम्भूतः ? गोपवृन्दैर्गीता कीर्त्तिर्विचित्रसौन्दर्यवैदग्ध्यादिरूपा यस्य सः गोपेति नवमिप्राशानभिज्ञत्वम् अभिज्ञत्वेऽप्यतिगोपकत्वं चाभिप्रेतमिति ॥ ५ ॥

इतीति । उक्तप्रकारेण सर्वाः कान्तभावाः सख्यभावाश्च याश्च परकीयाभिमानिन्यः स्वकीयाभिमानिन्यश्चेति द्विविधाः तत्राप्याद्याः प्रौढाः पराश्च दुर्गाव्रतपराः धन्या याः कन्याः सर्वा व्रजस्त्रियः वेणुरवं श्रुत्वा तमेव वर्णयन्त्यः भावस्यैवं सर्वभूतमनोहरं तद्वाद्यकमेवाभिभिरे, यद्वा, भावसमाहिताः परस्परं तमेव मत्वा परिरब्धवत्यः भावाक्रान्तत्वादेवात्र कर्मपदानुपादानं यद्वा वेणुरवस्यैव विशेषणं सर्वत्र निजप्रियतमा स्फुरणात् तावन्मात्रेणैव सर्वासां तासां मनोहरणमिति ताभ्योपि निजभावगोपनमभिप्रेतं वर्णनमात्रेणैवाभितो रतिं प्रापुरित्यर्थः । आनन्दमूर्त्तेर्गुणा अप्यानन्दरूपा इति तत्स्वाभाव्यादेवस्फूर्त्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

रन्ध्रान्वेणोरिति पुंस्त्वनिर्देशात् पुंव्यक्तेरप्यधरसुधापूरणाविनाविभ्रमं वंशीप्रेमसखी तथेति ब्रह्मसंहितोक्तेर्नित्यसहचारिणीयमात्मनो गोपनायेयमात्मानं पुंस्त्वेन ख्यापयति तेन च तस्या अधरपूरणं प्रियतमाभावनया अविरुद्धमेवेति ज्ञेयम् अत्राख्यायिका कृष्णयामले कदाचिच्छ्रीराधिकागुणनामगानव्यग्रस्य स्वयं भगवतो वदनारविन्दाद्भारती देवी समुद्भूता कन्दर्पकोटिलावण्यं तमेवावलोक्य रन्तुं मनश्चक्रे ततश्च मम देहात् समुत्पन्ना मामेव कामितवतीति तेनानादृता जडतामवाप्ता श्रीवृन्दावनतृणराजाख्यवंशरूपतामवाप तथा तद्रन्ध्राणामधरसुधया पूरणं भावावेशेनैवेति सर्वमनवद्यमित्यर्थः । तथा हि श्रीराधानामगानैकव्यग्रगोविन्दवक्त्रतः सरस्वती समुद्भूता पुनः सा वंशिकामतेति संक्षेपः ॥ ५—७ ॥

भाषा टीका ।

मोर पिच्छ के मुकुट को धारण करें, मल्ल काछिनी कूं काछि कें श्रेष्ठ नट की नाईं वेष धारण किये, कानन में पीत कनेर के फूल खुरसें, सोने के नाईं पीत वर्ण वारे चटकीले पीताम्बर कूं धारण किये, वैजयन्ती माला कूं पहिरें बांसुरी के छेदन कूं अधरामृत सों पूरण करत, ग्वालबालन के झुण्ड जिनकी कीर्ति कों गावें, ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र अपने चरणन की रमण भूमि श्रीवृन्दावन में प्रवेश करत भये ॥ ५ ॥

हे राजन् ! या प्रकार सर्व प्राणीन के मन को हरनवारी बांसुरी की टेर कूं सिगरी व्रजस्त्रियें सुनकें आपुस में वर्णन करतीं रं मनसूं श्रीकृष्ण को आलिङ्गन करत भईं ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुवर्णनमेवाह—अक्षण्वतामिति, त्रयोदशभिः । अक्षण्वतां चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं प्रियदर्शनं परमन्यन्न विद्मो न विद्म इत्यर्थः । सख्य फलं सखिभिः सह पशून् वनं प्रवेशयतोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्निपीतं तैरेव जुष्टं सेवितं नान्यैरित्यर्थः । कथम्भूतं वक्त्रम् अनुवेणु वेणुमनुवर्त्तमानं तं वादयत् तथाऽनुरक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविसर्गम् अथवा यैर्निपीतं तयोर्वक्त्रं तैर्यज्जुष्टमिदमेवाक्षण्वतामक्ष्णोः फलमिति ॥ ७ ॥

अन्या आहुः—चूतेति । चूतप्रवालादीनां चित्राभिर्मालाभिरनुपृक्ते ईषदन्तरान्तरतः संयुक्ते परिधाने नीलपीताम्बरे ताभ्यां विचित्रौ वेषो ययोस्तौ क्व च कदाचित्पशुपालगोष्ठ्यां गोपालसभायां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः अहो गोपानां पुण्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी।

श्रीगोप्य ऊचुरिति तेषामसम्मतं लक्ष्यते अनुवर्णनमेवाहेति लिखितत्वात् अन्यथा गोप्य ऊचुरित्यनन्तं वर्त्तमानस्य अच्युतवतामित्यादेरामार्षलिखने आहेतिलेखायोग्यत्वात् किन्तु तत्पाठः सर्वत्रैव दृश्यते—

यासां बुबुधेत वागर्थौ यासामेव प्रसादतः।
गोपीः प्रपद्ये ता याभिः सगम्भीराशयोजितः॥

इदमित्यस्यासौ निर्देशः वाक्ष्यमाणार्थस्य परमफलरूपस्य सुगोप्यत्वेन सहसा प्राक् प्रकाशनायोग्यत्वात् यद्वा हृदयमाक्रान्ते तस्मिन् प्रेमभरोदयवैवश्येन सद्यस्तस्य विशेषनिर्देशाशक्तेः परं श्रीवृन्दावनादिपरमाश्चर्यदर्शनं तस्य वान्यैः सहितस्यान्यदान्यथा वा दर्शनमक्ष्णोः फलं न विद्मो वयम् अन्ये जनास्त्वन्यज्ज्ञानं तु नामित्यर्थः। एषा सोल्लुण्ठोक्तिः अतोऽस्माकं चक्षुःसाफल्यं न किमपि वृत्तं तदानीं तथा दर्शनाभावादिति भावः। यद्यपि यत्र यदा तदा येन तेन प्रकारेण तद्वक्त्रनिपानमेव चक्षुःफलं व्रजान्तस्तु भासां तद्दर्शनं सुष्ठु फलत्येव तथापि वनविहारे तथा तद्दर्शनौत्सुक्येन तथोक्तम् अयमेव हि निर्भरप्रेम्णोऽत्युत्कार्ति विशेषलक्षणस्वभावः हे सख्यः! इति युष्माभिरेतन्नितरां ज्ञायत एवेति भावः। अनुपश्चात् स्थित्वा यद्वा वनाद्वनान्तरं विशेषेण प्रवेशेन सङ्केतमधुरशब्दादिना प्रवेशयतोः व्रजेशौ श्रीनन्दवसुदेवौ "वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले" इत्यादि श्रीहरिवंशोक्तानुसारेण श्रीबलदेवस्यापि तत्सुतत्वं श्रीकृष्णसाहचर्यतः पुष्टपुत्रत्वाद्वा यद्यपि श्रीकृष्णस्यैव वेणुगीतादिवर्णनप्रसङ्गे ऽग्राग्रजस्योपयोगो न स्यात् तथापि तत्साहित्येन श्रीकृष्णस्य शोभाविशेषविवक्षया किं वा श्रीकृष्णविषयकनिजभावविशेषस्य स्वाभाविकलज्जया आच्छादनाय साधारण्येन द्वयोरप्युक्तिः एवमग्रेऽपि तयोर्द्वित्वेनाऽपिवक्तृस्यैकत्वं नित्ययुगलत्वादिना वर्त्तमानानामप्यङ्गानां ज्ञात्वाऽपेक्षया एकत्वादिनापि स्वत एव युगलत्वादिप्राप्तेः इदं च पूर्वमपि विवृतमस्ति "प्रपिबतोः स्म सुखम्" इत्यत्र यद्वा व्रजेशसुनयोर्मध्ये वेणुजुष्टं वक्त्रं यैर्निपीतं श्रीकृष्णस्य वक्त्रमेव वेणुजुष्टतया प्रसिद्धं नितरां पीतमित्यनेन वक्त्रस्य सुधामयचन्द्ररूपत्वं व्यज्यते वै प्रसिद्धम् अस्यैव्याख्यातं यद्वा छन्दसि "व्यत्ययो बहुलम्" (१४ ८२) इति न्यायेन परिचरन्तीत्यादिवत् अनु निरन्तरं वेणुना जुष्टं सेवितमिति अनुरूपेण वेणुना जुष्टमिति वा अथवा वैशब्दः समुच्चये मानिनामनुतापं वै इति वत् वेति पाठोऽपि क्वचित् यैर्निपीतं सादरं सम्यक् दृष्टं तथा स्निग्धकटाक्षमोक्षं यथा स्यात्तथा जुष्टं चामरादिवीजनेन सम्मार्जनादिना च सेवितम् यद्वा अनुरक्तजनानां युष्माकं कटाक्षमोक्षो यस्मिन् किं वा अनुरक्तः कटाक्षमोक्षो यस्य तदिति सेवायां सुखविशेषसम्पत्तिहेतुः तेषाम् अक्षण्वताम् इन्द्रियवताम् इदं निपानं जायमानं वैव फलं सर्वेन्द्रियसाफल्यं विद्मः नचान्यत् किमपि तन्निपानेन दृष्टेः साफल्येन साक्षात्कारस्य च परमफलरूपतया सर्वेन्द्रियकस्मैसाफल्यसिद्धेः विशेषतश्च वीजनस्य स्पर्शनादिसम्पदा त्वगादीनामपि नितरां साफल्यसुसिद्धेः सर्वेन्द्रियाणामेव साफल्यं सिद्धम्। अथवा इदमेव परं परमं केवलं वा फलं न विद्मः, किं तत्? जुष्टं प्रीत्या दृष्टं यत्। तर्हि किं परं फलम्? तदाहुः, यैरधरामृतपानरूपं फलं इदमेव परं फलं विद्म इत्यर्थः। "जितं सर्वं जिते रसे" इत्यादिन्यायेन मुख्यस्य रसनेन्द्रियस्य तन्निपानेन साफल्यसिद्ध्या विशेषतश्च सर्वफलवर्गपूज्यतदधरामृतपानसम्पत्त्या सर्वेन्द्रियाणामेव साफल्यस्य स्वतः सुसिद्धेः अतस्तदानीमस्माकं तदप्राप्त्या सर्वमेव व्यर्थमिति भावः। एतच्चात्यन्तोत्कण्ठयोक्तम्। यद्वा, वक्त्रं जुष्टं यत् इदमेव चक्षुष्मतां चक्षुःफलं त्वर्थे वैशब्दः यैस्तु जनैः रसनेन्द्रियैर्वा निपीतं तेषां फलं किं वक्तव्यमिति शेषः। तत्स्मरणमात्रेण बाष्परुद्धकण्ठतया व्यक्तं वक्तुमशक्तेः किं वा विदग्धजनवर्गपूज्यपादानां तासां प्रेमोक्तिगाम्भीर्यस्यैव तादृशस्वभावात् अन्यत् समानम्॥ ७॥

चूतस्य प्रवालो नवपल्लवः स्तबकः पुष्पगुच्छः पशुपालानां गोष्ठ्यां मण्डल्यां तत्रापि मध्ये अतो विशेषेण तेषु पृथक् पृथक् तत्तच्छोभाप्रकटनेन किं वा विविधं रेजतुः शुशुभाते यथा नटवरौ रङ्गे विराजेते इति दृष्टान्तेन तयोर्नृत्यादिकं स्वाच्छन्द्यसुखादिपरत्वं च व्यज्यते अन्यथा नृत्यादिशोभाया असम्पत्तिः क्व कदाचिदिति क्रीडावशेन सदा मध्येऽनवस्थानात् अलमिति कदाचित् पित्रोरस्माकमपि वान्तिके तस्यावस्थितावपि सङ्कोचेन तादृशगानाद्यभावाद्विराजनासम्पत्तेः अन्यच्चैव्यञ्जितं, यद्वा प्रतिश्लोकं वक्त्रीभेदमकल्पयित्वा गोष्ठीभेदेन श्लोकानां सङ्गतिः क्रियते तत्राद्यैः षड्भिरेकस्या गोष्ठ्या वाक्यम् अन्यथा सप्तमश्लोके वर्णयन्त्यो गोप्यः षष्ठश्लोकोक्तदेवीनां माहात्म्यापत्त्या विवक्षितासिद्धिः। यद्वा, गोष्ठीभेदमप्यकल्पयित्वा सर्वासामेव तासां वाक्यत्वेनाक्रमतः सर्वश्लोकानां मिथः सम्बन्धः कार्यः। तथा हि अतो गोपानामेव तेषां चक्षुस्साफल्यं तदानीं तथा तद्वक्त्रदर्शनादिति पूर्वश्लोकाभिप्रायः न केवलं तेषां तद्दर्शनमात्रं वनमध्ये सम्यग्विचित्रवेषयोस्तयोर्निजमण्डलीमध्ये स्वाच्छन्द्येन नृत्यगीताद्यनुभवश्च सुखं स्यादित्याहुः—चूतेति। गायमानौ वेणुनैव गायन्तौ यद्वा गायेन मानेन मानः पूजा ययोः सर्वतो विशिष्टमानात् क्वचिदित्यस्यात्रैव चान्वयः नृत्यादिश्रमेण सदागानाकरणात् यद्वा कदाचिद्गायमाने मानः आवाभ्यां समो युष्मासु को गायकोऽस्ति अत्रागत्य इत्त गायत्वित्यादिप्रकारो गर्वो ययोस्तौ अयं च क्रीडामाधुरीविशेषः अतो गोपा एव धन्याः वयं तु नितरामधन्या एव तेन प्रकारेण तयोरस्मन्मध्येऽत्र लोकभयादिनाऽसङ्कोचतोऽवस्थानाद्यसिद्धेः एवमग्रेऽपि वाक्यशेष ऊह्यः तद्वृत्तुर्लिखित एव॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीगोप्य ऊचुरिति तेषामसम्मतं लक्ष्यते अनुवर्णनमेवाहेति लिखितत्वात् पुनरुक्तत्वेन एकत्वायोग्यत्वेन च नवलनद्यात् किन्तु सपाठः सर्वत्रैव दृश्यते "यासां बुबुधेत वागर्थौ यासामेव प्रसादतः। गोपीः प्रपद्ये ताः याभिः सगम्भीराशयोजितः" अथ पूर्वोक्तानुसारेणाऽवाद्दिस्थया रामसहितमेव वर्णयन्त्योऽपि स्वभावव्यञ्जितार्थविशेषेण तथा न शेकुरिति दर्शयति—अक्षण्वतामिति। अत्र तेषां व्याख्या सङ्गतिः क्रियते चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं विद्मः परमन्यत् प्रियदर्शनमपि फलं न विद्मः नन्विदमिति किं तत्राह—सख्य इत्यादि। निपीतमनुभूतं जुष्टमास्वादितम्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अक्षण्वतामिति येर्निपीतं तयोर्वक्त्रं तैर्यज्जुष्टं तदिदमेव तेषामक्ष्णोः फलमित्यर्थः । उभयत्र तेषामेवास्वादविषयत्वादिति कथमन्ये बोधयितुं शक्नुयुरिति भावः । किञ्च, विशेषतया निर्देशमकृत्वा प्रथममिदं तथैव निर्देशः सुगोप्यत्वेन सहसा नामप्रकाशनायोग्यत्वात् । यद्वा, प्रेमभरोदयवैवश्येन सद्यस्तद्विशेषनिर्देशाशक्तेः परमन्यत् सर्वं पशूनित्यादिना तथा तस्य चान्यैः सहितस्य अन्यदा अन्यथा वा दर्शनमपीति विवक्षितं तदक्ष्णोः फलं न विद्म वयमिति अन्ये जनास्त्वन्यत् जानन्तु नामेत्यर्थः । एषा सोल्लुण्ठोक्तिः अतोऽस्माकं चक्षुस्साफल्यं न किमपि वृत्तं तदानीं तथा तद्दर्शनाभावादित्यर्थः । यद्यपि यत्र तत्र यदा तदा येन तेन प्रकारेण तद्वक्त्रजोषणमेव चक्षुःफलं व्रजान्तस्तु तासां तत् सुष्ठुफलस्येव तथापि वनविहारे तथा तद्दर्शनौत्सुक्येन तथोक्तम् अयमेव हि निर्भरप्रेम्णोऽतृप्त्यार्त्तिविशेषलक्षणः स्वभावः हे सख्यः ! इति युष्माभिरेतन्नितरां ज्ञायत एवेति भावः । अनु पश्चात् स्थित्वा वनाद्वनान्तरं वा विशेषेण प्रवेशन सङ्केतमधुरशब्दादिना प्रवेशयतोः व्रजेशौ श्रीनन्दवसुदेवौ "वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले" इत्यादि श्रीहरिवंशोक्त्यनुसारेण वसुदेवस्यापि बहुलगोपसमृद्धः व्रजेशो गोपराजः श्रीनन्द एव तस्य सुतयोः श्रीबलदेवस्यापि तत्सुतत्वव्यवहारो दर्शित एव "भ्रातर्मम सुत" इत्यादौ "तातं भवन्तं मन्वानः" इति श्रीवसुदेवोक्तेः अत एव तस्य पुनर्व्रजागमने "रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः" इति वक्ष्यते अथ "स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम्" इति दर्शितम् स्वभावव्यञ्जितार्थो यथा व्रजेशसुतयोर्मध्ये अनुपश्चात् वेणुजुष्टं वक्त्रं येर्निपीतं श्रीकृष्णस्य वक्त्रमेव वेणुजुष्टतया पश्चात् भावेन कानिष्ठतया च प्रसिद्धम् अत एवैकत्वं नितरां पीतमित्यनेन वक्त्रस्य सुधामयचन्द्ररूपकत्वं ध्वन्यते वै प्रसिद्धं यद्वा छन्दसि "व्यवहिताश्च" (१।४।८२) इति न्यायेन अनुनिरन्तरं वेणुना जुष्टं सेवितमिति अथवा वै शब्द समुच्चये "मानिनामनुतापं वै" इति वत् वेति पाठोऽपि क्वचित् येर्निपीतं सादरं सम्यक् दृष्टं तथा स्निग्धकटाक्षमोक्षं यथा स्यात् तथा जुष्टं च, यद्वा, अनुरक्तजनानां युष्माकं कटाक्षमोक्षो यस्मिन् (किंवा अनुरक्तजनेषु कटाक्षमोक्षो यस्मिन्) किंवा अनुरक्तजनेषु कटाक्षमोक्षो यस्य तादृशि सेवायां सुखविशेषसम्पत्तिहेतुः तेषां अक्षण्वताम् इन्द्रियवताम् इदं निपानं जोषणं चैव फलं सर्वेन्द्रियसाफल्यं विद्मः नचान्यत् किमपि तन्निपानादिरूपस्य परमफलरूपतया सर्वेन्द्रियकर्मसाफल्यसिद्धेः अयमपि निगूढोऽभिप्रायः इदमेव परं केवलं फलं न विद्मः किन्तत् जुष्टं प्रीत्या दृष्टं यत् तर्हि किमन्यत् फलं तदाहुः येरधरामृतपानद्वारा निपीतं तेषां यन्निपानरूपं फलम् इदमेवेति । यद्वा, वक्त्रञ्जुष्टं निपीतं यत् इदमेव चक्षुष्मतां चक्षुःफलं स्वयं वेणवः येस्तु जनैः रसनेन्द्रियैर्वा निपीतं तेषां फलं किं वक्तव्यमिति शेषः । तत्स्मरणमात्रेण बाष्परुद्धकण्ठतया व्यक्तं वक्तुमशक्तेः किंवा विदग्धजनवर्गपूज्यपादानां तासां प्रेमोक्तिगाम्भीर्यस्यैव तादृशस्वभावात् अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

तदेवमप्यर्थान्तरेण निजभावव्यक्ति विलक्ष्य पुनर्बाढावधानेन द्वितीयपद्ये तामपलेपुः पुनस्तु परमस्मरवेगेन तृतीयेन शेकुः चतुर्थादौ न किञ्चिदपि शेकुरित्याह—पञ्चभिः । चूतस्य प्रवालो नवपल्लवः स्तबकः पुष्पगुच्छः तत्र चूतपल्लवो बर्हं स्तबकश्च शीर्षे उत्पलं तदन्तःकोशः कर्णयोः स्रजं लीलाकमलं दक्षिणकरे एतानि च मालानुपूर्वकपरिधानानि च यानि तैर्विचित्रवेषौ पशुपालानां गोष्ठ्यां मण्डल्यां तत्रापि मध्ये अतो विशेषेण तेषु पृथक् पृथक् तत्तच्छोभाप्रकटनेन किंवा विविधरेजतुः शुशुभाते यथा नटवरौ रङ्गे विराजेते इत्यादिदृष्टान्तेन तयोर्नृत्यादिकं स्वाच्छन्द्यसुखादिकञ्च गोपानामपि तादृशवैषवैदग्ध्यादिकं वाद्यादिपरत्वं च ध्वन्यते अन्यथा नृत्यादिशोभाया असम्पत्तेः क्व च कदाचित् इति क्रीडावशेन सदामध्येऽ नवस्थानात् प्रलम्बिन व्रजमध्ये तु विविधसङ्कोचेन तादृशगानाद्यभावाद्विराजमानतासम्पत्तेः । अथवा अत्र पद्यपञ्चके सर्वासामेव तासां वाक्यत्वेन क्रमतः सर्वश्लोकानां मिथः सम्बन्धः कार्यः तथा हि अतो गोपानामत्र तेषां चक्षुःसाफल्यं तदानीं तथा तद्वक्त्रदर्शनादिति पूर्वश्लोकाभिप्रायः न केवलं तेषां तद्दर्शनमात्रं वनमध्ये वन्यविचित्रवेषयोस्तयोर्निजमण्डलीमध्ये स्वाच्छन्द्येन नृत्यगीताद्यनुभवश्च सुखं स्यादित्याहुः—चूतेति । गायमानौ गायन्तौ यद्वा गायेन गानेन मानः पूजा ययोः सर्वतो विशिष्टगानात् क्वचिदित्यस्यात्रैव वान्वयः । नृत्याद्यावेशेन सदा गानाऽकरणात् यद्वा कदाचिद्गायमाने मानः आवाभ्यां समो युष्मासु को गायकोऽस्ति अत्रागत्य हन्त गायतेत्यादिप्रकारो गर्वो ययोस्तौ अयं च क्रीडामाधुरीविशेषः अतो गोपा एव धन्याः वयं तु नितरामधन्या एव तेन प्रकारेण तयोरस्मन्मध्येऽत्र लोकभयादिना स्वच्छन्दावस्थानाद्यसिद्धेः एवमग्रेऽपि वाक्यशेष ऊह्यः तद्भ्रातुर्लिखित एव ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अक्षण्वतां चक्षुष्मताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्णनामेवाह—अक्षण्वतामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । इतीत्यस्य वक्ष्यमाणप्रकारेणेतिवाऽर्थः तदा तमेव प्रकारमक्षण्वतामित्यादिना दर्शयति, हे सख्यः चक्षुष्मतां जनानां चक्षुषामिदमेव फलमन्यत्तु न विद्मः, किं तत् ? व्रजेशस्य नन्दस्य सुतयोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं मुखं येर्नितरां पीतमनुभूतं दृष्टमिति यावत् तदेतत् यैर्वा निपीतमिति पाठः यैस्तैर्निपीतमिति च पाठो दृश्यते तदा यैश्चक्षुर्भिः साधनैस्तैरक्षण्वद्भिः कर्तृभिर्निपीतमित्येतदर्थः । कथम्भूतयोर्वयस्यैः समानवयस्कैः गोपैः सह पशूननुविवेशयतोः वनं प्रतिप्रवेशयतोः कथम्भूतं वक्त्रम् ? अनुवेणु वेणुमनुवर्त्तमानं वेणुं वादयदित्यर्थः जुष्टं पश्यतां निरतिशयप्रीतिविषयमनुरक्तानां स्निग्धानां कटाक्षाणां मोक्षो विसर्गो यस्मिंस्तथाभूतम् ॥ ७ ॥

अन्यास्त्वाहुः—चूतेति । एवमुत्तरत्रापि अत एव सर्वत्र वक्तृभेदाज्ञातीव सङ्गतिरपेक्षिता चूतपल्लवादीनां मालाभिरनुयुक्ते ईषदन्तरान्तरासंयुक्ते अनुपृक्तेति पाठे स एवार्थः परिधाने नीलपीताम्बरे ताभ्यां विचित्रौ वेषौ ययोस्तौ क्व च कदाचिद्गायमानौ गोपसभायां मध्ये नितरां विरेजतुः यथा रङ्गे नटश्रेष्ठौ तथा अहो पश्यतां गोपानां महद्भाग्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोपस्त्रीणां वर्णनप्रकारं दर्शयति—अक्षण्वतामित्यादिना । यैर्व्रजेशसुतयोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं नितरां पीतं दृष्टिभिरिति शेषः । तेषां तेषामक्षण्वतां चक्षुष्मतां चक्षुषामिदं फलं लाभं विदामो न परं नान्यत् फलम् अन्यस्य नरकदुःखफलहेतुत्वात् हे सख्यः ! कीदृशयोर्वयस्यैः पशूनभिनिवेशयतोः अनुसन्ध्यं गोष्ठे इति शेषः अनुवेणोः पश्चाद्भागे जुष्टं चुम्बितम् अनुरक्तः स्निग्धः कटाक्षमोक्षो यस्मिंस्तत्तथा ॥ ७ ॥

चूतस्य प्रवालादिभिः अनुरक्तपरिधानेन विचित्रः नानाविधः वेषो ययोस्तौ तथा अनुरक्तम् अनुरागोपेतं पशुपालगोष्ठ्यां गोपगोष्ठ्यां मध्ये गवां समष्टिः संघातो गोष्ठचशाला च कथ्यत इत्युत्पलमाला क्व च क्वचित्स्थले गायमानौ तिष्ठत इति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

व्रजस्त्रियः सर्वा इति सर्वशब्दस्य सामान्यवचनत्वात् नात्र विरोधः, तदेव किमित्याह—अक्षण्वतामित्यादि । हे सख्य इति समानवासनाः प्रतिसम्बोधनम् अक्षण्वतां चक्षुष्मताम् इदं फलम् इदमेव फलमिति भावः । न परं नान्यत्, कुतः ? विदामः सर्वानुभव एव प्रमाणं किं तदित्याह पशूनित्यादि वयस्यैः सह पशूननुविवेशयतोर्व्रजेशसुतयोर्वक्त्रं यैर्निपीतं तयोरक्षिकरणकं वक्त्रपानमेवाक्षिमतां फलमिति वाक्यार्थः कीदृशम् अनु अनुक्षणं वेणुना जुष्टं सेवितमिति रामकृष्णयोरेव वात्सल्यात् द्विवचनेनोपपादनमिति श्रीकृष्णे वनं गते सखिमातरोऽपि पुत्रादिकं विस्मृत्य वात्सल्यात्तावेव वेणुवादनलीलापूर्वकं गाश्चारयतावनुस्मरन्त्य ऊचिरे एवमनुरक्ताश्चानुवर्णयन्ति—तथा हि, हे सख्यः स्वजातीयाः प्रति सम्बोधनं व्रजेशसुतयोर्मध्ये अनुवेणुजुष्टं वक्त्रं यैर्निपीतं तेषाम् अक्षण्वताम् इदं वेणुजुष्टवक्त्रपानमेव फलं तासां रामे रत्यभावात् निर्द्धारणेन श्रीकृष्णविषयमात्ररतिमत्त्वं दर्शितम् अनुगतवेणुजुष्टत्वेन कृष्णवक्त्रस्यैव प्रसिद्धेः एवमनुरक्तानां मध्ये ज्येष्ठकनिष्ठभेदात् या द्विधा अन्यास्तासामेव मध्ये सखीभावेन कनिष्ठाभिमानिन्यो राधानुवर्त्य एव सजातीयाभिरन्याभिस्तीतोभयसंयोगलीलां वनगते कृष्णे तद्गतचित्ततया वर्णयन्ति उभयोः सख्यः ननु विचित्रं इदमेव अक्षण्वतां फलमिति पूर्ववदेव किन्तद्वित्याह—व्रजेशसुतयोः व्रजेशो नन्दः व्रजेशो वृषभानुः व्रजेशश्च व्रजेशश्च व्रजेशावित्येकशेषः पुनः सुतश्च सुता च सुतौ पुनः षष्ठीतत्पुरुषः यथासङ्ख्यतया व्रजेशसुतयोरिति कृष्णराधयोर्वक्त्रं यैर्निपीतम् एकत्वं जातिविवक्षया कीदृशम् अनुवेणु अनुगतो वेणुर्यत्रेति श्रीकृष्णमुखविशेषणं जुष्टं सेवितं अर्थाच्छ्रीकृष्णेनेति श्रीराधावक्त्रविशेषणम् अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यस्मात् द्वयोरेव विशेषणं कीदृशयोः पशुविवेशयतोः अन्योन्यवेषं प्रापयतोः "वादयोऽसत्वे"(१।४।५७) इति चादिमध्ये पशुशब्दपाठादसत्वइति पश्वादिल्पावरत्वं वेषमेवाभिधत्ते पशुशब्दोऽत्यो वेषरचनायां पशुर्नरगोमहिष्यादिषु इत्यादिकोशान्तरप्रयोगश्च क्रीडा यत्र "प्रकरमकरीपाशुपाल्यं हि वृत्तिः" इति लोके च पशुपालो वेषकारीति वयसि भवं वयस्यं यत्रःस्यादिवत् लावण्यमिति यावत् अनुरागविकारप्रतिवातैः करणे विशेषणे वा तृतीया ॥ ७ ॥

अन्या वात्सल्या एवोचुः—चूतप्रवालेत्यादि । पशुपालगोष्ठ्यां तौ रामकृष्णौ विरेजतुरिति तच्छब्दोऽध्याहार्यः कस्मिन् कस्मिन् रङ्गे नृत्यस्थले नटवराविव कीदृशौ चूतेत्यादितुल्यम् अत्र अत्यर्थः यद्वा पूर्ववद्राधासहचर्य्योरेव तौ व्रजेशसुतौ पूर्ववत्समासः कुत्र पशुपालगोष्ठ्यां पशुपाः पशुपालयो वेषकर्त्र्यः सहचर्य्यस्ता आलीतीति तथा साचासौ गोष्ठीचेति पुंवद्भावे पशुपालगोष्ठी तस्यां कस्मिन् कस्मिन् नटवरौ नटनं नटः नटे नृत्ये वरो नटवरः नटवरा च नटवरश्च नटवरौ ताविव तुल्यमन्यत् इदं तु राधायाः परोक्षमेव मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोप्य ऊचुरिति न टीकासम्मतम् अनुवर्णनमाहेत्यत्र पुनरुक्त्यापातात् एकत्वायोग्यत्वाच्च ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

तत उक्तसुधायामन्तःपूर्णायामत्याधिक्येन परितो गलत् रूपं वर्णनमिति पश्चात्तदुक्तम् अनुवर्णनमेवाह—अक्षण्वतामिति त्रयोदशभिः—

रसद्वयार्थं त्रितयं वेणुपूरणमेकतः ।
स्वरूपस्वपावगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥
चतुर्भिः पीठकैव स्यात् षड्भिर्वर्णोस्तु वादनम् ।
त्राऽऽर्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद्वर्णनेऽन्यथा ॥
वैपरीत्यात्समाधानमन्यथा स्यात्तु दूषणम् ।

तत्र प्रथमं यद्वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन तद्वर्णितं चतुर्भिस्तद्वर्णयन्ति तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्ति अक्षण्वतामिति । अक्षण्वतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा इदमिति स्वहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिभातम्—

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ।
आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥
अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ।
तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥
तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ।
इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोऽपि नान्यथा ॥
यथान्धकारे नियता स्थितिर्नेत्रयोः फलं भवेत् ।
एवं मोक्षोऽपीन्द्रियाविमुक्तानां सर्वथा न हि ॥
बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद्भवेत् ।

तदाह—न परं विदाम इति । परो मोक्षः सायुज्यादिः ननु "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति श्रुतेः । कथं न परस्य पुरुषार्थत्वं ? तत्राहुः—विदाम इति । वयमप्युपनिषद्रूपाः अतो वयमेवं जानीम न ह्यनुभवविरुद्धम् अनुभवापर्यवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति ततः केवलानां तदेव फलम् इन्द्रियवतां त्वेतदिति व्यवस्थितविकल्पः

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी।

अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुः, हे सख्य इति। समानशीलव्यसन एव सख्य (इति) पदप्रयोगात् अतः श्रुत्यन्तरसम्मतिरप्युक्ता एतत्कासाञ्चिद्गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुः चक्षुष्मताम् अस्मिन्पक्षे अक्षण्वत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयम्, तेनास्याऽऽनुपश्चाद्या पशूननु पशूनां पश्चाद्भागे वयस्यैः सह वनं पशून्निवेशयतोः रामकृष्णयोः वक्त्रमेकं यैर्वा निपीतमिति वेत्यनादरे मुख्यपक्षापेक्षयेदं गौणमिति ये तु कालेन तुल्याः तैः सह पशूनेतद्रसानभिज्ञान् वनं प्रवेशयति भगवान् निर्गुणावस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया युक्तत्वात् भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता तदा तैः पशूनां वने निवेशनं तैः सह वा समानकालैः वने निवेशनं भगवतो वा सहभावः तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां श्रमे तत्स्थाने निवेशनार्थम् आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत एव मुखमुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा यैस्तदन्तःप्रवेशितं "तत्सर्वं व्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्। नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम्" इति वाक्यात्। किञ्च, एता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति तथा च साधारणपक्षेऽपि सामान्यतो बलभद्रस्य निरूपणेऽपि मुखनिरूपणप्रस्तावे अन्यमुखमेतासां हृदि नायातीत्येकमेव तन्निरूपितं मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या अनुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत्सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुः–व्रजेशसुतयोरिति। न हि बलभद्रो व्रजेशस्य पुत्रः आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्व्रजेशसुतत्वम्. अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं हेतुः अन्ये पुनर्गीतरसाभिज्ञाः वेणुनादश्रवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदाह–अनुवेणुजुष्टमिति। वेणुम् अनु लक्षीकृत्य यद्वर्त्तते तदनुवेणु वेणुवादनपरं तत् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति सेवनं निदर्शनं पानमन्तःप्रवेशनं केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वात् शिक्षार्थं वेति विकल्पः अनादरस्तु स्वरागादिवायाति एवं मनोहरत्वात् नादाविष्टत्वात् वा भजनमुक्तं कामसम्बन्धादपि भजनस्यापेक्षिकमिति विशेषणान्तरमाह—अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति। अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र एतच्चक्षुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः॥ ७॥

केवलरसरूपमाह—चूतेति। चूतानामाम्राणां प्रवालाः कर्णयोः बर्हस्तबकाः बर्हगुच्छानि शिरसि उत्पलाब्जानां माला कण्ठे तैः अनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैः विचित्रो वेषो ययोः एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः रसाभिनये अनतारवद्भावेशस्याप्युपयोगादाह्लिवचनम्—

> गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि।
> अतो रसस्याभिनये चत्वारोऽर्था निरूपिताः॥
> रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता।
> धर्म्याच्छादनबोधाय मायाऽप्यत्र निरूप्यते॥
> वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यवद्रसः।
> रसवत्पल्लवोधाय प्रथमं पल्लवो मतः।
> शास्त्रार्थस्य परिज्ञानात् भावस्य कलिका भवेत्॥
> ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते।
> अहोरात्रं वासनास्यात्तत आच्छादनं स्मृतम्॥
> रसोत्पत्त्यर्थमेतावन्निरूपितमिति स्थितिः।
> आविर्भावे रसास्वादात् नृत्यं शोभा ततो भवेत्॥
> अतोऽतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते।

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशार्थं त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावेन रसा भवन्ति एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति— मध्ये विरेजतुरिति। पशुपालानां गोष्ठीनामत्यन्तं गूढा तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितं मध्ये गीतवाद्ययोः त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा नृत्यस्य तु विशेषः प्रासङ्गिक एवेति तदेवोक्तं कादाचित्कानिषेधार्थमलामिति शास्त्रमप्रतिनियामकं न भविष्यतीत्याशङ्कयाह–दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति। रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानं रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम् एवं राजसभावं नृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह–क्वच गायमानाविति। देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं भ्रमरहितं गानं कुरुतः एतदपि लोकप्रसिद्धम्॥ ८॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

> वेणुनादसुधावृष्ट्या निष्क्रमय्योक्तिमाधुरीम्।
> यासां नः पाययामास कृष्ण एव नो गतिः॥

भोः सख्यो! यूयमिह गृहनिगडे स्थित्वा विधात्रा दत्तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि केवलं विफलीकुरुध्वे एव तदितोऽद्य वनं द्रुतमेव गत्वा किमप्यद्भुतं वस्तुदर्शनाद्यैरनुभवगोचरीकृत्य सफलजन्मानो भवतेत्याहुः, अक्षण्वतामित्यादि अक्षिमतामक्ष्णामिदमेव फलं नतु परं विदामः विद्म इति अन्यमते अन्यद्भवतु नाम अस्मन्मते तु नान्यत्, किन्तत्? व्रजेशसुतयोः रामकृष्णयोर्वक्त्रम् अनुकूलवेणुसेवितं यैर्निपीतमिति प्रकटोऽर्थः स्वीयभावगोपनार्थं एव यद्यस्मद्वचसि श्वश्रुननान्द्प्रतिवेशिजनाः कर्णौ ददति तर्हि ददतु नाम का तत्र चिन्ता सर्व एव व्रजवासिस्त्रीपुंसजनाः रामकृष्णयोर्वक्त्रमाधुर्यं यथा वर्णयन्ति तथा वयमपि वर्णयाम इति स्वाभिप्रायज्ञापनात् अत्र पशुपक्षिपर्यन्तानां सर्वप्राणिनामेव तद्वक्त्रमानन्दप्रदं केवलं दवीयसीनां युष्माकमेव नेति व्यञ्जितं व्रजेशसुतयोरिति "तातं भवन्तं मन्वानः" इति वसुदेवोक्तेः "रामोऽभिवाद्य पितरौ"इति शुकोक्तेश्च बलदेवस्यापि व्रजेशसुतत्वं व्रजे प्रसिद्धमेव अभीप्सितोऽर्थस्त्वयं व्रजेशसुतयोर्मध्ये अनुपश्चाद्वर्तिनो यस्य वक्त्रं वेणुजुष्टं तत् यैर्वेति वाशब्देन यैर्दृष्टं स्पृष्टं श्रुतमाघ्रातं यैर्वा नितरामतिशयेन पीतं वै इति पाठे निश्चितमेव यैर्लज्जाधैर्यं अपि त्यक्त्वा निपीतं तेषामेवाक्षिमतां जनानां चक्षुरादीन्द्रियाणां साफल्यं नान्येषां तदर्शीवतां कुलधर्मलज्जाभयधैर्यादिकृपा अलाञ्जलिरिति भावः ननु, दर्शनश्रवणादिकमस्माकं कुलवतीनां सम्भवतु नाम वक्त्रकर्मकं निपानं तु ह्रीमतीनां कथं सम्भवेत्त्राहुः, अनुरक्तेषु जनेषु कटाक्षस्य मोक्षो येन तत् तेन तथा सन्धाय कटाक्षशरो मुच्यते यथा तदाघातेन विह्वलीभूय लज्जाधैर्यादिकमपि विस्मृत्य तत्पाययथेति भावः॥ ७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतादृशं विडम्बनं स्वस्य कथं कुर्मस्तस्मात्तत्र न याम इति चेन्मैवम्, बलदेवसाहित्ये सति तत्राकस्मिन्गमिषाया अभावात् तत्र भविष्यत्यतो दूरतो वल्लिपल्लवरन्ध्रेणैव तस्य स्वरमवाकृष्य सौन्दर्यामृतं गानामृतं चास्वाद्य नृत्यादिकं च दृष्ट्वा द्रुतमायास्याम इत्याहुः चूतस्य प्रवालो नवपल्लवं बर्हं च स्तबकः पुष्पगुच्छश्च चूडायाम् उत्पले तदन्तःकोषो कर्णयोः अब्जं लीलाकमलं दक्षिणकरे मालाश्च गले तथा अनुगुणानया पृक्तानि गात्रसंलग्नानि परिधानानि नाट्योचितरक्तपीतासितवासांसि च तैर्विचित्रो वेषो ययोस्तौ नटवराविति सखिषु गायकेषु वादकेषु नृत्यन्तौ क्व कदाचिच्च गायमानौ ताच्छील्ये शानच् । यद्वा, गाये गाने मानः सर्वेषु आदरो ययोस्तौ । यद्वा, गाये गाने मानो गर्वो ययोः स चास्मत्तुल्यस्त्रिलोक्यामपि गायको नास्ति के यूयं वराका इति प्रकारः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुवर्णनं दर्शयति—अक्षण्वतामित्यादिना । हे सख्यः ! व्रजेशसुतयोः वयस्यैः सह पशून् वनमनुविवेशयतोः अनुवेणु वेणुमनुवर्तमानं वक्त्रं यैर्निपीतं तैरेव जुष्टं सेवितमिदमेवाक्षण्वतां चक्षुष्मतामक्ष्णोः फलम् परमन्यत्र विदामो न विद्मः कथम्भूतं वक्त्रम् ? अनुरक्तकटाक्षमोक्षम् अनुरक्तानां स्निग्धानां कटाक्षाणां मोक्षो विसर्गो यस्मिन् तत् ॥ ७ ॥

अन्या आहुः—आम्रपल्लवादिनिर्मिताभिर्विचित्राभिर्मालाभिरनुपृक्ताभ्यामीषदन्तरान्तरतोयुक्ताभ्यां परिधानाभ्यां नीलपीतपटाभ्यां विचित्रो वेषो ययोस्तौ क्व च कदाचिद्गायमानौ वेणुनेति शेषः । पशुपालानां गोपालानां गोष्ठ्यां सभायां मध्ये अवमत्यैव विरेजतुः अहो पशुपालानां महद्भाग्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गोप्य ऊचुः—ताश्चैतास्तावद्द्विविधाः कान्तभावाः सख्यश्च आद्याश्च काश्चित्स्वीयाभिमानिन्यः काश्चित्परकीयाभिमानिन्यश्च ता अपि वामा दक्षिणाश्च पराः सख्याभिमानिन्यो दास्याभिमानिन्यश्च तत्रास्मिन्नष्टादशश्लोकात्मके महावाक्ये आद्यं श्लोकद्वयं स्वीयानां ततः परं पद्यद्वयं परकीयानाम् तत्रापि श्रुतिमुनिरूपा सुधन्याः स्मेति पद्यद्वयं मुनिरूपाणां ततः परं पद्यत्रयं श्रुतिरूपाणामिति अथ दृष्ट्वेत्यादिद्वयं सखीनां तदनन्तरं श्लोकद्वयं दास्याभिमानिनीनामिति विवेकः ॥ अथ वेणुगीतं व्याख्यायते ॥ अथ एवं तामिति श्रीकृष्णस्य वनप्रस्थानानन्तरं निजानिजोद्वसतिं प्राप्ताः कस्मिंश्चिद्विजनप्रदेशे समुपविष्टाः प्रियसखीपरिवेष्टिता विचेष्टिता इव स्थिताः तस्मिन्नेवावसरे वेणुध्वनिमाकर्ण्य प्रियाध्वनिदत्तचित्ताः किञ्चिदुन्मिषितनयनाः पुरतः सैकतान्परिजनानवलोक्य सानुरागमाहुः—हे सख्यः ! चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं विद्मः सुगोप्यत्वात्प्रथममिदन्तया निर्देशप्रेमवैवश्याद्वा यैः वक्त्रं निपीतं जुष्टं वा पानस्यैकवारमप्यलं बुद्धिजनकत्वात्सेवनस्य पौनःपुन्यधर्मत्वात् जुष्टमिति यतिभावाक्रान्तत्वान्नन्दसुतयोरिति नोक्तं स्वेदातिभारातिशयाद्वा भवाहृत्यायां द्विवचनम् यद्वा यस्तयोर्मध्येऽप्यनुवेणुवक्त्रं परं केवलं विद्मः यद्वा वयं तु विदाम एव नत्वस्माभिः पीतमिति दैन्यम् अल्पभाग्यत्वादस्माभिरनुभूतं यद्वा इदम् एतावदेव विद्मो नयस्यैश्चावृतयोस्तयोर्मध्ये चानुवेणुजुष्टं यद्वक्त्रं न परम् अन्यथा वक्त्रे इत्युच्येत कटाक्षमोक्षम् अनुरक्तेषु स्निग्धेषु तदेकपरेषु कटाक्षमात्रमपि मोक्षाधिकसुखप्रदं यस्य यस्मिन् वा तन्महति संघट्टेऽपि तत्पानेनातिचातुर्यम् कटाक्षकर्तृकस्तत्कर्तृको वा तत्राद्यसाध्वस्मान्विहाय चिरं वने स्थितमित्यादिरूपः द्वितीयसूचितोऽपि वेणुना सङ्केतेन प्रस्थिता गृह एव स्थिता इत्यादि यद्वा ननु भवतीभिर्व्रजान्तर्मुहुर्मुहुर्निपीयते किमेतावता अस्माकं चक्षुस्साफल्यमपि न तृप्तमिति भावः इदमक्ष्णोः फलं वयं न विदामः गुरुजनावरोधात् अन्ये जानन्तु नाम सामर्थ्यदैन्यं यद्वा अक्षाणीन्द्रियाणि इन्द्रियवतामिदं सुगोप्यमेव फलं यदेवं वक्त्रमनुकटाक्षमोक्षं यथातथा निपीतं यद्वा साहङ्कारमाहुः इदमेव फलं यत्परमन्यत्तदतिरिक्तं सर्वमपि न विद्मः तदेकावेशादुद्बोधान्तरास्फूर्तेः यद्वा ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियाणां द्वैविध्याज्ज्ञानेन्द्रियैर्निपानं रूपादेः कर्मेन्द्रियैश्च पोषणं तत्तदङ्गसेवनमिति अस्माकं तु प्रथममपि यथावन्न सम्पद्यते विघ्नबाहुल्यात् विघ्नाश्च पशुवत्स्यसम्मर्दादयः अत एव गा इति वक्तव्ये पशूनित्युक्तं परदुःखानभिज्ञत्वेन यद्वा सजातीयेनैव सजातीयहृदयज्ञता प्रसिद्धा कटाक्षमोक्षव्यापारः स चाक्षमात्रवेद्यः इत्येतदर्थमेवास्माभिरक्ष्णोः रचा क्रियत इति भावः । किमिति मुद्रितनेत्राभिः स्थीयत इति पृष्टे किं पश्यामः तदवलोकलब्धावरा उद्घाटयिष्यामः अञ्जनचेष्टितनेत्रे निर्जने बुभुक्षितृखञ्जनाविवपालितौ तद्दर्शने सति निर्मुक्तबन्धनौ तत्कटाक्षसुखमनुभवेतामिति यद्वा निपानमात्रेणैव सकलेन्द्रियानन्दलाभात्परं किं तत् विदामः तूष्णीं स्थेयमिति सोल्लुण्ठम् तत्तु वक्तुं न युक्तं चुम्बनाधरपानयोः साक्षादिति किमिति कृशा इति सखीभिः पृष्टा आहुः अक्षण्वतामिदं फलं यदि चक्षुषी न स्यातां तदा तद्वक्त्रदर्शनमपि न स्यादेन तां तां दशामनुभवाम इति साभ्यसूयमिति ॥ ७ ॥

चूतेति । तदेव अर्थान्तराच्छन्नमपि सूक्ष्मदृशां व्यक्तं स्यात् प्रवालो नवपल्लवः अन्यवेषस्यैव धारणं तत्तदङ्गस्पर्शसुखायेति सानुरागत्वम् पशुपालेति तदभिप्रायानभिज्ञत्वं तद्वेषश्च गौरश्यामयुग्मशोभानुभवाय न चेदमसम्भावितं विपरीततरतौ राधाकृष्णयोरस्वरूपिणोः जातावेतौ महात्मानौ दुर्गारामौ जगत्प्रभू या दुर्गा सैव गोविन्दो राधासङ्कर्षणावस्वसाविति कृष्णयामलात् अंशेन अंशिनस्स्मरणाम् गाये गाने मानश्चित्तसमुन्नतिः ययोस्ताविति लीलायोरनुभावो व्यञ्जितः प्रियानुकरणं लीलेत्युक्तेः ॥ ८ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणादीपिका ।

चन्द्रावती चन्द्रमालां प्रत्याह—चूतप्रवालेति ॥ ८ ॥

गोप्यः ! किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथाऽऽर्याः ॥ ९ ॥
वृन्दावनं सखि ! भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वुपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

भाषा टीका।

गोप्य ऊचुः ।

गोपी बोलीं, कि— हे सखी हो ! नेत्रवारेन को अथवा इन्द्रियनवारेन को यही फल है और फल नहीं हैं, या बात कू हम जाने हैं [क्योंकि ? श्रुति रूपा हैं] कौन फल है ? जो सखान सहित गायन कों वन में चरावनवारे नन्दराय के दोऊ पुत्रन को मुख जिनने देखो हैं वो देखनोई फल है। अथवा वासुरी बजायबे की शोभा सहित और अनुराग भरे भये कटाक्ष जामें छूटरहे ऐसे वा नन्द सुत के मुख को जिनने निरन्तरनपान कियो है वस इन्द्रियन के पायवे को यही फल है ॥ ७ ॥

कोऊ सखी बोली, कि—सखियों ! आम के पल्लव, मोरपिच्छ, फूलन के गुच्छ, कमलन की माला, इन कों धारण करें और वाई सब अलंकार सो लगे भये जो नीलाम्बर पीताम्बर तिनसों विचित्र जिन को वेष ऐसे श्रीकृष्ण बलदेव दोऊ भैया कबहुं २ गान करत ग्वाल मण्डली में बहुत सुन्दर शोभा पावैं हैं जैसे रंग भूमि में श्रेष्ठ दो नटन की शोभा होय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्या ऊचुः—हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत् कृतवान् । कथम् ? यद्यस्माद्गोपिकानामेव भोग्यां सतीमपि दामोदराधरसुधां स्वयं स्वातन्त्र्येण यथेष्टं भुङ्क्ते । कथम् ? अवशिष्टरसं केवलमवशिष्टं रसमात्रं यथा भवति तथा यतो यासां ह्रदिनीनां पयसा पुष्टस्ता मातृतुल्या ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचो विकसितकमलवनमिषेण रोमाञ्चिता लक्ष्यन्ते येषां वंशे जातस्ते तरवो मधुधाराभिषेणानन्दाश्रु मुमुचुः यथा आर्याः कुलवृद्धाः स्ववंशे भगवत्सेवकं दृष्ट्वा हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुञ्चन्ति तद्वदिति ॥ ९ ॥

काश्चिदाहुः—हे सखि ! वृन्दावनं भुवः कीर्तिं स्वर्गादपि विशेषेण वितनोति, कथम्भूतम् ? यद्देवकीसुतस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः शोभा सम्पद्येन तत् । किञ्च, गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुनिनादं श्रुत्वाऽनन्तरं मन्दगर्जितं नीलमेघं तं मत्वा मत्ता ये मयूरास्तेषां नृत्यं प्रेक्ष्य सन्द्रष्टस्तत्र तत्राद्रिसानुष्वुपरतान्युपरतक्रियाण्यन्यापि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिंस्तत् नैतदन्येषु लोकेषु विद्यतेऽतो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

अहो बतास्तु तत्सङ्गगोपानां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याहुः, गोप्य इति । अयं नीरसदारुमयो वेणुः किं कतमत्पुण्यं कृतवानस्मिन् जन्मनि पूर्वस्मिन् वा तत्पुण्ये ज्ञाते वयमपि तदर्थं यतामह इति भावः । कैमेति विस्मये तल्लिङ्गमाहुः, दामोदरेत्यादिना । दामोदरशब्देन निजयूथेश्वर्याः प्रेमविशेषेणात्मवश्यतां बोधयन्ति राधादामोदरयोर्द्वन्द्वत्वात् अत एव गोपिकानां भोग्यम् अयमिति पुंस्त्वनिर्देशेन तस्य तद्भोगायोग्यतोक्ता तथापि भुङ्क्ते तदेकोपभोग्यकत्वेन सदा पिबति तस्य तदन्यभोगादर्शनात् । ननु, दामोदराधरस्तद्भोगानन्तरमपि सरस एव दृश्यते न तु शुष्कस्तत्राहुः, यदिति । सुधा भुक्तैव केवलं द्रवमात्रमवशिष्यतेत्यर्थः । हे गोप्यः ! इति तस्माद्वेणुजन्मनैव सौभाग्यं न तु गोपीजन्मनेति, कुतः ? यूयं गोप्यो भूता इति भावः अस्माकमिति वक्तव्ये गोपिकानामिति गोपीजातेरेव तद्भोग्यत्वसिद्धेः निजाभिमानविशेषाच्च वैदग्धीरसविशेषाच्च श्लेषेण तदेकाश्रयैव देहादिरक्षिकाणामिति अन्यस्तैर्व्यञ्जितम् अथवा गोपिकानां चावश्यः स्वामी वा यो दामोदरस्तस्य करे हृदये वदने च सदावर्ततां नाम अधरसुधामपि स्वयं युष्मत्स्मर्तिविनैव भुङ्क्ते अवेति अवरतादिवर्जनार्थे अवहीनं शिष्टं शेषो यस्य रसस्य तथाभूतं यथा स्यात् रसमात्रमपि नावशेषयतीत्यर्थः । यद्वा, अवशिष्टो रसो रागो यथा स्यात् रागस्यावशिष्टत्वाच्च कदाचिदपि विरमेदिति किं वा मुहुर्मोक्ष्यत एवेत्यर्थः । यद्वा, सुधां कथम्भूतां ? गोपिकानामवशिष्टो यो रसः तदेकापेक्षया तदितराशेषरसपरित्यागात् तमप्ययं भुङ्क्ते तत्र रसो नाम प्रीत्याख्यरसविषयत्वेऽपि तादात्म्यापेक्षयोपचारेण सुधैव रसः किं वा रसनीयमधुरद्रव्यविशेष इति अथवा कुशलाचरणलक्षणान्तरमप्याहुः—यस्य अवशिष्टम् उच्छिष्टमेव तथापि रसं द्रवमात्रं न तु सुधां ह्रदिन्यः स्नानपानादिना जगतां पावन्यः सर्वार्थदाश्च श्रीयमुनाद्या नद्योऽपि भुञ्जते जलविहारादिनाऽधररागोपमा नद्यादयो ऽधरामृतं पिबन्तीति "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः" इत्यादिवचनतः काव्यवदनुमानद्वारा प्रसिद्धमेव तासां तद्भोगे लिङ्गं हृष्यत्त्वच इति तरवश्च मुनय इव तत्तीरवर्तिनो जगदुपकारपरा भगवत्स्तुतमाहात्म्याद्भुञ्जते पादैस्तन्नदी जलपानतः तत्र लिङ्गम् अश्रु मुमुचुरिति अन्यथा तादृशहृष्यत्त्वकाऽश्रुमोचकतानुपपत्तेः तत्र दृष्टान्तः आर्या महान्तो यथा श्रीभगवद्रसानुभवेन हर्षाद्रोमाञ्चिता गलदश्रवश्च भवन्ति नान्यथेति । यद्वा, हृष्यत्त्वचः सत्य इति परमदुर्लभलाभेनानन्दभरः सूचितः अतो यस्योच्छिष्टद्रवमात्रपानेनापि तासामीदृशो हर्षः तस्य पुण्यमाहात्म्यं कथं

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषणी ।

वयर्यमिति भावः तरवस्तु मधु मुमुचुः नत्प्राप्त्यलाभेन शोकाद्रुरुदुरित्यर्थः । कथम्भूताः ? आर्य्याश्छायादिना जगदुपकारान्महान्तोऽपि यद्वा ननु, तरूणां तद्भोगे कथमपि सम्भावनापि नास्ति कथं तदप्राप्त्या रोदनं सम्भवेत् न हि रङ्को राज्याप्राप्त्या रोदिति किं तर्हि क्षुधादिनाऽन्नाद्यर्थमेवेत्याशङ्क्याहुः यथा आर्याः परमार्थिनः तदधरामृतपानहीना अपि तदप्राप्त्या शोकेनाश्रु मुञ्चन्ति तद्वदिति तद्वा यथा यथावत् तरवः आर्याः सरलबुद्धयः अन्यत् समानम् अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि सङ्गोप्यरत्नमिव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अहो किं वक्तव्यं श्रीहस्तादौ वर्तमानस्य वेणोर्माहात्म्यं श्रीवृन्दावनस्यैव भाग्यं किं वर्णयामित्याहुः—वृन्देति । सखि, हे श्रीराधे ! वितनोति स्वर्गादिभ्योऽपि विशेषेण विस्तारयति यस्मात् यद्वृन्दावनमिमानि वा देवकीसुतस्य श्रीकृष्णस्य पदाम्बुजाभ्याम् कृत्वा लब्धा लक्ष्म्यः जगद्विलक्षणवज्राङ्कुशादिसुलक्षणैः सर्वाः शोभासम्पदो वा सर्वेषां तत्रत्यानां जनानां सर्वार्थमूलमहानिधिप्रकाशनरूपा येन तत् तत्र च साक्षात्पादाम्बुजाभ्यामेव न तु पादुकाभ्यामित्यनेन तथाऽम्बुजरूपकध्वनितपरमसौकुमार्यशीतलत्वादिसहस्रगुणयुक्तपादस्पर्शेन च श्रीवृन्दावनभूमेः परमसौभाग्यं सूचितम् अलभ्यलाभात् पदाम्बुजशब्देन च स्वर्गादिषु सपादुकस्य श्रीविष्णवादिभ्यः स्वत एव महात्म्येन तत्पदाम्बुजाभ्याम् लक्ष्मीविशेषसम्पत्तेः तासाम देवकीसुतेत्युक्तिः "प्रागयम् वसुदेवस्य" इत्यादिगर्गवाक्यानुसारेण किं वा स्वत एव तासु सर्वपरिपूर्णैः तत्र च सुतशब्देन केवलं तथा प्रसूत एव पुत्रस्तु श्रीयशोदाया एवेति भावः । यद्वा, देवकी व्रजेश्वर्य्येव ।

> "द्वे नाम्नी नन्दभार्याया यशोदा देवकीत्यपि ।
> अतः सख्यमभूत्तस्या देवक्या शौरिजायया" ॥

इति बृहद्विष्णुपुराणवचनात् अतोऽस्मत्तो वृन्दावनमपि परमधन्यमिति भावः । अहो किं वक्तव्यं स्वर्गादिभ्यः श्रीवैकुण्ठलोकादपि विस्तारयतीति विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यमाहुः—गोविन्देति । गवामिन्द्रो गोविन्द इति गोपचूडामणिर्गोपगणपरिवृतो वन्यभूषणो विचित्रक्रीडारसिकः श्रीयशोदानन्दनो लक्षितः हे सखीति श्रीकृष्णपक्षस्तदधिपत्येन तव तु परमधन्यत्वमेवेति पूर्वश्लोकेन स्वयं वर्णितात्सुगुणभाग्याज्जातशोकां भगवतीं श्रीराधां प्रति ललितादितदीयसखीवर्गकृतसान्त्वनमिदं ज्ञेयम् । अन्यत्सैव्याख्यातं तत्र मन्द्रगर्जितं नीलमेघं तं मत्वेति मयूराणां मत्तत्वे नृत्ये च हेतुः अन्यथाऽन्येषामिव तेषामप्यवरतत्वमेव स्यात् "मल्लानामशनिः" इत्यादिवत् तत्तद्भावानुरूपमेकोऽपि श्रीभगवान् तथा तथैव तेषु परिस्फुरन्तीत्यैश्वर्यं सुसिद्धमेवेदं इत्थं कोकिलादिष्वपि वसन्तादिरूपेणास्फुरदित्यप्यूह्यम् किन्तु श्रीभगवतो मेघविशेषादिरूपेण मयूरादिषु परिस्फूर्त्त्या तेषां प्राकृतमेघादिभ्यो जायमानभावतोऽधिकाधिकभावश्च ज्ञेय इति दिक् । अथवा, गोविन्दस्य वेणुमनु तन्नादश्रवणानन्तरमित्यग्रेऽपि सर्वत्रानुवर्त्तनीयम् यद्वा, गोविन्दवेणोरनु नादात्मकपरममोहनमन्त्रः तेनैव मत्तानां मयूराणां नृत्यं यस्मिन् किञ्च, तेनैव प्रेक्ष्याः तत्प्रतिध्वनिना परमरमणीयाः किम्वा वनेषु चरतां पशूनां दर्शनाद्यर्थं श्रीभगवद्वासनताप्राप्त्या सर्वेषां परमावलोकनीया अद्रिसानवो यस्मिन् तत् । किञ्च, तेनैव अवरतानि स्तब्धतां प्राप्तानि अन्यानि मयूरव्यतिरिक्तानि समस्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यस्मिन् । यद्वा, प्रेक्ष्यः परमसुन्दरप्रीत्या व्रजजनैः सदा दृश्यो वा अद्रेः श्रीगोवर्द्धनस्य सानुः शिखरप्रदेशो यस्मिन् श्रीगोवर्द्धनपूजायां शैलोऽस्मीति वदता श्रीभगवता तद्बलिकुलं भक्षयता लीलाविशेषेणोपविश्याक्रम्यमाणत्वात् । किञ्च, अवरते निवृत्ते अन्ये रजस्तमसी यस्मात्तथाभूतसमस्तसत्त्वगुणो यस्मिन् तत् वनलतास्तरव इत्यादिवक्ष्यमाणत्वेन तरुलतादीनामपि सात्त्विकभावोत्पत्तेः अनेन च "प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं नच"इत्यादिनोक्तायाः साम्येन स्वर्गादिभ्यो भूकीर्त्तिविस्तारणं सिद्धमेव तत्र च तदनन्तरमेव " न यत्र माया किमुतापरः" इत्युक्त्या प्राकृतसत्त्वगुणाभावेऽपि शुद्धसत्त्वप्रवृत्तेरुक्तिः गुणातीतस्य सच्चिदानन्दविलासरूपस्य सत्त्वस्याभिप्रायेण तच्च श्रीभागवतामृते बहुशो विवृतमेव अत्रापि तथैवोह्यमिति दिक् । वैकुण्ठतोऽपि कीर्त्तिवितानपक्षे च अवरतानि उपरतानि अन्यानि गोविन्दवेणुश्रवणतद्दर्शनेतराणि चेष्टितानि येषां तथाभूतानि । यद्वा, अवरतान्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिन् । यद्वा, प्रेक्ष्याः अद्रयः श्रीगोवर्द्धनाद्या यस्मिन् तत् सानुषु अवरतानि मयूरेतरसमस्तसत्त्वानि यस्मिन् । यद्वा, मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य गोविन्दवेणुमिति व्युत्क्रमेण योज्यम् अयमर्थः बर्हावतंसस्य तस्य वनागमनसन्दर्शनमात्रेण प्रीत्या मत्तानां मयूराणां नृत्यं तत्प्रेक्षया हर्षेण गोविन्दस्य वेणुः तेन तद्वादनमित्यर्थः । तमनु अद्रिसानुषु अवरतानि विरतानि श्रीभगवद्दर्शनादिव्यतिरिक्ताशेषप्रयोजनानि येषां तथाभूतानि समस्तसत्त्वानि यस्मिन् समस्तशब्देन मयूरा अपि गृहीताः ततश्च तेषामादौ श्रीभगवद्दर्शनानन्देन मत्ततया नृत्यं पश्चाच्च वेणुनादेनान्येषामिव तद्वेणुनादश्रवणतद्दर्शनेतराखिलोपरामलक्षणा प्रेममूर्च्छा जातेत्यर्थः । ईदृशं श्रीवैकुण्ठेऽपि नास्तीति ततोऽपि कीर्त्तिविशेषोऽस्याः सिद्ध एव, अहो बतास्माकं तत्र तथा तादृश्यवस्था न सिद्ध्येदिति वयमधन्या एवेति भावः । एतच्च तासां प्रेमविशेषस्वाभाविका तृष्णातिलक्षणमेव सर्वत्रोह्यम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो बताऽस्तुतरां गोपानां भाग्यं वेणोरपि भाग्यं किं वक्तव्यमिति महाभावस्फुरदुन्मादतया मिथ्याकल्पनापूर्वकं सेर्ष्याभिलाषमाहुः—गोप्य इति । अयमस्माभिर्दृश्यमान इव नीरसदारुमयो वेणुः अस्मिन् जन्मनि पूर्वस्मिन् वा किङ्कृतमत् पुण्यं कृतवान् तत्पुण्ये ज्ञाते वयमपि तदर्थं यतामह इति भावः । स्मेति विस्मये नाऽलिङ्गमाहुः यद्यस्मात् दामोदरेत्यादिदामोदरशब्देन तस्याऽस्माकं च तादृशबाल्यमारभ्य जातेदृशभावाङ्कुरतया स्वाभाविकं सम्बन्धविशेषं सूचयन्ति अत एव गोपिकानामस्माकमेव भोग्याम् अधमिति पुंस्त्वनिर्देशेन तस्य तद्भोगायोग्यता चोक्ता तथापि भुङ्क्ते तदेकोपभोग्यत्वेन सदा पिबति तस्य तदन्यभोगादर्शनात् । ननु, दामोदराधरस्तस्मङ्गानन्तरमपि सरस एव दृश्यते न तु शुष्कस्तस्मादसौ न किञ्चिदपि भुङ्क्ते तत्राहुः—अवशिष्टो रसो रसमात्रं यत्र तद्यथा स्यात् सुधां भुङ्क्त्वैव केवलं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

द्रवमात्रमेवावशिष्येतेत्यर्थः । हे गोप्यः ! इति तस्माद्वेणुजन्मनैव सौभाग्यं नतु गोपीजन्मनेति कुतो यूयं गोप्यो जाता इति भावः । अस्माकामिति वक्तव्ये गोपिकानामित्युक्तिर्गोकुलवासित्वेनास्मत्कोटिप्रवेशेऽपि गोपिकाविशेषत्वाभावाच्च नद्विधस्याधिकार इति निजाभिमानविशेषात् वैदग्धीरसविशेषाच्च श्लेषेण तदेकाशयैव देहादिरक्षिकाणामिति किञ्च तस्य युष्मदीयकान्तस्य करे हृदये वदने च सदा वर्त्तनं नाम अधरसुधामपि स्वयं युष्मत् सम्मर्दं विनैव भुङ्क्ते इति भावान्तरम् अथवा नन्व कथं भुङ्क्ते तत्राहुः अवेति वशिष्टं अवशिष्टं वष्टिभागुरिरल्लोपमित्यादेः न वशिष्टम् अवशिष्टम् अनवशिष्टमित्यर्थः । तादृशो रसो यत्र तथाभूतं यथा स्यात् रसमात्रमपि नावशेषयतीत्यर्थः । यद्वा अवशिष्टो रसो रागो यत्र तद्यथा स्यात् रागस्यावशिष्टत्वात् न कदाचिदपि विरमेत् किन्तु मुहुर्मोक्ष्यन एवेत्यर्थः । यद्वा सुधां कथम्भूतामपि गोपिकानामवशिष्टो यो रसः तदेकापेक्षया तद्विभराशेषरसपरित्यागात् तद्रूपामपि अथवा कुशलाचरणे लक्षणान्तरमप्याहुः हृदिन्यो हृष्यत्त्वच इति तस्य तादृशं भोगं दृष्ट्वा परमपुण्यया हृदिन्योऽपि अम्भोविकसितकमलमिषेण हृष्यत्त्वचो जातरोमहर्षा बभूवुः इत्यर्थः अथवा यदवशिष्टं उच्छिष्टो यो रसो नादरूपस्तं हृदिन्योऽपि भुञ्जते आस्वादयन्ति यतश्च हृष्यत्त्वचो भवन्तीत्यर्थः । किञ्च यस्य स्वजातिसम्भवस्य वेणोस्तादृशं सौभाग्यं दृष्ट्वा सर्वे स्थावरजातयोऽपि मधुमिषेणाश्रु मुमुचुः तत्र दृष्टान्तः यथाऽऽर्याः पितरः स्वकुलसम्भवस्य तादृशं सौभाग्यमनुभूयाश्रु मुञ्चन्तीत्यर्थः । ईर्ष्यापक्षे तस्मात् समाज एव तादृशस्तस्यैकस्य वा को दोषः अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि सङ्गोप्य रक्षणीय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अहो किं वक्तव्यं श्रीहस्तादौ वर्तमानस्य वेणोर्माहात्म्यं वृन्दावनस्य सौभाग्यं कियद्वर्णनामित्याहुः—वृन्देति । हे सखि । वितनोति वैकुण्ठस्यापि विशेषेण विस्तारयति यद्यस्मात् यद् वृन्दावनमिति वा देवकीसुतस्य श्रीकृष्णस्य पदाम्बुजाभ्यां कृत्वा लब्धा लक्ष्म्यः सर्वशोभामहिम्नोः सम्पदो येन तत् तस्यैवासनोद्धरूपत्वात् तत्र च साक्षात्पदाम्बुजाभ्यामेव नतु पादुकाभ्यामित्यनेन श्रीवृन्दावनभूमेः परमसौभाग्यं सूचितं तासां देवकीसुतत्वोक्तिः प्रागयं वसुदेवस्येत्यादि गर्गवाक्यानुसारात् तथा लौकिकगोपनाय एवं गोविन्दशब्दोऽपि गवाध्यक्षेऽपि गोविन्द इति कोशकारमतमाश्रित्य तस्मिन् सङ्केतितः श्रीगोविन्दाभिषेकानन्तरमेव तन्नाम्नो व्रजे प्रसिद्धेः उत्तरत्र नन्दनन्दनमिति तु गोपनाशक्तेः यद्वा देवकीव्रजेश्वर्येव नाम—

"द्वे नाम्नी नन्दभार्याया यशोदा देवकीत्यपि ।
अतः सख्यमभूत्तस्या देवक्या शौरिजायया" ॥

इति बृहद्विष्णुपुराणवचनात् विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यमाहुः-गोविन्देति । गवामिन्द्रो गोविन्द इति गोपवर्गचूडामणिर्गोपालपरिवृतो वन्यभूषणो विचित्रक्रीडारसिकः श्रीयशोदानन्दनो लक्षितः अतो वृन्दावनस्यापि भाग्यमस्माभिरभिलषणीयमेवेति भावः । अन्यैः तत्र मन्द्रगर्जितं नीलमेघं तं मत्वेति मयूराणां मत्तत्वे नृत्ये च हेतुः अन्यथाऽन्येषामिव तेषामप्युपरतत्वमेव स्यात् तथाप्यलौकिकत्वं स्वाधिकमस्त्येवेति अथवा तादृशश्रीकृष्णो स्वाभाविकप्रीत्यतिशयवतां श्रीवृन्दावनमयूराणां सम्बन्धेन सर्वस्यामपि तज्जातौ भगवत्प्रसादादन्यत्रस्था अपि एतत्सादृश्येनैव मद्ये प्रीतिमन्तो ज्ञेयाः ततश्च गोविन्दस्य वेणुमनु तन्नादश्रवणान्तरमित्यत्रापि सर्वत्रानुवर्तनीयं यद्वा, गोविन्दस्य वेणोरनुः नादात्मकपरममोहनमन्त्रस्तेनैव मत्तानां मयूराणां नृत्यं यस्मिन् यद्यपि तद्वेणुनाद एव यथा मयूराणां नृत्ये हेतुस्तथान्येषामवतारत्वेऽपि तथापि नृत्यरीतिमुत्प्रेक्षितुमेवान्येषां सभासदत्वनिरूपणायोग्यं प्रेक्ष्येत्युक्तं किंवा मुहुः श्रीभगवदासनताप्राप्त्या सर्वेषां परमावलोकनीया अद्रिसानवो ये यद्वा प्रेक्ष्यनृत्येक्षणो वृक्षाविति विश्वप्रकाशात् प्रेक्षाम् अर्हन्ति ये तेषु उच्चेषु तद्दर्शनस्थानेषु अपरतानि स्तब्धतां प्राप्तानि अन्यानि मयूरव्यतिरिक्तानि समस्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यस्मिन् यद्वा मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य गोविन्दवेणुमन्विति व्युत्क्रमेण योज्यम् अत्रेदं विवक्षितं बर्हावतंसस्य मयूरप्रियस्य तस्य वनागमनसन्दर्शनमात्रेण प्रीत्या मत्तानां मयूराणां नृत्यं तत्प्रेक्षया हर्षेण गोविन्दस्य वेणुः तेन तद्वादनमित्यर्थः । तमनु अद्रिसानुषु अपरतानि विरतानि अन्यानि श्रीभगवद्दर्शनादिव्यतिरिक्ताशेषप्रयोजनानि येषां तथाभूतानि समस्तसत्त्वानि यस्मिन् ईदृशं श्रीवैकुण्ठेऽपि नास्तीति तथा ततोऽपि कीर्त्तिविशेषोऽस्याः सिद्ध एव अहो बतास्माकं तत्र तथा तादृश्यवस्था न सिद्ध्येदिति वयमधन्या एवेति भावः तच्च तासां प्रेमविशेषस्वाभाविकाऽतृप्त्याखिलक्षणमेवेति सर्वं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हृष्टत्वक्कुसुमकुलितत्वचः मधु अश्रुकल्पं पुष्परसम् अस्मद्वंश्योऽपि ध्मायत इति धिया तरवोऽप्यश्रु मुमुचुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

गोविन्दवेणुमनु प्रेक्ष्य मत्तमयूरनृत्यञ्चानुप्रेक्ष्येत्यन्वयः । अद्रिसानुषु अवरतान्यसमस्तसत्त्वं शब्दादुपरतमनुष्यव्यतिरिक्तसमस्तप्राणिजातम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोप्य इति । हे गोप्यः ! अयं कृष्णकरस्थो वेणुः किं स्म कुशलं पुण्यमाचरच्चकार कुतः यद्यस्माद्गोपिकानामपि अपिशब्दो दौर्लभ्यद्योतकः गोपिकानामस्माकमपि दुर्लभां दामोदरस्याधरसुधां स्वयं भुङ्क्ते अनेकोपभोग्यां स्वयमेक एव भुङ्क्ते अवशिष्टरसन्तु हृदिन्यो नद्यः तरवश्च भुञ्जते कस्तनायामधरसुधायां वेणुनैकेन पीयमानायां यद्गलितमधरसुधात्मकरसकणजालं हृदिन्यस्तरवश्च भुञ्जते मधु इति जात्यभिप्रायकमेकवचनम् अवशिष्टरसभोगप्रयुक्तहर्षाश्रूणि मुमुचुर्हृष्यत्त्वचश्च तत्र हृदिन्यो विकसितकमलव्याजेन हृष्यत्त्वचः उदञ्चितरोमाण इव लक्ष्यन्ते तरवस्तु मधुमिषेणानन्दाश्रूणि मुमुचुरिति भावः यथा आर्याः भागवतशेषरसाभिज्ञास्तदुक्तावशिष्टमुपभुज्य हृष्यत्त्वचोऽश्रूणि मुञ्चन्तश्च भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

वृन्दावनमिति । हे सखि ! वृन्दावनं भुवः कीर्तिं वितनोति यानितरलोकसाधारणीं कीर्तिं जनयतीत्यर्थः । अत्र हेतुं वदन्तो

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विशिषन्ति यद्वृन्दावनं देवकीसुतस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः सौन्दर्यसम्पद्येन किञ्च गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुगीतमनुसृत्य मन्द्रगर्जितनीलमेघभ्रान्त्या मत्ता ये मयूरास्तेषां नृत्तमवलोक्य अद्रिसानुषु उपरतानि वेणुगीततदनुरूपमयूरनृत्तादिदृक्षया निवृत्तस्वस्वव्यापाराणि अन्यानि मयूरव्यतिरिक्तानि समस्तानि सत्त्वानि जन्तवो यस्मिंस्तथाभूतं न ह्यन्योऽस्त्येवंविधो लोक इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे गोप्यः ! अयं वेणुः किं कुशलं तपोलक्षणम् आचरत् स्म स्मरणं कर्त्तव्यं किमप्यस्तीति वृत्तं पूर्वजन्मनि चीर्णं वा "स्मृतौ वृत्ते निषेधे स्म" इति च. यो वेणुः दामोदरस्याधरोष्ठः स एव सुधा तया सरसं सरागमग्र्यं गेयं यस्मिन् सः सरागमग्र्यगेयः तं रसं भुङ्क्ते आस्वादयति सदर्भाः दर्भाङ्कुरैः सहिताः तरवः हृष्टत्वचः अस्मद्वंश्योयमिति रोमाञ्चितसर्वगात्रा येन वेणुना पीतोऽवशिष्टो यो रसः तस्यौघः प्रवाहो यस्मिन् स यदवशिष्टरसौघः तस्मिन् मार्गे कृष्णेन सञ्चरितेऽध्वनि अश्रु आनन्दजलं मुमुचुरित्यन्वयः । सदर्भाः सकुशा वा ॥ ९ ॥

भुवो भूमेः हे सखि ! यद्वृन्दावनं देवकीसुतस्य पादाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः श्रीर्येन तत् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि लक्ष्मेति केचित् लक्ष्म चिह्नं गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुस्वरानुकूलमेघनादशङ्कया वेणुस्वरानुकारेण वा मत्तानां मयूराणां नृत्यं दृष्ट्वा आदृताः सादराश्च अनुकूलं चरितं येषां ते तथा कृष्णचरितानुकूलचरिताश्चान्ये मनुष्यविजातीयाः समस्ताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तदादृतानुचरितान्यसमस्तसत्त्वं सत्त्वोऽस्त्रीति वचनात् पुल्लिङ्गोऽप्ययं शब्दः आदृतौ सादरार्चितावीति च ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्य वेणोरवशिष्ट उच्छिष्टो रसो नादरूपस्तं स्नानपानादौ ह्रदिन्यो जगत्पावन्यो भुञ्जते अहो तद्दर्शनात्तरवोऽपि हृष्यत्त्वचः अङ्कुरादिमिषेण रोमाञ्चिताः सन्तो मधुमिषेणाश्रु मुमुचुः कीदृशा अपि यथाऽऽर्या मुनयस्तद्गुणैस्तथाभूता अपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्यां समाज इत्युक्तानुसारेण तयाचोक्तिर्गोपनाथा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

मुग्धा मुग्धाभिः सहोचुः-गोप्य इत्यादि । हे गोप्यः! गोपयतीति गोपी जानन्त्योऽपि भवत्यो न कथयन्ति कथयत अयं वेणुः किं कुशलम् आचरत् ? स्मेति वितर्के यतः दामोदरसुधां भुङ्क्ते भोग्यत्वेनोपसन्नां सुधां पिबतु नाम किं तत्रास्माकमसूयते आशङ्क्याहुः-गोपिकानामपि अस्माकमपि भोग्यैषा तथाप्येष एव पिबतीति परकीयभोग्यभोगो विना तादृशकुशलाचरणेन न स्यात् तत्रास्मदनुज्ञयैव तु नापि तथेत्याह-स्वयं बलादेव तत्र परिमितामेव पिबतु नापि तथेत्याह—यदित्यादि एवमेव मात्रातिरेकेण पिबति यथा यदवशिष्टरसं ह्रदिन्योऽपि भुञ्जत इत्यर्थः । तदेव कथं ज्ञातं तत्राह-हृष्यत्त्वचः फुल्लत्कमलादिरूपास्त्वचो यासां ता अपि यथेष्टं स्वविकारं गोपयितुं न शक्नुवन्तीति भावः । न केवलं ह्रदिन्य एव भुञ्जते तरवश्चेत्यर्थः । अतिबाहुल्यात् कथमवगतं ? तत्राहुः—अश्रु मुमुचुः एषामप्यतिमात्रता जातेत्यर्थः । क इवाश्रु मुमुचुः ? यथाऽऽर्याः प्रधानभूता राधादयः अधरपानसम्बन्धस्यान्येषामसम्भवात् सामान्याश्रुपातविवक्षायां भक्ता वा । यद्वा, तस्मादयं वेणुः गोप्यश्चोरयितव्यः अत्र मौग्ध्यगर्वदैन्यानि ॥ ९ ॥

मध्या ऊचुः—वृन्दावनमित्यादि । हे सखि ! वृन्दावनं भुवः कीर्त्तिं तनोति आत्मकीर्त्तिस्तु स्वत एवानन्त्याद्विस्तारयितुं न शक्यत इति भावः । एतेन भुवः पृथक्त्वेनाऽभौमत्वमपि प्रतिपादितं तत्र हेतुः यद्देवकीत्यादि, देवकीसुतेति ख्यायमानेऽपि यशोदासुतत्वे व्यवहारसम्बन्धस्यगनार्थं तथा चाधुनिककविप्रयोगः "वद्गुन्ते मञ्जुमहसो सम्बन्धाणिह्नुविज्जन्ति" इति अथवा देवकीति यशोदाया एव नामान्तरं तस्य पदाचरणेन अम्बुजैरिव लब्धा लक्ष्मीर्येन सर्वतः फुल्लारविन्दमिवेत्यद्भुतोपमा गर्वस्था प्रकृतार्थो वा वस्तुनस्तु भूरेव तथा वनं तु वृन्दावनसम्बन्धादेव भुवस्तादृशत्वमिति समुचितमेव भुवः कीर्त्तितननं कीदृशं पुनर्गोविन्दवेणु अनुलक्षीकृत्य मत्तानां मयूराणां नृत्यं यत्र अथवा गोविन्दवेणुरेव वेणुध्वनिः स एव मन्त्रस्तेन भक्तानामिति पूर्ववत् यद्वा गोविन्दवेणुमनु इति छेदः गोविन्दवेणुरेव मनुधर्मोपदेष्टा यत्र यस्योक्त्या वयं सफलमेव कुलशीलादिकमत्यजाम दोषो मनुरब्रवीदित्यादिवत् अस्यापि वचसि प्रामाण्यं तदा मत्तानां मयूराणां नृत्यं यत्र पुनः कीदृशं प्रेक्षणीयं दर्शनीयानि अद्रेर्गोवर्द्धनस्य यानि सानूनि तेषु उपरतास्तूष्णींभूताः अन्यसमस्ताः सत्त्वाः प्राणिनो यस्य पूर्वसंकेतितस्थलस्मरणं व्यञ्जम् अथवा मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अद्रिसानुषु उपरतान्यसमस्तसत्त्वमिति बहुपदसापेक्षसमासः मयूराणां नृत्यं प्रेक्ष्य अहो अमी भागवता एव भगवदावेशेन यदेवं नृत्यन्तीति तेषां नृत्यामोदेनान्येषां तत्र स्थितानां पशुपक्षिमृगादीनामपि सामाजिकत्वेन रसावेशात्तूष्णीकत्वमिति भावः अहो अतिरम्यं तदा तदासीत्संकेतस्थानमिति स्मृतिभावः ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति-गोप्य इति । सम्बोधनपूर्वसाभिज्ञापकं नात्र बोधनीयं वञ्चनीयं वा किञ्चिदस्ति । यद्यपि तेन रसो न पीतः तथापि मुखेषु दर्शनादन्यार्थत्वेऽपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते पुरुषस्य तद्भोजनं सर्वथा असंभावितम् अन्यथा भगवतैव भुक्तं स्यात् अतः स्त्रीणामेव तद्भोग्यं तदाह—गोपिकानामिति । अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी बहुवचनेन समुदायरूपा लक्ष्मीरप्यनेन सूचिता तदंशाश्च तथैव समागताः नान्यत्र तद्भोगो लोके प्रसिद्धः तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न भवति किं पुनर्योन्यन्तरगतो जीवः तत्रापि वेणुः आधिदैविकस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः—सर्वा एवाधिदैविक्य इति । स्वगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते सर्वं धर्मफलमिति वैदिकः सिद्धान्तः अतः कारणभूतं धर्मं विचारयन्ति—किमाचरदिति । धर्मः सर्वोऽपि वेदसिद्धः वेदरूपाश्च वयम् अतोऽस्मदज्ञातः कथं धर्मो भवति ? येन धर्मेण वयं जाताः परं तत्रापि मर्यादा न्यायेन साधनविरोधाभावः ततोऽस्मासु स्त्रीत्वं वेणौ तु तदभावः ततः सन्देहः फलस्य दृष्टत्वाच्च सम्मत्यर्थं च गोपिका(नां) सम्बोधनम् अयमिति पुल्लिङ्गनिर्देशश्च बाधकः स्मेति प्रसिद्धिश्च वस्तुतस्तु न तस्य फलं तदुपपादितं तर्ह्यन्यतराबाधे कर्तव्ये साधनबलनिश्चयेन फलाभावः पूर्वपक्षः फलबलविचारेण साधनाभावाभावः सिद्धान्तः तदाह—वेणुपदेन वक्ष्य इत्थं वयौ तावणूकृतौ येनेति लोकेऽप्यस्तथा सुखदानात् धर्मोऽस्तीति निश्चीयते अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयेऽपि तथापि साधनं स्वयमेवेति निश्चयः पुष्टिबलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह—दामोदरेति । दाम उदरे यस्येति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितं लोभात्मकश्चाधरः अतः स्वतः परतश्च तस्य साधनाभावः सूचितः सुधापदेन च रसविवक्षायां रसनेन्द्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः नायं भुङ्क्त इत्यविवादं सुधामपि भुङ्क्त इति विवादास्पदं "मा वनस्पतीन् प्राविशत्" इति श्रुतेः । सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः किञ्च, भगवांश्चेद्दद्यात् कदाचित्सम्भवेदपि व्यभिचारे स्त्रीसिद्धान्तवत् गोपिकावत्स्वयं भुङ्क्त इत्याश्चर्यम् अधरमुखसम्बन्धे पानमस्माकं सिद्धमस्ति तस्यापि मन्यामहे । किञ्च, मत्समदपेक्षयापि तस्मिन् विशेषः यस्मिन् भोजने अवशिष्टं रसं ह्रदिन्यस्तरवश्च भुञ्जते बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति उभयत्र हेतुमाह—यतो ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचो जाताः अतः पूर्णानन्दाः ततोऽप्यानन्दाधिक्ये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति तत्रायं निर्णयः रोमाञ्चोऽत्र कमलरूपः स च जगति सर्वोत्तमः अतो हेत्वन्तरानन्दरोमाञ्चो न भवति तथा सति शैवालानामेवोद्गमः स्यात् न कमलादीनाम् अतो ज्ञायते अधरामृतमेव ह्रदिनीभिः पीतमिति अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्गमो न स्यात् यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् लक्ष्म्यास्तदेकभागित्वमुपपादितम् उपलक्षणमेतत् अश्रु च मुमुचुः न हि मकरन्दोऽन्यस्य रसो भवति तरवश्च तथा तेषां रोमाञ्चः फलानि अश्रु च मधुधाराः एतच्चोभयविधं नान्यथा सम्भवति न चैतत् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यं कादाचित्कत्वात् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभाविकवैलक्षण्याच्च तदाह—यथार्या इति । सन्तो हि भगवद्धर्मान्तःप्रवेश एव तथा भवन्तीति तस्मात् ह्रदिन्यो मातृरूपाः तरवः पितृरूपाश्च तद्भुक्तावशिष्टरसपातारः । अत्रेदं विचार्यते पूर्वं रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्तित्युक्तं तस्य रन्ध्रा एव मुखरूपा इति तत्र पूरिताचेत् सा तदाऽनायासेनैव प्रभुकारित एव तद्भोगो भवत्यतः स्वयं भुङ्क्त इत्यनुपपन्नं यद्यपि तथापि स्वप्रियाणां साक्षात्सुधाभोगाधिकारसम्पत्त्यर्थम् उक्तरीत्या सुधापूरणं वर्णयन्त्य अत एव गोपिकानामित्युक्तम् एवं सति मदस्य भोजनं तत्स्वत एवेति सुष्ठूक्तं स्वयं भुङ्क्त इति । नन्वेवमेतद्भुक्तावशिष्टस्यैव रसस्य पानं प्रभुप्रियाणामप्यायाति रन्ध्रसम्बन्धस्य प्राथमिकत्वात् किञ्चित्कालमभोजने हेत्वभावादिति चेत् ? अत्रेदं प्रतिभाति अत्रत्यं सर्वमलौकिकमतो लौकिकयुक्त्या निर्णेतुं नोचितम् अन्यथा सरःसरिन्महीध्रेषु कृतं वेणुकूजितं व्रजस्थिताः स्वामिन्य एव कथं शृणुयुर्नान्य एतच्चोपपादितं तद्व्रजस्त्रिय इत्यत्र एवं सति भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात्प्रयोजनस्यातिगुरुत्वाच्चादौ व्रजदेवीकर्णह्रदयेष्वेव सा प्रविष्टा अपरं च यथोच्छ्वासदशायामाप्यपातितमप्युद्गीर्णमेव वस्तु भवति न निगीर्णं तथा भगवता व्यवहितदेशस्वप्रियाकर्णहृदयपूरणैकचित्तेन निजास्याम्बुजाविर्भवदुल्लासो नादब्रह्माविर्भावहेतुस्तादृशः कृतो यो मार्गत्वेन प्रसङ्गतो रन्ध्रेष्वायातस्तत्र च सुधां पूरितामभीष्टदेशेऽनयदनो न तामितरो भोक्तुं शक्तः एवं सत्यपि साक्षादधरसम्बन्धो मुखे वेणोरस्तीति सम्भाव्यते तत्पानं वेणुत्वेन निश्चयोऽप्यतोऽस्य तद्भोगो व्रजदेवीनां तूक्तरीत्या साक्षाद्भागवत्समर्पितवशिष्टरसस्य अन्यथा ह्रदिन्यादिषु यथाऽवशिष्टरसपानमुक्तं तथात्रापि वदेयुर्नतु गोपिकानामिति पदेन तासामेवात्र स्वत्वं वदेयुः अपरं च वेणोः स्वातन्त्र्येण सुधाभोगो भगवतो मनीषितोऽन्यथा ह्रदिन्यादिषु सुधासम्बन्धो न स्यात् तथा सति तेषु लीला न स्याद्यत एतत्सुधासम्बन्धिष्वेव साचिकीर्षिता अतो जलस्थलरमणसम्बन्धिषु तत् सम्बन्धः कार्यते स च वेणुभुक्तसुधांशो यो नादद्वारा निर्गतं तेनैवेति सर्वमवदातम् एवं सति व्रजदेवीनां वेणोश्च युगपत्सुधाभोग उपपद्यते किञ्च, दामोदरत्वेन व्रजदेव्यधीनस्तदुपभोगोपयोगिः सर्वमवशः सम्पादयतीति किमतोऽधिकं वदामः न हि जलधिः स्वैरः केनापि निरोद्धुं शक्य इति दिक् इदं वेणुवादनं रन्ध्रान् वेणोरधरसुधयेति वाक्येन यदुक्तं तदिति जानीमः यतोऽन्यदापि गवामाह्वानेऽनुचरैरित्यत्र गागोपकैरित्यादिषु नद्यस्तदुपधार्यादिषु च लतादीनां चैतत्कार्यमुच्यते तेनात्रावेवात्राधिकारसम्पत्त्यर्थं वेणुरन्ध्रेषु यत्सुधापूरणं तत्सामयिकमेवेदमुच्यत इति ज्ञापनायाऽपि गोपिकानामित्युक्तम् ॥ ९ ॥

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह—वृन्दावनमिति । देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य पुरुषोत्तमांशस्य पुरुषस्य मह्यादिभौतिकौ पादौ आध्यात्मिकावतीन्द्रियौ आधिदैविकावानन्दरूपौ तयोरपि न भूमिसम्बन्धः भूमावपि दैत्यभूमिरधमा तत्रापि स्त्री सम्बन्धिनी तद्वृन्दावनं तस्मिन् भगवतः पादा वर्तन्त इति तस्य भाग्याभिनन्दनं स्वस्योत्कण्ठयख्यापकं स्वस्यापि हृदयदेशो भूमिर्भवति स्त्रीणां च हृदयं कठिनमपि भवति पर्वता अपि सन्ति अन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रसपूराः रोमपङ्क्तिर्वनमपि भवति स्त्रीसम्बन्धि च एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते इतीर्ष्यया वर्णनं गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिकास्त्वेषति नात्रासूयेति केचित् सखीति सम्मत्यर्थं तादृश्यो न बह्व्यः इत्येकवचनम् असूयापक्षेपि तथा । ननु, भगवत्पदानि यथा व्यापिवैकुण्ठे भवन्ति एवं वृन्दावनेऽपि जातानीति किमाश्चर्यं तत्राह—भुवो वितनोति कीर्तिमिति यदि वृन्दावनं व्यापिवैकुण्ठ एव स्यात् तदा न काचिच्छ्लाघ्यता भूमौ तद्वर्तत इति केवलं भूमेः कीर्तिमेव करोति धन्या भूर्यत्र वृन्दावनमस्तीति भगवतो नित्यस्थितिमन्यमानाया वचनं पदानित्वाधिदैविके नित्यान्येव स्थास्यन्ति प्रदर्शयिष्यति च कश्चिद्भगवान्स्वपराधीन इति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यं भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वात् न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह—यद्देवकीसुत-पदाम्बुजलब्धलक्ष्मीति। यद्यस्माद्वने देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तैर्लब्धा लक्ष्मीर्येन स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदप्रयोगः नन्दगोपसम्बन्धिनी सा देवक्याः प्रसूतिमात्रं न त्वन्यादिति सुतपदं स्त्रीप्राधान्यात् स्त्रीषु कृपाऽपि सूचिता पुष्टिमार्गे तासां प्राधान्यमित्यवोचाम भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ तत्रापि अम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते तादृशस्यापि या ध्वजवज्राङ्कुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति वृन्दावने सा प्रतिफलितेति पादत्वमेव स्वरूपमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियता अतः पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्येनेति भूमिर्यदि मार्द्री तदैव भवतीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिः अतो युक्तं च भूमेः कीर्तिं स्थापयतीति। किञ्च, न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्राप्ते इत्याह—गोविन्देति। यदा भगवान् वेणुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्जन्निव भाति [ततो] मयूरा मत्ताश्च भवन्ति ततो नृत्यन्ति यदैव भगवता वेणुनादः क्रियते तदैव देहविस्मरणं नृत्यं च जायत इति भक्त्युद्रेक उक्तः मयूरा वन एवेति वृन्दावनप्रशंसा तादृशं नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसानुष्ववतारतानि तूष्णीं स्थितान्यन्यानि सर्वाण्येव सत्वानि यत्र भगवद्भक्तिज्ञानात्तेषां तूष्णीं भावलक्षणं ज्ञानमुक्तम् एको भक्तोऽन्ये सर्वे ज्ञानिनः नन्वधो विलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याह—अद्रिसानुष्विति। यत्र क्वापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषाभावः स्वस्थानत्याग उर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

किञ्चास्मान् विडम्बनाब्धौ निक्षिपन्नयं वेणुरेवानर्थकारीत्याहुः—हे गोप्यः! वेणुः मुरली किंस्वित् कुशलं पुण्यमाचरत् वंशीमुरल्यादिशब्दानां स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि तत्पर्य्यायस्य वेणुशब्दस्य पुंस्त्वं दारशब्दवज्ज्ञेयम् यद्वा, किं मङ्गलमाचरत् अपितु न किमपि स्थावरजातित्वेनैव लक्ष्यत इति भावः तदपि दामोदरस्याधरसुधां भुङ्क्ते इति कथं वयं सोढुं प्रभवाम इति भावः तत्र हेतुर्गोपिकानामिति अधरसुधायां हि गोपिकानामस्माकमेव स्वत्वं कृष्णस्य गोपजातित्वादस्माकं गोपजातिस्त्रीत्वादिति न्यायप्राप्तेः नित्यं रात्रावस्माभिः सम्भुज्यमानत्वाच्च वेणुस्तु विजातीयस्तत्रापि कृष्णरमितत्वमात्मनो मत्वा कृष्णप्रेयसीत्वाभिमानं धत्ते तत्रापि धाष्टर्येन पुनः पौरुषमाविष्कृत्य सम्भुङ्क्ते तत्रापि परकीयं धनं तत्रापि स्वयमेव न त्वन्यं जनमेकमपि सङ्गिनं करोति तत्रापि न चौर्य्येण किन्तु धनस्वामिनीरस्मान् फूत्कारेण ज्ञापयित्वैव किञ्च नायं फूत्कारः किन्तु स्वसम्भोगोत्थं मणितमेव तच्चास्मान् श्रावयित्वैव तत्रापि नवशिष्टः न अवशिष्टो रसः किञ्चिन्मात्रोऽपि यत्र तद्यथा स्यात्तथा भुङ्क्ते "वष्टिभागुरिरल्लोपम्" इत्यादिना अकारलोपः धनस्वामिनीनामस्माकं कृते स्वभुक्तावशिष्टमपि किञ्चिन्न रक्षतीत्यहो धार्ष्ट्यमिति भावः। किञ्च, तद्देशवर्त्तिनः सर्व एव जनास्तादृशा एवेत्याहुः—यत् यतो अधरसुधाभोगात् तं वीक्ष्येत्यर्थः। ह्रदिन्यो नद्यो हृष्यत्त्वचः उत्फुल्लकमलादिमिषेण पुलकवत्यो बभूवुः तरवो मकरन्दमिषेणाश्रु मुमुचुर्यथा आर्य्याः भगवद्गुणान् श्रुत्वा अश्रुपुलकादिमन्तो भवन्ति, तथैव ते वेणोर्मणितं श्रुत्वेति ह्रदिन्योऽस्य स्वजनास्तरवोऽस्य सखायो दूता एवेति वेणुह्रदिनीतरवः सर्वे एवास्माकं वैरिण एवेति भावः। अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि रक्षणीयो यथा कृष्णाधरं न प्राप्नोतीत्यसूयाख्यः सञ्चारीव्यञ्जितः ॥ ९ ॥

नदीयनादृशविलासास्पदस्य वृन्दावनस्य सम्प्रति माधुर्यमधिकमुल्लसन्त्यतस्तदेव दिदृक्षमाणास्तत्र गच्छामो वयं नात्र कोऽपि दोष इत्यन्या आहु—वृन्दावनमिति। भुवः कीर्तिं स्वर्गादिभ्यो विशेषेण तनोति यद्यतो देवकीसुतस्य यशोदानन्दनस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः ध्वजवज्रादिचिह्नमयी शोभासम्पत् येन तत् न ह्येवम्भूतं वैकुण्ठवनमपि सम्भवेदिति भावः—

"द्वे नाम्नी नन्दभार्य्याया यशोदा देवकीति च।
अतः सख्यमभूत्तस्या देवक्या शौरिजायया" ॥

इति बृहद्विष्णुपुराणम् एवम्भूतं गोष्ठस्थवनमपि सम्भवेदिति चेदत आहुः—गोविन्दस्य वेणु वेणुवाद्यं लक्षीकृत्य यन्मत्तानां मयूराणां नृत्यं तत् प्रेक्ष्य अद्रिसानुषु अवरतानि उपरतक्रियाणि अन्यानि समस्तानि सत्वानि यत्र तत् अत्रास्माभिस्तर्क्यते मयूरैः प्रार्थितस्य गोविन्दस्य वेणुवादनं तदीयताललयैव मण्डलीभूय नृत्यतां तेषां मध्य एव तस्यापि सनृत्यं वादनं ततस्तद्वाद्येन सन्तुष्यतां तेषां पारितोषिकस्वीयदिव्यबर्हप्रदानं तस्मै तेन च वादकलोकरीत्या साह्लादं तद्गृहीत्वा स्वशिरस्युष्णीषस्योपरि तद्धारणं तत्तौर्य्यत्रिकमास्वादयतामद्रिसानुषूपविष्टानां सभ्यानां कृष्णसारकपोतादिमृगपक्षिणामानन्दजाड्यमित्यादिकं सर्वं दिदृक्षामहे इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अन्या आहुः। हे गोप्यः! अयं श्रीकृष्णकरपद्मस्थो वेणुः किं स्म कुशलं तपोदानव्रतादि आचरम् कृतवान् तत्र हेतुमाहु—गोपिकानामस्माकं भोग्यां सतीं दामोदराधरसुधामपि स्वयं स्वातन्त्र्येण यथेष्टं भुङ्क्ते इति दामोदरस्य जठरपट्टयोर्मध्ये हस्तपद्मे च वसन् तत्स्पर्शानन्दं प्राप्य तदधरसुधामपि सेवते इत्यर्थः। किं च यत् यस्य वेणोः जलद्वारोत्पादकतया सम्बन्धिन्यः मातृतुल्याः ह्रदिन्यः अपि अवशिष्टरसं स्तनाद्यर्थं प्राप्तस्य दामोदरस्याधरसुधाशेषं भुञ्जते अतः हृष्यत्त्वचः विकसितपद्मनिकरव्याजेन रोमाञ्चिता इव लक्ष्यन्ते पुत्रं वेणुमात्मानं च कृतार्थं मन्यन्ते इत्यर्थः। यथा आर्य्याः पुत्रं स्वात्मानं च कृतार्थं मत्वा हृष्यत्त्वचो भवन्ति तद्वत् किं चाऽस्य पितृतुल्याः तरवोऽपि तदधरसुधाशेषं तत्र तत्र विहारवेलायां भुञ्जते यतस्ते मधुधाराव्याजेनानन्दाश्रु अश्रूणि मुमुचुः अश्रिर्जातिजातावेकवचनम् यथा आर्य्याः स्वपुत्रमात्मानं कृतार्थं ज्ञात्वा आनन्दाश्रूणि विमुञ्चन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्याः आहुः—हे सखि! वृन्दावनं भुवः कीर्तिं वितनोति यत्

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यतः देवकीसुतपदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः शोभा सम्पद्येन तत् किं च गोविन्दवेणुमनु गोविन्दस्य वेणुनिनादमनुसृत्य मन्दगर्जितश्यामघनभ्रान्त्या मत्ता ये मयूरास्तन्नृत्यं प्रेक्ष्य अवलोक्य अद्रिसानुषु अवरता निवृत्तसर्वव्यापाराणि अन्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिंस्तत् नान्योऽस्त्येवंविधो देश इति भावः ॥ १० ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गोप्यः किमाचरदयमिति एता दक्षिणा अधीराश्च । हे गोप्यः ! गोपनशीलाः सख्यः गोपनीयमिदं रहस्यमित्यभिप्रायः । अयं प्रसिद्धः श्रूयमाणो वेणुः किं कुशलमाचरत् जानीमश्चेद्वयमपि तदेवाचरामः । स्मेति विस्मये ज्ञातं यत्सवंशे जातः शिक्षिता धृतश्च तत्सर्वमपि विहाय प्रागुत्तरशुभाशुभसंपर्कमुत्सृज्य शिरो-ग्रन्थिमात्रशेषः पर्वाग्निमात्रसाक्षिकं नव छिद्राणि संशोध्यानु-रागयोग्यमात्मानं विधाय कृष्णमनुसृतोऽधरामृतैकजीवनस्तेना-प्यतीव नवनवानुरागेण कक्षकटिशय्यादिष्वनुशायितः समये चाधरामृतेनाप्यायितश्च विलसतीति गूढं तद्रहस्यं न कस्यापि प्रकाशनीयं वयमपि तथा चरामस्तर्हि तथैव भवामः दामोदरा-धरसुधां भुङ्क्ते न तु पिबतीति तस्याधरत्वम् स्वयमिति धनिना-मनुमतिमपि नाकांक्षते पीतामृतगर्जितेन जितेन च क्षते अवशा-मिवातपयति त्वक्सारोऽयमन्तःसारशून्योऽपि दारुखण्डः किं कुर्मः ? दामोदरेति बाल्यमारभ्य सुधासम्बन्धोऽभिप्रेतः । यद्वा, बाल्यचापलेनैव पुंस्त्वे नीयोग्यमपि पाययतीति साभ्यसूयम् यद्वा, दाम्ना निःपीडयोदरमशेषामेव सुधां पाययति नवशिष्टम् अव-शिष्टम् अनवशिष्टमित्यर्थः । रसमात्रमपि नावशिष्यते । ननु, स्वर-चातुर्येण सुषिरं वादयति भवतीभिः कुतो ज्ञातं सुधां पाय-यति तत्राहुः मातृभावा गम्भीराशयाः ह्रदिन्योपि हृष्यादिति सरवो आर्या अपि यथा पित्रादयो हि राजमान्यत्वेन स्व-पुत्रस्योदयमालक्ष्य विलक्षणसुखमनुभवन्ति प्राग्भवीनं पुण्यजात-मस्य तिष्ठतु स्वप्रत्येवायमतिपुण्यवानिति सदाचारवर्त्मश्लाघ्यश्चे-तीति ॥ ९ ॥

वृन्दावनमिति । हे सखि ! आस्तां श्रीहस्तादौ नित्यं क्रीडतो वेणुराजस्य भाग्यं तत्पदाम्बुजस्पर्शलब्धपरभागभारतान्तर्गत-वृन्दावनाख्यभूभागस्य भाग्यं तावदनुभूयतामित्याहुः यत्सम्बन्धेन कल्पायुषां ध्यानजाड्यत्वादिना कल्पवासिभिरपि स्तूयते तत्साध्य-मेव पूर्णं ब्रह्म निजचरणाङ्कैर्निखिलधामभ्योपि विशिष्टं सौभाग्य-मातनोति राजमुद्राङ्कितवस्तु सर्वतः श्रैष्ठ्यभाग्भवेदिति न्यायात् ॥ १० ॥

---

*श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

चम्पावती चम्पकाङ्गी प्रत्याह—गोप्य इति । बहुवचनं गौरवा-दिति । यद्वा, गोपनशीलाः सख्य इत्यर्थः । गोपनीयमिदं रहस्य-मित्यभिप्रायोक्तम् अयमनर्थकारी वेणुः किं कुशलमाच-रत् पूर्वजन्मनि किमनिर्वचनीयपुण्यविशेषं कृतवान् इत्यर्थः यत् स्ववंशे जातः श्रीराधावल्लभे प्रेमपात्रमात्मानं विधाय तमेवानुसृतश्चाधरामृतैकजीवनश्च तेन राधावल्लभेन अतिनव-नवानुरागेण कक्षकटिस्थानयोः शायितश्च अधरामृतेन पायि-तश्च श्रीवृषभानुकुमारीवल्लभस्य प्राणतोऽप्यधिकप्रियश्च ततः किं पुण्यविशेष इति भावः । जानीमश्चेत्तद्वयमाचराम-स्तथैव भवाम इति भावः । अवशिष्टमित्यत्र नञ्समा-सस्याकारः नतूपसर्गस्य । यद्वा, स्वयमिति धनस्वामिनीनामस्माक-मनुमतिमपि न काङ्क्षते पीतामृतगर्वितस्तु ते अवशामिवार्प-यतीतिभावः ॥ ९ ॥

चम्पा लतानाम्नी सखी प्रत्याह—वृन्दावनमिति ।—

> अलमलमिह योषिद्दर्भीसङ्गरङ्गै-
> रलमलमिहविद्यापत्यविद्यायशोभिः ॥
> अलमलमिह नाना साधनायासजालै-
> र्भवत भवत वृन्दारण्यमाश्रित्य धन्याः ॥
> सा मे न माता स च मे पिता न ।—
> स मे न बन्धुः स च मे सुहृन्न ॥
> स मे न मित्रं स च मे गुरुर्न ।—
> यो मे न वृन्दावनवासमादिशेत् ॥
> तच्छास्त्रं मम कर्णमूलमपि च स्वप्नेऽपि यायादहो—
> श्रीवृन्दाविपिनस्य यत्र महिमा नात्यद्भुतः श्रूयते ॥
> ते मे दृष्टिपथं न यान्तु नितरां सम्भाव्यतां वै तथा ।
> ये वृन्दावनवैभवस्य श्रवणेऽप्युल्लासिनो नोऽखिलाः ॥
> रक्षति संसारभयाद्दोषाकरमध्येषनृत्यन्मम ।
> वृन्दावनमिति तेन प्रथितं तन्नौमि काननं किमपि ॥१०॥

भाषा टीका ।

हे गोपीओ ! या बाँसुरी नें कौन पुण्य कियो है, जा पुण्य के प्रभाव सों हम गोपीन के पीवे योग्य जो दामोदर को अधरामृत है, ताय ये इकिलखोरी आपुही पीवे है । याके पिवे पीछे बच्यो खुच्यो जो रस ताकूं ये या जगे की तलाईं नदियें और वृक्ष पान करें हैं, ताईं सों तौ इनमें कमल खिले हैं, और वृक्षन तें मीठी २ मधु की धारा चल रही हैं । जैसें साधु जो शिष्ट पुरुष हैं ते भगवान् के अवशिष्ट प्रसाद कूं पायके रोमांच गद्गद होयके आसून कों वहावें हैं ॥ ९ ॥

अरी सखी ! ये वृन्दावन पृथिवी की कीर्ति कों बढावे है, कैसो ये वृन्दावन हैं ? कि—देवकी सुत श्रीकृष्णचन्द्र के चरणन सों जाने शोभा पाई है, और जामें गोविन्द जब वेणु बजावें हैं ताकूं सुनके उन्मत्त मोर नाचिवे लगें हैं, वा नृत्य कूं देखिके गिरराज की शिखर पै आर लता पतान में जितने जीव जन्तु हैं ते निश्चल होयकें सुनवे लगें है ॥ १० ॥

धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सह कृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥ ११ ॥
कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपरा आहुः-हे सखि ! मूढमतयस्तिर्यग्जातयोऽप्येता हरिण्यो धन्याः कृतार्थाः या वेणुरणितं वेणुनादमाकर्ण्य नन्दनन्दनं प्रति प्रणयसहितैरवलोकनैर्विरचितां पूजां सम्मानं दधुः कृतवत्यः । किञ्च, कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिता एव दधुः अस्मत्पतयस्तु गोपाः क्षुद्राः समक्षं तन्न सहन्त इति भावः ॥११॥

अन्या ऊचुः हे गोप्यः ! आश्चर्यं शृणुत वनितानामुत्सवो यस्मात्तद्रूपं शीलं च यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन वादितवेणोरसङ्कीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानैर्गच्छन्त्यो देव्यो देवानामङ्केषु स्थिता अपि स्मरेण नुन्नसाराः परिच्युतधैर्या मुमुहुः । मोहलिङ्गमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कबराश्चूडा यासां ताः विगता नीव्यो यासां ताः अत्र सर्वत्र वक्तृभेदान्नातीव सङ्गतिर्वक्तव्या ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

अहो अस्तुतरां हरिप्रियसर्वजीवाश्रयस्य श्रीवृन्दावनस्य महापशुजातीनामारण्यानां हरिणीनामपि भाग्यं किं वर्ण्यतामित्याहुः, धन्या इति । मूढा विवेकहीना गतिर्ज्ञानं यासां ताः पशुजातित्वात् मतय इति पाठेऽपि तथैवार्थः ता वक्तव्ये एता इति प्रत्यक्षत्वाद्यभिप्रायेण एताः श्रीवृन्दावनवासिन्यः वनचर्यो वा नन्दस्य श्रीवल्लवेन्द्रस्य नन्दनं कुमारमिति परमसुन्दरवेषरसिकत्वादिकं सूचितं श्लेषेण नन्दं साक्षादानन्दमप्यानन्दयतीति परमानन्दघनमूर्तिमित्यर्थः । उपात्ताः स्वीकृताः विचित्रा वेषा सखिभिरुपायनतया समर्पिता वनमाला बर्हापीडगुञ्जावतंसादिभूषणानि येन तं प्रति प्रणयाव लोकैरेव विरचितां विशेषेण कल्पितामिति तासां तदतिरिक्तत् पूजाद्रव्याभावात् रसिकशिरोमणिश्च तस्य तैरेव पूजासम्पत्तेः बहुत्वं गौरवेण दृष्टिपरम्पराविवक्षया वा स्मेति विस्मये खेदे वा अहो बतास्माकमीदृशं भाग्यं नास्तीति भावः । अन्यत्तैर्व्यञ्जितमेव अथवा वेणुनादमाकर्ण्य महाश्रीवृन्दावनविषयकजन्मादिमाहात्म्येन सर्वज्ञानां परमविदग्धानामपि विवेकहीनतां प्राप्ता गतिः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिः किम्वा मूढानां जडानामिव गतिः स्थितिः गमनमेव वा इतस्ततः स्खलनादिलक्षणाम् स्तब्धतालक्षणाम् वा यासां हरिण्यः सदा वनान्तश्चारिण्योऽपि प्रणयावलोकैर्विरचितामेव पूजां दधुः काममोहिततया किञ्चिदन्यत् कर्तुं विवेक्तुं चाशक्ताः केवलं सादरं पूजयन्त्य इव प्रेम्णा निरीक्षयन्त्य इत्यर्थः एता अस्मत्सपत्न्यः अपीत्यस्य कृष्णसारैरन्वयः । कृष्णसारा अपि सह एकत्रैव तथा चक्रुरित्यर्थः, कृष्ण एव सारः श्रेष्ठः परमोपादेयो येषामिति श्लेषेण गोपा निन्दिताः तेषां साक्षात् स्वच्छन्दैतादृशतास्तादृशश्रीकृष्णसेवाचरणाशक्तैः अस्मत्समानम् ॥११॥

अहो आस्तां श्रीवृन्दावनवर्त्तिनीनां गोसङ्गत्या श्रीकृष्णान्तिके चरन्तीनां तासां माहात्म्यं खेचरीणामपि भाग्यं किं वर्ण्यमित्याहुः—कृष्णमिति । चित्ताकर्षकं वनिता विदग्धाः सर्वा वा स्त्रीजातयः शीलं विचित्रक्रीडादिपरस्वभावः वेषमिति क्वचित् पाठः तेन क्वणितस्य वादितस्य वेणोः विविक्तं शुद्धं मनोज्ञं वा किं वा शृङ्गारादिरसलब्धविभागं गीतं विमानगतय इति स्वपति साहित्यं वैमानिकत्वेनाकस्मादागमनं श्रीकृष्णसङ्गमायोग्यत्वं चोक्तं तथापि कामहतधैर्याः सत्यो मुमुहुः अत्र रूपादेर्निरीक्षणोक्तिः ताभिस्तस्यादृष्टत्वात् अत एव तद्दर्शनेन विशेषतो वेणुगीतश्रवणेन च तादृशमोहो युक्त एव किं वा यदा यदा रूपाद्यनुभवस्तदा तदैव मोह इति अन्यत्र च व्यक्ततया तदनुक्तिः श्रीवृन्दावनवर्त्तिनीनां महाभागानां तेषां स्वतस्तत्सिद्धेः मोहेनैव विमानतोऽवतीर्य श्रीकृष्णान्तिकमागन्तुं न शक्यम् इति भावः । अतो बत सुरसुन्दरीणामपि सम्मोहनस्यैवम्भूतस्य सर्वसौभाग्यामृतसिन्धोरस्य दर्शनमप्यनाप्नुवतीरस्मान् धिगिति । किम्वा वनविहारिणस्तस्य तत्र तथा दर्शनाद्यभावाद्वयमधन्या एव तास्तु धन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अस्तुतरां हरिप्रियसर्वजीवाश्रयस्य श्रीवृन्दावनस्य माहात्म्यं तदाश्रयिकाणां पशुजातीनामपि भाग्यं किं वर्ण्यतामित्याहुः—धन्या इति । मूढाः विवेकहीना गतिर्ज्ञानं यासां तथाभूता अपि मतय इति पाठे तथैवार्थः हरिण्य इति वनचारिण्योऽपि एता दृश्यमाना इव नन्दस्य श्रीवल्लवेन्द्रस्य नन्दनमिति धात्वर्थबलादखिलगुणमहिष्ठत्वं सूचितम् एवं गुरोरपि तस्य नामग्रहणमतिक्षोभवैवश्येन विक्षिप्तमनस इत्युक्तत्वात् उपात्ताः स्वीकृताः विचित्रवेषा वनमाला बर्हापीडगुञ्जावतंसादिरूपा येन तं वेणुविरुतमिति रागत्वेनापर्यवसितं प्रथमफूत्कारमात्रमुक्तम् अनुकरणशब्दो ह्ययं रणितामिति पाठोऽपि क्वचित् अत्र टीका पुनरुक्ता स्यात् कृष्ण एव सारः परमोपादेयो येषामिति श्लेषेण च स्वपतयो निन्दिताः पूजामिति तावतैव सर्वोपचारपूर्णत्वं जातमिति ध्वनितम् अत एव दधुः पुपुषुः सर्वपूजाङ्गेभ्योऽधिकं चक्रुरित्यर्थः । अतः क्षिपातोऽपि वैशिष्ट्यं विशेषेण रचितामिति तत्र सर्वत्र हेतुः प्रणयावलोकैरिति भावमात्रग्राहिणस्तस्य तैरेव पूजासम्पत्तेः बहुत्वं परम्पराविवक्षया स्मेति विस्मये खेदे वा अहो बतास्माकमीदृशं भाग्यं नास्तीति भावः । अन्यत्तैः अथवा वेणोरिफितं यत्र तादृशं सन्तम् आकर्ण्य श्रवणद्वारा ज्ञात्वा उपात्तवेषं सन्तं प्रणयावलोकैर्दधुः वशीकृतवत्यः तैरेव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रीतिसेवामपि विदधुरित्यर्थः "प्रभावि भूमिपतिभिः" इत्यारभ्य "दधत् दशनचुम्बुरशब्दमश्वः" इति माघकाव्यवत् "संश्रृण्वन् वदमानांस्तान् राघवस्य गुणान् जनान्" इति भट्टिकाव्यवच्च श्रीमन्नन्दनन्दनस्य श्रवणक्रियाकर्मकत्वं ज्ञेयम् अन्यत्समानम् ॥ ११ ॥

अहो आस्तां श्रीवृन्दावनवर्त्तिनीनां श्रीकृष्णान्तिके चरन्तीनामासां माहात्म्यं खेचरीणामपि भाग्यं किं वर्ण्यमित्याहुः, कृष्णमिति चित्ताकर्षकं वनिताः तदनुरागयोग्याः स्त्रीजातयः शीलं सुस्वभावः तेन कणितस्य वेणोः विविक्तं प्रतिकूलरागाभिश्रणेन शुद्धं किम्वा शृङ्गारादिरसलब्धविभागं गीतं विमानगतय इति स्वपति साहित्यं वैमानिकत्वेनाकस्मादागमनं श्रीकृष्णसङ्गमायोग्यत्वं चोक्तं तथापि कामहतधैर्याः सत्यो मुमुहुः अत्र रूपादेर्निरीक्षणोक्तिः ताभिकस्या दृष्टचरत्वात् अत एव तद्दर्शनेन विशेषतो वेणुगीतश्रवणेन च तादृशमोहो युक्त एव किं वा यदा यदैव रूपाद्यनुभवस्तदा तदैव मोह इति निरीक्ष्य श्रुत्वा चेति द्वयोरपि मोहे कारणत्वमुक्त्वा तयोर्वैपरीत्यमपि जन्मनि मतं यदैव खलु क्रमप्राप्तं भवतीति मोहेनैव विमानतोऽवतीर्य श्रीकृष्णान्तिकमपि गन्तुं न शक्ता इति भावः मोट्टायिताख्यानुभावोयं यथोक्तम्—

कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमितीर्यते ॥ इति

अहो बत परममूढानां हरिणीनां परमविदग्धानां सुरसुन्दरीणामपि सम्मोहनस्यैवम्भूतस्य सर्वसौभाग्यामृतसिन्धोरस्य दर्शनमप्यनाप्नुवतीरस्मान् धिगिति किम्वा वनविहारिणः तस्य तत्र तथा दर्शनाद्यभावाद्वयमधन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वेणुरणितं शब्दितं दधुः आदधुः ॥ ११ ॥

स्मरनुन्नसाराः स्मरनुन्नधैर्याः व्यनीव्यः शिथलनीवीबन्धाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धन्या इति । मूढगतयस्तिर्यग्गतयोऽपि मतय इति पाठे सुन्दरासुन्दरवस्तुविवेकरहिता अपि गतय इति पाठेऽप्ययमर्थस्सम्भवति "गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः" इति न्यायात् एता हरिण्यो धन्याः कृतार्थाः एतत् कुत इत्यत्र विशिंषन्ति याः हरिण्यो वेणुगीतमाकर्ण्य उपात्तः स्वीकृतो बर्हादिभिर्विचित्रो वेषो येन तं नन्दस्य नन्दनं प्रति प्रणयसहितैरवलोकैः पूजां सम्मानं दधुः कृतवत्यः किञ्च कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिताः एव दधुरस्मत्पतयस्तु गोपाः क्षुद्राः तन्न सहन्ते न समक्षमिति भावः ॥ ११ ॥

अन्यास्तु हे गोप्यः इदमप्यद्भुतं शृणुतेत्याहुः—कृष्णमिति । वनितानामुत्सवो यस्मात्तच्चारु शीलं यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन वादितस्य वेणोरसङ्कीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानैर्गच्छन्त्यो देवानामङ्केषु स्थिताः स्मरापहृतधैर्या मुमुहुः मोहे खिन्नमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कबरश्चूडाः यासां ताः विगता नीव्यो यासां ताः शिथिलनीवीबन्धनाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुष्ठु मूढा विवेकरहिता मतिर्यासां तास्तथा कृष्णसारानुसारिण्यः पुम्मृगेण कान्तमृगेण वा सहिताः नन्दस्य नन्दन वेणोरञ्चितं निःसृतं स्वरं चापीयास्वाद्यप्रणयेन सहितैः अवलोकनैः दर्शनैः उन्नतमस्तकत्वाद्दधुरिति ॥ ११ ॥

वनितानामुत्सवभूतं रूपसारं स्थिरसौन्दर्यं यस्य स तथा तं तत्सौन्दर्ये च स्वभावे चेति "सारो बले स्थिरांशे च" इति यादवः तेन कणितात् वा तेन शब्दिताद्वेणोरञ्चितं निर्गतं चित्रं सप्तस्वरमिश्रगीतं "वीगतौ" इति धातुः "चित्रमाश्चर्यलेखयोः" इति यादवः देव्यो देवस्त्रियः स्मरेण नुन्नं नष्टं सारो धैर्यं यासां तास्तथा भ्रश्यत्प्रसूनकबराः विगलितपुष्पकेशभराः विगताः स्रस्ताः नीव्यः वस्त्राणि वस्त्रग्रन्थयो वा यासां तास्तथा "नीवी वस्त्रांशुकग्रन्थ्योः" इति च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

प्रौढा ऊचुः—धन्या इत्यादिद्वाभ्याम् । स्मेति विस्मये हरिण्योऽपि मूढगतयः सत्यः प्रणयावलोकैर्या नन्दनन्दनम् एताः आसाः सत्यः पूजां दधुः कीदृशीं विलक्षितां विशेषेण रचितां प्रणयावलोकैर्विरचितां वा किङ्कृत्वा वेणुरणितम् आकर्ण्य तत्रापि पतिसहिता इत्याहुः सह कृष्णसाराः अतो धन्या वयं तु वेणुरणितमाकर्ण्यापि प्रणयावलोकैः पूजयितुं न शक्नुमः अस्माकं पतयो यतोऽस्य नाम्नापि कुप्यन्तीति तद्वयमधन्या एवेति ऊढानामिदं दैन्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तत्रैव ऊढप्रौढा ऊचुः—कृष्णं निरीक्ष्येत्यादि । हे सख्य इति बोद्धव्यं सन्तु हरिण्यः देवीनामपि वैवश्यं पश्यतेत्याशयः विमानगत इत्यनेन भर्तृसहितत्वं द्योत्यते स्त्रीणां कृत्रातन्त्र्येणापि विमानकरणकागमनासम्भवात् तेन देव्योऽपि प्रकृष्टज्ञानादिमत्योऽपि कृष्णं निरीक्ष्य मुमुहुः मोहे खिन्नमाह—विनीव्यः भ्रश्यत् प्रसूनाः कबरात् यासां दूरस्थानां तासां वनस्थत्वेनास्य कदाचित् कासां च न दर्शनं न सङ्गच्छते तदाशङ्क्याहुः—श्रुत्वा चेति । या न पश्यन्ति ता वेणुरवं श्रुत्वैव मुह्यन्तीत्यर्थः । स्वरूपमाह, स्मरनुन्नसाराः स्मरेण नुन्नः क्षिप्तः सारो धैर्यं यासां कृष्णं कीदृशं वनितोत्सवरूपशीलं "वनिताजनितात्यर्थानुरागायां च योषिति" तासाम् उत्सववत् रूपं च शीलं च यस्य विविक्तगीतमिति विविक्तं रागान्तरेणामिश्रितं विरलं वा स्वकल्पितत्वात् सङ्केतबहुलं वा यत्सर्वैर्नावगम्यते अस्माभिरेव ज्ञायत इति भावः । एवंविधवैवश्येऽप्यासां पतयो नाऽसूयन्ति अस्माकं निश्वसितेऽप्यसूयन्ति पतयः अतो वेणुविविक्तगीतं श्रुत्वापि न शृणुम इत्यहो नः काठिन्यं पामरता चेति पूर्ववद्दैन्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उत्तरत्र श्रीनन्दनन्दनामिति तु गोपनाशक्तेः वेणोरणितं यत्र तथाभूतम् अकर्णयं श्रोत्रविषयीकृत्य विचित्रवेषं सन्तं प्रणयावलोकैर्वधुवशीकृतवत्यः तैरेव पूजाञ्च दधुः कृतवत्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा षोढा वेणुं वर्णयन्ति—धन्यास्त्विवाति षड्भिः—

हरिण्योऽप्सरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च ।
मेघाश्चेति क्रमेणैव कृष्णैश्वर्यादिबोधकाः ॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा ।
निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः ।
सान्निध्ये पुरुषाणाञ्च मूर्च्छा तेन ततो महत् ।
यशो यदि विमूढानाम् प्रत्यक्षासक्तिवारणात् ॥
स्वधर्मं योजयेत्तेषु तदा भवति नान्यथा ।
तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च रूप्यते ॥
वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ।
गोवर्द्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् ॥
तद्गताश्चापि लोकेऽस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ।

"यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणाऽस्मै वाद्यते" इति श्रुतिन्यायेन सर्वे एव त्रिहगा भगवदीया अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति

श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि ।
ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावाविजयो यदि ॥
हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् ।
उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि ॥
भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति—धन्या इति । ज्ञानम् हि क्रियाविशेषणीभूतम् क्रियोत्कर्षः पूजायां सापि चेत् ज्ञानमयैर्द्रव्यैर्भगवद्विषयिणी भवति भगवज्ज्ञानं स्वज्ञानं च तस्योक्तं तदभावे सर्वं व्यर्थं यद्यन्यत्रापि तद्भवेत् तदा तदेवोत्तममिति पक्षमाश्रित्य पूर्वं पक्षं व्यावर्त्तयन्ति, धन्यास्त्विवाति । तु-शब्देन सदोषो न ज्ञायत इत्याशङ्कां परिहरन्त्य आहुः—मूढमतयोऽपीति । स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणात् हरिणीनां स्त्रियोऽत्र विवक्षिताः हरिण्यः सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यं स्वस्याकृतार्थताभावनया दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्ण्यमानसर्वसामग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता इत्युक्तं तासाम् भाग्ये हेतुमाहुः, याः नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुरणितमाकर्ण्य भगवत्कृतैः प्रणयावलोकैर्विरचितां पूजां स्वस्मिन् दधुरिति या इति पूर्वं भगवदुक्ताः प्रसिद्धाः नन्दमप्यानन्दयतीति नन्दनन्दनः भक्तोद्धारार्थमेव प्रादुर्भावात् प्रवृत्तः उद्धारप्रकरणास्ता अप्युद्धरिष्यतीति उपात्तः स्वीकृतो विचित्रो वेषो येन अनेन रसाभिनयार्थं प्रवृत्तो भगवानुक्तः एवं स्वरूपतस्तत्कार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तं विचित्रपदेन सर्वे एव रसाः परिगृहीताः समीपे स्वीकारो प्रसानन्दस्य तत्र प्रवेशनार्थः । आकर्ण्यैत्येव क्रियावेणुरणिते भगवति च अर्थतः शब्दतश्च पशुदृष्टिर्विशेषं न गृह्णातीति शास्त्रदृष्टिरुक्ता पश्चाज्जायमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यानुरोधिनीति विद्यमानापि (सा) न गणिता तदाह—आकर्ण्येति वेणोः रणितं सर्वरसाऽसाधारणं यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथा शब्दविशेषाः रणितम् तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः । सह कृष्णसाराः स्वभर्तृसहिताः अनेन भर्तृनिरोधोऽपि परिहृतः सापत्न्याभावश्च कृष्णसार इत्यनेन कृष्ण एव सारो येषामिति कृष्णसाराः अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्वस्यास्तथात्वं सूचितम् अन्यथाऽस्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः अत एतेऽभिमानसारा एव धन्यास्ते कृष्णसाराः स्नेहपूर्वकावलोकनैः विरचितां भगवति पूजां धारयामासुः नेत्रार्पणेव कमलानि ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्थानानि तैः पूजा सर्वोत्तमा तस्याश्च धारणम् ततोऽपि कृतिरर्थादेवोक्ता भगवता च प्रतिपूजितम् आत्मनि वा दधुः सप्रणयावलोकैरिति वा पाठः एतावदेव कर्त्तव्यं प्राणिनां भगवतश्च ॥ ११ ॥

अप्सरसामवस्थामाह—कृष्णं निरीक्ष्येति । कृष्णपदार्थात् स्त्रीणां निरोधः सूचितः आनन्दे दृष्टे आनन्दसाधने प्रासक्त्यभावो युक्त एव तत्रापि सदानन्दे नितरामीक्षणं दिव्यदृष्ट्या स्वजातीयोद्धारार्थमेवागत इति विशेषः तदाहुः—वनितोत्सवरूपशीलमिति । वनितानामेवोत्सवार्थं चारुवेषो यस्य उत्सवो ह्यनेकविधः तत्तदुत्सवे तैः ते भूषिता भवन्ति उत्सवरसानुभावार्थं केवलं वनितानामेवोत्सवो यत्र वनं यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्तवत्यः वनं सञ्जातमिति वा इतच्प्रत्ययः न हि तत्र प्रविष्टः पुनरावर्त्तते यौवनमितत्वमपि शुभिअर्णार्थं वनमिति तासामेवोत्सवो भवत्विति भगवता वेषः कृतः सर्वाभरणभूषिता सर्वा एव वनिताः यथा वेशरसं पुरुषार्थमनुभवन्ति अनेनादिमनुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न जातः तासां वनितात्वं व्यर्थमेव यथा षण्डानां तत्रापि चारु मनोहरम् अन्तरङ्गालङ्कारहेतुः तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः बहिरिवान्तरपि रसानुभवश्च अनेनाप्सरसां भगवद्दर्शनगमने सर्वोऽप्युपाय उक्तः अनुभावकं ततोऽविलम्बेन प्रस्थापकमाह—श्रुत्वा चेति । निकटे समागत्य पूर्ववदेव कणितस्य श्रवणम् अत्र वेणुव्यतिरिक्तकूजितादिकणितानां संग्रहार्थं तस्य भगवतः कणितमित्युक्तं कणितश्च वेणुः तादृशवेणावाविर्भावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्ण्येति सम्बन्धः एकेनैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनं विचित्राणि सर्वरसार्थानि शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्रसिद्धान्तः अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते यथा महान्तः सुवर्णाभरणान्येवोपकारणानि च कुर्वन्ति तथा शृङ्गार एव सर्वरसाः अन्यथा रसिकानां रुचिर्नोत्पद्येत अत एव विचित्रं गीतं यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तथापि विमानेनैव गतिर्यासां नापि भोग्याः नापि दुःखसहनशीलाः तथापि स्मरेणैव नुन्नः सारो यासां शरीरेन्द्रियापेक्षया मनोबलिष्ठमिति स्मरेण सारो विवेकः सर्वोऽप्यपहृतः भूमावनागमने पद्भ्यामनागमने स्वतोऽप्यनागमने हेतव उक्ताः ततो गाढं जाते तदाहुः—मुमुहुरिति । न केवलमन्तरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तु परवशश्चेति प्रसूनसूनानि कबरे यासां विगता नीवी स्व

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यासामिति केशनीवीबन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकैहिकफलपरित्यागज्ञापकः देवतात्वाच्च मरणं विमानगतित्वाच्चाधःपतनं विवेकाभावाच्चोपायेनागमनं भगवदनुपयोगेऽन्यस्यापि रसो नोत्पद्यतामिति रसाभासो वर्णितः देवसहिता अपि प्रायेणाप्रावतरणानां केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं दृष्ट्वा पूर्वावस्थां सर्वामेव विस्मृतवत्यो भगवानेव पतिर्भवत्विति तदास्माकं तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो स्वरमणं तमनभिसृत्य वयं बुद्धिमत्योऽपि स्वजन्म विफलीकुर्महे यतो मूढा अपि सफलीभवन्तीति दर्शयन्त्य आहुः—धन्या इति । स्मेति विस्मये खेदे वा एतादृशं भाग्यम् अस्माकं नाभूदिति भावः या 'वेणुरणितं वेणुरिफितमिति पाठद्वयं तुल्यार्थं वेणुनादम् आकर्ण्य नन्दनन्दनं प्रति प्रणयपूर्वकावलोकैरेव पूजां दधुः पुपुषुः तासां तैरपि यः आत्मनः पूजां पुष्टां मन्यते स नन्दनन्दनोऽस्माकं तैः पुनः किमुतेति भावः । किञ्च, ताः सह कृष्णसाराः पतिभिः सहिता एव । अयमर्थः कृष्ण एव प्रीतिविषयत्वेन सारो येषां ते यथार्थनामानः तासां पतयः स्वपत्नीः कृष्णानुरागिणीरालक्ष्य स्वगार्हस्थ्यमेव धन्यं मानयन्तोऽतिहृष्यन्तो अन्वनुगच्छन्तस्ताः कृष्णमसारयन्ति अस्मत्पतयस्तु कृष्णगन्धायापि द्रुह्यन्ति धिगस्मज्जीवितमिति ॥ ११ ॥

किञ्चास्माकं गोपीनां गोपे कृष्णे रतिर्नातीवानुचिता यतो देव्योऽपि मानुषे तत्रापि गोपे कृष्णे रतिमत्यः सत्य एव स्वदेवत्वमपि सफलयन्तीत्याश्चर्यमित्याहुः कृष्णमिति वनितानां स्त्रीमात्राणामेवानुरागिणीनामुत्सवो यस्मात्तथाभूतं रूपं शीलं च यस्य तं देव्यो देवानामङ्के स्थिता अपि विमानगतयो विमानचारिण्यः स्मरेण नुन्नश्चालितः सारो धैर्यं यासां ताः मुमुहुः मोहे चिह्नमाहुर्भ्रश्यत्प्रसूनाः कबरा यासां विगता नीव्योऽपि यासां ताः मोट्टायितमिदं यदुक्तं "कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः । प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमितीर्यते" इति परमविदग्धाः सूक्ष्मधियो देवास्तज्ज्ञात्वापि स्त्रीभ्यो न द्रुह्यन्ति प्रत्युत स्वीयं भाग्यं मानयन्तो नित्यमेव ताः कृष्णं दर्शयितुं विमानमारोह्य आनयन्ति अस्मत्पतयस्तु द्रुह्यन्त्येवेत्यतो निकृष्टाभ्य उत्कृष्टा देव्योऽपि धन्या मध्यस्था मानुष्य एव वयमधन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सखि ! याः कृष्णसारैः स्वस्वपतिभिः सहिताः वेणोः रणितं निनादम् आकर्ण्य उपात्तविचित्रवेषं नन्दनन्दनम् प्रति प्रणयसहितैरवलोकैर्विरचितां पूजां दधुः कृतवत्यः अत एता मूढमतयोऽपि हरिण्यः धन्याः कृतार्थाः कृष्णविमुखाः सुमतयोऽपि अधन्या इति भावः । तथाऽऽहुः "प्राप्य जन्म यदि मानुषं नरः सेवते न तव पादपङ्कजम् । धिक् च जन्म कुलमादिदेव ! तद्यौवनादि सकलञ्च शोभते" इति ॥ ११ ॥

अन्या आहुः । हे सखि ! वनितोत्सवं रूपं शीलं च यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन कृष्णेन कणितस्य वादितस्य वेणोः विविक्तमसङ्कीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानगतयः विमानैर्गतिर्यासां ताः देव्यः देवाङ्गनाः स्मरेण उक्तप्रकाराभ्यां दर्शनश्रवणाभ्यामुत्पन्नेन कामेन नुन्नः परिक्षिप्तः सारः धैर्यं यासां ताः मुमुहुः तत्र चिह्नमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कामाग्निना विभ्रष्टपुष्पाः कबराः चूडाश्च यासां ताः श्रीकृष्णसंयोगदौर्लभ्यात्सद्यः कार्श्यभावेन शिथिलनीव्यः इति ॥ १२ ॥

श्रीमिश्ररामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

धन्या इति एता हिरण्यः जात्यैव हरिसम्बन्धिन्यः वयं तु गोप्यः गोपसामान्यस्त्रिय इति ततोऽपि निकृष्टा इति भावः मूढमतयोऽपीति तमोपहत्यै इति तत्प्रतीत्यभिप्रायेण धन्याः श्लाघनीयाः स्मेति विस्मये एता इति मानसमनसात्कारेण अहोभाग्यमेतासाम् एता हरिण्यो यदि वयं स्म तर्हि धन्या एताः काः ? या नन्दनन्दनं नन्दमानन्दं नन्दयत्यानन्दयन्तीति आनन्दस्याप्यानन्दमिति साक्षान्मन्मथमन्मथ इति तं पश्यन्तीति गुरोरपि नामग्रहणं भाववैवश्याद्वा नास्माकं कश्चित्सम्बन्धोति सूचनयेतीर्ष्ययाऽऽकारगुप्त्यैवाहरिणी यूयं दृष्ट्वा तल्लोचनादिसाम्यस्फूर्त्या तस्यापि भावोदयेन स्वभावविनिमयो जातस्तेन वेषपरिवर्तनं कृतमिति गृहस्थिताभिरेवैताभिर्भावनाप्रभावादनुभूतम् ननु, हरिण्यो जातिभीरवः कथं तत्र विश्वस्ता इति तत्राहुः-वेणुरणितमाकर्ण्येति । रणितमनुकरणशब्दः स च नूपुरशिञ्जितभावनयेति ध्वनितं तत्रागताः सख्यः कृष्णसारैः सह वर्तमाना इति तेषामप्राधान्यं तासां ध्वनिमात्रमोहितानां तादृशमवलोकनमपि प्रणयावलोकनत्वेन पूजा सम्भाविता निजभावसाजात्यात् यतः भावमात्रग्राहिण्यः "जगञ्जनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्" इति न्यायादिति ॥ ११ ॥

आस्तां वृन्दावनवर्त्तिनीनां कृष्णमनोहारिणीनां वार्त्ता खेचरीणामपि देवसहचरीणां वृत्तान्तः श्रूयतामित्याहुः-कृष्णमिति । अविशेषेण सर्वचित्ताकर्षकं निरीक्ष्य वनितानां जनितात्यर्थानुरागाणामुत्सवश्चित्तसमुल्लासो यस्मात्तादृशं रूपं शीलं च यस्य तं स च स्वभावो रागिजनानुवर्त्तित्वादिः तेन श्रीकृष्णेनैव कणितो वीणावादनभङ्ग्या वादितो यो वेणुस्तद्विभक्ताक्षरावलीप्रकाशनवैचित्र्येण नानास्वरजात्यादिप्रस्तारविचित्रं गीतं श्रुत्वा च देवाङ्गना विमानगतयः विमानयानाः अकस्मादागताः श्लेषेण विगतमानगतय इति तत्पूर्वं मानवत्त्व आसन्निति सूचितम् अत्र हेतुः-स्मरेण नुन्नः सारो धैर्येण मानस्थितिर्यासां ताः मुमुहुर्मोहेनैव कृष्णान्तिकमागन्तुं न शक्ताः अहो वेणुगीतस्याचिन्त्यः प्रभावः यतो देवानां सविधे वर्त्तमाना अपि स्मरेण मूर्च्छिता अपि प्रत्युत मानापगमात्प्रीत्या समालिङ्गिता इति मोहे चिह्नं भ्रंशादिति एवं श्लोकद्वयेनातिमूढानां हरिणरमणीनाम् अतिविदग्धानां देवीनां मोहं सम्भाव्यात्मनि तद्भावमालक्ष्य दैन्यं सूचितं सञ्चारिमोट्टायिताख्योऽनुभावः तदुक्तम्—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।
शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १३ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

"कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमितीर्य्यते" ॥

भावस्य सजातीयतया वाक्यार्थसङ्गतिः सा चेयं प्रेमप्रत्यासक्तियौगजप्रत्यासक्तिरिव सर्वविलक्षणेति ॥ १२ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

सौदामिनी सखी खण्डितां प्रत्याह—धन्या इति । हे सखीति योऽयं "स्वसखिभ्यो ऽन्ववर्णयन्" इत्युक्तेः एना हरिण्यो जात्यैव (धन्या) हरिसम्बन्धिन्यो वयं तु गोप्य इति ततोऽतिनिकृष्टाः गोपसामान्यस्त्रीत्वविशिष्टा इति भावः । मूढमतयोऽपीति तमोहत्यै इतिवत् प्रतीत्यभिप्रायेण सुराङ्गनानामिव वर्णगतत्वेन सर्वज्ञत्वात् धन्याः श्लाघनीयाः स्मेति विस्मये आश्चर्य्यमिदं वेणुगीतमिति भावः । खेदे वाऽहो भाग्यमेतासामिति । यद्वा, यतो हरिण्यो यदि वयं स्म तर्हि धन्या इति । एताः काः ? तत्राहुः—या इति । एना इति मानससाक्षात्कारेण यद्वा, एताः काः ? या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषमित्यावेशाद् गृहीतप्रियतमात्रेषामत्यर्थः । पश्यन्तीति दधुरिति भावमात्रग्राह्यस्तस्य तैरेव पूजा मुख्येति अत एव दधुः पुपुषुरित्यर्थः । इत्युक्तं न तु चक्रुरिति तासां ध्वनिमात्रमोहितानां स्वाभाविकावलोकनमपि प्रणयावलोकत्वेन सम्भावितं निजभावसायुज्यात् "जगच्छ्नमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्" इतिन्यायात् सङ्क्षेपः । भाववैवश्येनोक्तं गुरोरपि नाम ग्रहणं तत एव किं वा प्रियतमाकारगुणेन स्म किं कश्चित्सम्बन्ध इति सूचनाय प्रियावेषानुकरणमिति "मुकुरवलोकिनमण्डनलीला मधुरिपुरहमितिभावनशीला" इति वक्ष्यम् ॥ ११ ॥

आस्तां वृन्दावनवर्त्तिनीनां अस्मन्मनोहारिणीनां वार्ता खेचरीणामपि देवसहचरीणां वृत्तान्तः श्रूयतामिति वल्लवी सखी मधुमतीं प्रत्याह—कृष्णमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

सखी ओ ! ये मोरी बुद्धि वारी हरिणी भी हमसों बड भागिनी हैं । काहे सों, कि—जो बासुरी के शब्द कूं सुनिके चित्र विचित्र वेष को धारण करन वारे श्रीनन्द नन्दन के समीप में अपने पतिन सहित जायके प्रीति पूर्वक चितवन सों उनकी पूजा करें हैं, हमारे पति तौ हम को क्यों दर्शन करन देयगे ॥ ११ ॥

स्त्रीन को उत्सव (आनन्द) देन वारो जाको रूप ऐस श्रीकृष्ण चन्द्र को देखिके और बाजी जो बंशी ताके गीतन कों सुनि के विमान में बैठि के जायबे वारी जो देवांगना हैं काम के उदय होय वे तें धीरज जिनके छूटिगये आपहीं ते चोटी खुलगईं तिनमें सों फूल झरत जाय हैं, नारे जिनके खुल गये, या प्रकार मोहित होत भईं । तौ फिर हम विचारी मानुषीन की कहा दशा है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रवणशङ्कुवैरुत्तभितैरुन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः सत्यः तथा शावाश्च वत्साश्च स्तनपाने प्रवृत्ताः समनन्तरमेव गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्तः स्नुतस्तनपयः-कवलाः कवलं स्तनभ्यः क्षरितक्षीरग्रासा मुखेषु येषां ते तस्थुर्विस्मृतक्रिया बभूवुरित्यर्थः । तत्र हेतुः गोविन्दं दृशा मार्गेणात्मनि मनसि स्पृशन्त्य आलिङ्गन्त्यः अत एवाऽश्रूणां कला लेशा लोचनयोर्यासां ता गावस्ते च शावाः वत्साः ॥ १३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

अथान्यस्या गोप्या वाक्यमाह—गाव इति चतुर्भिः । यद्वा, पूर्वलिखितानुसारेणैव वाक्यतया व्याख्या तत्र सर्वश्लोकेषु पूर्वपूर्वस्मिन् वर्णितात् पदार्थादुत्तरोत्तरस्मिन् वर्ण्यस्य न्यूनत्वं कथ्यते अतो यद्यपि देवीभ्यः परमार्थतो वा न्यूनत्वं न सम्भवेत् तथापि प्रेमोल्लासस्य विचित्रगतित्वात् क्वापि किञ्चिद्विशेषमाश्रित्य तत्पदं करोति तथापि अस्तु तावत्परमविदग्धानां देवीनां भाग्यं पशुजातीनां मनुष्याधीनानामपि गवादीनां किं भाग्यं वर्ण्यमित्याहुः—गावश्चेति । स्वर्थे चकारः पूर्वतो वैशिष्ट्याय पीयूषरूपकेण मुखस्य चन्द्रत्वं कृष्णमुखशब्देन पीयूषस्य वैशिष्ट्यं सूच्यते कृष्णः परमानन्दघनमूर्त्तिः अतस्तस्य मुखचन्द्रान्निर्गतं वेणुगीतमेव पीयूषं स्मेति विस्मये निश्चये वा तस्थुः स्तब्धता-लक्षणं सात्त्विकविकारं प्राप्ता इत्यर्थः । गोविन्दं निजप्रभुमिति प्रीत्याऽस्पर्शनं बोधयति अन्यत्तैर्व्याख्यातम् । यद्वा, शावेषु कथञ्चिन्मिलितेष्वपि न स्तनेभ्यः स्नुतः स्तनस्नुतः पयसः कवलः एकग्रासोऽपि याभ्यस्ताः पाठोऽयं तेषामपि सम्मतो लक्ष्यते वैपरीत्यपाठे सविसर्गपृथक्पदत्वे च शावाः स्नुतं भगवति जातवात्सल्यभरेण क्षरितं स्तनेभ्यः पयःकवलश्च मुखात् तृणग्रासो यासां ताः शावा वत्सा इति पक्षे स्नुतं केषाञ्चिदपि नवानां मुखात् क्षरितं स्तनपयः मातृस्तनक्षीरं कवलश्च केषाञ्चित् तृणचराणां तृणग्रासो येषां ते आत्मनि मनसि गोविन्दं स्पृशन्त्यः साक्षात् सम्यक् दर्शनाशक्तेः तत्र हेतुमाहुः—दृशा नेत्रेण अश्रूणि कलयन्ति वर्षन्तीति तथा ताः अश्रुधारया दृष्ट्या छादनान्मनसैव पश्यन्त इत्यर्थः । यद्वा, गोविन्दं लेहनादिना स्पृशन्त्यस्तस्थुः कथम्भूतम् ? आत्मनीति जातावेकत्वं गोषु विषये दृशा वाञ्छितं

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

गवां तादृशभावदृष्ट्या ता निरीक्ष्यमाणामित्यर्थः । अन्यत् समानम् अतस्तत्स्पर्शनाद्यभावेन वयमधन्या एवेति भावः । हरिणीनां देवीनां च तद्रूपदर्शनवेणुश्रवणे उक्ते गवां च वेणुगीतश्रवणमात्रेणैव तादृशभाव इति ताभ्यस्ताभ्यश्चासां विशेषः अत एव चकारः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथान्यस्या गोष्ठ्या वाक्यमाह—गाव इति त्रिभिः । तत्र प्रथमतो निजभावविरोधिमातृभावादीनां गवां वर्णनं पूर्ववद्-वहित्थार्थं प्रीतिसामान्यांशे विरोधाभावाद्विवाचनोपयोगार्थं च अप्यर्थे चकारः लोके सारासारविवेकहीनत्वेन ख्याता गावोऽपि पीयूषरूपकेण मुखस्य चन्द्रत्वम् अतिकोटिचन्द्रताव्यञ्ज-केन कृष्णमुखशब्देन पीयूषस्य वैशिष्ट्यं सूच्यते कृष्णः खलु परमानन्दघनमूर्तिरुच्यते स्मेति विस्मये तस्थुः स्तब्धतालक्षणं सात्त्विकविकारं प्राप्ता इत्यर्थः । गोविन्दं निजप्रभुमिति प्रीत्या स्पर्शनं बोधयति अन्यैः तदसम्मते स्नुतस्तनपय इति पाठे स्नुतं केषाञ्चिदभिनवानां मुखात् चरितं स्तनपयः मातृस्तन-क्षीरं केषाञ्चित्तु तृणचराणां पूरितकण्ठाद्यश्रूणामत एव सद्र-वतया चरितः कवलश्च तृणग्रासो येषां ते । यद्वा, आत्मनि मनसि गोविन्दं स्पृशन्त्यः अर्पयन्त्यः पश्चात् सम्यक् दर्शनाशक्तेः तत्र हेतुमाह—दृशा नेत्रेण अश्रूणि कलयन्ति वर्षन्तीति तथा ताः अश्रुधारया दृष्ट्याच्छादनात् मनसैव पश्यन्त इत्यर्थः । अत-स्तद्दर्शनमात्राभावेन वयमधन्या एवेति भावः ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मनि ये गोविन्दं ध्यात्वेति शेषः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गाव इति । कृष्णमुखान्निर्गतं वेणुगीतमेव पीयूषममृतम् उत्तम्भितैरवनमनेक्षरणशङ्कवेवोन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः तस्थुस्तथा शावा वत्साश्च स्तन्यपानप्रवृत्ता गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तम्भितकर्णपुटैः पिबन्तः स्नुतपयःकवलाः केवलं स्तनेभ्यः गलितक्षीरग्रासाः मुखेषु येषां ते तस्थुः विस्मृत-व्यापारा बभूवुरित्यर्थः । अत्र हेतुः गोविदं दृशा दृष्टिमार्गेण आत्मनि चित्ते स्पृशन्त्यः आलिङ्गन्त्य अत एवाश्रूणां कला लेशाः लोचनयोर्यासां ता गावस्ते च शावाः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तभितकर्णपुटैः निश्चलकर्णरन्ध्रभागैः कवलाः कवल-सहिताः गोविन्दमात्मनि हृदि स्मरन्त्यः दृशा नेत्रेण अश्रुबिन्दून् स्रवन्त्यः शावस्नुतस्तनपयःकवला इति केचित् शावा वत्साः तेषां स्मरणेन स्नुताः संस्नताः चरिणि कवलाः शष्पग्रासाः यासां तास्तथा तस्थुरित्यन्वयः । कवलाः आसां सन्तीति कवलाः अर्श आद्यच् "अजाद्य-तष्टाप्" (४।१।४) इति टाप्प्रत्यये कृते कवलेति रूपं सिद्धं भवति जायाशब्दवदिति वा ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सख्यः । देव्यः सुवैदग्ध्यवशादेवं भवितुमर्हन्त्येव न केवलमस्य स्त्रीणामेव मोहकरो वेणुरवः अपि तु प्राणिमात्रस्यैवेत्यपरा प्राहु-गावश्चेत्यादि । उत्तभितैरुत्तम्भितैः कर्णपुटैः पिबन्त्य इति शत्रन्त-निर्देशेनातृप्तत्वं तस्थुरिति निवृतिगतयो बभूवुरिति ध्वनितं कीदृशाः ? गोविन्दम् आत्मनि स्पृशन्त्यः दृष्ट्या दृष्टिरन्ध्रेण आत्मनि कृत्वा न केवलं गावः शावा अपि सद्यो जाता वत्सा अपि वस्तुतो वेणुरवेणैव पयः प्रस्नुतं न तु वत्सवात्सल्येन अनन्यमन-स्त्वात् तत्र स्नुते पयसि कवल एव येषाम् अभ्यासवशात् मुख-संपर्क एव न तु पानम् अश्रुभिः कला शोभा यासां येषां चेदुभय-विशेषणं तदासां पशुत्वेऽपि स्वदेहविस्मृतिः न त्वस्माकं गेह-स्यापि अहो नः प्रेम तदस्मान् धिगिति पूर्ववद्दैन्यम् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गाव इत्यादित्रयं गोष्ठान्तरस्य ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गवां वत्सानां च चरित्रमाह—गाव इति । चकाराद्गावोपि तथा जाताः उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते असम्भावितत्वा-न्मोहः ता हि वेणुमात्रे आसक्तास्तथा कुर्वन्तीति शङ्कां परि-हर्तुमाहुः—कृष्णमुखेति । कृष्णमुखान्निर्गतं यद्वेणुगीतम् । ननु, बहूनां वादने मुखादर्शने इतरवैलक्षण्यानवधाने वा कथं भगवन्मुख-वेणुगीतमिति ज्ञायते तत्राह, पीयूषेति । अमृतं हि तत्तेन व्यञ्ज-कान्तराभावेऽपि स्वत एव ज्ञायते सदानन्दो वाच्यः मुखं वागधि-पतिर्निर्गमनं वाक् वेणुरितरविस्मारकः गीतं षड्गुणात्मकम् अतः सर्वा सामग्री वक्तुमेतावदुक्तम् अन्यथा कृष्णगीतपीयूषमित्येव वदेयुः इतरगीतप्रवेशनिवृत्त्यर्थं कर्णानामुत्तम्भनं प्रतिक्षणं नूतनकर्ण-त्वात् प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते पुटशब्देन तदर्थमेव कर्णनिष्पादनमिति ज्ञापितं न हि पर्णपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति चषकादिकं तु बह्वर्थं भवेत् पुटानां बहुत्वं प्रतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव शावाः बालकाः हरिणादीना-मन्यज्जीवानां गवामेव वा अति बालकाः घोषे वा स्नुतं स्तनात् पयःकवलरूपं येषां न तस्य पयसोऽन्तःप्रवेशः इदं सदिग्ध-मिति प्रमाणमाहुः—स्मेति । तस्थुर्गाव शावाश्च उभयेषामपि तथात्वे हेतुमाहुः—गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्य इति । तासां न बहिस्संवेदनं यतोन्तर्गतं भगवन्तं स्पृशन्ति तत्रापि दृशा आवृत्त-चक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति ज्ञापितम् अन्यथा कथं तुल्यता स्युरिति बहिरदर्शने हेतुः अश्रुकला इति अश्रूणां कला यासां गोविन्दपदं गवां हृदये आविर्भावे दोषा-भावार्थं यतोऽयं तेषामेवेन्द्रः ॥ १३ ॥

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम्।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान्[1] शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः॥ १४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नच स्त्रीजातीनां सर्वासामेतत् कामविजृम्भितमेवैतन्मोहनमिति वाच्यं यतो वत्सलानां गवामपि मोहं पश्यतेत्याहुः, गावश्चेति। क्षरणाशङ्कयेवोत्तम्भितैरुन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्य एव तस्थुः नच तत्रापि वात्सल्यभाव एव तस्थुः नच तत्रापि वात्सल्यभाव एव मोहने हेतुरस्तीति वाच्यं यतो भावशून्यानामपि तदीयशावानां मोहनं पश्यतेत्याहुः, शावा वत्साः स्तनपाने प्रवृत्ताः समनन्तरमेव गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तम्भितकर्णपुटैः पिबन्तः स्तनपानासामर्थ्यात् स्तनेभ्यः स्नुतानां पयसां कवल एव मुखेन तु निगिलनं येषां ते तस्थुः जाड्योदयेन स्तब्धा बभूवुरित्यर्थः ततश्च तन्मातरः गोविन्दं दृशा दृष्ट्यैवाकृष्यानीय नेत्ररन्ध्रद्वारेणैवान्तःप्रवेश्य आत्मनि मनसि स्पृशन्त्यः स्वमनसः क्रोडे एव वात्सल्यात् स्थापयन्त्यस्तस्थुः तथा अश्रूण्यानन्दात् कलयन्ति धारयन्तीति एवं च सर्वप्राणिनां कृष्णे निरुपाधिरेव प्रेमा किन्तु ते संयोगात् धन्या वयं तु विच्छेदादधन्या एवेत्येतावानेव विशेष इति भावः॥ १३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अन्या आहुः—हे सख्यः! न केवलं नार्यो देव्यो वा श्रीकृष्णवादितवेणुगीतेन मोहिताः अपि तु गावश्च उत्तम्भितैः तच्छ्रवणानुकूलीकृतैः कर्णपुटैः कृष्णमुखनिर्गतं वेणुगीतपीयूषं पिबन्त्यः गोविन्दमात्मनि हृदि दृशाऽन्तःस्पृष्ट्वाप्रशान्त्यः अश्रुकलाः आनन्दाश्रूणां कला मुखेषु यासां ताः तस्थुः त्यक्तदितरसकलव्यापारा बभूवुरित्यर्थः। तथैव शावा वत्साः स्नुतस्तनपयांस्येव कवलाः ग्रासा येषां ते तस्थुः तद्वेणुगीतपीयूषपानाशक्तत्वादित्यर्थः॥ १३॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी।

इदं पशुत्वेनातिमूढानामपि सङ्गृहवाक्यं केवलं भावोत्कण्ठ्याभिव्यञ्जकमेव अहो किं वक्तव्यं देवाङ्गनानां यतो गवामपि सारासारविवेकविधुराणां सर्वविलक्षणं भावमनुभवाम इत्याहुः—गाव। इति पीयूषसम्बन्धान्मुखस्य चन्द्रत्वम् उपमासहत्वाभावात्साक्षात्रोक्तं निर्गतत्वेन प्रभूतत्वं वेणुगीतत्वेन विलक्षणत्वं उत्तम्भितेति साश्चर्यं सोत्कण्ठञ्च पिबन्त्यः सादरमास्वादयन्त्यः सत्यः स्नुतस्तनपयःकवलाः पीयूषपूरितान्तरावकाशे पयोरूपेण बहिर्निःसृतानामिति भावः। कवला ग्रासग्रासाः तस्थुर्विरतव्यापाराजाताः एतेनस्तम्भाख्यः सात्त्विकभावः सूचितः॥ १३॥

भाषा-टीका।

और गोपी बोलीं, कि अरी वीरहो! श्रीकृष्ण के मुखतें निकस्यो जो बांसुरी को गीत रूप अमृत, ताकूं गायें अपने कान रूप दोनान तें पीवती भई अपनी दृष्टि मार्ग तें गोविन्द को चित्तमें लेजाय के आलिङ्गन करती भई आनन्दाश्रुन को बहावती भई ठाढी होय हैं; और बछराऊ याई रीति सूं स्तन में सों निकस्यो जो दूध ताको घूट लियेहैं भये ठडे रहे हैं॥ १३॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भो अम्ब! मातरस्मिन् वने ये विहगाः पक्षिणस्ते प्रायेण मुनयो भवितुमर्हन्ति, कुतः? कृष्णेक्षितं कृष्णदर्शनं पुष्पफलाद्यन्तरं विना यथा भवति तथा रुचिराः प्रवाला येषां तान् द्रुमभुजान् वृक्षाणां शाखा आरुह्य तेन श्रीकृष्णेनोदितं प्रकटितं कलवेणुगीतं केनापि सुखेनाऽमीलितदृशस्त्यक्तान्यवाचश्च सन्तो ये शृण्वन्तीति. तथाहि मुनयः श्रीकृष्णदर्शनं यथा भवति तथा वेदोक्तकर्मफलपरित्यागेन वेदद्रुमशाखारूढा रुचिरप्रवालस्थानीयानि कर्माण्यवेदोपाददानाः सुखिनः सन्तः श्रीकृष्णगीतमेव शृण्वन्ति अतस्त एवैते भवितुमर्हन्तीति भावः॥ १४॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषणी।

अहो अद्भुततरं श्रीकृष्णपाल्यमानानां गवां धन्यत्वं वन्यानां विहङ्गमानामपि भाग्यं किं वर्ण्यमित्याहुः—प्राय इति। बाहुल्ये मयूरादीनां केषाञ्चित् प्रेमनृत्यादिना परमभक्तसाम्यात् बतेति विस्मये हे अम्बेति प्रेमवैवश्येन स्वसखीं प्रत्येव मातृतया सम्बोधनं काञ्चिद्वृद्धां प्रति वा किं वा अयं भावाविष्टप्रमदाजनकथास्वभावः यद्विस्मयादौ मातरित्युक्तिः कृष्णेक्षितं स्वकर्तृकं कृष्णस्य दर्शनं तत्कर्तृकं वा स्वदर्शनं यथा स्यात्तथा द्रुमभुजान् आरुह्य तदुपरि स्थित्वा रुचिरप्रवालानिति तद्दर्शनव्यवधानं सुखभोगसाधनं च दर्शितं तथापि कृष्णेक्षितं यथा तथा शृण्वन्ति मीलितदृशः अर्द्धमुद्रितदृशः महाप्रेमसम्परया अलसदृष्टय इत्यर्थः। विगता अन्या कृष्णकृष्णेति व्यतिरिक्ता वाचो येषाम्, अतस्त एव धन्या इति भावः। अन्यस्तैर्व्याख्यातं तत्र भावार्थैर्रुचिरशब्दाद्धगवत्कर्माणीति बोद्धव्यमिति अथवा प्राय इति वितर्के मुनयः

(१) शृण्वन्ति मीलितदृश इति सनातनजी यच्छुकदेव—विश्वनाथ पा० वी० र०।

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

आत्मारामाः श्रीसनकादयोऽस्मिन् वने विहगा एव बभूवुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाहुः—कृष्णेत्यादिना । कृष्णेन ईक्षितं स्वयमेवोत्प्रेक्षितं पूर्वं तादृशाभावात् तत् अनिर्वचनीयम् उदितं स्वयमेवाविर्भूतम् इति वेणुगीतस्य सच्चिदानन्दरूपताभिप्रेता किं वा स कृष्णः उदितः प्रकटो भवति यस्मात् वृक्षलताद्यावृतस्यापि तस्य विज्ञापक मित्यर्थः । कलयति जगन्निखिलमाकर्षतीति कलं वेणोर्गीतं द्रुमस्य भुजान् उच्चदीर्घपृथुशाखाः तत्रापि तदुपरि स्थितान् कोमलत्वादिना रुचिरान् प्रवालानारुह्येति सम्यक् श्रवणसिद्ध्यर्थं प्रेमवैवश्येन पातपरिहाराय च मीलिता मुद्रिता आच्छन्ना दृक् आत्मवर्त्मादिज्ञानं येषां तथाभूताः सन्तः विगता अन्येषां कृष्णव्यतिरिक्तानां वाक् तथापि किं पुनर्विचारादिकं येभ्यः पूर्ववदेव वा अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अस्तुतरां श्रीकृष्णपाल्यमानानां गवां धन्यत्वं वन्यानां विहगानामपि भाग्यं किं वर्ण्यमित्याहुः—प्राय इति । बहुलये मयूरादीनां केषाञ्चित् प्रेमनृत्यादिना परमभक्तसाम्यात् बतेति विस्मये हे अम्बेति अयं भावाविष्टप्रमदाजनकथास्वभावः यत्खलु तच्छून्ये तत्सम्बोधनं स्वसख्योऽन्यवर्गाणामिष्टयुक्तत्वात् कृष्णोक्षितं स्वकर्तृकं कृष्णस्य दर्शनं तत्कर्तृकं वा स्वदर्शनं यत्र तत् यथा स्यात् तथा द्रुमभुजानारुह्य रुचिरप्रवालानिति तेषामप्य-ङ्कुरादिविकारो दर्शितः विहगानामपि तद्दर्शने व्यवधानं सुखभोग-साधनं च दर्शितं तथापि कृष्णोक्षितं यथा स्यात्तथा शृण्वन्ति मीलित दृशः अर्द्धमुद्रितदृशः महाप्रेमसम्पत्त्याऽव्यसहदृष्ट्य इत्यर्थः । विगता मनःश्रवणवागिन्द्रियेभ्यो निर्गता अन्या मुरलीवाग्व्यतिरिक्ता वाचो येषां अतस्त एव धन्या इति भावः । अन्यस्तैः तत्र भावार्थे रुचिरशब्दाद्भगवदर्पितकर्माणि बाह्यव्यामानि अथवा प्राय इति वितर्के मुनयः आत्मारामाः श्रीसनकादयोऽस्मिन् वने विहगा एव बभूवुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाहुः—कृष्णेत्यादिना कृष्णेन ईक्षितं स्वयमेवोत्प्रेक्षितं कल्पितं पूर्वं तादृशाभावात् तेनैव उदितम् उत्तरोत्तरप्रकाशितगुणं इति वेणुगीतस्य ब्रह्मसमा-धिलोपाकर्षकता दर्शिता कलयति जगन्निखिलमाकर्षतीति कलं वेणोर्गीतं तादृशमुनित्वे लिङ्गमाहुः—रुचिरप्रवालान् विचित्रो-पशाखामयान् द्रुमभुजान् वेदशाखारूपान् आरुह्यातिक्रम्य तद-भिनिवेशमपि परित्यज्य मीलिता आवृता दृक् देहादिज्ञानं यैस्तथाभूता अपि विगता अन्येषां कृष्णव्यतिरिक्तानां वाक् कथापि किं पुनर्विचारादिकं येभ्यः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्रुमभुजान् द्रुमशाखाः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राय इति । अम्ब हे मातः ! अमातरमपि पूजार्थं सम्बोधयन्ति अस्मिन् वने विहगाः पक्षिणः प्रायशो मुनयो भवितु-मर्हन्ति कुतः ये विहगा रुचिराः प्रवालाः पल्लवाः येषां तान् द्रुमभुजान् तरुशाखाः आरुह्य स्वभोज्यं फलादिकं विहाय केवलं कृष्णस्येक्षितं दर्शनं यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा तेनोदितं प्रकटितं मधुरं वेणुगीतं केनापि सुखेन मीलितदृशः त्यक्तान्य-वाचः सन्तः शृण्वन्ति तथा हि मुनयः वेदद्रुमशाखाश्रिताः कृष्णदर्शनं यथा भवति तथा वेदोक्तकाम्यकर्मफलत्यागेन भग-वदेकदृष्टयः सुखिनस्तन्महिमानमेव शृण्वन्ति अत एवैते भवि-तुमर्हन्तीति ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विगताः त्यक्ताः स्वजातिसिद्धा वाचो यैस्ते विगतान्य-वाचो धृतमौना इत्यर्थः । बत आश्चर्यमिदं हे अम्ब ! पक्षिणां मुनीनां च मौनत्वसामान्यादेवमुच्यते ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पुनर्मुग्धा ऊचुः । प्रायो बतेत्यादि । बत खेदे अथ आश्चर्ये अस्मिन् वने प्रायः साकल्येन विहगा मुनयः मननशीलाः विगतरज-स्तमस्काः यतः कृष्णेक्षितं यथा भवति यत्र स्थिते कृष्णेन दृश्यते कृष्णो वा दृश्यते तत्र द्रुमभुजान् शाखा आरुह्य तदुदितं तद्वचः कलवेणुगीतं च शृण्वन्ति कीदृशाः विगता अन्याः कृष्णकृष्णेति वागतिरिक्ता वाचो येषां समये यदा तदुदितं कलवेणुगीतं वा न शृण्वन्ति तदा कृष्णकृष्णेत्येवं भाषन्त इति अन्यशब्दरहिता द्रुम भुजानारुह्येति आसनं मुनय इति ध्यानं कृष्णेक्षितमिति दर्शनं शृण्वन्तीति श्रवणं विगतान्यवाच इति मौनं कीर्त्तनं चेति मुनिध-र्मैरभिरमी मुनय एव कदा वयमेवं अनस्था भूयास्म इत्यौत्सुक्य-शेषादद्भुतानां शावल्यम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णेक्षितं तेनैव प्रथममवगतं तस्मादुदितं व्यक्तञ्च रुचि-रेति द्रुमाणामपि विकारः सूचितः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

पक्षिणां श्रवणं सङ्गाभावात् ज्ञानाभावाच्चासम्भावितं मत्वा सम्भावनानिरूपणापूर्वकमुपपादयन्ति—प्राय इति । एता निर्गुणाः अत एव यशोदया सह स्नेहः तद्गृहकन्यका वा यथा गवां बलस्य रत्नानां सङ्ग्रहः एवमेवोत्तमकन्यकानामपि द्रव्येण क्रीतास्ता गृहे परिपालयन्ते राज्ञां दानार्थं ता यशोदानन्द-गोपकुमारिका अम्बेत्याहुः सिद्धवन्निरूपणा का एताः ? इति सन्देहो भवेदतः प्राय इत्याहुः प्रायः प्राचुर्येण बतेति खेदे कथमेतादृशी योनि प्राप्ता इति हर्षे वा साधु तैरयमुपायकृतः इति अम्बेति सम्बोधनं दयार्थं भगवद्भाविशोधावादिति केचित्तस्तासां वाक्याद्विहगा मुनय एव आकुलत्वेन ते हि मुनयो मननशीलाः ज्ञानस्य भगवान्

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

आविर्भविष्यतीति अत एवास्मिन् वने कृष्णेक्षणाः कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वा ईक्षणं येषां भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं कलवेणुगीतं द्रुमभुजानारुह्य शृण्वन्ति यावद्भगवतो वेणुनादो न श्रुतः तावद्रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवान् तदोभयं कृतवन्तः यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतः तदोड्डीयान्यत्र गमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः कदाचित् स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भविष्यतीति नाशङ्कनीयं यतः कलमव्यक्तमधुरं वेणुगीतं ततो भगवतः सकाशादुदितं नादब्रह्मात्मकं वेणुरव्यक्तमधुरः ततो मधुर एव रस उत्पद्यत इति गीतं वा भगवदुक्तपरमार्थप्रतिपादकं तदा तदुदितमिति विशेष्यं वेदशाखा इव द्रुमभुजानारुह्य पतनमारणादिशङ्काभावात् निश्चिन्ताः शृण्वन्ति मनसो विषयान्तरसञ्चाराभावाय भगवति दूरे गते दर्शनाभावात् मननाभ्यासाच्च मीलितदृशो जाताः विशेषेण गता अन्यविषयिका वाचो येभ्यः भगवदुपयोगि वागत्यागज्ञापनायाभ्यपदम् एतच्च सार्वदिकमिति ज्ञेयम् अन्यथा श्रवणकाले वाचस्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्थां स्यात् तथा च सदैव तद्रसानुभवो हृदीति ज्ञापितं भवति एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते न हि मुनीनामेतादृशेऽर्थे आसक्तिः सम्भवति तेषां शरादिभयाभावार्थमाह—रुचिरप्रवालानिति । पल्लवा उत्तमाः कोमलपत्राद्याच्छादितानि दृष्टिमुद्रणेऽपि हेतुः अन्यथा प्रवालदर्शनं स्यात् मुखमुद्रणेऽपि हेतुः अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात् कोलाहलश्च सम्भवति शकुनभाषणम् अन्योन्यं पदार्थनिरूपणं वा यद्यप्युक्ता एते हेतवस्तु साधका एव भवन्ति तथापि मन्मनस्येवं भाति यतो मन्नादरसपराः स्वरूपरसान्तरायमपि सहन्ते तेन तात्पर्यान्तरमपि ज्ञेयम् तथाहि भुजपदतात्पर्यं पूर्वमेवोक्तं कदाचिद्वेषापाद्यर्थं तत्र भक्तानां प्रभोर्वा तदानयनार्थं तत्रारोहणे सान्निध्यरसोऽप्यनुभूतो भविष्यतीत्याशया तत्रारूढा इति विशेषणतात्पर्यं नेत्रानिमीलने पल्लवानयनार्थं भक्तानां निःशङ्का प्रवृत्तिर्न स्यादिति तथा कृतिः वाङ्निरोधहेतुः स्पष्टः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वत्सा अपि विषयग्राहिणो विषयरस एव तत्रोपाधिरस्तीत्यत आत्मारामा मुनयो ज्ञानेन सर्वानेव भावांस्त्यक्तवन्तो निर्विकाराः कृष्णेन क्षोभयितुं न शक्या इत्यपि न वाच्यं यतस्तानपि स्वमाधुर्य्येणाकृष्य सम्मोहयतीत्याहु—प्राय इति । बतेति विस्मये अम्बेति सखीन् प्रत्यपि सम्बोधनं भावाविष्टप्रमदानां स्वभाव एवैषः विहगा मुनय एव भवेयुरित्यर्थः । वनवासदृङ्निमीलनमौननैश्चल्याद्यसाधारणधर्मदर्शनात् यद्द्रुमभुजान् आरुह्य वेणुगीतं शृण्वन्ति रुचिरप्रवालानिति द्रुमभुजानामपि वेणुगीतानन्दात् मुनिजनस्पर्शानन्दाच्चाङ्कुराश्रिविकारो वर्णितः कलयति जगच्चित्तं क्षोभयतीति कलवेणुगीतं कीदृशं कृष्णोदितं कृष्ण एव ईरितं ननु शक्रपरमेष्ठिरुद्रविष्णुषु गानस्रष्टृष्वपि एषं मुनीनामेषामतिप्राचीनत्वात् तत्र तत्र सर्वत्रावारितगतित्वात् बहुशोऽवकलिततत्सङ्गीतत्वाच्च तत्कृतसङ्गीतशास्त्राभिज्ञत्वाच्चेति भावः । न चास्य गानस्य कोऽप्यन्यः स्रष्टा सम्भवेदित्याहुः, तदुदितं तस्मात् कृष्णादेव उदितम् आविर्भूतं कृष्ण एवास्य स्रष्टेति गीतस्यानन्यवेद्यत्वं व्यञ्जितम् अत एव ब्रह्मरुद्रादिभिरपि कृष्णेन स्वसङ्गीतशास्त्रमपि ग्राहकासम्भवादेव न कृतमिति ज्ञेयम् अत एवात्यपूर्वगीतरसास्वादवशान्मीलितदृशः विगता अन्यस्य ब्रह्मानन्दानुभवस्यापि वाक्परस्परकथनं येषां ते इति सम्प्रति तमपि परित्यज्याऽमी कृष्णानन्दमग्ना एवाभूवन्निति भावः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—प्राय इति । हे अम्ब, मातः ! अस्मिन् वने विहगाः पक्षिणो मुनयः सन्ति यतः कृष्णस्योचितं दर्शनं यथा स्यात्तथा द्रुमभुजान् आरुह्य रुचिरप्रवालानिति विशेषणेनात्र श्रीकृष्णश्चिरं स्थास्यतीति तेषामाशयः सूच्यते मीलितदृशः त्यक्तान्यदर्शना, विगतान्यवाचः त्यक्तान्यकथाः तदुदितं वेणुगीतं शृण्वन्ति ॥ १४ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

अहो आस्तां तत्पाल्यलाल्यमानानां गवां वार्त्ता वन्यविहगानामपि वेणुगानामृतास्वादः समाकर्ण्यतामित्याहुः—प्राय इति । बाहुल्ये मयूरादीनां प्रेमभक्तत्वात् बत विस्मये हे अम्बेति भावाविष्टप्रमदाजनालापस्वभावः हे सखीत्यर्थः । स्वसखीभ्यो-न्वर्णयन्नित्युक्तेः तत्रैव सहसाऽऽगतां व्रजेश्वरीं प्रति वा सम्बोधनम् अभिमान्निति बुद्धिस्थं स्वकर्तृकं तत्कर्तृकं वा कृष्णोदितं यथा स्यात्तथा द्रुमशाखा आरुह्य अवमुद्रितहृदयः सन्तः शृण्वन्ति अन्येऽपि मननशीला विहगा आकाशचारिणो व्रजाः "आकाशस्तल्लिङ्गात्"(१।१।२३।)इतिवेदशाखाशिरोभागम् आरूढाः "वर्णाश्रमविहीनस्तु वर्त्तते श्रुतिमूर्द्धनि" इत्यभियुक्तोक्तेः सकामास्तु वेदशाखासमाश्रिता भवन्ति परतन्त्रत्वात् रुचिरप्रवालान् रुचिप्रदनवनवक्रियाकलापप्रतिपादकान्वेदमार्गान् ते मुनयस्तानाक्रम्य स्थिताः कलं मधुरास्फुटम् "सदेव सौम्येदम्,, इति मधुरम् अतश्चिरसनाद्वास्फुटं वेणुगीतमिव श्रुतिसुखं तदुदितं "तस्य महतो भूतस्य निश्वसितम्" इति । सच्चिदानन्दपरब्रह्मकृष्णसाक्षात्कारो यथा भवति तथा शृण्वन्ति मुनय इति मननं मीलतदृश इति निदिध्यासनमुक्तम् । यद्वा, मीलिता व्यावृता देहदैहिकादिभ्यो दृक् दृष्टिर्यैस्ते विगतान्यवाच इति तदेकपरत्वं "नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्" इति एवं वेणुगीतस्य ब्रह्मसमाधितोऽप्याकर्षकत्वमुक्तम् अत एव कलयति चित्तमाकर्षयतीति कलं तद्वेणुगीतमिति ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

ऋतुमती कान्तिमती प्रत्याह—प्राय इति । अम्बेति सम्बोधनं प्रेमवैवश्यादिति भावः ॥ १४ ॥

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्त्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥
दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशून् सह रामगोपैः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाऽम्बुद आतपत्रम् ॥१६॥

भाषा टीका।

तब अन्य सखी बोलीं, कि—सखी ओ! या वन में ये जो पक्षी हैं सो तो हम जाने हैं, कि—ये प्राय करके मुनि लोग हैं, काहे सों, कि—कृष्ण की चितवन उनकी बतरावन और मधुर बंशी को गीत जो है ताकूं सुन्दर पतौआन वारी वृक्षन की डारीन पै बैठि के सुनें हैं। और नेक पलक नहीं लगावे हैं, चीची कूची इत्यादिक अपनी भाषा को त्यागि करके मौन होय के बैठे हैं और दर्शन करें हैं ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आस्तां चेतनानां कथा नद्योऽप्यावर्त्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन कामेन भग्नो वेगो यासां ता आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजास्तैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरन्त्यो मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति धारयन्ति ॥ १५ ॥

लोकार्त्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात्सख्युः श्रीकृष्णस्याऽम्बुदस्तदुपर्युदितः पुनः प्रेम्णा प्रवृद्धः सन् कुसुमावलीभिः पुष्पसमूहैस्तत्तुल्यैस्तुषारैर्वा सह स्ववपुषा छत्रं विहितवान् ॥ १६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी।

अहो अस्तुतरां सचेतनानां माहात्म्यम् अचेतनजलमयीनामपि नदीनां भाग्यं किं वर्ण्यतामित्याहुः-नद्य इति। श्रीकालिन्दीमानसगङ्गा तत्परममोहनम् उपधार्य्य स्वत एव निकटायातं सावधानं श्रुत्वेत्यर्थः तदा तत् क्षणा एवेत्यस्य आवर्त्तेति पदेन गृह्णन्तीत्यनेन चान्वयः मुरारेरिति मुरो नाम महादैत्यः श्रीशिववरतो यच्चासि हस्तार्पणमात्रेण सर्वप्राणहरो देववर्गभयङ्करः श्रीवामनपुराणे प्रसिद्धः तस्यारिर्नारायणः "तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः" इति गर्गोक्तेस्तन्नामाभिप्रेते कृष्णस्य व्यपदिश्यमानत्वात् गुणसाम्याच्च मुरो यथा तेन पूर्वलीलया हततयास्माकं वधोद्यतो मारोऽपि त्वया निरस्यतामित्यभिप्रायेण तस्य पादाब्जयोर्युगलमेव परमात्यां गृह्णन्ति कमलान्युपहरन्त्यः तत्प्रियपुष्पाणि बलित्वेनार्पयन्त्य इत्यर्थः अतस्तद्भावाद्धयमधन्या एवेति भावः। अन्यत्तैर्व्याख्यातम्. यद्वा, तद्वेणुनादामृतमयं मुरारेर्मुकुन्दं परमसुखप्रदं मोहनत्वादिना तत्सदृशं वा गीतम् आवर्त्ताः कामविकारभङ्गाः तेषां च चं तारकादित्वादितच् तद्युक्तो यो मनोभवस्तेन यद्वा मुकुन्दगीतस्य मा लक्ष्मीः सम्पत् तस्या आवर्त्तः परिपाटिः परम्परा वा तेन लक्षितो दर्शितोऽभिव्यञ्जितो यो मनोभवस्तेन भग्नस्तोतोवेगाः स्रोतः भगवद्विषयकगाढभावेन तत्रैव परिभ्रमन्त्यः रहितमपि। यद्वा, सदा विचित्रगत्या चञ्चलमपि आलिङ्गनेन तदर्थं वा स्थगितं सुस्थितम् इत्थं कमलया लक्ष्म्यापि उपहारः बल्यर्पणं यासु तस्याऽपि पूज्या इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण ततोपि सौभाग्याधिक्यात् अन्यत् समानम् उपहारादिशब्देन श्लेषत इदमपि सूच्यते नद्यो मोहनवेणुगीतं श्रुत्वा सहजां स्वपतिसमुद्राभिगमनत्वरां विसृज्य मूर्तिमत्यो भूत्वा मणिमौक्तिकादिदिव्यहारवत्योपि जात्यैव श्रीकृष्णप्रियाणां विशेषतश्च श्रीवृन्दावनजातानां कमलानामुपहारैः उपरि विन्यस्तैर्हारैर्भूषिताः सत्य ऊर्मिसदृशैः दीर्घैर्बहुभिर्भुजैर्मुरारेः पादयुगलं सुस्थिरीकृत्य सम्यगालिङ्गन्तीति अतस्ता एव परमधन्याः वयं तु दुर्भगा एव यतो न तद्वेणुगीतश्रवणं सिद्ध्येत् न च स्वपतिसेवादिगृहकृत्यप्रवाहोपरमः नापि प्राकट्येन तत्तोषणार्थभूषादिधारणं नाप्यस्माकं बहवो भुजा यैस्तत्पादमेकमपि सुस्थिरीकृत्य वक्षःस्थलादिषु गाढमालिङ्गाम इति ॥ १५ ॥

आस्तां तावच्छ्रीकृष्णस्य विचित्रविहारप्राप्ताया श्रीवृन्दावनवर्त्तिन्याः श्रीकालिन्द्याः श्रीमानसगङ्गायाश्च तथा तत्साहचर्य्येणान्यासामपि जगत्पावित्र्यम् अन्यकालीनानां नदीनां तादृशं भाग्यं धूमोद्भवस्याचेतनप्रायस्याकाशवर्त्तिनो मेघस्यापि भाग्यं किं वर्ण्यमित्याहुः—दृष्ट्वेति। आतपे शरत्कालीनेऽपि व्रजस्य पशून् सर्वानेव गोमहिष्यादीन् सर्वैरेव गोपैः सहैकत्र तच्चारणात् सम्यक् तत्तदिच्छानुसारेण इतस्ततश्चारयन्तं तेषामनन्तानां बहुलदूरप्रदेशं व्याप्य चरतां सम्मेलनार्थं प्रहर्षार्थं च तेषाम् अनु वारम्वारम् उत उच्चैः ईरयन्तं वादयन्तं श्रीकृष्णमिति शेषः। सूचितः छान्दसत्वाद्व्यवधानमदुष्टं यद्वा, वेणुमनु तद्वादनानन्तरमित्यर्थः। उदीरयन्तम् अनुवेणुमित्यस्यात्रैव वान्वयःवेणुनादेनैवोदीरयन्तमित्यर्थः।प्रेम्णा प्रवृद्धः सन् सहचराणामपि तापनिवारणाय कुसुमं मेघपुष्पं जलं "मेघपुष्पं घनरसम्" इत्यभिधानात् तस्यावलीभिर्बिन्दुनिकरैः सहितेनेत्यर्थः। विशेषणे वा तृतीया ताभिर्विशिष्टमातपत्रं स्वस्य वपुषा सजलदेहेनैव अम्बुदेत्युक्तेः स्ववपुरेव छत्रं कृतवानित्यर्थः। छत्रमपि कुसुमावलीयुक्तं भवत्येव एवं सख्येन निजदेहं धनं चार्पितवानित्यर्थः। अन्यत्तैर्व्याख्यातम्. यद्वा, प्रवृद्धे आतपे अस्माकं सख्युः प्रियस्य स्वस्य वपुषा आतपत्रं व्यधात् कुसुमावलीभिश्च प्रेमप्रीतिं व्यधात् इति अम्बुदत्वेन प्राप्तं वृष्ट्यादिदुःखं निरस्तं अतोऽसौ परमधन्योऽस्माकञ्च तदानीं दर्शनाद्यसम्पत्तेर्भाग्यहानितैवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एवं पूर्ववदयहिस्थामपि कर्तुमशक्नुवत्यः स्वस्वानुरूपमेवानुवर्णयन्त्यो रागोत्कपटयेन स्वस्वभावमचेतनेष्वप्युत्प्रेक्षन्ते—नद्य इति।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकालिन्दीमानसगङ्गाद्याः तदा तत्तया एव तथाविधपरम-मोहनम् उपधार्य स्वत एव निकटायातं सावधानं श्रुत्वेत्यर्थः सर्वानन्दशिरोमणिना निजसङ्गमेन सर्वदुःखात् मुक्तिं ददातीति मुकुन्दस्तस्य गीतं परमानन्दजनकं रागम् आवर्तेत्यतिक्षोभो दर्शितः ऊर्मिभुजैः कमलोपहाराः सत्यस्तैरेवालिङ्गनेन स्थगितमावृतं यथा स्यात् तथा तैरेव मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्तीत्यन्वयः । तत्र चायं क्रमः प्रथमं तावदावर्तैरिङ्गितानि कमलान्युपहरन्ति तत्पश्चात्पादयुगलं गृह्णन्ति तदनन्तरं च प्रवृद्धतया वक्षःस्थलपर्यन्तमपि वेष्टयित्वाऽऽलिङ्गन्तीति । एतदुक्तं भवति नद्यो मोहनवेणुगीतं श्रुत्वा सहजां स्वपतिसमुद्राभिगमनत्वरां विसृज्य जात्यैव श्रीकृष्णप्रियाणि विशेषतश्च श्रीवृन्दावनजातानि कमलान्येवोपहारो यासां तथाभूताः सत्य ऊर्मिभिरेव दीर्घैर्बहुभिर्भुजैः मुरारेः पादयुगलं ग्रहणाळिङ्गनाभ्यां स्वस्मिन् सुस्थिरं कुर्वन्तीति तत्र च मुरारेरिति वामनपुराणोक्तस्य प्राचीनस्य दैत्यविशेषस्य मुरस्य हन्त्रा नारायणेन समोऽयमिति नाऽस्य भजने पातिव्रत्यभ्रंश इति विभावयन्तीति च अतस्ता एव परमधन्याः वयं तु दुर्भगा एव यतो न तद्वेणुगीतश्रवणं सिद्ध्येत् मच्च स्वपतिगृहकुल्यप्रवाहोपरमः नाप्यस्माकं बहवो भुजा दीर्घा वा यैः तत्पादपद्ममेकमपि सुस्थिरीकृत्य स्तनादिषु गाढमालिङ्गामः । इतीदमत्र तत्त्वं यदा श्रीकृष्णचन्द्रस्तादृशं वेणुगानमाचरति तदा शुष्कशाखाङ्कुरशिलाद्रवप्रवाहस्तम्भादयो भवन्ति ततो जलस्तम्भेन प्रवृद्धजला नद्यस्तस्मिन् उच्चप्रदेशेऽपि सकमलतरङ्गाः समागत्य तत्पादकमलं स्पृशन्ति तच्च दृष्ट्वा ताः सचेतनादित्वेन प्रतियन्तीति ॥ १५ ॥

अथ दृष्ट्वेत्यादिद्वयेन पूर्ववद्वाहित्थातद्व्याकिञ्चयां गोष्ठ्यन्तरं तत्र पूर्ववदचेतने भावं कल्पयन्त्योऽपि सवयस्सवर्णतयानिजरसमाच्छादयन्त्य इवाहुः–दृष्ट्वेति । विद्युन्मयचक्षुषेति शेषः । आतप इति तापाधिक्यं व्रजपशूनिति तद्बहुत्वात् तृणबाहुल्यापेक्षयाऽन्यत्र तत्र स्थितिः सहेति बहुवच्छायापेक्षा अनु पश्चात् मेघाकर्षणार्थमुच्चैरीरयन्तं ततः एव प्रेमप्रेमाणं व्याप्य उदितः प्रवृद्धश्च उत्फुल्लतनुत्वात् कुसुमं मेघपुष्पं जलम् "मेघपुष्पं घनरसम्" इत्यभिधानात् तस्यावलीभिः बिन्दुनिकरैः सहितेनेत्यर्थः । सख्युरिति वर्णादिसाम्यात् स्वस्य वपुषा सजलदेहेनैव अम्बुदेत्युक्तेः स्ववपुरेव छत्रं कृतवान् इत्यर्थः । छत्रमपि कुसुमावलीयुक्तं भवत्येव एवं सख्येन निजं देहं धनं चार्पितवानित्यर्थः । अतोऽसौ परमधन्योऽस्माकं च तदानीं दर्शनस्याप्यसम्पत्तेर्भाग्यहीनतैवेति भावः । अत्र चेदं तत्त्वं यदाऽऽतपे गाश्चारयन्तः सखायः खिन्ना भवन्ति गावश्च विच्छिन्नगतयो भवन्ति तदा तासां मेघानां चाकर्षणाय तत्तन्नाम्ना मल्लाररागं वादयति ततस्तादृशलीलास्फूर्त्या काश्चिदेवमुत्प्रेक्षन्त इति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आवर्त्तलक्षितो ज्ञापितो मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः ॥ १५ ॥

सख्युः कृष्णस्य तुल्यवर्णत्वात्सखित्वम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तां चेतनानां कथा इत्यभिप्रायेण काश्चिदाहुः–नद्य इति । तथा यथा चेतनास्तद्वदचेतना नद्योऽपि तन्मुकुन्दस्य गीतं वेणुगीतम् उपधार्य श्रुत्वा उत्प्रेक्षामात्राभिप्रायकमिदम् आवर्तैः परिभ्रमैः लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन मन्मथेन भग्नो वेगो यासां ताः आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजास्तैः कमलान्युपहरन्त्यः मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति धारयन्ति ॥ १५ ॥

दृष्ट्वेति । तीरे यमुनातीरे आतपे इतिपाठान्तरं तदा तस्मिन् रामेण गोपैश्च सह व्रजपशून् सञ्चारयन्तम् अनुगवां पश्चाद्भागे वेणुम् उदीरयन्तं वादयन्तं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा अम्बुदो मेघः उदितः पुनः प्रेम्णा प्रवृद्धः सख्युः श्रीकृष्णस्य लोकासिद्धस्य नीलवर्णत्वादिसाम्यात्सखित्वव्यपदेशः उपरि इति शेषः कुसुमसमूहतुल्यैस्तुषारैः सह स्ववपुषा आतपत्रं व्यधात् चकार ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यदा मुकुन्देन गीतं तदा तदुपधार्य हृदयवधार्य आवर्तैनाम्भसाम्भ्रमेण लक्षितेन मनोभवेन कामेन भग्नो वेगो यासां तास्तथा ऊर्मय एव भुजाः आलिङ्गनेन स्पर्शलक्षणेन प्रमुदिता ऊर्मिभुजाः आलिङ्गनप्रमुदितोर्मिभुजाः तैः कमलमेवोपहारो यासां तास्तथा ॥ १५ ॥

अम्बुदः श्यामवर्णसाम्यात्सख्युः मुरारेः स्ववपुषाऽऽतपत्रं व्यधात् कुसुमावलीभिः नन्दनवनपुष्पराजिभिः सह । यद्वा, जलकणनिकरैः सह पुष्पं मेघपुष्पमित्यभिधानात् प्रेम्णा प्रवृद्धं समुद्रिक्तं हृषितं हर्षणं रोमाञ्चलक्षणं यस्य स तथा आभिमान्यपेक्ष्यैतत् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सखि ! नदीनां प्रवाहो हि स्वभावेन वेगवानेव सोऽपि कृष्णवेणुगीतं श्रुत्वा स्तब्धो भवति वयं तु न तथेत्यात्मनोऽतिकाठिन्यं मन्यमानः प्रौढा एवाहुः—नद्यस्तदेत्यादि । तदा तस्मिन्नेव समये यदा वेणुर्वाद्यत इत्यर्थः तन्मुकुन्दगीतं तन्मुकुन्दस्य गानम् उपधार्य ऊर्मिभुजैः कमलोपहाराः सत्यः पादकमलं गृह्णन्ति कमलान्युपहारीकृत्य कमलैः पूजयित्वेत्यर्थः । कीदृश्यः आवर्तेन पयसां भ्रमेण लक्षितोऽनुमितो मनोभवस्तेन भग्नो वेगो यासां ताः कीदृशम् ? आलिङ्गनेन नदीनामूर्मिभुजाश्लेषेण स्थगितं पुलिनेषु केवलपयःसमीपे व्रजत ऊर्मिभुजाश्लेषणं यज्जायते तत्सुखानुभवेन स्थगितमितिभावः । अतः स्वभावमपि नद्यो दूरीकुर्वन्ति वयं तु कुलशीलादिस्वभावमद्यापि न त्यजाम इति विषादव्याजनिर्देश्यानि ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सखि! अस्माकं हृदयमश्मसारं यतो वने गाश्चारयन्तम् आतपेन क्लिश्यन्तं स्मृत्वापि न विदीर्य्यतेति तदनुकूलसेवां कर्त्तुं न शक्नुमः मेघैः सह तस्य कः स्नेहानुबन्धः तथापि ते तत्कालोचितां सेवां कुर्वन्ति न पुनर्वयं मन्दभाग्या इति मध्यमा ऊचुः—दृष्ट्वेत्यादि । आतपे घर्मे व्रजपशून् सञ्चारयन्तं दृष्ट्वा स्ववपुषा आतपत्रमम्बुदो मेघः व्यधात् विदधे गाश्चारयन् यत्र यत्र याति तत्र तत्र तदुपरि गच्छन्नातपत्रायते स्म कीदृशः प्रेम्णा प्रवृद्धम् अत एव उदितः प्रफुल्लः पुलकितः सख्युर्मित्रस्य श्याम-त्वात् सह रामगोपैः न केवलमेकस्यैव तस्य तत्सम्ब-न्धात् रामादीनामपि छत्रायतेस्मेत्यर्थः । उदितः प्रफुल्ल पुलकित इत्यर्थः । कुसुमावलिभिर्जलकणैरुपलालितमित्यातपत्र-विशेषणं मुक्ताप्रालम्बशोभितं छत्रमिव कुतः? सख्युः मित्रस्य श्यामत्वात्सह रामगोपैः न केवलमेकस्यैव तस्य तत्सम्बा-न्धाद्रामादीनामपि छत्रायतेस्मेत्यर्थः । उदित ऊर्द्धगतो वा निकटस्थेसदा उपरिस्थितानां विमानचारिणां देवानां दर्शन-बाधात् कीदृशम् अनुमेघगर्जितसदृशं वेणुमुदीरयन्तं हर्षेण मेघो यथा मन्दं मन्दं गर्जति तत्समानं वेणुं वादयन्त-मित्यर्थः । अनुसदृशार्थः तदस्य प्रेमैव प्रेमा यत्स्वदेहमेवात-पत्रीकरोति अस्माकं प्रेमाणां तु धिगिति निर्वेदः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नद्य इति वेणुवाद्यमाधुर्येण जलस्तम्भाद्जलवृद्ध्या तत्-चरणपीठपर्यन्तागमनात् छत्रमम्बुदागमनमपि ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह—नद्यस्तदेति । यदा मुनयो भगवताऽनुगृहीताः वेणुद्वारा सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्तः तदा नद्योऽपि वयमपि भविष्याम इति तदुपधार्य मुनीनां ज्ञानोपदेशं निश्चित्य तत्प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गीतं श्रुत्वा आवर्त्तेन भ्रमणेन मूर्च्छया लक्षितो योऽयं मनोभवः तेन स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो यासां स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता मनोभवोऽत्र निवेक अचेतनप्रायाणा-मपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः, न स्थितिमात्रेण तदासक्ति-र्भवति ओषध्यादिनाऽपि तथा सम्भवादत आह, आलिङ्गनार्थं स्थगितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं कमलोपहाराः सत्यः ऊर्मिरूपैर्भुजैः गृह्णन्ति स्वहृदयकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्त्वा तत्स्थानं गृह्णन्ति नदीनामपि देवतात्वात् ताभिः सह नान्या लीला सम्भवति अत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः प्रयोजनार्थमुक्तं मुरारेरिति मुरो हि जलदोषात्मकः माविद्यारूपः तदयारित्वा-ववश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानाह—दृष्ट्वेति । आतपे शरत्कालसम्बन्धिनि व्रजपशून् सर्वदा क्रीडाभ्यासयुक्तान् सर्वदा रक्षका गोपाः अभितो रतिवर्द्धको रामः एतैः सहितम् एतेषां सञ्चारयन्तं सर्वसामग्रीसहितं देवसहितं धर्मसहितं तदनुवेणुमुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविका-नुद्दीपयन्तं सर्वशक्तिसहितो हि ताभिः सह क्रीडति तदा-वश्यं छायापेक्षितेति प्रेम्णा भगवत्स्नेहेन सख्यपर्य्यन्तं गतेन तादृशेन प्रवृद्धो मेघः स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात् प्रवृद्ध-मुदित इति पाठे प्रवृद्धश्चासौ मुदितश्चेति प्रेमप्रवृद्धं यथा भवति तथा वा उदित अतः कुसुमावलीभिः सूक्ष्मस्वकणिकाभिः "मेघ-पुष्पं घनरसम्" इति कोशात् पूर्वमनेन सख्यपर्यन्तम्भक्तिः कृता इदानीमात्मनिवेदनं कृतवान् प्रेम्णैव प्रवृद्धः श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद्धा स्थूलो जातः कामरूपिणश्चैते यथाभिलषितं रूपं कुर्वन्ति प्रकृते भगवत्स्नेहात् यथाभिलषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छाया भवति । ननु, स्वस्यापि क्लेशो भवतीति किं दुःखेन तथा कृतवान् नेत्याह, मुदित इति यावज्जन्म यो भक्त्यैव वर्द्धते सोऽन्ते कृतात्मनिवेदो भवति लोको-पकारित्वात् नीलत्वात् जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति काचित् सर्वस्वमपि दत्तवानिति ज्ञापयितुं कुसुमावलीभिः सहेत्युक्तम् अनेन साक्षाल्लक्ष्म्या सह भगवतः क्रीडा सूचिता अत एवाग्रे पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति गोपैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा वेणुनादेन प्रबोधनं पश्चाद्रमणमिति शेषवदस्यापि सखि-त्वात्तादृशोऽपि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, कृष्णस्य सर्वमोहनत्वेऽपि नारीजातिमात्रमोहनत्व-मत्यधिकमित्याहुः—नद्य इति । आवर्त्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेन मनो-भवेन कामेन भग्नो वेगो यासां ताः अत एव धैर्यलज्जा-द्यपगमात् समुद्रं स्वपतिं प्रत्यागमनाज्जलातिवृद्ध्या ऊर्मय एव भुजास्तैर्यदालिङ्गनं तेन स्थगितं सम्वृतं निश्चलीभूतं कूलस्थि-तस्य मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति स्वाङ्केषु धारयन्ति कमलं पद्म-मुपहरन्त्यः । यद्वा, सुशीतलं सुगन्धजलं "सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरः स्वीयजलेन क्षालनार्थं पाद्योपहारं प्रददत्य इवेत्यर्थः किम्वा कमला स्वसर्वसम्पत्तिस्ताम् अर्पयन्त्यःस्वरमणं प्रीणयितुमिति भावः । तासां पतिः समुद्रोऽपि तानेव द्वेष्टि यथा ऽस्मत्पतयोऽस्मा-नित्यहो वयमेवाधन्या इतिभावः ॥ १५ ॥

हन्तहन्त सख्यभाववन्त्योऽप्यात्मानं कृतार्थयन्तीत्याहुः—दृष्ट्वेति । प्रेम्णैव प्रवृद्धः यावत्या स्ववृद्ध्या गोगोपालसहितस्य तस्य तापनिवारणं भवेत्तावतीवृद्धिं प्राप्त इत्यर्थः । कुसुमावलीभिरिति "मेघपुष्पं घनरस" इत्यभिधानात् जलकणावलीभिः सह वपुषा सख्युः कृष्णस्येति रसदृष्ट्या सन्तापहारित्वेन सवर्णत्वेन स्वीयविद्युद्गर्जनाभ्यां पीतवस्त्रवेणुनादयोः साम्यदृष्ट्या च सखि-भावमभिमन्यमानः आतपत्रं तुषारवर्षिच्छत्रं व्यधादित्याकाशस्थो मेघोऽपि सुखयति केवलं वयमेव तं सुखयितुं न प्राप्नुम इति धिगस्मानिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सख्यः! नद्यस्तदभिमानिन्यो देवताः यदा तासांतीरे श्रीकृष्णो वेणुना गायति तदा वेणुनिस्सृतं मुकुन्द-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गीतमुपधार्य्य श्रुत्वा आवर्त्तलक्षितेन भ्रमणद्योतितेन मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मिरूपैर्भुजैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरन्त्यः मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति अहो ता धन्या इति भावः ॥ १५ ॥

अन्या आहुः—रामेण गोपैश्च सह व्रजपशून् सञ्चारयन्तं व्रजात् पशून् वने निवेशयन्तम् वेणुमुदीरयन्तम् अत एव आतपे दृष्ट्वा उदितोऽम्बुदः प्रेम्णा प्रवृद्धः सन् मौक्तिकादिविलम्बस्थानीयाभिः कुसुमावलीभिः सह स्ववपुषा सख्युः श्रीकृष्णस्य घनश्यामत्वेन सोपमस्य स्वतनुरूपमातपत्रम् व्यधात् ॥ १६ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

एवं वर्णयन्त्यो रागौत्कण्ठ्येन विवशा स्वकीयमेव भाव—मचेतनेष्वपि समारोपयन्त्य आहुः—नद्य इति । अथ तृतीये यामे वयस्यानां सुखविशेषं जलक्रीडां विधाय वन्यपुष्पैः शृङ्गाररचनाः निर्माय व्रजगमनोन्मुख उत्थाय तत्रैव स्थितो गवां सङ्कलनाय निजरूपावलोकजीवनानां परमासक्तानां नानाविनोदजननाय तत्सामग्राहं निजवेणुं वादयति—

हिहो गङ्गे यमुने! सरस्वति शुभे कालिन्दि सप्तमदे हिहो ।
रोहिणी मोहिनी सदयिते हो धर्मदे शर्मदे ! ॥

कालिन्दीमानसगङ्गाद्याः तदा वादनसमकालमेव परममोहनता उक्ता इति सर्वा अपि लोकवेदमर्य्यादा मोचयतीति मुक्ता ददातीति तादृशं वेणुगीतं वैवश्याद्वेणुपदानुपादानम् उपधार्य्य सावधानं श्रुत्वा आलिङ्गने स्वेषामयोग्यतामननात्स्थगितत्वम् । यद्वा,तटगतस्य प्रतिबिम्बमात्मगतमालिङ्ग्य स्थगितत्वम् यद्वा,म्रियते विधुरजनोऽनेनेति मुरः कामस्तस्यारिःकोटिकन्दर्पजयी साक्षान्मन्मथमन्मथः श्रीकृष्णः नायं च कामवतीनां वशवर्त्ती किन्तु प्रेमवतीनां नद्योहि मोहनगीतमाकर्ण्य स्वभावेन समुद्रपातिसम्मुखं धावन्त्योऽपि ततः परावृत्य आवर्त्तेन अम्भसां चक्रेण भ्रमेण लक्षितं मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः सकामा इव स्वकीयानि हृदयकमलान्येव उपहरन्त्य आलिङ्गनोन्मुखाः सत्यः मुरारितया तस्यौदासीन्यमालक्ष्य विलज्जिताः पादयुगलं गृह्णन्ति इयं सिद्धविषयोत्प्रेक्षा अयम्भावः श्रीकृष्णवेणुगीतप्रभावान्नीरसास्तरुलतादयः सरसा भवन्ति सरसाश्च मधु स्रवन्ति शिला अपि द्रवन्ति नद्यश्च स्तम्भमनुभवन्ति आवर्त्तेन द्विगुणं प्रवाहमभिवर्द्धयन्तीति ॥ १५ ॥

अथ पूर्वोक्ताभ्यो विशिष्टा सख्यरसाविष्टा गोष्ठी सङ्गृह्यते तत्र श्रीकृष्णविषयं सख्यं प्रशंसन्ति—दृष्ट्वेति । अथातीते तृतीये यामे याभेव रीतिमुद्दिश्य सासा क्रीडा विरचिता तद्भाववैवश्यतयावश्यकतया च गवां सङ्कलनमपि कर्त्तुमुचितं मत्वा वन्यकुसुमादिभिः कृताकल्पाकल्पो गिरिशिखरमारुह्याधित्यकायां वा कदम्बस्कन्धशाखामवलम्ब्य त्रिभङ्गभङ्ग्याऽवस्थितव्रजाभिमुखो वनशोभां निभालयति—तदेकजीवना निमेषासहाः सहचराश्च तद्रूपमाधुरीमास्वादयन्तोऽप्यतृप्ततया तदग्रेऽवस्थितादिवातप्तशिला तापमपि न गणयन्ति स्म, तदसहमानतदेकप्राणः श्रीकृष्णो दिवाकरतापोपशमनाय ससुखं व्रजगमनाय नित्यदा कृतसाचिव्यं सुहृद्विशेषं वारिदमाकारयन्नुच्चैर्मेघमल्लारमालापयन्वेणुं वादयति तेनाकृष्टो वारिवाहस्तावदेवाभिवर्षति यावता गिरिशिलाशैत्यं भवेदिति व्रजपशूनिति चारणावश्यकत्वं तदनुरोधेन शनैर्गमनं तापभूयस्त्वञ्च दृष्ट्वा विद्युन्नेत्रैः रामेण गोपैस्सहेति बहुतरच्छायापेक्षा अहोभाग्यमम्बुदस्य येन सर्वोऽपि तादृश एव लब्धः समये साहाय्यमप्याचरति, अयमपि घनश्यामः सोऽपीत्यादिसाम्यात्सख्युरिति ॥ १६ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

सुखदा हंसानिकामाह–नद्य इति । म्रियते मधुरजनोऽनेनेति मुरः कामः तस्यारिः "साक्षान्मन्मथमन्मथः" इति वक्ष्यमाणत्वात् कन्दर्पदर्पहेति स्वामिनाऽपि वक्ष्यते एवं च नायं कामवतीनां वशवर्त्ती किन्तु प्रेमवतीनामिति सूचितम् आलिङ्गनायोत्थापितभुजानां तासां कामकृतं स्थगितत्वमध्यवस्यारिपद्योपादानमनादरात् इदमत्र कृतं नद्यो हि स्वभावेन समुद्राख्यपतिमभिधावन्त्यो मोहनगीतमाकर्ण्य ततः परावृत्य स्वकीयानि हृदयाणि एव रागवन्ति कमलानि उपहृत्य आलिङ्गनोन्मुखाः सत्यः मुरारितया तस्यौदासीन्यमालक्ष्य लज्जितास्तदा पतिं त्यक्त्वा न वयं कामवत्यः किन्तु प्रेमवत्य इति सूचयन्त्यः पादयुगलं गृह्णन्तीति सिद्धविषयोत्प्रेक्षा यद्वा,मुरारेरिति"नारायणसमो गुणैः"इति गर्गोक्तेः । यद्वा,मुरो नामाऽसुरः सदाशिवं समाराध्य यस्य वक्षोरसि हस्तं विदध्यात् स म्रियेतेति लब्धवरो लोकभयङ्करो यदासीत् तदा छद्मवेषेण श्रीभगवता पृष्टः तेन स्वहृदये हस्तं निधाय मुरोऽहमिति तेनैव हत इति वामनपुराणे प्रसिद्धम् तद्वासनयोक्तम्—

"मुरः क्लेशे च सन्तापे कामभोगे च कर्मणाम् ।
दैत्यभेदे ह्यरिस्तेषां मुरारिस्तेनकीर्त्तिते" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तवासनयाक्तं मुरारिः कामजन्यसन्तापनाशकस्य पादयुगलमिति सम्बन्धः—

"मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यः स्वं ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दः सो हि कीर्त्तितः" ॥

तदा तत्क्षणमेव वादनसमकालमेवेति परममोहनतोक्ता उपाधार्य्य सावधानं श्रुत्वा वैवश्यवेणुपादानुपादानमिति यावत् यद्वा, आलिङ्गनेन आश्लेषाभिलाषेण स्थगितं यथा स्यात्तथा यद्वा, तटगतस्य तस्य प्रतिबिम्बमात्मगतमालिङ्ग्य स्थगितत्वं यद्वा, आलिङ्गनाद्धेतोः स्थगितं पादयुगलमिति सम्बन्धः यद्वा एवं वर्णयन्त्यो रागौत्कण्ठ्यात् विवशाः स्वकीयमेव भावमचेतनेष्वपि समारोपयन्त्य आहुः–नद्य इति । अयं भावः श्रीकृष्णवेणुगीतप्रभावात् नीरसास्तरुलतादयः सरसा भवन्ति सरसाश्च मधु स्रवन्ति शिला अपि द्रवन्ति नद्यश्च स्तम्भमनुभवन्ति परिवर्त्तनेन द्विगुणप्रवाहमभिवर्द्धयन्ति तदा तद्गतकमलान्यपि तद्गतपादयुगलं स्पृशन्ति तत्रेदमत्रासितम् ॥ १५ ॥

तिलोत्तमा विचित्ररसनामाह–दृष्ट्वेति ॥ १६ ॥

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमुकुन्द की वंशी की टेर सुन के यमुना सूं आदि लेके जो नदी हैं ते ममरन सो जान परयो जो काम ता सों मन्द भयो वेग जिनको ऐसी होयके आलिंगन ते जैसे ढंकि जाय ऐसे तरंग रूपी भुजान ते कमलन की भेट लेके श्रीमुरारि के दोनों चरणन कूं पकरे हैं ॥ १५ ॥

अपने भैया बलदेव जी कूं और सग गोपन कूं संग लेकें धूप मे व्रज की गऊन कों चरावत पीछेर वासुरी बजावत जब आपको मेघ देखें हैं, तब प्रेम सों उमगि के बढि के पुष्पन की पंक्ति तुल्य जो अपनो शरीर है तातें अपने सदृश रंगवारे सामरे सखा कों छत्र धारण करें है यासों ये बात जताई, कि—मेघ जडसे होय के श्रीकृष्णचन्द्र और श्रीबलराम की सेवा करें हैं, ऐसी इनकी प्रारब्ध है । हम सबन कूं चेतन होय केऊं प्रत्यक्ष में सेवा नहीं प्राप्त भई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

साहङ्कारमाहुः—पूर्णाः कृतार्थाः पुलिन्द्यः शबराङ्गनाः कथमित्यत आहुः प्रथमं दयितानां स्तनेषु मण्डितेनानुलिप्तेन पुनश्च रतिसमये उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयोः रागेणारुणेन श्रीः कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वनस्थलीषु चङ्क्रमणेन तृणेषु रूषितेन लग्नेन तद्दर्शनेन तथाभूतस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् तापो यासां, तास्तेन कुङ्कुमेनाननेषु कुचेषु च कामतप्तेषु लिम्पन्त्यस्तदाधिं कामव्यथां जहुः, अतस्ताः कृतार्था धिगन्या मादृश्यो याः एवम्भूतमप्याधिविश्रमणं न लभन्त इति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषणी ।

अथापरस्याः गोष्ठ्या वाक्यं त्रिभिः । यद्वा, पूर्ववदेकवाक्यतया व्याख्यानं तथा हि आस्तान्तावत् सर्वोपकारादिना सख्यभिप्राप्तस्य तादृशसेवाकारिणो मेघस्य भाग्यं अस्पृश्यत्वादिना दूरतोवर्ज्यानामप्यन्त्यजस्त्रीणां भाग्यं किं वर्णयेमित्याहुः—पूर्णा इति । पुलिन्दीभिः सर्वा एव वनचर्यो भिल्लात्यन्त्यजास्त्रियः साहचर्येणापि लक्ष्याः उरुधा गीयते गोपैः स्वयं वा गायति वेणुनेत्युरुगायः दयितानां कासाञ्चित् स्तनेषु मण्डितेन भूषणतया गृहीतेन तृणेत्युपलक्षणं शिलादिष्वपि रूषितेन तत्तत्प्रकारश्च व्यक्तं लज्जया नोक्तः श्रीस्वामिपादैर्व्यञ्जित एव तदाधिं कामव्यथां तदा तस्मिन्नेव क्षणे आधिं मनोव्यथां अर्थात् स्मरकृतमेव । यद्वा, तम् अनिर्वचनीयमाधिं श्रीकृष्णाप्राप्तिमनोदुःखं जहुः श्रीशब्देन च श्लेषेण लभ्यते श्रीकृष्णवल्लभानां स्तनैरनुलेपनद्वारा भूषितेन सौन्दर्यातिशयं नीतेन पुनः श्रीकृष्णपदाब्जसम्पर्केण कान्तिविशेषं प्राप्तेन कुङ्कुमेन तृणादिभ्यः समुद्धृत्य स्वाङ्गेषु लिप्यमानेन सद्यः प्रायो भूषणहीनाः कान्त्यादिरहिताश्च काष्ठशाकाद्याहरणाय वनान्तर्भ्रमन्त्यः पुलिन्द्यस्तेनैव महाभूषादिसम्पत्सौभाग्यवतां प्राप्य सर्वविधमाधिं जहुः अन्यैस्त्वयोग्यं तमेव यद्वा, अहो बत श्रीवृन्दावनेऽत्र वयमेव केवलं भाग्यहीना इत्याहुः—पूर्णा इति, उरुगायपदाब्जयोः रागोऽनुरागो यस्य तस्याः श्रियः कुङ्कुमेन श्रीभगवद्विषयकप्रेम्णा तत्सन्तोषणार्थं तयोरर्पितेन कुङ्कुमजातिविशेषेणेत्यर्थः । अतः स्वसन्तोषणार्थमेव दयितानां युष्मादृशीनामपि स्तनेषु प्रथमं मण्डनतयाऽनुलिप्तेन यद्वा उरुगायपदाब्जरागवदरुणा श्रीर्यस्य कुङ्कुमस्य तेन तत्पादाब्जराग सादृश्येन प्रीत्या दयिताभिः स्वस्तनेषु मण्डनतया गृहीतेन पश्चात्तस्योरुगायत्वेन विचित्रवेणुगीतेन वनान्तः समाकृष्टानामितस्ततो भ्रमन्तीनां तदप्राप्तिवैकल्येन वनेषु विलुण्ठन्तीनां स्तनेभ्यः तृणेषु रूषितेन पूर्णा भूतगात्रा अपि श्रीभगवता स्वयमेव वा ताभिस्तृणद्वारा स्तनमण्डना तृणेषु रूषितेनेति केचित् तस्य कुङ्कुमस्य दर्शमात्रेण तादृशत्वाविचारतः तत्स्वभावतो वा स्मररुजो यासां तथाभूताः सत्यः तृणेभ्यः समुद्धृतेन तृणसहितेनैव कुङ्कुमेन प्रथमं सौरभ्यग्रहणाद्यर्थमाननेषु पश्चात् स्मरवेगेन कुचेषु लिम्पन्त्यः लेपमात्रं कुर्वन्त्यः सत्यः तत्कुङ्कुमं जहुः कुतः आधिं आधिहेतुत्वात्तदेवाधिरूपमित्यर्थः । प्रेमभरोत्थाद्वेगेन व्याकुलतया तद्दुःखपरिहाराय वा त्यजन्तीति भावः अहो बत कष्टम् ईदृश्यो वयमधन्याः परमार्तिसिन्धुमग्नाः यास्तामीदृशेनापि सम्बन्धेनान्येऽपि जना ईदृशीमार्तिं लभमाना अस्मद्गात्रगन्धसम्पृक्तद्रव्यमपि शङ्कया परित्यजन्तीति तात्पर्यं तत्कुङ्कुमसम्बन्धेन तासु महालक्ष्म्या आवेशाच्छ्रीभगवदनुग्रहविशेषेण तदाधिं ता जहुः अत एव पूर्णाः कृतार्था इति श्रीवल्लभचरणाः यद्वा अब्जरागः पद्मरागः तस्य श्रीः कान्तिर्यस्य तेन यद्वा अब्जस्य राग इव रागो यस्य तेन श्रीकुङ्कुमेन कथम्भूतेन दयितास्तनमण्डितेन पुनः कथम्भूतेन उरुगायपदा उरुगायं पद्यते प्राप्नोतीत्युरुगायपत्, तेन शेषं प्रथमार्थवदेव श्लेषेणेदमप्युक्तं स्यात् तादृशकुङ्कुमदर्शनेन श्रीभगवत्स्मरणात्तस्तदप्राप्त्या तादृशी पीडा अभूत् यत्राशेषदुःखातिरेकोऽन्तर्भूतः तत् कुङ्कुमस्पर्शेन च, श्रीभगवत्स्मरणात्तस्तदप्राप्त्या तादृशी पीडाऽभूत् तादृशं सुखं जातं येन शेषानन्दसम्पन्नमाधुर्यं तत्रान्तर्भूतम् गत एवाशेषाधिं जहुः भगवतस्तदीयानां वा तासां सम्बन्धेन पूर्णाश्च बभूवुरिति एवं तासां निजाधिः शान्तः अस्माकं च निजाधिर्वर्द्धत एव अतस्ताभ्योऽप्यातिन्यूनत्वेन सर्वथा सर्वेभ्यो जीवेभ्यो भाग्यहीना वयमेवेति ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ निजभावप्रकटनभयेन पद्येन निजरसवर्णनं सङ्गतिस्त्वत्रम् आस्तां तावत्तत्सखस्य मेघस्य भाग्यम् अन्यजस्त्रीणामपि किम्वर्णयमित्याहुः—पूर्णा इति । तत्र पूर्णा इत्यनेन अहो वयमपि यथा कथञ्चित्तत्सम्बन्धेन तथा भवितुं पारयामः । किन्तु नास्ति तादृग्भाग्यमिति पुलिन्द्य इत्यनेन तादृशीभ्योऽपि शोच्या वयमिति उरुधा वेणुना गायतीत्युरुगाय इत्यनेन निजाधैर्ये तत्कर्तृककारणविशेषोऽप्यस्तीति पादाब्जयोः रागरूपं यस्तत एव हृतास्मादृशैकगम्यकान्त्यामोदादि श्रीविशेषयुक्तं च यत् तेन कुङ्कुमेनेत्यनेन तादृशपदाब्जस्पर्शाय मनः स्पृहयतीति दयिता तादृशनागरस्य तादृशीं विना स्थितेरसम्भवात् या काचित् प्रेयसी निगूढं विद्यते तस्याः स्तनाभ्यां मण्डितं शोभाविशेषमानीतचरं यत्तेनेत्यनेन तस्यास्तु तत्साक्षात्सात्मकं तादृशं भाग्यमस्माकमतिदूराद्दूरतरमेवेति तद्दर्शनेत्यनेन तत्सम्बन्धिनोऽपि झटिति तत्तल्लीलानुसन्धापनेन स्वभावेनैव वा तादृशमोहनत्वं किं पुनस्तस्येति तृणेत्यनेन तादृशजन्माप्यस्माकं मास्त्विति लिम्पन्त्य इत्यादिना अहो हर्षभरस्तासामिति च; बोधयन्ति प्रथमं तादृशलोभनस्वभावाकृष्टतया घ्राणदर्शनार्थं मुखसंनिहितं नीतं ततस्तत्र लिम्पन्त्यः पश्चात् स्मरवेगेन कुचेषु लिम्पन्त्य इत्यर्थः । श्रीकृष्णाङ्गसङ्गिवस्तुदर्शनेन तद्वस्तुमात्रस्यापि प्रसङ्गो भवत्विति जातः स्मराधिस्तत्प्राप्त्या तदंशेन शान्तो भवत्येव ततस्तासामभवदस्माकं तु न तद्दर्शनापीत्यर्थः ततस्ता अस्मदपेक्षया पूर्णा इत्यहो दुर्भाग्यमिति भावः । अत्रैतदुक्तं भवति तदिदं तासामखिलं वचनं भावमात्रावगतमपि यथावदेव तादृशगाढभावस्य दूरतोऽपि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् "यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना" इत्यादिभ्यः अतस्तवैतदनुवर्णिष्यते पट्टमहिषीभिरपि "कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः । कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः । व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः" इति तत्र सत्युरुगायपदाब्जरागेत्यनेन सह दयितास्तनमण्डितेनेत्युक्त्या तत्कुङ्कुमं दयितास्तनतस्तस्य पदे लग्नमिति गम्यते सा च दयिता श्रीपदेनानूदिता तदिदं वर्णयन्तीषु तास्वपि विशिष्टा "रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने" इति मात्स्यादिप्रसिद्धा श्रीराधैव लभ्यते "श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः" इति ब्रह्मसंहितादर्शनात् व्रजदेवीमात्राणां श्रीत्वे प्राप्ते—

"देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा" ॥

इति बृहद्गौतमीये, तु तदाधिक्यं दृश्यते अन्यस्याः श्रियः "कस्यानुभावोऽस्य न देव ! विद्महे" इत्यादौ निरस्तत्वात् रुक्मिण्याश्च तदानीमसम्बन्धादिति सङ्गमश्चायं दिवस एवेति सम्भाव्यते तत्रैव पुलिन्दीनां भ्रमणात् कुङ्कुमानां लेपनकर्मणार्द्रत्वावगमाच्च द्वयोः सम्बन्धश्चायं न सम्भोगविशेषरूपः रासप्रसङ्गे "भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः । वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे" इति तत्रैव नवसङ्गमस्य प्रतीयमानत्वात् अन्यथा तत्र परीक्षार्थं पुनस्तेनोपेक्षावचनस्य सङ्गतत्वापत्तेः तदिदं वेणुप्रकरणे भणितत्वाद्वेणुसम्बन्धेनैव गम्यते उरुगायेत्यनेनैष एव हि सूचितः तस्मात् कदाचिद्वेणुकृताकर्षणात्तस्याः सम्भ्रममूर्च्छायाः मूर्च्छाशान्तये सकुङ्कुमे स्विन्ने वक्षसि सम्भ्रमतः केवलेन चरणसङ्गिलिनीपल्लवेन स्पृशन्नेवाद्यापि सम्यक् सङ्कोचानपगमात् द्रुतमेव स तस्मात् निश्चक्रामेति बुध्यते "काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य" इत्युक्तत्वात् यास्तु तदन्यास्तासामेव पूर्णाः पुलिन्द्य इति वचनं तासां च प्रायो जातपूर्वानुरागाणामीर्ष्यानवसरत्वादन्यसङ्गमस्फुरणेऽपि राग एव द्विगुणितः "यर्ह्यम्बुजाक्ष ! तव पादतलम्" इत्याद्युक्तिस्तु कुमारीणां स्वाभिमततत्स्वीकृतत्वमेव ह्यत्र तत्स्पर्शतया निर्दिष्टम् अभिरमिता आनन्दिता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पूर्णाः कृतार्थाः पुलिन्द्यः वनचरस्त्रियः दयितास्तनमण्डितेन गोपीस्तनमण्डितत्वात् कृष्णपदाब्जसङ्गः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शबराङ्गनानामपि भाग्यं वयं न लेभिमहे इति ससीत्कारमाहुः—पूर्णा इति । पुलिन्द्यः शबराङ्गनाः पूर्णाः कृतार्थाः कुतः ? तत्राहुः उर्वधिकं गीयते मुनिभिरित्युरुगायः कृष्णः तस्य पदाब्जयो रागेणारुणेन श्रीरौज्ज्वल्यं यस्य तेन श्रीकुङ्कुमेन कथम्भूतेन दयितायाः महालक्ष्म्याः स्तनयोर्मण्डितेनालङ्कृतेन तया क्रीडासमये उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमस्य भक्त्या स्तनयोर्निहितत्वादुरुगायपदाब्जयोः कुङ्कुमसंबन्धः उरुगायपदाब्जाभ्यां वनसञ्चारदशायां तृणेषु रूषितेन लिप्तेन आननेषु कुचेषु च लिम्पन्त्यः कथम्भूताः सत्यः तस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् यासां तथाभूताः सत्यः आननेषु कुचेषु लिम्पन्त्यस्तदाधिं कामव्यथां जहुः अतस्ताः पूर्णा इति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुलिन्द्यः शबरस्त्रियः तस्मात्कामादुत्पन्नमाधिं मनोदुःखं जहुरित्यन्वयः । कीदृशाः पूर्णाः कृतकृत्याः तस्य कृष्णस्य दर्शनेन जातस्मर एव रुक् रोगो यासां ताः क्रीडासमये तृणेषु रूषितेन दिग्धेन दयितायाः प्रियतमायाः गोप्याः स्तनमण्डितेन स्तनयोः घट्टितेन उरुगायस्य हरेः पादाब्जयोः स्वतः अरुणयोरपि रागजननार्थं लिप्तेन श्रीमता कुङ्कुमेनाननकुचेषु लिम्पन्त्यः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सखि ! अस्मिन् पुलिन्द्योऽप्यतिधन्या इति पुनः प्रौढा एव राधासख्य एवोचुः—पूर्णाः पुलिन्द्य इत्यादि । पुलिन्द्य इति भौमवैकुण्ठोपलक्षणम् अन्यथा अभौमे तासामसम्भवात् एतेन उक्तप्रकाराणां व्रजे देवीनामतिरिक्ता अपि स्त्रियोऽपि तत्र वर्तन्ते ता अपि कृष्णेऽनुरक्ता मन्तव्याः अतो भाषागीतादौ जलाहरणदधिदुग्धादिविक्रयपराणामपि यदनुरागकथाः श्रूयन्ते न ता अवधीरयितव्याः सर्वमेव सम्भवत्यधिकारभेदात् अमैताश्चाद्याः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पुलिन्द्यः पूर्णाः कृतार्थाः कुत इत्याहुः उरुगायपदाब्जयोर्योगस्तत्र यत्र श्रीकुङ्कुमं श्रीयुक्तं कुङ्कुमम् अथवा उरुगायपदाब्जरागजनकं यच्छ्रीकुङ्कुमम् तेन आननकुचेषु लिम्पन्त्यः आत्मनामित्यर्थः। तदाधिं स्मररुक्कृतम् आधिं जहुः अतः पूर्णाः कीदृशेन दयितायाः श्रीराधायाः स्तनाङ्गयां स्तनयोर्वा मण्डितेन पक्षे भावेक्यः दयितेति एकस्त्रीणां राधासाक्षित्वं स्पष्टं ननु ताभिस्तत्कुतो लब्ध-मित्याह—तृणरूषितेन तृणलग्नेन अयं भावः दयितास्तनकुङ्कुमं यच्चरणयोर्लग्नं तत्प्रेम्णा तन्न प्रक्षाल्यते चरणराग एव तल्लीनं अनैश्च न लक्ष्यते तत्तु वृन्दावने पादत्राणं विनैव व्रजतश्चरण स्पर्शेन तृणान्यपि क्लिह्यति तेन तेषु लग्नं भवति तदन्वेषण-पराः पुलिन्द्यो हि तन्मर्यादां जानन्तीति तथा वयन्त्वपूर्णा इति निर्विदः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्णाः पुलिन्द्य इति । अत्र दयिताः काश्चिद्वेणुनाकृष्टाः मूर्च्छि-ताश्च तस्या मूर्च्छाशान्तये ये चरणपल्लवेन स्पर्शमात्रकृतामिति विवेचनीयं स्वभावसङ्कोपनाशक्तिपक्षे रमणं रामः क्रीडा तद्युक्तस्य कृष्णस्य चरणयोः स्पर्शेन प्रमोदो यस्य तयो-श्चरणयोः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

वनवासिनः क्षुद्रजातीयाः पुलिन्दाः तेषां पत्न्यः पुलिन्द्यः भग-वत्सैकत्वात्तासामपि भक्तिर्जातेत्याह—पूर्णा इति । सर्वापेक्षया पुलिन्द्यः पूर्णाः तासां साक्षाद्भगवच्चरणारविन्दरजःसम्बन्धो वर्तत इति उरुभिर्गीयत इति उरुगायो भगवान् सर्वप्रमाण-सिद्धः सर्वगुणपूर्णः तस्य पदाब्जं चरणारविन्दद्वयं तत्र यो रागः तत्सहिता श्रीः महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं वव्रे अतः चरणारविन्दभक्ता या लक्ष्मीः तस्याः यत्कुङ्कुमं तयैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुममर्थात्तयैव भगवच्चरणारविन्दे च दत्तं तत्पुनर्बन्धविशेषे लक्ष्म्या एव दयितायाः रसदातृत्वेन प्रियायाः स्तनयोर्मण्डितं तया वा स्वहृदये स्थापितम् अथवा लक्ष्म्या दत्तं आधिदैविकीषु शक्तिषु स्तनेषु मण्डितं ततः चरणारविन्दे आ समागतम् अथवा तृणरूषितेन तृणेन कृत्वा कुङ्कुममेव मकरिकापत्रवद्भूषितं तदा तत् कुङ्कुमसहितं तृणं भगवद्धस्त-स्थितं भूमौ पतति तृणेषु वा रूषितं सहलग्नं चरणारविन्दा-त्तादृशस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन लक्ष्म्या ताभिर्वा सह भगवत् सम्भोगदर्शनेन वा स्मरकृता रुक् यासां तास्तद्दर्शनस्मररुजः तदा तच्छान्त्यर्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यः तदाधिं जहुः तत्कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्वा ता अपि यथोपस्थिताः तदा तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात्ता अप्युपभुक्ताः तदाधिं जहुः अतस्ताः पूर्णाः इयमलौकिकी भगवत्कथा उरुगायेति वचनात्ताभिरपि भग-वान् श्रुत इति लक्ष्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इदानीं सौन्दर्य्यादिवेणुगानादिरूपगुणावल्यनपेक्षमाणां किञ्चित् सम्बन्धमात्रेणैव तन्मोहनत्वं प्रतिपादयन्त्यः प्रेम्णः सप्तम्या भूमिकाया महाभावस्य मादनाख्यं महासारं भागमभिव्यञ्ज-यन्त्यः श्रीवृषभानुकुमारीचरणपङ्कजद्युतय आहुः—पूर्णा इति । पुलिन्द्यः शबराङ्गना एव पूर्णाः वयं त्वपूर्णा एवेत्यतस्तदीयं तयोर्जिह्वासमानाश्चिकीर्षाम इत्यनुरागो ध्वनितः । ननु, केन पूर्णा-स्तत्राहुः उरुगायपदाब्जस्य रागो रञ्जनं यत्र तेन श्रीकुङ्कुमेन ननु तत्पदाब्जगतं तत्कुङ्कुमं कुतस्त्यन्तावत्तत्राहुः दयितास्तन-मण्डितेन अतस्तदीयपरमसौभाग्यस्य स्तुतावभिलाषे च साहसं कर्तुमशक्नुवतीभिरस्माभिः पुलिन्द्य एव स्तूयन्त इति भावः यद्यप्यत्र दयिता सैव स्वयं श्रीवृषभानुकुमार्य्येव तदप्यनुरागा-धिक्येनैव तदमाननम् ननु, तेन पुलिन्दीनां तासां किं तत्राहुः, तृणेषु रूषितेन लग्नेन दयितासम्भोगानन्तरं कृष्णस्य वन-विहारादिति भावः । ननु, ततोपि किं तत्राहुः तस्य तृणलग्नकुङ्कु-मस्य दर्शनेन स्मररुक् कन्दर्पपीडा यासां ताः न जानीमहे कृष्ण-दर्शने तासां किमभविष्यदिति भावः ततश्च कृष्णाङ्गसौरभ्य-जिघृक्षया आननेषु तत्कृतसम्भोगलिप्सया कुचेषु लिम्पन्त्यः सत्यः कृष्णसम्भुक्तम्मन्यास्तदाधिं कन्दर्पपीडां जहुः अहो तत्-कङ्कुमस्याप्ययं कोपि शक्तिविशेष इति भावः । वयं तु तत्रापि जन्ममध्येपि सकृदपि न प्राप्नुम इति भावः पद्यमिदं श्रीमदुज्ज्वलनीलमणौ मादनमधिकृत्य सदाभोगेपि तद्वन्धमात्रा-धारस्तुतिर्यथेत्यत्रोदाहृतम् । सदा भोगेपीति मादनस्य भाव-समष्टित्वात् एव सम्भोगाः सर्वे विहाराश्च मादने वर्त्तन्तु एव अत्र विहारोपि सम्भोगादीनां सहसैव कृष्णस्याविर्भा-वात् तेन सह ज्ञेयः अत एवात्र प्रकृते वर्णयन्त्याऽभिरेभिरे इत्यत्र सहसैवाविर्भूतं कृष्णमालिङ्गितवत्य इत्यप्यर्थमाहुः—

> सर्वभावोद्गमोल्लासी मादनोऽयं परात्परः ।
> राजते ह्लादिनीसारो राधायामेव यः सदा" ॥ इति

तत्रैवोक्तेरन्यवक्तृकत्वेनापि नेदं व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सख्यः पुलिन्दानां शबराणां स्त्रियः पूर्णाः प्राप्तसर्वपुरुषार्थाः पूर्णत्वे हेतुमाहुः प्रथमं दयितानां प्रियाणां स्तनेषु मण्डितेनानुलिप्तेन पुनश्च स्तनपदाब्ज-सम्योगतः उरुगायस्य उर्वधिकं गायते यः श्रीकृष्णस्तस्य पादाब्जयोः रागेणारुणेन श्रीः कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वृन्दावने चङ्क्रमणेन स्तनेषु रूषितेन लग्नेन आननेषु कुचेषु च कामतप्तेषु लिम्पन्त्यस्तस्य कामस्याधि-व्यथां जहुः, तादृश्याप्युत्पादितस्तासां कुत इत्यत आहुः—तद्दर्शन-स्मररुज इति । तस्य तृणरूषितस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मर-रुक् कामतापो यासां ताः ॥ १७ ॥

श्रीमिश्ररामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

श्रीभगवदवतारावसरे खलु श्रीवृन्दावनक्रीडा द्विविधा एका रहोविहारात्मिका द्वितीया गोपालवीलात्मिका च तदुक्तं कृष्णयामले—

"एकेन वपुषा गोपप्रेमबद्धो रसाम्बुधिः ।
अन्येन वपुषा वृन्दावने क्रीडति राधया ॥
गोपवेषधरो गोपैर्गोपीभीरसविग्रहः ।
शृङ्गारोचितवेषाढ्यः श्रीमान् गोपालनारतः ॥
एवं प्रकाशद्वैविध्ये स्थिते नित्यविहारिणाम्" ॥

प्रकटप्रकाशेन सहैकां गच्छता प्रकटप्रकाशेन स्वेच्छया परिजनेच्छया वा तत्तदभिमानेन सा सा क्रीडा सम्पाद्यते परिजना अपि तथाविधा एव नित्यसिद्धास्तां तां क्रीडां प्रकाशैक्येन प्रकाशभेदेन वा समास्वादयन्ति सम्पादयन्ति च कदाचित्साधकानुग्रहाय विप्रलम्भेनापि निजाभिलाषं वर्द्धयन्तस्तामेव पुष्णन्ति राधाकृष्णावपीति तथैव सुधानिधौ श्रीहितचरणैः "श्रीमद्राधे त्वमथ मधुरं श्रीयशोदाकुमारं प्राप्ते कैशोरकमति रसमहती साधुयोगम् । इत्थं बाले महासि कथया नित्यलीलावयः श्रीलीलावेशप्रकटसहजा किन्तु दृश्या किशोरी" ॥ इति. भविष्ये कार्तिक प्रसङ्गे ।

बाल्येऽपि भगवान्कृष्णः कैशोरं रूपमाश्रितः ।
रेमे विहारैर्विविधैः प्रियया सह राधया ॥ इति

पूर्णा इति पुलिन्द्यः "भृङ्गीमल्लीमतल्ली च पुलिन्दकुलकन्यकाः" इति कृष्णयामलोक्तेः पूर्णाः पूर्वोक्तप्रेमसम्पन्नाः उरुधा वेणुना गायतीत्युरुगायः उरुगायो यस्येति वा वस्तुत उरुधा गीयतेऽस्माभिरिति यद्वा उरुरस्मद्धृदयङ्गमो गायो निजप्रियानुगतिरूपं यशो यस्येति काचिदियं नववधूः श्रीकृष्णेन प्रागपरिचिता श्वश्र्वादिभिः पतिमन्त्रादिकं दत्त्वैकाकिन्यैव वनं प्रेषिता न चानयापि कृष्णपरिचयः कृतः दूरतरा वा यान्ती तां निभाल्य काननान्तर्निकुञ्जनिलीय वेणुवादितः सचमत्कारं तयाऽवलोकितः ततः मूर्च्छिता सा तत्पतिगमनात्प्रागेव परमदयालुना तत्र समागत्य उरसि पदाब्जमर्पितं किमियं जीवति न वेति आयान्तं पतिं दृष्ट्वा द्रागन्तर्हितेन परमाहितेन स्थितं तेन चैवं तर्हि तामियमत्र मूर्च्छिता कयापि वनदेवतयाक्रान्तेयमिति तदाराधनेन प्रसादनीया सा इति दधिभक्तबलिमादाय सङ्कल्पयति यद्वा इह यो वसति स तृप्यतु मम दयिता यद्विलोकनं ज्वारिता इति बलि मुरुतिमापे विहसिति विटपान्तरे कृष्णः ततः सेकादिना सा प्रबोधिता तदिदं पुलिन्दीभिर्दृष्टं यद्वा कस्मिंश्चिद्विहारे पुरुषायितकेलिमनुशीलयन्त्या श्रीराधया विहारश्रान्तस्य नायिकानुरूपमनुभवतः श्रीहरेः पुरुषायितत्वाभिमानेनैव तदनुकुर्वन्त्या तत्कर्त्तव्यमखिलमप्यनुष्ठितम् यथा तेन तस्याश्चरणपरिचरणं क्रियते तथा तया तस्यापि कृतम् अभिलाषश्चोभयोर्दर्शितं श्रीसुधानिधौ "त्वयि श्यामे नित्यप्रणयिनि विदग्धे रसनिधौ प्रिये भूयो भूयः सुदृढमनुरागो भवतु मे । इति प्रेष्ठेनोक्ता रमण मम चित्ते तव वचो वदन्ती स्मेरा मम मनसि राधा विलसतु" यद्वा सुरतश्रान्तं प्रियतमं दयते तदनुकरणेनानुगृह्णातीति दयिता एवं च तदनुकरणेन पादसंवाहनमप्यविरुद्धं, तदाह भरतः "प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न वा शास्त्रं न वा क्रमः" इति. एवं च श्लिष्टैः पदैः पिशुनेन च रहस्यस्थितत्वालङ्कारिकानुमतिमाश्रित्य वास्तवार्थोऽयम् उरुनानाप्रकारः कामबीजादिरूपेण श्रीराधेति साक्षान्नाम्ना वा गायो गानं वेण्वादौ यस्याः सा उरुगाया श्रीराधैव तस्याः पदाब्जयो रागस्य श्रीर्यस्मिंस्तत्कुङ्कुमं तेन तथा दयित एतद्दयिता रूपस्तस्य स्तनाभ्यां मण्डितेन इति दाम्पत्याख्योपि सूचितः तथा पट्टमहिषीणामभिलाषोपि यथा—

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥
व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शंमहात्मनः ॥

अनयोरर्थः श्रीमत् नित्यं नवनवायमानसुषमावत् श्रिय इति श्रीरत्र परमरमा श्रीराधैव "आत्मना रमया रेमे" इति गोपालपटले तामुद्दिश्यैव रमादिशब्दप्रयोगात् सामान्यावाः श्रियो "यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता" इत्यादिना साधककोटयनुप्रवेशात्तदलाभश्रवणात् रुक्मिण्यास्तु तत्रैव वर्त्तमानाः व्रजस्त्रीभिरवाञ्छितत्वात्तदनुपयोगेन पारिशेष्यात् तत्सम्बन्धस्य ताभिः सापत्न्याभासेनेर्ष्योदयात् मूर्ध्नि धारणानर्हत्वाच्च गदति व्यक्तं राधानाम गायतीति गदा वंशी तां बिभर्त्ति तस्य व्रजस्त्रियश्चैताः पुलिन्दीसहपाठात्पूर्वनिर्दिष्टा नित्यसख्य एव व्यञ्जिताः एवं च वक्रीणामपि तत्समानभावापन्नत्वात् सत्यमेवाभिमतं स्कान्दभागवतमाहात्म्यादौ श्रीकालिन्दीपदेशेन तासां तल्लाभश्रवणाच्चेति ॥ १७ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणादीपिका ।

रङ्गवल्ली सारङ्गी प्रत्याह—पूर्णा इति । भृङ्गी मल्ली मतल्ली च पुलिन्दकुलकन्यकाः" इति कृष्णयामले उरुधा वेणुना गायतीति उरुगायः उरुगायो यस्येति वा । यद्वा, उरुः अस्मद्धृदयङ्गमो गायः प्रियानुगतिरूपं यशो यस्येति वा यद्वा उरुधा गीयते ऽस्माभिरिति वा तस्य पदाब्जयोः रागस्य श्रीः शोभा यस्मिन् तत् कुङ्कुमं तेन परिपूर्णा इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

सखी ओ ! देखो ये बन में रहनेवारीं भीलनीऊं पूर्णमनोरथवारीं हैं । क्योंकि ? प्यारी ने अनंग ताप शान्ति के ताईं लगाई जो स्तनन में केशर वाही शान्ति न भई तब श्रीनन्दराजकुमार को श्रीचरण स्तनन पै धरयो है वा चरण की अरुणता से शोभा जाकी ऐसी श्रीजी के स्तनन पै भूषित होय रही जो केसर वो जब श्रीठाकुर जी गौन को चरावते समय चरणन को तृणन पै धरे हैं तब उन तृणन में लग जाय है ऐसी वा युगल स्वरूप प्रसादी केसर कों भीलनी तृणन पै सों लेकरिकें अपने मुख में और कुचन में लेप करिके अपनी मनोभव की व्यथा कूं दूर करें हैं ॥ १७ ॥

हन्तायमद्रिरबला ! हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सह गोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हन्तेति हर्षे हे सख्यः ! अयमद्रिर्गोवर्द्धनो ध्रुवं हरिदासेषु श्रेष्ठः कुतः ? इत्यत आहुः—यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः, तृणाद्युद्गमनिमेन रोमहर्षदर्शनात् किञ्च यद्यस्मान्मानं तनोति सह गोभिर्गणेन सखिसमूहेन च वर्त्तमानयोस्तयोः कैः पानीयैः सूयवसैः शोभनतृणैः कन्दरैश्च कन्दमूलैश्च यथोचितम् अतोऽयमतिधन्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

अहो यत्र यत्र कृष्णः प्रयाति तत्र तत्र प्रयाणासमर्थानां पुलिन्दीनामास्तां भाग्यं दूरेऽस्तु स्थिरोऽप्ययं श्रीगोवर्द्धनः परमभाग्यवानित्याहुः—हन्तेति । अयमिति तदानीं श्रीगोवर्द्धनान्तिक एव तासां निवासेन साक्षादङ्गुल्या दर्शनात् । यद्वा, श्रीकृष्णप्रियतमत्वेन तस्य तासु सदा साक्षादिव परिस्फूर्तेः किम्वा परमादरेण तन्नामग्रहणात् जगतोऽशेषं पापं दुःखं चित्तं च यथा यथं हरतीति हरिः तत्स्वभावकेषु तस्य दासेषु मध्ये श्रेष्ठः प्रकृष्टो मोदो हर्षः रोमाञ्चस्वेदानन्दाश्र्वादिस्वरूपतृणाद्युद्गमार्द्रता जलबिन्दुस्रावादिलक्षणः तनोतीति सर्वैरन्यैरपि क्रियमाणं मानमयं विस्तारेण करोतीत्यर्थः । गोशब्देनान्येपि पशवस्तदुपलक्ष्याः पानीयानि जलमध्वादीनि दीर्घत्वमार्षं छन्दोऽनुरोधात् सूयवसानि कोमलानि पुष्टिवर्द्धनानि दुग्धसम्पादकानि । यद्वा पानीयं सुवते क्षरन्ति पानीयसूनि मृदूनि यवसानि यद्वा सूसवः प्रसवः पुष्पफलादि इति क्वचित्पाठः भू उपवेशार्थसुन्दरस्थानमित्यर्थः । कन्दरा गुहाः तैश्च तत्रत्यरत्नपर्य्यङ्कपीठ प्रदीपादर्शादयोऽप्युपलक्ष्याः कन्दमूलयोरेवान्तरभेदः पूर्वं लिखित एव यथासम्भवं तैस्तेषां मानो ज्ञेयः तत्र पशूनां जलैः सूयवसैः सदा कन्दरैश्च कदाचित् कन्दमूलैरपि तेषां कश्चिद्भक्ष्यैः गोपानां च सर्वदा सर्वैरेव तत्र ते मनोपवेशाद्यर्थं सुयवसानि ज्ञेयानि हे अबलाः ! इति तत्र तत्र युष्माकं शक्त्यभावेन कथञ्चिद्दास्यमात्रमपि न घटेतेत्यहो बताभाग्यवैभवमिति भावः अन्यत्तैर्व्याख्यातम् अथवा रमते सदा क्रीडतीति रमयति सुखयतीति वा रामो यः कृष्णः यद्वा, तथैव रामौ यौ कृष्णचरणौ निजस्पर्शेन पादाब्जविन्यासपदेषु सद्यो नवनीतिकृतशिलाभिः सुकोमलेन तत्र चोष्णकाले सुशीतलेन शीतकाले चोष्णतेत्यादि बहुविधेन प्रकर्षेण मोदयतीति तथा सः । किञ्च, तयोः असङ्कुचितत्वादिना सुप्रसिद्धयोः गोगणयोः जातावेकत्वं गोश्च गणाश्च श्रीबलरामश्रीदामादिसहचरवर्गः तयोः सह तेन सहितयोः किम्वा एकवेव यदा तं प्रति तदैव तौ प्रतिचेत्यर्थः । यद्वा, रामं जगन्मनोरमं यत् कृष्णस्य चरणम् आचरणं विहारस्तस्य स्पर्शेन स्पर्शनेन दानेन प्रमोदो यस्य सः "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनम्" इत्यमरः । सर्वथा सदा तत्क्रीडासम्पादनात्सुख इत्यर्थः यद्वा, तेन प्रमोदयति तमस्मान् वा जगदेव चेति तथा सः तत्क्रीडासम्पादनतत्तच्छवणादिना सर्वेषु:खहरणात्सेवाविस्तारणाच्च सर्वेषामेव सिद्धेः । यद्वा, रामयोः कृष्णचरणयोरिव स्पर्शप्रमोदो यस्य एतत्स्पर्शेन तत्स्पर्शनानन्दस्यैव सिद्धेः हरिदासवर्य्यत्वेन निरन्तरविचित्रप्रेमविहारश्रेणीभिस्तच्चरणस्पर्शमयतया इवास्मिन् सम्पत्तेरिति दिक् अलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गोग्रन्थान्तरवासोपि तथैव रसान्तराच्छन्ना यत एवमाहुर्द्वाभ्याम—हन्तेति । अयमिति तदानीं श्रीगोवर्द्धनान्तिक एव तासां निवासेन साक्षादङ्गुल्या दर्शनात् जगतोऽशेषं पापं दुःखं चित्तं च यथायथं हरतीति हरिः तदधिष्ठाता देवः काले लोके च प्रसिद्धः तत्स्वभावकेषु तस्य दासेषु मध्ये श्रेष्ठः तद्वर्य्यत्वमेव फलाभिव्यक्तिद्वारा दर्शयति यद्रामेति प्रकृष्टो मोदो हर्षः रोमाञ्चस्वेदानन्दाश्र्वादिस्वरूपतृणाद्युद्गमार्द्रता जलबिन्दुस्रावादिलक्षणः तनोतीति सर्वैरन्यैरपि क्रियमाणं मानमयं विस्तारेण करोतीत्यर्थः । पानीयानि पेयानि जलमध्वादीनि दीर्घत्वमार्षं छन्दोनुरोधात् सुयवसानि कोमलानि पुष्टिवर्द्धनानि दुग्धसम्पादकानि । यद्वा, पानीयं सुवते क्षरन्ति पानीयसुवो निर्झराः भू इति कचित् पाठः उपवेशार्थं सुन्दरस्थानमित्यर्थः । कन्दराः गुहाः तैश्च तत्रत्यरत्नपर्य्यङ्कपीठप्रदीपादर्शादयोऽप्युपलक्ष्याः यथासम्भवं च तैस्तेषां मानो ज्ञेयः हे अबलाः इति तत्र तत्र युष्माकं शक्त्यभावेन एतादृशसेवाभाग्यं न घटेत इत्यहो बताभाग्यवैभवमिति भावः । अन्यत्तैः अत्र चाप्तुपवतामितिवदवहितयायामप्यर्थान्तरव्यक्तिर्यथा रामो "नीलचारुसिते त्रिषु" इत्यमरकोशात् रामो रमणीयो यः कृष्णस्तस्य चरणयोः स्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः तयोश्चरणयोः यद्वा तादृशकृष्णचरणयोः स्पर्शप्रमोदो यस्मात् क्रुत्सनुरूपशैलादिगुणकत्वेन चरणयोः स्पर्शप्रमोदो यस्मात् क्षुरवनुरूपशैलादिगुणकत्वेन स्वशिलानां विधानात् । यद्वा, रामं क्रीडारूपं यत्कृष्णस्य चरणम् आचरणं तस्य स्पर्शेन स्पर्शनेन दानेन प्रमोदो यस्य सः "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनम्" इत्यमरः । सर्वदा सदा तत्क्रीडासम्पादनात्सुख इत्यर्थः । यद्वा, तेन प्रमोदयति तमस्मान् जगच्चेति तथा सः यद्वा तादृशकृष्णचरणयोरिव स्पर्शप्रमोदो यस्य एतत्स्पर्शनेन तत्स्पर्शनानन्दस्यैव सिद्धेः निरन्तरविचित्रप्रेमविहारश्रेणीभिस्तच्चरणस्पर्शमयता इवास्मिन् सम्पत्तेः तद्वर्य्यत्वेति वक्तव्यं तयोश्चरणयोरित्यादरेण ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हरिदासवर्यः भागवतश्रेष्ठः सूयवसं सम्यग्यवसम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हन्तेति ॥ हे अबलाः ! अयमद्रिर्हरिदासश्रेष्ठः अहो अचराणामपि हरिदासत्वाभिरुचिरिति विस्मयने हन्तेति, कुतः ? यद्यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः उदश्रुतैस्तृणैः रोमहर्षमालक्ष्य तेन रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोद आलक्ष्यते किञ्च गोभिः सखिगणैः सहितयोस्तयोः रामकृष्णयोर्यः गोवर्द्धनाद्रिः पानीयादिभिर्यथोचितं मानं पूजामातिथ्यात्मकं करोति सुयवसानि शोभनानि तृणानि सुशब्दे दीर्घ आर्षः सम्यवसेति पाठान्तरं तदापि स एवार्थः कन्दरेषु कन्दानि मूलानि च तैः ॥१८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हन्त आश्चर्यम् अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासवर्यः भगवद्भक्तश्रेष्ठः कुतः ? ययोः रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शादाविर्भूतप्रमोदो योऽद्रिः सह गोगणयोस्तयोः पानीयादिभिः मानं पूजां तनोति यद्यस्मादिदमेव हि भक्तश्रेष्ठत्वं सुयवसं शोभनो ग्रासः दैर्घ्यं छान्दसं सुयवसाद्भगवतीहीति दर्शनात् कन्दरं गुहागृहं वृष्टौ स्थातुं योग्यं कन्दं सूरणं मूलम् अकण्डूयमानं दीर्घाकारं कन्दम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सखि ! कृष्णानुग्रहो विना महदनुग्रहं न स्यात् महान् गोवर्द्धनादन्योऽपि नास्ति तदस्माभिरयमेवाराध्य इत्याशयेनान्या ऊचुः—हन्तेत्यादि । हे अबलाः ! हन्त हर्षे अयमद्रिर्गोवर्द्धनो हरिदासानां मध्ये वर्य्यः श्रेष्ठः कथमनुमितमित्याहुः यदिति यद्यस्मात् रामकृष्णचरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य तदेव कथमवगतं तत्राहुः मानं तनोति कयोः तयोः न केवलं तयोरेव सह गोगणयोः कैः पानीयं च सूयवसाश्च सुतृणानि च दीर्घ आर्षः कन्दराणि कन्दाश्च मूलानि च कन्दमूलयोरवान्तरभेदः कन्दाः कसेरुकादयः मूलानि तदितराणि भक्षणयोग्यानि अथवा तर्वादिमूलानि छायादानात् तैः अत एवंविधसेवापरो हि महान् भवतीति ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतद्वनगमने भवतीति अस्माकं तदभावादपूर्णत्वमिति कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः निर्गुणा आहुः—हन्तेति । कथं पुलिन्द्य एतादृश्यो जाताः इत्याशङ्कायां भगवद्भक्तसङ्गात्तथात्वं जातमिति गोवर्द्धनस्य भगवद्भक्तत्वमाहुः—हन्तेति । खेदे यद्यस्माभिरपि गोवर्द्धने स्थितं स्यात् तदास्माकमपि तथा भवेत् तदभावात् खेदः अयमद्रिर्गोवर्द्धनो हरिदासानां मध्ये वर्यः तत्र हेतुः यद्यस्मात्कारणात् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शे प्रकृष्टो मोदो यस्येति स एव भगवदीयेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्पर्शेऽप्यानन्दयुक्तो भवति । किञ्च, सात्त्विकोऽयं गुणातीतो वा अतो निर्धनः अथापि तयोर्मानं करोति सह गोगणयोः गावश्च गणा देवरूपाः बालकाश्च तयोः पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः चतुर्भिरातिथ्यं करोति पानीयसूयवसे गवां कन्दराणां कन्दमूलानि भक्ष्याणि तृणानि भूमिरुदकमिति वाक्यात् तच्चतुष्टयसम्पत्तिरुक्ता तत्र कोमलदूर्वा गवां भक्षणार्थं अन्येषामास्तरणार्थं चोपयुज्यते भूमिः कन्दरैव प्रायेणेदानीं वर्षमिति लक्ष्यते वाक्स्थाने कन्दमूलानि सर्वाभावे वाचो गणनासन्तोषो भक्त्याधिकः अबला इति सम्बोधनं सर्वासामप्यस्माकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः कन्दा भर्जनसापेक्षाः मूलानि तु तथैव भक्ष्याणि एकरसाभावाय चोक्तम् अत्र व्यञ्जनभावार्थं तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनम् अनेनाबालाख्याङ्गोऽपि प्रदर्शितः या नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः अतो युक्तमेव मपूर्णत्वं पूर्वोक्ताः पुलिन्द्य इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हन्त सख्यो महदाश्रयणं विना नैव मनोरथः फलति महत्त्वं च हरिभक्तानामेव तेषामपि मध्ये श्रीगोवर्द्धनो गिरीन्द्र एव मुख्य इति गार्गिमुखात् श्रुतं तदद्य तत्रभ्रमानसगङ्गायां स्नात्वा तदधिदैवतस्य श्रीहरिदेवनाम्नो नारायणस्य दर्शनार्थं याम इत्यत्र गुरुजनानामपि नैव विप्रतिपत्तिः कृष्णोऽपि तत्रैव खेलतीति युक्तिनिश्चितवत्यः स्मरमणं तमभिसिसीर्षवः श्रीगोवर्द्धनमेव सगणकृष्णवाञ्छितसाधकं स्ववाञ्छितसिद्ध्यर्थं स्तुवन्ति । हन्तेति, विस्मये हरिदासेषु नारदादिष्वपि मध्ये मुख्या ये त्रयो हरिदासा युधिष्ठिरोद्धवगोवर्द्धनास्तेष्वपि मध्ये अयमद्रिरेव हरिदासवर्य्यः "हरिदासस्य राजर्षे राजसूयं महोदयम्"इति युधिष्ठिरे "कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसाम्" इत्युद्धवे "हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्य्यः" इत्यस्मिन् पर्वतेऽपि हरिदासपदप्रयोगात् यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन शिलाद्रवाद्यभिव्यञ्जितः प्रमोदो यस्य सः चरणस्पर्शे सति शिलानां पङ्कसाधर्म्यप्राप्त्या ध्वजवज्राङ्कुशादिमच्चरणचिह्नं निर्झरतृणोद्गमादयोऽश्रुपुलकादयोऽपि प्रमोदव्यञ्जका ज्ञेयाः अत्र रामपदप्रयोगो भावगोपनार्थः श्लेषेण रामो "नीलचारुसिते त्रिषु" इत्यमरकोशाद्रमणीयो यः कृष्णस्तस्य हे अबला इति पतिपारवश्यवतीनां युष्माकं तदाश्रयणमेव बलं बुद्ध्यते इति भावः । यत् यतः प्रमोदादेव हेतोः मानं तत्प्रसादनीं पूजां तनोति सह गोभिर्गणेन सखिसमूहेन च वर्तमानयोः तयोः कैः पानीयानि पाद्याचमनीयपानार्थं सुगन्धशीतलानिर्झरजलानि तथा नैवेद्यार्थं पानीयाः पेया मध्वाम्रपीलवादिरसाश्च सूयवसानि अर्घ्यार्थं दूर्वा गवां ग्रासार्थं सुगन्धसुकोमलपुष्टिवर्द्धनदुग्धसम्पादकानि तृणानि च दीर्घत्वमार्षम् यद्वा । पानीयं सुवते इति पानीयसुवो निर्झराश्च कन्दरा उपवेशशय्याविलासाद्यर्थं शीतोष्णसमयसुखदा गुहाश्च भक्षणार्थं कन्दमूलानि च तत्रत्य रत्नपर्य्यङ्कपीठप्रदीपादर्शादयोऽप्युपलक्षणात्तैः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे अबलाः ! अयमद्रिः श्रीगोवर्द्धनाख्यः हरिदासवर्यः हरिदासेषु श्रेष्ठः स्वपरमप्रियदासश्रेष्ठे स्वप्रीतिं द्योतयितुमाहुः—हन्त इति । श्रीगोवर्द्धनस्य हरिदासवर्यत्वे हेतुमाहुः

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥१९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत् यस्मात् रामकृष्णचरणस्पर्शेन प्रकृष्टो मोदो यस्य सः किं च यतः गोभिः गणेन सखिसमूहेन च सहितयोः रामकृष्णयोः पानीयादिभिर्मानं तनोति सूयवसैः शोभनैस्तृणैः सु इति दैर्घ्यमार्षम् ॥ १८ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

इदं देव्यशानां परिचारिकाभिमानिनीनां वाक्यं हन्तायमिति । इतोन्तहर्षे अट्टालिकारूढा यूथेश्वरीभिरुद्दिश्योक्तम् अद्रिरिति वई द्रूयत इति युवत्यास्वधर्मादविचलैः अभिभूयमाना व्यसनैरिति ईदृशं सेवाभाग्यमस्माकं स्यादिति अबलात्वाद्वहिर्गन्तुमशक्ताः कथंवाद्रिवरपरिचारितुं शक्नुमः अयं परमोपकारी सख्यादिभिरानीतैर्वन्यफलादिभिः भोजनमण्डलीं कल्पयन् हरिदासवर्यत्वेन पानीयादिभिः पूजां तनोति तथाहि परमरमणीयशिलाभिः समासनं खगावलीकलितकाकलीभिः स्वागतं स्वागतं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्तापर्यन्तगाक्रान्तसिर्यङ्क्षिर्झरीनिष्पन्नं पाद्यम् एवमर्घ्यं आजीलवङ्गकङ्कोलसङ्गतपल्लवैराचमनीयम् शेखरशिलासरित्प्रस्रवधारापातैरम्बुकृतस्नपनं दुकूलवदनुकूलस्वर्णवर्णवृक्षविशेषवल्कलैः कलितसुखवसनं सुगन्धिहरिचन्दनादिभिस्तिलकं प्रफुल्लमालतीलताभिर्नन्दितसुमनसः गव्याखुरव्याहतिजातागरुदारुधूमैर्धूपं दिवापि विद्योतितमणिनिकरज्योतिभिः सर्वसम्पदुद्दीपं दीपं मञ्जुलगुञ्जापिच्छादिगुच्छनिर्माणैः कृतसुषमाभरणाभरणम् अभिलाषानुकूलफलमूलैः सुखमाहारं पुष्पवासितशीतलजलैः पुनराचमनं परिमलातुलतुलसिकादिभिर्मुखवासनं मरुदुस्वलत्स्फुरत्पुष्पसम्पच्चम्पकदीपावल्या स्फुटमारात्रिकं यत्किसलयप्रलयसङ्कुलबकुलमुखशाखिनिकरैः शोभान्तरितमातपत्रं मलयमरुल्लवचलत्पल्लवविशालशालैः व्यजनम् निजस्वरसिञ्चिकिनां केकिनामनेकाङ्ककेकाभिः कलितलास्यं शय्यायमानपुष्पपातपर्याकैः कृतसर्वातिशयनं शयनं काकलीकलितकलकोकिलकुलैर्कम्बसङ्गानं गानमपीत्यादिकमूह्यम् हरिदासवर्यतां पर्यापयन्नास्त इति पानीयानि पेयानि जलमध्वादीनि । यद्वा, पानीयं सुवन्ते क्षरन्तीति पानीयसुवो निर्झराः कन्दरानिभृतगृहाः कन्दामालिस्याद्याः मूलानि च नानाप्रकारविरचनं भक्त्यनुभावः तदहं मत्युपहृतमिति यथाखामोपहरणमप्युक्तमिति ॥ १८ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

सूर्यकान्तिका सखी चन्द्रकान्तिकां प्रत्याह–हन्तेति । अबला इति बहुत्वगौरवादिति भावः । हन्तेति हर्षे ईदृशं सेवाभाग्यमस्माकं स्यादिति अनुकम्पाया अयं परमोपकारीत्वाधिका सुचिलात्वारोहयित्वा श्रीकृष्णभोजनमण्डलीं कल्पयत् हे अबला ! गृहादविचला दूरास्थिता अस्मान् युष्मान् वा प्रदर्शयति अत एवोचतरो न तु गर्वविशेषेण विद्यावत् रामे रमणसमयेऽपि कृष्णस्येति व्याख्या तयोरिति द्विवचनेन पूर्णाः पुलिन्द्यश्च पूर्वोक्ता दयिताहतनमपिहतेन इत्यतो दयिता च परामृश्यते ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

कोई सखी बोली, कि—अरी अबला हो ! बड़ी हर्ष की बात है देखो ये गोवर्द्धन पर्वत हरि दासन में बड़ोई श्रेष्ठ है क्योंकि ? श्रीरामकृष्ण के चरणन के स्पर्श होयबेतें या कूं बड़ो आनन्द होय है ताईसों ये गिरिराज गऊ और ग्वालबाल सहित रामकृष्ण को सत्कार करे हैं काहेसों, कि—निर्मल मधुर जल और हरी घास और फल फूल कन्द मूलन सों सत्कार करै हैं और वर्षाबूंदी की विरियां सुन्दर गुफान सों सत्कार करे हैं ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे सख्यः ! इदं त्वतिचित्रम्, गोपैः सह वने वने गाः सञ्चारयतोस्तयोः रामकृष्णयोर्मधुरपदैर्महावेणुनादैः शरीरिषु ये गतिमन्तस्तेषामस्पन्दनं स्थावरधर्मस्तरूणां पुलको जङ्गमधर्म इति नियुज्यन्ते गाव आभिरिति निर्योगाः पादबन्धनरज्जवोऽभ्युपगवां कर्षणार्थाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिह्नं ययोः शिरसि निर्योगवेष्टनेन स्कन्धस्य पाशेन च गोपपरिवृढश्रिया विराजमानयोरित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

किं वक्तव्यो हरिदासवर्यत्वेन यथा नाम्नोऽस्याद्रिवरे महिमा अहो श्रीव्रजभूमौ श्रीवृन्दावने स्थिताः सर्वेऽप्यत्रस्थाश्चराचराः परमधन्या इत्याहुः–गा इति । गोपैकरिति स्नेहविवक्षया क प्रत्ययः यद्वा गोपयन्ति रक्षन्तीति गोपकाः गोपालाः यद्वा गोपानां कं सुखं येभ्यः तैर्वेणुस्वनैः अनुवनं प्रतिवनमिति श्रीमाथुराणां स्वर्णायमेव वनानि गृहीतानि उदारैः महद्भिरुच्चैः सर्वानन्दप्रदैर्वा कलानि मधुरस्वराणि पदानि गीताङ्गानि येषु यद्वा, मधुरास्फुटध्वनियुक्तैः पदैश्च पादाब्जैः तेषां सनूपुरत्वात् कलयुक्तत्वम् अस्पन्दनं स्तब्धतेति स्थावरधर्मः तरूणामित्युपलक्षणं सर्वेषामपि स्थावराणां पुलक इति चोपलक्षणं कम्पादि च ज्ञेयं तेन जङ्गमधर्मः इति वैपरीत्यम् अतो विचित्रमद्भुतम् यद्वा, अस्पन्दनस्य विशेषणं जगद्विलक्षणमित्यर्थः ततश्च लिङ्गव्यत्ययेन पुलकस्यापि विशेषणमूह्यम् एवं सर्वेषामेव

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

प्रेमविशेषोदयः सूचितः नियोगित्वनेन च तदद्भुतरम्यवेष-दर्शनसत्वेको हेतुरस्पन्दनादावूह्यः वृक्षादीनामपि सूक्ष्मा दृष्टि-रस्तीति "तस्मात् पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि महाभारततो ज्ञेयं यद्वा, न केवलमस्पन्दनादिकमेव अन्यश्च विविधप्रकारो भव-तीति व्यक्तमेवाहुः निःशेषेण योगः सङ्गमो यस्मात् किंवा निर्गतो योगः प्रेमसम्पद्विरोधो निर्विकल्पकसमाधिर्यस्मात् स चासौ पाशश्च प्रेमलक्षणाः साक्षात्तदनुक्तिं स्वविशेषात् तस्य कृतलक्षणं मोहादिना निपातादिकं रोदनादिकं च याभ्यां तनुभृद्भिस्त्यस्तथैव चान्वयः । एवं चराचराणां वैपरीत्ये-नैक्येन च विविधप्रेमलक्षणानि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा, चरा-चराणां तेषामेव नियोगपाशेन तादृशप्रेमोदयेन कृतं ज्ञापितं लक्षणं स्थितिगमनादिचिह्नं ययोस्तेषामस्पन्दनादि दर्शनेन ज्ञायेत अत्र तौ तिष्ठतः अनेन यथा वा गतौ स्त इत्यादिक-मित्यर्थः । द्वयोरपि निर्देशः पूर्वोक्ताभिप्रायः एव हन्त चरा-चराणामेषां भाग्यं यन्नियोगपाशादिमधुरवेषं तं पश्यन्त्यमी मादृशीनां तु तद्दर्शनमात्रमपि सुदुर्लभमहो दौर्भाग्यमिति भावः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो किं वक्तव्यो हरिदासवर्य्यत्वेन यथार्थनाम्नोऽस्याद्रि-पतेर्महिमा किन्तु सर्वेऽप्यत्रत्याश्चराचराः परमधन्या इत्याहुः—गा इति । अनेन तासां गवामसङ्ख्येयत्वात् दूरगामित्वेन विस्तीर्णदेशगजीवगणासुखदातृत्वं विवक्षितम् अनुवनमिति तत्रा-प्यवान्तरभेदेन ततः स्वेषामेव तद्दर्शनेन सर्वतः पुण्यहीनत्वं गोपकैरिति दयायां कन् तत्परिवारत्वेन खेदविषयत्वात् अतो गोपायन्ति दुःखभयस्थानात् श्रीकृष्णं रक्षन्तीति श्लेषश्च अस्माकं तु न तादृशप्रेमसेवायोग्यतेति भावः । नयतोरिति तत्र तत्र गमने तयोः स्वाच्छन्द्यं घटते हा कष्टं न त्वस्मत् सन्निधाविल्येतत् उदारेति तत्र तत्रत्येषु तु तस्य परमानन्द-दातृत्वं वेणौवति तदीयस्वनेष्वपि वैशिष्ट्यं कलपदैरिति "ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कले" इत्यभिधानात् माधुर्य्येणैव तावन्मनोहरत्वं तत्र चास्फुटत्वात् केवं सङ्केतोक्तिरिति नानाभावाक्रान्त्या तद्-तिशयित्वम् यद्वा, नूपुरकलशब्दयुक्तैः पदैः पादक्षेपैः इति साह्चि-त्यात्सम्भरणं बहुत्वं गौरवेण तनुभृद्भिरिति एव कस्तनुभृत् स्वस्तदर्शनेन पतेदित्येतत् सख्य इति इदं भवत्योपि जानन्तीत्ये-तत् अस्पन्दनं किञ्चित् चलनस्याप्यभावः गतिमतां प्रशस्त-तत्क्रियायुक्तानामपि नित्यतत्स्वभावानां नद्यादीनामपि वा अतः किमुतास्माकं दूरगमनमित्येतत् पुलकस्तरूणामिति अरोमकाणा-मप्यङ्कुरोद्भेदमिषेण रोमरोमाञ्चौ युगपदेव जायेत इत्ये-तत् अतः कम्पोपलक्षितस्तेन स्थावरजङ्गमयोर्द्वयोर्धर्मवैपरीत्य-मपि नियोगेति सर्वासामेव गवां सुशीलत्वेन पाशान्तरानु-पयोगात् नियोगाख्यः पाशो नियोगपाशः स च चपलस्वभा-वानां वत्सानां दोहनसमये गोवामजङ्घसङ्गता गलबन्धनरज्जुः तेन कृतलक्षणौ "गुणैः प्रतीतेतु कृतलक्षणा हतलक्षणौ" इत्यमर-कोषात् परमसौन्दर्यगुणेन प्रतीतौ तत्सम्बन्धेन मुक्तास्तबका

गुञ्जाग्रथनपट्टमयत्वं तस्य ध्वनितं सोऽयं चोष्णीषाद्युपरि शोभां दधानो गोपवेषः सर्वेषां मनो हरत्यपि तासां श्रीगोपसुन्दरीणां तु विशेषतो ज्ञेयः । स्वदशजातिवयस्सदृशं वेषादिकं हि सर्वेषु-तील रोचकं स्यादिति विचित्रमिति तत्रतत्र स्वेषां विस्मय-मोहः इदं यथायोग्यं बहुत्र योजनीयम् अथ पूर्ववत्केवलकृष्णैक-विषयभावव्यञ्जकश्चायमर्थः । महा सख्यः । स्फुटं गोचारण-मिषेण सगणः सभ्रातृकोऽसौ वनं भ्रमन् कितव इव लक्ष्यते इत्याहुः—गा इति । नियोगपाशोऽपि कृतं सिद्धं लक्षणं कितवो-चितपदबन्धनचिह्नं ययोस्तथाभूतयोः गोपकैस्तदाधिपस्य स्तेय-वस्तूनां च रक्षकैः पृष्ठपालकैः सहानयोर्गा वनाद्वनं नयतो-र्मध्ये य उदारः सर्ववरीयान् तस्य वेणुस्वनैर्जङ्गमानामस्पन्दन-मभूत् स्थावराणां च पुलकोभूत् कीदृशैः मोहनमन्त्रवन्मनोहरा-व्यक्तपदैः अतो महावैद्याधिक एवात्र कितवमुख्यः अन्ये तु तदनु-यायिन एव तस्मादस्माभिरिव तस्य तु मोहनविद्यात्मको वेणुर्भवतीभिर्न श्रोतव्यः । अन्यथा ताभ्यां नियोगपाशाभ्यामेव नूनं भवन्मनो बद्धं भविष्यतीति भावः एवं सर्वथा स्वमोह-दुःखमेव विवक्षितमिति स्थितम् ॥ १९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गतिमतामस्पन्दनं जङ्गमानां स्थावरधर्मभजनं तरूणां पुलकः स्थावराणां जङ्गमधर्मभजनञ्च विपरीतत्वं विचि-त्रम् ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे गोप्यः ! इदम्त्वतिचित्रमिति काश्चिदाहुः—गा इति । हे सख्यः ! गोपैस्सह प्रतिवनं गाः चारयन्तो नियोगो नियुज्यन्ते गाव एभिरिति नियोगाः दोहनवेलायां गवां पादबन्धनार्थं रज्जवः पाशास्तु दुष्टगवाकर्षणार्थाः तैः कृतं चिह्नं लक्षणं ययोः शिरसि नियोग वेष्टनस्कन्धयोः पाशधरणेन च गोपश्रिया विराज-मानयोरित्यर्थः । एवम्भूतयोस्तयोः रामकृष्णयोः कलान्यव्यक्त-मधुराणि पदानि शब्दाः येषु तैरुदारवेणुस्वनैर्महावेणुरवैर्हेतुभिः देहिनां मध्ये चराणामस्पन्दनम् ईषदप्यचलनं तरूणां स्थावराणां तु पुलको रोमाञ्चश्चेति चित्रं जङ्गमानां स्थावरधर्मः स्थावराणां जङ्गमधर्मश्चेत्यतदतिचित्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोपकैः सहानुवनं गाः नयतोः सञ्चारयतोः तनुभृत्सु शरीरिषु जन्तुषु सख्यं विचित्रमिदं चित्रमपि चित्रं किं तदिति कलपदैरुदारवेणुस्वनैः विवशानां गतिमतां जङ्गमानाम् अस्पन्दनं स्थावरधर्मभजनं तरूणां स्थावराणां पुलकं जङ्गमधर्मं रोमाञ्च-भजनं विचित्रं पश्यतेति शेषः कथमेतद्युज्यत इति तत्राह नियोगेति नितरां योगपाशेन योगशास्त्रक्तलक्षणपाशेन कृतं लक्षणम् अस्पन्दनस्पन्दमानात्वं ययोस्तौ तयोः यद्वा नियोग-पाशः क्षेपणाख्यः तेन कृतं योगचिह्नं ययोः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

उपसंहारेऽपि वत्सला एवोचुः—गागोपकैरित्यादि । अहो विचित्रमिदं यः तनुभृत्सु मध्ये गतिमताम् अस्पन्दनं स्थावराणां तरूणां पुलकः कैः उदारवेणुस्वनैः कयोः रामकृष्णयोरित्यर्थः । कीदृशयोः अनुवनं वृन्दावनादिवनम् अनुगोपकैर्गोपबालकैः अनुकम्पायां कः गायतोः कीदृशैः कलपदैः कीदृशयोः नियोग पाशो गोछदनरज्जुस्तेन कृतं लक्षणं शोभाचिह्नं याभ्यां ययोः वो हर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नयतोः सतोः उदारेति विशेषणात् श्रीकृष्णस्यैव वेणुर्बोध्यते सर्वेनोऽपि गुणगह्वरत्वात्तस्य तन्मयतां क्रीडामयताम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, तथापि वयं सजातीयाः योग्याः ता विहाय तस्मिन् तासु च कथं कुर्वेत्याशङ्कयाहुः—गागोपकैरिति । विपरीतं हि भगवच्चरित्रं साक्षाद्भगवान् न किञ्चित्करोति किन्तु सान्निमात्रेणैव गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणाञ्च पुलकः तथाऽस्माकं योग्यानामयोग्यत्वम् अयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह, गोपकैः सहगाः अनुवनं नयतोः सतोरित्येकः वेणुस्वनैरित्यपरः कलानि पदानि यत्रेति विशेषणेन चापरः पदैश्चरणैर्वा गावो वने नीयन्ते सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यते, अतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति गवां गोपानाञ्च वत्सम्बन्धो भवति एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः तत उदारो यो वेणुस्वनः वेणुर्वा उदारः ततो वेणुभुक्तशेषं ते भुञ्जते अतस्तेषां पुलक उचित एव ये पुनर्गोलिमन्तः ते दोहार्थं भगवति समागते मनःपूर्वकं स्वामृतदानार्थं तत्र विघ्नाभावार्थं च सर्व एव तूष्णीम् भवन्ति शब्दशङ्कया चलन्त्यपि न अत एव भगवतः अव्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति शनैर्गमनात् दोहकालोऽयं सख्य इति सम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्मत्यर्थम् अतस्तनुभृत्सु स्थावरजङ्गमेषु चित्रं भवति तामवस्थां ज्ञापयन्ति—निर्योगपाशकृतलक्षणयोरिति । नितरां योगो याभ्यां येन गोवत्सयोः तौ पाशौ निर्योगपाशौ सपाशौ निर्योगपाशौ निदाने ताभ्यां कृतं लक्षणं ययोः हस्ते तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा अतो भीताः सर्व एव जङ्गमाः अस्मानपि बध्नीत इति स्थावराणां तु भयात्स्वत एव मधुधारा अथवाऽत्र विवक्षितलीलां गुप्ततया निरूपयन्ति गोपकैर्वा वने निवेशनेन प्रियस्य व्यासङ्गाभावः सूचितस्ततः स्वच्छन्दरमणार्थं तादृग्भक्तागमनार्थं वेणुस्वनाः दूरस्थागमनार्थमादौ तारस्ततो निर्गतानां प्रियस्थितिस्थानज्ञापको मध्यमस्ततो निकटे समागतस्तदर्थं मन्द्रस्तत्सङ्केतानां नामग्रहणेनापि स्वनानां बहुत्वम् अन्याज्ञापनादव्यक्तानि स्वनामत्वेन ज्ञापनान्मधुराणि अतः कलानि नामरूपाणि पदानि यत्र तादृशैः स्वनैर्गतिमतामस्पन्दनं तरूणां च पुलक एतच्चित्रम् एतदागमनं हि दिवसे तत्तु सर्वसमक्षमशक्यं भवति, वेणुस्वनैः सर्वेषां तथात्वे निष्प्रत्यूहं तद्भवति उक्तवेणुस्वनैस्तनुभृत्सु कभक्तेषु सम्मूकस्वनैरस्पन्दनादिकं चित्रमित्युदारवेणुस्वनैः कलपदैरिति पदयोरावृत्त्यापि पदसम्बन्धो ज्ञेयः प्रियसङ्गमाभावदशायां तन्न्यनुसन्धानाभावात्तैरेव तदनुसन्धानात्तथात्वं स्वगोष्ठ्यां सर्वा एतादृश्य एवेत्युक्तार्थे सम्मत्यर्थे सख्य इति सम्बोधनम् उदारो हि पात्रापात्रविवेकराहित्येन दद्यात्स्वल्पोऽपि बहुदातः स्थावरेभ्योऽपि दानेन वस्तुसामर्थ्यात्तेषां तत्त्वं युक्तमतस्तरूणां रसोपयोगिपुष्पमधुधारावत्त्व गवां वने निवेशनोक्त्यादि वा सम्बन्ध्येतच्चरित्रमुक्तं तत आगमनानन्तरं सन्ध्यासम्बन्धितन्निरूपयन्ति, निर्योगेत्यादिना । लक्षणपदेन गोदोहनानुरूपस्तत्सामयिकः सर्वोऽपि वेष उच्यते एतादृशयोस्तयोः सतोर्दर्शनेनैवोक्तकार्यद्वयं पूर्वस्मादपि विशिष्टं चित्रम् औदार्यं उक्तरीत्या वेणुनादेनापि तेषां तथात्वं यद्यपि चित्रं तथापि परनिष्ठरसमादातुमुद्यतयोस्तेषां तथात्वं ततोऽपि विशिष्टं स्वाभाविकस्यापि ज्ञानस्य तिरोधानसम्भवात् अत एवोपसर्गः उक्तः वेणुत्वेन ब्रह्मानन्दतुच्छकरणात्तनूराहितेभ्यो मुक्तेभ्योऽपि तद्ददातीति ज्ञायते परं तु तेषां तनुराहित्यान्नोक्तकार्यसम्भवः वेणुपदे तनुभृत्पदसमभिव्याहारादवगम्यते गोनिष्ठं भोग्यं रसमादातुमुद्यतं प्रभुं दृष्ट्वा ताभ्यः स्वप्रयत्नपूर्वकं गृह्णाति वयं तु प्रभुप्रयत्नं विनैव स्वयमेव स्वनिष्ठं रसं समर्पयिष्याम इति तथा कुर्वन्ति, आदौ तरूणां रूपज्ञानं चित्रं निरीक्ष्य रूपं यद्द्विजद्रुममृगा इति वाक्यात्तेषां रूपज्ञानं मन्तव्यं तच्च दोहनसमये रूपमहिम्नैव एतेन स्वरूपसम्बन्धि सर्वं प्रमेयमर्यादानाशकं स्वरूपानन्ददायकं चेति सर्वं चित्रमिति ज्ञाप्यते तत्रापि रसवद्भ्योरसजिघृक्षाज्ञानमतिचित्रम् एवं सति प्रभोरसवदपेक्षाज्ञानेन स्वस्यापि तथात्वेन स्वोपयोगज्ञानेनापि प्रमुदिताः स्वनिष्ठं प्रकटीकुर्वन्तीति ज्ञायते, अतः पूर्णरसस्याधिक्ये स्थानाभावेन प्रतिरोमकूपं बहिर्निस्सारणे रोम्णामपि तथात्वं बहिः पुलकः सोऽत्र प्रत्यवयवं मधुधाराः पुष्पफलानि चेति ज्ञेयम् अथवा गागोपकैरनुवनं नयतोर्वेणुस्वनैर्निर्योगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैरुक्तकार्यद्वयं चित्रमिति प्रत्येकं सम्बन्धः दोहनार्थमतिशनैश्चलनेन नूपुरशिञ्जितमप्यव्यक्तं मधुरं च भवतीति तद्वत्त्वं पदानां कलत्वं परितो गोविन्दवेष्टनेन पदाम्बुजानां कादाचित्कं दर्शनमिति वा तेषामव्यक्तता लक्षणपदेनोक्तपाशाभ्यां गोपादयोर्योजनेन तासां न गतिराहित्यं किन्तु कलपदैरेव तत्तु गोदोहनचिह्नत्वेनैव कृतमिति ज्ञाप्यते पुलकपदमावृत्त्या पूर्वापरसम्बन्धीति ज्ञेयम् अतः सर्वरसभोक्ता भगवान्वृन्दावने विजयत इति निरूपितम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च तत्राभिसरणे विलम्बो न कार्यः तस्यानुभवीनस्य वनान्तरगमनसम्भवादित्याहुः—गा इति । गोपकैरित्यनुकम्पायां कन् अतो गोपायन्ति कृष्णं स्नेहात् पालयन्तीति श्लेषश्च प्रतिप्रातरेव श्रीयशोदया तथैव तन्नियोगात् वनेवने गास्तयोर्नयतोः सतोरिदं विचित्रं भवतीत्यन्वयः । किं तत् हे सख्यः ! तनुभृत्सु शरीरिषु

एवम्विधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे वेणुगीतं नाम
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मध्ये गतिमन्तस्तेषां वेणुस्वनैरस्पन्दनं स्थावरधर्मः तरूणां पुलको जङ्गमधर्म इति नियोगाख्यः पाशो नियोगपाशः सच चपलानां वत्सानां दोहनसमये गोवामजङ्घासङ्गताग्रबन्धनरज्जुः तेन कृतलक्षणयोः सौन्दर्य्यविशेषलाभेन ख्यातयोः "गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ" इत्यमरः । ततश्चायं मुक्तास्तबकजुष्टाग्रद्वयः पीतपट्टमयः उष्णीषबन्धभूषणविशेष इव गोपालकत्वव्यञ्जको द्रष्टॄणां मनोमोहन एव ज्ञेयः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काश्चिदिदं चित्रं शृणुतेत्याहुः—गा इति । हे सख्यः ! गोपकैर्गोपैः सह गाः अनुवनं प्रतिवनं नयतोः नियुज्यन्ते दोहनवेलायां गावः आभिरिति नियोगाः पादबन्धनार्थाः ताभिः शिरस्यवेष्टिताभिः पाशास्तवधृष्य गवां कर्षणार्थास्तैश्च स्कन्धस्थैः कृतं लक्षणं गोपालचिह्नं ययोः फलानि मधुराणि पदानि येषां तैरुदारैर्वेणुस्वनैः शरीरिषु मध्ये गतिमतां जङ्गमानामस्पन्दनं स्थावरधर्मस्तरूणां स्थावराणां पुलको जङ्गमधर्मश्चेति विचित्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गागोपकैरिति । अथातीतप्रायेऽह्निविरहवाहितापितहृदयाः सख्यो दूरत एवावलोकयाट्टालकादौ स्थिताश्चानुवनं विचरतो रागमनुविलम्बमसहमानां परस्परमेवाहुः—हे सख्यः ! गोपकैः प्रयोज्यकर्तृभिर्गाः अनुवनं नयतोः सेयं तेषां वञ्चनासङ्केतसूचनायैव उदारैर्विधुरजनसमुत्कण्ठासन्धानधुरन्धरैः कलैर्मधुरास्फुटैः तत्र मधुरत्वेन, सर्वमोहनता अस्फुटत्वेन च सङ्केतसूचना क्रिया निजप्रियतमाभिधानसमुदायैः कृत्वा तनुभृत्सु गतिमतां मृगपक्षिनद्यादीनाम् अस्पन्दनं जडीभावः स्थावराणां पुलकः अङ्कुराद्युद्गम इति विचित्रं परमाश्चर्यपदमिति भावः । नियोगाकृष्टगवादिबन्धनरज्जुः तेन कृतं लक्षणं विभ्राजकचिह्नं याभ्यां तयोः यद्वा, नितरां योगसंयोगस्तत्सूचकः पाशः सङ्केतबन्धडोरकं तेन इति ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

चन्द्रतिलका सखी विचित्रचरितां प्रत्याह—गा इति ॥१९॥२०॥

भाषा-टीका ।

हे सखिओ ! वन २ में गाय और ग्वालन सहित विचरेहैं और जा बिरियाँ अव्यक्त मधुर पदवारे बाँसुरी के शब्द निकसे हैं, तब उन शब्दन सों जंगम जीवन की अर्थात् चल के फिरवे वारे जीवन की गति रुकिजाय है और निश्चल होय के वेणु गीत कूं सुनवे कों लगजाय हैं और स्थावर जीव जो लता वृक्षादिक हैं ते पुलकित होय जाय हैं. और जा समय दोऊ भैया दोहवे समय की गऊन के पाँव बाँधि वे की रस्सी अपने माथे पै लपेट लेवे हैं और गऊन के बाँधिवे की रस्सी को कन्धा पै धर लेवे हैं तब वा ग्वारियापने की शोभा बड़ी विचित्र होयजाय है ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ईदृशान्यन्यान्यपि तच्चेष्टितानि बहुलानि वर्णयामासुः तानि च कतमथा वक्तुं शक्यानीत्युपसंहरति—एवमिति । ईदृश्यो जगन्मोहिन्यो याः क्रीडाः एवंविधत्वे हेतुः भगवतो निजाशेषैश्वर्य्यं विशेषेण प्रकटयत इत्यर्थः । तत्रापि वृन्दावनचारिणः स्वच्छन्दविहारिण इत्यर्थः । यद्वा, वृन्दावनचारिण इति तत्रत्यक्रीडा एवावर्णयन् नतु व्रजान्तश्चारिण इति तत्र भगवद्दर्शनादिना निजसौभाग्यस्यापत्तेः पाठान्तरेपि स एवार्थः विहारिण इति पाठः ताः सर्वा एव क्रीडा वर्णयन्त्यः सत्यः तन्मयतां भगवन्मयतां सदा तत्कीर्तनश्रवणादि परतामित्यर्थः यद्वा, सन्ततमेव तदनुभवानन्दमिति । यद्वा, क्रीडामयतां सदैव तेन सहाक्रीडामित्यर्थः यद्वा तच्छन्देन प्रेमाग्निदाहः दुःखविशेषोत्पत्तेः साक्षात्तत्क्रामाग्रहणं पूर्ववत् सदैव प्रेमभरोदयेन परमार्त्तां बभूवुरित्यर्थः । गोप्य इति तासां स एव स्वभावः इति सर्वथैव तासां प्रेमसम्पद्वृद्ध्या सर्वातिशायि सौभाग्यं वर्णितमिति ॥ २० ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृत बृहत्तोषिण्याम्
एक विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं बहुविधा वर्णयामासिरे कति वा मया वर्णनीया इत्युपसंहरति—ईदृश्यो जगन्मोहिन्यो याः क्रीडाः एवंविधत्वे हेतुः भगवतः निजाशेषमाधुर्यं प्रकटयतः तत्र वृन्दावनचारिणा इति तच्छीलत्वेन तस्य नित्यतादृशलीलत्वं तासां च नित्यतादृशभावत्वं व्यञ्जितं व्यक्तं वृन्दावनविहारिणा इति पाठे तु तद्वैशिष्ट्यं तस्य ताः सर्वा एव क्रीडाः वर्णयन्त्यस्तस्याः तन्मयतां क्रीडामयतां तदाविष्टतां ययुः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवत व्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रीडावर्णनमुपसंहरति—एवमिति । वृन्दावनचारिणो भगवत इत्थम्भूता अन्याश्च याः क्रीडास्ताश्च मिथो वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां कृष्णप्रचुरतां कृष्णविषयबुद्धिप्राचुर्यं ययुरित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृन्दावनचारिणो हरेरेवंविधाः याः क्रीडास्तास्ताः मिथो वर्णयन्त्यो गोप्यः तन्मयतां तत्स्वामितां ययुरित्यन्वयः ॥ २० ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
(विजयध्वजरीत्या एकोनविंशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उपसंहरति-एवंविधा इति । अयमेकः प्रकार उक्तः एवंविधाः कोटिशः सन्ति लीलाः तत्र हेतुः भगवता इति गुणानां भगवतश्च मिश्रणे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति । किञ्च, मर्यादाशां परिमिता अपि भवन्ति याः पुनर्वृन्दावनचारिणः स्वेच्छागतिमतो भगवतः ता मर्यादाभावादसङ्ख्याता एव अतः एवं वर्णयन्त्यो गोप्यः तन्मयतां ययुः, क्रीडामय्य एव जाताः जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडामेव पश्यन्ति आसक्तिभ्रमन्यायेन ययुरिति न पुनस्तेषां संसारे समागमनम् एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वकम् अन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
अष्टादशाऽध्याय विवरणम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसंहरति—एवमिति । वृन्दावनचारिणो भगवत एवंविधा अन्या अपि याः क्रीडाः वर्णयन्त्यो बभूवुस्तन्मयतां तत्प्रचुरतां क्रीडाप्राचुर्यं ययुः प्रापुः स्वकान्तमभिसृत्य तत्तत्क्रीडावत्यो बभूवुरित्यर्थः । यद्वा, अयन्ते अभिसरन्तीत्ययाः गोप्यः एवम्विधाः भगवतः क्रीडाः भगवत्कर्तृकाः भगवत्कर्मकाश्च मिथो रहसि ययुः प्रापुः क्रीडन्त्यः क्रीडन्त्यश्च बभूवुरित्यर्थः । ततः परं तन्मयतां क्रीडाः तादात्म्यमानन्दमोहं च प्रापुः व्याख्येयमवश्योपादेया अग्रिमग्रन्थे यद्वाम्बुजाक्षेत्यत्र त्वयाभिरामिता इत्युक्तेः ॥२०॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकविंशोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधाः वेणुगीतादिक्रीडाः वर्णयन्त्यस्तन्मयतां तत्प्रचुरतां तत्तादात्म्यं श्रीकृष्णसाधर्म्यं ययुरित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशाऽध्यायार्थ प्रकाशः ॥ २१ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

एवंविधा भगवत इति एवं विधा इति दिङ्मात्रं दर्शितं भगवतः श्रीमतः अत एव तस्य नित्यनिवासे वृन्दावने विचरितुं शीलं यस्य तस्य क्रीडाः बाह्या आभ्यन्तराश्च याः स्वतन्त्रचेष्टामिथः स्वस्वगोष्ठ्यां वर्णयन्त्यः गोप्यः तन्मयतां ययुः स्वरूपे मयट् यद्वा तदादीनां बुद्धिस्थे शक्तेस्तन्मयतां भगवन्मयतामित्यर्थः । तदेवं नित्यसिद्धानां तत्रापि प्रौढानां पूर्वानुरागो वर्णितः साधनसिद्धानां प्राग्भवीयभावनासमृद्धानां कन्यानां दुर्गाव्रतापदेशेनाच्छादितः सोयं प्रतिपादितः सर्वेषमत्र नयनप्रीतिप्रभृतयः स्मरं

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

दशाः प्राचीनैर्दर्शिताः यथा नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता स्मरदशादशैव स्युरिति तासु यथास्थानं प्रदर्शितासु त्रपानाशस्य नायिकाकर्तृकस्यानौचित्यमवधार्य श्रीभगवता कृतमेव दृढं प्रलब्धा इत्यादिना मुनीन्द्रो दर्शयामास अन्यथा तद्वर्णनं रसाभासतां प्रकाशयतीति स्वयमवसेयम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे मिश्रश्रीरामकृष्ण-विरचितायां प्रेममञ्जरीटीकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णदासकृतश्रीगर्गदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीकृष्णदासकृत श्रीगर्गदीपिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! वृन्दावन विहारी भगवान् की या प्रकार की लीलान को वर्णन करती भई गोपीतन्मय होत भई ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में इकीसवें अध्याय की, श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्ता ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

—:*:—

श्रीशुक उवाच ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥ १ ॥
आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चोदितेऽरुणे ।
कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप ! सैकतीम् ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोपीनां कामतः कृष्णे निस्सीमप्रेमसङ्गमः ।
कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः ॥
द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया ।
वरं दत्त्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥

प्रथमे मासि मार्गशीर्षे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रायो व्रजान्तरादागतनां व्यूढानां पूर्वानुरागं शरत्प्रसङ्गे वर्णयित्वा हेमन्तप्रसङ्गे कुमारीणां पूर्वानुरागप्रक्रियामाह—हेमन्त इत्यादिना । तदिदं वर्गद्वयं श्रीहरिवंशे विविक्तं "युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकालवित्" इत्यनेन । ननु, तत आरभ्य नन्दस्येत्यादिना श्रीराधिकादीनां परमरमात्वं स्थापितं "ब्रह्माऽऽहुया श्रीर्ललनाचरत्तपः" इत्यनेन च श्रीव्रजेन्द्रनन्दनस्य तदेकप्रेयसीत्वं दर्शितं "नायं श्रियोऽङ्ग" इत्यादिना दर्शयिष्यते च "दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम्" इत्यनेन च तदेव दृढीकृतं रासप्रसङ्गे कृष्णवध्व इति वक्ष्यते आगमे चान्यास्पृष्टतन्नित्यप्रेयसीत्वेन च तदुपासना विधीयते श्रीमद्दशाक्षरस्य तन्नामव्याख्यासु गौतमीये श्रीनारदेन गोपिकानां पतिरेवेति पर्यापनं कृतं ब्रह्मसंहितायां "श्रियः कान्ता कान्तः परमपुरुषः" इत्यादिना तथैव निश्चीयते तापनीश्रुतौ च "स वो हि स्वामी भवति" इति तदेव साक्षात् श्रूयते तथा "यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते" इत्यादिना तत्पितृभिः श्रीकृष्णादन्यत्र तदेकयोग्यानां तासां दानं न श्रद्धीयते दाने च सति "जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात्" इत्यादिश्रीरुक्मिणीवचनवत्तदेकावलम्बनं जीवनमपि न सम्भाव्यते अन्यपुरुषसम्बन्धेन तु सुतरां तर्हि कथमुच्यते व्यूढानामिति अत्र समाधीयते तत्तच्छ्रुतार्थानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमाणेन लीलाशक्त्यैव मायादिद्वारामिश्रैव तत्प्रपञ्चितं यत्र तत्पितरश्च ताश्च सर्वे व्रजवासिनश्च तथाभूताभ्रान्ता बभूवुः तथापि स्वाभाविकवासनामयवा श्रीकृष्णैकप्रत्याशया ता अपि जीवनं ररक्षुः पुरुषान्तरसम्बन्धश्च तासां सदकल्पनया माययैव निवारित इति लभ्यते तथा च

"नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः"

इत्युपलक्षणी करिष्यते तदेतदपि "यथाऽधनो लब्धधनो विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद" इति वत्तासामुत्कण्ठावर्धनार्थमेव अत्र च व्युढाकुमारीभेदेन द्विधा स्थितिस्तु वैचित्री पोषार्थमेवेति दिक् रासप्रसङ्गेतु विशेषतः स्थापयिष्यते अथ प्रस्तुतमनुसरामः श्रीनन्दस्य व्रजे याः कुमारिका इत्यौदासिन्येनैव निर्देशात् सगोत्रसपिण्डत्वादिसम्बन्धरहिता गृहीताः पाठान्तरे च श्रीमन्नन्दस्य ये गोपास्तेषां कुमारिका इति स एवार्थः तदुक्तं "युवतीर्गोपकन्याश्च" इति कन् प्रत्ययो वाल्पविवक्षयार्थे कात्यायनी वैष्णवीशक्तिः तस्या अर्चनरूपं व्रतम् ॥ १ ॥

तासां तादृशीं तदनुरागचेष्टां दर्शयन् तच्चिकीर्षुजनानपि बोधयन् तत्प्रकारमेवाहुः—आप्लुत्येति सार्द्धैस्त्रिभिः । तत्राप्लुत्येति युग्मकम् अम्भसीत्यादिना हेमन्तव्रते कृच्छ्रं दर्शितं कालिन्द्या एव जलान्ते अद्यापि घट्टवासिनीदेवीनाम्ना प्रसिद्धे व्रजघट्टे अरुणे सूर्यसारथौ देवीं कात्यायिनीं सैकतीं प्रतिकृतिं कृत्वा तदभिन्नत्वेन प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः। सैकतीमित्यचिरात् साध्यसाधनत्वेन हे नृपेति अप्राप्तयौवना अपीदृशेन रागेण भजन्तीति विचारय श्रीकृष्णमोहनतामिति भावः । सुरभिरिति यथापेक्षं सर्वैरपि योज्यं बहुत्वं तत्तद्बाहुल्यात् बलिभिः वस्त्रभूषणनैवेद्याद्युपचारैः उच्चावचैरन्यैश्च बहुविधैस्तैः तानेवाह—प्रवालेति । अत्र क्रमभङ्गः श्रीकृष्णहृतमनस्त्वात्तासां तद्विस्मृतेः श्रीबादरायणेरेव वा तद्वृत्तकथने सम्मोहात् ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हेमन्तप्रथमे मासि मार्गशीर्षे मासि हेमन्तपूर्वभाविनी-

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षी ।

कार्तिके कात्यायनी दुर्गा प्रतिकृतिं प्रतिमां सैकतीं वालुकामयीम् ॥ १—१० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं गोपीभिर्मिथोऽनुवर्णितानि शारत्कालिकानि कानिचिद्भगवच्चेष्टितानि उक्त्वाऽथ कानिचिद्विवक्षुस्तावदन्तराभिहावलोकितन्यायेन पौगण्डवयसो भगवतः कानिचिच्चेष्टितानि हैमन्तिककालिकान्युपवर्णयति सप्तभिरध्यायैः, तत्र किञ्चिच्चेष्टितं वक्तुम् उपोद्घातमाह—हेमन्त इति । हेमन्ते ऋतौ तत्रापि प्रथमे मासे मार्गशीर्षे मासि नन्दव्रजस्थाः गोपकुमारिकाः कात्यायन्याः दुर्गायाः अर्चनात्मकं व्रतं चेरुरनुष्ठितवत्यः, कथम्भूताः ? हविष्यं भुञ्जानाः नियताहारा इति भावः ॥ १ ॥

कथं चेरुरित्यत्राह—आप्लुत्येति । अरुणे उदिते सत्यरुणोदयवेलायां यमुनाया अम्भसि स्नात्वा जलान्ते तटे प्रतिकृतिं वालुकामयीं कात्यायनीप्रतिमां विधाय हे नृप ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिरेव भगवत्प्रसादजननीति दर्शयितुं गोपकुमारीणां कृष्णे भक्तिं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र तासां हरेः सर्वकार्याणामन्तरङ्गकात्यायनीति तदर्चनव्रतकरणेन श्रीकृष्णः प्रसन्नो भवतीति तदर्चनाविधिं कथयति—हेमन्त इति । कार्तिकमार्गशीर्षमासौ हेमन्तऋतुः तत्र प्रथमे मासि कार्तिकमासे व्रतं नियमम् ॥ १ ॥

कालिन्द्याः यमुनायाः जलान्ते जलसमीपे च शब्द एवार्थः उदिते अरुणे अरुणोदय एव सैकतीं सिकतानिर्मितां प्रतिमामानर्चुः पूजां चक्रुः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं व्यूढानां पूर्वानुरागं शरत्प्रसङ्गे वर्णयित्वा हेमन्तप्रसङ्गे नदव्रजकुमारीणां वर्णयति—हेमन्त इत्यादिना व्रजमित्यन्तेन ॥ १—३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः सप्तभिरध्यायैर्निरोधोऽत्र निरूप्यते ।
उत्तमः फलपर्यन्तो विद्यानिर्णयपूर्वकः ॥
विद्यापञ्चकमप्यपि तस्मिन् जाते सुरेश्वरम् ।
इहैव गमनं चापि वैकुण्ठावधि वर्ण्यते ॥
ज्ञानं कर्म च विद्यायां पञ्चात्मकमिति स्थितिः ।
अविद्याकार्यसम्बन्धो नात्रेति विनिरूप्यते ॥
स्त्रीपुंसोः सह भावेन तुल्यत्वाच्च निरूपणम् ।
लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा ॥
निरूप्यते गोपिकानां गोपानां च विभेदतः ।
एकोनविंशे भाव्यानां कुमारीणां व्रतं यथा ॥
अन्तःस्थानां कुमारीणां तथा ज्ञानमिहोच्यते ॥

पूर्वाध्याये स्त्रीणां गोपिकानां भगवत्क्रीडायां परमासक्तिं निरूपिता ताश्च द्विविधाः अनन्यपूर्वाः अन्यपूर्वाश्च अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्काराः तासां त्यागोऽङ्गं तदुत्तरत्र वक्ष्यते अन्यासामसंस्कृतानां तत्संस्कार एव निरूप्यते विद्यायामयमेव त्यागात्यागनिर्णयः अत्यागस्त्यागादुत्तम इति निरूपयितुं परीक्षां नन्दगोपो मुख्य इति तत्रैव भोग्याः कन्यका भवन्ति ता दैवगत्या एकजातीया एव ऋषयः षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयते ता अप्यस्वेति सम्बोधनात्पूर्वं निरूपिताः तासाम् ऋषित्वादन्यत्र दानमन्यथाभोगं चाशङ्क्य व्रतार्थं प्रवृत्तिः पूर्वं शरदि तासां चित्तस्थितिर्निरूपितेति हेमन्ते व्रतप्रवृत्तिः तत्रापि "मासानां मार्गशीर्षोऽहम्" इति भगवद्वाक्यात् प्रथमे मासि व्रतारम्भः इदं व्रतमत्रैव प्रसिद्धं कात्यायिनी आधिदैविकी तामसीशक्तिः दुर्गा पार्वती च राजसी ब्राह्मणाः सात्त्विकाः तेषां प्रसादरूपाशक्तिः स्त्री भवति भगवानेव वा गुणातीतः तदर्थं सेव्यत इति अतो हेमन्ते पञ्चम ऋतौ पञ्चमपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रथमे मासि मार्गशीर्षे नन्दगोपस्य कुमारिकाः सम्पादिताः संरक्षिताः हविष्यान्नमेव भुञ्जानाः कात्यायिनीपूजालक्षणं मासं समाप्य व्रतं चेरुः नित्यं कात्यायनी पूजनीयेति नियमः ॥ १ ॥

तत्र पूजाप्रकारमाह—आप्लुत्याम्भसीति । कालिन्द्यां अम्भसि स्नात्वा सा हि भगवत्पतित्वकामनया तपः करोति तेन चाग्रे फलं भाव्यतः सफलतपः सम्बन्धित्वेनैतदम्भोऽपि तादृशमिति व्रतानुकूलं सफलं च तत्र स्नानमिति ज्ञापनाय कालिन्दीपदं तस्याश्चिरेण फलं भाव्यत्र तु शीघ्रमिति ज्ञापनाय पदन्यासः जलान्ते जलसमीपे चकारादागत्य गृहेऽपि देवीं प्रतिमारूपां कृत्वा सिकतामयीमरुणे उदिते प्रातः सन्ध्यायां सर्वकामनाप्रदायां देवतां तामानर्चुः नृपेति सम्बोधनम् ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वाविंशे चण्डिकापूजा गोपिभिर्वाससां हृतिः ।
सन्तापो वरदानन्तु स्तुतिः कृष्णेन कीर्त्यते ॥

व्यूढानां शरदि कृष्णानुरागं वर्णयित्वाऽनूढानामपि गोपीनां तमनुवर्णयंस्तासां निर्व्याजकृष्णप्रेयसीभावानामपि कृष्णप्राप्तिकामनया लोकरीत्यैव हेमन्ते देवीपूजामाह—हेमन्त इति । प्रथमे मार्गशीर्षे तासां कृष्णकान्तानां भेदद्वयमिदं श्रीहरिवंशविष्णुपुराणब्रह्मपुराणादावपि दृष्टं "युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकालवित्" इत्यादिभिः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वाविंशे कन्यकावस्त्रहरणादिलीलां वर्णयति—हेमन्त इति । प्रथमे मार्गशीर्षे ॥ १ ॥

सैकतीं प्रतिकृतिं वालुकामयीं प्रतिमाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ।
उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥ ३ ॥
कात्यायनि ! महामाये ! महायोगिन्यधीश्वरि ! ।
नन्दगोपसुतं देवि ! पतिं मे कुरु ते नमः ।
इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

ओं जलक्रीडासमासक्तगोपीवस्त्रापहारकाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजीबोलेकि हे राजन ! हेमन्त ऋतु में प्रथम जो अगहन को महीना है तामें नन्दराय के ब्रजा की कुमारीकन्या मूंगभात को भोजन करकें कात्यायनी वाकी पूजा के व्रत को आचरण करत भई ॥ १ ॥

हे नृप ! बड़े प्रातः काल अरुणोदय के समय कालिन्दी श्रीयमुना जी के जल में स्नान करिकें वारू की मूर्ति बनाय के पूजा करत भई ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महामाये इत्यादिसम्बोधनैस्तव न किञ्चिदशक्यमिति सूचयन्त्यः प्रत्येकं प्रार्थयन्ते ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कात्येति सार्द्धकं कात्यायनीति तन्मुनिवंशप्रकाशकत्वात् महाधर्मदातृत्वं सूचितम् । हे महामाये ! हे श्रीभगवतो महाशक्तिरूपे ! इत्यभीष्टप्राप्तियोग्यां शक्तिमस्मभ्यमपि दातुं समर्थासीत्यर्थः । अत्र कापि दुर्घटताचेत्तत्राप्याहुः—हे महायोगिनि ! दुर्घटघटनासमर्थे ! नन्वन्यां काञ्चिद्देवतां भजध्वमिति स्वानिष्ठां परीक्षमाणां प्रत्याहुः—हे अधीश्वरि ! न त्वत्त ऊर्द्धं काचिद्देवतेत्यर्थः । नन्दगोपसुतं श्रीमन्नन्दराजकुमारमिति निजभावानुरूपाख्यनानिर्देशः तेन तस्यैव सर्वोपादेयत्वेन स्फुरणमपि सूचितम् । अत्र नन्देति साक्षान्महागुरुनामग्रहणं गोपेति विशेषणादानं च तत्तच्छब्दद्वयान्यगतित्वशङ्कया । ननु,तत्प्राप्तये तमेवाराधयत तत्राहुः, हे देवि ! क्रीडारसाभिज्ञे ! तदर्थं साक्षात् तत् प्रार्थनं न रसावहमिति जानास्येवेत्यर्थः । मे इत्येकत्वः प्रतिस्वं पृथग्जपात् इति एतं मन्त्रम् अतः आकालिकः एवासौ श्रीकृष्णलक्षणापतिप्रदो मन्त्रः ततश्चास्या देव्याः स्वरूपशक्तित्वमेव मन्तव्यं न बहिरङ्गजगत्कारणशक्तित्वं पूर्वस्याः "न विष्णुना विना लक्ष्मीर्न हरिः पद्मजां विना" इति भगवदैक्यात् उत्तरस्याः "यस्यांशांशांशभागेन" इत्यादिना तदपेक्षयाऽतितुच्छत्वात्—

"याऽतीतगोचरा वाचां मनसां च विशेषणा ।
ज्ञानिज्ञानापरिच्छेद्या वन्दे तामीश्वरीं पराम् ॥
सर्वभूतेषु सर्वात्मा या शक्तिरपरा तव ।
गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ! ॥

इति विष्णुपुराणपद्याभ्यां तादृशभेदप्राप्तेः तथा च श्रीनारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासम्वादे—

"जानात्येका परा कान्तं सैव दुर्गा तदात्मिका ।
या परा परमा शक्तिर्महाविष्णुस्वरूपिणी ॥
यस्या विज्ञानमात्रेण पराणां परमात्मनः ।
मुहूर्त्ताद्देवदेवस्य प्राप्तिर्भवति नान्यथा ॥
एकेयं प्रेमसर्वस्वस्वभावा श्री(गो)कुलेश्वरी ।
अनया सुलभो ज्ञेय आदिदेवोऽखिलेश्वरः ॥
अस्या आवरिका शक्तिर्महामायाखिलेश्वरी ।
यया मुग्धं जगत्सर्वं सर्वे देहाभिमानिनः" ॥ इति

अतः प्रथमैवाष्टादशाक्षराद्यधिष्ठात्रीति गम्यते दुर्गामहामायेत्यादिनामादिसामान्येनैव तु भ्रमो भवतीति ज्ञेयम् अथवा मन्त्रेऽस्मिंस्तृतीयः पाठो निजाभीष्टनाम्ना योज्य इत्येव विधिः स्यात् ततो व्रजस्य लोकवल्लीलत्वान्मायोपासनमेव लक्ष्यते तासां च परमप्रेमोल्लासविलसितमेव तथोपासनं प्रेम्णैव च तथा तत्प्राप्तिर्न तथोपासनेनेति विवेक्तव्यम् अत्र केचिदनन्यमन्या यदन्यथा मन्यन्ते तेन तदीयप्रेमगन्धसम्बन्धगन्धवाह्मपि स्पृशन्ति सर्वत्र शुद्धभगवत्प्रेमैव हि पुरुषार्थः सर्वमनन्यदैवतोपासनादिकं तु तत्साधनमेवेति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तः स च तासां सिद्धः सर्व समुद्रिक्तश्चेति किं साधनविचारेण परमसाध्यस्वरूपप्रेमविचारे तु स च प्रेमा केवलमाधुर्यानुभावाविर्भावी अनन्यभक्तिप्रवृत्तिकारणेन पारमैश्वर्यानुभवेन तु सम्भ्रमात् सङ्कोच्यत एव प्रेम्णैव च भगवानपि वशीक्रियते नतु तेन तथैव "नेमं विरञ्च" इत्यादौ इत्थं सतामित्यादौ "नायं श्रियोऽङ्ग" इत्यादौ श्रीव्रजवासिन एव सर्वोपरि प्रदर्श्यन्ते तथैवात्रोक्तं नन्दगोपसुतमिति नतु श्रीभगवन्तमिति तस्मात्तासां शुद्धमधुरप्रेम्णा एव विलासोयं नान्यादिति सर्वोपर्येव स्थितमिदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गन्धादिभिरस्तरयगानर्चुः सुरभिभिः गन्धैर्माल्यैः पुष्पैश्च धूपैर्दीपकैश्चान्यैर्नानाविधैर्बलिभिः पूजासाधनैर्नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैः पल्लवादिभिश्च ॥ ३ ॥

तथा कात्यायनीत्यादिमन्त्रं जपन्त्यस्ताः कुमारिकाः पूजां चक्रुः हे महामाये मत्याश्चर्यसत्वविधात्रि महायोगिनि आराधनात्मकमहायोगनिर्वाहके अधीश्वरी आराधकसमीहितफलदानसमर्थे हे देवि ! नन्दगोपसुतं मम पतिं कुरु तुभ्यं नमः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति , प्रत्येकाभिप्रायकमेकवचनम् एवम्भूतायास्तव न किञ्चि-दप्यशक्यमिति सम्बोधनानामभिप्रायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बलिभिः परिवारदेवताविषयपूजाभिः ॥ ३ ॥

कात्यायनि कृत्यानामुत्पादके ! महती माया माहात्म्यं यस्यां सा तथा तस्याः सम्बुद्धिः महामाये महान् योग उपायोऽस्या अस्तीति महायोगिनी तत्सम्बोधनं महायोगिनि ! अधिगतेश्वरि ते तुभ्यं नमोऽस्तु इति समाप्तं एवं प्रकारं वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कात्यायनी वैष्णवीशक्तिः इत्येवं मन्त्रः अतः प्राक् सिद्ध एवासौ तत्र यदि तृतीयपादाभीष्टनाम्नो योजनीय इत्येव विधिः स्यात्तदा लोकवल्लीलया मायोपासनमेव यदि तु सोऽपि पूर्वसिद्धास्तदा स्वरूपशक्त्युपासनमेवेदम् ॥ ४—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतावता क्लेशेन भगवान् प्राप्त इति ज्ञापयितुम् पूजासाधनान्याह—गन्धैरिति । माल्यानि पुष्पाणि सुरभिभि-रित्युभयेषां विशेषणं बलिभिरर्हणैः ऋषित्वात्तासां परिज्ञानं धूपो दीपावलयश्च पङ्क्तिरूपा दीपाः दीपकाः उच्चावचानि सर्वाण्येवानेकरूपाणि उपहारा नैवेद्यद्रव्याणि प्रवालाः पल्लवाः फलानि तन्दुलाश्च एवं नवविधा निरूपिताः एव कर्तृदेश-द्रव्याणि निरूपितानि ॥ ३ ॥

मन्त्रमाह—कात्यायनीति । ऋषित्वान्मन्त्रदर्शनं मन्त्रे प्रसिद्धदेवता-मन्त्रोपासनायां साक्षात्कृता अर्थस्यापि दृष्टत्वादनः कात्यायनीति परिज्ञानसम्बोधनं कायं त्याजयतीति कात्या संहारिका-शक्तिः तस्या आधिदैविकं रूपं कात्यायनीशक्तिरूपं पूर्वं भगवान् प्राप्तः तत्रावश्यं दुरदृष्टमेव प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यं तपस्तु सिद्धमेव साधनम् अन्यथा ऽप्रापि न स्यात् अतःप्रतिबन्ध-स्याधिदैविकस्य नाशने इयमेव समर्था । ननु, प्रतिबन्धक-माधिदैविकं यदि भगवदिच्छयैव स्यात् तदा कथं निवर्त्तेत इत्या-शङ्क्याह—महाभाग इति । अल्पभाग्यत्वे भगवानाज्ञापयेत् यशो-दायाञ्च जन्म न स्यात् भगवद्दास्यं च न प्राप्नुयात् त्वया प्रार्थितः प्रियः स्वेच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यति, अतो महाभाग्यं तव आभिमानिकसम्बन्धेन त्वं पुनर्भगिनी भवसि ज्येष्ठा अत उपकारोऽपि कर्त्तव्यः न च मन्तव्यं तादृशदोषो न मया परिहर्तुं शक्यत इति यतस्त्वं महायोगिनी गर्भसङ्कर्षणादि-कार्यकरणात् नन्वाधिदैविकं कथं परिहर्त्तव्यं कालादिभ्यो बलिष्ठा-हि सा प्रतिबन्धकशक्तिः तत्राह, अधीश्वरीति । ईश्वरं भगवन्त-मधिकृत्य वर्त्तसे अतोऽन्तरङ्गा त्वं शक्तिः कात्यायन्या गुणत्रयं लोके पदन्नयेण अतः सर्वप्रकारेण त्वं भगवदीया नन्दगोप-सुतं मे पतिं कुरु प्रत्येकं भर्त्तारं कुरु भगवानशक्य इति न मन्तव्यं यथा नन्दगोपस्य पुत्रो जातः तथाऽस्मत्पतिरपि भविष्यति । किञ्च, त्वं देवतारूपा अलौकिकेनापि प्रकारेण भग-वन्तं पतिं कारिष्यसि प्रत्युपकारस्तु तुभ्यं नमनम् अहङ्कारस्तुभ्यं दत्तः त्वदीय इति अन्यत्सर्वं भगवदीयं प्रतिबन्धके निवृत्ते स एव भविष्यति तथापि वक्तव्योऽपि स हि मायायवनिका-माच्छाद्य क्वचिदल्पोद्घाटनेन तिष्ठति अतोऽस्मदर्थे तत्रतत्रो-द्घाटिका भवेत्यर्थः । अपराधस्तु न भविष्यति यतस्त्वं पतिं कारिष्यसि कन्यावरयोर्विवाहे यवनिका दूरी क्रियत एव अयमर्थो नित्यः प्रत्यगाशीर्मन्त्रत्वात् जप एवास्य न कर्माङ्गकरणं प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणानीति कल्पात् अतः परं तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्रीभवति भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षद्वये मन्त्रार्थे उच्यते भगवतः स्त्रियः कतीति प्रश्नविषयाः कात्याः अत एव परीक्षितो राज्ञः प्रश्ने "पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः" इति वचनं ता अयनं यस्याः सा कात्यायनी ङीबत्र छान्दसो ज्ञेयः नन्वेतस्या भगवद्भोग्यतासम्पादकत्वैकस्वभावायाः स्वस्मिन्स्थितिं चेज्जानाति तदा भगवत्सम्बन्धस्यावश्यं भावि-त्वेन ज्ञानञ्च भविष्यत्येवेति कथं व्रतारम्भः न च विलम्बा-भावार्थ इति वाच्यम् एतस्याः सर्वतोऽधिकत्वेनान्या प्रतिवाध्य-सामर्थ्यत्वेन च स्वस्व रसयोग्यवयःसम्पत्तौ सा स्वत एव विलम्बास-हिष्णुर्यतः न च तादृग्वयस्सम्पत्त्यर्थमेव व्रतारम्भः इति वाच्यं प्रमाणाभावात् पतित्वकरणस्यैव मन्त्रे श्रूयमाणत्वात् तस्य चैतच्छक्तेरेतद्रूपस्य भगवतो वा प्रवेशो नैव सिद्धत्वादेतत् प्रयोजनं न विद्मः । अथ स्वस्मिंस्तत्स्थितेरज्ञानाद्व्रतारम्भः इति वाच्यं तथापि वस्तुतस्तत्प्रयोजनं न सिद्ध्यतीति चेदु-च्यते मन्त्रे पठ्यमानमेव फलं प्रयोजनं नचोक्तन्यायेन तत्-सिद्धमिति वाच्यं तत्तात्पर्यानवगमात् तथा हि साक्षात्पुरुषो-त्तमरमणं हितासामिच्छामये मां रंस्यथ नृपाः "यदुद्दिश्य व्रतमिदञ्चेरुरार्यार्चनं सतीः" इति भगवद्वचनात् एवञ्च सत्युक्त-रूपशक्तेर्भगवतो वा प्रवेशस्य प्रयोजनमावेशरमणं नैवान्यथा-सिद्धं कदाचिद्भगवान्मन्येत सर्वं सर्वत्र योजयितुं शक्तो यतः तथाचावेशनांशावतारेण वा सम्बन्धो माभूदिति तदर्थं व्रत-लक्षणं तदाराधनमारब्धं यथान्यसम्बन्धराहित्येन पुरुषोत्तम-सम्बन्धो भवेत् अत एव भगवता सतीत्वं विशेषणमुक्त-मेतदभिप्रायेणैव नन्दगोपसुतपदमप्यत एव तत्रैव पुरुषोत्तमा-विर्भावो यतः एतच्च यथा तथाद्य प्रकरणे निरूपितं यथा कंसादिभिया तदज्ञानार्थं गुप्तस्थाने स्थापितो नन्दपुत्रो भव-त्यथात्वयैकान्तस्थलेऽन्या ज्ञाततया प्रापितोऽस्मद्रमणकर्त्ता भव-तित्यप्यस्य पदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् अत एव बलदेवादिव्यावृत्ति-रपि अत एव तथैवाग्रे करिष्यतीति भगवान् उद्देश्यपतित्व-विधानप्रार्थनावाचकयोः पदयोर्मध्ये देवीति सम्बोधनेन मध्य-स्थतया कदाचिद्दूतीन्यायेनापि तथाकरणं द्योत्यते एतदेव तव परमानन्दजनकं तव क्रीडेवेति देवीशब्देन द्योत्यते गावो हि स्वतः शुभाशुभयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरहिताः किं बहुना स्वमस्त्वेपि स्वरक्षकप्रेरणायां प्रवृत्तिनिरोधे तूष्णींभाव एव तासां तथा चैतादृशीनां पालकस्य सुत इत्यस्माकमप्येतादृशफलसम्बन्धे साधकबाधकज्ञानराहित्येन कदाचित्स्वतोऽन्यथा चिकीर्षायामपि

एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ।
भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नन्दसुतः पतिः ॥ ५ ॥
उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ।
कृष्णमुच्चैर्जगुर्यान्त्यः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वयमेव कृपया ततो निवर्त्तक इष्टसम्पादकश्च भविष्यतीति गोपपदेन ज्ञाप्यते अपरञ्च गोपजातीया हि लोके न महत्त्वेन गणयन्ते तथा च ब्रह्मवाक्सत्यत्वार्थं स्वयं नादृशस्य पुत्रत्वमङ्गीकृतवान् यः स स्ववाक्सत्यत्वार्थमस्मत्पतित्वमप्यङ्गीकरिष्यत्येव निमित्तमात्रत्वं भवेति ज्ञापनायापि गोपपदं तत्रात्र तव नाधिकः प्रयासो भावितेति सूचितम् । स्वस्याभिमानाभावश्च एतादृक् फलसम्पादिकायास्तव प्रत्युपकारस्तु नास्माभिः कर्त्तुं शक्यः किन्तु यथा "किमासनं ते गरुडासनाय" इतिवाक्यात् नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितमिति वाक्याच्च भगवति जीवैर्नमनमेव कर्त्तव्यं भवति कर्त्तुं शक्यं च तथाऽस्माभिरपि तुभ्यं नमनमेव कर्त्तुं शक्यमित्याशयेनाहुः, ते नम इति नमनातिरिक्ताशक्यत्वे तन्महत्त्वं हेतुरिति तदुक्तं महाभाग इत्यादिना भगवता सह योगोऽस्यास्तीति योगी योगेन महत्त्वन्तु नायिकाभावपूर्वकत्वं तथा च तादृशे पुरुषे अधीश्वरि अङ्गीकृतस्वामित्व इत्यर्थः । तेन साधारणाप्राप्यत्वेन महत्सम्बन्धित्वेन च महत्त्वमुक्तं भवति एतादृशस्येश्वरो हि भगवानेव भवति त्वत्त्वेतादृशी यदीश्वरोपि त्वदधीनस्तस्मै फलं ददातीत्युपसर्गः अश्चप्येतस्माद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्तदधीनत्वेपि नेश्वरे काचिन्न्यूनता शङ्कनीया महायोगवत्त्वे हेतुभूतं पुरुषे विशेषणमाहुः महाभाग इति । भक्तिमार्गेऽङ्गीकार एव भाग्यरूपः तत्रापि पुष्टिपुष्टावङ्गीकारो महत्त्वम् अतस्तं मन्त्रं जपन्त्यस्तूष्णीमेव पूजां चक्रुरित्याह, इतीति । इममेव मन्त्रं जपन्त्यः ताः प्रसिद्धाः तूष्णीं पूजां चक्रुः यतः कुमारिकाः स्त्रीणां विवाहोत्तरमेव मन्त्रसम्बन्धः अयं तु मन्त्रः ताभिरेव दृष्ट इति युक्तं तासां जपकरणम् अनेन क्रियोक्ता ॥ ४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बलिभिः वस्त्रभूषणनैवेद्याद्युपचारैः ॥ ३ ॥

हे कात्यायनि ! नन्दगोपसुतं पतिं कुरु । ननु, कुर्वित्यनेन मद्येव किमिति तत्र स्वातन्त्र्यमर्प्यते अहं तु तदर्थं त्वत् पितरौ प्रेरयिष्यामि मां तस्मात् कारयेति देहीति वा प्रयुज्यतामित्याशङ्क्य सवैकल्पयाह—हे महायोगिनीति । तेन संयोगस्त्वयैव शीघ्रं सम्पाद्यो नतु पित्रादिव्यवधानोपद्रवेण परमोत्कण्ठावतीभिरस्माभिः कालविलम्बस्यासह्यत्वात् कृष्णस्य सम्प्रत्यनुपनीतत्वेन विवाहायोग्यत्वात् हे देवि ! मुख्यं विवाहं विनैव केवलगान्धर्वविवाहेनैव मे पतिं कुर्वित्यर्थः । अधीश्वरीति तत्र तव किमप्यशक्यं नास्तीति भावः । ननु, तव कृष्णे पतिभावस्य त्वत्पितृभ्यामज्ञातत्वे त्वदभीष्टः कृष्णाङ्गसङ्गः कथं साधु सेत्स्यतीत्यत आह—महामाये मायया मात्पितरौ तथा मोहय यथा कदाचिदपि गोपान्तरेण मद्विवाहस्ताभ्यां न मोक्ष्यते कृष्णाङ्गसङ्गरहस्यञ्च नच ज्ञातुं शक्यत इति यद्वा, दीव्यति क्रीडति देवयति क्रीडयतीति वा देवी यचासौ पतिश्चेति तं तादृशपतित्वं विवाहं विनैव सिद्धयतीति मम गोपान्तरव्यूढत्वेपि न कापि क्षतिरिति भावः । इत्यथं प्रत्येकं मन्त्रार्थं पृथक्पृथक् विचिन्त्येत्यर्थः, इयं ताभिरुपासिता चिच्छक्तिवृत्तिः स्वरूपभूता योगमायैव नतु बहिरङ्गमाया यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासम्वादे—

"जानात्येकापरा कान्तं सैव दुर्गा तदात्मिका ।
या परा परमा शक्तिर्महाविष्णुस्वरूपिणी ॥
यस्या विज्ञानमात्रेण पराणां परमात्मनः ।
मुहूर्त्ताद्देवदेवस्य प्राप्तिर्भवति नान्यथा ॥
एकेयं प्रेमसर्वस्वस्वभावा श्रीकुलेश्वरी ।
अनया सुलभो ज्ञेय आदिदेवोऽखिलेश्वरः ॥
अस्या आवारिका शक्तिर्महामायाऽखिलेश्वरी ।
यया मुग्धं जगत् सर्वं सर्वे देहाभिमानिनः" ॥ इति ।

अतः सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु दुर्गाधिष्ठातृदेवतेत्यागमे शुद्धसत्त्वस्वरूपा चिच्छक्तिवृत्तिः कृष्णभगिन्येकानंशाभिधाना योगमायैव मन्त्राधिष्ठात्री सैव खल्वाभिरुपासिता दुर्गा महामायेत्यादि नामादि साम्येनैव लोकानां भ्रमो भवतीति ज्ञेयं व्रजस्य लोकवल्लीलत्वान्मायोपासनेऽपि न दोषः अत्र, केचिदतन्त्वस्मन्या यदन्यथा मन्यन्ते न ते तदीयप्रेमगन्धसम्बन्धगन्धवाहमपि स्पृशन्तीति श्रीवैष्णवतोषणी ॥ ४ ॥

———

भाषा टीका ।

चन्दन, सुगन्धी पुष्पन की माला, तलि, धूप, और बड़ी छोटी भेट की सामग्रीन सूं तथा पल्लव, फल, और अक्षतन सु पूजा करत भई ॥ ३ ॥

और स्तुति करवे लगी कि हे कात्यायनि ! हे महामाये हे महायोगिनि ! हे अधीश्वरि ! हे देवि ! नन्दगोप के सुत को हमारो पति करो तुमको नमस्कार होय ॥ ४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णचेतस्त्वमाह—भूयान्नन्दसुतः पतिरित्यानर्चुरिति ॥ ५ ॥

व्रतस्य पूर्वाङ्गमाह—उषसीति । गोत्रैर्नामभिः अन्योन्याबद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ।
वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजह्रुः सलिले मुदा ॥ ७ ॥
भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योगेश्वराणामीश्वर इति प्रत्येकं तादृङ्मनोरथपूरणसामर्थ्यं दर्शयति—तासां कर्मणः सिद्धये फलदानायेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मासेति । स्वल्पेनैव कालेन तासां तादृश्यपि सिद्धिरिति भावः । कृष्णे चेतो यासामिति तस्याः समर्चनमपि कृष्णार्चनमेवेत्यभिप्रेतम् अत एवाग्रे च वरदानाय श्रीकृष्णस्यैवागमनं वक्ष्यति भूयादिति पूजादौ सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

प्रेम्णा विस्मृतमपि पुनस्तासामनुरागपरिपाटीमयं व्रतपूर्वाङ्गं स्मरन्नाह—उषसीति । उषस्युत्थायेति तासामुत्कण्ठा गोत्रैर्नामभिः स्वैरिति परस्परकार्यसाधकत्वं हेतौ तृतीया मिथस्तत्तन्नामभिराहूता इत्यर्थः । स्वैर्वर्गैः सहेति वा अन्योन्या इति श्रीकृष्णरागमयैकमत्येन मिथः स्नेहविशेषः कृष्णमिति चेतो बहुवचनस्यापि तदेकनिष्ठता तत्राप्युच्चैरिति तदावेशः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहमिति दूरगमनं नित्यमेकरसत्वं च दर्शितम् एवमनुरागवैशिष्ट्यमेव सर्वथापि वर्णितमिति ॥ ६ ॥

कदाचित् तन्मासान्ते पौर्णमास्यां पूर्ववदिति सदैव नग्नतया स्नानमित्यादिकं बोध्यते तच्च बाल्यभावादेव मुदा विहारहेतुः कृष्णं गायन्त्य इति तद्गानानन्देन हेमन्तजलेऽपि शीताद्यस्फूर्तेः । यद्वा, मुदेति व्रतस्य तद्दिने पूर्णत्वात् अत एव कृष्णं गायन्त्यो विजह्रुः इति देहाननुसन्धानेन च कृष्णचेतस्त्वमेव विशेषितम् एवं मानसवाचिककायिकैकतानत्वं दर्शितम् ॥ ७ ॥

योगेश्वराणां लब्धसार्वज्ञ्यादिसिद्धीनामाराध्यः अत एव भगवान् नित्यस्वाभाविकसार्वज्ञ्यादिशक्तियुक्तोऽपि तत्तस्य व्रतस्यात्मैकार्थत्वम् अभिप्रेत्य निजगानादिरीतिविशेषेणानुमायैवेति तस्य तादृशतत्प्रेममयलीलामाधुर्यावेशो दर्शितः तथापि देवतान्तरोपासकेभ्योऽपि स्वयं फलदाने युगपदखिलवस्त्रं हरणे च शक्तिर्दर्शिता तत्र हेतुः कृष्णः तादृशत्वेनैव प्रसिद्ध इत्यर्थः बालैरिति वक्ष्यमाणात् वयस्यैरिति बालकैरेव सखिभिरिति ज्ञेयं तैर्वृतः सन्नागत इति तेच परमान्तरङ्गा दामसुदामवसुदामकिङ्किण्यो ज्ञेयाः यथोक्तं गौतमीतन्त्रे—

"दामसुदामवसुदामकिङ्किणीगन्धपुष्पकैः ।
अन्तःकरणरूपास्ते कृष्णस्य परिकीर्तिताः ॥
आत्माभेदेन ते पूज्या यथा कृष्णस्तथैव ते" । इति

अन्तःकरणरूपा इति क्रमेण बुद्ध्यहङ्कारचित्तमनोरूपा इत्यर्थः । तैर्वृत इति हासादिविलासार्थं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं मासं व्रतं कृष्णचित्ताः कुमार्यश्चेरुः चक्रुः मासमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया कृष्णचेतस्त्वमेवाह भूयान्नन्दसुतः पतिरित्यानर्चुरिति ॥ ५ ॥

इत्थं मासं व्रतं चरित्वाऽथ कदाचिदुषसि नामभिर्गोत्रैश्च प्रबोध्य परस्परं गृहीताः पाणयो याभिस्ताः कालिन्द्यां स्नातुमुद्यताः ॥ ६ ॥

आगत्य पूर्ववन्नद्यास्तीरे वस्त्राणि निक्षिप्य कृष्णमेव गायन्त्यः सलिले मुदा विजह्रुः ॥ ७ ॥

तदा सर्वज्ञो भगवांस्तत्कर्म तासां विहरणं च ज्ञात्वा तासां कर्मणो व्रतस्य सिद्धये तत्कर्म सफलीकर्तुं वयस्यैः सह तत्रागतस्सन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उषसि ब्राह्मे मुहूर्ते नन्दसुतो भूयाः स्म इत्येवं सङ्कल्प्य नदीमागत्य नदीं प्राप्य भूयान्नन्दसुतः पतिरित्यपि पाठः ॥ ५ ॥ ६ । ७ ॥

योगेश्वरेश्वर इत्यनेन दूरश्रवणादर्शनादिशक्तिः सूच्यते तासां कर्मसिद्धये सङ्कल्पितव्रतसिद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वैर्गोत्रैः वर्गैः सह ॥ ६—१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमप्रत्यक्षप्रकारेण मासपर्यन्तं व्रतं कुमार्यश्चेरुः अनेन कालोऽप्युक्तः उपसंहृतश्च एवं षडङ्गसहिता व्रतरूपा क्रिया निरूपिता एतस्य व्रतस्य फलं जातमित्याह, कृष्णचेतस इति । कृष्ण एव चेतो यासां तादृश्यो जाताः तदा नान्या प्रार्थिता अतोऽग्रे भगवन्तमेव प्रार्थयिष्यन्ति चित्तदोषस्य गतत्वात् आरब्धस्य व्रतस्यावान्तरफले जातेऽपि परमफलं न जातमिति पुनर्मासान्तरेऽपि व्रतं कृतवत्य इत्याह, भद्रकालीमिति । कात्यायन्यामेवावस्थाविशेषो देवताविशेषो वा वर्तते यतो भगवत्सम्बन्धे कालो भद्रकालो भवति अतस्तमेव भद्रकालीरूपां समानर्चुः तत्रान्यो मन्त्रः पश्चादुक्तः भूयान्नन्दसुतः पतिरिति नन्दसुतः स्वयमेव पतिर्भूयात् निमित्तं काल इति कालाभिमानिनी पूज्यते कादाचित्कत्वात् अतः कादाचित्कसम्बन्धो न सर्वदा अतः नन्दस्य पुत्रः कृपालुरिति भूयादिति प्रार्थना भगवन्तमत्र प्रार्थयन्ति अत्र प्रत्येकं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रार्थनाभावात् समुदायेऽपि रमणम् अतोऽग्रेऽपि वक्ष्यते एकैकशः प्रतीच्छन्तु सहैवोतेति फलवाचकत्वात् पूजायामशेषत्वान्मन्त्रवदस्याङ्गत्वाभावाय स्वरूपेणैव कीर्त्तनं कृतम् इतिशब्दप्रयोग गौणता स्यात् प्रार्थनया भगवान् स्वतो वृत इति मन्त्रः करणधर्मत्वात् भगवान् पतिर्जातः परमन्तरेव "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति वाक्यात् तदा अन्तःस्थितभगवद्रूपा निःशङ्का जाताः ॥ ५ ॥

ततः प्रकटतया पूजां परित्यज्य भगवद्गानं कुर्वन्त्यः कालिन्द्यां कामनास्नानार्थं गता इत्याह–उषस्युत्थायेति । अधुना निःशङ्कतया अरुणोदयात् पूर्वमेवोत्थाय स्वगोत्रैः कृत्वा कृष्णमुच्चैर्जगुः अत्र गोत्रशब्देन नामान्युच्यन्ते ततः स्वस्वनामग्रहणेन बोधनं प्रथमतः प्रबुद्धा अन्यास्तद्गोत्रैः प्रबोधयन्तीति व्यावहारिकोऽर्थः ते हि सर्वे गोत्रप्रवर्त्तका ऋषयः येषु प्रवृत्ताः अत आर्षज्ञानेन स्वगोत्रैः कृत्वा निर्भयाः सत्यः कृष्णं सदानन्दं स्वतः पुरुषार्थरूपं जगुः मध्ये भगवन्तं परिकल्प्यान्योन्याबद्धबाहवोऽभवन् यथा रासे अतः प्रकटमेव तासां तथात्वं जातम् अतो जलक्रीडार्थं गोपिकाभिः परिवेष्टितं कृष्णं गायन्त्य एव कालिन्द्यां स्नातुं यान्त्यो जाताः गानं मुख्यं स्नानगमने गौणं अन्वहमेवम् अनेन हेमन्तनियमो गतः अन्यान्यपि व्रतानि निवृत्तानि सर्वमेव गाने प्रतिष्ठितं कालिन्दीतीति कलिन्दः तस्य पर्वतस्य कन्यकापि तादृशी अनेन दोषत्रयं परिहृतं भविष्यतीत्युक्तम् अन्योन्यं कलहो भगवता सह कलहः कलिकालदोषश्च एतदर्थमेव कालिन्द्यां स्नानस्नानं पुनः शुद्धभावाय उषः सर्वकार्येषु प्रशस्तमिति भगवत्क्रीडार्थम् "उषः प्रशंसते गर्गः" इति वाक्याद्गमनम् अन्वहमिति मात्र कालोऽपरिच्छिन्नः अतः अव्यक्ततया भगवत्स्थितिः ज्ञानम् अन्योन्य स्पर्द्धाभावः असङ्गताभावः दोषाभावश्च सर्वदैव जातः न कदाचिदपि कोऽप्यंशो निवृत्तः ॥ ६ ॥

एवं जाते स्वयमपि भगवान् प्रकटो जात इति वक्तुमुपाख्यानमारभते नद्यामिति । कदाचिदिति यदा पुनः भद्रः कालः कालिन्द्याः प्रयोजनं वृत्तमिति नदी निरूपिता पूर्ववदेव गानं कृत्वा तेन गानेन मत्ताः विस्मृतात्मानः स्वपरिहितानि वासांसि तीरे निक्षिप्य भगवता सह जलक्रीडार्थमेव प्रविष्टाः मुदा सलिले विजह्रुः स्नाने मौनवस्त्रपरित्यागौ दोषद्वयं क्रीडा च नियमस्थानां देहविस्मरणं च मुदेत्यनेन सूचितम् ॥ ७ ॥

एवं चत्वारो दोषा जाताः कर्ममार्गे भक्तौ गुणाः अतः तद्दोषपरिहारार्थं कर्मण्यपगते भगवान् स्वयमागत इत्यत आह–भगवांस्तदभिप्रेत्येति । तासामपराधं ज्ञात्वा तन्निवृत्त्यर्थं समागतः किञ्च, कृष्णः स्त्रीणां हितकारी आनन्दस्तत्र प्रतिष्ठित इति परं सदानन्द इति दोषा निवर्तनीयाः अन्तःस्थितदोषनिवृत्तौ सामर्थ्यमाह, योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वरा हि योगबलेन अन्तःप्रविश्य तत्रतत्र स्थितं दोषं दूरीकुर्वन्ति तस्याप्ययमीश्वर इति नास्य प्रवेशोऽपेक्षते एते हि बालकाः पूतनायां प्रविष्टाः पुनः स्वस्मिन्नागताः एतासामाधिदैविकरूपा अत एव पुरुषरूपाः एव अनभिव्यक्ताः पुनः स्वच्छन्दभोगयोग्या न भविष्यन्तीति दृष्टिद्वारा तेषामपि प्रवेशनं तद्भोगार्थं च तैरपि वृतः प्रार्थितः तत्रैव स्थाने ताभिरपि वृतः भूयान्नन्दसुत इति एतदपि सर्वासामिष्टम् अयस्यैः सहागतश्च तत्रैव वृतश्च अतस्तस्य व्रतस्य सिद्धिः फलं तदर्थम् फलम् ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्दसुतः पतिर्भूयादिति सङ्कल्पेति शेषः ॥ ५ ॥

आलुल्याऽस्मीत्युक्तं तत्पूर्वकममनुस्मृत्याह–उषसीति । स्वैः स्वैर्गोत्रैर्नामभिरपि धन्ये कुत्रासि किमिति विलम्बसे इत्येवमाहूता इत्यर्थः । कदाचिदिति व्रतपूर्णदिने पौर्णमास्यामेव एवं मासं व्रतं चेरुरित्यनन्तरोक्तत्वात् अत एतोत्सवार्थं कुमारीभिः स्नाभिः समानवासत्वेन प्रणयास्पदीभूताः वृषभानुनन्दिन्या अपि निमन्त्र्यानीताः पूजासमाप्त्यनन्तरं ताभिः सहैवावभृतस्नानदेशीय जलविहारो ज्ञेयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

योगेश्वराणामपीश्वर इत्यनेन सार्वज्ञ तासां प्रत्येकं तादृङ्मनोरथपूर्णसामर्थ्यं ताभिः स्वलग्नपथे एव स्थापितानामखिलानामपि वस्त्राणां चौर्यसामर्थ्यं प्राणत्यागादपि नादृशलज्जात्यागसाधकं निश्चिन्वतीनां तासां कुलकुमारीणां जलादुत्थापनस्वप्रणामनादिसामर्थ्यं दृष्टसर्वाङ्गानां दृढः प्रामानां स्ववश्यानामपि तासां मादाश्विकस्मभोगाभावसामर्थ्यं च द्योतितं वयस्यैर्वृत इति वाक्यैरपि वक्ष्यमाणत्वात् द्वित्रिवर्षीयाः स्त्रीपुंसभेदविवेकशून्या दिग्वाससः पृथुकाः एव सखित्वेनाभिमताः गोचारणादावपि कृष्णसङ्गमस्यजन्तो ज्ञेयाः मयुक्तं क्रमदीपिकायां—

"अङ्कान्तपीवरकटीरतटीनिबद्ध—
व्यालोलकिङ्किणिघटाघटितैरटद्भिः ।
मुग्धैस्तरक्षुनखकल्पितकण्ठभूषै—
रव्यक्तमञ्जुवचनैः पृथुकैः परीतम्" ॥ इति ।

वैष्णवतोषिण्यां तु दामसुदामवसुदामकिङ्किणयः कृष्णान्तःकरणरूपास्ते गौतमीयतन्त्रदृष्टा इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उषसि प्रातःकाले गोत्रैर्नामभिरन्योन्यतः उच्चारितैरुत्थाय अन्योन्यं परस्परमाबद्धा बाहवः पाणयो याभिस्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्कर्मसिद्धये तद्व्रतफलदानाय ॥ ७ ॥

नीपं कदम्बविशेषं बालैः सह सत्वरमारुह्य परिहासं परिहासवाक्यमाह ॥ ८ ॥ ९ ॥

———

भाषा टीका ।

ऐसे मन्त्र को जपती भई वे कुमारी पूजा करत भई या प्रकार कृष्ण में चित्त लगाय के वे कुमारी महीना लाई व्रत करत भई और प्रतिदिन याही रीति सों भद्रकाली की पूजा करती रही और मन में या प्रकार को मनोरथ करती कि, नन्द के पुत्र हमारे पति होय ॥ ५ ॥

ऐसे प्रातः काल बडेई भोर उठि के अपने २ नाम लेके आपुस में परस्पर हाथ पकारि के नित्य यमुनाजी के स्नान करवे को जाती भई बड़े ऊंचे स्वर सों गावत भई ॥ ६ ॥

तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः।
हसद्भिः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह ॥ ९ ॥
अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम्।
सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्शिताः ॥ १० ॥
न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः।
एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ! ॥ ११ ॥
तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः।
व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका।

एक दिन वाई रीति सों यमुना पै जाय के तीर पै अपने वस्त्रन कू धरि के कृष्ण कू गावती भई आनन्द सों जल में विहार करत भई ॥ ७ ॥

योगीश्वरन के ईश्वर श्रीकृष्ण भगवान् या वात कू जानि के अपने अन्तःकरण रूप दाम, सुदाम, वसुदाम, किंकिणि जिन को नाम ऐसे छोटे २ चार सखान को साथ लेके उन गोपकन्यान के व्रत की सिद्धि के तांई आवत भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नीपं कदम्बम् बालैः सह ॥ ९ ॥

हे अबलाः ! नो नर्म न परिहासः यस्माद्यूयं व्रतश्रान्ताः ॥ १० ॥

एकैकशो वा आगत्य स्वीकुरुत सहैव वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्ष्वेलितमुत परिहासः प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसनिमग्नाः ॥१२॥१३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

बालैः सह सत्वरं भीत इव त्वरायुक्तं परस्परं तूष्णीमासाद्य तासां वासांसि प्रयोजनविशेषाय उपादेयत्वेन गृहीत्वा नीपमारुह्य च स्वैरः सन् तैरेव हसद्भिः सह स्वयं च प्रहसन् तेन च हासेन कृतानुसन्धानाः सप्रणयेर्ष्यं ज्ञात्वैवाक्षात्येव चाब्रुवाणाः प्रति परिहासमिति कथं शीतलजले चिरं बत कम्पमानास्तिष्ठथ उत्थायार्द्रं परित्यज्य शुष्कमेव वासः परिधीयतामिति तदेवं कर्म तर्हि भवानेव भवानिवेति न्यायेन नायुक्तमित्याविमिथः सस्वादपुरस्सरं सनर्मवाक्यमित्यर्थः। ह स्फुटमथोवाचेत्यर्थः। बालैरिति तत्क्ष्वेलनार्थं पुरैव प्रौढानां तन्निकटसत्त्वानिवनाञ्च, परित्यागेन बालकैरेव सखिभिः ततो नामधम ॥ ९ ॥

परिहासोक्तिमेवाह—अत्रेति द्वाभ्याम्। अत्रागत्येति निर्भरस्वदृष्टिविषयं वर्धयति अत्रैव वस्त्रपक्षे पर्याप्तिरिति व्याजेन कामं यथेष्टं प्रकर्षेण गृह्यतामिति झटित्यागमनाय ताः प्रोत्साहयति तथा स्वस्यौदासीन्येन चौर्य्येप्यौदासीन्यमत्र चेमानि केनचित् चोरेणापहृत्यापहृत्य कदम्बेऽस्मिन् गोप्यमानानि मया दूरात् दृष्ट्वा समागतमिति सूचयति—स्वंस्वमिति। सर्वाभिरेवागत्य निजं निजं गृह्यतां नत्वेकया छिन्नाभिः कतिभिश्चिद्वा सर्वासामेव गृहीतव्यं कदाचिद्युष्मासु कपटयुवतीभिः परिवर्त्तितापीति भावः गूढो भावस्त्वन्य एवोह्यः। ननु, तवोक्तौ न प्रतीमस्तत्राह, सत्यमिति। ब्रवाणीत्यार्षं ब्रवाणीत्यर्थः ब्रवाणीत्येव क्वचित्पाठः ननु, नर्मणा मिथ्यापि ब्रूयाः तत्राह, न नर्मेति। नन्वेतदपि तव नर्मैवेत्याशङ्क्याह—हे अबलाः! यद्यूयमिति अबलासु तारुण्याद्यप्राप्त्या बलमप्राप्तासु तत्रापि व्रतकृशासु तपस्विनीषु नर्मणोऽस्वयोग्यत्वादिति भावः। अनेन च स्वयं न चोरितं किंत्वन्येनैवेति व्यज्य पुनरौदासीन्यव्यञ्जकनर्मणा तासां मनः क्षोभयति अधुना किं कर्त्तुं शक्नुयेति भीतिदर्शननर्मणा सान्त्वयति च यद्वा, यदि नर्म न भवति तर्ह्यम्बराणि कथं गृहीथादिति चेत्तत्राह, अबलाः यूयमबलाः तत्रापि व्रतकृशाः अतो यद्यत्र दुष्टो नरो वानरो वा आगत्य क्रीडारसपराणामनवहितानामंशुकान्याददयात् तदा मम राजपुत्रत्वात् महती लज्जा स्यादित्यभिप्रेत्य गृहीतानि तानि नतु नर्मणार्थमिति भावः ॥ १० ॥

ननु, सप्रहासोक्तेरसत्यतैवावगम्यते, तत्राह—नेति। उदितपूर्वं पूर्वपूर्वम् उक्तं यत् तदनृतं मिथ्या नैव भवति। यद्वा, अनृतं न मया उदितपूर्वं कदाचिदप्यनृतं पूर्वं नोदितमित्यर्थः। तच्च इमे मम सहचरा विदुः एषामेव मदीयाशेषवृत्तिज्ञानात्। ननु, त्वद्वयस्या अपि त्वत्सदृशा एवेति चेत्तत्राह—एकैकश आगत्य स्वीयं वस्त्रं गृह्णीत यदि पूर्वपूर्वस्यामन्यथा स्यात्तदैव उत्तरोत्तराभिर्मद्वचनं मिथ्या मत्वा नागन्तव्यमिति भावः। अहो प्रथमोत्थाने सर्वासामसम्मतिः स्यात् उत्थितायां च कस्याश्चिदन्यासां क्रमघटनाद्घटा स्यादिति किमेवं विलम्बाचरणेन वा मम वचसि मनसि च कापि वक्रता नास्त्येवेति बोधयन् पक्षान्तरमाह, सहेति। उत वाशब्दार्थे हे सुमध्यमाः !। इति कृशमध्यानां युष्माकं शीताम्भसि चिरमूर्द्ध्वस्थितिर्मां कम्पयतीति भावः। युष्माकं मध्यभागादिसौन्दर्यमेव द्रष्टुमिष्यते न च वस्त्रैरेते मत्प्रयोजनमिति तु निगूढो भावः ॥ ११ ॥

प्रेमपरिप्लुता इति गोपीविशेषणत्वेन स्वभावत एव प्रेम-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

विशेषवत्यः सम्प्रति तु तत् क्ष्वेलितं परिहासोक्तिं दृष्ट्वा ज्ञात्वा अधिकप्रेमरसे निमग्ना इत्यर्थः तत्र च जातिस्वभावेन व्रीडिताः व्रीडया हर्षेण चान्योन्यं प्रेक्ष्य जातहासाश्च सत्यो न निर्ययुः ॥१२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

क्ष्वेलितं क्रीडितम् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तासां वासांसि गृहीत्वा सत्वरं नीपं कदम्बमारुह्य हसद्भिः बालैः सहितः प्रहसन् परिहासवाक्यमुवाच ॥ ९ ॥

तदेव दर्शयति—अत्रेति । हे अबलाः ! इदं सत्यमेव ब्रुवाणि नो नर्म न परिहासं यद्यस्माद्यूयं व्रतेन कर्शिताः श्रान्ताः ॥ १० ॥

स्ववचनप्रामाण्यं ससाक्षिकमाह—नेति । मयाऽनृतं नोदितपूर्वं नोक्तपूर्वं कदापि मयाऽनृतं नोक्तमित्यर्थः । तदनृतस्यानुक्तपूर्वत्वम् इमे गोपा विदुः अतो हे सुमध्यमाः ! एकैकशो वाऽऽगत्य स्वी-कुरुत सह वा नास्माकमाग्रहः ॥ ११ ॥

एवं कृष्णस्य क्ष्वेलितं परिहासं दृष्ट्वा प्रेम्णा परितो व्याप्ताः अन्योन्यं प्रेक्ष्य व्रीडिताश्च हसन्त्यो न निर्ययुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नीपमर्जुनं परितो हासो यस्मिन् तद्वचनं परिहासम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्ष्वेलितं सिंहवन्नादितं परिहासेनोदितं वा न निर्ययुः जलादिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् स्वस्य तासां च मध्ये यदन्तरास्थितं तद्वस्त्र-मिति तानि हृतवानित्याह—तासां वासांसीति । उपादाय स्वसमीपे नीत्वा स्वान्तःस्थितजगतो महतोऽप्याच्छादनार्थं तैराच्छाद्य सत्वरं भगवान् नीपमारूढः नीपः कदम्बः अन्यथान्तः-स्थितेष्वाच्छादितेषु दैत्यप्रवेशः स्यात् वैष्णवा वनस्पतय इति न प्रवेशः अत एव सत्वरं यथा भवति तथा आरोहणं तासा-मावरणमन्यत्र । स्थापितमित्यर्थः नितरां ई कामं पिबतीति नीपः पातीति वा अनेन तासु कामः स्थापित एव अन्यथा निष्कामा भवेयुः कामरक्षकश्चेद्भगवता समारूढो नातःपरं निष्कामता तत्रत्यानां शङ्कनीया किञ्च हसद्भिर्बालैः सह प्रहसन् तासां सहजं कामं दूरीकृत्य स्वस्याधिदैविकं कामं प्रहसन् रूपं तत्र योजितवान् बालाः पुनर्भगवच्चातुर्यं शैघ्र्यं च दृष्ट्वा स्वकृतार्थतां परिज्ञाय हसन्तो जाताः सन्तोषेण यतो बाला बलकार्यार्थमेव तत्र नीताः अत एव पुनस्तेषु ज्ञान-शक्तिं दास्यति तेषामपि माया आधिदैविकी तत्र प्रविष्टेति प्रथमाकारणे अनागमनम् एवं कृत्वा परिहासं परितो हास्यं यथा भवति तथा सर्वतोऽभिमाननिवृत्त्यर्थमुवाच भगवान् सर्वे-श्वरः कथमेवं वदतीत्याश्चर्यमाह, हेति ॥ ९ ॥

भगवतो वाक्यमाह—अत्रागत्येति । अस्मदीयः कामः तत्र न गच्छति अतोऽत्रैवागत्य कामं वासः आच्छादकं वस्त्ररूपं काम-मयत्वात् यथेच्छमिति लोकप्रसिद्धिः सर्वस्यैव कामस्य आधि-दैविकमत्र तिष्ठतीति अतो वस्त्रसम्बन्धात् पूर्वं निष्कामा एव ताः पुनरपि पूर्वकामवत् वस्त्रबद्धाहरणे ग्रहणं व्यर्थ-मित्याशङ्क्याह, प्रकर्षेण गृह्यतामिति दाने प्रयोजनमबला इति बलमस्मादेव भवतीति अत एव निरिन्द्रियाः स्त्रियः अबला इत्युच्यन्ते बहुव्रीहावपि निमित्ततायां स्वार्थे कामदानं वस्त्रदानं च अन्यथा मर्यादाभङ्गः स्यात् वासोपि मयि स्थितं प्रगृ-ह्यतामिति ध्वनिः अस्मदीयाभिरेव वा पूर्वपरिग्रहः कर्तव्यः इति अन्यथा अनिष्टः स्यात् बालकानां मायया च व्याप्ता इति स्ववाक्ये अप्रामाण्यं ज्ञास्यन्तीत्यत आह—सत्यं ब्रुवाणीति सत्यं वदामीत्यर्थः । अनेन स्त्रीष्वनृतं वक्तव्यमिति निराकृतं नन्वनृतं न भवति दास्यसि परं नग्नदर्शनेनोपहासार्थं वदसी-त्याशङ्क्याह—नो नर्मेति । नर्म नो भवति यद्यपि लोकदृष्ट्या नर्म-वद्भाति तथापि वस्तुतो न नर्मयुक्तिमप्याह, नर्मत्वे यद्यस्माद्यूयं व्रतेन कर्षिताः न हि व्रतिभिः सह नर्म उचितं नापि क्लिष्टैः अन्यथा नर्म वैरजनकम् भवेत् ॥ १० ॥

किञ्च अस्मत्स्वरूपविचारेणापि नानृतमेतद्भवतीत्याह—न मयो-दितपूर्वमिति । वेत्यनादरे समुच्चयार्थे च मया वा कदाचिदप्यु-दितपूर्वमनृतं भवति उदितम् उक्तं पूर्वमुदितपूर्वं मया वा जगत्-कर्त्रा हेतुना उदितः पूर्वः स्वजातीयो यस्य मत्तः कादाचि-त्कप्यनृतं नोत्पन्नमिति वै निश्चयेन वा तत्रैते आधिदैविका ऋषयः साक्षिणः अत इमे विदुः त्यक्ताधिदैविकत्वात् तन्मायामोहित-त्वाच्च परं भवतीनां सन्देहः आगमने प्रकारमाह, एकैकशः प्रतीच्छध्वमिति एकैकशः एकैका समागत्य स्वंस्वं वस्त्रं परि-गृह्णातु तदा प्रत्येकं भोगः अथवा सर्वा निर्मत्सराः अत्यन्तं भक्ताश्चेत् तदा सहैव वा उत अपि अयं पक्षः साधी-यान् नन्वकर्तव्यं भगवान् कथमुपदिशतीत्याशङ्क्याह—सुमध्यमा इति । शोभनं मध्यमस्थानं यासां सुमध्यमा इति शुद्धान्तः-करणाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं च पूर्णज्ञानदृष्ट्या दृष्टाः सर्वतो भद्रा भवन्तीति ॥ ११ ॥

एवं भगवतोक्ता अपि नागता इत्याह—तस्येति । तस्य निरोध-कर्तुः भगवतः तत्प्रसिद्धं क्ष्वेलितं दृष्ट्वा अनेन वाक्यार्थो न विचारितः । किञ्च, तस्य तमवसरं दृष्ट्वा तस्य क्ष्वेलितत्वं निश्चित्य रसमध्ये स्वप्रवेशं मत्वा गोप्यो विशेषविचाररहिताः केवलं प्रेम्णा परिप्लुता जाताः प्रथमतः स्नेहेनैव निमग्नाः ततो जातान्तःसम्बन्धाः बहिः सम्वेदने जाते व्रीडिता जाताः तदा प्रत्यक्षतो भुक्त्वा इवात्मानं मन्यमानाः सम्वादार्थमन्योन्य-प्रेक्षणं कृतवत्यः तदा अन्योन्यसम्बन्धसम्वेदनाभावात् कौतुकं तद्रसं विदित्वा जातहासा जाताः लोकरीत्यापि जातहासाः तदा न निर्ययुः न निर्गता ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हसद्भिर्बालैरित्यतिबाल्यानिष्कारणहास्यवद्भिस्तैः सह प्रकर्षेण हसन्निति हास्यशब्देनैव ताः स्वमवधापयन्निति भावः परिहासमिति भो व्रजबालिकाः 'अत्र कदम्बशाखास्वेतावन्ति वस्त्राणि केन निबद्ध्य स्थापितानि यूयं किं जानीथ न वा? मयातु गाश्चारयता दूरादेव दृष्ट्वा किमयमस्माकीनः कदम्बोद्य विचित्रवासांस्येव पुष्पफलानि दधारेत्याश्चर्यदर्शनोल्लसितेन द्रुतमागत्यारुह्यतेति । ननु, भो अस्मदीयान्येवैतानि वासांसि मैवं तर्हि कथमेतान्युच्चकदम्बशाखामारूढानि, ननु भोस्त्वयैव चोरयित्वा आरोहितानि सत्यं सत्यमेतावन्तमपि परिवादं दातुं बलं धत्थ नन्दस्य राज्ञः पुत्रोऽहं चौरस्तदद्य यूयं मथुरास्थस्य कंसराजस्य पार्श्वं यियासथेत्यनुमीयते, ननु भो माक्रुध्य वस्त्राण्येव निभाल्य विचारय किमेतानि स्त्रीवस्त्राणि पुंवस्त्राणि वा सत्यमयि धीमत्यो निभालितान्येतानि स्त्रीवस्त्राण्येव तत् किं जगत्यस्मिन् यूयमेव स्त्रियः स्थ अन्याः स्त्रियो न सन्ति ननु भोः सन्त्येव किन्त्वत्र निर्जने वने अस्मान् व्रजबाला विना काः खल्वन्या आयान्ति अयि रहः सञ्चारिण्यः किम्भवत्य एव रहसि खेलन्ति नान्याः, ननु भो अन्यथा विद्धन् वयं खेलितुमत्र नैवागच्छामः किन्तु कदम्बदेवतां दुर्गां पूजयितुं किं भोः दुर्गा पूजिका यूयमेव नान्याः सत्यं नान्या एव, अयि मुग्धाः प्रतिनिशीथमेव वैमानिकीभिर्देवीभिरत्रागत्य दुर्गादेवी पूज्यते ननु भोः पूजयन्तु नाम देवीं वस्त्राणि त्यक्त्वा ताः कथंगताः अयि बालाः! तत्त्वं न जानीथ अद्य रजन्यां पुनःपूजयिष्यन्तीभिस्ताभिः स्नात्वा परिधातुं रक्षितानि भोः कृष्ण त्वमेव तत्त्वं न जानासि अद्य दिन एव पूजयिष्यन्तीभिरस्माभिरेव स्नात्वा परिधातुं वनदेवता द्वारा उच्चशाखोपरि वस्त्राणि रक्षितानीति ॥ ९ ॥

हास्योक्तं स्पष्टं परिहासमाह—अत्रेति । सत्यं युष्माकमेवैतानि वस्त्राणि चेत् कामं यथेष्टमेवात्रागत्य स्वस्वं परिचित्य मत्प्रत्ययार्थं शपथं कृत्वा धनरक्षकाय मह्यं पारितोषिकमेकैकं हारं दत्वा वासो गृह्यतां स्वं स्वमिति सर्वाभिरेवागत्य नत्वेकया द्वित्राभिर्वा आगत्य वस्त्रलोभवतीनां स्त्रीणामधिकग्रहणस्यापि सम्भविष्णुत्वात्. ननु, गन्तुं न शक्नुमस्तत्र सहासमाह—हे अबलाः! मन्ये व्रतकार्श्यादेवात्रागन्तुं न शक्नुथेति भावः। यद्वा तर्हि न दास्यामि अबलास्थं मम किं कर्तुं शक्नुथेति भावः । ननु कपटिनस्तवोक्तौ न प्रतीमस्तत्राह सत्यं तथ्यमेव ब्रुवाणि त्यार्षं ब्रवाण्यपि क्वचित्पाठः यद्वा, सत्यं शपथं कृत्वा ब्रवीमि "सत्यं शपथतथ्ययोः" इत्यमरः। ननु नर्म यतो व्रतेन कृशीकृता यूयं तपस्विनीषु युष्मासु दयाभक्तिश्च धर्ममयं चोत्पद्यत इति भावः ॥ १० ॥

ननु, मिथ्यावादिनस्तव शपथेऽपि न विश्वसिम इति तत्र सरसनावंशमाह—नेति । उदितपूर्वमिति सुपसुपेति समासः अनृतं न पूर्वमुदितमिति एतज्जन्मनि एतावद्वयःपर्यन्तं तु अनृतं न परिचिनोमि अत्र किं प्रमाणमिति चेदिमे बाला एव बालानां यथा दृष्टग्राहित्वस्वभावादार्जवाच्चेति भावः । ननु दूरतोऽत्र जले वस्त्राणि क्षिप्यन्तां बालद्वारा वा दीयन्तां तत्र हन्त हन्त एतानि युष्मदीयान्यन्यदीयानि वा मया ज्ञातुमशक्यानि कथं दीयन्ताम् अस्मद्विधैर्धार्मिकैः परद्रव्याणि नखाग्रेणापि न स्पृश्यन्ते तस्मात् यूयमत्रागत्य प्रतीच्छत स्वं स्वं परिचित्य गृह्णीत यतः पारक्यं वस्तु न गृह्णामि न ददामि नापि स्पृशयामीति मम नियमः। ननु, त्वया धृष्टेन करिष्यमाणाद्विडम्बनाद्भीत्यैव कुलकुमार्यो वयं त्वत्समीपं न यामस्तत्राहुः—एकैकश इति प्रथमं युष्माकमवरा काचिदिहागच्छतु तस्यामविडम्बितायां सत्यामन्या अन्या अप्यायान्तु सहैवोतेति युगपद्बहूनामागमने स्त्रीणां विडम्बनासम्भवाच्चेति भावः। हे सुमध्यमाः! इति शिरांसि खलूत्तमाङ्गशब्देनोच्यन्ते तान्यतिसुन्दराणि भवत्यः कृपया मां यदि दर्शयन्त्येव तदा मध्यमाङ्गान्यपि सुन्दराणि मां दर्शयितुं का लज्जेति भावः ॥ ११ ॥

क्ष्वेलितं रहस्यपरिहासं दृष्ट्वा प्रेमपरिप्लुता इति मन्यामहे इममेकं कान्तं सुखयति तु अस्माकमहन्तास्पदान्यनुरूपाणि किं भविष्यन्तीति मनोनुलापानन्देन मग्ना बहिस्त्वन्योन्यं प्रेक्ष्याव्रीडिता इत्यपि कमलेक्षणो त्वामाहृयत्ययं तथा हि मयि सुधामुखिं त्वमेव याहि सुधां पाययन्तीत्यन्योन्यं जातहासाः परिजहसुरेव नतु निर्ययुः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एकैकशो वाऽऽगत्य प्रतीच्छध्वं स्वीकुरुत ॥ १० ॥

क्ष्वेलितं परिहासं दृष्ट्वा प्रेमपरिप्लुताः प्रेम्णा परितो व्याप्ताः ॥ ११ ॥

नर्मणा तत्क्ष्वेलितेनाक्षिप्तानि गृहीतानि चेतांसि यासां ताः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

और आय कैं बड़ी जल्दीसौं उनके वस्त्रन कूं लेकर के एक कदम्ब के वृक्ष पै चढि कैं हँसिवे वारे बालकन सहित आप भी परिहास के वचन बोलिवे लगे ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे अबला हो ! अर्थात् अब तुमारो कछु बल नहीं चल सके है प्यारीओ ! अब तुम सब या जगे आय के अपने २ वस्त्रन कूं ले जाओ हम सांची बात कहैं हैं, कछु हंसी की बात नहीं है, क्यों कि—तुम सौं हँसी कैसे करेंगे तुम तौ विचारी व्रत सों कृशित होय रही हो ॥ १० ॥

और मैंने आज ताईं कभऊ झूंठ बोली नहीं सो इन बातन कूं ये मेरे सखा जाने, हैं तासों अब तुमारी राजी होय तौ एक एक निकस के ले जाओ । अथवा हे सुन्दरकटिवारी हो ! तुमारे मनमे आवै तौ एक साथ सिगरी निकस कैं ले जाओ कैसेई लेओ अपन कूं देनोई है ॥ ११ ॥

श्रीयमुनाजी में निमग्न तौ ही पर ताऊ में प्रेम में डूबी भई जो गोपी हैं सो कृष्ण की या प्रकार ठठोली की बातें सुन कैं लज्जित होय कैं परस्पर में देख माख कें हँसिवे लगीं परञ्च निकसी नहीं ॥ १२ ॥

एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणाऽऽक्षिप्तचेतसः ।
आकण्ठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥ १३ ॥
माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ।
जानीमोऽङ्ग ! व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥ १४ ॥
श्यामसुन्दर ! ते दास्यः करवाम तवोदितम् ।
देहि वासांसि धर्मज्ञ ! नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ।
अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र मुग्धा ऊचुः—अङ्ग ! भोः कृष्ण ! अनयमन्याय्यं मा कृथाः ॥ १४ ॥

प्रौढा ऊचुः—नो चेद्राज्ञे नन्दाय कंसाय वा ब्रुवामहे ब्रवाम हे कृष्णेति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं ब्रुवतीति पुनः पुनस्तथैव नानाप्रकारं वदतीत्यर्थः । गां वाचं निजवश्यतया विन्दतीति गोविन्दस्तस्मिन्निति परमवाग्मिता अभिप्रेता नर्माकृष्टचेतस्त्वेनैवाब्रुवन् अन्यथा नावदिष्यन्नित्यर्थः । किञ्च, वेपमानाः तत्र हेतुः लज्जया शीतोदकेऽप्याकण्ठमग्नाः ॥ १३ ॥

आदौ सान्त्वनाऽऽहुः—मेति । प्रागेव माशब्दनिर्देशो व्यग्रतया अनयाऽकरणादार्ढ्यार्थं वा भो इति अङ्गेति च सप्रमार्त्तिसम्बोधने अत एव द्विरुक्तिः नन्दगोपस्य सुतं जानीम इति त्वं गोपकुमारः वयञ्च गोपकन्यका इति अस्मान् प्रत्येतादृशमन्याय्यं कर्त्तुं नार्हसि श्लेषेण नन्दयति व्रजमिति नन्दो यो गोपः व्रजराजस्तस्य सुतमिति प्रजास्वस्मासु युवराजस्य तव न्याय एवोचितः नतु स्वपितृप्रतिकूलं दुःखदानादिकर्मेति । यद्वा, नन्दस्य गोपं सुतमिति सर्वव्रजजनाज्ञोऽप्यरक्षकस्य तव विरुद्धाचरणं न युक्तमिति भावः । अत एव तन्नामग्रहणं संरम्भस्यौदासीन्यस्य च व्यञ्जनाय तस्य स्वभावव्यक्तौ लज्जया तत्र च प्रियं प्रिय इति जानीमः अतोऽस्माकमप्रियाचरणमन्याय्यमेवेति भावः । किञ्च व्रजे व्रजमध्ये व्रजेन वा श्लाघ्यं च जानीमः अतो व्रजनिन्द्यैतत्कर्माचरणमयुक्तमेवेति भावः । दाने हेतुः वेपिता वयं यद्वा वेपिताः प्रति इति कृपां जनयन्ति ॥ १४ ॥

अधुना दानं प्रदर्शयन्ति—श्यामेति । दास्यः श्याम भवेमेति चित्सुखसम्मतः पाठः एवं दास्येनात्मसमर्पणादिकमेव दानमूह्यं तत्रापि तवोदितं करवामेति विशेषोक्तिर्भावविशेषं व्यञ्जयति, श्यामेति तालव्यादिः क्वचित् तत्र दास्यः सत्य इति ज्ञेयं किन्तु भगवान् पृथगेवानुवादं करिष्यति अधुना सेदं प्रयुञ्जते धर्मज्ञेत्यादिना अन्यथा नग्नस्त्रीसंदर्शनेन परस्वहरणादिना चाधर्मतो भयमिति भावः । अदृष्टास्तस्य अधमनाशोऽप्य दृष्टभयमुत्पादयन्ति नोचेदिति इति द्विविधो भेदः राज्ञे गोपराजाय श्लेषेण नन्दगोपसुतम् अर्थात् तस्यैव प्रियमिति प्रियत्वेन न त्वं किञ्चिद्बलाच्छिक्षितोसि तथा अङ्गेरव व्रजे. श्लाघ्यं नतु गुणैः धर्मज्ञेति सोल्लुण्ठोक्त्या धर्मपरित्याग इति अत्र तस्य तत् क्ष्वेलितमित्यारभ्यैतत्पर्यन्तेन किल किञ्चिताख्योऽनुभावोऽनुसन्धेयः यथोक्तम्—

"गर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं हर्षादुच्यते किलकिञ्चितम्" ॥

इति ॥ १५ ॥

तासां तथाङ्गीकारेणैव पराजयं करोति भवत्य इति आदरव्यञ्जकभवच्छब्दप्रयोगश्चायं प्रोत्साहनार्थं स्वशब्देन च निजपरिधानमवश्यमाशुगृहीतुमुपयुज्यत इति भावः । हे शुचिस्मिताः ! इति इदृशेन शुद्धस्मितेनावगम्यते शीतादिदुःखं नास्ति वेपनं च कपटेनैवेति । यद्वा, शुचिस्मिताः सत्यः प्रतीच्छत मुखम्लानौ च सत्यो न दास्याम इति भावः नोचेदित्यर्द्धं काचित्कं न प्रदास्ये प्रकर्षेण न दास्यामीति यदि वा किञ्चिद्दद्यां तदा खण्डशो विदार्य्य किञ्चित् किञ्चिदेव काञ्चित्प्रत्येव दास्यामीति सूच्यते राजा गोपराजः क्रुद्धोऽपि सन् किं करिष्यति अपि तु न किञ्चिदेवेत्यर्थः । पुत्रे मयि स्नेहविशेषात् इत्युक्त्वा कानिचित्तासां वस्त्राणि स्वस्यासनानि कृत्वा कानिचित् शय्यां रचयित्वा कानिचिद्ध्वजपताकावितानादितयानीय शाखोपशाखादिषु बद्ध्वा कानिचिद्दोलां रचयित्वा दोलयन् कानिचिद्वितस्ततो रक्षितवानित्यूह्यं स्कन्धे निधायेति विचित्रैकत्र निधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अनयमिति पदं वेपिताः कम्पिताः वयं जानीम इत्यन्वयः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोविन्दे एवं ब्रुवति सति नर्मणा परिहासेनाक्षिप्तं गृहीतं चेतो यासां ताः शीतोदके आकण्ठमग्नाः अत एव कम्पमानाः कृष्णमब्रुवन् ॥ १३ ॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायां सामादिचतुर्विधोपायपूर्वकं भगवज्ज्ञानसम्पन्नं गोप्युक्तमाह—द्वाभ्याम् । भोः कृष्ण ! अनयमन्यायं मा कृथाः त्वां नन्दराजस्य सुतमत एव तस्य प्रियं च जानीमः नन्दराजोऽपि प्रेम्णा त्वामनयकारिणमपि न शिक्षयतीति भावः । नवनीतचौर्यादिषु धौर्त्ये प्रसिद्धमेवेत्याभिप्रायेण विशिंषन्ति, श्लाघ्यमिति । यद्वा, अस्मदनुष्ठितव्रतेन नन्दराजसुतं त्वां श्लाघ्यं प्रियं भविष्यन्तं जानीम एव किन्त्वधुनैवानयं मा कृथाः वयं तु शीतोदकवेपिताः अतो वासांसि प्रयच्छ ॥ १४ ॥

हे श्यामसुन्दर ! ते तव दास्यो वयं तवोदितं त्वयोक्तमन्यत् किञ्चित्करवाम भावगर्भमिदं निरतिशयत्वत्सौन्दर्यादिभिस्त्वद्दास्यः स्मः त्वदभिप्रेतं करवामैवेत्याभिप्रायः । हे धर्मज्ञ ! अतेनैकान्ते नग्नस्त्रीदर्शनाकरणरूपधर्मज्ञ ! स्त्रीणां लज्जास्वभावरूपधर्मं जानातीति तथेति वा वासांसि प्रयच्छ मुग्धभावाः दनुपपन्नमपि त्रासयन्त्य इवाहुः नोचेन्न प्रयच्छसि चेद्राज्ञे नन्दाय कंसाय वा ब्रुवामहे ॥ १५ ॥

एवमुक्तो भगवान् यदुक्तं “नोचेद्राज्ञे ब्रुवामहे” इति तदिदमनुपपन्नं नहि जलान्निर्गत्य वासांसि गृहीतुमेव लज्जन्तीनां राज्ञे ब्रुवामहे इत्युक्तिरुपपन्ना नग्नानां राजसन्निधौ गमनासम्भवाच्च न चान्यप्रेषणया निवेदनसम्भवः प्रेषणीयजनस्यात्राभावादिति तदुक्तेरुत्तरं न देयमेवेत्यभिप्रेत्य “ते दास्यः करवाम तवोदितम्”इत्यस्योत्तरमाह—भवत्य इति । हे शुचिस्मिताः ! नहि स्वामिनोक्तं किञ्चिदेव स्वसम्मतं दासीभिः कर्त्तव्यमिति नियमः किन्तु सर्वमपि तदभिमतं कर्त्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नर्मणा गर्हितस्नेहविनोदवचनेन ॥ १३ ॥
शीतजले स्थितया वेपिताः वयम् ॥ १४ ॥
ते तव दास्यः स्याम भवाम राज्ञे नन्दगोपाय ॥१५॥१६॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलाद्बहिः भगवांस्तासामन्तर्भावं दृष्ट्वा पुनः पूर्ववदेवाह, तदा पुनः एवं ब्रुवति भगवति सति नर्मणा परिहासवचनेनापातत एव प्रतीतेन हास्यरसजनकेनाक्षिप्तचेतस एव भूत्वा अर्थमविचार्य बहिर्निर्गते भगवान् कोपं करिष्यतीति निर्लज्जा इति वा ज्ञास्यतीत्याकण्ठमग्ना जाताः यथा न कोऽप्यवयवो दृष्टो भवतीति ततो लौकिकरसभयाभ्यामाविष्टचित्ता जाताः बहिः सम्वेदनत्वात् शीतोदे वेपमाना जाताः ततो देहमावस्य दृढत्वे विस्मृतपूर्वभावाः सात्त्विभिश्च व्यामोहिताः तं भगवन्तं प्रति किञ्चिदब्रुवन् ॥ १३ ॥

तासां वाक्यमाह–माऽनयं भोः कृथा इति । भर्तृत्वान्न नामग्रहणं भो इति सम्बोधनं बालकण्ठात्वर्थञ्च नयो न्यायः अन्यायं मा कार्षीः वयमद्यापि कुलस्त्रियः पुरुषान्तरदृष्ट्या न दृष्टाङ्गाः अतः साम्प्रतं बालानां दृष्ट्या न द्रष्टव्याः त्वद्वाक्येन चागन्तव्यं तथासति यद्यपीश्वरवाक्यकरणेनाधर्मः तथाप्यन्यायो भवति, नीतिलोकविरुद्धमित्यर्थः । नैवं मन्तव्यं मामेता न जानन्तीति तथा सत्यविचार्य करणादेता एव दुष्टा इति तत्राहुः, त्वान्तु जानीम इति परमार्थतो ज्ञानमस्माकं हितकारि न भवतीति तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति किन्तु नन्दगोपस्य सुतं जानीमः तेन प्रभुपुत्रत्वमुक्तं न हि प्रभुपुत्रः अनीतिं करोति; किञ्चास्माकं प्रियो भवान् परमप्रीतिविषयः अनेन त्वद्दृष्ट्या न द्रष्टव्या इति नास्माकमभिप्रायः अङ्गेति सम्बोधनं च स्वस्याङ्गतां ज्ञापयति अथवा प्रियं सुतं जानीम इति सम्बन्धः प्रभोः प्रियः पुत्रो हि न कञ्चन गणयति अतिलालनवशात्तेनानयमपि कदाचिच्चिकीर्षति तं मा कृथा इति इत्युच्छलद्रसाब्धिवीचिरूपा सहासवक्रोक्तिः नन्वस्त्वन्याय इति चेत् तत्राहुः, व्रजश्लाघ्यमिति । व्रजे सर्वत्र भवानेव श्लाघ्यः एवं सत्यपकीर्त्तिः स्यात् केषाञ्चिच्चित्ते स्त्रियो धर्षयतीति केषाञ्चित्त्वयुक्तं प्रदर्शयतीति अतः कारणात् निर्गमनात् पूर्वमेव वासांसि देहि दयार्थमाहुः वेपिता इति ॥ १४ ॥

दण्डमप्यङ्गी कुर्वन्ति । श्यामसुन्दर ! ते दास्य इति सुन्दरेति सम्बोधनात् न प्रतारणा अतुल्यत्वात् स्त्रीत्वं परित्यज्य दासीत्वमाहुः तेन तु त्वत्सम्बन्धिन एतेषां वा ननु, दर्शनाकाङ्क्षा दास्येन निवर्त्तत इति चेत्तत्राहु, करवाम तवोदितमिति । दास्य एव यद्वक्ष्यसि केवलः तत्करिष्याम इत्यर्थः । अतस्तवेत्येकवचनम् । इदानीमुक्तन्तु बहूनां वाक्यमित्यभिप्रायः तर्हि दास्योऽपि भवतेति चेत्तत्राहुः, देहि वासांसीति । दासीत्वसिद्ध्यर्थं वा, किञ्च धर्मशास्त्रे—

“कन्यायोनिं पशुक्रीडां नग्नस्त्रीं प्रकटस्तनीम् ।
उन्मत्तं पतितं क्रुद्धं यन्त्रस्थं नावलोकयेत्” ॥ इति

नग्नाया दर्शननिषेधादत आहुः, धर्मज्ञेति । एवमप्यदाने प्रतिक्लेशे सति निर्गता अप्यनिर्गता वा बहुकालमपि कष्टमनुभूय पश्चाद्राज्ञे ब्रुवामहे नन्दं ज्ञापयिष्यामः नवविधा वा नवपदैरुक्ताः राजसराजस्यावचनं माऽनयम्भोः कृथा इति राजसतामस्या वा राजसराजस्या नन्दगोपसुतमिति प्रियमिति राजससात्त्विक्याः व्रजश्लाघ्यमिति सात्त्विकराजस्याः वेपिता इति सात्त्विकसात्त्विकयाः श्यामसुन्दर ! ते दास्य इति सात्त्विकतामस्याः करवाम तवोदितमिति तामससात्त्विकयाः धर्मज्ञेति तामसराजस्याः अतिरिक्तं शिष्टायाः इति ॥ १५ ॥

एवं तासां वचनानि श्रुत्वा दैविकमोहिता इति तदवगणय्य स्वेच्छयापि तथा जाता इति लौकिकयुक्त्या ताः प्रबोधयति, भवत्य इति । यद्यस्माद्वाक्यानुसारेण न प्रवृत्तिः तदा स्ववाक्यानुसारेण वा प्रवृत्तिरस्तु भवतीनामपि स्वात्मानं प्रति वाक्यद्वयं श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितमिति दासीत्वे दास्ये वान लोको नौचित्यं भावनीयं स्वस्यैव चेद्वाक्यं कर्तव्यं तर्ह्यत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु उभयोरपि वाक्याकरणे असत्याभिनिवेशाज्ञाय एव दासीत्वे ईश्वरसुखमेव कर्त्तव्यं न तासां काचिन्मर्यादा अतोऽन्यदर्शनमपि न दोषाय मनसि निष्ठैषा वाक्यकरणे तु वाङ्निष्ठा अन्यथा देहनिष्ठा तथासति

✻ (नोचेन्नाहं प्रदास्ये किं क्रुद्धो राजा करिष्यति ।)
ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ।
पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नाशः पातिं मे कुर्विति प्रभौ पतित्वस्य प्रार्थितत्वात्स्वस्य भार्यात्वमाभिमतम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं नानाप्रकारं नर्म ब्रुवति सति गोविन्दे ता नर्ममधुरवाचो विन्दतीति तस्मिन् तच्चेदं नर्म भोः खञ्जनाक्ष्यः ! यदि यूयं नागच्छत तदा एतैरेव वासोभिः शाखानिबद्धैर्हिन्दोलिकामुपधानादिकं च विरचय्य मया शय्यते रात्रावद्य कृतजागरं मां निद्रासम्प्रत्याख्याति भो गोपाल ! तत्र गावः तृणलोभेन गह्वरं प्रविष्टास्ततस्ताः परावर्त्तयितुं द्रुतमितो याहि भो गोपबालाः ! द्रुतमितो गृहकृत्यार्थं व्रजं व्रजत पित्रादिगुरुजनान् मा समञ्जसमभ्युद्धयथ भोः पिञ्छचूड ! वयमितो मासं व्याप्य गृहं न यामः पित्रादिगुरुजनादेशेनैव कात्यायनी व्रतं समाप्य मासमात्रमुदवासव्रतं कुर्मः भोस्तपस्विन्यः ! अहमपि युष्मद्दर्शनप्रभावादुद्भूतगृहवासवैराग्यः सम्प्रति मासं व्याप्य अत्रैव नभोवासव्रतं चिकीर्षामि यदि चानुकम्पध्वे तदा-त्रितोऽवरुह्य युष्माभिः सममुदवासव्रतमेव कर्त्तुं प्रयामीति नर्मभङ्ग्या आक्षिप्तचेतसः शङ्कया ततोऽप्यधिकजले आकण्ठमग्नाः वेपमानाः शीतेन शङ्काहर्षोत्सुक्यादिभिश्च ॥ १३ ॥

प्रथमं साम्ना आहुः—अनयमन्यायं मा कृथाः । ननु, मुग्धाः यूयं मां नैव परिचिनुथ यतो मय्यप्यनीतिकलङ्कं दातुं न शङ्कध्वे तत्राहुः—रवन्त्विति अन्यान् व्रजस्थानपि न जानीम एव त्वां त्वनिप्रसिद्धं नन्दराजस्य सुतं जानीम एव "गोपाभूपेपि दृश्यते" इत्यभिधानात् तत्रापि व्रजस्थमात्रस्यापि श्लाघ्यं तत्रापि प्रियं ननु, भो निर्बुद्धयः ! यद्यहं राज्ञः पुत्रस्तर्हि कथं मय्यनीतिः राजपुत्रा अपि कच्चिदनीतिमन्त इति चेत् कथमहं व्रजश्लाघ्यः प्रियश्च नह्यनीतिमत्सु श्लाघा प्रीतिर्वा सम्भवेदिति भावः । ननु, सत्यं स्त्रियो वयं वक्तुमनभिज्ञास्तस्मात् कृपयैवापराधं क्षान्त्वा वासांसि देहि वेपिता वयमिति कृपां जनयन्ति ॥ १४ ॥

पुनरपि साम्नैवाहुः—श्याम दास्यो भवामेति दन्त्यसकारपाठश्चित्सुखसम्मतः श्यामेति तालव्यशकारपाठे दास्यः सत्यकृतवोक्तं करवामेति राज्ञि त्वयि प्रजानामस्माकं दास्यं समुचितमेवेति भावः । वस्तुतस्तु तन्मिषेणैव स्वात्मानमर्पयामासुः सुन्दरस्य तवास्माभिर्यद्दास्यं सम्भवेत्तत्र तवोक्तं करवामेति काश्चित्प्रश्नराभेदं प्रयुञ्जते हे धर्मज्ञेति स्त्रीधनहरणात्तवाधर्मो भावीति भावः । तस्याधर्मादप्यमनाश्रोत्य दृष्टं भयं दर्शयन्ति नोचेद्राज्ञे इति द्विविधो भेदः राज्ञे नन्दाय कंसाय वा ॥ १५ ॥

तासां वचोभिरेव ताः पराजित्य निर्वचनीकुर्वन्नाह—भवन्त इति । प्रथममेतेनैव भवतीनां सत्यं परीक्ष्य सत्यात् प्रच्युताभ्यस्तु भवतीभ्यो नैव प्रदास्ये इति भावः । शुचिस्मिताः सत्य इति यद्यत्र धर्मपरीक्षायां मुखम्लानिः स्यात्तदापि नैव दास्ये इति भावः । वस्तुतस्तु शुचिः शृङ्गारस्तन्मयस्मिता इति स्वस्मिन्नुद्भूतं भावं ज्ञापयति । किञ्च, मयि प्रबले सामैव वः कार्यसाधकं नतु भेद इत्याह नोचेदिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रानुनयकोविदा आहुः—भोः अङ्ग ! नन्दगोपसुतं स्वज्ञातिप्रधानस्य श्रीनन्दगोपस्य सुतं व्रजश्लाघ्यञ्च किं बहुना प्रियं च त्वां जानीमः सर्वथा त्वय्यादरणीये स्नेहबद्धा वयमिति भावः । तुशब्दो अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः त्वदन्यं कमपि न जानीम इत्यर्थः । अत आहुः अनयमनुचितं हास्यादिकं मा कृथाः ॥ १३ ॥

दास्यव्यतिस्निग्धाः आहुः—श्यामसुन्दरेति । नो चेत् राज्ञे गोपराजाय श्रीनन्दाय ब्रुवामहे इत्यतिस्नेहगर्भं वाक्यम् ॥ १४ ॥

अनुनयकोविदाभिरनुनीतो ऽतिस्नेहयुक्ताभिः प्रार्थितस्तासां स्वानन्यकिङ्करीत्वं प्रकटीकारयितुमाह भगवान्—भवन्त्य इति ॥ १५ ॥

तत आज्ञापनानन्तरं दारिकाः कुमारिकाः उत्तेरुर्निर्गताः ॥ १६ ॥

भाषा-टीका ।

या प्रकार श्रीकृष्णचन्द्र की कही बाते सुनिके हरण होय गये है वस्त्र और चित्त जिनके ऐसी सरभोली गोपी ठण्ढे यमुनाजी के जलमें कण्ठताईं डूब रहीं जाडे के मारे कांपत कांपत श्रीकृष्णचन्द्र से बोलत भई ॥ १३ ॥

गोपी बोलीं, कि–हे कृष्णचन्द्र ! अनीती मत करो व्रज में श्लाघ्य नन्दगोपके पुत्र हम सबन के प्यारे हो तुमको हम-सब जानतीहैं जाडे के मारे कम्पित होरही हैं हम सबन कूं कृपा करिके वस्त्र देऊ ॥ १४ ॥

हे श्यामसुन्दर ! हमसब तुम्हारी दासी हैं जो आज्ञा करोगे सोई हमसब करैंगी हे धर्म के जाननवारे ! हमारे वस्त्र देऊ नहीं तो राजा नन्द अथवा कंससे हमसब जाय कहैंगी ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र कहे हैं, कि—जो तुम सब मेरी दासी हो और मेरो कह्यो करोगी तो हे सुन्दर मुसक्यान वारीओ ! यहां आयकें अपने २ वस्त्र ले जाओ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रोत्तेरुर्निर्गताः ॥ १७ ॥

✻ अयमधिकः पद्यते० विज० तोषिणी ।

भगवानाहृता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ।
स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १८ ॥
यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् ।
बद्ध्वाऽञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥
* (इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तं महात्मनः ।
एकेन पाणिना नेमुरेकेनाच्छाद्य चाङ्गनाः ॥ ० ॥
ता वीक्ष्योवाच भगवान् भूयो धर्म्यमिदं वचः ।
एकेन पाणिना यो वै प्रणमेद्देवमच्युतम् ।
तस्य दण्डः करच्छेद इति वेदविदो विदुः ॥ ० ॥
तस्मादुभाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमेत् स्वामिनं नरः ।
तथा च यूयं कुरुत तन्मे प्रियतरं भवेत्) ॥ ० ॥
इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ।
तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आहृताः ईषद्धृतयोनीर्वीक्ष्य ॥ १८ ॥

धृतव्रताः सत्यो विवस्त्रा अपो व्यगाहतास्सु स्नाता इति यदेतत् उ एव देवहेलनमपराध एवेत्यर्थः । व्रतवैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तमिवाह अस्यांहसः पापस्य निवृत्तये मूर्ध्न्यञ्जलिं बद्धाऽधो नमः प्रणामं कुरुतेति ॥ १९ ॥

इति दोषत्वेनाच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणाञ्च साक्षात्कृतं फलभूतं तमेव नेमुः स एवावद्यमृक् पापमार्जकः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तं तदाग्रहं दृष्ट्वेत्यर्थः । दारिका बालाः शीतेनैव वेपिताः कम्पितदेहा अपि पाणिभ्यामाच्छाद्य वेपनं च सात्त्विकमेव प्रेमस्वभावजं प्रोत्तरणे हेतुः शीतेन कर्षीकृताहीनवस्त्रत्वमापादिता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

शुद्धेन भावेन प्रेम्णा प्रसादितः पूर्वत एव अधुना च आहृताः हस्तेंगत्यर्थत्वादागता वीक्ष्य प्रीतः सन् वासांसि सर्वाण्येवावचित्य वृक्षस्य स्कन्धे निधाय प्रकर्षेण शिक्षणार्थमिव न्यायप्रदर्शनेनोवाच सस्मितमिति तासां चिरं तथा स्थापने वक्ष्यमाणोऽपि नर्मसंस्पर्शात् नन्वाहृता इत्यत्रागता इत्यर्थो न युक्तः अप्रयुक्तत्वात् उच्यते काव्यकूपवर्तिनामिदं मतं ननु वेदादिशब्दमहोदधिवर्तिनां यथाह महाभाष्ये "सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या अनेकधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽथर्वणो वेदा वाकोवाक्यमितिहासपुराणानि वैद्यकमित्येतावन्तं शब्दप्रयोगमनिशम्याप्रयुक्ताः शब्दाः" इति वचनं केवलं साहसमित्यादिकोषकारमतेऽप्याहृता इत्यस्यान्यार्थो घटते यथा विश्वप्रकाशे "आहतं गुणितेऽपि स्यात्ताडितेऽप्यानकेऽपि च" इति गुणितत्वं चात्र द्विगुणादिगुणतया पूर्ववत्पाङ्क्त्यं डोरिकादर्शी सङ्कुरीकरणं तद्वदत्रापि ज्ञातः स्वयमात्मसु तादृशीकरणमिति किञ्च आहृतशब्दस्य व्याख्यायां श्रीस्वामी आहृतमुद्घोषितमिति प्राह, अत्र च तासां विख्यातत्वं गम्यते तच्च तासां तथा वीक्षणे चमत्कारातिशयद्योतकमित्यलमेतया कल्पनया ॥ १८ ॥

ननु, बाल्ये न दोष इति चेत्तत्राह—धृतव्रता इति । यदेतदिति । साक्षान्मयाऽनुभूतत्वादत्र प्रतारणं न किञ्चित् सम्भवेदिति भावः । देवस्य जलाधिष्ठातुर्वरुणस्य नारायणस्य वा हेलनमवज्ञा अञ्जलिं बद्ध्वा तं च मूर्ध्नि नत्वन्यत्रेति भिन्नाभिप्रायं ततश्च नमः कुरुतेत्युक्ते एकपाणिना नमनोद्यममालक्ष्य एकहस्तप्रणामश्चेत्यादिवचनपाठेनाञ्जलिं बद्ध्वेति तत्राप्यधोऽञ्जलिबन्धनमभिप्रेत्य मूर्ध्नीत्युक्तमित्यूह्यम् अधो वसनं परिधानवस्त्रमेव उत्तरीयवस्त्रं च तथापि न प्राप्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अच्युतेनेति कदाचित् कथञ्चिदपि तद्वाक्यस्य सत्यात् च्युतिर्नास्तीति तासामभिप्रायः सूचितः यतो व्रजस्य अबलाः स्त्रियः तत्र च अबलाशब्देन कथञ्चिदपि तद्वाक्यमन्यथयितुमशक्ता इत्यर्थः । प्रेमवशत्वादिति भावः । मत्वेति वस्तुतो देवापराधाभावाद्व्यवहार-

* इत्यधिकः पठ्यते वीरराघवविज० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्राप्तत्वेनादोषात् अत एव प्रलब्धा इति वक्ष्यते साक्षात्कृतं पतिरूपं फलं तद्रूपत्वादेवावद्यमृगितितु तासामभिप्रायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

देवहेलनं देवस्यापराधः अञ्जलिं बध्वेति युक्तकरद्वन्द्वं कृत्वा ॥ १९ ॥

साक्षात्कृच्छब्दो द्वितीया साक्षात्कृतमिति साक्षात्कर्त्तारम् अनवद्यमृग्यतः अवद्यमार्जनायनियताः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वाम्यभिमतकरणं दासीनामुचितमेवेत्यभिप्रेत्य शीतेन कम्पिताः कुमारिकाः कालिन्दीह्रदात् प्रोत्तरुर्निर्जग्मुः ॥ १७ ॥

ततो भगवानाहृताः ईषदप्यच्युतयोनीर्बाल्ययौवनसन्धिस्थाः ताः कुमारिकाः अवलोक्य शुद्धभावेन निष्कपटभावेन यथोक्तातिक्रमशीलेन भावेन हेतुना प्रसादितः प्रसादोऽत्रानुग्रहः अस्य सञ्जात इति तथा अनुग्रहयुक्तः स्कन्धे वृक्षशाखायां वासांसि निधायारोप्य प्रीतः सस्मितश्च पुनरुवाच ॥ १८ ॥

तदेवाह—यूयमिति । धृतव्रताः सत्यो विवस्त्रा यूयमपो व्यगाहत अप्सु स्नाता इति यत्तदेतद्देवहेलनमुत अपराध एवेत्यर्थः व्रतवैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तविधानमाह—अस्यांहसः पापस्य अपनुत्तये अपनोदाय मूर्ध्नि अञ्जलिं बध्वा नमस्कृत्य वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥

इत्थमच्युतेनाभिहिताः अङ्गनाः एकेन वामेन पाणिना योनिमाच्छाद्य इतरेण पाणिना नेमुः ॥ ० ॥

पुनरपि भगवांस्ता वीक्ष्येदं वक्ष्यमाणं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाक्यमाह; तदेवाह—एकेनेति सार्द्धेन । एकेन पाणिना नेमुरित्यादिसार्द्धश्लोकद्वयं क्वचिन्न दृश्यते । तस्मादिति । हस्तद्वयसम्पुटस्यैवाञ्जलिशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ ० ॥ ० ॥

इत्थमच्युतेनाभिहिताः व्रजकुमारिकाः विवस्त्रस्नानप्रयुक्तां व्रतच्युतिं व्रतभ्रंशं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्त्तिमवैगुण्यं कामयमानास्तस्य व्रतस्यान्येषां कर्मणाञ्च साक्षात्कर्त्तारमच्युतं नेमुः हस्तद्वयेन मूर्ध्न्यञ्जलिं बध्वा नेमुरित्यर्थः । कुतः ? यतः केवलमशेषकर्मणां न साक्षात्कृदेवापितु अवद्यमुक् अवद्यं कर्मवैगुण्याऽऽपादकं पापं तस्मान्मोचयतीति तथा ययर्थगर्भोऽत्र मुचिः अतः प्रणेमुरित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दारिकाः कुमार्यः ॥ १७ ॥

मुग्धभावेन मधुरस्वभावेन प्रसादितः प्रसादं गमितः ॥१८॥

यूयं वस्त्रहीना अपो जलं व्यगाहतेति यत्तदेतत् उ तापकारणं देवहेलनं देवतापराधः अतस्तस्यांहसः अपराधस्य परिहाराय "उ तापेऽप्यमर्षे च" इति यादवः ॥ १९ ॥

विवस्त्राप्लवनं दिगम्बरस्नानं व्रतच्युतिं नियमभ्रंशं तत्पूर्त्तिकामाः तस्य व्रतस्य पूर्णतां कामयमानाः तासामशेषकर्मणां साक्षात्कृतं साक्षीभूतं कृष्णं नेमुः । अनेन किं प्रयोजनमत्राह—अवद्यमिति । उज्झितुम् उन्मूलयितुम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आहूता आगताः यद्वा आहता शीतपीडिताः तथाच विश्वः "आहतं गुणितेऽपि स्यात्साडितेप्यानकेऽपि च" इति ॥ १८ ॥

अधोवसनं परिधानवस्त्रमेव नत्वन्यदिति काठिन्यमिव ॥ १९ ॥

साक्षात्कृतं पतिरूपं फलं तद्रूपत्वादेवावद्यमृगीति तु तासामभिप्रायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्वमित्यधुना यदीत्युक्तम् ईश्वरभावेन भगवतोक्तमिति वाक्यार्थापरिज्ञानेऽपि समागता इत्याह—तत इति । जलानामाशयात् जडानामाशयात् जलानामभिप्रायो न गन्तव्यमिति अज्ञानां मर्यादायां यतोऽशुद्धिसम्भावना तदपेक्षया भगवद्वाक्यनिष्ठा श्रेष्ठा सर्वा इति ईश्वरवाक्येन सर्वगुणतिरोभावः दारिका इति शुको बालत्वं ज्ञापयितुम् अन्यथा सदसो राज्ञश्च भावोऽन्यथा भवेदिति नन्वत्यन्ततामस्यः कथं वाक्यनिष्ठा जातास्तत्राह, शीतवेपिता इति । बाह्यः कम्पः मनः शीतेन कर्षिताश्च स्वभावाधीना एवोत्थिताः अतो आर्तिवर्णिता परीक्षार्थं प्रमेयं निरूप्यमिति अकथने शुकस्य मूर्द्धा विपतेत् ॥ १७ ॥

ततो भगवान् ता सर्वतः आहृताः न केनाप्यंशेन दुष्टा वीक्ष्य गाभिविधौ सन्धिरार्षः अन्यार्थे सङ्गृहीता इतीषद्धृता या ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेति अतस्त्याज्या इति मत्वापि शुद्धभावेन तासां शुद्धान्तःकरणेन प्रसादितो जाता ततः पुनः ज्ञानशक्तिमाविर्भाव्य वृक्षस्कन्धे वासांसि स्थापयित्वा तदा-वरणानि वैष्णवानि कृत्वा पश्चात्तासां निदानं श्रुत्वा ऽल्पमोहं कृत्वा स्मितसहितः अन्यथा मुक्ता एव भविष्यन्तीति प्रकर्षेणोवाच यथा वाक्यमङ्गीकुर्युः ॥ १८ ॥

भगवद्वाक्यमाह—यूयमिति । अप्स्वग्निर्देवताश्च तिष्ठन्ति अतः नाप्सु मूत्रपुरीषे कुर्यात् न निष्ठीवेत् न विवसनः स्नायात् गुह्यो वा "एषोऽग्निः एतस्याग्नेरनतिदाहाय" इति श्रुतेः । विवस्त्रस्नाने तत्र स्थिताग्नेः देवताभ्यो वा व्रतादिस्वेनाशो भवेदिति तत्र प्रतिविधातव्यं भगवान् हि तत्कर्मसिद्ध्यै समागत इति स्वतन्त्रतया फलदानात् कर्मसाद्गुण्यार्थमाह—यतो यूयं व्रतव्रताः तथाभूता अपि विवस्त्रा यदपो व्यगाहत विशेषेण विलोडितवत्यः क्रीडया वस्त्राभावेन च दृष्टादृष्टाभ्याम् एतदाक्रोडनं तत्प्रसिद्धमेव देवहेलनं उ इति निश्चये एवं दोषं निरूप्य प्रायश्चित्तं निरूपयति अञ्जलिं बध्वा मूर्ध्नि स्थापयित्वा अंहसः अपनुत्तये पापनाशाय नमः कृत्वा वो युष्माकमेतद्वसनं प्रगृह्यतामिति या क्रियाशक्तिः अभिमानरक्षार्थं स्थापिता सा अपराधनिवृत्तये योजनीया तत्रापि ज्ञानसहिता एतावतैव देवता तुष्यति क्रिया

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मूलस्यापि ज्ञानशक्तिव्याप्तेः एषैव प्रौढरूपा शक्तिरिति तद्विदः साचेत् ज्ञानेन व्याप्ता फलं सिद्धं कृतार्थोपि भवति ॥ १९ ॥

ताः पुनः भगवदभिप्रायमपि ज्ञात्वोक्तादप्यधिकं कृतवत्य इत्याह—इत्यच्युतेनाभिहिता इति । केनाप्यंशेन च्युतिरहितेन पूर्णशक्तिमता अभिहिता उक्ता वचनद्वारा प्राप्तज्ञाना व्रजाबलाः स्वभावतश्चातुर्यादिदोषरहिताः विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं मत्वा हृदयेपि संवादं प्राप्य तत्पूर्तिकामाः नतु देवतापराधनिवृत्तिमात्रपराः तादृशेऽर्थे तस्य वा व्रतस्य अशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं कर्मभिरयं साक्षात्फलरूपेण सम्पादितः फले जाते साधनन्यूनता व्यर्थेति फलदृष्टयः तादृशं भगवन्तं नेमुः भगवते नमस्कारं कृतवत्यः साष्टाङ्गप्रणाममिति केचित् तथा करणे हेतुः यत अवद्यमृक् अवद्यमार्जनं यतो नमस्कारात् भवति देवतापराधे शान्तेपि कर्णच्छिद्रस्य जातत्वात् फलं न भविष्यतीत्युभयमेकेन यथा भवेत् तथा कृतवत्यः । यद्वा, तस्य भगवतः पूर्तिकामा इत्यर्थः । न च व्रतच्युतिमिति पूर्वोक्तत्वेन तत्परामर्श एव तत्पदे नाकारीति वाच्यं व्रततदन्याशेषकर्मफलत्वेन भगवन्निरूपणवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च, इदं प्रलब्धा इत्याद्यसूयाहेतूक्त्यनुपपत्तिः व्रतपूर्तिपक्षे तदर्थमेव सर्वमुक्तं भगवता कारितं चेत्यसूयाहेतुत्वाभावात्तेषां न हि स्वाहितवाचा कृत्यावा तदारोपः सम्भवति प्रत्युत तद्वैपरीत्यमिति । ननु, व्रतच्युतिं मत्वा कथं तदुपेक्षां कृत्वा प्रियमेव नेमुस्तत्राहुः, तदशेषेति पूर्ववत् नचैवं व्रतच्युतिं मत्वेति कथनवैयर्थ्यमितिवाच्यं तत्कालीनभावप्रौढिनिरूपणार्थत्वात् अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तिरित्युक्तमेव ॥ २० ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च अयि सख्यः स्ववाचैव पराभूता वयमभूमैव यदि पुनरत्रापि स्थिलिष्यामहे एतन्मध्य एव कश्चिदन्यो मनुष्यश्चेदायाति तदा स्फुटमितोपि महाविडम्बनाम्बुधौ पतिष्यामः किञ्च, एतदङ्गस्पर्शप्राप्त्याशा महाबलवती दुर्वारा बभूव या खल्वत्रैव निमज्य मर्तुमपि न ददाति तदेतद्विधात्राऽस्माकं ललाटे लिखितमन्यथा न भवेदित्यतोऽस्य प्रियतमस्यैव हठं पुरस्कृत्य स्वहठं रसातले प्रस्थाप्य लज्जायै जलाञ्जलीर्दत्वा नेत्राणि मुद्रयित्वा प्राणैरन्धकारैरेव स्वस्वशरीराण्याच्छाद्य जलादस्मात्तटं गच्छाम इति मन्त्रणां मिथो दृढीकृत्य ताः कृष्णसमीपं जग्मुरित्याह, तत इति प्रोत्तेरुः निर्जग्मुः ॥ १७ ॥

आ सम्यक् प्रकारेणैव हृता मृता इव वीक्ष्य कुलजानां मर्यादत्यधिक ईदृशो लज्जात्यागः सोऽपि मदनुरोधेनैवाभिः कृत इति मनसैवाधिगतो यः शुद्धो निरुपाधिर्भावः प्रेमा तेन प्रसादितः स्कन्धे निधायेति तासामङ्गसौरभ्यप्राप्तिलोभादेव अत्र च भवतीनामधोवस्त्राण्यपि मया स्वस्कन्धे धार्यन्त इति तासु स्वप्रणय आदरश्च दर्शितः प्रकर्षेणोवाच सपराधसुवाचेत्यर्थः । तत्रायं परामर्शः स्त्रीजातिमात्रेणापि दुष्करं कृत्यमाभिर्मत्प्रेमोपरोधेन कृतं किं चेतोऽप्यन्यदत्याप्यन्तिकं दुष्करं कृत्यमस्ति तदेताभिः शक्यमशक्यं वेति मद्विषयकप्रेम्णः शक्तेरियत्तां दिदृक्षे इति सस्मितमिति भोः स्वमुखेनैवाङ्गीकृतमद्दास्यं करवाम तवोदितमिति युष्मद्वचनस्य परीक्षामधुनाहं करिष्ये ततो यद्युत्तीर्णा भवितुं शक्नुथ तदैव युष्मद्वसनानि मदीयात्ममनःप्राणशरीरैः सहितान्येव कृत्वा दास्यामीति भावः ॥ १८ ॥

हन्त हन्त गूढोऽयमपराधो युष्माकं व्यक्तोऽभूदित्याह, यूयं विवस्त्राः सत्यो यदपो व्यगाहत व्यगाहध्वं तदेतत् उ एवार्थे देवस्य जलाधिष्ठातुर्वरुणस्य नारायणस्य वा हेलनमपराधः । ननु, देशाचारोऽयं विशेषतो बालानां नापराधस्तत्राह, धृतव्रता इति । अनुष्ठितस्यास्य व्रतस्य फलाभावस्त्ववश्यम्भावीति भीषयते हन्त हन्तैतादृशं विडम्बनमभूद्व्रतफलञ्च न भविष्यत्यतो मृता अपि वयं विशेषतः सुष्ठु मृतास्तदलं प्राणत्यागविलम्बेनेति मनोऽनुतापवतीः विशीर्णसर्वाङ्गीर्विवर्णा अतिविह्वला वीक्ष्य हन्तासां मा प्राणाः प्रयान्त्विति सद्य एवातिकृपया स्वयमेव तस्य प्रायश्चित्तं वदन् भोः कृशाङ्ग्यः ! मा भैष्टेत्याश्वासयति, बद्धेति स्त्रियो हि यस्य दास्यो भवन्ति स एव तासां सर्वदेवमयो नारायण इति शास्त्रादेशात् "नारायणसमो गुणैः" इति गर्गादेशाच्च सम्प्रत्यहमेव युष्माकं नारायणस्तन्मदभिमुखे एव स्थिताः अंहसोऽपराधस्यापनुत्तये निवृत्तये नमःकृत्वाऽधोवसनम् अन्तरीयवस्त्रं गृह्णतां स्त्रीणामन्तरीयवासोभिः पुंसो मम प्रयोजनाभावात्तान्येव दास्यामि उत्तरीयाणि तु स्वस्यैवोत्तरीयाणि करिष्यामीति भावः । ततश्च शिरोभिरेव प्रणामे क्रियमाणे इहो केवलशिरः प्रणामो गौण एवेत्युक्तम् एकपाणिना नमनोद्यममालक्ष्य एकहस्तप्रणामश्चेति वचनपालन प्रत्यवायं दर्शयित्वा अञ्जलिं ताः कारयामासेरे तत्रापथ्यधोऽञ्जलिमभिप्रेत्य मूर्ध्नीत्युक्तमित्याद्यूह्यम् ॥ १९ ॥

ततश्च व्रतवैगुण्यं मा भवतु भवत्वस्माकं जातिकुलधर्मलज्जादिसर्वनाशोपीति निश्चयवतीभिस्ताभिर्यथा यथैव प्रेयान् प्राह तथैव कृतमित्याह—इति दोषत्वेन अच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिकामाः तास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं साध्यफलस्वरूपमेव तं नेमुः सर्वफलस्वरूपे तस्मिन्नेव सन्तुष्टे किं फलमवशिष्टं स्यादिति भावः । ननु, फलप्राप्तिरप्यस्तु दोषोपि भविष्यतीत्यत आह, यतोऽच्युतादेव अवद्यमृक् सर्वदोषनिवृत्तिरित्यर्थः । नहि तत् प्रसादविषयीभूतानां प्रत्यवायादिलक्षणः कोपि दोष इति भावः ॥ २० ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः आज्ञानुसारेण निर्गताः वीक्ष्य भगवानाह, भवतीनां शुद्धेन भावेन प्रसादितोऽस्मीति एवं प्रीतः सन् स्कन्धे नीपशाखायां वासांसि निधाय सस्मितं प्रोवाचेत्यन्वयः । यद्वा, "आहतं गुणितेपि स्यात्" इति विश्वप्रकाशादाहता गुणिताः सञ्जातभक्तिगुणाः वीक्ष्य प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

यूयं धृतव्रताः सत्यो विवस्त्राः अपो व्यगाहत अप्सु स्नाता इति यत्तद्देवहेलनं देवापराधः अतः अस्यांहसः देवहेलनस्य अपनुत्तये निराकरणाय मूर्ध्न्यञ्जलिं बद्ध्वाऽधो नमः कृत्वा वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १८ ॥

तास्तथाऽवनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः ।
वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः ॥ २१ ॥
दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥ २२ ॥
परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसङ्गमसज्जिताः ।
गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः ॥ २३ ॥
तासां विज्ञाय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
धृतव्रतानां सङ्कल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतेन प्रकृतिकालकर्मादिच्युतिरहितेन स्ववशेन सर्वेश्वरेण इतीत्थं देवहेलनहेतुत्वेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तत्पूर्तिकामाः तस्य व्रतस्य पूर्णताकामा तदशेषकर्मणां तासाम् अशेषाणां ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तानां च यानि कर्माणि तेषां साक्षात्कृतं फलभूतं सर्वात्मानं तमेव श्रीकृष्णं नेमुः यतः स एव अवद्यमृक् दोषमार्जकः ॥ १९ ॥

तेन प्रणामेन ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इतनी बातें सुनि के शीतसे कम्पित व्रतकरके कर्षित सगरी कुमारिका हाथन तें अपनी २ योनि कूं ढंकि के जलके बाहिर निकसत भई ॥ १७ ॥

सुन्दर प्रेम तें प्रसन्न भये ऐसे भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र अखण्ड कन्यापन जिनकी ऐसी कुमारिकान कूं देखिके उनके वस्त्रनकूं कन्धापर धरिके प्रसन्नता पूर्वक मुसिकाय के बोले ॥ १८ ॥

तुम सब यमुना जल में नंगी स्नान करिके जो व्रत करी यासों जल को देवता वरुणको अपराध भयो ताको दूरि करबे के लिये हाथ जोरि माथे पै लगाय के धरती में प्रणाम करिके अपनो २ वस्त्र लेजाय के पहिरो ॥ १९ ॥

जब श्रीकृष्णचन्द्र ने या प्रकार सवन तें कही तब नंगी स्नान करिवो अपराध जानि के सब व्रजवाला व्रत के खण्डन करनवारो मानि के ता व्रत के पूरण करिवे के लिये व्रत और सबै फल देनवारे श्रीकृष्णचन्द्र जो हैं, तिनकूं नमस्कार करत भई क्योंकि ? सब पापन के दूर करनवारे श्रीकृष्णचन्द्र ही हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वञ्चिता "यूयं विवस्त्राः" इत्यादिना त्रपया लज्जया हापितास्त्याजिता अत्रागत्य स्ववासांसीत्याग्रहेण प्रस्तोभिता उपहसिताः "सत्यं ब्रवाणि नो नर्म" इत्यादिना क्रीडनवत्कारिताश्च बद्धाञ्जलिमित्यादिप्रायश्चित्तच्छलेन ताः नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् ॥ २२ ॥

प्रेष्ठसङ्गमेन सज्जिता वशीकृता अतो गृहीतचित्ताः सत्यो नो चेलुः गृहीतचित्तत्वमेवाह—तस्मिन् कृष्णे लज्जायितेक्षणा लज्जाविलसितमीक्षणं यासां ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति—अबलाः प्रति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथा तेन श्लोकेन प्रकारेण वासांसि सर्वाण्येव परिधानीयोत्तरीयादीनि प्रकर्षेण प्रेमसम्बोधनादिना नीपाग्रादवरूढः सन् इति ज्ञेयं यतः करुणः अत एव सर्वत्र दयालुः विशेषतश्च तेन तोषितः यद्दर्शनोत्कण्ठया नागरजनोचितभावाविर्भावेऽपि प्रकृतबाल्यचापल्यमिवेदमाविष्कृतं तेन तासामभिमानलज्जाच्छेदकरूपेण पूर्वानुरागजेन परमार्त्तिमयेन दशाविशेषेण लब्धमनोरथ इत्यर्थः । देवकीसुत इति श्रीपरीक्षितं प्रति मुनीन्द्रोक्तिः साहि तत्रोचिता श्रीकुन्तीप्रपौत्रस्य श्रीसुभद्रापौत्रस्य तस्य तद्रूपालम्बनत्वेनैव सुखविशेषात् तथैव भवतां प्रपितामहीति श्रीशुकोक्तिः तथैव च दशमारम्भे तत्प्रदन इति तस्मात् योऽसौ भवतामालम्बनीभूतः सोपि वासां प्रेम्णैव चपलीकृतस्तासां महिमा विचार्यतामिति भावः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

तेनेत्युक्तमेव विवृणोति—दृढमिति । क्रीडनं क्रीडोपकरणं कन्दुपुत्रिकादि प्रियस्य तस्य सङ्गेन सङ्गत्यैव निर्वृताः । यद्वा, प्रियस्य सङ्गेन प्रत्युत निर्वृता बभूवुः अहो पश्य गाढप्रेममाहात्म्यमिति भावः ॥ २२ ॥

स्ववासांसि निजवस्त्राणि तेन परिवर्त्य दत्तान्यपि परिचित्यान्योन्यस्वीयस्वीयान्येव परिधायेत्यर्थः । अन्यत्तैः । यद्वा प्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य सङ्गमेन सज्जिताः तस्मिन्नेवासक्तीकृताः अत आकृष्टभगवच्चित्ताः अत एव मिथो भावविशेषोदयेनाश्वासवाक्यप्रसादेन च सलज्जदृष्टयः सत्यस्तस्मिन् स्थाने कृष्णे वा स्थिरा न चेलुस्तत एवेत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी । यद्वा, वासःपरिधानानन्तरं लज्जातिशयापगमे सति गृहीतचित्ता

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उदितभावाः अत एव प्रेष्ठसङ्गमाय तदैव रहः पाणिग्रहणाय सज्जिताः सज्जा इव वर्त्तमाना अत एव तस्मिन् लज्जायितेक्षणाः सत्यो न चेलुः लज्जते लज्ज इति पचाद्यजन्तं लज्जायितेति कयन्तान्निष्ठायां रूपं विकृताख्योऽयमनुभावो ज्ञेयः यथोक्तम्—

"ह्रीमानेर्ष्यादिभिर्यत्र नोच्यते स्वविवक्षितम् ।
व्यज्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः ॥"

इति ॥ २३ ॥

सङ्कल्पं विज्ञाय पूर्वोक्तभावाभिव्यक्त्या साक्षादनुभूय सङ्कल्पमेव दर्शयति, स्वस्य पादयोः स्पर्शः पतित्वेन भक्त्यात्यन्तसान्निध्यमित्यर्थः । यद्वा, स्पर्शः स्पर्शनं पतित्वेन तासु स्वसमर्पणं तत् सत्त्वोपपादनं तस्य काम्यया धृतं नियमेनानुष्ठितं रक्षितं वा व्रतं याभिस्तासां स्वपादस्पर्शेच्छामयं सङ्कल्पं तत्र पादस्पर्शशब्देन प्रेमविशेषेण पतित्वं सूचितं दामोदर इति दामोदरत्वमारभ्यैव तासु प्रेमवानित्यर्थः । अबलाः कन्यात्वादिना स्वातन्त्र्यहीनाः प्रति इत्यात्मैकसाध्याभीष्टत्वं वितर्क्य तासु तस्य तादृशी कृपा युक्तैवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

करुणः करुणावान् ॥ २१—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवांस्तदा अवनतास्ता दृष्ट्वा तेन प्रणामेन तोषितः तरुणश्च करुण इति पाठे करुणावांस्ताभ्यः कुमारिकाभ्यो वासांसि प्रददौ ॥ २१ ॥

इत्थमिति । यद्यपीत्थं प्रलब्धा "यूयं विवस्त्राः" इत्यादिना अधिक्षिप्ताः त्रपया लज्जया हापिताः बध्वाञ्जलीन् इत्यादिना प्रायश्चित्तव्याजेन कन्दुकपाञ्चालिकावत्प्रवर्तिताः वासांसि चापहृतानि तथाप्यमूः कुमारिकाः तं कृष्णं नाभ्यसूयन् गुणेषु स्वस्वप्युक्तान् दोषानाविष्कृत्यः तत्र हेतुः निरतिशयप्रियस्य कृष्णस्य सङ्गेन निर्वृताः सुखिताः तत्सङ्गनिर्वृत्या विस्मृतदोषा इति भावः । नाभ्यसूयन् ॥ २२ ॥

किन्तु, स्ववासांसि परिधाय धृत्वा प्रेष्ठस्य सङ्गमेन वशीकृताः अत एव तदपहृतचित्ता नोच्चेलुर्न चलितवत्यः, गृहीतचित्तत्वमेवाह-तस्मिन् कृष्णे लज्जायितं लज्जाविलसितम् ईक्षणं यासां ताः ॥ २३ ॥

ततो भगवान् दामोदरः स्वपादस्पर्शकाम्यया स्वपादस्पर्शशब्देनात्र तात्पर्यतः स्वेन सह क्रीडा विवक्षिता तत्काम्यया धृतमनुष्ठितं व्रतं कात्यायन्यर्चनात्मकं याभिस्तासां सङ्कल्पमभिसन्धिविशेषं विज्ञाय प्राह ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

करुणः कृपालुः ॥ २१ ॥

तासां कृष्णे भक्त्यतिशयं कथयति-इत्थमिति । प्रलब्धाः वञ्चिताः धर्षिताः हापितास्त्याजिताः मुक्तलज्जाः कारिताः प्रस्तोभिताः चाटुवचनजातं प्रापिताः क्रीडनवद्दारुयन्त्रवत् अथापि तथापि अमुं कृष्णं प्रति गुणेषु दोषाविष्करणमसूया तत्र हेतुमाह, प्रियेति । प्रियेण कृष्णेन सह सङ्गमनलक्षणसङ्गेन निर्वृताः ॥ २२ ॥

प्रेष्ठस्य कृष्णस्य सङ्गमे सज्जिताः सन्नद्धाः न उच्चेलुः स्थितप्रदेशादिति शेषः । लज्जया ईषन्निमील्य प्रेषितानीक्षणानि यासां ताः यद्वा लज्जया इषितानि गतानीक्षणानि यासां तास्तथा "इषुगतौ" इति धातुः ॥ २३ ॥

पादं शरीरं "उत्तमानां शरीरं तु पादशब्देन भण्यते" इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देवकीसुत इति श्रीपरीक्षितं प्रति मुनीन्द्रोक्तिः महाजनपरूपात्तरूप्येण एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २१—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् सन्तुष्टः प्रादादित्याह-तास्तथेति । यदि चातुर्येण अवनताः स्युः तदा असन्तुष्ट एव भवेत् परं तथा अवनताः न तु चातुर्यार्थम् अतस्तथा दृष्ट्वा तथा दाने हेतुर्भगवानिति प्रसादे हेतुर्देवकीसुत इति तदा वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् चतुर्थ्या सम्प्रदानादपूर्वदानं सूचितम् अत एवार्थविशेषेपि दाञ् दाणोरत्र दाण एव प्रयोगः कृतोयतोऽस्य पूर्वरूपनिवृत्तिरपूर्वयच्छादेशेनापूर्वरूपत्वमेवमत्रापि देयेषु केवलवस्त्रत्वनिवृत्तिमपूर्वभगवज्ज्ञानात्मककामरूपताञ्च सम्पाद्य तानि दत्तवानिति ज्ञाप्यते अत एव प्रेष्ठसङ्गमसज्जने वस्त्रपरिधानमेव हेतुत्वेनोक्ते परिधाय स्ववासांसीति अत एव स्वपदमप्युक्तं नायिकानां प्रियविषयकोत्कटभावकत्वैव स्वकीयत्वादन्यथा न वदेत् प्रयोजनाभावात् अर्थात्तासामेव प्रकर्षेण दत्तवान् यथा तासु पूर्वोक्तः कामः सिद्धो भवति अत एव जलक्रीडादिषु वस्त्रोत्तारणपरिधानेनापेक्षिते नन्वेवंविधवस्त्रदाने को हेतुस्तत्राह, करुण इति । परमकरुणया दुःखप्रहारणेच्छा आनन्दाविर्भावनरूपा तासूत्पन्ना । ननु, तर्हि मुक्तिमेव दद्यात् कुतो वस्त्राणि दत्तवान् तत्राह तेन तोषित इति तेन मुग्धभावेन तोषित इति साष्टाङ्गनमस्कारेण तोषं प्रापितः अतस्तोषः सञ्जातः ततो ब्रह्मभूतानामेव तासां भगवता सह रमणमपि भविष्यति रक्षार्थमेव वस्त्रदानम् अनेनान्यादर्शनमपि सेत्स्यति ॥ २१ ॥

ननु,ताः अनेकविधाः वस्त्रपरिधानानन्तरं पूर्ववासनया क्षिप्तो दोषः कथं नोत्पन्न इत्याशङ्क्याह-दृढं प्रलब्धा इति । लौकिकदृष्टिस्तासां जाता नवेति विचार्यते भगवद्वचने च विश्वासः भगवति च स्नेहः तस्य च परमाप्तत्वं स्वस्य च दोषस्फूर्तिः तन्निवृत्तेरनन्योपायत्वं च अन्यथा सर्वथा निरभिमानानां पुनर्जिज्ञासा नोपपद्यते दृढमत्यर्थं प्रलब्धाः यूयं विवस्त्रायपदृप इति "अत्रागत्य स्ववासांसि"इति वाक्यात् त्रपया च

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ह्रापिताः त्याजिताः लज्जा हि तासां सर्वस्वं दोषारोपो गुणाभावश्चोक्तः चकारादपत्रपया च ह्रापिताः त्याजिताः भवत्यो यदि मे दास्य इति तद्वाक्यमेव पुरस्कृत्य ता निर्जिता इति प्रस्तोभिताः स्तोभवाक्यं वृथावाक्यं प्रकर्षस्तस्यापकारहेतुत्वम् अतः प्रस्तोभिताः मूर्ध्नि बध्वाञ्जलिमिति क्रीडनवच्च कारिताः यथा बालो यथैव कार्य्यते तथा कारिताः तासां च पुनर्वस्त्राण्यपहृतान्येव एवं पञ्चविधदोषैरपि ता भगवन्तं नाभ्यसूयन् अभ्यसूयाहि अन्तर्दुःखे भवति तानि च वाक्यानि महाग्नौ जलमिव भगवता स्वरूपेणैवानन्दं प्रापितास्तु न तैर्दुःखमुत्पादयितुं शक्यं स्वानन्देनैव निर्वृताः भगवदीयैरप्याधिदैविकैर्वाक्यैर्नापकारः कर्तुं शक्यः तत्र हेतुः प्रियस्य भगवतः सङ्गेन वस्त्रद्वारा प्रियस्य सङ्गः तेन निर्वृताः प्रमेयबलेन प्रमाणं दुर्बलं जातमित्यर्थः अनेन प्रायच्छदिति प्रशब्देन परिधापनमप्युक्तं करुणापदेन च तदानीन्तनोऽन्यो योग्योऽप्युपचारः सूचितः अतो निर्वृताः भगवति स्वस्मिन् दोषाभावात् दोषं नारोपितवत्यः ॥ २२ ॥

ततो यज्जातं तदाह—परिधायेति । स्वस्ववासांसि परिधाय प्रेष्ठस्य सङ्गमे तृतीयपुरुषार्थे सज्जिता जाताः रसाकरा जाता इत्यर्थः अन्यथा आश्रयभङ्गः क्षीणरसता वा स्यात् एवं देहव्यवस्था निरूपिता अन्तःकरणव्यवस्थामाह—गृहीतचित्ता इति । गृहीतं चित्तं याभिर्यासामिति वा सम्बन्धिनः कर्तुश्चापेक्षितत्वात् भगवतश्चित्तं ताभिर्गृहीतमित्यभिप्रायो ज्ञातः वस्त्रपरिधानेनैव भगवता च तासां चित्तमपहृतं तोषित इति एवं चित्तव्यतिषङ्गे अङ्कुरे उत्पन्ने ततः क्रियाशक्तिः कुण्ठिता जातेत्याह नोचेलुरिति अन्यत्र ज्ञानशक्तिरपि कुण्ठितेति वक्तुं तस्मिन् रस एव तस्या विनियोगमाह, लज्जायितेक्षणाः लज्जां प्राप्तानि ईक्षणानि यासां भगवति लज्जयाऽर्पितानि वा पूर्वस्वदोषानुसन्धानादिति केचित् वस्तुतस्तु तदेवं भावदृष्टिः एवं तासां शरीरान्तःकरणेन्द्रियवृत्तय उक्ताः ॥ २३ ॥

तदा यदुचितं तद्भगवान् कृतवानित्याह—तासां विज्ञायेति । तासां सङ्कल्पं विज्ञाय आहेति सम्बन्धः भगवानिति सर्वसामर्थ्यमुक्तं तेन ज्ञात्वा यथोचितं तत्करिष्यतीति सिद्धम् उत्पत्त्या चोपत्त्या च ज्ञानवानिति विशब्दार्थः तत्र विषयनिर्द्धारमाह, न हिताः लौकिक्य इव विवाहार्थमागताः नापि भोगार्थं नापि लोकविरोधेन नापि ज्ञानार्थं किन्तु सर्वथा विचारेण भक्त्यर्थमागताः तदाह स्वपादस्पर्शकाम्ययेति स्वस्य भगवत एव तत्रापि भक्तिरेव भक्तावपि स्पर्श एव न तु श्रवणादिसख्यपर्यन्ता तस्या एव कामना न केवलं कामनामात्रं तदर्थं देहेन्द्रियादीनामपि विनियोगं कृतवत्य इत्याह, धृतव्रतानामिति धृतं कात्यायन्यर्चनं व्रतं याभिः धारणेन व्रतनिवृत्तिर्निराक्रियते अन्यथा कृतव्रतानामित्येवोक्तं स्यात् सङ्कल्पो मानसो नियमः अनेन सर्वोऽपि सङ्घात एतासामुत्तमभक्त्यर्थमेवेति निश्चित्य पश्चादाह यथा भक्तिर्भवति तथोपायं नन्वेवं निर्बन्धकथने को हेतुस्तत्राह दामोदर इति अनेन गोपिकावश्यता निरूपिता यत्र तथा वश्यो जातः तत्रैवमपि वश्यो भविष्यतीति प्रथमतस्तासां सम्बोधनमाह, अबला इति रसस्सम्बोधनमेतत् उभयोरन्योन्यवश्यत्वज्ञापकं भगवान् दामोदरः तास्त्वबला इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

वासांसि सर्वाण्येव यतस्तेन प्रणामेन स्ववाञ्छितार्थसाधकेन तोषितः ॥ २१ ॥

तिरस्कुर्वतोऽपि स्वप्रियस्यानुकूल्यं ताभिः कृतमन्यैर्दुष्करत्वाद्विस्मयेनाभिनन्दति दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वञ्चिता यूयं विवस्त्रा इत्यादिना त्रपया चावह्रापितास्त्याजिताः अत्रागत्य स्ववासांसीत्याग्रहेण प्रस्तोभिता उपहसिताः "सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म" इत्यादिना क्रीडनं क्रीडोपकरणं यन्त्रपुत्रिकादि तद्वत् कारिताः कृताः बद्धाञ्जलिमित्यादि प्रायश्चित्तच्छलेन नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् प्रियस्य तथा कृतवतोऽपि सङ्गेन निर्वृताः प्रियत्वादेव प्रियकृत दुःखप्रदानमपि सुखत्वेनैवानुभवन्त्य इति भावः ॥ २२ ॥

प्रेष्ठस्य सङ्गमेन सज्जितास्तस्मिन्नेवात्यधिकमासक्तीकृता यथा कृष्णेन तासां वसनानि गृहीतानि तथा गृहीतं तस्यापि चित्तं याभिस्ता इति परस्परप्रेमाश्रयत्वमुक्तम् अत्र मध्येताः परमासक्ता इति कृष्णेन यथा ज्ञातं तथैव कात्यायनीप्रसादादस्मास्वपि अयमासक्त इति ताभिरप्यवगम्य तस्मिन् श्रीकृष्णे लज्जायितं प्राप्तम् ईक्षणं यासां तथाभूताः सत्यो भावोत्थजाड्यादेव न चेलुः याः खलु कृष्णेन निष्कासिता ताभिरपि तिरस्कृता तदङ्गेभ्यो निःसृत्य दूरं गताऽभूत् सा लज्जा पुनः परावृत्य यान्ती नयनेन कृततत्साहाय्येन कृष्णसमीपं नीयमाना कृष्णालब्धातिप्रसादा पुनस्तासामङ्गेषु पूर्वतोऽप्यधिकमधिकारं प्राप्तेत्युत्प्रेक्षा ध्वनिता ॥ २३ ॥

भो रसिकशेखर ! अस्माभिर्व्रतफलं प्राप्तमेव यदसाधारणं विडम्बनं त्वया कृतं तेनापि प्राणा न निर्वापिताः प्रत्युत त्वदनुरोधेन सन्तोषिता एव । किञ्च, जलादस्मानुत्थाप्य नानाचातुर्यसृष्ट्या अस्मत्सर्वाङ्गानीक्षित्वा अस्मत् परिधानीयवासांसि स्वीयस्कन्धधृतानि कृत्वैवाभयं स्वमनोरथेन सार्द्धं दत्तवता त्वया यत्किञ्चिदुक्तं तस्य च प्रत्युत्तरतयाऽस्माभिः सलज्जावलोकनमेव तुभ्यं दत्तम् अनेनास्माकं त्वय्यपराधो वा त्वत्प्रीणनं वेत्यजानतीरस्मान्मुग्धाः प्रतिपक्षैर्विवक्षितं तत् खलु वेशकालपात्राभिज्ञस्त्वं ब्रूहि तत् श्रुत्वैव गृहं याम इति तत्र प्रत्युत्तरयिष्यतो भगवतः सर्वाभिज्ञत्वमेकेन ततस्तत् प्रत्युत्तरं चाह, त्रिभिः तासामिति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां श्रीकृष्णेऽत्यासक्तिं दर्शयति—दृढमिति द्वाभ्याम् । यद्यपि दृढमत्यर्थं प्रलब्धाः आक्षिप्ताः यूयं विवस्त्रा इत्यादिना त्रपया लज्जया च ह्रापितास्त्याजिताः अत्रागत्य स्ववासांसीत्यादिना प्रस्तोभिता उपहासिताश्च "सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म" इत्यादिना क्रीडनवत्कारिताश्च बद्धाञ्जलिमित्यादिप्रायश्चित्तव्याजेन वस्त्राणि चापहृतानि तथापि ताः कुमारिकाः अमुं श्रीकृष्णं नाभ्यसूयन् सर्वात्मानं सर्वलीलं सर्वदा स्वभावतोपास्तसमस्तदोषदृष्ट्या नापश्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह प्रियसङ्गनिर्वृताः प्रियस्य निर्दोषतया प्रीतिविषयस्य स्वभक्तदोषनिराकरणार्थमाक्षेपादिकर्तृत्वे प्रतीयमानस्य सङ्गेन निर्वृताः सुखिता इत्यर्थः । अस्मद्

सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो ! भवतीनां मदर्चनम् ।
मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५ ॥
न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।
भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥ २६ ॥
याताबला ! व्रजं सिद्धाः ! मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ! ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभावानुसारेणास्मद्धितायैव पूर्णानन्दः सर्वदा स्वभावत एवावाप्तसमस्तदोषोयं चेष्टते इति विवेकेन श्रीकृष्णसङ्गजानन्दसमुद्रे निमग्ना बभूवुरिति भावः ॥ २१ ॥

परिधाय धृत्वा प्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य सङ्गमेन सज्जिताः वशीकृताः गृहीतचित्ताः सत्यः नो चेलुः न चलितवत्यः तत् समीप एव लज्जायितं लज्जाविलसितमीक्षयां बाला तां तस्थुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

अबलाः प्रत्याह ॥ २३ ॥

हे साध्व्यः ! भवतीनां मदर्चनं मत्सेवनं मया सह रमणं प्रति यः सङ्कल्पः मनोरथः स लज्जया युष्माभिरकथितोपि मया विदितो अनुमोदितश्चातः सत्यो भवितुमर्हति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भोः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनमेव सङ्कल्पो मनोरथः सच लज्जया युष्माभिरकथितोपि मया विदितः स मयानुमोदितोऽतः सत्यो भवितुमर्हति अर्हतीति सम्भावनोक्त्या आत्यन्तिको न भविष्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥

तत्कुतः ? इत्यत आह—न मयीति । कामाय पुनः कामभोगाय विषयमहिम्ना कामस्यापि शान्तिहेतुत्वादिति भावः । कामाप्ररोहे दृष्टान्तः भर्जिता दग्धा क्वथिता पक्वा धाना यवादि बीजायाङ्कुरोद्गमाय प्राय इति स्वेच्छया पुनः प्ररोहमपि सूचयति ध्रुवादीनां तथा दर्शनात् ॥ २६ ॥

सिद्धाः पूर्णमनोरथाः तदाह—इमा आगामिनी रात्रीर्मया रंस्यथेति आर्या कात्यायनी सतीः सत्यः ॥ २७ ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

देवकीके पुत्र श्रीकृष्णचन्द्र व्रजबालान की आधीनता देखिकें और उन के शुद्ध भाव सूं संतुष्ट होयके करुणा करि के वस्त्र देत भये ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र ने व्रजबालान कों बहुत करिके ठगी लाज जिनकी छुटाई और हांसी भी करी खिलोना कीसी ठाडी करीं वस्त्रभी जिनके हरिलिये तथापि कुमारिका अपने परम प्रिय श्रीकृष्णके संग आनन्द मानिके काहु प्रकार की निन्दा नहीं करत भई ॥ २२ ॥

सगरी अपने २ वस्त्रपहिरकें परमप्रेष्ठ श्रीकृष्ण के सङ्ग ने वश करलीनो चित्त जिनको ऐसी व्रजकुमारिका श्रीकृष्णचन्द्रके ओर लज्जा पूर्वक देख करिकें अपने २ घर जाने को मन नहीं करत भई ॥ २३ ॥

तब श्रीकृष्णभगवान् अपने चरणारविन्द की स्पर्शकी चाहना करिके व्रत धारण करनवारी सबरी व्रजबालान कों कृपादृष्टी सों देखिकें बोले ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र तदभीष्टप्राप्तिं तथाप्यन्यवैलक्षण्यं च प्रतिपादयति, हे साध्व्यः! परमप्रेमव्यवसायगुणरूपवत्यस्तेन च मदेकापेक्षिता इत्यर्थः यद्वा, साध्व्यो मदेकापेक्षिका भवतीनां मदर्चनं मद्विषयकपतिभावमयप्रेमसेवात्मकसङ्कल्पो मया विदितः ज्ञातस्सर्वार्थः सचानुमोदितः भद्रं कृतमिति स्वाभिलाषसिद्ध्या समास्वादितः अतो भवतीनां कामनान्तराभावात् मयानुमोदितत्वाच्च सचासौ सत्यः सदाऽव्यभिचार्य्येव भवितुं युज्यत एव किन्तत्र ममान्यस्य वा वरादिप्रयासेनेत्यर्थः । सम्भावनं योग्यताध्यवसानम् अर्हत्वं योग्यत्वमिति काशिकायां सम्भावनेऽलमितीति अर्हे कृत्येति सूत्रयोर्भेदो विविक्तोऽस्ति अध्यवसानमारोपणं रूपकालङ्कारादौ प्रसिद्धमेवेति सम्भावनार्थत्वे च कल्पिते महतां सम्भावितं सत्यमेवेति तथा व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

युक्तत्वमेवाह—न मयीति । मय्यावेशितधियां मनसापि तथा मां सेवमानानां तन्मात्रार्थिनां कामो राज्यस्वाराज्यादिविषयः कामाय कामत्वाय न कल्पते किन्तु निष्कामभक्त्यर्थ एव कल्पते पर्यवस्यति "सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्" इत्यादौ श्रीकर्दमादौ च श्रीविष्णूपासनावत् किं पुनर्मत्प्रेमसेवैकपुरुषार्थानां

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भवतीनामित्यर्थः । कामत्वाकल्पने दृष्टान्तः भर्जिता इति प्रायो वितर्के धानाः भ्रष्टयवाः "धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता धन्याकेऽभिनवाङ्कुरे" इति विश्वः । ताः स्वरूपत एव भर्जिताः पुनः क्वथिता रन्धिताश्चेत्यातिशयविवक्षया बीजाय बीजत्वाय नेशते न कल्पते अथवा मय्यावेशितधियां मदेकपुरुषार्थमात्राणामित्यर्थः । तेषां यः कामः मत्प्रेमसेवैकविषयः स कामाय कामनान्तराय न कल्पते किन्तु स्वयमेवास्वाद्यो भवतीत्यर्थः । किं पुनर्भवतीनामिति भावः । तत्र योग्यो दृष्टान्तः धानाः स्वत एव भ्रष्टाःपुनः स्वादविशेषाय घृतादिना भर्जिता गुडादिना क्वथिता निष्पक्वाश्च बीजाय नेशते फलान्तरोत्पादनाय न सम्पादनीया भवन्ति किन्तु स्वयमेवास्वाद्या भवन्ति तथा भवतीनामपि कामनान्तररहितभावविशेषसंस्कृतमत्प्रेमसेवाकामोपीत्यर्थः । एतादृशी मम कापि माधुरीति भावः तथा च ताभिरेवानुभूय वक्ष्यते—

"सुरतवर्द्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।
इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर ! नस्तेऽधरामृतम्" ॥ इति

एवमासां भावस्य परमपुरुषार्थशिरोमणित्वं श्रीभागवतामृते विवृतमस्ति श्रीभागवतसन्दर्भे च किञ्च "वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च" इति न्यायेन परमशान्तानां तेषां वाञ्छाविषयस्यास्य कथं शान्त्यन्तरापेक्षा स्यात् तस्मात् सत्यो भवितुमर्हत्येवेति निगमितम् एषा स्वगुणविख्यापनमयी मोहनीनामरचनापि भवत्सम्बन्धित्वेन पारमार्थिक्येव गम्या क्वचित् भर्जितेत्यादय एकवचनान्ता नेष्यते इति च स च चित्सुखसम्मतः स्पष्टार्थश्च ॥ २६ ॥

अभीष्टं सम्पादयति—यातेति । युष्मदभीष्टमङ्गीकृतमिति भावः तच्च मयैव सम्पाद्यमित्यभिप्रायेणाह, हे अबला ! इति पूर्ववत् तर्हि कुत्र यामेत्यपेक्षायामाह—व्रजमिति । एवं चेत्तर्हि कथमबलास्वस्मासु कारुण्यम् इत्याशङ्क्य स्फुटमेव तत्सम्पादयति सिद्धा इति यथा सङ्कल्पं मयाङ्गीकृता एवेत्यर्थः । एवमङ्गीकारमयं विवाहमेव सम्पाद्य तदङ्गभूतं फलविशेषमपि सम्पादयति मयेति इमाः सन्निहिता एव ताः दृशाप्राप्त्यावश्यकप्रत्यापनार्थं साधनसाधुवादेनैवोपसंहरति, यन्मत्पत्नीत्वे चेरुर्भवत्य इति शेषः । सतीः हे सत्यः ! अत एव ता अप्याग्रहेण पत्यन्तरं नाङ्गीकृतवत्य एवेति तथापि रहोव्यूढात्वेनान्यव्यूढावद्गूढमेवाऽरमन्तेति च बुध्यते एतदन्या एव हि परकीयायमाणा इति तदेवमुक्तं युवतीगोपकन्याश्चेति ॥ २७ ॥

इति व्रजं यातेत्यादिष्टाः लब्धः कामो निजवाञ्छितं याभिस्ताः अत एव देवीं तद्व्रतोद्यापनादिकमपि परमानन्दाद्विस्मृतवत्य इति भावः । लब्धकामत्वेपि कृच्छ्रात् दुःखेनैव व्रजं प्राविशन्, कुतः ? तस्य पादाम्भोजं ध्यायन्त्य एव न तु साक्षात् पश्यन्त्यः तद्विच्छेदादित्यर्थः पदाम्भोजमिति विशेषनिर्देशः पतिभावेन गौरवात् तदानीं लज्जया नम्रीभूय स्थितानां तन्मात्रदर्शनेन तदनुस्मृतेरेव प्रकृतत्वाद्वा निःशब्दः पुनर्व्रतार्थं व्रजात् यमुनागमनाभावाभिप्रायेण ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

धाना व्रीह्यादयः ॥ २६ ॥
आर्या दुर्गा ॥ २७—३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अबला इत्यादिना । हे अबलाः हे साध्व्यः मदर्चन मयासह क्रीडात्मके अर्चने निमित्ते यो भवतीनां सङ्कल्पः स मया विज्ञातः मोदितोऽप्यनुज्ञातश्चेत्यर्थः सोऽसौ सङ्कल्पः सत्य एव भवितुमर्हति ॥ २५ ॥

केनापि व्याजमात्रेणानुजिघृक्षैकशीलत्वान्महोदारत्वाच्च देहान्ते तासां मुक्तिमपि सङ्कल्पयति मय्यावेशिना धीयाभिस्तासां भवतीनां कामः मद्विषयकोऽभिलाषः कामाय केवलं विषयभोगायैव न कल्पते न भवति किन्तु मुक्तयेऽपीत्यर्थस्तत्र विवक्षितं विषयवैलक्षण्यमहिम्ना मद्विषयककामस्यापि संसृतिबीजभर्जनद्वारा मुक्तिहेतुत्वादिति भावः । यद्वा, मय्यावेशिताया धियो विषयवैलक्षण्यादविप्लुतत्वेन यावद्देहपातानुवर्तित्वात्तदा संसृतिबीजभर्जनद्वारा मुक्तिहेतुत्वान्मद्विषयकः कामः केवलं न कामायैव कल्पते इति भावः । निर्वीर्यं संसृतिबीजं न पुनः संसृतये भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह प्रायो भर्जिताः भ्राष्ट्रे निक्षिप्ता क्वथिताः निष्पक्वाश्च धाना बीजाय नेष्यते अङ्कुरोद्गमाय नेष्यते नेष्यन्ते वचनव्यत्यय आर्षः प्राय इत्यस्य भर्जिताः क्वथिता इत्याभ्यामन्वयः ॥ २६ ॥

यत एवमतो हे बालाः ! यूयं सिद्धाः पूर्णमनोरथाः व्रजं यात गच्छत सिद्धत्वमेवाह—मया सहेमा आगामिनीः रात्रीः शारदीः रंस्यथ देवताराधनं न मुधा भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह यदिति । सतीः हे सत्यः ! यन्मया सह क्रीडनात्मकं प्रयोजनमुद्दिश्य भवत्य इदमार्यायाः कात्यायन्या व्रतं चेरुश्चक्रुः ॥ २७ ॥

इत्थं भगवता कृष्णेनादिष्टाःकुमारिकाः । लब्धप्रायाः कामा इष्टार्थाः याभिस्तथाभूतास्तस्य भगवतः पदाम्भोजं ध्यायन्त्यस्तमेवानुचिन्तयन्त्य इत्यर्थः कृच्छ्रात्कथंचिद्व्रजं निर्विविशुः तद्विश्लेषासहिष्णुत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यन्मदर्चनं तस्मिन् कृतः नन्दसुतः पतिर्भूयादिति सङ्कल्पः अनुमोदितः अनुज्ञातः ॥ २५ ॥

मत्सम्भोगलालसानां भवतीनां विषयौत्सुक्यं पुनः संसारवर्तनाय स्यात् अतोऽस्मत्सङ्कल्पो निन्द्य इति शङ्कामाभूदित्याशयेनाह—नेति, कामाय विषयेच्छाप्ररोहाय तत्र दृष्टान्तमाह, भर्जितेति । धाना बीजं बीजाय अङ्कुरोत्पादनशक्तिमते ॥ २६ ॥

आर्यार्चनं कात्यायनीपूजां सतीः सत्यः ॥ २७-२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तासां हृदये स्वाभिप्रायो ज्ञापनीय इति यदासीत् तत्राह, सङ्कल्पो विदित इति । भवतीनामभिप्रायो विदितः अनेन न

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वक्तव्य इति ज्ञापितम् अन्यथा रसरूत्वपुष्टः स्यात् अत एव भगवानपि नोच्चारयेदिति तत्रायुक्तः सङ्कल्पः इति शङ्कां वारयति, साध्व्य इति । साध्वी सर्वदोषविवर्जिता पतिव्रता इति यावत् अतोऽधिकारिणा कृतः सङ्कल्पः सफलो भवति अनेनान्यस्मै देया: केनाप्यंशेन विनियोगान्तरं च निवारितं भवतीनां च सर्वासामेवाज्ञातस्वरूपाणां यद्यपि कात्यायन्यर्चनेनायमर्थः सिद्धः तथापि मदर्चनात् द्वितीयवारमहमेवार्चितः प्रबुद्धा हि देवता अर्च्यत इति तदैव ज्ञानं परमर्चनं मत्स्पर्शि न भवतीत्यसत्यो भवति देवताज्ञाव्यतिरेकेण च कृतेति फलदोऽपि न भवति तदिदानीं सन्तोषात् इयं पूर्यते मयानुमोदित इति तत्र मयाऽनुमोदित इति सः सङ्कल्पः अनु पश्चात् मोदित इति मोदं प्रापितः स प्रसिद्धः पूजायामभिव्यक्तः भावपूर्वकदृष्टिपूर्वकपुष्पादिपदार्थानां भाविते भगवति समर्पणरूपः सरत्ववस्तुसमुदायरूप इत्यसत्य एव स्वरूपतः ज्ञापकः परं जातः तद्‌ज्ञापितमाह—असाविति । इदानीमहं प्रत्यक्षः अन्तः कामश्च दत्तः भावोद्गारिणी दृष्टिश्चेयं निवेद्यन्तु सर्वमेव अतः पूर्वाकृतितुल्यमेतत् साम्प्रतं जायमानं सर्वमेवासावित्युच्यते स्वरूपतः सत्योऽपि फलतोऽपि सत्यो भवितुमर्हति सत्यात्सत्यफलमुचितमिति अतो योग्यत्वादेव फलं भविष्यति न चिन्ता कर्त्तव्येति भावः । अनेन कार्याधीनत्वात् गोपिकाधीनमेव फलमिति वाचानिकोऽपि सन्देहो निवारितः ॥ २५ ॥

ननु, कालान्तरे अन्यां सामग्रीं प्राप्येयं सामग्रीविशकलिता पूर्वावस्थामेव प्राप्स्यति न त्वेवंरूपा स्थास्यति इत्याशङ्क्य सामान्यन्यायेन परिहरति, न मयीति । अयं सामग्र्याः संस्कारः यथा संस्कृतो ब्राह्मणोऽसंस्कृतैः सहितो नासंस्कृतो भवति नापि पुनः संस्कारो भवति, अतो भगवति सर्वा सामग्री समर्पिता भगवदीया जाता कोटिसूर्याधिकज्ञानाग्निरूपो भगवान् तत्र सर्वं बुद्ध्यधीनमिति बुद्धिश्चेत् समर्पिता तदा सर्वमेव समर्पितमिति बुद्धिसमर्पणमेवाह, मयि आवेशितधियामिति न केवलं समर्पिता किन्त्वावेशिता तदुपरि धार्यैव स्थापिता बुद्ध्यधीनः कामः इच्छा हि ज्ञानाधीनेति कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतौ सर्वं मन एवेति निरूपितम् । मनोधर्मत्वात् मनसस्तु परा बुद्धिः अतो बुद्ध्यधीनं सर्वं यथा राजनि निगृहीते राज्यमेव तदधीनं भवति एवं बुद्धौ निवेदितायां सर्वमेव निवेदितम् अतः पूर्वावस्थायां तद्रूपं तत्तेषां न भवति कामो हि पुरुषात्मकः "काममय एवायं पुरुषः" इति श्रुतेः । यदि कामः कामाय न कल्प्यः ततोऽग्रे तस्मात् सङ्घातात् न सङ्घातान्तरमुत्पत्स्यते किन्तु स एवान्तिमः सङ्घातो भवति धिया सह कामस्यापि दग्धत्वात् काममयश्च सङ्घातः तत्र दृष्टान्तेनावेशनमात्रेण तस्याकार्यत्वं साधयति, भर्जिता इति यवादयो हि भर्जिता धाना भवन्ति धानास्तु अप्रयत्ना इति धनं हि धनोत्पादकं तथा यवा यवोत्पादकाः न तु धानावस्थायाम् अतः पूर्वावस्थां परित्यज्य ये सम्बन्धमात्रेण तदीया भवन्ति तेन तत्कार्यं कुर्वन्ति केषांचिद्बीजानां केवलाग्निना बीजशक्तिर्न गच्छति तेषां जलाग्निसंयोगेन गच्छतीति कथिता इत्युक्तम् उपलक्षणमेतत् यावता यस्य बीजशक्तिर्गच्छति ततस्तदनन्तरं तत्कार्यक्षमं न भवतीति अतो धाना जाता भूयो बीजाय नेशते न समर्था भवन्ति अथवाग्नौ धानासु धीयते धानाभूमौ प्रलीयन्त इत्यत्र धानाशब्देन बीजान्युक्तानि इत्यत्रापि तथैवेति ज्ञेयं तेन भर्जिता इत्युक्तिर्युक्ता । अतो मयि समर्पितः कामः पुनः कामान्तरं न जनयिष्यति सुतरां पूर्वावस्थां न प्राप्स्यति तथा सति जनयेदेव ॥ २६ ॥

अधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति यत्र क्वापि तिष्ठन्तु न प्राकृतत्वं भविष्यत्यतो गच्छतेत्याह—याताबला इति । पुनः स्वकीयत्वेन सम्बोधनं स्नेहं सूचयति सह पर्यटनं तु बलकार्यं यथा भूमिः नान्यत्र नीयते भौमा एव च नीयन्ते तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत इति भवानेव वा स्थित्वा तथा करोत्वित्याशङ्क्याह, सिद्धा इति । न भवतीषु किञ्चित्साध्यमस्ति किन्तु सिद्धा एव भवत्यः अतो व्रजं यात गच्छत अलौकिकीं च दृष्टिं दत्वाऽऽह मयेमा रंस्यथ क्षपा इति. इमाः परिदृश्यमानाः क्षपाः मय्येव विद्यमानाः क्षपा रात्रीः मया सह रंस्यथ रमणं करिष्यथ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया रमणसाहित्यस्ताः प्रदर्शिता इति न सन्देहः नन्वेतदेव कथं फल नित्यसम्बन्धः अन्यो वा अहोरात्रसम्बन्धः कथं नोच्यत इत्याशङ्क्याह यमुद्दिश्येति रमणमेवोद्दिश्येदं व्रतं चेरुः । आर्यायाः कात्यायिन्या अर्चनलक्षणं स्वार्चनस्य तु सत्यत्वे विनियोगः रमणं तु तद्भूतफलं तत्र तु मास एव नियामकः राव्यन्ते च पूजनं अतो रात्रावेव परिमितकाले रमणं न दिवसे नाप्यपरिमितकाले किञ्च सतीर्हि सतीरूपाः पूर्वसवर्णोत्र सतीनां न दिवसे रमणं नापि सर्वदा यथेष्टमिति अतो विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यतीति भावः । प्रथमवाक्यसमागमने तु भगवदाज्ञाकरणादक्षयमेव फलं भवेत् कर्मफलं तु क्षयिष्णुः ॥ २७ ॥

ततो भगवता आज्ञप्ताः आज्ञोल्लङ्घनभीताः व्रजं गता इत्याह—इत्यादिष्टा इति । यद्यपि कामो महान् तथापि भगवदिच्छया बाध्यते मनोरथश्च प्राप्तः परं साक्षाद्विवाहाभावात् कुमारिका एव तासां रसान्तरव्यावृत्त्यर्थं भक्तिमाह, ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजमिति । हरिं भगवच्चरणकमलं ध्यायन्त्यः कृच्छ्रादिति कष्टं प्राप्य मध्ये गन्तुमशक्ता कथञ्चिद्व्रजं निर्विविशुः गृहगमनाज्ञया तादृशस्तापो वृत्तो येन जीवनमपि तत्कालीनं न सम्पद्यते यदि पदाम्भोजध्यानं न स्यात्तस्मिन् सति तद्विषयस्याम्भोजत्वेन तापहरणाज्जीवनस्वरूपासिरभूत्तथापि कृच्छ्रादित्युक्तेस्तद्ध्यानं तापकार्यप्रतिबन्ध एवोपक्षीणं न तु तद्धरणेऽपीति ज्ञाप्यते एवं साधिकैस्तत्रैस्तासामखण्डभक्तिर्निरूपिता तत्वातिक्रमश्च ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे साध्व्यः । भवतीनां मदर्चनं मदीयसुखोत्पादकमद्विषयकाराधनमेव सङ्कल्पो मनोरथः स च लज्जया युष्माभिरकथितोऽपि मया विदितोऽनुमोदितश्च निष्कैतवत्वात् सत्यश्च अतएव भवितुमर्हत्येव भवतीनां मत्सुखतात्पर्यात् ममापि प्रेमवश्यत्वात् कात्र खल्वसम्भावनेति भावः । अत्र कृपाशक्तिरेव ताः स्वाधिकमुज्ज्वलितं तत्प्रेमवशमपि तल्लीलाविष्टमपि भगवन्तमैश्वर्यं स्फोरयित्वा तत्प्राप्त्यर्थककात्यायन्यर्चनकृच्छ्रं ज्ञापयामास तत्फलं च प्रज्ञाप-

अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः ।
वृन्दावनाद्गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः ॥ २९ ॥
निदाघाऽर्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ।
आतपत्रायितान् वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ॥ ३० ॥
हे स्तोक ! कृष्ण ! हे अंशो ! श्रीदामन् ! सुबलार्जुन ! ।
विशालर्षभ तेजस्विन् ! देवप्रस्थ ! वरूथप ! ॥ ३१ ॥
पश्यतैतान् महाभागान् परार्थैकान्तजीवितान् ।
वातवर्षातपहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यामास तास्तु नारायणासम इति गर्गोक्त्यैवायं स्वं नारायणं मन्यते कृमेति जानन्ति स्मेति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

यच्च काचित्कं मद्दर्शनं सकैतवत्वादसत्यमयथार्थं तदपि मया स्वप्रसादृद्यात् सत्यमेव भवितुमर्हमेवं कर्त्तुं शक्यते किं पुनः परमशुद्धमहोत्तमप्रेममयो भवतीनां मदाराधनमनोरथ इत्याह—नेति । कामः सकामत्वलक्षणं कैतवं कामाय तत्फलाय अयथार्थाय कामभोगाय न कल्पते किन्तु विषयमहिम्ना कामशान्तय एव अत्र दृष्टान्तः भर्जिता इति अत्र धानाशब्देन यवा एवोच्यन्ते ते च यवाः खलु पङ्किले भूमावुप्ताः प्ररोहन्ति त एव सूर्यकान्तरत्नभूमावुप्तास्तापेन भर्जिताः भवन्ति ततो वृष्टिजलेन सिक्ताः क्वथिता रन्धिता बीजाय अङ्कुरोद्गमाय नेष्यते न समर्थाः स्युः प्राय इति यथेत्यर्थः । यथाह, विश्वप्रकाशः "प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः" इति "प्रायो वरणानशने मृत्यौ बाहुल्य तुल्ययोः" इति मेदिनी च. नेष्यत इति पाठश्चित्सुखसम्मतस्तत्रैकत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

प्राथमिकस्य रमणस्य शुभः समयो रात्रिरेवेत्याभिप्रेत्याह—यातेति । सिद्धा एव यूयं माधुर्यपोषकेण नरलीलत्वेनैव साधकत्वाभिमान इति भावः । इमाः सन्निहिताः रंस्यथ रंस्यध्वे अद्रूमणाम आर्या दुर्गा सतीः सत्यो भवत्यः ॥ २७ ॥

कृच्छ्रादिति तेन तासां मनोनेत्राद्याहरणात् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, एकस्मिन् पदार्थे कृतः सङ्कल्पस्तदितरपदार्थविषयकान् बहून् सङ्कल्पान् जनयति अतो जीवः स्वसङ्कल्पप्रवाहेन तत्पदार्थसंयोगलक्षणं संसारं परिभ्रमत्येव त्वयि कृतस्य सङ्कल्पस्यापि त्वदितरपदार्थविषयकसङ्कल्पोत्पादकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, नेति । मय्यावेशितधियां यः कामः मयि कृतः सङ्कल्पः स कामाय मदितरपदार्थविषयकसङ्कल्पाय न कल्पते मत्कामो जनः संसारं न प्राप्नोति मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्येतरसङ्कल्पानुत्पादकत्वे दृष्टान्तः भर्ज्जिता क्वथिता धाना बीजायाङ्कुरोद्गमाय नेष्यते दृष्टान्ते कदाचिद्वैपरीत्यं भवतु न तु दार्ष्टान्ते इति प्रायोग्रहणाभिप्रायः ॥ २५ ॥

हे अबलाः ! यन्मया सह रमणमुद्दिश्य सङ्कल्पः सतीः सत्यः भवत्यः आर्यायाः कात्यायिन्याः अर्चनरूपं व्रतं चेरुश्चक्रुः तस्माद्देवोद्देशान्निमित्तात् इमाः आगामिनीः शारदीः रात्रीः मया सह रंस्यथेत्थं सिद्धाः पूर्णमनोरथाः व्रजं यात गच्छत सतीरिति रूपाविशेषणं वा भगवत्प्रयुक्तविभक्तेरन्यथात्वासम्भवात् ॥ २६ ॥

कृच्छ्रात् श्रीकृष्णविश्लेषजात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे धर्मकरन वारी सुशीलाओ ! मैं तुमारे सङ्कल्प (इच्छा) कूं जानि गयो जो तुमने मेरा पूजन किया सो मेरे अनुमोदन तें सत्य होवेगो ॥ २५ ॥

मों मे जिनन ने बुद्धि लगाई उनको काम विषय रूप नहीं होय है, जैसे भुंजे रन्धे यव उपजिवे योग्य नहीं होय है ॥ २६ ॥

याते हे अबलाओ ! तुमसब व्रजको जाओ तुम्हारे मनोरथ पूरण भये । हे पतिव्रताओ ! जा मनोरथ सं तुमने व्रतकरो हो कात्यायनी की पूजा करी ही सो शरत ऋतु की रात्रीनमें मेरे सङ्ग रमण करोगी ॥ २७ ॥

श्री शुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—श्रीकृष्णभगवान् ने जब आज्ञा दीनी तब सगरी कुमारिका मनोवांछित वरदान पायकर श्रीकृष्णचन्द्र के चरणारविन्द को ध्यान करत बडो कष्ट तें व्रजकूं जात भई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भक्त्याऽनुकम्प्य कन्यास्तास्ताभिर्वर्जितयज्वनाम् ।
पत्नीष्वनुग्रहतस्तेषामहन् कर्म महामदम् ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विप्रभार्यानुग्रहाय यज्ञवाटं गच्छन् विप्राणां काठिन्यमभिप्रेत्य तेभ्योऽपि द्रुमाः श्रेष्ठा इति तानभिनन्दति चतुर्भिः-पश्यतेति । हे स्तोककृष्णादयो गोपाः एतान् द्रुमान् पश्यत परार्थमेवैकान्तेन जीवितं येषां तान् तदाह-वातवर्षादीन्स्वयं सहन्तः सहमाना अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अधुना श्रीगोपकन्यासु प्रसादमुक्त्वा ततः तत्प्रस्तावसादृश्यात् यज्ञपत्नीषु प्रसादं वक्तुमारभते, अथ लीलान्तरारम्भे स च निदाघसमय इति विज्ञेयं निदाघार्कातपे तिग्म इति वक्ष्यमाणात् अत एव सहाग्रजः श्रीबलदेवेन सहितः गोपकन्यावस्त्रहरणादिने तत्र तेन साहित्याभावात् गोपैः परितो वृत इति प्रागुक्तवक्ष्यमाणलीलायां तेषामपेक्षाविशेषात् देवकीसुत इति पूर्वस्मादेव हेतोः वृन्दावनाद्गतो दूरमिति प्रथमं तावद्गिरिव्रजमयं काम्यकवनं गतः तत एवास्य धातुरागमनवेशो वर्णयिष्यते पश्चात् निदाघतृष्णागमितधेनुजलपायनार्थं व्रजं दक्षिणे विधाय यमुनामागतः तत्र व्रजादागच्छत् मध्याह्नभोज्यवञ्चनार्थं तत्र श्रीयज्ञपत्नीष्वन्नप्रार्थनारूपकृपार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

तत्र वृन्दावनक्रमणप्रकारमाह-निदाघेति सप्तभिः । आत्मन इत्युपलक्षणं स्वस्य स्वेषां च छत्रायितान् व्रजौकसो व्रजजनवर्तिनो द्रुमान् वीक्ष्याह वक्ति स्म ॥ ३० ॥

अथ प्रार्थयितव्यान् याज्ञिकानप्यनादरणीयतया ऽवज्ञाय सखिमुख्यानभिमुखीकृत्य तान् द्रुमानस्तुवदित्याह—हे स्तोकेति युग्मकेन । सम्बोधनक्रमोऽयं यथा दृष्टिप्राप्तमेव ज्ञेयः एते दश श्रीकृष्णस्य दशदिक्ष्ववेक्षणार्थं प्रेम्णा वसन्त इति केचित् सम्भावयन्ति दशसङ्ख्याकत्वात् तत्र स्तोककृष्णादयोऽष्टावष्टदिक्षु देवप्रस्थवरूथपौ छत्रधारणवर्त्मशोधनादिनोर्ध्वाधोदेशयोः एकादशो भद्रसेनस्तु गोपसेनाध्यक्षः सर्वावेक्षकस्तदानीं दूरे स्थित इति लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

महान् भागो भाग्यं येषां तान् तल्लक्षणमाह-परेति । नोऽस्माकं केचिद्वातादीन् स्वयं सहन्ते तपस्विनः नत्वन्येषां वारयन्ति स्निग्धाश्च दयालवो वा केचित् परेषां वारयन्ति स्वयन्तु न सहन्ते किन्तु तत्प्रतीकारं कुर्वते एते च स्वयं सहमानाः परेषां वारयन्तीति महाभागत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चरित्रान्तरमाह-अथेति । कदाचिद्वृन्दावनाद्दूरं गतः साग्रजो गाश्चारयन् ॥ २९ ॥

तीक्ष्णे निदाघार्कस्य ग्रैष्मार्कस्यातपे आत्मनः स्वस्य स्वाभिः छायाभिरातपत्रवदाचरितान् द्रुमानवलोक्य व्रजौकसो गोपानाह ॥ ३० ॥

तदेवाह—हे स्तोककृष्णेत्यादिभिः पञ्चभिः । स्तोककृष्णाख्यः कश्चिद्गोपबालः ॥ ३१ ॥

एतान् द्रुमान् पश्यत कथम्भूतान् परार्थं परोपकारार्थमेवैकान्तं नियतं जीवितं येषां तान् तदेवाह-पश्यतेति । स्वयं वातादीन् सहमानाः नोऽस्माकं तान्वारयन्ति हिमानिति पुंस्त्वमार्षम् ॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्रजौकसः आहेत्यन्वयः । तिग्मे तीव्रे ॥ ३०—३१ ॥

परार्थाय परोपकाराय एकान्तेन नियमेन जीवनं स्वायूरक्षणं येषां ते तान् नः वारयन्ति क्षुधितानस्मांस्तर्पयन्ति ॥३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथेति लीलान्तरारम्भे स च निदाघसमय एव ॥ २९ ॥

निदाघार्कातप इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३० ॥

अथ गोपैः व्रजौकसो निजसहवासिन इत्यर्थः । अथ पूर्ववद्विनोदवाक्यमेवेदं श्रीभगवदीयत्वेन परमार्थतामपि वहतीति भावः । अतो विनोदेनैव प्रत्येकमुख्यत्वात् सम्बोधयति हे स्तोकेति ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथ ज्ञानं निरूप्यते अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्यात् तैर्यद्यन्यार्थता बुध्येत तदा क्रमेण भगवदर्थमेव सर्वमिति ज्ञातं भवेत् अतस्तेभ्यः परार्थतां विद्यां प्रथमपर्वरूपां भगवान् बोधयितुं स्थानान्तरे जगामेत्याह-अथेति दशभिः । अथ भिन्नप्रक्रमेण गोपैर्वृतो भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रवृत्तो वृन्दावनात् दूरं गतः वृन्दावनं परित्यज्याग्रे गतः वृन्दावनस्य तु स्त्रीप्राधान्याज्ज्ञानं न भविष्यतीति तत्र गतानां ज्ञानार्थं प्रथमतो धर्ममाह, चारयन् गा इति । पूर्वं तु न गोभिः सहितः नापि गोपालसहितो नापि बलभद्रसहितः पश्चादेव चेति मिलिताः तस्मिन्नेवावसरे तदुक्त्वा ज्ञापितम् अथ गोपैरिति ॥ २९ ॥

तदा कियद्दूरे गत्वा अन्तेषु सर्वेषु क्वचिच्छायायामुपविष्टेषूपदेशार्थं किञ्चिदाहेत्याह-निदाघेति । निदाघकाले योऽर्कः तस्यातपे तिग्मेऽपि स्वाभिः छायाभिः आत्मनः स्वस्यातपत्रायितान् श्वेतच्छत्राकारेण समागच्छतः पूर्वं वर्णितान् वृक्षान् वीक्ष्य व्रजौकसो गोपालान् प्रत्याह, व्रजजातापेक्षया च वनजाता एव वृक्षाः समीचीना इति पञ्चपर्वा विद्यां बोधयिष्यति वृक्षदृष्टान्तेन वृक्षेषु चतस्रो विद्या गोपेष्वेका यथैता अपि चतस्रो भवन्ति तदर्थमुपदेशः यद्यपीदानीं न निदाघकालो नाप्येते आतपत्रायिताः किन्तु तेषां पूर्वावस्थामेव स्मृत्वा साम्प्रतं तान् द्रुमान् दृष्ट्वाऽऽह ॥ ३० ॥

अत्रैकादशमुख्याधिकारिणो गोपा एकादशेन्द्रियाधिष्ठातृरूपा तेच्चेत्परार्था तदा सर्वं सिद्धमिति तान् सम्बोधयति, हे कृष्णेति भगवतो नामकरणे अन्या अपि गोपिकाः स्वपुत्रनाम तथा कृतवत्यः स्तोकोऽपि द्वितीयः अंशुरपरः श्रीदामा सुबलः अर्जुनः विशालः ऋषभः तेजस्वी देवप्रस्थः वरूथपश्च वरूथपो मनसः तन्निकटस्थो निकटस्थस्यैव कृष्णोवाचस्तोको रसस्य एकत्रोभयसत्त्वात् पुनरन्येषां भिन्नतया सम्बोधनम् अंशुर्घ्राणस्य श्रीदामा

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३ ॥
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चक्षुषः सुबलो बाह्वोः अर्जुनः ओत्रयोः विशालस्त्वचः ऋषभः पादयोः अवशिष्टस्तेजस्वी पाकत्वापकत्वात् एतेषां भगवता सह संव्यवहार इति महत् पर्वसिद्धं तत्सम्बोधनेन निरूपितम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयमाह—पश्यतेति । धर्मः प्रथमं पर्वपरित्यागेन परार्थता द्वितीयं सर्वत्र भगवद्बुद्धिस्तृतीयं तस्य ज्ञापिका सर्वसेवा अकामश्चतुर्थः भगवदीयानां चेदेतच्चतुष्टयं तदा कृतार्थता भवतीति प्रथमं यादृशो धर्मोऽपेक्ष्यते तादृशमाह, पश्यतेति । आदौ धर्मसन्देहे धर्मात्मानो द्रष्टव्याः धर्मो हि भागवतामेव फलति अन्यथा विघ्नः स्यात् भाग्यं च महत् तस्य ज्ञापकं यशः सर्वैरुच्यमानं तदाह, महाभागानिति । धर्मस्वरूपमाह परार्थेति जीवनं तदुपकरणं च स्वस्य तत्र परार्थमेव चेज्जीवितं तदा अन्ते धर्मो निरूपितः स हि मुख्यः " अन्ते या मतिः सा गतिः " इति सामान्यपक्षं व्यावर्त्तयति परार्थमेव एकान्ततः जीवनं वर्त्तते येषामिति एकान्तत्वात् न स्वार्थपरार्थत्वरूपमध्यमत्वं स्वार्थे त्वधमम् एवं स्वरूपतोऽन्ततो धर्मं निरूप्य बाह्यं धर्ममाह, वातवर्षेति । जीवनेन हि वर्धत इति शरीरं सा वृद्धिः परेच्छयैव यदि च परो वृद्धिं न मन्यते तावतैव दारुणा कार्यमिच्छति एवं जीवनं चेत् परार्थता भवति तथा धर्मोऽपि यदि परार्थ एव भवेत् केवलश्चेदधमः उभयार्थश्चेत् काम्यो मध्यमः यथोपवासाः विद्यमानमन्नमन्योऽन्यो दत्वा तदभावे रन्तिदेवस्येव मोक्षहेतवः स्वतोऽप्यभावे अन्यतः पोषणे तेषां दुःखाभावाय मध्यमः तदुभयाभावे क्लेशात्मकः निर्हेतुश्चेत् अधमोऽपि महान् सकामश्चेत् मध्यमः अन्यापकारित्वधमाधमः तत्रोत्तममाह, वातः वर्षाः आतपो हिमश्च अयः कालगुणाः आद्यः चतुर्णां सहकारी एतान् सहन्तोऽन्येषामेतान् वारयन्ति तत्रापि नः अस्माकं अनेन प्रमाणं प्रत्युपकाराभावश्चोक्तः बाह्यमेतदेव तपः अनशनादिकं तु प्रायश्चित्तमिति न धर्मत्वेन परिगणितम् अन्ये सर्वे भेदा हीनाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोपकन्याप्रसादस्य प्रस्तुत्यारोहितः स्मृतौ ।
यज्ञपत्नीप्रसादोऽतस्तं विवक्षुरभून्मुनिः ॥

अथेति समनन्तरव्यञ्जकं कदाचिदिदाघाकांविरत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमुदारवृत्तयोनावपि जन्म साङ्ग्रः प्रार्थ्यं न तु कृपणकामिधिप्रजातावितिमिमर्थं ज्ञापयितुं वृक्षान् स्तौति, सखीन् सम्बोध्य पश्यतेति चतुर्भिः । स्तोककृष्णादयोऽष्टावष्टदिक्षु कृष्णस्य रक्षणकर्मसु स्थिताः देवप्रस्थवरूथपौ छत्रधारकचामरशोभकावित्यूर्ध्वाधो देशकत्वयोः स्थितौ एकादशो भद्रसेनस्तु गोपसेनाध्यक्षः सर्वावेक्षकः ॥ ३०–३१ ॥

तदानीं दूरस्थित इति लक्ष्यते ये वातवर्षादीन् स्वयं सहमानान् अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २९ ॥

व्रजौकसः तोककृष्णादीनाह ॥ ३० ॥

परहितकारिणो द्रुमा अपि धन्या इति तानभिनन्दति—हे स्तोककृष्णेति चतुर्भिः । परार्थमेवैकान्तं नियतं जीवितं येषां तान् एतान् द्रुमान् हे स्तोककृष्णादयः पश्यत परार्थैकान्तजीवितत्वमेवाह—वातादीन्स्वयं सहन्तो नोऽस्माकं वारयन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ताके पीछे देवकी के पुत्र भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र गोपन कूं अपने सङ्ग लेकर गऊन कों चरावत वृन्दावन मे तें दूर चले जात भये ॥ २९ ॥

बडी तीक्ष्ण जो गरमी की धूप है तामें अपनी छायासूं छत्रन के नाईं सुखदेन वारे वृक्षनकूं देखिके श्रीकृष्णचन्द्र व्रजवासीन सूं बोलत भये ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे स्तोक ! हे कृष्ण ! हे अंशो !, हे श्रीदामन्, हे सुबल, हे अर्जुन, हे विशाल, हे ऋषभ, हे तेजस्विन् ! हे देवप्रस्थ ! हे वरूथप ! ॥ ३१ ॥

इन को व्रज के बड भागी वृक्षन कों तो देखो, ये सब एक केवल पराये केई अर्थ जिये हैं । और आप. पवन, वर्षा, घाम, शीत सहैं हैं, और हमारे दुःखन को निवारण करें हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुजनस्य कृपालोरर्थिन इव ॥ ३३ ॥

निर्यासो घनरसः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ३५ ॥
इति प्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः ।
तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्यभिनन्दन् प्रवालादिसमूहैर्नम्रशाखानां तरूणां मध्येन यमुनां प्राप्तः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न च केवलं वातादिदुःखात् रक्षन्ति सर्वार्थं च सम्पादयन्तीत्याह—अहो इति द्वाभ्याम् । अहो इति विस्मये हर्षे वा वरं सर्वतः श्रेष्ठं कुतः सर्वेषां प्राणिनाम् उपजीवनं जीविकाहेतुः जीविनामिति पाठे स एवार्थः हेतुर्णिजन्तार्थग्लानिः तदेवाह—येषां येभ्यो विमुखा न यान्ति जनाः चै प्रसिद्धौ ॥ ३३ ॥

तदेवाह—पत्रेति । गन्धः रसादिभवः अस्थि सारांशः ॥ ३४ ॥

फलितमाह—एतावदिति । देहिनां विचित्रबहुलदेहभृतां कर्तृभूतानां प्राणादिभिः कृत्वा देहिषु जीवेषु श्रेय आचरणं यत् पाठान्तरे श्रेय एवाचरेत् सदेति यत् "एतावत् जन्म साफल्यम्" इति तत्र प्राणैरिति प्राणानाश्वरेण कर्मभिरित्यर्थः । धिया सदुपायचिन्तादिना वाचा उपदेशादिरूपया एषां समुच्चयः शक्त्यभावे परपरोपादानं च ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्तबकाः पुष्पाणां गुच्छकाः मध्येन मध्यवर्त्तिवर्त्मनेत्यर्थः एवं तिग्मतापाऽप्राप्तिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो सर्वप्राणिन उपजीवयतीति तथा तदेषां द्रुमाणां जन्म वरं मनुष्यजन्मनः श्रेष्ठं किञ्च सुजनस्य वदान्यस्येव येषामर्थिनो विमुखा न यान्ति किन्तु छायाफलादिभिः सत्कृता एव भवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवाह—पत्रेति । पत्रादिभिरर्थिनां कामान्वितन्वते विस्तरेण ददत इत्यर्थः निर्यासः घनीभूतरसः अस्थीनि शान्ताग्नयोऽङ्गाराः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥

अनुपकारिणां जन्म वृथैवेत्यभिप्रयन्नाह—एतावदिति । इह लोके देहिषु मध्ये देहिनां जन्मनः साफल्यमेतावदेव कियत् प्राणादिभिः श्रेय आचरणं भूतहितकरणमित्येतावत् ॥ ३५ ॥

इतीत्थमभिनन्दन् प्रवालादीनामुत्करैः समूहैर्नम्राः शाखाः येषां तेषां तरूणां मध्येन यमुनां गताः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुजनस्य जन्मनः साफल्यमेतावत् अर्थिनो येषां विमुखा न यान्तीति ये अस्थ्या सारेण तोक्मैः अङ्कुरैः साफल्यमेतावत् ॥ ३३—३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्थि सारांशः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं धर्मं निरूप्य परोपकारलक्षणमर्थरूपं निरूपयति—अहो इति । एषामेव वरं जन्म देहग्रहणानन्तरजीवितं येषां न स्वार्थापेक्षा तदुपपादयति—सुजनस्येति । दृष्टान्तेन अहो इत्याश्चर्यं एतादृशमपि जन्म जायते इति अत्र स्वकार्यं नास्त्येव भगवतोऽप्यवतारे लीला भवति यद्यपि सा परार्था तथापि लोकप्रसिद्धा स्वार्थापि भवति अतो भगवतोऽप्याश्चर्यं केवलं कर्मफलभोगे मण्डूकानामिव परार्थता न स्यात् अत एषामेव जन्म वरं तत्र हेतुः सर्वप्राणिनामुपजीवनं यस्मिन्निति ये हि सर्वान् जीवयन्ति ते सफलजीवनाः तदेव भवति तत्सुजनेषु प्रसिद्धं यथा सतां समागतोऽर्थी याचकः विद्यमानेर्थे विमुखो न गच्छति तादृशो दुर्लभ इत्येकवचनं येषामिति सर्वनाम्ना वृक्षाः सर्वे तद्विधा एवेत्याधिक्यं निरूपितं वै निश्चयेन गृहीतुं योग्याः तत्रार्थितेऽसंपन्ने विमुखा न भवन्ति अग्रेऽपि वीनां मुखेन प्रविशन्ति यादृशाणि भक्षन्ति नापि कालमुखं पतन्ति यदि वृक्षभिक्षुका एव भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमर्थोत्तमतां निरूप्य कामोत्तमतां निरूपयन् एतेषां कामजनितमपि सर्वं परार्थमेवेत्याह—पत्रेति । पत्राणि संयोगिद्रव्याणि यथा केशाः दन्ताश्च तत्र पत्राणां सर्वोपयोगः न केशानां कथञ्चन पुष्पाणि रजोरूपाणि तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि स्त्रीणां तु तासामप्यपकारजनकानि फलानि पुत्रा इव तेषामर्थं परमन्यान् घातयन्ति न तु तान् प्रयच्छन्ति छायागृहमिव न तत्र सर्वः प्रविशति प्रविष्टोऽपि तापयुक्तो भवति शीतवत् भयं च प्राप्नोति व्यसनानि च वृष्टिवत् मूलं तेषां धर्म एव प्राणिनां धर्मफलानो हन्यन्ते अत्र तु मूलमप्यन्येभ्यः प्रयच्छन्त्यौषधार्थं तथा वल्कलानि च परिच्छन्ना पटपटादय इव दारूणि काष्ठानि शुष्काणि उपभुक्तशेषमपि नान्यस्मा उपकरोति स्त्रीशरीरादिषु तथा प्रसिद्धिः गन्धः चन्दनादिषु कीर्तिवत् प्रसिद्धनामानोऽपि नाम्नापि नोपकुर्वन्ति, निर्यासः तदन्तः सारः बाकवरूपः भस्म तदभाववन्मृतोऽपि प्रेतवत् श्राद्धादिकारणाद्धा अपकरोत्येवं इन्द्रं तु ज्वालनादावुपयुज्यते अस्थि इङ्गालाः ते सर्वत्र तैजसेषूपकुर्वन्ति एतेषां रसादिष न कस्याप्युपकरोति प्रत्युत दोषे

तत्र गाः पाययित्वाऽपः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः।
ततो नृप ! स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३७ ॥
तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून् नृप।
कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्त्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे यमुनागमनं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी

निमित्ततामापद्यते नारं स्पृष्टेत्यादौ तोकमाः सूक्ष्मवृक्षाः शाखारूपाः दासादिवत् एवं सर्वैरेव सर्वेषां कामान्वितन्वते। किञ्च, न केवलं परार्थं कुर्वन्ति स्वार्थमपि किन्तु परार्थमेव ॥ ३४ ॥

अतो मोक्षरूपा विरक्ता ज्ञानिनः पूर्णास्वार्था इति वक्तुमाह-एतावदिति। एतावदसमेवद्यजन्म तत्सफलम् अतः एतावदेव वक्ष्यमाणरूपमेव जन्मसाफल्यं देहिनां गृहीतदेहानां देहिषु गृहीतदेहेषु देहग्रहणं भगवदिच्छया स्वस्यान्येषामपि तत्र न स्वाक्रिया काचित् ततः संस्कारैः सिद्धे ज्ञाने यदि सर्वं तुल्यता तदा न कोपि पुरुषार्थः भगवान् पुनः सर्वार्थः सर्वं सृष्टवान् ततः स्वयमपि सर्वं स्वकीयं सर्वार्थं कुर्यात् तदा भगवानिव भवेदिति अवतारतुल्यतया जन्म सफलं भवति नोचेत् प्रवाहतुल्यं एव परार्थमेव स्वामिति स्वार्थता न सम्भवत्येव तदाह, प्राणैरर्थैरिति एते चत्वारः प्राणादयः सर्वपुरुषार्थोपयोगिनोपि धर्मादिषु प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण क्लृप्ताः अतः प्राणैः यः साध्यो धर्मः तं परार्थमेव कुर्यात् अर्थाः स्पष्टा एव बुद्धिः कामरूपा सविषयत्वात् वाणुपदेशरूपा मोक्षदायिनी एवं सर्वेषां चतुर्भिः सर्वपुरुषार्थाः साधनीयाः एतदपि सदा इतीति समाप्तिः एवमुपदिश्यते नोक्तं पूर्ववत् अन्यथेयं लीला न स्यात् यथा भगवतः क्रिया वर्णिता उक्ता ॥ ३५ ॥

एवं वाक्यान्यप्युक्तानि ततो यत्कृतवान् तदाह-इति प्रवालेति। तेषां परार्थत्वं यत्र प्रसिद्धं तत्प्रदर्शयन् तेषां मध्येन मार्गेण यमुनां गत इति सम्बन्धः येषु वृक्षेषु पत्राङ्कानामुत्करा वर्त्तन्ते राशयः प्रवालाः कोमलपत्राणि स्तबकः पुष्पाणां पत्राणां वा फलानि पुष्पाणि च दलानि च केवलानि तैः पञ्चविधैरपि समूहैः नम्राः शाखा येषाम् एतावदपि दत्वा विनीताः तेषां मध्ये गमनं तद्धर्मसम्बन्धाय यमुनापि पुनरेतादृशधर्मवतीति तत्र गतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सुजनस्य अतिथेयस्य अर्थिनो याचकाः ॥ ३३ ॥
निर्यासो निबिडरसः अस्थिसारांश्च तोकमाः पल्लवाद्यङ्कुराः ३४
जन्मनः साफल्यमेतावदेव ॥ ॥ ३५ ॥
प्रवालादिभिर्नतशाखानाम् ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सर्वान् प्राणिनः उपजीवयतीति सर्वप्राण्युपजीवनम् परोपकारित्वेन शोभनो जनः सुजनस्तस्येवार्थिन इव येषामर्थिनो विमुखा नैव यान्ति ॥ ३३ ॥

पत्रादिभिरर्थिनां कामान् वितन्वते तत्र निर्यासोघनरसः अस्थीनि शान्तोग्नयोङ्गारा तोकमाः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥

प्राणादिभिः देहिषु श्रेयस्तद्धितं सदाचरेत् एतावद्देहिनां जन्मसाफल्यम् ॥ ३५ ॥

इत्येवं वदन् प्रवालाद्युत्करैः समूहैर्नम्रशाखानां मध्येन मध्यतः यमुनां गतः प्राप्तः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका

अहो ! धन्य है इनको जन्म जो सब प्राणीन को जिवावन वारो है, जैसे काऊ दयावान् सज्जन पुरुष के समीप तें याचक जन बिमुख नहीं जाय है, ऐसे इन वृक्षन के समीप आय के प्राणी विमुख नहीं जाय हैं ॥ ३३ ॥

पत्र पुष्प, फल, छाया, मूल, वल्कल, काष्ठ, गन्ध, गोंद, भस्म, कोयला, और कोंपर, इन चीजन करिकें सब प्राणीन की कामना कों ये वृक्ष पूरण करें हैं ॥ ३४ ॥

या लोकमें देह धारीन के जन्म की इतनी ही सफलता है, कि—अपने प्राण, धन, बुद्धि, और वाणी सों सदा पराये के श्रेय (भले) को आचरणकरे ॥ ३५ ॥

ऐसें वृन्दावन के वृक्षन की बड़ाई करते, पात, गुच्छा, फल, फूल, और दलन के समूहन तें नइ रही शाखा जिनकी उन वृक्षन के बीच में होयकें श्रीकृष्णचन्द्र यमुना तीर पै जात भये ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कुमारिकाभ्यः पूर्वमेव तद्धर्माकुलतया अगृहीतभोज्यानामेव निर्गमात्क्षुधार्त्ता इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र तस्यां सुमृष्टा अतिस्वच्छाः शिवाः आरोग्यकरत्वेन पुण्यप्रदत्वेन च मङ्गलकराः ततस्तदनन्तरमेव यतो गोपाः तादृशधर्मा एव हे नृपेति तव प्रजापालनवत्तेषामपि गोपालनं धर्म इति भावः । स्वादु बहु पशुसङ्घैस्तत् क्षोभेऽपि सुमृष्टत्वादिगुणयुक्तमेवेत्यर्थः । इति जलमाहात्म्यमुक्तम् अतः कामं यथेष्टम् अत एव पुनर्जलपदं सार्थकम् ॥ ३७ ॥

उपवने प्रायोऽशोकतरुमण्डित इति ज्ञेयम् । अग्रे तथोक्तेः अतः फलाद्यभावोऽपि सूचितः कामं पशूनामिच्छानुसारेणेत्यर्थः क्षुधार्त्तौ इति श्रीरामकृष्णयोरपि क्षुदनुमानेन विशेषार्त्तिर्ज्ञेया निजतदुल्लेखस्तु प्रेमपरिपाटी याज्ञिकान् प्रति तु वक्ष्यते "रामाच्युतौ वो व्रजतो बुभुक्षितौ" इति दिनान्तरवत् तद्दिने दध्योदनाद्यनानयनं च केनचिन्मिषेण यज्ञपत्नीनामनुग्रहाय श्रीभगवतैव घटितं तासाम् उत्कर्षार्थमेव याज्ञिकानां निकर्षो दर्शयिष्यते तेषां तद्दर्शनार्थमेव वृक्षाः श्लाघिता इति ज्ञेयम् । उपसमीपे आगत्य वक्ष्यमाणार्थस्य गौरवाय इदं वक्ष्यमाणम् अत्रानवसरे व्याख्यापातो वक्ष्यमाणलीलाविशेषस्मृत्या पूर्ववत् क्षणं श्रीबादरायणेस्तद्ध्यानतया तत्कथाविच्छेदात् एवमन्यत्राप्यूह्यं हे नृपेति ! वक्ष्यमाणाश्चर्यलीलाश्रवणेऽवधानार्थम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यमुनायां मधुराः शीतला निर्मलाश्चापः जलानि गाः पाययित्वा हे नृप ! गोपाः कृष्णादयः स्वयमपि शुद्धजलमपपुः ॥३७॥

ततस्तस्या यमुनायाः समीपे वने पशूंश्चारयन्तो गोपाः हे नृप कृष्णरामावुपामन्त्र्याहूय सम्बोध्य वा उपगम्येति पाठे समीपमेत्य इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् कथम्भूताः क्षुधाऽऽर्ताः प्रातर्भुक्तवन्तोऽपि विप्रपत्नीरनुजिघृक्षता भगवतोत्पादितया क्षुधा पीडिता इति भावः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
(विजयध्वजरीत्या विंशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सुमृष्टाः अतिस्वच्छाः स्वादु पशुसङ्घैस्तल्लोभेऽपि सुमृष्टत्वादिगुणयुक्तमेवेत्यर्थः । अथ कामं यथेष्टम् अत एव पुनर्जलपदं सार्थकम् ॥ ३७ ॥

क्षुधार्त्तौ इति श्रीकृष्णरामयोरपि क्षुदनुमानेन विशेषार्त्तिर्ज्ञेया निजतदुल्लेखस्तत्प्रेमघटित इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र गतस्य कृत्यमाह—तत्रेति । तत्र यमुनायां गाः अपः पाययित्वा ततो गोपाः स्वयमपि भगवान् कामं यथेच्छं जलं पपुः प्रातरेव गृहान्निस्सृताः भोजनाभावात् क्षुधिता भगवदिच्छया च लब्धभक्ष्या अपि गृहगमनप्रत्याशारहिताश्च जलमेव पपुः आपः स्त्रीप्रकृतिकाः अतः स्वजातीयाः पायिताः सुमृष्टा उज्वलाः पङ्कादिदोषरहिताः शीतलाः गुणवत्यः शिवाः परिणामत आरोग्यकराः जलं नपुंसकमपि कामरूपं स्वादु स्वादिष्टम् अनेनाधिकमपि पातुं शक्यत इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

एवं जाते आपातत एव क्षुन्निवृत्तेति विशेषं प्रार्थयितुं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह—तस्या इति । कालिन्द्या उपवने पशूंश्चारयन्त एव कृष्णरामावुपागम्य तालफलन्यायेन किञ्चिद्वचनमब्रुवन् गोपा इत्यविवेकिनः सर्वत्र राजन्निति सम्बोधनं स्नेहेन कथायां रसोत्पादनार्थं राजन्निति सम्बोधनेन महत्त्वं सूच्यत इति सर्वार्थे भगवानेव वक्तव्य इति विद्याफलमन्ते सूचितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
एकोनविंशाऽध्यायविवरणम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशो दशमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिवाः श्रेयस्कराः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वाविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! वा जगे सगरे गोप गऊन को शीतल सुन्दर जल पिवाय के ता पीछे आपहू खूब स्वादु जल पीवत भये ॥ ३७ ॥

वा यमुना के तीर वागन में इच्छापूर्वक गायन कूं चरावत भये वाई समें गोपन को लगी जो भूख तासों पीडित होय के श्रीकृष्ण बलराम के समीप आय के ऐसे बोलत भये ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में बाईसवें अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

गोपा ऊचुः ।

राम ! राम ! महावीर्य ! कृष्ण ! दुष्टनिवर्हण ! ।
एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्त्तुमर्हथः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ।
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥
तत्र गत्वौदनं गोपा ! याचतास्मद्विसर्जिताः ! ।
कीर्त्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे ततो गोपैरन्नयाच्ञापदेशतः ।
तत्पत्न्यनुग्रहात्कृष्णो दीक्षितानन्वतापयत् ॥
॥ १ ॥

भक्ताया इत्येकवचनं सर्वः सायुज्याभिप्रायेण ॥ २ ॥ ३ ॥

अस्मद्विसर्जिता आवाभ्यां प्रहिताः सन्तो याचध्वम् युष्माकं का तत्र लज्जा । ननु, तथाऽप्यपात्रत्वाद्स्मभ्यं किमिति दास्यन्तीति चेत्तत्राह—कीर्त्तयन्त इति ॥ ४—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ ते क्षुधार्त्ता अपि स्वरूपस्वभावाद्धर्मविशेषमवलम्ब्य तेन प्रस्तुतां वृत्त्यायां सर्वार्थदतामसम्यमानाः सर्वार्थदानार्थं मनुष्याणां प्रचारं परित्यज्य यास्मानिहानीतमेवप्रार्थयन्ते, रामेति । अस्मानपि रमयेति भावः । वीप्सा क्षुधार्त्या हे महाबाहो इति सामर्थ्यमुक्तं महावीर्येति पाठेऽपि सएवार्थः कृष्ण ! परमानन्दघनमूर्त्ते ! अतस्त्वदीयानां क्षुद्दुःखमयुक्तमिति भावः । विशेषतश्च हे दुष्टनिवर्हणेति "क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः" इति श्रुतेः । न अस्माकं दुःखप्रदमेतं क्षुदरिमपि नाशयेति भावः । स्नेहविशेषेण तयोरभेदात् द्वौ प्रत्येव प्रार्थनं तत्रादौ रामसम्बोधनं तत्रैवाम्रेडितं च लोकमर्यादानुरूपेण तद्गौरवेणैव श्रीकृष्णस्य सुखात् स्वयं च वक्ष्यते कीर्त्तयन्त इत्यादि एषा दुस्सहत्वेनानुभूयमाना अर्हथः योग्यौ भवथः इत्यावश्यकत्वमपि सूचितं वस्तुत इयमप्येका क्रीडैव ॥ १ ॥

भगवान् सर्वशक्तिमानपि इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत्, कुतः ? विप्रभार्याया इति । जातैकत्वं सर्वासां तासामविशेषेणोपादानार्थं ताः प्रति प्रसीदन् अनुग्रहं कर्त्तुं तत्र हेतुः भक्तायाः चिरं भगवति जातरतेः तथाऽप्यादौ विप्रेषु याचनं तासामेव माहात्म्यप्रदर्शनाय तच्चाग्रे व्यक्तं भावि । ननु, तासां भक्तत्वं कथं जातं तत्राह, जगदीश्वरः तदानीं जगत्यपि मधुरमैश्वर्यं प्रकाशयति तस्मिन् परमसुकोमलहृदयानां तासां भक्तिः कथं न जायतामिति भावः । देवकीसुत इति पाठे स एव भावः ॥ २ ॥

देवयजनं यज्ञवाटं ब्रह्मवादिनः वेदघोषणशीलाः न तु वेदार्थविद इति गूढोऽभिप्रायः अत एव स्वर्गकाम्यया सत्रं यज्ञमासते अनुतिष्ठन्तीत्युक्तं हि निश्चितम् ॥ ३ ॥

यदि तु सङ्कोचं मन्यध्वे तर्ह्यावयोरेव निदेशकारित्वेनात्मानं ख्यापयत न तु पित्रादिनाऽन्येनेत्यभिप्रेत्याह—अस्मद्विसर्जिता इति । तत्र च विशेषमाह—कीर्त्तयन्त इति । भगवतो महाप्रभावस्येति तत्र युक्तिश्चोक्ता मम च तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमब्रुवन्नित्युक्तं किन्तदित्यत्राह—रामरामेति । नोऽस्मानेषा क्षुद्बाधते तस्याः क्षुधः शान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्रभार्याया इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं विप्रभार्यायाम् प्रसीदन् ता अनुजिघृक्षुरिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

तदेवाह–प्रयातेति । ब्रह्मवादिनो ब्राह्मणाः वेदा इज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनमाङ्गिरसाख्यं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

हे गोपास्तत्र यज्ञवाटे गत्वाऽस्माभिर्विसर्जिताः आवाभ्यां प्रेषिता वयमिति वदन्तोऽन्नं याचत याचध्वम् अस्माभिर्विसर्जिता इत्येतदेवोपपादयति—भगवत आर्यस्याग्रजस्य रामस्य मम चाभिधां नामधेयं कथयन्तो याचेतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णभक्तौ योग्यतैव बलीयसी न शास्त्रज्ञानमित्येतत्कथयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र गोपानां कृष्णस्य च प्रश्नप्रतिवचने कथयति–शुक इति । दुष्टनिबर्हण, दुष्टजनोन्मर्दन । क्षुत् भोक्तुमिच्छा बाधते क्लिश्नाति अस्याः क्षुधः शान्तिं प्रशमं "शान्तिः प्रशममङ्गले" इति यादवः ॥ १ ॥

विप्रभार्यायाः पतित्यक्तायाः जातावेकवचनं भक्ताः वा इति छेदो वा ॥ २ ॥

देवयजनं यज्ञवाटं सत्रं बहुकर्तृकम् आङ्गिरसम् आङ्गिरसा बृहस्पतिकथितं बृहस्पतिसवनमित्यर्थः । आसते कुर्वते अनेकार्थत्वाद्धातूनां हिशब्दो हेतौ यस्मात्सत्रे अन्नं देयं तस्मात्प्रयात ॥ ३ ॥

अस्माभिर्विसर्जिता नियुक्ताः निर्मुक्ता वा युष्माकं का वा तत्र लज्जा ननु, अस्माकं गोपालत्वेनापात्रत्वात्किमिति दास्यन्तीति तत्राह–कीर्तयन्त इति । आर्यस्य श्रेष्ठस्य रामस्याभिधां नाम ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

भक्ताया इति जातावेकवचनं स्वभावतः कृष्णप्रधानत्वेतरत्वेनाहुः ॥ २—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कर्मकाण्डे वैदिके तु विंशत्यध्याय उक्तवान् ।
उभयोर्निर्णयो यादृक् सोऽध्यात्र विनिरूप्यते ॥

साक्षाद्भगवतोक्तं हि यथापूर्वं न भासते ।
परं परोक्तमन्येषं क्रिया भावस्तथा परः ॥

पूर्वाध्याये विद्यापञ्चपर्वा उपदिष्टा तेन मोहः सर्वोऽप्यपगतः दैहिका धर्मास्तु नापगतास्तेऽपि चेदपगता भवेयुः तदा कृतार्था भवन्तीति तद्विनिश्चित्य सर्वे गोपालाः परमाधिकारिणो विज्ञापयन्ति–रामरामेति । आहुरे श्रीरामतापनीयश्रुतौ—

"रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते" ॥

अतो यथात्मनि रतिर्भवति तथा कर्तव्यमिति प्रार्थना तत्र सामर्थ्यमाह–महावीर्येति । अयं हि ज्ञानात्मकः श्रुतिरूपः आवेशी च, भगवन्तं च प्रार्थयन्ति–कृष्णदुष्टनिबर्हणेति । "क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः" इति श्रुतेः । सदानन्दतिरोभावरूपा सदानन्दादेव गच्छतीति कृष्णेति सम्बोधनं यद्यपि क्षुत् बाधिका मृत्युरूपाऽपि भवति तथापि निवारणीयेति ज्ञापयितुमाहुः–दुष्टनिबर्हणेति । सर्वं एव दुष्टाः त्वया निवार्यन्त इति क्षुन्निवारणेन अस्माकं सामर्थ्यं न हि विद्यया क्रियया तद्रूपा क्षुन्निवर्तेत तदाहुः–तच्छान्तिं कर्तुमर्हथेति । तस्याः शम एव कर्तव्यः यथा न बाधते यथा अज्ञानादिदोषनिवृत्तौ शास्त्रमुपायः तथा क्षुन्निवृत्तावपि ज्ञानरूप एव कश्चनोपायो वक्तव्य इति भावः ॥ १ ॥

भगवांस्तु संसारस्याग्रपश्चाद्भावेन गमनं स्यादिति विचिन्त्य सुतरां स्त्रीणाम् उपकारार्थं तत्रापि ब्राह्मणस्त्रीणां पुरुषाधिकाररहितानां धर्ममार्गमपि स्थापयितुं प्राप्तज्ञानानां भिक्षाटनमेव मुख्यमिति विचिन्त्य प्रथमं पुरुषभिक्षामुक्तवान् द्रव्ये हि तेषां स्वाम्यमिति अलौकिके तूपाये स्त्रीणां मुक्तिर्न स्यात् सर्वेषां च सत्सङ्गो न स्यात् ततः सम्प्रदायोच्छेदश्च स्यात् अभिमानाभावाद्दीनता तु नास्त्येव भगवत्कृपया नापि लोके अतो भगवान् याचनमेवोपदेष्टुकामः उत्तरं दत्तवानित्याह–इतीति । एवं गोपैर्विज्ञापितोऽपि भगवान् सर्वसमर्थोऽपि देवकीसुतः परमकृपालुः सुतरां स्त्रीषु कृपावान् भक्तिमार्गप्रवर्तकः भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन् तस्याः प्रसादं करिष्यन् इदं वक्ष्यमाणं याचनरूपमब्रवीत् ॥ २ ॥

ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकं बीजरूपं तद्ब्राह्मण्येव चेत्परिपुष्यते तदा ब्रह्मयोग्यं भवति यथा बीजं ब्राह्मणयामेव पुष्टं ब्राह्मण्यान्नेन पुष्टिं गतं ब्रह्मसंस्कारैर्ब्राह्मण्या वेदेन च व्याप्तं ब्रह्मभावाय कल्पते तथेदानीमपि जातं ज्ञानं ब्राह्मण्यान्नेन चेत्पुष्टिमेति तदा कार्यक्षमं भवति तत्रापि ब्राह्मणाः पूर्णज्ञानकर्मनिष्ठाः ननु याहृशास्ताहृशाः अन्नमूलकमेव हि ज्ञानम् "अन्नेन प्राणाः" इत्यादिपरम्परया श्रुतौ विज्ञानेनात्मानं वेदयतीत्यन्तमुक्तायां तथैव निरूपणात् तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददातीति च ब्राह्मणवचनात् तस्मादन्नं ब्राह्मणस्यैवान्नं भुक्तं सज्ज्ञानं जनयति तद्द्वारा सर्वदानात् ज्ञानं ब्राह्मण एव प्रतिष्ठितमिति अन्याऽन्ने तु ज्ञानादिकमन्यौकमेव स्यात् ततश्च न तत् ब्रह्मज्ञानं भवेत् अतो भगवान् प्रथमं ब्राह्मणस्वरूपमाह, पश्चाद्याचनं वक्ष्यति–प्रयातेति । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः तेषां भेदाः भूलावनके अयथाभूते देशे यज्ञो न कर्तव्य इति ज्ञापनार्थाः ब्राह्मणा एव सर्वे न तु याज्यः कश्चित् क्षत्रियः ते च स्वधर्मैरवदाताः तदाह–ब्रह्मवादिन इति । ब्रह्मवादशीलाः ब्रह्म वेदः वेदार्थश्च तादृशा मुख्याधिकारिणः आङ्गिरसं सत्रं चतुर्विंशतिरात्रं चत्वारः षडहा नाम्नेति प्रसिद्धं स्वर्गकामयजेति "अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन्" इति श्रुतेः स्वर्गो भागवत आनन्दांशो भगवदवतारः देवेभ्यो विश्वार्थं लोकहितार्थं भवद्भिस्तत्र निर्णीतः ॥ ३ ॥

अतस्ते सर्वोत्तमाः सत्रिणः तत्र गत्वा याचनं कर्तव्यमित्याह । तत्र गत्वेति अस्माभिर्विसर्जिताः अस्मत्प्रेरिताः ननु स्वतन्त्रतया अन्यथा गमनेऽप्यपराधः स्यात् स्वनाम्ना न याचनीयं तदाह आर्यस्य बलभद्रस्य मम च अभिधां नाम कीर्तयन्तो याचत ॥ ४ ॥

इत्यादिष्टा भगवता गत्वा याचन्त ते तथा ।
कृताञ्जलिपुटा विप्रान्दण्डवत्पतिता भुवि ॥ ५ ॥
हे भूमिदेवाः ! शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ।
प्राप्तान् जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥
गाश्चारयन्ताववदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ।
तयोर्द्विजाः ! ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ! ॥ ७ ॥
दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ! ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथोविंशेऽन्नयाच्ञानादृतैर्गोपैः पुनश्च सा ।
पत्नीनां प्रेम विप्राणामनुतापश्च वर्ण्यते ॥

क्षुच्च इति "क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः" इति श्रुतेरस्माकं क्षुन्महाशत्रुमधुना हन्तुं चेत् शक्नुथस्तदैव युवयोर्महाबलदुष्टहन्तृत्वे सार्थकं स्यादिति नर्म व्यञ्जनम् ॥ १ ॥

विप्रभार्यायां इति जातावेकत्वं भक्ताया इति तासां भक्तिमनुसृत्य सद्य एव प्रसीदन् किञ्च तास्वेकस्यास्तु भविष्यन्तीं दुर्दशां दशामनुस्मृत्य प्रकर्षेण सीदन् शोचमानश्चेत्यर्थद्वयलाभार्थमेकत्वमिति केचित् ॥ २ ॥

तपोविद्याधर्मादिमत्स्वपि विप्रेषु भक्त्यभावान्न मे प्रसादस्तप आदिरहितास्वपि तत्पत्नीषु भक्तिसद्भावान्मत्प्रसाद इत्यर्थद्वयमेकस्यां ब्राह्मणजातावेव क्रमेण ज्ञापयितुं प्रथमं गोपान् ब्राह्मणसन्निधौ प्रस्थापयन्नाह—प्रयातेति ॥ ३ ॥

याचत याचध्वं कीर्तयन्त इति आवाभ्यामपि स्वनाम्नापि प्रबोधयितुमशक्या ईदृशी तेषां विदुषां निद्रेति ज्ञापयितुमुक्तम् आर्यस्य बलदेवस्य प्रथममभिधां कीर्तयन्त इति मत्तो वैश्यजातेः सकाशाद्दार्यं क्षत्रियजातिं किञ्चिदभ्यर्हितत्वेन दानपात्रं मत्वापि यदि ते बहिर्दर्शिनो वः किञ्चिद्दास्यन्ति तदपि भद्रमित्यभिप्रायेण ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथोविंशेऽध्याये कर्मफलाशक्ताः तदर्थकर्मानुष्ठाननिष्ठाः न हरिभक्त्यधिकारिणो यद्यपि तथापि हरिभक्तिसङ्गत्यापि हरिभक्ता भवन्तीति दीक्षित विप्रतत्पत्नीवृत्तान्तेन वर्णयति—रामरामेति ॥ १ ॥

विप्रभार्यायाः भक्तायाः प्रसीदन् जातावेकवचनम् या सद्यो मुक्ताभूत्तस्याः प्राधान्यविवक्षया वा ॥ २ ॥

देवयजनं देवाः इज्यन्ते यत्र तत् यज्ञवाटं प्रयात तत्राङ्गिरसं नाम सत्रं बहुकर्तृकं यागं ब्राह्मणा आसते अनुतिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

तत्र देवयजने ओदनं यूयं याचत याचध्वम् । ननु, अनधिकारिभिस्तत्रापि अकृतपूर्वा याच्ञाऽस्माभिः कथं कर्तुं शक्या इत्यत आह—अस्मद्विसर्जिताः आवाभ्यां प्रहिताः आर्यस्य बलस्य मम च अभिधां नामधेयं कीर्तयन्त इति ॥ ४—६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ यज्ञपत्न्युद्धर्त्रे नमः ।

गोपा उचुः ।

गोप बालक बोले, कि हे राम ! हे राम, हे बड़े पराक्रम वारे, हे कृष्ण ! हे दुष्टन के नाश करनवारे ! आज ये भूख हम सबन कों बड़ी बाधा करे हैं तासों याकी शान्ति आप दोऊ करबे योग्य हो ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजीबोले, कि—या प्रकार गोपन ने जब प्रार्थना करी तब देवकी के पुत्र भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भक्तिवारी जो ब्राह्मणन की स्त्री तिनके ऊपर प्रसन्न होय के ऐसे बोलत भये ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे गोप हो ! वेद के पढवे वारे ब्राह्मण स्वर्ग की कामना सों जहां आंगिरस नामक यज्ञ करे हैं तहां तुम जाओ ॥ ३ ॥

और हे गोप हो ! हमारे पठाये भये तहां जाय के ब्राह्मणन सों भात मांगनो और उन माथुरन की ओर हमारे दादा (बलदेवजी) की खूब छने हैं तासों दादा को और मेरो भी नाम ले के मांगनो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अविदूरे वर्त्तमानौ सन्तौ वो युष्मत् तल्लुषतोऽभिलषतः वः ओदनं श्रद्धा च यद्यस्ति तर्हि यच्छतेति ॥ ७ ॥

दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदिष्यन्तीति स्वयमेवाशङ्क्याहुः—दीक्षाया आरभ्याग्नीषोमीयपश्वालम्भनात्पूर्वं दोषः न ततोऽन्यत्र तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्यादिष्टा इति तदादेशगौरवेणैवेत्यर्थः । याज्ञिकानां दौःशील्यं विशेषयितुं तेषां सौशील्यमाह—कृतेति ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ! इति भक्त्या सम्बोधनं स्वभावतः कृष्णप्रधानचेतस्त्वेनाहुः—कृष्णस्येति । श्रीकृष्णोक्तिक्रमविस्मृतिर्माभूदित्याहुः रामेति । तत्र प्रेषणे तु रामादेश एव मुख्य इत्यर्थः । अत एव तत्सम्बरणार्थं भद्रं भद्रं व इति स सम्भ्रमादरोक्तिः ॥ ६ ॥

किमर्थं प्राप्ताःस्थ तत्राह—गा इति । ननु, कथमविदूरे तौ तत्राहुः गाश्चारयन्ताविति । मानरक्षायै तत्राऽऽत्माऽऽगमनं परिहृतं अन्नमिति स्वामिपाठः ओदनमिति पाठो बहुत्र अर्थस्तु समानः "भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनो ऽस्त्री स दीदिविः" इत्यमरः यद्वा कुतो बुभुक्षितौ तत्राहुः गाश्चारयन्तौ गोचारणेन तत्र च दूरागमनेन परिश्रमादित्यर्थः । बुभुक्षिताविति तयोरेव बुभुक्षयान्नप्रार्थितःसिद्धेः । यद्वा, तौ कुतोऽत्र नायातौ तत्राहुः, गा इति । तौ विना गवां रक्षा न भवेदिति भावः । ननु, सम्प्रति कुत्र तौ तिष्ठतः तत्राहुः अविदूरे प्रायो निकट एवेत्यर्थः । इदं निजवचनप्रामाण्याय तेषां सङ्कोचनाय च रामाच्युताविति ब्राह्मणेभ्यो भयेन ज्येष्ठक्रमेण निर्दिष्टं लोकरमणात् रामः सर्वगुणात् च्युतिरहित इति माहात्म्यमन्नलक्षणे इवनितं वा युष्माकमेवान्नमिति तदितरान्नं निरस्तम् । ननु, तथापि सत्रं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तत्राहुः यच्छत अस्मास्वेव समर्पयतेति यद्यस्तीति विनयः अथ च सतोऽर्थिभ्योऽप्रदानमधर्म इति गूढो भावः अत एवाहुः धर्मवित्तमा इति तमप्प्रत्ययः स्तुत्यर्थमेव ननु तत्त्वतः धर्मतत्त्वाज्ञानात् एवमग्रे सत्तमा इति च ॥ ७ ॥

दीक्षाया इत्याद्युक्तिः तेषां स्वाभाविकपाण्डित्यं व्यनक्ति अतः पशुसंस्था च जानेति अनुष्ठानविशेषेण परिचितं हीति शास्त्रप्रसिद्ध्या निश्चिन्वन्ति स्म दीक्षामारभ्य पशुसंस्थातः पूर्वं दुष्यति ततोऽन्यत्र ततःपरं न दुष्यति सौत्रामण्याश्चान्यत्र न दुष्यति सौत्रामण्यां तु दुष्यतीत्यर्थः । तदेवमपरमपि समयासमयादिविचारं जानन्त एव याचामह इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

लषतः अन्नमिच्छतः ॥ ७ ॥

दीक्षाया इति दीक्षापूर्विकायाः अग्निषोमीयपशुसंस्थायाः ऊर्ध्वं सौत्रामण्या अन्यत्र अनन्तरेषु दीक्षितस्य यजमानस्यान्नं न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवतेत्थमादिष्टास्ते गोपास्तत्र गत्वा यथोक्तमयाचन्त, याच्ञाप्रकारमेव दर्शयति—कृताञ्जलिपुटाविति । तावद्विप्रानुद्दिश्य भुवि दण्डवत्पतिताःकृतान्यञ्जलिपुटानि यैस्ते तथाभूतास्ते गोपाः ॥५॥

हे भूमिदेवाः ! शृणुत किं कृष्णस्याज्ञाकारणशीलान् रामेण चोदितानिह प्राप्तानस्मान् गोपालान् जानीत वो युष्मभ्यं भद्रमस्तु ॥ ६ ॥

किमर्थं चोदिता इह प्राप्ताश्चेत्यत्राह—गाव इति । इतोऽविदूरे समीपे गाश्चारयन्तौ रामकृष्णौ बुभुक्षितौ क्षुधितौ वः युष्माकमोदनं लषतोऽभिलषत इच्छत इति यावत् यल्लुषत इतिपाठे यद्यस्माल्लुषतः अतो हे द्विजाः वः युष्माकं श्रद्धा वर्तते चेत्तद्दर्थिनोस्तयोः ओदनं यच्छत दीक्षितानामस्माकमन्नं न भोज्यमिति इमां शङ्कां निराकुर्वन्तः सम्बोधयन्ति, हे धर्मवित्तमाः इति ॥ ७ ॥

तदेवोपपादयन्ति—दीक्षाया इति । हे सत्तमाः ! दीक्षायाः दीक्षापूर्विकाया अग्निष्टोमीयपशुसंस्थाया ऊर्ध्वं सौत्रामण्या, अन्यत्रानन्तरे च दीक्षितस्य युजमानस्यान्नमदनम् दुष्यति बभुक्षिरिति कर्तृपदमध्याहर्त्तव्यं दीक्षितशब्दोऽत्र यजमानपरः सौत्रामण्यां दीक्षणीयेष्टिपूर्वकसङ्कल्पाभावात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निराधारो दण्डो यथा पतति ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ब्राह्मणाः "भूमिदेवो द्विजोत्तमः" इति हलायुधः ॥ ६ ॥

लषतोऽभिलषत इच्छतः श्रद्धा आस्तिक्यम् अभिलाषो वा "श्रद्धास्तिक्याभिलाषयोः" इति यादवः ॥ ७ ॥

ननु, दीक्षितान्नं न भोक्तव्यमिति शास्त्रविरोधं परिहरति—दीक्षाया इति । दीक्षायाः व्रतसङ्ग्रहरूपायाः वर्त्तमानायाः सत्याः पशुसंस्थायाः अग्नीषोमीयपश्वालम्भादूर्ध्वं दीक्षितस्यान्नमश्नन् सौत्रामण्यास्तथा सौत्रामणीनान्या इष्ट्याश्चात्र कर्मान्तरे दीक्षितस्य चान्नं न दुष्यति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णस्येति श्रीकृष्णोक्तिः क्रमविस्मृतिमभिनीय तत्संस्मरणार्थं सादरं किञ्चिदाहुर्भद्रमिति श्रीकृष्णादेशवदाहुः रामेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षामारभ्य पशुसंस्थानतः पूर्वं दुष्यति सौत्रामण्याञ्च सर्वदैव दुष्यति ततोऽन्यत्र न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्यथा गमनेऽपराधः स्यात् स्वनाम्ना न याचनीयं तदाह—आर्यस्य बलभद्रस्य मम च अभिधा नाम कीर्त्तयन्तो याचत तथैव कृतवन्त इत्याह—इत्यादिष्टा इति । भगवतादिष्टा नान्यथा कर्त्तुं शक्ताः अतस्तत्र गत्वा तथैव ते याचितवन्तः तेषां याचने प्रकारमाह, कृताञ्जलिपुटा इति । कृतोऽञ्जलिपुटो यैः भगवदर्थमेतत् दण्डवत्पतिताः भुवि ब्राह्मणा न याचन्तेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

तेषां याचनवाक्यान्याह—त्रिभिः । हे भूमिदेवाः ! इति भूमौ प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणा इति शृणुतेति श्रवणार्थं प्रार्थयन्ते के भवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः, कृष्णस्यादेशकारिणा इति । सदानन्दस्य भगवतः फलरूपस्य वयमाज्ञाकारिणः तथापि किं प्रमाणं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्वाक्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः । आप्तान् जानीतेति आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणं यथा दृष्टार्थवादिन आप्ताः किमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः, भद्र व इति । प्रथमतः याचकैः आशिषो वक्तव्या इति अथवा यदुच्यते तद्भवतां भद्रमेव वयं च ज्ञात्वा गोपा रामेण बलभद्रेण च प्रस्थापिताः भगवान् सदानन्दो न हि भक्तान् याचने प्रवर्त्तयेत् यद्यपि भगवनोक्तमस्माभिस्सार्ज्जिता इति तदपि वाक्यत्वात्तदमध्ये प्रविष्टं बलभद्र एव प्राविशाति अतो रामचोदितात् इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

एवं पूर्वपीठिकामुक्त्वा याचनमाहुः–गाश्चारयन्ताविति । धर्मप्रवृत्तौ अविदूरे निकट एव स्थितौ रामाच्युतौ ब्रह्मपरमानन्दौ वः युष्माकमन्नं लषतः अभिलषतः तत्र हेतुर्बुभुक्षिताविति अन्यथा न याचयातां न हि कश्चिद्याचकं याचन्ते बुभुक्षितावित्ति कीर्त्तयन्तौ भगवत इति भगद्वाक्यात् अभिप्रायप्रज्ञात्वा क्षुधामेव ज्ञातवन्तः अभिप्रायस्तु तैर्भगवानेव याचत इति ज्ञातः यथा महान् प्रभुः सेवकं याचयित्वा ददाति तथा ब्राह्मणयाचनं कृत्वा देयमिति अत उक्तं बुभुक्षिताविति द्विजा इति सम्बोधनमज्ञानात् रूढ्या वा तयोः रामकृष्णयोः ओदनं यच्छत क्षुधैव पात्रता निरूपिता अर्थित्वमपि द्वितीयमङ्गम् अन्वयेऽकाशब्दामपि क्षुधितावाञ्छदेयं स्यात् तत्रापि यदि श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः तदा देयम् एतयोर्दाने वयं कृतार्था भविष्याम इति चकारार्थाद्दानोऽस्ति यदि वाचः युष्माकमेव नत्वन्यस्य प्रसङ्गादागतः अत्र सर्वत्र विधिनिषेधपरिज्ञानं भवतामेव वर्त्तत इत्याहुः, हे धर्मवित्तमाः ! धर्मविदां मध्ये अतिशयिताः । ननु, दीक्षितानामन्नमभोज्यं “न दीक्षितवसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्त्तयेत् नान्नमश्नीयात्” इति ॥ ७ ॥

तत्राहुः–दीक्षाया इति । दीक्षा दीक्षातः पूर्वं भोक्तुं शक्यते ततो दीक्षादिवसेषु न भोक्तव्यं पशुसंस्थादिवसेषु च न भोक्तव्यं सौत्रामण्याञ्च सुत्येऽहनि न भोक्तव्यं यदा सुराग्रहाः अथवा दीक्षायाः दीक्षामारभ्य पशुसंस्थाया अन्यत्र पशुसंस्थापर्यन्तं न भोक्तव्यं सौत्रामण्यां च संस्थितेवाग्नीषोमीये हुतायां वा वपायामिति वाक्यात् सौत्रामण्यां तु सुराप्राधान्यात् अन्नस्य वा एतच्छन्नकं यत्सुरेति शमलसम्बन्धात् न भोक्तव्यं द्रव्यानिर्देशः कुतो नर्वेति सन्देहात् सपक्षो नोक्तः अन्यत्र एतद्व्यतिरिक्तस्थले दीक्षितस्याप्यन्नमश्नन् न दुष्यति हि युक्तञ्चायमर्थः तदुपपादितं श्रुतिप्रदर्शनेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृताञ्जलिपुटा इति तेषां सौशील्यमभिव्यञ्जयितुं तच्च तदानीं भिक्षाप्राप्त्यर्थकमेव दण्डवत्पतिता इति स्त्रीभवजस्य विप्रेभ्योऽपि संकाशात्तानातितेजस्विनो मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृष्णस्यादेशकारिणा इति तस्य नन्दराजपुत्रत्वेन रामतः सकाशादैश्वर्य्यात् रामचोदितानित्यस्मद्वारा राम एवास्मै प्रथमं भिक्षते इत्यभिप्रायेण ॥ ६ ॥

गौ युष्मान् लषतः भिक्षेते ओदनम् अन्नं चेति पाठद्वयं तुल्यार्थम् । ननु, तौ ब्राह्मणौ न भवत इति ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं कथं दास्यामस्तत्राहुः–बुभुक्षितौ “अन्नस्य क्षुधितः पात्रम्” इति प्रमाणं जानीथैवेति भावः । किमप्यपतिवदतस्तानाहुस्य पुनराहुः हे द्विजाः ! तयारर्थिनोर्वां यदि श्रद्धा अस्ति तर्हि यच्छत नोचेत्तर्हि चेन्न वयं परावृत्य याम इति भावः धर्मवित्तमा इति अन्वयव्यतिरेकयोधर्माधर्मौ वयं पुनः किं ब्रूम इति भावः श्लेषेण वयोनाम्नैव सर्वजगदप्यतितुष्टौ भूयानुरज्यति तौ रामकृष्णौ क्षुधासार्वार्थिनावपि श्रुत्वा यत्तृष्णीं भवथ अतो यूयं द्विजाः पितृभ्यजाता एवेत्याक्षेपश्च धर्मवित्तमा इति विपरीतलक्षणया ॥ ७ ॥

“दीक्षितान्नं न भुञ्जीत” इति वचनाद्दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदिष्यतीति स्वयमेवाशङ्क्याहुः–दीक्षाया दीक्षानन्तरं पशुसंस्थायाः अग्नीषोमीयपश्वालम्भात् पूर्वं दोषः न ततोऽन्यत्र ततः परन्तु अन्नमश्नन् दुष्यतीति पशुसंस्थायेदानीं जातैवेति भावः, तथा सौत्रामण्यां च अन्यत्र न दुष्यति सौत्रामण्यान्तु सर्वदैव दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इतोऽविदूरे गाश्चारयन्तौ वः युष्माकमोदनं लषतोऽभिलषितः यदि वो युष्माकं श्रद्धा वर्त्तते तर्हि तयोरर्थिनोः ओदनं यच्छत ॥ ७ ॥

ननु, दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इत्यत आहुः–दीक्षाया इति । दीक्षाया आरभ्याग्नीषोमीयपश्वालम्भात्पूर्वं दोषः ततोऽन्यत्र तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा दीक्षितस्य यजमानस्य अन्नमश्नन् दुष्यति भोक्तेति कर्तृपदमध्याह्रियते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

ऐसें भगवान् के सिखाये भये बालक वहां तिनसों अन्न के याचना करन भये, हाथ जोर के भूमि में दण्डवत करि के बोलत भये ॥ ५ ॥

गोप बोले, कि–हे भूमि देव हो ! तुम हमारी बात सुनो हम कृष्ण के आज्ञाकारी हैं और बलदेवजी के पठाये भये तिहारे पास आये हैं, तिन कूं तुम जानों तुमारो भलो होय ॥ ६ ॥

और श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेव दोऊ भैया गौ चरावत समीप आये हैं, और तुम सों भात की चाहना करें हैं, हे द्विज हो ! हे धर्मज्ञ हो ! जो तुमारी श्रद्धा होय तौ उन दोऊन को भात देओ ॥ ७ ॥

हे अतिश्रेष्ठ हो ! दीक्षा तें आरम्भ लेके पशु के हिंसन तें पहिले सौत्रामणी यज्ञ तें और ठौर दीक्षा वारे के अन्न खाये तें दोष नहीं लगे है तासों तुमारे अन्न खायवे में कछु दोष नहीं है ॥ ८ ॥

इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ।
क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥
देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥
तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ।
मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥ ११ ॥
न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप ! ।
गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्षुद्रे स्वर्गाद्यावाशामात्रं येषां भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि येषाम् अतोऽज्ञा वृथाज्ञानवृद्धा इति मानवन्तः ॥ ९ ॥

ननु, कर्मकमनुल्लङ्घ्य देशकालेऽन्यार्थमन्नमन्यस्मै कथं देयं तत्राह—देश इति । पृथक् चरुपुरोडाशादिद्रव्यं तन्त्रं प्रयोगः धर्मोऽपूर्वम् ॥ १० ॥

मनुष्योऽयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महान्त इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतीति श्रीशुकोक्तिः भगवतः सर्वैश्वर्यपरिपूर्णस्यापि कृपया याच्ञां तेनैवान्नार्थं प्रेषितत्वात् न शुश्रुवुः महाभिमानेन तां नादृतवन्त इत्यर्थः । तत्र श्रीभगवत्यनादरेण तान् विप्रान् सक्रोधं निन्दति, क्षुद्रेति सार्द्धद्वयेन । क्षुद्राशा अपि भूरिकर्माणः यतो बालिशाः अल्पबुद्धयः तथापि वृद्धमानिनः यद्वा स्वल्प-श्रमेणापि भगवद्भक्त्या महार्थः सिद्ध्येत् तदज्ञानाद्बालिशा एवेति । ननु, कथं तत्त्वं नान्विष्यन्ति तत्राह, वृद्धेति आत्मानं ज्ञानवृद्धं मन्यन्त इति ॥ ९ ॥

अथ तत्त्वदृष्ट्या तेषामज्ञत्वं ज्ञापयन्नाह—देश इति युग्मकेन । पृथग्बहुविधम् ॥ १० ॥

भगवतो देशादिमयत्वे हेतुः परमं ब्रह्मेति अतो भगवन्तं सर्वैश्वर्यपरिपूर्णम् अतोऽधोक्षजम् इन्द्रियागोचरमित्यर्थः । तथापि कृपया साक्षाद्भूतं तमपि मनुष्यदृष्ट्या मनुष्यबुद्ध्या न मेनिरे नादृतवन्त इत्यर्थः । कुतो दुष्प्रज्ञाः ? विचारहीनाः तदपि कुतः मर्त्यात्मानः ॥ ११ ॥

ओमिति स्वीकारे दास्याम इति न प्रोचुः न दास्याम इति च न प्रोचुः दुरभिमानग्रस्ततया अत्यन्तावज्ञानात् हे परन्तपेति परं महदन्नं शत्रुं भवादृगेव नियन्तुं शक्नोति न त्वन्य इति भावः तथेति निजोक्तादिकं विप्रचेष्टितं चोचुः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दीक्षितशब्दो यजमानपरः सौत्रामण्यां दीक्षणीयेष्टिपूर्वक सङ्कल्पाभावात् पृथक् द्रव्यं पुरोडाशादिद्रव्यम् ॥ १०—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतो याच्ञां ते ब्राह्मणाः शृण्वन्तोऽपि नादृतवन्त तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं तदर्थं येषां भूरीणि क्लेशावहानि कर्माणि येषां ते स्वयं बालिशा मूर्खा अपि वृद्धमानिनः वृद्धं ज्ञानाधिकमात्मानं मन्यन्त इति तथा ॥ ९ ॥

देशादिर्यन्मयः यत्प्रचुरः भवति तं कृष्णं साक्षात्परब्रह्मभूतं षाड्गुण्यपूर्णमधोक्षजं न मेनिरे किन्तु मनुष्यबुद्ध्या केवलं प्राकृतं मनुष्यमेवामन्यन्त तत्र हेतुः दुष्प्रज्ञाः कर्ममीमांसोचितज्ञानाः मर्त्यात्मज मर्त्यं मरणशीले देहे आत्मा आत्मबुद्धिर्येषां ते तत्र देशः समे यजेतेत्याद्युक्तः कालो वसन्तादिः पृथग्द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं धर्मोऽपूर्वम् एतेषां भगवत्प्राचुर्यं तच्छरीरत्वेन तन्नियाम्यत्वेन चेति ज्ञेयम् ॥ १०—११ ॥

शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुरित्येतदेव विशदयति-नेति । ते ब्राह्मणाः हे परन्तप । ओमिति न प्रोचुर्नापि नेति ओमित्यङ्गीकारद्योतकं अव्ययं ततो गोपाः निराशाः प्रत्यागत्य तद्विप्राणामनादरणं रामकृष्णयोरूचुः ॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति हेतुपूर्वां भगवद्याच्ञाम् अभवणे तेषां बुद्धिविशेषमाह, क्षुद्राशा इति । क्षुद्राशाः तुच्छफलेच्छवः तदर्थं भूरिकर्माणः किमेते भ्रान्ता इति सत्यामत्याह, बालिशा इति बालिशा मूर्खाः "बालिशो बालमूर्खयोः" इति एतदेव दृढयति वृद्धेति वृद्धा इत्यभिमानो येषामस्तीति ॥ ९ ॥

देशः कृष्णसारसञ्चारविषयः कालः वसन्तादिः पृथग्द्रव्यं चरुपुरोडाशादि मन्त्रो देवताप्रसादप्रकाशकोङ्कारादिः तन्त्र-मनुष्ठानविधिः ऋत्विजोऽध्वर्युप्रभृतयः अग्नयः आहवनीयादयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

देवता इन्द्रादिशब्दवाच्याः क्रतुः सकल्पः यजमानोऽधिकारो धर्मोऽदृष्टं यन्मयः यत्प्रधानप्रतिपाद्यः ॥ १० ॥

मर्त्यात्मानः देहोऽहमिति बुद्धियुक्ताः न मेनिरे न ज्ञातवन्तः ॥ ११ ॥

तथोमथ ओमिति न नेति च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

प्राज्ञमित्येकदेशदृष्टान्तः ॥ ११—३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवंसोपपत्तिके याचने कृतेपि ते न दत्तवन्तः तत्र हेतुरभयेषां तत्रापि हेतुः बालकोक्तमिति "असंस्कृता न परिभाष्याः" इति "न स्त्रिया शूद्रेण सम्भाषेत" इति च तथापि भगवन्नाम्ना याचितवन्त इति आदाने तेषां दोष एवेति मन्यमानः शुक आह—इतीति। तेहि भगवद्वाक्यं शृण्वन्तोपि न शुश्रुवुः दत्तचित्ता न जाताः तत्र हेतवः क्षुद्राशा इत्यादिपदोक्ताश्चत्वारः क्षुद्रेऽल्पेऽर्थे आशा येषां स्वर्गानन्दो हि क्षुद्रः परमानन्दापेक्षया "अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः। साङ्गादेव वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावः। तेह्येवं मन्यन्ते प्रमाणबलनिष्ठो भगवान् हि सर्वात्मकः सर्वत्रैव वर्त्तते अविशेषेण अभिव्यक्तिपक्षेऽपि यज्ञोपि भगवान् सर्वस्यापि प्रारब्धमूर्त्तिरेव सन्तोषणीया ततो यथा यज्ञापराधो न पतति तथा विधेयं अन्यथा विधिनिषेधौ न स्यातां प्रायेणैतद्द्रव्यनिर्देशः कृतः आज्यं पशवः पुरोडाशीया एते मे यज्ञार्थां यावद्यज्ञ उपयोक्ष्ये तावन्मे यज्ञार्थं शेषाद्ब्राह्मणा भुञ्जीरन्निति अतो ब्राह्मणपदश्रवणात् भगवतेपि न दत्तवन्तः रूपान्तरविज्ञानात् एवं तेषां क्षुद्राशा। किञ्च, तेहि भूरिकर्माणः यद्यल्पे कर्मणि तत्त्वानपि स्वर्गः स्यात्तथापि न कुर्युः अतो महतापि यज्ञेन यावान् स्वर्गो भवति तावान् भगवतेऽन्नदानेनापि भवति अधिकोऽपि सर्वयज्ञात्मकत्वात् तथापि न कृतवन्तः कर्मतारतम्येन फलतारतम्यमिति अन्यथा पूर्णाहुत्या सर्वे लोकाः सिद्धाः इति सत्रारम्भ एव व्यर्थः स्यात् अतो यथा समानफलान्यपि नाल्पानि कर्माणि क्रियन्ते तथैतदपि न ददाति न पचत इति वाक्याच्च अतो भूरिकर्माणः स्थूल एव कर्मण्यासक्ताः तत्कर्म नष्टं भवेदिति शङ्कया न दत्तवन्तः यतः बालिशाः अज्ञाः कर्म हि देवताप्रीतिहेतुः ताश्च देवता आधिदैविकभूता भगवति सन्तुष्ट एव सन्तुष्यन्ति नान्यथा अतोऽर्के चेन्मधु विन्देत" इति न्यायेन सर्वफलरूपे भगवति सर्वदेवतारूपे चोपस्थिते अल्पसाधनेनैव परितुष्यमाणे आदरमकृत्वा वस्तुज्ञानाभावे अभिव्यक्त्यभावात् यज्ञस्य च स्वरूपानभिज्ञानात् अन्यथा मूले आनादरासम्भावात् कर्मणो बह्वन्तरायत्वात् केवलं भ्रान्त्या इदमेव कर्त्तव्यमिति प्रवृत्ताः बालिशा एव। किञ्च, यथैतत्सर्वं न जानन्ति तथा स्वदोषमपि न जानन्ति अन्यथान्योऽपि बोधयेत् स्वस्य मौढ्या ज्ञाने हेतुः वृद्धमानिन इति वयमेव अतिवृद्धाः वेदार्थं जानीमः इत्यसदाग्रहाः ॥ ९ ॥

तेषां अज्ञानं सर्वं वस्तुयाथात्म्यनिरूपणेन प्रकटयति, देश इति। देशादय एकादश द्वादश वा कस्यापि ते स्वरूपं न जानन्ति ज्ञात्वा हि कर्म कर्त्तव्यं तत्र देशाः देवयजनानि कालो वसन्तादिः पृथगिति सर्वत्र भेदः पृथक् द्रव्याणि वा मन्त्रः ऋगादि तन्त्रम् आनुपूर्वीक्रियासमुदायो वा द्विजाः ब्राह्मणाः भार्गवा होता भवतीत्यादिभेदाश्च अग्नयो बहुधा भिन्ना आहवनीयादयः देवता अग्न्यादयः यजमानो ब्राह्मणादिः सिक्तरेता इत्यादिभेदाश्च क्रतुः यज्ञाधिष्ठात्री देवता धर्मो यज्ञः चकारात्तदङ्गादिकं सर्वमेव आध्यात्मिकभेदेन वा क्रतुर्यज्ञः धर्मस्तज्जनितमपूर्वमिति ॥ १० ॥

नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मात्मकम् अतः प्रकृतेः कथमुपालम्भस्तत्राह, तद्ब्रह्मेति। यदेतत्सर्वं तद्ब्रह्म तत्रापि परमं ब्रह्मशब्देन चत्वार उच्यन्ते वेदः ब्राह्मणजातिः चतुर्मुखः परब्रह्म च अतोऽन्यव्यावृत्त्यर्थं परमशब्दः स एवार्थं साक्षात् औपचारिककार्यांशसगुणपक्षा व्यावर्त्तिताः ततोऽप्याधिक्यमाह—भगवन्तमिति। षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नं पुरुषोत्तमं भगवच्छब्दवाच्यस्य प्राकृतत्वव्युदासायाह—अधोक्षजमिति। अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् तर्हि एतादृशे वस्तुनि प्रकटे स्वप्रकाशे कथं तेषामज्ञानं? तत्राह—मनुष्यदृष्ट्येति, अन्यथाज्ञानादज्ञानं यद्यन्यभावस्फूर्तिर्न स्यात् विचारे ज्ञानोपाये (च) वा प्रवृत्तिः स्यात् अन्यथाज्ञाने हेतुमाह—दुष्प्रज्ञा इति। दुष्टा प्रज्ञा येषां बुद्धिदोषात्सर्वत्रैव तेषामन्यथाज्ञानं तथा प्रकृतेपि जातमित्यर्थः। नन्वत्रान्यथाज्ञानं भवितुं नार्हति समानधर्माभावाद्विषयत्वाभावादारोपायोग्यत्वात् स्वप्रकाशत्वात् विषयः सर्वथा शुद्ध इति कथं तत्रान्यथाबुद्धिरिति चेत्तत्राह—मर्त्यात्मान इति। नह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशति किन्तु मध्ये एवावलम्बते यथा भ्रमदृष्टेः भूम्यादयः। न हि कदाचिदपि भूम्यादीनामावर्त्तोऽस्ति अतोऽन्तरैव दृष्टिभ्रमणं स्वाधिकारादारोप्यते विषयधर्माणां हेतुत्वे रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यात् तस्यापि कालान्तरे स्यात् अत एव ते मानुषभावेनैव व्याप्ता मनुष्या एव वयमिति मन्यमानाः भगवन्तमपि तथैव मन्यते यथा चोरः सर्वानेव चोरान् जानाति तथा मूर्खादेवमप्यागतं स्वसमानमेव मन्यन्ते यथा व्याधस्तपस्विनम् इतरवैलक्षण्याज्ञानात् तस्मात्स्वदोषादेव निर्दुष्टे विषये ऽन्यथा स्फूर्त्तिः अत एते मर्त्यात्मानः आत्मानमपि मर्त्यं कृतवन्तः परमात्मनस्तथाकरणे कः प्रयासः अतो भगवच्छास्त्रं दृष्ट्वापि न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः ॥ ११ ॥

ततो यज्जातं तदाह—न ते यदोमिति प्रोचुरिति। ओमित्यङ्गीकारे नेति निषेधे उपायान्तर एव प्रवृत्तिः स्यात्तेषां धर्मेण वा तुष्टा भवेयुः नेत्यसत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वात् अतो निराशाः परन्तपेति सम्बोधनं स्वाधिदैविकशुकंप्रति कोपनिषेधार्थमागतं राज्ञो वा भद्रङ्गाग्ययोगे ह्यातिथिर्विमुखो न गच्छतीति तद्भाग्याभिनन्दनार्थं प्रत्येत्य व्याघुष्य समागत्य कृष्णरामयोः पुरतः तथोचुः ॥ १२ ॥

तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ।
व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयल्लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥
मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससङ्कर्षणमागतम् ।
दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धाः मय्युषिता धिया ॥ १४ ॥
गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽऽसीनाः स्वलङ्कृताः ।
नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥
नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ।
इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, ते शास्त्रज्ञा अपि कथं न शुश्रुवुस्तत्र वस्तुतः शास्त्रज्ञाः प्रत्युत शास्त्रमधीत्याध्याप्य च मूर्खा एवेति सक्षोभं तानाचिपति—साक्षरुषेण क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं येषां ते वृद्धमानिन एव ननु ते ज्ञानवृद्धाः ॥ ९ ॥

ननु, शास्त्रविहितदेशकालपात्रादिक्रममुल्लङ्घ्य कथमस्मार्थं मन्नमन्यस्मै देयं तत्राह—देश इति । पृथग्बहुविधं चरुपुरोडाशादिद्रव्यं तन्त्रं प्रयोगः धर्मोऽपूर्वं यन्मयः यदंशांशविभूतिरूपः तं परमं ब्रह्म अधोक्षजम् इन्द्रियागोचरमपि कृपया प्रत्यक्षीभूतमित्यर्थः मनुष्यो जीवविशेषोऽयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो देहाभिमानिनः ॥ १०—११ ॥

ओमिति न प्रोचुरिति सम्प्रति ब्राह्मणभोजननिष्पत्तेः पूर्वमेव गोपालेभ्यः कथं दास्याम इति भावः । नेति च न प्रोचुरिति यदि ब्राह्मणादिभोजननिष्पत्त्यनन्तरमन्नान्युर्वरितानि भविष्यन्ति तदा दास्यामोऽपीति भावः । तदा राज्ञोऽपि क्रोधमुद्भूतमालक्ष्य सम्बोधयति—हे परन्तपेति । तदानीं यदि त्वं राजा भविष्यः तदा ब्रह्मण्यचूडामणिरपि तान् ब्राह्मणान् शत्रूनिवावश्यमदण्डयिष्य इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते इत्थं याचिता अपि भगवदाज्ञां नाद्रियन्त बालिशत्वादित्याह—इतीति । इत्थं ते भगवतो याञ्चां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः यतः क्षुद्रेऽनित्ये स्वर्गादौ कर्मफले एवाशा येषां ते तदर्थकानि भूरीणि कर्माणि येषां ते अतो वृद्धमानिनः ज्ञानवृद्धा वयमिति वृथा मानवन्तस्ते बालिशा एव अफलभूरिकर्मनिष्ठत्वात् महत्फलाल्पश्रमभगवदाराधनविमुखत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

भगवदनादरे कारणभूतां परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे मनुष्यत्वभ्रान्तिमनात्मनि देहे आत्मभ्रान्तिम् आत्मन्यब्रह्मात्मकत्वभ्रान्तिं च वर्णयति—देश इति, द्वाभ्याम् । देशादिर्यन्मयः यत्प्रधानः यत्प्रचुरो वा तम् पृथक् द्रव्याणि चरुपुरोडाशादीनि ॥ १० ॥

ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणं परमं सर्वोत्कृष्टं साक्षाद्भगवत्तममधोक्षजं सर्वकरणनिरपेक्षज्ञाननिधिं श्रीकृष्णं मनुष्योऽयमिति दृष्ट्या कुदृष्ट्या मर्त्यात्मानः मर्त्ये मरणधर्मके देहे आत्माभिमानो येषां ते ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य सर्वात्मनामात्मत्वमात्मनश्च ब्रह्मात्मकत्वमजानन्तो मूर्खाः तुच्छे तुच्छे स्वर्गादौ प्रज्ञा येषां ते न मेनिरे नाद्रतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुरिति पूर्वोक्तं तत्प्रमादं प्रपञ्चयति—न ते इति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

या प्रकार ग्वाल बालन के द्वारा भगवान् की याचना कूं सुनकेऊं माथुर ब्राह्मण अनसुनी करगये, क्योंकि ? मूर्ख तो रहे परंच आपकों वृद्ध मानते है और क्षुद्र आशा के तांई बडो कर्म को आरंभ जिनने कर राख्यो ऐसे है ॥ ९ ॥

देश, काल, न्यारो २ द्रव्य, मन्त्र, तंत्र, ऋत्विज, अग्नि, देवता, यजमान, यज्ञ और धर्म, ये सब जिन श्रीकृष्ण के तांई हैं ॥ १० ॥

तिन साक्षात् परब्रह्म अधोक्षज भगवान् श्रीकृष्ण कों वे दुष्टबुद्धि मरणयोग्य शरीर वारे माथुर, मनुष्य की दृष्टि करके उनकों नहीं मानत भये ॥ ११ ॥

हे राजन् ! जब उन माथुरन ने न हां करी, न नहीं करी तब सगरे गोप निराश होयकें वगद आये, और राम कृष्ण सों सब समाचार कह सुनाये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न पराभूयत इत्यादिलोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥

केवलं देहेन गृहे वसन्ति धिया च मय्येवोषिता यतो मयि स्निग्धा अतो दास्यन्तीति ॥ १४ ॥ १५ ॥

इषिताः प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यद्यपि द्वावेव प्रति गोपैरुक्तं तथापि श्रीरामः श्रीकृष्णाज्ञानादरजातक्रोधात् श्रीकृष्णाभिप्रायज्ञानाद्वा नैवावदत् श्रीकृष्ण एव प्रत्याहेत्याह—तदिति । उपसमीप एवाकर्ण्य तदनादरदुःखेन गोपैः शनकैरेवोक्तेः प्रहस्य उच्चैर्हसित्वा तत्र हेतुः जगदीश्वरः सर्वनियन्ता भगवान् सर्वैश्वर्यपूर्णश्च अतः कौतुकमात्रार्थं तथा याचनं तन्निराशे च हास एवोचित इति भावः । अन्यत्तैः । यद्वा, अत्र पुरुषेषु याचितं न सिद्ध्यत्यत्र तत्पत्नीषु याचितव्यमिति याचकान् शिक्षयन्नित्यर्थः । स्वयमप्येका कौतुकमयी लीलैव वस्तुतस्तु पूर्वं निजोक्तरीत्या वृत्तेभ्यो मनुष्याणां निकर्षे ज्ञापिते विशेषोऽप्यत्रास्तीत्यभिप्रेत्य स्वाश्रितानन्यभक्तानां वेदपाठयागैकपरत्वादिकं दुरभिमानादिदोषाय दुःखायैव च कल्पते नच क्षेमाय अतस्तद्रहिता अपि मद्भक्ताः परमोत्तमा इति तद्विप्रतत्पत्नीव्यवहारेण लोके दर्शयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥

मामागतमेव ज्ञापयत नच बुभुक्षितं नापि अन्नयाचनादिकमपि कुरुत यतो मदागमनज्ञापनादेव दास्यन्तीत्यर्थः । पत्नीभ्यः तेषां यज्ञसम्बन्धिनीभ्यो भार्याभ्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति स्मरणात् अनेन धर्मसम्बन्ध एव तैः सह तासामवशिष्टो हित ननु कामसम्बन्धः मयि गाढभावत्वादिति मतम् किञ्च, स्वाश्रितानां तासां भावविशेषेण तत्र श्रीबलदेवस्य गौणतया सङ्कर्षणसहितमित्युक्तं सङ्कर्षणेति तस्य माहिमनामत्वात् साक्षात् ग्रहणम् । ननु, पतीनामनुज्ञां विना कथं ता अपि दद्युः कथं चिद्दाना अपि पतिभिर्वारयितव्या एव तत्राह—स्निग्धा इति । मदपेक्षया तासां तेषु नादर इति भावः ॥ १४ ॥

अथ स्निग्धा इत्यादि श्रीभगवद्वचनानन्तरमेव अन्यथा पुनर्याचनार्थं यानमयुक्तं स्यात् तासां सदवसर एव च तेषां गमनं जातमित्याह—आसीना इति । सम्भाषणं खलु त्रिधा सुखाय स्यात् अव्यग्रचित्तत्वेन सुवेशत्वेन सद्व्यवहारवत्त्वेन च तत्रासीना इति पतिपारवश्येनावश्यकं पाकादिवैयग्र्यमुत्तीर्य स्नानादिपूर्वकं परस्परं श्रीभगवत्कथावेशेन निश्चलतया कृतोपवेशा इत्यर्थः । स्वलङ्कृता इति सधवार्हव्यवहारात् स्ववलङ्कृता एव श्रीभगवत्प्रेमावेशमयपुलकादिभिस्तु सुष्ठु वालङ्कृता इत्यर्थः । परमसत्त्वमायां द्विजजातावपि सतीरिति भगवद्भक्त्या जातेन सर्वगुणोदयेन परमसद्व्यवहारगुणयुक्ताश्चेत्यर्थः । प्रश्रिताश्ते स्वभावत एव किंवा तासां श्रीकृष्णविषयकस्नेहविशेषश्रवणेन ॥ १५ ॥

स्निग्धा मय्युषिता धिया इति श्रीकृष्णवचनवदेव वीक्ष्य ताः समवधापयन्ति नमो वो युष्मभ्यमिति विप्रपत्नीभ्य इति नमस्कारयोग्यतोक्ता तथापि पूर्ववदेव नातिबहिश्चित्ताः प्रत्याहुः निबोधतेति वचांसीति बहुत्वमर्थगौरवेण अविदूरे निकट एव कृष्णेन युष्मच्चित्ताकर्षकेणेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भगवान् लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते "तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः" इत्युक्तरूपां लोकपरिपाटीं दर्शयन्निव पुनर्गोपान् व्याजहारोवाच ॥ १३ ॥

तदेवाह—मामिति । सङ्कर्षणसहितं मामागतं पत्नीभ्यः द्विजानामिति शेषः ज्ञापयत ताश्च केवलं देहेन गृहे वसन्ति धिया तु मय्येवोषिताः मयि स्निग्धा अतः कामं यथेष्टमन्नं दास्यन्ति ॥ १४ ॥

अथ गोपाः पत्नीशालायां गत्वा स्वलङ्कृता आसीनाश्च द्विजसतीर्दृष्ट्वा प्रश्रिता नम्राः सन्तः इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् ॥ १५ ॥

विप्रपत्नीभ्यो वो युष्मभ्यं नमः नोऽस्माकं वचांसि निबोधत शृणुत किम् ? इतः समीपे सञ्चरता कृष्णेन प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लौकिकीं गतिं लोकसिद्धां रीतिम् ॥ १३ ॥

दाने कारणमाह—मयीति । स्निग्धा मय्युषिता मामेव चिन्तयन्त्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

द्विजसतीः द्विजपत्नीः ॥ १५ ॥

चरता बुभुक्षितेन ताच्छीलिकस्तुन्प्रत्ययः "चर गतिभक्षणयोः" इति धातोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गोपानां खेदादिकं दृष्ट्वा भगवद्वैमुख्ये क्रोधं च तन्निवृत्त्यर्थं हास्यं कृतवान् । ननु, क्रोधः कर्तव्य आज्ञोल्लङ्घनात् कथं हास्यमिति तत्राह—जगदीश्वर इति । जगतः स एवेश्वरः तथैव ते प्रबोधिताः तेषां पूर्वखेदस्य विस्मृतत्वात् पुनराह, तेषां गमनाङ्गीकारार्थं प्रबोधनं च कृतवान् लौकिकी गतिरेतादृशी क्वचित्प्राप्यते क्वचिन्न क्वचिदुत्तराभावश्च ॥ १३ ॥

भगवद्वाक्यमाह—मां ज्ञापयतेति । यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य एवोच्यन्ते निर्दुष्टत्वज्ञापनाय तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् "पुंस उपस्तितरं वदन्ति" इति श्रुतेः अतो निर्दुष्टत्वान्मां पत्नीभ्यो ज्ञापयत ससङ्कर्षणं बलभद्रसहितमागतं याचनन्तु नकर्तव्यम् अयाचिता एव दास्यन्तीत्याह, दास्यन्तीति कामं यथेष्टं तद्वः युष्मभ्यं तस्माद्दोषो निरूपितः कामपदात् च इति पदाच्च दाने हेतुः स्निग्धा इति मयि ताः स्निग्धाः प्रेमवत्य अतः मदागमने ज्ञापिते परितुष्टा एव दास्यन्ति यदा प्रियवार्ता हर्षे दानं किञ्च, धिया पुनर्मय्येवोषिताः ताः सङ्घाते बुद्ध्यामपि तिष्ठन्ति शेषेण तत्र बुद्ध्यत्युपलक्षणं ज्ञानशक्त्यान्तःकरणेन चात्रतिष्ठन्ति बाह्यक्रियया देहेन च तत्र अतो ज्ञानशक्तिमय्येव तिष्ठन्तीति दास्यन्ति ॥ १४ ॥

ते पुनर्बालाः पूर्ववदेव गत्वा याचितवन्त इत्याह—गत्वेति । अथ भिन्नप्रक्रमेण येन मार्गेण यथारीत्या पूर्वं गताः न तथेति पत्नीशालाभिप्रेत प्रवेशे सदसि वा भवति परं प्रवेश एव यत आसीना निश्चिन्ताः सुष्ठ्वलङ्कृताश्च अनेनैव सौभाग्यसहितास्ता निरूपिताः पूर्ववदेव नत्वा प्रश्रिता विनीताः सन्तः इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् ब्राह्मणसम्बन्धात् नमनं सतीत्वाद्विनयः ॥ १५ ॥

गाश्चारयन् स गोपालैः सरामो दूरमागतः ।
बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
श्रुत्वाऽच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसम्भ्रमाः ॥ १८ ॥
चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ।
अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ १९ ॥
निषिध्यमानाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ।
भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां वाक्यमाह—द्वयेन नम इति । वैदिकार्थापरिज्ञानाद्विप्रपत्नीभ्य इत्युक्तं तत्राप्यनवधानतानिवृत्त्यर्थं निबोधतेत्याहुः, के भवन्त इति आकाङ्क्षायामाहुः इतो निकट एव चरता परिभ्रमता अखिलाकर्त्रा कृष्णेन सदानन्देन वयं प्रेषिता इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रहस्येति अज्ञविप्रेषु कोपानौचित्यादिति भावः । लौकिकीं गतिमिति नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न परा भूयते इति लोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥

मामागतमेव ज्ञापयत न तु बुभुक्षितं बुभुक्षालक्षणमद्दुःखश्रवणस्य सद्य एव तदपि सन्तापकत्वात् । ननु, त्वद्बुभुक्षाज्ञापनं विना कथमन्नं ता दास्यन्ति तत्राह—वो युष्मभ्यं मत्सम्बन्धेनैव युष्मद्बुभुक्षा दर्शनेनैव दास्यन्ति । ननु, तत्पतयो वारयिष्यन्ति तत्राऽऽह—मयि स्निग्धा स्नेहवत्यः पतिवारणं न मानयिष्यन्ति यतो मय्येव धिया उषिताः केवलं देहेनैव पतिगृहे वसन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ईषिताः प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततस्तेषां विप्राणां गोपवाक्यैः ज्ञापमानमुपाकर्ण्य श्रुत्वा अत एव प्रहस्य—

"अपमानं पुरस्कृत्य कृत्वा मानं तु पृष्ठतः ।
स्वकार्यं साधयेद्धीमान् कार्यनाशे तु मूर्खता" ॥

इत्यादिरूपां लौकिकीं गतिं दर्शयन् पुनर्व्याजहारोवाच ॥ १३ ॥

पत्नीभ्यः विप्रपत्नीभ्यो मां ज्ञापयत ता केवलं शरीरैः पतिसमीपे वसन्तीति धिया मय्येवोषिताः यतो मयि स्निग्धा अतः काम यथेष्टं वो युष्मभ्यमन्नं दास्यन्ति ॥ १४ ॥

प्रश्रिताः नम्राः सन्तः ॥ १५ ॥

वो युष्मभ्यं नमः नोऽस्माकं वचांसि निबोधत शृणुत ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जगदीश्वर श्रीकृष्ण उन समाचारन कूं सुनकें हँसिकें लौकिक गति कूं दिखावत फिर बोले ॥ १३ ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे गोप हो ! अब की बार दादा सहित मेरो नाम लेकें उन मथुरियान की पत्नीन सों कहियो, तब वे बुद्धि सों रात दिन मोमें बसिवे वारी परम स्नेहवारी चवाविनें तुमको जितनो चाहिये उतनो खूब अन्न देवगी ॥ १४ ॥

गोप हू पत्नी शाला में जायकें सुन्दर अलंकृत ब्राह्मणन की पत्नीन कूं देखिकें द्विजन की सतीन को नमस्कार करिकें बडे नम्र होयकें ऐसे बोलत भये ॥ १५ ॥

गोप बोले, कि—हे विप्रपत्नी हो ! तुम को नमस्कार होय, नेक हमारे वचनन कूं सुनलेओ, या जगतें थोरी सी दूर पै श्रीकृष्ण भगवान् गाय चरायवे आये हैं तिनने हमको पठाये हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स कृष्णो गोपालैः सह ॥ १७ ॥

तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः अत एव तमुपागतं श्रुत्वा जातसंभ्रमाः बभूवुः ॥ १८ ॥

भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदैश्चतुर्विधम् बहुगुणं संस्कारविशेषैर्बहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तत् भाजनैरमत्रैर्भाण्डैर्वा पत्यादिभिर्वार्यमाणा अपि प्रियं श्रीकृष्णमभिसस्रुरभिजग्मुः अप्रतिबन्धे दृष्टान्तः समुद्रं निम्नगा नद्य इवेति ॥ १९ ॥

अत्र हेतुः भगवतीति दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

लक्ष्मी श्रीकृष्णं रमयतीति तस्मात् सङ्कोचो निरस्तः स्वयं भगवता माहात्म्यख्यापनाय पूर्वं सङ्कर्षणनाम्नोक्तम् एभिस्त्वेतन्नाम्ना तदभिरुचितख्यापनायेति यद्युक्तमेव पूर्वत्र गौरवाधिक्यस्यैवौचित्यात् उत्तरत्र तु तथैव पत्नीनामभिरुचेः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दूरं गृहादिति तनोऽश्रमाश्वासयितुं न शक्नुवन्ति भावः । यद्वा, अदूरमितः पुनरुक्तिः अतिनैकट्येन तासामागमनार्थं सानुगस्य श्रीरामगोपवर्गसहितस्य प्रकर्षेण सरसमिष्टान्नपानभूतपात्रादिद्वारा दीयतां पूर्वं तदादेशेन केवलं द्वयोरेवान्नप्रार्थनम् अधुना तु तदादेशं विनापि तत्रापि सानुगस्येति तत्रापि प्रकर्षेणेति तासां भगवति भक्तिविशेषश्रवणादेः सततमेव त्वया अन्नत्यागेनाप्यागमनसम्भावनपूर्वकं च ॥ १७ ॥

दृश्यात् कदाचिदपि न च्युतो भवतीत्यच्युतस्तम् उपायातं समीप एव साक्षादागतम् अन्यत्तैः । यद्वा, विशेषतश्च तत्कथया तस्य बुभुक्षावार्त्तयाऽऽक्षिप्तमनसः ॥ १८ ॥

चतुरिति युग्मकं भाजनैः भोजनपात्रैः पाकपात्रैर्वा कृत्वा अन्नोत्थानादिसिद्ध्यर्थं सम्भ्रमादेव वा अभिसस्रुरित्यादिना तदेकाभिमुख्यं सूचितं टीकायां भक्ष्यं चर्व्यं चोष्यं चूष्यमिति पतिभिरित्यादिकं यथा निकटं क्षेयं निषिध्यमाना इति तस्मै देयं चेदन्नं प्रस्थाप्यतां स्वयन्तु मा यातेति तासां गमनमेव वर्ज्यते इत्यर्थः श्रीभगवता तदनङ्गीकारात् ॥ १९—२० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चतुर्विधम् भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयात्मकम् ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स तु सरामो गोपैः सह दूरमागतः व्रजादिति शेषः अधुना बुभुक्षितस्य सानुगस्य गोपसमूहसहितस्य तस्य श्रीकृष्णस्य को यदि श्रद्धा तर्ह्यन्नं प्रदीयतां प्रकर्षेण दीयतां नत्वस्माकमाभिमुख्यं कार्यं इति भावः ॥ १७ ॥

पूर्वमेव तस्य कृष्णस्य कथया आक्षिप्तान्याहृतानि मनांसि यासां ताः अत एव तद्दर्शनतत्पराः तदा तमागतं श्रुत्वा जातोत्सवा बभूवुः ॥ १८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयात्मकं बहुगुणं रससौरभ्यादिबहुगुणकमन्नं पात्रैरादाय सर्वा द्विजपत्न्यः प्रियं निरतिशयप्रीतिविषयं भगवन्तमभिजग्मुः, कथम्भूताः ? पत्यादिभिर्निवार्यमाणा अपि भगवति दीर्घं बहुकालं श्रवणेन धृतः आशयो यासां ताः अत एव नद्यः समुद्रं प्रतीवाप्रतिबन्धाः प्रियं अभिसस्रुरित्यन्वयः ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

१७ ॥ १८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपानात्मकं बहुगुणं मधुरादिगुणोपेतम् ॥ १९ ॥

दीर्घश्रुतेन बहुकालश्रवणेन भगवति भृत आशयो याभिस्ताः कदानु पश्याम इत्यभिप्राय आशयः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कार्यनिवेदनस्य प्रयोजनमाहुः—गाः चारयन् इति । तेत्वन्यानं न गृह्णन्ति अतो भगवतोक्तमपि श्रीमद्दत्तमप्यन्नं स्वयं न गृहीतवन्तः किन्तु भगवदर्थमेव याचन्ते तेषां स एव धर्म इति दोषकीर्त्तनस्यज्ञानात् गवाञ्चारणमवश्यमिति तदनुरोधेन तृणवति देशे समागतः गोपालैश्च सहितः । अनेन मदागमने सर्वं एवागच्छेरन्निति बाधकमुक्तं सराम इति आदरार्थे कार्यान्तराभावार्थे च अतो वा दोषकीर्त्तनं बुभुक्षितस्य तस्य सक्लेशकस्य तस्यैवान्नं तत्र गत्वा दीयतामिति प्रकर्षो यथायोग्यम् ॥१७॥

ततो यज्जातं तदाह—श्रुत्वाऽच्युतमिति । चरतेति वचनात् सोपि पश्चादागच्छतीत्युक्तम् अत आह उपायान्तमिति उपसमीपे आगच्छन्तं पूर्वं तु तास्तत्र गता इदानीमत्र भगवान् समायाति मनोरथस्तु पूर्वं शेष इति समागमने इतिकर्त्तव्यतानभिज्ञाः ससम्भ्रमा जाताः । किञ्च, नित्यन्तद्दर्शनार्थमुत्सुका अतः शीघ्रमपि गन्तव्यं क्षुधित इति सामग्र्यपि नेया अतोऽपि सम्भ्रमः । किञ्च, तस्य भगवतः कथाभिः आक्षिप्तं मनो यासां यत्र कापि स्थितं मनः तत आ समन्तात् दूर एव क्षिप्तम् अतो भगवति गतम् ॥ १८ ॥

अतो मनोरथबाहुल्यात् किं कर्त्तव्यमिति ससम्भ्रमाः इदानीन्तनं बलिष्ठमिति विचार्य ससामग्रीका गता इत्याह—चतुर्विधमिति । भक्ष्यं पेयं चोष्यं लेह्यमिति अन्यथा भोजनं न स्यात् भक्ष्ये दन्तानां विनियोगः अन्यद्वौष्ठ्यं चोष्ये परितः स्थितानां लेह्ये जिह्वायाः पेयेऽन्तः स्थितस्य वक्त्रस्य अतश्चतुर्विधमेव सर्वं भोजनं भवति गुणा व्यञ्जनानि धर्मा वा बहवो गुणा यत्र अन्नं साधारणम् अपेक्षितादप्यधिकं भाजनैः येष्वेव स्थितं नतु स्थूलं अभिसस्रुरभिसरणं कृतवत्यः आभिमुख्येन गमनं समुदायशस्त्वा सर्वथा गमनं प्रतीयते तत्र हेतुः प्रियमिति प्रियं प्रति हि सर्वेषां गमनम् अतः सर्वा एव बह्वीनां कथमेकत्र गमनमेकदेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरन् प्रतिबन्धाभावमाह, समुद्रमिव निम्नगा इति । निम्नगा नद्यः मध्ये पर्वतादीनामपि प्रतिबन्धं न मन्यते न हि तासां देवाः पतयो भवन्ति किन्तु समुद्र एव तथात्रापि निम्न एव गच्छन्तीति उच्चैरहङ्कारे स्थिताः पतयो नाङ्गीकृताः ॥ १९ ॥

प्रतिबन्धाभावमाशङ्क्याह—निषिध्यमाना इति । उदासीनानां मध्यस्थं निषिद्धम् अतः सम्बन्धिभिरेव निषिद्धाः बलवद्बाधकं च तत् पितरोऽत्र नोक्ताः अन्ययोरपत्तिविरोधः स्यात् उपपत्तिविरोधे तु शास्त्रं बलिष्ठं तासां चतुर्विधपुरुषार्थाश्चतुर्भिर्देयाः धर्मदः पतिः अर्थदो भ्राता अभिलषितार्थदातारो बान्धवाः सुता मोक्षदाः तेषां निषेधे तत्तत्पुरुषार्थहानिः तथापि पञ्चममेव पुरुषार्थं मन्यमानाः गता इति एवेत्याह, भगवतीति । भगवांस्तु षड्गुणः स्वयमेकः अतः सत्पुरुषार्थास्तत्र सिद्ध्यन्तीति । किञ्च, उत्तमश्लोक इति उत्तमैः सिद्धपुरुषार्थैरपि श्लोक्यते अतो भक्तिरप्युत्तमः पुरुषार्थः किञ्च कामितो हि पुरुषार्थो भवति नान्यः कामितः अतो धर्मादीनामपुरुषार्थतैव किन्तु भगवानेव पुरुषार्थ इत्यभिप्रायेणाह, दीर्घश्रुतधृताशया इति । दीर्घकालपर्यन्तं यः श्रुतः यद्वा, श्रुतं तस्मिन् तेन वा धृतम् आशयो याभिः यथा फलश्रवणेन फले चित्तं भवति तथा भगवति चित्तं न त्वन्यत्र

यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते ।
विचरन्तं वृतं गोपैर्ददृशुः साग्रजं स्त्रियः ॥ २१ ॥
श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ।
विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥ २२ ॥
प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन् निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।
अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ! ॥ २३ ॥
तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ।
विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निषेधोऽत्र वाचनिकः ऋत्विजां कर्मवैयग्र्यात् नत्वन्यस्य भार्या अन्येन स्प्रष्टुं शक्या इति यागनाशश्च स्यात् अतो यजमानपत्नीव्यतिरिक्ताः सर्वा एव गताः एकरूपाश्च ऋत्विजां मिश्रः प्रतिषेधात् पुनः कथञ्चिदन्वेति यजमानस्तु खिन्नश्चोऽपि भवति अतो गता एव ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो हन्तैताः कृष्णनाम्नैवानन्दमूर्च्छिता अभूवंस्तदिमाः प्रबोधयितुं तद्वृत्तान्तमुक्तमेव तं किञ्चिद्विशिष्य पुनरुच्चैरुच्चारयाम इत्यभिप्रेत्याहुः–गा इति । अदूरं निकटमेवायातः तदपि सम्यगप्रबुद्धा आलक्ष्य तस्याभाकांक्षां श्रावयित्वा अतिस्नेहवतीस्ता विह्वलयामासुरित्याह बुभुक्षितस्येति ॥ १७ ॥

तस्य कथया बुभुक्षावार्त्तया आक्षिप्तानि अरे पामर मनः कथं प्रियतमस्य बुभुक्षाश्रवणेनापि न मूर्च्छितो जागर्षि धिक् त्वामित्येवं तिरस्कृतानि स्वस्वमनांसि याभिस्ताः ॥ १८ ॥

भक्ष्यचर्व्यचूष्यलेह्यभेदैश्चतुर्विधं संस्कारविशेषैः बहवो गुणाः रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तम् अभिसस्रुरिति तासां तदानीं कृष्णं प्रति सर्वासां नायिकात्वाभिमानमालक्ष्योक्तं तत्र प्रतिबन्धकाभावे दृष्टान्तः समुद्रं निम्नगा नद्य इव तत्र हेतुः भगवति दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः ॥ १९–२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोपालैः सह सरामः सः श्रीकृष्णः ॥ १७ ॥

क्षिप्तान्याकृष्टानि मनांसि यासां ताः ॥ १८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यम् संस्कारविशेषैर्बहवो रससौरभ्यादयो गुणा यस्मिन् तदादाय प्रियं श्रीकृष्णम् अभिसस्रुः अभिजग्मुः ॥ १९ ॥

साः विशिनष्टि–निषिध्यमाना इति । दीर्घे बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

गऊन को चरावत चरावत ग्वाल बाल और बलदेवजी सहित नन्द गाम तें घनी दूरि निकस आये हैं और मित्रन सहित भूखे हैं सो तुम कछु भोजन की सामग्री देओ ॥ १७ ॥

द्विजपत्नी नित्य श्रीकृष्ण के दर्शन की उत्कंठावारी हो कृष्ण की कथा सुनि २ कें उनको मन तौ चोरचोई गयो हो आज वाई प्यारे श्रीकृष्ण कों समीप आये सुनकें हर्ष के मारे संभ्रम होय आयो ॥ १८ ॥

और बहुत गुणवारो चार प्रकार को [भक्ष्य भोज्य, लेह्य, चोष्य,] ऐसे अन्न अनेक पात्रन में थारन में भर २ कें सगरी अपने प्यारे श्रीकृष्ण के ओर आवत भईं, जैसें नदियें समुद्र की ओर चलें हैं ॥ १९ ॥

पति भ्राता, बन्धु, और सुतन ने भौत रोकी, परञ्च उत्तमश्लोक भगवान् श्रीकृष्ण में भौत सुनके धारण कियो है अन्तःकरण जिनने ऐसी वे द्विजपत्नी ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथागताः सत्यो ददृशुः ॥ २१ ॥

हिरण्मयवस्त्रपरिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः । वनमाल्यैर्बर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्च नटवद्वेषो यस्य तम् अनुव्रतस्य सख्युरंसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् इतरेण हस्तेन लीलयाऽब्जं धुनानं भ्रामयन्तं कर्णयोरुत्पले यस्य अलकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं च तं च तं च ॥ २२ ॥

श्रुतेरपि लयेन साम्यमाह—प्राय इति । बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्योदया उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः कर्णौ पूरयन्ति कृतार्थौ कुर्वन्तीति तथा तैः कर्णाभरणैरिति वा यस्मिन् कृष्णे निमग्नमनसः आविष्टचेतसस्तं लोचनद्वारैरन्तः प्रवेश्य सुचिरमुपगुह्य तापं जहुः अभिमतयोऽहंवृत्तयः प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य यथेति ॥ २३ ॥

अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी तास्तथा प्राप्ता विज्ञायापि

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथैवैतद्विवृणोति—त्यक्तसर्वाशास्त्यक्ताः सर्वा आशा याभिस्ताः केवलमात्मनः स्वस्यैव दिदृक्षयेति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यमुनेति युग्मकम् ददृशुः कृष्णमिति शेषः । न तिष्ठति शोको यस्मात् इति श्लेषेण तस्य वनस्य तासां तदप्राप्तिशोकहारित्वं च ध्वनितं विचरन्तं क्रीडन्तं गोपैस्तत्रैव स्थितैरन्यैः वृतमिति शोभाविशेषः सूचितः किंवा वृतमपि ददृशुः तस्यैवाधिकं प्रकाशमानत्वात् साग्रजमिति सर्वसुन्दरात् ततोऽपि तस्य सौन्दर्यविशेषं ज्ञापयति, अग्रजेन सहेति । विग्रहे सहार्थयोगे तृतीयाया अप्रधाने विहितत्वात् स्त्रिय इति तत्पत्नीनामभाग्यं सूचितम् ॥ २१ ॥

हिरण्मयपरिधिं नटवेषमिति वक्ष्यमाणात् सुवर्णरसरञ्जितभक्तिच्छेदकुञ्चितकटिवेष्टनवस्त्रं नटोचितमेव वनमाल्यं वनसम्बन्धिमाल्यं वन्यत्रिविधपुष्पैरचितं दक्षिणवामस्कन्धावारभ्य वैकक्षिकद्वयं बर्हाणि प्रवालाश्च मौलिभूषणानि धातवः सौगन्धिकनाम्नः काम्यकवनपर्वतविशेषलब्धाश्चित्राङ्गरागतया रचिताः तैर्नटवेषधरम् अनुव्रतस्य निरन्तरपार्श्वस्थस्निग्धसखिविशेषस्य स्कन्धे विन्यस्तहस्तम् इतरेण दक्षिणहस्तेन लीलाकमलं भ्रामयन्तं कर्णोत्पलयोरलकानां कपोलयोर्मुखाब्जस्य च हासः प्रकाशो यत्र तमिति ॥ २२ ॥

अथानन्तरं सद्य एवाक्षिरन्ध्रैः रूपग्रहणे साधकतमनेत्ररन्ध्रेन्द्रियैर्द्वारभूतैरन्तर्मनसि प्रवेश्य तेनैव मनसा सुचिरं परिरभ्य लज्जया नेत्राणि तानि द्वाराणीवावृण्वानाः स्वाच्छन्द्येन तस्मिन्निलीयेत्यर्थः । तापं तदस्पर्शजं क्लेशं विजहुः विशब्देन पुनस्तदापातो निरस्तः हा न स्पृष्टोऽस्माभिरित्यंशस्य ध्वंसात् अन्यस्तैः तत्र सागरस्थं यथापूर्वरसत्वमित्यर्थः सुसरपीति बहिर्बुसरपीत्यर्थः । यद्वा, अभिमानाऽभिमुखी मतिर्येषां ते यथा प्राज्ञं परमभागवतं परिरभ्य नेत्रादिभिराश्लिष्य तापं सर्वं जहति तद्वत् ॥ २३ ॥

आत्मदिदृक्षयेति प्रथमं तन्मात्राभिलाषात् अखिलदृशां सर्वबुद्धीनां द्रष्टा साक्षीति विज्ञायेत्यत्र हेतुः । यद्वा, अखिलदृशां बुद्ध्यादिद्रष्टॄणां जीवानामपि द्रष्टा प्रहसिताननः इति माधुर्यमयवञ्चनचातुर्यम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अनुव्रतस्य कस्यचिदंसे कर्णोत्पलालकैर्जुष्टं कपोलं यस्य तत् कर्णोत्पलालककपोलं मुखाब्जं तस्मिन् हासो यस्य तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कर्णपूरैः शब्दैः अतिमतयः ज्ञानाधिकाः ॥ २३—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिचन्द्रिका ।

यमुनासमीपवने कथम्भूतेऽशोकानां तरूणां नवैः पल्लवैः मण्डिते विचरन्तमग्रजेन सहितं गोपैश्चावृतं कृष्णं स्त्रियः द्विजपत्न्यो ददृशुः ॥ २१ ॥

कीदृशं श्यामं हिरण्मयवस्त्रपरिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः वनमाल्यैः वन्यैः पुष्पैश्च बर्हैर्धातुभिर्गैरिकादिभिः प्रवालैः पल्लवैश्च नटवद्वेषो यस्यानुव्रतस्य सख्युरंसे स्कन्धे विन्यस्तो हस्तो वामकरो येन इतरेण हस्तेनाब्जं धुनानः लीलया भ्रामयन्तं कर्णयोरुत्पले यस्यालकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं च तथाविधं ददृशुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥

बहुशः आकर्णिताः प्रियतमस्योदयाः उत्कर्षा एव कर्णौ पूरयन्ति कृतार्थीकुर्वन्ति तथा तैः कर्णाभरणैरिति वा यस्मिन् कृष्णे निमग्नमनसः आविष्टचित्ताः तं कृष्णम् अथ दर्शनानन्तरमक्षिरन्ध्रैर्लोचनद्वारैरन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य उपगुह्य तापं तद्दर्शनाभावजं जहुः हे नरेन्द्र ! अभिमतयः भगवद्भक्तानां संविद्रूपात्मिका बुद्धयः प्राज्ञं परमात्मानं "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इति श्रुतेः । तं दृष्ट्वा यथा तद्दर्शनाभावजं जहुः तापमाध्यात्मिकादिकं वा जहति तद्वत् अतिमतय इति पाठे ज्ञानाधिकाः ॥ २३ ॥

तदा भगवानात्मनः स्वस्य दिदृक्षया प्राप्तास्ता दृष्ट्वा त्यक्ताः सर्वा आशाः पत्यादिविषयाः याभिस्तथाभूता विज्ञाय तत्र हेतुरखिलं पश्यतीति तथा प्रहसितमाननं यस्य सः प्राह ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं गुणविशिष्टं ददृशुरिति, तत्राह—श्यामं हिरण्मयपरिधिं सुवर्णमेखलं सुवर्णवत्पीताम्बरं वा वनमाल्येन वनपुष्पेण बर्हेण मयूरपिञ्छेन धातुना गैरिकेण प्रवालेन नटवेषवद्वेषो यस्यासौ तथा तम् अनुव्रतांसे कस्यचिद्वयस्यस्य स्कन्धे कर्णयोरुत्पले अलकः कुन्तलं कपोले च मुखाब्जे हासो यस्य स तथा तं धुनानं परिकम्पयन्तम् ॥ २२ ॥

दीर्घकालमारभ्य श्रुतः प्रियतमस्योदयो दीर्घश्रुतप्रियतमोदयः स एव कर्णपूराः कर्णालङ्करणानि तैः यस्मिन् कृष्णे निमग्नमनसः अवगाढ्य दृढबद्धहृदयाः पूर्वं ताः स्त्रियोऽथ तं कृष्णम् अक्षिविवरैरन्तः प्रविश्य सुचिरं परिरभ्य आलिङ्ग्य तापं स्मरनिमित्तं ज्वरं जहुः कथमिव यथा प्राज्ञाः सुषुप्त्यवस्थासाक्षिणः प्राज्ञं प्राप्ता अभिमतयः इन्द्रियवृत्तयः तापं त्यजन्ति "सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति श्रुतेः। यद्वा, भगवत्तत्त्वज्ञाननिपुणाः प्राज्ञाः प्राज्ञमिति पाठे परिरभ्येति सम्बन्धः ॥२३॥

त्यक्तसर्वाशाः त्यक्तसर्वानितृष्णाः "आशाविगतितृष्णयोः" इति च दृष्ट्वा अपरोक्षज्ञानेन तासां भक्तिं विज्ञाय अखिलदृक् अखण्डज्ञानी ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गतानां गमनप्रकारमाह—यमुनेति । यमुनोपवने विचरन्तं स्त्रियो ददृशुरिति सम्बन्धः जलस्थलक्रीडायोग्यभूमिः सूचिता उपवने पुष्पाणि फलानि च सर्वदा भवन्ति तथाविधान्येवारोप्यन्त इति यमुना क्रूरेति उपवनरक्षा यमभोगाभावश्च गतानामुभयपरि-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

त्यागे शोकः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह—अशोकानां नवपल्लवैर्मण्डिते इति अनेन शय्या अपि निरूपिताः तादृशे विभावादियुक्ते गोपैर्मुग्धैर्वृतं विशेषेण हंसगत्यादिना गच्छन्तं साग्रजं क्रियाशक्तिसहितं सर्वतो रसग्रसमर्थं ददृशुः स्वाभिलषितप्रकारेण दृष्टवत्यः ॥ २१ ॥

यतः स्त्रियः स्त्रीहृष्टं भगवन्तं वर्णयन्ति—अन्यथा भगवच्चरित्रं न भवेदन्योपसर्जनत्वात् वर्ण्यते तु भगवतैव यथा किंचन इति तादृशरूपप्राकट्येन निर्धार्यते, श्यामिति । आदौ वर्णः श्रृङ्गाररसात्मकः गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्च शुक्लो जलप्रकृतिकः अव्यक्तरसः अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं च केवलं तद्रसजनकं न भविष्यतीति तयोरपि सम्बन्धो निरूप्यते हिरण्यपरिधिं वनमालिनमिति सुवर्णमेखलेव परिधिरूपा कुण्डलमुकुटकण्ठाभरणानि च पीताम्बरं कङ्कणाङ्गदादीनि च अनेन परिधिसहित सहस्रमूर्तिः श्यामः चन्द्रो निरूपितः वनमाला वर्तते अस्येति सर्वपुष्पमयी सा शुभ्रा अन्येपि सर्वे रसास्तत्र सन्तीति ज्ञापयितुं साधनत्रयमाह, बर्हधातुप्रवालेति अयाणामन्योन्यसम्बन्धात सर्व एव रसाः बर्हाश्च एव धातवः अनेकविधाः शुभ्रादयः आमिश्राः प्रवालाः आरक्ता एव एतैरपि कृत्वा नटवेषो यस्य केवलं रसं धर्मिसहितमपि रसं दातुमुपस्थितः । किञ्च, लीलामपि सामग्रीरूपां स्वयमेव करोतीत्याह, अनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जमिति लीलायाः प्राधान्यख्यापनार्थं स्वस्य परवशत्वं बोध्यते स्वातन्त्र्येण रसो गुणो भवतीति अनुव्रतस्य स्वसमानधर्मशीलस्य अंसे स्कन्धे हस्तं विन्यस्य युग्मरसं ख्यापयन् विश्वमेव कमलात्मकं भ्रामयति सर्वमेवान्यथा करिष्यामीति ज्ञापयन् निर्भयतां सम्पादयति परमनुव्रतस्य एव अणुमात्रान्यथाभावेपि नैवम् अयं रसः क्रियापर्यवसायीति स्कन्ध एव कृतिर्निरूपिता उभयोरेकत्र व्यावृत्तौ रसो न स्यादितीतरेणेत्युक्तं कम्पेन मकरन्दः स्रवन्तीति रसार्थमेव तथाकरणं ज्ञानक्रिययोर्मर्यादायाः शास्त्रयाम् अङ्गानां भक्तेः विरोधमाशङ्क्य परिहरति, कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासमिति । कर्णयोरुत्पले ये अलकाः नालसहितकमलविपलभ्रमरा इव कपोलयोर्मुखे च हास्यं यस्येति तेष्वपि हाससम्बन्धः कपोलयोर्मुखे च सर्वेषामेव कमलत्वं कपोलयोर्मुखस्यैव वा कर्णयोर्गवाक्षत्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रत्वं च उत्पलानां मर्यादारूपत्वं अलकानां शास्त्रत्वं विद्वत्त्वं वा कपोलयोर्भक्त्यङ्गत्वं मुखस्य भक्तित्वं सर्वेषामेव सरसत्वागाब्जत्वं तत्र हासो यस्येति सर्वव्यामोहात् सर्वविरोधः परिहृतो भवति ॥ २२ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र तासां स्वरूपमाह—प्राय इति । प्रायुर्बन्ध श्रुताः प्रियतमस्याभ्युदयरूपा गुणाः त एव कर्णपूराः कर्णाभरणानि तद्द्वारा भगवत्यन्तःप्रविष्टे यस्मिन् निमग्नमनसो जाताः यथा वृद्धे गङ्गापूरे समागते गृहं निमग्नं भवति तमेव भगवन्तमन्तःस्थितं पुनःप्रकारान्तरेणाक्षिरन्ध्रैः अन्तःप्रवेश्य तापं जहुः पूर्वं शब्दात्मकः प्रविष्टः कर्णद्वारा इदानीमक्षिद्वारा रूपात्मकः प्रविशति अतः अथेति भिन्नप्रक्रमः तेन तु सांसारिका एव तापाः परिहृताः अलौकिकाः अनेन स्वलौकिकाः परिह्रियन्ते तदाह तापं जहुरिति ननु तापः सर्वाङ्गेषु प्रविष्टः कथमन्तःप्रवेशनमात्रेण शान्त इत्याशङ्क्याह सुचिरं परिरभ्येति अन्तर्बहुकालमालिङ्गितवत्यः ताः सर्वतापपरित्यागः ननूपशान्ता एव तापाः न तु नष्टा इति चेदित्याशङ्क्य तास्तत्रैव लीना इति वदन् स्वरूपतोपि नाशमाह दृष्टान्तेन प्राज्ञं यथाभिमतय इति प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं स्वात्मानमेव भगवद्रूपमहङ्कारवृत्तयः प्राप्य तत्रैव लीना भवन्ति एवमेताः भगवत्येव सायुज्यं प्राप्तवत्यः परं संस्कारशेषाः अतः पुनर्बहिर्गमनमन्यथा सायुज्यमेव स्यात् प्रायग्रहणेन सर्वे भगवदीया गुणा न श्रुताः न अन्यथा मोहयतीति ज्ञानेन मुग्धा भवेयुः किञ्च श्रुत एव न दृष्टः कोप्यनुभावः किञ्च प्रियतमत्वेनैव श्रुतः न तु साधनत्वेन उदय इति कोमला एव भावाः श्रुताः तेपि कर्ण एव प्रवाहत्वेन प्रविशन्ति न तु सर्वाङ्गैः दृष्टान्तत्वाभावात् अतो मन एव निमग्नं न तु देहादिः इदानीमप्येता ज्ञाननिष्ठाः अनन्तरेव सत्कारं कृतवत्यः ज्ञानं हि तमोरूपं रजोरूपा भक्तिः सत्त्वरूपः सङ्ग इति अतः सुषुप्तिदृष्टान्तः तापनिवृत्तिः फलं अन्यथा गततापाः नेत्रपेयमेव भगवल्लावण्यामृतं पपुः नरेन्द्रेति सम्बोधनं व्यानार्थममोहार्थं च ॥ २३ ॥

ततो भगवता यत्कर्तव्यं तदाह—तास्तथेति । तथा पूर्वोक्तप्रकारेण त्यक्ता ऐहिकपारलौकिकआशा याभिः आत्मनः स्वस्य दिदृक्षया प्राप्ताः केवलं भगवान् द्रष्टव्यः मर्यादायां हि एतावदेव अतो हि भगवानन्तो निरध्यासितव्यश्च साक्षात्कर्तव्य इति तत्त्वे तासां ज्ञातं अतः रूपप्रकारविलक्षणं वचनमाह विज्ञायेति तासां स्वरूपं विज्ञाय प्रहसिताननो भूत्वा प्राह दर्शनानन्तरभावव्यामोहार्थं हासः प्रकर्षेण कथनमबाधितस्य अन्यथा कथनमयुक्तमिति चेत्तत्राह अखिलदृग्द्रष्टेति अखिलदृशां सर्वबुद्धीनां द्रष्टा सधर्माणां धर्मिणां यत्र प्रवृत्तिः केवलधर्माणां प्रवाहत्वात्सर्वत्र गच्छतां धर्मिणां बाधकसहितानां सधर्माणां पश्चादेवोत्पन्नबाधवताञ्च तां सर्वामेव प्रवृत्तिं जानाति अत एता अन्तिमपक्षनिगम्रा इति तथोक्तवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हिरण्मयं हिरण्यवरसाक्तं वस्त्रं परिधिः परिधानं यस्य तं, वनमाल्येन पत्रपुष्पमयेन चरणपर्यन्तलम्बितेन बर्हेण चूडोपरिस्थेन धातुभिरङ्गरागत्वेन कल्पितैः प्रवालैः श्रवणचूडातुन्दस्थान्तरस्थैर्नटस्येव वेषो यस्य किञ्च स्वाभियोगमपि ता अनुभावयामासेत्याह अनुव्रतस्य प्रियसखस्यांसे स्कन्धे विन्यस्तः आश्लेषपरिपाट्या अर्पितो वामहस्तो येन तम् इतरेण दक्षिणहस्तेन अब्जं लीलाकमलं धुनानं घूर्णयन्तम् एतादृशदर्शनप्रदानेन भाग्यवतीनां भवतीनां हृदयकमलं स्वहस्तगतं कृत्वा औत्सुक्येन घूर्णयामीति जानीतेति द्योतयन्तं यद्वा भवतीर्भाग्यवतीः पश्यतो मम हृदयकमलमौत्सुक्येन घूर्णते इति लीलाकमलघूर्णनमिषेण स्वहृदयघूर्णामेव भवतीर्दर्शयामीति मरकतान् स्वाभियोगादेव निश्चिनुतेति व्यञ्जयन्तं कर्णोत्पलयोश्चञ्चला

स्वागतं वो महाभागा ! आस्यतां करवाम किम् ।
यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥ २५ ॥
नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः ।
अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ २६ ॥
प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः ।
यत्सम्पर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अलका यस्य कपोलयोः प्रसृतो मुखाम्बुजस्य हासो यस्य तं च तञ्च तम् ॥ २२ ॥

प्रायो बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्य उदया उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः कर्णालङ्काराः कर्णौ पूरयन्ती कृतार्थयन्तीति तथा तैस्तस्मिन् श्रीकृष्णे निमग्नमनस एव एतावद्दिनपर्यन्तं आसन् तं सम्प्रति नेत्रद्वारैरन्तःकरणकमलतल्पे प्रवेश्य सुचिरं स्वच्छन्देनैव दृढं परिरभ्य परिरम्भदार्ढ्येनैवानन्दमूर्च्छास्तास्तेन सहैक्ये सति तापं तदङ्गस्पर्शाभावजनितं क्लेशं विजहुः तत्र दृष्टान्तः अभिमतयोऽहंवृत्तयः प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य यथा ॥ २३ ॥

तास्तथाभूता अयस्थालीः पुरः स्थापयित्वैव मूर्च्छिता भवन्ती दृष्ट्वा अखिलानामपि दृशां बुद्धीनां द्रष्टा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः स्त्रियः साग्रजं सरामं श्रीकृष्णं ददृशुः ॥ २१ ॥

कथम्भूतम् ? श्याममिति । हिरण्मयवस्त्रपरिधिः परिधानं यस्य तम् वनमाल्यैर्वनपुष्पैर्बर्हैर्मयूरपिच्छैर्धातुभिर्गैरिकादिभिः प्रवालैः पल्लवैश्च नटवद्वेषो यस्य तम् अनुव्रतांसे सख्युः स्कन्धे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् इतरेण हस्तेनाब्जं धुनानं भ्रामयन्तम् कर्णयोरुत्पले यस्य अलकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तञ्च तञ्च तन्ददृशुरित्यन्वयः ॥२२ ॥

अथ दर्शनानन्तरं प्रायो बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्य श्रीकृष्णस्योदया उत्कर्षाः त एव कर्णपूराः कर्णौ पूरयन्ति कृतार्थौ कुर्वन्तीति तथा तैः तस्मिन् श्रीकृष्णे निमग्नान्याविष्टानि चेतांसि यासां ताः तमक्षिरन्ध्रैर्लोचनद्वारैरन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्योपगुह्य तापं जहुः "यथा प्राज्ञं प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इति श्रुतिप्रसिद्धं भगवन्तं प्राप्य अभिमतयो जीवबुद्धिवृत्तयस्तापं त्यजन्ति तद्वत् ॥ २३ ॥

त्यक्तसर्वाशाः श्रीकृष्णं विहाय क्वापि न गमिष्याम इत्येवं कृतनिश्चया इत्यर्थः । अखिलं दृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षीः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अशोक वृक्ष के नवीन पल्लवन तें भूषित ऐसे श्रीयमुना जी के उपवन में (जो भतरोड ऐसो विख्यात है तहाँ) माथुरन की पत्नी, गोपन के साथ बलदेव सहित श्रीकृष्ण कूं विचरते देखत भई ॥ २१ ॥

कैसे श्रीकृष्णचन्द्र कूं देखे ता को वर्णन करें है, कि—श्याम सुन्दर जिनको स्वरूप सोने के नाई चटकीले पीताम्बर कूं पहिरे, वनमाला धारण करें, मोर मुकुट माथे पै धारण करें खरिया, गेरू नये पतौआ इन तें शोभायमाने, नटकी तुल्य वेष बनायें, सखा के कन्धा पै एक हाथ धरें, एक हाथ तें कमल के फूल को घुमाय रहे, कानन में कमल के फूलन को खुरसें, अलकें छूटि के कपोलन पै आय रहीं, मुखारविन्द में मन्द हास जिन के ऐसे श्रीकृष्ण के द्विजपत्नी दर्शन करत भई ॥ २२ ॥

भीत करिके सुने जो प्यारे के गुण सोई भये करण फूल तिनसों श्रीकृष्ण में मन लागि रहे जिनके, ऐसी वे ब्राह्मणन की स्त्रीं दर्शन करे पीछे तिन श्रीकृष्ण चन्द्र को नेत्र द्वारा अन्तः करण में लेजाय के वडी वेर ताईं आलिङ्गन करिके । हे राजन् ! अपने ताप कूं त्यागत भईं जैसे बुद्धि जे हैं ते परमात्मा कूं प्राप्त होयके पहिले तापन कों छोड देय हैं ॥ २३ ॥

पुत्र गृहादिकन की आशा जिनने छोड दई अपने दर्शन करिबे कूं आई ऐसी जे द्विज पत्नी हैं तिनकूं जानि के सब की बुद्धि के देखन वारे ऐसे श्रीकृष्ण चन्द्र हसि के बोलिबे लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे महाभागाः ! वः स्वागतं शुभमागमनं तदेवाह—यद्यस्मात् प्रतिबन्धातिरस्कारेणास्माकं दिदृक्षया प्राप्ता इति इदं च उपपन्नं युक्तमिति वा ॥ २५ ॥

युक्तत्वमाह—नन्विति । आत्मप्रिये आत्मा च प्रियश्च तस्मिन् मयि कुशला विवेकिनोऽत एव स्वस्यात्मनोऽर्थं पुरुषार्थं पश्यन्ति ये ते यथा यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति यथाथत्वमाह—अद्धा साक्षात् अत्र

तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ।
स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हेतुः अहैतुकमव्यवहितां फलाभिसन्धिरहितामत एवाव्यवहितां निरन्तराम् ॥ २६ ॥

आत्मनः सर्वतः प्रेष्ठत्वमुपपादयति, प्राणेति । स्वा ज्ञातयः आत्मा देहः एते सर्वे यत्सम्पर्काद्यस्याध्यासेनोपकरणत्वेन वा ॥ २७ ॥

तत्तस्मात्कृतार्था यूयं देवयजनं यज्ञवाटं यात गच्छत । ननु, कृतार्थाः किमिति वाढ्याम इति चेदत आह, पतय इति । पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति, पतीनामनुग्रहायेत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथैव सादरमाह—स्वागतमिति । आस्यतां विश्रम्यतां ततश्च किं करवामेति आदिश्यतामित्यर्थः । तथा च करवामेति नोऽस्माकमिति च बहुवचननिर्देशः साधारण्यापादनेन स्वैकनिष्ठताच्छादनार्थम् औदासीन्यार्थं च दिदृक्षयेति दर्शनाज्ज्ञातमिच्छान्तरं निरस्यति ॥ २५ ॥

तत्र तासां निजसङ्गतिप्राप्तीच्छां सम्प्रति वञ्चयन्नाह—नन्वद्धेति । अद्धा साक्षादेव विशुद्धामित्यर्थः यतः अहैतुकीत्यादिना तत्र भक्त्यैर्यथा वस्त्वमेवाह—अहैतुकीति । आत्मनः सकाशादपि प्रिये परमात्मत्वात् परमात्मत्वेन च मम निरन्तरयुष्मत्साङ्गित्वाच्च सर्वैः प्रत्यक्षसङ्गाग्रहः कर्त्तव्य इति भावः ॥ २६ ॥

परमात्मन एवात्मनः सकाशात् प्रियत्वं साधयति, प्राणेति । आत्माऽत्र जीवः यस्य मम परमात्मनः सम्पर्कात् आत्मनोऽपि मद्‍गतत्वेनैव तथात्वादिति भावः ॥ २७ ॥

तद्यात देवयजनमिति पाठस्तेषां सम्मतो लक्ष्यते तथैव पाठधारणात् तद्यात साध्व्यो यजनमिति तु पाठः प्रायः सर्वत्र स्वसत्रं स्त्रीयत्वात् अवश्यसमापनीयं स्त्रीयं सत्रं यज्ञं पारयिष्यति आरब्धं समापयिष्यन्ति स्वशब्देन अन्यथा कथञ्चित् परकीयमेव कारयितुमर्हन्ति न स्वात्मन इत्यर्थः । यतो गृहमेधिनः युष्माभिर्विना गार्हस्थ्याभावेन यज्ञानुपपत्तेः अत एव तदपेक्षया देवयजनं यातेत्युक्तं न च गृहानिति अतः श्रीभगवदाज्ञयैव तासां बहिर्मुखपतिपार्श्वे गमनं तथा तदाज्ञा च सर्वसुहृत्त्वात् गोब्राह्मणहितत्वात् तासां सम्बन्धेनानुजिघृक्षुत्वाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राणेति आत्मशब्दः शरीरपरः ॥ २७ ॥

सत्रं यागं पारयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—स्वागतमित्यादिभिः पञ्चभिः । हे महाभागाः ! अस्मदनुग्रहविषयतारूपमहाभाग्यशालिन्यः वः स्वागतं शोभनमागमनं भर्त्रादिभिरनिषिद्धाः कुशलमागताः किं, आस्यतामुपविश्यतां वो युष्माकं किं कार्यमत्रागमनप्रयोजनं किमिति प्रश्नः यदि किञ्चिदस्ति तदवश्यं वयं करवाम सर्वज्ञत्वात्तदभिप्रेतं विज्ञाय तस्यौचित्यमाविष्करोति यदिति नोऽस्माकं दिदृक्षयाऽभ्यागता इति यत्तदिदं वो युष्माकम् उपपन्नम् उचितमेव ॥ २५ ॥

औचित्यमेवोपपादयति—नन्विति । ननु हे द्विजपत्न्यः कुशला आत्महिताहितविवेकिनः स्वार्थदर्शना स्वप्रयोजनाभिज्ञा जना आत्मनः स्वस्मादपि प्रिये मय्यद्धा मय्येव अद्धेति स्फुटावधारणयोः अहैतुकीं फलाभिसन्धिरहितामव्यवहितामविच्छिन्नां भक्तिं विवेकिनो यथा मयि महानुभावा भक्तिं कुर्वन्ति तथा भवत्योऽपि कृतवत्य इति वार्थः कुर्वन्ति यथावत् कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

आत्मप्रिये इत्येतदेव काकोपपादयति—प्राणेति । स्वात्मा स्वः देहः । स्वः जीवः आत्मा देहो वा प्राणादयो यत्सम्पर्काद्यत्सम्बन्धात्प्रिया भवन्ति ततः मत्तः प्रियोऽन्येष्टः कोऽनु न कोऽपि निरतिशयप्रियोऽहमेवेत्येवम्भूते मय्यहैतुक्यव्यवहिता भक्तिर्भवतीनामुचितैवेति तत्कारितामहिदत्योचितैवेति भावः । यत्सम्पर्कात्प्रिया इत्यनेन "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय" इत्यादि श्रुत्यर्थो विवक्षितः तदर्थस्तूक्तः पुरस्तात् ॥ २७ ॥

तत्तस्मादागमनप्रयोजनस्य मद्दर्शनस्य जातत्वाद्देवयजनं सत्रवाटं गच्छत तं वो युष्माकं पतयो ब्राह्मणाः गृहमेधिनः गार्हस्थ्यधर्मपरायणाः युष्माभिरेव सहायभूताभिः स्वसत्रं पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति दम्पत्योः सहाधिकारादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अभ्येताः अभ्यागताः यद्यस्मादिदं वः उपपन्नं युक्तम् ॥ २५ ॥

एवं कुशलं पुण्यमेवार्थः कुशलार्थस्तस्य नितरां दर्शनं येषां ते कुशलार्थनिदर्शनाः "अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते" इति वचनात् कुशला निपुणाश्च अर्थनिदर्शनाश्च ते तथा यद्वा, कुशलार्थो भगवानिदर्शनमुदाहरणं येषां ते तथा कुशलाः स्वार्थदर्शना इति पाठः एते अद्धा विषयाभिलाषं न कुर्वन्ति किन्तु आत्मप्रिये भगवति अहैतुकीं निर्निमित्ताम् अव्यवहितां निरन्तरीभूतां भगवद्भक्तिमधिकुर्वन्ति अधिकाङ्कुर्वन्ति कथमिव यथात्मप्रियं स्वमतेरिव भगवतीति शेषः । यथाशास्त्रविहितप्रकारेण "तदेतत्प्रेष्ठ" इति श्रुतेः । देहादिभ्योऽतिप्रियत्वं हरेरेवेति प्रतिपादयति—यद्वा, स्वार्थदर्शनाः स्वर्गादिफलार्थदृष्टयः कुशलाः यज्ञविद्यानिपुणाः अहैतुक्यव्यवहितां श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिम् अध्यक्षे ईश्वरे न कुर्वन्ति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—अहैतुकीति । भक्ता आत्मप्रिये मयि यथा भक्तिं कुर्वन्ति न तथेति ॥ २६ ॥

तव सर्वस्मादाधिक्यं कुत इत्यत्राह—प्राणेति ॥ २७ ॥

यस्मादखण्डेश्वरे मयि भक्तिं कुर्वन्ति नान्यत्र तस्मात् मदाज्ञां कुरुतेत्याह—तदिति । मन्तव्ये निमित्तमाह—पतय इति । वः पतयः द्विजातय इति अतः कालक्षेपो नाचितः निमित्तान्तरमप्यस्तीत्याह—स्वसत्रमिति । पारयिष्यन्ति सम्पादयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतो वाक्यमाह—स्वागतमिति चतुर्भिः—

पूर्वानुवादस्तत्रैव उपपत्तिश्च तद्द्विधा ।
मर्यादायां प्रवेशश्च ततो गन्तव्यबोधनम् ॥

आदौ जातमनुवदति लौकिकन्यायेन वो युष्माकं स्वागतं सुष्ठु आगमनं जातमिति कुशलप्रश्नः बाह्यं तु देयं किमपि नावशिष्यत इत्याह—महाभागा इति । महत्त्वमात्तरमपि भाग्यं सूचयति, तेन सर्वसमृद्धिः साक्षात्कारश्च सिद्धो निरूपितः समागतानां खेदाभावायाह—आस्यतामिति । उद्देश्यमर्थं पृच्छति—करवाम किमिति । अनेन भक्तगृहे सङ्ग्रहः कारणीयः अन्ते च शुद्धा गतिः सूचयति भक्तपत्न्यः तथापरे इति वैष्णवैः सह सङ्गश्च अत एतेषां याज्ञिकानां ज्ञानं ततः शुद्धानां समागमने सर्वथैव प्रपत्तिः स्यात्तथा तद्द्वारा एता अप्यन्यथा भवेयुः अतो यावदुक्तं तावत् करिष्याम इति आह—ननु, नाधिकं किञ्चित्कर्तव्यं किं तु द्रष्टुमेवागता इति चेत् तत्राह—यत् नोऽस्माकं दिदृक्षया समागताः तदुपपन्नम् इति बहुवचनेन केवलो भावो निवारितः अत आह—उपपन्नमिदं हि व इति । सर्वसामग्रीसहितो भगवान् द्रष्टव्य इति ॥ २५ ॥

ननु, मर्यादायां ज्ञानमार्गे चैतद्भवति अस्माकं तु प्रेमाधिक्यमस्तीति कथमेतावन्मात्रत्वं युक्तं तत्राह—नन्वद्धेति । नन्विति कोमलसम्बोधने स्नेहोऽपि मर्यादायामेव युक्तः अत एव अद्धा साक्षात् न तु कामनार्थं भक्तिं कुर्वन्ति मयीत्यनेनात्मता निरूपिता एक वचनेनान्ये व्यावर्त्तिताः कुर्वन्तीति नेदमपूर्वं किन्तु परम्परयैवैतत्सिद्धं यतस्ते कुशलाः सर्वाणि साधनान्यनेन प्रकारेणानायासेन सिद्धानि भवन्ति फलं च । किञ्च, स्वार्थकुशलास्ते अन्यत्सर्वमिन्द्रियादिगामी भवति इदमेव परमात्मगामीति यावच्च भगवति प्रेम तावन्नात्मनि अत एव तत्रायातीति यावच्चात्मनि स्नेहः तावदन्यरागो न गच्छति अतस्ते स्वार्थदर्शिनः अत एवाहैतुकीमव्यवहितां देहेन्द्रियादिभिः व्यवधानमप्राप्तां भक्तिं प्रेमलक्षणां यथा आत्मनि प्रीतिविषये कुर्वन्ति तथैव कुर्वन्ति ज्ञातीनामात्मा दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

ततोऽप्रमकत्वाभावात् लोकेऽपि स्वस्य प्रीतिविषये भक्तौ लोके हि पदार्था ज्ञानार्थसिद्ध इति एतदुपपादयति—प्राणेति । प्राणादयः सर्वे आत्मसम्बन्धात् प्रियाः आत्मापि परमात्मसम्बन्धात् परमानन्दो ह्यात्मरूपः प्रियः न केवलमात्मनः प्रियत्वं नाप्यानन्द इव परानन्दे दुःखितजीवेऽपि व्यभिचारात् अतः प्राणादिषु स्नेहः औपाधिकः सहजो मयि अतः को वा अपरः प्रियो भवेत् प्राणा इन्द्रियाणि प्राणाश्च बुद्धिमनोनियामिका मनश्च स्वं शरीरे धनादिकं वा आत्मा देहः आत्मैव वा दाराः स्त्रियः अपत्यानि पुत्रा धनं पश्वादयः यावत्किञ्चिदात्मसम्बन्धि यस्यात्मनो मम सम्बन्धात् प्रिया आसन् ततो मत्तः तु, इति वितर्के को वा प्रियः स्यात् अपरश्च नियम्यस्तत्प्रियो भवति ॥ २७ ॥

अतः कार्यस्य सिद्धत्वात् गृहं यातेत्याह—तद्यातेति । तद्यद्यप्यहमात्मा तथापि बहिः रमणे बुद्धिरन्यथा भविष्यतीति न तत्कर्तव्यं यतो भवत्यः साध्व्यः पतिव्रताः संस्कारैश्च संस्कृता अतो देवयजनं यात । किञ्च, वो युष्माकं पतयो द्विजातयः ब्राह्मणजातीयाः अतः संस्कारनाशे यज्ञो न सिद्ध्येत् अतः ते स्वसत्रं युष्माभिः कृत्वा पारयिष्यन्ति पारं नेष्यन्ति यतो गृहमेधिनः गृहस्थाः भार्यासहिता एव कर्माधिकारिणस्तस्मात् कार्यस्य सिद्धत्वात् स्वरक्षासम्भवात् परोपकारात् तेषां च जातियज्ञगार्हस्थ्यसम्पादकत्वात् गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रासाभिसारिणीगोपीरिव महाप्रेमवतीस्ता अप्याह—स्वागतमिति । वः शुभमेवागमनं यत् यस्मात् प्रतिबन्धकोटीरपि तिरस्कृतवत्या दिदृक्षया नः प्राप्ता इदं व उपपन्नम् उपपद्यतस्मैवेत्यर्थः । मम एतत् प्रत्युपकरणासामर्थ्यात् न किमप्युपपन्नमिति भावः । अतो वः किं करवाम केवलम् ऋणी भवामेत्यर्थः । अत एव महाभागाः मत्तोऽपि महाभागवत्यः आस्यतां क्षणमिहोपविश्यतां मद्दर्शनार्थमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परमप्रेमवतीनामपि तासां तदानीमेव मनोरथपूर्तिर्न रसपुष्टिं वहति रसपुष्ट्या च विना लीला न चमत्करोत्यतो भगवत्स्तत्प्रेमवश्यस्यापि तद्दर्शनोत्थया रत्या स्वाभियोगं कृतवतोऽपि मनस्येकस्मादेव लीलाशक्त्यैव स्फोरितमैश्वर्यं तासां स्वगृहं प्रति परावर्तने कारणमभूत् यद्यपि प्रायः प्रेमवज्जनसन्निधावैश्वर्यं नाविर्भविष्णु भवेत्तदपि लीलासौष्ठवार्थं विरहोत्कण्ठावर्द्धनया तासां प्रेमवर्द्धनार्थं चाविर्भवेदेव तद्भगवतो रसास्वाद्यं भावं शमयित्वा विवेकमुत्पादयामासेत्यतो भगवांस्तदनुकूलमेवाह—नन्विति द्वाभ्याम् । न केवलं मयि भवत्य एवासज्जन्ते किन्तु बहवोऽन्येऽपि मयि परमेश्वरे भक्तिं प्रीतिं कुर्वन्ति के ते कुशलाश्चतुराः चातुर्यमेवाह—स्वार्थदर्शिनः लोके हि स्वार्थसाधका एव चतुरा उच्यन्त इति भावः । अहैतुकीं स्वीयफलाभिसन्धिरहिताम् च अव्यवहिता प्रीतिव्यवधायकज्ञानकर्मादिवस्त्वन्तरशून्या च ताम् अत्र दृष्टान्तः आत्मप्रिये देहापत्यादौ यथा ॥ २६ ॥

बुद्धिप्रवेशार्थमेव दृष्टान्तो दर्शितः वस्तुतस्तु दृष्टान्ताद्देहादेः सकाशादपि दार्ष्टान्तिकः परमात्माहमतिप्रिय एवेति युक्त्या प्रबोधयति—प्राणेति । स्वं देहः आत्मा जीवः यस्य परमात्मनः सम्पर्कात् सम्बन्धात् ततः परमात्मनः ॥ २७ ॥

यस्मात् स च परमात्मा अहमेव युष्माभिर्गर्गादिमुखात् श्रुत एव युष्मदङ्गान्यालिङ्ग्य सदा वर्त्त एव व्यस्य मत

पत्न्य ऊचुः ॥

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ।
प्राप्ता वयं तुलसिदामपदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ॥ २९ ॥
गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ।
तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिन्दम ! तद्विधेहि ॥ ३० ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः ।
लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ ३१ ॥
न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह ।
तन्मनो मयि युञ्जाना अचिरान् मामवाप्स्यथ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवयजनं यज्ञवाटं यात । ननु, तदापि साक्षान्मूर्त्तं परमात्मानं त्वां हित्वा कथं गृहं यामस्तत्राह—पतय इति । पारयिष्यन्ति युष्माभिः सहैव समापयिष्यन्ति सत्रादिकर्मापि वेदरूपेण मयैवोक्तमिति मत्कार्यानुरोधादेव यात तत्रैव स्फुरन्तं मूर्त्तं मां द्रक्ष्यथेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वः युष्माकं स्वागतं शुभमागमनं जातम् ॥ २५ ॥

उपपन्नमिदं हि व इत्युक्तं तदुपपादयति—ननु, हे सत्यः ! आत्मनां प्रिये मयि ये यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति ते एव कुशलाः स्वार्थदर्शिनश्च यथावत्त्वमाह—अद्धा स्फुटमिति । अहैतुकव्यव-हितामिति च अहैतुकीं मत्प्रीतीतरप्रयोजनरहिताम् अव्य-वहितामविच्छिन्नाम् ॥ २६ ॥

आत्मप्रियत्वमात्मनः प्रपञ्चयति—प्राणेति । स्वः स्वयं जीव-आत्मा देहः यत् यस्य मम सम्पर्कात्प्रियाः आसन् ततो मत्तः परोऽन्यः को भवति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्तस्माद्भवतीनां कृतार्थत्वात् यात गच्छत पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे बड़भागिनीओं ? तुम भले आई आओ विराजो हम तुमारो कहा सत्कार करें । जो तुम हमारे दर्शन करवे कूं आई ये तुम को योग्य है ॥ २५ ॥

ये बात निश्चे है, कि—जो अपने स्वार्थदेखिवे में बड़े कुशल हैं, ते साक्षात् मोमें निर्हेतुक अन्तर रहित भक्ति करें हैं, जैसी अपने आत्मा और प्रिय में प्रीति करी जाय-है तैसी करें हैं ॥ २६ ॥

भलाँ देखो प्राण, बुद्धि, मन, अपनो शरीर, स्त्री, पुत्र, धन, इत्यादिक जाके सम्बध सूं प्रिय हैं, वा तें और कौन अधिक प्रिय होयगो ॥ २७ ॥

तौ अब तुम सिगरी यज्ञ शाला को जाओ क्योंकि ? तुमारे पति जो ब्राह्मण हैं, ते विचारे गृहस्थ तुमारे बिना अपने यज्ञ को कैसे समाप्त करेंगे तासों तुम अब जाओ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नृशंसं परुषं निगमं प्रतिज्ञां “न मे भक्तः प्रणश्यति” इति वेदं वा “न स पुनरावर्त्तते” इति पदावसृष्टमवज्ञयापि त्यक्तं बहुमानेन केशैर्निवोढुं दासी भवितुम् ॥ २९ ॥

किञ्च, न गृह्णन्ति नोऽस्मान् हे अरिन्दम कामक्रोधपापादि-दमन ! भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतितदेहानामन्या स्वर्गादि-गतिरपि न भवेन्मा भूत्तस्माद्दास्यमेव विधेहीति ॥ ३० ॥

मयोपेता अनुज्ञाताः अलमन्यं देवान् मदर्थमाह—देवा अपीति ॥ ३१ ॥

तथापि त्वां त्यक्तुं न शक्नुम इति चेत्तत्राह—नेति । प्रीतये अनुरागाय स्नेहवृद्धये अङ्गसङ्गोऽङ्गाभ्यां सङ्गः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवम् इत्थं विभो ! हे बहिरन्तर्व्यापकेति अस्माकं बाह्य-मान्तरञ्च सर्वं त्वमेव वेत्सीति भावः । भवानिति अन्यो वदतु नाम कृपाकोमलचित्तो भवांस्तु वक्तुमपि योग्यो न भवती-त्यर्थः । यतो नृशंसं क्रूरम् । यद्वा, रसार्णवचन्द्रो भवान् नृशंसं कठिनं नीरसं वक्तुं नार्हत्येवेत्यर्थः । न च केवलमेवं तव वचसो नृशंसतामित्थत्वमपि स्याद्विस्याशयेनाहुः—सत्यमिति । करवाम किमित्येव वा निगमो वेदः । प्राप्तवानिति भक्त्याऽनुनयार्थं पश्चात् कुरुष्व त्वमिति प्रेम्णेति ज्ञेयम् । अत्र तामिर्भगवतो

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्राह्मणानतिक्रमरूपा निगममर्यादा तूत्कयठया नावहितेति ज्ञेयम् ननु, मदर्थं कथमिव कुटुम्बानि त्यक्ष्यन्ते तत्राहुः—प्रतिलङ्घ्येति । तत्तु जातमेवेति भावः । ननु, ब्राह्मणीनां युष्माकं पत्यादिपरित्यागो न युक्त इत्यत आहुः—प्राप्ता इति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः ध्वनिरयं वाच्यार्थं परित्यज्य व्यङ्ग्यार्थमेव बोधयति, ततश्च सर्वं त्यक्त्वा दास्यमेवाङ्गीकृतवत्य इत्यर्थः । तत्र तुलसीदाम्नः पदावसृष्टत्वं तस्मिन्नैश्वर्यं निश्चित्य "सर्वधर्मान् परित्यज्य" इत्येतद्विधतद्वाक्यरीत्या स्वदोषः प्रत्याख्यातः ॥ २९ ॥

ननु, "साधवो दीनवत्सला:" इति तेषां हितार्थं यात । यद्वा, भवाज्ञातो ऽकृत्यमपि कर्त्तुमुपयुज्यते तत्राहुः-गृह्णन्तीति । निजनिषेधोल्लङ्घनात् तत्र गता अस्मान् न एव न स्वीकरिष्यन्तीत्यर्थः । अन्येतु प्रतिवेश्यादयः सम्भाषामपि न करिष्यन्तीत्यर्थः । तस्मात्पत्यादिभिरग्रहणात् प्रपदयोः पदाग्रसमीपे पतितात्मनामनन्यगतित्वेन त्वदेकाश्रितानामित्यर्थः ॥ ३० ॥

वो युष्मानिति युष्मभ्यमित्यर्थः । नाभ्यसूयेरन् दोषदृष्टिमपि न कुर्युः कथं न गृह्णीयुरित्यर्थः । अन्ये सर्वे लोकाश्च नाभ्यसूयेरन् किमुत स्निग्धास्तेपीत्यर्थः । कीदृशीः मया उपेता अनुज्ञाताः ममानुज्ञाप्रभावेनैवेति भावः । अत्रत्यैः तत्रानुज्ञाता इति सङ्के दोषदृश्यैत्र भगवता स्वीकारात् तादृशत्वैव चार्थस्य युक्तेः प्रत्यक्षमपि सम्भावनामयप्रकृतलिङ्परित्यागेन वर्त्तमानमयलट् प्रयोगात् प्रत्यक्षमिवेत्यर्थः । यद्वा, मया सह उपेताः समीपं सङ्गता वो युष्मान् पत्यादयो नाभ्यसूयेरन् अहमीश्वर इति तैरपि ज्ञायमानत्वादिति भावः । यतो यज्ञकर्माणि तैः प्रत्यक्षीकृता देवा अपि अनुमन्वते पृष्टाः सन्तो मामीश्वरत्वेन मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नन्वस्मत्प्रार्थितस्य का वार्त्तेत्याशङ्क्य समाधत्ते—इह ब्राह्मणा-लस्मात् युष्माभिर्ममाङ्गसङ्गो युष्मद्बुद्धिदृष्टदास्यमयलाभिध्यं नृणां जीवमात्राणां प्रीतये सुखमात्राय न भवेत् नितरामनुरागायेत्यर्थः । तत् तस्मात् लोकविद्विष्टत्वात् मयि निजभावेन मन एव युञ्जानाः अचिरादिहान्त एवेति अत्रेदं तु विवेक्यं श्रीकृष्णस्य भक्ताः खलु द्विविधाः तटस्थाः लीलान्तःपातिनश्च तत्र तटस्थाः परोक्षस्यापि तस्य पारमैश्वर्यमात्रस्य अष्टविधासु तत्प्रतिमास्वेकतरां सेवमाना जानन्तो वा जानन्तो वा च ते ब्राह्मणाद्यास्ते चरणसेवा चरणोदकग्रहणादिनिजभक्तिषु परोक्षमनुमोदन्ते लीलान्तःपातिनश्च द्विविधाः तत्र प्रथमास्तस्य पारमैश्वर्यमात्रमवसाना देवाद्यास्तेन पारमैश्वर्येणैव व्यवह्रियन्ते अथ पारमैश्वर्यानुभवेऽपि तस्य नरलीलामवलम्बमाना ब्राह्मणाद्यास्तराः पित्राद्याश्च नरलीलाः यथा स्वस्वमर्यादां व्यवहरन्तस्तेन च तद्व्यवह्रियन्ते तस्मात् नरलीलाकृष्टचित्तानां ब्राह्मणीनामासां स्वयोग्यमेव तत्परिचरणं कर्त्तुं तत्सङ्गं प्राप्तुमिच्छूनां तदप्रत्युपेक्षा युक्तैवेति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तव निगमम् "प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" "न मे भक्तः प्रणश्यति" इत्यादि वचनम् ॥ २९ ॥

प्रपदयोः पादाग्रयोः ॥ ३०—३१ ॥

नृणामङ्गसङ्गः शरीरयोगः न प्रीतये न वैषयिकसुखाय अपि तु मय्यनुरागाय जन्मनः फलं मद्भक्तिरित्यर्थः । नृणां चेतनानां मदङ्गसङ्गन्नदात्विकरागाय नतु कालान्तरप्रीतये विश्लेषस्तु कालान्तरेऽपि प्रीतिवर्धक इत्यभिप्रायः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वमनोरथानुगुणोक्तिश्रवणाभिर्धिषणा आहुः परुषः-मैवमिति। हे विभो ! भवानेवं तद्यात देवयजनम् इत्येवं नृशंसं परुषं वचो वक्तुं नार्हति किन्तु यो निगमः "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" "न मे भक्तः प्रणश्यति" इत्यादिवचनरूपस्तं सत्यं कुरुष्व नित्यमितिपाठेऽपि स एवार्थः धवन्तु समस्तबन्धूनतिलङ्घ्य पदावसृष्टमवज्ञयापि दत्तामिति भावः तत्तुलसिदाम केशैर्बहुमानेन वोढुं प्राप्ताः दासीभवितुं प्राप्ताः इति भावः ॥ २९ ॥

किञ्चातिवाञ्छितबन्धूरस्मान्न पत्यादय एव परिगृह्णन्ति कुतोऽपरे गृह्णीयुः तस्मात्हे अरिन्दम! भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतिताः आत्मानो देहा यासां ताः पतिताः समर्पिता आत्मानः प्रत्यगात्मानः याभिस्तासां वा नोऽस्माकं नान्या गतिरस्मत्समीहितोपायोऽन्यो नास्त्यतः त्वमेव तदस्मदभिमतं विधेहि यद्वा अन्या गतिः स्वर्गादिरपि माभूत्किन्तु त्वदविश्लेषेण त्वद्दासीत्वमेवास्माकं सम्पादय ॥ ३० ॥

एवमुक्तो भगवान् तावद्यदुक्तं पत्यादयः केपि नास्मान् गृह्णन्तीति तत्रोत्तरमाह—पतय इति—वो युष्मान् पत्यादयोऽन्ये लोकाः जनाः किमुत मयोपेता मत्प्रभृतयो देवाश्च नाभ्यसूयेरन् न दोषदृष्ट्या द्रक्ष्यन्ति किन्त्वनुमन्वते ऽनुमोदन्ते ॥ ३१ ॥

यदुक्तं तद्विधेहीति तत्रोत्तरमाह—नेति । इह लोके नृणामङ्गसङ्गः देहयोगः न प्रीतये न वैषयिकसुखायापितु मय्यनुरागाय जन्मनः फलं मद्भक्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा नृणां चेतनानामङ्गसङ्गस्तादात्मिकरागाय न तु कालान्तरप्रीतये विश्लेषस्तु कालान्तरेऽपि प्रीतिवर्धक इत्यभिप्रायः तस्मात्परोक्षमपि मयि मनो युञ्जाना अचिरादेव मामवाप्स्यथ संसृतिबन्धान्मुक्ताः नित्यं मद्दास्यं करिष्यथेति भावः । स्मरणादिना यथा मयि भावः तथासन्निकर्षेण न इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मैवमिति नृशंसं पुरुषं गदितुं निगमं "न मे भक्तः प्रणश्यति" इति वचनं सत्यं कुरु पदावसृष्टं श्रीपादच्युतं तेन दत्तं स्रग् तुलसीदाम श्रीतुलसीमालां केशैर्नितरां वेति वोढुं पादमूलं प्राप्ताः ॥ २९ ॥

कालक्षेपात् द्विजातय अस्मान्न गृह्णन्तीति सूचितम् । तत्र तत्सहायाभावात् पुनर्गमने ते नैव गृह्णन्तीत्याहु:—गृह्णन्तीति । ततः शरणं विधेहि कुरु ॥ ३० ॥

कुत एव चान्य इत्यत्राह । लोकाश्चेति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव पादमूलं प्राप्ता इत्यत्राङ्गसङ्गः सूचितस्तत्राह—नेति । इह नृणामङ्गसङ्गो मम प्रीतये न भवति ममानुरागाय च न स्यात् तस्मान्मयि मनो युञ्जानाः यूयं क्षिप्रं मामवाप्स्यथेत्यन्वयः अनेनाहं भक्त्यैव तुष्टो भवामि नान्येनेति सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मया उपेता अनुज्ञाताः वा वो युष्मान् अहमीश्वर इति तैरपि ज्ञातत्वादिति भावः । यथा यज्ञकर्मणि तैः प्रत्यक्षीकृता देवा अपि अनुमन्वते पृष्टाः सन्तो मामीश्वरत्वेन मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु, तर्ह्यङ्गसङ्गोऽपि भवतु तत्राह—अहो ब्राह्मणजन्मानि भवतीनां मयाऽङ्गसङ्गो नृणां प्रीतये सुखाय न भवति अनुरागाय तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परन्त्वस्तु सर्वपरित्यागेन समागताः कृतसाक्षात्काराः पुनः पूर्वावस्थां प्राप्तुमयुक्तेति सञ्चिन्त्य गमनाभावं प्रार्थयन्ति, मैवमिति । गृहगमनं त्वनुचितमेवाकर्त्तव्यञ्च तथापीश्वरवाक्यात् कर्त्तव्यं चेत् तथा कर्त्तव्यतायां वान्ताशित्वेन महद्भय-माशङ्क्य विज्ञापयन्ति विभो, हे समर्थ ! सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्त्तुं समर्थ ! एवं गदितुं भवान् नार्हति अनर्हे हेतुमाह—नृशं-समिति । इदं हि क्रूरं वाक्यं स्वरूपतः फलतोऽर्थतश्च आदौ पुष्टि-मार्गप्रवर्त्तनार्थं भगवानवतीर्णः कथं मर्यादां स्थापयति—नापीयं मर्यादात्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणविधानात् यद्यपि स्त्रीणां त्यागो नोक्तः तथापि स्वरूपवतीर्णः उचितः स्त्रीणामर्थ एवानन्दस्य प्रकटितत्वात् अतोऽन्यदा फलरूपानन्दाभावात् भोग्यत्वेन तासा-मन्यगामित्वावश्यकत्वात्त्यागोऽनुचितो भवतु नाम प्रकृते तु तद्वैपरीत्यात् तस्यैव भोगपर्यवसानात् उचित एव त्यागः तथा सति पुनः परिग्रहः क्रूरो भवति, किञ्च दयाभावाच्च संसारदवानलाग्निगतं पुनस्तत्र प्रवेशयतीति । अथ यदि तेनैव प्रकारेण पुरुषार्थसिद्धिः तथापि न प्रेषणीयाः यतस्त्वं सर्व-समर्थः अत्रैव तथा प्रकारं सम्पाद्य स्वयं तद्रूपो भूत्वा क्वचित् तिष्ठ अस्मान् वा अन्यथा प्रदर्श्य आत्मनि वा प्रवेशय वृक्षादि-भावं वा प्रापय अदृश्यावा कुरु एवं सर्वोपायेषु विद्यमानेषु स एव कुतः क्रियते ? सिद्धत्वादिति चेत् तत्राहुः—सत्यं कुरुष्व निगममिति । निगमो वेदः त्यागेन पुनर्ग्रहणमिति "तस्मा-न्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः,, "न च पुनरावर्त्तते,, इति "मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते" एवमनेकविधो निगमो ऽसत्यो भवेत् यदि त्यागानन्तरं स्वस्यैव चेत् ग्राहितः स्यात् अतः स्वनिगमं सत्यं कुरुष्व । ननु, मामुपेत्येति वाक्यात् न भवतीनां परावृत्तौ दोषः भिन्नतया तिष्ठन्तीति चेत् तत्राहुः—तव पादमूलं प्राप्ता वयमिति । प्राणिनस्त्वेतावद्दूरे स्वप्रयत्नः यत्तव चरणयो मूलं प्रेमरज्जुः छायाचित्ते तदवलम्बिनी स्थितिर्वा अधोभाग इति सेवानिवेशो वा एवं कृते शिष्टं त्वयैव कर्त्तव्यं नत्वधः पातनीयम् । ननु, स्त्रियो भवत्यः कामयुक्ताः तथा सत्यनुचितं लोकशास्त्राचार-विरुद्धं कथमहङ्कुर्याम् अतो व्याघुट्य गमनमेवोचितमिति चेत् तत्राहुः तुलसिदामपदावसृष्टं केशैर्निवोढुमिति न वयमनुचित-कर्माभिलाषिण्यः किन्तु सम्पूर्णं दिनं सेवां विधाय स्वामिनो निद्रासमये निद्रिते वा पादसम्वाहने क्रियमाणे पादयोः समर्पितं तुलसिदामप्रसादत्वेन त्वया दत्तम् अस्पर्शे वा दूरादुत्सृष्टं परमपुरुषार्थत्वेन प्राप्य महाप्रसादरूपं केशैः केशसम्बन्धिभिः वेणीपीडादिभिः नितरां वोढुं तव पादमूलं सम्प्राप्ता इति सम्बन्धः ननु एतावदेव चेत्तत्रैव तुलसिदामप्रेषयिष्यामि तत्राहुः अतिलङ्घ्य समस्तबन्धूनिति सर्वबान्धवाः पतिपुत्रादयः त्यक्ताः अतस्तद्विरोधादपि न तत्र स्थितिः सम्भवति ॥ २९ ॥

किञ्च तेषामुपकाराय गन्तव्यमिति यदुक्तं तदपि न सम्भवतीति आहुः—गृह्णन्तीति । ते परिग्रहमेव न करिष्यन्ति तद्वाक्योल्लङ्घनेनागतत्वात् भर्त्तुरग्रहणे पितृगृहे स्थातव्यमित्यपि पक्षो निराक्रियते पितराविति सुता वा भिन्नतया अन्नं दास्य-न्तीति बान्धवा वा स्वमध्ये स्थापयिष्यन्तीति सुहृदो मित्राणि वा उपकरिष्यन्तीति प्रत्युत वधूसाहसस्य कृतत्वात् अन्ये सुतरामेव न ग्रहीष्यन्ति अथ यदि जातिपरित्यागेन यत्र क्वचित् स्थातव्यं तर्ह्यत्रैव स्थातव्यमत्र स्थितानां स्वर्गो न भविष्यतीति चेत् मास्तु इत्याहुः भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नान्या गतिर्भवेदिति पादाग्रे पतितानां पादगतिरेव गतिः यथोपानहः प्रपदपतितवस्त्राणां वा तथा अस्माकमपि अन्या स्वर्गादिगतिर्मा भवतु भर्तृभिः सहिताः अतः पादगतिमेव विधेहि दास्यो भूत्वा त्वत्सङ्गं सर्वत्र पर्यटनं भर्त्रादिभयं तु तव नास्त्येव तदाहुः हे अरिन्दम शत्रुनाशक तद्गमनमेव विधेहि आज्ञापय ॥ ३० ॥

एवं प्रार्थनायां बाधकादेवं वदन्तीति सद्यः सञ्जातबाधकं प्रति समाधत्ते—पतय इति । त्यागाग्रहणासम्भावनैव नास्ति अभ्य-सूयामपि न करिष्यन्ति पित्रादयोऽपि पूर्वपूर्वापाधिरहिताः न हि पितुः कामोऽस्ति नहि भ्रातुर्लोभोऽस्ति किञ्च लोकाः सर्व एव न दोषारोपं करिष्यन्ति तत्र हेतुः मयोपेताः भवतीः देवा अनुमन्यते सन्माननं करिष्यन्ति भाशास्त्रे अयुक्ते हि सर्वेषामसम्मतिः नत्वात्मनि कस्याप्यसम्मतिः अन्यथा स्वस्पर्शे स्वार्थगमनेऽपि त्यागः स्यात् ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सति लोकवेदविरोधाभावात् सङ्गोऽप्यस्त्विति चेत् तत्राह—न प्रीतय इति । इहास्मिन्नवसरे अङ्गसङ्गः नृणां प्रीयते न भवति अङ्गेन सङ्गः आत्मनैव सङ्गः उचितः मनसा वा नत्वङ्गेन अङ्गयोरिति न वक्तव्यं बाधितत्वात् अतो लोक-विरुद्धत्वान्न कर्त्तव्यं किञ्च एतद्धि भक्त्यर्थमेव कर्त्तव्यं यथा-धिकः स्नेहो भविष्यतीति तदपि न भविष्यतीति अनुरागा-येति भवतीनामप्येतदनुरागाय न भविष्यति नृणामप्येतज्ज्ञाने किञ्च सङ्गः परं प्रतिबन्धकः सायुज्ये अतो मय्येव मनो युञ्जानाः अचिरात् शीघ्रमेव मामवाप्स्यथ अनेनान्या गतिरपि निवारिता ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतीत्येष पक्षेण साधनमयुक्तम् इत्येव युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रासारम्भे महाप्रेमवत्यो गोप्य इवाहुः-मैवमिति । नृशंसं परुषं निगमं "न च पुनरावर्त्तते" इति वेदवाक्यं "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति निगमरूपं स्ववाक्यं च सत्यं कुरुष्व ननु, भवतीभिर्विप्रजात्यभिमानो दुस्त्यजस्तत्राहुः—तव गोपस्यापि पादमूलं वयं दास्यार्थे प्राप्ताः न हि विप्रजात्यभिमाने सत्येवं कोऽपि जनो वक्तुं शक्नोत्यतोऽस्मद्वाक्येनैव निश्चीयतां नास्त्यस्माकं जात्यभिमान इति भावः। ननु, गोपस्य मम गोप्य एव दास्यः प्रेयस्यश्च समुचिता भवन्ति ताश्च बह्व्यो वर्त्तन्ते तं मां सत्यं वर्त्तन्तां विराजन्तां नाम, यदि त्वं ब्राह्मणीर्दासीः कर्त्तुं बन्धुभ्यो जिहेषि तर्हि कथं त्वाङ्गोपयामस्त्वत्पुरं नैव यामो वृन्दावन एव वनदेवता इव वर्त्तिष्यामहे त्वत्सम्बन्धेनैव कृतार्थी भविष्यावो वयमित्याहुः-वयं तु दूरे स्थित्वा पदावसृष्टं त्वत्पदात् त्वदाश्लिष्टप्रेयसीनां पदसंसर्गाद्वा त्रुटिनीभूय भवसृष्टं पर्यङ्काधोविसृष्टं तुलसिदाम त्वद्दासीभिरेव कृपया दत्तं केशैर्निवोढुं प्राप्ताः नतु तव प्रेयसीभावाय दासीभावाय वा दुर्लभावाच्माकमाकाङ्क्षेति भावः। ननु, तर्हि भवद्बन्धवः किं वदिष्यन्ति ? तत्राहुः अतिवर्ज्यैति ॥ २९ ॥

किञ्च, त्वन्नगरस्थमालिकताम्बूलिकादिवनिताजनमुखादाकार्णित-त्वद्रूपगुणमाधुर्यात् यदवधि वयं वयःसन्धिमारभ्यैवाभूम तद्दिनत एव त्वयि भाववतीर्गृहकर्मण्यप्युदासीना अस्मान् व्यभिचारिणीव दृष्ट्वा सन्दिहानाः पत्यादयो नैव व्यवहरन्तीत्याहुः-गृह्णन्तीति। सुताः सपत्नीपुत्रा अन्ये प्रतिवेश्यादयः ततश्चातिवैयग्र्यात् रुदत्यः पदाग्रे मूर्द्धा प्रणमन्त्यः सगद्गदमाहुः—तस्मादिति अस्माकम् अन्या गतिर्यथा न भवेत्तथा विधेहि । हे अरिन्दम ! त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धकीभूता दुरितादय एवारयस्तान् त्वमेव कृपया दमय ॥ ३० ॥

मयि प्रेमवत्यो यूयं मत्सुखपरा एवातो मदनभिप्रेतं चेष्टितुं नार्हथ स्वहठं मा कुरुध्वं गृहान् गच्छतेत्युक्ते भो अभिज्ञचिरोमणे ! असूर्यंपश्याः कुलवत्यो वयं वचनोल्लङ्घनात् यांस्तृणीकृत्य पुराद्बहिर्भूय एतावद्दूरे स्थितस्य लम्पटत्वेन व्रजे ख्यातस्य भवतः समीपमागच्छाम स्म पुनस्तत्रैव गच्छन्तीरस्मांस्ते पत्यादयः पुरेषु प्रवेष्टुमप्यददानाः कोपादेव वधिष्यन्त्येवेति जानीमस्तत्राह-पतय इति । वो युष्मभ्यं नाभ्यसूयेरन् दोषदृष्टिमपि न कुर्युः किमित्यनिष्टं शङ्कध्वे इति भावः। किमुत पित्रादयः अन्ये च लोकाः कीदृशीर्मया सह उपेताः सङ्गता अपि किमुत सम्प्रत्यसङ्गता एवेत्यर्थः। अहमीश्वर इति तैरपि ज्ञातत्वादिति भावः। यतो देवा अपि यज्ञकर्मणि तैः प्रत्यक्षीकृता अत्रार्थे पृष्टा भवतीरनुमन्यते अनुमंस्यन्ते एव मां सर्वेश्वरं विदुषां देवानामप्यत्रार्थे अनुमतिरेव मत्त्वननुमतिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्मनो वाञ्छितं कदापि स्पृश्यति न वेति साशङ्कापाङ्गैरपृच्छत तत्रोत्तरं शृणुतेत्याह-नेति। प्रीतये प्रीतिं सम्पादयितुं अनुरागं च सम्वर्द्धयितुमित्यर्थः। किन्तु मत्प्रिरहोत्कण्ठ्यमेवानुरागातिशयवर्द्धकमिति भावः। तच्चस्मात् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे विभो ! वार्त्तेति नृशंसं परुषं गदितुं भवान्नार्हति किन्तु "मां प्राप्य न निवर्त्तन्ते" इति " "न च पुनरावर्त्तते" इति वा निगमं सत्यंकुरुष्ववयन्तु समस्तबन्धूनतिलङ्घ्य पदावसृष्टंतुलसीदाम तुलसीमालां केशैर्निवोढुं प्राप्ताः नित्यं संनिहिता भवितुमागता इति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च, त्वत्समीपमागन्तुमुद्यताभिरतिलङ्घिताः पत्यादयो नोऽस्मान्न गृह्णन्ति अतः कुतो गृह्णीयुः तस्मात्त्वत्पदयोः पतिता आत्मानो देहा यासां तासां नोऽस्माकमन्या स्वर्गादिरूपा गतिरपि न भवेन्माभूत् अतस्त्वद्दास्यमेव त्वदविश्लेषेण विधेहि ॥ ३० ॥

मयोपेता अनुज्ञाताः ये पत्यादयः अन्ये लोकाश्च किं बहुना देवाः ब्रह्मशिवादयोऽपि नाभ्यसूयेरन् दोषारोपं न कुर्वन्ति किन्त्वनुमन्यते अनुमोदन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र गत्वा च देहादिष्वासक्तिर्न कर्त्तव्या किन्तु मम ध्यानमेवेत्युपदिशति-नेति । नृणामङ्गसङ्गः अङ्गं शरीरं तत्सङ्गः तत्प्राप्तिः प्रीतये देहगेहादिक्षुद्रसुखाय न भवति किन्तु मयि अनुरागाय तस्मान्मयि मनो युञ्जानाः अचिरात् मामवाप्स्यथ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

पत्न्य ऊचुः।

विप्रपत्नी बोली, कि—हे महाराज ! आप ऐसो कठोर वचन कहिवे को योग्य नहीं हो (न मे भक्तः प्रणश्यति) मेरे भक्त को नाश नहीं होय है, (न स पुनरावर्त्तते) मोकूं प्राप्त होय के फिर नहीं लोटै है, ये जो आप को वचन है ताकूं सत्य करौ, हम तो आप के श्रीचरणन ते उतरी जो तुलसी की माला ताकूं बड़े आदर ते माथे पैं धारण करवे को समस्त बन्धून को त्यागि के तिहारे चरणन में आई हैं ॥ २९ ॥

अब हम गृह जाय के कहा करेंगी? हमारे पति, माता, पिता, पुत्र, भैया, बन्धु, और सुहृद, कोई हमको अङ्गीकार नहीं करेंगे तौफिर औरन की बातै कहा है, तासों हे शिरोमनि के नाश करनवारे ! आप के चरणन में परे हैं शरीर जिन के ऐसे हमन को आप को छोड और गति न होय सो विधान करो ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच।

श्रीभगवान् बोले, कि—तुमारे पति तुमको दोष नहीं लगावेंगे और पिता भ्राता पुत्र इत्यादिक तथा और लोग भी दोष नहीं लगावेंगे क्योंकि ? मोसुं आदि लेके देवता भी तुमारो अनुमोदन करे हैं तब मनुष्यन की कहा बात है ॥३१॥

और या संसार में अङ्ग को सङ्ग जो है सो प्रीति और अनुराग के तांई नहीं है, तासों तुम मोमें मन लगाय के थोरेई काल में मोकूं प्राप्त होउगी ॥ ३२ ॥

*(श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्त्तनात् ।
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ ० ॥)

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ ३३ ॥
तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतम् ।
हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्माऽनुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ।
चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥ ३५ ॥
एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् ।
रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनसूयवः अदोषदृष्टयः ॥ ३३ ॥

देहमिति तदीयं देहं तत्र विहाय चैतन्येन भगवन्तं प्रापेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अनुशीलयन्ननुकुर्वन् गोगोपगोपीनामिति कर्मणिषष्ठी रूपवाक्कृतैः रूपेण वाचा कृतैश्चारित्रैश्च रमयन् ता रमयितुं रेमे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ताभिः श्रीभगवदनुगृहीताभिः इति सत्रस्य श्रीभगवदुपेक्षया दोषः परिहृतः स्वादृगुणविशेषस्वाभिप्रेतः स्वाभिरिति पाठे निजाभिजाभिः ॥ ३३ ॥

अचिरान्मामवाप्स्यथेत्युक्तं तच्च केवलं नाश्वासनायैव किन्तु गाढमङ्गीकारायेति दृष्टान्तेनाह—तत्रेति । तत्र यज्ञवाटे एका सर्वासामिति पश्चात् स्थिता विशेषेण बलात्कृता भगवन्तमिति सर्वातिशयगुणरूपादिकं सूचितं यथाश्रुतमिति तत्रापि श्रीकृष्णरूपत्वं दृष्टा प्रेममयसङ्कल्पसिद्धेन देहान्तरेणोपगुह्य मयास्तैतथा सङ्कोचपरित्यागेन शरणागतां मां रक्षरक्षेति गृहीत्वेत्यर्थः । तस्य च देहस्य भगवत्प्रेममयत्वेन भगवत्सम्बन्धिसिद्धेस्तदनुगामित्वात् सिद्धत्वमपि ततः कर्मानुबन्धनमेतं देहं विजहौ विनि अश्रिशेषणोक्तेनैतु तदालिङ्गनसाधनं प्रेमानुबन्धनमपीत्यर्थः । विशब्दः पुनरावृत्तिं निषेधयति-अतः पतिसम्बन्धिनं देहं पत्य एव दत्वा श्रीभगवत्प्रेमसिद्धेन देहेन तं प्रापेति निर्वाचितम् "यं यं वापि स्मरन् भावम्"इत्यादेः "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इत्यादेश्च श्रीगीतातः । प्राप्तिश्चेयं गोलोकाख्ये गोकुलस्यैव प्रकाशविशेषे सेयं पूतनामोक्षे निरूपितत्वात् अग्रे च निरूपयितव्यत्वाच्चेति ॥ ३४ ॥

इत्थं तासां भक्तिविशेषो व्यञ्जितः तासु श्रीभगवदनुग्रहविशेषं चाह-भगवानिति । तत्रैवं वृत्तं जातं श्रीभगवानप्येवमक्रोदित्यपिशब्दार्थः गोविन्दः श्रीगोकुलेन्द्र इति गोपपालने युक्तता तेनैवेति गोपापेक्षया अवश्यालपत्वं बोध्यते तथापि पूर्तौ हेतुर्भगवान् सर्वसम्पदाश्रयः गोपकानिति तदनुकम्पितत्वं बोधयति तेषु श्रीरामोऽपि गृहीतः तेष्विव तस्मिन्नपि तदाग्रहसम्भवात् यतः प्रभुरलङ्घ्येच्छ इत्यर्थः । स्वयं च तान् प्रति परिवेष्य स्वयमपीति तासु तादृशप्रसादे श्रीमुनीन्द्रस्य चमत्कारः अत्राश्चर्ये हेतुः प्रभुः निरर्गलानुग्रह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतच्च यज्ञपत्न्यनुग्रहादिकं तस्याखिलचेष्टितं सौन्दर्यादिकं च श्रीव्रजजनप्रमोदनायैवेत्युपसंहरति—एवमिति । अनेनेदृशबहुललीलान्तरमप्यस्तीति सूचितं लीलामयनराकारवपुः अनुशीलयन् अनुशिक्षयन् मनुष्यलोके निजभक्तिं प्रवर्त्तयन् इत्यर्थः । यद्वा, नृलोकं तद्व्यवहारम् अनुशीलयन् सदाचरन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विधृताः अप्रेषिताः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतोक्तास्ता द्विजपत्न्यो यज्ञवाटं पुनर्जग्मुस्तत्र ते द्विजाः अनसूयव एव ताभिः सह सत्रम् अपारयन् समापितवन्तः ॥ ३३ ॥

तत्र द्विजपत्नीनां मध्ये काचिद्भर्त्रा विधृता निवारिता सती यथाश्रुतं भगवन्तं हृदोपगुह्य संश्लिष्य कर्मानुबन्धनं कर्मायत्तं स्वदेहं तत्याज ॥ ३४ ॥

अथ भगवांस्तेनैव द्विजपत्नीसमर्पितेनैव अन्नेन गोपकान् भोजयित्वा तच्चतुर्विधमन्नं स्वयमपि बुभुजे ॥ ३५ ॥

* श्लोकोऽयमधिको दृश्यते वीर० वैष्ण० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लीलया न तु कर्मणा नरस्येव वपुर्यस्य सः भगवानित्थं रूपादिभिः कृतानि चेष्टितानि तैश्च नृलोकमनुशीलयन् अनुकुर्वन् गोगोपगोपीनाम् इति कर्मणि षष्ठी गवादीन् रमयन् स्वयमपि रेमे । यद्वा- नृलोकमनुशीलयन्ननुरञ्जयंश्च गोगोपगोपीनां मध्ये रेमे ॥३६॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिशब्दो हेतौ ॥ ३३ ॥

विधूता पृथक्कृता त्यक्तेत्यर्थः "विनिषेधे पृथग्भावे" इति यादवः कर्मानुबन्धनं कर्मानुगम् ॥ ३४—३५ ॥

वाग्भिः कृतैः कर्मभिश्च गोगोपगोपीनां मनांसि रमयन् ॥ ३६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथाश्रुतं तादृशमेव तं प्रापेत्यर्थः । तच्चाप्रकटलीलायामेवेति ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतः अनुल्लङ्घ्य वाक्यं तथैव कृतवत्य इत्याह इत्युक्ता इति अयं यज्ञः प्राथमिक इति सर्वत्रद्विजग्रहणां अत एवाग्रे जन्म त्रयं वक्ष्यन्ति समाप्तिपर्यन्तं तु द्विजत्वमेव ननु दीक्षितविमितादन्यत्र गमने यज्ञनाशश्रवणात् कथं प्रवासः "गर्भो वा एष यद्दीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तत् यानि दीक्षितव्रतानि तापस्या इति श्रुतेः कथं यज्ञपूर्तिरिति चेत् सत्यं मुख्या न गता नापि तेषामपि स्वर्गप्राप्तिः किन्तु पदप्राप्तिरेव अग्रे तेषामपि भक्तत्वेन निरूपणात् संस्कारा एते फलोपकारिणः न तु यज्ञोपकारिणः विद्यमान आर्त्विज्यं यजीय इति न्यायेनापि न तासां मुख्यत्वं कर्मसमवेपि ता आगता एवेत्याह यज्ञवाटं पुनर्गता इति भगवदुक्तं तथैव जातमित्याह तेवेति अनसूयव एव ताभिरेव पत्नीभिः स्वसत्रम् अपारयन् समाप्तं कृतवन्तः ॥ ३३ ॥

मुख्यानुगतेत्याह—तत्रैकेति । तासु मध्ये एका धृता स्वभर्त्रा यजमानेन ततोऽनर्थ एव जात इत्याह यथाश्रुतं भगवन्तं हृदा उपगुह्य देहं विजहाविति त्यागे हेतुः कर्मानुबन्धनामिति । कर्म अनुबन्धनं यस्मात् अपकारित्वात् त्यागः आत्मनः अधिकारार्थमेतत् परिग्रहः उपकारस्त्वेतावानेव सा चान्यथैव सिद्धः भगवानेवोपगूढः इति भगवदालिङ्गिताया न स्थानान्तरं मृग्यते तच्छक्तीनामिव यदैव पुनः कर्मसम्बन्ध आत्मनः तदैव तेन बध्यत इति कर्मार्थं न तत्र गन्तव्यमवरस्तु कर्मणा इति तस्मात् त्याग एव श्रेष्ठः यत्र इदानीं समारूढ इति कर्माधीनत्वाभावात् न कर्मभोगो वक्तव्यः गोपिकानामिव देवताकृपायाः पत्न्याः अभिष्ठानात् कालकर्मस्वभावानिवृत्ता भगवानालिङ्गित इति भगवन्तमपि अतस्तस्या मुक्तिः सिद्धा ॥ ३४ ॥

तस्यामन्तः समागतायां (तां) बालकांश्च भोजितवानित्याह, भगवानपीति । यद्यप्यन्यथापि सर्वसामर्थ्यमस्ति आज्ञयापि क्षुन्निवर्तयितुं शक्या तथापि गवां सर्वस्यापि धर्मस्यापीन्द्र इति धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं च तेनैवान्नेन भक्ष्यादिचतुर्विधेन सम्पूर्णरसात्मकेन गोपकान् भाशयित्वा भोजयित्वा स्वयं च बुभुजे चकारात् बलभद्रोपि स्वस्य भोजनं पूर्ववत् इदानीं पत्न्याभुक्तमतो व इति वचनं न विरुध्यते नन्वेतदपूर्वं कथं कृतवान् ? तत्राह—प्रभुरिति ॥ ३५ ॥

वैदिके ज्ञानकर्मणी निरूप्य उपसंहरति—एवमिति । लीलार्थमेव नरवपुः नृलोकं सर्वमेव लौकिकं वैदिकम् अनुशीलयन् स्वधर्मं योजयन् उभयविधानपि भगवच्छास्त्रानुसारिणः कुर्वन् गोगोपगोपीनां मध्ये रेमे सम्बन्धी वा भूत्वा द्वितीयार्थे वा षष्ठी ता रमयन् स्वयमपि रेमे रूपेण गाः वचनेन गोपान् कृतैः गोपीः सर्वत्र सर्वे वा सच्चिदानन्दाः त्रयो निरूपिताः रमणकरणरूपाः स्वस्य रमणे त्रयोऽपि सम्बन्धिनः ॥ ३६ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इत्युक्तास्ताः कृष्णस्याभिप्रायं ज्ञात्वैव गताः रासारम्भे गोप्यस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वैव स्थिता इति प्रेम्णि न कापि कापि हानिरिति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

तत्र यज्ञवाटे एका सर्वासामपि पश्चात् स्थिता अत एव विशेषेण बलात् धृता कर्मानुबन्धनमेव देहं जहौ ननु प्रेमानुबन्धनं देहं तदानीमेव महाविरहोत्कण्ठ्यप्रवृद्धमनोरथेनोद्भावितं भगवता स्फूर्तिप्राप्तेनोपगूहितं च तस्मात्तेन देहेन चिन्मयेन सर्वजनालक्षितेन युक्ता सती सा शीघ्रमेव ततः स्थानादभिसृत्य श्रीभगवन्तं प्रापेति कर्मानुबन्धनमिति पदस्य वैयर्थ्यादेवं व्याख्यातम् । किञ्च, ममतास्पदान् पत्यादींस्त्यक्त्वेति किं चित्रम् अहन्तास्पदं देहमपि त्यक्त्वा काचित्स्वं प्रियं कृष्णमभिससारेति प्रेम्णः प्रभावज्ञापनार्थं भगवत्कृपा तामेकामभिसारसमये कर्मानुबन्धं देहं त्याजयित्वैव प्रेमानुबन्धं चिन्मयदेहं ग्राहयामास तदन्यासां सर्वासां तु कर्मानुबन्धानेव देहान् स्पर्शमणिन्यायेन प्रेमानुबन्धांश्चिन्मयानेव चकारेति तद्दिनतस्तासां न स्वस्व पत्याश्लेष इति किमशक्यं भगवत्कृपायाः तस्यामेकांशेनोत्कर्षस्तदन्यास्वप्यन्येनांशेनोत्कर्ष इति तासां तारतम्यं तु भक्तिशास्त्रेष्वनिर्णीतत्वान्न शक्यते वक्तुं सर्वासामेव तासां भगवत्कृपासिद्धमेव यदुक्तं "कृपासिद्धा यज्ञपत्नीवैरोचनिशुकादयः" इति ॥ ३४ ॥

भगवानपीत्यपिकारात् सा देहं जहौ भगवानपि गोविन्दः तस्या गाः सर्वेन्द्रियाणि रमणार्थमलक्षितं तदैव विन्दति स्मेत्यर्थो व्याख्येयः । ततश्च तेनैवेत्येवकारेण गोपापेक्षया अन्नस्यात्यल्पत्वं बोधितं प्रभुरिति तदपि तेनैव सर्वेषामुदराणि पूरयामासेत्यर्थः । गोपकानित्यनुकम्पायां कन् चकारेण स्वयं भोक्तुमनिच्छन्नपि बुभुजे इति लभ्यते अनिच्छा च प्रेमवतीनां तासां स्वकृतेन सङ्कल्पभङ्गेन पश्चात्तापोदयात् ॥ ३५ ॥

एवं याज्ञिकपत्नीर्न रमयामास गोपपत्नीस्तु रमयामासेत्याह, एवमिति लीलामनरवपुरिति सर्वाङ्गयोपि सत्यसङ्कल्पतादि-

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः।
यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडम्बयोः ॥ ३७ ॥
दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम्।
आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥
धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम्।
धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥ ३९ ॥
नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी।
यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शक्तिभ्यो लीलाशक्तेरभ्यर्हितत्वाद्ब्राह्मणीजनरमणे लीलासौष्ठवाभाव एव हेतुरिति भावः। अनुशीलयन् अनुसरन् गोगोपगोपानामिति कर्मणि षष्ठी वत्सलगोपीनामप्रासङ्गिकत्वादसामयिकत्वाच्च गोप्योऽत्र युवतय एव लभ्यन्ते रूपेण वाचा कृतैश्चेष्टितैश्च रमयन् रेमे इति रासात्पूर्वं व्रजदेवीभिः सह न रमणमिति मतं परास्तमित्येवं विधा बह्व्योऽन्या अपि व्रजलीलामयानुक्ता वर्तन्ते इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तत्सन्निकर्षोऽस्माकं भवतु किं गृहैरित्यत्र साधनभूमौ मत्प्राप्तिसाधनं भक्तिः कर्त्तव्या सा तु स्मरणादिना भवतीत्याह—स्मरणादिति ॥०॥

अनसूयवः अदोषदृष्टयः ३३ ॥

कर्मानुबन्धनं देहं विजहौ पाञ्चभौतिकं देहं विहाय भगवन्तं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

लीलास्वपि अनरवपुः अचिन्त्यानन्तानन्दस्वाभाविकविग्रहः नृलोकमनुशीलयन् अनुकुर्वन् रूपवाक्कृतः रूपेण वाचा कृतैश्चरितैश्च गवादीन् रमयन् स्वयं रेमे कर्मणि षष्ठी ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

जैसौ कछु स्मरणतें दर्शनतें ध्यानतें और कीर्त्तनतें मो में भाव उत्पन्न होय है, तैसो समीप रहेते नहीं होय है, तासों अब तुम अपने घरनकूं जाओ ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—श्रीकृष्णनें ऐसें जब यज्ञ पत्नीन सें कही तब वे मुनिपत्नी फिर यज्ञशाला कूं जात भई, और ब्राह्मण भी उन अपनी पत्नीन के सहित यज्ञ पूरण करत भये ॥ ३३ ॥

तहां एक ब्राह्मण नें अपनी पत्नी रोकी तब वाने जैसो श्रीकृष्णको रूप कानन तें सुनो हो, तैसो ध्यान करिके हृदय में आलिङ्गन करिकें कर्म के बन्धन वारे देहकों छोड़ दीनों ॥ ३४ ॥

भगवान् श्रीगोविन्दजी वाई चतुर्विध अन्नतें गोपनकों भोजन करायकें प्रभु स्वयं आपहू भोजन करत भये ॥ ३५ ॥

ऐसे लीलासों मनुष्यरूप धारिकें लोगन सदृश आचरण करिकें गौ गोप गोपीन कूं रूप वाणी और चरित्रन सूं रमावत आप हू रमण करत भये ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अनुस्मृतिप्रकारमाह—नराननुकरणवतोर्विश्वेश्वरयोर्याच्ञां यदहन्म हतवन्तस्ततः कृतागसो वयमित्यनुस्मृत्येति ॥ ३७ ॥

तदा च भार्याः गुरूनिव मानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं व्यनिन्दन्नित्याह—दृष्ट्वेति। अलौकिकीं लोकातीताम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् शौक्लं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणितं जन्म व्रतं ब्रह्मचर्यम् क्रियाः कर्माणि दाक्ष्यं च क्रियादाक्ष्यमित्येकं वा पदम् धिगित्यधिक्षेपे ये वयं त्वधोक्षजे विमुखास्तेषां जन्मादि तत्सर्वं धिगिति व्यगर्हयन्नित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

पतयो नाभ्यसूयन्नित्यादिना लब्धतादृशभगवत्प्रसादानां पत्नीनां सङ्गप्रभावेन तत्पतीनामपि सद्बुद्धिर्जातेति तासां माहात्म्यमेव दर्शयितुमाह—अथेत्यादिना यावत्समाप्ति। अथ तत्प्रघट्टकानन्तरं ते दुरभिमानग्रस्ता अपि अन्वतप्यन्। ननु, विश्वेश्वरयोर्याच्ञा कथं सम्भवेत्तत्राहुः नृविडम्बयोर्लौकिकलीलां विस्तारयतोरित्यर्थः। यद्वा, नृन् अस्मान् तद्भक्तिहीनान् विडम्बयत उपहसत इति तथातयोः अस्मद्भाग्यप्रयोगस्तदानीमपि दुरभिमानगन्धानुवृत्तेर्लज्जातो वा ॥ ३७ ॥

भगवति साक्षात्परमेश्वरे तत्रापि श्रीकृष्णे निजाशेषैश्वर्यप्रकटनेन सर्वचित्ताकर्षके न केवलमन्वतप्यन् किन्त्वनुतप्ताः सन्तो विशेषेण निजाशेषाभिमानत्यागादिना अगर्हयन्नित्यर्थः अलौकिकीं लोकद्वयापेक्षात्यागात् कृष्णप्राप्त्या सद्यो देहत्यागाच्च ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ये अधोक्षजे प्रत्यावृत्तौ प्रादुर्भाविनि परमात्मन्यपि विमुखा-स्तेषां जन्मादीनि धिगिति शौक्रस्य जन्मनः "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा" इति न्यायेन तद्भक्तौ उपयुक्ततमत्वेप्यनुयोजनात् सावित्रस्य तदभिधायित्वेन गायत्र्यध्यानात् गायत्र्यास्तत्परत्वं च तदर्थविस्तररूपस्य श्रीमद्भागवतस्य तत्परत्वात् तदुक्तं गायत्रीं भगवत्परत्वेन व्याख्यामात्रिपुराणेपि "यत्राधिकृत्य गायत्रीं कीर्त्यते धर्मविस्तरः" इत्यादि दैक्ष्यस्यापि —

"अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥"

इति तत्त्वाज्ञानात् एवं व्रतादीनामपि कुलं वंशपरम्परां अहो कष्टं मायामोहितानामयमेवेत्याहुः नूनमिति निश्चितं योगिनां कर्माष्टाङ्गज्ञानयोगनिष्ठानामपि इत्यात्मनो योगित्वाभिमानात् यद्वा योगिनामपि किमुत कर्मिणामस्माकमिति नृणां योगत्रयजिज्ञासूनां सर्वेषामपीत्यर्थः । तदुक्तं तानुद्दिश्य श्रीशुकेन "बालिशा वृद्धमानिनः" इति गुरवः श्रेष्ठा अपीत्यर्थः "वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः" इति न्यायात् उपदेष्टारोपीति वा मुह्याम मोहं प्राप्नुम हे द्विजा इत्यनुतापेनान्योन्यं सम्बोधयन्ते यद्वा द्विजा वयं मुह्यामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३९—४० ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अहन्म वितथीकृतवन्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कुलं कुलपुरुषान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । अथ विप्राः अनुस्मृत्य भगवान् यदुष्ववतीर्ण इति श्रुतत्वा-दनुस्मृत्येत्यर्थः । कृतागसो हेतुगर्भमिदं तत्त्वादन्वतप्यन् किं तदागः यतोन्वतप्यंस्तत्राह— यद्यस्मान्मर्त्यमनुकुर्वतोर्विश्वेश्वरयोराज्ञा महन् बभञ्जुः ततः कृतागसः अहन्मेति यत्तदेवागः इति वा ॥ ३७ ॥

तथा भार्यामानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं व्यनिन्दन्नित्याह—दृष्ट्वेति । अलौकिकीम् अनितरजनसाधारणीं तथा कृष्णभक्त्या हीनं रहितम् ॥ ३८ ॥

गर्हाप्रकारमेवाहः—धिगिति । नोऽस्माकं जन्म धिक् 'उभसर्वतोः कार्या धिक्' इत्यादिवचनेन शेषषष्ठ्यपवादकत्वेन जन्मादीनां द्वितीया धिक्शब्दो निन्दाद्योतकः । अस्माकं जन्मादयो निन्द्याः इत्यर्थः क्रियाः यज्ञादिरूपाः दाक्ष्यं तदनुष्ठानसामर्थ्यं तत्र हेतुं वदन्तो विशिंषन्ति ये वयमधोक्षजे विमुखाः त्रिवृदिति पाठे जन्मनो विशेषणं शौक्लं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणीकृतं जन्मेत्यर्थः । नस्तु धिक् बुद्धिमिति पाठे स्पष्टोर्थः व्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ ३९ ॥

भगवन्मायातरणहेतुस्तद्भक्तिरेव नतूक्तजन्मादयः इत्यभिप्रायेणाहुः—नूनमिति द्वाभ्याम् । नूनं मायिनामपि मोहिनी यद्यस्माद्वयं द्विजा अपि उक्तजन्मादिमन्तोपि तत्रापि नृणां गुरवोपि स्वार्थे स्वहिते विषये मुह्यामहे भगवन्मायया मोहिता एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेते विप्राः समीचीनाः ? उतासमीचीनाः ? नाद्यः अनुमवादर्शनात् न द्वितीयः कृष्णपरायणानां स्त्रीणां पाणिग्रहणसम्बन्धदर्शनात् अथ कथं निर्णय इति राज्ञो मानसीं शङ्कां परिहरति—अथेति । ते विप्रा अथ मङ्गलाः कुतोन्वतप्यन् यतः कृतागसः कृतापराधत्वात् अपराधसद्भावे किं प्रमाणमिति तत्राह—अनुस्मृत्येति अनुस्मरणं प्रमाणमित्यर्थः । कोसावपराधः ? इति तत्राह यदिति अहनन् हिंसितन्वतः तिरस्कृतवन्त इति यत्स इत्यर्थः । नृविडम्बयोः मनुष्यमनुकुर्वतोः ॥३७॥

तेषामनुतापः कथमभूदिति तत्राह दृष्ट्वेति ॥ ३८ ॥

किमाकारोसावित तत्राह—धिगिति । ततो जन्मादिकं धिक् कुत्सितं "धिग्भर्त्सने कुत्सने" इति च ॥ ३९ ॥

शास्त्रज्ञानमप्रयोजकं प्राप्ते काले फलाभावादतो भगवदनुग्रह एव वरीयानित्याशयेनाहुः—नूनमिति । मायिनां ज्ञानिमपि अत्र हेतुमाह यद्वयमिति गुरवो द्विजातय इत्येतद्द्वयं मोहासम्भवे हेतुः ॥ ४० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तस्य सर्वमपि श्रीगोकुलसौख्यायैवेत्याह—एवमिति । अथेति । पतयो नाङ्गस्वूयेरन्नित्यादिना लब्धभगवत्प्रसादेनानुस्मरणं ज्ञेयम् ॥ ३७—५२ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कर्मणी निरूप्य द्विविधे तयोः फलं भक्तिं निरूपयति, अथेति । एका हि भगवतः कृतिरनेककार्यसाधिका तेषां द्विजानां प्रबोधनं बालशिक्षार्थं पत्न्या मुक्त्यर्थं तेषां प्रबोधनार्थं मर्यादास्थापनाद्यर्थं च अतो वाक्येन प्रबोधितानां द्विजानां वाक्यान्याह—भक्तिबोधकानि—

पश्चात्तापो विगर्हा च हेतुस्तस्य च रूप्यते ।
तथात्वे चापि हेतुर्हि स्वहीनत्वं च कर्मभिः ॥
संस्काराणामहेतुत्वं भक्तेरन्यच्च साधनम् ।
स्वस्मभक्तेर्बोधनं हेतुरन्यथा नोपपद्यते ॥
तथात्वसाधनं तस्य कर्मवैयर्थ्यबोधनम् ।
द्वाभ्यां रूपद्वयोस्तैव स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थता ।
क्षमापनं नमस्कारैः प्रार्थनाभिर्निरूप्यते ॥
अनागमनमिच्छातो भक्त्यैवेत्थं मतिर्भवेत् ।

प्रथतोनुतापमाह—अथानुस्मृत्येति । भगवदीयानां वाक्यं स्मृत्वा तन्मूलभूतं भगवद्वाक्यं तद्द्वाराऽनुस्मृत्य कर्मजडतां विहाय भक्त्यनुसारिणो भूत्वा विप्राः पश्चादेव जायमानज्ञानाः कृतागसो भूत्वा पत्नीनिरोधेन निषेधेनावाच्यकथनेन भक्तमारणेन जाताऽपराधाः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अनुतापं कृतवन्तः सर्वापराधापेक्षयेश्वरवाक्योल्लङ्घनं महान् दोष इति तं निरूपयन्ति—यद्विश्वेश्वरयोरिति। विश्वेश्वरयोरिति द्विवचनं कालपुरुषोत्तमपरं शब्दब्रह्मपरं वा याञ्चाबाधद्वारा ओदनविषयिणी वस्तुतो भगवतैवाज्ञाभङ्गः कारितः प्रथमतो भक्तकृपया तथोक्त्वापि यज्ञिवाक्यात् परम्परयापि दूरीकृतवान्—

"न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति" इति।

"आम्नायानामयं धर्मः स्नेहादपि न बाध्यते"॥

भिक्षारूपेण सा याञ्चा बाध्यते न तु लौकिकी।

"व्यासमूलो प्रपञ्च मे" तथापि याचितव्यः प्रपञ्चोऽत्र तत्सन्निवेदयेत इत्यादिवाक्यानि न विरुद्धानि भवन्ति नवा तेषामयुक्तं वा किञ्चिद्गृहीतम् नन्विमौ बालकौ कथमीश्वरौ तत्राहुः-नृविडम्बयोरिति। नृणां विडम्बः विडम्बनं यायोः केवलं मनुष्यरसमभिनयेन प्रदर्शयतः॥ ३७॥

एवं स्वस्यापराधित्वं निरूपितं तस्य दण्डं कुर्वन्तः स्वगर्हां कुर्वन्ति दृष्टेति स्त्रीणां कृष्णे अलौकिकीं भक्तिं दृष्ट्वा तया हीनमात्मानं व्यगर्हयन् पुष्टिभक्तेरेवैव स्थितिः भगवान् षड्गुणैश्वर्योऽपि कृष्णः सदानन्द एव जातः धर्मोपसर्जनत्वेन धर्म एव जातः फलरूपत्वात् स्त्रीणां तत्र भक्तिः पुरुषार्थास्तु धर्मपराः अतस्तया रहिताः तदुभयमाह—स्त्रीणां कृष्णे भक्तिरिति। दोषाभावायाह—अलौकिकीमिति। तारतम्यपरिज्ञानपदार्थयाथात्म्यभक्तिभावाभावौ च यो जानाति स भक्तः अत एव तद्विधा इति निन्दैषा स्तुतिरेव न केवलं ज्ञानं तेषां बाधकमुत्पन्नं किन्तु क्रियापि तदाह—अनुतप्ता इति॥ ३८॥

ननु, कथमात्मविगर्हा आत्मनि सत्पदार्थानां विद्यमानत्वात् अन्यथा सद्विरोधे तेषामनिष्टमेव स्यात् इत्याशङ्क्य स्वस्मिन् विद्यमानानां बीजाभावादसत्त्वमिति ख्यापयन्ति—धिग्जन्मेति। धिक्कारे दह्यतामित्यर्थे प्राणे गते शरीरं दह्यत एव तथा जन्मादीनां प्राणभूता भक्तिः तदभावे दाह एवोचितः त्रिवृज्जन्म शुक्लसावित्र्ययाज्ञिकरूपं विद्यामपि धिक् सापि त्रिवृद्विद्या वेदत्रयसहिता व्रतं न देयमित्यादि तदपि धिक् बहुज्ञातमिति धर्मसूक्ष्मपरिज्ञाने ये बहुज्ञाः ते लोकविरुद्धमपि कुर्वन्ति तथैतत्कृतं तां च बहुज्ञतां धिक् अथ कुलीना इति श्रेष्ठे कलङ्कसम्बन्ध इति स्त्रीणां निवारणं तत्कुलमपि धिक् क्रियादक्षतामपि कुर्वन्ति धिक् यया भगवदवहेला भवति अन्यथापि पुरुषार्थं साधयिष्यामः अशक्तरूपैव हि भक्तिरिति "यथान्धपङ्ग्वादयः" क्रियायामसमर्था अन्यत्र युज्यन्ते तथा भक्तावपीति एवं यत्किञ्चिदाधिक्यं तदपि धिक् तत्र बीजाभावं हेतुमाह—ये वयमधोक्षजे विमुखाः नन्वेतदेव कथं यज्ञोऽपि भगवानेव अतो यज्ञपराः कथं भगवद्विमुखा इतीमं पक्षं तुष्यन्दो व्यावर्त्तयति—तत्र हेतुः अधोक्षज इति। अधः अक्षजं यस्मादिति ज्ञानेन्द्रियात्मसाक्षात्कारः कर्मणि च क्रियारूपे अलौकिके च रूपे ज्ञानवतां भक्तौ तु न साक्षात्कारः फलं जायमानमप्यद्भुतामापद्यते केवलरसभक्षकाः इक्षुमक्षकेभ्योऽपि सरसाः अत एतादृशो मार्गो भगवता प्रकटित इति रूपान्तरपुरस्सरं ये पक्षाः ते सर्वेऽपि पूर्वपक्षाः॥ ३९॥

ननु, वैमुख्ये ज्ञानवतां को हेतुस्तत्राह—नूनं भगवत इति। मायया हि पूर्वस्थितं ज्ञानादिकमाच्छाद्यते अतो ये द्विजाः प्राकृताः तेषां तत् ज्ञानमाच्छाद्य नूतनमुत्पादनीयमन्यथा पूर्वविरोधान्नोत्पद्यते ज्ञानम् अतो गुरवः सर्व एव मायाविनः तदत्र विपरीतं भगवन्मायया कृतं ते स्वमायया स्वबुद्धिमेवाच्छादितवन्तः प्राकृतीं च बुद्धिं गृहीतवन्तः तदाह। नूनं निश्चयेन भगवतो माया मायिनामपि व्यामोहजनिका यद्वयं लोकानां गुरवः प्राकृतीं बुद्धिमाच्छाद्य स्वबुद्धिदातारस्ते स्वबुद्धिमेवाच्छाद्य प्राकृतीं बुद्धिमेव गृहीतवन्तः भगवन्मायायाश्चैतत्कार्यं प्राकृत्यामेव बुद्धौ तथा त्वमाच्छाद्यातथात्वं ग्राह्यते इति अन्यथा भगवान् भगवच्छास्त्रं वा किं ग्राहयेत् भक्तिं वा कथं ग्राहयेत् ज्ञानेन प्रतिरोधात् सहजं प्राकृतं भक्तिर्नाशयितुमसमर्थासूक्ष्मा हि सा अतो गुरु मायया आच्छादिते अलौकिके च ज्ञाने सम्पन्ने तस्मिन्नपि ज्ञाने लब्धपदे भगवन्मायया पश्चादाच्छादिते आगतं प्राकृतत्वममूलकमिति भगवच्छास्त्रेण भक्त्या वा तन्निराकृत्य स्वकीयं तत्र स्थाप्यत इति भगवन्माया मायिनां व्यामोहिकेति नूनं नात्र पूर्वपक्षसम्भवः द्विजा इति सम्बोधनमस्य यज्ञस्वार्थैर्लौकिकवैमुख्येनासम्पन्नत्वात्॥ ४०॥ ४१॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अथानुस्मृत्येति तेषामनुस्मरणानिर्वेदादिकं तासां दर्शनभाग्यादिति ज्ञेयम्। तेषामनुतापप्रकारमाह–यद्यस्माद्विश्वेश्वरयोरपि याञ्चामहन्म हतवन्तो वयं तस्मात् कृतागसोऽभूम कीदृशयोः नृन् अस्मान् विडम्बेते इति तयोः अन्नप्रार्थनेनैवास्मान् वञ्चितवतोरित्यर्थः॥ ३७॥

ततश्च स्वभार्या अपि गुरूनिव मानयन्तो भक्तिरहितमात्मानं व्यनिन्दन्नित्याह–दृष्टेति। अलौकिकीं लोकेष्वसम्भवाम्॥३८॥

त्रिवृत् शौक्लं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणितं जन्मनो ऽस्माकं यस्मात् धिक् व्रतं ब्रह्मचर्यं क्रियाः नित्यनैमित्तकादिकर्माणि ये वयमधोक्षजे श्रीकृष्णे तु विमुखा एव॥ ३९॥

योगिनामष्टाङ्गयोगवतामपि किं पुनरस्माकं कर्मणां गुरवः परेषां नृणामर्थोपदेष्टारोऽपि स्वार्थे मायया मुह्यामहे॥ ४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

नृविडम्बयोः क्षुधार्दितत्वादिनानुकृत् अनुकुर्वतोः विश्वस्य सर्वेश्वरयोः याञ्चाम् अहन्म हतवन्तः इत्यनुस्मृत्य प्रधानान्तरं कृतागसो वयमित्यन्वतप्यन्॥ ३७॥ ३८॥

आत्मगर्हामेवाविष्कुर्वन्त आहुः—धिगिति। ये अधोक्षजे विमुखास्तेषां नोऽस्माकं शौक्लं सावित्रं दैक्षमित्येवं त्रिवृत् त्रिगणितमपि यज्जन्म तत् धिक् बहुज्ञतादिकं तच्च धिक्॥३९॥४०॥

भाषा टीका।

ताके पीछे अपराध जिनने करो ऐसे ब्राह्मण अपने अपराध कूं स्मरण करके अनुताप करत भये, क्योंकि।

अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ।
दुरन्तभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥ ४१ ॥
नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ॥ ४२ ॥
अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ ४३ ॥
ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ।
अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

मनुष्य की नाईं आचरण करन वारे विश्व के ईश्वर श्री कृष्ण और बलदेवजी याचना जिन हमननें नहीं सुनी ॥ ३७ ॥

और भगवान श्रीकृष्णचन्द्र में अपनी स्त्रीन की भलौकिकी भक्ति को देखिकें और अपन कूं उनकी भक्तिते हीन देखिकें बडे पछिताये और अपनपे कों धिक्कार देत भये ॥ ३८ ॥

शुद्ध माता पिता तें, सावित्री ग्रहण पूर्वक मौजीबन्धन तें, औ यज्ञ की दीक्षालिये ते, जो तीन प्रकार को हमारो जन्म है ताकूं धिक्कार है हमारी विद्या कूं व्रत कूं और और अपने कुल कूं और क्रिया की कुशलता कूं धिक्कार है कि जो साक्षात् अधोक्षज श्रीकृष्ण सों हम विमुख रह गये ॥ ३९ ॥

ये साचीबात है, कि—भगवान की माया योगी जनों को भी मोह करवे वारी हैं, क्योंकि ? हम द्विजन्मा होय कें मनुष्यन के गुरु होय के भी अपने स्वार्थ में मोहित होय जावें है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योऽविध्यदच्छिनत्तं दुरन्तं भावं भक्तिं पश्यतेति ॥ ४१ ॥
द्विजातिसंस्कार उपनयनं क्रियाः सन्ध्योपासनादयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो बत स्त्रीभ्योऽपि वयं निकृष्टा इति शोचन्ति—अहो इति त्रिभिः । अहो आश्चर्यं । ननु, स्त्रीणां पत्युरितरस्मिन् भावोऽनुचितः तत्राहुः जगद्गुरौ पतिभ्योऽप्यसौ परमापेक्ष्य इति भावः । दुरन्तं सर्वबाधकं भावं प्रेम अविध्यादिति अतीतनिर्देशस्तासां सद्य एव गृहाद्यासक्त्यपगमाऽभिप्रायेण ॥ ४१ ॥

आश्चर्यत्वमेव व्यनक्ति—नासामिति युग्मकेन । द्विजातिसंस्कार उपनयनादिस्तद्द्वारं तथा शौचं सामान्यधर्मः गुरुनिवासादयश्च क्रमेण ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिगृहधर्माः तत्र च शोकावेशेन क्रमातिक्रमः किम्वा गार्हस्थ्यधर्मस्य बहुमानेन पश्चात् निर्देशः । अत एव शुभा इत्युक्तिः अथापि तत्तद्रहितत्वेऽपि कृष्णे दृढा भक्तिरासां जाता तस्य माहात्म्येन तद्भक्तेरपि माहात्म्यं बोधयितुं तं विशिंषन्ति उत्तमश्लोके वैरिणामपि मोक्षादिदानात् परमसत्ख्यातिमिति योगानामीश्वराः भक्तियोगमन्तस्तेषामीश्वरे सेव्यत्वेन लभ्ये भक्तिर्दृढा कृतविरोधैरस्माभिरपि परिच्छेत्तुमशक्या पुनराश्चर्यमेव व्यतिरेकेण दृढयन्ति, नचेति अत्र । द्विजातिसंस्कारादयः स्वयं भक्तेः कारणानि न भवन्त्येव तद्गुणकसत्सङ्गस्त्वासां तत्कारणतया नाभिरनुमातुं शक्त इति श्रीशुकदेवाभिप्रायः ॥ ४२—४३ ॥

उत्तमश्लोकत्वमेव दर्शयन्ति । नूनं, निश्चितं "सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्" इति न्यायेन तद्भक्तिं विना सर्वस्याप्यर्थस्यासिद्धेः स्वार्थे विमूढानामत्यन्ताज्ञानां यतो गृहेहया गृहकृत्येन प्रमत्तानामवहितानां नः अस्मान् स्मारयामास आत्मानं यतः सतां स्वस्वाधिकारप्राप्तवेदोक्ततत्पराणां गतिः यद्वा, सतां भक्तानां गतिरपि केवलकारुण्येनैवेत्यर्थः। यद्वा,सन्त एव तावत्परमदयालवः स तु तेषामपि गतिराश्रय इति अहो आश्चर्यम् उत्तमश्लोकत्वात् तेन बोधिता अपि वयमविवेकान्नबुद्ध्यन्त इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दुरन्तभावं विश्लेषाऽसह्य भावबन्धनम् ॥ ४१ ॥
शौचम् अघमर्षणादिभिः शुद्धिः ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो नारीणामप्युक्तजन्मादिमध्ये केनापि रहितानामपीति भावः कृष्णे दुरन्तभावमनवधिकभक्तिं पश्यत यो दुरन्तभावः गृहाभिधान् मृत्युपाशान् भगवन्मायाप्रयुक्तानविध्यत आच्छिनत् तं दुरन्तभावं पश्यतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

द्विजा अपि नारीणामपीत्यनेनाभिप्रेतं स्पष्टयन्ति—नेति द्वाभ्याम् । आसां नारीणां न द्विजातिसंस्कारः नोपनयनान्तसंस्कारः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न च गुरुकुलवासः नापि तप आदयः आत्ममीमांसा देहविलक्षणात्मविचारः क्रियाः सन्ध्योपासनादिरूपाः ॥ ४२ ॥

अथाप्येषामभावेपि कृष्णे दृढा भक्तिर्भवति द्विजातिसंस्कारादिमतामप्यस्माकं सा न विद्यते ॥ ४३ ॥

अस्माकं विवेकोदयार्थमेव भगवतो याच्ञाऽन्यथा सा अवाप्तसमस्तकामस्यासङ्गतेत्याहुः—स इत्यादिभिस्त्रिभिः । गृहेहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानामत एव स्वहितेपि विमूढानामप्यस्माकमहो सतां गतिर्हेतुरममिदं सतां गतिस्त्वाद्गोपवाक्यैःस्मारयामास साधुपरित्राणार्थमवतीर्णो निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपमात्मानं याच्ञाव्याजेन स्मारयामासेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुरन्तमारकम् अव्यवहितमार्कि गृहाभिधानान्मृत्युपाशान् छिन्द्यात् छिनत्ति ॥ ४१ ॥

आसां स्त्रीणां द्विजातिसंस्कारः उपनयनलक्षणः गुरौ गुरुकुलनिवासो विद्याध्ययनार्थमिति शेषः। आत्ममीमांसा ब्रह्मविचारः शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः शुभाः क्रियाः यागादिलक्षणाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वकर्म यज्ञस्य मुख्यफलाभावेप्युत्तरमीमांसान्याये चित्तशुद्धिपरत्वं भवतु अतोधिकाराऽनुचित इति चेत्तत्राहुः—नासामिति—संस्काराणामहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् संस्काररहितासु स्त्रीषु भक्तिसम्भवात् संस्कारवत्स्वस्मासु तदभावात् तदाहुः आसां स्त्रीणां द्विजातिसंस्कारः उपनयनं नास्ति नापि गुरौ निवासो वेदाध्ययनं तपः स्वधर्मः श्रौतस्मार्तकर्माणि इन्द्रियनिग्रहो वा स्नानादिना क्लेशसहनं वा नाप्यात्ममीमांसा आत्मविचारः नापि शौचं नापि शुभाः क्रियाः अग्निहोत्रादयः ॥ ४२ ॥

एवं भक्त्यधिकरणे साधनाभावं निरूप्य भक्तिमाहुः—अथापीति । नन्वस्या भक्तेः संस्कारा न साधनभूताः यथा जार इति इमामाशङ्कां व्यावर्तयन्ति—उत्तमश्लोक इति । उत्तमैरपि व्यासवाल्मीकिपराशरादिभिः श्लोक्यते कीर्त्यते इत्यनेन प्रमाणोत्कर्ष उक्तः। प्रमेयोत्कर्षमाह—कृष्ण इति । फलोत्कर्षोऽप्युक्तः साधनोत्कर्षमाह—योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वराणामपीश्वरे नियन्तरि साऽपि भक्तिर्दृढा पत्यादिभिः प्रतिबद्धापि नविहतेति तैलधारावदनवच्छिन्नासर्वतोऽधिका। अन्वयव्यभिचारमाह—नचास्माकमिति। ब्रह्मचर्यादिवास्संस्कारवतामपि । ननु, तासां जन्मान्तरे संस्काराः सिद्धाः चर्षिरेव एताः अन्यथा भर्तृपरित्यागो न स्यात् अतः पुरुषा एवैते पूर्वजन्मनि गोपिका इव मताः च—

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" ॥

इति ॥ ४३ ॥

अतो भवतां बहुजन्मसंस्कारा न जाता इत्याशङ्क्याश्चर्यं तस्य समाधानमाहुः—नन्विति । कोमलसम्बोधनेन नु सत्यमेवमेव स्वार्थे विमूढानां गृहेहया प्रमत्तानां नो ऽस्माक गोपवाक्यैः पूर्वस्थितिं स्मारयामास वयमपि भगवदीया एव पूर्वस्थिता ततो दैत्यावेशात् दैत्यप्रभुवेशे स्थित्वा तैः पाल्यमानाः तदज्ञमोऽस्मिनो विस्मृतस्वरूपा जाताः तच्च भगवान् गोपवाक्यमिषेण स्मारयामास अन्यथा अन्नार्थं किं भगवान् याचते अस्मांश्च पुनः स्वकीयान् जानाति अहो महदाश्चर्यमेतत् कथं वाक्यमात्रेण प्रबोध इति अलौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः अहो इति तस्यानुकरणम् अनेन पूर्वोक्तपक्षो निराकृतः स्त्रियोऽप्येताः स्वस्यैव भगवतो दास्यः वयं च दासाः नात्र सन्देहः अन्यथा प्रतिकूलतर्कं वक्ष्यन्ति स्वार्थे भगवत्सेवायां विमूढा गृहेहया इतिकर्तव्यचिन्ता गृहधर्माश्च तत्रापि प्रमत्ताः तच्चिन्तया भगवत्सेवायां वा प्रमत्ताः अतः स्वसेवकान् स्मारितवान् साक्षादुपदेशेऽनधिकारिणो मत्वा गोपवाक्यैः तथा करणे हेतुः सतां गतिरिति. सतामयमेव गतिरिति यद्येवं भगवानुपेक्षेत तदा सन्तो नष्टा एव भवेयुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यासां पतिश्वशुरादिरूपेण वयं गुरवस्ता इमाः कृतार्था अभूवन् वयम् अन्धकूपे पतिता एवेत्याहुः—अहो इति । दुर्गमोऽस्माभिरनुभावितुमशक्योऽत इयत्ता यस्य तथाभूतं भावं हा प्राणरमण! कृष्णेत्यादिगद्गदाक्षरवचनकम्पाश्रुपुलकवैवर्ण्यैरनुभावज्ञापितं कृष्णे प्रेमाणं पश्यत । ननु, स्त्रीणां पत्युरितरस्मिन् भावोऽनुचितस्तत्राह, जगद्गुरौ यदारोपादेव पत्यौ स्त्रीणां गुरुत्वं विहितं साक्षाद्भूते तस्मिन् खलु को विचार इति भावः यो भावः मृत्युपाशान् अविध्यत् सद्यश्चिच्छेद गृहाभिधानानिति गृहपत्यपत्यादिषु सामासक्तिगन्धोपि सम्प्रति न दृश्यत इत्यर्थः अत एता एवास्माकं गुरव इति पतिभिरप्यद्यारभ्य कृष्णानुरागित्वेन इमा आदरणीया एव न तु मनसा भार्या एव मन्तव्या इति भावः ॥ ४१ ॥

नत्वासां कृष्णानुरागे हेतुरस्मद्भक्त्य इत्याहुः—नासामिति । योगेश्वरे इति स एव स्वभक्तेहेतुं जानात्युत्पादयति च नान्य इति भावः। तेन कृष्णरूपगुणप्रख्यापिव्रजस्थमालिकादिवनिताजनसत्सङ्गरूपो मूलहेतुस्तैरज्ञातत्वान्नोक्त इति शुकदेवाभिप्रायः ॥ ४२—४३ ॥

क्व भगवतः कारुण्यं क्व वाऽस्माकं दौरात्म्यमित्याहुः नन्विति ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योऽविध्यत अच्छिनत तं दुरन्तमपारं भावं भक्तिं पश्यत ॥४१॥

क्रिया सन्ध्योपासनाद्याः ॥ ४२—४५ ॥

भाषा टीका

अहो ! बडो आश्चर्य है, स्त्रियन की जू जगत के गुरु श्रीकृष्ण में कैसी भक्ति भई है, जिन्ने जो भक्ति ये घर रूप मृत्यु की फांसीन कूं काटि देय है ॥ ४१ ॥

अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषाम्पतेः ।
ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनम् ॥ ४५ ॥
हित्वाऽन्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशया सकृत् ।
आत्मदोषापवर्गेण तद्याञ्चा जनमोहिनी ॥ ४६ ॥
देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥
स एष भगवान् साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः ।
जातो यदुष्वित्यशृणम ह्यपि मूढा न विद्महे ॥ ४८ ॥

भाषा टीका।

इन स्त्रीन को यज्ञोपवीत नहीं होय है, न ये गुरुकुल में वास करें, न तप करें, न ब्रह्म विचार करें, न इनकों शुद्धि, न इनकी शुभक्रिया ॥ ४२ ॥

तथापि योगेश्वरन के ईश्वर उत्तमश्लोक श्रीकृष्ण में ऐसी सुन्दर दृढ भक्ति है, और हम सवन के संस्कारादिक भी भये हैं तौ हूं भक्ति नहीं भई ॥ ४३ ॥

अहो ? पछितायवेई की बात है, संतन की गति श्रीकृष्ण में निश्चय करिके स्वार्थ में मूढ और घरन की धांय २ में उन्मत्त होय रहे जो हम तिनकूं गोपन के वाक्यन सों स्मरण करायो हो ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मनो दोषापवर्गेण चाञ्चल्यगर्वादित्यागेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इत्यशृणम एवं सर्वत्र श्रुतवन्तो वयं हि तथापीति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, गोपवाक्यैरन्नमेवास्माभिर्याचितं न च स्मारयामास तत्राहुः—अन्यथा अनुग्रहमयास्मत्स्मारणमन्तरेण । ननु, पूर्णकामत्वेन तस्यान्ने प्रयोजनं मास्तु क्षुधासंगोपननिमित्तं युज्यत एव तत्राहुः—कैवल्येति । कैवल्यं मोक्षः प्रेम वा फलान्तरान्यसम्बन्धेन शुद्धभावकपरत्वात् तदादीनाम् आशिषाम् अर्थानां पतेः पत्युरीश्वरस्य तत्तत् प्रदाने समर्थस्येत्यर्थः । ईशितव्यैः नियम्यैः किञ्चित् कर्त्तुमप्यशक्तैः किं न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्यर्थः । किन्त्वीशस्यापि एतत् विडम्बनं दयाभाषेणानुकरणमेव भवतीति ॥ ४५ ॥

ननु, यद्यसौ स्मारयामास तर्हि भवन्तः कथं न सस्मरु तत्राहुः—हित्वेति । अन्यान् हित्वेति क्षीरोदमथनान्ते तदयानवमिवाविर्भूतायाः स्वयम्वरलीलानुकरणहृद्या प्रोक्तम् असकृत् भजते सेवते स्म स्वश्रयमयात्मा यस्यास्तस्यास्तदंशाभासभूताया जगल्लक्ष्म्या ये दोषास्तत्स्पर्शेनेत्यर्थः । एवं कथमपि तद्याञ्चा न घटेतेवेति बोधितं तथापि तस्य याञ्चाजनानामस्मद्विधानां सर्वेषामेव जीवानां मोहिनी नायमीश्वर इति मोहमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वतोऽपि मोहं दर्शयन्ति—देश इति, युग्मकेन । स एव साक्षात् भगवान् श्रीनारायणः तस्य देशादिमयत्वे हेतुः विष्णुः सर्वव्यापक इति तस्य च सर्वैरेवोपास्यत्वमाहुः—योगेश्वराणां मुक्तानामपीश्वरः अतो यज्ञादिना अस्माकमपि स एव सेव्य इति भावः । यद्वा, स एव साक्षाद्भूत एव अत एव भगवान् सर्वैश्वर्यपूर्णः तत्राप्यशेषैश्वर्यप्रकटनेन विश्वव्यापकत्वाद्विष्णुः अतो योगेश्वराणामपीश्वरः सेव्य इत्यर्थः । यद्वा, किमर्थं जातस्तत्राहुः—योगेश्वराः सुसिद्धभक्तियोगाः तेषामीश्वरः निजभक्तसुखार्थमित्यर्थः । हिशब्देन तत्र शास्त्रादिप्रमाणं सूचयन्ति—तच्च प्रसिद्धमेव भक्तानां विनोदार्थमित्यादिवचनेभ्यः मूढाः शास्त्रार्थानभिज्ञाः आभ्यां वाक्याभ्यां यथा पूर्वमस्माभिर्निरूपितं तथा तैरपि विचारितमिति श्रीशुकदेवाभिप्रायः ॥ ४७—४९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मदोषोऽपवर्गेण चञ्चलरूपस्वदोषप्रहाणेन स्थिरतरेत्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्यथा कैवल्यादीत्यादिशब्दो भोग मोक्षसंग्राहकः कैवल्यादिपुरुषार्थदस्येश्वरस्य सर्वनियन्तुरीशितव्यैरस्माभिः किं न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । अत एव तद्याचनं विडम्बनमनुकरणमात्रं तात्पर्यन्त्वस्मदनुजिघृक्षायामिति भावः ॥ ४५ ॥

पूर्णकामत्वमेव व्यञ्जयितुमाहुः—हित्वेति । श्रीमहालक्ष्मीः अन्यान् ब्रह्मादीन् हित्वा यं कृष्णं सकृदपि पादस्पर्शेच्छया स्वात्मदोषापवर्गेण चञ्चलत्वरूपस्वदोषप्रहाणेन भजते एवं श्रियाप्यनुवर्त्यस्य पूर्णकामत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । अतस्तस्यैवम्भूतस्य याञ्चा केवलं जनमोहनी जनानामश्रुतावतारणामात्ममहिमाच्छादनी श्रुतावतारणामप्यस्माकन्तु तत्स्मारिणीति भावः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुतावतारयामप्यस्माकं तावद्विमोहिन्येवाभूत् किमुताश्रुतावतारयामित्यभिप्रायेणाहुः-देश इति द्वाभ्याम् । देशादयो यन्मया स एव भगवान् साक्षाद्यदुषु जातोऽवतीर्य इति श्रुत्वापि तावन्न विद्महे न ज्ञातवन्तःस्मः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यथा स्मारयितृत्वेनाऽपि तर्हि श्रीर्या किमर्थं कृतमिति तत्राह—ईशस्येति ॥ ४५ ॥

आत्मदोषापवर्गेण अन्यत्र चञ्चलत्वादिस्वकीयदोषपरित्यागेन स्थैर्यस्वभावेनेत्यर्थः ॥ ४६—५१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतत्सर्वं याचनान्यथानुपपत्त्या कल्पते तत्रान्यथोपपत्तिं कल्पयित्वा परिहरन्ति-अन्यथेति । भगवतस्तु नापेक्षितं किञ्चित् नापि दुःखनिवृत्तिः तत्साधनं वा नापि सुखं तत्साधनं वा पूर्णकामत्वात् तस्य हि कामाः पूर्णा उत्पन्ना विषयैर्न पूर्यन्ते लौकिकवत् किन्तु पूर्णा एवाविर्भवन्ति अतो नित्यविषयास्ते तथा सति याऽन्नकामना भगवत्याविर्भूता सा अन्नसहितैवेति सिद्ध्यर्थं याचनमनुपपन्नं परमुद्देश्यान्तरं चेत् तदा सिद्धमपि दूरीकृत्वा साधनान्तरं करोति असाधनं वा बोधयति तस्मात्स्वमत्प्रबोध एव याचनफलम् । किञ्च, कैवल्याद्याशिषां पतिर्भगवान् कैवल्यं केवलता सङ्घातनिवृत्त्या केवलस्थितिः अत्यापत्तिरूपं तत्प्रथमं फलं ततः पूर्वं दुःखमेव अतः कैवल्ये प्राप्ते ततः स्वरूपेण भजनं तत आनन्दाविर्भावः ततो भगवति प्रवेशः भक्तिर्वा तदनन्तरं धर्मा भगवदीया भगवदाज्ञापनरूपाः अर्थाश्च तदीयाः कामाश्च एवं कैवल्याद्या या आशिषः तासां पतिरयं दाता नियामकः तथासति गोपानां क्षुधेव न स्यात् नापि तैः प्रार्थ्येत लोकानामपि कैवल्यादिदाता नहि तान् सङ्घाते स्थापयति येन क्षुद्भवेत् अतः क्षुधमप्युत्पाद्य विद्यमानेऽप्यन्ने तद्दत्त्वा बोधनार्थं मेवान्न प्रेषितवान् । किञ्च, ईशितव्यैरस्माभिः किं स्यात् वयमीशितव्याः दासाः नहि दासान्नं भुज्यते हि तेभ्यो दीयते एव न हि महाराजस्य दिनमात्रव्यवस्थामपि कश्चिद्दासः सम्पादयितुं शक्तः नाप्यस्माभिस्तस्याग्रे कृत्यम् अत ईशस्य एतदनुकरणमात्रं न तु याचनम् अनुकरणं तु रसोत्पत्त्यर्थमिति निश्चयः नहि नटस्य योगिभावदर्शने किञ्चित् कृत्यमस्ति विना रसोत्पादनं तथा भगवदाज्ञानुकरणमपि बोधनार्थमेव ॥ ४५ ॥

ननु, पूर्णोऽप्यवतारं कृत्वा लीलया नट इव लौकिकं सम्पादयति अतो याचनायुक्तेतिचेत् ? तत्राहुः—हित्वान्यानिति । यदि याचनीयं लक्ष्मीरेव वक्तव्या किं भिक्षुकैः नच मन्तव्यं लक्ष्मीः कार्यान्तरव्यापृतेति या अन्यान् सर्वानेव हित्वा भजते तत्रापि पादस्पर्शं आशामात्रं सा चेदाशां प्राप्नुयात् कृतार्थैव भवेत् तां विहायान्ययाचनमन्यार्थमेव । ननु, लक्ष्म्याः चाञ्चल्यमस्त्यतस्तदा न स्थितेति चेत्?तत्राहुः-आत्मदोषापवर्गेणेति। आत्मनो दोषश्चाञ्चल्यं तस्यापवर्गः निवृत्तिः पुनरुत्पत्तिरहिता एवमेव हि भगवत्सेवकानां धर्मः। ननु, लोकाः पूर्वमप्याहुः बलिर्याचितो भगवतेति तथेदानीमपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः तद्वाञ्छा जनमोहिनीति । जनानेव व्यामोहयतीति अन्यथा स्वस्मिन्नेव शरीरे त्रैलोक्यप्रदर्शितं व्यर्थं स्यात् स्वस्यैव सिद्धत्वात् न याचनमिति स ज्ञापितः लोकास्तु व्यामोहिताः ॥ ४६ ॥

किञ्च देशादयः सर्वे तदात्मका एव तथा सति तत्र दानबुद्धिः मोहनव्यतिरेकेण न सम्भवेत् अत इदमपि याचनं मोहनार्थमेव "पुरुष एवेदं सर्वम्" इति श्रुत्यनुसारेण सर्वे पदार्था भगवदात्मिका इति ज्ञायन्ते तथापि यो मोहः स याच्ञैव ॥ ४७ ॥

ननु, स पुरुषः यदात्मकं जगत् तस्मिन्नप्येतस्मिन्नज्ञानात् अदानमुचितमेवेत्याशङ्क्याहुः-स एष इति । स पुरुष एवायं भगवान् ततोऽप्यधिकः पुरुषोत्तमः । किञ्च, साक्षादयं यज्ञ आधिदैविको विष्णुः ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेऽपि योगेश्वराणामयमीश्वरः स्वामी एतादृशो यदुषु जात इति अश्रृण्म श्रृण्वन्तो वयं तथापि पूर्वसंस्कारलोपात् विशेषमौढ्यात् भगवन्तं न विद्महे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्यथा निरुपाधिकारुण्यं विना पूर्णकामस्य अस्माभिः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । ईशस्य एतत् अन्नप्रार्थनं खलु विडम्बनं लाघवमेव यस्मादित्यर्थः । यद्वा, तस्मादेतत् ईशस्य ईशकर्तृकम् अस्मत्कर्मकं विडम्बनं तिरस्कारः ॥ ४५ ॥

ननु, क्षुधार्तत्वादेवेदमन्नप्राशनं नतु कारुण्यं नापि पूर्णकामत्वादिकं गोचारणाद्यनुपपत्तेस्तत्राहुः-हित्वेति । असकृत् मुहुः श्रीः सम्पल्लक्ष्मीः स्वात्मनो दोषस्य चञ्चलत्वस्य अपवर्गेण त्यागेन विशिष्ट स्वाञ्चल्यं परित्यज्येत्यर्थः । तस्यापि याच्ञा किं जनान् अस्माद्विधान् मोहयति नायमीश्वर इति प्रत्याययति ॥ ४६ ॥

मोहमेव विवृण्वन्ति, देश इति ॥ ४७—४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीः महालक्ष्मीः अन्यान् ब्रह्मादीन् हित्वा यं श्रीकृष्णं सकृदपि पादस्पर्शाशया स्वात्मदोषापवर्गेण शोभनस्य सर्वगुणसम्पन्नस्यात्मनो मनसो ये दोषाः दूषकाः भजनवैमुख्यकराः आलस्यादयस्तेषामपवर्गेण त्यागेन भजते तस्य याच्ञा जनमोहिनीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इत्थेवम् आश्रृण्म सर्वत्र श्रुतवन्तो वयं हि तथाहि न विद्महे न ज्ञातवन्तः ॥ ४८—५१ ॥

भाषा टीका ।

नहीं तौ कैवल्य सूं आदि लेकें सकल पुरुषार्थन के पति पूर्णकाम ईश्वर कूं हम सदृश नियमन योग्य तुच्छन सों

अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ।
भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥ ४९ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाऽकुण्ठमेधसे ।
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥ ५० ॥
स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ।
अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥ ५१ ॥
इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ।
दिदृक्षवोऽप्यच्युतयोः कंसाद्भीता न चाचलन् ॥ ५२ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे यज्ञपत्न्युद्धरणं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

कौनसो प्रयोजन रह्यो ? यह भात मांगिवो तौ केवल हम पै कृपा करिवे को छल मात्र कीनो हो ॥ ४५ ॥

जिनके चरण कमल के स्पर्श की चाहना सों ब्रह्मादिकन कूं त्यागि के अपनो चंचलतारूप दोष दूर करवे कूं लक्ष्मी जिनकों भजै है, तिन श्रीकृष्ण को मांगिवो जनन के मोह करन वारो है ॥ ४६ ॥

देश, काल, न्यारे २ द्रव्य, मंत्र, तंत्र, ऋत्विज, अग्नि, देवता यजमान, यज्ञ और धर्म ये सब जिन मय है ॥ ४७ ॥

ये वोही साक्षात् योगेश्वरन केऊ ईश्वर विष्णु भगवान् हैं। और हमन ने सुनी है कि—वोई विष्णु यदुन में उत्पन्न भये हैं, तौ भी ऐसे हम मूढ हैं कि—कृष्ण कूं नहीं जानत भये ॥ ४८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न चाचलन् तयोर्दर्शनाय न जग्मुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मूढत्वमेव दर्शयन्तस्तत्कारणमायाप्रभावेन विस्मिताः सन्तः तदपगमाय भक्त्या सर्वज्ञं तदीश्वरमेव प्रणमन्ति—नम इति । भगवते, अचिन्त्यानन्तैश्वर्याय अकुण्ठमेधसे अलुप्तज्ञानाय स्वेषां तद्वैपरीत्यमाहुः—यन्माययेति । भ्रमामः पुनः पुनस्तत्रैवाभिनिवेशं प्राप्नुमः जलावर्त्तादिवत् कदाचिदपि ततो निर्गन्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं परमदैन्यं गताः श्रीभगवन्तं क्षमापयन्ति—स इति । स कृष्णो नोऽस्माकम् अतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति योग्यो भवति तत्र हेतुः स्वस्य तस्यैव मायया मोहितचित्तानाम् अत एव न विज्ञातोऽनुभावः तन्माहात्म्यं यैस्तेषां यदि चास्माकमपराधः तथापि स आद्यः पुरुषः सहस्रशीर्षादिरूपः तन्मुखादेवोत्पन्नानां विप्राणां पितृवदपराधक्षमायुक्तेति भावः । यद्वा, आद्यः सर्वश्रेष्ठः अतो निकृष्टानामस्माकमपराधं क्षन्तुमर्हत्येव । किञ्च, पुरि शयानात् पुरुषोऽन्तर्यामी अतस्तेन यथा नियुक्ताः स्मः तथैव कृतवन्तो वयमिति । यद्वा, आद्यः पुरुषः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । दीनवात्सल्यब्रह्मण्यदेवत्वादिनिजस्वाभाविकमाहात्म्यात् क्षन्तुमर्हत्येवेति भावः ॥ ५१ ॥

स्वम् असाधारणम् अघमपराधं तदेव दर्शयति—कृतं हेलनं मनुष्यदृष्ट्याऽवज्ञा यैस्ते अत एव दिदृक्षवोऽपि स्वाघक्षमापनाय मिलितुमिच्छवोऽपि व्रजं प्रति न चाऽचलन् सकृदपि पादविक्षेपं न कृतवन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुः अथ कात्स्न्र्ये कंसात् भीताः श्रीभगवति दृढविश्वासानुरूपया निजानिष्टशङ्कयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अविज्ञातानुभावानाम् अविज्ञात भगवदनुभावानाम् ॥५१।५२॥

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमनुतप्ताः प्रणाममन्तरेण स्वापराधक्षमानिमित्तमनुपलभमाना नमस्कुर्वाणाः क्षमापयन्ति—नम इति द्वाभ्याम् । अज्ञानकृतमपराधं जानात्येवेत्यभिप्रायेण विशिंषन्ति अकुण्ठधिष्ण्य इति । प्रतिहता मेधा धिषणा यस्य तस्मै "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" (५।४।१२२)इति असिच् स्वयं त्वकुण्ठमेधाः वयं तन्मायामोहितधियः अतः क्षन्तुमर्हस्येवेत्यभिप्रायेणाहुः—यन्माययेति । कर्मवर्त्मसु तद्भक्तिविधुरेषु केवलं यज्ञादिकर्ममार्गेषु भ्रमामः पुरुषार्थसाधनबुद्धिं कुर्मः यद्वा "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" इत्याद्युक्तविधगमनागमनमार्गेषु पुण्यपापात्मककर्मोपलक्षस्वर्गनरकादिमार्गेषु वा भ्रमामः ॥ ५० ॥

अतः स्वमायया मोहितचित्तानामत एवाविज्ञातोऽनुभावो महिमा यैस्तेषां नोऽस्माकं व्यतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

इत्थन्तावत्कृष्णे विषये कृतं हेलनमपराधो यैस्तथाभूताः शनैः स्वकृतमपराधमनुस्मृत्य ततस्तं श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छवोऽपि कंसाद्भीताः स्वस्थानान्न चलितवन्तः द्रष्टुं न जग्मुः किन्तु तं ध्यायन्तः स्वस्थान एव तस्थुः ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथापि अनुतप्ता अपि हरिं दिदृक्षवो द्रष्टुकामाश्च नाचलन् नागच्छन् कुतः कंसाद्भीता इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
(विजयध्वजरीत्या एकविंशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वापराधः समर्थितः तस्यापराधस्य क्षमापनार्थं नमन्ति नम इति । अत्रैकः श्लोको विगीतः सोऽपि व्याख्यायते अहो इत्याश्चर्ये वयमिति श्लाघायां वयं धन्यतमाः कृतार्थाः येषामस्माकं तादृश्यः स्त्रियः यासां भक्त्या स्मारकत्वेनोपस्थितया अस्माकमपि हरौ मतिनिर्मला जातेति तुभ्यं भगवते नम इति अपराधेन दीनभावे जाते आविर्भूतो भगवानिति लक्ष्यते अन्यथा तुभ्यमिति न वदेयुः अनेन तेषामपराधो गत इति निश्चितं तस्य षड्गुणान् दृष्ट्वा नमस्यन्ति भगवते इति दृष्टा ऽदृष्टयोः साङ्कार्याभावार्थमुच्यते स्वरूपमपि ज्ञातवन्तः कृष्णायेति तस्य पूर्णज्ञानशक्तिं दृष्ट्वा आहुः—अकुण्ठा मेधा बुद्धिर्यस्येति । यद्यपि भगवच्छब्देनैव नित्यज्ञानवत्त्वं प्राप्तं तथापि यथा " सर्वस्येशानः " इति श्रुतेरैश्वर्यं साधारणं तथा सर्वज्ञ इति श्रुतेर्ज्ञानमपि तादृशमेव भगवत्पदेनोच्यते एवं सति "मद्न्यत्तेनजानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि" इति वाक्यात् केवलभक्तविषयकं स्वीयत्वेन यज्ज्ञानं पुष्टिमार्गीयं तदत्र मेधाशब्देनोच्यते तदस्मद्विषयकं पूर्वमासीन्मध्येऽस्माकं बाहिर्मुख्येन तस्याकुण्ठितत्वेन तत्कार्यमेव याज्ञारूपं प्रबोधं कृतवान् नतूपेक्षामिति भावः । नाप्यस्माकमपराधः भ्रान्तत्वादिति वदन्तः भ्रमस्तत्कृत एवेत्याहुः—यन्माययेति । भगवन्माययैव व्यामोहितबुद्धयः कर्ममार्गेषु भ्रमामः अन्यथा ज्ञाने भक्तौ वा मतिः स्यात् शुद्धे वा वैदिके कर्मणि यत्कर्मवर्त्मस्वेवाभासरूपेषु तत्रापि निश्चयाभावात् केवलं भ्रमामः अतो मोहिता एव ॥ ४९ ॥ ५० ॥

वाचापि क्षमापयन्ति—स वैष इति । क्रियया स्वापराधक्षमापनं न भवति दुर्बलत्वात् अतः स वा भगवानेव वा यस्यास्माभिरपराधः कृतः स एवैषः अग्रे आविर्भूतः अनेन ज्ञायते क्षमां करिष्यतीति । किञ्च, आद्योयं सर्वेषां पिता अतः पुत्राणामपराधमिव सहिष्यति । किञ्च, पुरुषोऽयमन्तर्यामी अतः तत्प्रेरणयैव कृतमिति युक्तमस्य सहनम् । किञ्च, स्वमायामोहितात्मनां तस्यैव मायया मोहितचित्तानाम् अत एव न विज्ञातः भगवदीयः अनुभावो यैः तादृशानाम् अतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति स्वधर्मविचारेणापि क्षमा युक्तेत्यर्थः । एवमपराधक्षमां कारयित्वा निवृत्तव्यापारा जाताः न तु स्वयं तत्र गत्वा लोकन्यायेन क्षमां कारितवन्तः ॥ ५१ ॥

तत्र हेतुमाह—इतीति । स्वाघं स्वापराधमनुस्मृत्य ते ब्राह्मणाः कृष्णे विद्यमानेऽपि कृतहेलना अपि दिदृक्षवोऽपि उद्यवसाय अथ भिन्नप्रक्रमेण व्रजं प्रति न चाचलन् तत्र हेतुः कंसाद्भीता इति तत्र गते कंसो भगवानयमिति ज्ञात्वा कदाचिदपकारं कुर्यात् व्रजस्य तदा महानयमपराधो भवेत् अतो व्रजं न गताः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज-
श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां सुबोधिन्यां
दशमस्कन्धविवरणे विंशाऽध्यायविवरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपराधादतिव्यग्रा प्रणमन्ति । नम इति ॥ ५० ॥

अतिदैन्यग्रस्ताः भगवन्तं क्षमापयन्ति स वै इति अतिक्रममपराधम् ॥ ५१ ॥

ननु, तर्हि तदानीमेव तत्राशोकवने गत्वा विलम्ब्य व्रजं वा गत्वा कथं भगवन्तं शरणं न गतास्तत्राह—दिदृक्षव इति । तदानीं शोकानुतापादिमत्त्वात् सर्वैकमत्याभावाच्चाशोकवनं न गताः विलम्बे सति सायाह्ने व्रजं प्रति गतावैकमत्ये सति न चाचलन्निति चकाराच्चलन्तोऽपीत्यायाति।तत्र हेतुः सर्वेषामपि मनस्येकः सन्ध्यैवोद्भूत इत्याह—कंसाद्भीता इति । सूचकैस्तत्काल्मद्गमनात् कंसोऽद्यैवास्माकं जीविका हरिष्यतीति भय-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्याकुला इत्यर्थः । अतः पत्न्यादिकर्तृकचक्षुरागादिलक्षणं भवं ब्राह्मणीनां कृष्णदर्शने किल न प्रतिबध्नाति इमेत्यत्र प्रेमैव हेतुः ब्राह्मणानां तु मनःकल्पितो भयाभास एव तत्र प्रतिबध्नाति इमेत्यत्र भगवन्मायैव हेतुर्ज्ञेयः ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोविंशोऽत्रदशमेसङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्दर्शनाय न अचलन जग्मुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषाटीका

तब उनमें सों कितने समझवार बोले, कि—पछितायवे की कौनसी बात है, हमहूं बडे धन्य हैं जो हमारी घरवारी ऐसी हैं, कि—जिनकी भक्ति सूं श्रीहरि में हमारी हूं मति निश्चल होय गई ॥ ४९ ॥

तिन अकुण्ठ बुद्धि वारे कृष्ण भगवान् कूं नमस्कार है, कि, जिनकी माया सों मोहित होयकें हम कर्म मार्ग में भ्रम रहे हैं ॥ ५० ॥

सो वो आदि पुरुष भगवान् आपकी माया सूं मोहित चित्त वारे, और आपके प्रभाव कों न जानन वारे ऐसे हम गरीबन के अपराध को आप क्षमा करिवे योग्य हौ ॥ ५१ ॥

कृष्ण के विषे अपराध करन वारे वे ब्राह्मण अपने अपराध को स्मरण करिकें श्रीकृष्ण के दर्शन की इच्छाऊ कों करत भये । परन्तु तौऊ कंस के भय सों नहीं जात भये ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में तेईसवें अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—:*:—

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।
अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥
तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
प्रश्रयावनतो पृच्छद्वृद्धान्नन्दपुरोगमान् ॥ २ ॥
कथ्यतां मे पितः ! कोऽयं सम्भ्रमो व उपागतः ।
किं फलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥ ३ ॥
एतद्ब्रूहि महान् कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ! ।
नहि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्विंशे महेन्द्रस्य मखं व्यावर्त्य हेतुभिः ।
कृष्णः प्रवर्त्तयामास गोवर्द्धनमखोत्सवम् ॥ १ ॥
भूसुराणां क्रियागर्वं निरस्य स्वः सुरेषु च ।
मघवन्मदभङ्गाय तन्मखं समवारयत् ॥

ब्राह्मणाः कंसाद्भीताः स्वाभमत्या एव भगवन्तमभजन् भगवानपि तत्रैव निवसन्निन्द्रयागकृतोद्यमान् गोपानपश्यदिति सम्बन्धः ॥ १—२ ॥

वृथा सम्भ्रमो न भवति मखो ऽयमित्येवं चेत् किमत्र फलं का देवता केनाधिकारिणा केन वा साधनेन साध्यते ॥ ३ ॥

एतद् ब्रूहि महान् कामो मम श्रवणे वर्त्तते । यद्वा, तव महान् कामो दृश्यत इति तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—नेति । सर्वात्मनां सर्वेष्वात्मदृष्टीनाम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं व्रजकुमारीः प्रति "याताऽबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः" इति हेमन्तगतया निजाङ्गीकृतास्तासु शरद्रात्रिषु ताभिः सह श्रीभगवान् अरमत ताः खलु शरदन्तरा व्यवहित-शारत्सम्बन्धिन्य एव सम्भवन्ति तद्रमणारम्भश्च शारत्पूर्णि-मायामेव निर्देक्ष्यते सा च शरन्मध्यस्थाश्विनपूर्णिमैव सम्भ-वति कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि त्वेषा गोवर्द्धनपूजा सा च रास-लीलायां व्रजदेवीभिरनुकृता गोवर्द्धनपूजानन्तरमेव वरुणलोक-गमनं ततः पूर्वा शरदेवाऽऽगामिनी यावत् क्रमात् गोवर्द्धन-पूजा वरुणलोकगमनवस्त्रहरणयज्ञपत्न्युपजयाग्रहणरासक्रीडा ज्ञेयाः तत्र तत्पर्वनिर्णयः कंसवधान्ते करिष्यते वैपरीत्यो-क्तिस्तु प्रेमवैवश्यात् क्वचित् सजातीयत्वाच्च अथ भगवानपि तत्रैवेत्यस्यायमर्थः यत्र तद्यागयोग्ये गोष्ठनिकट एव स्थान-विशेषे सङ्गम्य निवसन्तो गोपाः कृतोद्यमा बभूवुः भगवा-नपि तत्रैव बलदेवेन संयुतो निवसन् इन्द्रयागकृतोद्यमान् गोपान् अपश्यत् पश्यन्नेवासीत् तद्द्रव्येण यागान्तरसाधनेच्छया न तु प्रथमं किञ्चिदुक्तवानित्यर्थः । यत्तु श्रीविष्णुपुराणे—

"विमलाम्बरनक्षत्रे काले चाऽऽगतो व्रजम् ।
ददर्शेन्द्रमहारम्भायोद्यतांस्तान् व्रजौकसः" ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे—

"व्रजमाजग्मतुस्तौ तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ।
प्राप्तं शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान्" ॥ इति ।

तत्खलु सामान्यतो दर्शनमत्र तु विशेषत इति भेदः एषा च क्रीडा कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि कार्त्तिकविधानस्य मध्यदेशीयाना-माचारस्य च तत एव प्रवृत्तेः "अपरर्त्त्युत्वयं वर्षम्" इति वक्ष्यमाणाच्च तथा चोक्तं पाद्मे दीपान्वितामावास्याकृत्यान्ते "प्रातर्गोवर्द्धनः पूज्यो रात्रौ द्यूतं प्रवर्त्तते" इति तस्मात् श्रीहरि-वंशे वर्षाशरत्सन्धिप्रायवर्णनं समुद्रतीरादिसम्भवदेशेऽपि तदानीं वर्षाणां बाहुल्येन कदाचित्सम्भवत्यापेक्षया ॥ १ ॥

ततश्च तस्य पूर्वपूर्ववर्षस्येन्द्रमखस्य तथा श्रीव्रजराजेन प्रयुक्तरचिष्यमाणस्य तदधिकस्य चार्थस्याभिज्ञोऽपि अपृच्छत् तत्र च भगवानपि सर्वसद्गुणानिधित्वेन विनयावनम्र एव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन्नपृच्छत् अभिज्ञाने हेतुः सर्वेष्वात्मा परमात्मेति प्रश्ने हेतुः सर्वान् दर्शयति स्वार्थं प्रवर्त्तयतीति तथा सः भवतु नाम पूर्वेषां मद्व्यवहितानां महाहरकूदवनापूजादिकं किन्त्वेषां मत्सन्निहितानां मदन्तरङ्गपूजैव मत्सुखकरी मातृपत्न्यादीनां तु "तद्भूरिभाग्यम्" इत्यादिलक्षणमहामहिमत्वादतिक्षुद्रस्य तत्रापि महागर्वस्येन्द्रस्य पूजा मम दुःखकरीति सम्प्रति परमान्तरङ्ग-गोवर्द्धनपूजाप्रवर्त्तनेच्छयैव वृद्धेषु तत्रैव मुख्यतात्मीयतापेक्षया विशेषतः स्वपितरि प्रश्न इति ज्ञेयः ॥ २ ॥

कथ्यतामित्यर्द्धकम् । म मह्यं कथ्यतामिति सर्वेऽन्ये जानन्ति केवलं मयैव न ज्ञायते इति मां प्रत्येव कथ्यतामिति भावः । एषा च पितृसन्तोषार्थमौग्ध्यप्रायवाल्लैव आवश्यकतच्छुश्रूषाय वः युष्माकं सर्वेषामेव ननु केषाञ्चित् तत्र च सम्भ्रमः त्वराविशेषः वैयग्र्यं वा श्लेषेण सम्यक् भ्रम एवेत्यर्थः । उपागतः दूरे स्थातुं योग्योऽपि समीपं प्राप्तः उपर्यापतित इति वा ॥ ३ ॥

केनेति तृतीयान्तपदेन कर्तृकरणयोः प्रश्नः एतद्ब्रूहीति पुनरुक्तिर्निजशुश्रूषातिशयबोधनाय मह्यं मां प्रीणयितुमित्यर्थः यद्वा, ननु बालके त्वयि तत्कथनेन किं तत्राह—शुश्रूषवे पुत्रस्येच्छावश्यं पूरयितुं युज्यत इति भावः । श्लेषेण शुश्रूषुं धर्ममाब्रूयादिति न्यायेनावश्यकतोक्ता पितरिति पुनः सम्बोधनं स्नेहविशेषजननाय पूर्वपूर्वमप्ययं जानात्येव तथापि यत्पृच्छति तत्र च सोल्लुण्ठमिव यत्पृच्छति तत् पुनरिन्द्रं प्रत्यनादरेणैवेति गम्यते नारायणसमगुणत्वात् तज्जायदानववृन्दघातित्वाच्चेति संशय्य तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—नहीति । सार्द्धकेन तत्र नहीत्येकम् उदासीन इत्यर्द्धकं साधूनामिति तेषां विकर्मस्वप्रवृत्त्या गोप्यत्वाभावात् साधूनामेव लक्षणं सर्वात्मनामित्यादिविशेषणत्रयेण परमात्मा न दृष्टीनाम् इह जगति कुत्रापीत्यर्थः । अतः तत्तल्लक्षणवद्भिर्भवद्भिस्तत् गोपयितुं युज्यत इति भावः । ननु निजहितार्थं देवताराधकानां कुतः सर्वात्मता युक्ता अतोऽस्वपरदृष्टित्वादिकं तव च नास्त्येवेति भवतु, तथापि मयि गोपयितुं न युज्यत एवेत्याह उदासीन इति वर्ज्यः मन्त्रभङ्गभयात् अहं तु सुहृत्सु परमान्तरङ्गः पुत्र एवेत्यतो न वर्ज्य एवेति भावः ॥ ४—५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेन्द्रप्रीतिकरयागभङ्गं ततः तत्कुपितेन्द्रचोदितमहावातवर्षपीडितशरणागतव्रजवासिरिरक्षिषोपयुक्तगोवर्द्धनाचलोद्धरणात्मकं भगवच्चेष्टितमनुवर्णयति—द्वाभ्यामध्यायाभ्यां; भगवानपीति । तत्रैव वृन्दावन एव निवसन्निन्द्रयागार्थं कृत उद्यमः प्रयत्नो यैस्तान् गोपानपश्यत ॥ १ ॥

सर्वात्मा सर्वदर्शनश्चेति च हेतुगर्भम् अतस्तदभिज्ञोऽपि उद्यमस्येन्द्रयागार्थत्वं जानन्नपि इष्टाऽवनतो नम्रः नन्दप्रभृतीन् वृद्धानपृच्छत् ॥ २ ॥

प्रश्नप्रकारमेवाह—कथ्यतामिति । हे पितः ! वो युष्माकं कः सम्भ्रमः उपस्थितः संभ्रमो न भवति मखोऽयमित्यत्राह—किं फलमिति । मखश्चेत् किमत्र फलं कस्य सम्बन्धी उद्देशः का देवतेति प्रश्नः केन साधनेन साध्यत इति साधनप्रश्नः ॥३॥

हे पितः श्रातुमिच्छवे मह्यमेतत् मत्पृष्टं ब्रूहि अत्र महान् कामः शुश्रूषा वर्त्तते गोप्यत्वात् वक्तुं श्रोतुं च न योग्यमित्याशङ्कां निराकरोति—नहीति । साधूनां कृत्यं न हि गोप्यं तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि सर्वात्मनां सर्वेष्वात्मानः आत्मतुल्या येषां ज्ञानैकाकारत्वेन सर्वेष्वात्मान एकरूपा एवेति जानतामित्यर्थः ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वमहिमानं प्रकटयितुमुत्पथवर्ती पुरुषः सन्मार्गोपदेशेन शिक्षणीय इति शास्त्रशासनं पश्यन् कृष्णः सन्मार्गं दर्शयितुमुपक्रमत इत्याह—शुक इति । तत्र व्रज एव निवसन् ॥ १ ॥

सर्वात्मा सर्वदर्शन इत्येतद्द्वयं तदभिज्ञत्वे हेतुः प्रश्रयः सेवाशीलता ॥ २ ॥

कोऽयं किं विषयः मखविषयश्चेत्तत्राह—किं फलमिति । इष्टमुतादृष्टं फलम् यद्वा, किमर्थं सम्भ्रमः अस्य सम्भ्रमस्य किं फलं साध्यं मखश्चेदत्राह—कस्येति । कां देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागलक्षणः केनाधिकारिणा हेतुना वा ॥ ३ ॥

तदेतत्पृष्टं सर्वं मह्यं ब्रूहि । किमर्थं ? महान् कामः मम तस्मिन् कार्ये महत्याकाङ्क्षा वर्तते तुशब्दो भेदार्थः इह लोकव्यवहारविशेषे यत्सर्वात्मना कीर्त्यं वक्तुं योग्यं तत्साधूनां गोप्यं न हि कुत इत्थं सङ्कल्प्यत इत्यतः प्रसिद्धत्वादित्याह, हीति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानपीति अत्रापिशब्देन तत्रैव निवसन्निती‍त्थं लैवं लभ्यते एवं ते पत्नीसम्बन्धेनातिविश्वस्ता असन्निहिता नाचलन् चकाराद्यत् किञ्चित् तत्साम्मुख्येन यज्ञमेव कुर्वन्तो ऽतिष्ठन् अथ किञ्चित्कालान्तरे भगवानपि बलदेवेन संयुतस्तत्रैव निवसन् स्वयं यत्र निवसति तत्रापीत्यर्थः । इत्यभिलाषसमञ्जसत्वं दर्शितं ब्रह्मादिदुर्लभं तत्संवाससहेतुमेभ्यस्तेभ्य इन्द्रस्यातिक्षोभविषयत्वात् बलदेवेन संयुत इति स कदाचित् सोढुं शक्नोति बलदेवस्तु तत् परमभक्तौ नैवेत्यर्थः । तस्य यज्ञस्य अभि सर्वतोभावेन सिद्धान्तानुष्ठानादिप्रकारेण जानातीति तदभिज्ञस्ता दृशोऽपि पूर्वपूर्वमप्ययं जानात्येव तथापि यत् पृच्छति तत् पुनरिन्द्रं प्रत्यनादरेणैवेति गम्यते ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

एकविंशेऽ हेतुकस्य कर्मणो विनिवारणम् ।
कृत्वा तद्वैदिकं चक्रे युक्त्यैवेति निरूप्यते ॥
यथा प्रबोधिता विप्रा एवं देवा अपि स्वयम् ।
महतां महती शिक्षा उत्तरोत्तरमुत्तमा ।
स्त्रीणां वस्त्राणि जगृहे विप्राणां तु स्त्रियः सतीः ॥
देवानां तु हवींष्येव येषु तेषु प्रतिष्ठिताः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तामसान् राजसांश्चैव समुद्धृत्य मनीषया॥
सात्त्विकोद्धरणे ऽयन्तु यागभङ्गं चकार ह।

पूर्वाध्याये ब्राह्मणा नागता इत्युक्तं तथा सति गोकुले वैदिको यज्ञो न प्रवर्त्तेत इत्याशङ्क्य भगवानपि सर्वनिरपेक्षोऽपि स्वार्थं तत्र यज्ञं कारितवानित्याह–भगवानपीति। एवं प्रकारेण तत्रैव गोकुले बलभद्रसहितः नितरां वसन् निरोधं कुर्वन् अन्यार्थं प्रवर्त्तमानान् दृष्टवान् तदाह, गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमानिति इन्द्रयागार्थं कृतः उद्यमो यैः वृद्धैर्गोपैः तानपश्यत् एतेन शुकस्याश्चर्यमपि ज्ञापितं भवति, तथाहि यत्र विहितत्वेनापि कृतः श्रवणादिः परम्परा भगवत्सम्बन्धी धर्मस्तिष्ठति न तत्रान्यधर्मसम्बन्धः सम्भवतीदन्तु नैसर्गिकैश्वर्यादिमान् साक्षाद्धर्मी वसन्नन्यधर्मासहिष्णुषु:स्वैश्वर्यादिषु जागरूकेषु सत्स्वपि तत्रापि स्वयमन्यधर्ममपश्यत्स्वक्रियानाश्यं तमःपुञ्जं तरणिरिव अत एव निवासोक्तिरपि एवं भगवत्पदञ्च क्रियाशक्तिप्रधानेन द्रूरत्वेन भजनधर्मविरोधिनाशकेन साहित्यमप्याश्चर्यहेतुः अत्रायमाशयः एतावत्पर्यन्तं निवासमात्रं कृतवान् न त्वन्यधर्मबाधनमप्यत एतावत्कालपर्यन्तं यागकरणमित्यभिप्रेत्यापि निवासोक्तिः शनैः शनैर्निरोधं कर्त्तुमिच्छा तत्वेकदैव सर्वप्रकारकन्तकर्तुं तथा सति लीलारसो न स्यादत इयदवधिनैतत्करणमिति चिरकालवर्त्तमानताबोधकशतृप्रत्ययेन ज्ञाप्यते यद्यपि वर्त्तमानत्वमात्रमर्थस्तस्य तथाप्यखण्डदण्डायमानो वासश्चिरकालीन इति तस्य वर्त्तमानत्वबोधने यादृशः स तादृशस्य तथा त्वमायातीति तथा इदं दर्शनं तेषु स्वज्ञानशक्तिस्थापनरूपाम् अन्यथा पारम्पर्यागतत्वेनोपपत्तिमत्त्वेनचाकरणे सुखाप्राप्तिहेतुत्वेन चेन्द्रयागं जानतां लोकरीतिपरिनिष्ठितबुद्धीनां बालभाषितेन कथमेतादृशं कर्म त्याज्यमित्येव ज्ञानं स्यान्न तु भगवदुक्ताङ्गीकारः अतः पूर्वमेतादृशीं स्वज्ञानशक्तिं बीजवदुप्ततया तेषु स्थापयित्वा तद्बोधकानि वचनानि वदिष्यति तेन सर्वेष्टसिद्धिरिति ज्ञेयम्॥ १॥

तत्र भगवद्भक्तैर्भगवता निरुद्धैर्न कर्त्तव्यमिति तन्निषेधार्थं तन्मतं पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्तं वक्तुं प्रस्तावनामाह–तदभिज्ञ इति। भगवान् हि सर्वज्ञः लोकन्यायेनापि पूर्ववर्षे कृतत्वात् तदभिज्ञः सर्वेषामन्तरात्मत्वाच्च सर्वज्ञानशक्तिमत्वाच्च सर्वेष्वेव दर्शनं यस्येति एवम्भूतोऽपि प्रश्रयेण विनयेनावनतो भूत्वा अजानन्निव नन्दपुरोगमान् वृद्धानपृच्छत्॥ २॥

प्रश्नमेवाह–कथ्यतामिति। पितरिति सम्बोधनं उत्तरश्रवणपरिज्ञानार्थम् अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति अत एव मे मह्यं कथ्यतां कोऽयं सम्भ्रमो व उपागत इति सम्यक् भ्रमो यत्र तादृशः को वा पदार्थः समागत इति सम्भ्रम उत्सवः प्रयत्नो वा अलौकिककश्चेत् तस्य विधानं वक्तव्यमित्याह, किं फलमिति। आदौ कर्मणः फलं ज्ञातव्यमन्यथा प्रवृत्तिरेव न स्यात् "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते,, इति न्यायात् किं च कस्य वा उद्देशः कमुद्दिश्यैतत्कर्म प्रवृत्तमिति का देवतेत्यर्थः। केन वा द्रव्येण साध्यत इति सर्वत्र हि द्रव्यदेवताफलानि वक्तव्यानि महान् सम्भ्रम इति प्रायेणार्थं मखो महान् यागः वेदेष्वप्रसिद्ध इति सदुपहासोऽपि॥ ३॥

एतत्सर्वं विशेषाकारेण वक्तव्यमिति पुनराह–एतद्ब्रूहीति। किं तत् व्याख्यातमाह महान् कामो मह्यमिति अयं महानेव कामः अभिलषितोऽर्थः तद्विषयिणीच्छा वा अतः शुश्रूषवे मह्यं वदेति अज्ञत्वज्ञापनाय पुनः पितरिति सम्बोधनं बाला हि पितरं बहुधा सम्बोधयन्तीति। ननु, गोप्यमेतत् न बालकेभ्यो वक्तव्यमिति चेत् तत्राह, न हि गोप्यं हीति। इदं न गोप्यं प्रतिभाति महान् सम्भ्रमो दृश्यत इति किञ्च, साधूनां न किञ्चिद्गोप्यम् अन्यथा साधुत्वमेव न स्यात् अतो हि अयं युक्तः किञ्च साधूनां कृत्यमेव नास्ति कुतः ? पुनर्गोप्यं कृत्यं भविष्यति साधवोऽत्र शास्त्रीयाः "कृपालुरकृतद्रोहः"इत्यादिधर्मयुक्ताः तेषामगोप्यकार्यत्वे हेतुः सर्वात्मनामिति सर्वेष्वेवात्मा हृदयं येषां तेषु ते हि सर्वहिते रताः तत्रापीहामुष्मिल्लोके न तेषां कृत्यं गोप्यमनेन भगवच्छास्त्रं कदाचिन्न वदेयुरपि न तु लौकिकं किञ्चित्॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स्वपित्रा सह संवाद्य मखं व्याधूय वज्रिणः।
चतुर्विंशे गिरीन्द्रस्य मखं प्रावर्त्तयद्धरिः॥

गोष्ठस्यास्थान्यां निवसन् स्वभ्रातृभिः सह नन्द इन्द्रयागसम्भारसिद्ध्यर्थं गोपानुद्योजयामास भगवानपि तत्रैव निवसन् इन्द्रयागकृतोद्यमान् गोपान् अपश्यदिति सम्बन्धः॥ १॥

पूर्वपूर्ववर्षदृष्टत्वात्तस्याभिज्ञोऽपि सर्वात्मेति यद्यप्यन्तर्यामिस्वरूपेणेन्द्रयागे स्वयमेव प्रेरयति तदपि लीलाकौतुकार्थमित्यर्थः सर्वम् इन्द्रगर्वखण्डनसप्तरात्रपर्य्यन्तप्रियजनसहवासविलासादिकमुदर्कं पश्यतीति सः॥ २॥

मखो भविष्यति तत्सिद्ध्यर्थमयं सम्भ्रम इति चेत् किमत्र फलं कस्य चोद्देशः को देवोऽत्र पूज्यत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः। केन कर्त्रा करणेन वा॥ ३॥

ननु, बालकस्य तव किमेतत् प्रश्नेन तत्राह–महान् कामोऽभिलाषो ममात्र वर्त्तते। यद्वा, महान् कामो युष्मदादीनामत्र दृश्यते अत एव तं मह्यं शुश्रूषवे शुश्रूषुं मां प्रीणयितुमित्यर्थः रहस्यत्वादनतिकोविदबालकादिषु वक्तुमनर्हमिति चेत्तत्र स्वस्यातिकोविदत्वमुक्तिवैचित्र्यैव द्योतयन्नाह–नहीति। सर्वे एवात्मान आत्मतुल्या येषां तेषाम् अत एवायं स्वोन्तरङ्गः अयं परो बहिरङ्ग इति न विद्यते दृष्टिर्येषां तेषाम् अत एव तद्भेदा मित्रोदासीनविद्वेषा न सन्तीत्याह—अमित्रेति। गृहस्था वयमेवंभूताः साधवो भवितुं न शक्नुम इति चेत्तदपि मय्येतद्गोपयितुं न युज्यत इत्याह–उदासीनोऽरिवदिति। तुल्यार्थकवति' प्रत्ययेनारिणा तुल्य उदासीनो वर्ज्य इत्यर्थः।अरिसाधर्म्यञ्चास्यारिमित्रत्वेनापरिज्ञेयत्वात् स्वपकारकत्वादिति ज्ञेयमत एव " यो विपक्षः सुहृत्पक्षः स तटस्थो निगद्यते " इत्युज्ज्वलनीलमणौ तल्लक्षणं दृष्टं मन्तूदासीनो नारिणा तुल्यो नापि सुहृदा तुल्यः स तु न वर्ज्यो नाप्युपादेयः स्वकृत्येष्विरत एव सनोद्दाङ्कितः सुहृदात्ममित्रत्वादात्मवद्विश्वास्य इत्यर्थः। अहं तु पुत्रः सुहृदः सकाशादप्यन्तरङ्ग इत्यर्थः॥ ४—५॥

---

(१)अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ।
उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥
ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥
तत्र तावत् क्रिया योगो भवतां किं विचारितः ।
अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥ ७ ॥

नन्द उवाच ।

पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः ।
तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्विंशे इन्द्रमखनिराकरणपूर्वकं श्रीकृष्णप्रवर्त्तितं गोवर्द्धनमहोत्सवं वर्णयति—भगवानपीति आद्ययाः कंसादुभीताः कंसाश्रमेभ्यो न चाचलन् तेऽत्रैवस्थिरताः भगवन्तमभजन् भगवानपि तत्रैववृन्दावने निवसन् इन्द्रयागायकृतः उद्यमो यैस्तान् गोपानपश्यदित्यन्वयः ॥ १ ॥

तदभिज्ञोऽपीन्द्रयागोद्यमाभिज्ञोऽप्यपृच्छत् ॥ २ ॥

हे पितः ! वो युष्माकं कः सम्भ्रमः उपागतः उपस्थितः एतन्मे कथ्यताम् सम्भ्रमः किन्तु मखोऽयमित्यत्राह—किमिति । मखश्चेदत्र किं फलम् कस्य चोद्देशः कां देवतामुद्दिश्यायं क्रियते केन साधनेन साध्यते च एतत् मह्यं शुश्रूषवे ब्रूहि ॥ ३ ॥

हे पितः ! महान् कामो दृश्यते तवेति शेषः । तं काममहं स्वमतानुसारेण साधयिष्यामीति भावः गोप्यं कृत्यं न कथयामीत्यत्राह—नहीति, सार्द्धेन । साधूनां कृत्यं गोप्यं न ह्यस्ति तत्र हेतुगर्भं विशेषणं सर्वात्मनामिति सर्वं सर्वात्मनि वासुदेवे आत्मा मनो येषां सर्वं वासुदेवात्मकमिदमित्येवं ज्ञानवता मित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ इन्द्रयागनिवारकाय नमः ॥

श्रीशुकउवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—बलदेवजी सहित श्रीकृष्ण व्रज में वासकरत कहा देखें हैं, कि, सगरे गोप इन्द्रके यज्ञ की तैयारी करि रहे हैं ॥ १ ॥

ताकूं भगवान् जानतेऊ रहे काहे सों, कि भगवान् सर्वात्मा हैं, और सर्व विषय के ज्ञानवारे हैं तो भी बडे विनीत और बडे नम्र होयकें नन्दसों आदि लेकें वृद्ध गोपन सों पूछन लगे, ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे पिताजी ! ये तुमकों कहा संभ्रम होय रह्यो है, सो कछु मोसों भी तो कहौ, कहा यायक का फल है और कोन देवता के तांई ये करचौ जाय है और कौनसी वस्तुन तें ये यज्ञ होय सके है ॥ ३ ॥

हे पिता ! ये आप कहौ मोकूं बडी सुनिबे की इच्छा होय रही है । और या संसार में साधुजनन [सज्जनन] कों तो कछु बात गोप्य हू नहीं है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव न विद्यते स्वः पर इति दृष्टिर्येषामिति स्वपरदृष्ट्यभावादेव नसङ्केदः अमित्रादयोऽपि तेषां न सन्तीत्याह—अमित्रेति । न मित्रमुदास्त उदासीनो विद्विड्द्वेषी तेषां कृत्यं सर्वं कर्म न गोपनीयं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । सत्यपि भेददर्शने उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्यः आत्मतुल्यत्वात् सुहृन्मन्त्रेषु न वर्जनीय इत्याह—उदासीन इति ॥ ५ ॥

किञ्च सुहृद्भिः सह विचार्य ज्ञात्वैव कर्म कर्त्तव्यं न तु गतानुगतिकत्वमात्रेणेत्याह—ज्ञात्वेति अज्ञात्वा च तत्र विदुषो यथा तत्कर्मफलं स्यात्तथा नाविदुषः ॥ ६ ॥

भवतामयं क्रियायोगः शास्त्रतोपि किं विचारितः प्रवृत्तो लौकिकाचारप्राप्तो वेति साधुत्वोपपत्तिकं भण्यतां कथ्यतामिति ॥ ७ ॥

आचारप्राप्त एवेति सहेतुकमाह—पर्जन्य इति । आत्ममूर्तयः प्रियमूर्तयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अज्ञात्वा च वृद्धपरम्परयेत्यर्थः । कर्माणि दृष्टादृष्टफलानि कृष्यादियागादीनि यथायथा वर्त्तं ॥ ६ ॥

तत्र तेषु कर्मसु क्रियायोग इदमदृष्टफलं कर्म भवतां किं खलु विचारितः शास्त्रैकप्रमाणत्वात्तद्विचारप्राप्तः किमथवा लोकपरम्परयैव प्राप्ता इति साधुत्वोपपत्तिकं भण्यतां ताव-

(१) अस्तस्वपरेत्यादि वीर० शुकप० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विति प्रश्नान्तरं पश्चात् कर्त्तव्यमित्यर्थः । अनेन तत्तदाभिज्ञत्वमपि सूचितं निजोक्तिग्रहणाय ॥ ७ ॥

पर्जन्यो वृष्टिद्वारा भगवान् ईश्वर इति भक्तिविशेषेण प्रीणनं सन्तर्पकं जीवनं मृतप्रायाणां तृणादीनां प्राणदम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अस्तस्वपरदृष्टीनां स्वपराभिमतदेहेषु आत्मदृष्टिरहितानाम् अमित्रोदास्तविद्विषां मित्रोदासीनशत्रुरहितानाम् उदासीनोऽरिवद्वर्ज्यः हिताहितश्रवणानर्हत्वात् शत्रुतुल्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

क्रियायोगः शास्त्रीयः ॥ ७ ॥

पर्जन्यो वर्षाधिदेवतेति इन्द्र एव विशेष्यः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्तस्वपरदृष्टीनामस्तारहितास्वपरेषु स्वपराभिमतदेहेषु दृष्टिर्युष्मदस्मद्दर्शनं येषां देहात्मनोर्याथात्म्यज्ञानामित्यर्थः । अत एव मित्रोदासीनशत्रुरहितानां नाहं समदर्शिनां गोप्यमस्तीति भावः । विषमदर्शिनामपि सुहृद्विषये न गोप्यमस्तीत्याह—उदासीन इति । अरिवदुदासीनोपि वर्ज्य एव अनेनोदासीनामित्रयोः गोप्यश्रवणप्रतिषेध उक्तः सुहृत्त्वात्मवत् स्वतुल्य उच्यते अतः सुहृदहं श्रोतुं योग्य एवेति भावः ॥ ५ ॥

किञ्च सुहृद्भिः सह ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः पुनर्विचार्यैवायं लौकिको जनः कर्माण्यनुतिष्ठतीति लोकपरिपाटी प्रदर्श्यते गतानुगतमात्रेणानुष्ठाने त्वन्धपरंपराप्रसङ्ग इति भावः किञ्च यथा विदुषः कर्मसिद्धिर्नाविदुषस्तथा भवेत् ॥ ६ ॥

तत्रैवंसति भवतामयं क्रियायोगः किं विचारितः सुहृद्भिः शास्त्रतः किं विचारित इत्यर्थः । आहोस्वित् केवलं लौकिक एवाचारप्राप्त एव भ्रान्तिमूलकोप्याचारोऽस्तीति भावः तदेतत् पृष्टं साधु यथा भवति तथा पृच्छतो मम मयच्छतां कथ्यताम् ॥ ७ ॥

आचारप्राप्त एवेति वदन् तस्य कर्त्तव्यत्वं सहेतुकमाह नन्दः—पर्जन्य इत्यादिभिश्चतुर्भिः । पर्जन्यो वर्षाधिदेवता साचेन्द्र एव यद्यपि—

> "अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु ।
> स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥"

इत्यादिषु पर्जन्यः सूर्य इति प्रतीयते तथापीन्द्रशासनानुवर्त्ती मेघद्वारकं तस्य वर्षुकत्वमित्यविरोधः अस्त्विन्द्रः पर्जन्यः ततः किमत्राह—मेघाहतस्येन्द्रस्य आत्ममूर्त्तयः स्वशरीरतुल्याः तद्विभूतयश्च इत्यर्थः । ते च मेघा भूतानां जीवानां जीवनं प्राणधारणसाधनभूतं प्राणनमाप्यायिकं प्राणाप्यायनद्वारा तद्धारणसाधनं पयः जलं वर्षन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथमेतदवगतमिति तत्राह—अस्तीति । निरस्तस्वकीयपरकीयबुद्धीनां शत्र्वादिसद्भावेऽयं विशेषो दुर्घट इति तत्राह, अमित्रेति । न विद्यते मित्रम् उदासीनः विद्विट् येषां ते तथा तेषां मित्रादिविशेषाभावात स्वकीयत्वादिबुद्ध्यभावेन साधूनां गोप्यं नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । ननु, चेतनानां चित्तस्य प्रमितत्वेन साधूनां मित्राद्यभाववचनं कण्ठोपरिगतवदौपचारिकं परोक्षप्रिया इव हि देवाः "प्रत्यक्षद्विषः" इति श्रुतेः "षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः" इतिस्मृतेः । अतः कथं गोप्यं नास्तीत्याशङ्क्य योग्यतातिरेकेण मित्रादिकं नास्तीति सत्यं न तु सर्वात्मना अतो गोप्यं नास्त्येवेति शत्रुः सर्वथा वर्ज्यः मित्रविषये उदासीनोऽपि तथा तस्य शत्रौ कथनसम्भवादरिवत्सुहृद्वर्ज्यं आत्मवत्सुहृद्वर्ज्यं इत्यभिप्रायेणाह—उदासीन इति । अतस्त्वत्सुहृत्त्वाद्गोप्यमपि मह्यं ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥

अस्तु तव वक्तव्यम् अथाप्यस्माकं फलज्ञानाभावेऽपि सन्ध्योपासनादिवदनुष्ठानं घटत इत्याशङ्क्य सत्यं ज्ञानाभावे युष्माकं फलप्राप्तिर्न स्यादित्याह—ज्ञात्वेति । कश्चित् ज्ञात्वाऽनुतिष्ठतेकोऽज्ञात्वा तत्र विदुषः कर्मसिद्धिः अनुष्ठानफलं स्यात् अविदुषः कर्मानुष्ठानमजानतः पुंसः यथावत्फलं न भवेत् मन्त्रावृत्त्या द्रव्यसम्पत्त्या च ऋत्विगनुगुणेन वा किञ्चित्सम्भवेऽपि पूर्णफलं न स्यादित्यर्थः । यथाऽविदुषो न स्यात् तथा विदुष इति वा ॥ ६ ॥

अस्त्वन्यत्र प्रकृते किमिति तत्राह—तत्रेति । तत्र देवताकर्मणां मध्ये तावत्प्रथमं क्रियायोगाः कर्मानुष्ठानप्रकाराः लौकिकवृद्धव्यवहारादवगताः गतानुगतवद्वा ॥ ७ ॥

पर्जन्यशब्दस्य गर्जन्मेघेपि वर्त्तनात्तद्व्यावृत्त्यर्थम् इन्द्र इति तर्हि इन्द्र इत्येवालमिति चेन्न, अस्य पर्जन्यशब्दस्य मेघाभिमानित्वविशेषद्योतनार्थत्वात तत्कथमत्राह, मेघा इति । आत्मवत् देहवन्मूर्तयः देहाः स्वदेहो यथाभिमन्यमानत्वेन प्रेष्ठस्तथा मेघा अपीति भावः । मेघैः किं प्रयोजनं लोकस्येत्याशङ्क्य "मिह सेचने" इति धातुनिष्पन्नमेघशब्दार्थसूचनपूर्वकं तत्प्रयोजनमाह—अभिवर्षन्तीति । प्राणनं चेष्टाकरणं जीवनं शरीराप्यायनम् अनेन प्राणशब्दविवरणं कृतं प्राणिनामिति पाठे पयसो गतेर्हेतुत्वेन यः शब्दवाच्यत्वे जलस्य "पयगतौ" इति धातोरर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नारायणसमगुणत्वात् तज्ज्ञविद्वानवृन्दहननाच्चेति संशय्य तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—उदासीन इति ॥ ५ ॥

कर्माणि दृष्टादृष्टफलानि ॥ ६ ॥

तत्रादृष्टफलः क्रियायोगो विचारितः शास्त्रद्वारा ज्ञातः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, "नव गोप्यानि सर्वथा" इति शास्त्रात्कथमगोप्यमिति चेत्तत्राह—अस्तस्वपरदृष्टीनामिति । अस्ता गता स्वः परश्चेत्यवान्तरभेददृष्टिर्येषां परबुद्धौ सत्यां गोप्यशास्त्रं न तु तदभावे । किञ्च, न मित्रमुदासीनो विद्वेषी च येषां तेषु बुद्धिभेदाभावात् तत्कृताः मित्रोदासीनरिपवोऽपि न सन्ति तस्मात्सर्वत्र तुल्यबुद्धिरेव कर्त्तव्येत्युपदेशोऽपि अथ यदि नास्मिन् ज्ञानेऽधिकारः तस्मिन्नपि पक्षे त्रयी गतिः कर्त्तव्या त्याज्यात्याज्यभेदेन त्रिविधगतौ तु बुद्धिरतिनष्टा स्यात् सगुणापि भवेत् अतो द्वयमेव कर्त्तव्यमिति चतुर्थो भेदद्वयमेवाह—उदासीन इति । आत्ममित्रोदासीनरिपव इति चतुष्टो तत्रात्मा मित्रं चैकम् उदासीनः अरिश्चैकः अतः कार्येषु उदासीनः अरिवद्वर्ज्यः शत्रुवच्चिराकार्यः सुहृन्मित्रं तु आत्मवदुच्यते इति प्रमाणम् ॥ ५ ॥

ननु, वक्तव्यं भवति परं न ज्ञायत इति चेत् तत्राह—ज्ञात्वाज्ञात्वेति । यमर्थं ज्ञात्वा जनोऽनुतिष्ठति अज्ञात्वा वानुतिष्ठति तत्रापि कर्माणि वैदिकानि तत्र ज्ञानमावश्यकं कर्माणि ज्ञात्वा तत्सम्बन्धी पदार्थोऽनुष्ठेयः नान्यथा ततः किं स्यादत आह "विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्" इति । यस्तु जानाति तस्यैव कर्मसिद्धिः कर्मफलं स्यात् "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति श्रुतेः । वीर्यवत्तरमेव फलजनकम् अथवा संपूर्णं फलं ज्ञानेन भवति अल्पं तु फलमज्ञात्वापि भवतीत्याह—तथा नाविदुषो भवेदिति । अविदुषस्तथा फलं न भवेदिति ॥ ६ ॥

आदौ चैतद्वक्तव्यं किमेतत्कर्मवैदिकं स्मार्त्तं लौकिकं चेति एतदभावे अकर्त्तव्यमेवेत्याशयेनाह—तत्रेति । तत्रान्यकथनापेक्षया प्रथममेतद्वक्तव्यम् अयं विचारितः क्रियायोगः किं वैदिकः स्मार्त्तो वा अथवा लौकिकः कुलदेशधर्म इव एतत् एतेषामवान्तरनिर्णयरूपं पृच्छतो मे साधु यथा भवति तथा भवता युक्तिपूर्वकं प्रमाणपूर्वकं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भगवता पृष्टो यादृशज्ञानेनेन्द्रयागं कृतवन्तः तं प्रकारमाह, पर्जन्य इति चतुर्भिः । "हैतुकं शास्त्रमाश्रित्य भौतिकेन्द्राय लोकतः । भ्रमात् परम्परामाप्तं कुर्वन्तीति निरूप्यते "हेतुशास्त्रमूलत्वात् प्रथमं हेतुमाह—पर्जन्योनाम वृष्टिकर्त्ता देवः स भगवानेव अन्यथा तद्वैतसाऽस्मादिकं जायत इति भगवतो जगत्कर्तृत्वं न स्यात् अतः पर्जन्यो भगवानेव, मेघाः पुनः तस्यात्मनो देहस्य मूर्त्तयः अवयवाः त एव हि सर्वेषामेव भूतानां प्राणरूपमाप्यायनजनकं जीवनजनकं पयः जलं वर्षन्ति अतः सर्वजगद्रक्षकः पर्जन्य एव जलान्नाभ्यामेव जीवन्ति सर्वे प्राणिनः अत उपकारी परमैश्वर्यं प्राप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, बुद्धिमदन्तरङ्गजनेन सह विचार्यं ज्ञात्वैव कर्म कर्त्तव्यम् न तु गतानुगतिकन्यायेनेत्याह—ज्ञात्वेति । अज्ञात्वा च कर्माणि दृष्टादृष्टफलानि कृष्यादियागादीनि ॥ ६ ॥

विचार्यं ज्ञात्वैव क्रियत इति चेदत आह—तत्र कर्मसु मध्ये क्रियायोगो भवता भवमदृष्टफल एव किं शास्त्रप्राप्तत्वेन विचारितः अथवा लौकिकः लोकाचारमात्रत्वेन ॥ ७ ॥

लोकाचारप्राप्त एवेति सोपपत्तिकमाह—पर्जन्य इति । प्रीणानं सन्तर्पकं जीवनं मृतप्रायाण्यपि तृणादीनि जीवयतीति तत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत एवास्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् उक्तज्ञानाभावे तूदासीनोऽरिवच्छत्रुवद्वर्ज्यः सुहृत्तु आत्मवदुच्यते अतो न वर्ज्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्चायं कर्मनिष्ठः प्रसिद्धो जनः फलतः देवतातः साधनतश्च ज्ञात्वा कर्माणि योऽनुतिष्ठति स विद्वान् यस्त्वज्ञात्वाऽनुतिष्ठति स अविद्वान् तत्र विदुषो यथा कर्मसिद्धिः स्यात्तथाऽविदुषो नेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

तत्र भवतामयं क्रियायोगः शास्त्रतः किं तावत् विचारितः फलदेवतासाधनानिर्णयेन विनिश्चितोऽथवा लौकिकः लोकाचारत एव प्राप्तः तन्मे मम साधु यथा स्यात् तथा भवद्भिः कथ्यताम् ॥ ७ ॥

जीवनफलकः इन्द्रदेवताकस्तदुत्पाद्य द्रव्यसाध्यः लोकाचारतः एव प्राप्त इत्युत्तरमाह—पर्जन्य इति चतुर्भिः । पर्जन्यः वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता भगवानिन्द्रः "स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते" इति सूर्यस्य पर्जन्यत्वं मेघद्वारेन्द्रद्वारैवेति ज्ञेयम् । तस्येन्द्रस्य मेघाः आत्ममूर्त्तयः स्वानियम्यमूर्त्तयः अतस्ते मेघाः प्राणानं तृप्तिकरं जीवनं जीवनहेतु पयोऽभिवर्षन्ति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

काहे सों, कि—उनके अपनी और पराई दृष्टि तौ अस्त [दूर] होय गई है । और न उनको कोई मित्र न उदासीन न वैरी तासों ये कछु और हू छिपायवे योग्य नहीं है । सो ये बात तौ साधुजनन की भई, परंच विषम दृष्टि वारेन को ऊं सुहृदन तें कछु बात गोप्य नहीं हैं सो कहे है, कि—जो उदास है सो तौ शत्रु के तुल्य वर्जन करवे योग्य हैं, और जो सुहृद है सो तौ आत्माई के सदृश कहावे हैं तासों उनतें कछु छिपायवे योग्य नहीं है ॥ ५ ॥

ये प्राणी जानके और बिना जाने कर्म करे है, परंच जानिकें कर्म करवे वारे को जैसी सिद्धि होय है, तैसी बिना जाने कर्म करन वारे कूं नहीं होय है ॥ ६ ॥

अच्छो तौ प्रथम आप ये कहो, कि—आपने क्रिया योग विचारयो है, ये शास्त्रीय अथवा लौकिक है, या बात को मैंने प्रश्न कियो है सो जो आप जानते होओ तौ भली भांत कहौ ॥ ७ ॥

नन्द उवाच ॥

नन्दराय बोले, कि—पर्जन्य जो हैं सो भगवान् इन्द्र हैं और पर्जन्य जो मेघ हैं ते इन्द्र की प्यारी मूर्ति हैं । वे प्राणीन के तर्पण करवे वारे जिवावन वारे जल की वर्षा करें हैं ॥ ८ ॥

तं तात ! वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥
तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ।
पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥ १० ॥
य एवं विसृजेद्धर्मं पारम्पर्यागतं नरः ।
कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात् स वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥
श्रीशुक उवाच ।
वचो निशम्य नन्दस्य तथाऽन्येषां व्रजौकसाम् ।
इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः किमित्यत आह—तमिति । तमिन्द्रं वार्मुचां मेघानां पतिं स्वामिनमीश्वरं नियन्तारम् तद्रेतसा तद्वृष्टिपयसा ॥ ९ ॥

उपजीवन्त्युपजीविकां कल्पयन्ति धर्मार्थकामसिद्धये । ननु, कृष्यादिभिर्जीवन्ति, किमिन्द्रेण ? तत्राह—पुंसामिति । फलभावनः फलसाधकः पर्जन्यं विना कृष्यादिवैफल्यादित्यर्थः ॥ १०–११ ॥

इन्द्राय मन्युं जनयन्निति कोपजननद्वारा गर्वपर्वतादिन्द्रमवतारयितुं देवतानिराकरणं न त्वयमेवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तातेति सलालनं सम्बोधनं निजोक्तौ श्रद्धार्थं तदर्थाऽवगमार्थं च वयं गोपाः न च गोपालनार्थं केवलं वयमेव किन्तु अन्ये च नराः सर्वे । ननु, “सूर्यः स्वरश्मिभिर्भौमं रसमाकृष्य वर्षति ” इत्यादिवचनात् सूर्याद्वृष्टिः प्रसिद्धा तत्राह—वार्मुचां मेघानां पतिं मेघरूपाणां सूर्यरश्मीनामपि स एवेश्वर इत्यर्थः । तथा च श्रीविष्णुपुराणे “भौममेतत्पयोदुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदैः । पर्जन्यः सर्वलोकस्य भवाय भुवि वर्षति”इति कुतः ईश्वरः केवेन्द्रत्वादित्यर्थः । अन्यथा भयमुत्पादयेदपीति भावः । यद्वा, वैष्णवप्रवराणां भवतां नान्यदेव पूजा युक्ता तत्राह—ईश्वरम् अन्तर्यामिदृष्ट्यैवेत्यर्थः । अन्यत्समानं तद्रेतसा सिद्धैरिति तत्वतस्तेष्वस्माकं स्वाम्याभावेनादौ तैस्तत्पूजैव युक्तेति भावः । अन्यथा अकृतज्ञत्वादिदोषप्रसक्तेः यजन्त इति प्रथमपुरुषत्वमार्षं यजामः एवमग्रे चोपजीवन्तीति । यद्वा, पुत्राभिप्रायज्ञानेन तदाज्ञोल्लङ्घनभयान्निजदोषपरिहारार्थमन्येषां प्राधान्यविवक्षया तैः सह विशेषसम्बन्धेन प्रथमपुरुषत्वम् ॥ ९ ॥

ननु, तर्हि तैरस्माकं को नामोपकारः ? तत्राह—तच्छेषेणेति । त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः स एव फलं तस्य हेतवे सिध्यर्थम् एवं दृष्टादृष्टफलहेतुतोक्ता पुंसामिति तैर्व्याख्यातम् यद्वा, ननु पुरुषप्रयत्नैर्धर्मादिकं सेत्स्यति तत्राह—पुंसामिति । देवताप्रसादनैव धर्मादिसिद्धेः पर्जन्यस्य च देवराजत्वादिति भावः । पुरुषकाराणाम् उद्यमानाम् ॥ १० ॥

व्यतिरेके दोषमप्याह—य इति । कामात् अदृष्टविषयात् द्वेषात् देवताविषयात् तदुपासकविषयाद्वा भयात् विरोधिजनहेतुकात् लोभात् दृष्टविषयात् वा शब्दोऽत्राध्याहार्यः शोभनं नाप्नोति इहामुत्र च तस्य क्षेमं न स्यादित्यर्थः । अत्रैषां श्रीव्रजवासिनां त्रिवर्गलिप्सा तद्दोषजिहासा च श्रीकृष्णैकनिबन्धनेति प्रतिपादितमेव ततः सर्वसद्वासनाशिरोमणितामेव धत्त इति विवेचनीयम् ॥ ११ ॥

तथान्येषां व्रजौकसां वचो निशम्येति तेऽपि स्वयं श्रीनन्देनैव प्रमाणिता वा तथैवोचुरिति इन्द्राय मन्युं जनयन्निति तस्य बहिरङ्गत्वमनादरणीयत्वं च ज्ञापितं पितरमिति अस्य परमान्तरङ्गत्वं परमादरणीयत्वं च व्यञ्जितं को ब्रह्मा ईशो रुद्रस्तौ वयते निजमहिम्ना व्याप्नोतीति कस्तत्र वराकः इन्द्र इति बोधयति ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तद्रेतसा तज्जलेन ॥ ९—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह—तमिति । हे तात ! तं वारिमुचां मेघानां पतिं पालकमीश्वरं नियन्तारं चेन्द्रमस्मत्प्रभृतयः सर्वे नराः तस्येन्द्रस्य रेतसा रेतःस्थानीयेन जलेन सिद्धैर्नानाविधैर्द्रव्यैः द्रव्यसाधनकैः क्रतुभिर्यजन्ते ॥ ९ ॥

एवमिष्ट्वा तच्छेषेण यागविशिष्टद्रव्येण उपजीवन्ति जना इति शेषः जीविकां कल्पयन्ति किमर्थं त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामहेतवे सिद्धये तं यजन्तीत्यन्वयः । त्रिवर्गफलहेतवे उपजीवन्तीति वा एवमिन्द्रयागावशिष्टेन जीवनं ततस्त्रिवर्गसिद्धिरित्युक्तम् । ननु, वृष्ट्यादिभिरुपजीवनं ततस्त्रिवर्गसिद्धिरिति । किमिन्द्रेणेत्यत आह पुंसामिति ; पुरुषं कुर्वन्ति त्रिवर्गफलयुक्तं कुर्वन्तीति पुरुषकारा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रिवर्गप्रापका इति यावत् तेषां मध्ये पर्जन्यः इन्द्र एव पुंसां फलभावनः फलप्रापकः स्वायत्तवृष्ट्यादिद्वारेति भावः ॥ १० ॥

अतस्तदाराधनात्मकमिदं वृद्धाचारपरंपराप्राप्तं यः पुमान् कामाद्यन्यतमाद्धेतोस्त्यजेत् स शोभनं सुखं नाप्नोति किन्तु दुःखमेव प्राप्नोतीति भावः ॥ ११ ॥

इत्थं नन्दस्य तथाऽन्येषां गोपानामपि वचो निशम्य भगवानिन्द्राय मन्युं जनयन् क्रोधजननद्वारा गर्वं वारयितुं नन्दं प्राह ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतो मेघा लोकोपकारिणः तस्मात्तासां मुचां जलदानां मेघानामित्यर्थः । ईश्वरम् भयहृणां शिक्षणासमर्थं तेषां मेघानां रेतसा रतिकरलक्षणेन जलेन सिद्धैः उत्पन्नैः अन्ये च नराः ॥ ९ ॥

तच्छेषेण इष्टावशिष्टेन त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामलक्षणपुरुषार्थसिद्धये पुरुषकाराणां पराक्रमसिद्धकर्मणां फलभावनः फलसाधकः ॥ १० ॥

विपक्षे बाधकमाह—य एवमिति । कामाद्दुर्विषयाभिलाषात् लोभाद्वित्तव्ययशङ्कया भयात् राजभयात् द्वेषाद्देवताद्वेषात् ॥ ११ ॥

मन्युं क्रोधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्र एव सर्वदेवोपास्योऽतस्तद्यजनं सर्वे कुर्वन्तीत्याह—तमिति । एतेहेन सर्वाध्नप्रतारणाय वयं वैश्याः अन्ये क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च सुतरां ये केचित् स्वस्योपजीविनस्ते सर्वे वामुचां मेघानां पतिमिन्द्रं पोषकत्वेनेश्वरं तद्रेतसैव बीजभूतेन जलेन सिद्धैर्व्रीह्यादिभिः क्रतुभिः नानाविधैरेव योगैः नराः सर्व एव मनुष्याः यजन्ति मनुष्याधिकारित्वात् शास्त्रस्य ॥ ९ ॥

ततस्तच्छेषेण यज्ञशिष्टान्नेन त्रिवर्गफलसिद्ध्यर्थं जीवन्तीत्याह—तच्छेषेणेति । तस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा शेषेण शिष्टान्नेन शेषत्वं वा प्राप्य उपजीवन्ति तच्छेषमन्नमुपजीवन्ति त्रिवर्गफलस्य हेतुर्जीवनं जीवनार्थमन्नं तदास्यं वा उपजीवन्तीत्यर्थः । ननु, स्वपौरुषेणान्नमुत्पाद्य स्वत एव जीवन्ति किमिन्द्रेण कार्यमित्याशङ्क्याह—पुंस इति । पुरुषस्य ये पुरुषकाराः पौरुषाणि कृष्यादिव्यापाराः तेषां सर्वेषां पर्जन्यः एव फलं भावयति अन्यथा वृष्ट्यभावे पुरुषप्रयत्नोऽपि व्यर्थ एव स्यात् अतः स्वसामर्थ्ये विद्यमानेऽप्युपजीव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

किं च, परम्परया प्राप्तोऽयं धर्मः अतः कर्त्तव्यः अकरणे प्रत्यक्षमेवानिष्टं स्यादित्याह—य एवमिति । यथा ग्रामदेवताः अपूजिताः तत्कालमेव ग्रामं दहन्ति अतः पूजनीयाः “प्राप्तसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतम्” इति एवं प्रकारेण पारम्पर्यागतं धर्मत्वेन क्रियमाणां स्वयं नरो भूत्वा यो विसृजेत् सः शोभनं शुभफलं न प्राप्नोति त्यागे हेतुचतुष्टयं कामक्रोधलोभा अन्यभयाद् प्रतिबन्धश्च तानाह—कामादिति । कामे कर्तृ[?]स्यस्य यावता कालेन यागः क्रियते तावान् कालो भोग एवं व्याप्रियत इति कालसङ्कोचादकरणं कामहेतुकं लोभो द्रव्यगतो दोषो द्रव्यं स्वार्थं तिष्ठत्वित्यकरणं भयमन्यस्मात् क्लेशभयं वा द्वेषो देवताविषयकः प्रमाणविषयको वा ॥ ११ ॥

एवं चतुर्भिर्हेतुभिरभजनेऽनिष्टमेव फलं शुभफलाभावो वा शुभफले प्रतिबन्धो वा भवेत् एवं हेतुवादमाश्रित्य लौकिकस्मार्त्तवैदिकानां सम्बन्धरहितमपि कर्त्तव्यमिति निरूपितं तद्भगवान् सर्वधर्मरक्षकः पाषण्डधर्मनिराकरणकर्त्ता दूषितवानित्याह—वचो निशम्येति । नन्दस्य वचो निशम्य तथाऽन्येषां सम्मत्यर्थं पुरोहितानामपि व्रजवासिनः सर्वे मूर्खा एवेति विचिन्त्याधिभौतिक इन्द्रो वृथा भक्ष्यतीति दृष्टे धर्मो न भवतीतीन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं नन्दं प्रति भगवान् प्राह । ननु, मेघद्रोहं कुतः कृतवान् ? जाते वा भगवतः किं स्यात् ? तत्राह—केशव इति । ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षदाता कोऽयं वराक इन्द्रः ततः पाषण्डधर्मैः ब्रह्मादीनां देवत्वमेव गच्छतीति तन्निवृत्त्यर्थमेवं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तातेति सलालनसम्बोधनेन तादृशपूज्यदेवतानामिवानुग्रहेणैतावद्गुणवान् त्वं पुत्रः प्राप्तोऽस्यतस्तत्पूजा प्रत्याख्यानं त्वया शुभंयुना न कर्त्तव्यमिति द्योतितम् वस्तुतस्तद्यज्ञे कर्तृत्वाभिमानोऽपि नोचित इत्याह—तद्रेतसा तद्वृष्टपयसा सिद्धैः ॥ ९ ॥

तच्छेषेण तद्यज्ञशिष्टेनान्नेन उपजीवन्ति जीविकामुपकल्पयन्ति नच जीविकापि यथेष्टविषयभोगार्थेत्याह—त्रिवर्गेति । पुरुषकाराणां त्रिवर्गार्थमुद्यमानानां फलं यस्त्रिवर्ग एव तस्य भावनः साधकः पर्जन्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्नम् अन्नाज्जीविका जीविकातो धर्मो धर्माद्युद्यम इत्यर्थः । यतो वस्तुतः पर्जन्य एव त्रिवर्गे मूलहेतुरतः पर्जन्य एवेज्यत इति भावः ॥ १० ॥

व्यतिरेके दोषमाह—य इति । कामात् स्वेच्छातः लोभात् द्रव्यव्ययाभावविषयात् भयात् भीषणलोकहेतुकात् द्वेषात् देवताविषयकात् ॥ ११ ॥

इन्द्राय इन्द्रस्य दुर्मन्युजननस्य प्रयोजनं तन्मखखण्डनप्रतिवर्षगोवर्द्धनोत्सवप्रवर्त्तनतदुद्धरणाखिलव्रजप्रियजनलब्धवासलीलाविलासादिकमुपरिष्टाज्ज्ञास्यते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे तात ! कृष्ण ! तं वामुचां मेघानां पतिमिन्द्रं तद्रेतसा वृष्टिपयसा सिद्धैर्द्रव्यैः साध्यो ये क्रतवस्तैर्यजन्ते ॥ ९ ॥

तच्छेषेण क्रतवशिष्टेन द्रव्येण उपजीवन्ति जीविकां कल्पयन्ति । ननु, कृष्यादिभिः पुरुषकारैर्जीवन्ति किं पर्जन्ययजनेन तत्राह—पुंसां ये पुरुषकाराः पुरुषं कुर्वन्तीति पुरुषकाराः कृष्यादिरूपाः जीवनोपायाः तेषां भावयति साधयतीति फलभावनः पर्जन्यः पुरुषकाराः दैवनिरपेक्षा न फलदा इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्यूत्पादनद्वारा स्वप्रावण्यविरोधिशक्रगर्वं वारयितुं मन्युं जनयन् पितरं प्राह—“कालात्मना भगवता शक्रदर्पं जिघांसता” इति

श्रीभगवानुवाच ।

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते ।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥ १३ ॥
अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।
कर्त्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्त्तुः प्रभुर्हि सः ॥ १४ ॥
किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्त्तिनाम् ।
अनीशेनाऽन्यथा कर्त्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥ १५ ॥
स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्त्तते ।
स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वक्ष्यमाणात् यथाऽन्येषां तथैव तदनुरोधेनैव नन्दस्य वचो निशम्य नतु श्रीनन्देन स्वमतं प्रकटितम् यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत तस्य तदिति शास्त्रानुरोधेन गतानुगतिकानां स्वबन्धूनामेव मतं महाभागवतेन भगवदिच्छानुसारिणा श्रीनन्देनोक्तम् ॥ ११ ॥

अथ सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः सर्वकारणकारणः श्रीपुरुषोत्तमो जिज्ञास्वस्ताद्विविरसोपयोगिनिवृत्तकर्मयोगः तस्यान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिः फलं सर्वात्मा देवदेवः यदर्चनेन सर्वमर्चितं स्यात् स पुरुषोत्तमः क्रियायोगस्य भोक्ता प्रभुश्च "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति वचनात् तत्र वासुदेवाङ्गतया यथायथमीज्यानामिन्द्रादीनां न निराकरणम् तत्साधनं च शास्त्रीयं प्रसिद्धम् सत्क्रियायोगः "तत्र तावत् क्रियायोगो भवतां किं विचारितः" इत्यनेन भगवता पृष्टो मुमुक्षुविषयः "गतानुगतिको लोको न लोकस्तत्त्वचिन्तकः" इत्येवं गतानुगतिकैर्गोपैः परमभागवतैरपि कालगत्या विस्मृतः मोक्षधर्मे कालगत्या भगवदीयस्य क्रियायोगस्य लोपो नारायणीयोपाख्यानेऽपि प्रसिद्ध एव यत्र सर्वशास्त्रार्थभूतवासुदेवनैरपेक्ष्येण "सूतपदैनामिद्रस्तर्पयति" इत्यादिवाक्यार्थभूताः शास्त्रार्थानभिज्ञैः वाक्यार्थज्ञानबलेनेन्द्राद्या एव स्वातन्त्र्येणेज्या वरदाश्चेत्येवं विदूभिर्लोकैः इन्द्रादयो देवा एव स्वातन्त्र्येण इज्यन्ते स बुभुक्षुविषयः प्रकृतकर्मयोगान्तर्गतः क्रियायोगो लौकिकः अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यतामित्यनेन भगवता पृष्टः सच गोपैः स्वीकृतः तत्रैवं विधात् ,क्रियायोगात् महाश्रितगिरिविप्रादिमख एव श्रेष्ठ इत्याह भगवान् कर्मणेति षोडशैः केचिदत्राहुः प्रथमं तावत् कर्मवादेन देवान् निराकरोतीति तदयुक्तम् अत्र कर्मवादाश्रयणपूर्वकदेवनिराकरणाभावात् "धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे" इति श्रीमुखवचनात् धर्मस्थापनावावतीर्णत्वात् नहि निरीश्वरस्वकर्मवादस्थापनाय निराकरणाय चैवं भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु स्वचरणाश्रितगोपादिपूजनविधानेन स्वचरणाराधनरूपकर्मयोगस्थापनायैव शोधनायैव शक्रदर्पजिघांसयेति वक्ष्यमाणत्वात् कर्मणेत्यत्र पद्यकारऽयां कर्माभावे जन्माद्यभावः प्रतिपाद्यते नतु निरीश्वरत्वं कर्मणः सूच्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! मेघन के पति वा इन्द्र कों अपन और अन्य लोग हू सब उनके वश भये, जलनतें होनवारी सामग्रीतें सिद्ध होयवे वारे जो यज्ञ हैं तिनतें पूजें हैं ॥ ९ ॥

और वा यज्ञ के शेष अन्न के भागतें अर्थ धर्म काम रूप फलके तांई सब जीविका करें हैं ॥ और जीविका के तांई उद्यम करन वारेन को फल देन वारो इन्द्र है ॥ १० ॥

ऐसी परंपरातें प्राप्त जो धर्म ताकूं जो पुरुष काम तें लोभ तें अथवा भयतें त्याग देवें हैं, ते कल्याण कूं नहीं पावें हैं ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–नन्द के तथा और वृद्ध व्रजवासिन के ऐसे वचन सुनि कें ब्रह्मा और ईश (शिव) कूं वश में राखन वारे श्रीकृष्ण, इन्द्र के तांई क्रोध उपजावत पिता सें ऐसें बोलत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रथमं तावत्कर्मवादेन देवान्निराकरोति—कर्मणेति । ननु, जडात्कर्मणः केवलात्कथं फलसिद्धिः स्यादिति चेत् अहो अशीलितमीमांसानां स्वमतिविलासिता अस्ता कर्मणां फलकारणत्वे वचनतोऽवगतो किन्ततोऽनुपपन्नं नाम ॥ १३ ॥

केचित्पुनरतिसाहसभीताः कर्मपरतन्त्रमीश्वरं मन्यन्ते तन्मतमनूद्य निराकरोति–अस्ति चेदिति । स्वयं कर्मभिरलिप्तोऽन्येषां जीवानां कर्मणां फलरूपी फलदाता कर्त्तारं भजते तत्कर्मफलदानेन ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतः कर्मण एव फलसिद्धेस्तत्पारतन्त्र्ये चाजागलस्तनतुल्यत्वान्न देवतया कृत्यमित्याह—किमिन्द्रेणेति । ननु, कर्मणोऽपि प्रवृत्तिरन्तर्यामिव्यपेक्षैव कथं सर्वथा देवताया अनुपयोग इत्याशङ्क्याह—स्वभावविहितमिति । स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेणैव विहितं यत्कर्म तदन्यथा कर्तुमनीशेन ॥ १५ ॥

एतद्विवृणोति—स्वभावतन्त्र इति । प्रवृत्तेः संस्काराधीनत्वात्किमन्तर्यामिणेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एषां मतिपत्रादिरूपनित्यपरिकराणां पूजाग्रहणे को नाम इन्द्र इति तन्मदहरणं यद्यपि मनसि वर्तते तथापि नरलीलापालनाय तदनुद्धाट्य कर्मवादस्य सर्वत्रातिप्रसिद्धत्वात् तन्मतावलम्बनेनैव प्रथमं परिहरति, कर्मणेति । प्रलीयते म्रियते अत्र तु कर्मणस्तत्र कर्तरि तृतीया प्रलीयत इति पाठेऽपि स एवार्थः हि लीयते इति पाठे तु ह्यनावेव हि निश्चये एवं जन्ममरणे उक्ते जन्ममरणानन्तरञ्च कर्मणैव सुखादिकमाह सुखमिति क्षेमम् अभयं कर्मणेति पुनःपुनरुक्तिः तदेकहेतुताविवक्षया दार्ढ्यार्थमेव श्लोकद्वयञ्च ॥ १३ ॥

फलं रूपयितुं दर्शयितुं दातुं शीलम् अस्येति फलरूपी भजते अनुसरति कर्मानुसारेणैव फलदानात् व्यतिरेकेण दृढयति नेति हि अतः कर्माभावे फलं दातुं न शक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्रापि भूतानां प्राणिमात्राणां कर्मानुवर्तिनां प्राक्तनकर्मानुसारेण सुखदुःखं भुञ्जानानामिन्द्रेण किं कर्मण एव तत्तद्भोगकारणत्वात् तेषु नृणाञ्च कर्मान्तरोपार्जकानां स्वं स्वं स्वभावविहितमन्यथा कर्तुमनीशेन तेन किं स्वभावस्यैव तत्तत्कर्मप्रवृत्तिकारणत्वात् ॥ १५ ॥

सर्वमित्यनेन गृहीतानामपि देवादीनां पृथगुक्तिर्विचारादिसद्भावेऽपि तदतिक्रमणाशक्तेः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कर्त्तारं भजते सोऽपि देवः स चैतदेवोपपादयति—तस्य कर्मणीत्यनुषङ्गः ॥ १४—१५ ॥

स्वभावतन्त्रः स्वभावविहितकर्मतन्त्रः कर्मस्वभावस्यम् इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं "पर्जन्यः फलभावनः" इति तत्प्रतिक्षेप्तुकामस्तावदीश्वराराधनभूतकर्मणामवश्यकर्त्तव्यतां वक्तुकामफलसाधनत्वव्युदासाय प्राधान्येन पुण्यपापकर्मणां सुखदुःखादिहेतुत्वमाह कर्मणेति । सुखमैहिकं क्षेमं पारलौकिकं जायते प्रलीयते इति दृष्टान्तार्थं यथा कर्मणैव हेतुना जायते म्रियते च तथा सुखदुःखादि च कर्मणैव प्राप्नोति एवकारेण केवलदेवतान्तराणां गूढमभिसंहितः ॥ १३ ॥

ननु, क्षणिकस्य जडस्य च कर्मणः कथं कालान्तरभावि विचित्रफलहेतुत्वम् ? नत्वपूर्वद्वारा, तस्य स्थिरत्वेऽपि जडत्वाविशेषादतः "तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति " इत्याद्युक्तरीत्या कर्मजनितनिग्रहानुग्रहवती देवतैव सुखदुःखादिहेतुस्तत्राह अस्तिचेदिति । अस्य कर्तुः कर्मणां फलं रूपयति कल्पयतीति तथा फलदाता कश्चिदीश्वरोऽस्ति चेत्तर्हि हे पितः ! सोऽपि ईश्वरः कर्त्तारमेव भजते यस्स्वाराधनरूपं कर्मानुतिष्ठति तमेवानुवर्त्तते तस्मा एव फलं ददाति नह्यकर्तुः प्रभुः फलदः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मण एव फलसाधनत्वम् ईश्वरस्य तत्तत्कर्मानुवर्त्तित्वेन तत्पारतन्त्र्यञ्चोक्तं कश्चिदीश्वरोऽस्तिचेदित्यनेनेन्द्रस्यानीश्वरत्वमभिप्रेतं सम्भावितस्येश्वरस्यैकत्वं हि विवक्षितम् अयं भावः क्षणिकत्वाज्जडत्वाच्च केवलकर्मणः फलदत्वं न सम्भवतीति देवतैव फलदेति ब्रूषे; तर्हि सा किम् इन्द्रवाय्वादिरूपेणानेका ? उतैका ? नाद्यः, इन्द्रादीनां कादाचित्कमर्त्यकर्मवश्यत्वदुःखित्वादेः प्रतिपन्नत्वेन फलदत्वासम्भवात् न हि स्वदुःखनिराकरणेष्टापादनासामर्थ्यस्यान्येष्टानिष्टप्रापणपरिहारसामर्थ्यम्; अत इन्द्राद्यन्तर्यामिकर्मवश्यो निरस्ताभ्यधिकः कश्चिदीश्वर एकः फलदः सोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मानुवर्त्तित्वेन तत्परतन्त्र इति, नचैवमीश्वरस्य स्वातन्त्र्यादिभङ्गः जन्ममरणसुखदुःखादेः कर्मायत्तत्वेऽपि ईश्वरस्य पूर्वपूर्वकर्मवासनानुरोधेन जीवप्रेरकत्वात्तस्य मूलकारणत्वात् ईश्वरस्य हि स्वकेष्वपि व्यापारेषु स्वयं ज्ञानचिकीर्षायाः प्रयत्नवत्त्वात्कर्तृत्वं, चेतनप्रवृत्तिहेतुत्वात्कारयितृत्वं, स्वस्य सर्वकार्यहेतुत्वेन सामान्यकारणत्वादुदासीनत्वं, प्रवृत्तस्य चेतनस्योत्तरोत्तरं प्रवर्त्तकत्वादनुमन्तृत्वं, सर्वव्यापारसाक्षात्कर्तृत्वात्साक्षित्वं, विशेषकारणभूततत्तत्कर्मसाहित्येनैव विशेषकार्यहेतुत्वात्सहकारित्वं कर्मभिराराधितस्यैव फलहेतुत्वात्फलदत्वं, चेतनशेषित्वात्तत्सचेतनफलोपभोगस्यापि स्वोपभोगशेषत्वात्फलित्वं, कर्मानुरोधेनैव फलप्रदानादवैषम्यं, सहकारिसन्निधिक्रमानुरोधेनैव परदुःखनिराचिकीर्षाशालित्वादनैर्घृण्यं, तत्तत्कर्मानुरोधेन निग्रहानुग्रहसङ्कल्पेऽपि किञ्चिदानुकूल्यमवलोक्य निश्शेषनिग्रहप्रणाशेन यावदात्ममाधिमोक्षप्रदानादनुग्रहप्राबल्यम्; अत एव परमोदारत्वं चेत्यादि सर्वमुपपन्नमेव. तस्मादीश्वरस्य कर्मपारतन्त्र्यकथनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मणः फलसाधनत्वभावव्युदासार्थं नचैतावता "ईश्वरस्य फलदत्वव्युदासः" कर्तारं भजते सोपीत्यनेन तस्यापि फलदत्वावगमात् नचान्यतरसाधनत्वमन्यतरेण प्रतिबद्ध्यते कर्मणामीश्वरानुग्रहनिग्रहद्वारा सुखदुःखादिफलसाधनत्वादीश्वरस्य तु साक्षादिति विरोधाभावाच्चेदिति सम्भावनयेश्वरास्तित्वे वादिविप्रतिपत्तिः सूचिता अस्तीति तदभ्युपगमेन तस्य कर्मानुवर्तित्वकथनेनचेश्वरानभ्युपगमवादो धर्मिग्राहकमानविरुद्ध इति दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेवमीश्वराराधनभूतकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयत्वं फलितम् ईश्वर इत्येकवचनेनेन्द्रवह्न्यादीनामनीश्वरत्वमवगतं तदेव व्यञ्जयन्नाह—किमिति । स्वस्वकर्मानुवर्तिना राजसादिस्वस्वभावानुगुणपुण्यपापात्मककर्मानुवर्तिना भूतानाम् इन्द्रेण किं स्वभावानुगुणकर्मणामेव सुखदुःखादिहेतुत्वे सतीन्द्रस्य न तद्धेतुत्वमिति भावः । स्वस्वकर्मानुवर्त्तिनामित्यनेन कर्मवैचित्र्ये तत्तत्कर्तृस्वभाववैचित्र्यमेव निमित्तमित्यभिप्रेतम् ननु भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्त्तित्वेऽपि स्वस्वकर्मजनितनिग्रहानुग्रहवानीश्वर एव फलद इति चेदस्त्वेव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मीश्वरः किमिन्द्रेणानीशेनेत्याह—अनीशेनेति । नृणां स्वभाव विहितं स्वभावानुगुणकर्मविहितं सुखदुःखादिकमन्यथाकर्तुमप्रभुणा इन्द्रेण किं नकिंचिदपीत्यर्थः । अन्यथाकर्तुमनीशेनेत्यनेन सर्वेश्वरस्तु साध्वसाधुकर्म कारयितृत्वद्वाराऽन्यथा च कर्तुं प्रभुरिति सूचितम् ॥ १५ ॥

स्वस्वकर्मानुवर्तिनामिति । स्वभावविहितमिति च भूतानां स्वस्वभावानुवर्तित्वं सूचितं । तदुपपादयति स्वभावतन्त्र इति स्वभावस्य सर्वं जगत् स्वभावानुगुणप्रवृत्तिमदित्यर्थः । अथवा जगदन्तर्भूतं देवादिवस्तु निस्स्वभावं नास्तीत्यर्थः तथा च गीतं भगवता—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्मफलदातृत्वेन कर्मप्रेरयितृत्वेन कर्मशब्दवाच्यत्वेन च नारायण एव सर्वस्य कर्त्तव्यमित्येतत् सर्वस्य कारणं कर्मैवेत्याह—कर्मणेति ॥ १३ ॥

ननु, प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वेन कर्मणोऽचेतनत्वेन तदयोगाज्जगदधीनमिति वक्तुं न युक्तं किन्तु चेतनाधीनमेव चेतनोऽपि न देवदत्तवत्साधारणो भवति अपितु विशिष्ट एव कश्चिदिति श्रीकृष्णाहादानभिज्ञस्य नन्दगोपस्य मानसीं शङ्कां गूढाभिसन्धिः परिहरति—अस्ति चेदिति । यदि कश्चिदीश्वरोऽस्तीति मतं तर्हि स ईश्वरः कर्मणः फलं सुखादिलक्षणं रूपयति । अनुकूलं करोति ददातीति फलरूपः सहायकल्पः न स्वतन्त्र इत्यर्थः एतदेव द्रढयति, कर्तारमिति. फलरूपत्वेन प्रयोजकत्वाज्जगतस्तदधीनत्वमायातम् इत्यतोऽवाह कर्तारमिति.त्वदभिमतईश्वरोऽपि कर्मकर्त्तारं भजते फलदातृत्वेनानुवर्त्तते नाकर्मकर्त्तारं कुत इत्यत आह—न हीति । स ईश्वरः कर्माकर्तुः फलदाने प्रभुः समर्थो न हि कस्मात्सामर्थ्याभाव इत्यत्राह—हीति । उद्रेके कारणाभावात् ॥ १४ ॥

अवान्तरेश्वरत्वमभ्युपगम्येदमुदितम् इदानीमीश्वर एव स्वदर्शीयो नापेक्षितः वस्तुतस्तु स्वभावविहितकर्मणा एव फलदातृत्वोपपत्तेः पयःस्यन्दनादिवदित्याशयेनेश्वरमाक्षिपति—किमिन्द्रेणेति । स्वस्माद्भावः सत्ता यस्य स तथा न पराधीनसत्ताकः यद्वा, स्वतन्त्रो भावः स्वभावः तेन नारायणेन विहितं कथितम् अन्यथाकर्तुमनीशेनासमर्थेन ॥ १५ ॥

ननु, यदि स्वभावेनैव कर्म क्रियते तर्हि कर्त्ता मृदण्डसलिलादिबाह्यद्रव्यं किमर्थमपेक्षत इत्याशङ्क्य तदपि स्वभावनियतमित्यतः सर्वं स्वभावाधीनमित्याह—स्वभावेति । हि शब्देन पयःस्यन्दनादिकमपि नारायणकृतमित्यभिप्रैति "एतस्य वाअक्षरस्य प्रशासने गार्गि । प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते" इति श्रुतेः स्वभावादिशब्दवाच्यस्य हरेरधीनमिदं सर्वमित्यभिप्रायेणावान्तरेश्वर एवात्र निषिध्यते न तु मुख्येश्वर इत्यत्र आचार्यैः फलरूपः सकर्मणा इत्याद्यवान्तरेश्वरविषयमित्यभिधायि—

"स्वभावे कर्मणि च यः सत्त्वादिषु गुणेषु च ।
स्थितो विष्णुः सर्वकर्ता पृथक्संस्थश्च सर्वगः" ॥

इत्यादिप्रमाणं च कृष्णहार्दतात्पर्यार्थम् उदाहारि. यद्वा, स ईश्वरः कर्मणो हरेः फलरूपो ज्ञानात्मा कर्तारं कर्म भजते अकर्तुः अकर्मणः प्रभवतीति प्रभुः तदुक्तम् "तेन जातं फलं यस्मात्कर्मणः फलमीर्यते" इति. अस्त्ववान्तरेश्वरः कर्मफलरूपः प्रकृते किमायातमिति. तत्राह—किमिति । स्वस्वकर्मज्ञानविषयं बिम्बभूतं भगवन्तम् अनुवर्तिनां प्रतिबिम्बानाम् ननु,त्रैलोक्येश्वरमिन्द्रं कथं कर्मफलभागिति तुच्छीकरोषीति तत्राह—अनीशेनेति । अस्मदभिमतं कर्मशब्दवाच्यं वस्तु कर्मफलभाक् न भवतीत्याशयेन स्वभावेत्युक्तं स्वः स्वाधीनः भावः क्रिया यस्य स स्वभावः तदुक्तं "नचासौ कर्मफलभाङ्नास्य किञ्चिच्च शक्यते,, इत्यादि. एतदेवोपपादयति—स्वभावतन्त्र इति । हिशब्देन तेषामवान्तरेशानां विष्णुवशत्वमन्तरेणान्यकर्मवशत्वं नास्तीति दर्शयति, "नान्यकर्मवशत्वं तु तेषां विष्णुविना क्वचित्" इति. स्वभावस्थमिदं सर्वम्" इत्यनेन सर्वशब्दवाच्यत्वं स्वभावस्य हरेरिति सूचितम् "न च ब्राह्मणगिर्यादिनामा विष्णुरजः पर" इत्यादि स्मृतेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एषां मत्पित्रादिरूपनित्यपरिकराणां पूजाग्रहणे को नाम इन्द्र इति मन्मदहरणं यद्यपि मनसि वर्त्तते तथापि तल्लीलापालनाय तदनुद्घाट्य कर्मवादमेवावलम्ब्याह—कर्मणेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

भूतानां प्राणिमात्राणां कर्मानुवर्त्तिनां प्राक्तनकर्मानुसारेण सुखदुःखं भुञ्जानानामिन्द्रेण किं कर्मणा एव तद्भोगकारणत्वात् तेषु नृणाञ्च कर्मान्तरोपार्जकानां स्वं स्वं स्वभावविहितमन्यथाकर्त्तुमनीशेन तेन किम् ॥ १५ ॥

स्वभावस्यैव तत्तत्कर्मप्रवृत्तिकारणत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमतो भगवान् हेतुपक्षं वारयति—कर्मणेति । हेतुवादे हृदयारूढे साक्षाद्ब्रह्मवादो न वक्तव्य इति तेषां तन्निष्ठात्याजनार्थं कालकर्मस्वभाववादा उत्पन्नाः तत्रापि कालवादो गूढः शीघ्रं हृदयारूढो न भवति अतो ज्योतिर्विद एव तत्र निपुणाःकर्मस्वभाववादौ तु उपपत्त्यनुपपत्तौ चोपयुज्येते अत उपपत्त्यर्थं प्रथमतः कर्मवादमाह—कर्मणा जायते इति । यादृशं हि शुभाशुभं कर्म तेन कृत्वा प्राणी देव तिर्यङ् मनुष्यो वा भवति यतः सर्वं जायते यस्मिन् प्रतिष्ठितं येन च क्षीयते तदेवोपास्यं भवति अतः प्राणी कर्मणा जायते कर्मणैव च म्रियते शुभाशुभभोगे समाप्ते विपरीते कर्माणि म्रियते स्थितावपि कर्मैव हेतुरित्याह—सुखं दुःखमिति । जीवन् प्राणी कदाचित् सुखं प्राप्नोति कदाचित् दुःखं कदाचिद्भयं कदाचित्क्षेममिति एतत्सर्वं कर्माभावे नोपपद्यते ॥१३॥

ननु, कथं कर्मणः कारणत्वं जडं हि कर्म फलं हि चेतनस्य चेतन एव प्रयच्छति स्वामिसेवकयोः तथादर्शनात् तस्मादीश्वर

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

वाद एव सखो न कर्मवाद इति चेत् तत्राह—अस्ति । चेदिति यदापीश्वर एव नास्तीति प्रयोजनाभावात् कर्मसिद्धान्तानभिज्ञो हि मूर्ख ईश्वरं मन्यते वेदो हि बोधयति कर्म फलसाधनत्वेन कृते च कर्मणि फलं भविष्यति इति यथा भोजने तृप्तिर्यथा बीजावापे फलं यथा शयने निद्रा एवमलौकिकेऽपि कर्मणैव फलं भवति न चानधिष्ठितं कथं साधयेदिति वाच्यं चेतनो हि जीवस्तस्याधिष्ठाता न च कर्म नष्टमिति कथं फलसाधकं कर्मणो नित्यत्वात् तदानीमेव सूक्ष्मखर्गजननात् बीजात् गर्भाधानवत् अदृष्टद्वारा वा अन्यथानुपपत्त्याकल्पितमदृष्टं तादृशमेव कल्पनीयं यदितरानधिष्ठितमेव फलं जनयतीति अस्तु वा ईश्वरः कल्पमानोऽप्यकिञ्चित्कर एव सूपकारवत् जीवशेष एव भवेत् यादृशं यस्य कर्म तादृशं तस्मै सिद्धं कृत्वा प्रयच्छतीति तदाह—अन्यकर्मणां जीवकर्मणां फलनिरूपकः ईश्वरः कश्चिदस्ति चेत् सोऽपि कर्त्तारमेव भजति तत्कर्मफलं तत्कर्त्रे प्रयच्छति नाम्बकर्मे सोपि न ह्यकर्त्तुः प्रभुः स्वतन्त्रेश्वरवादे तु वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां अतः सर्वथा ईश्वरवादोऽसमीचीनः हेतुकोऽयमीश्वरो निषिध्यते न प्रामाणिकः तस्य हेतुना निषेधासम्भवात् न ह्यप्रयोजकोऽपि भर्त्ता निषेद्धुं शक्यते तस्मात् प्रमाणाभावे हेतुसिद्धः ईश्वरो नाङ्गीकर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

तदाह—किमिन्द्रेणेति । इह कर्मफलदाने स्वं स्वं कर्म अनुवर्त्तिनां भूतानां इन्द्रेण किं कार्यं कर्मानुवृत्तिरीश्वरेणापि निषेद्धुं न शक्यते उपजीव्यत्वात् अत ईश्वरं साध्यन्ननीश्वरमिव साधयति तदाह—अनीशे नान्यथाकर्त्तुमिति अन्यथाकर्त्तुमनीशेनाममर्थेनेश्वरेण किं प्रयोजनम् ननु, कर्मकरणे ईश्वरो हेतुर्भविष्यति "तं साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषति, तमसाधुकर्म कारयति यमधो निनीषति" इति श्रुतेः ।अयमपि पक्षो हेतुत्वेन नाङ्गीकर्त्तव्यः अन्यथोपपत्तेः कर्मकरणे स्वभाव एव हेतुः यदि सत्त्वमभिव्यक्तं साधुकर्म करोति रजश्चेन्मध्यमं तमश्चेदधममिति ततः नृणां स्वभावविहितमेव कर्म स्वभावेनैव सिद्धम् अन्यथा कर्त्तुं समर्थो न भवतीश्वरः अतो नाङ्गीकर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु, स्वभावप्रबोधनार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्त्तव्यः इति चेत्तत्राह—स्वभावतन्त्रो हि जनयति यदि स्वभावः परिच्छिन्नो देशतः कालतश्च स्यात् तदा तत्प्रबोधनार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्त्तव्यः स्यात् स्वभावस्तु आदौ जीवं वशीकरोति तदा जीवः स्वभाववशगो भवति तदा बन्धे पतित इव स्वभावतन्त्रः सन् स्वभावमेवानुवर्त्तते यस्य यः स्वभावो भवति सात्त्विकादिः नन्वस्वभाववशानामर्थं ईश्वरोऽङ्गीक्रियतां तत्राह—"स्वभावस्थमिदं सर्वम्" इति सर्वमेव जगत् स्वभाव एव तिष्ठति देवाः सात्त्विकाः असुरा राजसाः मानुषास्तामसाः त्रिविधैरपि जीवैः सहितं जगत् स्वभावस्थमेव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नरलीलत्वैव इन्द्रमखभङ्गे कर्त्तव्ये युक्तिमुपस्थापयन् सङ्गिविगीतमपि कर्मवादमाश्रित्य देवतां निराकरोति, कर्मणेति ॥ १३ ॥

ननु, जडाद् कर्मणः केवलात् कथं फलसिद्धिरतः कर्मफलदाता ईश्वरोऽवश्यापेक्ष्य इत्यपि केषाञ्चिन्मतं तत्राह—अस्तिचेदिति । फलरूपी अन्यकृत कर्मणां फलदाता सोऽपि कर्तारं भजते अनुसरति कर्मानुसारेणैव फलदानात् व्यतिरेकेण दृढ़यति, नेति । हि यतः कर्माभावे फलं दातुं न शक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतोऽजागलस्तनतुल्यत्वान्न देवतया कार्यमित्याह । किमिन्द्रेणेतिननु, कर्मणयपि प्रवृत्तिरन्तर्याम्यपेक्षैव कथं सर्वथा देवताया अनुपयोग इत्याशङ्क्याह—स्वभावविहितमिति । स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं कर्त्तव्यत्वेनोपस्थापितं यत्कर्म तदेव कर्तुमन्तर्यामी जीवं प्रेरयति न त्वन्यथेत्यतः स्वभावविहितमेव कर्म अन्यथा कर्तुमसमर्थेन इन्द्रेण पूजनीयेन किं न किमपि फलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एतद्विवृणोति—स्वभावतन्त्रः प्राक्तनसंस्काराधीनः अतः स्वभावमनुलक्षीकृत्य तत्तत्कर्मणि स्वयमेव प्रवर्त्तते इत्यन्तर्यामिणापि न किमपि फलमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कर्मफलदमीश्वरं कालगत्या विस्मृत्य "स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः" इत्यादिशास्त्रोक्ता एव गतानुगतिकाः "तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति" इत्यादिवाक्यमाश्रित्य कर्मफलदाने इन्द्रादीनेव स्वतन्त्रान्मत्वा कर्मभिः पूजयन्ति तानुपशिक्षयितुमिन्द्रादीनां जीवानामीश्वरनैरपेक्ष्येण न कर्मफलदातृत्वं घटते इति वदन् ईश्वरः कर्मफलदोऽस्तीति सूचयति—अस्ति चेदिति द्वाभ्याम् । कर्मणो जडत्वात्स्वफलदातृत्वं नैव घटते अतः फलं रूपयतीति फलरूपी फलदाता कश्चिज्जीव ईश्वरोऽस्ति चेत् स अन्यः अन्यकर्मणां स्वतोऽत्यन्ततोऽन्येषां यानि कर्माणि तेषाम् प्रभुर्न भवति नापि लोकान्तरगतः लोकान्तरगतानां कर्माणि ज्ञातुं शक्नोति । किञ्च,कर्तारं सोऽपि भजते वृथैव कस्यचित्कर्म कर्तुर्वा सेवते इत्यर्थः । नतु फलं दातुं शक्नोति । किञ्च, नाकर्तुः प्रभुर्भवति विहिता कर्तुः सांसारिक फलदानेन सर्वकर्मफलत्यागेन कर्तृत्वाभिमानत्यागेन च योऽकर्ता शास्त्रेण निर्णीतस्तस्य मोक्षदानेनेति भावः ॥ १४ ॥

अतः स्वभावविहितं स्वभावेन अनादिकर्मप्रवाहवशवर्त्तिजीवस्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं यत्कर्म तत्फलभूतसुखं दुःखं चान्यथा कर्तुमनीशेनासमर्थेन जीवमात्रेणेत्यर्थः । अनेनेश्वरः सर्वं कर्तुं समर्थोऽस्ति कर्मफलद इति सूचितम् ॥ १५ ॥

अनादिकर्मप्रवाहपतितजीवस्य स्वभावमपि वर्णयति स्वभावतन्त्र इति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—कर्मनतें जीव जन्म लेय हैं और कर्मनतें देहत्यागें हैं सुख, दुःख, भय, और कुशल कर्म ही तें पावे है अर्थात् कर्म को फल देन वारो कोई ईश्वर नहीं है, या

देहानुच्चावचान् जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ।
शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥
तस्मात्सम्पूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ।
अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥ १८ ॥
(१)आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ।
न तस्माद्विन्दते क्षेमं जारं नार्यसती यथा ॥ १९ ॥
वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ।
वैश्यस्तु वार्त्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

समय अपने इन्द्र के याग को भंग करिवे के तांई वो घरी कूं निरीश्वर वाद स्वीकार कियो है कछु वास्तव आपको ऐसोई अभिप्राय नहीं है ॥ १३ ॥

जो कहूं नंदादिक गोप कहें, कि—विना ईश्वर के माने केवल जड़ कर्म तें कैसें फल की सिद्धि होयगी, तहां कृष्ण कहें हैं, कि—अहो बडो आश्चर्य है तुम सबन ने पूर्व मीमांसा तो देखी नहीं और ईश्वर कों न मानिवे रूप अत्यन्त साहस तें डरो हो तासूं कर्मतंत्र को चलावन वारो कर्मन को फल देवे वारो एक ईश्वर मान लीनों है। भलाँ जो तुम्हारो मान्यो भयो, आप कर्मन तें अलिप्त, और जीवन कों कर्म फल देन वारो, जो ईश्वर है ? तो फिर वो कर्म करन वारेई कूं क्यों फल देइ है, जो कर्म नहीं करें तिनकों तो फल नहीं देसके है तासूं जब कर्म करन वारेई कों फल देइ है तब कर्मन कोंई फलदाता क्यों न मानो ईश्वर तें कहा प्रयोजन है ॥ १४ ॥

तांई रीति सों अपने २ कर्म के अनुवर्त्तन करन वारे प्राणीन कों इन्द्र में कौन प्रयोजन हैं ? काहे सों, कि मनुष्यन के स्वभाव तें जो विहित है ताकूं अन्यथा करवेकूं तो इन्द्र हू समर्थ नहीं है तब फिर इन्द्र को व्यर्थ क्यों मानों हौ ॥ १५ ॥

ये जन जो हैं सो स्वभाव के परतन्त्र है, तासों अपने स्वभाव को अनुवर्त्तन करें हैं, और देव असुर मनुष्य सहित ये संपूर्ण जगत् स्वभाव में स्थित है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात् स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मण एव सर्वकारणत्वात् कर्मैव पूज्यमित्याह—देहानिति सार्द्धेन ॥ १७ ॥

सम्पूजयेत्सन्मानयेत् ननु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् कर्मणः कथं देवतां विना सिद्धिरित्याशङ्क्याह—कर्माङ्गमात्रं देवतेति पक्षमुपसंहरन्निव हेतुवादमाश्रित्यान्यामेव देवतां समर्थयते अञ्जसेति ॥ १८ ॥

हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह—आजीव्येति उपजीवति सेवते ॥ १९ ॥

स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टान्तत्वेन वर्णानां वृत्तिभेदमाह—वर्तेतेति । ब्रह्मणा वेदाध्यापनादिना ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्राप्योत्सृजति प्राप्नोति त्यजति चेत्यर्थः । शत्र्वादयोऽपि कर्मैव एकस्यैव कदाचिच्छत्रुतायाः कदाचिन्मित्रतायाः कदाचिदुदासीनतायाश्च दर्शनात् । ननु, ज्ञानं विना कर्मसु अप्रवृत्तेः ज्ञानार्थमुपदेष्टारमवश्यमपेक्षते तत्राह—गुरुरिति । अदृष्टं विनोपदेशाप्राप्तेः प्राप्तेऽप्युपदेशे तत्फलासिद्धेः । ननु, कर्मणो जडत्वेन तत्फलदाता प्रभुरपेक्षते तत्राह—ईश्वरश्चेति । ईश्वरस्यापि कर्मानुगत्वात् तस्यैव तादृशशक्तेः ॥ १७ ॥

तस्माद्गुरुत्वेश्वरत्वादेर्हेतोः स्वभावस्थः संस्कारत एव स्वयं कर्म निष्पद्यते इत्येतद्दृष्टिः सन्नित्यर्थः । यद्वा, यस्मात् स्वभाव एव कर्मान्तरप्रवर्त्तकः कर्मैव च फलदात् तस्मात् केनचिद्दोषेण ब्राह्मणाद्यनर्हभावान्तरानुगमेऽपि यत्नात् स्वभावस्थस्तदर्हभावस्थ एव सन् स्वकर्मकृत् तदर्हकर्मकृदेव च सन् कर्मेति कर्माजीव्यमेव सम्पूजयेत् न तु बहिरङ्गदेवादीनित्यर्थः । अग्रे तथैव व्यक्तेः तदेवाह—अञ्जसेति । हि यतः सुखपूर्वकं येन वा वर्त्तत वर्त्तेत य आजीव्येत् तदेवास्य जनस्य दैवतम् ॥ १८ ॥

एकतरं भावम् एकं पदार्थम् आजीव्य जीवनोपायं कृत्वा तस्मादन्यस्मात् जारादिति तत्सामानाधिकरण्येन दृष्टान्तः जारमिति क्वचित्पाठः तथापि तदेव तात्पर्यं पित्रादिष्वत्यन्तौद्धत्यमिदं तत्कर्तृकनीचाराधनजेन कोपेनैवेति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अधुना स्वकर्माजीव्यपूजामेव साधयितुमादावात्मनो गोवृत्तिमाह—वर्तेतेति ब्राह्म्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वभावमनुवर्त्तत इत्यनेन प्रवृत्ताख्यकर्मणः स्वभावानुवर्त्तित्वमुक्तं कर्मणा जायते जन्तुरित्यनेन कर्मणोऽपि जन्मादिनिमित्तत्व

(१) अयं श्लोको विजयध्वजीये चतुर्विंशतिसङ्ख्याकत्वेन अटीको निविष्टोऽस्ति ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुक्तं तदुभयमुपपादयन् कर्मैव बहुमन्तव्यमित्याह—देहानिति । जन्तुर्जीवः कर्मणा स्वभावानुगुणेनेति शेषः । नानाविधान् कर्मानुरूपान् देहान् प्राप्य त्यजति अरिमित्रादिकञ्च कर्मैव कर्मकृतमेवेत्यर्थः । ईश्वरः इन्द्रादिगतं सावधिकमीश्वरत्वमपि कर्मकृतमेवेति भावः ॥ १७ ॥

यतः कर्मैव सुखदुःखादिहेतुस्तस्मात्स्वभावस्थः पुमान् स्वकर्मकृत् स्वस्वभावानुरूपकर्मशीलः कर्म पूजयेद्बहुमन्येत कर्मेति द्वितीयान्तम् अहो कर्मणो वैभवमिति श्लाघेतेत्यर्थः । किञ्च वयं केवलं वनौकसः द्विजानामाशिषः गाः पर्वतं चोपजीवामस्ततस्त एवाराध्या इत्यभिप्रायकमन्वया सदृष्टान्तमनर्थमाह—अञ्जसेति सार्द्धेन । येन अञ्जसा सुखं वर्त्तेत जीवेत तदेवास्य जिजीविषोर्दैवतं दैवतत्वेन द्रष्टव्यं तद्वदाराधनीयमिति यावत् ॥ १८ ॥

यस्त्वेकमन्यतरं भावं पदार्थमुपजीव्य अन्यतरमुपधावत्यनुवर्त्तते भजत इति यावत् । स तस्मादुपजीव्यबुद्ध्या आराध्यमानात् क्षेमं न विन्दते असती पुंश्चली नारी पतिमुपजीव्यमनाराध्य जारमनुवर्त्य यथा न तस्मात् क्षेमं विन्दते तद्वत् ॥ १९ ॥

किञ्चास्मद्वृत्तिरिन्द्रयागानपेक्षा चेति विवक्षुस्तावत्स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टान्तत्वेन वर्णानां वृत्तिभेदमाह—वर्त्तेतेति । विप्रो ब्रह्मणा वेदेन वर्त्तेत वेदाध्ययनादिनोपजीवेदित्यर्थः।राजन्यो भुवः रक्षया वार्त्तया वैश्यो वर्त्तेत द्विजसेवया त्रैवर्णिकसेवया शूद्रः वर्तेत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, विष्णोः सर्वनामवत्त्वे एकस्यैवोच्चनीचदेहयोगवियोगप्राप्त्या देवदत्तादिविशेषाभावेन सर्वं तदधीनमिति वक्तुं न शक्यते इति तत्राह—देहानिति । दुःखयतीति दुःखी तद्दुःखज्ञातृत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वं न तु तदनुभवतः अतः सर्वनामत्वं युज्यते उत्सृजति त्यजति सृजति आपादयति जातस्य शत्र्वादिभावश्च हरिणैवेत्याह—शत्रुरिति "सुखं दुःखं भवो भावः" इत्यादिस्मृतेः । यद्वा, यथा तत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेन ब्राह्मणादिशब्दवाच्यत्वं हरेस्तथा शत्रुत्वादिशब्दवाच्यत्वमित्याह, शत्रुरिति । कर्मशब्दवाच्यो हरिरेव शत्रुत्वादिः पूज्यत्वात्तत्त्वोपदेशेन गुरुरैश्वर्यादियोगादीश्वरः ॥ १७ ॥

यस्माद्धिरति सर्वमिदमिति गिर्यादिनामा हरिस्तस्मात्स्वविहितकर्मकृत् स्वभावस्थः नारायणार्पितसर्वेन्द्रियवृत्तिः पुरुषः "क्रियापतनयोः कर्म" इत्यभिधानात् स्थितिभृत्यादिक्रियाश्रयत्वेन जगत्सर्जनादिक्रियाश्रयत्वेन वा परोक्षापरोक्षज्ञानविषयत्वेन वा कर्मसु पूजयेदित्यन्वयः । तदुक्तम्—

"एतस्मात्कारणात्कृष्णः शक्रस्य विमदाय च ।
गिर्यादिस्थितमात्मानं पूजयामास वल्लवैः" ॥इति

स्वकर्मकृदित्युक्तं विवृणोति अञ्जसेति येनाञ्जसा तत्त्वेन यो वर्त्तेत अस्य तदेव दैवतं कुलदैवं हि लोकप्रसिद्धम् "अञ्जसा त्वरिते तत्त्वे महदद्भुतखेदयोः" इति यादवः । अनेन यच्छास्त्रे विप्रेश्वरादिनामाख्यातं तदप्यस्य हरेर्नामेति सिद्धम् ॥ १८ ॥

एकतरं बहूनां सिद्धान्तानां मध्ये एकं भावं सिद्धान्तमाजीव्योपजीव्यान्यं भावमुपधावति उपास्ते स पुरुषः तस्माद्भावात् क्षेमं सुखं न लभते यौवनं जरयतीति जारः असती बहुभर्तृका ॥ १९ ॥

यस्य यत् किं किमिति तत्राह—वर्त्तेतेति । ब्रह्मणा वेदेन विहितेन यागादिना यद्वा, यो येन कर्मणा अञ्जसा सहितो वर्तेत अस्य तदेव कर्म दैवतं मान्यं हि तर्हि विप्रादेः किं कर्मविहितमित्यत्राह-ब्रह्मणेति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणेन तपसा "ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वम्" इत्यमरः । वार्त्तया कृष्यादिलक्षणया चतुर्विधया ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्मात् स्वभाव एव कर्मान्तरप्रवर्त्तकः कर्मैव च फलदातृ तस्माद्दोषेण ब्राह्मणाद्यनर्हभावान्तरानुगमनेऽपि यत्नात् स्वभावस्थस्तदर्हभावस्थ एव सन् स्वकर्मकृत् तदर्हं कर्मकुर्वेव च सन् कर्मेति कर्माजीव्यमेव सम्पूजयेत् ननु बहिरङ्गदेवादिमित्यर्थः । अग्रे तथैव व्यक्तेः ॥ १८ ॥

तस्मादन्यस्मात् जारादिति तत्सामानाधिकरण्येन दृष्टान्तः पित्रादिस्वप्यौचित्यमिदं तत्कर्तृकनीचाराधनजेन क्रोधेन इति क्षेयम् ॥ १९ ॥

स्वकर्माजीव्यपूजामेव साधयितुमात्मनो गोवृत्तित्वमाह—द्वाभ्याम् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु लोकान्तरगमनार्थमीश्वरोऽपेक्ष्यते अन्यथा गते देहे मार्गपरिज्ञानात् फलदेशे कथं गच्छेदित्याशङ्क्याह—देहानुच्चावचानिति उच्चावचाननेकविधान् देहानयं जन्तुर्जीवः प्राप्य प्राप्योत्सृजति अव्यवहितकर्मणा देहान्तरं प्राप्य पूर्वं त्यजतीत्यर्थः । तत्कर्मणैव । ननु, समानेऽपि देहे कश्चित् कदाचिच्छत्रुर्भवति मित्रं भवत्युदासीनश्च तत्र को हेतुरिति चेत् ? तत्राह—शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैवेति । अन्यथा तेभ्यः अशुभशुभफलाभावा न स्युः किं च गुरुरपि कर्मैव न हि तादृशादृष्टाभावे गुरुरुपदिशति-फलति वा ईश्वरोऽपि कर्मैव फलदानात् ॥ १७ ॥

अतस्तमेव पूजयेदित्याह-तस्मादिति कर्मैव सम्पूजयेत् सम्मानयेत् तस्य सम्माननप्रकारमाह—स्वभावस्थः सन् स्वकर्मकृद्भवेदिति यस्य यः स्वभावः ब्राह्मणादिः तदनुसारेण स्ववर्णाश्रमविहितं कर्म कर्त्तव्यम् अन्यथा पतितः स्यात् फलम् प्रयच्छतु मा वा ईश्वरोऽस्तु न वा कर्म तु कर्त्तव्यमेव एवं सति अञ्जसा सामस्त्येनानायासेन येनैवोपायेन प्रकारेण वर्त्तेत जीवेत् तदेवास्य दैवतं गुरुश्चायमर्थः सद्रा असद्वा यत्र प्रतिष्ठितः तद्दैवतमिति ॥ १८ ॥

अन्यथात्वे बाधकमाह-आजीव्येति । एकतरं भावमाजीव्य प्रथमं तदनुवृत्तिं कृत्वा पश्चाद्योऽन्यमुपधावति तत्र परितोषमकृत्वा अधिकफलार्थमन्यं चेत् पश्चाभजनमवर्ततेतदा न तस्मात् क्षेमं विन्दते । सोऽपि मन्यते मामपि त्यक्ष्यतीति अमन्यमानं प्रति दृष्टान्त-

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यमुच्यते ।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥ २१ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥
रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ।
प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

माह—जारामावसती यथेति । न हि जारः भरणपोषणादिकं करिष्यति नापि सम्भोगं सर्वदा परलोकस्तु नास्त्येव तस्मात् कर्मण आवश्यकत्वात् स पक्षो न त्याज्यः ॥ १९ ॥

किञ्च, कर्मोपजीवका एव सर्वे यतो ब्राह्मणः ब्रह्मणा वेदेन वर्त्तेत तस्य वेदाध्यापनादिनैव जीवनम् । राजन्यस्तु भुवो रक्षया जीवेत स्वधर्मस्तस्यैवेति शूद्रस्तु द्विजसेवया तेषां सेवायां क्रियमाणायां ते दद्युः तेन जीवेत नूनमन्देनाऽन्यपन्ना निराक्रियन्ते एवं सर्वेषामेव वर्णानां स्वकर्मणैव जीवनमिति निर्धार्य वार्त्तामिन्द्रो हेतुभिरपञ्चित इति उक्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात्स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मण एव सर्वकारणत्वात् कर्मैव पूज्यमित्याह—देहानिति सार्द्धेन ॥ १७ ॥

सम्पूजयेत् सम्मानयेत् कर्मसामान्यस्यापि पूज्यत्वेपि कर्मविशेषकरणे शास्त्रमेव प्रमाणमित्याह—स्वभावस्थः ब्राह्मणादि वर्णस्थः स्वस्वविहितं कर्म करोतीति सः । ननु, तदन्यत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यागस्य कथं देवतां विना सिद्धिरित्याशङ्क्य कर्माङ्गमात्रं देवतेति मतमङ्गीकुर्वन् हेतुवादिनामभिप्रायमेव देवतां समर्थयते अञ्जसा सुखेन वर्त्तेत जीवेत ॥ १८ ॥

हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह—माजीव्येति । उपजीवति सेवते ॥ १९ ॥

तस्मादस्माकं य एवाजीव्यः सैव देवतेति वक्तुं दृष्टान्तत्वेनान्येषामप्याह—वर्त्तेतेति । विप्रस्य वेदा आम्नाय एव देवतानि रक्षया भुव इति भूरेव तस्य देवता वार्त्तयेति वार्त्तैव तस्य देवता द्विज शुश्रूषयेति द्विजा एव तस्य देवता इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभावानुरूपेण कर्मणा जन्तुर्जीवः उच्चावचान् देवमनुष्यादिनामकान् देहान् प्राप्योत्सृजति, तेषु जन्तुषु क ईशः कश्चिदितव्यः इति भावः । कर्मणैव शत्र्वादिसंज्ञतीति कर्मैव शत्रुर्मित्रमुदासीनश्च इति प्रवृत्तं कर्म दर्शितं यद्धक्षेत्रतो नियन्तृ कर्म दर्शयति, कर्मैव गुरुर्ब्रह्मनिष्ठगुरुप्रापकत्वात् कर्मैवेश्वरः ज्ञानशक्त्युत्पादकत्वेश्वरप्रापकत्वात् ॥ १७ ॥

एवं स्थिते मदीयैर्मवद्भिर्मदधिष्ठितगिरव्याद्युद्देशेन स्ववृत्त्यनुरोधेन कर्मानुष्ठेयमित्याशयेनाह—तस्मादित्यादि । सम्पूजयेत्सम्मानयेत् तदेव दैवतं तत्रैव परमेश्वरः फलं ददातीति भावः ॥ १८ ॥

एकतरं भावं पदार्थमाजीव्यसुसेव्य अन्यं तदितरमुपजीवति सेवते ॥ १९ ॥

ब्रह्मणा शब्दब्रह्माध्ययनादिना ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

ये जो प्राणी है कर्म तें ऊंचे नीचे देहन को प्राप्त होय के कर्म हीते देहनकों छोड देय हैं, अपनो कर्म जो है सोई शत्रु है और कोई मित्र है कर्म ही मध्यस्थ है, तथा गुरु है, और कर्म ही ईश्वर है ॥ १७ ॥

तासों अपने स्वभाव में रहके अपने कर्म कों करतो भयो कर्म ही की पूजा करे तत्त्व बात तो यही है, कि—जासों जो वर्त्ततो होय और जीविका करता होय वोई वाकी देवता है ॥ १८ ॥

जो पुरुष एक कों सेवन करिकें दूसरे को सेवन करे है वो पुरुष वा दूसरे सेव्य तें कल्याण कूं नहीं प्राप्त होय हैं, जैसें खोटी नारी जार पुरुष को सेवे है ॥ १९ ॥

ब्राह्मण वेदतें जीविका करके वर्त्ते, और क्षत्रिय भूमि की रक्षा करिकें, वैश्य वार्त्ता वृत्ति से जीवन करे, शूद्र तीन वर्णों की सेवा करिके जीविका करे २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैश्यवृत्तेश्चातुर्विध्यमाह—कृषीति । कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा एवं त्रयम् कुसीदं वृद्धिजीवनं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

ननु, गवामपि वृत्तिर्महेन्द्राधीनैवेत्याशङ्क्य निरीश्वरसांख्यमताभयेण निराकरोति, सत्त्वमिति श्लोकद्वयेन । अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयोगेन ॥ २२ ॥

सर्वत इति समुद्रादिलोकरादिष्वपि वृष्टिदर्शनात्प्रेरकसापेक्षत्वपूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः । तैरेव मेघैरेव सिद्ध्यन्ति । जीवन्ति ॥ २३ ॥

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ।
नित्यं वनौकसस्तात! वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथापि योगक्षेमार्थं देवतापेक्षेति चेदत आह—न नः पुर इति । पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः अस्माकं योगक्षेमहेतुर्वनशैलाद्य एवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनिशमिति वैश्येष्वपि गोपत्वान्न कृष्यादि कापि वृत्तिरिति भावः ॥ २१ ॥

पूर्वपूर्वं कारणरूपं विविधं विश्वमन्योन्यं स्त्रीपुरुषादियोगेन यावद् जगद्रूपं समुत्पद्यते सत्त्वादीनां स्थित्यादिहेतुत्वं स्वभावत एवेति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

महेन्द्र इति सोपहासं मेघानां तस्यापि रजोधीनत्वात् ॥२३॥

वनान्येव ओकांसि येषां तथाभूता आम्हेव वयम् अत एव न कदाप्यन्यत्र प्रयाम इत्याह—नित्यमिति । हे तातेति समाद्रियति एवं श्रीगोवर्द्धनसमीपे निजवासश्च सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अध्यात्मदृष्ट्या च मतमुपपादयति—सत्त्वमिति ॥ २२—३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्णान्तराणामपि प्रतिनियतस्वस्ववृत्तिलाभे वार्तैव वृत्तिरित्यभिप्रयन्नेतत्स्वरूपं दर्शयितुं तस्याश्चातुर्विध्यमाह—कृषीति । कृष्यादीनां द्वन्द्वः कृष्यादयस्तिस्रः कुसीदं वृद्धिजीवनं तुरीयं चतुर्थमेवं वार्ता चतुर्विधोच्यते कृषिगोरक्षवाणिज्या इति स्वपपाठः रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् इत्थं वृत्तिरभिधायाथ स्ववृत्तिमाह—तत्रेति । तत्र वार्त्ताभेदानां चतुर्णां मध्ये गोवृत्ता गोरक्षा वृत्तिर्येषां तथाभूता वयम् ॥ २१ ॥

अथ स्ववृत्तेरिन्द्राराधनानपेक्षत्वमाह—सत्त्वमिति त्रिभिः । तत्र तावद्वर्षं वृष्टेर्महेन्द्राधीनत्वशङ्कां निराऽऽह कुर्वता द्वाभ्यां सत्त्वादयो जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः तत्र रजसा हेतुभूतेनान्योन्यं स्त्रीपुंयोगेन जगदुत्पद्यते ॥ २२ ॥

ततः किमत आह—रजसेति रजसा रजः स्वभावेन प्रेरिताः सर्वत्र नदीसमुद्रपर्वतादिषु वर्षन्ति समुद्रेष्वपि वृष्टिदर्शनान्न प्रेक्षापूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः । प्रजाः गवादयः तैर्मेघैरेव सिद्ध्यन्ति जीवन्ति व्रजा इति पाठे गोसमूहा इत्यर्थः । एवं सति महेन्द्रः किमप्यनिष्टं न करिष्यति किञ्चिदपि नोपकरिष्यति चेत्यर्थः ॥२३॥

नोऽस्माकं पुरः पत्तनानि जनपदा देशा ग्रामागृहाश्च न सन्ति पुरादयो वा सत्स्थानानि पुरादयो वा न सन्तीत्यर्थः । किन्तु हे तात! वयं नित्यं वनादिनिवासिनः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृषिर्भुव उल्लेखनादिक्रिया, वाणिज्यं सत्यानृतलक्षणक्रियादि, गोरक्षा पशुपालनं, वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः कुसीदं, तत्र कृष्यादिषु गोभिर्वृत्तिराजीवनं येषां ते तथा ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणेन्द्रमाक्षिपति, सत्त्वमित्यादिना । विश्वं समस्तम् अन्योन्यं मिमिस्रीकृत्येति शेषः ॥ २२ ॥

मेघानामिन्द्रो नियोजक इत्यत्राह—रजसेति । रञ्जयति सर्वमिति रजो भगवानभिहितः न ह्यचेतनस्य रजोगुणस्य मेघे प्रेरकत्वं सङ्गच्छतीति सिद्ध्यन्ति सम्पन्नकार्या भवन्ति किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः "प्रश्ने क्षेपेविकल्पे किम्" इति यादवः ॥ २३ ॥

इतोऽप्यस्मत्कुलदेवतात्वाभावादिन्द्रयागो नोचित इत्याशयेनाह, नन इति । पुरः पुराणि ग्रामस्थितिमुपादाय गृहिणः सपत्नीकाः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न न इति द्वाभ्यां तदानीं श्रीगोवर्द्धनसमीप एव व्रजं बोधयति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तन्निराकरणार्थं वार्तां विभजति—कृषीति । कृषिः कर्षणं वाणिज्यं व्यापारः गोचारणं गोरक्षा कुसीदं वृद्धिजीविका तत्तुर्यं चतुर्थं पूर्णाभाव एवोपजीव्यमिति अन्यथा तन्निन्दितम् उपपातकमध्ये गणनात् एवं चातुर्विध्यमुपपाद्य तस्य प्रकृतोपयोगमाह—वार्ता चतुर्विधेति । तत्र प्रकारेषु वयमनिशं सर्वदैव गोवृत्तयः अतः कृष्यभावान्नेन्द्रेण प्रयोजनमिति भावः ॥ २१ ॥

अस्तु वा कृषिः तथापि नेन्द्रस्योपयोग इत्याह—सत्त्वमिति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थं रजःसत्त्वतमांसि स्वीकृतानि सन्ति अतः त्रयोऽपि गुणाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः समुदायेन निरूप्य प्रत्येकोपयोगं निरूपयति—रजसोत्पद्यते विश्वमिति । अवश्यं हि रजः जगदुत्पादयति यदि मेघान् रजो न प्रेरयेत् तदा कथमुत्पादयेत् यदीन्द्रादयोऽप्यङ्गीकर्तव्याः तेऽपि गुणाधीना एवेति न तेषां स्वातन्त्र्यं किं च अन्योन्यं चैतदुत्पद्यते सर्वत्र रजः प्रविष्टमिति अतो बीजादङ्कुरः अङ्कुराद्बीजं पितुः पुत्रः पुत्रात् पुनः पिता "प्रजामनु प्रजायन्त" इति श्रुतेः किं च विविधमपि जगदुत्पद्यते अचित्रा चित्रं चित्राद्यचित्रं विकलात् सकलः सकलाद्विकल इति अत एतदर्थं रजस एवोपयोग

तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः।
य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः॥ २५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इति वक्तव्यम् एकस्यैव तथाङ्गीकारे लाघवं स्यात् अतो जीवसृष्टिः कर्मणा जडसृष्टिः रजसेति जडसृष्ट्यर्थमपि नेश्वरापेक्षा एवं सामान्यत ईश्वरवादो निराकृतः श्रुतिसिद्धवस्तु न निराक्रियत इत्यवोचाम॥ २२॥

इदानीं वृष्ट्यर्थमिन्द्रोऽपेक्षित इति मतं विशेषाकारेण निराकरोति–रजसा चोदिता इति। मेघा वर्षन्ति तेषामन्तः रजोगुणोऽस्ति स हि विक्षेपकः अतस्तेन विक्षिप्ता वर्षन्त्येव यथा राजानः कौतुकिनः अन्यथा इन्द्राज्ञया वर्षणपक्षे जले अयुक्तभूमौ च वृष्टिर्न स्यात् अतो रजोविक्षेपादेव यथा सुखं वर्षन्ति अत आवश्यकत्वात् लाघवाच्च नाज्ञा नियामिका किंतु रज एव अतस्तेनैव रजःप्रेरणावर्षणेनैव प्रजाः सिद्ध्यन्ति जीवन्ति॥ २३॥

एवं सति महेन्द्रः किं करिष्यति तत्कार्यमन्यथैव सिद्धमिति अस्तु वा तुष्यतु भुङ्क्तेन इति न्यायेन महेन्द्रकार्यं तथापि नास्माकं तदुपयोगः तदाह–नमः पुरो जनपदा इति। नोऽस्माकं पुरो नगराणि न सन्ति न वा जनपदा देशाः ग्रामाः हट्टाः नापि गृहाः इन्द्रस्य हि लोकपालत्वं वृष्टिसाधकत्वं यागभोक्तृत्वं दिग्देवतात्वं चतुर्विधत्वमप्यस्माकं नोपयुज्यते पुराभावात् न तेन रक्षा कर्त्तव्या नापि तदधिपत्यं देशाभावाच्च कृष्यादौ तदुपयोगः ग्रामाभावात् आहिताग्नेरिव इन्द्रो हविर्न ग्रहीष्यतीति न भयं गृहाभावाच्चदिगादिपरिज्ञानापेक्षा किं च वयं वनौकसः अस्मामिकं वनमिति श्वास्तं तातेति सम्बोधनं स्नेहार्थमप्रतारणार्थं च। किञ्च, नित्यं सर्वदा शैले निवसामः वैष्णवा वनस्पतय विष्णुः पर्वतानामधिपतिः अतः वैष्णव एव याग उचितः तत्र विष्णोर्हृयमङ्गं ब्राह्मणा गावश्च मन्त्रा एकत्र प्रतिष्ठिताः हविरेकत्र अद्रिर्गोवर्द्धनः स्वयमेव देवता॥ २४—२५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अस्य वैश्यत्वादुक्तामपि वैश्यवार्त्तां विशिष्याह—कृषीति। कृषिवाणिज्याभ्यां सहिता गोरक्षा कुसीदं वृद्धिजीविका गोवृत्तयः गोरक्षणवृत्तयः अनिशमिति कदाप्यापत्कालेऽपि कृष्यादिकमस्माभिर्नक्रियत इति गाव एवास्माकं दैवतत्वात् पूज्या इत्यर्थः॥२१॥

ननु, गवामपि वृत्तिर्महेन्द्राधीनैवेत्याशङ्क्य निरीश्वरसाङ्ख्यमतामृणा निराकरोति–सत्त्वमिति द्वाभ्याम्। अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयोर्योगेन॥ २२॥

सर्वत इति समुद्रश्विक्षोषरादिष्वपि वृष्टिदर्शनात्प्रेक्षा पूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः। तैरेव मेघैरेव सिद्ध्यन्ति जीवन्ति॥ २३॥

किञ्च, गा वर्द्धयतीति गोवर्द्धन इति व्युत्पत्त्यैवार्थेनैवानुभूयमानत्वाद्गवां वृत्तिर्गोवर्द्धनाधीनैवेति गोवर्द्धनश्च पूज्य इत्याह, नेति द्वाभ्याम्। पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः किन्तु गोधनचारकत्वाद्वनौकसः॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

वार्तायाश्चातुर्विध्यमाह—कृष्यादीनां द्वन्द्वः कुसीदं वृद्धिजीवनम्॥ २१॥

ननु, गोवृत्तीनामस्माकं जीवनमिन्द्राधीनमित्यत्र परमेश्वरे सति तदा यत्तेषु प्रकृतितद्गुणतत्कार्ये सूर्ये इमेमजलादिषु बहुषु जीवनहेतुषु सत्सु इन्द्र एव एकलः जीवनहेतुरिति कोऽयं दुराग्रह इत्याशयेनाह–सत्त्वमिति द्वाभ्याम्॥ २२॥

महेन्द्रः वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता इन्द्र एव एकलः किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः॥ २३॥

तथापि प्रबलाङ्ग्लेतव्यमत्राह–नेति। पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः वनशैलेषु अगतिकगतिनेश्वरेण विहितेषु निवासो येषां ते॥ २४॥

भाषा टीका।

तहां वार्त्ता वृत्ति चार प्रकार की है खेती वणिज, गोरक्षा, और व्याज बढावनो येई चार वैश्यन की वृत्ति हैं तामें हम सब निरन्तर गऊन की वृत्ति वारे हैं॥ २१॥

और जो तुम कहौ कि, इन्द्र जल की वर्षा करे है, सो बात नहीं है—क्योंकि? सत्त्व, रज, और तम, ये तीनो गुण या विश्व की स्थिति उत्पत्ति और संहार के कारण हैं। तहां ये विश्व रजोगुण तें उत्पन्न भयो है, और परस्पर में नाना प्रकार को यह जगत है॥ २२॥

तासों रजोगुण की प्रेरणातेंई ये मेघ वर्षें हैं ताई सों तौ सब जगै वर्षें हैं, जो कोई वर्षावनवारी देवता होती तौ जल में जल वर्षावबे को कहा प्रयोजन हो? तस्मात् रजोगुण की प्रेरणातें ई मेघ वर्षैं हैं। तिनतें प्रजा के सब कार्य सिद्ध होवैं हैं यामें इन्द्र कहा करेगो॥ २३॥

तहां हे तात! न हमारे पुर, न देश, न ग्राम, न घर, हम तौ सदा वन वासी है, निश्चही वन में और पर्वतन में रहवेवारे वारे हैं॥ २४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ब्राह्मणानपि सङ्गृह्णन्निगमयति—तस्मादिति। स्वयमुत्प्रेक्षितयागप्रयोगकल्पनामाह—य इन्द्रयागसम्भारा इति। सार्द्धपञ्चभिः सम्भाराः साधनानि॥ २५॥

पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः ।
संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥
हूयन्तामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ २७ ॥
अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डालपतितेभ्यो यथार्हतः ।
यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूपं मौद्गं पायसं केवले पयसि पक्वं संयावादयो गोधूमादिविक्रियाः क्रमश्च सूपपायसयोः श्रुत्या दोहस्यार्थतोऽन्येषां पाठतः ॥ २६ ॥

यागशोभार्थं भक्त्योत्पादनार्थं चाह—हूयन्तामिति । धेनुदक्षिणाः धेनुसहिता दक्षिणाः ता एव वा दक्षिणाः वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

यवसं तृणम् ॥ २८ ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्मात् आजीव्यत्वात् तत्र ब्राह्मणानां गवादिवत् प्रागनुक्तिः सर्वाजीव्यतया सामान्यत एव प्राप्तेरिति भावः तथा च मनुः—

"उत्तमाङ्गोद्भवा ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" ॥ इति

आजीव्यतयोक्तत्वेपि वनस्यानुक्तिर्देवतात्वाप्रसिद्धेः तत्राद्रेरेव वा । मुख्यत्वात् यथा स्कान्दे "अहो वृन्दावनं रम्यं यत्र गोवर्द्धनो गिरिः" इति अत्र देवानां समुच्चयात् मखस्य चैकवचनोक्तेर्देवताप्रचाराधनात्मक एक एवायं मखो ज्ञेयः वक्ष्यते च तद्द्रव्येण गिरिद्विजानित्यादि इत्यद्रिगोद्विजमखामिति च तथापि "कृष्णस्त्वन्यतमं रूपम्" इत्यादिना तस्यैव महिमदर्शनात् तदभेददर्शनाच्च शैलस्यैव मुख्यत्वमवगम्यते यद्यपि श्रीवृन्दावनभूमौ नन्दीश्वराष्टकूटवरसानुधवलागिरिसौगन्धिकादयोबहवोऽद्रयो वर्त्तन्ते तथाप्यत्र अद्रिः श्रीगोवर्द्धन एव तन्नामनिरुक्तिबलात् पञ्चमे कुलाचलमध्ये गणनेन तत्पादस्वरूपतस्तदद्रेस्तस्यैव मुख्यत्वात् लोकशास्त्रयोः तस्यैव पूजनप्रसिद्धेः पूजितस्य तस्याग्रे समुद्धरणात् तत्रैकदेशे स्वपाकगृह इत्यादिप्रसिद्धेश्च तन्नाम्ना ग्रहणम् अतिसान्निहितत्वेन अजाग्रमदेशे तस्यैव ज्ञेयत्वात् तैरेव साध्यतामिति देवतानिराकरणेन इन्द्रस्याप्रयोजकतोक्तेः एवं द्रव्याहरणपरिश्रमाभावश्च सूचितः एतच्च तस्याधिकक्रोपजननार्थमेव एवं पारम्पर्यागतधर्मपरिपालनमपि वृत्तम् अयोग्यप्रदानपरित्यागपूर्वकयोग्यसम्प्रदानमात्रग्रहणेनाविशेषात् प्रत्युत वैशिष्ट्यात् ॥ २५ ॥

महेन्द्रयागादप्ययं मखो विशेषतः सम्पाद्य इत्याशयेन तद्विधिविशेषमुपदिशति, पच्यन्तामिति चतुर्भिः । पाकाः पचनीया अन्नव्यञ्जनादयः सूपा व्यञ्जनानि आदिशब्देन गृहीतानामपि संयावादीनां पृथगुक्तिः प्राचुर्यापेक्षया सर्वदोहस्य विवरणं यथा हरिवंशे "त्रिरात्रं चैव सन्दोहः सर्वघोषस्य गृह्यताम्" इति अन्यत्तैः तत्र श्रुत्या आद्यन्तशब्दश्रवणानुरूपमित्यर्थः दोहस्य दुग्धस्य अर्थतः प्रयोजनवशात् प्रथमत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

क्रमविधिमाह—हूयन्तामिति । वेदाभ्यासपरैर्ब्राह्मणैरग्नयः सम्यक् हूयन्तां यद्वा, सम्यग्भिर्ब्राह्मणैर्वैष्णवविप्रैरित्यर्थः । बहुत्वं* गार्हपत्यादित्रयापेक्षया दक्षिणाग्नेरपि तत्र रक्ष आदिहननापेक्षया ग्रहणं बहुगुणमिति बहुविधमिति वा पाठः ॥ २७ ॥

अन्येभ्य श्वादिगितरेभ्यः विप्रेभ्यो वैष्णवेभ्यो दीनेभ्यो याचकेभ्यश्च किं विशेषनिर्देशेन श्वादीनभिव्याप्यैवान्नादिकं देयं यथार्हतो यथायोग्यं देयं केवलमिन्द्रं वर्जयित्वेति भावः गवां गोभ्यः बलिः गन्धपुष्पाद्युपचारः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माज्जीवनहेतूनां गवां ब्राह्मणानामस्मत्कुलमाश्रितानामद्रेस्तृणजलादिभिर्नित्यं गोवर्द्धनस्याद्रेश्च तुष्ट्यर्थो मखो याग आरभ्यताम् अनेन "अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम्" इत्यभिप्रेतं स्पष्टीकृतं कथमारम्भणीय इत्यत्राह—य इति । सम्भाराः साधनानि तैरयं वक्ष्यमाणविधिः साध्यताम् ॥ २५ ॥

अथमित्यनेनाभिप्रेतं प्रकारं दर्शयति—पच्यन्तामिति चतुर्भिः । पाकाः पच्यन्तां क्रियन्तां सूपपायसादिशब्दास्तत्पाकपराः यद्वा पाकशब्दोऽत्र बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (३।३।१९) इति कर्मणि घञन्तः पक्तव्याः पच्यन्तां इत्यर्थः सूपान्ताः पायसादय इति पित्रर्थपाकक्रमविपर्ययद्योतनार्थमुक्तं तत्र सूपादयः पायसान्ता हि पच्यन्ते संयावादयो गोधूमादिविकाराः सर्वदोहः व्रजे कृत्स्नं क्षीरं गृह्यतां पायसाद्यर्थमेकत्र समुद्ध्रियतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बहुगुणं षड्रसोपेतमन्नं वः युष्माभिः देयं यागशोभार्थं भक्त्योत्पादनार्थञ्चाह—हूयन्तामिति । ब्रह्मवादिभिः ब्राह्मणैः सम्यक् यथावत् अग्नयः हूयन्ताम् धेनुसहिता दक्षिणाः ता एव दक्षिणा वा देयाः ॥ २७ ॥

श्वादिभ्योपि यथायोग्यमन्नादिकं देयं श्वपर्यन्ताः अश्वादिभिस्तर्पणीया इत्यर्थः । तथा गवां यवसं तृणं दत्त्वा गवामिति सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी गिरये गोवर्द्धनाय बलिर्दीयताम् ॥ २८ ॥

* गार्हपत्यादित्रयापेक्षया इति वङ्गाक्षरमुद्रितपुस्तके ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ २५ ॥

सूपो मुद्गान्नम् अन्धः केवलान्नं संयावः भिन्नयवकृतः मुद्गमिश्रौदनो वा अपूपं पिष्टकृतं शष्कुली पैष्टिका मण्डलाकृतिः सर्वदोहः क्षीरदधितक्रादिकः ॥ २६ ॥

बहुगुणं षड्रसोपेतम् ॥ २७ ॥

यवसं तृणचूर्णिका गिरये गिरिसन्निहिताय तन्नाम्ने हरये ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्माद्राजन्यित्वात् अत्र सर्वत्र प्रसिद्धेः ब्राह्मणा अपि संग्रहीता देवतानां समुच्चयात् मखस्य चैकत्वात् देवतात्रयाराधनात्मक एवायं मखः तथापि गोवर्द्धनस्य माहात्म्यविशेषदर्शनात्तदीयता प्रसिद्धिः ॥ २५॥२६ ॥

क्रमविधिमाह–हूयन्तामिति । स्वलङ्कृता इत्यादिकानि प्ररोचनार्थमुपलक्षणानि नतु विशेषणानि तानि विनापि फलसिद्धेः अतस्तत्सत्पूजानन्तरं तत्प्रदक्षिणाभोजनानन्तरं श्रीगोवर्द्धनपरिक्रमः गोधनानि पुरस्कृत्येत्यादि पृथगुक्तेः ॥ २७—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी

अतः वैष्णव एव यागः कर्त्तव्य इति वक्तव्ये गवां ब्राह्मणानामद्रेश्च मख आरभ्यतामित्याह—तस्मादिति यदि युक्तिरेव प्रमाणं तदा श्रुत्यनुसारिण्येषा भवतीति गिरिवनेचराणामेष एव याग उचितः चकाराद्वङ्गदेवताः सर्वा एव वैदिक्यः परिग्राह्याः अयमिति गोसवात्मकः अयाजयद्गोसवेनेति वाक्यात् गोसत्राद्यमतिरिक्त एव लौकिकः अस्य विधानं भगवानेव वक्ष्यति अनेनैतद्बोधितं युक्तिसिद्धमपीश्वरयुक्तिसिद्धमेव ग्राह्यं न तु लौकिकयुक्तिसिद्धमिति ननु इन्द्रार्थं द्रव्याणि सम्पादितानि कथमेतैरन्यसाधनं तत्राह—य इन्द्रयागसम्भाराः आज्यादयः तैरेव अयं मखः साध्यतां मखपदेन च सर्वदेवोपकारो ज्ञापितः तत्र त्वेक एवेन्द्रः तुष्यतीति अज्ञानात् कृते सर्वत्रैवं व्यवस्था अन्यस्मै दत्तमपि हविराच्छिद्यान्यस्मै देयमिति यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तन्दुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युः स्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्र इत्याद्यभ्युदयेष्टौ कालभ्रमात्प्रवृत्ता इष्टिरन्यथा क्रियते तथा प्रकृतेपि युक्तिभ्रमात् इन्द्रार्थमपि संभृताः अन्यार्थमेव कर्त्तव्याः ॥ २५ ॥

तस्माद्यागादत्र विशेषमाह——पच्यन्तामिति । लौकिकोत्सवपुरःसरे तु प्राकृतानां महानुत्साहो भवतीति स्त्रीणामप्यत्रोपकारो भवतीति च विविधाः पाका भर्जनजलपचनतैलघृतदुग्धदध्यादिषु च पाकाः परिगृहीताः तेन नानाविधानि भक्ष्याणि सेत्स्यन्ति तेषां सर्वेषामन्ते सूपः कर्त्तव्यः पक्वान्नादीनां करणे भूयान्कालो लगति अतः प्रथमतः सूपकरणे सोऽन्नतामापद्यते पायसं हि बहुदुग्धे अल्पीयांसस्तण्डुला दत्ता अल्पाग्नावेव पच्यमाना महता कालेन पच्यन्त इति पायसमादौ कर्त्तव्यं अथवा देवानां प्रथमतः पाकः मध्ये लौकिकानां महतां प्राकृतानां सूपमात्रमिति ततो यत्कर्त्तव्यं तदाह, संयावः गोधूमचूर्णसारांशाः पूर्वदिवस एव पच्यमाना महता कालेन सिद्धा भवन्ति सोऽपि ग्राह्यः अपूपाः गुडमिश्रितपूर्णानिष्पादिताः पाकाः स्नेहद्रव्येषु शष्कुल्यः नानाकारेण भ्रमद्भुतैः भक्ष्यविशेषाः सर्व एवाद्यतनो दोहः गृह्यतां दुग्धस्य विक्रयादि विनियोगो न कर्त्तव्यः चकारात् अशक्यं वत्सेभ्य एव देयमिति ॥ २६ ॥

ततः अलौकिको देवानामर्थे होमः कर्त्तव्य इति सम्यक् विधानपूर्वकं ब्राह्मणाः स्वरूपत उत्तमाः ब्रह्मवादिनो ज्ञानतः ततो होमानन्तरं प्रत्यक्षदेवता ब्राह्मणा इति तेभ्यः अन्नं बहुविधं पक्वान्नादिसहितं देयं वो युष्माभिः युष्माकं वा एतत् कर्त्तव्यं ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यमिति धेनवश्च दक्षिणात्वेन देयाः ॥ २७ ॥

तत अन्येभ्यो देयमित्याह–अन्येभ्य इति । क्षत्रियवैश्यादिवर्णेभ्यः ततः श्वचाण्डालपतितेभ्यश्च एते बहिर्बलिभुजः अतोऽन्ते अदेवत्वात् निरूपिताः श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो बलिरिति पर यथायोग्यं ततो गोभ्यो यवसं देयं चारणार्थं न प्रस्थापनीया ततो गिरये पर्वताय बलिर्देयः सर्वमेवान्नमुत्तमं पर्वतसमीपे राशीभूतं कर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्राह्मणानामाशिषोऽस्माकं प्रत्यक्षफला इति तेऽपि पूज्या इति स्वमते तानप्यनुकूलयन्नाह–तस्मादिति।सम्भाराः साधनानि॥२५॥

पाका अन्नव्यञ्जनादयः सूपान्ता इति सूपस्यौष्ण्यं पायसादय इति पायसस्य शैत्यमपेक्षितं भवतीति भावः । संयावादयो गोधूमादिविक्रियाः सर्वेषामेव व्रजवासिनां दोहः दोहोत्थदुग्धदध्यादिसञ्चयः ॥ २६ ॥

यागशोभार्थं भक्तोत्पादनार्थं चाह—हूयन्तामिति । धेनुसहिता दक्षिणाः वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

स्वमते अन्त्यजपर्यन्तान् सर्वानेव व्रजवासिनोऽनुकूलयन्नाह—अन्येभ्य इति । बलिः गन्धपुष्पाद्युपचारः ॥२८—२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् गवादीनां मखः आरभ्यतां सम्भारा साधनानि ॥ २५ ॥

पच्यन्तां क्रियन्ताम् ॥ २६ ॥

वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

यवसं तृणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ।
प्रदक्षिणां च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥ २९ ॥
एतन्मम मतं तात! क्रियतां यदि रोचते ।
अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥ ३० ॥
श्रीशुक उवाच ।
कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसता ।
प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥ ३१ ॥
तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ।
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तातें गौ ब्राह्मण और गोवर्धन पर्वत इनके यज्ञको आरम्भ करो श्रीकृष्णकी या बातको सुनके नन्दराय बोले, कि-लाला! तू जो यज्ञ कहै वाऊ को कर देंगे, नेक इन्द्रको यज्ञ होय जानदे, तब श्रीकृष्ण बोले कि—नहीं बाबा! जो इन्द्रके यज्ञकी सामग्री तैयार कीनी हैं तिनही तें या यज्ञको आरम्भ करो ॥ २५ ॥

वृद्धगोपननें पूछी कि लाला! यायज्ञकी कैसी विधि है, तब कृष्ण बोले कि मैंहतो कहूहू कि—नाना तरह के पकान्न बनवावो सबते पहिले खीर और सबते पीछें दाल और बीचमें मोहनभोग पूआ पूरी तैयार करो और सम्पूर्ण दूध इकठोरो करो ॥ २६ ॥

और जो वेद पढन वारे ब्राह्मण हैं ते भली भांति अग्नि में हवन करें, तिन ब्राह्मणन को बहुत गुण वारो अन्न देओ, और गऊन को दान करो, और बहुत सी दक्षिणा देओ ॥ २७ ॥

और कुत्ता चाण्डालसोंलेकें पतित पर्यन्त सबकों यथायोग्य भोजन कराओ गऊन को घास देके गोवर्धन पर्वत को बलिदेओ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वान् शिरः कम्पेनानुमोदयन्नाह-गोब्राह्मणाद्रीणामिति । मह्यं मम च ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तद्द्रव्येण तेन महेन्द्रमखद्रव्येण गिरिद्विजान् प्रति यथा-यथम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न चाप्यकृत्यवदिदं दुःखसाध्यं किन्तु परमसुखमयमेवेत्याह, स्वलामिति । भुक्तवन्त इत्यत्र प्राक् पश्चादेव सुशब्दप्रयोगो दरिद्र प्रत्येव तद्वचनौचित्यात् यद्यप्येकदैवात्र गवादीनां परिक्रम-विधानं तथापि तत्तत्पूजान्ते पृथक् पृथगेव ज्ञेयं पूजान्तकर्त्तव्य-त्वात् तस्य अत एव "गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम्" इति गिरेः परिक्रमः पृथगेव वक्ष्यते उदाहरिष्यमाण हरि-वंशवचनेन च नान्यथार्थः कल्प्यते स्वलङ्कृता इत्यादिकानि तु न विशेषणानि किन्तु प्ररोचनार्थमुपलक्षणानि ततो नाङ्गत्वे प्रविशन्ति तदभावेपि तन्निःस्पृहत्वेपि तात्सिद्धेः तस्मात् गवा-दीनां भोजनात् पूर्वमेव परिक्रमः अद्रेस्तु महाभोजनसमाधा-नायैव तत्पश्चादिति गवां च पूजा न सर्वासाम् असङ्ख्यत्वात् किन्तु मुख्यानामेव तत्तत्तासां परिक्रमश्चाल्प इति ॥ २९ ॥

हे तातेति यदि मयि स्नेहो वर्त्तते तर्हि क्रियतामिति गूढो भावः यदि रोचत इति पूज्येषु तथैवोक्तेर्योग्यत्वात् तेन च विनयविशेषेण तत्कृत्यतामेव सम्पादयति । किञ्च, अयं गोब्राह्म-णाद्रीणां मखो मह्य च दयितो हित इत्यर्थः । हितार्थयोगेहि चतुर्थी भवति कथमपि स्वहितं ज्ञात्वा मद्धितस्यैव च भव-देककर्त्तव्यतामनुभूय भवतामिदं प्रार्थये न केवलं युक्ततामेव निश्चित्येति भावः ॥ ३० ॥

कालस्यापि आत्मना प्रवर्त्तकेनेति सर्वेषां तदेकाधीनत्वं सूचितम् अयं च तद्वचो ग्रहणे हेतुः यद्वा, परमशक्तिमत्वम् अत इन्द्रदर्पहतिस्तस्येषत्कर इति भावः यद्वा, यदा शक्रयागः प्रवर्तितः तदानीं स एव प्रवृत्तः अधुना चायमेवेति तदिच्छयैव सर्वं प्रवर्त्तते तामतिक्रमितुं कः शक्नोतीति भावः यद्वा कालः श्यामल आत्मा देहो यस्येति श्यामसुन्दरेणेत्यर्थः । तत्सौन्दर्येण सर्वे वशीकृताः किं पुनर्वचनेनेति भावः यद्वा, कलयति जगच्चित्तमाकर्षतीति कालः आत्मा स्वभावो यस्य तत्तद्वचनाङ्गी-करणमिदं न चित्रमिति भावः । शक्रस्य यो दर्पः पूज्यमानस्यापि स्वपित्रादिषु प्राकृतगोपदृष्ट्या तेषां सम्बन्धेन स्वस्मिन्नपि मर्त्यदृष्ट्या बाढमनादरात्मकः य एव "अहो भीमद्भाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् । कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ इति प्राकट्यं लक्ष्यमानः तस्य स्वयम् ज्ञायमानस्य जिघांसया अत एव मन्युजनयन्नित्युक्तम् अन्यथा भयमेव स्यात् न मन्युः मन्यु-जननं चेदं तत्सम्बन्धेनवै तदत्यन्तकदर्थनेच्छयेति ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एवाह—तथाचेत्यर्द्धकेन । तद्विशेषश्च श्रीहरिवंशे—

"आनन्दजननो घोषो महान् मुदितगोकुलः ।
तूर्य्यप्रणादघोषश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥
हम्भारवश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः ।
दध्नो ह्रदः सरावर्त्तः पयःकुल्यासमाकुलः" ॥

इत्यादि मधुसूदन इति परमसामर्थ्यसूचनेन शक्रात्तेषां भया-भावं बोधयति श्लेषेण मधुपवत् सारग्राहीमिष्टरसस्य विशेषेण भोक्ता चेति तस्य प्रियतमदासवर्गमखप्रवर्त्तनं तत्र च वक्ष्यमाणतद्बलिभोजनादिकं युज्यत एवेति भावः वाचयित्वेति सार्द्धद्वयकेन सङ्कल्पैवानूद्यते क्रमस्तु श्रीकृष्णोक्तविध्यनुसारेणैव ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शोभनानि वासांसि येषां तथाभूताः गवादीन् प्रदक्षिणं कुरुत ॥ २९ ॥

हे तात ! एतदेवम्विधं कर्मास्माभिः कर्त्तव्यत्वेन मम सम्मतं यदीदं रोचते तर्हि क्रियताम् अयं मदुक्तो मखो गवादीनां मह्यं मम च दयितः प्रियः गवाद्यन्तरात्मनो मम प्रीतिकर इति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३० ॥

शक्रस्य दर्पनाशं चिकीर्षता कालात्मना कालरूपेण बहिः काल-रूपेणान्तः पुरुषरूपेण च नियमयतेति भावः । तेन भगवता प्रोक्तं निशम्यातद्विदः शक्रदर्पजिघांसामजानाना अपि नन्दाद्यास्तत् साध्वगृह्णन्नभ्युपजग्मुः ॥ ३१ ॥

ततो यथोक्तं चक्रुः तदेवाह—वाचयित्वेति । स्वस्त्ययनं पुण्याहं तद्द्रव्येण इन्द्रयागार्थद्रव्येण गिरिं द्विजांश्चोद्दिश्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शक्रदर्पजिघांसया शक्रादिदेवानाम् असुरावेशाद्दर्पोद्रिक्तं भवति तदनुग्रहार्थं तद्दर्पादिहननेच्छया तदुक्तम् अत्यल्पस्त्वसुरावेशो देवानां च भविष्यतीति ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयं गवादीनां मखो मह्यं मम च दयितो हितः शक्रस्य दर्पोऽयं श्रीगोकुले श्रीकृष्णे च अवज्ञात्मकः अहो श्रीमद्माहात्म्य-मित्यादिना व्यक्तीभावित्वात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वाचयित्वादिकम् अनुवादमात्रं न क्रमतात्पर्यकम् ॥ ३२॥३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सर्वे एव वयं स्त्रियो बालाश्च स्वलङ्कृताः भुक्तवन्तः कृतभोजनाः ततश्चन्दनादिलेपनयुक्ताः तत उत्तमकञ्चुकादि-वस्त्राणि परिधाय गोवर्द्धनस्य प्रदक्षिणं कुरुत चकाराद्वृन्दावन-स्यापि गवां विप्राणामग्नीनां च प्रदक्षिणं च कर्त्तव्यं पूर्वता अन्येऽपि तत्समीपस्थाः आचाराद्गोवर्द्धन एव वा ॥ २९ ॥

ननु, किमेतद्वैदिकम्? वैदिकादिष्वन्यतरदाहोस्विद्युक्तिसिद्धं केवलयुक्तिसिद्धत्वे पूर्वयुक्तिसिद्धम् इन्द्रयाग एव कथं न क्रियत इत्याशङ्क्याह—एतन्ममतामिति।भवद्भिरिन्द्रो वा अहं वा परिग्राह्यः मत्परिग्रहे एतन्मम मतङ्कर्त्तव्यं इन्द्रपरिग्रहे तु इन्द्रयागः कर्त्तव्यः तात इति सम्बोधनात् अत्र स्नेहोऽप्यधिकः सेत्स्यति अतः क्रियतां तथापि निर्बन्धेन न कर्त्तव्यं तथा सत्यश्रद्धयाकृतमकृतं स्यात् ।किं च, अयं यागः गवां ब्राह्मणादीनां मम च दयितः चकाराद्देवानामपि प्रियश्चायं यागः यतो मह्यं मत्सम्प्रदानकमेव एवं सर्वथा तत्परित्यागेनैतत्कर्त्तव्यमिति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

हृदयपूर्वकं भगवत आज्ञापितमिति तेषां हृदये समागत-मिति वदन् तथा कथने हेतुमाह—कालात्मनेति । अयं दुष्टनिरा-करणार्थं कालात्मा जातः कालस्य आत्मा आधिदैविकरूपः अन्तर्यामी वा जातः तादृशोऽपि न स्वरूपात् प्रच्युत इत्याह—भग-वतेति। तथाऽकथने हेतुः शक्रदर्पञ्जिघांसतेति गर्वस्तस्य दूरीक-र्त्तव्यस्तदुपकारार्थं समागते भगवति तेनावश्यमनुवृत्तिः कर्त्तव्या तथासति लीला पुष्टा भवति भूयांश्च निरोधः कर्त्तव्यो न भवति अनुवृत्त्यकरणं च गर्वात् ऐश्वर्यम् तत्र हेतुः आधिकारित्वाच्च निराकर्तव्यम् अतो भ्रमशास्त्रप्राप्तमेव तस्य निराकृतवान् अत-स्तेन प्रोक्तं निशम्य साधनं श्रुत्वा मुख्या एव नन्दाद्याः साधु तद्वाक्यं यथा भवति तथा अगृह्णन्त तदुक्तोऽर्थोङ्गीकृतः ॥ ३१ ॥

ततस्तथैव कृतवन्त इत्याह—तथाचेति । विधानपूर्वकं कृत-वन्त इति वक्तुं वाचयित्वा स्वस्त्ययनमित्युक्तवान् स्वस्ति-वाचनं पुण्याहवाचनं ततः पूज्यनामर्चां ब्रह्मणामिव निमन्त्रण-प्रयमेतत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मह्यं मम ॥ ३० ॥

कालात्मना इन्द्रमखसंहारकेण ॥ ३१ ॥

तद्द्रव्येण इन्द्रमखद्रव्येण गिरिद्विजान् गिरये द्विजे-भ्यश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपदिष्टार्थमुपसंहरति—एतदिति । परमां सर्वयज्ञदेवतां शनैः सूचयति—मह्यमिति ॥३० ॥

कालात्मना कालशक्तिना ॥ ३१ ॥

गिरिद्विजान् प्रति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सुन्दर वस्त्र आभूषणनकूं पहिरकें श्रृङ्गार करिकें भोजन करिकें गौ ब्राह्मण अग्नि और गिरिराज की परिक्रमा करो ॥ २९ ॥

उपहृत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवाम् ।
गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥
अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलङ्कृताः ।
गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्विजाशिषः ॥ ३४ ॥
कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रम्भणं गतः ।
शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद्बृहद्वपुः ॥ ३५ ॥
तस्मै नमो व्रजजनैः स चक्रे आत्मनात्मने ।
अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥

भाषाटीका

हे पितः ! यह मेरी सलाह है जो तुम को रुचे तो करो यह यज्ञ गौ ब्राह्मण गोवर्द्धन पर्वत कूं और मोकूं प्यारो है ॥३०॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–इन्द्र को गर्व दूर करबे को कालरूप भगवान् नेजो कह्यो ताकूं सुनकर नन्द तें आदि लेकें सबरे ब्रजवासी कृष्ण को वचन भले प्रकार मानत भये ॥ ३१ ॥

सगरे ब्रजवासी जैसे मधुसूदन नें कही तैसेही करत भये ब्राह्मणन सूं स्वस्ति वाचन कराय कें पूजा की सामग्री तें गिरिराज की पूजा करत भये ॥३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बलीनुपहृत्य दत्त्वा आदृताः सादराः ॥ ३३ ॥

अनडुद्युक्तान्युक्तमानडुद्भिर्युक्तानि सद्विजाशिषो द्विजाशीर्भिः सहिताः ॥ ३४ ॥

गोपविश्रम्भणं गोपानां विश्वासजनकं रूपं गतः प्राप्तः सन् बलिमुपहारमादद्भक्षयत् ॥ ३५ ॥

तस्मै आत्मने आत्मना स्वयं व्रजजनैः सह नमश्चक्रे अहो इति सार्धश्लोकं पठन् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आदृता इति कर्त्तव्यार्थम् ॥ ३३ ॥

कथं चक्रुस्तत्राह—अनांसीति । तद्विशेषश्चोक्तो हरिवंशे—

"ततो नीराजनार्थं वै वृन्दशो गोकुलानि वै ।
परिवव्रुर्गिरिवरं सवृषाणि समन्ततः ॥
ता गावः प्रद्रुता हृष्टाः सापीडकनकाङ्गदाः ।
स्रग्गापीडशृङ्गाग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ।
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गा रक्तपीतासिताम्बराः ॥
मायूरचित्राङ्गदिनो भुजैः प्रहरणावृतैः ।
मयूरपत्रचित्रैश्च केशबन्धैः सुयोजितैः ॥
बभ्राजुरधिकं गोपाः समवाये तदा तु ते ।
अन्ये वृषानारुरुहुर्नृत्यन्ति स्म परे मुदा ॥
गोपालास्त्वपरे गावं जगृहुर्वेगगामिनः" । इति ।

अत्र गोकुलानीति गोकुलस्था जना इत्यर्थः । सवृषाणीति तानि च निजनिजश्रेष्ठैः सह वर्त्तमानानीत्यर्थः । गोप्यश्चानांस्यारुह्य प्रदक्षिणां चक्रुः चकाराद्द्वयामुभयेषामपि प्राधान्येन परिक्रमणो निर्विशेषमुक्त्वा श्रीगोपीनां कञ्चिद्विशेषमाह कृष्णस्य वीर्याणि श्रीगोवर्द्धनयज्ञप्रवर्त्तनान्तानि गायन्त्य इति सद्विजाशिष इत्यनेन विप्रा अपि सस्त्रीकाः प्रदक्षिणं चक्रुरिति सूच्यते ॥ ३४ ॥

इन्द्रयागादपि स्वप्रवर्तितयागस्यास्य परमोत्तमत्वं दर्शयन् तस्मिन् विश्वासं नितरां जनयन् गोवर्द्धनमिषेण पृथक् स्वयं तन्मूर्तिराविर्भूय तद्बलिस्वामिनं निजदासवर्यं तं गोपांश्च सर्वानानन्दयन् बलिदानानन्तरमेव साक्षात् तद्बलिं बुभुज इत्याह–कृष्णस्त्विति । तुशब्दः पूर्वतो विशेषे अन्यतममिति बहूनां प्रकर्षेण सन्निधानात् अतस्तदा सर्वकर्मसमाधानार्थं सर्वगोपगोष्ठीसन्तोषार्थमलक्षितं बहूनि रूपाण्याविष्कृतानि इति लभ्यते तस्मिन् प्रकर्षश्च बृहत्त्वापेक्षयेति रूपमाकारम् अत एव बृहद्वपुर्यस्य तम् अत एव भूरिं प्रचुरतरमपि बलिं तं सर्वमेव अभुङ्क्त एवं सर्वगोकुलवासिनां तादृशप्रेमेच्छातस्तस्य च तथालालसातस्तथा भोजनमिति च ज्ञेयम् । तदुक्तं हरिवंशे—

तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम् ।
गिरिमूर्द्धिस्थितं दृष्ट्वा हृष्टाः जग्मुः प्रधानतः" ॥

इति ॥ ३५ ॥

तस्मा इत्यर्द्धकम् । कृष्ण इत्यनुवर्त्तते व्रजजनैः सहेति व्रजजनानामप्राधान्यं त्यज्य कृष्णस्य भक्त्यतिशयव्यञ्जकत्वं व्यञ्जितं चक्रे आत्मनेति आकारेऽपि परे पूर्वरूपत्वमार्षम् आत्मना स्वयमेव तत्र नानाजनवचनं अहो इति सार्द्धकम् रूपी प्रत्यक्षः सन्नित्यर्थः । अनुग्रहं व्यधात् रूपित्वेन साक्षाद्बलग्रहणादिना च ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बलिं गवां यवसं च समर्प्य सर्वे नन्दादयः आदरयुक्ता गोधनान्यग्रतः कृत्वा प्रदक्षिणां च चक्रुः ॥ ३३ ॥

अनडुद्युक्तानि वृषभयुक्तान्यनांसि शकटान्यारुह्य ते नन्दादयस्तथा स्वलङ्कृता गोप्यश्च द्विजानामाशीर्वादसहिताः कृष्णस्य चेष्टितानि गायन्त्यो गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुरित्यन्वयः । कथमयमचेतनो गिरिर्बलिं गृह्णाति कथन्तरामस्माननुगृह्णाति चेत्यादिरूपां नन्दादीनामाशङ्कामपनुदन् कृष्णः स्वयं गोपानां विश्वासकरं तन्मध्यगतमेकमन्यच्च रूपं प्राप्तस्तत्र बृहद्वपुष्मान् गिरेर्मूर्ध्नि स्थित्वा शैलोऽस्मीति ब्रुवन्बलिं स्वीकुर्वन् ॥ ३४—३५ ॥

पुनर्गोपमध्यगतेन रूपेण अहो इत्यादिना सार्द्धश्लोकं पठन् गोपजनैः सह महात्मने बृहद्वपुषे स्वस्मा एव तस्मै गिरिरूपाय नमश्चक्रुरित्यन्वयः । अहो इति अहो गोपाः पश्यतासौ शैलः रूपी अस्मदुपहृतबल्यादानोपयुक्तरूपधरः नोऽस्माकमनुग्रहं व्यधादकरोत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोपविश्रम्भणं गोपानां विश्वासकरम् आदत भक्षितवान् ॥ ३५ ॥

तस्मै आत्मने पर्वतरूपिणे सङ्कल्प्य नमनमिति तत्राह—अहो इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्यतमामिति तमप्प्रत्ययेन तदानीं तत्तत्समाधानार्थं अन्यान्यपि बहूनि रूपाणि प्रादुष्कृतानीति लभ्यते बहूनां प्रकर्षे तमप्प्रकृष्टत्वञ्च बृहत्त्वमात्रेण ॥ ३५—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सर्वानेव बलीनुपहृत्य ग्रहेभ्यो दिग्देवताभ्यः तदङ्गेभ्यश्च यथोक्तप्रकारेण बलीन् दत्त्वा पूजाप्रकारानुपहारांश्च ततः स्वयमप्यत्यादरयुक्ताः गोधनान्यग्रे कृत्वा गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुः प्रकर्षेण दक्षिणो यथा भवति तथा यद्यपि सामान्यकथनेनैव विशेषः समायाति तथाऽप्यन्यूनातिरिक्तं कृतमिति वक्तुं विशेष उच्यते ॥ ३३ ॥

प्रदक्षिणायां विशेषमाह—अनांसीति । अन्यथा क्लेशः स्यात् भगवत्परता च न स्यात् अतः अनांसि अनडुद्युक्तानि कृतानि ततः अनांस्यलङ्कृतानि अनडुहश्च ते गोपालाः तान्यारुह्य चकाराद्‌नारुह्यापि अन्यान्वा आरोप्य सुष्ठु अलङ्कृता जाता ये अलङ्कारा अर्थो न भवन्ति गोप्योऽप्यारुह्य प्रदक्षिणां चक्रुरिति सम्बन्धः । चकारादन्याश्च स्त्रियः कृष्णस्य सदानन्दस्य स्वार्थमेवावतीर्णस्य वीर्याणि पूतनानिराकरणादीनि गायन्त्यो जाताः अनेन कर्मयज्ञवैकल्यं च निराकृतं सत्यो द्विजाशिषश्च जाताः सतां द्विजानां सतां वा भगवदीयानां द्विजानञ्च अनेनाऽर्थमत्यागे ब्राह्मणानामसन्तोषः क्षीणां चेति निरूपितम् ॥ ३४ ॥

ते हि प्राकृता गोपाला दृष्टमेव मन्यन्ते अतो विश्वासार्थं रूपान्तरं कृतवानित्याह—कृष्णस्त्विति । अत्यन्तमन्योऽन्यतमः अस्माद्रूपादतिविलक्षणः अतिस्थूलः रूपान्तरमेव तत्पर्वतस्याधिदैविकं रूपमिति एवं व्यावर्त्तयति तुशब्दः गोपानां विश्रम्भणं विश्वासं गतः विश्वासो यत्र तादृशे रूपे दृष्ट एव तेषां विश्वास इति विश्वासो भगवद्विषयक इति तदा दत्तं बलिं बुभुजे तदा गोपैः कस्त्वमिति पृष्टः शैलोऽस्मीति वदन् इति—शब्दः प्रकारवाची कञ्चित् प्रति गोवर्द्धनोऽस्मीति कञ्चित् प्रति शैलोऽस्मि कञ्चित् प्रति पर्वतोऽस्मीत्येवं वदन् एवं भूरिबलिमादत् पक्वान्नादिकं बहु भक्षितवान् पर्वतस्थान् सर्वानेव तर्पितवान् ॥ ३५ ॥

ततः केषाञ्चित् सन्देहोऽपि भवेदिति सर्वान् प्रदर्श्य नमस्कारं करोति—तस्मा इति । व्रजजनैः सह तस्मै नमश्चक्रे आत्मना स्वेनैव आत्मने स्वस्मै आकारस्तत्र वैदिक प्रक्रियया लुप्तः "मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ६।४।१४१ इति सूत्रात् मन्त्रेषु आङि परे सत्यात्मन्शब्दस्यादेर्वर्णस्याकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । आत्मनेति द्वारान्तरनिषेधाय स्वरूपस्य करणता तत्र तत्र स्थिता माया अपसारितेति ज्ञापयितुमात्मन इत्युक्तं सर्वथा तदैवैतादिति वचनमप्याह—अहो पश्यतेति । असौ शैलः सर्वात्मकत्वात् आनन्दमयस्य बीजस्य तथात्वात् अतस्तत्रात्मनैव व्यपदिश्यते पश्यतेति प्रबोधनं विशेषज्ञापनार्थं प्रमाणवस्तु परतन्त्रेऽपि सावधानार्थं विधियुक्त एव. ननु, शैलो गोवर्द्धनः पृथक् दृश्यते कथमसौ शैल ? इति तत्राह—रूपीति । रूपमस्यास्तीति असौ रूपवान् कामरूपो ह्ययम् अतो भवतां सन्तोषार्थम् एतादृशरूपं कृत्वा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तद्द्रव्येण इन्द्रमखद्रव्येण गिरिद्विजान् गिरये द्विजेभ्यश्च उपहृत्य दत्त्वा आहृताः कृष्णेन गवां गोभ्यः अनडुद्भिरनोवाहकैर्वृषैर्युक्तानि ते गोपाश्च गोप्यश्च प्रदक्षिणां चक्रुः सद्विजाशिषः गीयमानाभिर्द्विजाशीर्भिः सहिता द्विजकर्तृकाशिषोऽपि गायन्त्य इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

स्वप्रवर्त्तितयागस्यासाधारणमुत्कर्षं दर्शयंस्तत्र सर्वेषां विश्वासं जनयन् स्वयमेव देवतारूपेण प्रत्यक्षीबभूवेत्याह—कृष्णस्त्विति । अन्यतमं गोवर्द्धनपर्वतोपरि द्वितयं पर्वतमिव सर्वेन्द्रियवत् स्वरूपं गतः प्राप्तः गोपानां विश्रम्भणं पर्वत एवायमिति विश्वासो यत्र तत् शैलोऽस्मीति एतद्देशाधिपतिरहमेव युष्मद्भक्त्या प्रसन्नः प्रादुरभूवं स्वस्वाभिमतं वरं वृणुतेति विब्रुवन् बलिं नैवेद्यं दूरस्थैर्निकटस्थैः नन्दग्रामादिवासिभिर्वा व्रजवासिजनैरपरोक्षतः परोक्षतो वा ध्यानेन समर्प्यमाणं सहस्रकोटिहस्तैस्ततस्ततस्तत्स्थानादतिदीर्घीकृतपाणिभिरादाय तांस्तानानन्दयन् आदत् भुङ्क्ते स्म ॥ ३५ ॥

ततश्च तस्मै आत्मने आत्मना देहेन स्वयं व्रजजनैः सह चक्रे आत्मने इत्याकारलोप आर्षः अहो इति सार्द्धश्लोकं पठन् ॥ ३६ ॥

एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः ।
हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥ ३७ ॥
इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ।
यथा विधाय ते गोपाः सह कृष्णा व्रजं ययुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे इन्द्रमखभङ्गो नाम
चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपहृत्य दत्त्वा ॥ ३३ ॥

सद्विजाशिषः द्विजाशीर्भिः सहिताः ॥ ३४ ॥

गोपविस्रम्भणां गोपविश्वासकरं गतः प्राप्तः भूरि बलिं बहू-पहारम् आदृत् अखादत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

गोवर्द्धन और ब्राह्मणन कूं बडे आदरतें बलि भेट लायकें गऊन कों सुन्दर घास देकें गोधन कूं आगे करिकें गिरिराज की परिक्रमा करत भये ॥ ३३ ॥

गोपी सुन्दर अलंकार करकें बैल जुडे भये गाढान पै बैठिकें कृष्ण चरितन कों गावती जांय हैं ब्राह्मण आशीर्वाद देत जांय हैं ॥ ३४ ॥

इतने में श्रीकृष्ण गोपन के विश्वास के तांई एक दूसरो बडो रूप धारण करकें बोलत भये, कि—मैंई गिरिराज हूं ऐसे कहत भये, और बलि कों लेकें भोजन करत भये ॥ ३५ ॥

और श्रीकृष्णचन्द्र वा रूप कूं ब्रज वासिन के साथ अपन कूं आपही नमस्कार करत भये और बोले, कि—अहो आश्चर्य है देखो ये गिरिराज हैं इतने रूप धारण करके हम सबन पै बडो अनुग्रह कीनो है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामरूपी सर्पादिरूपः अस्मै अद्रये शर्मणे क्षेमाय ॥ ३७ ॥

कर्मवादं प्राकृस्वभावो गुणो वा कर्माङ्गं वा तद्गुणो वा महेशः ।
वार्ताकर्त्री देवतेतीयमुक्ता देवद्योमेषयमतीनत्वभीष्टा ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अभक्तांश्च निहन्तीत्याह—एष इति । अवजानतः अवज्ञां कुर्वतः सर्वेषां साक्षात्तावदशेषबले: स्वयमेव भक्षणं दृष्टेति भावः । यद्वा, यागाकरणेनानादरं कुर्वन् इति पुनः पुनस्तद्यागोऽभिप्रेतः मर्त्यान् मरणशीलान् तत्रापि वनौकसः गृहद्वाराद्यावरणशून्यानिति हनने सुकरत्वं दर्शितम् हे वनौकस इति वा चकाराद्वृत्तीनां रोगोत्पादनादिना पीडयति चेति पाठान्तरे हि यस्मात् हन्ति अतो वयं नमस्यामः वन्देमहि आत्मनो गवां च शर्मणे । यद्वा, आत्मनो या गावस्तासामिति गवां शर्मणैव तेषां जीवनसिद्धः अत्र पित्रादिष्वपि नमस्कारप्रेरणेयं तेन रूपेणावतारान्तरेणैव पुत्रत्वाभावान्न विरुद्धा नारायणादिषु तेषां तथा व्यवहारात् एतदनन्तरं साक्षात्तस्य वृहन्मूर्त्तरादेशश्च श्रीहरिवंशे—

> अद्य प्रभृति चेज्योऽहं गोषु चेदस्ति वो दया ।
> अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः ॥
> मम प्रभावाच्च गवाममृतान्येव भोक्ष्यथ ।
> शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने ॥
> रंस्येऽहं सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा ।
> ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ॥
> एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् ।
> पर्याप्नुवन्तु विप्रा मां गावो वत्ससमाकुलाः ॥
> एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः । इति ॥ ३७ ॥

वासुदेवेन सर्वाधिष्ठात्रा प्रचोदिता इति तेषां तदुपदिष्टविध्यनतिक्रमः तत्र सर्वात्मना सुखसम्मतिविशेषोऽपि दर्शितः यथा यथावत् सहकृष्णा कृष्णेन सहिता इति प्रीतिविशेषोदयेन त्यक्तुमशक्तास्तेन मिलित्वैव गोवर्द्धनेशानकोणस्थ श्रीराधाकुण्डात् क्रोशैकोपरि स्थितं व्रजं ययुरित्यर्थः । इत्थं देवतानिराकरणकर्मवादावतारणेन कर्मणां प्राधान्यं स्थापितं तत्र संस्कारवशेनैव कर्मं प्रवृत्तिरिति संस्कारस्य कर्ममूलकत्वेन कर्मनिष्ठत्वाभिप्रेता अतोऽन्तर्यामिणाऽन्यथा प्रेर्यते तथानुष्ठीयत इति न्यायेनाघटमाना कर्मणां शक्तिरपि परिहृता तत्र च सत्त्वादिगुणस्वभावेन जीविकावश्यं सिध्येदिति तदर्थप्रयासाभावेन कदाचित् कर्मलोपश्च निरस्तः योगक्षेमकृषिजोपजीव्या

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यज्ञपूजोक्तेः इति सर्वथा कर्मणां प्राधान्यमेव दृढीकृतं तच्च स्वर्वमशेषकर्मप्रधाननिजभक्तिपरतार्थमेव भक्तिपरतायाश्च मुख्य यच्चयां तद्भक्तार्चनम् इति हरिदासश्रीगोवर्द्धनपूजनमिति सिद्धान्तः अत्र निगूढश्चायं श्रीकृष्णाभिप्रायः योऽहं पूर्णः परमेश्वरः स एव एतेषां पुत्रादिरूपः तस्मात् को नामैषामीश्वरः का वान्या देवता प्रवर्त्तकस्तु तत्प्रेममयः स्वभाव एव स्यात् यदि च नरलीलाया देवतास्वीकारस्तदा मान्त्रिकदसम्बन्धिन्य एव युज्येरन् तथापि नरलीलारस्वार्थं न तद्व्यञ्जयितुमुत्सहे तस्माद्गिरीश्वर-मीमांसा साङ्ख्यावादापदेशेनैव तत्तद्बोधयित्वा तथा प्रवर्त्तया-मीति एवमन्यत्रापि सर्वत्रोह्यम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषकामरूपी यथेष्टरूपग्रहणसमर्थो गिरिरवजानतोऽवहेलनं कुर्वाणान् वनौकसो मर्त्यान् हन्ति अत आत्मनोऽस्माकं गवाञ्च शर्मणे क्षेमायास्मै गिरये नमस्यामः नमः करवाम ॥ ३७ ॥

इति इत्थं वासुदेवेन चोदिता गोपाला अद्र्यादीनां मखं यथाव-द्विधाय कृष्णेन सहिता व्रजं प्रति जग्मुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(विजयध्वजरीत्या द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतदप्यानन्द एव सङ्गच्छते किञ्च, नोऽस्माकमनुग्रहं व्यधात् स्वार्थस्वीकारात् अन्यथा प्रदर्शयेदेवात्मानम् ननु, भुञ्जीत न इति । सामान्योक्तिर्नमस्कारवत् समर्थनीया एवं तस्य स्वरूप-मुक्त्वा अग्रेऽपि भजनसिध्यर्थं प्रार्थयतेत्याह—एष इति । अप्रार्थ-नायां बाधकं वदन् अवश्यमाग्रेऽपि बाधकमाह—अवजानतः अवज्ञां कुर्वतः किमयं करिष्यतीति मर्त्यान् मरणधर्मयुक्तान् इदं महदनिष्टं इष्टानिष्टघातौ दूरे वस्तुतो हन्त्येव तस्य हनने सामर्थ्यं प्रकारं चाह—कामरूपीति । कामं यथेष्टं रूपवान् अतः शस्त्री भवति व्याघ्रो भवति सिंहो भवति पलायनं त्वशक्यं यतः सर्वे वनौकसः वनमेव ओकः स्थानं येषामिति अतस्तान् हन्त्येव अहनने उपायमाह—अस्मै नमस्याम इति । अप्रतारणार्थ-मात्मानुप्रवेशः हेतुवादोऽयमिति इतरनिषेधे तात्पर्यात् नात्यन्त-माग्रहः कर्त्तव्यः आत्मनः शर्मणे गवां च शर्मणे व्याघ्रा-दीनामुभयोपद्रवजनकत्वात् नमस्कार एव महतां प्रतिविधिः तदाह हि शब्दः एवमग्रेऽपि तथा करणासिध्यर्थमेतत्परित्यागे भयं जनयितुं तथोक्तवान् ईश्वरवाक्यत्वाच्च तथैव भवेत् ३७ ॥

एवं कारयित्वा बोधयित्वा च पुनः स्वस्थानं प्रापितवानिति उपसंहरति—इतीति । अद्रिगोद्विजानाममखं वैष्णवमखं कृत्वा वासु-देवेनैवप्रकर्षेण नोदिताः विशेषाकारेण तत्र तत्र तथा तथा बोधिताः यथा यथावद्विधाय भगवदावेशेनैव तत्कृत्वा पुनस्त एव गोपा भूत्वा फलसहिताः व्रजं ययुः स्वस्थानं प्राप्तवन्तः अन्ते प्रत्यापत्तिरुक्ता अन्यथा तज्जनितमन्यदेव किञ्चित्फलं स्यादिति शङ्का स्यात् अतः प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज श्रीमद्वल्लभदीक्षित-

विरचितायां सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे

एकविंशाऽध्याय विवरणम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कामरूपी सर्पादिरूपः हि तस्मात् ॥ ३७ ॥

यद्गिरीश्वरमीमांसासांख्ययोरुररीकृतिः ।
तदिन्द्रमखभङ्गार्थं ननु ते स्वमते सताम्

यथाहुः श्रीस्वामिचरणा—

कर्मैवालं प्राक् स्वभावोगुणो वा कर्माग वा तद्वशो वा महेशः
वार्त्ता कर्त्री देवतेतीयमुक्ता देवक्षोभे यन्मधी नत्वभीष्टा ॥ ३८ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यांहर्षिण्यांभक्तचेतसाम्
चतुर्विंशोऽध्यायमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एष एव गिरिः कामरूपी यथेष्टमहणसमर्थः अवजानतः

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अवज्ञां कुर्वाणान् अजगरादिरूपेण हन्ति अस्मै कामरूपिणे अद्रये आत्मनो सुखाय नमस्यामः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भाषा टीका।

जो पुरुष इनको अवमान करें हैं तिनकूं ये गिरिराज यथेष्ट वन के जंतु को रूप धारण करकें मनुष्यन कूं मारि देहें हैं। तासों अपनें और गऊन के कल्याण के तांई इनकूं नमस्कार करें ॥ ३७ ॥

या प्रकार गिरि गोवर्द्धन गऊ और ब्राह्मण के यज्ञ कूं कृष्ण की आज्ञातें यथा योग्य करिकें कृष्ण सहित सब गोप व्रज कों जात भये ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में चौबीसवें अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्त ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप ! ।
गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः ॥ १ ॥
गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणाम् ।
इन्द्रः प्राचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥ २ ॥
अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥
यथाऽदृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चविंशे रुषा शक्रे व्रजनाशाय वर्षति ।
उद्धृत्य गिरिमासाराद्ररक्षद्गोकुलं प्रभुः ॥

कृष्णो नाथो येषां तेभ्यः ॥ १ ॥

क्रुद्धः सन्निन्द्रः सांवर्त्तकं नाम संवर्त्तः प्रलयस्तत्कर्तारं मेघानां प्रसिद्धं गणं प्राचोदयत्प्रेषयामास । ननु, कृष्णनाथानां घाते कथं प्रवृत्त इत्याशङ्क्यात्मसम्भावनया निरस्तविवेकत्वादित्याशयेनाह—वाक्यं चाहेत्यादिपञ्चभिः ईशमान्यहमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥

देवहेलनं देवस्य ममावज्ञाम् ॥ ३ ॥

अदृढैरसमर्थैः कर्ममयैः क्रियानिर्वर्त्यैरत एव नामनौनिभैर्नाममात्रेण या नौरिति व्यवह्रियते तत्सदृशैः आन्वीक्षिकीमात्मानुस्मृतिरूपाम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विज्ञाय साक्षादनुभूय विहतां द्रव्याणामप्यन्यत्र व्ययात् कृष्णनाथेभ्यः तत्रापि गोपेभ्यः तादृशश्रीव्रजवासिभ्यः तत्रापि श्रीनन्दादिभ्य इति कोपेन दुर्मदमत्तता दुर्बुद्धिता च सूचिता ह स्फुटमेव तदनुरूपव्यवहारात् स इति क्वचित्पाठः परमदुर्बुद्धिरित्यर्थः ॥ १ ॥

अन्तः प्रलयस्तत्कारिणाम् अत एव सम्वर्त्तकं नाम सत्यर्थे चशब्दः यद्वा, चकाराद्दाहमचण्डादिवातगणं च प्रकर्षेण गर्वोक्त्या तेषामुत्साहवर्द्धनादिना प्रेरयामास उत सत्यर्थे स च गर्हारूपः देवेन्द्रस्याप्ययोग्ये प्रवृत्तेः ॥ २ ॥

अहो आश्चर्यं काननौकसामिति निकृष्टत्वमशस्त्वं चाभिप्रेतं पत्युपपतिशब्दवदाश्रयो नाम कुलधर्मादिप्रासः उपाश्रयस्ततो विच्युत्य कृतः तदेवमुक्तमुपाश्रित्येति देवत्वेनात्मनो मर्त्यात् माहात्म्यसिद्धेर्देवेत्युक्तं न च ममेति तथा आश्रयत्यागेन मर्त्याश्रयणस्यायोग्यताबोधनार्थं चेति मयि तावद्देवबुद्धिमपि न चक्रुः मत्सुतरां देवदेवबुद्धिरिति भावः । अत्र च वनवासेन गोपत्वेन च परमसात्त्विकत्वाधिकं तेषां कृष्णं परब्रह्मापि मनुष्यरूपमिति तस्य च भक्तवात्सल्यं मतस्तदर्थं तस्य देवहेलनं युक्तमेवेति सरस्वतीव्यञ्जितस्तत्त्वार्थः ॥ ३ ॥

अदृढैः च्यविष्णुफलकैः यतः कर्ममयैः यथा तितीर्षन्ति मूढाः तथा कृष्णमुपाश्रित्य ममाप्रियं गोपाश्चक्रुरित्यविचारेणायोग्याचरणमात्रे दृष्टान्तः । यद्वा, तथा मां हित्वा कृष्णाश्रयेण गोपा भवदुःखादिकं तितीर्षन्तीतीन्द्रस्य क्रोधावेशेनासमासं वाक्यं ज्ञेयं तत्त्वार्थश्चायं यथा वैष्णवाः कर्मभिः सहान्वीक्षिकीं हित्वा केवलकृष्णाश्रयेण भवार्णवं तितीर्षन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किं जातं तदाह—इन्द्र इति । हे नृप ! तदा इन्द्रः स्वस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पूजां कृष्णेन विहतां ज्ञात्वा कृष्णो नाथो रक्षिता येषां तेभ्यः गोपेभ्यः चुकोप क्रुद्धवान् ॥ १ ॥

तदा क्रुद्धः अन्तकारिणां प्रलयकारिणां मेघानां सांवर्तकाख्यं गणं प्राचोदयत् मन्युमानी ईशमानीति पाठान्तरम् इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं चाह ॥ २ ॥

तदेवाह—अहो इत्यादिभिः पञ्चभिः, काननौकसां गोपानां श्रीमदस्य धनसम्पत्तिकृतस्य मदस्य मोहात्म्यं वैभवमहो आश्चर्यकरं, तदेव दर्शयति । ये गोपाः कृष्णं मर्त्यं मरणशीलम् उपाश्रित्य देवस्य मम हेलनमपराधं चक्रुर्मद्यागं बभञ्जुरित्यर्थः ॥३॥

किन्त्वधागमात्रेणोत्पत प्राह—यथेति । आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां हित्वा विहाय केवलं दृढैर्नौकातुल्यैः कर्मात्मकैः क्रतुभिरश्मसाराधनात्मकैरेव साधनैर्भवार्णवं यथा तितीर्षन्ति सन्तुमिच्छन्ति विवेकिन इति शेषः । अहमेव मुक्तिदोऽपि मद्याग एव तत्साधनमपीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोवर्धनोद्धरणेन सनाथाः सगोधना गोपाला इन्द्रकृतापदो रक्षिताः एवं अकिञ्चनलम्पटाः संसारात्सान् प्राणिनो रक्षत्याश्रितवत्सल इति प्रतिपादयितुमयमध्याय आरभ्यते; तत्र मुख्यप्राणमेकमन्तरेणान्येषां देवादीनामल्पसुरावेशस्तस्मिन् गते प्रकृतिभावश्चेत्युभयं दर्शयितुमुपक्रमते, इन्द्र इति । विहतां निराकृतां कृष्ण एव नाथो येषां ते तथा तेभ्यः क्रुद्धद्वेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति चतुर्थी कृष्णं प्रति च कोपं कृतवानिति सूचनायेदं विशेषणम् असुरावेशं प्रकटयतीति ज्ञायतेऽनेन हेलनेन शक्रकोपेन कृष्णमाहात्म्यमेव प्रकाश्यते ॥ १ ॥

अन्तकारिणां प्रलयं कुर्वतामित्यनेन, भगवन्तमन्तरेणान्यानियन्तृत्वमाह—सांवर्तकमिति । अमुनैव जगत्त्रयकरत्वे सूचितेऽप्यन्तकारिणामिति तदेव विशेषितं प्राचोदयत् प्रेरितवानित्यर्थः । ईशं कृष्णमुद्दिश्य मन्युना कोपेन अहमेवेशो नान्य इति मन्युना दैन्याभिमानेन वा "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इति यादवः ॥ २ ॥

मर्त्यं मरणधर्मत्वेनानित्यं कृष्णमुपाश्रित्य सर्वस्माद्धिकाश्रयोऽयमिति कृत्वा देवस्य त्रैलोक्याधिपतेः मम हेलनम् अवज्ञां कृतवन्त इति अनेनेशमन्युनैतद्विवृतम् ॥ ३ ॥

देवस्वभावत्वादसुरावेशेऽपि तत्त्वमेव कथयन् इत्याशयेनाह, यथेति । गहढैरसारैः अन्यत्र चरदारुसारैः कर्ममयैः बहुव्यापारसाध्यैः अन्यत्र तद्गुणाविबहुकर्मसाधितैः कुत्सितैरल्पप्रयोजनैर्वा प्लवैः "कुः पापेऽल्पार्थकुत्सयोः" इति यादवः । आन्वीक्षिकीं स्वानुकूलविवदर्शनात्मिकां विद्याम् आत्मज्ञानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१ ॥

उत अल्पार्थे सच महारूपः देवेन्द्रस्याद्यर्थोऽप्रवृत्तः ॥ २ ॥

३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हेतुशास्त्रमिदं यस्मात् इष्टार्थमुपयुज्यते ॥
अदृष्टार्थं तथा चान्यत्तद्ध्यापयति निश्चितम् ।
हैतुके फलभोक्ताऽयमिन्द्रो विघ्नं चकार ह ॥
वृष्टिरूपं ततः कृष्णः शैलधारी बभूव ह ।
उभयोर्हेतुकत्वार्थमेवं भगवता कृतम् ॥
निविघ्नभोगिनो बुद्धिर्नेष्टा भवति सर्वथा ।
इतीन्द्रस्य महामोहवाक्यान्याह विशेषतः ॥
द्वाविंश ईर्यते कृष्ण इन्द्रेण विनिपीडितम् ।
व्रजं गोवर्धनं धृत्वा सम्यक् पालितवानिति ॥

पूर्वाध्याये इन्द्रयागभङ्गो निरूपितः ततः क्रुद्ध इन्द्रः व्रजपीडार्थं वृष्टिं करोतीति निरूप्यते—इन्द्र इति दशभिः । —

क्रोधोद्यमौ च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशनात् ।
पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सम्भ्रमाहेतरेण हि ॥

आदौ तस्य क्रोधमाह—इन्द्र इति । तदा गोकुलगमनसमय एव आत्मनः पूजां विहतां ज्ञात्वा नृपेति सम्बोधनं राज्ञा तथात्वज्ञापनाय गोपेभ्यः चुकोप न तु गोपा अज्ञाः कथं कोपः तेषु तत्राह, नन्दादिभ्य इति । नन्दो हि महान् तर्हि कोप उचित इति चेत्तत्राह ॥ १ ॥

कृष्णनाथेभ्य इति । कृष्ण एव नाथो येषां नन्विन्द्रः शुद्धसत्त्वपरिणामरूपः कथमेवं कृतवान् तत्राह, स इति । निषिद्धः भागभोक्ता न केवलं कोपमात्रं प्रयत्नमपि चकारेत्याह—गणमिति । गणो हि बहूनां सङ्घातो भवति सांवर्तकः प्रलयकर्त्ता नामेति प्रसिद्धौ अतः प्रसिद्ध एवायं सकलसंहर्त्ता गणः समुदाय एव नाशशक्तिरिति पक्षनिराकरणार्थं प्रत्येकमपि मेघानां तथात्वमाह—मेघानां चान्तकारिणामिति । अन्तकारिणां मेघानां गणं सांवर्तकं च गणं प्रेषयामास तथा सति प्रत्येकमेघानां समुदायस्य सामान्यतो विशेषतश्च नाशो भवति नन्वाज्ञाकर्तव्येति ज्ञापनार्थम् इन्द्र इति "इदि परमैश्वर्ये" परमैश्वर्यं प्रातस्य वाक्यमनुल्लङ्घ्यम् अतः प्राचोदयत् प्रकर्षेण तदैव अविचारं प्रेषितवान् तत्र हेतुः क्रुद्ध इति, एवं तस्य मानसदोषमुक्त्वा वाचनिकं दोषमाह—वाक्यं चाहेति । यतः अयमीशमानी. अहमेवेशः त्रैलोक्यस्येति मन्यते उत अपि वाक्यमप्याहेत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेनायुक्ततमत्वमुक्तं भवति वाक्यान्याह—चतुर्भिः । परम्परासिद्धो हैतुको न त्याज्यः आधुनिकस्त्याज्य इति मन्यते अहो अत्याश्चर्यं सर्वथा विवेकरहिता गोपाः कथमेव मर्यादोल्लङ्घनं कृतवन्त इति हृदयं एवाह—श्रीमदस्य माहात्म्यमहो आश्चर्यं यतः श्रीमदात् ये गोपा देवहेलनं चक्रुः तत्रापि ते महान्तः किन्तु गोपः न वा तेषां सत्सङ्गः सम्यग्देशादिस्थितिर्वा किन्तु काननौकसः एतादृशानामपि श्रीमदं करोति । ननु, न श्रीमदात् तैरेव कृतं किन्तु भगवद्वाक्यात् अतस्तेषां को दोषः? इति चेत्तत्राह—कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्येति । देवा अमर्त्याः मनुष्या मर्त्याः भगवान् सदानन्दोऽपि मनुष्यवेषं कृतवान् तस्य परिग्रह एव तेषां दोषः उप समीपे आश्रयणं न केवलं यागान्तरं कृतवन्तः किं तु देवस्येन्द्रस्यैव हेलनं तद्रूपैरेव कृतमिति ॥ ३ ॥

ननु, भगवता कर्ममार्ग एव समीचीन उक्तः कथं दूष्यते? इत्याशङ्क्याह—यथादृढैरिति । अदृढैः क्रतुभिः ये भवार्णवं तितीर्षन्ति ते

वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डितमानिनम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मध्य एव निमग्ना भवन्ति न हि स्वेन भीयमानया नौकया तरणं सम्भवति सापि स्वकर्मणैव प्रेर्यत इति द्विगुणः क्लेशः तदाह—कर्ममयैरिति । कर्मैव तेषां स्वरूपं तदप्यदृढं प्रायश्चित्तबाहुल्यात् क्रतुभिरिति नाममात्रं यतस्ते नौनिभाः नौकासदृशाः दर्शनार्थमेव नौकातुल्याः तान्यपि कर्माणि यदि चित्तशुद्ध्यर्थं कुर्यात् तदा भवतु वा आरादुपकारकत्वं तदपि नास्तीत्याह, विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वेति । कर्म त्वविद्या विद्या आन्वीक्षिकी अन्वेषणमन्वीक्षा श्रवणानन्तरं पुनरात्मानुसन्धानम् विद्याञ्चाविद्यां च यस्तद्वेदो भयं सह" इत्यत्र केवलाविद्यायाः प्रतिषेधात्तदाह-हित्वेति यथा ते तितीर्षन्ति न तु तरन्ति तथैवेत ईश्वरवादं निराकृत्य केवलकर्मवादेन स्वनिर्वाहेच्छामपि न तरन्ति निर्वाहं न प्राप्नुवन्ति अतः कृतस्य कर्मणो वैयर्थ्यात् तेन पालयितुं न शक्यत इति सुखेन तद्विघातः कर्त्तव्य इति भावः । तस्य भगवति दोषवशात् विपरीता बुद्धिर्ज्ञाता षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने षड्दोषवचनात् न तत्र भगवत ऐश्वर्यमप्रतिहतं तदनुसारेणैव अन्यत्रैश्वर्यं दूरीकर्त्तुं यथार्थान्येव वाक्यान्युक्तानि ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चविंशे सकोपोक्ताविन्द्रे नाशाय वर्षति ।
व्रजस्य रक्षामकरोदुद्धृत्याचलमच्युतः ॥

कृष्णनाथेभ्योऽपि चुकोपेति इन्द्रस्य मौढ्यं तत्कोपस्य च वैफल्यं प्रथमत एव दर्शितम् ॥ १ ॥

कोपं विवृणोति, गणमिति । सम्वर्त्तः प्रलयस्तत्कर्त्तारं मेघानां गणं चकारादावहप्रवाहादिसाम्वर्त्तकवातगणं च प्राचोदयत् प्रेषयामास ईशमानी अहमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥

श्रीश्च मदो हर्षश्च माहात्म्यं च तेषां इन्द्रैकमं मर्त्यं मर्त्यकृष्णो हितं देवस्य मम दुष्टस्य हेलनमिति सरस्वत्यर्थो वास्तवः ॥ ३ ॥

अदृढैः असमर्थैः कर्ममयैः केवलकर्मप्रचुरैरत एव नाऽन्यैव नौ तुल्यैर्नतु वस्तुतः आन्वीक्षिकीमात्मानुसन्धानरूपां वस्तुतश्च कर्ममयैः क्रतुभिः सह आन्विक्षकीं हित्वा अवज्ञया त्यक्त्वा कृष्णमाश्रित्यैव वैष्णवा यथा भवार्णवं तितीर्षन्तीति कृष्णाश्रयणमात्रेणैव भवार्णवस्य गोवत्सपदत्वे जाते तत्तरणार्थप्रयत्नानौचित्यात् तेषां तितीर्षामात्रमिति ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चविंशे शक्रकृतोपद्रवाद्भगवान् गोवर्द्धनमुद्धृत्य व्रजमरक्षदित्याह—इन्द्र इति । विहतां वर्धिताम् कृष्णो नाथः येषां तेभ्योऽतो गोपयाचितश्रीकृष्णप्रयत्नकामः स इन्द्र इति गम्यते ॥ १ ॥

नन्वेवमनर्थाचरणे इन्द्रस्य को हेतुरज्ञानविलसितः श्रीमदजनितेश्वरत्वाभिमान एवेति वदन् कुर्वन् यत्कृतं तदाह, गणमिति षड्भिः । सांवर्तकं नाम संवर्तः प्रलयस्तत्कर्तारम् अनेन प्रलयकर्तुर्यस्यैव सांवर्तको गणस्तदपकारार्थमिन्द्रेण अज्ञानान्नियुक्तः स्वयं चेन्द्रोपदंशस्तदपकारं कर्तुं प्रवृत्तः इत्येवमज्ञानस्य श्रीमदस्य चानर्थहेतुता द्योतिता ॥ २ ॥

देवहेलनं ममापराधं मां हित्वा कृष्णेन सुखमिच्छन्तीति फलितार्थः । अहो श्रीमदमाहात्म्यम् इत्यनेन स्वदोषमन्यत्रारोपयति जनः इति जनस्वभावो ज्ञापितः कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्येत्यनेन "गां पौरुषीं मे शृणुतामराः" इत्यादि ब्रह्मवाक्याद सुज्ञाततत्त्वस्येन्द्रस्य वाक्येन अभिमानिनः क्रोधाविष्टस्य पूर्वापरविवेकभ्रंशः पूज्येऽपूज्यबुद्धिश्च भवत्येवेति ज्ञाप्यते ॥ ३ ॥

मां हित्वा कृष्णेन सुखमिच्छन्तीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह, यथा आन्वीक्षिकीमध्यात्मविद्यां हित्वा अदृढैः असमर्थैः कर्ममयैः कर्मनिवृत्त्यै अत एव नाममौनिभैर्नाममात्रनौकासदृशैः भवार्णवं तितीर्षन्ति मुक्तिं सुखमिच्छन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्री गोवर्द्धनाचलोद्धर्त्रे नमः ।

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि, हे नृप ! वा समें वो इन्द्र अपनी पूजा को लोप जानिके श्रीकृष्ण जिनके नाथ ऐसे नन्दादिक गोपन पै कोप करत भयो ॥ १ ॥

प्रलयकरनवारे सावर्त्तक नाम जो मेघन के गण हैं तिन कूं क्रोध करके भेजत भयो, और अपन को ईशमाननवारो इन्द्र ये वचन बोलत भयो ॥ २ ॥

इन्द्र बोल्यो, कि—अहो बडो आश्चर्य है वन में रहवे वारे गोपन के श्रीमद को माहात्म्य तो देखो जिनने कृष्णरूप मनुष्य को आश्रय ले के मो देवता को अपराध कर्यो है ॥ ३ ॥

क्योंकि ? दृढ कर्मप्रधान और नौका सदृश जो यज्ञ हैं जिन सो आत्मा को कल्याण होय वा विद्या को छोडि के संसार समुद्र के पार अनायास तर्यो चाहे हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथा वाचालं बहुभाषिणं बालिशं शिशुं पण्डितमानिनं पण्डितं मन्यमतः स्तब्धमविनीतमिति निन्दायां योजितापीन्द्रस्य भारती कृष्णं स्तौति, तथाहि वाचालं वाक्श्रेणि

एषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ।
धुनुत श्रीमदस्तम्भं पशून्नयत सङ्क्षयम् ॥ ६ ॥
अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ।
मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठजिघांसया ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं मघवताऽऽज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ।
नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बालिशमेवमपि शिशुवत्स्वैरभिमानिनं स्तब्धमन्यस्य वन्द्यस्याभावादनम्रम् अज्ञं नास्ति ज्ञो यस्मात्तं सर्वज्ञमित्यर्थः । पण्डितमानिनं ब्रह्मविदां बहुमाननीयं कृष्णं सदानन्दरूपं परब्रह्म मर्त्यं तथाऽपि भक्तवात्सल्येन मनुष्यतया प्रतीयमानमिति ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां मत्तानाम् आध्मायितात्मना बृंहितदेहानां धुनुत अपनयत श्रीमदेन यः स्तम्भो गर्वस्तम् ॥ ६ ॥

विश्वसतस्तान् प्रत्याह—अहं चेति । अनुव्रजे अव्यवधानेनैवा-गमिष्यामि मरुद्गणैर्देवगणैः सह ॥ ७ ॥

मघवता इन्द्रेण निर्मुक्तं बन्धनं येषां ते प्रलयाभिप्रायेण बद्धा आसन् तदा निर्मुक्तबन्धनाः सन्तः आसारैर्धारासम्पातैः पीडयामासुः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वाचालमित्यादिकं सतर्ककर्कशकमेवावादावतरणाद्यभिप्रायेण ज्ञेया इति निकृष्टत्वं मे त्रिलोकीश्वरस्येति दुर्मदभरेण सूचितम् अन्यैः तत्र स्तुतिपक्षे वाचालमिति वाचा हेतुना अलं समर्थं इत्येवार्थः । मत्वर्थीयणिच्प्रत्ययस्य निन्दायामेवाभिधानात् शिशु-वदिति बालिशः शावके मूर्ख इति विश्वप्रकाशात् ब्रह्मविदां माननीयमिति तत्कर्तृको मानो विद्यते यत्रेति ॥ ५ ॥

एवं दुर्वृत्यातिशयार्थं तेषां दोषं तेनात्मनः तेषु रोषभरं च बोधयित्वा अधुना कृत्यमादिशति, एषामिति । कृष्णेन हेतुना श्रिया पशुवर्गलक्षणलक्ष्म्या मत्तानाम् इत्यनन्तरं बृंहितदेहानां चेति बाह्यं सुखं दर्शितं तत्र च कृष्णेनेति तत्कृतगोपालनादिना क्षीराद्युपभोगसम्पत्तेरिति भावः । अन्यैः तत्र ध्मानं नाम सतेजस्कीकरणं तच्च बृंहणतात्पर्यकं णिच् प्रयोगस्तु तेषां कर्तृत्वं कृष्णस्य हेतुकर्तृत्वमित्यपेक्षयेति ज्ञेयम् । यद्वा, अतः श्रिया सगर्वाणां विशेषतः कृष्णेन सतेजस्कीकृतचित्तानामित्यर्थः भक्तिलक्षणया समृद्धानां तया तयैवोज्ज्वलितचित्तानामिति तत्त्वार्थः कथं धुनवामेत्यपेक्षायामाह—पशून् सम्यक् क्षयं नयत पशूना-मेव श्रीमद्धेतुत्वात् तत्त्वार्थे सम्यक् निवासः स्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ऐरावतमारुह्येति । युष्माकं जलाभावे सति सोमं साहाय्यं करिष्यतीति भावः । नन्दगोष्ठेति तत्रैव वर्षणीयं न तु मधुपुर्या-मिति च सह कंसेनापि मैत्रीचिकीर्षया सूचितं जिघांसया जिगमिषयेति तात्त्विकोऽर्थः ॥ ७ ॥

ओजसा बलेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सति केवलं वाचालं कुत्सितं बहु च वदन्तं बालिशं मूर्खं स्तब्धमविनीतमज्ञं पण्डितमात्मानमभिमन्यमानं मर्त्यं मत्तप्रहारैर्मरिष्यमाणं च कृष्णमाश्रित्य ये गोपाः मम अप्रियं चक्रुः ॥ ५ ॥

श्रिया सम्पदा गर्वितानां कृष्णेनाध्मायिताः वर्धिता आत्मानो देहा येषां तेषां गोपानां श्रीमदप्रयुक्तमविनयं धुनुतापाकुरुत तथा पशून् सङ्क्षयं नाशं नयत ॥ ६ ॥

विश्वसतस्तान् प्रत्याह—अहमप्यैरावतं गजमारुह्य महावेगैर्मरुद्भिः सह व्रजं प्रत्यनुव्रजे युष्मत्पृष्ठत एवागमिष्यामि किमर्थं नन्दादयो गोपास्तेषां जिघांसया हेत्वर्थे तृतीया सनर्थस्त्व-श्वेव जिगमिषतीतिवदविवक्षितः हननार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थमिन्द्रेणादिष्टाः मेघा मुक्तानि बन्धनानि शृङ्खलानि येषां तथाभूताः आगत्यासारैर्जलधारासम्पातैर्यावद्बलं नन्दव्रजं पीडयामासुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाचालम् अस्ति चेदीश्वरः कश्चिदित्यादि शास्त्रकुत्सितभाषणम् अत एव वर्तेन ब्रह्मणोत्पादिमानं प्रमाणमस्यास्तीति मानिनं "रजसा चोदिता मेघा" इत्यादिना मत्तत्वमज्ञत्वं च स्फुटं आजीव्यैकतरमाणमित्यादिना पण्डितमानित्वम् ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां दृप्तानाम् आप्यायितात्मनां वर्धितमनसां धुनुत निराकुरुत ॥ ६ ॥

नागं गजम् ॥ ७ ॥

निर्मुक्तबन्धनाः विगलितनिगडाः त्यक्तजलस्तम्भा इत्यर्थः । आसारैर्धारासम्पातैः वेगवद्वर्षैरित्यर्थः । ओजसा अशक्यवत्तया-बलेन ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अतः श्रियावलिप्तानां विशेषतः श्रीकृष्णेन सतेजस्कीकृतचित्तानामित्यर्थः ॥ ६—६ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रस्य तु बुद्ध्या अनीश्वरस्तथोक्तवान् इति अत आह वाचालमिति । बहुभाषी वाचालः अनीश्वर ईश्वरवद्वक्ता वैराग्याभावो वा अनेनैवोक्तः स्वार्थं बहूक्तवानिति बालिशः ज्ञानरहितः यस्तु वीर्यरहितः अशक्यं कर्तुं वाञ्छति स तथोच्यते ज्ञाताभावः स्पष्ट एव स्तब्धः अनम्रः तादृशस्य कीर्त्यभावः स्पष्टः विनीतस्यैव तथाऽऽत्मानमेव पण्डितं मन्यत इति तथा पण्डितमानी न तस्य श्रीः विपर्ययो वा कीर्तिभाव एवानेनोच्यत इति अज्ञो ज्ञानरहितः स्पष्ट एव मर्त्यो मनुष्यः न स विरक्तः ईश्वरो वा कृष्ण इति तथा प्रसिद्धः एवं विपरीता बुद्धिरिन्द्रस्य अथवा कृष्णं सदानन्दमपि विपरीतषड्गुणं तत्त्वेनोपाश्रित्य भगवत्यपि विपरीतां बुद्धिं सम्पाद्य सर्वे गोपालाः अल्पबुद्धयः मे अप्रियं यागभङ्गं कृतवन्तः यदि भगवन्तं वा परमेश्वरं जानीयुस्तदापि न खेदः वस्तुतस्तु वाचा अहं पूर्णो यत्र यत्र वाङ् न प्रवर्तते स पूर्णः सर्ववेदकर्त्ता सर्वथा नाश्रितः अर्भ तु उप समीपे अल्पमेवाश्रित इति किञ्च बालिनोऽपि यं सुखं यस्मात् स हि शत्रुपक्षपाती रावणमित्रं तथापि मोक्षदाता बालमस्यास्तीति पुच्छवान् मर्कटः प्रतिपादितः उत्कर्षस्तु वेदाना मल्पगम्यः कृपालुता तु बालिनमभिमोचयति स्तब्धः अक्षमूतः "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति श्रुतेः । यदि भगवान् नम्रः स्यात् सत्यादिलोकानां नाश एव भवेत् अतो भगवान् स्वयमनम्रः अन्याभावमित्यवान् पण्डितान् मानयतीति पण्डितमानी विद्यावतः पूजयति अतः पूजनार्थं विद्यामुपदिष्टवान् न विद्यते ज्ञो यस्मात्सर्वज्ञोऽयं यतोऽयं कृष्णः कृ आनन्दः यत्र हि धर्मी तिष्ठति स धर्मयुक्त एव भवति अतो गोपाः मर्त्यं शरीरमाश्रित्य शरीरधारिणो भूत्वा मे अप्रियं न विद्यते प्रियं यस्मात् न ह्यन्यः ततः प्रियोऽस्ति तं भगवन्तं कृतवन्तः यथा मम नित्यं प्रियजनको भवति तथोत्तरोत्तरं कृतवन्तः तथा तथा धर्मान् सम्पादितवन्तः इति सरस्वती ॥ ५ ॥

अतो विपरीतां बुद्धिमाश्रित्य भक्तद्रोहं कर्तुमाज्ञापयति एषामिति । एषां गोपानां श्रिया धनेनावलिप्तानां गर्विष्ठानां कृष्णेन आध्मापितः आत्मा येषां यथा स्तब्धो वायुरन्तःप्रविष्टः देहिनमाध्मापयति तादृशस्य उपवासेषु कृतेषु तदाध्मानं गच्छति अतः श्रीमदस्तम्भं धुनुत श्रीमदस्यापि मूलं पशवः अतो भवन्तो गत्वा पशून् संक्षयं नयत ॥ ६ ॥

अतिवृष्ट्या पाषाणवर्षणेन च सम्यक् क्षयं नयत गोपास्तु कन्दरादिष्वपि स्थास्यन्ति अतस्तेषां वधार्थं कृष्णेन सह युद्धसम्भवादैरावतमारुह्याहमागमिष्यामीत्याह—अहं चैरावतं नागमिति । ऐरावतः श्रेष्ठो गजः जले स्थले च युद्धसमर्थः अतस्तमारुह्य अनु पश्चाद्युष्मद्गमनानन्तरं व्रजे समागमिष्यामि प्रसङ्गादागमनं निराकरोति—व्रजमिति । ननु, बहवो गोपालाः पक्षस्त्वं बलभद्रश्च बली अतः कथं युद्धम् ? इति चेत्तत्राह—मरुद्गणैरिति । महावीर्यैरतिबलिष्ठैर्मरुद्गणैः सह, तत्र गतस्य प्रयोजनमाह—नन्दगोष्ठजिघांसयेति । नन्दगोष्ठस्य घातनेच्छया गतस्तद्दिदृक्षां वा प्रपूरयति अतो मारयिष्यामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततो यज्जातं तदाह—इत्थमिति । मघवता इन्द्रेणाज्ञाप्ता मेघाः पूर्वं शृङ्खलाबद्धास्ते निर्मुक्तबन्धनाः कृताः ततः नन्दगोकुलमासारैर्धारासम्पातैरोजसा बलेन वायुसहिताः पीडयामासुः ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाचालं मीमांसासाङ्ख्यानभिमतविरुद्धबहुभाषिणं बालिशं मूर्खमनधीतशास्त्रत्वादिति भावः । स्तब्धं पितुरप्येष्वतिप्राधान्यात् दुर्विनीतम् अज्ञं नित्यगोचारणात् किमप्यजानन्तम् अथ च पण्डितम्मन्यं मर्त्यं मनुष्यमाश्रित्य मे देवस्याप्रियं चक्रुः यस्त्वयंश्च वाचया सरस्वत्या अलङ्कृतो बालिशो मूर्खोऽपि यस्मात्तं वाचाऽलङ्कृतवन्तोऽयं । स्तब्धं बन्धुस्यान्यस्याभावादनम्रं नास्ति ज्ञो यस्मात्तं पण्डितकर्तृको मान आदरो वसते यस्य तम् ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां मत्तानां यतः कृष्णेनाध्मापितः सतेजस्कीकृतः आत्मा मनो येषां यस्त्वयंश्च श्रिया चन्दनचर्चयेव अवलिप्तानां लिप्ताङ्गानां श्रीमद् यः स्तम्भस्तम्भः आङ्याभावस्तं धुनुत दूरीकुरुत तेन तथा वर्षत यथा तेषां शीतजनितस्तम्भः औष्ण्यनिवर्तको भवेदित्यर्थः । तथा पशून् धुनुत शीतेन कम्पयत ततश्च कृष्णेन गोवर्धने उद्धृते सति सङ्क्षयं सम्यङ्निवासं तत्तलं नयत अतिसुखदगोवर्धनतलनिवासं प्राप्तनयने यूयमेव कारणीभवतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

विस्मयतस्तान् प्रत्याह—अहं च अनुव्रजामि जिघांसया जिगमिषयेति यस्त्वयंः ॥ ७ ॥

निर्मुक्ता बन्धना इति ये सर्वैकार्णवीकरणपटवः प्रलयकाल एव निर्मुच्यन्ते तेऽपि मेघाः कोपेन लुप्तविवेकत्वात् परिणामदर्शिनेन्द्रेण मोचिताः ॥ ८ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यनेन श्रीकृष्णस्य मर्त्यधर्ममात्रमुक्तं तत्र मर्त्या अपि प्रायो गुणवन्त एव अयं तु निर्गुण इत्याह वाचालमिति । वाचालं बहुभाषिणम् बालिशं मूर्खम् स्तब्धं कर्तव्याकर्तव्यचिन्तारहितम् अज्ञमनधीतशास्त्रम् ॥ ५ ॥

श्रिया सम्पदा अवलिप्तानां मत्तानाम् कृष्णेन आध्मापिता वर्द्धिताः आत्मानः मनांसि येषां तेषाम् श्रीमदेन यः स्तम्भो गर्वस्तं धुनुत अपनयत ॥ ६ ॥

मरुद्गणैः देवगणैः सहाहमपि अनुव्रजे अनन्तरमेवागमिष्यामि सर्वाप्येतैरिदं कार्यमवश्यमनुष्ठेयमिति भावः ॥ ७ ॥

विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनन्तः स्तनयित्नुभिः ।
तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥
स्थूणास्थूला वर्षधारा मुञ्चत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ।
जलौघैः प्लाव्यमानाभूर्नादृश्यत नतोन्नतम् ॥ १० ॥
अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ।
गोपा गोप्यश्च शीतार्त्ता गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ११ ॥
शिरस्सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्याऽऽसारपीडिताः ।
वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रलयं करिष्यन्तस्ते दृढैर्बन्धनैर्बद्धा अनेन तेषामतिप्रचण्डता सूचिता तदानीं तु निर्मुक्तबन्धनाः सन्तः आसारैर्धारासम्पातैः नन्दगोकुलं पीडयामासुः नतु त्रिलोकीम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

देखो बावाल, मूर्ख, स्तब्ध, अज्ञानी, आप कूं पण्डित माने, ऐसो मनुष्य जो है वा श्रीकृष्ण को आश्रय लेके गोपन ने मेरी अवज्ञा करी है ॥ ५ ॥

लक्ष्मी के मद तें मत्त और कृष्ण के हिमाइत में फूलि रहे ऐसे इन गोपन को जो श्रीमद तें गर्व भयो है वाय तुम सब दूर करो, और इन के पशून को नाश करदेउ ॥ ६ ॥

और मैंऊ नन्द के गोकुल के नाश करिबे की इच्छा करिके अपने ऐरावत हाथी पै बैठि के बडे पराक्रम वारे मरुत गणन को साथ ले के, ब्रज को आऊं हूं ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–इन्द्र की ऐसी आज्ञा पाय के रस्सा जिनके खोल दिये ऐसे वे मेघ वर्षा के मारे नन्द के गोकुल को पीडादेत भयो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्तनयित्नुभिरशनिभिः स्तनन्तो गर्जन्तः मरुद्गणैरावहप्रवहादिवायुसमूहैर्नुन्नाः प्रेरिताः जलशर्कराः जलोपलान् ॥ ९ ॥

स्थूणावत्स्थूलाः अभ्रेषु मुञ्चत्सु सत्सु नतोन्नतं निम्नमुन्नतं तद्विपरीतं यथा भवति तथा भूर्नाऽदृश्यत ॥ १० ॥

जातवेपनाः जातकम्पाः ॥ ११ ॥

तत्र पशूनां याचनं विज्ञनाष्टि–शिर इति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पीडनप्रकारमाह–विद्योतमाना इति द्वाभ्याम् । विशेषेण द्योतमाना इत्यादिना विद्युदादीनामिति बाहुल्यं भीषणत्वं च सूचितं स्तनयित्नुभिर्गर्जद्भिरशनिविशेषैः तीव्रैरित्यस्य पूर्वेणान्वयः । जलानि शर्कराश्च तदीयाः करकाः ॥ ९ ॥

स्थूणा गृहस्तम्भाः तद्वत् स्थूलाः प्लाव्यमाना सती भूर्नाऽदृश्यत अतो नतोन्नतं च स्थूलत्वाददृश्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥

जातवेपना इति शीतार्त्ता इति च पश्वादीनां सर्वेषामपि विशेषणम् अत्र पशूनां बहिस्थत्वेनादौ निर्देशः बहिःस्वभावत्वेन तत्पश्चाद्गोपानाम् अन्तःस्वभावत्वेन गोपीनामिति विवेचनीयम् इत्यादिकं च सर्वं श्रीभगवतो व्रजजनप्रेमवर्द्धनगोवर्द्धनोद्धरणक्रीडेच्छयैव शक्रादीनां श्रीमदस्य परमानर्थहेतुताप्रदर्शनेच्छया च अन्यथा भगवत्प्रियाणां तेषां तत्तदसम्भवात् ॥ ११ ॥

प्रच्छाद्य प्रयासेन छादयित्वा । ननु, कथं ते तादृशा जातास्तत्राह–भगवतः अलौकिकगुणत्वात् तेषामपि तादृशप्रभाववत्त्वादि गुणवत्तया स्फुरत इत्यर्थः । अतः पादमूलमुपाययुः अत्यन्तनिकटं प्राप्ताः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वेपमानाः कम्पमानाः ॥ १२—१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पीडामेव प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । तडिद्भिर्विद्योतमानाः स्तनयित्नुभिरशनिभिर्गर्जन्तः यद्यपि स्तनयित्नुशब्दो गर्जन्मेघपरः तथाप्यौचित्यादेवं व्याख्यातं प्रचण्डवातसङ्घातैः प्रेरिताः सन्तो जलशर्कराः वर्षोपलान् ववृषुः ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णशोऽविच्छेदेन स्तम्भवत् स्थूला वर्षधारा मेघेषु मुञ्चत्सु सत्सु जलप्रवाहैः प्लाव्यमाना सती पृथिवी निम्नोन्नता नादृश्यत नतोन्नतमिति पाठे तद्यथा तथा नादृश्यत ॥ १० ॥

अत्यासारैः अत्यन्तवातेन च अत्यासारातिपातेनेति पाठे अत्यासारस्यात्यन्तपातेन निष्ठुरपातेन जातकम्पनाः पशवो गोपाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोप्यश्च शीतेनार्ताः पीडिता भगवन्तं शरणं प्रापुः प्रतीता इति पाठे परितो व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शरणयाचनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—शिर इति । आत्मीयकपचानं शिरांसि स्वसुतांश्च देहेनाच्छाद्यासारैः कम्पमानाः भगवतः पादमूलं श्रीभगतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्तनयित्नुभिर्गर्जितैः "स्तनयित्नुर्हि गर्जितः" इति यादवः । अत्रान्येष शर्कराः श्वेतपाषाणशिलाः ॥ ९ ॥

स्थाणुवत्स्थूलाः नतोन्नतं निम्नोन्नतस्थलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वकायेन शिरश्च सुतांश्च प्रच्छाद्य ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्लाव्यमाना भूरभूत् अत एव नतोन्नतं स्थलं नादृश्यत ॥ १० ॥ ११ ॥

शिर इति अतो व्रजस्थपशूनामपि तादृशज्ञानं सूचितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पीडायां प्रकारमाह—विद्योतमाना इति । विद्युद्भिर्विद्योतमानाः सात्त्विकोत्कर्षस्तनयित्नुभिश्च नदन्तः गर्जनं कुर्वन्तः तीव्रैर्वायुगणैः नुन्ना जलशर्करा ववृषुरिति तामससर्वपक्षः विद्योतनेनाक्षिप्रतिघात-स्तनयित्नुभिश्च श्रोत्रप्रतिघातः जलेन प्राणप्रतिघातः शर्कराभिः शरीरस्य स्वाधीनाश्च तेषां विद्युतः सन्ति ता नात्र विवक्ष्यन्ते किन्तु या वज्ररूपा विद्युत् ताभिर्विद्योतनं स्वतोपि शब्दकरणं मेघानां परं स्तनयित्नुभिः तथा स्तनयित्नवो वाद्यरूपाः अतिनिष्ठुराः जलमयाः शर्कराः करकाः तत्रापि वायुवेगेन पतन्तः पीडयन्ति ॥ ९ ॥

ततो वृष्टिं कृतवन्त इत्याह—स्थूणेति । स्थूणास्तम्भस्तद्वत् स्थूला वर्षधाराः प्रतिमुञ्चन्ति अभ्राणि यैः एकां धारां प्रत्येको गर्तो मेघेन क्रियते एवं सर्वेष्वेव मेघेषु सत्सु अभीक्ष्णशः जलौघैः प्लाव्यमाना भूः नतोन्नतं—नतमुन्नतं वा यथा भवति नतोन्नता वा वस्तुतः सर्वत्रैव गर्ताः जाताः तथापि निम्ना वा उन्नता वा पादस्थापनार्थं विचार्यमाणापि जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत ॥ १० ॥

ततो यज्जातं तदाह—अत्यासारेति । अत्यन्तं धारासम्पातेन अतिवातेन च पशवो जातवेपनाः जातकम्पा जाताः अतः गोपाः गोप्यश्च शिशिरा अपि शीतपीडिताः गोविन्दं गवां गोपगोपीनां चेन्द्रं लौकिकेन्द्रेण पीड्यमानाः शरणं ययुः ॥ ११ ॥

एषां शरणागतौ आगमनप्रकारमाह—शिर इति । स्वशिरः सुतांश्च स्वस्यैव कायेन प्रच्छाद्य आसारेण पीडिताः सन्तः वेपमानाः भगवतः पादमूलमुपसमीपं ययुः आगताः शिरांस्यन्तमुदरे समागतं सुतांश्च शरीरेणोभयोः प्रच्छादनं भगवद्दर्शनार्थं रक्षार्थं च आसारेण पीडिताः भक्तिमार्गे स्यक्तवतः अन्यथा भगवद्दर्शनार्थमेव यत्नं कुर्युः न तु स्वरक्षार्थं भगवन्तं प्रार्थयेयुः । किञ्च, वेपमाना जाताः अतः देहस्थितिं सन्दिग्धां मत्वा पादमूलमाययुः तेषु कृपया भगवान्निकट एवागतः ततः उपेत्युक्तं वा सर्वतः पादयोर्मूलं अन्तर्गतभक्त्या शरीरेण समीपमागता अपि मनसा पादतले प्रविष्टाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्तनयित्नुभिरशनिभिः स्तनन्तः गर्जन्तः मरुद्गणैस्सह आवहप्रवहाद्यैः नुन्नाश्चालिता जलशर्करा जलोपलान् ववृषुः ॥ ९ ॥

"स्थूणास्तम्भोपि वेश्मनः" इत्यमरः । स्थूणावत्स्थूला अभ्रेषु वर्षत्सु प्लाव्यमाना भूरभूत् तनश्च नतोन्नतं स्थलं नादृश्यत ॥ १० ॥ ११ ॥

शिरांसि च सुता वत्साश्च तान् कायेनैवाच्छाद्य ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते मेघाः विद्युद्भिर्विद्योतमाः केवलं सूर्यादीनामप्यन्तत आवृतत्वात् स्तनयित्नुभिरशनिभिस्तनन्तो गर्जन्तः मरुतामावहप्रवहादितवायूनां गणैः समूहैः नुन्नाः प्रेरिताः जलशर्कराः जलोपलान् ववृषुः ॥ ९ ॥

तथा अभीक्ष्णशो नैरन्तर्येण स्थूणा इव स्थूला वर्षधाराः अभ्रेषु मुञ्चत्सु जलौघैः प्लाव्यमानाः नतोन्नतं यथा भवति तथा भूर्नादृश्यत ॥ १० ॥

अत्यासारेण अत्यन्तधारासम्पातेन अतिवातेन च जातवेपनाः प्राप्तकम्पाः पशवोपि शरणं ययुरित्यनेन यो गोविन्दं शरणं न याति स पशुभ्योपि हीन इति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

शिरः सुतांश्च कायेन पशवः गोपाः गोप्यश्च यथेष्टं प्रच्छाद्य ॥ १२—१३ ॥

भाषा टीका ।

बीजुरी जिनमें चमकरही गर्जन सों शब्द करें तीव्र मरुतन के गणन ने चलायमान करे ऐसे बादर जलके कंकर ओरन की वर्षा करत भये ॥ ९ ॥

थूनी की नाईं स्थूल वर्षा की धारान कूं जब वारंवार मेघ छोडिबे लगे, तब जलन के समूहन तें पृथिवी डूब गई और धरती पै नीची ऊंची ठौर नहीं मालूम परत भई ॥ १० ॥

बडी वर्षा बडे पवन सों भयो कंपकपाहट जिनके ऐसे पशु, गोप, गोपी, शीततें दुःखित होयकें गोविन्द की शरण जात भये ॥ ११ ॥

वर्षातें पीडित गउं शिरन कूं नीचे करिकें बछरान कों छाती के नीचे करिकें कांपत २ भगवान के चरण के समीप जात भईं ॥ १२ ॥

कृष्ण ! कृष्ण ! महाभाग ! त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ! ।
त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ! ॥ १३ ॥
शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ।
निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥ १४ ॥
अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ।
स्वयागे विहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥
तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ।
लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोपगोपीनां प्रार्थनामाह—कृष्णकृष्णेति । त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं गवां कुलं वंशं नोऽस्मांश्च देवादिन्द्रात्त्रातुं रक्षितुमर्हसि ॥ १३ ॥

विज्ञापनात्पूर्वमेव कुपितेनेन्द्रेण कृतं तद्वर्षं मेने ॥ १४ ॥

कथं मेने ? तदाह—अपर्त्विति । अपगत ऋतुर्यस्य तद्वर्षमतिशयितो वातो यस्मिंस्तदतिवातं शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिज्ञापूर्वं गोवर्धनोद्धरणमाह—तत्रेति । तत्र प्रतिविधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि तेन च मौढ्यात् लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणं तमो हरिष्यामि बहुवचनेन वरुणादीनभिप्रैति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णेति सर्वदुःखाकर्षणाभिप्रायेण आर्त्या वीप्सा हे महाभाग अस्माकं परमभाग्यरूप ! नोऽस्माकं गोकुलं गवां कुलं व्रजमेव वा सर्वं त्रातुमर्हसि । यद्वा, नोऽस्मांश्च देवात् इन्द्रात् तस्मान्मास्मद्धर्षां द्वेषेण पापबुद्ध्या वा । यद्वा, देवात् तत्रापि कुपितात् इति तत्प्रतीकारासमर्थानस्मान् त्वमेव त्रातुं योग्योऽसीत्यर्थः । ननु, तर्हि ममापि तत्र का शक्तिस्तत्राह—प्रभो ! हे सर्वशक्तियुक्तेति । कालियमर्दनादौ तवालौकिकशक्तिदर्शनादिति भावः । ननु, देवेषु निजशक्तीर्दर्शयितुं नो युज्येत तत्राह—हे भक्तवत्सलेति । भक्तार्थं तवाकृत्यं न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

शिलावर्षयुक्तेनातिवातेन पाठान्तरे शिलावर्षस्य निपातेन हन्यमानम् अत एव अचेतनं मूर्च्छितप्रायं गोकुलमिति प्रकरणात् कृतम् कृतिम् ॥ १४ ॥

पश्चात् क्रोधावेशेन स्वगतमुवाचेत्याह—अपर्त्वित्यादिपद्यद्वयेन । इत्युक्त्वेति परेणान्वयात् पृथक् तु व्याख्यायते वर्षं वर्षतीति तपस्त्यज इतिवद्वर्षं करोतीत्यर्थः । अस्माभिरिति बहुत्वं श्रीनन्दाद्यपेक्षया शक्रमदभञ्जनार्थं निजप्रौढिप्रकटनेन वा नाशाय गोष्ठस्य तत्त्वतस्तु निजभक्तस्यैव ॥ १५ ॥

सम्यक् सर्वेषां सुखपूर्वकनिजदासवर्गमाहात्म्यप्रदर्शनादिप्रकारेण साधयामि वर्तमानसामीप्ये लट् आत्मयोगेन योगमायाख्यया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः । लोकेशमानिनामिति बहुत्वं तद्द्वारेणान्येषामपि शिक्षाभिप्रायेण ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अपर्तु ऋत्वतिक्रमेण ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे महाभाग अस्मद्द्रोपयुक्तज्ञानरूपमहाभाग्यशालिन् ! त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं कुपिताद्देवात्पातुमर्हसि भक्तवत्सलस्त्वमधुनोपेक्षानुचितेति तत्संबोधनाभिप्रायः शिलावर्षस्य निष्ठुरपातेन पीड्यमानमत एवाचेतनं तज्जडीभूतं गोकुलमवलोक्याश्रितार्तिहरो भगवान् कुपितेनेन्द्रेण कृतम् एतत्कर्मेति मेने ॥ १३—१४ ॥

मननप्रकारमेवाह—अपगतो वर्षर्तुर्यस्मादत्यन्तो वातो यस्य तच्छिलामयमत्युल्बणं वर्षमस्माभिः स्वयागे विहते सत्यस्मन्नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥

अथ भगवतः प्रतिज्ञापूर्वकं गोवर्धनोद्धरणमाह—तत्रेति । तत्रैवं सति प्रति विधिं वर्षप्रयुक्तपीडाप्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि मौढ्याल्लोकेशमात्मानं मन्यमानस्य श्रीमदात्मकं तमोऽज्ञानं तमोगुणकार्यं श्रीमदं वा हरिष्यामि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अचेतनं निस्सञ्ज्ञम् ॥ १४ ॥
अपर्तौ अनृतौ अवृष्टिसमय इत्यर्थः ॥ १५ ॥
प्रतिविधिं परिहारम् आत्मयोगेन आत्मसामर्थ्येन स्वनिर्मितोपायेन वा तमोऽज्ञानम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मयोगेन योगमायाख्यया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः । लोकेश-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मानिनामिति बहुत्वं तद्द्वयडेनान्येषामपि शिक्षाभिप्रायेण अत एव नान्वतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

तादृशानां विज्ञापनमाह—कृष्णकृष्णेति । सम्भ्रमात् वीप्सा गोकुलं त्रातुमर्हसीति विज्ञापना न तु स्तोत्रं कृत्वैव सर्वे विज्ञापनं कुर्वन्ति ततः कथमकस्माद्विज्ञापनामिति चेत्तत्राहुः—हे महाभागेति । महद्भाग्यं यस्येति केवलं वराकास्तोत्रे व्यासादय एव महान्तो निरन्तरं स्तुवन्ति, अहो महाभाग्यवतः अल्पैः किं कर्त्तव्यमिति । अथवा यथा भवन्तः वेपमानाः तथाऽहमपीति न वक्तव्यं त्वं तु महाभागः अलौकिकसर्वभाग्ययुक्तः अतो अलौकिकेन प्रकारेण त्रातुमर्हसीत्यर्थः । सर्वथा रक्षायां हेतुः त्वन्नाथमिति त्वमेव नाथो यस्य । किञ्च, गवां कुलं गावः सर्वैरेव पाल्याः त्वं च प्रभुः पालनक्षमः पालनसमर्थः अतो बहूनां हेतूनां विद्यमानत्वात् त्रातुमर्हसि । ननु, लौकिक एवोपायः कर्त्तव्यः केवलवस्त्रादिभिर्गृहैर्गुहादिभिर्वा किं मत्प्रार्थनयेति चेत्तत्राहुः, दैवादिति । प्राकृतापकारे हि प्राकृतैः प्रतिक्रिया अयन्त्वपकारो दैवः इन्द्रेण कृतः तर्हि स एव प्रार्थ्यतामिति चेत्तत्राहुः—कुपितादिति । स हि कोपं प्रापितः अपकारकरणात् अतः कुपितो मारयत्येव । ननु, दैन्यं दृष्ट्वा न मारयिष्यतीति चेत् ? तत्राहुः, हे भक्तवत्सलेति भवानेव भक्तवत्सलः स तु निर्दय एव अतस्त्वयैव वयं पालनीयाः ॥ १३ ॥

एवं विज्ञापितः कर्त्तव्यं विचारितवान् किमिन्द्रो मारणीयः मेघा वा निवारणीयाः वृष्टिस्तम्भो वा कर्त्तव्यः एतेऽपि वा ऽलौकिकं सामर्थ्यं देयम् अन्यत्र वा नेयाः अन्यद्वा कर्त्तव्यमिति तत्र प्रथमं उपद्रवनिदाननिर्धारमाह—शिलावर्षेति । शिलानां वर्षणरूपो यो निपातः निरन्तरपतनं सर्वतः तेन हन्यमानं गोकुलं निरीक्ष्य कुपितेन्द्रकृतमेव मेने यद्यपि तैरुक्तमेव तथापि वासनया वदन्त्याहोस्वित्सत्यमेव लौकिकास्तु पौर्वापर्यमेव दृष्ट्वा अहेतुमपि हेतुं मन्यन्ते तथैव किं यागभङ्गानन्तरमेव वृष्टिर्जातेति वदन्ति आहोस्वित्तथैवेति भवति विचारणाज्ञानेऽन्यथा निराकरणार्थमनूद्यते ॥ १४ ॥

अन्यथा विमृश्य कारित्वं शङ्क्येत ततस्तेषामुपद्रव इन्द्रकृत इति निश्चित्य हन्यमानत्वात् शीघ्रं प्रतीकारं कर्त्तुं विचारयतीत्याह, अपर्त्त्विति द्वाभ्याम् । अचेतनत्वात् न तद्वचनापेक्षा क्षणमात्रविलम्बश्च भगवत्त्वात् सर्वसाधनपरिज्ञानं वृष्टिरेतादृशी स्वाभाविक्यपि भवतीति तन्निराकरणार्थमपर्त्त्विर्त्युक्तं मर्यादा कालोऽप्यतः कलाचित्त न यदा कदाचिद्वृष्टिः तत्राप्यत्युल्बणमतिअयानकं कृताप्येतादृशं दुर्लभमिति अत्यन्तं वातो यत्र वायुना हि नीयन्ते मेघाः तत्रापि शिलामयम् अल्पं जलं करका बह्व्यः एवं चतुर्भिर्दोषैः इन्द्र एव वर्षतीति ज्ञायते आर्षज्ञाने नित्यज्ञाने वा तर्को यदि न सहकारी स्यात् विरुद्धो वा भवेत् तदा लोकानामार्षज्ञानप्रतीतिर्न भवेत् कार्ये जातेऽपि काकतालीयप्रतीतिः स्यात् अतस्तर्को युक्तो ज्ञानसहकारी तदाह—स्वयागे इन्द्रयागे नितरां हते गोकुलनाशार्थमेव इन्द्रो वर्षतीति ॥ १५ ॥

तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह—तत्र प्रतिविधामिति । नात्र इन्द्रो दूरीकर्त्तव्यः तथा सति क्लिष्टकारित्वं स्यात् अधिकारस्यैव तथात्वेन स्वतो दोषाभावात् वृष्टिनिवारणे तु स्वतो युक्तं कुर्यात् तत्र मारणामारणाभ्यां पूर्वदोषानिवृत्तेः वृष्टिस्तम्भे मेघान् मारयेत् मेघनाशे अग्रिमकार्यं न स्यात् अतः प्रतिविधानमेव कर्त्तव्यं तत्र प्रतिविधिं साधय इति यद्यन्यत्रैते नीयेरन् तदा तत्रापि भवेत् स्थानच्युतिर्वा स्यात् इतराश्रयणं वा भवेत् अतोऽनेन गोवर्द्धनेन ओदनो भुक्त इति अयमेव साधनीकर्त्तव्यः । प्रतिकृत्या तस्य फलत्वात् तदाह—सम्यक् इति नन्वेते पाषाणाः समुदायीभूय पर्वतव्यपदेशं लभन्ते नात्रैकोऽवयवी अत उत्तोलनेऽपि पाषाणानां पातः स्यात् भवतीयस्य लौकिकन्यायेन प्रवृत्तस्य पुष्टिकार्यपरस्य न अध्यासनन्यायेन पर्वत उपरि स्थापयितुं शक्यः अतः कथमुद्धरणमिति चेत् तत्राह—आत्मयोगेनेति । योगमाययेति योगमायात्र कार्ये स्वीकृता यथा गर्भसङ्कर्षणे तदत्र पर्वतधारणेऽपि विनियोज्या यथा नकोऽप्यंशः पतेत् तस्याः बलसिद्ध्यर्थं स्वक्रियाशक्तिस्तत्र प्रयोजनीया, ननु, किमेतावता क्लेशेन पूर्वमेवाऽयमुपद्रवः कथं न विचारित स्तत्राह—लोकशमानिन इति । अहमेव लोकेश इति स्वात्मानं मन्यते नत्वधिकारिणमिति । ननु, वस्तुत एवायं लोकेश इति चेत्तत्राह—मौढ्यादिति । न ह्यधिकारी ई[ह]शो भवति एतदुपपादितं "सर्वे पतिः स्यात्" इत्यत्र "स एक एवेतरथा मिथो भयम्" इति. अत इन्द्रो नेश्वरः मौढ्यादेव तथा मन्यते तस्य स मोहः श्रीमदेन जातः तमः अज्ञानमेव अतो हरिष्ये ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

"अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ" इति गर्गोक्तिमनुस्मृत्य एतादृशमहाविपत्तौ श्रीनारायण एव कृष्णमाविश्यास्मान् रक्षतीति विश्वस्ता गोपाः प्रार्थयन्ते कृष्णेति देवादिन्द्रात् ॥ १३ ॥

कुपितेनेन्द्रेण कृतं तद्वर्षं विज्ञापनात् पूर्वमेव मेने भगवन्नित्यपार्षदानामपि तत्सत्कष्टं लीलाशक्त्यैव प्रेमानन्दरसस्योत्कर्षणास्वादनार्थमुपस्थापितं लोभवतां बुभुक्षूणां क्षुत्कष्टमिव सुखोदर्कत्वात् सुखात्मकमेवेति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

कुपितेन्द्रकृतं मत्वा स्वगतमुवाच—अपर्त्त्विति पञ्चकम् । भगवानेवत्याह अपगतऋतुधर्मस्य तद्वर्षं शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥

प्रतिविधि प्रतीकारम् आत्मनो योगेन योगमायया लोकेशमानिनां श्रीमदजत्यां तमो हरिष्यामि बहुवचनं वरुणादीनप्यभिप्रेति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिः शरणागतार्तिहरः विज्ञापयन्तं जनं हन्यमानं निरीक्ष्येन्द्रकृतं व्यतिकरं मेने पूर्वन्तु शिलावर्षनिपातं सहमानोऽपि तूष्णीं बभूव स्वविषयेऽकिञ्चित्करत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ।
मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥
तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।
दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥
अथाह भगवान् गोपान् हेऽम्ब ! तात ! व्रजौकसः ।
यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं मेने ? इत्यत आह—अपर्त्तौ ऋतुर्यस्य तत् अति अति-शयितो वातो यस्मिन् तत् शिलामयं जलोपलप्रचुरमत्युल्बणा-मसह्यं वर्षं नाशायास्माकमिति शेषः । वर्षति ॥ १५ ॥

श्रीभगवतः प्रतिज्ञापूर्वकं गोवर्धनोद्धरणमाह—तत्रेत्यादिना । मौढ्याल्लोकेशमानिनां श्रीमल्लक्षणं तमो हरिष्यामि ननु किञ्चि-दपि अपकारं करिष्यामि बहुवचनस्येन्द्रविमदत्वविधानाशोचने अन्येपि विमदाः भविष्यन्तीत्यर्थः । मतस्तत्र वर्षं एव प्रतिविधिं प्रतिकारं साधये ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण तें सब बोले, कि—हे कृष्ण ! हे कृष्ण हे महा-भाग ! हे भक्तन पै हित करन वारे हे प्रभो ! तुम जिनके नाथ हो ऐसे या व्रज कों कुपित इन्द्र ते रक्षा करो ॥ १३ ॥

बडीशिलान की वर्षा ते गोकुल कूं ताडित होयवेते अचे-तन देखिकें श्रीकृष्ण कुपित इन्द्र को कर्त्तव्य मानत भये ॥ १४ ॥

विना ऋतु के भयानक बडी घोर शिलामय वर्षा कूं और बडी पवनकूं देखिकें श्रीकृष्ण विचारत भये, कि-अपने याग नष्ट होयवे तें इन्द्र व्रज के नाश करिवे कूं वर्षे है ॥ १५ ॥

ता वर्षाके दूरि करिवे के उपाय कूं अपने योगकी सामर्थ्य तें रचूंगो, और अपनकूं लोकेश मानन वारेन की मूढतातें उनकूं भयो जो श्रीमद ताकूं मैं हरण करूंगो ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, देवाः सात्त्विकास्त्वद्भक्ताश्च कुतस्तेषां तमस्तत्राह—नहीति । सद्भावः सत्त्वं मद्भक्तिर्वा तद्युक्तानां सुराणामीशा वयमिति विस्मयो गर्वो हि यस्मान्न घटतेऽतोऽसंस्तस्ते । किञ्च, तेषां मानभङ्गोऽनुग्रह एवेत्याह—मत्त इति ॥ १७ ॥

गोपाये रक्षिष्यामि । किञ्च, सोयं मे मया व्रतो नियमः सङ्कल्पो वा आहितो धृत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कृत्वा उत्कृत्य छत्राकमुच्छिलीन्ध्रम् ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथासुखम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अमत्तां श्रीमदेन दुश्चेष्टितानाम् अन्यस्तैः । यद्वा, श्रीमदं हरिष्ये इत्यत्र हेतुमाह—हि यतः सुराणां ईशोऽहमिति विशेषेण स्मयो गर्वो नोपकल्पते योग्यो न भवति यतः सद्भावयुक्तानाम् अतः, श्रीमदेनासतामपि तेषां हितमेव करिष्यामीत्याह—मत्त इति । नान्यतः मदैश्वर्यस्फूर्त्यैव तादृशयोग्यत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

यस्मान्ममात्मनिर्विशेषत्वेनाकमच्छन्दक्रोडीकृतानां मत्प्रियादि-गोष्ठवासिनां नाशायेन्द्रो वर्षति तत्र च प्रतिविधिं मत्प्रत्ययं साधयिष्यामि तत्र चानुषङ्गितया लोकेशमानिनां तमो हरिष्ये, तच्च युक्तं तस्मात् अहमेव भदिदं गोष्ठं स्वात्मयोगेन असा-धारणस्वाभाविकप्रभावेन गोपाये सत्प्रत्ययेव गोपयिष्यामि न केवलं सत्प्रत्ययेव किन्तु सः पूर्वपूर्वसिद्धः अयं गोष्ठस्य गोपन-रूपो मम व्रतो नियम एवाहितः सम्यक् धृतो विहित इत्यर्थः । कीदृशं गोष्ठं ? तत्राह अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तत् यतोऽहमेव नाथ ईश्वरो यस्य तत् । किञ्च, मम परिग्रहं कुटुम्बम् अतोऽकृत्येनापि रक्ष्यमित्यर्थः—

"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्" ॥

इतिवत् । यद्वा, मम शरणम् आश्रयं मम नाथं परिपालकं, कुतः अहमेव परिग्रहो धनपुत्रदारादिसर्वं यस्य तत् मदेकप्रियमित्यर्थः । अतो गोपाये इति वर्त्तमान प्रयोगेन स्वाभाविकत्वं व्यञ्जयति अतं आत्मयोगेनेत्युक्तम् । अतः सोऽनादिसिद्धोऽपि सम्प्रत्यपि प्राप्त इति दर्शितं तत्र हेतुः ये मम नित्यनराकृतिलीलस्य-श्वरस्येति अतः प्रतिज्ञा आहितः सर्वांशेन धृतः तदेवमिन्द्रस्य मच्छरणत्वादिविरुद्धधर्मेण मच्छरणादिरूप-गोष्ठवासिनां विरोधाय प्रवृत्तत्वान्मानभङ्गोऽपि गोष्ठवासिगोपनाय योग्य इति विवक्षितम् ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वेति । महामेघारम्भात् गोवर्द्धननिकटे सर्वेषामानयन-मवगम्यते एकेन वामेन सव्येन वाऽग्रमिति हरिवंशोक्तेः कृत्वा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्थितेति मूलतोद्धृतश्च शैलं मानसगङ्गाया उत्तरतो विच्छिन्नत्वात् तेषां संरक्षणार्थाय धृतो गिरिवरो मया सोऽन्नकूट इति ख्यातः "सर्वतः शक्रपूजितः" इति वाराहप्रसिद्धस्य तस्य भागस्याद्यापि पृथक् प्रसिद्धेः न कथमपि कदाचिदपि चलतीत्यचलपदश्लेषः लीलया अनायासेन—यद्वा, कटितटे दक्षिणश्रीहस्तन्यासाधिभङ्गीविशेषेण दधार तथैव प्राचीनश्रीमूर्त्तिदर्शनात् यतो बालकर्तृकः आक्रमिव बालधर्मीलानतिक्रमेणैवेत्यर्थः । एवमनायासोऽपि दर्शितः ननु, बालमूर्त्तेस्तद्धारणादिसंनिवेशः कथं घटते ? तत्राह—विष्णुः अचिन्त्यशक्त्या तत्तद्रूपत्वेऽपि विभुः कृष्ण इति पाठेऽपि स एवार्थः तथैव हि सहस्रनामस्तोत्रे "अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक्" इति । अतो यथेच्छमेव पर्वतादीनामुच्चपदादिस्थितिर्जाते त्यर्थः । ततः श्रीवैशम्पायनोक्तिरपि घटते "स धृतः सङ्गतो मेघैः" इति तथा "आप्लुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्त सर्वशः" इति । तच्च श्रीगोवर्द्धनशृङ्गाग्रेमेघवर्गोद्घट्टनक्रीडार्थमेवेति ज्ञेयम् तत्र व्रजकर्तृकदर्शनसौकर्याय श्रीकृष्णकर्तृकधारणसौकर्याय शोभाविशेषाय चैवं कल्पते उत्थापनसमये लीलाशक्त्यानुकूल्येन पर्वतमध्याधोभागात् विच्छिद्य कुट्टिमायमानो महाशिलासमुच्चय एको मध्यगर्त्ते स्थितः यं शिलासमुच्चयमारुह्य यं निम्नं पर्वतमध्यदेशं श्रीहस्तेन विष्टभ्य च सुखं दधारेति अत्र गर्त्तमध्ये बहिर्जलपतनागमननिवारणादिसमाधानशतमपि लीलाशक्त्यानुकूल्येनैव ज्ञेयम् तथाच श्रीहरिवंशे "स धृतः सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना । गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा" इति एवं श्रमकरेण लीलया तद्धारणं यत्तुतः निजजीवनानपेक्षया तदेकसुखापेक्षकाणां व्रजजनानां तेषां स्वीयाश्रमबोधनेन सुखार्थमेव अन्यथा तेषां सर्वनाशतोऽपि महादुःखापत्तेः एवमन्यच्च तस्य सर्वमेवोह्यम् ॥ १६ ॥

हे अम्बेति मातुरादौ सम्बोधनं स्नेहविशेषेण पुत्रहेतुकन्दर्पीयवृष्टिदृष्टचा तया वा पुत्रदुःखशङ्कया चिन्ता दुःखाकुलायाः सान्त्वनेच्छया च । ततश्च हे तातेति स्नेहानुक्रमात् तस्य प्रवेशे सत्येव तस्याः प्रवेशाच्च उपलक्षणञ्चैतत् श्रीरोहिण्यादीनां हे व्रजौकसो यथोपजोषमिति यथा व्रजे वासस्तथैवात्रापि सम्पत्स्यत इति भावः । ननु, "मध्ये योजनविस्तारं तावद्द्विगुणमायतम्" इति श्रीहरिवंशे व्रजविस्तारस्य वर्णितत्वात् कथं गोवर्द्धनगर्त्ते व्रजो माति ? उच्यते; तस्याचिन्त्यशक्त्या महत्त्वापत्तेरिति तथाच हरिवंशे तेनैवोक्तं "शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया । त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितुं किं पुनर्व्रजम्" इति । गिरेर्गर्त्ते तन्मूलोत्पाटनभूभागं गर्त्त एव समाह्वानञ्च आतपावरणापेक्षया गावः पशव एव धनानि । यद्वा, गावो धनानि धान्यानि तैः सहिताः तदेवं सर्वव्रजवासिनां तत्पथ्याद्देवागतत्वं तद्धृतमस्य च सर्वसुभगत्वं ध्वनितम् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मद्भावयुक्तानां मयि भावबन्धयुक्तानाम् ॥ १७—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु उपेन्द्रादिरूपेण तद्रक्षणशीलः कथं तदनर्थोत्सुकः ? इत्यपवादशङ्कया स्वयमेव सोपपत्तिकं तत्समाधातुमाह—नहीति । मद्भावयुक्तानां मयि भक्त्यात्मकभावबन्धयुक्तानां सुराणां सत्त्वप्रचुराणामीशा वयमिति विस्मयो गर्वो न हि नास्त्येव अथापि प्रकृतिवशात् कदाचिदसज्ज्ञानानामीशविस्मयवतामसतां तेषां मानभङ्गः ईशाविस्मयभङ्गः प्रशमायैवोपकल्पते तद्रक्षैकशीलस्य मम तन्मानभङ्गद्वारा तदुपशान्त्युपयुक्तोद्योग उचित एवेति , भावः ॥ १७ ॥

तस्मात् तदुद्योगस्य सूचितत्वात् गोकुलस्य शरणागतत्वात् अहमेव नाथो रक्षिता यस्य अहमेव रक्षणोपायो यस्य अहमेव परिग्रहः शरणं प्राप्यो यस्य तद्गोष्ठं स्वात्मयोगेन स्वसामर्थ्येन गोपाये रक्षेयं सोऽयं शरणागतरक्षणमद्भक्तविस्मयभङ्गरूपो व्रतो मया आहितः धृतः ॥ १८ ॥

इति इत्थमुक्त्वा एकेनैव हस्तेन गोवर्द्धनाचलं कृत्वा उत्कृत्य उत्पाट्येति यावत् सप्तवर्षः विष्णुः श्रीकृष्णः लीलया शिलीन्ध्रमिव दधार वामकरकनिष्ठिकानखाग्रेण दधारेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ धारणानन्तरं भगवान् गोपानाह, उक्तिमेवाह—अम्बेत्यादिना तथेत्यतः प्राक्तनेन । हे अम्ब ! हे तात ! हे व्रजौकसः ! यथासुखं सगोधनाः सर्वे यूयं गिरिखातं निर्विशत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अज्ञानहरणेन किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य संसारबन्धननिमित्ताहङ्कारनाशनार्थमित्याशयेनाह—नहीति । मद्भावयुक्तानां मद्भक्तियुक्तानाम् इत्थमर्थश्लोकपाठोऽप्येवं किं न स्यादिति चेन्न भक्तिशब्दार्थविवरणार्थत्वात् तथाहि भावो लीलाक्रिया चेष्टा भक्त्यादिष्वर्थेषु भावशब्दप्रवृत्तेः भगवल्लीलादिमत्त्वप्रदर्शनेन सर्वकालस्मरणस्यैव मनोवृत्तिरिति प्रकाशनेन भक्तेरितिमितत्वयुक्तं स्यादिति ईशोऽहमिति स्मयोऽस्त्युत्पन्नगर्वो नहि सतां स्वभावमाह—मत्त इति । प्रशमाय प्रकृष्टमभिष्टाय ॥ १७ ॥

ममायं जयस्तम्भ इत्याह—तस्मादिति । अहमेव परिग्रहो मूलं यस्य स तथा पत्नीस्वीकारशपथमूलेष्वपि परिग्रहः इति अतो नियमो जयस्तम्भः गोपाये पालयामि ॥ १८ ॥

कृत्वा उन्मूल्य "कृती च्छेदने" छत्राकं शिलीन्ध्रं यथोपजोषं यथासुखं गर्त्तं विशत ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोपाय इति वर्त्तमानप्रयोगेन स्वाभाविकत्वं व्यञ्जयति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, किन्तज्ज्ञानहरणेनेत्यत आह—नहीति । मद्भावः शुभसत्त्वं देवत्वं वा पूज्यत्वम् ऐश्वर्यं वा येषां हि धर्माणां यत्र स्थितिः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्राज्ञानं न तिष्ठेदिति अन्यथा स न मुक्तः स्यात् भक्तिस्तु नात्र विवक्षिता विस्मयसामानाधिकरण्याभावात् अतः ऐश्वर्यसत्वादेरज्ञानसहकारित्वं न युक्तमिति उभयोरप्यन्यतरानिराकरणे कृपालुत्वात् तम एव हारिष्ये ईशाः वयमिति विशेषणाक्रमयो गर्वः न हि लोकेऽपि भवति जाते वा सोऽधिकारी स्यादयते लोकन्यायेन त्वकरणे कृपालुत्वादेव भक्तिरक्षार्थं च ननु मानभङ्गापेक्षया अधिकाराभाव एव श्रेष्ठ इति चेत्तत्राह मत्तोऽसतामिति । यद्ययं मानभङ्गः अन्यतः स्यात् अयुक्तः स्यात् लज्जाकरश्च भवेत् मत्तः सर्वेश्वरात् मानभङ्ग उचित एव नात्यन्तलज्जाकरः । किञ्च, अयमेक एवेन्द्रः तथा भवेत् तदा निराकर्तव्यः स्यात् सर्व एव तथा जाता इति प्रधानशिक्षया सर्व एव शिक्षणीयाः तदाह—असतामिति । सर्व एव लोकपालाः असन्तो जाता इति अन्यथा निर्यामकतादृश एव स्यात् ततोऽनवस्था भवेत् तस्मादसतां मानभङ्गः एकद्वारा कृतः सर्वेषामेव प्रशमाय भवति अप समीपे ... कल्पने ... च भवति प्रत्यक्षकरणे बहुकर्तव्यं स्यात् ... नन्वेतदर्थं एव । आवश्यकत्वं ... इदानीमेव ... कथं न मुक्तिर्दीयते मानभङ्गस्तु प्रकारान्तरेणापि भवति गोवर्धनस्य तूद्धरणमलौकिकं ज्ञानोपदेशो वा कर्तव्यः अलौकिकं सामर्थ्यं वा देयं बृहस्पतिद्वारा, इन्द्रो वा निवारणीयः ॥ १७ ॥

अत एतावति प्रकारे सति गोवर्धनोद्धरणमेव कुतः क्रियत इत्याशङ्क्याह–तस्मादिति । अहमेव शरणं यस्य नापि ज्ञानं नापि भक्तिः अन्यथा अवतारप्रयोजनं न स्यात् पुष्टिमार्गश्च न भवेत् तत्रापि गोकुलम् । न हि गावः उपदेशयोग्याः इदानीं तु मुक्तिभक्तिमार्गविरोधिनी तदाह–मन्नाथमिति । अहमेव नाथः स्वामी च स्यामिति अतः स्वामिसेवकभावनाशकत्वात् नेदानीं मुक्तियुक्ता किञ्च, मत्परिग्रहमिति मम परिग्रहो यत्र मया सर्वं सङ्घाता एव गृहीता तत्र यदि एकोऽप्यंशो गच्छेत् तदा प्रतिज्ञाविरोधः स्यात् तथा सति विशेषाभावात् सर्वनाश एव भवेत् अतो यथा ते जीवाः परिगृहीताः एवं तेषां देहा अपि अतः गोपाये साधनं तु स्वात्मयोगेनेति पर्वतधारणे योगमायायाः कारणत्वम् एतेषां सर्वथा रक्षायां स्वात्मयोग एव यथा वायुनिरोधे इन्द्रियाणि सर्वोपद्रवरहितानि भवन्ति तथैतेनाहमात्मानं स्थापयिष्यामि ततो मयि स्थिताः अदृश्यन्तरस्थितपूर्वभुक्तान्नभोजिनो भूत्वा सुखिनो भविष्यन्ति इति अयमेव पूर्वकृतभोजनोपयोगः । ननु, किमेतावता क्लेशेन तत्राह–सोऽयं मे व्रत आहित इति—

> शरणागतस्य संरक्षा सर्वभावेन सर्वथा ।
> कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥
> सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् ।
> अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

तस्मात्सर्वथा स्वव्रतं पालनीयमिति स्वधर्मनिर्वाहार्थमेव गोपाये नन्वेतद्व्रतमेव किमिति गृह्यते ? तत्राह–अयं अतः पूर्वमेव मया आहितः स्वीकृत आस्थितो वा अतो गृहीतस्य त्यागाभावात् पालनमेवोचितम् ॥ १८ ॥

> प्रथमं क्लेशसम्बन्धः पूर्वपापवशान्मतः ।
> शरणागमने शुद्धिर्योगानुष्ठानतो भवेत् ॥
> मर्यादारक्षणार्थाय शरणागतिवर्णनम् ।
> अन्यथान्यगृहीतार्थं गृह्णीयात् भगवान् कथम् ॥
> अतो योगोपदेशश्च दूरोपायतया मतः ।
> भक्तिमार्गस्तथा क्लिष्टकर्मत्वं च ततो भवेत् ॥

अतो भगवानेवं विचार्य तान् प्रति तथोक्त्वा विश्वासार्थं श्रुतिविरोधपरिहारार्थमाधिदैविकसम्मत्यर्थं माया गोवर्धनादीनां च प्रबोधनार्थं तथोक्त्वा गोवर्धनोद्धरणं कृतवानित्याह–इत्युक्त्वेति । अथ गोवर्धन उत्तोलितः सन् चलः स्यात् तथा सति स्वरूपनाशो भवेत् अचलो हि सः अतः एकेन हस्तेन गोवर्धनमचलं कृत्वा दधारेति सम्बन्धः गाः वर्धयतीति गोवर्धनः आधिदैविकस्य नामेति एवं व्यवस्थापितः स चलोऽपि भवेत् तस्याप्यचलता सम्पादिता धारणार्थम् एकया क्रियाशक्त्या पालनलक्षणया अन्यथा सेवायामपि प्रवृत्तः चेत् चलनं स्यात् अथवाऽरूपो गोवर्धनः लम्बो विकृतश्च तमेकेन हस्तेन यादृश उद्धर्तव्यः तादृशं कृत्वा पश्चाद्दधार । एवं सति क्लेशो भवेत् किं वा प्रयोजनमित्याशङ्क्याह–लीलयेति । लीलायां क्लेशो रसाय भवति लीलामात्रेण कृतमित्यक्लेशश्च, ननु सर्वेश्वरो भगवान् कथमेवमचलं चलं विधाय स्वतोऽस्थितमन्यथा कृत्वा पालितवानिति प्रकारान्तरेणापि पालनसम्भवात् तत्राह—छत्राकमिव बालक इति । यथा बालाः लीलायां छत्राकं स्थिरमपि राजलीलां बोधयितुं तत उत्पाट्य मस्तकोपरि स्थापयन्ति तथा सति बाललीला सा भवेत् अन्यथा मर्यादाभङ्गो दोषाय स्यात् अत एवेन्द्रो न निवृत्तः पौरुषस्याप्रकटितत्वात् अनायासेऽपि दृष्टान्तः वस्तुतो रक्षा भगवतैव कृता । ननु, गोवर्धनोद्धरणेन न हि छत्राकं काचिद्वृष्टिं वारयति वृष्ट्या नाशसम्भवाच्च अतः अप्रयोजकत्वमपि ज्ञापयितुं दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

तथोद्धृतवान् यथा मध्ये गर्तो भवति प्रान्तभागश्चोन्नतः गर्ताधिकप्रदेशो च तद्गता छाया एवं धृत्वा शरणागतानाह–अथेति । उपायं कृत्वैव समाधानवचनमुक्तवान् । ननु, पूर्वमित्यानन्तर्येऽथ शब्दः भगवानिति पर्यवसानपरिज्ञानं गोपानिति धर्मपरान् अन्यथा भगवद्वाक्ये विश्वासो न भवेत् विपरीतक्लेशानुभवात् अतः तान् प्रत्याहेति वक्तव्ये गोपानाहेत्युक्तं तेष्ववान्तरभेदं वक्तुं स्थानविशेषनिर्देशार्थं स्नेहेन विशेषतः सम्बोधयति हे अम्ब ! हे तात ! हे व्रजौकसः ! इति राजसादि त्रैविध्यं च प्रदर्शितं सर्व एव पालयन्त इति ज्ञापनार्थं यथोपजोषं यथासुखं गिरिगर्तं विशत सर्वेषामेव स्थितौ महत् स्थानमस्तीति ज्ञापितं गोधनसहिताः गाव एव धनानि येषां गोभिः धनैश्च सह वा ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वेवमिन्द्रायातिक्षुद्राय मत्तोऽदीयसेऽहं कुप्यन्? किन्तु तस्य मत्कृतयोद्भूतं दोषमेव कृपयैव चिकित्सामीत्याह–नहीति । सद्भावः सत्त्वं मद्भक्तिर्वा तद्युक्तानां सुराणामीशा वयमिति विविधः स्मयो गर्वो हि यस्मान्न घटते तस्मात् सत्पतिः

न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने ।
वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥ २१ ॥
तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ।
यथाऽवकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥
क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ।
वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात् ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

असन्मार्गे स्थितत्वादसतां तेषां मानस्याधरस्य भङ्ग एव प्रशमाय गर्वरोगस्योपशान्त्यै ॥ १७ ॥

किञ्च, यतस्तत्कृतमिदमत्र सङ्कटमुपस्थितं तस्माद्गोष्ठमेतद्गोपाये मम शरणं गृहरूपं "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यनेकार्थवर्गः । गृहस्याश्वाहमेव नाथ इत्याह—मन्नाथं मम परिग्रहाः पितृभ्रातृप्रेयस्यादयो यत्र तत् न केवलमस्मादेव सङ्कटाद्गोपाये अपि तु सर्वस्मादपि सङ्कटान्महाप्रलयकालादपीत्याह—स प्रसिद्धोऽयं अतो नियमो मे मया आहितो गृहीतः ॥ १८ ॥

इति स्वगतमुक्त्वा एकेन हस्तेनेति वामेनैव यदुक्तं हरिवंशे "स धृतस्सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना । ग्रहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा" इति छत्राकं शिलीन्ध्रमिव दधारेति दिधीर्षासमये योगमायांशभूतया संहारिकया शक्त्या तावत्यपि वृष्टिराकाश एव तथा सञ्जह्रे यथा स्वगृहालिन्दादतिवेगेन गोवर्द्धनमुद्धर्त्तुमभिद्रुतवतो भगवत उष्णीषादिवासांस्यपि नातिक्लिन्नतामितानीति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथा सुखम् । ननु, क्रोशत्रयमात्रस्य गोवर्द्धनस्य तले सर्वव्रजस्थाः कथं मान्तु ? उच्यते भगवत्पाणिस्पर्शानन्दादेव स्वभाचिन्त्यौजसा श्रीगोवर्द्धनेन कुपितेन्द्रप्रक्षिप्तकुलिशशतघातमपि स्वपृष्ठे कुसुमहारमिवानुभवता तथा स्वयमवर्द्धत यथा योजनचतुष्टयप्रमाणव्रजनगरस्था जनाः सर्वे एव गवादिपशवश्च स्वतले यथावकाशमेव निवासयामासिरे मत एव हरिवंशे भगवतोक्तम्—

"शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ।
त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितुं किं पुनर्व्रजम्" इति ।

किञ्च, गोवर्द्धनोपरिस्थानां हरिणवराहादीनां पशूनां पक्षिणां च "स धृतः सङ्गतो मेघैः" इति हरिवंशोक्तेस्तावितस्थारूढान् वर्षतो मेघामालक्ष्य तदूर्द्ध्वशृङ्गायणारोहतां न तिलमात्रमपि कष्टमभूदिति ज्ञेयम् ॥ २०—२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

"मत्परमतः सुरगणाः" इति शास्त्रात् सद्भावयुक्तानां सत्वगुणयुक्तानामीशा वयमिति विस्मयो गर्वो न घटते हि यदि तव सहचरयो रजस्तमसोरपि प्रकिर्द्वारस्यावद्य सात्त्विका अपि असन्तो भवन्ति तेषामसतां मदो मानभङ्गो युक्त एव स च प्रशमाय पुनः सद्भावाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १७ ॥

शोभनेन आत्मयोगेन स्वसामर्थ्येन गोपाये रक्षिष्यामि सोऽयं शरणागतरक्षणरूपो व्रतः मे मया आहितः धृत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

द्वाभ्यां हस्ताभ्यां कृत्वा उत्कृत्य उत्पाट्य छत्राकं शिलीन्ध्रमिवैकेन हस्तेन दधारेत्यन्वयः—

"दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवापरः" इति ।
"दधारैकेन हस्तेन शैलं प्रियमिवातिथिम्" ॥

इति च हरिवंशे ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथावकाशं गिरिगर्त्तं गिरिखातम् ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

मेरी भक्ति वारे अथवा सत्व गुण वारे जो हैं तिनकूं "हमही ईश्वर हैं" ऐसो गर्व नहीं होय है तातें इन्द्र सात्त्विक नहीं है, तासों वाको मोतें जो मान को भंग होय वो है, सो वाही की शांति करनवारो है ॥ १७ ॥

तासों मैं जाको नाथ मेरी शरण में आयो मैंने जाको स्वीकार कियो ऐसे या ब्रज कों मैं अपने योग बल तें रक्षा करूंगो ॥ १८ ॥

ऐसे कहिके एक हाथतें गोवर्द्धन पर्वत कूं उखारिके लीला पूर्वक श्रीकृष्ण धारण करत भये, जैसें बालक छतोना कूं उठाय लेइ ॥ १९ ॥

पर्वत कूं उठाय के श्रीकृष्ण भगवान् कहन लगे, कि—हे मैया ! हे पिता ! हे ब्रजवासिओ ! गायन कूं लेके सुख सों या पर्वत के नीचे आय जाओ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सव्रजाः शकटमण्डलसहिताः सोपजीविनो भृत्यपुरोहितादिसहिताः ॥ २२ ॥

पदात्स्थानात् ॥ २३—२५ ॥

कृष्णयोगानुभावं तं निशाम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।
निस्तम्भो भ्रष्टसङ्कल्पः स्वान् मेघान् संन्यवारयत् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मम हस्तात् अद्रेर्नितरां पातनं पतनं तदाऽऽशङ्क्य स्वार्थे णिच् । यद्वा, इन्द्रादिना केनापि पातनं तस्मात् त्रासः मदनिष्टशङ्का वो युष्माकं कार्यः कर्त्तुं योग्यो न भवति "कृत्यानां कर्त्तरि वा" (२।३।७१) इति षष्ठी—अतो वो युष्माकं वातवर्षाभ्यां भयेनालं प्रयोजनं नास्ति हि यस्मात् तेभ्योऽद्रिधारणेन त्राणं विहितं मयेति शेषः । वो युष्माभिरेव विहितमिति वा श्रीगोवर्द्धनार्चनादिभिरिति भावः ॥ २१ ॥

तथा तेन प्रकारेण उक्तिचातुर्येण साचाद्गामकरे धीरया गिरिधारणेन च कृष्णेन सर्वचित्ताकर्षकाद्भुतानन्तवीर्येण भगवता आश्वासितानि सान्त्वितानि मानसानि येषां ते धनानि गावोऽन्यानि च विविधद्रव्याणि तत्सहिताः ॥ २२ ॥

क्षुत्तृड्व्यथां वा व्यथा तां सुखं शयनाशनादिसुखापेक्षां च हित्वा विस्मृत्येत्यर्थः । तैः तदेकजीवनैः तद्गीतादिसुखैः व्रजवासिभिर्गोपगोपीगवादिभिः विशेषेण महाविस्मयपरमस्नेहादिना ईक्ष्यमाणः इति तत्यागे कारणं प्रयोजनं च कृत्वाप्रत्यक्ष वीक्षणारम्भ एव तदपगमात् तद्वीक्षणस्य च तत्कारणो माहात्म्यमेव दर्शितं तेन मुहुः स्फीतममस्त्वात् तथैव विष्णुपुराणेऽपि—

"कृष्णोपि तं दधारैव शैलमत्यन्तनिश्चलम् ।
व्रजैकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ॥
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्फारितेक्षणैः ।
संस्तूयमानचरितः कृष्णः शैलमधारयत् " ॥ इति ।

यद्वा, हित्वेति कृष्णकर्तृकं ज्ञेयम् अनेनक्षणेन तमोपि तत्र नासीदिति गम्यते पदादेकस्मादपि पदाक्रमणस्थानाच्चाचलदिति धारणोऽत्यन्तानायास उक्तः ॥ २३ ॥

कृष्णस्य योगः स्वाभाविकशक्तिविशेषः तस्यानुभावं प्रभावं निशाम्य दृष्ट्वा तथा च विश्वः "श्रुतौ दृष्टौ निशमनम्" इति निस्तम्भो नष्टमदः कुतः भ्रष्टः अपगतः सङ्कल्पो गोष्ठजिघांसालक्षणो यस्य सः स्वान् मरुद्गणान् मेघांश्च अनिवारणे स्वाऽनिष्टापत्तेरिति भावः । संघण्टेन दूरतोऽपि स्थितिर्निवारिता ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मद्धस्ताद्योऽद्रेर्निपातनात्त्रो युष्माभिरिदानीमपि त्रासो भयं न कर्त्तव्यं वातवर्षाभ्यां यद्भयं तेनालं तत्र कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्त्राणं वातवर्षभयात् त्राणं मया विहितम् ॥ २१ ॥

तथा कृष्णेन समाधापितचित्ताः सगोधनाः सपुत्रपौत्राः भृत्यपुरोहितादिवर्गसहिताश्च सर्वे व्रजौकसो यथावकाशम् असङ्कीर्णं यथा तथा गिरिगर्त्तं विविशुः ॥ २२ ॥

स्वावलोकनजानन्दपूर्वैव तेषां क्षुत्तृट्कृतपीडां वारयन् सताह

तथा दधारेत्याह—क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां च हित्वा केवलमीक्षमाणो भगवान् सप्ताहमद्रिं दधार पदात् चचाल यत्रोद्धारसमये पदं विन्यस्तं न ततश्चचालेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततस्तं कृष्णस्य योगानुभावं सामर्थ्यप्रभावं दृष्ट्वेन्द्रोऽतीव विस्मितः भ्रष्टसङ्कल्पोऽत एव निस्तम्भः निर्गर्वः मेघान् न्यवर्त्तयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वातवर्षनिमित्तं भयम् अलं निवारितम् "अलं तु भूषणे शक्तौ पर्याप्तौ विनिवारणे" इति यादवः । तत्त्राणं तस्माद्रक्षणम् ॥ २१ ॥

कृष्णेनाश्वासितमानसाः आप्यायितमनोरथाः स्वोपजीविनः स्त्रीहितमुख्यादिशरीरयात्रासाधनैः सहिताः ॥ २२ ॥

सुखापेक्षां शयनासनवसनादिसुखसाधनभक्षां हित्वा मुक्त्वा ॥ २३ ॥

योगानुभावं योगैश्वर्यम् " अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके " इति. महापुरुषान्दृष्ट्वा स्थाणुवत्प्रावर्त्तयत्सहितं स्तम्भः तद्रहितो निस्तम्भः भ्रष्टसङ्कल्पः गलित मनोरथः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हित्वा विस्मृत्य कृष्णयोगानुभावं तत्स्वाभाविकशक्तिप्रभावं निशम्य निशाम्येति वा पाठः उभयथापि दृष्ट्वेत्यर्थः । स्वयमेवोपारतम् इत्यादि ज्ञापनात् ॥ २३—३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उपरि मरुत्स्तु दृष्टावपि त्रासो न कर्त्तव्यः इत्याह—न त्रास इति । इहाद्रिम् गर्त्ते प्रविष्टैः मद्धस्तादद्रिनिपतनाभावात् त्रासो न कर्त्तव्यः न पतिष्यति यतः भनूभयमोभययोरेकमङ्गीकर्त्तव्यं ततो परं वृष्टिभयमेवावशिष्यतइत्याशङ्कयाह—वातवर्षभयेनालमिति । वातवर्षभयं न कर्त्तव्यम् अलं शब्दो निवारणे अतः तद्भयं मास्तु अत्र शङ्का न कर्त्तव्या आगन्तव्यमित्याशङ्काभावमुपपादयति—तत्त्राणं विहितं भवति । तस्य भयस्य त्राणं रक्षणं प्रतीकारस्तन्मया विहितं न ह्युपायः कदाचिदप्यनुपायतामापद्यते मयेति वचनात् न आगन्तुं कृतं कृतत्वात् न कर्त्तव्यम् ॥ २१ ॥

ततस्ते तथैव कृतवन्त इत्याह—तथेति । एतद्भयाभावार्थमाह—कृष्णाश्वासितमानसा इति । यथावकाशमिति उक्तार्थस्थापनं सधनाः गोधनसहिताः पुत्रादिसहिताः उपजीवी सेवकादिभिः परिवारश्च तत्सहिताः ततो वृष्टिः सप्तरात्रं जाता भगवतो गुणाभाव भयांशया प्रतीक्षार्थे यद्यप्येऽपि भवेत् म्रियेत्सेन्द्रो मेघाश्च तदुपरि सहते भगवतो नास्ति अत एव मां भगवद्वीक्षकः

खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ।
निशाम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥
निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ।
उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विचार्योपकारं करोति स सप्तरात्रं प्रतीक्षते एतन्मध्ये चेद्भगवता परिपालितः तदा न करिष्यामि उपेक्षितश्चेत् करिष्यमीति अविचार्योपद्रवकर्त्ता तु सप्तरात्रं करोति यदि तावत् कालं जीवितः तदा निवर्त्तते स्वनाशभयात् एवं व्यवस्था सर्वत्र ॥ २१ ॥

ततो भगवान् सप्तरात्रं तथा स्थित इत्याह-क्षुत्तृडिति । क्षुत्तृड्भ्यां आत्मनां व्यथां सोढ्वा सुखस्य निद्रादेरपेक्षां त्यक्त्वा तैर्व्रजवासिभिर्निरीक्ष्यमाणो भगवानद्रिं दधौ न दर्शित इत्यद्रिः सोऽपि वृष्ट्या मध्ये न दीर्णः भगवानपि पदापि न चालनः अत्र हित्वेत्यनेनैव सम्बध्यते क्षुत्तृड्व्यथामिति । दर्शनेनान्नभोजनेन वा अन्यथा गोपानां कथं धैर्यं भवत् एवं सप्तरात्रं धृत्वा तान् व्रजस्थान् सर्वेभ्यः पृथक् कृत्य स्वीयानेव कृतवानिति निरूपितं सप्ताङ्गानि प्राणिनो भवन्ति देवर्षिपितर आत्मा-स्त्रियौ ऐहिकपारलौकिकश्चेति यद्येषां मध्ये कश्चिदप्येतान् पालयेत् तदा तेषां भवेयुः यदि ते सर्व एव अशक्ताः प्रतिपक्षा वा तदा नातः परं तेषां सम्बन्ध इति । अत एव प्राणान्तः करणधर्मत्याग उक्तः । तेषां शुद्धभगवद्भावे बाधक (साधक) त्वात् एतेन प्रभुस्वरूपातिरिक्तं कमृतवन्तोऽपि नेत्युक्तं भवति भगवद्दर्शनामृतादित्यमित च ज्ञापितं सपदि रक्षाऽग्रे च सुखमतेन भविष्यतीत्यनुसन्धानेन वीक्षणे वीक्षणस्य तच्छेषत्वं स्यात्तथा सति भक्तिमार्गीया सा रक्षा न भवेदिति सर्वमन्यथा स्यादत एव तैरिति पूर्वोक्तं केवलं भगवदधीनत्वमेतादृग्रक्षणे हेतुत्वेन परामृष्टं पारम्पर्यागतस्यापीन्द्रयागस्य भगवद्वचनमात्रेण पूर्वं त्यक्तत्वात् दधाविति"डुधाञ् धारणपोषणयोः,,इत्यस्य रूपं तेनाद्रिं धृतवान् पोषितवांश्च सप्ताहमित्यत्यन्तसंयोगे-द्वितीया अहश्शब्दो रात्रिदिनवाची अचलत्वस्थापनार्थं नाचलदिति यद्वा ईषदपि गतिः पादस्य सहजेति स निर्दिष्टः ॥ २३ ॥

ततः इन्द्रः युद्धार्थं समागत्य अलौकिकं दृष्ट्वा भीतः सन् मेघान् पर्यवारयदित्याह-कृष्णेति । लीलार्थमवतीर्णस्य सर्वयोगाधिपतेरप्रच्युतस्वरूपस्य तं गोवर्धनोद्धरणलक्षणमनुभावं निशम्य श्रुत्वा मेघद्वारा इन्द्रः अतिविस्मितो जातः ततः निस्तम्भः गतगर्वः भ्रष्टसङ्कल्पोऽपि जातः स्वोत्कर्षमपि त्यक्तवान् मारयिष्यामीति सङ्कल्पञ्च त्यक्तवान् ततः स्वान् मेघान् सम्यक् निवारयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सव्रजाः शकटमण्डलीसहिताः सोपजीविनः भृत्यपुरोहितादिसहिताः ॥ २२ ॥

क्षुत्तृड्व्यथां हित्वेति तन्मुखकमलदर्शनानन्दादेव यदुक्तं वैष्णवे—

"व्रजैकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ।
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्फारितेक्षणैः ।
संस्तूयमानचरितः कृष्णः शैलमधारयत्" ॥

कृष्णोऽस्य सर्वाभिमुखो बभूवेति वाक्यम् । अत्र श्रीकृष्णस्यैव सौन्दर्यलावण्यपीयूषपानेन व्रजौकसां प्रेयसीसौन्दर्यादितस्यानेन कृष्णस्य च क्षुधादिविगमोऽभवदिति अत्र सप्ताहव्याप्या सांवर्त्तकमेघवृष्ट्यापि यन्माथुरमण्डलं न ममज्ज तत्खलु भगवत्कृतस्यैव सद्यः पयःशोषणादिति ज्ञेयं तथा षष्टिघटिकस्यैव कालस्य दिवसत्वात् घटीति प्रसिद्धा घटिका गणनेनैव व्रजजनानां सप्तदिवससंस्थानमभूदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

निरस्तस्मयो नष्टमदः न्यवारयाविति न जानेऽद्य कृष्णो मह्यं कं दण्डं दास्यतीत्यतिभयात् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सव्रजाः शकटव्यूहसहिताः निर्विविशुः गर्तप्रमाणोक्तिरपि हरिवंशे "पञ्चक्रोशं तु दैर्घ्येण क्रोशैकविस्तरेण तु" इति ॥ २२ ॥

पादात् चरणाधिष्ठितात् स्थानात् ॥ २३ ॥

कृष्णस्य योगाऽनुभावं सामर्थ्यम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

और मेरे हाथ ते पर्वत गिरे गो ऐसी शंका मति करिओ और पवन वर्षाके भयतें मति डरिपो मैने तुमारी रक्षा करी हैं ॥ २१ ॥

ऐसे श्रीकृष्ण ने भरोसो दियो जिनके मनकूं वे व्रजवासी गो गाड़ा पुरोहितन को सङ्ग ले के आनन्द तें पर्वत के नीचे गढेला में प्रसन्न भये ॥ २२ ॥

भूख प्यास को दुःख और सुख की चाहना कूं त्यागि के वे व्रजवासी ठाडे २ देखो करे श्रीकृष्ण सातदिन ताईं पर्वत कूं धारणकरतभये और जहां ठाडे हैं तहांते नेकहू नहीं डिगत भये ॥ २३ ॥

श्रीकृष्ण को प्रभाव सुनि के इन्द्र बड़ो आश्चर्य मानत भयो, और जब वाको सङ्कल्पपूरो नहीं भयो तब गरीबहोय के अपने मेघनकूं निवृत्त करत लेत भयो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्युदप्राया विगतोदकप्रायाः स्वल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनम् ।
शकटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥
भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ।
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शकटोढोपकरणं शकटैरूढमुपकरणं यथा भवति तथा ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एवोदितः दृष्टिपथं गत आदित्यो यस्मिन् तत् दारुणां भीषणाम् उपरतं निवृत्तम् अत्र च निशाम्य दृष्ट्वेत्यर्थः । उपारतं वातवर्षमिति स्वयमेव विज्ञापनात् कथनं च तिर्यक्कृतहस्तेन गिरिं धृत्वेति ज्ञेयम् गोवर्द्धनधर इति श्रीशुकदेवस्य सोत्साहनिजस्फूर्तिमयं वाक्यम् ॥ २५ ॥

हे गोपाः ! इति अस्माद्भिर्दृष्टितोऽधुना गवां रक्षा कृतेति श्लेषः झटिति निम्नगानां व्युदप्रायत्वं च नाश्चर्यं वृष्टानां जलानां पततामेव श्रीभगवत्प्रतापतपनेन प्रायो विलीनत्वात् अन्यथा प्रलयकारिमेघैः सर्वाप्लावनं स्यात् धनानि गावो गवादीनि वा ॥ २६ ॥

ततस्तादृशगिरिधारणात्तादृशवचनानन्तरं ते इति तथा तथा भगवदङ्गीकारेण निर्जितमहेन्द्रास्तदेकजीवनाश्च ये तादृशा इत्यर्थः । उपकरणं धनादिकं स्वावयवाश्च शनैर्निर्ययुः शैघ्र्येण सम्मर्दापत्तेः ॥ २७ ॥

गोपादयो निर्ययुः भगवानपि तं स्थापयामासेत्यपिशब्दार्थः तत्र स्वस्थान इति । स्थानात्ययो निषिद्धः पूर्ववदिति पर्वत वैपरीत्यादिकं निरस्तं प्रभुरिति तत्र शक्तिर्दर्शिता अत एव लीलया सर्वेषां मनोहारिण्या अनायासचेष्टया अत एव विस्मयेनानन्देन च सर्वभूतानां व्रजस्थानां दिविष्ठानां च पश्यतामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

व्युदप्रायाः निरुदकप्रायाः ॥ २६—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततउपरतं वातवर्षं अतएव विगताभ्रमाकाशं यस्मात्तत् एवोदितः प्रकाशमान आदित्यो यस्मिन् । तदाकाशं च दृष्ट्वा गोवर्द्धनधरो भगवान् । गोपानाह ॥ २५ ॥

उक्तिमेवाह—निर्यातेति । हे गोपाः ! स्त्रीभिर्धनैरर्भकैश्च सहिताः निर्गच्छत त्रासं भयं त्यजत वातवर्षमुपारतं निवृत्तं निम्नगाः नद्यः व्युदप्रायाः निरुदकप्रायाश्च अल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततो भगवदुक्त्यनन्तरं सर्वे गोपाः स्त्रियो बालाः स्थविरा वृद्धाश्च शनैः शकटैः रूढानि गृहोपकरणानि यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा स्वं स्वं गोधनमादाय निर्ययुर्गत्वाभिजग्मुः ॥ २७ ॥

अथ प्रभुः समर्थो भगवानपि सर्वभूतानां पश्यतां सतां लीलया पर्वतं शैलं गोवर्द्धनं स्वस्थान एव स्थापयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यभ्रं विगतमेघं वातश्च वर्षश्च वातवर्षम् एकवद्भावः ॥ २५ ॥

व्युदप्रायाः विगतजलप्रायाः ॥ २६ ॥

शकटाटोपकरणम् शकटगतमुपकरणं जीवनसाधनं शकटाटोपकरणं चादाय गतौ शकटपरिवर्तनेनाटोपकरणं संभ्रम विधिर्यथा भवति तथेति वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—त्यमिति । सप्तदिवसस्य रात्रिशेषे निवारणं तत आकाशो व्यभ्रो जातः उदित आदित्यो यस्य एवमुपरितनदुःखाभावं ज्ञात्वा गोवर्द्धनं धृत्वैव भगवानब्रवीत् वातयुक्तं वर्षं चकारात् शिलावर्षं मेघांश्च दारुणमतिमारकम् उपरतं निशम्य गोपानिति पूर्ववत् धर्मपरान् ॥ २५ ॥

भगवद्वाक्यमेवाह—निर्यातेति । त्रासं च त्यजत वातवर्षकृतं गोपा इति सम्बोधनं गवां पालनमावश्यकमिति प्रथमतो बहिर्दृष्ट्वा पश्चात् सामग्री नेयेति शङ्कां वारयन्नाह, सस्त्रीधनार्भका इति । स्त्रियो धनान्यर्भका बालाश्चेति तैः सहिता एव निर्गच्छत यतः वातवर्षमुपारतं निम्नगाः सूक्ष्मनद्यः व्युदप्रायाः कश्चिद्गभीरप्रवोदकं स्यान्यत्रेति तेषां जिज्ञासाभावादेतदुक्तम्॥२६॥

यथैवाज्ञप्तं निर्गता अपीत्याह—ततस्त इति । तत्र सर्वं पृथगेव स्थितमिति ज्ञापयितुं स्वं स्वं गोधनमादाय सर्व निर्गताः शकटानामाटोपकरणं यथा भवति तथा यथा निर्भयाः हृष्टा निर्गमने महान्तं सम्भ्रमं कुर्वन्ति तथा कृत्वा निर्गता इति तेषामानन्दः सूचितः ततोऽन्येऽपि स्त्रीबालस्थविराः शनैरेव निर्गताः अव्यग्राः ॥ २७ ॥

सर्वेषु निर्गतेषु भगवत्कृतमाह—भगवानपीति । यथा ते स्वस्वकार्यार्थं निर्गताः एवं भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने स्वस्यैव स्थाने पूर्ववदेवानुपू(र्वे)र्वी विधाय स्थापितवान् अनेन प्रथमैतत्करणपक्षेपि यथापूर्वं स्थापितवानिति लक्ष्यते अत्र स्थापने ग्रहणे वा न किञ्चिन्मायिकमिति ज्ञापयितुं पूर्ववदेव स्थापितवान्

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ २९ ॥
यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनाम्वरः ।
कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥ ३० ॥
दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ! ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदाह—पश्यतां सर्वदेवाना(भूताना)मिति यथा हस्तस्थितं पात्रं यथास्थानं स्थाप्यते तथैव लीलया स्थापयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्युदप्रायाः विगतोदकप्रायाः अल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शकटेष्वारूढान्युपकरणानि यत्र तद्यथा स्यात्तथा निर्जग्मुः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वातवर्षमुपरतं निशम्य विगताभ्रप्राणि यस्मात्तत् उदितः आदित्यो यस्मिन् तत् खं च निशम्य ज्ञात्वा ॥ २५ ॥

व्युदप्रायाः निरुदकप्रायाः समजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शकटेषु रूढमुपकर्णं गृहोपकरणं यथा भवति तथा स्वं स्वं गोधनमादाय निर्ययुर्गिरिगर्तात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

आकाश कों विना बादरन को निर्मल देखि के और सूर्यको उदय तथा पवन और वर्षा निवृत्त देखि के गोवर्द्धनधारि श्रीकृष्ण गोपन से बोलत भये ॥ २५ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे गोप हो ! तुम सब अपने २ स्त्री धन बाल बच्चान कूं लेके अब निकसो भय छोडो पवन वर्षा शान्त हो गई नदीन के जल हु उतरि गये ॥ २६ ॥

तब तो वे गोप अपने २ गोधन कूं लेके निकसत भये और गाडान पै अपनीसामग्रीन को धरिके स्त्री बालक और वृद्ध धीरे २ निकसत भये ॥ २७ ॥

परम समर्थ श्रीकृष्ण हु वा पर्वत कूं सबन के देखत २ लीलाई तें जहां के तहां पहिले के नाई धरत भये ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निभृताः पूर्णाः यथा । यथोचितं परिरम्भणादिभिः समीयु रुपजग्मुः सदाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अधुना परमहर्षेण श्रीभगवता सह सर्वेषां तत्रस्थानां समागमं वदन् प्रेमोद्रेकेण गायन्निवाह—तमिति । गोष्ठरक्षार्थं धृतगोवर्द्धनम् यद्वा, प्रकटितैश्वर्यमपि व्रजौकसः सर्वे व्रजवासिजनाः परिरम्भणादिभिः समीयुः मिलितवन्तः तत्र हेतुः प्रेम्णो वेगः स्वाभिनिष्क्रमणायासेन उद्रेकस्तस्मात् तेनेत्यर्थः । आदिशब्देन शुभाशीर्वादश्रीमस्तकाघ्राणचुम्बनपादग्रहणपाणिबाहुसम्मर्दनतदङ्गुलिस्फोटनस्तवनअश्रुःसामानवस्त्राद्यः यथा यथोचितं गुरु-समवयुवर्गीयैः सस्नेह यथा स्यात्तथा सस्नेहं आशिषः दुष्टान् दमय शिष्टान् पालय सर्वैश्वर्यसेवितो भव निजजनानानन्दयेत्याद्याः ॥ २९ ॥

श्रीयशोदाद्याप्रेक्षया पश्चात् स्थितानां परमस्निग्धानां मात्रादीनां सङ्गतिमाह—यशोदेति । श्रीयशोदायाः हर्षेण श्रीनन्दस्यादरविशेषेण वा तस्मात् प्राक् श्रीरोहिण्या निर्देशः बलिनां वर इति यद्यपि तस्यापि गोवर्द्धनधारणसामर्थ्यमास्ते शेषरूपेण स्वांशेन मूर्द्धकदेशे हेलया पृथ्वीधारणात् तथापि तत्राप्रवृत्तिस्तद्विधलीलायास्तदभीष्टत्वादिति भावः । यद्वा, बलिनां वर इति निर्भरगाढालिङ्गनमभिप्रैति स्नेहातिशयेन प्रभावज्ञानेन च सर्वत्र श्रीकृष्णेच्छायां सम्मता मौनं गोवर्द्धनोद्धरणादौ तत्कीर्तये· तथा चासाहाय्यमिति पूर्वं तन्नामाश्रवणमिति ज्ञेयम् आशिषः एवं चिरमस्मान् पालय सदासुखी भव नित्यं पूर्णमनोरथ भवेत्याद्याः स्नेहेन कातरा अधीराः सन्तः अत्र प्राचीनश्रीगोवर्द्धनधरप्रतिकृतौ कश्चित् दृश्यते मातृभ्यां नवनीतादिसमर्पणं पितृभ्रातृभ्यां च शिरसा श्रीगोवर्द्धनाघ्राणादिकमिति तत्र स्नेहकातरा इत्यनेन सूचितमवगम्यते ॥ ३० ॥

न केवलं व्रजौकसां देवानामपि महर्षो जात इत्याह—दिवीति । द्वाभ्याम् । ननु इन्द्रस्य मदभङ्गदुःखेऽपि तादृशे कथं ते तथाऽकुर्वन् तत्राह—तुष्टाः दुर्मदेनाकृत्ये प्रवृत्तस्येन्द्रस्य मानभङ्गेन श्रीकृष्णस्य च मधुरतरक्रीडा प्रदर्शनेन हर्षोदयादित्यर्थः। हे पार्थिव इत्याश्चर्येण सम्बोधनं देवेन्द्रस्य दुःखेऽपि तेषां प्रहर्षात् । यद्वा·

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राज्ञोऽपेक्षया प्रजानां देशाधिकारिणोऽनपेक्षावसेयं श्रीभगवदपेक्षया शक्रानपेक्षा युक्तैव तच्च त्वया ज्ञापित एवेति भावः । मदभङ्गेन रिन्द्रस्यापि तत्र न क्रोध इति शेषम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं स्थापितवन्तं भगवन्तं प्रेमालिङ्गनात् परिरम्भणादिभिर्व्रजवासिनः संजग्मुः निभृताः सुखिताश्च बभूवुः तथा गोप्यश्च दध्यादिभिः सस्नेहं यथा भवति तथा मुदा हर्षेणापूजयन् सदाशिषः श्रेष्ठाशीर्वादान् प्रयुयुजुः ॥ २९ ॥

यशोदेति यशोदादयः स्नेहकातराः स्नेहेन व्याकुलचित्ताः ॥ ३० ॥

दिवीति । दिवि देवगणादयः तुष्टाः तुष्टुवुः पुष्पवर्षाणि मुमुचुर्बभूवुश्च हे पार्थिव ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रेमवेगात्प्रेमोद्रेकात् निभृताः निश्चलाः पूर्णाम्बरा वा समीयुः समाजं प्राप्ताः ॥ २९ ॥

स्नेहकातराः स्नेहक्लिन्नान्तःकरणाः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतद्भगवता लीलया कृतमपि लोके चेत्कार्यत्वेन न प्रसिद्धः स्यात् तदा लीलात्वं न भवेदिति माहात्म्यदर्शनानन्तरमपि गोपानां पूर्ववदेवस्थितिमाह—तमिति । यदैव भगवान् गोवर्द्धनं स्थापयामास तदैव तं भगवन्तं प्रेमवेगात् परिरम्भणादिभिः यथा यथावत् समीयुः ते हि भगवदालिङ्गनार्थं प्रतीक्षन्त एव स्थिताः यतः प्रेम्णो वेगस्तेषु स्थितः हृदये पूर्णं प्रेम बहिरपि निस्सरतीति प्रेम्णो वेगः अत एव यथावत् यस्य यथोचितं तथा च कृतवान् प्रेम्णैव नितरां भृतश्च गोप्योऽपि तथा विशेषमप्याह—सस्नेहमपूजयन्निति । तैः सर्वैवायं देव इति ज्ञातः तेन लौकिकीमपि क्रियां वैदिकीं कृतवन्तः भावद्वयस्य विद्यमानत्वात् अतः स्नेहपूर्वकं पूजां कृतवन्तः मुदेति पूजाया मुत्साहः तेन लौकिकत्वेनान्यथा बुद्धिर्नबाधिकेति सूचितम् दध्यक्षताद्भिरिति पूजासाधनानि जलानि चरणक्षालनादौ दध्यक्षता मलङ्कारार्थं मार्जनार्था वा आपः लौकिकी तद्देशप्रसिद्धैव पूजा दध्ना तिलकं दत्त्वा तदुपर्यक्षतान् स्थापयित्वा अपः उपरि भ्रामयित्वा पिबन्तीति सदाशिषश्च युयुजुः जीव पालयेत्यादिरूपाः सन्तोषादेव न तु स्वाधिकारेण देवत्वेन ज्ञातत्वात् ॥ २९ ॥

एवं साधारणीं प्रतिपत्तिमुक्त्वा चतुर्भिः कृतां विशेषप्रतिपत्तिमाह—यशोदेति । आदौ स्त्रीनिर्देशः स्नेहाधिक्यात् अनर्थेवानुपूर्व्या स्नेहतारतम्यमपि ज्ञातव्यं चकारात् श्रीदामादयोऽपि बलिनां मध्ये वर इति बलभद्रविशेषणं तस्याप्याश्चर्यमेतदिति ज्ञापयति—कृष्णेति । कृष्णं सदानन्दम् एते ह्यन्तरङ्गाः स्नेहाश्च अत आलिङ्ग्य आशिषो युयुजुः स्नेहेन च कातरा जाताः माहात्म्यदर्शनात् ॥ ३० ॥

दिवानामपि स्वापराधनिवृत्त्यर्थमुत्सवकार्यमाह—दिवीति । देवगणाः वस्वादयः एकः कश्चिदुक्तो भवतीति गणपदप्रयोगः साध्या अपि देवभेदाः तथा सिद्धा गन्धर्वा अप्सरसश्च चारणाश्च तुष्टुवुः पुष्पवर्षाणि मुमुचुः तुष्टाश्च जाताः वाचिककायिकमानसिकव्यापारा निरूपिताः पार्थिवेति सम्बोधनं महत्कर्मकरणानन्तरं राजामप्येवं तद्वदेव क्रियत इति ज्ञापनार्थम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निभृताः पूर्णाः यथा यथोचितं गुरुसमलघुवर्गभेदैः परिरम्भणादिभिः समीयुर्मिलितवन्तः आदिशब्दात् शुभाशीर्वादमस्तकाघ्राणचुम्बनबाहुसम्मर्दनतदङ्गुलिस्फोटनस्तवनभ्रमदुःखाभावप्रश्नादयो गुरुवर्गस्य परिहासादयः समवर्गस्य पादपतनपादसम्मर्दनादयो लघुवर्गस्य ज्ञेयाः गोप्यो वात्सल्याः चकारात् पुरोहितपत्न्यः दध्यादिभिर्मङ्गलद्रव्यैः अपूजयन् संमानयामासुः शुभाशिषः पुत्रान् रमय चिरात् पालय चिरराधामन्वय धनैश्वर्यसम्पन्नो भवेत्याशिषो प्रयुयुजुर्योजयामासुः ॥ २९ ॥

निजमात्रादीनां स्वतिविशेषमाह—यशोदेति । रामश्चेति तस्यापि वात्सल्यवर्गे निर्देशो ज्येष्ठत्वादेव नानुपपन्नः । ननु, परमस्नेहवता तेन श्रीदामादयश्चांशेन पृथ्वीमपि दधता स्वानुजस्य गोवर्द्धनधारणे कथं साहाय्यं नाचरितम् ? उच्यते इन्द्रमखभङ्गगोवर्द्धनमखप्रवर्त्तनयोर्मयैव कृतत्वादहमेव गोवर्द्धनं धृत्वा व्रजं रक्षिष्यामि "सोऽयं मे व्रत आहितः" इति तदीयसङ्कल्पस्य तदंशेन रामेणाऽन्यथा कर्त्तुमनौचित्यात्प्रसक्तत्वाच्च तस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वात् तद्विकल्पयैव तदंशेषु यथोपयोगि तच्छक्तिप्रयुक्त्याचेत्यभिप्रायेऽपि बलरामे सिद्धान्तयिष्यते इति अत्र प्राचीनश्रीगोवर्द्धनधरप्रतिकृतौ कश्चिद्दृश्यते मातृश्यां नवनीतादि समर्पयन् पित्रा भ्रात्रा च शिरसा गोवर्द्धनावष्टम्भनादिकमिति तत्स्नेहकातरा इत्यनेन सूचितमवगम्यते इति वैष्णवतोषणी ॥ ३० ॥

व्रजौकसो यथा जहृषुस्तथा देवा अपीत्याह—दिवीति । ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रेमवेगान्निभृताः पूर्णाः तं श्रीकृष्णं यथा यथोचितं परिरम्भादिभिः समीयुः गोप्यश्च सस्नेहं यथा तथा दध्यक्षतादिभिर्मुदा अपूजयन् सदाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान् युयुजुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रेम के वेगतें भरे भये व्रजवासी कृष्ण के समीप आय के आलिङ्गन करत भये, और स्नेह भरीं गोपी हू दधि अक्षत जल तें पूजा करिके असीस देत भईं ॥ २९ ॥

श्रीयशोदा जी, रोहणी जी, नन्दरायजू और बलि में

शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप!॥ ३२ ॥
ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन् स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदि स्पृशः ॥३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे गोवर्द्धनधारणं नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

अंग्रु श्री बलदेव जी वे सब स्नेह में भरे भये कृष्ण कूं छाती सूं लगा के आशिष देत भये ॥ ३० ॥

शुकदेव जी कहैं हैं, कि—हे राजन् ! स्वर्ग में देवगण, साध्य, सिद्ध, गन्धर्व, चारण, हर्षित होयके स्तुति करत और पुष्पन की वर्षा करत भये ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततो गोवर्धनस्थानात् अस्य श्रीकृष्णस्य तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणादिरूपाणि कृतानि कर्माणि गायन्त्य ईयुर्ययुः कथम्भूताः? एवं प्रेम्णा हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृशस्ताः यद्वा, कथम्भूतस्य प्रेष्ठत्वेन तासां हृदि स्पृक् तस्य ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवैः प्रकर्षेण विचित्रतया वादिता इत्यर्थः । यद्वा, स्वयमेव नृत्याचरणादिना प्रेरिता वादकद्वारा प्रवर्त्तिताः सन्तः दिवीति पुनरुक्तिः इन्द्रभयाभावेन दिव्येव तेषां तत्तदाचरणस्य बोधार्थं हे नृपेति प्रहर्षेण । यथा भवद्विधस्य राज्ञो महोत्सव इति वा ॥ ३२ ॥

प्रहर्षेणैव तस्य गोष्ठप्रवेशं पूर्वं वृन्दावनप्रवेशाद् वक्तुमभिवाह—तत इति । परितः श्रितः वृत्तः यतोऽनुरक्तैः स्वव्रजरक्षार्थं धृतगोवर्द्धनः स्वगोष्ठमिति क्वचित् पाठः मध्ये गोष्ठं श्रीनन्दस्य स्त्रीयावासपर्यन्तं प्रविवेश इत्यर्थः । प्रहर्षोद्रेकेण सर्वेषामेव तेषां तेन सह तत्रैव गमनात् हरिः शक्रदुर्मदगोष्ठार्त्तिहरणात् तत्क्रीडया सर्वमनोहरणाच्च श्रीगोपीनाञ्च सर्वतोऽधिकं सुखमजनीत्याह—तथाति । गायन्त्य इति, तत्कृतमेव गीतकरणशक्तिश्च दर्शिता ३३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्खेति । शङ्खादयो नेदुर्दध्वनुः हे नृप ! ॥ ३२ ॥

ततो हे राजन् ! अनुरक्तैः पशुपालैः परिवृतो बलदेवेन सहितो हरिः स्वगोष्ठं जगाम गोपिकाश्च तथाविधानि गोवर्द्धनोद्धरणतुल्यान्यमानुषाण्यत्यान्यप्यस्य भगवतः कृतानि कर्माणि गायन्त्यः हृदिस्पृशः श्रीकृष्णहृदयङ्गमाः सत्यः हृदिस्पृश इति भगवद्विशेषणं वा मुदिताः सत्यो ईयुः व्रजं जग्मुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदि स्पृशः मनोहराः "हृद्युभ्यामुपसङ्ख्यानम्" इत्यलुक् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
(विजयध्वजरीत्या त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शङ्खेति । अन्येषां देवानामपि हर्षकौतुकं दर्शयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

समागतानां देवानामेतदुक्त्वा इन्द्रभयात्तथा न करिष्यन्तीत्याशङ्कां परिहरन् तत्र स्थितानामप्युत्सवमाह—शङ्खेति, शङ्खा दुन्दुभयश्च नेदुः शङ्खशब्दो वैदिकः दुन्दुभिशब्दो लौकिक इति उभयोर्निर्देशः स्वयमेव नेदुः देवप्रणोदिताश्च नेदुः गन्धर्वादीनां पतयः विश्वावसुप्रभृतयः जगुः गानं कृतवन्तः त्रयो मुख्याः विश्वावसुस्तुम्बुरुः नारदश्चेति तत्र मध्यमो निरूपितः तुम्बुरुप्रमुखा इति स उभयात्मकः इति पुनर्नृपेति सम्बोधनं तथा दर्शनात् विश्वासाय ॥ ३२ ॥

एवं भगवल्लीलामुक्त्वोपसंहरति—तत इति देवादीनां शब्दादिश्रवणानन्तरम् अत्यन्तमनुरक्तैः पशुपैः परिश्रित एव सन् भगवान् गोष्ठमाव्रजत् यतो हरिः पशुपानां चारणार्थं गमनं निषिद्धं गवां तेषां चापेक्षाभावात् तदुपपादितम् अत अनुरागबाहुल्यात् पशुपैः परिश्रित एव गतः राजन्निति पूर्ववत् प्रायेण क्लिष्ट इति पुनः पुनः सम्बोधनं स इति तथा समर्थोऽपि न हि तादृशो गोष्ठे स्थातुं युक्तो भवति तत्रापि सबलः बलभद्रसहितः तथाप्यव्रजत् यतो हरिः अथवा एतादृशालौकिकसामर्थ्यवतो द्वारकावदिहाप्युत्कृष्टं स्थानं निर्माय स्थातुमुचितं न तु गोष्ठे इत्यत आह—स इति । ते ते धामानीत्यादि श्रुतिभिर्वैकुण्ठादप्यधिकमस्य सहजं स्थानमस्तीति निरूपितमस्तीति तथा प्रसिद्धो वेद इति तत्रैव गमनमुचितमावश्यकमपीत्यर्थः । यथा राजाऽन्यत्र कार्यं कृत्वा स्वराजधानीमेव गच्छति तथेति ज्ञापनाय सम्बोधनं गोपीनां गमने भगवत्सङ्गो नास्तीत्याशङ्कयाह—तथा विधानीति । गोवर्द्धनोद्धरणासदृशानि पूतनास्तनपयःपानादीनि अनेनैव रूपेण कृतानि गोपिकाविशेषानभिज्ञाः अतः कृतान्येव गायन्त्यः व्रजमीयुः तत्र गतानां संसारनिवृत्त्यर्थमाह—मुदिता हृदि स्पृश इति । मुदिता इति पूर्वदुःखनिवृत्तिः अद्भुतभगवल्लीलादर्शनेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहातिशयो गोपानामधुना जात इति प्रियानिकटगमने प्रतिबन्धं ते न करिष्यन्ति करणे वा अपरीवादभुतरीत्याप्यस्मान् पालयिष्यतीति ज्ञात्वापि प्रमुदिताः भगवतः हृदिस्पृशो जाताः हृदि भगवन्तं वा स्पृशन्तीति एतेनेतरेभ्योऽधिकोऽन्तरङ्गः सङ्ग एतासामुक्तः एवं दुःखनिवृत्तिपूर्विका भगवद्वाचकिर्निरूपिता ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज श्रीमद्वल्लभदीक्षित-
विरचितायां सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे
द्वाविंशाऽध्याय विवरणम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्प्रेयसीनां तु सर्वजनाबाधितं दूरतः कटाक्षैरेव मिलनं धृत्वं गृहगमनसमये सप्रेमगानश्चाह—ततो गोवर्द्धनस्थानात् कृतानि चरित्राणि गायन्त्य इति तत्तृष्णा एव गीतकरणे सामर्थ्यं हृदि प्रेम्णा स्पृशन्तीति ता इति याः कृष्णं सदा ध्यायन्तीत्यर्थः । यद्वा, हृदि वक्षसि मनसि च स्पृशतीति हृदिस्पृक् प्रेष्ठस्तस्येति कृष्णस्य विशेषणम् ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चविंशोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो गोवर्द्धनाद् गोष्ठं व्रजं स हरिः सबलो व्रजं जगाम । गोपिका च हृदिस्पृशः श्रीकृष्णहृदयङ्गमाः तथाविधानि गोवर्द्धनोद्धरणादिरूपाणि कृतानि कर्माणि अस्य हृदि स्पृशः हृदयङ्गमस्य श्रीकृष्णस्य गायन्त्य ईयुः व्रजं जग्मुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! स्वर्ग में देवता शङ्ख दुन्दुभि वजावत भये, और तुंबुरु ते आदि ले के गन्धर्वन के पति गावत भये ॥३२॥

हे राजन् ! ताके पीछे अपने संग के सखान सहित और दाऊ सहित श्रीकृष्णचन्द्र अपने व्रज कों आवत भये, प्रेमी २ और बहुत सी हृदय को आनन्द देवेवारी लीलान कूं सब गोपी गावत भई ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में पचीसवे अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।
अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥
बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ।
कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥ २ ॥
यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ।
कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥
तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ।
पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षड्विंशे विस्मितान्गोपान्कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः ।
नन्दो गर्गोक्तिमाभाष्य तदैश्वर्यमबोधयत् ॥

समभ्येत्य नन्दमभिगम्य ॥ १ ॥

यदूचुस्तदाह—बालकस्येति । यद्यस्मादद्भुतानि कर्माणि तस्मात् ग्राम्येषु गोपालेषु कथं जन्मार्हति आत्मजुगुप्सितमात्मानर्हम् ॥ २ ॥

अद्भुतानि कर्माण्याहुः—यः सप्तहायन इति । कथं बिभ्रत् स्थित इति पुष्करं पद्मं गजराट् महागज इव ॥ ३ ॥

महौजसो महाबलायाः तनोर्वय आयुर्यौवनं वा कालेन यथा पीयते तद्वत् कथमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्थं श्रीभगवतः शक्त्यतिशयं दृष्ट्वा ऐश्वर्यज्ञानेन व्रजजनानां तस्मिन् कदाचित् प्रेमह्रासमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं विशेषतश्च गोपवर्गकृतशङ्कायाः श्रीनन्देन निरसनात् प्रेमाभिवृद्धमिति बोधनार्थं तत्प्रसङ्गमारभते, एवमित्यादिना यावत्समाप्ति । ईदृशान्यलौकिकानीत्यर्थः । बहुत्वं पूर्वपूर्वापेक्षया न तस्य वीर्यम् ऐश्वर्यं विन्दन्ति अनुसन्दधतीति तथा ते यतः ते इति सदा तत्स्नेहविवशत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । अत एव सुविस्मिताः सन्तः सम्यक् भक्त्या प्रणतिपूर्वकं श्रीगोपराजमभिगम्य यद्वा, मिथः सम्भूय प्रकर्षेण न्यायप्रदर्शनादिना प्रेमपर्यवसानत्वेन वा ऊचुः ॥ १ ॥

बालकस्य चेत्यन्वयः । अप्यर्थे चकारः वै कश्चित् बाल्ये वर्तमानस्यापीत्यर्थः । ग्राम्येषु ग्राम्यत्वात् उत्तमत्वहीनेषु येषु आत्मनो जुगुप्सितं निन्द्यं यस्मात् तत्र असाविति पारोक्ष्यनिर्देशेन तथाऽसौ वनं गत इति लक्ष्यते पारोक्ष्य एव स्वाप्तेः ॥ २ ॥

बालः तत्र च सप्तहायनः सप्तवर्षमात्रवयाः तत्रापि एकेनैव न च कदाचित्परिवृत्त्य करान्तरेण तत्रापि गिरिषु वरं श्रेष्ठं परमगुरुतममित्यर्थः । तत्रापि लीलया कथं बिभ्रत् स्थित इत्यसम्भाव्यत्वेनात्यद्भुतत्वं व्यञ्जितं वा बालः स कथमित्यध्याहार्येणान्वयः । लीलया बालस्य दृष्टान्तः, पुष्करमिति एतेन सौन्दर्यादिविशेषोऽपि सूचितः अतोऽसौ लौकिकबालको न भवतीति भावः । यत्तु विष्णुपुराणादौ ग्रीष्मकाले श्रीवृन्दावनमागत्य तत्र सप्तमवर्षे गोपालने प्रवृत्ताविति तथा चोक्तम्—

"कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षौ महाव्रजे ।
सर्वस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतुः" ॥ इति

तस्यार्थः श्रीस्वामिपादैरेव तट्टीकायां व्यञ्जितोऽस्ति एवं वत्सपालौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ तत इति पूर्वमुक्तत्वात् तदनन्तरं च तस्मिन्नेवाब्दे परस्मिन् वा प्रावृट्क्रीडा ततः कालियमर्दनं ततो धेनुकप्रलम्बयोर्वधः ततः शरदि श्रीगोवर्द्धनोद्धरणमिति तस्य च कल्पभेदव्यवस्थया "ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ" इत्यादिना विरोधः परिहार्य इति दिक् ॥ ३ ॥

पूर्वमतिबाल्ये दुरूहत्वेन तत्कृतत्वे सन्दिग्धान्यपि पूतनावधादीन्यधुना साक्षात् श्रीगोवर्द्धनोद्धरणदृष्ट्या तदीयान्येवेति निश्चितवन्तोऽप्याहुः—तोकेनेति नवभिः । सम्यक् मीलिताक्षेण

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्युक्तदिशा तेन चात्यन्तबाल्यं वा बोधितं पानप्रकारश्च दुर्बोध इति दृष्टान्तेनाहुः—कालेनेति । इति शक्तिविशेषः सूचितः कथमित्यस्य सर्वत्राप्यनुवृत्तेः सर्वेषामेव तत्तत्कर्मणामाश्चर्यत्वोक्त्या ग्राम्येषु जन्मायोग्यतामेव साधयन्ति यद्वा, कथमित्यस्यानुवृत्त्यापि अत्यद्भुतानीत्युक्त्या सोऽर्थः स्वतः पर्यवस्यति तोकेनैवेत्यादिभिश्चाद्भुतकर्माण्यवान्तराणि ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथामानुषगोवर्द्धनोद्धरणात्मकचेष्टितस्मारितपूतनाशकटासुरवधादिवृत्तान्तैरतिमानुषैः कृष्णममानुषं शङ्कमानैर्गोपैः पृष्टो नन्दो गर्गगीतानुवादेन साक्षादयं नारायणो न केवलं मर्त्य इत्याहेत्याह मुनिः—षड्विंशेन । एवमिति । ते गोपाः कृष्णस्यैवंविधानि गोवर्द्धनोद्धरणादिवदमानुषाणि पूतनादिवधात्मकानि कर्माणि दृष्ट्वानुस्मृत्य न तद्वीर्यविदः कृष्णासाधारणजगद्व्यापारादिरूपापारमहिमानमजानन्तः केवलमेतैरेव कर्मभिस्तं विस्मयपूर्वकमाशङ्कमानाः विस्मयप्रयुक्तमुखविकासयुक्ताः नन्दमभिगम्योचुः ॥१॥

उक्तमेवाह—बालकस्येत्यादिभिस्त्रयोदशभिः यद्यस्मादेतानि बालकस्य कर्माण्यत्यद्भुतानि तस्माद्ग्राम्येषु गोपेषु कथमसावात्मनः स्वस्य जिगुप्सितमननुरूपं जन्मार्हति ॥ २ ॥

अद्भुतान्येवास्य कर्माण्याहुः दशभिः । यः कृष्णः कथं बिभ्रत्स्थितः पुष्करं पद्मं महागज इवेति अश्वयत्वसूचकं बालः सप्तहायन इति च विशेषणद्वयं सापनत्वायोग्यत्वसूचनाय करेणैकेनेत्युक्तम् आयतमानत्वसूचनाय गिरिवरमित्युक्तम् एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

तोकेनेति किञ्च महौजसो महाबलायाः पूतनायाः प्राणैः सह स्तनस्तोकेन शिशुना तत्रापि मीलिताक्षेण नेत्रोन्मीलनेऽप्यसमर्थवयस्केनेति भावः । कथं पीतः ? यथा तमः शरीरस्थं वयो यौवनं कालेन पीयते तद्वत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुस्मरणार्थमाप्रेङ्खाभितवयःसप्तवर्षपर्यन्तं बालचरितमनुकम्पतेऽस्मिन्नध्याये तत्र श्रीशुको गोपानां सङ्कथनप्रकारं कथयति—एवं विधानीति । ये गोपाः कृष्णस्यैवंविधानि कर्माणि वीक्ष्य तत्र तत्र साक्षाद्दृष्ट्वापि तस्य कृष्णस्य वीर्यं महात्म्यं निश्चित्य जानन्ति ते तद्वीर्यविदो न भवन्ति ते गोपाः समेत्य सम्भूय प्रोचुः इत्याकर्णितव्यमन्वयः ॥ १ ॥

बालस्यैतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि अकृतशक्यानि वा इति यस्मात्तस्मादसावात्मनः स्वस्य जुगुप्सितं ग्राम्येषु विषयिजनेषु जन्म कथमर्हति निरूप्यमाणे न योग्य इत्यन्वयः ॥ २ ॥

कानि तानि कर्माणीति ? तत्राहुः—यत इति । बिभ्रद् अबिभ्रत् पुष्करं पद्मम् ॥ ३ ॥

तोकेन शिशुना आमीलिताक्षेण ईषत्फुल्लनेत्रेण महौजसः महाबलायाः अधृष्याविष्टम्भाया वा "ओजोऽवष्टम्भबलयोः" इति स्तनं पीतं वयमद्राक्ष्मेति शेषः । काञ्चनान्तकेन ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

> अज्ञानमन्यथा ज्ञानं कृष्णगं विनिवार्यते ।
> अध्यायेऽस्मिन् समस्ताय निरुद्धानामशेषतः ॥
> पूर्वपक्षश्च सिद्धान्तः फलं चेति निरूप्यते ।
> अप्राकृतत्वं सम्बन्धो ह्ययं स्थाप्यमिहोक्तिभिः ॥
> विरोधात् प्राकृतत्वेन सम्बन्धस्त्यज्यते पुरा ।
> जानन्तीदृशा एवात्र न सन्देहस्तथा परः ॥
> माहात्म्यदर्शनं हेतुः पूर्वपक्षे तथा परे ।
> गर्गवाक्यानि तज्ज्ञानं फलमित्येष निश्चयः ॥

पूर्वाध्यायान्ते गोकुलं समागताः सर्वे इत्युक्तम् आगतानां सन्देहो वर्ण्यते भगवति पूर्वपक्षरूपः प्रोक्तो पूर्वपक्षनिरूपणार्थं तेषामुद्योगमाह—एवं विधानीति । गोवर्द्धनोद्धरणरूपाणि बहूनि भगवतः कर्माणि दृष्ट्वा धर्मिस्वरूपमज्ञात्वा हेतुभावेनैव तत्कार्यम् आहोस्वित् धर्महेतुः तथा सति न नन्दपुत्र इति निश्चित्य अतद्वीर्यविदः भगवतः क्रियाशक्तिमज्ञात्वा सुविस्मिताः विकासमर्थकाः सर्वे सम्भूय नन्दसमीपमागत्य प्रोचुः कर्माणि तु दृष्टानि अहेतुकानि च न भवन्ति तस्मादयं नन्दस्य पुत्रो भवितुमर्हति अलौकिककार्यकर्तृत्वात् तत्राहुः यद्यस्मादेतानि कस्य दृश्यन्ते वै निश्चयेन किमतो यद्येवं तत्राहुः—कथमर्हत्यसौ जन्मेति ग्राम्येषु अस्मासु कर्मवश इव आत्मनो महतः जुगुप्सितं निन्दितं जन्म कथमर्हति कर्मणा इन्द्राद्यपेक्षया महानिति निश्चीयते तथा सति कथमधमेष्ववतारः न हि स्वेच्छया कश्चित् स्वस्य हीनतां सम्पादयति कर्माधीनता तु नास्त्येव कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यात् अतः जुगुप्सितं जन्म नार्हति ॥ १ ॥ २ ॥

अलौकिकानि कर्माण्याह—यः सप्तहायन इति । षड्गुणाः भगवांश्च तेषां तत्सङ्ख्याः सर्वे एवात्र समागताः अतश्चाशक्यः बालः एकेन करेण स्वयं सप्तहायनोऽपि भूत्वा कथं गिरिवरं बिभ्रत् जातः तत्रापि लीलया कदाचिदङ्गुलीष्वपि समानयति वेणुं वादयन् अङ्गमात्रां वा कान्दसः अविश्रान्तिरेवैतत् तु यथा दृष्टमनुवदन्तीति नात्र विचारणीयं गिरिवरं पर्वतश्रेष्ठमनायासे दृष्टान्तः पुष्करं गजराडिवेति न हि मत्तगजस्य कमलधारणे कश्चन प्रयासोऽस्ति अथवा सप्तहायनः एकेन करेण गिरिधरं बिभ्रत्कथं बालक इति तस्मादयं तव पुत्रोऽपि बालकः ॥ ३ ॥

हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ।
अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदा हतम् ॥ ५ ॥
एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ।
दैत्येन यस्तृणावर्त्तमहन् कण्ठग्रहातुरम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

अबालकत्वे हेत्वन्तरमाह—तोकेनेति । आ समन्तात् मीलिताक्षेण तोकेनातिबालकेन पूतनायाः महौजसः अतिसमर्थायाः प्राणैः सह स्तन्यं पीतं यद्यपि पूर्वं प्राणाः पीता इति न ज्ञातं तथापि उत्तरोत्तरं सामर्थ्यदर्शनात् पूर्वकार्याण्यपि एतद्धेतुकानीत्येवावधार्यते पाने तथापि न ज्ञातमित्येतदर्थं दृष्टान्त माह—कालेनेव वयस्तनोरिति । यथा तनोः शरीरस्य वयः प्रत्यहं क्षीयमाणमपि कालेन पुरुषो न जानाति तथा भगवता पेपीयमानाः प्राणाः पूतनया न ज्ञाताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षड्विंशे तु तदैश्वर्य्यानैश्वर्य्यैचणाशङ्किनः ।
गोपान् प्रबोधयामास नन्दो गर्गोक्तिगौरवैः ॥

इह किल श्रीगोवर्द्धनधारणसमये श्रीकृष्णलावण्यामृतरसास्वाद निमग्नानां मनसि कोपि विचार उद्भवितुमवसरं न प्राप तद-नन्तरं स्वस्वगृहं गतानां तेषां सर्वेषामेव हृदि सन्देह एक उदपद्यत अहो सम्प्रति साक्षाद्दृष्टेन गिरिधारणेन पूतनावधादयो दावानलोपशमनाद्वोप्यस्यैव कर्माणि प्रतीमस्तदा तदा तु आह्मणाशीर्वादात् नन्दभाग्यातिरेकात् नारायणप्रसादप्राप्तेऽस्मिन् बालके नारायणावेशाद्धा ते तेऽभूवन्निति वितर्का वृथैव कृता वस्तुतस्तु साप्तवर्षिकबालकस्यास्य सप्तदिनावधिशैलेन्द्रधारणं खलु नरत्वं निषिद्ध्य परमेश्वरत्वमेव कथयति किन्त्वास्माकं सांसारिकाणां ग्राम्यगोपानामेतत् पितृपितृव्यमातुलादीनां लालनैः प्रफुल्लत्वमुपलालनैर्वैक्लव्यं तथा क्षुत्पिपासादिपिपयश्चौर्यदम्भा-नृतप्रलपनवत्सगोचारणादिकं परमेश्वरत्वे सति कथं सम्भवे देतत्तु परमेश्वरत्वं निषिद्ध्य नरत्वमेव प्रतिपादयत्यतोऽस्य तत्त्वं निश्चेतुमसमर्था महाबुद्धिमन्तं व्रजराजमेव पृष्ट्वा निःसंशया भवामेति मनसि कृत्वा तस्यैव महास्थानीं प्रविश्य पप्रच्छुरित्याह, एवमिति ॥ १ ॥

अत्यद्भुतानीत्यतो नायं प्राकृतो बालकः किन्त्वीश्वर एव इति वदत आह—कथमिति ? असाविति परोक्षनिर्देशेन तदासौ वनकृत इति लक्ष्यते परोक्षत्व एव रसापत्तेः आत्मजुगुप्सित मित्यात्मनो जुगुप्सायां निकृष्टोऽपि न प्रवर्त्तते किमुत सर्व प्रकृष्ट ईश्वर इति भावः ॥ २ ॥

यदि च नेश्वरस्तर्हि कथमेतानि कर्माणि सम्भवेयु-रित्याहुः—द्वादशभिः । य इति, विपन्नत् स्थित इति शेषः । पुष्करं पद्म कथमित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन वक्तव्यस्य चाभिप्र-ज्ञोऽकेन्चनुवृत्तिर्ज्ञेया ॥ ३ ॥

तोकेन ये न बालेन ईषन्मुद्रिताक्षेण अवक्ष्यमाणास्ते दृष्टान्तः तनोर्वयो यौवनं कालेन यथा पीयते तद्वत् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ श्रीकृष्णचरितदर्शनस्मरणेन विस्मितेभ्यो गोपेभ्यः श्रीनन्देन यत्तत्प्रभुत्वं वर्णितं तद्वर्णयति—एवमिति । ये अतद्वीर्य-विदस्ते एव श्रीनन्दं समभ्येत्याभिगम्य प्रोचुः ॥ १ ॥

यत्प्रोचुस्तदाह—बालकस्येति त्रयोदशभिः । यत् यस्य बालक-स्यैव एतान्यद्भुतानि कर्माणि स आत्मजुगुप्सितं स्वानुरूपं जन्म कथमर्हति ? ॥ २ ॥ ३ ॥

तनोर्देहस्य वयः अवस्था कालेन यथा पीयते तद्वत् महौजसः महाबलायाः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

ॐ नन्द व्रजनानन्दिने नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! मनुष्यन तें जो न होय सकें ऐसे श्रीकृष्ण के पराक्रमन कूं देखिकें उनके पराक्रमन कों नहीं जानन वारे गोप इकठोरे होयकें बड़ो विस्मय करिके ऐसे बोलत भये ॥ १ ॥

गोप बोले, कि—जो या बालक के ऐसे अद्भुत चरित्र हैं तासों ये हमारे गामन में रहवे वारेन में ऐसो गोप जन्म कैसें लैवे योग्य है ॥ २ ॥

जो सात वर्ष को बालक एक हाथ तें लीला करिकें गिरिराज को कैसे उठावत भयो, कि—जैसे गजराज कमल के फूल कों उठाइ लेइ ॥ ३ ॥

नेत्र हूं जब नहीं खोले ऐसे नेक से बालक नें बड़े वेगवारी पूतना के प्राणन सहित स्तनन को पान कर लियो जैसें काल देह की अवस्था को पी जाय है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनसोऽधः शयानस्य मास्यस्य मासत्रयः परिच्छेदका यस्य उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतश्चालयतः प्रपदेन पादाग्रेण हतं विपर्यस्तमनः कथमपतत् ? ॥ ५ ॥

क्वचिद्धैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ।
गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥ ७ ॥
वने सञ्चारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ।
हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ॥ ८ ॥
वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया ।
हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ॥ ९ ॥
हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः ।
चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम् ॥ १० ॥
प्रलम्बं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना ।
अमोचयद्व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितः ॥ ११ ॥
आशीविषतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् ।
प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यः कृष्णो दैत्येन ह्रियमाणः संस्तं तृणावर्त्तं दैत्यं कथमहन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

हैयङ्गवस्तैन्ये नवनीतचौर्ये बाहुभ्यां गच्छन् रिङ्गन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

मुखतो हन्तुं कामो यस्य तं बकवेषमरिं बाहुभ्यां मुखतः कथमपाटयत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

आशीविषतमोऽतिक्रूरविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रपदेन आ ईषत् हतं प्रहृतं रुदत इति पूर्ववत् बाल्यातिशयः सूच्यते तेन चात्यद्भुतत्वहेतुतया शक्तिविशेष एव बोध्यते एवमग्रेऽपि अन्यत्रैः तत्र मासस्येति मासमात्रं व्याप्य जातबाल्यस्येत्यर्थः । कालादित्यधिकारे "तमधीष्टो भृतोभृतो भावी" (५।१।८०) वेत्यधिकृत्य "मासाद्वयसि यत् खञौ" (५।१।८१) इत्यनेन यद्विधानात् तत्र द्वितीयसूत्रे तं भृत इति तावन्तं कालं व्याप्य लब्धसत्ताक इत्यर्थं सतीति व्याख्यानात् तृतीयसूत्रे वयसीति विशेषोपादानाच्च किन्तु मासश्च मासश्च मासश्च मासा इति त्रयाणामेवैकशेषत्वकरणात् "त्रैमासिकस्य च पदा शकटोपवृत्तः" इति द्वितीयस्कन्धस्य च सङ्गतिः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

आसीन इति अत्यन्तबाल्यमेवाभिप्रेतं सम्यक् चलितुमपि यदा न शक्नोतीत्यभिप्रायात् कण्ठग्रहणमात्रेणैव आतुरं विहङ्गम् ॥ ६ ॥

क्वचित् कदाचित् अत्राऽग्रेऽपि सर्वमनुवृत्तैः बाहुभ्यां तदग्रभागाभ्यां कराभ्यामित्यर्थः । उलूखलकर्षणाय तयोरेवाधिक्येन प्रणोदनात् ॥ ७ ॥

सरामो बालकैर्वृत इति रामे बालकेषु च तत्रैव सत्सु स एवापाटयदिति सर्वेभ्यः शक्तिविशेषो ध्वनितः मुखतो मुखमारभ्य अरिमिति न तामसयोनित्वात् यदृच्छया हन्तुकाममपि तु अरिं भगिनीवधजातशत्रुभावादाग्रहेणापीत्यर्थः । पूर्वोक्तवत्सद्वयव्युत्क्रमस्तथाग्रे व्योमवधातिक्रमश्च परमविस्मयेनाक्रान्तचित्तत्वात् एवमग्रेऽपि ॥ ८ ॥

जिघांसया सरामस्य तस्य लीलया हत्वा पश्चात् पादद्वयग्रहणेन भ्रमणात् कपित्थानि चेति महावृक्षाग्रविक्षेपद्योतनेन शक्तिविशेषः सूचितः ॥ ९ ॥

बलान्वित इति धेनुकवधेपि तस्यैव प्राधान्यविवक्षया नूनमेतत्प्रभावेणैव बलस्यापि बलोदयादेतस्यैककर्त्तृत्वमिति भावः क्षेमं निर्भयं सर्वोपभोग्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

बलेन घातयित्वेति तत्रापि तस्य मुख्यत्वं सूचितं कुतो बलेनैवाऽघातयत् न स्वन्येन तत्राहुः–बलेति । तत्प्रभावलब्धबलविशेषवता अतस्त्वस्मिन् विद्यमानेऽन्येन घातना न योग्येति भावः ॥ ११ ॥

विमदं यथा स्यात् तथा दमयित्वा यद्वा विमदं सन्तं ह्रदादुद्वास्य ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिन्वत इति । शकटस्याधश्शयानस्य बालस्य मासस्येति पाठे मासास्त्रयः परिच्छेदका यस्य तस्य ऊर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालयतः रुदतश्च प्रपदा पादाग्रेण हतमनः शकटं विपर्यस्तं सत्कथमपतत् सर्वत्र कथं शब्दोऽनुवर्तते ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकहायन इति । यः कृष्ण एकाब्दवयस्को भुवि निषण्णः दैत्येन तृणावर्त्तेनाकाशमार्गेण नीयमानः तं कण्ठग्रहणेनातुरं पीडितं तृणावर्तं कथमहन् हतवान् ॥ ६ ॥

क्वचिदिति । कदाचिन्नवनीतचौर्ये सति क्रुद्धया मात्रा यशोदया उलूखले बद्धो बाहुभ्यामर्जुनयोर्मध्ये गच्छन् रिङ्गन् तावदर्जुनौ कथमपातयत् ॥ ७ ॥

वन इति । रामेण सहितो बालकैश्च वृतो वत्सान् वने सम्यक् चारयन् जिघांसुं बकासुरमरिं मुखे भुजाभ्यां कथमपाटयद्विदारितवान् ॥ ८ ॥

वत्सेष्विति । हन्तुमिच्छया वत्सरूपेण वत्सेषु प्रविष्टं वत्सासुरं हत्वा लीलया न्यपातयत् तेन पातितेन दैत्यदेहेन कपित्थानि च न्यपातयत् ॥ ९ ॥

हत्वेति । बलदेवेन सहितो रासभासुरं तद्बन्धूंश्च हत्वा परिपक्वैः फलैरन्वितं तालवनं क्षेमं चक्रे सर्वैः प्रवेष्टुं क्षेमं चक्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रलम्ब मिति । बलशालिना बलदेवेन उग्रं प्रलम्बमसुरं घातयित्वा स्वयं व्रजपशून् गोपांश्च दवाग्नेरमोचयत् ॥ ११ ॥

आशीविषेत्यादि । आशीविषतम अतिक्रूरविषः स चासौ अहीन्द्रश्च तं बलाद्दमित्वा ततो विगतमदं ह्रदादुद्वास्य निष्कास्य यमुनां निर्विषोदकां चक्रे ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चरणावुदक् ऊर्ध्वं हिन्वतः उत्क्षिपतः मास्यस्य मासमात्रवयस्कस्य प्रपदेन पादाग्रेण हतं पीडितम् ॥ ५ ॥

एक एव हायनो वर्षं वत्सरो यस्य स तथा तृणावर्त्तमहन्निति यत्कर्म तदपि ॥ ६ ॥

हैयङ्गवं हैयङ्गवीनं सद्यो दधिमन्थने जातं नवनीतं तस्य स्तैन्ये चौर्ये सति बाहुभ्यां गच्छन्निति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

मुखतः मुखे गृहीत्वेति शेषः । अपाटयत् व्यदारयत् ॥ ८ ॥

तेन दैत्येन कपित्थानि कपित्थबीजानि फले लुक् ॥ ९ ॥

क्षेमं प्रापरक्षणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

दमित्वा निगृह्य उद्वास्य उच्चाटयित्वा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बाहुभ्यां गच्छन्निति उलूखलाकर्षणाय अरिं शत्रुत्वेनास्याग्रहपरमपि ॥ ७—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्यथा प्रतिक्रियां कुर्यात् पलायेत वा तस्मादेवमलौकिकं सामर्थ्यं वाच्ये किञ्च, अधः शयानस्य हिन्वतः चरणौ चालयतः "हिन् चलने" इति मास्यस्य मासत्रयपरिमितस्य सङ्ख्यानुक्तिः वर्षाभावार्थां नाद्यापि वर्षः परिच्छेदकः नाप्ययनं किन्तु मासा एव परिच्छेदकाः अत एव चरणौ उदक् ऊर्द्ध्वं हिन्वतः सतः न तु तदर्थं हिन्वतः तथापि विपर्यस्तं सत् अनः शकटमपतत् पादचालने निमित्तमाह—रुदत इति । अनेनाशक्तिर्दृढीकृता तत्रापि प्रपदेन पादाग्रेण आ ईषद्धतं सत् विपर्यस्तं विपरीतं सदपतत् साधनाल्पत्वं कार्यमहत्त्वं चोक्तम् ॥ ५ ॥

क्रमेण भगवच्चारित्रं वदन्तस्तृणावर्त्तवधमाहुः—एकहायन इति । अयमेकहायनः एकवार्षिक आसीन उपविष्टः न तु चलितुं समर्थः तादृशोऽपि दैत्येन विहायसा नीतः निरालम्ब एवाकाशे तमहन् मारितवान् तत्रापि न युद्धं किन्तु कण्ठग्राहेणैव यथैव कण्ठे गृहीतः तदैवातुरो जातः मातुः प्रदर्शनादिकमप्रासिद्धमिति तद्वर्णनम् ॥ ६ ॥

ततः क्रमाज्जातं यमलार्जुनभङ्गमाहुः—क्वचिदिति । हैयङ्गवस्य स्तैन्ये निमित्ते शिक्षार्थं मात्रा उलूखले योजितः तादृशोऽपि अर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां गच्छन् पश्चादुलूखलस्य भारत्वात् पादद्वयेन सहोलूखलस्याकर्षणमेव गमनन्तु बाहुभ्यामेव बाहुभ्यां वा अपातयत् ॥ ७ ॥

यथादृष्टवचना हि ते तेषामेतदेवाश्चर्यम् उभयोः पातनमुभाभ्यामिति ततो वृन्दावने बलभद्रसहितः वत्सान् चारयन् बालकैर्वृतः विशेषसामर्थ्यमप्रकाशयन्नपि हन्तुकामं बकम् अरिं शत्रुभूतं न तु प्रासङ्गिकं मुखत एवापाटयत् एतत्सर्वजनीनं बालानां पलायनमप्यशक्यं स तु विपाटितवानेव वत्सबकयोः व्युत्क्रमेण कथनमनवधानात् क्रमाग्रहणात् नाप्येतेषां क्रमे तात्पर्ये बाहुभ्यां पातनं बाहुभ्यामुत्पाटनमिति बाह्वोः सामर्थ्यकथनार्थं यमलार्जुनयोर्भङ्गकथनानन्तरं बकनिरूपणम् ॥ ८ ॥

अतः पश्चात् एकहस्तसाध्यं वत्सासुरवधमाह—वत्सेष्विति । वत्सरूपेण जिघांसया वत्सेषु प्रविशन्तं तदानीमेव ज्ञात्वा मारयितुमागत इति प्रथमत एव तं परिभ्रामणेन हत्वा तेन कपित्थानि न्यपातयत् चकारात्तमपि वृक्षशाखास्वा महाबलकार्यं तत्सादृशमपि लीलया कृतवान् ॥ ९ ॥

ततो धेनुकवधमाह—हत्वा रासभदैतेयमिति । बहवो धेनुकसदृशा हता इति प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन बलभद्रेण सहभावमात्रं वस्तुतो भगवतैव हत इति हत्वा रासभदैतेयमित्युक्तं रासभो भूत्वा दैतेयो धेनुकः तद्बन्धवोऽपि रासभाः तानपि हत्वा बलभद्रसहितः तालवनं क्षेमं चक्रे यो हि तत्र गच्छति स क्षेमं न प्राप्नोतीति फलं तु स्वभावत एव प्राप्नोतीत्याह—परिपक्वफलान्वितमिति । परिपक्वैः फलैरन्वितम् एवं धेनुकवधोऽपि लोकानां हितार्थमेव नत्वाहितार्थम् ॥ १० ॥

मारणक्रमात् धेनुकवधानन्तरं प्रलम्बवधो निरूप्यते, मध्ये जातं कालियदमनमग्रे वक्ष्यति, उग्रमपि प्रलम्बं बलभद्रेण घातयित्वा बलभद्रे घातकशक्तिं दत्त्वा स्वस्य मारकत्वे प्रयोजनाभावात् व्रजपशून् गोपांश्च अरण्यवह्नितः अमोचयत् दावानलान्मोचितवान् ॥ ११ ॥

वह्निसाम्यादविषाग्निमपि निरूपयति—आशीविषमिति । आशीनां माविषदंष्ट्राःतत्र विषं यस्य स्वाभाविकाविषात् अधिकविषयुक्तोऽहीन्द्रः सर्पश्रेष्ठः तं प्रसिद्धं कालियम् अन्यैः दमितुमपि भीयते तादृशं

दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ।
नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥ १३ ॥
क्व सप्तहायनो बालः क्वमहाद्रिविधारणम् ।
ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ! तवात्मजे ॥ १४ ॥

नन्द उवाच ।

श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्का च वो ऽर्भके ।
एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥
वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ह्रदात् दूरं प्राप्य ह्रदमध्ये दमित्वा प्रसह्य बलात् ह्रदादुद्वास्य दूरीकृत्य यमुनां निर्विषोदकां चक्रे अनेन यद्गरुडस्याप्यसाध्यं यमादीनां देवानामपि अन्यथा गरुडः शत्रुं मारयेत् यमुनां वा यमादिः शुद्धां कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनसोऽधः शयानस्य मास्यस्य मासत्रयवयसः मासाद्वय-ासित स्तन्यविति यत् चरणौ उदक् ऊर्ध्व हिन्वतः चालयतः यस्य प्रपदेन पादाग्रेणाहतं अनः शकटं विपर्यस्तं सत् कथम पतत् ॥ ५ ॥

यो दैत्येन ह्रियमाणः सन् तं तृणावर्तं दैत्यं कथ-महन् ॥ ६ ॥

हैयङ्गवस्तैन्ये नवनीतचौर्ये बाहुभ्यां गच्छन् रिङ्गन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

दोर्भ्यां धृत्वा मुखतः मुखमारभ्य कथमपाटयत् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रासभदैतेयं धेनुकं बलान्वित इति तत्रापि कृष्णस्य प्राधा-न्यं विवक्षितम् ॥ १०—११ ॥

आशीविषतमोऽतिक्रूरविषश्चासावहीन्द्रश्चेति तं विमर्द्य यथा-स्यास्तथा दमित्वा ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अधः अनस इति शेषः " त्रैमासिकस्य च पदा शक-टोऽपवृत्तः " इति वचनान्मास्यस्य मासास्त्रयः प्रादुर्भावावधि-भूताः यस्य तस्य उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालयतः प्रप-देन पादाग्रेणाहतं विपर्यस्तम् अनः अपतत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

हैयङ्गवस्य नवनीतस्य स्तैन्ये चौर्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

आशीविषतमः अतितीव्रविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जब ये तीन महीना को रह्यो गाडा के नीचे पालने में सोयो हो तब दूध के ताईं रोवते में पायन कूं ऊंच उछारे सो जाके चरण की ठोकर तें गाडा उलटि गयो ॥ ५ ॥

एक वर्ष की अवस्था में बैठे भये को जब तृणावर्त्त दैत्य आकाश में उड़ाय कें ले गयो, तब जाने कंठ घोटिके वा आतुर दैत्य को मार गेरयो ॥ ६ ॥

काहू समैं माखन चोरी में माता (यशोदा) ने ऊखल में बाध्यो तब यमलार्जुन वृक्षन के बीच में आयकें हाथन तें दोऊ वृक्षनकूं उखारिकें गिराय दिये ॥ ७ ॥

दाऊ सहित बछरानकों चरावते में बालकन सहित अपन कूं मारिबे आयो जो वैरी बकुला (बकासुर) ताकों हाथन तें मुख फार गेरयो ॥ ८ ॥

बछरान में बछरा को रूप धरिके मारिबे की इच्छा सूं आयो जो वत्सासुर दैत्य ताकूं मारिकें वाके देह कों लीलाई तें कैथ के वृक्षपै गिराय दियो ॥ ९ ॥

और बलदेव जी सहित श्रीकृष्ण, गधा को रूप धारे धेनुकासुर दैत्य कूं बंधुन सहित मारिकें पके ताल के फल जा में लगि रहे ऐसे ताल वन में कुशल करत भये ॥ १० ॥

बडे उग्र प्रलम्ब दैत्य कों बलवारे बलदाऊ तें मरवाय कें वन की आंचि ते ब्रज के पशुन कूं और गोपन कों छुड़ावत भये ॥ ११ ॥

बडे विषहरे कालीनाग कों दमन करि वाके मद कों दूरि करि जोरवारी वाकूं कालीदह में तें निकासि कें जमना कूं निर्विष करत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

औत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमिति किं सर्वेषामात्माऽयं स्यादिति शङ्का ॥ १३ ॥

उक्तमप्यतिविस्मयेनाभिनयेन स्मरन्ति क्व सप्तहायन इति ॥ १४ ॥

प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ।
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥
बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥
एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनन्दनः ।
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥
पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।
अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राक् श्रुतमेव गर्गाचार्यवाक्यं तच्चरितपरिशीलनेन निवृत्ता सम्भावनस्य नन्दस्य कृष्णतत्त्वावबोधकं जातं स इदानीं तेनैव वाक्येन गोपानुपादिशति—श्रूयतामिति ॥ १५—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किञ्च, दुस्त्यजश्चेति । ते तनये तवैव तनयोऽयं नास्माकमिति विचारितेऽपि त्यक्तुमशक्यः स्वाभाविक इत्यर्थः । तत्रापि सर्वेषाम् अहो भवतु वा सर्वाकृतिप्रकृतिसुन्दरे सर्वचित्ताकर्षकेऽनन्यगतीनामस्माकमनुरागो दुस्त्यजः तस्याप्यस्मास्वयोग्येष्वपि औत्पत्तिकः जन्मदिनमेवारभ्य दृष्टः स्वाभाविक एवेत्यर्थः । अत्रास्मिन्निति तत्तद्वयस्ययेन सम्प्रति प्रस्तूयमान इत्यर्थः । अन्यत्तैः तत्र किमित्याशुश्रेत्तायां मिथो देहदेहिनोर्यथा तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्वेति प्रथमर्थः सप्तहायनत्वेन जन्मवृद्ध्यावस्थतद्वस्था गृहीताः ताभिश्च बालत्वं निश्चितं तच्चात्यन्तं बालान्तरेषु ध्यादितदर्शनात् तथा महाद्रिविधारणेन पूतनादिवधहेतुप्रभावत्वं स्वाभाविकप्रेमविषयाश्रयत्वं च गृहीतं ताभ्यां बालादन्यत्वं तदन्यत्वेऽपि देवादित्वं तत्रापि परमविलक्षणत्वं निश्चितं बालान्तरादौ तत्तददर्शनात् तदेवं सप्तेत्यादित्वे बालादन्यत्वं न सम्भवति महाद्रीत्यादित्वे च बालत्वं च न सम्भवतीत्यर्थः । ततस्तस्मादेकस्मिन् मिथो विरोधिधर्मद्वयात् शङ्काविप्रतिपत्तिजः संशयः बालोऽयं बालादन्यः परमविलक्षणदेवादिर्वेति ॥ १४ ॥

निजाशेषभगवत्ताप्रकटनार्थम् अवतीर्णोऽयं साक्षात् श्रीभगवानेवेति व्यक्तमुक्ते कदाचिदैश्वर्यज्ञानेन भयगौरवादिना स्नेहहानिः स्यादिति शङ्कया श्रीगर्गेण साक्षात् परमैश्वर्यमनुक्त्वा व्यपदेशेनैव तद्व्यञ्जयता यान्यक्षराणयुक्तानि तैरेव इदश्च स्वाभाविकगुणबालकता प्रतिपादकतयाऽवधारितैर्गोपान् प्रबोधयन्नाह—श्रूयतामिति । मे मम गर्गद्वारा श्रुततत्प्रभावस्य वचः वः शङ्का व्येतु श्रूयतां अर्भक इति स्वस्य बालत्वेनैव निश्चयं बोधयति यद्वा, यो युष्माकं योऽर्भकस्तस्मिन्निति ममैव युष्माकमप्ययं बालक इति स्नेहविशेषमेव वर्द्धयति एवं भवतां परमानुरागविषयं परोक्षेऽप्यपरोक्षवदुक्तिः सदा तस्य साक्षादिव हृदि स्फूर्त्तेः मे मम कुमारं पुत्रमिति पूर्ववत् पुनः पुनस्तथैवोक्तिरतिनिश्चयाय यद्वा, मे माम् एकाकिनं यद्वचः व्यक्तमेव न च सङ्केतादिनेत्यर्थः—यद्वा ह हर्षे ॥ १५ ॥

गर्गोक्तिमेवाह—वर्णा इत्यादिना । न विस्मय इत्यन्तेन अत्र प्राचीनप्रकटार्थोऽनुसन्धेयः । किञ्चात्र "तस्मान्नन्द ! कुमारोयम्" इति प्रथमश्चरणः "तत्कर्मसु न विस्मयः" इति चतुर्थः गर्गवाक्ये तु "तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते" इति प्रथमः "गोपायस्व समाहितः" इति चतुर्थः ; इत्यद्धा मां समादिश्येति वक्ष्यमाणात् श्रीनन्दवाक्यात् तद्वाक्यमेवानेनानुदितमिति लभ्यते तस्माद्भिन्नयार्थे स्वपुत्रे सर्वेषां स्वसाधारण्येन ममताया गोपायितव्यताया व्यञ्जनार्थमेव च किञ्चिदन्यथा विधायानूदितमपि श्लेषेण यथार्थतया सम्पाद्यते स्म ॥ १६—२१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अञ्जः अञ्जसी ॥ १९—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुस्त्यज इति । हे नन्द ! ते तव तनयेऽस्मिन् कृष्णे नोऽस्माकं सर्वेषां व्रजौकसामनुरागः दुस्त्यजः कथं तस्यैवंविधातिमानुषचेष्टितस्य चास्मास्वौत्पत्तिकः जन्मसिद्धोनुरागः कथम् ? अतः सर्वशक्तिः सर्वेषामात्मा च किं तवात्मज इत्याशङ्कामहु इति भावः ॥ १३ ॥

अन्यथैतन्न घटत इत्याशङ्कामेवाविष्कुर्वन्ति—क्वेति । हे व्रजनाथ ! ततोऽद्रिधारणादेस्तवात्मजे शङ्का सर्वशक्तिपरमात्मशङ्का जायते ॥ १४ ॥

एवमापृष्टः प्राकृतश्रीकृष्णजातकात्मकगर्गवाक्यो नित्यतच्चरित्रपरिशीलननिवृत्तेश्वरत्वासम्भावना नन्दस्तेनैव गर्गवाक्येन गोपानामाशङ्कामपनुदति हे गोपाः एनं कृष्णमुद्दिश्य गर्गो यदुवाच तच्छ्रूयतां तच्छ्रवणेनैवास्मिन्नर्भके विषये भवतां शङ्का व्येतु निवर्त्तताम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं तद्गर्गोक्तं येन शंका व्येतीत्यत्र तदेवाह—वर्णा इत्यादिभिः इत्यद्धा इत्यतः प्राक्तनैः इमे श्लोकाः पुरस्तादेव व्याख्याताः ॥ १६—२२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुरागो हृदयङ्गमः स्नेहः औत्पत्तिकः उत्पत्तिसिद्धः कथम् ॥ १३ ॥

ततो नो जायते शङ्केत्यादिना न तद्वीर्यविद् इति स्पष्टीकृतम् ॥ १४ ॥

व्येतु विगता भवतु वः युष्माकं प्रसक्तकथां प्रत्यन्तरङ्गत्वेन कथान्तरमारप्स्यत इति सूचनाय हकारः “प्रत्यारम्भप्रसिद्धौ ह हा विषादशुभार्त्तिषु” इति च ॥ १५ ॥

वर्णाः शुक्लाद्याः ॥ १६ ॥

क्वचिन्मथुरायां वा वसुदेवस्य सकाशात् अभिज्ञाः वसुदेवस्यापत्यमिति तद्धितप्रत्ययज्ञानपटवः ॥ १७ ॥

न केवलमेतदेव नामरूपत्रयमेव अपि त्वन्यान्यपि सन्तीत्याह—बहूनीति । नारायणादीनि गुणानुरूपाणि मधुसूदनादीनि कर्मानुरूपाणि ॥ १८ ॥

आधास्यत् आधास्यति । यद्वा, यदि यूयमस्मिन् भक्त्युद्रिक्तं चित्तमकरिष्यन् तर्ह्ययं वः पुरुषार्थलक्षणमाधास्यत् “लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ” (३ । ३ । १३९) इति सूत्रात् अयं विधिः ॥१९॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

किञ्च, दुस्त्यजश्चेति तस्माद्विरुद्धधर्माद्धेतोः ॥ १३ ॥

शङ्का संशयः ॥ १४ ॥

बाल एव वा परमविलक्षणा देवादिर्वेति श्रूयतामित्यादि ॥१५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दमनं च सुतरामशक्यं निर्विषकरणं च ॥ एतत्सर्वं बाह्यं निरूप्य आन्तरं निरूपयन्ति, दुस्त्यज इति । अस्मिन् कृष्णे नोऽस्माकं सर्वेषामेव अनुरागोऽपि दुस्त्यजः नह्यन्योऽन्द्वे असम्बन्धिनि साधारणसम्बन्धमात्रेण वित्तात् पुत्रात् प्राणादपि अधिकः स्नेहो भवितुमर्हति, तर्हि पुत्र एवाऽस्य न भवत्यकस्मादेवागत इति मन्तव्यं तत्राहुः, नन्द ! ते तनय इति । कञ्चिद्गुर्वादिषु कस्यचित् स्नेहोऽपि भवेत् न तु सर्वेषां, न वा व्रजौकसां ज्ञानमस्ति अतोवस्तुसामर्थ्यादेवैवं जायत इति किञ्च, तस्मात्यस्माक्षौत्पत्तिक एव स्नेहो नान्येषां बालकानां एतत्कथं भवेत् अतो वस्तुसामर्थ्यात् क्रियासामर्थ्याच्च धर्मविचारेण धर्मिविचारेण वा महान् भवतीति कथं तव पुत्रो भवेत् ॥ १३ ॥

आस्तामन्तावदन्यत् इदमधुना जातमित्याश्चर्यमित्याहुः—क सप्तहायनो बाल इति । सप्तहायनो बालः क महाद्रिविधारणं च क अतः कार्यकारणयोः लोकन्यायेन विरोधात् तवात्मजे नः शङ्का जायते अस्माकमेतदतिसन्दिग्धं तव पुत्रो भवति न वेति विधिपक्षे कृतार्था भविष्यामः अविधिपक्षेऽपि अपराधाः क्रियन्त इति को वेद किं वा भविष्याम इति भवति विचारणा ॥ १४ ॥

एवं पूर्वपक्षे कृते नन्दः सिद्धान्तमाह—श्रूयतामिति । भगवानद्भुतकर्मेति पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यासः अन्यथैतद्भगवच्चरित्रं न भवेत् नन्दस्तु स तादृश एव कश्चित् महापुरुषो मम गृहे जात इति मन्यते गर्गवाक्यात् यथा भगवदवताराः क्वचित् भवन्ति तथायमपि मम गृहे भवताणा इति अतः सम्बन्धोऽप्यस्ति “माहात्म्यं चोपपद्यते” इति गर्गवाक्यानि वक्तुमुपक्रमते, श्रूयतामिति । हे गोपाः ! भवन्तो न विचारणाक्षमाः अतो मे वच एव श्रूयतां सर्वैरेव भवद्भिः ततः किं स्यात् ? अत आह—व्येतु शङ्कावचोऽर्भक इति । अर्भके बालके शङ्कावचनमपगच्छतु मत्पुत्रो भवति न वेति ननु, तद्वाक्यं कथं प्रमाणं वादिवाक्यस्याप्रमाणत्वात् तत्राह—एनं कुमारमुद्दिश्येति । यदायं कुमारो बालक एव स्थितः तदैव गर्गः मे मह्यं मां बोधयितुं किञ्चिदुवाच हेत्याश्चर्ये ॥ १५ ॥

कथमेवं ज्ञातवानिति गर्गवाक्यानि पूर्वं व्याख्यातान्यपि पुनरापाततो व्याख्यायन्ते अनुवादात् वर्णास्त्रय इत्यादीनि वाक्यानि अष्टश्लोकैरुक्तानि किलेति प्रसिद्धे अस्य बालस्य पूर्वं त्रयो वर्णा जाताः वर्णशब्दो रूपविशेषे जातिविशेषे च वर्त्तते तत आह “शुक्लो रक्तस्तथा पीतः” इति इदानीं कृष्णः कृष्णवर्णत्वं प्राप्तः सत्यादिष्वेवं भवति रामो रामो वा इदानीं त्वद्गृहे वर्त्तमानसमीपे कलौ वा कृष्णधर्मे कृष्णत्वं प्राप्तः न तु कृष्णः मध्यन्दिने सवितरि मण्डलस्थकृष्णत्ववत् इति कृष्णनामनिरुक्तिः ॥ १६ ॥

वासुदेवनिरुक्तिमाह—प्रागयमिति । क्वचिद्देशविशेषे कालविशेषे वा वसुदेवस्यायं पुत्रो जातः अतो ये अभिज्ञाः एतन्मम जानन्ति ते वासुदेव इति प्रचक्षते वस्तुतस्तु वसुशब्देन धनं वसुरूपो देवः वसुदेवः लक्ष्मीः तस्याः पतिर्वासुदेव इति तदाह, श्रीमानिति । इतीति तत्रापि सम्बध्यते इति शब्दस्तदन्ते वा योजनीयः ॥ १७ ॥

न केवलं नामद्वयमेव भगवतः किन्त्वन्यान्यपि बहूनि सन्तीत्याह—बहूनीति । रूपाण्यपि सन्ति ते सुतस्येति सम्बन्धस्थापनार्थं रूपनाम्नोः हेतुमाह—गुणकर्मानुरूपाणीति । तावन्तो गुणाः तावन्ति च कर्माणि प्रतिरूपनामभेदेन कर्त्तव्यानि अतस्तेषामनुरूपाणि तत्र प्रमाणमाह तान्यहं वेदेति । बाधाभावमाह—नो जना इति । जनास्तु न जानन्ति ॥ १८ ॥

एवं नामान्युक्त्वा भगवतः कार्याण्याह—एष व इति । एष एव वः युष्माकं श्रेयः आधास्यत् “आधास्यति छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (३।४।६) इति भविष्यदर्थे लङ् पूतनादिवधस्य कृतत्वात् भूतार्थताप्यस्ति किञ्च, गोपगोकुलयोः नन्दनः आनन्दजनको भविष्यति । किञ्च, अनेनैव सर्वाण्येव दुर्गाणि सङ्कटस्थानानि यूयं तरिष्यथ ॥ १९ ॥

परमनायासेनैव अत्रार्थे पूर्वसम्मतिमाह—पुराऽनेनेति । पृथुरूपेण अन्येन वा व्रजपते ! इति सम्बोधनमज्ञानं नाश्चर्यमिति बोधनार्थं साधवः सर्वे एव दस्युभिः पीडिताः दस्यून् जिग्युः राजयाः

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।
नारयोऽभिभवन्त्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ २१ ॥
तस्मान्नन्द ! कुमारोऽयं नारायणसमो गुणैः ।
श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥ २२ ॥
इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ।
मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ २३ ॥
इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः ।
दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्याऽमिततेजसः ।
मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दस्यवोऽपि दस्यवः अराजके च अरक्ष्यमाणाः स्थिताः तदा अनेनैव समेधिताः दस्यून् जिग्युः पृथावेव तत् स्पष्टम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवमस्येश्वरत्वे गिरिधारणादय एतन्निष्ठा धर्म्मा एव हेतवो दर्शिताः अस्मदादिसर्वव्रजवासिनिष्ठश्चैको धर्मो दृश्यतामित्याह—दुस्त्यजश्चेति । ते तनये तवैव तनयो नाऽस्माकमिति सम्यग्विचारिते सत्यपीति भावः । न केवलमस्माकं वात्सल्यभाववतामेव गोपानाम् अपि तु सर्वेषां बालादीनामपि सख्यादिभाववतां स्त्रीपुंसामपि जात्यन्तराणामपि वनौकसां मृगपक्ष्यादीनामपि अनुरागः प्रतिक्षणं नवनवायमाना वर्द्धमाना प्रीतिरनुरागशब्दस्य तथाभूतार्थकत्वात् न तु प्रीतिमात्रम् । किञ्च, दुस्त्यज उत्पत्तिकत्वात् सम्प्रतीश्वरत्वलक्षणे दृष्टेऽपि त्यक्तुमशक्यः तेन पुत्रवित्तादिदेहजीवात्मभ्यो यथोत्तराधिकप्रेमास्पदेभ्योऽप्यात्यन्तिकप्रेमास्पदं परमात्मैवायमिति बुध्यते नहि केवलनरत्वे सत्येवं सति सम्भवतीति भावः । सत्यं तर्हि परमात्मैवायं निश्चीयतामिति चेत्तत्राहुः—अस्मासु सर्वेषु व्रजवासिषु वनौकस्सु च तस्याऽपि अनुराग उक्तलक्षणः कथं सम्भवेत् तस्यात्मारामत्वेन सर्वत्रौदासीन्यादस्मासु संसारिकेष्वौत्पत्तिकपाक्षिकं न घटत इति भावः ॥ १३ ॥

उक्तमप्यद्रिधारणं प्रस्तुतत्वादतिविस्मयेन पुनराहुः—क्वेति ॥ १४ ॥

अहो मद्बालकेऽस्मिन् प्राक् सिद्धमहाप्रभावे मदिष्टदेवस्य श्रीनारायणस्य मय्यतिकृपया मद्विपदोऽभिहन्तुमाविष्टमात्रस्मते सञ्चरते तदेतान् श्रीगर्गोक्तमेव पर्यावर्तयामीत्याशयेनाह—श्रूयतामिति ॥ १५-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

औत्पत्तिकः स्वाभाविकः ॥ १३—२२ ॥

भाषा टीका ।

हे नन्द ! हमसबव्रजवासीन को या तुम्हारे लाला में ऐसो प्रेम हैगयो है, कि—जो छुडाये तऊ न छूटे, और वाऊ को हम सबन में स्वाभाविक प्रेम जाने काहें ते है ॥ १३ ॥

भलाँ तुम हूं तौ देखौ कहाँ सात वर्ष को बालक ? और कहाँ इतने बडे पर्वत को उठावनों ? तासों हे व्रजराज ! तिहारे पुत्र में हम कों शंका होय है । कहूं परमेश्वर न होय ॥ १४ ॥

नन्द उवाच ।

या तरियां गोपन की बातें सुन के बाबा नन्द बोले, कि—हे गोप हो ! तुम मेरो वचन सुनो जासों तुमारी या बालक में तें शंका दूर होय, गर्गाचारी या बालक को नाम धरिके जो कछु कह गये हैं ताय तुम सुनो ॥ १५ ॥

गर्गाचार्य ने कही, कि—ये बालक युग युग में देह धारण करे है तासों या के तीन वर्ण होय गये, पहिले शुक्ल भयो, फिर रक्त भयो, ता पीछें पीत भयो, अब या समें कृष्ण वर्ण भयो है ॥ १६ ॥

और यह तुम्हारो पुत्र पहिले कबहूं वसुदेव के जन्मो है, तासों कोऊ जानवे वारे वाकों श्रीवासुदेव एसें कहें हैं ॥ १७ ॥

तुम्हारे पुत्र के नाम, गुण कर्म के अनुरूप बहुत सें हैं तिनें मैं जानूं हूं और लोग नहीं जानें हैं ॥ १८ ॥

ये तुमारे कल्याण कूं प्राप्त करे गो, गोप और गऊन के समूह को आनंद देइगो, और या कृष्ण की सहायता तें तुम सब कष्टन तें सहज में ई छूट जाओगे ॥ १९ ॥

हे व्रजराज ! पहिले तुमारे पुत्र या कृष्ण नें अराजक पृथिवी होयवे ते चोरनतें पीडित ऐसें साधुजननकी रक्षाकरी तब साधुन की बढिवार भई और साधुजनन ने चोरन कों जीते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात्तस्य कर्मसु विस्मयो नास्तीति नन्दस्योक्तिः ॥ २२ ॥

इत्यद्धा साक्षान्मां प्रति समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते सति इदानीं तथा मन्यमानोऽपि इदानीं कृष्णं नारायणस्यांशं मन्ये अत्र हेतुः अक्लिष्टकारिणमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपर्षानिलैः ।
सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वाऽनुकम्प्युत्स्मयन् ॥
उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो लीलोच्छिलीन्ध्रं यथा ।
बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभित्प्रीयान्न इन्द्रो गवाम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे नन्दगोपसम्वादो नाम
षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोवर्द्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रीतिं प्रार्थयते-देव इति । यज्ञविप्लवेन या रुट् तया देवे इन्द्रे वर्षति सति वज्राश्मपर्षानिलैरशनिजलशर्करातीव्रवायुभिः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियश्च यस्मिंस्तत्तथा आत्मा स्वयमेव शरणं यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी उत्स्मयन् हसन् प्रौढमाविष्कुर्वन् शैलमुत्पाट्य अबलो बालो लीलार्थमुच्छिलीन्ध्रं यथा तथैकेन करेण बिभ्रद्गोष्ठमपात् पालितवान् एवं महेन्द्रमदभित् गवामिन्द्र इत्युत्तराध्यायार्थं च स्मरति स एवम्भूतः श्रीकृष्णो नः प्रीयात् प्रीयतामिति ॥ २५ ॥

षड्विंशे दशमे व्यक्तः षड्विंशो दशमो हरिः ।
व्यनक्तु पञ्चविंशं मां चतुर्विंशतितः पृथक् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नन्दकुमारोऽयमित्यत्र नन्दस्य तव कुमार इति षष्ठीतत्पुरुषात् तथा तत्कर्मसु न विस्मय इत्यत्र तथापि स्वप्रभावेण पुत्रतया लब्धस्य तस्य नारायणस्यैवास्य कर्मसु विस्मयो न कार्यः आश्चर्यं मत्वा गोपायनादुदासीनेन न भाव्यमिति तात्पर्यावगमात् । किञ्च, तत्र कर्मस्वित्युपलक्षणं स्वाभाविकप्रेमविषयाश्रयत्वेऽपि न विस्मयः कार्य इति श्रीनन्दाभिप्रायः वस्तुतस्तु मिथो नित्यस्वाभाविकसम्बन्धो हेतुरिति न ज्ञायते स्म यद्यपि पूर्वं तैः श्रीगर्गवाक्यं ज्ञातमेवासित बकवधानन्तरम् अहो ब्रह्मविदां वाच इत्यादिवचनात् तथाप्यधुना तत्तद्वरेण सम्प्रतयेति विशेषः इति । सप्तवाक्यानि ॥ २२ ॥

यतोऽहं पितापि तत; * प्रभृत्येनं श्रीनारायणोपममेव मन्ये इत्याह-दृतीति । अंशं तच्छक्त्यावेशिनं मन्ये वितर्कयामि ॥ २३ ॥

नन्दस्य वचः तद्द्वारा गर्गगीतं च श्रुत्वा । यद्वा, गर्गस्य गीतं गाथा श्रीभगवद्गीतादिवद्गीता वा यस्मिन् तत् आनर्चुः स्वस्वगृहात् गन्धचन्दनवस्त्रभूषणादिना आदौ श्रीनन्दस्यार्चनं श्रीकृष्णस्य तत एवोत्पन्नत्वात् तस्यापि पितृत्वेन मान्यत्वात् तच्च कृष्णे वनादागते सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् यदुक्तं श्रीपराशरेण श्रीकृष्णं गोपाः साक्षादेव पप्रच्छुरिति तेन च निजाधिक्यज्ञानाल्लज्जया सप्रणयकोपं प्रत्युक्तं यथा श्रीविष्णुपुराणे श्रीपराशर उवाच—

"गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्द्धनाचलम् ॥
वयमस्मान् महाभाग ! भवता महतो भयात् ।
गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् ।
दिव्यं च कर्म भवतः किमेतत्तात ! कथ्यताम् ॥
कालियो दमितस्तोये प्रलम्बो विनिपातितः ।
धृतो गोवर्द्धनश्चायं शङ्कितानि मनांसि नः ॥
सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमितविक्रम ।
यथा त्वद्वीर्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥
प्रीतिः सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य त्वयि केशव ! ।
कर्म चेदमशक्यं यत् समस्तैस्त्रिदशैरपि ॥
बालत्वं चातिवीर्यं च जन्म चास्मास्वशोभनम् ।
चिन्त्यमानममेयात्मन् ! शङ्कां कृष्ण प्रयच्छति ॥
देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ।
किं वाऽस्माकं विचारेण बान्धवोसि नमोस्तु ते ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किञ्चित्प्रणयकोपवान् ।
इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैराह कृष्णो महामुने ! ॥
मत्सम्बन्धेन वो गोपाः ! यदि लज्जा न जायते ।
श्लाघ्यो वाहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि ।
तदात्मबन्धुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ॥
नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः ।
अहं वो बान्धवो जातो नातश्चिन्त्यमतोन्यथा" ॥ इति ।

* प्रभृति तम इति पाठान्तरम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथा वैशम्पायनेनोक्तं तत्प्रतिवचनम्—

"मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमाः ।
तथाहं नावमन्तव्यः सजातीयोऽस्मि बान्धवः ॥
यद्यहं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः ।
परिज्ञानेन किं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम" इत्यादि ।

तत्र श्रीनन्दोत्तरेण हन्त सन्देहा अपि परमौत्सुक्येन साक्षात् श्रीभगवन्मुखादेव श्रोतुं द्रढयितुं च तमवोचुरिति कल्पनया परिहार्यमिति ॥ २४ ॥

एवं समाप्यापि परमानन्देन तदेव गोवर्द्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् तत्र च निजभावाश्रयस्य गोष्ठस्य निजभावविषयेण गवेन्द्रतयानुध्यातेन श्रीभगवता कृतां रक्षां तदर्थमिन्द्रमखभङ्गभङ्गीं चानुस्मृत्य बाढं प्रीयमाणस्तां प्रीतिमेव सर्वपुरुषार्थाधिकतयाऽनुभवन् तां च पुनः श्रीगवेन्द्रविरचितप्रीत्यनुगृहीतत्वे सति परमास्वादवतीं जानंस्तत्प्रीतिमेव प्रार्थयते, देवेति । तत्र देवे वर्षतीत्यप्रतिकार्यत्वं सत्रासामिव दर्शितं तत्रापि यज्ञविच्छेदरोषेत्यतिशयः स्वरूपतोऽप्यतिशयमाह—वज्रेति । पर्षेतिरेफसंयोगीपाठः क्वचित् वज्रादिभिः सीदन्तः पालाः गोपाः पशवस्त्रियश्च यस्मिन् तते तत्राप्यतिशयः आत्मशरणमिति तस्मात् मच्छरणमित्यादेः तत्राप्यतिशयः दृष्ट्वा स्वयं चक्षुर्विषयी कृत्येति अत एवानुकम्पीति भूम्नि मत्वर्थीयः एवं कृपाधिक्येऽपि तस्मिन् शौर्यं त्वव्यग्रमेवासीदित्याह—उत्स्मयन्नित्यादि । इन्द्रं प्रति सोत्प्रासं स्मयमानस्त्यर्थः । तादृश एव सन् शैलमुत्पाट्य तत्राप्येकेन वामेन करेण तत्रापि बालो लीलाप्रयोजनकमुच्छिलीन्ध्रं यथा तद्वत् तत्रापि बिभ्रत् सप्ताहोरात्रानेकरीत्या दधत् तदेव विस्मयहर्षौत्सुक्यधृतिभिराविष्ट आह—गोष्ठमपादिति । सगर्वहर्षमाह—महेन्द्रमदभिदिति । गवामिन्द्रोऽपि महेन्द्रस्य मदभेत्ता इति सोत्प्रासं वस्तुतस्तु गवेन्द्रत्वे तस्मिन् महेन्द्रत्वमपि समुद्रे नदीवत्प्रविशतीति भावः । प्रीयादित्याशीर्लिङ् सम्प्रीतो जातायां मम गोष्ठजनानुगतत्वमपि सेत्स्यतीति भावः । तथैव श्रीगोष्ठजनभावेनाह—इन्द्रो गवामिति । नोऽस्माकं गोकुलेन्द्रो वा तदेवं तदेव स्वपुरुषार्थत्वेन दर्शितं श्रीब्रह्मवदेवेति ज्ञेयम् अत्र श्रुतिश्च "जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभिपौंस्यं रणं अवृश्चदद्रिमवसस्यदः स्पृधस्तकनाकं स्ववस्यया पृथुम्" इति अस्यार्थः वीरः श्रीकृष्णो जज्ञानो जातमात्र एव स्पृधः स्पर्द्धमानान् दैत्यान् व्यबाधत विशेषेणैव बबाधे अभिपौंस्यं रणं प्रापश्यत् पुंस इदं पौंस्यं स्वयोग्यं रणं प्रापश्यत् दैत्यैर्नानाविधान् सङ्ग्रामांश्चकारेत्यर्थः । किञ्च, अवसस्यदः स्वयमेव गोवर्द्धनरूपेणान्नमनायासेन सस्यदः गोपैर्दत्तमन्नादिकं भक्षितवान् किञ्च, स्पर्द्धमानं नाकं तत्पतिं नाकस्थं मेघचक्रं चास्तम्भनात् स्तम्भयामास यतः पृथुमद्रिमवृश्चत् उत्पाट्य धृतवानित्यर्थः । स्ववस्यया लीलयैवेति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यद्धेति नन्दोक्तिः । इति नन्दवच इत्यादिस्तु शुकोक्तिः इति इत्थमद्धा स्फुटं मां समादिश्य सम्यगुपदिश्य गर्गे स्वगृहं गते सति अहं कृष्णं साक्षात् नारायणं मन्ये तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि अक्लिष्टकारिणम् अक्लिष्टानि क्लेशरहितान्यतिमानुषचेष्टितानि करोतीति तथा तम् अतो नारायणं मन्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्येवंविधं गर्गगीतं नन्दवचः नन्देनोदितं श्रुत्वा सर्वे व्रजौकसो विगताश्चर्या मुदिताश्च नन्दं कृष्णं चानर्चुः कृष्णं प्रति गतविस्मया नन्दमानर्चुर्बहुमन्यन्तेति वा ॥ २४ ॥

गोवर्द्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् प्रकटितैश्वर्यस्य भगवतः स्वविषयप्रीतिं प्रार्थयते शुकमुनिः—देव इति । यज्ञविघातेन हेतुना या रुट् तया हेतुभूतया देवेन्द्रे वर्षति सत्यशनिशिलावर्षवातैः सीदन्तः क्लिश्यन्तः बालाः पशवः स्त्रियश्च यस्मिन् तथा स्वयमेव शरणं रक्षिता रक्षणोपायश्च यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा स्त्रियात्मेतीयङ्गार्षः अनुकम्पायुक्तः उत्स्मयन् स्वमाहात्म्यमाविश्चिकीर्षुस्तावदसन् अबलः बालोऽपि शैलं लीलार्थमुत्पाटितं छत्राकमिवैकेन करेण उत्पाट्य बिभ्राणो गोष्ठं यो ररक्ष स महेन्द्रमदभिद्गवामिन्द्रो नोऽस्माकं प्रीयात् प्रसन्नो भवतु यदुत्तराध्यायस्थं सुरभिवाक्यादि "त्वं न इन्द्रो जगत्पते" इत्यादि तदपि अनुसन्दधता शुकेन विशेषितो गवामिन्द्र इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आनर्चुः पूजयामासुः ॥ २४ ॥

श्रीशुकः प्रथमभागसमाप्तिसूचनाय स्वेष्टदेवतां कृष्णमभिष्टुवन् तत आत्मरक्षामाशास्ते—देव इति । यज्ञविप्लवः यज्ञभङ्ग इत्यर्थः । तस्मादुत्पन्नया रुषा वज्राश्मवत् वज्रपाषाणवत् कर्कशैर्वर्षैः अनिलैश्च स्त्रिया सह सीदन्तः कम्पमानाः बालाश्च पशवश्च यस्मिंस्तत्सीदद्बालपशु आत्मा शरणं रक्षिता यस्य तत्तथा अनुकम्पी दयाद्रवीभावयुक्तः उत्स्मयः उद्गतस्मयः निरस्तदर्पः उत्कृष्टमन्दहासो वा महेन्द्रस्य मदं गर्वं भिनत्ति निर्मूलयतीति महेन्द्रमदभित् अबलो स्थूलः अणुर्बालः लीलासाधनमुत्फुल्लं शिलीन्ध्रं यथा तथैकेन हस्तेन शैलं शिलोच्चयं पर्वतमुत्पाट्य बिभ्रत् गवामिन्द्रो गोविन्दो ऽस्माकं प्रीयात् प्रीतो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवत्वित्यन्वयः । पायाञ्च इति पाठे नोऽस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । "गोस्वामी गोविन्दोऽधिकृतो गवाम्" इत्यमरः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
(विजयध्वजरीत्या चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्कर्मसु न विस्मय इति श्रीगर्गस्यैवाभिप्रायकथनं तदुक्तम् इतिशब्दोऽप्यन्वेति "गोपायस्व समाहितः" इति त्वनुपयोगान्नोदाहृतम् अंशं शक्त्यावेशिनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

गर्गस्य गीतं यत्र तत् आनर्चुः स्वस्वगृहेभ्यो गन्धमाल्यवस्त्रादिना एतच्च सन्ध्यावृत्तं सम्वादस्तु श्रीकृष्णे वनं गत एवेति गम्यते ॥ २४ ॥

पुनस्तामेव लीलां स्मरन् तत्र दर्शितगोकुलकृपातिशयं श्रीकृष्णं स्मरंस्तत्कृपामेव स्वपुरुषार्थत्वेन प्रार्थयमानस्तमेव निजेष्टदेवत्वेन व्यञ्जयति—देव इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, य एतस्मिन् महाभागाः परमभाग्यव्यतिरेकेण यं नास्मिन् प्रीतिर्भवति एतादृशे ये प्रीतिं कुर्वन्ति ते मानवा अपि भूत्वा शत्रून् जिग्युः तदाह—नारय इति । अरय एतान् नाभिभवन्ति यतः विष्णुपक्षान् विष्णुः पक्षे येषां वैष्णवान् आसुराः असुरावेशिनः यथा लोकेऽपि नाभिभवन्ति लौकिकी कथेयमिति दृष्टान्तः ॥ २१ ॥

एवं भगवत्सामर्थ्यमुपपाद्य उपसंहरति—तस्मादिति । अत्र पाठभेदः अयं कुमारः हे नन्द ! नारायणसमः गुणैः कृत्वा नारायणतुल्यः श्रिया कीर्त्या अनुभावेन च नारायणतुल्यः एतावद्गर्गवाक्यं स्वयमाह—तत्कर्मसु न विस्मय इति तस्य भगवतः कर्मसु गोवर्द्धनोद्धरणादिषु विस्मयो न कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

एतादृश एवायं मम गृहेऽवतीर्ण इति ममाऽप्यत एवात्र न विस्मय इति समर्थयितुं स्वानुभवमाह—इत्यद्धेति । अद्धा साक्षात् मासमिति सम्यगाविश्य भगवत्स्वरूपमुक्त्वा गर्गे स्वगृहं गते कृष्णं नारायणांशमेवाहं मन्ये चकारादहमपि गृहे गत्वा पुरुषोऽत्र नारायणस्तस्यायमंशावतार इति एतावज्ज्ञातवान् तस्याधिकस्याधिक्ये वक्ष्यति ब्रह्मांशोयमित्यस्मिन्नर्थे न केवलं वाक्यं प्रमाणं किन्त्वनुभवोऽप्यस्तीत्याह—अक्लिष्टकारिणमिति । न क्लिष्टं कदापि कृतवान् करोति वा यदि जीवः स्यात् क्लिष्टं कुर्यात्

व्यसनैः पीडितो हि तथा करोति नत्वपीडितः व्यसनाभावस्तु ब्रह्मणयेव अतः कृष्णो ब्रह्मेति अहं मन्ये ॥ २३ ॥

एवमुपदेशे यज्जातं तदाह—इतीति । गर्गेण पूर्वं गीतं वस्तुतो गर्गादपि पूर्वसिद्धं तदिदानीं नन्दवचः तच्छ्रुत्वा व्रजौकसोऽत्यन्तसम्भावनारहिताः मुदिताः जाताः इति सम्बन्धः । न केवलं वाक्यप्रामाण्यं स्वयमपि कृष्णं तथाभूतं दृष्टवन्त इत्याह—दृष्टश्रुतानुभावस्येति । दृष्टः श्रुतश्च अनुभावो यस्य अमितं च तेजो यस्य स्वरूपतोऽपि सदानन्दस्य सम्बन्धि गर्गवाक्यं तत् श्रुत्वा मुदिताः सन्तो नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाश्च जाताः महान् नन्दो यस्यैतादृशः पुत्र इति नन्दपूजा, भगवांस्तु पूजनीय एव आश्चर्याभावः फलम् ॥ २४ ॥

एवमध्यायत्रयेण सन्देहाभावपूर्वकम् उपधर्मनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यं भगवद्धर्मश्च स्थापितः एतादृशधर्मस्थापकं भगवन्तं शुको नमस्यति, देव इति । स भगवान् गवामिन्द्रः नः अस्माकं प्रीयात् प्रीतो भवतु स एव प्रीतो भवति यः कस्यचित् कदाचित् प्रीतो भवति अतस्तस्य प्रीतिलीलामाह—देवेन्द्रे वर्षति सति वर्षणमपि न यादृच्छिकं किन्तु मखविप्लवरुषा इन्द्रयागस्य विप्लवो नाशः तेन रुट् रोषः न केवलं वृष्टिमात्रं किन्तु वज्राश्मपरुषानिलैः सह वज्रः अश्मा परुषानिलश्च सात्त्विकराजसतामसा निरूपिताः ततः किमत आह—सीदत्पालपशुस्त्रीति । सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियश्च यत्र व्रजे तत्सीदत्पालपशुस्त्रि तादृशमप्यात्मशरणम् आत्मैव शरणं रक्षको यस्य तादृशं दृष्ट्वा अनुकम्पी जातः कृपावान् जातः ततस्तद्दुःखनिवृत्त्यर्थमुत्स्मयन् उत्स्मितं कुर्वन् गोपानामज्ञानं ख्यापयन्नेव एककरेण शैलं गोवर्द्धनमुत्पाट्य अबलो बालः यथा लीलयोच्छिलीन्ध्रमुत्पाट्य बिभर्त्ति तथा ऽबिभ्रत् गोष्ठमपात् रक्षितवान् न केवलं गोष्ठरक्षैव फलं किन्तु महेन्द्रमदभित् महेन्द्रस्यापि मदं भिनत्ति गवां चेन्द्रः गोविन्द इत्याख्यां बिभर्त्ति माध्यर्थोऽयम् । स प्रीयादिति प्रार्थना ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत सुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज
श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे
त्रयोविंशाऽध्यायविवरणम् ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे नन्द ! तस्मादयं कुमार इति गर्गोक्तेन केवलमयं ममैव कुमारोऽपि तु युष्माकमपीत्यतोऽस्मिन् ऐश्वर्ये दृष्टेऽपि वात्सल्यं प्रतिदिनमाशीःशतञ्च न त्याज्यमिति विवक्षयैव "तस्मान्नन्दात्मजोऽयन्ते" इति गर्गोक्तेरनुक्तिः नारायणसम इति नारायणावेशादेव नत्वयं नारायणः यथा सूर्यकान्तशिलापि सूर्यसमेत्युच्यते तस्मादयं नेश्वरः नापि निकृष्टो जीवः किन्तु लोकोत्तरकर्माकोऽप्ययमस्मत्कुलभूषण एव अत एव तेन गर्गेणैव सर्वान्ते प्रोक्तं "तत्कर्मसु न विस्मय" इति तस्य लोकातीतकर्मसु अत्यद्भुतदृष्ट्या अयमीश्वर इति बुद्धिर्न कर्त्तव्येति तेनैव निषिद्धत्वादस्मिन् युष्मदनुकम्पे चिरं जीवेत्याशीरेव कार्या न त्वौदासीन्य-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी।

मिति फलतो गोपाश्च समाहित इति गर्गोक्तिरेवोक्ता गोपानां विस्मयनिरसनेन संशयापनोदनश्च कृतमिति ॥ २२ ॥

अंशं तच्छक्त्यावेशिनं मन्ये वितर्कयामि अस्मात् अक्लिष्टान् कर्मु शीलं यस्य तम् ॥ २३ ॥

आनर्चुः वस्त्ररत्नस्वर्णमुद्रोपहारेण सम्मानयामासुः कृष्णे वनादागते सति सायञ्च तं पीताम्बरहारकटककुण्डलकिरीटैरलङ्कृत्य जय जय व्रजभूमिभूषण! चिरं जीवेत्युपलालयामासुः ॥ २४ ॥

भोः राजन्निन्द्रकोपोत्थिताद्वज्राश्मवर्षादिकात् महासङ्कटाद्गोवर्द्धनमुद्धृत्य तदाश्रितं गोष्ठं रक्षन् तन्मखप्रवर्त्तनपण्डितः कृष्णो यथा सुरलोकगर्वहन्ता प्रीणाति तथैव ब्रह्मकोपोत्थिताद्भागवज्रादिदं श्रीभागवतं वेदोदधेः उद्धृत्य त्वां रक्षन् तत्परायणमखप्रवर्त्तनपण्डितः कृष्णो भक्तिरहितदार्शनिकभूसुरलोकगर्वहन्ता प्रीणात्वित्याशयेन परीक्षितः स्वान्तःपातं मानयन् कृष्णप्रीतिं प्रार्थयते—देवे इति। यज्ञविप्लवेन या रुट् तया देवे इन्द्रे वर्षति सति वज्रैरश्मभिश्च परुषानिलैश्च सीदत्पालपशुस्त्रि सीदन्तः पालाः पशवस्त्रियश्च यस्मिन् तत्तथा आत्मा स्वयमेव शरणं यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी कृपालुरुत्स्मयन् प्रौढिमाविष्कुर्वन् अबलो बालो लीलया यथा उच्छिलीन्ध्रमेकेनैव करेणोत्पाटयति तथैवोत्पाट्य यो गोष्ठमपात् स गवामिन्द्र इति इन्द्र एवेन्द्रस्य मदं भिनत्तीति न्यायः कृष्णो नो मां परीक्षितम् एतान् श्रोतॄंश्च प्रति प्रीयात् प्रीणातु ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।

षड्विंशो दशमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

नारायणस्यांशमिति "जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्,, इत्यनेन भगवदवतारः "नारायणोऽङ्गम्" इत्यनेन च कृष्णस्याङ्गभूतः नारायणः इत्युक्तम् "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" "एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्, स वै किलायं पुरुषः पुरातनो, य एक आसीदविशेष आत्मनि" इत्यादिभिः कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वमुक्तम्। एवं सति गर्गेण सम्भावनादोषानुत्पादनाय नारायणसम इत्युक्तम् श्रीनन्देन तु गोपासम्भावनानुत्पादनाय नारायणांशं मन्ये इत्युक्तम्।अन्ये(षां) च स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण मेनिरे देवप्रवरौ नटवरौ क्व च गायमानौ" "कृष्णं मल्लमुपाश्रित्य" "मल्लानामशनिर्नृणां नरवरो स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्,, इत्यादिषु देवप्रवरत्वनटतुल्यत्वमल्लत्वादयः नानाप्रतीतयः श्रीकृष्णे जाताः श्रीकृष्णस्तु न नारायणतुल्यः न च नारायणांशः न च नटतुल्यो मल्लाद्यन्यादिरूपं किन्तु सर्वशक्तिः सर्वात्मा सर्वकल्याणगुणराशिः निःसमानातिशयः सर्वकारणकारणः ब्रह्मनारायणपरमपुरुषादिनामध्येयः सर्ववेदैकवेद्यः सर्वस्मृतिपुराणेतिहासप्रसिद्धः इह च प्रतिप्रकरणं सुप्रसिद्धस्वरूपगुणादियाथात्म्य इति दिक् ॥ २३—२४ ॥

सर्ववेदार्थवित् भगवत्पुत्रः श्रीशुको महामुनिः दीनानुकम्पी स्वसुमेदनत्वादिगुणनिधेः स्वोपास्यस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य प्रीतिं प्रार्थयते—देवे इति यज्ञस्य विप्लवेन विघातेन या रुट् रोषस्तया हेतुभूतया देवे वर्षति सति वज्राश्मवर्षानिलैरशनिजलोपलकठिनवातैः सीदन्तः क्लिश्यन्तः पालाः पशवस्त्रियश्च यस्मिन् तत् आत्मा स्वयमेव शरणं रक्षिता यस्मिन् तत् गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी उत्स्मयन् इन्द्रबाल्यदर्शनेन हसन् शैलमुत्पाट्य अबलो बालो लीलार्थमुच्छिलीन्ध्रं यथा तथा एकेन करेण बिभ्रत् दधत् गोष्ठमपात् पालितवान् इत्थं महेन्द्रमदभित् गवामिन्द्रः श्रीगोपालः नोऽस्माकं प्रीयात् प्रीयतां प्रसन्नो भवत्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षड्विंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

भाषा टीका।

और जो बडभागी मनुष्य यामें प्रीति करें हैं तिनको वैरी पराभव नहीं करें हैं। जैसे विष्णु के पक्षवारेन कों असुर नहीं सताय सके ॥ २१ ॥

तासों हे नन्द! ये तुम्हारो पुत्र गुणन करिकें शोभा करिके कीर्ति करिकें, प्रभाव करिके, साक्षात् नारायण के समान है। ता सों याके कर्मन में विस्मय मति करिओ ।२२॥

या प्रकार साक्षात् गर्गाचार्य मौन कहिकें जब सों अपनें घर कूं गयें, तब सों क्लेश जिनमें न होय ऐसे कर्मन कूं करन वारे या कृष्ण कूं मैं नारायण को अंश मानूं हूं ॥ २३ ॥

ऐसें गर्गाचारी के कहे भये नंद के वचन कूं सुनिकें सब व्रजवासी अपरिमित तेज वारे श्रीकृष्ण के प्रभाव कूं देखे सुन चुके हैं तासों बडे प्रसन्न भये, और नंदराय की प्रशंसा करन लगे तथा श्रीकृष्ण में तें शंका दूर होयगई ॥ २४ ॥

यज्ञ के भंग होयवेतें क्रोध करिकें जब इन्द्रने वर्षाकरी, तब वज्र पत्थर पवन सूं पीडित ग्वाल बाल पशु स्त्रीन कूं अपनी शरण आये देखिकें बालक जैसें छतौना कूं उखारिलेय ऐसें दयालु श्रीकृष्ण हंसिकें एक हाथ तें पर्वत कूं उखारिकें धारण करिकें व्रजकी रक्षा करत भये सो इन्द्रके मद भेदन वारे गऊन के इन्द्र श्रीकृष्ण हमारे ऊपर प्रसन्न होओ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में छब्बीशवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

—:*:—

श्रीशुक उवाच ।

गोवर्द्धने धृते शैल आसाराद्रक्षिते व्रजे ।
गोलोकादाव्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥ १ ॥
विविक्त उपसङ्गम्य व्रीडितः कृतहेलनः ।
पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥ २ ॥
दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः ।
नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच ।

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ।
मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते ते ग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तविंशे तदालक्ष्य कृष्णस्य प्राभवं परम् ।
वर्ण्यते सुरभीन्द्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः ॥

गोवर्द्धने धृते शैल इति शक्रस्य भयेनागमने हेतुः आसाराद्रक्षिते व्रजे इति सुरभेर्हर्षेणागमने ॥ १ ॥

तत्रेन्द्र आगत्य किं कृतवांस्तदाह—विविक्त उपसङ्गम्येत्यादिना । अथाह सुरभिरस्थितः प्राकृतेन ग्रन्थेन विविक्ते एकान्ते पादयोः पस्पर्श नमश्चकार ॥ २ ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतश्चासावनुभावश्च श्रुतानुभावः दृष्टः श्रुतानुभावो येन स इन्द्रः नष्टस्त्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य सः ॥ ३ ॥

तत्र ममापराधं क्षमस्वेति वक्तुं तव तावदपराधो नास्त्येव त्वयाऽनुग्रह एव कृत इत्याह चतुर्भिः—विशुद्धसत्त्वमिति । धाम स्वरूपं शान्तमेकरूपमतश्च तपोमयं प्रचुरज्ञानं सर्वज्ञमित्यर्थः कुतः? ध्वस्तरजस्तमस्कं ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् अत एवायमस्मदादिषु दृश्यमानो मायाकार्यरूपो गुणसम्प्रवाहः गुणैः सम्प्रोह्यत इति तथा संसार इत्यर्थः । स ते तव न विद्यते यतः अग्रहणेनाज्ञानेनानुबध्यत इति तथा स सर्वज्ञस्य ते नास्तीत्यर्थः अज्ञानसम्बन्धो वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गां नित्यं वर्द्धयतीति तथा तस्मिन्निति तत्साहाय्येन महावृष्ट्यापि तासां गवां दुःखशङ्का निरस्ता प्रत्युत तृणाद्यधिकसम्पत्त्या समृद्धिरेव सूचिता व्रजशब्देन तत्रत्या मानुषाः पशुपक्ष्यादयश्च गोलोकात् प्राकृतात् तदप्राकृतात् श्रीगोकुलप्रकाशविशेषात् इन्द्रस्य तदीयसुरभिसङ्गासम्भवात् अप्राकृतगोलोकस्त्वष्टाविंशत्यध्यायान्ते दर्शयिष्यते इन्द्रस्य तथा सहागमनं श्रीकृष्णस्य गोप्रियताख्यानात् तत्रापि तस्या आदरत्वात् अत्र इन्द्रोऽपि तदानयनार्थं तत्र गत्वा तस्मादाव्रजदिति सम्बध्यते, ब्रह्मणा चोदिता वयमिति सुरभिवाक्यात्तत्र तु ब्रह्मणा प्रेषितः तेनैव सह चागतस्ततश्च सुरभ्या समं ब्रह्माज्ञामादाय गत इति च अन्वयं चकारः महापराधित्वेन तस्यागमनं न सम्भवेत् तथाप्याव्रजदित्यर्थः । अनन्यगतिकत्वात् तत्र हेतुः कृष्णं स्वयं भगवन्तम् अतः शरणागतत्वेनाव्रजदित्यर्थः सुरभिपक्षे कृष्णं स्वसन्तानप्रियतागुणेनाकर्षकम् एवशब्देन शक्रस्य कैवल्यं बोध्यते वाहनादिपरिवारत्यागेनागमनात् ब्रह्मर्षिदेवमातॄणां चातिसङ्कोचभिया दूरे स्थितत्वात् अत्र विशेषः श्रीवैशम्पायनेनोक्तः—

"स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले ।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं पुरुहूतः पुरन्दरः ॥
तं वीक्ष्य बालं महता तेजसा दीप्तमव्ययम् ।
गोपवेषधरं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरन्दरः ॥
तं सोऽम्बुजदलश्यामं कृष्णं श्रीवत्सलक्षणम् ।
पर्याप्तनयनः शक्रः पुनः पुनरुदैक्षत" ॥

अतः प्रीतिं लेभ इति पूर्वं श्रीकृष्णस्यैकान्ते दर्शनासम्भावनाऽऽसीत् तस्यात्यपगमादिति भावः । किञ्च, तत्रैव—

"तस्योपविष्टस्य सुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्तर्द्धानगतश्छायां चकारोरगभोजनः" इति ।
श्रीपराशरेणापि—

"गरुडं च ददर्शोर्व्वीरन्तरर्द्धानगतं द्विजम् ।
कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवम्" ॥ इति ॥१॥

विविक्ते विजन इति गोकुले तेषां प्रकटागमनव्यवहाराभावात् क्षमापणाया एकान्ते व्यवहारसिद्धत्वाच्च श्रीकृष्णस्यैकाकित्वेन तत्र स्थितिश्च नभसि दूरतस्तत्सुरभिसहितं तं दृष्ट्वा केनापि व्याजेनागमनात् विविक्त उपसङ्गम्येति सुरभिं विनेति गम्यते तच्च स्वयमेवासावेकाकितया दीनो भूत्वा प्रथमं मिलत्विति सुरभ्या एव प्रेरणयेति ज्ञेयम् । तत्र हेत्वन्तरं व्रीडितः प्राप्तलज्जः कुतः ? कृतं हेलनं दुरुक्त्यादिना भगवदवज्ञा येन किरीटेनेति दण्डवत्प्रणामं बोधयति अर्कवर्चसेति तस्य तत्पादयो रुपयोजितस्य शोभां वर्णयति ॥ २ ॥

अस्य बालगोपालरूपस्य कृष्णस्य नराकृतिपरब्रह्मणः दृष्टः श्रीगोवर्द्धनोद्धरणेन श्रुतः श्रीब्रह्मादिमुखेनानुभावो येन सः अमितम् अनन्तं तेजो यस्य तस्येति अर्कतुल्यकिरीटतेजो युक्तोऽप्यसावर्ककोट्यधिकतेजः पुञ्जजाज्वल्यमानश्रीपादाब्जनखाग्रांशुलहरीकस्य तस्याऽग्रे दिवा खद्योतायमान इव वृत्त इति सूचयति, अत एव च सद्यो नष्टत्रिलोकेशमदः अमिततेजस इति—पञ्चम्यन्तं वा हेतौ । अर्थः स एव ॥ ३ ॥

तत्र महापराधिन्यपि स्वस्मिन् श्रीभगवतः स्वाभाविकश्रीमुखप्रसत्त्या कोपाभावमवधार्याऽस्वस्थः सन् तं स्तुवन् आदौ निजापराधं क्षमयितुं परमेश्वरस्य तवास्मासु कोपादिकं न घटते वयं तु त्वन्मायामोहिताः संसारिणो बहुधा नित्यापराधिन एवेत्याह—विशुद्धसत्त्वमिति । विशुद्धसत्त्वमत्र प्राकृतसत्त्वानुस्यूतश्चिच्छक्तिवृत्तिविशेषो ज्ञेयः । यथोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् "सत्त्वावलम्बिपरसत्त्वविशुद्धसत्त्वम् गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति. अन्यत्तैः । तत्र विशुद्धसत्त्वात्मकं स्वरूपमित्यर्थः यद्वा, तव धाम प्रकाशोऽयं विशुद्धसत्त्वं तदाख्यं स्वप्रकाशतारूपमित्यर्थः । विशुद्धपदस्य जाड्यांशपरित्यागेऽपि हेतुत्वात् सत्त्वपदस्याविर्भावार्थत्वात् तच्च शान्तं क्षोभरहितं किञ्च, तपोमयं ज्ञानातिशयरूपम्—

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । ज्ञानप्रचुरं च शान्तत्वे हेतुः ध्वस्तरजस्तमस्कं विक्षेपावरणशून्यम् "अयमात्माऽपहतपाप्मा" इति श्रुतेः । प्राकृतसत्त्वं तु तत्र निषिद्धं श्रीविष्णुपुराणे—

"सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु" ॥ इति
"ह्लादिनी सन्धिनी संवित् त्वय्येका सर्व (संस्थितौ) संश्रये ।
ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते" ॥ इति च,

अतः स्वयं साक्षादनुभूयमानस्ते तव कारुण्यादिगुणानां सम्प्रवाहः परम्परा मायामयो न विद्यते न भवति कुतः ? ग्रहणेन स्वस्वीकारेणैव अग्रहणेन इन्द्रियकर्तृकपरिच्छेदाभावेनैव वा अनुबध्यते प्राप्यत इति तथा सः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

विविक्ते विजनदेशे ॥ २—३ ॥

विशुद्धसत्त्वं रजस्तमोराहितं सत्त्वं धाम स्थानं ते मायामयोऽयं त्वच्छरीर प्रकृतिपरिणामभूतः एवं विभूतिद्वयमुक्तं गुहणानुबन्धि शरीरगृहणसाधनं कर्म ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कृतापराधेनेन्द्रेण स्तुतिपूर्वकं क्षमापितस्य तदनुग्रहप्रकारं सुरभीन्द्रादिकृतक्षीरगङ्गाजलाद्यभिषेकप्रकारं तन्निमित्तं गोविन्दनामधेयं तादात्विकं तुम्बुरुनारदहर्षप्रयुक्तगानादिप्रकारं चाह—सप्तविंशेन; तत्र प्रथमं शक्रागमनं तत्कृतश्रीकृष्णस्तवनं चाह—गोवर्द्धन इति । सुरभिः कामधेनुः गोवर्द्धनाख्ये शैले पर्वते धृते सति कृष्णेनेति इतीन्द्रस्य सभयागमने हेतुः आसाराद्व्रजे रक्षिते मतीति सुरभेः सहर्षागमने हेतुः ॥ १ ॥

तत्रेन्द्र आगत्य किं कृतवांस्तत्राह—विविक्त इत्यादिना अथाह सुरभिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । कृतं हेलनमपराधो येनात एव व्रीडितो लज्जितोऽत एवैकान्ते समीपमेत्याऽर्कस्येव वर्चो यस्य तेन किरीटेनैनं कृष्णं पादयोः पस्पर्श नमश्चकार ॥२॥

दृष्टेति । अमितं तेजः प्रभावो यस्य तस्य कृष्णस्य दृष्टः श्रुतश्चानुभावो येन तथाभूतोऽत एव नष्टोऽपगतः त्रिलोकेशोऽहमितिमदो यस्य कृत अञ्जलिर्येन तथाभूत इदं वक्ष्यमाणं स्तुत्यात्मकं क्षमापणात्मकं च वाक्यमाह ॥ ३ ॥

तत्र स्तुत्यात्मकं वाक्यं तावद्दर्शयति—विशुद्धसत्त्वमित्यादिना । तत्रेतः प्राक् त्रिलोकेशमदाऽऽविष्टोऽहमधुना यथाभूतादेवामानुषत्वन्माहात्म्यावलोकनाध्यवसितनित्यनिरुपाधिकत्रिलोकेशत्वं त्वदसाधारणमिति मत्वा त्यक्तत्रिलोकेशमदोऽभवमित्यभिप्रायेणाऽकर्मायत्तविभूतिद्वयसम्बन्धविशिष्टं स्तौतीन्द्रः—विशुद्धेति । तव धाम स्थानं परमव्योमेति यावत् विशुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं सत्त्वं सत्त्वमयमत एव ध्वस्तरजस्तमस्कं निधूर्तरजस्तमोगन्धमत एव शान्तं रागद्वेषादिरहितं केवलं त्वदुपासनात्मकतपस आगतं ततोऽगम्यमित्यर्थः । तवेति स्वस्वामिभावरूप सम्बन्धे षष्ठी एवं नित्यविभूतिनायकत्वमुक्तम् । अथ तदेव धाम विशिंषन् लीलाविभूतिनायकत्वमाह—ते तवायं मायामयः मायाया आगतः पूर्वत्रात्र च "तत आगतः"(४।३।७४)इत्यधिकारे "मयट् च"(४।३।८२) इति मयट् सङ्कल्पमात्रपरिकल्प्त इत्यर्थः । सत्त्वादिगुणकार्यरूपः संसारस्तन्मूलकः ग्रहणानुबन्धः शरीरग्रहणकारणभूतः कर्मानुबन्धश्च न विद्यते यत्रेति शेषः । यत्र गुणसंप्रवाहः ग्रहणानुबन्धश्च न विद्यते तथाभूतं त्वद्धामेत्यर्थः । तव मायामय इति गुणसंप्रवाहस्य भगवत्सङ्कल्पायत्तत्वोक्त्या तस्य तादर्थ्येन लीलाविभूतिनायकत्वमुक्तं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"तस्मिन्नप्यसुरावेशे गते प्रकृतिरेव तु" इति वचनात् देवस्वभावप्रकटनपूर्वकं सुरभिक्षीराभिषेकेण शक्रस्तुत्या च हरि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

माहात्म्यख्यातिसिद्धत्वान्मुमुक्षुभिस्तस्मिन्नतिशयितं प्रेम विधेयमित्यध्यायस्यारम्भः । तत्र सुरभीन्द्रयोरागमनं कथयति, गोवर्द्धन इति, गोलोकाद्धामाभिकृतस्थानात्सुरभिः इन्द्रस्तु स्वर्गलोकात्—

"दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु ।
भूमौ पशौ च विद्वद्भिर्गोशब्दो दशसु स्मृतः" ॥

इति हलायुधः । यो हरेर्विरोधमाचरत्स एवात्रजादित्यन्वयः ॥ १॥

विविक्ते एकान्ते "विजिर् पृथग्भावे" इति धातुः जनसम्मर्दराहित्यस्थल इत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं दृष्टः पूर्वं श्रुतोऽनुभावो येन स तथा इन्द्र इदमाह ॥ ३ ॥

कीदृशं तत्राह—विशुद्धेति । अहं तव धाम गृहस्थानीयं स्वरूपं शरणं प्रपद्य इति शेषः । अनन्तपदार्थराशिं गृह्णातीति गृहम् । ननु, गृहवत्सत्त्वादिगुणदारुभीरचितं चेत्कालान्तरे जीर्णं स्यादित्यत्राह-विशुद्धेति । विगतं शुद्धसत्त्वं रजस्तमोमिश्ररहितं केवलसत्त्वगुणो यस्मात्तथा चारुतरपदार्थैः कुशलपुरुषेण रचितं न चेन्नयनशुभगं न स्यादित्यत्राह-शान्तमिति । शान्तं मङ्गलम् । "शान्तिः प्रशममङ्गले" इति अत एव सुखनिष्ठं वा क्षोभरहितं वा नन्वेवं चेत्पाषाणकल्पमित्यत्राह—तपोमयमिति, ज्ञानात्मकं यदा सत्त्वमपि न सम्बध्यते तदा रजःसम्बन्धो नास्तीति किं वक्तव्यमितिभावेनाह—ध्वस्तेति । अत्र लिङ्गमाह, मायामय इति. यत्र त्वयि अयं मायामयः भगवदिच्छानिमित्तगुणसम्प्रवाहः त्रिगुणसम्बन्धो न विद्यते यस्मात्तस्मादिति शेषः "विद सत्तायाम्" इति धातोः जीववत्सम्बन्धो नास्ति किन्तु सृष्ट्यादौ प्रेरकत्वसम्बन्धोऽस्तीति कृत्वा न विद्यत इति कीदृशः अग्रहणाऽनुबन्धः अग्रहणमाग्रहः स एवानुबन्धो गुणभूतो यस्य स तथा । यद्वा, यत्र गुणसम्प्रवाहे अग्रहणम् अज्ञानमनुबध्नातीत्यग्रहणाऽनुबन्धः अनेन कार्याभावे कारणाभावोऽनुमीयते इति सूचितम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोलोकात् प्राकृतादेव नत्वप्राकृतात् इन्द्रस्य तदीयसङ्गो न सम्भवतीति "इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदिता वयम्" इति सुरभिवाक्याच्चेदं लभ्यते श्रीब्रह्मपार्श्वे भयाद्गतः शक्रस्तदाज्ञया गोलोकात् सुरभिमानीय पुनस्तथा तदाज्ञयागत इति ॥ १ ॥

विविक्ते विजने श्रीवैशम्पायनेन स्थानं चोक्तम् "स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले" इति विविक्तत्वञ्च दूरतस्तं दृष्ट्वा बहुलपुष्पहरणादिकामिषेण सखीनां दूरतः प्रस्थापनात् श्रीदामस्य च तद्दिने कथञ्चित् अनागमनादिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ३ ॥

विशुद्धं सत्त्वमिति व्याख्या ॥ ४—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्विंशे भगवत अभिषेको निरूप्यते ।
यज्ञातिशिष्टा तथेन्द्रस्य कामधेन्वादिभिः कृता ॥

यथा रत्ना सुसंसिद्धा मदाभावस्तथा यदि ।
तदैव भगवत्कार्यं सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥
गोरक्षा चक्षुरिकृता नाधिदैविकगामिनी ।
तथा वा दासभावश्चेत् न चाप्यङ्गीकृतः क्वचित् ॥
स्वयं वा स्वामिभावेन न स्वीकुर्यान्मुरद्विषम् ।
तदेयं भगवल्लीला प्रमाणं नैव जायते ॥
अतो हेतूक्तिरप्येषा सत्फला वर्ण्यते स्फुटा ।
इन्द्रयागश्च भविता यस्मादिन्द्रो हरिः स्वयम् ॥

पूर्वाध्याये सन्देहाभावो निरूपितः अतः भगवदुक्तमेव कर्त्तव्यमिति स्थापितं तद्यदि परम्परया इन्द्रयागत्वेन प्रसिद्धं कर्म नेन्द्रयागत्वमापद्यते तदा प्रसिद्धिविरोधः स्यादिति भगवतः इन्द्राभिषेको निरूप्यते न केवलं भगवानेव स्वयमिन्द्रो जातः किं तु सर्वैरेवेन्द्राभिषेककर्तृभिः इन्द्रः कृत इति वक्तव्यं तदर्थमिन्द्रस्य कामधेनोश्चागमनमाह-गोवर्द्धन इति । गोवर्द्धने शैले धृते इन्द्रमानभङ्गादिन्द्रः समागतः अन्यथा भगवान् गोवर्द्धनधारणेन क्लिष्ट इव तत् स्मृत्वा इन्द्रं मारयेत् अतः क्षमापयामि इति आसारात् धारासम्पाताच्च रक्षिते गोकुले स्ववंशो रक्षित इति सुरभिः समागता न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैः भगवत्पूजा कर्त्तुं शक्या अतः स्वयमागता चकारादन्येपि तदीया देवा उत्सवार्थं समागताः इति ज्ञातव्यं तत्र प्रथमम् अपराधनिवृत्तिः कारणीयेति इन्द्रस्योपाख्यानमुच्यते ॥ १ ॥

तत्र समागत इन्द्रः भगवन्तं प्रार्थितवानित्याह—विविक्त इति । एकान्ते भगवत्समीपं गतः भक्ता अपकृता इति कदाचित्ते अनिष्टं वदेयुः लज्जां च हेतुत्वेन वक्ष्यति अप्रार्थिते सर्वनाशो भविष्यतीति प्रार्थना आवश्यकी अत एकान्ते निकटं गतः तत्रापि व्रीडितः लज्जितः कृतं हेलनं येनेति भीतश्च अत एव भगवन्तं पादयोः पस्पर्श अर्कवर्चसा किरीटेन भुग्नपृष्ठः शिरो भगवत्पादयोः पातितवान् महत एतत्सर्वापराधक्षमापकम् ॥ २ ॥

एवं नमस्कारं कृत्वा स्तोत्रं कर्त्तुमारेभे—दृष्ट इति । ननु, देवा नानृतं वदन्तीति नाप्यारोपेण अयं च भगवतो नोत्कर्षं जानाति अन्यथा अपराधं न कुर्यात् विपरीतबुद्धिश्च अतः कथं स्तोत्रमिति चेत्तत्राह—दृष्टश्रुतानुभावस्येति । दृष्टः गोवर्द्धनोद्धरणलक्षणः श्रुतः पूतनास्तुपयःपानादिः अनुभावो यस्य किञ्च, न केवलं दृष्टश्रुताभावमात्रत्वमन्यदप्यधिकमस्तीति विज्ञापयति-यथा जाज्वल्यमानोऽग्निः सर्वमेव धक्ष्यतीति ज्ञायते तथा भगवत्तेजोऽपि परिदृश्यमानं सर्वं कर्तुं समर्थमित्यवसीयते तदाह—अमिततेजस इति । अत एव नष्टः त्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य अतः इन्द्र इति नाममात्रम् ॥ ३ ॥

भगवदधिकारी कृताञ्जलिः सन्नाहाग्रे वक्ष्यमाणं भगवन्तं स्तौति दशभिः प्राणश्लोकैः—

क्रिया शक्तिप्रधानोऽयं ब्राह्मणावं तथाविधः ।
पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थं षड्गुणं स्तौति माधवम् ॥

निर्दुष्टा भगवद्गुणा इति वक्तुं प्रथमं दण्डकरणेन प्राप्तं क्रोधं निवारयति—द्वाभ्यां हेतुफलाभ्याम् । तत्र प्रथमं भगवतः क्रोधे हेतुर्नास्तीत्याह-विशुद्धसत्त्वमिति । परमार्थतस्तु सर्वात्मा सर्वकर्त्ता सर्वप्रेरकः अतः क्रोधः सम्भावित एव न आविर्भावप्रकारेणापि लीलयापि क्रोधेहेतुर्नास्तीत्युच्यते तत्र क्रोधे रजस्तमसी हेतू

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते त्वयि नश्यन्तीत्याह—विशुद्धसत्त्वं तव धामेति । शुद्धं रजस्तमोऽभ्यामसंपृक्तं विशेषेणाशुद्धं सत्त्वेनाप्यसंपृक्तं तत्तव धाम तव स्थानम् "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्" इति, तत्र भगवानाविर्भवतीति वासुदेवः किञ्च, धाम तेजोऽपि सात्त्विकमेव भगवत्तेजः सत्त्वमेव वा किञ्च, इदं सत्त्वं शुद्धसत्त्वान्तरेणाप्यमिश्रितं तज्जीवस्य नरतममावापन्नं भवति अत इदं सत्त्वं परमकाष्ठापन्नमेव तदाह, शान्तमिति । परमा शान्तिः सत्त्वोत्कर्षः ज्ञानादयः अवान्तरभेदाः अल्पविक्षेपरूपाः अन्यथा कथं बोधयेत् कथं वा त्यजेत् कथं वा भजेत् अतः शान्तिरेव परमा काष्ठा । ननु, अज्ञानस्यापि शान्तिः परमा काष्ठा भवति वृक्षादिषु सुषुप्तौ च तथोपलम्भात् अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—तपोमयमिति । तपस्तु विहितज्ञानात्मकं तेजोरूपम् अत एव तेजोव्यतिरिक्तं सन्तापयति सुतरां भगवत्तपस्तु ज्ञानमयं "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः । अतो मौढ्याद्या शान्तिः उपरतिरूपा सा नात्र ग्राह्या अत एव धाम उपधाम इति आत्मसमीपे यः शान्तिस्तिष्ठति स उक्तः ननु शान्तिमात्रे निरोधेन अज्ञानसमीपे वा अतस्तपोमयमित्युक्तम् । ननु, "रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! इति यथा सत्त्वं प्रबलं एवं "रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा" इत्यपि "न तदस्ति पृथिव्यां वा" इति च केवलसत्त्वस्य बाधः तत्राह, ध्वस्तरजस्तमस्कमिति । ध्वस्ते रजस्तमसी येन लोकानामपि रजस्तमसी यो नाशयति तं को वा नाशयेत् आधिदैविक एव तादृशस्य नाशको भवति स च व्यवस्थया स्थापितः ते गुणाश्चाऽप्राकृताः सच्चिदानन्दधर्मरूपाः प्राकृतेभ्यो भिन्नाः अन्यथा प्रकृतिजैः त्रिभिः मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिषु नास्तीति न वदेत् तस्यैवाप्रसिद्धत्वात् गुणावताराश्च भगवतः अप्राकृता न भवेयुः । किञ्च, सत्त्वस्य सत्त्वसम्बन्धः कथं भवेत् भेदाभावे अतस्ते त्रयो गुणाः ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिताः अतः सच्चिदानन्दधर्मत्वात् यदा ब्रह्मादिषु इतरापेक्षा तदेतरभजने सति सत्त्वं चिति रजः आनन्दः तमसीति भगवांस्तु कदाचित् विष्णोः सत्त्वमात्राधारत्वेन गृह्णाति यदि न केवलः स्वमायानि प्रकृते तु केवलोऽपि इन्द्रेण भ्रमात् तथा ज्ञायते अन्यथा "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातः" इति न वदेत् सर्वदैव वसुदेव एव जायमानत्वात् अत इदानीं केवलोऽपि सत्त्वाश्रित उच्यते पूर्वभ्रमापेक्षया अयं भ्रम उत्तम इति स्तुतिरियम् । अन्यथा व्यापिवैकुण्ठे सर्वान् नेतुं न शक्नुयात् सत्त्वं तु आधारत्वेनैव गृहीतमिति विष्णोरपि तथा सामर्थ्यं कश्चिदुच्यते "ब्रह्मैव सगुणं ब्रमो" इत्यत्रापि विष्णुरेव गृह्यतामिति तदवताराः भगवान्वा कश्चिदन्यथा कृष्णवद्भावित्येव वदेत् अत इन्द्रो विष्णुं भगवन्तं जानातीति स्वज्ञानानुसारेणाह—यदा भगवत्सत्त्वं सर्वरजस्तमोनाशकं तदा तदाश्रित्य स्थिता माया तत्र दूरापास्तेत्याह—मायामयोऽयमिति । अयं सर्वोऽपि गुणानां सम्यक् प्रवाहः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपः । मायामय मायाप्रचुरः गुणानां कारणभूतत्वात् मायायाः । तत्र प्रमाणमाह—अयमितीति । अन्यथा कथं दृश्यः स्यात् तस्मात्प्राकृतमेवैतत्सर्वम् अप्राकृते तु न दृश्यत इति तस्मादयं प्राकृतोऽपि प्रपञ्चः ते अदृष्टस्य ज्ञानस्य अनुबन्धरूपो न भवति अतः प्राकृतदृष्ट्या अयमपकारं कृतवानयमुपकारं कृतवान् इति तव न सम्भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तविंशे मघवदिन्द्रस्तुतिस्तत्र कृपा हरेः ।
सुरभ्या चाभिषेको यद्गोविन्देत्यभिधाऽभवत् ॥ ० ॥

आसाराद्रक्षिते व्रजे इति शक्रस्य भयेनागमने हेतुः सुरभेस्तु ब्रह्माज्ञया भगवदभिषेकः शक्रसाहाय्यञ्च ब्रह्मणा चोदितावयमिति तदुक्तेः गोलोकात् प्राकृतादेव नरप्राकृताद्वैकुण्ठविशेषात् तदीयसुरभेरिन्द्रसाहित्याऽनुपपत्तेः ॥ १ ॥

विविक्त इति हन्त हन्त शक्रहतकस्य वज्रप्रहारैर्मम गोवर्द्धनपृष्ठं कीदृशं जर्जरमभूदिति दिदृक्षया कदाचित् प्रातरेकाकिनैव कृष्णेन तत्र गमनात्तदैवेन्द्रेणाप्यागमनादिति बुद्ध्यते दर्शनस्थानं च हरिवंशे व्यक्तम् ।"स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातलं" इति । शृणु भो ! शक्रः त्वं प्रथममेक एव वाहनादिस्वपरिच्छदं परित्यज्य दीनो भूत्वा स्वापराधं क्षमापयितुं प्रभोश्चरणाम्बुजयोर्दण्डवन्निपततेति सुरभ्या प्रेरणायुपसङ्गम्य हन्त भो देवेन्द्र ! किमिदं ते मय्यपारं वात्सल्यं दृश्यते यद्दूरत्वादज्ञत्वात् त्वन्मखहन्तारं सागसमपि मामनुकम्पितुमायासीति इतिङ्गितेनाक्षेसति व्रीडितः ॥ २ ॥

आदौ दृष्टः स्वनेत्राभ्यामेव पश्चादपराधित्वं स्वस्य निश्चित्य परित्राणोपायजिज्ञासया मेरुपृष्ठं गत्वा श्रुतो ब्रह्ममुखादनुभावः प्रभावो येन सः ॥ ३ ॥

गर्वादेव त्वन्मखं विखण्ड्य लोभादेव त्वत्सम्प्रदानीयनैवेद्यं भोक्तुं गोवर्द्धनमखमिषमेवाकरवमहमिति मत्सर्वं त्वं जानास्येवेति स्वकिलान् वक्रोक्तिमाशङ्क्य भो नाथ त्वन्मायामोहितोऽप्यहं त्वत् कृपालेशेनाधुना त्वत्तत्त्वमेतन्मात्रं त्वहं जानामीत्याह—विशुद्धमिति, द्वाभ्याम् । तव धाम स्वरूपं शान्तमनुग्रं तपोमयं ज्ञानस्वरूपं तर्हि किं सत्त्वगुणोत्थं विशुद्धसत्त्वम् अप्राकृतं चिदानन्दमयमित्यर्थः । अतो रजस्तमसोस्त्वयि सम्भावनैव नास्ति प्रत्युतान्यगतयोरपि तयोस्त्वत्तो ध्वंस एवेत्याह—ध्वस्तं रजस्तमश्च यस्मात् यत् स्मरणादिकर्त्तुरपि रजस्तमसी नश्यत इत्यर्थः । अतोऽस्मिन् जगत्यस्मदादिषु यो गुणानां सम्यक् प्रवाहः संसाररूपमायामयः स ते तव नैव विद्यते । ननु, जीववन्मायां किन्तु मायामधीनीकृत्य कदाचित् कौतुकवशाद्वस्तु नात्र कोऽपि दोषस्तत्राह—अप्रदृष्टानुबन्धः न विद्यते प्रदृष्टस्यानुबन्ध आकाङ्क्षापि यत्र सः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तविंशेऽध्याये भगवत्प्रभावदर्शनेन भगवन्तं शरणं गतेनेन्द्रेण कृता स्तुतिः सुरभीन्द्रकृतो भगवदभिषेकमहोत्सवश्च वर्ण्यते—गोवर्द्धने इति । गोवर्द्धने धृते शैले इतीन्द्रस्य भयेनागमने हेतुः "आसाराद्रक्षिते व्रजे" इति सुरभेर्हर्षेणागमने हेतुः इन्द्रः इन्द्रलोकादाव्रजत् सुरभिः गोलोकादाव्रजत् गोलोकः

कुतो नु तद्धेतव ईश!तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ।
तथाऽपि दण्डं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥
पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ।
हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥
ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ।
हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥
स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ।
क्षन्तुं प्रभोथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश!मेऽसती ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वगतोऽपि हि नित्य एव भगवल्लोकः तदुक्तं हरिवंशे ।

"अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः ।
नगानामुपरिष्टाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ।
मनुष्यलोकादूर्ध्वन्तु खगानां गतिरुच्यते ॥
आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् ।
देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् ॥
यत्राहं कृष्ण देवानामिन्द्रे विनिहितः पदे ।
स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।
तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥
तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि ।
स हि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महान्" ॥ इति

महाकाशगतः परमव्योमादिशब्दवाच्यपरमधामाभिन्नः । यद्वा, महाकाशशब्दोऽत्र परब्रह्मपरः परब्रह्मणो निःसमानातिशयव्यापकत्वसूचनार्थः ॥ १ ॥

तत्र प्रथममिन्द्रेण कृतं प्रणामादिकं दर्शयति—विविक्त इत्यादिना । एवं श्रीकृष्णं पादयोः किरीटेन पस्पर्श नमश्चकार ॥ २-३ ॥

नित्यलोकवासी अनित्ये प्राकृते लोकेऽवतीर्य तद्दोषगन्धास्पृष्ट एव जननिग्रहानुग्रहौ तत्तत्प्रारब्धविकारानुसारेण करोषि न तु रागद्वेषाभ्यां संसारीव तव संसारित्वाभावादित्याह, विशुद्धसत्त्वमिति द्वाभ्याम् । तव धाम स्थानं विशुद्धसत्त्वम् त्रिगुणप्रकृतिकालभिन्नम् अनावरकस्वभावमचेतनं द्रव्यम् "तमसः परस्तात्"इत्यादिश्रुतेः । शान्तं निरुपद्रवम् तपोमयं ज्योतिर्मयं प्रकाशात्मकमित्यर्थः । "आदित्यवर्णम्" इति श्रुतेः । ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् तत् अयं मायामयः त्वच्छक्तिविकाररूपः गुणैः सम्प्रोह्यते इति गुणसम्प्रवाहः संसारः ते तव न विद्यते भवान् संसार नियन्तेत्यर्थः । यतः ग्रहणेन ममेदं देहगेहादिद्वारा प्राप्यं भवत्वेवंभूतेन ग्रहणेनानुबध्यते इति ग्रहणानुबन्धः बद्धजीवविषय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।
ॐ गोविन्दाय नमः

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब श्रीकृष्णने गोवर्द्धन पर्वत कूं धारण करिके ब्रजकी रक्षा करी, तब गोलोक तें सुरभि गौ और स्वर्गलोक तें इन्द्र आवत भयो ॥ १ ॥

कियो है अपराध जानें याही तें लज्जित जो इन्द्र है, सो एकान्त में आयकें सूर्य सदृश तेजवारे किरीट तें श्रीकृष्ण के चरणारविन्दको स्पर्श करत भयो ॥ २ ॥

अमित तेज प्रभाव वारे श्रीकृष्णचन्द्र को जो प्रभाव सुनतो रह्यो ताकूं देखिकें "मैं त्रिलोकी को ईश हूं" ऐसो जो इन्द्रपने को मद रह्यो सो भ्रष्ट होय गयो, और हाथ जोरि कें इन्द्र स्तुति करत भयो ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

इन्द्र बोल्यो, कि—आपको धाम शुद्ध सत्त्व गुण मय है, तथा शान्त, तपोमय, और रजोगुण तमोगुण रहित है, ये जो गुणन के प्रवाह सों भयो जो संसार, सो आपके सङ्कल्प मात्र सें भयो है, सो ये संसार और देह धारण करिबे को हेतु जो कर्म ताको आपको सम्बन्ध नहीं है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदा अज्ञानतत्कृतदेहसम्बन्धौ नस्तस्तदा तत्कृतानां लोभादीनां का वार्त्तेत्याह—कुतो नु इति । तत्कृता देहसम्बन्धकृताः तद्धेतवः पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः । ननु, ज्ञानिनामपि ते दृश्यन्तेऽत आह, अबुधलिङ्गभावा अज्ञानिनां गमकाः यावद्रागादिमत्त्वं तावज्ज्ञानित्वमेव न सिद्धमित्यर्थः । लोभाद्यभावेऽपि मन्मानभङ्गो दण्डार्थमित्याह—तथापीति ॥ ५ ॥

ननु, त्वद्दण्डे च मम गोपपुत्रस्य का शक्तिः किन्वा कारणं को वा दण्डो मया कृत इत्यत आह—पितेति । त्वं पिता जगतां जनकः गुरुरुपदेष्टा अधीशो नियन्ता इति दण्डधारणे हेतुत्रयं आज्ञावारणासमर्थः तस्मादुपात्तदण्डो हिताय कल्याणाय स्वेच्छातनुभिर्लीलावतारैः समीहसे तव समीहा

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धीरैव जगदीशमानिनामस्माकं मानविधूननमित्यर्थः ॥ ६ ॥

कथमेतदित्यत आह—य इति । मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च ते अतो जगदीशमानिनः काले भयकालेऽपि यथाधुनैवातिवृद्धो त्वाममयं भयमगग्रायन्तं वीक्ष्याशु तन्मदं जगदीशा इति मदं हित्वा विगतगर्वाः सन्त आर्यमार्गं त्वद्भक्तिलक्षणं भजन्ति अतस्तवेहैव खलानामनुशासनं दण्ड इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्ण्य क्षमापयति—सत्त्वमिति। एवम्भूता असती मतिर्मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनान्तरम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतः कैमुतिकन्यायेनाह—कुतोन्विति । यदि ते गुणाः माया मया न भवन्ति तर्हि तद्धेतवो मायाहेतुका दोषाः कुत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ईश, हे मायानियन्तः ! नन्वन्नकूटभोजनत्वन्मदासहनादिना मयि ते भवद्भिरवगता एव कथमधुना मयेनाऽपलप्यन्ते तत्राह—तत्कृता लोभादयो ये बुधलिङ्गभावा इति । ये बुध लिङ्गभावा भक्तभक्तिमाहात्म्यगमकाः भक्तदत्तभोजनसमास्वादात्मका लोभादयस्ते तु तत्कृताः कुत इति न माया कृताः किन्तु कृपामात्रकृता इत्यर्थः “पत्रं पुष्पं फलं तोयम्” इत्यादेः ननु, भवतु तादृशो लोभः भक्तसुखकरत्वादन्येषामदुःखकरत्वाच्च क्रोधस्तु स्वविषयदुःखकर एव दण्डात्मकत्वात् कथं तर्हि तत्र च न कृपा तत्राह—अथापीति । धर्मस्य गुप्त्यै यः खलस्य निग्रहः तस्मा इति खलानामपि धार्मिकत्वापत्त्या सुखमेव स्यादिति सोऽपि कृपामात्रकृत एवेति भावः । तथापीति पाठे क्वचित् भगवान् बिभर्तीत्यपरोक्षेऽपि परोक्षवदुक्तिर्भयगौरवादिना ईश मन्युलोभादय इति चित्सुखादीनां पाठे मन्युलोभादीनां च कुतोन्वित्यनेनैवान्वयात् ॥ ५ ॥

अतो मम हितमेवाकरोदित्याह—पिता च गुरुश्चेत्यादि रन्वयः । सम्यक् ईहसे विचित्रलीलां तनुषे अन्यसैः तत्र मानधूननमित्यतिशयविवक्षयैव भेदानिर्देशः ॥ ६ ॥

मानभञ्जनपूर्वकं हितप्रवर्त्तनप्रकारमेवाह—य इति । हितमाह, आर्येति. यद्यपि भक्तानन्दनार्थमेव तथापि तवेहा लीला मद्विधानां खलानामपि अनुशासनं शिक्षाकारणं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रभो, भो मदादिसर्वदेवेश्वर ! हे क्षमासमर्थेति वा, अथ अस्मादुक्तहेतोः सः जगद्धितकारी कृतागसोऽपि मम क्षन्तुमर्हसि योग्योसि कृतागस्त्वे हेतुः तव प्रभावं माहात्म्यमविदुषः अज्ञानतः तत्कुतः? मूढचेतसः विचाररहितस्येत्यर्थः तदपि कुतः? ऐश्वर्यमदव्याप्तस्य । यद्वा, तव प्रभावं विदुषोऽपि कृतागस इत्यधिकमागोऽभिप्रेतं तथापि क्षन्तुमर्हसि कुतः? मूढचेतसः विस्मृतप्रभावस्य अज्ञत्वेनाऽप्राज्ञापराधत्वादिति भावः । किञ्च सकलजगद्धितार्थावतीर्णस्य परमदयालोरुदारशिरोमणेस्तव मदीयैतत्सकृदपराधक्षमापणं कियन्नाम किन्तु तथा कुरु यथा पुनस्त्वयि त्वदीयेषु च कोऽप्यपराधो न स्यादित्याह—मैवमिति । एतादृशी त्वयि तावकेषु च महाऽऽगसाञ्जननी अत एवासती मूढचेतस इत्यत्रत्यैव चान्वयः यत किञ्चित् ज्ञानरहितस्यापि अतो मे न त्वैश्वर्ये सति कथं नाम न भवेत्

तत्राह—हे ईश ! तत्रापि त्वया तथा कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । एतच्च नातिशुद्धेन चेतसा प्रार्थितमिति ज्ञेयम् “त्वां वीक्ष्य काले भयम्” इत्युक्तेस्तन्मतस्यैव तदनुगतेः अत एव पुनः पारिजातापहरणादावपि विस्मरिष्यते ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तद्धेतवः शरीरग्रहणहेतुकाः बुधलिङ्गभावाः अज्ञानचिह्नभूतपदार्थाः ॥ ५ ॥

काल इति सप्तमी ॥ ६ ॥

मद्विधा अज्ञाः खलानामनुशासनम् ईहा तव चेष्टा ॥ ७-१९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वहमेवंविधश्चेत्कथं रागादयः ? कथं तन्मूला दण्डादिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—कुत इति । यद्यपि तव धामैव गुणासंप्रवाहग्रहणानुबन्धादिरहितमतो हे ईश्वर ! निरुपाधिकसर्वेश्वर ! तत्कृतास्तेन शरीरग्रहणेन कृतास्तत्प्रयुक्ता इत्यर्थः । तद्धेतवः पुनरन्यस्य शरीरग्रहणस्य हेतवो ये रागादयः ते कुतोनु तव न सन्त्येवेत्यर्थः । अत्यन्तासम्भावनायां हेतुं वदन् रागादीन् विशिनष्टि—अबुधलिङ्गभावाः अबुधानां देहात्मभ्रमवतां लिङ्गभावाः चिह्नभूतपदार्थभूताः रागादिभिरेषामबुधत्वं व्यज्यते नित्यं स्वयाथात्म्यानुभवस्वरूपस्य तव कथं रागादिसम्भावनापीति भावः । तथापि हे भगवन् ! पूर्णषाड्गुण्य ! भवान् धर्मसंस्थापनाय खलानां निग्रहाय च दण्डं बिभर्ति भगवानिति पाठे षाड्गुण्यपूर्णो भवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

न च खलनिग्रहेण तव वैषम्यप्रसङ्गः तन्निग्रहस्यापि तद्गमनद्वारा तदनुग्रहहेतुत्वादित्यभिप्रायेण खलनिग्रहस्यौचित्यं द्योतयितुं विशिंषन् वैषम्याभावमाह—पितेति । सर्वजगतां पिता जनकः गुरुर्हितोपदेष्टा अधीशो नियन्ता दुरत्ययः न तु लौकिकनियन्तृवत्कथञ्चिदत्येतुं शक्यः अतः काले उचितकाले उपात्तो दण्डो येन तथाभूतः नहि लोके पित्रादयः उत्पथगामिनः पुत्रादीन् शिक्षया सन्मार्गे प्रवर्तयितुं प्रभवोऽप्युपेक्षन्ते नचैतावता तेषां वैषम्यञ्चेति भावः । अतः सर्वजगत्पितृत्वादिसम्बन्धविशिष्टस्य प्रभोस्तवोचित एव खलनिग्रहार्थो दण्ड इत्यर्थः । अतस्त्वं जगदीशमात्मानं मन्यमानानां मादृशां मानं गर्वं विधुन्वन्नस्माकं हितार्थमेव स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यतनुभिरुपलक्षितः ईहसे चेष्टसेऽतो न वैषम्यमिति भावः । ६ ॥

दण्डस्य हितार्थत्वमेव उपपादयति—य इति । ये मादृशाश्च ते अज्ञाश्च जगदीशमात्मानं मन्यमानास्ते उचितकाले भयं भयङ्करं दण्डधरं त्वां वीक्ष्य तन्मदं जगदीशाभिमानप्रयुक्तं मदमाशु हित्वा अपस्मया अपगतगर्वाः आर्यमार्गे सतां धर्मे प्रभजन्त्यनुवर्त्तन्ते अतस्तवेहा चेष्टाऽपि खलानामनुशासनं शिक्षैव ॥ ७ ॥

तदेवं भगवतः केवलं लोकहितार्थैकप्रवृत्तत्वमभिधायाथ क्षमापयति—स त्वमिति। मदैश्वर्येणेन्द्राधिपत्येन यो मदस्तेन प्लुतस्य व्याप्तस्य उत्पथं प्रतिपन्नस्येति वा ममैश्वर्येति पाठान्तरं तदैश्वर्येणेन्द्राधिपत्येनेत्येवार्थः । अत एव ते तव प्रभावमविदुषः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत एव कृतमागोऽपराधो येन तस्य ममापराधमिति शेष । स एवम्भूतस्त्वं क्षन्तुमर्हसि हे प्रभो ! निग्रहीतुम् अनुग्रहीतुं च समर्थः अथ पुनर्मूढचेतसो ममासती दुष्टा एवंविधा मतिः माभूत्तथा अनुगृहाणेति प्रार्थना ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, "स्वेन परान्प्रतिहन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवो निन्द्राः" इति श्रुतेः हरे कामक्रोधादिदर्शनाल्लोभाद्यभावः कथं कथ्यत इत्यत्राह–कुत इति । ते गुणा हेतवो निमित्तानि येषां ते तद्धेतवः न विद्यन्त इति कुतो नु किं वक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा, तस्य संसारहेतवः कुतः कल्प्यन्त इति शेषः । अबुधस्याज्ञानिनः लिङ्गभावाः लक्षणभूताः अत्र कारणाभावात्कार्याभावानुमानं च द्रष्टव्यमित्यर्थः । यद्यपि तव गुणनिमित्ताः कामादयो न सन्ति तथापि शास्त्रविहिता अदोषकरत्वात्सन्तीत्याशयेनाह–अथापीति, दण्डं शासनं हिंसां वा "दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे गुणे" इति यादवः विशुद्धसत्त्वं निर्मलसत्त्वगुणयुक्तं इत्याद्यपव्याख्यानप्रत्याख्यानाय विगतशुद्धसत्त्वमित्यादिव्याख्यात-माचार्यैः सत्त्वगुणाङ्गीकारे मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यत इत्येतद्व्याहतं स्यादिति पश्यद्भिरिति । असच्छासनेन धर्मस्थापनं प्रयोजनं सच्छिक्षणेन किं फलं स्यात् । किञ्च, उभयेषां शासका उभये तौ नैक इतीयं शङ्का—

> "असतां च सतां चैव हरिरेवानुशासकः ।
> सतां तु श्रेयसे सैव ह्यनुशास्तिर्भविष्यति" ॥

इत्याग्नेयवचनेन परिहर्त्तव्येति ॥ ५ ॥

पितृत्वाद्गुरुत्वात्स्वामित्वाच्च हरेरेकस्यैवानुशासकत्वं नान्यस्येत्याशयेनाह–पितेति । पुण्यपापफलप्रापकत्वेन उपात्तदण्डः गृहीतशासनः हिताय सतामिति शेषः । "गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः" इत्येतन्निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

सतामनुशासनं श्रेयस इत्यभिप्रेतं तदिदानीं व्यक्तमाह, ये इति । हे जगदीश ! मद्विधा मानिनः स्युः ते काले मत्सुरावेश निर्मोकसमये प्राप्ते अभयं त्वां वीक्ष्य अस्मन्मदनिर्मूलनवीर्यं त्वां दृष्ट्वा येन मदेन त्वदपराधमकार्ष्म तं मदं हित्वा अपस्मयाः निरस्तगर्वाः आर्यमार्गं विद्वज्जनसिद्धान्तं प्रभजन्ति न केवलमस्माकं तवेहानुशासनं खलानामपीत्याह, ईहेति ॥ ७ ॥

तत्र कर्त्तव्यं प्रार्थयते सत्त्वमिति मविदुषः अज्ञस्य ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मभञ्जनपूर्वकं हितप्रवर्त्तने प्रकारमेवाह–ये इति । हितमाह–आर्येति । अनुशासनं शिक्षाकारणम् ॥ ७ ॥

मैवं पुनर्भूदिति प्रार्थना नातिशुद्धचेतसा विहितेति ज्ञेयं पुनरपि पारिजातहरणेऽपराधापातदर्शनात् ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्येषा वैषम्यबुद्धिरेव नास्ति अन्येषामपि तादृशबुद्धिनाशकत्वात् तदा वैषम्यबुद्धिकृतानि कार्याणि क्रोधादीनि न सम्भवन्तीति किं वक्तव्यमित्याह—कुत इति । नु इति वितर्के तद्धेतवो ग्रहणहेतवो मायाहेतवो वा कुतो भवेयुः । किञ्च, हे ईश ! यदि तथापि ते स्युः तदा तत्पारवश्यादीशत्वं नोपपद्येत यद्यपि बहव एव दोषा निराकर्त्तव्याः तथापि प्रकृते द्वयं प्रतिभाति अपकारिणि कोपो द्रव्ये लोभश्चेति अत आह—मन्यु लोभादयः इति मन्यू राजसः लोभस्तामसः इति वा नन्वेते दृष्टाः कथं निराक्रियन्ते तत्राह, अबुधलिङ्गभावा इति । अबुधानामज्ञानां लिङ्गभावो लिङ्गत्वं येषां ते ह्यज्ञानित्वं ज्ञापयन्ति न तु सर्वज्ञा धीरास्तद्ज्ञापका वा अतः श्रुतिविरोधात् न तेऽङ्गीकर्त्तव्याः न हि क्रोधादयः भगवति कैश्चिदनुभूताः कार्येण कल्पनं तु अन्यथाप्युपपद्यते ये प्राकृतेषु क्रोधादिभिर्जायन्ते ते भगवति स्वत एव नहि दोषेणैव कार्यं भवति गुणेन न भवतीति वक्तुं शक्यं दुःखादप्यश्रूणि आनन्दादप्यश्रूणि तथा प्रकृतेपि क्रोधादपि निग्रहः अनुग्रहादपि निग्रहः इति अतः प्रमाणयुक्तिबाधात् न भगवति क्रोधादयः एवमपि सति भगवान् दण्डं बिभर्त्ति अतो ज्ञायते धर्मरक्षार्थं खलानां निग्रहार्थं चैतत् करोतीति लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः एकत्र फलाभावोऽपरत्र लौकिकसाधनाभाव इति साधनं भगवानेव तत्र साधनं स्वरूपमेवेति सिद्धान्तः । फलं श्रमप्रतिपन्नम् अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यात् यदि भगवानेवं न कुर्यात् पाषण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यात् स च सर्वेषां श्रेयोरूपः । किञ्च, यदि स्वानुभावं न प्रकाशयेत् गोवर्द्धनोद्धरणादिना तदा खला न निगृहीताः स्युः अत्र दण्डद्वयं पूर्वस्थितस्य नाशः अधिकताडनं च एकस्तु दण्डत्वेन न व्यवह्रियत इत्येकवचनम् एवं कृत एवैतद्भवतीति तवैव ज्ञानं नान्यस्येति भगवानित्युक्तम् अतस्तस्य फलसाधकत्वे प्रमाणान्तरं न मृग्यम् ॥ ५ ॥

एवं श्लोकद्वयेन दण्डः कृतः परमप्रयोजनार्थमिति निरूपितमिदानीं शिक्षैवैषा न तु दण्ड इत्याह–पितेति । पुत्रा हि पितृभिस्ताड्यन्ते गुरुभिश्च शिष्याः राजभिश्च प्रजाः कालादिभिश्च पुरुषाः स्वयमेव न चैते दण्डं कुर्वन्ति किं तु शिक्षामेव त्वं तु सर्वेषां सर्वरूपः जनकत्वात् पिता वेदकर्तृत्वात् गुरुः सर्वेषामेव जगतामधीशः स्वामी ब्रह्मादीनामप्यधिकारसम्पादकः अतोऽधीशः दुरत्ययः कालो मृत्युः कालमृत्युर्हि न केनाप्यतिक्रान्तो भवति उपात्तो दण्डो येन स यमः परलोकेऽपि दुःखदाता तवैवाधिकारिणस्त इति कर्मकारणात् प्रेरणाद्वा अतः सर्वत्राधिकृतो भवानेवेति इच्छातनुभिः राजादिशरीरैः लोकानां हितायैव दण्डं समीहसे जगदीशमानिनां च मानं विधुन्वन् इच्छातनवो मत्स्यादयोपि पुरुषः पिता मत्स्यो गुरुः अधीशः कूर्मो वराहश्च मृत्युदण्डधारिणौ नृसिंहवामनौ तथान्यत्रापि ज्ञेयं चकारान्मोक्षाय च तेषां जगतश्च ॥ ६ ॥

तत्र हितं सन्दिग्धमिति स्वदृष्टान्तेन विवृणोति–ये मद्विधा इति । अहमिन्द्रो यथा एवमेव वरुणादयः अज्ञाः मूर्खाः अन्यथा कथं नन्दं नयेयुः तेषामज्ञानस्थानमाह–जगदीशमानिन इति । यद्यपि भगवदाज्ञा क्रियत इति बुद्ध्यभावे सर्वमेव मौढ्यकृतं तथापि

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

जगदीशा वयमिति अभिमानः स्पष्टः मोहकार्यत्वेन तादृशाः काले स्वावसरे अन्तकाले भयरूपं त्वां वीक्ष्य आशु शीघ्रं वयमीश्वरा इति तन्मदम्परित्यज्य आर्यमार्गं नामस्मरणादिकं तुलसीगोपीचन्दनादिधारणं च प्रपद्यन्ते यथेदानीमहं नमस्कारे प्रवृत्तः एवमपि केचित्प्रपद्यन्ते यावत्पुनर्भयात्मकमपि त्वां न प्रपश्यन्ति तावन्नार्यमार्गं प्रपद्यन्त इति धर्मरक्षार्थं दण्ड उपपादितः प्रकर्षेण भजनं पुनः पूर्वावस्थानं न गृह्णन्ति अपगतः स्मयो गर्वो येषामार्यमार्गस्य गर्व एव बाधकः अतो यद्यपि त्वया कौतुकार्थमेव गोवर्द्धनोद्धरणं कृतं तथापि खलानामनुशासनरूपं जातम् अतस्तव चेष्टामात्रमपि सफलमेव ॥ ७ ॥

एवं शिक्षार्थतामुपपाद्य कदाचिदज्ञानवत्त्वेन कृतं कर्म चित्ते अपराधत्वेनैव भासेत् अतस्तन्निषेधार्थम्प्रार्थयति–स त्वमिति ऐश्वर्यमदेन प्लुतस्य अत एव कृतांहसः कृतापराधस्य उभयमपि हेतुः ते प्रभावमविदुषः क्षन्तुमर्हसि अथ भिन्नप्रक्रमेण मदीयान्धर्मानविचार्य केवलोऽयं दीन इति भ्रान्त इति यतस्त्वं प्रभुः न हि प्रभोश्चेतसि क्षुद्रकृताः भासन्ते मूढचेतसो मत्त इति वचनात् मौढ्यं सिद्धमेव नन्वज्ञानं निवर्त्तितं शिक्षा च कृता का अतःपरं क्षमा कर्त्तव्येति चेत्तत्राह–मैवं पुनर्भूदिति । एतादृशी मतिः पुनर्माभूदिति यदि भगवान् क्षमां न कुर्यात् मदपराधं स्मरेत् तदा सत्यसङ्कल्प इति नित्यविषयज्ञान इति मदाश्रयोऽप्यपराध उत्पद्यते अस्मरणे तु नोत्पद्यते साधनाभावात् पूर्वसाधनस्य निवृत्तत्वाच्च यतः इयं मतिरसती सम्बन्धिनमप्यसति योजयतीति अतस्तन्निवृत्तिप्रार्थनोचितैव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतः कैमुतिकन्यायेनाह—कुत इति । नु भो ईश ! यदि तव गुणप्रवाहे जिघृक्षापि नास्ति तर्हि कुतस्तस्य गुणप्रवाहस्य हेतवो गुणाः स्युः तत्कृता गुणप्रवाहकार्यभूताः लोभादयश्च येऽबुधस्य लिङ्गं चिन्हं भावयन्त्युत्पादयन्तीति ते । ननु, तर्हि कथं त्वन्मखभङ्गमकरवं तत्राह—अथापीति । क्षोभकोपाद्यभावेऽपि ॥ ५ ॥

धर्मगोपनखलनिग्रहाभ्यां पूर्णस्य परमेश्वरस्य मम किं फलमिति चेत् जगतां मङ्गलमेवेत्याह—पितेति । तव साहजिककारुण्यात् जगतां मध्ये ये धार्मिकास्तेषु त्वं पिता यथा पुत्रस्य देहद्वये वत्सलः गुरुर्यथा शिष्यस्य जीवात्मनि वत्सलः अधीशस्तत्तद्दुःखत्राणसुखप्रदानसमर्थः ये तु खलास्तेषु त्वं दुरत्ययो दुर्वारः कालः स इव उपात्तदण्डः दण्डप्रदानेनैव तच्छोधक इत्यर्थः । अत उभयेषां हितायैव इच्छातनुभिः स्वेच्छामयावतारैः समीहसे चेष्टसे तव समीहा लीलैव पूतनावधादिका दुष्टसंहारिका शिष्टपालिका चेत्यर्थः । ये त्वधिकृतभक्ता ब्रह्माद्यास्त्वद्दत्तयत्किञ्चिदैश्वर्येणैव मत्ता भवन्ति तेषामपि मदनिरासिनी त्वल्लीलैवेत्याह—मानमिति ॥ ६ ॥

तेषु जगदीशमानिष्वपि मध्येऽहमत्यधम इत्याह—मद्विधाश्च ते अज्ञानादत्युपगानात्मावहगत्यज्ञ इति भावः । काले भयकालेऽपि यथा अधुनैवातिवृष्टौ अभयं भयमगणयन्तं वीक्ष्य यद्वा, न जाने प्रभुरयं मां कीदृशं दण्डयिष्यतीति स्वस्य भयं भयहेतुं वीक्ष्य तन्मदं जगदीश्वरत्वमदं त्यक्त्वा आर्याणां त्वद्भक्तानां मार्गं भजन्ति गतस्मया नष्टगर्वा अतस्तवेयं गोवर्द्धनधारणलीलैव खलानामस्माकमनुशासनं दण्डः ॥७॥

ननु, गोवर्द्धनधारणेन व्रजस्य रक्षामेवाऽकरवं नतु तव दण्डं तव दण्डं तु साम्प्रतं वैवस्वतमाहूय समीचीनतयैव कारयिष्यामीत्याशङ्क्य महाभयविह्वल आह–संप्रसिद्धः पिता च गुरुश्चातः कृपालुत्वात् क्षमासिन्धुत्वाच्च ऐश्वर्य्यमदसिन्धौ प्लुतस्य निमग्नस्य अत एव तव प्रभावम् अविदुषोऽजानतः ममापराधं क्षन्तुमर्हसि यतो मूढचेतसः पशुस्वभावस्य पशुर्हि स्वामिना दत्तदण्डप्रहारोपि क्षणान्तरे तमेवापराधं करोत्यतोहं दण्डप्रदानेन न शोधनमर्हामि किन्तु कृपया तथा मां शोधय यथा मे मूढचेतस्त्वं नश्यतीत्याह—मैवमिति । एतच्च नातिशुद्धेन चेतसा प्रार्थितमिति ज्ञेयम् । त्वां वीक्ष्य काले भयमित्युक्तेरक्षमतयैव तदनुगतेः अतः पुनः पारिजातहरणादावपि विस्मरिष्यत इति श्रीवैष्णवतोषिणी ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदि संसार एव तव न तर्हि तद्धेतवः संसारप्रापकाः तत्कृताः संसारकृताः लोभ आदिर्येषां ते रागद्वेषादयः कुतस्तव स्युः तथापि संसारतत्कृतलोभादिरहितोऽपि धर्मस्य गुप्त्यै खलानामस्मदादीनां निग्रहाय दण्डं बिभर्षि ॥ ५ ॥

तच्च योग्यमेवेत्याह—पितेति द्वाभ्याम् । सर्वजगतां त्वं पिता जन्मदः गुरुर्ज्ञानप्रदः दुरत्ययो निरतिशयोऽधीशः अधिष्ठाता अतः काले उचितकाले उपात्तदण्डः स्वेच्छातनुभिः नाना लीलावतारैः जगदीशमानिनां मानं गर्वं विधुन्वन् अपनयन् हितायैव ईहसे चेष्टसे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च मद्विधाज्ञाः जगत ईशा वयमिति मानवन्तः काले भयकालेपि त्वां यथेदैवातिवर्षनिपातेऽभयं वीक्ष्य आशु तन्मदं जगदीशा वयमिति मदं हित्वा अपस्मया गतगर्वाः सन्तः आर्याणां शिष्टानां मार्गं त्वज्ज्ञानभक्तिमार्गं प्रभजन्ति अनुवर्तन्ते अतस्तव ईहापि निश्चितं खलानामनुशासनं दण्ड इत्यर्थः । गोवर्द्धनोद्धरणेहयैव मदनुशासनं त्वया कृतमिति भावः ॥ ७ ॥

तदेवं भगवतो धर्मरक्षणायैव निग्रहादिकर्तृत्वमुक्त्वाथ क्षमापयन् एवमसती मतिः पुनर्मे माभूदिति प्रार्थयते स त्वमिति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! तौ फिर और जो शरीर ग्रहण के हेतु कर्मकृत मोहादिक देहात्मभ्रम वारे सांसारिक जनन के चिन्ह हैं ते आप में कहां ते होय सकें ? तथापि आप धर्म की रक्षा के निमित्त और खलन के निग्रह करिवे कूं उनकों दंड देओ हौ ॥ ५ ॥

तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयम्भराणामुरुभारजन्मनाम् ।
चमूपतीनामभवाय देव ! भवाय युष्मच्चरणाऽनुवर्तिनाम् ॥ ९ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ १० ॥

स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्त्तये ।
सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥

मयेदं भगवन् ! गोष्ठनाशायासारवायुभिः ।
चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आप या जगत् के पिता हौ गुरू हौ और स्वामी हौ, तथा दंड ग्रहण करिवे वारे काल भी आपही हौ, और जे अपन कू ईश मानन वारे हैं तिन के हित के अर्थ अपनी इच्छा सों अनेक प्रकार के देह धारण करिकें उनके मान भंग करने की चेष्टा आप करौ हौ ॥ ६ ॥

जो मेरे सदृश अपन कूं ईश्वर मानन वारे हैं ते उचित काल में भय देन वारे दंडधारी एसे आपकों देखिकें और तत्काल अपने मद कूं छोडिकें गर्व कों दूर करिकें सज्जनन के मार्ग को सेवन करें हैं, तासों आपकी जो चेष्टा है सोई खलन कों दंड रूप है ॥ ७ ॥

हे प्रभो ! ऐश्वर्य के मद में डूबि रह्यो, और आपके प्रभाव को नहीं जानिवे वारो मोहित चित्त वारो एसे मो अपराधी पै क्षमा करिवे योग्य हौ, हे ईश ! जासों फिर मेरी ऐसी खोटी बुद्धि न होवे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महानयमपराधः कथं क्षन्तव्य इति चेद्त आह—तवेति । स्वयम्भराणां पुनश्चोरुभारजन्मनां बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्ते-षामभवाय नाशाय युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय अतो मम त्वत्सेवकत्वादत्यन्तापराधिनोऽपि क्षन्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

क्षमापयन्नमस्करोति—नम इति । तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे महात्मनेऽन्तःस्थत्वेऽप्यपरिच्छिन्नाय सात्व-ताम् यादवानां पतये ॥ १० ॥

तर्हि किमहं यादवः ? न स्वच्छन्दोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छन्देनेच्छया स्वीकृतदेहाय तत्रापि विशुद्धं ज्ञानमेव मूर्त्तिर्यस्य तस्मै मायया सर्वस्मै सर्वरूपाय कुतः सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने नम इति ॥ ११ ॥

कृतागस इत्यनेनोक्तमपराधं निवेदयति—मयेति । आसारवायु-भिर्गोष्ठनाशाय मयेदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अधोक्षज ! हे इन्द्रियज्ञानागोचरेति परमादृश्यतोक्ता तथापि इह पृथ्वीतले तवावतारः प्राकट्यं भवाय मङ्गलाय देव ! हे पूज्य इति स्वस्य सेवकतां साधयति—युष्मदिति । बहुत्वेन तदी-यान् श्रीव्रजजनादीनपि सङ्गृह्णाति अन्यत्तैः । यद्वा, स्वस्य तत्प्र-भावविज्ञतामेवाभिव्यञ्जयन् मूढचेतस्त्वमेव च दर्शयन् सानु-तापमाह—तवेति । अस्माकं प्रार्थनयाऽस्माकमेव हितार्थं त्वमव-तीर्णोसीत्यस्माभिर्ज्ञायत एव तथाप्येतादृशोऽपराधः कृतः महो वत मूढचेतस्त्वम् अतः क्षन्तुमर्हस्येवेति भावः ॥ ९ ॥

भगवते साक्षात् परमेश्वराय तत्रापि कृष्णाय अशेषैश्वर्य-प्रकटनेन सर्वचित्ताकर्षकाय तुभ्यं नमः एवं बहिरैश्वर्यमुक्त्वा-ऽन्तरमप्याह—पुरुषायेति । लीलया तु सात्वतां पतये अन्यत्तैः । यद्वा, सर्वावतारेष्वप्येवमेव त्वं यद्यपि करोषि तथाप्यत्र सर्वतो महाविशेष इत्याह—नम इति । तुभ्यं कृष्णाय सर्वचित्ताकर्षकाय नमः कृष्णत्वमेव सूचयति, भगवते सर्वैश्वर्यपरिपूर्णाय कुतः पुरुषाय निजाशेषपुरुषार्थव्यञ्जकायेत्यर्थः । अत एव महात्मने अपरिच्छिन्नमाहात्म्यायेत्यर्थः । कृष्णत्वमेव स्पष्टयति वसुदेवसुता-येति अतः सात्वतां यादवानां सर्वेषां परिपालकाय ॥ १० ॥

अतस्त्वमेव सर्वमित्याह—स्वच्छन्देति स्वैर्भक्तैः कर्तृभिश्छन्दे-नेच्छया करणभूतया उपसमीपे आप्ता आकृष्टा देहाः श्रीमत्स्य-कूर्मादयोऽपि विग्रहा येन तस्मै तेषां देहादीनां स्वरूपज्ञानार्थं पुनराह, विशुद्धज्ञानमूर्त्तये विशुद्धा मायातीता स्वप्रकाशतया ज्ञानरूपाश्च मूर्त्तयो देहा यस्य तस्मा इति, अन्यत्तैः । तत्र सर्वस्मै जगद्रूपाय सर्वस्य बीजाय कारणाय महापुरुषरूपाय सर्वभू-तात्मने तदन्तर्यामिणे इति । यद्वा, स्वच्छन्दं यथा स्यात् तथा उपात्ता अन्तर्यामित्वेन स्वीकृता देहाः समष्टिव्यष्टिरूपा येन स्वयं तु विशुद्धज्ञानमूर्त्तय इति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

किञ्च, महापराधिन्यपि परमानुग्रहोऽयं सर्वतो महाविशेष इत्याह—मयेति सार्द्धेन । मया स्वयमेव इदं साक्षादिदानीमेवे-त्यर्थः । गोष्ठस्य नाशायेति । परमाऽकृत्यमुक्तं यतः मानिना अत एव तीव्रमन्युना भगवन्, हे सर्वज्ञ ! तन्मम दुष्टतावृत्तं त्वया ज्ञातम् एव किं मया धृष्टेन विज्ञाप्यमिति भावः । यद्वा,

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे भगवन्निति सर्वैश्वर्यपरिपूर्णे त्वयि साक्षाद्वर्त्तमानेऽपि स्वगोष्ठनाशायेत्यपराधाधिक्यं सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रार्थनां कृत्वा भगवतो भूभारावतरणाय कृतावतारस्य लोकहितार्थैकप्रवृत्तत्वमेवोपपादयति–तवेति । हे अधोक्षज ! भुवः उरुभारस्य जन्म येभ्यस्तेषां भुवो भराणां भूभृतां चमूपतीनामभवाय संसाराभावाय स्वपदद्वारा मुक्तिप्रदानायेति भावः । हे देव ! युष्मच्चरणानुवर्त्तिनां भवाय विभवाय उत्तरोत्तरमनुवृत्त्यभिवृद्धये चेह लोके तवावतारः ॥ ९ ॥

क्षन्तुमर्हसीत्युक्तं तत्र"अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी" इत्युक्तरीत्याऽञ्जलिबन्धनमस्कृतिपूर्वकतच्छरणागतिमन्तरेण नान्योऽस्ति क्षमाहेतुरित्यभिप्रयन् शरण्यगुणानाविष्कुर्वन्नञ्जलिबन्धेन नमस्कुर्वन् स्वापराधमावेदयन् कार्पण्यं च प्रकाशयन् शरणं व्रजति–नम इति चतुर्भिः । भगवत इत्यादिभिः शरण्यगुणाविष्कारः पूर्णषाड्गुण्यमूर्त्तये महात्मने शरणागतशब्दभाजमवलोक्यापराधविस्मरणेन केवलमनुजिघृक्षैकप्रवणचित्ताय वासुदेवाय वसुदेवपुत्रायानेन सौलभ्यं सौशील्यं चाभिप्रेतं कृष्णायेत्यनेन केवलं क्षेमकरत्वं सात्वतां भक्तानां पतये इत्यनेन कृतागसामपि भक्तानां मादृशां पुनः शिक्षया पालकायेति पुरुषाय महात्मने इति पदद्वयेन "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः" इत्युक्तसत्त्वप्रवर्त्तकत्वम् ॥ १० ॥

स्वच्छन्देन स्वेच्छयैव न तु कर्मणोपात्तः परिगृहीतो देहो यस्य तस्मा इत्यनेन कर्मोपात्तदेहानां ब्रह्मादीनां प्रपित्सुतुल्यत्वं भगवत एवाश्रितकार्यविहत्तमत्वं च विशुद्धं नित्यं सङ्कोचविकासादिविकाररहितं ज्ञानं मूर्तिराकारः प्रकार इति यावत् सा यस्य तस्मै अनेन"ब्रह्मविदाप्नोति परम्"इति प्रक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युक्तज्ञानशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानात् परत्वमुक्तं भवति तदेव प्रपञ्चयति–सर्वस्मै सर्वपदार्थानन्यस्मै अनन्यत्वं च मृदनन्यो घट इतिवत् स्वरूपाभेदनिबन्धनमपि तु कारणत्वान्तरात्मत्वनिबन्धनमित्यभिप्रायेणोक्तं सर्वबीजाय सर्वकारणाय सर्वभूतानामात्मन इति ॥ ११ ॥

स्वापराधमावेदयति–मयेति । यज्ञे विहते सति तन्निमित्तस्तीव्रो मन्युर्यस्य तेन देहात्माभिमानिना मया हे भगवन् ! पूर्णषाड्गुण्येन त्वयाऽनुगृहीतस्य गोष्ठस्य नाशायासारवायुभिरिदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सतां भवाय पुण्यलक्षणाभद्राय देवदत्तवञ्जननं भजतो हरेरवतारः कथं भवाय स्यादितीदं "आवेशो वसुदेवादौ देहादानं हरेः स्मृतम्" इत्यादिपाद्मवचनेन परिहर्त्तव्यम् ॥९॥१० ॥

न केवलं ग्रन्थान्तरसिद्धमिदम् अत्रापीत्याशयेनाह–स्वच्छन्देनेति । स्वच्छन्देन स्वेच्छया सर्वस्मै सर्वव्यापिने सर्वबीजाय सर्वस्य मूलकारणाय ॥ ११ ॥

आसारसहितवायुभिः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वां वीक्ष्य काले भयमित्यगत्यैवानुगतेभ्य स्वेषां भक्तानां छन्देनाभिलाषेण उपात्तः तत्समीपे गृहीत आनीतः प्रकटीकृतो देहो येन तस्मै ॥ ११—१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, एतदर्थमेव तवावतारः दुष्टा निराकर्त्तव्याः अशक्यनिराकरणदोषाः स्वरूपतः अन्ये तु दोषसम्बन्धात् अतो वयं निवार्यदोषा इति अस्मद्दोषा एव निराकर्त्तव्याः न तु वयमित्यभिप्रायेणाह–तवावतारोऽयमिति । विशेषेण अयमवतारः भुवो भाररूपाणां चमूपतीनामभावाय युष्मच्चरणानुवर्त्तिनां भवाय च अन्ये त्ववतारा एकमेव कार्यं साधयन्ति भारनिराकरणं वा मद्रक्षां वा कालभेदेन यद्येक एवोभयात्मकः स्यात्तदा द्वयमपि कर्त्तव्यम् इदानीमहं प्रपन्न इति उद्भवोऽपि कर्त्तव्यः निग्रहस्तु कृत एव अन्यथोभयार्थमवतारो न भवेत् उभयार्थत्वे हेतुः, अधोक्षजेति । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् एतादृशो यः प्रकटो जातः स उभयसम्पादनार्थं एव एकैकन्तु पूर्वमपि क्रियत इति तत्रापीह गोकुले भुवः उरुभारार्थमेव जन्म येषां जन्मकारणेषु भुवो दुःखार्थं जन्म स्वस्य तु नाशार्थं स्वयमेव भारभूता अधिकं च भारं जनयन्ति नौकारूढेष्वेतद्वयं प्रथक् प्रसिद्धं उरुभारस्य वा जन्म येषु तेन दोषत्रयमुपपादितं भाररूपाः उच्छृङ्खलाः भारजनका इति तादृशा अपि सेनापतयः अनभावेणैव तन्नाश इति अभवायेत्युक्तं यथान्धकारस्य सूर्योदये, देवेति सम्बोधनमतः परं पूजार्थं युष्मच्चरणमेवानुवर्त्तितुं शीलं येषां तेषामुद्भवाय मुक्तये वा संसाराभावाय वा संसाराय वा भवानेव तथा भवतीति ॥ ९ ॥

एवं प्रार्थनामुक्त्वा क्षमापनार्थमेव नमस्यति–नम इति । भगवदीयत्वाय वा भक्तिमार्गं प्रकटीकुर्वन् सामान्यतः दशविधलीलायुक्तमाह–नमो भगवते इति । आवेशादिपक्षव्यावृत्त्यर्थं तुभ्यमिति योऽयं दृश्यते स एव भवानिति अनेनैव षड्विधा लीला निरूपिता "स्थानादिनिरोधान्ताः पुरुषाय महात्मने" इति कार्यकारणरूपो य पुरुषः प्रथमः महान्महत्तत्त्वम् अन्तर्बहिर्वा सर्वसाधकाय वासुदेवायेति मोक्षदाता कृष्णायेति फलं सदानन्दरूपत्वादाश्रयश्च । किञ्च, न केवलं दशविधामेव लीलां करोति भवतीर्णस्तु अधिकमपि करोतीत्याह—सात्वताम्पतये नम इति । यादवानामयं स्वामी दशविधलीलावत् भक्तिरेकैव स्वतन्त्रेति पृथङ्नमस्कारः ॥ १० ॥

एवं परमार्थतो नमस्कारं कृत्वा मोहकलीलासहितमपि भगवन्तं लौकिकरसार्थं नमस्यति, स्वच्छन्देति । स्वभक्तास्तेषां छन्द इच्छा तदर्थं तेषामिच्छापूरणार्थम् उपात्तो देहो येन ते हि यथा

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भावयन्ति तथा रूपं करोति नटवदेव रूपं तु विशेषेण शुद्धं चिद्रूपमेव. तदाह—विशुद्धज्ञानमूर्त्तय इति । ननु, विशुद्धस्य अभिलषितरूपत्वं कथं तत्राह—सर्वस्मा इति । सर्वरूप एव जातः तत्राभिलषितरूपभवने कः प्रयास इत्यर्थः किञ्च, सर्वबीजाय सर्वेषां कारणभूताय अतो ऽनन्तप्रकारेण भवन्ति अनेन सद्रूपता आनन्दरूपताऽप्युक्ता तत्सर्वमानन्दोबीजमिति सर्वभूतानामात्मने चिद्रूपाय नमः अतः सच्चिदानन्दरूपाय भक्तेच्छापूरकाय हि शुद्धज्ञानस्वरूपाय फलसाधनरूपिणे नम इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

स्वापराधं प्रकटीकरोति–मयेदमिति । को वेद भगवांश्च विचारयतीति अन्यथा कालान्तरे विशेषपर्यालोचनायाम् अपराधं भावयेत् अतः कथयति, इदं वृष्ट्यादिरूपं गोष्ठनाशाय आसार वायुभिः मया चेष्टितं यज्ञे विहत इति निमित्तं वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव यज्ञे मया भुक्तं न पूर्वं कदापि भगवता भुक्तमिति इन्द्रेण भुक्तमिति अतः यज्ञः अविहत एव तथापि अभिमानात् अन्यथाङ्गीकृतं तदाह, मानिनेति । ननु, तृप्तिः कथं न प्रतिबन्धिका जाता ? तत्राह—तीव्रमन्युनेति । शीघ्रमेव मन्युरुत्पन्नः अतो जातापि तृप्तिर्विस्मृतेति अन्यथा गोष्ठनाशे कश्चित् किं प्रवर्त्तेत गवामुपजीव्यत्वात् सुतरां ममोपजीव्याः भगवानिति सम्बोधनं स्वस्य दासत्वख्यापकम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो मे मूढचेतस्त्वं यदस्माकं प्रार्थनयाऽस्माकमेव हितार्थमवतीर्णोसीति पश्यन्नप्यन्धोऽहमभवं सम्प्रति त्वद्दण्डः प्राप्तचक्षुरेवं तत्त्वं ते जानामीत्याह–तवेति । स्वयमेव भरायां भाररूपायां पुनश्च उरुभारजन्मनां बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषां चमूपतीनाम् असवाय नाशाय युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय मङ्गलाय अहन्तु उभयेषां मध्ये न कोऽपीति मम नाभवो नापि भव इति मय्युदासीन एव त्वं वर्त्तसे इति धिङ् मामिति भावः ॥ ९ ॥

तस्मात् युष्मच्चरणानुवर्त्तित्वं ममाप्यस्त्विति प्रणमन्नाशास्ते–नमस्तुभ्यमिति द्वाभ्याम् । "परावरेशो महदंशयुक्तः"इत्युद्धवोक्तेः । सर्वांशसाहित्येनैवावतीर्णस्य तस्य प्रथममंशान् प्रणमति–भगवते महावैकुण्ठनाथाय पुरुषाय महत्स्रष्ट्रे महात्मने समष्ट्यन्तर्यामिणे अथान् प्रणम्य साक्षात्तमंशिनं प्रणमति—वासुदेवायेति, पितृनामोल्लेखेन कृष्णायेति तन्नामोल्लेखेन सात्वतां पतय इति पार्षदनामोल्लेखेन ॥ १० ॥

अनेकविधप्रेमविषयत्वात् स्वैर्भक्तैश्छन्देन प्रतिक्षेच्छया दास्येन सख्येन वात्सल्येन रमणेन च सुखप्रदानार्थम् उपात्तो गृहीतो देहो यस्येति तस्मै देहस्याप्राकृतत्वात् विशुद्धं मायातीतं ज्ञानमेव मूर्त्तिर्यस्य तस्मै मायादिशक्तिमत्त्वात् सर्वस्मै अत एव सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने ॥ ११ ॥

भोः शक्र ! त्वं मद्भक्त इत्यनया स्तुत्यैव ज्ञापसे किन्तु विनैव त्वदाज्ञां दुष्टा मेघाः तद्व्रजमधिकं बरकदर्थयन्तित्थम् तदिमे त्वया दण्डनीया इति पवित्रमत्सनमाशङ्क्य, हन्त हन्तास्मिन्

अन्तर्यामिणि कपटं न घटत इति विमृश्य स्वचेष्टितं यथार्थमेवाह—मयेति । नन्वेतन्मद्भक्ते त्वयि कथं सम्भवेत्तत्राह—विहते यज्ञे इति । ननु, त्वत्प्रभुणा मयैव विहतेऽपि दासस्य तवैतावदकृत्यं न प्रक्ष्मि तत्राह–मानिना ऐश्वर्यगर्वस्य किमशक्यमिति भावः । ननु, दैवादुत्थिता अपि गर्वादयो भावा मद्भक्तैर्विवेकेनैव तिरोधाप्यन्ते इति तत्राह–तीव्रमन्युना तीव्रः क्रोधो हि विवेकमपि बलाद्ग्रसतीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निग्रहविषयाः असुराः अहं तु अनुग्रहविषयेषु तव चरणानुवर्त्तिषु सुरेषु त्वया स्थापितोऽतोऽनुग्रहं कुर्वित्याशयेनाह, तवेति । स्वयम्भुवो भरायां भारभूतानां पुनश्चोरुभाराणां जन्म येभ्यस्तेषां राजन्यव्याजेन वर्त्तमानानामसुराणामभवाय-ऽसमृद्ध्यै ॥ ९ ॥

अथ नमस्कुर्वन् स्वापराधं वदन् भगवन्तं शरणं व्रजति, नम इति चतुर्भिः । भगवते स्वाभाविकषड्गुणयुक्ताय पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे महात्मने भूम्ने वासुदेवाय सर्वनिवासाय सात्वतां भागवतानां पतये कृष्णाय नमः ॥ १० ॥

स्वच्छन्देन स्वेच्छयैवोपात्तदेहाय परिगृहीतदेहाय विशुद्धज्ञानवत् जन्ममरणादिसर्वदोषवर्जितस्वरूपवत् मूर्त्तिरप्राकृतदेहो यस्य तस्मै "यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः"इति श्रुतेः—

"यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ।
स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः ॥
मुखं तस्यावलोक्यापि सचेलं स्नानमाचरेत्" । इति

स्मृतेश्च " अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य नतु भूतमयस्य कोपि " इति ब्रह्मवचनाच्च. चेतनाचेतनशक्तीनां महदादितृणान्तस्य विश्वस्य स्वशक्तिमयस्य च पुरुषात्केशलोमादीनामिव पृथिव्याः औषधीनामिव पृथक् स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् अन्यस्याकृष्णात्मकस्य तत्सजातीयस्या ऽभावात्सर्वस्मै कृष्णाय नमः " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इति श्रुतेः " तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः " (२।१।१५) इतिन्यायाच्च नित्यस्वरूपयोरणुविभुपरिमाणयोः चेतनाचेतनपदार्थानां च स्वरूपैक्यसम्भवाद्भेदाऽभेदः सम्बन्धोऽत्र विदुषामभिमतः तथाऽऽह भगवान् सूत्रकारः"उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्"(३।२।२६) इति एतदेवोपपादयितुमाह, सर्वबीजायेति । सर्वभूतात्मने इति च केशलोमादीनां कार्याणां पुरुषः कारणं तस्मात्स्वरूपतो हि केशादयो भिन्नाः अप्यभिन्ना एव यथा पृथिव्याः ओषधयः यथा च अहेः कुण्डलानि तत्तुल्यायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आसारवायुः गोष्ठस्य नाशाय मानिना लोकेशमानिना तीव्रः स्वात्मपरमात्मविवेकावरको मन्युर्यस्य तेन मयेदं चेष्टितं कृतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे अधोक्षज ! या संसार में आप को जो अवतार है, सो अपने भरण पोषण करन वारे और पृथिवी पे भार

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः ।
ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सङ्कीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ।
मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया तेऽकारि मघवन्! मखभङ्गोऽनुगृह्णता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ १५ ॥
मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति ।
तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका

रूप जन्म जिनको ऐसे सेनान के पति जे मुख्य दुष्टराजा हैं तिनके नाश करिवे कूं हैं। हे देव ! और आप के चरणन की सेवा करन वारेन के कल्याण के तांई हैं ॥ ९ ॥

षट् ऐश्वर्य संपन्न हृदय गुहा में सोवन वारे महात्मा-जो आप तिनकूं नमस्कार होय तथा वसुदेव के पुत्र और यादवन के अथवा भक्तन के पति जो श्रीकृष्ण आप हो तिनकूं नमस्कार हो ॥ १० ॥

अपनी इच्छासों देह धारण करन वारे विशुद्ध ज्ञान मूर्ति सर्व स्वरूप और सबन के बीज रूप तथा सर्व भूतात्मा जो आप तिनकूं नमः ॥ ११ ॥

हे भगवन् ! जब मेरो यज्ञ रुकि गयो तब अति मानी और तीव्र क्रोधी ऐसे मैंने वर्षा और पवन चलाय के या व्रज के नाश करिवे की चेष्टा करी रही सो आप क्षमा करिवे कूं योग्य हौ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथापि भो ईश ! त्वयाऽनुगृहीतोऽस्मि, अनुग्रहं दर्शयति, ध्वस्तस्तम्भ इति वृथोद्यम इति च ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रेण स्वाभिप्राये निवेदिते भगवानपि तथैवाह—मयेति इन्द्रश्रिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईश हे सर्वनियन्तः ! यद्यपि सद्य एव मयि दण्डं कर्त्तुं समर्थस्त्वं तथापि त्वयाऽनुगृहीतोऽस्म्येवेत्यर्थः । न च बाह्यानुग्रह इत्याह—ध्वस्तस्तम्भः नष्टमदोऽस्मि यतो हतोद्यमः ध्वंसितरक्षा-न्तर्भूतसामर्थ्यः । अतस्त्वयैव स्तम्भो नाशित उद्यमश्च हत इत्यर्थः । अतो गुरुं त्वामेव महापराध्यप्यहं शरणङ्गतः तत्रैवान्यदपि हेतुद्वयम् ईश्वरं नियन्तारम् आत्मानं रश्मीनां सूर्यमिव सर्वेषां मूलस्वरूपं त्रिधाप्यनन्यगतिकत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

सङ्कीर्तितः स्तुतः भगवानिति परमप्रभुत्वं बोधयन् अपराद्धिन्यपि तादृशे क्षुद्रेऽनभिनिवेशं बोधयति, अत एव मेघेति मेघगर्जितं लक्षयति अनेन तस्य महासत्त्वतां प्रहसन्निति महाशयतां च व्यनक्ति अमुमित्येकवचननिर्दिष्टाऽदःशब्देन लौकिकरीत्या मघोनस्तु तुच्छतामिति ॥ १४ ॥

मयेत्यादितद्वाक्यानुरूपं प्रभुत्वोचितमेवाह—अनुगृह्णतैव न तु क्रुध्यतेत्यर्थः तत्र क्रोधाविषयत्वेऽपि त्वद्विधस्याक्षम्यत्वादिति भावः । नित्यं मम अनु वारम्वारं या स्मृतिस्तदर्थम् अन्यथा विपथगामी स्याः इति हि यतः ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन श्रिया धनादिसम्पदा च मदस्तेनान्धः गताशेषज्ञानस्तथाभित्यर्थः । दण्डपाणिं मदीयोपासकान् प्रति गोपवेशोचितसुभगयष्टिपाणित्वेन भासमानतयैव त्वद्विधान् प्रति तु व्यञ्जितदण्डपाणित्वमपि न पश्यति नावगच्छति इति गोपलीलायां निजप्रभुत्वविशेषमुक्त्वा तदन्तरङ्गपरिकरेषु श्रीगोपराजादिष्वपि भक्तिरनुशिष्टा यतो न पश्यति अत एव यस्यानुग्रहमिच्छामि यमनुग्रहीतुमिच्छामीत्यर्थः । तं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि तस्यैश्वर्यहेतुकधनादिसम्पत्तीर्हरामीत्यर्थः । भवतस्तु तत्रासहिष्णुतां दृष्ट्वा न तादृशमप्यकरवं किन्तु यत्किञ्चिन्मखभङ्गमेवेति भावः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथाप्यहं हे ईश ! त्वया ध्वस्तः अविनयो यस्य सः मदापनयनद्वाराऽनुगृहीत एवास्मि सम्प्रति हतः उद्यमः अपचिकीर्षात्मको यस्य स अनेनाधुनाऽपराधचिकीर्षाभिसन्धिराहित्यमावेदितमनेनैव कार्पण्यं च प्रकाशितम् एवम्भूतोऽहमधुना त्वां शरणं गतः शरणागतावपि त्वमेव प्रयोजककर्त्तेत्यभिप्रायेण विशिनष्टि—ईश्वरमिति शरणागतये मां नियमयन्तमित्यर्थः । आचार्यसान्निध्याभाव-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्काप्रयुक्तशरणागतिवैयर्थ्यशङ्कापरिहाराय विशिनष्टि—गुरुमिति । देहात्माभिमानक्रोधादिदुर्गुणापनयनद्वारा हितप्रवर्त्तकत्वेनाचार्यकृत्यमपि प्राप्तमित्यर्थः । ननु, न तदेवं शरणागतोऽस्मीति वचो निर्व्यलीकमिति शङ्कां निराचिकीर्षुर्विशिनष्टि—आत्मानमिति । अन्तरात्मनः तवाविदितं किमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

इत्थमिति । इत्थं मघोनेन्द्रेण सङ्कीर्त्तितः कृष्णोऽमुं मघवानमुवाच ॥ १४ ॥

तदेवाह—मयेति त्रिभिः । हे मघवन् ! अनुजिघृक्षता मया त्वद्यज्ञभङ्गः कृतः, कोऽसावनुग्रहः ? इत्यत्र तं दर्शयति इन्द्रश्रियेन्द्राधिपत्येन इन्द्रेति सम्बोधनं वा नितरां मत्तस्य तव नित्यं मद्विषयकानुस्मृतये मखभङ्गोऽकारीत्यन्वयः । मदनुस्मृत्यापादकमेवानुग्रहमिति भावः ॥ १५ ॥

मत्तस्य मदनुस्मृतये इत्यनेन मदन्यस्य स्वानुस्मृतिप्रतिबन्धकत्वमत एव तदपनयनस्य हितत्वं च सूचितम् । तदेव व्यनक्ति, मामिति । ऐश्वर्यश्रीमदाक्रान्तामाधिपत्यसम्पद्भ्यामन्धो विवेकशून्यः जनः दण्डधरं मां न पश्यत्यतो "यस्यानुग्रहमिच्छामि" तं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि तस्य सम्पदभिमानं निवर्त्तयामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ध्वस्तस्तम्भः निरस्तस्थूणस्वभावः ॥ १३ ॥

मघोना इन्द्रेण ॥ १४ ॥

अकारि कृतः हे मघवन्, इन्द्र ! ॥ १५ ॥

"पण व्यवहारे" इति धातोः दानादिव्यवहारसाधनत्वात् पाणिः हस्तः दण्डपाणिं यमं माम् । भ्रंशयामि विभ्रस्तं करोमि चशब्द एवार्थे अनुग्रहमेव नान्यन्निग्राहिकम् अनुग्रहानन्तरमविनश्वरसम्पदश्चेति समुच्चये वा ऐश्वर्यमीश्वरत्वं गवादिसमृद्धिः श्रीराज्यानुकूतेन मदेनान्धः ज्ञानचक्षुश्चक्षुरहितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदानीं निदुष्टत्वख्यापकं वा तथापि स्वामिना अनुग्रहः कृत एवेत्याह—त्वयेति । ईशत्वादनुग्रहकरणं नह्युपजीवकेषु क्रुद्धेषु उपजीव्योऽपि कुप्यति तथा सति तेषां नाश एव स्यात् अत एवानुगृहीतोऽस्मि गोवर्द्धनधारणेन मान एवाहतो न त्वहं हत इति मानहातिमेवाह—ध्वस्तस्तम्भ इति । स्तम्भो गर्वोऽनम्रता ध्वस्तो यस्य तत्र हेतुः हतोद्यम इति तथापि न मम लज्जा यतस्त्वमीश्वरो गुरुरात्मा च लोकतो वेदतः अनुभवतश्च त्वाच्छेत्रात्यां नापमानं भवतीति अतस्त्वां शरणं गतः यथोचितं विधेयमिति भावः ॥ १३ ॥

तदा प्रसन्नो भगवान् तस्य मनःपीडां दूरीकृतवानित्याह, एवमिति चतुर्भिः ।

उपक्रमः कृतं चैव हेतुश्चैव तथा कृतौ ।
प्रसादश्चेति भूत्वाय भगवान् स्वयमुक्तवान् ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सङ्कीर्त्तितः कृष्णः फलाश्मा मघोना इन्द्रेण पूर्णः सर्वतो भगवान् मेघगम्भीरया वाचा तस्य तापं शमयन् प्रहसन् मोहयन् इदं वक्ष्यमाणं (म ब्रवीत्) मुवाच ॥ १४ ॥

अत एवाग्रेऽपि तस्य मोहः स्वकृतमाह—मयेति । काकतालीयव्यावृत्त्यर्थं स्वकृतं ज्ञापयति, हे मघवन् ! अनुगृह्णता मया मखभङ्गः अकारि अनुग्रहमेवाह—मदनुस्मृतये इति । ममानुस्मृतिरेवानुग्रहः यागभङ्गाभावे अनुस्मृतिर्न स्यादिति हेतुमाह—नित्यमिन्द्रश्रिया मत्तस्येति ॥ १५ ॥

नान्यतरस्यैवा प्रार्थनीयं ममवीर्यं सहजो धर्म इत्याह—मामैश्वर्येति । ऐश्वर्यं श्रीश्च अन्यतराभावेन मदः पुष्टो भवति इतरसापेक्षत्वात् न हि एकाक्षिविकलः अन्धो भवति अतः ऐश्वर्येण श्रिया च यो मदः तेनान्धीकृतः दण्डपाणिं घातकमपि मां न पश्यति अतस्तं सम्पद्भ्यः भ्रंशयामि, शिक्षार्थमवश्यं मारणीयः तदेव मारणं शिक्षा भवति यदि जानीयात् अतो ज्ञानार्थं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि, अन्यथा अनुग्रहो न भवेत् इयं साधारणी व्यवस्था विशेषमप्याह—यस्य चेच्छाम्यनुग्रहमिति । यस्य च अनुग्रहमिच्छामि अयमनुग्रहं प्राप्नोत्विति विषयैर्बुद्धिभ्रंशो भवतीति प्रतिवाते दीपवत् विषयैरनुग्रहोऽपि न स्थिरो भवति अल्पेनैव कार्यसिद्धौ महाननुग्रहो न कर्त्तव्यः अतो यथाल्पेनैव कार्यं भवति तदर्थं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि तदनन्तरमनुग्रह इति पूर्वमिच्छैवोक्ता अत्रत्यः क्रमोऽग्रे वक्तव्यः यस्यानुग्रहमिच्छामीत्यत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदपि तिरस्कृतेनापि भिषजा कृपालुना चिकित्सितो रोगीव त्वयाऽहम् अनुगृहीतः अत एव सम्प्रति ध्वस्तस्तम्भरोगः यतो हता उद्यमाः वज्रनिक्षेपादयो यस्य सः अतो नियन्तृत्वादीश्वरं हितकारित्वाद्गुरुं प्रेमास्पदत्वादात्मानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रेण निष्कपटमुक्ते भगवानपि तथैवाह—मया ते इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथापि हे ईश ! सर्वनियन्तः मखभङ्गद्वारा त्वया अनुग्रहीतोऽस्मि अतो हतोद्यमः ध्वस्तस्तम्भः ईश्वरं नियन्तारं गुरुम् इहैव सन्मार्गोपदेष्टारम् आत्मानं सर्वेषां जीवानामाश्रयम् "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इत्युक्तेश्च एवम्भूतं त्वां शरणं गतोऽस्मि ॥ १३ ॥

अमुं मघवानम् ॥ १४ ॥

इन्द्रश्रिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! आपने मो पै अनुग्रह कियो जो मेरो गर्व दूर होय गयो और मेरो उद्यमहूं वृथा भयो अब सब के ईश्वर गुरु और आत्मा जो आप हो तिनकी मैं शरण आयो हूं ॥ १३ ॥

गम्यतां शक्र ! भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ।
स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥ १७ ॥
अथाह सुरभिः कृष्णमभिवन्द्य मनस्विनी ।
स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥

सुरभिरुवाच ।

कृष्ण कृष्ण ! महायोगिन् ! विश्वात्मन् ! विश्वसम्भव ! ।
भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत! ॥ १९ ॥
त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।
भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि जा समें इन्द्रने श्रीकृष्ण की स्तुति करी तब प्रभु मेघ सदृश गम्भीर वाणी सों हंसते भये श्रीकृष्ण इन्द्र सों बोलत भये ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि–हे इन्द्र ! हमने तेरे ऊपर अनुग्रह करिवे कूं तेरे यज्ञ को भङ्ग कियो रह्यो कि जासों मेरो स्मरणतो सदा बनो रहै। काहे सों कि; इन्द्रपने की लक्ष्मी सों तूं बहुत ही उन्मत्त होय गयो हो ॥ १५ ॥

जो ऐश्वर्य की श्री के मदसों मदान्ध होय के दण्ड धारण करवे वारे मोकूं नहीं देखे हैं, उनपै जो मैं अनुग्रह करिवे की इच्छा करूं तौ सम्पत सों भ्रष्ट करदेऊ हूं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वो युष्माभिः बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण क गन्तव्यं स्वर्गेऽपि सर्वैवेश्वरत्वादिति चेत्तत्राह—क्रियतामिति । मदनुशासनेन यथापूर्वं तत्र स्थीयतामित्यर्थः । युक्तैरप्रमत्तैः स्तम्भवर्जितैर्निरहङ्कारैः ॥ १७ ॥

स्वसन्तानैर्गोभिः सहोपामन्त्र्य कृष्णकृष्णेत्यादिसम्बोध्य ॥ १८ ॥

इन्द्रेण हता अपि भवता सनाथा वयं कृताः रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वं नः परमं दैवं दैवतं देवताऽतो हे जगत्पते ! गोविप्रदेवानां येऽन्ये च साधवस्तेषां भवायाऽभ्युदयायास्य त्वमेव नोऽस्माकमिन्द्रो भव ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्हि ममापि तादृशमेवानुग्रहं कुरु मयाऽत्रैव स्थीयतां तत्राह–गम्यतामिति । वो युष्माकं यत् भद्रं क्षेमं तद्दास्यत्यभयदानं वस्तुतस्तु न मदेकान्तभक्तानां तद्भद्रमित्युक्तिपरिपाट्या तत्क्षेममेवाभिप्रेतम् आजिगमिषन्तं प्रत्याह—क्रियतामिति । गत्वा च मदाज्ञा परिपाल्यतामित्यर्थः । अनधिकारिणस्ते अत्रावस्थित्याऽपराध एव भावीति गमनमेव युक्तमिति भावः । यद्वा, ननु भगवन् ! तत्र गतस्याप्यैश्वर्यस्वभावेनावश्यमपराधो भवितैव तत्राह—क्रियतामिति । मदनुशासनं मच्छिक्षितमित्यर्थः । तदेवाह स्थीयतामिति । स्वस्यैव ननु परस्याधिकारेषु किं पुनर्मदन्तरङ्गपरिकरश्रीव्रजवास्यादिष्वित्यर्थः । तत्रापि युक्तैरप्रमत्तैः भक्तियोगवद्भिर्वा तत्रापि निर्भेदैश्च सद्भिर्वा युष्माभिः स्थीयताम् इत्थं वरप्रदानरूपोऽनुग्रहो न कृतः किन्तु केवलसमर्थेनैव युक्तिपूर्वकशिक्षारूप एव कृतः सम्यक् प्रसादाप्रवृत्तेः अत एव तदनुशासनापालनेन पश्चादपराधान्तरमपि जातं तच्च पारिजातहरणादौ व्यक्तं भावि ॥ १७ ॥

अथानन्तरमित्यस्याभिप्रायस्तु विविक्त इत्यत्र पूर्वमेव व्याख्यातः स्वसन्तानैः चन्द्र वंशे श्रीकृष्णवत् स्वस्य वंशे प्रादुर्भूतैर्नित्यतदीयगोधनरूपैस्तैरुपलक्षिताभितो वन्दित्वाऽऽह स्तुतिपूर्वकं निवेदितवती अभिनन्द्येति पाठेऽपि स एवार्थः । न केवलमभिवन्द्याह, किन्तूपामन्त्र्य वक्ष्यमाणसम्बोधनैरात्मन्यवधानं प्रार्थ्य चाह स्वाभीष्टनिवेदने हेतुः गोपरूपिणमीश्वरमिति, अभिवन्दने हेतुः ईश्वरमिति । ननु, इन्द्रमानीय प्रथमं स्वयं कथं तत्साहाय्यार्थमपि न किञ्चिन्निवेदितवती तत्राह, मनस्विनी धीरचित्ता सती भगवतःसर्वज्ञत्वसर्वहितकारित्वे इन्द्रस्य चोत्तानचित्तत्वे स्वयमेव विविदिषुतां स्वस्य च निवेदनीयविशेषं विचार्य प्रथमं तु नोक्तवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ गोपरूपत्वेनेश्वरत्वेन च सम्बोध्य तदुभयथा प्रकाशमानेन त्वया स्वेषामसाधारणेन नाथेन सर्वतोऽपि वयं पूर्णा इति व्यञ्जयति, तत्र कृष्णकृष्णेति । गोपरूपत्वव्यञ्जकम् अत्रैव वीप्सा च निजरूपातिशयेन ईश्वरत्वेन सम्बोधयति महायोगिन् सर्वोत्तमाणिमादियोगैश्वर्यनित्यप्रकाश विश्वेषामप्राकृतप्राकृतयत्किञ्चित् पदार्थानां मूलरूप! तत एव हे विश्वसम्भव, तत्कारणरूप विश्वभावनेति पाठे तथैवार्थः । तथैव आकृतकृत्यता सुखं निवेदयति लोकनाथेनापि भवता वयमेव सनाथा इत्यर्थः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनरुक्त्या वैशिष्ट्यापत्तेः लोकैर्नाथ्यमानमात्रेणेति वा अत्राच्युतेति सम्बोध्य तथैव नित्यत्वं च दर्शयति ॥ १९ ॥

वैशिष्ट्ये हेतुः त्वं नः परमकं दैवमिति "नीतौ च तद्युक्तात्" (५।३।७७) इति कन् जन्मजराभ्यां मित्रः स्थाणुरयमच्छेद्योयं "योसौ सौर्ये तिष्ठति योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गोपान् पालयति योऽसौ गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते योसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति" इत्यादि तापनी श्रुतेः । अतो नोऽस्माकमिन्द्रस्त्वमेव भव जगत्पते इति यद्यपि जगतामेव पतिस्त्वं तथापीति पूर्ववत् गवेन्द्रत्वेपि विप्रादीनामभ्युदयः "गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः" इति गासूक्तात् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विश्रम्भवर्जितैः विश्वासवर्जितैः ॥ १७—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे शक्र ! वो युष्माकमितःपरं मदनुस्मृत्यात्मकं भद्रमेव भवेत् बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायकं किन्तु ममानुशासनं क्रियतां किं तदनुशासनं यदस्माभिः कर्त्तव्यम् ? तत्राह—स्तम्भवर्जितैरिति । अविनयरहितैर्युक्तैः सावधानैर्वा युष्माभिः विभक्तिव्यत्यय आर्षः स्वाधिकारेष्वेव स्थीयताम् ॥ १७ ॥

सुरभिरभ्यावव्रजादित्युक्तं साऽऽगता किं चकारेत्यत्राह—अथेति । मनस्विनी तत्सङ्काङ्क्षितार्थप्रदानप्रवणरूपप्रशस्तमनस्का पयस्विनीति पाठे तदा प्रभूतपयस्का सुरभिः स्वसन्तानैः स्वापत्यैः सहागत्य गोपस्येव रूपमस्यास्तीति तथा तं साक्षादीश्वरं कृष्णमामिवाद्यो वाच ॥ १८ ॥

तदेवाह—कृष्णकृष्णेति त्रिभिः । हे विश्वस्यान्तरात्मन् ! विश्वस्य सम्भवो यस्मात्तथाभूत ! हे महा योगिन् ! युज्यते इति योगो धर्मः सोऽस्यास्तीति तथा स्वासाधारणकल्याणगुणशालिन् ! वयं लोकनाथेन साक्षाद्भवतैव सनाथाः कृताः नाथमासेनेन्द्रेण हता अपि त्वया रक्षितत्वात्त्वमेव नो नाथ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वमेवास्माकं परो मा न विद्यते यस्मात्तथाभूतं दैवतं हे जगत्पालक ! गवां विप्राणां देवानां ये च साधवस्तेषां च नोऽस्माकं चाभ्युदयाय त्वमेवेन्द्रो भवेति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मयि मनसा युक्तैः अनित्यैश्वर्यादौ विस्रम्भवर्जितैः भवद्भिः स्वाधिकारेषु त्रैलोक्यरक्षणादिषु स्थीयताम् ॥ १७ ॥

अथशब्दः कथारम्भे मनस्विनी शुद्धमनाः स्वसन्तानैः स्ववंशजातगोभिः सहेति शेषः ॥ १८ ॥

विश्वात्मन् ! विश्वव्यापिन् ! सनाथाः कृताः स्म इति ॥ १९ ॥

नोऽस्माकं परमकम् अत्युत्तममिष्टदैवम् इन्द्रः ईश्वरः देवानां देवजातीनां ये च साधवः ऋष्यादयः तेषां भवाय भद्रलक्षणाय भवेत्से ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथानन्तरं स्वसन्तानैः सह तदीयगोधनरूपैस्तैः सहाभिवन्दित्वा तथोपामन्त्र्य वक्ष्यमाणसम्बोधनैरात्मन्यवधानं प्रार्थयत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं श्रीकृष्णाव्रजगवीनामपि तादृशत्वं दर्शितं लोकनाथेनाऽपि भवता वयमपि सनाथा इत्यर्थः । पुनरुक्त्या वैशिष्ट्यप्राप्तेः अच्युतेति तत्रापि नित्यत्वं निश्चिनोति वैशिष्ट्ये हेतुः ॥ १९ ॥

त्वं नः परमकं दैवमिति जगत्पतेरिति यद्यपि जगत्पतिस्त्वं तथापीति पूर्ववत् गवेन्द्रत्वेऽपि विप्रादीनामभ्युदयः "गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः" इति श्रुतेः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः शिक्षार्थं प्रसादार्थं च ऐश्वर्यभ्रंशः कार्यते अत एकदेश एव कृतः सकृतः यागमात्रैश्वर्यनिराकरणात् अतस्त्रैलोक्यमवशिष्टमस्तीति तदर्थं गच्छेत्याह—गम्यतामिति । अतः शिक्षामात्रमेव ज्ञापनाय तदल्पेनापि भवतीति न सर्वैश्वर्यभङ्गः, तदाह—शक्र ! भद्रं व इति । इन्द्रत्वमग्रे स्वास्थ्यं च प्रयच्छति अन्यथा भक्तिर्वा तस्माद्यायेत् भक्तापकारित्वात् भगवद्वाक्यात् न नाशः अग्रे मोहाभावायाह, क्रियतां मेऽनुशासनमिति । मदाज्ञाकरणे न मोहः स्यादिति इन्द्रद्वारा सर्वानेव ज्ञापयति प्रधानत्वात् स्वाधिकारेषु स्थीयतां वः युष्माकमेव सम्बन्धिषु यत्र यस्याधिकारः स तत्र तिष्ठत्वित्यर्थः । युक्तैरिति आज्ञायां योजितैः परं तत्रापि स्तम्भो मास्तु अनम्रतया आज्ञापि न कर्त्तव्या न हि कृतिमात्रेण भगवांस्तुष्यति अपितु नम्रत्वसहितया एवमाज्ञापितोऽपि पूजाङ्कुर्त्तुं विलम्बमानो जातः ॥ १७ ॥

एवमिन्द्रप्रसादमुक्त्वा कामधेन्वाः प्रसादार्थं तदभिषेकः प्रस्तूयते—अथेति । अयमभिषेकः नेन्द्राद्यभिषेकवत् स्वतन्त्रतया कर्त्तुं शक्यते भगवतो हीनभावात् प्रार्थनया तु कर्त्तुं शक्यः हीनभावेनैव लीलायाः क्रियमाणत्वात् अतः प्रार्थनार्थमादौ स्तोत्रं कृतवतीत्याह—अथेति । अथेन्द्रवाक्यानन्तरं सुरभिः कामधेनुः कृष्णमभिनन्द्य साधु गोरक्षा कृता इन्द्रश्च साध्वनुगृहीतः अयमस्मत्पुत्रप्राय इति स्वयमपि मनस्विनी महामानवती सम्मानपात्रम् अतो भगवांश्चेन्न मानयेत् मत्क्रियमाणमभिषेकं नाङ्गीकुर्यात् तदा न जीविष्यामीति निबन्धयुक्ता सर्वैरप्यर्थैर्निर्बन्धः करणीय इति । स्वसन्तानैः गोभिः सह उपामन्त्र्य निकटे समन्त्रणां कृत्वा आह, य इन्द्र अपकरोति सोऽस्माकं इन्द्रो मा भवतु न हि वयं भवानिव निरभिमानाः यतो वयं मनस्विन्यः । ननु, कथमेव धाष्ट्र्यं कर्त्तुमिच्छसि न हि सर्वेश्वर इन्द्रो भवितुमर्हति तत्राह—गोपरूपिणमिति । स हि अस्मान् पाति लोकवत् पालकास्तु उपसर्जनीभूताः यत्र स्वल एव यद्वल्लरूवते तत्रास्मदुक्तमैश्वर्यं कथं न स्वीकरिष्यतीति ॥ १८ ॥

इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयम् ।
अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् ! भूमेर्भारापनुत्तये ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

।कश्च पूर्वमप्ययमिन्द्र ईश्वरः यश्च इन्द्रो जात इति ऐश्वर्यमेतदर्थमेवेति अतो नास्माभिरलौकिकं किञ्चित् सम्पाद्यते किन्तु विद्यमानमेव लोके प्रकटीक्रियते अतः युक्तमेवाभिषेचनमिति ।वज्ञापयितुं स्तुतिमाह—कृष्णकृष्णेति द्वाभ्याम् । आदरे वीप्सा योगी उपायवित् महायोगी अलौकिकोपायकर्त्ता अन्यदेव करोत्यन्यत्सम्पद्यते इन्द्रेण क्लेशं प्रापितः एवं ज्ञातोऽपीन्द्रमेव क्लेशं प्रापितवान् अथवा महायोगिनो लीलार्थं प्रवृत्तस्य न किञ्चिदनुचितमुचितं वा अत इन्द्रत्वमपि गृह्यतामित्यभिप्रायः। किञ्च, विश्वात्मात्वम् अनेन प्रमेयोत्कर्षउक्तः पूर्वेणैव साधनोत्कर्षः विश्वस्यापि सम्भवो यत्रेति प्रमाणोत्कर्षः फलोत्कर्षं वक्तुं तस्य स्वस्मिन्पर्यवसानमाह—भगतैव लोकनाथेनसर्वलोकरक्षकेणैव वयं सनाथाः नत्विन्द्रेण घातकत्वात् । किञ्च, प्रतिमन्वन्तरं भिन्न ऐवेन्द्रः अतः अव्यवस्थितत्वात् कालापरिच्छेदात् स्वभावतस्तस्य जीवस्यापि नियम्यत्वात् भवानेव लोकनाथः अत एव वयं सनाथाः यो हि जीवयति स एव नाथः "स वै पतिः स्यात्" इति न्यायेन भवानच्युतश्च ॥ १९ ॥

एवं नाथत्वमुपपाद्य देवत्वमुपपादयति—त्वं न इति । त्वमेव नाथो ऽस्माकं गवां परममुत्कृष्टं दैवम् अस्माकं ऽभाग्यरूपोपि त्वमेव अस्मकं नियामकश्च अस्मासु क्रीडति इन्द्रात् पृथक् कृत्य अस्मान् विजयते अस्माभिर्व्यवहरति अस्माकं कान्तिरतत एव अस्माभिः स्तूयते च अस्माकं च तत एव सौन्दर्यं गतिरपि सर्वा अतो भवानेव देवः । किञ्च, न केवलं देवमात्रं देवेन्द्रोऽपि भवानेव त्वं न इन्द्र इति । परमैश्वर्यं नान्यस्यास्ति जगत्पतित्वाभावात् । यो ह्यन्तर्बहिर्नियामकः स पतिः अतो जगत्पातित्वात् त्वमेवेन्द्रः अतो गोविप्रदेवानां बहिर्मन्त्रहविर्भुजां भवायोद्भवाय यज्ञपरिपालको भव एवं पूर्वङ्कायडानुवर्त्तिनां तत्प्रतिपाद्यधर्मस्य उद्भवजनकत्वं प्रार्थयित्वा निवृत्तिपराणां भगवद्भक्तानाञ्चोद्भवाय भवेति प्रार्थयति—ये च साधव इति । तेषामपि भवाय भवेति योजना ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व इति वरुणाद्यभिप्रायेण युक्तैरप्रमत्तैः स्तम्भवर्जितैर्निरहङ्कारैः स्थीयतामन्यथा पुनरपि दण्डं प्राप्स्यतीति भावः । अत्र पुनस्ते स्तम्भो न भविष्यतीति भगवता नोक्तमत एव पारिजातहरणे पुनस्तम्भोऽस्य भविष्यतीति तादृशलीलासिद्ध्यर्थमिति ज्ञेयम् ॥१७॥

स्वसन्तानैर्व्रजस्थैर्गोभिः सहेति प्रकृत्या अपि तस्या अप्राकृतासु तासु कृष्णपरिकरभूतासु स्वसन्तानाभिमानस्तासां सुरभिवंशोद्भूतत्वात् यथा चन्द्रवंशोद्भूते कृष्णे प्राकृतस्यापि चन्द्रस्य स्वसन्तानाभिमानः उपामन्त्र्य सम्बोध्य ॥ १८ ॥

कृष्णकृष्णेति हर्षेण द्वित्वं महायोगिन्निति योगबलेनैव गोवर्द्धनमुद्धृत्य मत्सन्तानानि त्वमरक्ष इति भावः । भवता सनाथा इति मत्सन्तानान् जिघांसुना इन्द्रेण नाथेनालमिति भावः ॥१९॥

परमं कं सुखं यस्मात्तत् अतस्त्वमेवास्माकमिन्द्रो भव जगत्पते ! इति तव जगत्पतित्वेऽपि सम्प्रति गोपजातित्वात् गोपत्वेऽपि इन्द्रमखमर्दित्वादिन्द्रपराभावकत्वाच्च तवेन्द्रत्वमुपयुक्तमेवेति भावः । ये चान्ये साधवस्तेषाञ्च ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शक्र ! वः युष्माकं भद्रमेवातः परं भवतु बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण अतः गम्यताम् युक्तैः सावधानैः स्तम्भवर्जितैर्निर्गर्वैः वो युष्माभिः स्वाधिकारेषु स्थीयताम् हे भगवन् । त्वत्सेवार्थमिहैव वासो युक्तः अतः आह क्रियतां मदनुशासनमिति । यस्मिन्नधिकारे मया नियुक्तस्तत्पालनमपि मत्सेवैवेति भावः ॥ १७ ॥

स्वसन्तानैः स्वापत्यैः सह अभिनन्द्यः कृष्णकृष्ण महायोगिन्नित्याद्युपामन्त्र्य अभिषेकार्थमाह ॥ १८ ॥

सनाथाःकृताः इन्द्रक्रोधाद्रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नोऽस्माकं गवादीनां भवायाभ्युदयाय हे जगत्पते ! त्वमिन्द्रो भव यतस्त्वमेव नः परमं दैवम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे इन्द्र ! तुमारो कल्याण होय अब तुम जाओ, और मेरी आज्ञाकरो, और गर्व छोडि के अपने अधिकार में सावधान होय के रहो ॥ १७ ॥

ऐसें इन्द्रकी स्तुति के पीछे उदार चित्त वारी सुरभि अपनी संतान सहित आय के गोपरूपी ईश्वर श्रीकृष्णचन्द्र कूं नमस्कार करिके बोलत भई ॥ १८ ॥

सुरभिरुवाच ।

सुरभि बोली, कि हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महायोगीश्वर ! हे विश्व के आत्मा ! हे विश्व के उत्पन्न करनवारे ! हे अच्युत ! लोक के नाथ जो आप हैं तिनसों हम सनाथ हैं चुकि आप हमारे नाथ हौ पालन करो हौ ॥ १९ ॥

हे जगत्पते ! आप हमारे परमदेवता हौ, सो आप गौ ब्राह्मणदेवता और साधुन के कल्याण के अर्थ हमारे गऊन के इन्द्र होउ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, भवतामिन्द्रोस्तीति चेदत आह—इन्द्रमिति । अलं पुरन्दरस्येन्द्रत्वेनेत्यर्थः । ननु, देव एवेन्द्रो भवति कथमहं भवेयमिति चेदत आह अवतीर्णोऽसीति । २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं कृष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसाऽऽत्मनः ।
जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥
इन्द्रः सुरर्षिभिः सार्कं नोदितो देवमातृभिः ।
अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ २३ ॥
तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलाऽपहं हरेः सुराङ्गनाः सन्ननृतुर्मुदाऽन्विताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुरभिरात्मनः पयसाऽभ्यषिञ्चदिन्द्रश्चाकाशगङ्गाया जलैरभ्यषिञ्चत् ॥ २२ ॥

देवमातृभिरदित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेति वा गाः पशून् गां स्वर्गं वा इन्द्रत्वेन विन्दतीति कृत्वा गोविन्द इत्यभ्यधात् नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्प्रकारमेव भक्तिविशेषेण सनिश्चयं विज्ञापयति—इन्द्रमिति, स्वभावत एव नोऽस्माकम् इन्द्रं त्वामधुना मनुष्यलोके प्रचाराय केवलमभिषेक्ष्यामः । ननु, तर्हि इन्द्राद्याधिकारदातुर्ब्रह्मणोऽवमानः स्यात्तत्राह—ब्रह्मणेति । अतो ब्रह्मवाक्यापेक्षयापि त्वया सम्मतिः कार्य्येति भावः । ननु, तर्हि स एव कथं नागतः तत्राह—वयमिति । अत्रास्माकमेवाधिकारः त्वदीयगोवंशस्यादिमातृत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वात् तस्य तु प्रपञ्चाधिकारित्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः । अतो बहुत्वमप्यात्मनो बहुमानेन । यद्वा, वत्सलतया स्वसङ्गागतमिन्द्रं तदीयांश्च कृतार्थयितुं बहुत्वेन तान् सर्वान् सङ्गृह्णाति ततश्च कृतापराधेन स्वेन महापराधिन इन्द्रस्याप्यपराधक्षमापणे पूर्ववदपराधशङ्कया ब्रह्मा नागमदिति ज्ञेयम् अवतीर्णोऽसि इति तैर्व्यञ्जितम् । यद्वा, नन्वहं श्रीगोपनन्दनः कथं युष्मद्दैवम् ? ततो यूयं ब्रह्माप्यसमीक्ष्यकारिण एवेत्याशङ्क्य न मुहुरस्मान् प्रतारयेत्याह—अवेति । श्रीमति परमगोलोके विराजमानो नित्यमस्मत्परमदैवतरूप एव त्वम् अवतीर्णोऽसि श्रीनन्दादिनिजपरिकरैः सह केवलं भूम्यां प्रकटोऽसि न तु जीववज्जातोऽसीत्यर्थः । ननु, भूभारापनोदेन मम किन्तत्राह—विश्वात्मन्निति । अतो विश्वस्यापि स्थितिस्त्वत्त एव युज्यत इति भावः । तत्रैव "यथा तरोर्मूलनिषेचनेन" इत्यादिन्यायेन सर्वेषामेवात्र तवाभिषेके जायमानं सुखं तदर्थमवतीर्णेन भवताऽनुमोदनीयमेवेति व्यञ्जितम् ॥२१॥

एवमिति युग्मकम् उपामन्त्र्य निजेन्द्रत्वस्वीकाराय प्रार्थ्येत्यर्थः । लज्जादिना श्रीभगवता साक्षादकृतेपि स्वीकारे "मौनं सम्मतिलक्षणम्" इति न्यायेन सुरभिः स्वयमेवाभ्यषिञ्चत् ॥ इन्द्रः स्वयमप्रवृत्तः किन्तु तदभिषेकार्थमेव सुरर्षिभिः सार्कं तत्र साक्षादागताभिर्देवमातृभिः प्रेषितः यथा श्रीकृष्णोऽयं भगवान् कृपार्द्रचित्तः शरणागतवत्सलः विशेषतश्च तत्प्रियजनसङ्गत्या त्वमागतोऽसि समयोऽयमप्यतिप्रशस्तस्तस्मान्मा भयं कार्षीः महोत्सवं भक्त्या विधत्स्वेति अतस्तैरेव सहितोऽभ्यषिञ्चदित्यर्थः । ऐरावतस्य करेण कृत्वा रत्नकुम्भादिद्वारा उद्धृतैरानीतैः तदीयरत्नमयघटयेति विष्णुपुराणे तच्च गजेन्द्रद्वारा तद्विधानात् सद्यो वाञ्छिततीर्थजललाभाच्च गवामिन्द्रो गोविन्द्रः तत्पदेनैव गवेन्द्रताया वाच्यत्वात् "प्रीयाश्च इन्द्रो गवाम्" इति तदर्थनिर्देशेन तन्नाम्नः सूचितत्वात् "इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः" इति वक्ष्यमाणाच्च पृषोदरादिपाठ इति दाशार्हमिति दाशार्हत्वेऽपि गोविन्दत्वमुत्कृष्टमित्यभिप्रेतम् ॥ २२–२३ ॥

ततश्च महोत्सवो जगदानन्दकरो वृत इत्याह—तत्रेति त्रिभिः । तस्मिन् शक्रकुण्डमिति श्रीवाराहतः गोविन्दकुण्डमिति स्कान्दतः प्रसिद्धे श्रीगोवर्द्धनप्रदेशे आगताः सर्वत्र हेतुः मुदान्विताः अत इन्द्राज्ञापेक्षापि तैर्न कृतेति भावः । तुम्बुरोरादौ निर्देशः पूर्वं नारदोपि तस्य गाने ज्यैष्ठ्यात् तच्च विङ्गपुराणे व्यक्तं श्रीनारदाश्चार्य नित्यपार्षदश्रीगरुडादीनां श्रीवैनतेयादिभिरिव भगवदवतारतत्पार्षदप्रवरश्रीनारदस्यैवावतारो गीतादिकौतुकेन गन्धर्वादिषु वर्त्तत इति आदिशब्दात् चित्ररथादयः यद्वा, तुम्बुरुनारदावादावग्रतो येषां ते गन्धर्वादयः लोकानां सर्वेषां मङ्गलं तद्भक्तौ दोषं मोक्षाभिसन्धिपर्यन्तम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऐरावतकरोद्धृतैः ऐरावतकरगतघटसमाहृतैः प्रमाणान्तराविरोधात् ॥ २२—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, गवादीनामयमिन्द्रोऽस्त्येवेत्यत्राह—इन्द्रमिति । तत्तदधिकारप्रदेन ब्रह्मणा चोदिता वयं त्वामेवेन्द्रमभिषेक्ष्यामः पुरन्दरस्यालमिन्द्रतयेति भावः । ननु, देव इन्द्रो भवितुमर्हति मत्वहं मर्त्यः तत्राह—अवतीर्ण इति । भारावतरणाय देवानामपि देवस्त्वम् इति भावः ॥ २१ ॥

इत्थं सुरभिः कृष्णं सम्प्रार्थ्यात्मनः पयोभिः क्षीरैरभ्यषिञ्चत् तथेन्द्रोऽपि देवमातृभिरदित्यादिभिश्चोदितः देवैर्मातृभिश्चेति वा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुरैः ऋषिभिश्च सहितः ऐरावतकरोद्धृतैरैरावतकरगतघटसमाहृतैः प्रमाणान्तराविरोधादेवं व्याख्यातम् आकाशगङ्गायाः जलैर्दाशार्हं श्रीकृष्णमभिषिक्तवान् गोविन्द इत्यभ्यधात् अभिधां चकार गाः पशुः धनं विन्दते लभते इति वा गां स्वर्गमिन्द्रत्वेन विन्दतीति वा उभयविधशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाद्न्वयमन्वर्थनाम करोदित्यर्थः । गाम्भुवं विन्दतीति संज्ञातु स्वाभाविकीत्यभिप्रायः ॥ २२—२३ ॥

तत्रेति । तत्रेत्यादिग्रन्थस्य कृष्णोऽभिषिक्त एतानि इत्यादिः तुम्बुरुप्रभृतयो हरेर्लोकस्य शृण्वतः संस्मरतश्च मलमपहन्तीति तथा तद्यशो जगुः सुराणामङ्गना रम्भादयः सम्यङ्ननृतुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नः इन्द्रं स्वामिनं त्वाम् ॥ २१ ॥

सुरभिः आत्मनः पयसा ॥ २२ ॥

दाशार्हं दशार्हकुलतिलकं दाशं सुखादिदानमर्हतीति वा अभ्यषिञ्चत् देवमातृभिश्चोदित इन्द्रश्च सुरर्षिभिः सार्द्धमाकाशगङ्गाया जलैः कृष्णमभ्यषिञ्चदित्यन्वयः । गोविन्दः गोविन्दो स्वामी यस्य सः आलभत इति वा गोविन्द इत्यभ्यधात् अभिधानं कृतवांश्च ॥ २३ ॥

संननृतुः समीचीनं नृत्यं चक्रुः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परमगोलोके स्वभावत एव नोऽस्माकमिन्द्रं त्वामधुना मनुष्यलोके प्रचाराय केवलम् अभिषेक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपामन्त्र्य निजेन्द्रस्वीकाराय प्रार्थ्येत्यर्थः । प्रचोदितः प्रेरितः भयात् स्वयमप्रवृत्तैः ऐरावत इति गजेन्द्रद्वारा तद्विधानात् ॥ २२ ॥

गवामिन्द्रो गोविन्दः तत्पदेनैव गवेन्द्रताया वाच्यत्वात् श्रीभाग इन्द्रो गवामित्युक्तत्वात् त्वञ्च इन्द्रो जगत्पतेरिति इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः इति वक्ष्यमाणात् ॥ २३—२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, अनभिषिक्तः शास्त्रत इन्द्रो न भवति अभिषेकस्य संस्काररूपत्वात् अभिषेके तु कृते नान्यः पतित्वं मन्यते अन्यथा मोहात् यः कश्चिन्मन्येत, ननु, इन्द्राधिकाराभिषेके ब्रह्मा आधिकृतः कथमन्येनाभिषेक इति चेत्तत्राह—ब्रह्मणेति । ब्रह्मा स्वयं लज्जते कथं स्वस्वामिनं गवामिन्द्रपदेऽभिषेक्ष्यामीति अयुक्तश्च भवति अस्माकं तु युक्तं हीनोऽपि महान्तं पतित्वेन वृणुते सम्मत्यर्थं ब्रह्मप्रार्थना तेन च प्रेरिता वयं भगवदधिष्ठितासु गोषु सर्वोत्कर्षं हविर्मिवोदिति अतः शीघ्रं प्रेरितवान् शीघ्रप्रेरणायां हेतुः भवतीर्णोऽसीति भूभारहरणार्थम् अवतीर्णः शीघ्रं भूभारं हृत्वा तिरोभवेत् अतः शीघ्रं गवामिन्द्रः कर्त्तव्य इति हीनता दूषणं तु नास्ति विश्वात्मत्वात् व्यापिवैकुण्ठादधः समागतः पदान्तरं च प्राप्नोति अत इन्द्रत्वमुचितम् ॥ २१ ॥

एवं प्रार्थनां कृत्वा अभिषेकं कृतवतीत्याह—एवमिति । फलरूपमपि देवतात्वेनोपामन्त्र्य अङ्गीकृते भगवति अभ्यषिञ्चदिति सम्बन्धः भगवत अङ्गीकारे दयाहेतुरिति वदन् तस्या अभिषेकावश्यतामाह—सुरभिरिति । सुराद्भिर्भेतीति सुरभिः देवा एव तां भत्सयन्ति किं पुनर्देवेन्द्रः अतो भगवन्तं शरणं गच्छतीति व्याजेनेन्द्राभिषेकं कृतवती अत एव ततः प्रभृतिसर्ववेदसिद्धोऽपि गोवधो निवृत्तः उपपातकत्वं तद्वधे महापातकादप्यधिकविगानं च प्रथमतः आत्मनः पयसा दुग्धेनाभ्यषिञ्चत् अत एव, तदिन्द्रियं जातम् इन्द्रं यातीति ततो जलाभिषेकोऽपि जात इत्याह, जलैरिति । आकाशगङ्गा नित्या या शिशुमारे प्रसिद्धा तन्नित्यं जलं तत्स्पर्शादेव तारकत्वम् आकाशगङ्गा चोद्धृत इत्युपपादितम् ऐरावतो गजः तस्य करः अभिषेके प्रशस्तः तथा सति पुष्करजलत्वमापद्यते तत्सम्बन्धेऽपि जलं नोपहतं भवति प्रत्युत पवित्रमेव अन्यस्य तत उद्धारोऽशक्य इति तथोक्तम् ॥ २२ ॥

एवं तस्या अभिषेकसमये एकदेशभूता सति देवा आज्ञया अप्यभिषेकं कृतवन्त इत्याह—इन्द्र इति । सुरर्षिभिः सहित इन्द्रः तैर्वा यथेष्टं प्रेरितः देवमातृभिः सहितः आदित्यादिभिः अस्त्रादिभिर्वा सर्वसम्पत्त्या सर्वैरेव सहिता सुरभिरिन्द्रश्च दाशार्हं सेवकरक्षणाद्यमं रक्षणपरं वा अभ्यषिञ्चत् नामान्तरं च धारितवतीत्याह—गोविन्द इति । चाभ्यधादिति गवामिन्द्रम् अत्र अमृतबीजस्य वकारस्य मध्ये उपादानं भूवादय इतिवत् रन्प्रत्ययो नाशोपासः रूढिजनकत्वेन धात्वर्थस्य गौणत्वापादकत्वात् अतः अच्प्रत्ययान्त एव निर्दिष्टः स तु धात्वर्थपर एव भवतीति गोविन्द इत्येवशब्दः साधुः ननु गवेन्द्र इति चकारात् इन्द्रेन्द्रः देवेन्द्रः सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि स्वस्वनामपुरस्सरं सर्वधृतानि तेन व्रजेन्द्रो गोपेन्द्र इत्याद्यपि सम्भवति ॥ २३ ॥

एवं भगवत अभिषेके उत्सवबाद्यानि जातानि इत्याह—तत्रागता इति । तुम्बुरुः मध्यमः पूर्वमुभयात्मको निरूपित इति तुम्बुरुनारदश्च आदिर्येषां गन्धर्वा गायकाः विद्याधराः वादकाः सिद्धाः अद्भुतप्रदर्शकाः चारणाः पुरुषनर्त्तका एते सर्वे एव भगवतो यशो जगुः ननूत्सवे सर्वेभ्योऽभीष्टं देयं किं गानमात्रेणेति चेत्तत्राह—लोकमलापहमिति । सर्वेषां सर्वदुःखनिदानभूतमलमेव दूरीकरोति सुराङ्गनाश्च हर्षेणान्विताः सम्यङ्ननृतुः ता हि कृष्णेन सह कृष्णात्मणोत्सुकत्वदेवादिन्द्राच्च भीताः स्थिताः अधुना इन्द्रत्वे सम्पन्ने भयान्निवृत्ता गमनं चावश्यकं जातमिति मुदान्विता जाताः भावपूर्वकं च नृत्यं कृतवत्यः यथा च भगवान् वशो भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नोऽस्माकं त्वा त्वाम् इन्द्रं ननु कस्यादेशेन ज्ञातव्यैव वा तत्राह—ब्रह्मणेति । यदा महाभयविह्वलेनेन्द्रेण स्वसाहाय्यार्थं गत्वा ब्रह्माणिवेदितस्तदा ऽनेनापि भूतपूर्वे स्वापराधस्मृत्या

तन्तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ।
लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोद्रुताम् ॥ २५ ॥
नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन् मधुस्रवाः ।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो ऽबिभ्रदुन्मणीन् ॥ २६ ॥
कृष्णे ऽभिषिक्त एतानि सत्त्वानि कुरुनन्दन ! ।
निर्वैराण्यभवंस्तात ! क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥
इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ।
अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे श्रीकृष्णाभिषेकोनाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भीतेन विमृश्याहमादिष्टा सुरभे त्वत्सन्तानपालकस्य प्रभोस्त्वमतिप्रीतिपात्री भवसि तत् त्वमेव गत्वा कृपासिन्धो तत्रेन्द्रापराधं क्षमय गवेन्द्रत्वेन तमभिषिञ्च चेति. किञ्च ब्रह्माण्डकोटीन्द्रस्य ब्रह्मरुद्रादिदुर्लभचरणपरिचरणस्य तत्र गवेन्द्रत्वेना ऽभिषेको नाम कः खलूत्कर्षः?किन्त्वभिषिञ्चतामस्माकमेवोत्कर्षार्थमस्माकमयं प्रयत्न । इत्याह—अवतीर्णोसीति । विश्वात्मन्निति विश्वात्मत्वेन सर्वथैवास्तस्य एव त्वं यदि नावातरिष्यस्तदा अस्माकमेतावद्भाग्यं कथमभविष्यदिति भावः ॥ २१ ॥

पयसा दुग्धेन देवमातृभिरदित्यादिभिः प्रेरित इन्द्रश्चाभ्यषिञ्चत् आत्मनो भगवन्निकृष्टदासत्वमननेनाभिषेककर्मण्यनर्हितेस्वयमप्रवृत्तः प्रथमं स्थगित एवेन्द्र आसीत पश्चाददित्यादिभिः प्रेरितस्तदाज्ञावशात्स्वस्यतदधिकारसम्भावन एव अभ्यषिञ्चदित्यर्थः । दाशार्हमिति दाशार्हवंशत्वेन जातस्यापि तस्य गोपत्वस्यैव स्पृहणीयत्वाधिक्यात् गाः पशून् विन्दति गां स्वर्गं वा इन्द्रत्वेन विन्दति गाः सर्वभक्तेन्द्रियाण्याकर्षकत्वेन विदन्तीति वा गोविन्द इत्यभ्यधात् नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

देवनिकायेषु केतव इव मुख्या वरुणादयः अद्भुतपुष्पवृष्टिभिर्विशेषेण अवाकिरन् आवव्रुरित्यर्थः । गां पृथ्वीं पयोभिर्द्रुताम् आर्द्राम् अनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे विश्वात्मन् ! त्वा त्वां नः इन्द्रमभिषेक्ष्यामः ॥ २१ ॥
सुरभिः स्वसन्तानैः स आत्मनः पयसा अभ्यषिञ्चदिन्द्रः नोदितः ब्रह्मणैवेति शेषं सुरर्षिभिः देवैर्मातृभिरदित्यादिभिश्च सह आकाशगङ्गायाः जलैरभ्यषिञ्चदित्यन्वयः । गां वेदलक्षणां वाणीं वेदयते इति गोविन्दपदवाच्यः प्रथमत एव “गौरेषा भवतो वाणी तां च वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान् । इति हरिवंशस्थवचनात् पृषोदरादित्वात्साधुः सुरभिरिन्द्रश्च गाः धनभूताः गोपालतया गां स्वर्गं चेन्द्रत्वेन विन्दतीति कृत्वा गोविन्द इत्यभ्यधात् अभिधां चकार सुरभ्या गवां स्वामी त्वमतो गोविन्दोसीत्युक्तः इन्द्रेण स्वर्गस्य गोपदवाच्यस्य स्वामी त्वमतो गोविन्दोऽसीत्युक्त इति फलितोर्थः ॥ २२-२४ ॥

भाषा टीका ।

हे विश्वात्मन् ! आपने गौ को रूप धारण करिवे वारी भूमिको भार दूर करिवे कों अवतार लीनो है तासों ब्रह्मा जी की प्रेरणा तें हम आपको अपने इन्द्रपने को अभिषेक करेंगे ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—ऐसें श्रीकृष्णतें प्रार्थना करकें सुरभि अपने दुग्धतें प्रभु कों अभिषेक करत भई । तथा अदिति प्रभृति देव मातान की प्रेरणातें देवर्षीन के सहित इन्द्र, ऐरावत की सूंडतें लाये भये आकाश गंगा के जलनतें दाशार्हवंशी श्रीकृष्णचन्द्र को अभिषेक करतो भयो, और प्रभुकों गोविन्द ऐसो नाम धरत भयो ॥ २२—२३ ॥

जहां आपको गोविन्दाभिषेक भयो वा जगै तुंबुरु नारद सों आदि लेकें गन्धर्व विद्याधर सिद्ध चारण सब आवत भये, और लोकन के मलन कों दूरि करिवे वारे हरि के विमल यश कों गावत भये, और आनंद युक्त देवांगना नृत्य करत भई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीया मुख्या इत्यर्थः । गावो गां पृथ्वीं पयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः। अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्का ओषधयो व्रीह्यादय आसन्। यद्वा अकृष्टपच्या ओषधयो येषु ते गिरय उन्मणीन् गर्भगतान्मणीन् उत उद्धृतान् बहिः प्रकटानबिभ्रदबिभरुः॥ २६—२८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

देवनिकायकेतवः वरुणाद्याः पुष्पाणां स्वरूपेण वृष्टीनामपारमित्यनेन च अद्भुताभिः पुष्पाणां वृष्टिभिरछादयामासुः परां यतोऽतिशयिता नान्यास्ति ताम्॥ २५॥

नानारसेत्यादावेवं ज्ञेयं पूर्वं वृन्दावने यद्वैशिष्ट्यमासीत् तत्तदप्यधुनाऽधिकतया तत्र भूत्वा त्रैलोक्यमपि व्याप्नोदिति अकृष्टपच्यौषधय इति मध्ये सुप्लुक् छान्दसः सन्धिर्वा॥ २६॥

नच केवलं गुणा एव उत्पन्नाः स्वाभाविकदोषा अपि विनष्टा इत्याह–कृष्ण इति। एतानि प्रसिद्धानि सत्त्वानि निसर्गतः जातिस्वभावेन क्रूराणि परस्परं हिंसापराण्यपि अहिनकुलादीनि सर्वाणि सर्वभूतान्येव निर्वैराणि मित्राणीवाभवन् "जायमाने जनार्दने" इतिवत्तदानीमिति ज्ञेयं वृन्दावने तु सर्वदैवेति विशेषः। हे कुरुनन्दनेति तस्य तवानुमोदनेन हे ताातेति परमाश्चर्येण प्रेमवैवश्येन वा पुनः पुनः सम्बोधनम्॥ २७॥

सः अपराध्यपि श्रीभगवता स्वीकृतोपचारः गोगोकुलपतित्वेन स्वत एव तं गोविन्दमभिषिच्येति तेन तस्य नातिशयः किन्तु तेन कर्मणा लोकस्यैव स्वस्यैव हितं चकारेति भावः तस्य हितमेव दर्शयति–ततः श्रीगोविन्देनानुज्ञातः सन् पूर्वं तदपराधित्वात् प्रायस्त्यक्तोऽपि पुनर्देवादिभिर्वृतः स्वीकृतो भूत्वा दिवं ययाविति लीलैषं सखिभिः स्थानवेषादिवैशिष्ट्येनैव ज्ञातत्वात् दूरतो वा निहुत्य दृष्टत्वात् पश्चादेव व्रजे कथितेति ज्ञेयम् इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्येति गोगोकुलयोस्तदीशितव्ययोर्निजेशितृत्वेन तस्य ज्ञान एव सुखचमत्कारात्। पाद्मोत्तरखण्डे तु —

"गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च दृष्ट्वा तत्र शतक्रतुम्।
तेन सम्पूजिताश्चैव प्रहर्षमतुलं ययुः"॥ इति

श्रीनन्दयशोदादीनामपि तत्रागमनं वर्णितं तत्तु विविक्त उपसङ्गम्येति विरोधात् कल्पान्तरं ज्ञेयम्॥ २८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

उन्मणीन् उद्धृतान् मणीन्॥ २६—२८॥

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तमिति। देवसङ्घेषु केतव इव दर्शनीयाः मुख्या इत्यर्थः अद्भुताभिः पुष्पवृष्टिभिरमितोऽवाकिरन् त्रयो लोकाः परां निर्वृतिमानन्दं प्रापुः गावो गां पृथ्वीं पयोभिः क्षीरैर्द्रुतां क्लिन्नामनयन् चक्रुः॥ २५॥

सरितो नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यो बभूवुः वृक्षास्तु मधूनि स्रवन्तीति तथाभूताः ओषधयस्त्वकृष्टपच्याः कृषिं विनैव व्रीह्यादयः फलिता आसन् इत्यर्थः। सन्धिरार्षः। यद्वा, अकृष्टपच्याश्चौषधयश्चेति कर्मधारयः यद्वा अकृष्टपच्या ओषधयो येषु ते गिरयः उन्मणीन् उद्धृतान् बहिः प्रकाशान्मणीनबिभ्रदबिभरुः॥२६॥

तदा हे कुरुनन्दन! कृष्णेऽभिषिक्ते सतीन्द्रे कृते सतीति भावः। एतानि स्वभावतः क्रूराण्यपि सर्वाणि भूतानि सर्पव्याघ्रादीनि हे तात! वैररहितान्यभवन्॥ २७॥

स इन्द्र इत्थं गवां गोकुलस्य नन्दव्रजस्य पतिं गोविन्दमभिषिच्येत्युक्तार्थोपसंहारः तेनाऽभ्यनुज्ञातः कृष्णाधीनस्वाधिकारो भूत्वेति तात्पर्यं देवादिभिः परिवृतो दिवं स्वर्गलोकं प्रति ययौ॥ २८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

देवनिकायानां केतवः श्रेष्ठाः गां भूमिं पयसा द्रुतां परिप्लुताम् अनयन् प्रापयामासुः॥ २५॥

मधु मधुररसं स्रवन्त्यः उन्मणीन् अविभ्रन् भृतवन्तः॥ २६-२८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥
(विजयध्वजरीत्या पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

निर्वैराणीति सर्वभूतान्येव तदानीमिति शेषः॥ २७॥ २८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इन्द्रत्वे जाते सर्व एव स्वर्गलोकः समागतः तदा देवसमूहे ये केतव इवोन्नताः देवोत्तमाः ब्रह्मादयः मन्त्रा वेदा वा तं भगवन्तमिन्द्रं तष्टुवुः अत एव वेदे इन्द्रो महान् स्तूयते भगवानिन्द्रो जात इति ननु प्राकृतानामिन्द्रत्वे आधिदैविकेपि अहमैन्द्राणि जुहोतीति नोपपद्यते इन्द्रत्वेन

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

अर्हता भगवत्त्वेन तु सर्वत्वम् अद्भुतपुष्पवृष्टिभिश्च विशेषेण अवाकिरन् पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः एवं त्रिविधानां वाचनिकं कायिकं चोक्तम् । मानसिकमाह—सर्वे लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवन्निति । त्रयोऽपि लोकाः परमानन्दं प्राप्ताः तदा गावः अन्तः रसपूर्णाः बहिरपि रसं स्यन्दयन्त्य इत्याह—गावः तदा गां पृथिवीं पयोद्रुतां पयसा पिच्छिलामनयन् कृतवत्यः ॥ २५ ॥

सरितश्च नानारसानां घृतादीनामोघो यासां तादृश्यो जाताः वृक्षाश्च मधुच्युतः ओषधयः व्रीह्यादयः कर्षणव्यतिरेकेणैव पक्वा जाताः अकृष्टपच्याश्च ता ओषधयश्च गिरयः पर्वताश्च स्वाऽभ्यन्तरस्थितान् मणीन् व्यसृजन् ॥ २६ ॥

एवं स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामेवोत्सवो निरूपितः, तमुपसंहरन् पूर्वेन्द्रेभ्यः भगवति इन्द्रे वैलक्षण्यमाह—कृष्णेऽभिषिक्ते इति । सदानन्दे अभिषिक्ते सति स हि सर्वानभिषिञ्चति स्वानन्देन यदि सोऽप्यभिषिक्तः सर्वास्तदा महदाश्चर्यं जातमिति एतानि परिदृश्यमानानि सर्वाण्येव निसर्गतोऽपि क्रूराणि शाश्वतिकविरोधयुक्तानि अपि निर्वैराण्यभवन् तदा शुकस्तामवस्थां प्राप्तः पशून् पश्यन्नाह—एतानीति । कुरुनन्दनेति सम्बोधनं विश्वासार्थं सद्वंशोत्पन्नस्यैव विश्वासो भवतीति, तातेति सम्बोधनं स्नेहसूचकं तेनाप्रतारणापि सूचिता ॥ २७ ॥

एवमभिषेकमहोत्सवमुक्त्वा अभिषेककर्तुः स्वर्गप्राप्तिमाह इतीति । पूर्वं गोकुलपतिमित्यमुना प्रकारेण गोविंदं कृत्वा अभिषिच्य स प्रसिद्धः भगवदनुगृहीतो वा भगवतैवानुज्ञातो देवा इवोऽत्र स्थास्यन्तीति सन्दिश्य तैर्वृतः सन् दिवं ययौ भगवांस्तु स्वस्थान एव वर्त्तत इति नात्र प्रत्यापत्तिः कर्त्तव्या ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज-
श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे
चतुर्विंशाऽध्याय विवरणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्वा ओषधयो यत्र ते गिरयः उन्मणीन् उत्कृष्टान् मणीन् अबिभ्रन् अबिभरुः ॥ २६ ॥

एतानि भूतानीति शेषः ॥ २७—२८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
दशमे सप्तविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीयाः मुख्याः ब्रह्मशिवादयः तं श्रीगोविन्दं तुष्टुवुः अद्भुतपुष्पवृष्टिभिः व्यवाकिरन् विविधः प्रकारैः अवाकिरन् त्रयो लोकाः परामुत्कृष्टां निर्वृतिमानन्दमवाप्नुवन् प्रापुः गां पृथ्वीं पयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन् चक्रुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सरितः नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः आसन् मधूनि स्रवन्तीति ते तथा वृक्षा आसन् अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयो येषु ते गिरयः गर्भस्थानपि उन् उद्गतान् बहिः प्रकटान् मणीन् अबिभ्रन् अबिभरुः ॥ २६ ॥

एतानि भूतानि ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २७॥

भाषा टीका ।

देवतन में मुख्य जे हैं ते श्रीकृष्णचन्द्र की स्तुति करत भये, अद्भुत पुष्पन की वर्षा करत भये, वा समें तीनों लोक परम आनन्द कूं प्राप्त होत भये और गायें दूधतें धरती कों भिजोवत भईं ॥ २५ ॥

नदीं अनेक प्रकार के रसन कूं बहावत भईं और वृक्षन में ते मधु की धारा चुवति भईं बिना जोते खेत आपही पक्त भये, पर्वत जे हैं ते उत्तम २ मणीन को धारण करत भये ॥ २६ ॥

हे कुरु नन्दन ! हे तात ! श्रीकृष्ण के गोविन्दाभिषेक भये पै, स्वभावही ते क्रूर जो सिंह व्याघ्रादिक जंतु है ते सब परस्पर में वैर कों त्यागत भये ॥ २७ ॥

या प्रकार गौ और गोकुल के पति श्रीकृष्णचन्द्र कों गोविन्दाभिषेक करिकें आपकी आज्ञा पायकें इन्द्र देवतन सहित स्वर्ग कूं जातो भयो ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में सत्तावीसवे अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

—:※:—

श्रीशुक उवाच ।

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥
तं गृहीत्वाऽनयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोऽन्तिकम् ।
अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥
चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्णरामेति गोपकाः ।
भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ।
तदन्तिकं गतो राजन्! स्वानामभयदो विभुः ॥ ३ ॥
प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ।
महत्या पूजयित्वाऽऽह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाविंशे ततो नन्दानयनं वरुणालयात् ।
वैकुण्ठदर्शनं चाथ गोपानामनुवर्ण्यते ॥
गोवर्धनं समुद्धृत्य वशे कृत्वाऽमरेश्वरम् ।
नन्दानयनतः कृष्णो वरुणं च वशेऽनयत् ॥ १ ॥

कलामात्रायां द्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरीं वेलामविज्ञायारुणोदयात्पूर्वमेव शास्त्रबलेन निश्युदकं प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽनयदिति, तथा च शास्त्रम्—

कलार्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।
आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

इत्यादि. वक्ष्यति च वरुणः, "अजानता मामकेन" इति भगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वानां भगवद्धर्मपराणामभयदो मा भैष्टेत्यभयं ददत् ॥ ३ ॥
सपर्ययाऽर्हणेन ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसङ्गादद्भुतचरितमेवानुवर्णयन् आदौ ऐश्वर्यमदानर्थतामेव दर्शयन् इन्द्रस्येव वरुणस्यापराधं वक्तुं तत्प्रसङ्गमारभते—एकादश्यामित्यादिना मुदमिन्वतेन । एकादश्यां वृद्ध्या ह्रासेन वा किञ्चिन्मात्रनिष्क्रान्तायां तस्यां षट्प्रहरावेव तदद्यतनकालं व्याप्येत्यर्थः । द्वादश्यां पारणाह निःक्रान्ते किञ्चित् द्वादश्यादिप्रहरद्वयावसरतदद्यतनकाल इत्यर्थः । किञ्च सम्यक् अभितोऽर्चयित्वा परमभागवताभ्यर्चत्वेन यथाविधि सजागरणपूजाविशेषं कृत्वेत्यर्थः । जनैः भक्तैरर्च्यते अतृप्ततया नित्यं भक्त्यर्थं याच्यत इति तथा तम् इति परमकृतार्थस्यापि तस्य निराहारत्वेन समभ्यर्चने हेतुः अत एव कालिन्द्यां भगवद्भक्तिविवर्धन्यां स्नातुं जलमाविशत् तुशब्देनान्यो नाविशत् किन्तु गृह एव सस्नाविति व्यञ्जयित्वा तस्य यमुनास्नानाग्रहं बोधयति ॥ १ ॥

असुर इति जात्यैव वैष्णवधर्मानभिज्ञत्वमुक्तं तथाऽऽसुर्यां वेलायां जलरक्षणे बलिष्ठस्य तस्यैव योग्यत्वं च दर्शितं वरुणस्य भृत्य इति तस्यापि दोषापत्तिः अवज्ञाय अनादृत्य ॥ २ ॥

चुक्रुशुरित्यर्थकम् । गोपकाः महाराजस्य तस्य चतुर्दिक् रक्षका जनाः ॥ तत्क्रोशनं दूरगोऽपि उप समीप एव श्रुत्वा पितरं वरुणाहृतं च ज्ञात्वेति शेषः तदन्तिकं गतः तत्र केमुत्येन हेतुः विभुर्व्यापक इति स्वानां गोपज्ञातिमात्राणामभयदः किम्पुनः पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकम् इतीन्द्रियवृत्त्यगोचरमपि प्राप्तं वीक्ष्य निकटमागतं ज्ञात्वेत्यर्थः । ततश्चोपव्रज्येति ज्ञेयं लोकपाल इति महासपर्यया सामर्थ्यं द्योतितं ततस्तदैव लोकपालत्वं सफलं वृत्तमिति च. तद्दर्शनेन महानुत्सव आनन्दो यस्येति तादृशपूजने हेतुः, एतदुक्तं भवति; पूर्वं श्रीभगवतो दुर्जनानुचरे तस्मिन् क्रोध एव जातः सङ्कल्प तु तं समयतायामपि नातिव्यग्रं सदयत्वव्रातितसोपव्रजन्तं च दृष्ट्वा निश्चितस्वाभीष्टलब्धितया तस्य तत्र क्षमावलितवृष्टिर्जाता ततश्च तस्य तद्दर्शनमहोत्सवो जातः ततश्च स्तुतिपूजादिकं तेनारब्धमिति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वरुणदूताहृतनन्दानयनस्वलोकप्रदर्शनात्मकं कर्मानुवर्णयत्यष्टाविंशेन—एकादश्यामिति । कदाचिन्नन्द एकादश्यां निराहारो जनार्दनं सम्यगभ्यर्च्य कलामात्रावशिष्टायां द्वादश्यां पारणाभिनिवेशेनासुरीमसुरसञ्चारसहचरितां वेलामर्द्धरात्ररूपामविज्ञायैव तदा स्नातुं कालिन्द्याः यमुनायाः जलमाविवेश प्रविष्टः ॥ १ ॥

तं निश्युदकं प्रविष्टं नन्दं वरुणस्य भृत्यः असुरो गृहीत्वा वरुणस्य समीपमनयत् ॥ २ ॥

ततः प्रभाते तं नन्दमपश्यन्तो गोपाः हे कृष्ण राम! इति चुक्रुशुः रुरुदुःआजुहावुर्वा तदा भगवांस्तदाक्रोशनं वरुणाहृतं नन्दं च श्रुत्वा ज्ञात्वा चेतिशेषः । हे राजन्! स्वानामभयदः विभुः समर्थः । हेतुगर्भमिदम् एवंविधत्वात्तस्य वरुणस्यान्तिकं गतः ॥ ३ ॥

तदा लोकपालो वरुणः स्वान्तिकं प्राप्तं कृष्णमवलोक्य तस्य दर्शनमेव महानुत्सवो यस्य तथाभूतो महत्या सपर्यया पूजया-साधनेन पूजयित्वा ऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तजनानुकम्पार्थो ऽयमवतारो नात्मार्थम् इति दर्शयितुं वरुणपाशान्नन्दगोपमोचनं नन्दादीनां स्वलोकप्रदर्शनञ्च कथयत्यस्मिन्नध्याये, शुक इति । तत्र वरुणपाशग्रहणं कथं नन्दस्या-ऽभूदितीदं वक्तुमारभते—एकादश्यामिति । व्रतघ्नाहारो नास्तीति निराहारः ॥ १ ॥

आसुरीं वेलां निशीथकालम् ॥ २ ॥

वरुणभृत्येनाहृतमपि वरुणाहृतमिति वचनं वरुणस्य स्वामित्वात् भृत्यापराधे स्वामिनो दण्ड इति यथा तथा युज्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एकादश्यां स्वल्पमात्रैकादश्युपलक्षितषट्प्रहरतदुत्तरतदद्यतनकालं व्याप्येत्यर्थः । द्वादश्यां पारणाऽनिष्क्रान्तकिञ्चिद्द्वादश्यादिप्रहरद्वयारब्धतदद्यतनकाल इत्यर्थः । तुशब्देनान्यो नाविशदिति व्यज्य तस्य तादृशभगवद्धर्मतत्त्वज्ञतां बोधयति अवज्ञाय अनादृत्य तत्क्रोशनमुपश्रुत्य पितरञ्च वरुणाहृतं विज्ञायेति शेषः ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्चविंशे तु वरुणान्नन्दं मोचयिता हरिः ।
ततः सर्वान् स्ववैकुण्ठे नेष्यतीत्युच्यते फलम् ॥
अभिषेकश्च तैर्दृष्टो देवाः स्तोत्रादिकं श्रुतम् ।
ज्ञाते देवोत्तमत्वे तु द्रष्टव्यं पौरुषं परम् ॥
अन्यथा नन्दविज्ञानं भवेत्स्यर्थवसायि तत् ।
अतस्तं निग्रहो वाच्यो वरुणस्तेन सेवकः ॥
कालाद्युपासकश्चेत्स्यात् भगवत्सेवकः क्वचित् ।
ततः क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव च मुच्यते ॥
ततो माहात्म्यविज्ञानं पूर्णं तस्य भविष्यति ।
ततश्चिन्तनमात्रेण भगवान् स्वपदं नयेत् ॥

भगवतः सम्पूर्णमाहात्म्यज्ञानार्थं निरुद्धानां वैकुण्ठे गमनमुच्यते तदर्थं प्रथमं धर्मबुद्ध्या मर्यादायां प्रवृत्तस्य सर्वथा भगवन्तमभजतो नन्दस्यानर्थसम्बन्धमाह—एकादश्यामिति । स हि विष्णुव्रतपरायणः धर्मनिष्ठश्च अन्यस्य माहात्म्यज्ञानं न स्यादिति तथोच्यते माहात्म्यज्ञापनार्थमेव नयनम् अतो न वरुणो निगृहीतः एकादश्यां निराहारः सन् जनार्दनं मोक्षदातारं सम्यगभ्यर्च्य नन्दः व्रते स्वधर्ममपि कर्तुं वैष्णवं पक्षमाश्रित्य वैदिकपक्षं त्यक्त्वा अर्द्धरात्रसमये द्वादश्यां जातायां कालिन्द्यां प्रवाहमध्ये जलमाविशत्—

"मुहूर्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणां प्रति ।
निशीथात्सम्यगुत्थाय क्रियाः कुर्याद्यथोचितम् ॥
अग्निहोत्रादिकर्माणि तथा नैमित्तिकानि च ।
आमध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुचोदनात्" ॥

इति वैष्णवधर्मविश्वासात् स्नातुं प्रवृत्तः ॥ १ ॥

तदा रक्षको वरुणस्य सेवकः अन्यायं करोतीति मत्वा वैष्णवधर्मापरिज्ञानात् तं बध्वा नीतवानित्याह—तं गृहीत्वेति । वरुणस्यैव भृत्यः वरुणस्यान्तिकमनयत् तस्य नयने अभिप्रायमाह—अविज्ञायेति । सा हि आसुरी वेला यस्तत्र धर्मं करोतीति तदसुरगामि भवतीति इममर्थं नन्दः अज्ञात्वा जलं प्रविष्ट इति विज्ञायानयत् वस्तुतः अयमपि न जानाति वदग्रे वक्ष्यति वरुणः अजानतेति ॥ २ ॥

ततस्तं मोचयितुं सर्वे गोपालाः चुक्रुशुः—कृष्णरामेति । अकस्माज्जले प्रविष्टः पश्चान्न दृष्ट इति तं नन्दमपश्यन्तः सर्वावस्थासु सर्वकार्येषु चोपायान्तरमलभमानाः भगवन्तमेव विज्ञापयन्ति अतो गोपकाः अल्पा गोपाः तदा भगवान् गृह एव स्थितः शयानः दूरादेव कृष्णरामेति वचनमाकर्ण्य पिता वरुणेन हृत इति ज्ञात्वा हृत एव वरुणान्तिकं गतः प्रायेणोक्त्वा गतः अन्यथा महद्भयं स्यात् भगवान्निरोधलीलामेतदर्थं कृतवान् यत्सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा तेभ्यस्तान्मोचयति अन्यथैवं न कुर्यात् तत्साधनदशायां फलदशायां च वक्तव्यम् आवश्यकफले पूर्वकृते कर्मणि सति कर्मणो-निवृत्तत्वान्न प्रवेशः सम्भवतीति अतो वरुणस्यान्तिकं स्वयमपि गतः अन्यथा वरुणमेवाऽऽकारयेत् नन्दं वा आकर्षेत् माहात्म्यं च ज्ञापनीयम् अतः स्वयमेव गतः राजन्निति सम्बोधनं राजधर्मं एतादृश इति ज्ञापयितुम् अनुपेक्षणीयाः सेवकाः इति । किञ्च, स्वानामभयदः यदि शीघ्रं न गच्छेत् इदानीं भक्तानां भयं न निवर्तेत विभुरिति सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्तुं समर्थः न हि भूमावतीर्णः अत्रैव किञ्चित्करोति नान्यत्रेति अन्यथा लीलाया अन्ते तान् वैकुण्ठे न नयेत् अवतारान्तरवत् अतः कृष्णः सर्वत्र सर्वसामर्थ्ययुक्तः ॥ ३ ॥

अतो यज्जातं तदाह—प्राप्तं वीक्ष्येति । ननु, पूजात्र न वक्तव्या

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

मोचयितुमेव गतः अपकारिगृहे च पूजा न ग्राह्या अतः कथं पूजां कृतवानित्याशङ्क्याह—प्रकर्षेणागतं समागतं भगवन्तं वीक्ष्य पूजयामास तत्र हेतुः, हृषीकेशमिति। इन्द्रियाधिपतिरयं यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात्तस्य न स्यात् अनिर्वादिते भोगे दोषश्च स्यात् यथा देवेष्विन्द्रः एवं दैत्येषु वरुणः यद्यत्रैव तां श्रियं गृह्णीयात् दैत्या न हता भवेयुः अतस्तत्रैव गत्वा गृहीतवान् अन्यथा भिन्नसत्ताके जाताः पदार्थाः भगवद्भक्तानां शुद्धिहेतवो भवेयुः, जीवास्तु त्रिविधा एव देवमानुषदानवा इति तत्र मानुष्या आकृत्या देवोऽभिषेकेण दैत्यश्वरपूजां च गृहीतवान् अतस्तस्मिन् समये सर्वमेव पुष्टयुपयोगिफलसाधकं च भवति तस्य सर्वस्वनिवेदनपूर्विकां पूजामाह—लोकपालः सपर्ययेति। स हि सर्वेषामेव दैत्यानां लोकान् पाति अतः स्वस्य यावती सपर्या पूजा सामग्री ततोऽप्यधिका कृता अग्रे जायमानमपि भोगं मध्ये निवेश्य पूजां कृतवान् तदाह, महत्येति। न केवलं कायिकीमेव सेवां कृतवान् किन्तु वाचनिकीमपि "मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्" इति मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीति वक्ष्यमाणमाह—किञ्च, तस्य दर्शनेनैव महानुत्सवो यस्य समागते महानाह्लादः मानसिकी पूजा स्तुतिरोमः स्तुतिं कुर्यात् भगवद्गुणवर्णनम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> अष्टाविंशेऽभवन्नन्दाहरणं वरुणस्तुतिः ।
> गोपानां विस्मयौत्सुक्यं ब्रह्मवैकुण्ठदर्शनम् ॥
> इन्द्रस्यागश्च तत्स्यातिमुक्त्वा स्वस्मृतिमागते ।
> वरुणस्यापि ते वक्तुमाह लीलान्तरं मुनिः ॥

जलमाविशदित्यरुणोदयावपि पूर्वं कलामात्रावशिष्टायां द्वादश्यां पारणाप्राप्त्यर्थं शास्त्राज्ञाबलेनैवेति ज्ञेयं, तथा च शास्त्रम्

> कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्धमेव हि ।
> आमध्याह्नाः क्रियास्सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

इति ॥ १ ॥

वरुणस्य भृत्योऽसुरः वरुणस्यान्तिकम् अनयत् तत्र हेतुः आसुरीं वेलामविज्ञाय उदकं प्रविष्टमित्यज्ञानेनैव तस्मिन् दोषकल्पनं श्रीनन्देन तु शास्त्राज्ञाबलेनैवोदके प्रविष्टत्वात् अत एवाग्रे वक्ष्यते"अजानता मामकेन मूढेन"इति ॥ २ ॥

गोपकाः स्नानार्थं रात्रौ गतस्य तस्य रक्षकाः तत् क्रोशनम् उपश्रुत्य तदानीं दूरतः पुष्पशय्यायां शयानोपि निकट एव श्रुत्वेति तस्य सर्वदेशवर्त्तित्वात् पितरं वरुणाहृतं ज्ञात्वेति शेषः तदानीमेव रक्षकगोपानां निकटमेत्य क म तातो निमग्नोऽसि(?) दृष्ट्वा तत्रैव तटात् सम्पं निमज्य तदन्तिकं वरुणान्तिकं गतः स्वानामभयदः ततः सकाशादानन्दमानीय ज्ञातीनामभयं दास्यन्निति भावः ॥ ३—४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टाविंशेऽध्याये वरुणलोकाच्छ्रीनन्दानयनं ब्रह्महृदे गोपानां परमधामदर्शनं च वर्णयति—एकादश्यामिति—

> यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्याशतानि च ।
> अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
> रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ।
> न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ॥
> एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
> स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥

इत्यादिशास्त्राज्ञया एकादश्यां नन्दो निराहारः जनार्दनमभ्यर्च्य द्वादश्यां यदा व्रतं तत्पारणं त्रयोदश्यां भवति "त्रयोदश्यां तु पारणम्"इत्यादिवचनात् एकादशीव्रतपारणं तु द्वादश्यामेव "न द्वादशीमतिक्रमेत्"इत्यादिवाक्यात् इत्येवं निर्णयविद् कदाचिदल्पायां द्वादश्यां पारणार्थं—

> "कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्धमेव हि ।
> आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात्" ॥

इति शास्त्रबलेन निशीथात्कलार्द्धादित्योदयपर्यन्तकाले एव आमध्याह्नक्रियासमाप्तिकाम आसुरीं वेलामविज्ञाय निशीथानुपरि द्वादश्यां स्नातुं कालिन्द्याः जलमाविशदित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमासुरीं वेलामविज्ञाय निशि उदकं प्रविष्टं श्रीनन्दं गृहीत्वा वैष्णवधर्मानभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽसुरः वरुणान्तिक मनयत् ॥ २ ॥ ३ ॥

लोकपालो वरुणः सपर्ययाऽर्हणेन ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ वरुणपूजिताय नमः ।

श्रीशुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—नन्दबाबा ने एकादशी के दिवस निराहार व्रत करयो और जनार्दन भगवान् को पूजन कियो' और द्वादशी के दिन अरुणोदय तें पहिले स्नान करिवे कूं श्रीकालिन्दीजी के जलमें प्रवेश करत भये ॥ १ ॥

नन्द बाबा ने आसुरी वेला नहीं जान के रातिमें जल में प्रवेश कियो तातें वरुण को भृत्य (सिपाही) असुर जोहो सो नन्द बाबा कूं पकरि के वरुण के समीप ले जात भयो ॥ २ ॥

बाबा को नहीं देखि कें साथ के गोप "हे राम हे कृष्ण" ऐसें चिल्लामन लगे। वा बात कों भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र ने सुनी, कि—पिता कों वरुण को नोकर पकरि ले गयो, तब हे राजन्! अपने जनन कों अभय देन वारे प्रभु वरुण के समीप जात भये, ॥ ३ ॥

लोकपाल श्रीवरुणजी श्रीकृष्णचन्द्र कों देखिकें बड़ी भारी सामग्री तें पूजा करि कें श्रीकृष्ण के दर्शन तें बड़े उत्सव कों प्राप्त होय कें श्रीकृष्णतें बोलत भये ॥ ४ ॥

वरुण उवाच ।

अद्य मे निभृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो ! ।
❀ (अक्ष्णोर्वाचश्च साफल्यं तव मे दर्शनाद्विभो !)
(१ त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ६ ॥
अजानता(२) मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ।
आनीतोऽयं तव पिता(३) तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥
(४)ममाप्यनुग्रहं कृष्ण! कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ।
गोविन्द! नीयतामेष पिता ते पितृवत्सल! ॥ ८ ॥
(५)(प्रजा वयमनुग्राह्यास्सापराधा अपि प्रभो !)॥ ० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अद्येदानीं मे मया देहो निभृतो धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदैव देहसाफल्यं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा, निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किञ्च, अद्यैवार्थोऽधिगतः सर्वरत्नाकरपतिनापीतः पूर्वं नैवंविधोर्थः प्राप्त इत्यर्थः । किञ्च, संसारोपि निवृत्त एवेत्याशयेनाह–त्वत्पादभाज इति । अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥

भगवते निरतिशयैश्वर्याय ब्रह्मणे पूर्णाय परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे तत्र हेतुः न यत्रेति लोकसृष्टिं विकल्पयति या माया सा यत्र न श्रूयते अविद्यमानेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अजानता मद्भृत्येन त्वत्पित्राहरणं यत्कृतं तदिति ॥ ७ ॥

नन्दं विमुच्य समर्पयति–गोविन्देति ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभो, हे जगदीश्वर ! इति परमश्लोक्यादिकमुक्तं अवापुः अवहेलनेन लेभिरे अन्यत्तैः तत्र पूर्णमनोरथ इति पक्षे मे ममेति पूर्णो मनोरथो यत्रेति च व्याख्येयम् । यद्यपि पूर्वस्य हेतुवाक्यमुत्तरार्द्धं तथापि अस्यार्थस्यापि लाभादित्यभिप्रायेणाह–किञ्च, संसारोपीति । यद्वा, नितरां भृतः मुहुर्देहधारणस्य फलमद्यैव सम्यक् लब्धमित्यर्थः । कुतः ? अर्थः परमविचारेणार्थो नाम यः सोऽद्यैव मया प्राप्तः तत्र हेतुः त्वत्पादभाजस्त्वच्चरणकमलं प्राप्तवन्त एवाध्वनः प्राप्य परम्पराया अन्तं अव समन्तादापुरिति तदेव स्वयं भगवत्त्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अतस्तन्माहात्म्यं वर्णयन् भक्त्या प्रणमति–नम इति । भगवते पूर्णषड्गुणैश्वर्येण स्वलोकादौ विराजमानाय परमात्मने सर्वान्तर्यामिरूपाय ब्रह्मणे क्वचिदधिकारिणि अप्रकाशिततत्तच्छक्तये "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्येवं केवलं प्रकाशमानाय न च मायया तत्तद्रूपत्वमित्याह–न यत्रेति । तत्र हेतुमाह–लोकेति । जीवानामेवं सृष्टिं विविधतया कल्पयितुं शक्नोति नत्वीश्वरे त्वयि प्रभवतीत्यर्थः । एवं चैश्वर्यरूपगुणादिभेदविकल्पिका स्वरूपशक्तिरन्यास्तीति दर्शितम् अत एव तादृशस्य तव निजगृहाभ्यन्तर एव सन्दर्शनेनाद्य परमकृतार्थोऽस्मीति तात्पर्यम् ॥६॥

अतो महापराधोऽपि मे त्वया क्षन्तुं युज्यत एवेत्याह–अजानतेति । यतो मूढेन मूर्खेण । ननु, कथं तर्हि रात्रिस्नानदोषं ज्ञात्वा मत्पिता नीतः ? तत्राह, अकार्यं कर्त्तुमयोग्यमेव वेदितुं शीलमस्येति तथा तेन । यद्वा, त्वत्पितेत्यजानता । किञ्च, मूढेन भगवद्धर्मज्ञानहीनेन चेत्यर्थः । न केवलं मूढेन परमदुर्बुद्धिना चेत्याह—अकार्येति । अकार्यमसत्कार्यम् अयमिति स्वगृहे रक्षितं तमञ्जलिप्रसारणया निकट(मे)मिव तं निर्दिशति—स्वगृहे एव रक्षितत्वे हेतुः तव पितेति यस्तूक्तं द्वितीये "नन्दं च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशात्" इति तत्र च पाशात् यद्भयं तस्मात् विमोक्ष्येति नतु पाशात् इति पाशसम्बन्धो निरस्तः तत् आननागः । ननु, महापराधो ऽयं क्षन्तव्यो न स्यात् ? तत्राह–प्रभो, हे परमसमर्थ ! त्वया सोऽपि क्षन्तुं शक्यत इति भावः । यद्वा, हे अस्मत्स्वामिन् ! अतो दासानामस्माकम् अपराधः सर्व एव त्वया क्षन्तुं युज्यते एवेति भावः । तद्भवान् क्षन्तुमर्हतीति क्वचित् पाठः ॥७॥

ततश्च तदेव गृहमानीय तं दर्शयन्नाह—गोविन्देत्यर्द्धकेन । तत्र गोविन्देति महापराधिनापीन्द्रेण कृतस्य गोविन्दतयाभिषेकस्य स्वीकारेण परमकारुण्यादिकं सूचितम् हे पितृवत्सलेति पितृपुत्रौ तोषयति–तथा वयमेतज्जानीम एव स्वगृहे परमीदृशभागधेयाकाङ्क्षयैवैतावन्तं क्षणं रक्षित आसीदिति व्यञ्जयन्ति ॥ ८ ॥

* इति श्लोकार्द्धमधिकं पठ्यते वीर० । (१) त्वत्पाद इति विज० सुबो० ।
(२)त्वत्पितरम् (३) तत्प्रभो (४) पितैष ते मया नीतो अज्ञत्वत्याद् दर्शनम् । इति च वीर०पाठः (५) इत्यर्द्धमधिकं पठ्यते च

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

लोकानां सृष्टिं चिदचितां सृष्टिं विकल्पयति, या माया प्रकृतिः यत्र न स्वकार्यकारिणीत्यर्थः ॥ ६—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अद्येति पञ्चभिः । हे प्रभो ! अद्याधुना मे मया देहो निभृतः धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदैव देहसाफल्यं प्राप्त इत्यर्थः । यद्वा, निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किञ्च, अर्थोऽद्यैवाधिगतः सकलरत्नाकरपतिनापीतःपूर्वं नैवंविधः पुरुषार्थः प्राप्त इत्यर्थः । तथाममाक्ष्णोः साफल्यं दर्शनाज्जातं त्वद्दर्शनान्मम मुक्तिरपि करस्थेत्यभिप्रायेणाह—हे भगवंस्त्वत्पादं भजन्तीति तथा तेपि संसाराध्वनः पारं त्वामापुः किमुत त्वद्दर्शनभागहमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं स्वकृतार्थतामाविष्कृत्याथ क्षमापयितुकामः क्षमाहेतुः केवलमञ्जलिमुद्रैवेत्यभिप्रयन्नसाधारणगुणैर्विशिंषन्नमस्करोति-नम इति । पूर्णषाड्गुण्याय स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते लोकत्रयान्तः प्रविश्य व्याप्यगतधर्मास्पर्शाभ्यां नियन्त्रेभर्त्रे च तुभ्यंनमः यत्र त्वयि लोकस्य जीवलोकस्य दृष्टिं ज्ञानं विकल्पयति विविधं कल्पयति गुणत्रयोन्मेषानुगुणकर्मरुचिजननद्वारा ज्ञानसङ्कोचविकासादिहेतुर्माया न श्रूयते नाम्नापि न श्रूयते न सुतरां स्वकार्यक्षमेति भावः । लोक सृष्टीति पाठे लोकसृष्टिं देवमनुष्यादिशरीर सृष्टिं नानाविधां कल्पयतीति तथा देवमनुष्यादिशरीररूपेण विक्रियमाणा यत्र त्वयि न श्रूयते तस्मै अप्राकृतस्वेच्छोपात्तदेहाय तुभ्यमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

अथ स्वापराधं निवेदयन् क्षमापयति—अजानतेति । अकार्यवेदिना कार्यावेदिना विवेकशून्येनेति यावत् मूढेनाज्ञेन त्वत् पितरमजानेन ! त्वत्प्रभावानभिज्ञेन मामकेन मद्भृत्येन तव पिता आनीत इति यत्तदिदं त्वं क्षन्तुमर्हसि हे प्रभो निग्रहानुग्रहसमर्थ ! ॥ ७ ॥

यद्यस्माद्देष तव पिता मया आनीतोऽत एव हि दुर्लभमपि त्वद्दर्शनं नोऽस्माकं जातं भृत्यकृतापराधोपि महाफलाय बभूव हेति भावः । इत्युक्त्वा नन्दं समर्पयति । गोविन्देति हे गोविन्द हे पितृवत्सल एष तव पिता नीयताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मे मया विधृतो देहोऽद्य सफलो जात इति शेषः । अर्थः पुरुषार्थः कथं तदिति तत्राह—यत्पादेति । अध्वनः पारं संसारसमुद्रस्य मार्गस्य तीरान्तरम् अञ्जा॰ वाप्यनेनेत्यञ्जा ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे देशादितोऽपरिच्छिन्नाय लोकदृष्टिं विकल्पयतीति लोकदृष्टिविकल्पना विपरीतज्ञानापादिकेत्यर्थः माया बन्धकशक्तिः परमात्मने उत्कृष्टानन्दस्य दात्रे ॥ ६ ॥

अकार्यवेदिना कार्यज्ञानी न भवतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नितरां भृतः अत्रैव सम्यक् साफल्यात् कृतः अर्थः परमविचारेणार्थो नाम यः सोऽद्यैव मया प्राप्तः तत्र हेतुः त्वत्पादभाजः त्वच्चरणकमलं प्राप्तवन्तः एताध्वनः पारं प्राप्य परम्परया अन्तम् अव समन्तात् आपुरिति तवैव स्वयं भगवत्त्वादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अयमादरणीयत्वेन निजाग्रत एव वक्ष्यमाणः "नन्दश्च मोक्ष्यति भयात् वरुणस्य पाशात्"इति पाशात् गयं यस्मात् नतु पाशादित्यर्थः ॥ ७—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अशक्तौ स्वोपकारमात्रं वक्तव्यं मतस्तदेवाह—अद्य मे विधृतो देह इति । यद्यपि देवयोनिः प्राप्ता तथाप्याधिपत्यं दैत्येषु अतस्तत्सङ्गान्न भगवत्परता भवति अतः प्राप्ताप्युत्तमा योनिरप्राप्तप्राया तदिदानीं स्वामिदर्शनात् जाते फलेसाधनाभावेऽपि सफलजन्मत्वं तदाह—अद्यैव मे मया विशेषेण धृतो देह इति साधनपरत्वं निराकुर्वन् हेतुमाह—अद्यैवार्थः पुरुषार्थः प्राप्त इति । ननु, साधनाभावे कथं फलं भवेत् ? साधने च पुनरङ्गीक्रियमाणे अद्यैवेति वचनं बाधितं स्यात् तत्राह—प्रभो इति । समर्थो भवान् साधनाभावेऽपि फलं दातुं साधननापि स्वकृतैवेति । ननु, कथमेवमलौकिकं भवेत् तत्राह ? यत्पादभाज इति, त्वत्सेवकानामेवालौकिककर्तृत्वं यत्र तत्र त्वयि किं वक्तव्यमिति यस्य भगवतश्चरणारविन्दे ये भजन्ति ते अध्वनः पारमवापुः नातः परं गन्तव्यमस्ति लोके चरणसमागताः गच्छन्ति यथा पादुकादयः अन्यथा तांश्चरणेनानयेत् अतो यथैतद्विपरीतम् एवं फलमपि अत एव स्वामिदर्शनं भक्तिः पूजेत्यपि साधनं भवतीति निराकृतम् आनन्दनिर्झरस्थस्य प्राप्तव्यत्वाभावात् ॥ ५ ॥

अतः सफलजन्मवता प्राप्तफलेन भगवति यत्कर्त्तव्यं तदाह, नमस्तुभ्यमिति । नमस्कारो न जीवानां कर्त्तव्यः तुल्यत्वात् देहादेरागन्तुकत्वात् अतो भगवानेव नमस्कर्त्तव्यः सोऽपि सर्वसिद्धान्तसिद्धश्चेत् विवादे (षु) सत्सु विषयदौर्बल्यमेव कल्पनीयमतः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यत्रैकवाक्यता स नमस्कर्त्तव्यः तत्रापि यदि तथानुभवो न भवेत्तदा महतामप्यन्तःकरणं प्रमाणमिति नमस्कर्त्तव्यो न भवेत् अतश्चतुष्टयमाह—तुभ्यमिति । साक्षात्कृताय भगवत इति वैष्णवसिद्धान्तसिद्धाय ब्रह्मण इति श्रौताय परमात्मन इति स्मार्त्ताय श्रुतिव्यतिरिक्तपक्षेषु मायायाः सृष्ट्युपयोगः कारणत्वेन प्रधानत्वेन वा पाषण्डेषु निमित्तत्वेनापि सा चेद्भगवति नास्ति तदा तत्कृता दोषाः कामादयः सुतरामेव न भवन्ति तत आत्मन आत्मत्वस्य सिद्धत्वात् दोषाणामभावाच्च न किञ्चिद्विज्ञाप्यमित्यभिप्रायेणाह—न यत्र श्रूयते मायेति । लोकानां सृष्ट्यर्थं सृष्टिरूपेण वा विशेषेण कल्पना यया सा कार्यकारणरूपिणी सर्वा चेन्निषिद्धा तदा न किञ्चित् विज्ञाप्यम् ॥ ६ ॥

तथापि स्वापराधो निवेदनीयः अन्यथा स्वकृतादेव नश्येदत आह—अजानतेति । मामकेन सेवकेन धर्मतत्त्वमजानता भवत्सम्बन्धं वाऽजानता अयं तव पिता लीलायां पितृत्वेन कृतः समानीतः यदि स्वरूपतोऽस्मिन् उत्कर्षः स्यात्तदा अज्ञोऽपि नानयत् सम्बन्धस्तु न ज्ञातः तदज्ञानादेव वैष्णवधर्मोऽप्यज्ञातः अज्ञाने हेतुः मामकेनेति अयं दैत्यः यदि भगवद्धर्मान् जानीयात्

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ।
आदायागात्स्वपितरं बन्धूनां चावहन्मुदम् ॥ ९ ॥
नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम् ।
कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
ते त्वौत्सुक्यधियो राजन्! मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ।
अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा दैत्यत्वमेव गच्छेत ततः कोऽपि सेवको न भवेत् स्वतस्त्वस्य न ज्ञानं तत्राह-मूढेनेति । ननु, तथापि सेवकेन स्वाम्युक्तमेव कर्त्तव्यं ततः कथमानीतवान् ? तत्राह-अकार्यवेदिनेति । नास्त्यस्य कार्यवेदनं कार्यज्ञानमस्ति किं कार्यं किमकार्यमिति अतः सामान्यत उक्तमपि कर्त्रा विशेषाकारेण कर्त्तव्यम् अतोऽस्य स्वाभाविकदोषः अयं च तव पिता वेपमानः पुरतो वर्त्तते अतः स्वामिन्! लीलायामपराधः कृतो वर्त्तते तद्भवान् क्षन्तुमर्हतीति तव पितेति वचनादपराधः सोढः लीलायां प्रविष्ट इति न हि लीलाप्रविष्टानामपराधो भवति अतो भवानित्यप्युक्तं भवानेव क्षन्तुमर्हति नत्वहं क्षमापयितुं योग्यः गोविन्द नीयतामिति विगीतं तथाचेदहमेवापराधी स्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अद्य नितरां भृतो धृतः एतावद्दिनपर्यन्तं सहस्रशो देहा वृथैव धृतास्त्वद्दर्शनलाभाभावादिति भावः। अर्थोऽद्यैवाधिगतः सर्वरत्नाकरपतिनापि इतःपूर्वं नैवंविधोऽर्थः प्राप्त इति भावः । त्वत्पादौ भजन्त एवाध्वनः संसारस्य पारमवापुः अहन्त्वेतादृशं दर्शनमपि प्राप्त इत्यहो मद्भाग्यस्य परा काष्ठेति भावः ॥ ५ ॥

भक्त्या ज्ञानेन योगेन च त्वमेवोपास्य इत्याह-नम इति । मायायाबलयादेव तव भगवत्त्वादीयाचक्षाणा भ्रान्ता एवेत्याह न यत्रेति । लोकसृष्टेर्विविधकल्पनं यतः सा ॥ ६ ॥

किं मां मामेवं स्तुवन् लज्जसे ? सत्यं महापराधो मे जात एवेत्याह—अजानता द्वादश्यां अल्पत्वे अरुणोदयात् पूर्वमपि जले प्रवेष्टव्यमिति भक्तिशास्त्रानभिज्ञेन मामकेनेति भृत्यापराधेन ममैवापराध इति भावः । अतः मूढेन अकार्यवेदिना मम भृत्योपि मत्कार्यं न जानातीत्यर्थः । तव पिता आनीत अयमिति रत्नचतुष्किकामध्यासीनं स्वेन पूजितं स्वेष्टदेवस्मरणरतं श्री नन्दं स्वाञ्जलिना दर्शयति-क्षन्तुमर्हसीति । तव क्षमासिन्धुत्वात् मम त्वपराधसिन्धुत्वात् दण्डयिष्यसि चेत् यथेष्टं दण्डयेति भावः ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहश्चरणस्पर्शादिना निभृतः पूर्णमनोरथः अर्थः अर्पणेन किञ्च मोक्षभागप्यद्यास्मीत्याशयेनाह-त्वत्पादभाज इति ।त्वत्पादौ भजन्ति सेवन्ते ये ते तथा अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥

एवं देहधनयोः सफलत्वमात्मनो मोक्षभाक्त्वं चाविष्कृत्याथ क्षमापयितुं नमस्करोति—नम इति । भगवते स्वाभाविकषड्गुणसम्पन्नाय ब्रह्मणे बृहत्स्वरूपगुणाय यत्र भगवति लोकेषु देवलोकमनुष्यलोकादिषु सृष्टीः देवमनुष्यादिरूपाः प्रजाः विकल्पयति स्वार्थाद्भ्रंशयतीत्यर्थः । सा दम्भरूपा माया न श्रूयते त्वदन्ये वयं दम्भिनः स्वस्थाने स्थिता एव भृत्यानाज्ञापयामः न त्वमिव तत्तद्गृहे गच्छाम इति भावः ॥ ६ ॥

मामकेन मद्भृत्येन ॥ ७ — ९ ॥

भाषा टीका ।

वरुण उवाच ।

वरुणजी बोले, कि-आप के दर्शन ते मेरो देह सफल भयो, हे भगवान्! आप के चरणन के भजिबे वारे संसार के मार्ग के पारकों प्राप्त भये हैं ॥ ५ ॥

भगवान् ब्रह्म परमात्मा जो आप हौ तिन को नमस्कार होय, जिन आप में लोकसृष्टि कल्पना वारी माया सुन बेईमें नहीं आवे, है ॥ ६ ॥

हे प्रभो! विना जाने मेरो सिपाही आप के पिता कों पकरि लेआयो, सो ये कार्य कों नहीं जानिबे वारो मूढ है या अपराध कों आप क्षमा करिवे कों योग्य है ॥ ७ ॥

हे सर्वज्ञ! हे कृष्ण! आप मोपैऊ अनुग्रह करिबे कों योग्य हौ, और हे पितृ वत्सल! ये आप के पिता हैं इन को आप ले जावो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यम् ॥ १० ॥

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां अज्ञातां चोपाधास्यदुपाधास्यति नोऽस्मान्प्रापयिष्यतीति सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ।
सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्येवम्भूतं स्वानां तेषां सङ्कल्पमखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां सङ्कल्पसिद्धये कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमुक्तप्रकारेण व्यवहारेण वचनेन व्यवसायेन च । ननु, एतावन्महापराधे तावन्मात्रेणैव कथं प्रसन्नोऽभूत् ? तत्राह, भगवान् सर्वज्ञः तत्त्वतस्तद्दोषो नास्तीति विज्ञानादेवात भावः भगवत्त्वे हेतुः अखिलानामीश्वरः प्रवर्त्तकः ईश्वरेश्वर इति पाठः क्वचित् ॥ ९ ॥

एवं यद्गोविन्दत्वं दर्शितं तस्यैव महिमवर्णनाय तद्रूपस्य महिमानं दर्शयति—नन्दस्त्वित्यादिना । तुशब्दो भिन्नोपक्रमे तेषां वरुणस्य तल्लोकवासिनां च विस्मित इति केवलमधुरनरलीलावेशादिति सिद्धान्तितमेव श्रीकृष्णप्रेमैव हि सर्वोत्कर्षहेतुर्न सम्पदादय इति तदपेक्षा चेत्तेऽपि हि दर्शयिष्यन्त इति भावः ॥ १० ॥

ते तादृशतन्नित्यपरिकरा अपि प्रेमविशेषेण गोपाः केवलतद्बान्धवगोपत्वाभिमानिनः अत औत्सुक्यधियः लोकपालमात्रस्य तादृशं लोकादिवैभवम् अस्य वाऽस्मदीयरूपस्याप्यधीश्वरस्य कीदृशं स्यादित्युत्कण्ठितधियः अतः स्वगतिशब्देनात्र स्वस्थानमित्येव लभ्यते न तु ब्रह्माख्या सूक्ष्मामित्यनेन च न सा प्रोच्यते स्वगतिमित्यस्यैव विशेषणत्वेन प्रतीतेः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायविरोधादस्यैव पुनरावृत्तिश्च न स्यादिति सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां तदेवमेषां तादृशस्वगतिदिदृक्षा च तत्प्रेम्णैव अधीश्वरताज्ञानेपि स्वाभाविकपुत्रतादिविज्ञानानुपमर्दात् ॥ ११ ॥

स्वानां ज्ञातीनां "स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्" इति शब्दस्मृतेः इति कृष्णस्य तथैव तत्प्रेममयाभिमानं दर्शयति स व्रजजनाखिलमनोरथपरिपूर्णव्यग्रः स्वयमिति तैर्लज्जादिना साक्षादविज्ञापितमपि स्वयमेव विज्ञाय ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतापराधे स्वस्मिन्ननुग्रहं प्रार्थयते—प्रजा इति । प्रजाः पुत्रप्रायाः वयमत एव हे प्रभो ! सापराधा अप्यनुग्राह्या एव त्वयेति शेषः ॥०॥

इत्थं वरुणेनेति शेषः । प्रसादितः प्रसन्नीकृतः कृष्णः पितरमादाय बन्धूनां मुदं हर्षमावहन् जगाम ॥ ९ ॥

नन्दस्त्वतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं वरुणस्य महोदयमैश्वर्यं तेषां वरुणादीनां कृष्णे सन्नतिं नम्रतां भृत्यतामितियावत् दृष्ट्वा अतीव विस्मितः तत् ज्ञातिभ्योऽन्ववर्णयत् ॥ १० ॥

ततस्ते नन्दस्य ज्ञातयो गोपाः हे राजन् ! तं कृष्णं साक्षात् जगदीश्वरं परमपुरुषं मत्वौत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां तथाभूताः अयमीश्वरः कृष्णः सूक्ष्मामतीन्द्रियां स्वगतिं स्वस्वरूपरूपगुणविभूतिप्रकारं नोऽस्माकमुपाधास्यत्यपि दर्शयिष्यति किमिति सङ्कल्पितवन्तः उपाधानमत्र दर्शनं धातूनामनेकार्थत्वादुत्तरानुगुण्याच्च ॥ ११ ॥

इत्थं स्वानामभिप्रायमिति शेषः । अखिलदृक् हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् स्वयमेव विज्ञाय तेषां मनोरथसिद्धये कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बन्धूनां च मुदमवहत् ॥ ९ ॥
अतीन्द्रियम् इन्द्रियाविषयम् ॥ १० ॥

नन्दवर्णितकृष्णमाहात्म्यं श्रुत्वा गोपानां बुद्धौ किमन्ववर्त्तत ? तत्राह—त इति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थो विशेषार्थो वा औत्सुक्यधियः पूर्वस्मादतिशिष्टभक्त्या ह्नवबुद्धयः ते गोपाः तं कृष्णमधीश्वरं ब्रह्मादेरप्यधिकम् ईश्वरमेव मत्वा ज्ञात्वा एषोऽधीश्वरो नोऽस्माकम् इष्टमकरिष्यत् तर्हि सूक्ष्मामतीन्द्रियां स्वगतिं स्वस्थानमप्युपाधास्यददर्शयिष्यदिति ॥ ११ ॥

बुद्ध्या मनीषितम् एवं कथमवगतमित्यतः कृष्णचिन्तनेनावसीयत इत्याशयेनाह—इतीति । स्वानामिति सर्वनामसंज्ञामन्तरेण प्रयोगो ज्ञातित्वविशेषद्योतनाय स्वानां ज्ञातीनां हार्दं विज्ञाय तत्र हेतुरखिलदृगिति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विस्मित इति केवलमधुरनरलीलावेशादिति सिद्धान्तितं नन्दस्त्वित्यादिना ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रार्थनायां कृतायां तत्सिंहासने उपविष्टः तं कृतार्थीकृत्य तत आगत इत्याह—एवमिति । प्रसादितः अतो भृत्यापराधेन दण्डमकृत्वैव कृष्णः सदानन्दः तस्याप्यानन्दम् उत्पाद्य ततः समागमने समानयने वा प्रार्थनारहितो भगवान् सर्वशक्तिः स्वपितरमादायागात् भगवत्स्पर्शेन दैत्यसम्बन्धकृतो दोषो निवर्त्तितः । ननु, तथापि वरुणेनागन्तव्यम् अनुवृत्तिश्च कर्त्तव्या तत्कथं नागत इति चेत्तत्राह—ईश्वरेश्वर इति । ईश्वराणामपि वरुणादीनामीश्वरो नियन्ता अतोऽनुल्लङ्घ्य शासनत्वात् स्वामिलीलास्थाने न गन्तव्यमिति नीतिशास्त्रात् नागतः साधनादिकं तु नापेक्षत एव स्मरणमात्रेणैव गोकुलप्राप्तेः आगत्य बन्धूनां मुदं चावहत् आवहन् वा समागतः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी।

यथैकं वचनं बहुकार्यं करोति तथेयं कृतिरपि बहुकार्यं कृतवतीत्यग्रिमं वृत्तान्तमाह—नन्दस्त्विति। नीतोऽपि नन्दः पूर्वं तत्रैव स्थापितो न किञ्चित् दृष्टवान् पश्चाद्भगवदागमनानन्तरं सर्वं दृष्टवान् अतोऽतीन्द्रियदर्शनम् अतीन्द्रियत्वे हेतुं वदन् सर्वमेवातीन्द्रियमित्याह—लोकपालस्य महानुदयो यत्रेति। किञ्च, योऽस्माभिः कृष्णः यथा कथञ्चिद्व्यवह्रियते तादृशे ते सम्पन्नताः तद्भर्मदासा इव इदं च तत्रत्यानां स्त्रीपुरुषाणां सर्वेषामेव सेवनं दृष्ट्वा ज्ञातिभ्य उपनन्दादिगोपेभ्यः अब्रवीत् नन्वतीन्द्रियं भगवता स्वार्थमेव प्रदर्शितं नान्येभ्यो वक्तव्यं तत्कथमुक्तवानिति चेत्तत्राह—विस्मित इति। तस्याश्चर्यरस एवोत्पन्नः अतो भगवन्तं पुत्रत्वेन नाङ्गीकृतवान् नायं सर्वथा पुत्रः गर्गः छलवादी भ्रान्तो वा अत एवं सति किं कर्त्तव्यमिति विचारणीयं किञ्चित्प्रार्थनीयमाहोस्विदधिका प्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वा आदौ भगवतो निर्णीतं स्वरूपं ज्ञातव्यमवान्तरभेदा एवैते उत्कर्षाः अतः परमोत्कर्षो ज्ञातव्यः ततः फलप्रार्थनाप्रतिपत्तिर्वा कर्त्तव्येति निश्चित्य प्रथमतो भगवदुत्कर्षदर्शनार्थमुत्सुका जाताः ॥ १० ॥

ततो निस्सन्दिग्धं परमेश्वरं ज्ञात्वा यावन्न दृश्यते तावत् सम्यक्प्रतीतिर्न भवतीति गोपा विशेषज्ञानरहिताः किञ्चित्प्रार्थितवन्त इत्याह—ते त्विति। तुशब्देन न तेषामन्यः पक्ष उद्गतः नाप्यसम्भावना किन्त्वौत्सुक्यधिय एव दर्शनार्थं जाताः राजन्निति तथोत्सुका राजानोऽपि भवन्तीति ज्ञापयितुं अयमीश्वरो भवतीति निश्चितं तथा सति अपीतिसम्भावनायामीश्वरे मित्रे जाते स्वकीयं प्रदर्शयिष्यति अथ यदि अस्मान् न मन्यते तदा दण्डं करिष्यतीति निश्चित्य सूक्ष्मां स्वगतिं वैकुण्ठाख्याम् अधीश्वरः स्वामी नः अस्मभ्यम् उप समीप एव अधास्यत् धास्यति किम् अस्मिन्निकट एव तं किं प्रकटीकरिष्यति इति मनोरथं कृतवन्तः स्वस्य तथा साधनाभावेऽपि फलं भविष्यतीत्यत्र भगवदैश्वर्यमेव हेतुः ॥ ११ ॥

एवं तेषां चिन्तनानन्तरं यद्भगवान् चकार तदाह—इतीति। स्वभक्ताः भक्तेष्टं पूरणीयं यतः सः तेषामेवार्थे समागतः नापि तस्याशक्यं किञ्चित् यतो भगवान् ते तु स्वमध्य एव सङ्कल्पं कृतवन्तः न तु प्रार्थितवन्तः तथापि भक्तकामनापूरक इति तद्विज्ञाय एतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयदिति सम्बन्धः ज्ञाने उपायान्वेषणादौ च सामर्थ्यमखिलदृगिति सर्वमेव सर्वदैव स्वयमेव पश्यति न तु करणाद्यपेक्षापि अतस्तेषां सङ्कल्पसिद्धये सङ्कल्पनिर्वाहार्थमेतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत्, किमेते साधने योजनीयाः? आहोस्विन्मर्यादामुल्लङ्घ्य फलमेव देयमिति तत्र साधनप्रवृत्तौ तेषां क्लेशः स्यादिति कृपया द्वितीयमेव पक्षं कर्त्तव्यत्वेनाचिन्तयदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

आगादिति सूर्योदयात् पूर्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अतीन्द्रियं अतिचमत्कारवन्ति इन्द्रियाणि यतस्तं महोदयं महैश्वर्यं तेषां लोकपालानां अब्रवीदिति द्वादशीमध्य एव पारणां कृत्वा आस्थान्यामुपवेश्यैवेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते स्वगतिं स्वोपासकानां गतिं सूक्ष्मां मायातीतां ब्रह्मानन्दरूपां वैकुण्ठप्राप्तिरूपां च उपाधास्यत् उपधास्यति नोपधास्यति नोऽस्मान् प्रापयिष्यते भो व्रजराज! त्वयैव पूर्वं गर्गोक्त्या अस्य नारायणसाम्यमुक्तं नतु नारायणत्वं संप्रति तु वरुणस्तुत्या साक्षाद्दृष्ट्या यदि नारायणत्वमेव निर्धारयसि तदा बन्धूनामस्माकं संसारिकाणामवश्यमेव मनोरथमयं पूरयिष्यत्येव यतस्तव पुत्र एव मम भ्रातुः पुत्रः अस्य भगिनीपुत्रो अस्य दौहित्रः परमेश्वरोऽयमस्मिन्नेते वयं स्निह्याम एवायमप्यस्मास्वासज्जति तद्भो गोपाः! परमेश्वरादस्मात् स्वस्वकाङ्क्षणीयं यथेष्टं गृह्णीतेत्युक्ते केचिदाहुर्वयं मुक्ता एव बुभूयामेत्यन्ये वयं वैकुण्ठवासिन एव बुभूयामेति पृथक् पृथग्विविधमतयो विविधसङ्कल्पवन्तो बभूवुर्नतु युवां न नः सुतौ साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरावितिवत् "तस्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्दम्" इति सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तमित्याद्युक्तिमन्तो वसुदेवार्जुनादय इव ऐश्वर्यज्ञानोपरागात् स्वसम्बन्धशैथिल्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति एवम्भूतं स्वानां ज्ञातीनां सङ्कल्पं विज्ञाय स्वयन्तु अखिलं ब्रह्मानुभवसुखं वैकुण्ठवाससुखं व्रजभूमिप्रेमसुखं च पश्यति जानातीत्यखिलदृक् स्वपरिकरतारतम्येन तत्साक्षिष्ये ऐश्वर्यावरणतारतम्यवत्त्वेपि तदानीं लीलाशक्तिप्रेरणावशादेव सम्पूर्णसर्वज्ञत्वोदयात् गोपानां तेषान्तु तत्प्रेममाधुर्य्यकणिकयापि ब्रह्मसुखवैकुण्ठसुखयोर्नीचीनीकृतत्वेऽपि तेषां सरलत्वेन मुग्धानां सङ्कल्पसिद्धये तत्सङ्कल्पितं ब्रह्मसुखं वैकुण्ठसुखं चताननुभावयिष्यन्निदमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य वरुणस्य महोदयमैश्वर्यं तेषां वरुणादीनामनेन वरुणपुत्रकलत्रादिभिरपि भगवान् सत्स्यादिना पूजित इति गम्यते ॥ १० ॥

तं श्रीकृष्णमीश्वरं साक्षात्परमपुरुषं मत्वा औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते अपि स्वगतिं गम्यते इति गतिर्नित्यविभूतिरूपा तामुपाधास्यत् उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इतीत्थम्भूतं स्वानां सङ्कल्पम् अखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां सङ्कल्पसिद्धये कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-ईश्वरेश्वर भगवान् श्रीकृष्णको जब वरुणने या प्रकार प्रसन्न करे, तब पिता को लेकें सब बधून कों आनंद देत श्रीकृष्ण घर कूं आवत भये ॥ ९ ॥

कभऊं न देख्यो ऐसे अतीन्द्रिय वरुण लोकपाल के वैभव कूं देखिकें और कृष्ण के विषें उन सबन की नम्रता

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १३ ॥
इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

देखिकें नंदराय बडे आश्चर्य मानिकें अपनी जात के गोपनतें सब समाचार कहत भये, ॥ १० ॥

हे राजन् ! वे सगरे गोप बडे उत्कंठित बुद्धिवारे होय कें कृष्ण कूं ईश्वर मानिकें विचार करवे लगे, कि-जो ये हमारो लाला कृष्ण ईश्वर है तो हमहूं कों अपने वैकुंठ में अपने ब्रह्म स्वरूप को दर्शन करावेगो कहा ? ॥ ११ ॥

अपने निज जनन के या प्रकार के विचार कूं जानिकें सर्वज्ञ जो भगवान् श्रीकृष्ण हैं, सो उन गोपन के मनोरथ सिद्ध करवे कों कृपा करिकें ऐसें विचारत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अविद्या देहाद्यहम्बुद्धिस्ततः कामस्ततः कर्म तैरुच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वीयां गतिं न वेद ॥ १३ ॥

स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुण्ठाख्यं च तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जन इति । अत्र स्वां स्वीयां गतिं स्वरूपमित्युच्यते चेत्पूर्वोक्तस्वगतिमित्यस्यानुवादो न स्यात् स्वस्वरूपं ज्ञानमिति पक्षे च स्वशब्देनात्र नात्मोच्यते तत्र तस्य नपुंसकत्वात् गतिशब्देन ज्ञानं नोच्यते वेदेत्यनेन पौनरुक्त्यात् तद्वाचकत्वे हि स्वं न वेदेत्येवावक्ष्यत सङ्कल्पासिद्धये तेषामित्युक्तत्वाच्च न तदर्थताघटते नन्दस्यवतीद्रिये दृष्टुत्यत्र हि तेषां लोकपालस्य लोकादिमहोदयस्य तथापि कृष्णे सम्मतेश्च श्रवणेन तल्लोकादिमहोदयदर्शनस्य विवक्षितत्वात् स्वगतिं सूक्ष्मामित्यत्र च द्वयोः सामानाधिकरण्यमेवावगम्यते सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयाम् तस्मात् जनशब्देनापि न प्राकृतो जन उच्यते तेषां संसार एव गतिर्नतु तल्लोकादि रिति । यदि च स एवोच्यते तर्हि सर्वस्यापि तस्य तथा कृपाप्राप्तिप्रसङ्गः स्यात् किन्तु तच्छब्देन तदीयस्वजन एवोच्यते तर्हि सर्वस्यापि तस्य तथा कृपाप्राप्तिप्रसङ्गस्स्यात् सालोक्यसार्ष्ट्यादिपद्ये अना इति वत् अत्र तु प्रस्तावबलात् व्रजवासिजन एवोच्यते तस्य हि तदीयपरमस्वजनत्वं स्वयमेव श्रीभगवता भावितम्—

"तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः" ॥

इति । उक्ते च तदीयस्वजने तस्याविद्यादिमयोच्चावचगतेः सिद्धान्तासिद्धत्वात् प्रस्तुतस्वयमेवार्थः जनो व्रजवासिलक्षणो मदीयस्वजनसमूहो यमविद्यादिभिर्हेतुभिर्या उच्चावचा गतयो देवतिर्यगादयः तास्वभिव्यक्तत्वेन स्वां गतिं भ्रमन् तन्निर्विशेषतया जानन् तामेव स्वां गतिं न वेद न जानात्यहो कष्टमिति यन्माधुर्यावेशेन ज्ञानांशावरणात् इति भावः । यद्वा, जनो व्रजवासी मदीयस्वजनोऽयम् एतस्मिन् सम्प्रति स्वावताराङ्गीकृते लोके प्रापञ्चिके अविद्यामल्लीलावेशादन्यानुसन्धानं कामः मद्विषयकाविचित्रमनोरथः कर्म मदीयानुकूल्यमयक्रिया "नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानम्" "यद्धामार्थसुहृत्"इत्यादिदर्शनात् तैरुच्चावचासु नानाविधासु गतिषु प्रेमजवेषु स्वां गतिं अनादिसिद्धां परमगोलोकादिवैभवरूपां भ्रमन् विस्मरन् तामेव स्वां गतिं न वेद न जानातीत्यर्थः । अविद्यादिशब्देनोपादानं च कारुण्यकृतानुतापेनाधिक्षेपादेव ॥ १३ ॥

गोपानां सम्बन्धि स्वं लोकं श्रीगोलोकमित्यर्थः । तस्य प्रकृतिविकारेऽभिव्यक्तत्वमपि निषेधति—तमसः परमिति । क्वाहं तम इत्यादौ तमःशब्देन प्रकृतिनिर्देशात् विभुरिति तस्य तादृशवैभवस्य सदा सर्वत्र सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वं वैकुण्ठम् । १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिन्तितमेवाह—जन इति । जनोऽयं गोपजन्मभृज्जीवलोकोऽस्मिन् लोकेऽविद्यादिभिरुत्तममध्यमाधमासु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेह प्रवेशनरूपासु गतिषु भ्रमन् स्वां मदसाधारणां गतिं न वेदयत् तत्राविद्या देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानमूलमज्ञानं कामः शब्दादिविषयाभिलाषः कर्म तदनुगुणचेष्टा ॥ १३ ॥

इत्थं सञ्चिन्त्य महाकारुणिको विभुः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् गोपानां स्वलोकं दर्शयामास स्वं स्वरूपं लोकं स्वनित्यविभूतिं च दर्शयामासेत्यर्थः । तत्र सत्यं ज्ञानमित्यर्थेन स्वं विशिनष्टि—तमसः परमित्यनेन यच्छीत्वर्थेन च लोकमिति विवेकः तमसः परं प्रकृतिमण्डलाद्बहिर्भूतं"यं तमस्य रजसः पराके" "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यादिश्रुतेः । लोका रजांस्युच्यन्ते लयन्तं निवसन्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सन्निहितत्वादिदमित्युक्तं विवृणोति—जन इति । एतस्मिन् लोके सांसारिकसञ्चारस्थाने अविद्याकामकर्मादिभिर्भ्रमन् परिवर्तमानोऽत एव उच्चावचासु उत्कृष्टापकृष्टासु गतिषु पतितो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

जनः स्वां गतिं गम्यत इति गतिः स्वाबिम्बभूतो नारायणस्तं स्वस्वरूपं च न वेद न जानातीति ॥ १३ ॥

सञ्चिन्त्य गोपानुद्दिश्य लोकं वैकुण्ठं कीदृशम्? तमसः प्रकृतेः परं व्यतिरिक्तम् अप्राकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

यद्वा जनो व्रजवासी मदीयस्वजनोऽयम् एतस्मिन् सम्प्रति स्वावताराङ्कितेलोके प्रापञ्चिके अविद्या मल्लीलावेशेनान्यानुसन्धानं कामः मद्विषयकविविचित्रमनोरथः कर्म मदीयानुकूला क्रिया "नाविन्दन् भवन्तं दनाम्" "यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्म" इत्यादिदर्शनात् तैरुच्चावचासु नानाविधासु गतिषु प्रेमजवेषु स्वां गतिं अनादिसिद्धां परमगोलोकादिवैभवरूपां भ्रमन् विस्मरन् तामेव स्वगतिं न वेद न जानातीत्यर्थः। अत्रेदं विवेचनीयम् अत्र स्वशब्देन स्वरूपं नोच्यते तत्र तस्य नपुंसकत्वात् गतिशब्देन च ज्ञानं नोच्यते वेदेत्यनेन पौनरुक्त्यात् तद्वाचकत्वे हि स्वं न वेदेत्येव वक्ष्यते सङ्कल्पसिद्धये तेषामित्युक्तत्वाच्च न तदर्थता घटते नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वेत्यत्र हि तेषां लोकपालस्य लोकपालादिमहोदयस्य तथापि कृष्णे सत्त्वेनेश्च भवणेन तल्लोकादिमहोदयदर्शनस्य विवक्षितत्वात् स्वगतिं सूक्ष्मामित्यत्र च द्वयोः सामानाधिकरण्यमेवावगम्यते सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां तस्माज्जनशब्देनापि न प्राकृतो जन एव उच्यते तेषां संसार एव गतिः नतु तल्लोकादिरिति किन्तु तच्छब्देन भागवतो जन उच्यते सालोक्यसार्ष्ट्यादिप्रद्यं जना इतिवत् उक्तञ्च भागवते जने तस्याविद्यादिमयोभावगतेरसिद्धान्तत्वादुक्त एवार्थः समञ्जसः ॥ १३ ॥

अत्राविद्यादिशब्दप्रयोगस्तु कारुण्यतो निर्वेदादेवेति ज्ञेयम् गोपानां सम्बन्धिस्वलोकं तस्य प्रकृतिमयत्वं निषेधति तमस इति ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

चिन्तामेवाह—जन इति। एतस्मिन् लोके यो जायते स सामान्यत एव न स्वगतिं जानाति स्वगतिज्ञानानन्तरं दोषनिवृत्तिपूर्वकं तत् प्राप्त्युपायज्ञानं ततः क्रमेण यथाशास्त्रं साधनानुष्ठानं तत आत्मप्राप्तिः ततो ब्रह्मात्मभावः ततो भक्तिः ततो भगवज्ज्ञानं ततः मत्स्थानदर्शनमित्येतावदेतेषां जन्मकोटिभिरपि न भवति यतः प्रथम एव पक्षे एते अनधिकृता इति तदेवाह—वै निश्चये नास्मिन् लोके अतितामसे जातः अमेध्यपर्यवसायी न स्वां गतिं जानाति तत्र हेतुः अविद्याकामकर्मभिः प्रथमतः पञ्चपर्वा अविद्या जीवमावृत्य तिष्ठति ततः तत्सम्बन्धात् कामः ततो नानाविधानि कर्माणि तैरयं जायते तेन मूत्राशुक्रः कथमुत्कृष्टां गतिं गच्छेत्। किञ्च, उच्चावचासु गतिषु परिभ्रमन्नपि वर्त्तते न तूत्तमं प्राप्य लोकोऽग्रे गच्छति किं त्वधमतामेव प्राप्नोति ततः कारणविचारेण कार्यविचारेण वा न कोऽप्यस्याधिकार आत्मज्ञाने अधिकमेतत्। यद्वा ननु, स्वरूपानन्दमनुभवतो व्रजजनस्यानुभूयमानवस्तुस्वरूपज्ञाने कथमन्यविषयकोऽभिलाषः सङ्गच्छते? गृहादिस्थितिरिव चेत्सापि कथं सङ्गच्छते? अनुभूयमानवस्तुनः सर्वतोधिकत्वात् किञ्च यदि तस्य तथाभिलाषस्तर्हि "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति वाक्याद्भगवतापि स एव पूरणीयः किन्तु तत उद्धृत्य स्वतो दीयमानेन भजनानन्देनेत्याशङ्कामपनेतुं मनोरथस्य प्रासङ्गिकत्वं व्रजस्थस्य सर्वस्यातिस्वातिरिक्तगत्यभावं प्रभुः प्रतिजानीते जन इति एतस्मिन् काले व्रजे स्थितो जनः स्वां स्वकीयां गतिमैहिकीमामुष्मिकीं वा मत्तोऽन्यां वै निश्चयेन न वेद अपि तु मामेव तथात्वेन जानातीत्यर्थः। नन्वपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपधास्यदिति गत्यन्तराभिलाषस्योक्तत्वात्कथमेवमुच्यत इत्यत आह—उच्चावचासु गतिषु भ्रमन्निति। उच्चा गतिर्वैकुण्ठाख्या मनोरथरूपा अवचास्तु लीलानवसरे निर्वाहार्थं गृहादिसम्बन्धिन्यः उच्चत्वमत्र मनोरथाभिप्रायेण न तु वस्तुत इति ज्ञेयम् अथवा उच्चः पुरुषोत्तमः अवचमक्षरं चरं च "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः" इति वाक्यात्. तस्मादुच्चात्पुरुषोत्तमादवचाः सर्वा एव वैकुण्ठाद्या गतयः वैकुण्ठस्याप्यक्षरात्मकत्वात् तासु भ्रमन् वैकुण्ठे मानसिकं गृहादिषु कायिकं भ्रमणं कुर्वन्नपि पुष्करपलाशवन्निर्लेपतया तत्र तत्र स्वां गतिं न वेदेति भावः। ननु हेत्वभावात् कथं भ्रमणमित्याशङ्क्याह अविद्याकामकर्मभिरिति। अविद्यापदेनात्र माहात्म्यज्ञानाभावो निरूप्यते न तु शक्तिरज्ञानं वा स्वरूपसम्बन्धि अविद्या शक्तिस्तु मायया निर्मिता माया च भगवच्छक्तिरतोपि विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुयेति वाक्यात् यत्र मायया भगवदीक्षापथेपि स्थातुं न शक्यते तत्र तत्सम्बन्धिनमविद्या कथं व्यामोहयेत्? तथा सति तत्कार्यमज्ञानं तु नोपपद्यत एव माहात्म्यज्ञानाभावस्यतु स्वेच्छया कृतत्वात् लीलोपयोगित्वाच्च नाज्ञानता वस्तुतस्तु यथा ब्रह्मज्ञाने नवितरज्ञानाभावापि ज्ञानस्वरूपमेवमत्रापि स्वरूपभजने माहात्म्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदभावोपि स्वरूपज्ञानांश एवेति मन्तव्यं तस्मादविद्यया माहात्म्यज्ञानाभावेन कामो लोकान्तराभिलाषः कर्माणि लोकजात्यादिविहितानि गृहसम्बन्धीनि तैः प्रत्येमुक्तरीत्योभयत्र भ्रमणमित्यर्थः। माहात्म्यज्ञाने तु न तु न लोकान्तरकामो न वा लौकिककर्माणि न वा लीलारसानुभवः किं तु मुक्तिरेव स्यादतस्तदज्ञानं विधाय सर्वमेतावत्प्रभुरेव कृतवानिति निश्चीयते अन्यथा स्वातिरिक्ताभिलाषपूरणे स्वयं यत्नं न कुर्यात् प्रत्युत दीयमानस्वरूपानन्दमपि न प्रयच्छेदग्रे भजनानन्दस्य का वार्ता अतो भ्रमणं न व्रजजनस्य दोषः किन्तु स्वकृतमिति मत्वा तत्कामितप्रदर्शने तत उद्धरणे च करुणातिशययुक्तो जात इति वक्तुं श्रीशुकोऽनेन श्लोकेन भगवदभिप्रायमुक्तवानिति सर्वमुपपद्यते ॥ १३ ॥

एतत्पर्यन्तं तस्माद्यदेते वाञ्छन्ति तदेतेषामयोग्यमेवेति निश्चित्यापि प्रमेयबलमाश्रित्यापि किञ्चित्प्रदर्शितवानित्याह-इतीति। एवमनधिकारं सञ्चिन्त्य भगवान् सर्वकरणसमर्थोऽपि मर्यादारक्षकः ततो महाकारुणिकश्च करुणायां परमां काष्ठामापन्नः उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्य उभयमपि कर्तुं समर्थो विभुः स्वलोकं दर्शयामास एतादृशं वैभवं ममाऽस्तीति ज्ञापयितुं तत्रैव

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

स्थित्वा न तु कश्चिद्गत्वा यतस्ते गोपालाः मिश्राणि धर्मपराश्च यत्र ते भगवन्तमेव पश्यन्ति तत्र किमाश्चर्यं तस्य लोकं द्रक्ष्यन्तीति । भगवतो बहवो लोकाः सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—तमसः परमिति । प्रकृतेरप्युपरितम आसीत् "तमआसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" इति श्रुतेः । तस्यापि तमसो वस्तुविचारणे भगवत्त्वमुक्तं ततोऽप्यग्रे व्यापिवैकुण्ठाख्यं तत्प्रदर्शितवान् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

जनः प्रस्तुतत्वान्मत्पित्रादिर्व्रजवासी एतस्मिन् भूर्लोके अविद्या आत्मस्वरूपाज्ञानं ततः कामस्ततः कर्म तत उच्चावचासु गतिषु वरुणादिदेवलोकगतसुखैश्वर्यमयीषु भूर्लोकगतमनुष्यतिर्य्यगादिदुःखानैश्वर्यमयीषु च दृष्टासु भ्रमन् नरलीलत्वादेव स्वेषां सांसारिकत्वबुद्ध्या भ्रमं प्राप्नुवन् स्वाङ्गतिं सर्वैरपि दुर्लभां वर्तमानां स्वपदवीं न वेद यदयं मत्पिता वरुणलोकं गतस्तत्रत्यां मायिकीमेव सम्पदं दृष्ट्वा निखिलवैकुण्ठसारवृन्दावनं तस्मादपि न्यूनं मन्यते यथा मुग्धः कश्चित् कृत्रिममुक्ताया आकारतेजः सौष्ठवदृष्ट्या लब्धचमत्कारो वास्तवानर्घ्यमुक्तां ततो न्यूनां वेत्ति तथैव ब्रह्मादिदुर्लभचरणरेणुनप्यात्मनो वराकाद्वरुणादपि निकृष्टानेव मन्यते तथैव नित्यमास्वाद्यमानमहामाधुर्य्यान्मद्विषयकपुत्रादिभावमयप्रेमतोऽपि मुक्तिवैकुण्ठलोकावधिकौ मन्यते तौ खलु मदधीनावेव नतु तयोरहमधीनः केनचित् क्वचित् दृष्टः प्रेम्णस्त्वहमधीन एव सर्वैर्दृश्यमान एवास्मीत्यपि विवेकं न भजते किञ्च, मुक्तौ खलु ब्रह्मैवास्वाद्यते तच्च ब्रह्म यस्य प्रभा प्रभवत इत्यत्र "तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तम्" इति ब्रह्मसंहितोक्तेः "ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम्" इति मदुक्तेः "मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम्" इति मत्स्यमत्स्यदेवोक्तेश्च यदीयं निर्विशेषं व्यापकमतीन्द्रियं ज्योतिरेव सोऽहमेव यस्य प्रेमकरणकास्वादविषयीभूतमाधुर्य्यः पुत्रादिरूपतया सदा वर्ते एव तथा "अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी" इति पाद्मोक्ते-र्मथुरामण्डलमध्यवर्त्तीदं वृन्दावनं वैकुण्ठादपि श्रेष्ठं यस्य निवासतया सदा वर्त्तत एव नच महाप्रलयेऽप्यस्य "काचित् क्षितिभूगोलचक्रे सप्तपुर्य्यो भवन्ति तासां साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति यथा सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्याम्" इति गोपालतापनीश्रुतेः

> "प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्ते व्यक्तं गते पुरा ।
> शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे ॥
> ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञितः ।
> निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्त्तते केवलेऽक्षरे" ॥ इति

बृहद्वामनवाक्याच्च तदपि मुक्तिवैकुण्ठलोकावदृष्टचरत्वादेव यल्लब्धुं स्पृहयति तदेनं तौ सम्प्रति साक्षादुपलम्भयामीति भावः । अत्र जनोऽयं व्रजवासी अविद्याकामकर्मभिरुच्चावचासु देवतिर्य्यगादिषु च भ्रमन् पुनः पुनः पर्य्यटन् स्वां गतिं मया दास्यमानां मुक्तिं वैकुण्ठस्थितिं च न वेदेति कुव्याख्यानं न घटते व्रजवासिनो नन्दादेः कृष्णे पुत्रादिभाववतो नित्यसिद्धत्वादेः अविद्याकामकर्मघटितः संसारो न सम्भवेत् । यदुक्तम्—

> "तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ।
> न पुनः कल्पते राजन् ! संसारोऽज्ञानसम्भवः" ॥ इति

नच मुक्तिवैकुण्ठस्थित्योरपि दास्यमानत्वं "एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देवरात" इति ब्रह्मोक्तेरेवेत्यखिलं पूतनावधान्ते सयुक्तिकं व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

इति सञ्चिन्त्य नित्यास्पदस्य श्रीवृन्दावनस्य सर्वोत्कर्षं ब्रह्मवैकुण्ठसुखानुभावनयैव साम्प्रतं ज्ञापयामीति विचार्य्य स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं च वैकुण्ठाख्यं दर्शयामास वृन्दावनाद्वियोज्य पश्चषा क्षणात् ते एव प्रापयामासेति भावः । यतो महाकारुणिकः व्यतिरेकेणैव वृन्दावनस्य माधुर्य्यं ताभ्यामुत्कृष्टं ज्ञापयितुमिति भावः । ननु ब्रह्मदर्शनेन ब्रह्मप्रापणा सैव सायुज्यमुक्तिस्तेषां ततो निष्क्रमणासम्भवात् कथन्तेषां पुनर्वृन्दावनीयमाधुर्य्येऽनुभावनेत्यत आह—विभुः सायुज्यमोक्षात् वैकुण्ठाच्च निष्क्रमयितुमपि समर्थ इत्यर्थः । स्वं लोकं च विशिनष्टि तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जनः सर्वोऽपि जन अस्मिन् लोके अनित्यविभूतिरूपे अविद्या आत्मानात्मपरमात्मापरिज्ञानं ततः कामः ततः कर्म तैरुच्चावचासूत्तमाधमासु गतिषु देवतीर्य्यगादियोनिषु भ्रमन् स्वां स्वप्राप्यां नित्यविभूत्याख्यां न वेद नैव जानाति तत्प्राप्तीच्छायास्तु का कथा एते तु तां प्राप्तुमिच्छन्त्यतस्तत्प्राप्त्यधिकारिण एवातः एतेषां तत्प्राप्तिस्तु यथा यथं तत्तदवसरे भविष्यत्येव तद्दर्शनं त्विदानीं भवत्वित्यचिन्तयदिति फलितार्थः ॥१३॥

विभुः स्वयं व्यापकः साक्षात्परमपुरुषः तल्लोकाधिपतिरित्यर्थः । स्वं लोकं स्वासाधारणं लोकं तमसः प्रकृतेः परम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं लोकं दर्शयामास ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण ने विचार कियो, कि—या लोक में प्राणी अविद्या (अज्ञान) काम और कर्मन ते ऊंची नीची योनीन में भटकतो भयो अपनी गति असाधारण रक्षक मोकूं नही जाने हैं ॥ १३ ॥

याप्रकार परमकारुणिकभगवान् श्रीहरि विचारि के प्रकृति ते परजो अपनो लोक है ताकू गोपन कों दिखावत भये ॥ १४ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ १५ ॥
ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देहादिविहीनानां दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामास तदाह—सत्यमिति । सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडमनन्तमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शाश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापाये गुणापोहे ज्ञानिनो यत्पश्यन्ति तत्कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्महृदं ब्रह्मैव हृदवद्धृदः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात् ब्रह्महृदं तेतु नीताः प्रापिताश्चनिमग्नाश्च तुशब्दोक्तं विशेषमाह पुनः कृष्णेनोद्धृताः समाधेर्व्युत्थापिताः सन्तो ब्रह्मणस्तस्यैव लोकं वैकुण्ठाख्यं ददृशुरिति ननु ब्रह्मनिमग्नानां पुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशङ्क्याह—यत्रेति यत्र यस्मिन् कृष्णे निमित्ते सति पूर्वमक्रूरोऽध्यगात् दृष्टवान् शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः नह्येतत्कैश्वर्यं भगवति किञ्चिदप्यसम्भावितमिति भावः । अथवा अक्रूरो यत्र दृष्टवांस्तस्य यमुनाहृदस्य ब्रह्महृद इति नाम तं हृदं नीताः सन्तो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः पूर्ववत्तं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पना च सोढव्येति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तमसः परं किं नाम वस्तिवस्तुपेक्षायां तत्तावत्सामान्यतो निरूपयति—सत्यमिति ॥ १५ ॥

अथ विशेषतोऽपि तन्निरूपयंस्तादृशं तद्दर्शनमाह—तेत्विति । ब्रह्म पूर्वोक्तप्रकृत्यनभिव्यक्तप्रकाशं यत् तदेव दुरवगाहत्वादिना ह्रद इव ह्रदः तं नीताः स्वशक्त्या तदनुसन्धानं गमितास्तत एव ते मग्नाः तन्मात्रानुभवावस्थामपि प्राप्ताः पुनस्तस्मादपि तेनोद्धृताः प्रथमजां सामान्याकारतत्स्फूर्तिमतिक्रम्य स्वरूपशक्त्याभिव्यक्तविशेषाकारतत्स्फूर्त्याप्युत्कर्षिताः सन्तो ब्रह्मणो नराकृतिपरब्रह्मणस्तस्यैव लोकं ददृशुः चक्षुषापि साक्षात् कृतवन्तः नचाश्रुतचरमेतदित्याह—यत्र प्रकाशे अक्रूरोपि अध्यगात् वैकुण्ठलोकं दृष्टवान् तं स्तुतवान् वा द्वितीये च—

"तस्मै स्वलोकं भगवान् समाजितः—
स दर्शयामास परं न यत्परम् ॥
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसम्—
स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतम् ॥
प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः—
सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥
न यत्र माया किमुतापरे हरेः" ।

इत्यादि तयोर्मिश्रं रजस्तमः सहचरं प्राकृतसत्त्वमित्यर्थः । इतिहाससमुच्चये मुद्गलोपाख्याने—

"ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति तद्विदुः ॥ इति

तस्मादूर्ध्वम् आवृत्तिरहितदेश इत्यर्थः । श्रीनारदपञ्चरात्रे जितन्तेस्तोत्रे—

"लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यं षाड्गुण्यसंयुतम् ।
अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ इति

ब्रह्माण्डपुराणे—

"तमनन्तगुणावासं महस्तेजो दुरासदम् ।
अप्रत्यक्षं निरुपमं परानन्दमतीन्द्रियम्" ॥ इति

श्रुतयश्च "परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति" इत्यद्याः । अथवा । ब्रह्महृदमक्रूरतीर्थं नीताः तत्तीर्थमहिमज्ञापनाय कौतुकाय वा प्रापिताः ततस्तत्प्रेरणया मग्नाः पुनस्तेनैव तस्मादुद्धृताः उत्थापिताः ददृशुः श्रीवृन्दावनमेव विलक्षणत्वेनापश्यन्नित्यादि यत्र तीर्थे तदेवं सर्वप्रमाणचूडामणिना श्रीमद्भागवतेन प्रोक्तेनात्र प्रसिद्ध्यनादरमपेक्ष्यं क्रमव्याख्यानाच्च न परत्र व्यवहितयोजना चापतदिति गम्यम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सत्यं निर्विकारं ज्ञानप्रकाशबहुलमिति ॥ १५ ॥

कथाविशेषं ब्रह्महृदो नाम यमुनायां कश्चिद्धृदः ॥ १६–१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यं निर्विकारं नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाश्रयं ज्ञानात्मकं च त्रिविधपरिच्छेदरहितं स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत् स्वयं प्रकाशमनादिनिधनं समाधिनिष्ठा मुनयो गुणापाये त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तौ सत्यां यत्पश्यन्ति तदिति स्थानकटाक्षेण नपुंसकनिर्देशः ॥ १५ ॥

स्वलोकयोरतीन्द्रियत्वमालोच्य भगवता प्रकारान्तरेण दर्शितौ ददृशुरित्याह—त इति । ते गोपा ब्रह्महृदं प्रति भगवता प्रापिता तदाज्ञया तत्र मग्ना उद्धृताः समाधियुक्ताः ब्रह्मणो लोकं ददृशुः कोसौ ब्रह्महृदस्तत्राह—यत्रेति यत्र यस्मिन्यमुनाहृदेऽक्रूरः पुराऽध्यगात् ब्रह्मलोकमित्यनुवर्त्तते दृष्टवान् स एव ब्रह्महृदाख्यः पुरेति कथाप्रवृत्तेः पूर्वकालो विवक्षितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं विशिष्टं-कृष्णमिति तत्राह । सत्यमिति सत्यमबाधितं
जानातीति ज्ञानं सर्वज्ञम् अनन्तमयशून्यम् अविनाशि वा यत् ब्रह्मैवं
विशिष्टं "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" इति श्रुतिसिद्धं यच्च ज्योतिः
स्वयं प्रकाशमानम् "परंज्योतीरूपसम्पद्य" इतिश्रुतिवेदितं यच्च
सनातनं सदैकप्रकारम् "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" इति
श्रौतं यच्च समाहिताः मुनयो गुणापाये सत्त्वादिगुणनिवृत्तौ
आवरणाभावात्पश्यन्ति "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म
निष्कलम् तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदोविदुः" इत्यादि
श्रुतिगतं हिशब्देन गृहीतम् एवंविधगुणविशिष्टं ब्रह्मशब्द-
वाच्यं कृष्णमचक्षतेति सम्बन्धः । किंविशिष्टा गोपाः ? पुरा
अक्रूरो यत्र ह्रदे मग्नः ब्रह्मकृष्णात्मकम् अध्यगात् अधिगतवान्
चक्षुषाऽपश्यत् द्रक्ष्यतीति भूतपूर्वत्वेन व्यपदेशः कथायाश्चक्र-
वद्धसंमानार्थत्वस्मादुब्रह्मसन्निधानात् ह्रदान्मग्नाः स्नाताऽनीताः
अत्रेतिहासमाचक्षते यदि परब्रह्मत्वं तर्हि नः स्वलोकं दर्श-
येति गोपैः प्रार्थितेन कृष्णेन च उक्तं यदि युष्माकं मल्लोक-
दिदृक्षा तर्हि शुद्धेन चक्षुषा भाव्यं तदर्थमस्याः कालिन्द्याः ह्रदे
मज्जनानन्तरं द्रक्ष्यथेत्युदितास्ते तथा कृत्वा शुद्धचक्षुषा तल्लोकं
तत्र स्थितं सत्यादिगुणविशिष्टं ब्रह्माभिन्नं कृष्णमपश्यन्निति ॥१५॥

ते गोपाः तं लोकं ददृशुः कस्येत्यतउक्तं ब्रह्मण इति । अनेन
कृष्णब्रह्मणोरैक्यं सूचितं शून्यागारमिव पश्यन्निति तत्राह—
कृष्णमिति । तस्मिन् लोके कृष्णं चापश्यन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु तमसः परः किं नाम वस्तित्यपेक्षायां तत्तावत्
सामान्यतो निरूपयति-सत्यमिति ॥ १५ ॥

अथ विशेषताऽपि तन्निरूपमं तादृशं तद्दर्शनमाह-ते त्विति ।
ब्रह्म पूर्वोक्तसामान्याकारात् नीता अनुसन्धापिता मग्नास्त-
न्मात्रानुभवं गताः अनन्तरमुद्धृताः विशेषाकारतस्स्फूर्त्याप्युत्-
कर्षिताः सन्तो ददृशुः ब्रह्मण इत्यादि यत्र प्रकृतेः परोऽत्र
अक्रूरोऽप्यगात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मायोद्घाटनेन तस्य स्वरूपमाह-सत्यमिति । अक्षररूपं तत्
यदा भगवानीश्वरत्वेन तेषां हृदये जातः तदा अक्षरमपि लोक-
त्वेनाविर्भूतम् अन्यथा तस्य कृत्रिमत्वं स्यात् स्वरूपं च तस्य
सत्यं ज्ञानमनन्तं देशकालापरिच्छिन्नम् अबाधितज्ञानरूपता अपरि-
च्छिन्नता चोक्ता अन्यानपि तत्रत्यान् गुणान् वक्तुं प्रमाणमेवा-
तिदिशति—यद्ब्रह्मेति । यद्वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद्ब्रह्मैव
अनेन बृहत्त्वं बृंहणत्वं चोक्तम् प्रामाणिकत्वं च गुणोपसंहार-
न्यायेन सर्वे गुणाश्च । दोषाभावार्थमाह-ज्योतिरिति । तत्स्वप्रकाशं
कोटिसूर्याधिकप्रकाशरूपं न च एतदिदानीमेवैवं जातमिति
शङ्कनीयम् ? यतः सनातनमनादिसिद्धमेतादृशमेव । ननु, तर्हि
सगुणं भवतु वैलक्षण्यप्रतीतेः अविकृते अनुभावचे एकरसे
ब्रह्मणि लोकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्कयाह-यद्धिपश्यन्तीति । तत्तादृशं
स्वभावत एवेति मन्तव्यं गुणेष्वागतेषु यत्सामर्थ्यं या अनुपपत्तिश्च
परिहृता भवति सा स्वरूपेणैव परिहर्तव्या सर्वभवनसमर्थं
स्वरूपमेवेति । ननु, कोऽयं निर्बन्धः ? गुणेन वा तथास्तु विनिगमा
भावादिति चेत्तत्राह—यद्वैकुण्ठाख्यं भगवत्स्थानंमुनयो मननशीला
अपि गुणापाय एव पश्यन्ति मनने क्रियमाणे अवस्थात्रयं
गुणकार्यं बुद्ध्यादयोऽपि स्वभावगुणा अपि यदा विलीना भवन्ति
तदा निर्गुणावस्थायां प्राप्तायां पश्चादाविर्भूतं तत्पश्यन्ति
तत्रापि सावधानाः अतः तद्द्रष्टारोऽपि यदा गुणातीताः
तदा का वार्ता तस्य सगुणत्वे ततो दर्शनानन्तरं सर्वत्रैव तत्प्रकटं
जातमिति गोकुलस्य सर्वस्यापि विलय एवाभूत् ॥ १५ ॥

ततोऽग्रे लीला बाधिता स्यादिति पुनस्तेषां प्रत्यापत्यर्थं यत्तमाह,
ते त्विति । लोकस्य तिरोभावेऽपि तदात्मकांशस्य लोकस्य न
तिरोभावः काष्ठाग्निवत् तेषां पुनः काष्ठेन मथ्नेज्वलितानामपि
सम्पादनीया अन्यथाऽग्रे लीला नोपपद्येत तच्च वेदात्मके ब्रह्मणि
योजिते भवति तद्धितस्य जलात्मकम् मन एवं शब्दब्रह्मणः
जलरूपता कश्चित्प्रकटीकृता तत्कार्यमिदमग्रे च वक्ष्यति अतः
अक्षरात्मकानेतान् ब्रह्मह्रदे नीत्वा स्नानं कारितवान् तदा एतेषु
स्थितोऽपि लोकः तिरोहितः तत्रापि नीताः पुनर्मग्ना जाताः उत्त-
माधिकारिणो हि ते शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः क्रमश्चायं पर-
ब्रह्मोक्तं शब्दब्रह्मनयुक्तअगादिति अत एवादूरविप्रकर्षेण ज्ञापकं
ततोऽपि भगवता ते उद्धृताः चकारात् वेदैरपि भगवदाज्ञया
अन्यथा प्रमाणगृहीताः लीलायां नोपयुक्ता भवेयुः तर्ह्येतावत्कृतं
व्यर्थमेवासीदित्याशङ्क्य प्रयोजनार्थं जातमित्याह-ददृशुरिति ।
शब्दब्रह्मणो लोकं ददृशुः यतस्तदार्द्रनयनाः तस्य न तावन्मात्र-
परत्वमिति ज्ञापयितुं राजानं प्रति शुक आह—यत्रैव स्थाने
अक्रूरः पुरा पूर्वम् अध्यगात् भगवत्स्वरूपमधीतवान् ज्ञातवानि-
त्यर्थः । प्रमाणतस्तत्रैव परिज्ञातवान् अतः एतेषामपि प्रमाणतो
ज्ञानं कारणीयमिति तथा कृतवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडम् अनन्तमपरिच्छिन्नं सनातनं शाश्वत्
सिद्धं यत् मुनयो ज्ञानिनः गुणापाये गुणातीतत्वे सति पश्यन्ति
वृन्दावनस्यापि ब्रह्मानन्दस्वरूपत्वेनैतादृशत्वेति मायाविभूतिः
मध्यवर्त्तित्वेनैव माधुर्याधिक्यं यथा दीपज्योतिषस्तमो मध्य-
वर्त्तित्वेन अत एव तमसः परं ननु तमोमध्यवर्त्ति सत्यज्ञानादि-
रूपं ज्योतिर्दर्शयामास किञ्च ब्रह्मस्वरूपतोपि विचित्रलीला-
मयं भगवत्स्वरूपमतिमधुरं शुकदेवादिभक्तात्मारामानुभवादवसी-
यते तच्च भगवद्वपुः सर्वव्यापकमपि परिच्छिन्नं षड्विकाररहित-
मप्यप्राकृतजन्मास्तित्ववृद्ध्यादिसहितं तरङ्गादिदोषशून्यमपि
क्षुत्पिपासाप्रस्वेदभयमोहसांग्रामिकशस्त्रघातादिसहितमतर्क्यानन्त-
शक्तित्वादेव यथा तथैव "पञ्चयोजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकम्"
इति भगवदुक्तेः वृन्दावनमपि ब्रह्मदृष्टानन्तकोटिब्रह्माण्डव्यापक-
मपि परिच्छिन्नं स्मरेत् पुनरतन्नितो विगतषट्तरङ्गाबुध इत्या-
गमादिवाक्यात् तरङ्गादिदोषरहितमपि क्षुत्पिपासाजन्मजराच्छेद-
भेदादिमन्मनुष्यपशुखगनगादिकमपि नित्यमेवेत्यनन्तचमत्कारा-
श्रयमिति ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्मह्रदं ब्रह्मैव ह्रद इव ह्रदस्तत्र निमज्जनस्य विशेष-

नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।
कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे नन्दमोक्षणं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानाभावात् तं ब्रह्महृदं ते व्रजवासिनो नीताः प्रापिताः तदा ते तस्मिन् मग्नाः कृष्णेन तु उद्धृताः स्वातन्त्र्यशक्त्या ब्रह्मसायुज्यादपि उद्धृताः तस्मादुत्थापिताः सन्तस्तस्यैव ब्रह्मणो लोकं वैकुण्ठं च ददृशुः"लोकं विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्म" इति द्वितीयोक्तेः । उद्धृता इति । यथान्ये संसारहृदादुद्धृताः सन्तो ब्रह्मानुभवन्ति तथैवामी प्रेमवन्तो गोपाः ब्रह्महृदादुद्धृता वैकुण्ठ लोकं ददृशुरिति सर्वस्मात्वात्वयाः सायुज्यविपदः सकाशात् वैकुण्ठो निर्वृतिकर इति भावः प्रेमरहिताद्ब्रह्मसुखानुभवात् प्रेमसहितो वैकुण्ठसुखानुभवः श्रेष्ठस्ततोऽपि प्रेममयो गोकुलसुखानुभवः श्रेष्ठ इति सिद्धान्तो ज्ञापितः यत्र वैकुण्ठे पुरा अक्रूरोऽध्यगात् गतवान् स्वामीष्टदेवं दृष्टवानिति वा शुकपरीक्षित् सम्वादात् प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य दर्शनं कार्यकारणरूपप्रकृत्यतिक्रमानन्तरं मुमुक्षूणां भवति तमिहैव दर्शयामासेति विस्मितः श्रीशुकः श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्म वर्णयति, यो भवान् स्वं लोकं दर्शयामास कथंभूतः सत्यं यद्ब्रह्म किं प्रधानम् ? नेत्याह,ज्ञानं किं जीवतत्त्वम् ? नेत्याह, अनन्तम् ज्योतिः स्वप्रकाशम् सनातनं शश्वत्सिद्धं यत् गुणापाये गुणव्यत्यये हि समाहिताः । पुनस्तदभ्युत्थाननिवारणे युक्ताः यद्ध्याने पश्यन्ति गुणापाये त्रिगुणप्रपञ्चातिक्रमे वा यत्पश्यन्ति तद्ब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णः स्वं लोकं दर्शयामासेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ १५ ॥

कथं दर्शयामासेत्यत आह—तेत्विति । यत्रावयोः सम्वादात् पुराऽक्रूरः अध्यगात् दृष्टवान् तं ते तु नीताः तत्र मग्नाश्च तुशब्दः स्वयं बहिःस्थित एव हृदेऽपि तल्लोकाधिपतित्वेन तैर्दृष्टः इति सूचयति अत एवानन्तरश्लोके कृष्णं च दृष्ट्वेत्युक्तिः सञ्जाताः मग्नाः सन्तः आह्लाणाः श्रीकृष्णस्य लोकं ददृशुः चकाराद्बहिःस्थितमपि श्रीकृष्णं तत्रापि ददृशुः पुनः उद्धृताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

कौन सो लोक भगवान् ने गोपनकूं दिखायो कि—जाको गुणात्मक प्रकृति के सम्बन्ध निवृत्त होयवे पै समाहित मुनिजन देखसके हैं । और कौन स्वरूप दिखायो, कि-जो सदा निर्विकार और नित्यही असुंकुचित, अपरिच्छिन्न ज्ञान वारो होयके ज्ञान स्वरूप है, और त्रिविध परिच्छेदशून्य है, तथा स्वरूप और गुणनतें सबतें बडो स्वयं प्रकाश सनातन तेजो रूप है सो रूप दिखायो ॥ १५ ॥

कैसे श्रीकृष्ण ने गोपनकों वैकुण्ठ दिखायो तहा कहैं, कि-श्रीकृष्ण गोपन कों ब्रह्म हृद में लेगये और तहां उन गोपन ने गोता लगायो तब वा ठोर उनने ब्रह्म लोक अर्थात् वैकुण्ठ देख्यो, ता पीछे श्रीकृष्णने उनकों निकास दीने, कहां भगवान् गोपन को लेगये? ऐसें जब राजाने पूछी तब श्रीशुकदेवजी बोले, कि-जाठोर प्रथम अक्रूरजी ने वैकुण्ठ देख्यो हो वा जगै ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथाप्यक्रूरतः श्रीमन्नन्दादीनां दर्शनवैशिष्ट्यवदानन्दवैशिष्ट्यमपि जातमित्याह–नन्देति । तं तेषामेव सम्बन्धिनं श्रीकृष्णलोकम् अतः स्वभावत एव परमानन्दनिर्वृता बभूवुः कृष्णं चेति तथाप्यव्यभिचारिप्रभावतो विस्मिताश्च बभूवुरिति छन्दोभिः कर्तृभूतैः करणभूतैर्वा उभयभूतैरेव वा श्रीगोपालतापन्यादिभिः अत्र स्वगतिमिति तैः स्वशब्दस्य श्रीकृष्णैकाभिप्रायेणैवोक्तिः गतिशब्दस्य च वरुणलोकदर्शनेन तल्लोकदर्शनाभिप्रायेणोक्तिः तथा श्रीकृष्णेन च स्वां गतिमिति श्रीगोपसम्बन्धितानिर्देशः श्रीमुनीन्द्रेण च गोपानामिति षष्ठ्या साक्षादेव तत्सम्बन्धनिर्देशः कृष्णं चेति साक्षात् श्रीकृष्णनिर्देशश्च वैकुण्ठान्तरं व्यवच्छिद्य परमगोलोकमेव स्थापयति अत एव "महद्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्म" इति श्रीब्रह्मवाक्येऽपि ब्रह्महृदस्याक्रूरतीर्थत्वपक्षे "यत्रामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते" इति न्यायेन दिवसे तदेकार्थव्यापारयुक्तं तत्परिश्रमेण रात्रौ च तदेकसमाधिरूपनिद्रापन्नं ब्रह्मानुभवपक्षे श्रीमदेश्वरान्वेषणार्थे तस्मिन्नहि नानाव्यापारयुक्तं तत्परिश्रमेण रात्रौ शयानं सत् गोकुलं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तद्वासिजनं विकुण्ठं गोलोकाख्यम् उप समीपे तत्रैव दर्शयिष्य-तीत्यर्थः । स यथा ब्रह्मसंहितायाम्—

"ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम् ॥
सहस्रपत्रं कमलं गोकुलाख्यं महत्पदम् ।
तत्कर्णिकारं तद्धाम तदनन्तांशसम्भवम्" ॥ इत्यादि ।

तथाग्रे ब्रह्मस्तवे—

चिन्तामणिप्रकरसद्मसु कल्पवृक्षलक्षावृतेषु सुरभीरभिपालयन्तम् ।
लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमानं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

गोलोकनाम्नि निजधाम्नि तले च तस्य—
देवीमहेशहरिधामसु तेषु तेषु ।
ते ते प्रभावनिचया विहिताश्च येन—
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इत्यादि ।

"गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतः" च इत्यादिमन्ते च—

श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः कल्पतरवो—
द्रुमा भूमिश्चिन्तामणिगणमयी तोयममृतम् ॥
कथागानं नाट्यं गमनमपि वंशीप्रियसखी—
चिदानन्दं ज्योतिः परमपि तदास्वाद्यमपि च ॥
स यत्र क्षीराब्धिः सरति सुरभीभ्यश्च सुमहान्—
निमेषार्द्धाख्यो वा व्रजति नहि यत्रापि समयः ।
भजे श्वेतद्वीपं तमहमिह गोलोकमिति यम्—
विदन्तस्ते सन्तः क्षितिविरलचाराः कतिपये ॥ इति ।

एवं स्कान्दे मोक्षधर्मस्थ नारायणीयोपाख्याने च—

"एवं बहुविधैरूपैश्चरामीह वसुन्धराम् ।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय ! गोलोकं च सनातनम्" ॥ इति ।

तथा हरिवंशे यथाह शक्रः—

"स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।
तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥
तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि ।
स हि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महान् ॥
उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी ।
यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥
गतिः शमदमाद्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् ।
ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥
गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः ।
स तु लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृतात्मना ॥
धृतो धृतिमता वीर ! निघ्नतोपद्रवान् गवाम्" ॥ इति ।

अस्यार्थः स्वर्गशब्देन स्वर्लोकमारभ्य सत्यलोकपर्यन्तं लोकपञ्चकमुच्यते—

"भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना" ॥

इति द्वितीयात् । तस्मादूर्ध्वमुपरि ब्रह्मलोकः परब्रह्मणो भगवतो लोकः स्वस्तु ब्रह्मणो लोक इत्युक्तत्वात् एवं द्वितीये "मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः" इति व्याख्यातं च तैः ब्रह्म-लोको वैकुण्ठाख्यः सनातनोऽपि नित्यो न तु सृज्यप्रपञ्चान्त-र्वर्तीत्यर्थः । इति ब्रह्माणि मूर्तिमन्तो वेदाः ऋषयश्च श्रीनारदा-दयः गणाश्च श्रीगरुडविष्वक्सेनादयः तैर्निषेवितः एवं नित्या-श्रितानुक्त्वा तद्गमनाधिकारिण आह, तत्र ब्रह्मलोके उमया सह-वर्त्तते इति सोमः श्रीशिवः तस्य गतिः "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" (१।१।२५) इति न्यायेन ज्योतिर्ब्रह्म तदैकात्म्यभावानां ज्ञानिजीवन्मु-क्तानामित्यर्थः । अत्र समासप्रविष्टस्यापि गतिपदस्याकर्षं आर्षः सोमेति छान्दस एव वा षष्ठ्या लुक् ननु तादृशानामपि सर्वे-षामेवेत्याह—महात्मनां महाशयानां मोक्षनिरादरतया भजतां श्रीसनकादितुल्यानामित्यर्थः—

"मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने" ॥

इत्यादौ तेष्वेव महत्तापर्यवसानात् तस्य च ब्रह्मलोकस्योपरि सर्वोर्द्ध्वप्रदेशे गवां लोक इत्यर्थः । तं श्रीगोलोकं साध्या अस्माकं प्रापञ्चिकदेवानां प्राप्तव्यसायुज्यमूलरूपा नित्यतदीयदेवगणाः पालयन्ति तत्र दिक्पालत्वेनावरणरूपा वर्त्तन्ते "ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इति श्रुतेः "तत्र पूर्वे ये च साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः । ते ह नाकं महि-मानः सचन्ते शुभदर्शनाः" इति वैकुण्ठवर्णने पाद्मोत्तरखण्डाच्च हि प्रसिद्धौ स श्रीगोलोकः सर्वगतः श्रीकृष्णवत् सर्वप्रापञ्चिक-वस्तुव्यापकः अत एव महान् भगवद्रूप एव "महान्तं विभु-मात्मानम्" इति श्रुतेः । तत्र हेतुः महाकाशः परमव्योमाख्यं ब्रह्मविशेषणलाभात् "आकाशस्तल्लिङ्गात्" (१ । १ । २२) इतिन्याय-प्रसिद्धेश्च तद्गतः ब्रह्माकारतयोदयानन्तरं तत्प्राप्तेः । यद्वा, महाकाशः परमव्योमाख्यो महावैकुण्ठः तद्गतः तदूर्द्ध्वभागस्थितः "गोलोकनाम्नि निजधाम्नि तले च तस्य देवीमहेशहरिधामसु" इति ब्रह्मसंहितायां तद्वर्णने व्युत्क्रमोक्तेः एवमुपर्युपरि सर्वो-पर्यपि विराजमाने श्रीगोलोकेऽपि तव गतिः नानारूपेण वैकु-ण्ठादौ क्रीडतस्तव तत्रापि श्रीगोविन्दरूपेण क्रीडा विद्यत इत्यर्थः सा कीदृशी तपोमयी अनवच्छिन्नैश्वर्यमयी "परमं यो महत्तपः" इति वत् अत एव ब्रह्मादिदुर्वितर्क्यत्वमप्याह—यामिति । अधुना तस्य गोलोक इत्याख्याबीजमभिव्यञ्जयति, गतिरिति । ब्राह्मे ब्रह्मलोकप्रापके तपसि विष्णुविषयकमनःप्रणिधाने युक्तानां रत-चित्तानां प्रेमभक्तानामित्यर्थः । ब्रह्मलोको वैकुण्ठलोकः परा प्रकृत्यतीता गवामिति "मोचयन् व्रजगवां दिनतापम्" इत्युक्ता-नुसारेण गोकुलवासिमात्राणां स्वतः तद्भावानां च साधन-वशेनेत्यर्थः । अत एव तद्भावस्यासुलभत्वात् दुरारोहा धृतो रक्षितः श्रीगोवर्धनोद्धरणेनेति अत्रार्थान्तरे सप्तलोकता चेत्तर्हि स्वर्गादूर्ध्वं सत्यलोको न भवति महर्लोकादिव्यवधानात् तथा सोमगतिरित्यादिकं न सम्भवति ध्रुवलोकादेवस्तादेव तद्गतेः अवरसाध्यगणानां तुच्छत्वात् सत्यलोकपालनेऽप्यनर्हत्वं तथा प्राकृतगोलोकस्य सर्वगतत्वं चासम्भाव्यम् अत एव तत्रापि तव गतिरित्यपिशब्दो विस्मये प्रयुक्तः यां न विद्म इत्यादिकं च तस्मात् प्राकृतादन्य एवासौ गोलोकः य एव पूतना-मोक्षादौ निरूपितः य एव च प्रापञ्चिकजीवकृपया वृन्दावनादि-रूपेण प्रपञ्चेऽप्यभिव्यक्तः सदा विराजते "स तु लोकस्त्वया वीर ! निघ्नतोपद्रवान् गवां धृत" इत्यभेदेनोक्तत्वात् भगवद्वदचिन्त्य-शक्तिमयत्वेन तस्यैकस्यापि अनेकत्वाप्यनन्ततया प्रकाशसामर्थ्याच्च

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

योगमायाविभूतिवर्णने युगपत् प्रातरादिनानासमयाविवर्णानमयत्वेन तथैव द्वारकाया अपि दर्शितमिति गोलोकस्योर्द्ध्वलोकोपरितनत्वं च महिमद्वृष्ट्यपेक्षया विभावात् वस्तुतस्तु साहि सर्वगत इत्येवोक्तम् अतो वाराहेऽप्यस्यामेव वृन्दाटव्यां प्रापञ्चिकेन्द्रियमात्रैस्तद्वस्तुमात्रैश्चास्पृष्टा नित्यसिद्धाः पृथिव्याप्यक्षाताः कदम्बादयो वर्ण्यन्ते, यथा—

"तत्रापि महदाश्चर्यं पश्यन्ते पण्डिता नराः ।
कालियह्रदपूर्वेण कदम्बो महितो द्रुमः ॥
शतशाखं विशालाक्षि ! पुण्यं सुरभिगन्धि च ।
स च द्वादशमासानि मनोज्ञः सुखशीतलः ॥
पुष्पायति विशालाक्षि ! प्रभासन्तो दिशो दश" ॥ इति ।

शतशाखमिति द्विगुः तद्यत्र वर्त्तते इत्यर्थः । प्रभासन्तः प्रभासयन्नित्यर्थः । तत्रैव ब्रह्मकुण्डमाहात्म्ये—

"तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे ! ।
लभन्ते मनुजाः सिद्धिं मम कर्मपरायणाः ॥
तस्य तत्रोत्तरे पार्श्वेऽशोकवृक्षः सितप्रभः ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ।
स पुष्पति च मध्याह्ने मम भक्तसुखावहः ॥
न कश्चिदपि जानाति विना भागवतं शुचिम् ॥ इत्यादि

आदिवाराहे च ।

"कृष्णक्रीडा सेतुबन्धं महापातकनाशनम् ।
वलभीं तत्र क्रीडार्थं कृत्वा देवो गदाधरः ॥
गोपकैः सहितस्तत्र क्षणमेकं दिने दिने ।
तत्रैव रमणार्थं हि नित्यकालं स गच्छति ॥ इति ।

तथैव " गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतः " इति नियमः श्रूयते । स्कान्दे मथुरामाहात्म्ये—

"ततो वृन्दावनं पुण्यं वृन्दादेवीसमाश्रितम् ।
हरिणाधिष्ठितं तच्च ब्रह्मरुद्रादिसेवितम् ॥

इति च श्रूयते । बृहद्गौतमीये च श्रीकृष्णवाक्यम्—

"इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
अत्र मे पशवः पक्षिमृगाः कीटा नरामराः ॥
ये वसन्ति ममाधिष्ण्ये मृता यान्ति ममालयम् ।
अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये ॥
योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः ।
पञ्चयोजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकम् ।
कालिन्दीयं सुषुम्णाख्या परमाऽमृतवाहिनी ॥
अत्र देवाश्च भूतानि वर्त्तन्ते सूक्ष्मरूपतः ।
सर्वदेवमयश्चाहं न त्यजामि वनं क्वचित् ॥
आविर्भावस्तिरोभावो भवेन्मेऽत्र युगे युगे ।
तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषा" ॥ इति ।

तस्मात् सदा प्रकृतावनभिव्यक्ते श्रीवृन्दावनस्यैवास्य प्रकाशविशेषे गोलोकाख्ये यो नित्यं तैरेव नित्यपरिकरैः सह विहरति, स एव श्रीकृष्णः प्रापञ्चिकनिजभक्तकृपया प्रकृतावभिव्यक्तेऽस्मिंस्तत्प्रकाशे तैरेव स कदाचित् व्यक्तो भवति तस्य तत्परिकरत्वाभिमानश्च तत्परिकरत्वेनैवोपासनाशास्त्रादि दर्शनात् एवं षोडशसहस्रविवाहे श्रीवसुदेवादिवद्यदा ते प्रपञ्चाभिव्यक्तप्रकाशे प्रकाशान्तरेण व्यक्तीभवन्ति तदा लीलारसपोषाय लीलाशक्तिरेव प्रेमवैवश्यादिद्वारा तत्र तत्र प्रकाशे पृथगभिमानं परस्परमननुसन्धानं च सम्पादयति यतो नित्यसिद्धमपि तं निजवैभवादिकं तदा ते नानुसन्दधिरे तदेवमत्रैव स्थितस्यैव, श्रीवृन्दावनस्य प्रकाशविशेषं श्रीगोलोकं दर्शयामास प्रकाशभेदे कारणं पैजत्वं इति, जीवानां कामनिवृत्त्यर्थः । न तान् विना नान्यांश्चान्तरङ्गपरिकरान् दर्शयामास छन्दसां तु बहिरङ्गत्वमेव वन्दिजनसाधर्म्यात् छन्दोभिः स्तुतेर्दर्शनं चेदं प्रमाणार्थमेवेति सर्वं शान्तम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्दादयस्तं लोकं दृष्ट्वा परमानन्दभरिताः कृष्णं सम्यगभिष्टूय बहुमन्वानाः सुतरां विस्मिताश्चाभवन् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते गोपास्तं लोकं ददृशुः कृष्णस्येत्यत उक्तम्, ब्रह्मण इति । अनेन कृष्णब्रह्मणोरैक्यं सूचितं शून्यागारमिवापश्यन्निति तत्राह—कृष्णमिति । तस्मिन् लोके कृष्णं चापश्यन्नित्यर्थः ॥१७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टाविंशो ऽध्यायः ॥ २८ ॥
(विजयध्वजरीत्या षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वैकुण्ठं दृष्टवान् छन्दोभिः श्रीगोपालतपन्यादिभिः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मानन्दात् महानन्दो भजते वर्त्तते स्फुटः ।
तारतम्यं च विज्ञातुं प्रदर्श्यों कृतवांस्ततः ॥

ततो यज्जातं तत्पर्यवसितमाह—नन्दादय इति । तं ब्रह्मलोकं दृष्ट्वा नन्दादयः प्राप्तस्वरूपाः परमानन्देन निर्वृता जाताः तद्धि सर्वाविद्यानाशकमावरणनिवारकम् अतः प्रमाणेन तदनुभूय निर्वृताः पूर्वं स्वेकरसतामापन्नाः । किञ्च, तत्रापि मध्ये कृष्णस्तं च वेदाः स्तुवन्ति अत आह—छन्दोभिः स्तूयमानं कृष्णं दृष्ट्वा परमाश्चर्यं प्राप्ताः तस्याप्येतत्फलं वैकुण्ठस्याप्येतत्फलमिति ज्ञात्वा इतराभिलाषं परित्यज्य परमाश्चर्यरसे निमग्ना जाताः ॥१७॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज-
श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे
पञ्चविंशाऽध्यायविवरणम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तं वैकुण्ठलोकं दृष्ट्वा तु परमानन्दनिर्वृताः वैकुण्ठीयगोलोकस्थ वृन्दावनस्य वृन्दावनसाधर्म्यदर्शनादिति भावः । यथा हि कोटीश्वराः कदाचिन्नष्टसर्वधनाः सन्तो दैवात् क्वचिद्दृष्टस्वधनचिह्नाः परमानन्दनिर्वृता भवन्ति तथेत्यर्थः । ततश्चास्मत्प्राणकोटिनिर्मन्थनीय मुखारविन्दप्रस्वेदबिन्दुः कृष्णः केति तदन्वेषणानुसन्धानवत्त्वे सति तं च ददृशुरित्याह, कृष्णं तत्रस्थैश्छन्दोभिर्मूर्त्तिमद्भिस्तूयमानं दृष्ट्वा सविस्मिताः हंहो कागच्छाम तावदेते ज्योतिर्मयाः स्तावका अत्र वृन्दावने स्वल्पपरिचीयमानाः प्रष्टुमस्माभिरशक्याः के । तन्मध्यवर्त्ती कृष्णश्चायमास्मान् अनेकान् पित्रादीन् दृष्ट्वापि वात्यविलासं प्रपञ्चयन् सन्निधत्ते नापि भुजाभ्यां नः कण्ठं धत्ते वयमपि सन्निधातुमेनमुत्सङ्गमारोहयितुं च सङ्कुचाम किमनेनाद्य क्षुत्पिपासावैक्लव्यं विस्मृतं मातास्य कथमेनमभोजयन्ती जीविष्यतीत्येवं विविधान् विस्मयान् दधानास्ते लीलाशक्तिप्रेरितया योगमाययैव पुनर्वृन्दावनमानिन्यिरे इति शेषः । एतत्प्रकरणस्यायमेवार्थः श्रीमत्प्रभुवरैरूपगोस्वामिचरणैः स्तवमालायामुपश्लोकितः स च श्लोको यथा—

"लोको रम्यः कोऽपि वृन्दाटवीतो—
नास्ति क्वापीत्यञ्जसा बन्धुवर्गम् ॥
वैकुण्ठं यः सुष्ठु सन्दर्श्य भूयो—
गोष्ठं निन्ये पातु स त्वां मुकुन्दः" ॥ इति

गोस्वामिव्याख्यानुसारेण व्याख्यातं व्याख्यानान्तरं तु वैष्णवतोषिण्यां द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टाविंशोऽपि दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्तो विस्मिता बभूवुरित्याह—नन्दादय इति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टाविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

नन्दादिक तौ वा वैकुण्ठ कूं देखिके परम आनन्द के विषै निमग्न होय गये । और वा जगै कहा देखत भये, कि—अपनो जो कृष्ण है, ताकी वेद स्तुति कर रहे, हैं और कोई बोलै चालै नाह ऐसे चुपचाप होय रहे हैं, ऐसे कृष्ण को देखिके बडे विस्मय को प्राप्त होत भये ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में अट्ठाईसवे अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥श्रीः॥

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

अयि विचक्षणाः ! अद्यातिप्रहर्षसमयो वरीवर्त्ति अहं तत्रभवद्भ्यो भवद्भ्यो ऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसो ऽकार्षुः चातकास्स्वातिबिन्दूनिव, तथा ऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् तत्पाठनविचारणादि तु दूराषास्तमेवासीत् तमेव ग्रन्थमत्यानन्देन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकंहाईसंचयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवज्राख्यम् अध्यासगिरिवज्राख्यमपि ब्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्यो ऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरो रसमयफलं वेदान्तशास्त्रमेवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः को ऽपि ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितो ऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वं सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनेनैव सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकसत्यासत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थस्यावलोकनावश्यकता ऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चितामेतद्ग्रन्थावलोकनेन पूर्णानन्दावाप्तिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयो ऽस्ति, किम्बहुलेखनेनैतद्ग्रन्थावलोकयितॄणां ब्रह्मानन्दास्वादसमुद्रस्तरङ्गित इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डल्यां वाग्विलासे सङ्कोचः कदा ऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितो ऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारो ऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमे ऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधिकारिगिरिनिपात-अध्यासगिर्यधिष्ठानगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति. द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्योपपत्तिगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्तिगिरिनिपातो ऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितो ऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विज्ञेयं मनीषिभिरिति शम् ॥ मूल्यम् रौप्यकपञ्चकम् ५)

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् क्रीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपणपर सुस्पष्टपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

श्रीमद्भागवत सम्बन्धीय नियमावली ।

इतने बड़े परिश्रम और अध्यवसाय पर भी सर्व साधारण के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रंथ का मूल्य केवल ५०) रुपया अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और समान्य मनुष्यों के सन्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) रु० मात्र लिया जायगा डाकमहसूल २४) रु० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटीकोपेत है ।

असमर्थ ग्राहकों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) रु० पञ्चमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) षष्ठस्कन्ध तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थ किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) द्वाद[illegible]स्कन्ध तक लियाजायगा।

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सत्स्वपि शास्त्रान्तराणां सहिष्णुवेद्यत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेष्वल्पजनादरणीयेषु जातेषु इदानीं स्थूलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन च काव्यनाटकादीन्येव मनुष्याणां समययापनयोग्यानि तानि च भगवद्विषयकाणि चेद्भुक्तिमुक्तिप्रदानीति विचार्येदानीं जगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णरहस्यक्रीडा विषये प्रतापरुद्र नृपतितोषार्थं रामानन्दराय कविना निर्मितम्. अत्र च पञ्चाङ्काः सन्तितत्र प्रथमेऽङ्के नटनटीसूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनानन्तरं श्रीराधाकृष्णमदनिका विदूषकाणां वृत्तान्तैः पूर्वरागनिरूपणम् १ द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम् २ तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम् ३ चतुर्थे श्रीराधिकाया अभिसरणक्रियानिरूपणम् ४ पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगोविन्दवद्रागपद्यान्यपि विद्यन्ते ॥ मूल्यम् द्वादश आणकाः ॥।)

वेदान्तसारः ।

भो भो वेदवेदान्तसकलशास्त्रपारावारपारङ्गताः !

विदितमेव भवतां श्रीमद्वैयासिकसूत्रार्थयाथात्म्यप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थरत्नम्. स चेदानीं सुललितैर्नागराक्षरैरपूर्वतया मुद्रितस्सन् जाज्वलीति. अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थरत्नं केवलेन सार्द्धरूपकमूल्येन गृहीत्वा मनोनयनानन्दं प्राप्नुवन्तु भवन्तः। अस्य मू० ३)

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्—भो भोः परिनिष्ठितविद्वांसः ! अस्मन्मुद्रणालये अद्यावधि काव्यमुद्रितम् भाष्यत्रयोपेतम् 'श्रीमन्निम्बार्कदर्शनम्' समग्रं सम्मुद्रितं तच्चयेतां ग्रहणोत्सुकैः सप्तमुद्री-मूल्येन, पश्चादधिकेन लप्स्येत इति विदन्तु मू० ७)

श्रीमद्भागवत कार्यालय—श्रीदेवकीनन्दन प्रेस
श्रीवृन्दावन—जिला मथुरा । } विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षी—श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।